

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 4, SAYI: 8 VOLUME: 4, ISSUE: 8

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 4, SAYI: 8 VOLUME: 4, ISSUE: 8

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL

Doç. Dr. Farhad MAKSUD

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*Akdes Nimet KURAT'ın
aziz hatırasına ithafen...*

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2022

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 4, Issue: 8, July 2022

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŐMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

YAYINCI / PUBLISHER

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Gábor FODOR (Macar Kültür Merkezi/Macaristan)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Ayşe ÖZ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ahmet DOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN	×	Ahmet KARADENİZ
Muhammed Emin KOÇAK	×	Umut YOLSEVER
İsmail Hulusi ŞENYİL	×	Yağmur DERİN ÜKTEN
Cüneyt GÜNDÜZ	×	Ayşe ORHON
Ahmet KORKMAZ	×	Merve YALIMEL
Yiğit Burak ÖZDEN	×	Ömer GÖK
Semanur OĞUZ	×	Fatih BOSTANCI
İbrahim DAĞ	×	Ramazan ATA
Sena SARAÇ	×	Pınar YİĞİT TÜRKER

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Onur YILDIZ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Zeliha TUĞUZ

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Burak YABA

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Selim KARAGÖZ

FARSAÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Eski Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Aydın Kocatepe Üniversitesi-Aydınkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Piroška PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZILAGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)

Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZÖLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Khalida DEVRİŞEVA
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANÍA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

	TR Dizin https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	Index Copernicus International https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
	International Scientific Indexing (ISI) https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
 Directory of Research Journal Indexing	Directory of Research Journals Indexing http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
	ASOS Index https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
	Scientific Indexing Services https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
	İdeal Online https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
	ResearchBib - Academic Resource Index http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
	Paperity https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bülent GÜL (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN (Dokuz Eylül Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Dinçer KOÇ (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fatih ÜNAL (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fuzuli BAYAT (Azerbaycan Diller Üniversitesi-Bakü/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Hakan AKDAĞ (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ (Harran Üniversitesi-Şanlıurfa/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Emin ŞEN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadullah GÜLTEN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Selçuk URAL (Kafkas Üniversitesi-Kars/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zumrad RAHMANKULOVA (Özbekistan Milli Üniversitesi-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdullah BAKIR (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ahmet Nurullah ÖZDAL (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Ağrı/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bengül BOLAT (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi-Kırşehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV (Siirt Üniversitesi-Siirt/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdem ÇANAK (Çukurova Üniversitesi-Adana/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gözde SAZAK (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hanife ALACA (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İhsan Ömer ATAGENÇ (Kırklareli Üniversitesi-Kırklareli/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Jale Özlem OKTAY ÇEREZCİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi-Malatya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Seda YILMAZ VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi-Bilecik/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi-Kütahya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysen MÜDERRİSOĞLU (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Bilal KOÇ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Demo Ahmet ASLAN (İzmir Demokrasi Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Leyla DERVİŞ (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehtap NASIROĞLU AYDIN (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Metin MENEKŞE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Soner DURSUN (Beykent Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Vahit Cemil URHAN (Trakya Üniversitesi-Edirne/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Vural ÖNTÜRK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi-Van/TÜRKİYE)
Dr. Abdrasul İSAKOV (ANKASAM-Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Arzu ERMAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Fatma ÇALIK ORHUN (Edirne/TÜRKİYE)
Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Taşkent/ÖZBEKİSTAN)
Dr. Gül Hanım CENGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Hatice KERİMOĞLU (İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Hüseyin ŞEN (İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Naime Yüksel KARASU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER (Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Sevim CEYLAN DUMANOĞLU (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Dr. Sonay ÜNAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi-Karaman/TÜRKİYE)
Dr. Tefvik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Yusuf HEPER (Uşak/TÜRKİYE)
Dr. Zeynep ÖZDEM KÖSE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)

Editörden...

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD) olarak geçen sayımızda SSCB'nin yıkılmasıyla 1991 yılında kurulan bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin bir an önce Rusya'nın gölgesinden çıkabilmeleri ve "uzaktaki kardeşlerin" uzak olmaktan çıkıp birbirleriyle yakınlaşmaları ve bütünleşmeleri temennisinde bulunmuş ve bu bağlamda yapılan ortak tarih ve ortak alfabe çalışmalarının ve Türk devletlerinin kendi aralarında birliklerin oluşturulması faaliyetlerinin de oldukça önemli gelişmeler olduğunu ifade etmiştik. Ayrıca Gaspıralı'nın "*Dilde, Fikirde, İşte, Birlik*" düsturunun tam anlamıyla karşılık bulacağına dair ümitlerin yeniden yeşermesine yol açan ve bu çalışmalarının en önemlisi olan ve Türk Konseyi ya da Türk Keneşi olarak bilinen örgütlenmenin adının 12 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen İstanbul Zirvesi sırasında "Türk Devletleri Teşkilâtı" olarak değiştirilmesi üzerinden çok geçmemişken Kazakistan yaşanan malum gelişmeye de dikkat çekerek bu sürecin dikkatle incelemesi ve üzerine düşünerek hareket edilmesi gerektiğini ifade etmiştik.

Tam bu noktada Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesi ve Suriye savaşındaki faaliyetlerine sessiz kalan batılı ülkeleri bile ayağa kaldırması ne kadar haklı olduğumuzu açık bir şekilde ortaya koydu ki bu bağlamda Rus tarihinin çok iyi bilinmesi ve Rusya'nın emperyalist emellerinin çok iyi tahlil edilmesi gereklidir. Aksi takdirde Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki yakınlaşması, yani "uzaktaki kardeşlerin" bütünleşmeleri hayal olmaya devam edecektir. Rusya ve Rusya'nın özellikle Türk coğrafyası üzerindeki emperyalist emelleri konusunda en önemli referans kitapları şüphesiz Akdes Nimet KURAT'ın Rusya Tarihi ile Rusya ve Türkiye gibi kitaplarıdır. Zeki Velidi TOGAN gibi Bolşevik ihtilali sonrasında Rusya'dan ayrılarak ülkemize gelen ve Orta Asya'da Rus-Türk ilişkileri ve Rus-Osmanlı münasebetlerinin yanı sıra İtil-Ural tarihi üzerine kaleme aldığı eserleriyle ülkemizde Genel Türk Tarihi çalışmalarının önünü açan bir diğer isim olan Akdes Nimet KURAT'ı da bu vesileyle saygı ve rahmetle anıyoruz. Bu sayımız onun aziz hatırasına ithaf olunmuştur.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, yayın hayatına başlamasının üzerinden yaklaşık olarak dört yıl geçmiş olmasına rağmen yoğun bir ilgiyle takip edilmektedir. Dergimizin 8. Sayı'sında otuz üç araştırma makalesi, iki derleme makale, iki çeviri makale ve dört kitap incelemesi olmak üzere toplam kırk bir çalışmaya yer verilmiştir. Bu yoğun ilgiden ötürü başta makale yazarları ve hakemlerimiz olmak üzere emeği geçen herkese teşekkürü bir borç biliriz.

Bu sayımızın ilk çalışması olan "*Slab Grave Burial Culture And The Hun (Xiongnu) Connection*" başlıklı İngilizce makalede Elvin YILDIRIM; Yassı Taş Mezar Kültürünün izlerini araştırarak, Hunlarla olan bağlantılarını ortaya koydu. Sayı yazarlarımızdan Mehmet MANDALOĞLU; "*Eski Türklerde Aile ve Evlilik Anlayışı*" başlıklı çalışmada İslamiyet'ten önceki Türklerde ailenin oluşumu, aile tipleri, çocuk ile ilgili hususlar ve aile hukukunu ele aldı. Efe YEŞİLDURAK; "*Nizâmîye Medreseleri: Müfredat ve Öğretim Metotları*" başlıklı çalışmada Selçuklular devrinde faaliyet gösteren Nizâmîye Medreselerinin eğitim-öğretim faaliyetlerine ışık tutmaya çalıştı. Arslan DURDU; "*Gazneli Mahmud'a Verilen Seyfü'd-Devle Lakabının Kılıç Motifli Sikkeler Üzerinden Değerlendirilmesi*" başlıklı çalışmada Gazneli Mahmud'un Seyfü'd-Devle lakabını devrin önemli maddi buluntuları olan sikkeler aracılığıyla ortaya koydu. Derya COŞKUN ve Anıl Yasin OĞUZ'un "*Moğol İmparatorluğu'nda İpeğin Kullanım Alanları Hakkında*" başlıklı ortak çalışmada ise Moğollar devrinde ipek ticareti ve kullanımı ana kaynaklar ışığında ele alındı. Ahmet ÖZTURHAN; "*İlhanlı Devleti'nin İnhitatından Sonra Tahтта Bir Kadın Hükümdar: Satı-Bek Hatun'un Hayatı ve Faaliyetleri*" adlı çalışmada İlhanlı dönemi kadın hükümdarlarından Satı-Bek Hatun'un hayatı ve icraatlarına değindi.

Yazarlarımızdan Tülay YÜREKLİ; "*Eyyûbiler, Bahri Memlûkler ve Timur Döneminde Hastalık ve Ölüm Nedeniyle Sadaka Verme Geleneği*" başlıklı çalışmada sadaka âdetinin Orta Çağ Türk-İslam toplumlarındaki uygulanış esaslarına ve önemine dönemin ana kaynakları aracılığıyla açıklık getirdi. Rakkuş KARADUMAN; "*Neseb-Nâme-i Mülûk (Şuâb-ı Pencgane) ve Mu'izzü'l Ensâb Adlı Eserlere Göre Ögedey Han ve Çağatay Han'ın Hatunları*" adlı çalışmada söz konusu eserlerden yola çıkarak Ögedey Han ve Çağatay Han'ın hatunlarının hayat hikâyelerine dair bilgiler verdi. Gülay KARADAĞ

ÇINAR ve Şeyda ATAY; “Buhara Özbek Hanlığı’nda Soyurgal ve Tanha Tipi Toprak Mülkiyeti (Şeybanîler ve Astrahanîler Devri)” başlıklı yazıda Buhara Hanlığı’na Cengizli ve Timurlulardan intikal ettiği düşünülen toprak sistemlerine dair uygulamalara değindi.

Hilal ÇİFTÇİ; “1715 Mora Fetihnâmesi Bağlamında Osmanlı Diplomasisinde Fetihnâmelerin Rolü ve Diplomatik Dili” başlıklı çalışmada Osmanlı diplomasi tarihinde önemli bir yere sahip olan fetihnâme geleneğine örnek olarak 1715 tarihli Mora Fetihnâmesi’ni bizlere tanıttı. Naime Yüksel KARASU ise; yine Osmanlı Devleti’nin kurumsal tarihine ışık tutan “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yeniçeriler Tarafından Kurulan Vakıflar: İstanbul Örneği” adlı çalışmada İstanbul’da yeniçeriler tarafından kurulan vakıfları ele aldı. Şarkiyat alanına hizmet eden bilim insanlarından biri olan Gerhard Friedrich Müller’in faaliyetleri Yusuf AKBABA tarafından “Sibirya Araştırmalarının Unutulan Öncüsü: Gerhard Friedrich Müller” başlıklı yazıda gündeme getirildi.

Aiitmamat KARIEV; “Kırgız Halkının Örfî Hukuk Kodifikasyonu Denemesi Olarak “Ereceler” ve İslam Hukuku Açısından Analizi” başlıklı çalışmada Kırgız Erecelerinin İslam hukuku ile olan bağlantılarını inceledi. Mahmut AKPINAR; biyografik çalışması “Osmanlı Devleti’nin Hizmetinde Bir Yeni Fenerli: Aleksandır Mavroyeni Bey (1848-1929)”de Osmanlı Devleti bürokrasisinde önemli bir yer işgal eden Mavroyeni Bey’i mercek altına aldı. Onur Alp KAYABAŞI; Denizli ve Muğla yöresine yapılan saha araştırmalarının ürünü olan “Güney Batı Toroslarda Saç Motifli Mezar Taşları: Muğla, Denizli Örneği” başlıklı çalışmada mezar taşlarındaki Orta Asya etkisinin izlerini sürdü. Leyla DERVİŞ; bizleri Türkistan tarihi hakkında kaynak bir eserden haberdar eden “Hokand Hanlığı Devlet Yönetimine İlişkin Bir Kaynak: Fergana Hanları Tarihi” başlıklı bir çalışmaya imza attı. Ali TORAMAN; “Altaylı Ressam Çoros-Gurkin’in Eserlerinde Altay Şamanizmi” başlıklı çalışmada Altay Şamanizmi’nin bir Rus ressamın tuvalindeki yansımalarını bizlere aktardı.

Fatma AKIN; Osmanlı’da ilm-i kıyâfet olarak bilinen mefhumu “20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kıyâfet İlmi: Avanzade Mehmet Süleyman” adlı çalışmada ele aldı. Zeynep AKARSLAN ise; “II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’un Yeraltı Dünyasına Dair Bir İnceleme: İbnü’l Hakkı Mehmed Tahir’in Sefalethaneleri” adlı çalışmada Osmanlı’nın pek de bilinmeyen varoşlarına odaklandı. Sümeyra ÖZTÜRK; II. Abdülhamit döneminin siyasi ruhunu gözler önüne seren “II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Mânada Kullanılması” adlı çalışmada hilafet makamının Osmanlı siyasetindeki etkisine ve bunun dünyadaki yansımalarına değindi.

Dilfuza SADULLAYEVA’nın “II. Göktepe Savaşı’ndaki Gelişmeler ve Rus General Mihail Dmitrievič Skobelev” başlıklı çalışması Rusların Türkmenistan’ı işgaliyle sonuçlanan II. Göktepe Savaşı ve bu savaşın meşhur kumandanı General Skobelev ile ilgiliydi. Saadettin Yağmur GÖMEÇ ve Ayşe Gül FİDAN; “Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış” adlı çalışmada Özbekistan ve Özbekler hakkındaki literatürü bir araya getirerek çeşitli analizlerle bir bütün halinde okuyucuların dikkatine sundu. Murat ÖZKAN; “Bir Modern Seyyah Tipolojisi: Gezgin Arkeolog Castagne’nin Trenle Türkistan Seyahati (1904)” adlı çalışmada Fransız gezgin Castagne’nin Türkistan izlenimlerini satırlarına taşıdı. Fatih KARLIOĞLU ise; “Van’da Coğrafyacı Bir İngiliz Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Bertram Dickson’ın Kolonyal Bağları ve Osmanlı-İran Sınırı Üzerine Gözlemleri” adlı çalışmada bu defa bir İngiliz coğrafyacının Van şehrine gelerek Osmanlı-İran sınırı hakkında yapmış olduğu istihbarat faaliyetlerine değindi.

Efe OKCU; “Rusya Türklerinde Kadın Hakları Meselesi” başlıklı çalışmada Rusya’ya sınırlarında yaşayan Türklerin kadın hakları meselesine yaklaşımını ortaya koyan bir çalışmaya imza attı. Osmanlı’daki kadın hareketi ise “Gertrud Bäumer’nin İstanbul Seyahati (1918) ve Osmanlı Kadın Hareketi” başlıklı çalışmada Bilge KARBI’nin kaleminden aktarıldı. Bayram AKÇA ve Nisa İÇEN; “Ahmet Cevat Emre’nin Yurtdışı Faaliyetlerine Bir Bakış (1920-1922)” başlıklı çalışmada Türk siyaset adamı Ahmet Cevat Bey’in yurtdışı faaliyetlerini irdeledi. Fatma ÇALIK ORHUN; arşiv kaynaklarına dayanan “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Edirne (1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 Tarihli Salnameler)” başlıklı bir yerel tarih çalışmasına imza attı. Emre TEGİN; elim bir hadisenin izlerini sürerek “Kazakistan’da 1930-32 Büyük Kıtlığı’nın Nedenleri: Kasıt Mı, Kaza Mı?” başlıklı bir araştırmanın sonuçlarını bizlerle paylaştı. H. Seçkin ÇELİK; “Recep Peker’in Faşizmle İlgili Düşünceleri ve Bir İddianın

Sorgulanması” adlı çalışmada Türk siyasal yaşamının önemli figürlerinden biri olan Recep Peker hakkındaki bir iddianın peşinden gitti.

İbrahim ERDAL; son zamanlarda yaşanan gelişmeler nedeniyle yeniden gündeme gelen Afganistan hakkında *“Afganistan’ın Modernleşme Süreci ve Dış Politikasında Türkiye’nin Etkisi (1920-1973)”* başlıklı bir çalışma ile bu sayımıza katkı sağladı. Azerbaycan’da doktora öğrenimi gören üç kıymetli öğrencimiz; Oğuz Kağan BAYRAKDAR, Fatma Betül AYDEMİR BAŞ ve Şeyda ÇEVİKEL; buldukları şehrin kent kimliğinin oluşmasında meydanların rolüne işaret eden ortak bir çalışmaya imza attılar. Rahmanali MURADALİYEV ve Niyoz RASHİDOV; uzun süreden beri sürdürdükleri saha araştırmalarını *“Taşkent Bölgesinin Dağlık Arazisinde Bulunan Göktürk Kağanlığı’na Ait Süngök Mezar Kurganları Hakkında Yapılan Çalışmalar”* başlıklı bir çalışma ile sizlerin dikkatine sundular. Duygu YILMAZ; *“Kişisel Notlardan Toplumun Ortak Hafızasına Savaş Dönemi Hatıraları: Atatürk’ün Hatıra Defteri”* adlı çalışmasında Mustafa Kemal Paşa’nın cephede kaleme aldığı notlar üzerinden savaşın toplum hafızasındaki yansımalarına değindi. Mehmet Önder DURAN; Moskova arşivlerinde çalışma yapacak olan araştırmacılar için bir rehber niteliğinde olacağını düşündüğümüz *“Yeni Başlayanlar İçin Moskova Arşiv ve Kütüphane Rehberi”* adlı bir yazı kaleme aldı.

Bu sayımızda iki çeviri makaleye yer vermekteyiz. Bunlardan ilki; Fayaz Ş. HUZİN tarafından Rusça kaleme alınan *“Bulgar Kentleri ve Bulgar Kentlerinin Köken Sorunları”* başlıklı makaleydi. Bu çalışmayı Türkçeye aktaran yazarımız Meltem AKINCI oldu. Ali Asgar BEGDİLİ, Sepide AFŞAR RIZAÎ, Mehdî GOLCÂN ve Alîrızâ ALÎSUFÎ’ye ait Farsça ortak yayın *“Rızâ Şah ve İran’da Milli Tarih Yazımı Projesi”* ise Zühre Nur CELEP tarafından Türkçeleştirildi.

Her zaman olduğu gibi tarih literatürüne katkı sağlayan önemli kitap incelemelerine de bu sayımızda yer vermek istedik. Dört önemli kitabın incelemesi yazarlarımız tarafından gerçekleştirildi ve siz okuyucularımızın dikkatine sunuldu. Bunlardan ilki Selim KARAKAŞ tarafından tetkik edilen Charles HOLCOMBE’nin *“Doğu Asya Tarihi: Çin, Japonya, Kore - Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar”* adlı eseri idi. İkinci kitap incelemesi; Okan GÜLBAK tarafından yapılan Necmettin ALKAN’A ait *İmparatorluğun Son Savaşı – Birinci Dünya Savaşı’na Nasıl ve Neden Girdik?”* adlı çalışmaydı. Üçüncü kitap incelemesi Betül KARAASLAN’ın kaleminden çıktı; Abdülkadir YUVALI, Hikmet DEMİRCİ, *Türk Dünyası’nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021. Son kitap incelemesi ise; Valerie Hansen’in *“İpek Yolu”* adlı eseri idi ve bu eserin incelemesi Zafer SARAÇ tarafından gerçekleştirildi.

Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL

Editör

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz 2022

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 4, Issue: 8, July 2022

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

ELVİN YILDIRIM

*Yassı Taş Mezar Kültürü ve Hun (Xiongnu)
Bağlantısı*

*Slab Grave Burial Culture And The Hun (Xiongnu)
Connection*

ss. 469-480

MEHMET MANDALOĞLU

Eski Türklerde Aile ve Evlilik Anlayışı

Family and Concept of Marriage in Ancient Turks

ss. 481-498

EFE YEŞİLDURAK

*Nizâmiye Medreseleri: Müfredat ve Öğretim
Metotları*

*Nizamiyah Madrasas: Curriculum and Teaching
Methods*

ss. 499-512

ARSLAN DURDU

*Gazneli Mahmud'a Verilen Seyfü'd-Deole Lakabının
Kılıç Motifli Sikkeler Üzerinden
Değerlendirilmesi*

*The Evaluation of the Name of Sayf Al-Dawla Given
to Mahmud of Ghazni on
Sword Motif Coins*

ss. 513-532

DERYA COŞKUN – ANIL YASİN OĞUZ

*Moğol İmparatorluğu'nda İpeğin Kullanım Alanları
Hakkında*

*About Usage Areas of Silk Fabric in the
Mongolian Empire*

ss. 533-546

AHMET ÖZTURHAN

*İlhanlı Devleti'nin İnhitatından
Sonra Tahtta Bir Kadın Hükümdar:
Sati-Bek Hatun'un Hayatı ve Faaliyetleri*

*After the Ilkhanid Empire Decline a Woman Rule in
the Throne: Sati-Bek Hatun's Experience and Her
Activities*

ss.547-554

TÜLAY YÜREKLİ

*Eyyûbiler, Bahrî Memlûkler ve Timur Döneminde
Hastalık ve Ölüm Nedeniyle
Sadaka Verme Geleneği*

*The Tradition of Almsgiving in the Times of Disease
and Death in the Period of the Ayyubids, Bahri
Memluks, and Timur*

ss. 555-564

RAKKUŞ KARADUMAN

*Neseb-Nâme-i Mülûk (Şuâb-ı Pencgane) ve Mu'izzü'l
Ensâb Adlı Eserlere Göre Ögedey
Han ve Çağatay Han'ın Hatunları*

*According to the Works Famous Neseb-Nâme-i Mülûk
(Shu'ab-ı Panjganah) and Mu'izzü'l Ensâb, The Wives
of Ögedei Khan and Chagatai Khan*

ss. 565-576

GÜLAY KARADAĞ ÇINAR – ŞEYDA ATAY

*Buhara Özbek Hanlığı'nda
Soyurghal ve Tanha Tipi Toprak Mülkiyeti
(Şeybanîler ve Astrahanîler Devri)*

*The Land Ownership at Types of Soyurghal
and Tanha in the Bukhara Uzbek Khanate
(Shaybanids and Astrahanid Period)*

ss. 577-588

HİLAL ÇİFTÇİ

*1715 Mora Fetihnâmesi Bağlamında
Osmanlı Diplomasisinde Fetihnâmelerin
Rolü ve Diplomatik Dili*

*The Mission and Diplomatic Language of
Fethnames in Ottoman Diplomacy in the Context of
1715 Morea Fethname*

ss. 589-604

NAİME YÜKSEL KARASU

*XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yeniçeriler
Tarafından Kurulan Vakıflar:
İstanbul Örneği*

*Waqfs Founded by Janissaries in the
First Half of the 18th Century:
The Case of Istanbul*

ss. 605-616

YUSUF AKBABA

*Sibirya Araştırmalarının Unutulan Öncüsü:
Gerhard Friedrich Müller*

*The Forgotten Pioneer of Siberian Studies: Gerhard
Friedrich Müller*

ss. 617-624

AİTMAMAT KARIEV

*Kırgız Halkının Örfî Hukuk Kodifikasyonu
Denemesi Olarak "Ereceler" ve İslam Hukuku
Açısından Analizi*

*"Erejeler" As an Attempt of Customary Law
Codification of the Kyrgyz People and its Analysis
From the Perspective of Islamic Law*

ss. 625-636

MAHMUT AKPINAR

*Osmanlı Devleti'nin Hizmetinde
Bir Yeni Fenerli: Aleksandır Mavroyeni Bey
(1848-1929)*

*A New Phanariot at the Service of the
Ottoman State: Mavrogenis Bey
(1848-1929)*

ss. 637-660

ONUR ALP KAYABAŞI

*Güney Batı Toroslarda Saç Motifli Mezar
Taşları: Muğla, Denizli Örneği*

*Hair Motif Gravestones in South West Taurus: The
Case of Muğla and Denizli*

ss. 661-670

LEYLA DERVİŞ

*Hokand Hanlığı Devlet Yönetimine
İlişkin Bir Kaynak:
"Fergana Hanları Tarihi"*

*A Source Related to the State Administration of
Khokand Khanate:
"History of the Fergana Khans"*

ss. 671-678

ALİ TORAMAN

*Altaylı Ressam Çoros-Gurkin'in Eserlerinde
Altay Şamanizmi*

*Altai Shamanism in the Works of Altay Painter
Choros-Gurkin*

ss. 679-696

FATMA AKIN

*20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı
İmparatorluğu'nda Kıyâfet İlimi:
Avanzade Mehmet Süleyman*

*The Science of Dress in the Ottoman Empire
in the Early 20th Century:
Avanzade Mehmet Süleyman*

ss. 697-714

ZEYNEP AKARSLAN

*II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'un Yeraltı
Dünyasına Dair Bir İnceleme: İbnü'l Hakkı Mehmed
Tahir'in Sefalethaneleri*

*An Examination of the Underground World of
Istanbul During the Second Constitutional Period:
İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir's "Sefalethaneler"*

ss. 715-726

SÜMEYRA ÖZTÜRK

*II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi
Mânada Kullanılması*

*The Political Use of the Caliphate in the Reign of
Abdulhamid II*

ss. 727-738

DİLFUZA SADULLAYEVA

*II. Göktepe Savaşı'ndaki Gelişmeler ve Rus
General Mihail Dmitrievič Skobelev*

*Events in the Second Battle of Geok Tepe and Russian
General Mikhail Dmitrievich Skobelev*

ss. 739-748

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ – AYŞE GÜL FİDAN

*Özbek Tarihi ve Kültürüne
Genel Bir Bakış*

*Overview of Uzbek
History and Culture*

ss. 749-776

MURAT ÖZKAN

*Bir Modern Seyyah Tipolojisi:
Gezgin Arkeolog Castagne'nin Trenle Türkistan
Seyahati (1904)*

*A Modern Traveler Typology:
Archaeologist Castagne's Train Journey
to Turkestan (1904)*

ss. 777-802

FATİH KARLIOĞLU

*Van'da Coğrafyacı Bir İngiliz Konsolos
Yardımcısı Yüzbaşı Bertram Dickson'ın Kolonyal
Bağları ve Osmanlı-İran Sınırı Üzerine Gözlemleri*

*Colonial Contacts of a Geographic British Vice-Consul
Captain Bertram Dickson and His Observations on the
Ottoman-Iranian Borderlands*

ss. 803-826

EFE OKCU

*Rusya Türklerinde Kadın
Hakları Meselesi*

*The Issue of Women's Rights
of Turks in Russia*

ss. 827-838

BİLGE KARBİ

*Gertrud Bäumer'nin İstanbul Seyahati (1918) ve
Osmanlı Kadın Hareketi*

*Gertrud Bäumer's Travel to Istanbul (1918) and the
Ottoman Women's Movement*

ss. 839-848

BAYRAM AKÇA – NİSA İÇEN

*Ahmet Cevat Emre'nin Yurtdışı Faaliyetlerine
Bir Bakış (1920-1922)*

*An Overview of Ahmet Cevat Emre's Foreign
Activities (1920-1922)*

ss. 849-866

FATMA ÇALIK ORHUN

*Türkiye Cumhuriyeti
Devlet Salnamelerinde Edirne
(1925, 1926, 1927, 1928 ve 1929 Tarihli
Salnameler)*

*The City of Edirne
According to State Yearbooks of Turkish Republic
(1925, 1926, 1927, 1928 And 1929's Yearbooks)*

ss. 867-888

EMRE TEĞİN

*Kazakistan'da 1930-32 Büyük Kıtılığı'nın
Nedenleri: Kasıt Mı, Kaza Mı?*

*Causes of Great Famine of in Kazakhstan in 1930-32:
Intent or Accident?*

ss. 889-908

H. SEÇKİN ÇELİK

*Recep Peker'in Faşizmle İlgili Düşünceleri ve Bir
İddianın Sorgulanması*

*Recep Peker's Thoughts on Fascism and
Questioning a Claim*

ss. 909-924

İBRAHİM ERDAL

*Afganistan'ın Modernleşme Süreci ve Dış
Politikasında Türkiye'nin Etkisi
(1920-1973)*

*Türkiye's Impact on Afghanistan' Modernization
Process And Foreign Policy
(1920-1973)*

ss. 925-938

OĞUZ KAĞAN BAYRAKDAR – FATMA BETÜL AYDEMİR BAŞ – ŞEYDA ÇEVİKEL

*Ulus Kent Kimliğinin Oluşumunda
Meydanların Rolü Üzerine Bir Değerlendirme:
Bakü Örneği*

*An Assessment on the Role of Square in the
Formation of National Identity:
The Case Of Baku*

ss. 939-952

RAHMANALİ MURADALİYEV – NİYOZ RASHİDOV

*Taşkent Bölgesinin Dağlık Arazisinde Bulunan
Göktürk Kağanlığı'na Ait Süngök Mezar Kurganları
Hakkında Yapılan Çalışmalar*

*About the Study of Sungak Burials of the Turkic
Khaganate in the Mountainous Territory of the
Tashkent Region*

ss. 953-970

DERLEME MAKALE

COMPILATION ARTICLE

DUYGU YILMAZ

*Kişisel Notlardan Toplumun Ortak
Hafızasına Savaş Dönemi Hatıraları:
Atatürk'ün Hatıra Defteri*

*War Period Memories from Personal Notes to
The Common Memory of the Society:
Atatürk's Diary*

ss. 971-986

MEHMET ÖNDER DURAN

*Yeni Başlayanlar İçin
Moskova Arşiv ve Kütüphane Rehberi*

*Moscow Archive and
Library Guide For Beginners*

ss. 987-998

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

FAYAZ Ş. HUZİN

çev. MELTEM AKINCI

Bulgar Kentleri ve Bulgar Kentlerinin Köken Sorunları

Bulgarian Cities and the Original Problems of Bulgarian Cities

ss. 999-1008

ALİ ASGAR BEGDİLİ - SEPİDE AFŞAR RIZAÎ - MEHDÎ GOLCÂN - ALÎRIZÂ ALÎSUFÎ

çev. ZÜHRE NUR CELEP

Rızâ Şah ve İran'da Milli Tarih Yazımı Projesi

Reza Shah and the Iranian Nationalist Historiography Project

ss. 1009-1026

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS

SELİM KARAKAŞ

Doğu Asya Tarihi: Çin, Japonya, Kore - Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar

History of East Asia: China, Japan, Korea - From the Roots of Civilization to the 21st Century

ss. 1027-1030

OKAN GÜLBAK

İmparatorluğun Son Savaşı: Birinci Dünya Savaşı'na Nasıl ve Neden Girdik?

The Last War of the Empire: How and Why We Entered the First World War

ss. 1031-1034

BETÜL KARAASLAN

Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın

Family and Women in the Common Cultural History of the Turkic World

ss. 1035-1038

ZAFER SARAÇ

İpek Yolu

The Silk Road

ss. 1039-1042

YAZIM KURALLARI

ss. 1043-1047

ABSTRACT

The oldest state known to have been founded by the ancestors of the Turks is the Asian Hun State. The earliest records on the Huns date back to 2070 BC and are based on the legendary story of the Xia Hou Dynasty, of which the first known ruler was Chunwei. In Chinese sources, apart from this legend, the nomads who came from the north and raided Chinese lands were called Rong, Di, Shan Rong, Quan Yi, and Quan Rong. Accordingly, the ancestors of the Huns were called Northern Di in general, Xunyu in the Xia period, Guifang in the Yin period, Xianyun in the Zhou period and Xiongnu in the Han period. Of these, the Rong and Di were relocated west of the Yellow River after they were defeated by the Zhou Dynasty, and they were divided into two as Red Di and White Di. The Rong, Di and Yi tribes are mentioned in the northern lands of China before 771-481 BC. One of the tribes mentioned in Chinese sources and subjugated by Modu is the Dinglings who were later referred to as Toles in Turkic inscriptions. During the northern and western expeditions of Modu in 201 BC, it was named for the first time with the Kyrgyz. They were recorded by Chinese sources as having settled around Baikal Lake as nomadic people. This is the main subject of our article. It is stated by many researches that the ancestors of the Dinglings are the community who created the Andronovo Culture. Starting from the Bronze Age and continuing throughout the Iron Age, shallow slabs of wide granite were placed around graves, a tradition which seems to have spread as far as the Orkhun region. The graves of this cultural period which date back to 1000 BC and are thought to have connections with the Karasuk Culture on the one hand and the Glazkov Culture on the other hand. They are of great importance, especially since they were also utilized by the Huns. Their developments beyond Khakassia are very important since those are the lands where they were last seen after Andronovo Culture. Although scholars have rejected the claim that the Huns are the ancestors of the Mongols, in terms of anthropological and material culture Huns have connections with the nomadic Europoids of the Baikal and Yenisey region. In this respect, cultural development continued towards Baykal and Otuken. With this study, we will discuss the period of Slab Grave Culture or Flat Stone Grave Culture, which has not yet been specifically studied in Turkey. Through this analysis, we will reveal important links with the Huns and other pre-cultures, then reveal their relations in terms of burial culture and material remains. In this respect, the connections of the Andronovo, BegazDandybai, Karasuk and Slab Grave and the characteristics of the Hun graves and cultural continuity in the directions of the area extending from the Kazakhstan, Yenisey and Baykal triangle to Mongolia will be elaborated upon. Cultural continuity will also be shown in terms of material remains, especially the tomb structure style. According to Chinese sources, there is plenty to learn about the early Turkic tribes' presence in this region.

Keywords: Slab Grave, Culture, Xiongnu, Lake Baikal, Turkics, Archeology.

* Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: elvinildirim34@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-7529-1875.

YASSI TAŞ MEZAR KÜLTÜRÜ VE HUN (XIONGNU) BAĞLANTISI

ÖZ

Yazılı kaynaklara göre Türklerin ataları tarafından kurulduğu bilinen en eski devlet Asya Hun Devleti'dir. Hunlarla ilgili en erken kayıtlar MÖ 2070 yılında Xia Xou Hanedanlığı'nın efsanevi öyküsüne dayanmaktadır ve buna göre bilinen ilk hükümdarı Chunwei'dir. Çin kaynaklarında bu efsane dışında kuzeyden gelip Çin topraklarına akınlar yapan konargöçerler Rong, Di, Yi, Shan Rong, Quan Yi, Quan Rong olarak adlandırılmaktaydılar. Buna göre Çin Kaynaklarında Hunların atalarına kuzey Di, Xia döneminde Xunyu, Yin döneminde Guifang, Zhou zamanında Yen-yün ve Han zamanında ise Xiongnu denilmiştir. Bunlardan Rong ve Di'ler Zhou Hanedanlığı tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Sarı Irmağın batısına yerleştirilmişlerdir ve bunlar Kızıl Di ve Ak Di olarak iki kısma ayrılmışlardır. Hunlardan önceki Çin'in kuzey topraklarında adları zikredilen Rong, Di ve Yi kabileleri MÖ 771-481 yılları arasında anılmaktadırlar. Çin kaynaklarında bahsi geçen ve Modu'n tarafından itaat altına alınan boylardan biri de daha sonra Türk yazıtlarında Tölesler olarak zikredilen Dinglinglerdir. Modu'nun kuzey ve batı seferleri sırasında ilk kez adı Kırgızlar ile birlikte Modu'nun MÖ 201'de gerçekleştireceği Çin akınından önce zikredilen bu konar göçer Türk boyu makalemizin de konusu ile muvazi olarak Baykal Gölü ve çevresini yurt tutmuşlardır. Dinglinglerin atalarının pek çok araştırmacı tarafından Andronovo Kültürü'nü meydana getiren topluluk olduğu ifade edilmektedir. Baykal Gölü ve özellikle güney doğu kıyıları başta olmak üzere Tunç Çağı'ndan itibaren ve Demir Çağı boyunca fazla derin olmayan, geniş granit vb. levhalarla çevrili benzer özelliklere sahip sığ düzenlenmiş mezarlar Orhun havalisine kadar yayılmıştır. MÖ 1000 yıllarına kadar dayandırılan ve bu bakımdan Karasuk Kültürü ile diğer taraftan Glazkov Kültürü ile de bağlantıları olduğu düşünülen bu kültür dönemi mezarları özellikle Hunlar tarafından da tatbik edildiğinden oldukça önem arz etmektedir. Andronovo Kültürü'nün ardından son görüldükleri topraklar olması bakımından Hakasya ötesinde meydana gelen gelişmeler oldukça önem arz etmektedir. Zira her ne kadar tarihi kaynaklar bakımından Hunların Moğolların ataları oldukları çürütülse de antropolojik ve maddi kültür bakımından Hunların Baykal ve Yenisey bölgesi konargöçer Evropoidleri ile olan bağlantıları bulunmaktadır. Bu bakımdan Baykal ve Ötüken'e doğru kültürel gelişim devam etmiştir. Bu çalışma ile Türkiye'de henüz spesifik olarak çalışılmamış ve Hunlarla bağlantıları açıkça görülen Yassı Taş Mezar Kültürü veya Plaka Taş Mezarları olarak adlandırılan dönemin ön kültürlerle olan bağlantılarını ortaya koymaya ve mezar kültürü ve maddi kalıntılar bakımından ilişkilerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu bakımdan Kazakistan, Yenisey ve Baykal üçgeninden Moğolistan'a uzanan hat doğrultusunda kültür devamlılığını gösteren Andronovo, BegazDandıbay, Karasuk ve Yassı Taş mezarlarının bağlantıları ve Hun mezarlarının özelliklerini belirterek maddi kalıntılar ve özellikle mezar yapı üslubu bakımından kültürel devamlılığı gösterilecek ve coğrafi bakımdan gelen son noktada Çin Kaynakları referansına göre bölgede erken görülen Türk boyları bağlantıları ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yassı Taş Mezarları, Kültür, Xiongnu, Baykal Gölü, Türkler, Arkeoloji.

INTRODUCTION

Studies from the early 20th century revealed that the term “*Andronovo Culture*” originated near the beginning of the second millennium AD and was ascribed to the first nomads in Central Asia. The earliest discoveries on the Andronovo community were obtained in the upper reaches of the Ural River. From there they seemed to have spread to Inner Asia because of the growing development of the livestock economy, the use of horses as a mount, and the rapid and collective mobility of their wheeled carts. Chronological analysis of their material culture remains date their occupation within this region back to around 2150 BC.¹ The Upper Ural region findings were identified as belonging to Koptyakov Culture, the early stage of Andronovo Culture. Although named differently, they originated in the same area (map 1-2)² and descended from the same family. According to the distribution graph of the pottery obtained from the systematically classified graves belonging to the Andronovo Culture since this date (Graph 1-2), the artifacts belonging to the Federovo period found in Russian Altai and Upper Ob dated back to 2000 BC, in Za-Ural (beyond Ural) dated back to 1980 BC and those in the Yenisey junction dated back to 1900 BC.³

The Yenisey area is the last place where material remains belonging to the Andronovo Culture period were found. Remains of this culture have not yet been discovered in the lands further east. After settling in the Altai Sayan region for about a thousand years, the warrior steppe people of the Bronze Age did not actually disappear. Instead, they underwent anthropological and cultural change due to the development of the Iron Age and the migration of tribes in northern China. Immediately afterwards, the Karasuk Culture period was identified as a new cultural period in the region. Investigations have shown that the Andronovo Culture tradition was dominant

¹V. A. Zah, “Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Prittobolye”, *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, no:2 (17), 2012, p. 29-40.

²K. V. Salmikov, “Andronovskiye PoseleniyaZauralya”, *SA XX*, 1954, p. 214.

³V. İ. Molodin, - A. V. Epimohov, - J. V. Marçenko, “Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi”, *Vestnik Novosibirsk Gosuderstvenna Universitata. Seriya Istoriya, Filologiya*, C.13, S: 3, 2014, p. 145.

during this period. Karasuk Culture spread into the Kazakhstan region as well as the Yenisey region. BegazDandybay Culture was also evident in the same area, the beginnings of which can be dated to the last phase of the Andronovo Culture and beginning of the Iron Age. The Tagar and then Tashtik Culture periods followed the Karasuk Culture of Yenisey. From 1000 BC onwards, Chinese sources assert that Turkic tribes have occupied the region. An extension of these cultural periods spread over a wide area extending to Baikal and its surroundings, and also to Mongolia. The graves and grave building structure of the communities settled in the region are very similar to the Karasuk and Begaz graves seen in the continuation of the Andronovo Culture.

1. Begaz Dandybay, Karasuk and Slab Grave Culture Relations and Building Features

In the last stage of Andronovo Culture, graves with high stone plates were found in predominantly in the central and eastern parts of Kazakhstan. These graves belong to the last phases of the Andronovo Culture, and there are some that are classified as Begaz Dandybay Culture. Margulan-Orazbayev, famous for their work on the graves in the region, dated these markers and settlements back to the 10-8th centuries BC. They suggested that the graves with huge granite slabs were for prominent members of the society after the change in the understanding of ownership in the patriarchal society structure.⁴ Kizlasov and Margulan found that the arrowhead they obtained in their study on the Begaz graves in 1950 was very characteristic, and that the similar arrowhead types belonging to the Scythians in eastern Europe were found in the 6-4th centuries BC. On the other hand, they stated that these arrowheads were found in the Slab Grave Culture graves of Mongolia, and that according to Kiselev's studies, the rate of these arrowheads in Siberia was %24, while it was 41 in Mongolia.⁵

Gryaznov inferred a connection of the graves of BegazDandybay (drawing 1) with both Andronovo and Karasuk Culture, and expressed that a link existed between the Andronovo and the pre-Scythians in Kazakhstan.⁶ However, he did not accept a similarity between Gryaznov's BegazDandybay and other graves with the same characteristics belonging to the Slab Grave Culture, stating that there was a cursory impression similarity at first glance and that the ancient tribes of central Kazakhstan took the method of building a vertically placed grave wall as in Mongolia.⁷ But what if this technique had passed to Mongolia via Kazakhstan, Altai Sayan and Baikal areas? Of course, this is possible because Seymin-Turbin type axes and other products, which reflect the Andronovo period character and are known to have subsequently been used in the Karasuk Culture period, were discovered in Mongolia.⁸ However, Gryaznov does not admit that it is even possible for the slab graves of Mongolia to have originated in Yenisey or Kazakhstan.

Undoubtedly, the largest of the granite slab kurgans the Great Salbyk Kurgan (photo 1) found in the Khakasya Salbyk steppe has been dated to the Tagar Culture period. It was observed that the length of the granite slabs reached 5 meters in height and some weighed up to 50 tons.⁹ S. V. Kiselev, who excavated the Tagar Culture sites, stated that this culture was founded upon Karasuk Culture, and in many aspects (tools, burial style, decorations, etc.) it continued the legacy. This cultural lineage continued with Tagar and Tashtik Culture in the Yenisey area.¹⁰ While the existence of Scythians in the Yenisey region during the Tagar Culture is in question, the Huns are mentioned in the Tashtik Age. The findings obtained clearly show the connections with the Huns during the Tashtik period. Ultimately, it is obvious that the anthropological structure of the Asian population from the Bronze Age to Early Iron Age has changed thanks to the mobility of the Europeans (dendogram 1).

2. Chronology and Spread of the Slab Grave Culture

In the distant lands (Za-Baikal) of Lake Baikal (towards the Mongolian and Chinese territories), Slab Grave Culture graves were excavated first by G. F. Miller who discovered 17 graves.¹¹ Slab Grave Culture graves were excavated on the lands surrounding Lake Baikal (Pri-Baikal) by Agapitov in the village of Tirgan in 1881.¹² Afterwards, excavations were made by P. Horoshih across the Olkhon Island on the northwest coast of Lake Baikal, but no data were obtained because the graves had been robbed. In 1928-1929, Soviet archaeologist G. P. Sosnovski uncovered 50 graves at different points in the Selenge basi¹³ and introduced the term Slab Grave (Kultura Plitochnih Mogil, Культура плиточных могил) into the literature for the first time with his later

⁴A. H. Margulan-A. M. Orazbayev, "Begazi-dandibayevskayakultura", *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, Nauka, Alma-Ata 1966, p. 161-163.

⁵L. P. Kizlasov-A. H. Margulan, "Plitochnyye Ogrady Mogilnika Begazi", *KSİİMK*, XXXII, İzd. Nauk, Moskva-Leningrad 1950, p. 135.

⁶M. P. Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstane", *SA XVI*, Edit. M.İ. Artamanov, Moskva 1952, p. 162.

⁷Gryaznov, *ibid.*, p. 158.

⁸Vitali V. Volkov, "EarlyNomads Of Mongolia", *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Edit. Jeannine Davis Kimbal-Vladimir A. Bashilov-Leonid T. Yablonsky, Zinat Press, Berkeley, CA 1995, p. 321.

⁹E. B. Vadetskaya, *Sibirya Kurganlari*, Trans. Atilla Bağıcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Pub., Ankara 2014, p. 56.

¹⁰S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Akademii Nauk SSSR, Moskva 1951, p. 186.

¹¹G. B. Turkin, "Keramika Plitochnikh Mogil Predbaykalya", *Keramika Kak İstoriçeskii İstoçnik*, p. 65.

¹²A. V. Kharinskiy, M. A. Zaytsev, V. V. Svinin, "Plitochnyye Mogily Priolkhonya", *Kultur i Pamyatniki Bronzovogo i Rannego Zhelezno Vekov Zabaykalya i Mongolii*, Ulan-Ude 1995, p.64.

¹³N. N. Dikov, *Bronzovyvek Zabaykalya*, Ulan-Ude 1958, p. 21.

work.¹⁴ Many theses have been written regarding the first emergence of the Slab Grave Culture, and one of them is considered in the Glazkov Culture.¹⁵ The Glazkov Culture is contemporary with the Andronovo Culture seen in Siberia. According to another view, Slab Grave Culture is related to the Karasuk Culture. This view was first claimed by Sosnovski, and was based on the Taphar 73 burial data. With these findings, Sosnovski revealed an aspect of the relationship between slab graves and Karasuk Culture and even the Tagar Culture in Yenisey.¹⁶ Okladnikov offers an alternative, attributing Kurumchi Culture to the Turkic tribes whose presence was determined archaeologically in the 1st millennium BC.¹⁷ He argued that remaining Runic inscriptions prove that this Turkic tribe is actually the Kurikan people.¹⁸ This is a very important finding, as Dashibalov directly relates the burial culture of this Turkic tribe, which he refers to as autochthonous (native), to the Slab Grave Culture.¹⁹

Chronologically, there is no consensus on when Slab Grave Culture emerged. Sosnovski, who gave the period its name, dated the first series of slab graves excavated in the Za-Baikal region east of Lake Baikal somewhere between the 7th-4th centuries BC, while dating the second series around the 3rd and 2nd centuries BC. N. N. Dikov also dated the early phase to 7th-4th centuries BC²⁰, like Sosnovski. Okladnikov, who made researches and excavations along the Lena, Selenge and Angara rivers and around Baikal, dated Slab Grave Culture to 10th-3rd centuries BC.²¹ The period that Okladnikov's period is simultaneous with the Karasuk Culture. While there are experts who date the early periods of the Slab Grave Culture earlier than the 1st millennium BC, there are also experts who date it to the Iron Age. A. D. Tsybiktarov divided Slab Grave Culture into two periods (Karasuk Culture Bronze products continued to be used in the Chulut phase). P. İ. Şulga dated it between the 11th-9th centuries BC and N. N. Dikov dated it to a range between the 7th-2nd centuries BC.²² Kızlasov-Margulan calculated it to be around the 7th-6th centuries BC, based on the arrowhead sample obtained from the BegazDandybay slab graves.²³ On the other hand, Kharinsky objected to the views of Tsybiktarov because Tsybiktarov classified graves in Selenge as belonging to Slab Grave Culture and dated them to the 5th century BC.²⁴ Kharinsky argued that these graves belong to much earlier periods. Slab Grave Culture began during the 1st millennium BC on the west of Baikal and may have come into being at the end of 2nd millennium BC on the territories opposite Olkhon.²⁵ Another issue is the situation of the Kereksur graves classified as Slab Grave Culture. Konolov states that the discovery of Tsybiktarov's slab graves, which applied later on a Kereksur, dates back to an earlier period, i.e., to the end of the 2nd millennium BC.²⁶

The Slab Grave Culture has expanded to cover a very wide area. Okladnikov pointed out that there are bronze products (daggers, axes, large spearheads, etc.) obtained from slab graves in Inner Mongolia, Ordos, West Siberia, and Scythian territories on north of the Black Sea.²⁷ He thusly believed that there were close connections to the early nomads of Eurasia. However, he stated that the slab graves are mostly seen on the southern shores of Lake Baikal and in Mongolia. In addition, many slab graves have been discovered on Olkhon Island in Lake Baikal and on the opposite territory of the island, namely along the northern shores of Lake Baikal (map 3).²⁸ On the southern coast, Okladnikov stated that these graves spread from Tataurov Village, where is close to the Selenge River, near Ulan-Ude, to the junction of Orkhon and Tula, even to the Mongolian Altai and from there to the Pamir plateaus.²⁹ Dikov, on the other hand, asserted that the slab graves spread from the Kobdo River (Hovd) to the Dalai-Nor in the west, from Lake Baikal to the Gobi Desert, from Gobi to the north of the Yellow River and Tibet, also along the southern shores of Lake Baikal.³⁰ Although Tsybiktarov drew the distribution map of the slab graves, which he classified as Kereksur, Dvortsami in detail, he showed the graves in the lands opposite the Olkhon Island of Lake Baikal on a separate map (map 4).³¹ It spread over a wide

¹⁴G. P. Sosnovski, "Rannnye Koçevniki Zabaykalya", *KSİİMK*, Vıp. VIII, Leningrad 1940, p. 36.

¹⁵Sergen Çirkin, *Güney Sibırya Arkeolojisi ve Şamanizm*, YKY, İstanbul 2019, p. 69.

¹⁶Sosnovski, *ibid.*, p. 40.

¹⁷B. B. Dashibalov, *Arkheologicheskiye Pamyatniki Kurykan i Khorik (K Vse Mirnomu Arkheologicheskomu Kongressu Ulan-Ude, 1996)*, Buryatskim İstitutom Obshchestvennykh Nauk SO RAN, Ulan Ude 1995, p. 129.

¹⁸Okladnikov, *ibid.*, p. 44.

¹⁹Dashibalov, *ibid.*, p.129.

²⁰Sosnovski, *ibid.*, p. 40. N. N. Dikov, *Bronzoviy Vek Zabaykalya*, Ulan-Ude 1958, p. 42.

²¹A. P. Okladnikov, *İstoriya i Kultura Buryatii*, Akademii Nauk SSSR, Ulan Ude 1976, p. 138.

²²A. D. Tsybiktarov, "K Probleme Formirovaniya Koçevogo Skotovodstva v Tsentralnoy Azii i Yego Vliyaniya İstoricheskoye Razvitiye Drevnego Naseleniya Regiona (Po Materialam Kultur Plitoçnih Mogili)" *Kulturi Stepnoy Evrazii i İh Vzaymodeistvie s Drevnimi Tsivilizatsiami*, İİMK RAN, Sankt-Peterburg 2012, p. 409; P. İ. Şulga, "O Hronologii i Kulturnoy İdentifikatsii Pamyatnikov VIII-VI vv. don.e. Zabaykalya i Severnogo Kitaya", *Drevnie Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Ulan-Ude 2010, p. 138; Dikov, *ibid.*, p. 42.

²³Kızlasov-Margulan, *ibid.*, p. 135.

²⁴A. V. Kharinsky, *Predbaykalye v Kon. I Tys. Don. E.-Ser. II Tys. N.E.: Genезis Kultur i İkh Periodizatsiya*, Izdatelstvo Irkutskogo Gosudarstvennogo Tekhnicheskogo Universiteta, Irkutsk 2001, p. 65.

²⁵Kharinsky, *ibid.*, p.107.

²⁶P. B. Konavalov, *Etnicheskiye Aspekti İstorii Tsentralnoy Azii*, İzdatelstvo Buryatskogo Nauçnogo Tsentra So Ran, Ulan-Ude 1999, p. 21.

²⁷Okladnikov, *ibid.*, p. 138.

²⁸Kharinskiy-Zaytsev-Svinin, *ibid.*, p. 65.

²⁹Okladnikov, *ibid.*, p. 137.

³⁰Dikov, *ibid.*, p. 25.

³¹A. D. Tsybiktarov, *Kultura Plitoçnih Mogil Mohgolii i Zabaykalya*, İzd. Buryatskogo Gosuniversiteta, Ulan-Ude 1998, p.194-195.

area from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age, most especially the deer stones and the graves with standing plates. Accordingly, all the graves evaluated within the Slab Grave Culture, Kereksurs; in the east of Mongolia to the Khentiy mountains, including Sükhbataramag, the Gobi Desert and Gobi-Altai, all the lands of Mongolia in the west, the central and southern lands of Buryatia, the lands to the east of Tuva, Altai Republic and Kazakhstan, especially Ili River spread over the basin.³² In fact, the connections of the Slab Grave Culture to Inner Manchuria have been revealed in recent studies, which include genetic linkage.³³

3. Grave Building Practices, Anthropological Features and Findings

Burial sites of the Slab Grave Culture are spread within the borders we tried to draw above and are dated between the 2nd-1st millenniums BC, namely from the Bronze Age to the Iron Age and early periods of nomadic peoples. Although these graves were arranged as rectangular slabs on the ground with shallow burial pits, they were classified as Kereksur, figured flat stone tombs.³⁴ Based on this classification, graves belonging to the period were distributed over a wide geography throughout the course of history. Although the slab graves are arranged in a spectacular shape (drawing 2- photo 2), the figured graves evaluated in these graves evaluated in these tombs resemble the completely peeled skin of an animal (drawing 3). Kereksurs, on the other hand, was built through piling stones on the graves, which were surrounded by rectangular and plate stones in a ring siege (drawing 4). One of the most striking practices made during a funeral ceremony was the inclusion of horse skulls in graves found in both Mongolia and Baikal.³⁵

P. İ. Şulga, who has researched Hun burial structures, said that funeral burial practices are important in terms of showing the stability in homogeneous environments or the variability as a result of ethnic contact and establishing the belonging of kurgan cultures. He stated that at the end of the 1st millennium BC, polyethnic Hun burial rites were visibly different, but it was characteristic for the dead body to be laid on its back and for its head to be turned to the north even if the body was positioned to the east.³⁶ Apart from this, Dashibelov also found human skeletons in slab graves, with the legs slanted in a prone position.³⁷ The Huns are evaluated and categorized as a polyethnic people, with a fact which can be reinforced through the study of their material remains. Modu's subjugation of 26 different tribes made this classification possible. But the transformation to the polyethnic state in question occurred at the end of the 2nd millennium BC. İ. Gohman, through anthropological studies on the skeletons and skulls that were obtained in limited numbers due to robberies from the slab graves around Baikal, stated that there were samples of both Dolichocranial and Brachycranial types in the graves. However, he stated that these later developed into Turkic ethnogenesis between Hun composition and the local inhabitants of the region, and that the last period slab graves were represented by the Turks in the Iron Age.³⁸ Another remarkable finding is that the human remains that could be obtained do not represent the Europoid type, but rather than the Mongoloid type. This can be explained by the mixture of Europoids and Mongoloids which began during the Karasuk Culture period.³⁹ On the other hand, although Tsybiktarov stated that the human anthropology of Kereksurs is Mongoloid, and that the predominant population became Mongoloid after including the of Mongoloids of Baikal, Europoid-type examples can be seen from kurgans in western Mongolia and Khujirt in central Mongolia.⁴⁰ In addition, recent research has begun bringing together the Slab Grave Culture from the Neolithic Age to the Iron Age, and then the Huns and the anthropological relations of the nation representing the Turkic tribes and states (dendogram 2).⁴¹ Genetic studies also support the findings. In the last genetic studies on European Huns and Avars, their relationship with the Slab Grave Culture can be seen in the samples obtained from the Hun graves.⁴² As a result, in Asia the situation that emerged at the end of the 2nd millennium BC, with the above-mentioned dendogram, the connections of Glazkov, Karasuk and Tagar cultures were determined, and the borders of this burial culture, which was preserved with the arrival of the Huns

³²Konavalov, *ibid*, p. 19.

³³S. V. Alkin, "K Voprosu o Svyazi Kultury Plitochnikh Mogil Zabaykalya i Kultur Epokhi Rannego Metalla Vnutrenney Manchzhurii", *Yevraziyskoye Kulturnoye Prostranstvo: Aktualnyye Problemy Arkheologii, Etimologii, Antropologii*, Irkutsk 2010, p. 5.

³⁴Tsybiktarov, *Kultura Plitochnikh Mogil Mongolii i Zabaykalya*, p. 126-136.

³⁵Ye. V. Shelepova, "Noviye Svedeniya o Zakhoroneniyakh Konskikh Cherepov (Po Rezultatam İssledovaniya Pamyatnika Tytkesken-V1)", *Altaye-Sayanskaya Gornaya Strana i İstoriya Osvoyeniyye Kochevnikami*, İzd. Altayskogo Gos. Uni., Barnaul 2007, p. 186.

³⁶P. İ. Şulga, "Ob istokakh pogrebalnogo obryada khunnu", *Drevniye Kultury Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Materialy Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii (Irkutsk 3-7 Maya, 2011), p. 391.

³⁷Dashibelov, *ibid*, p. 129.

³⁸İ. İ. Gohman, "Antropologicheskiye Materialy iz Plitochnikh Mogil Zabaykalya", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etimologii*, T. XVIII, Moskva-Leningrad 1958, p. 442-443.

³⁹Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, p. 11.

⁴⁰A. D. Tsybiktarov, "Otrazheniye Diplomatii Drevnikh Kochevnikov Tsentralnoy Azii v Petroglificheskikh, Paleoantropologicheskikh Topograficheskikh İstochnikakh Kultur Plitochnikh Mogili Kherekurov (Chast II, k Postanovke Problemy)", *Drevniye Kultury Mongolii, Yuzhnoy Sibiri i Severnogo Kitaya Materialy XI Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii 8-11 Sentyabrya 2021 Goda. g. Abakan*, p. 112.

⁴¹D. Tumen, "Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia", *東洋學第 49 輯(2011 年 2 月) 檀國大學校東洋學研究所*, p.38.

⁴²Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns, Avars and conquering Hungarians. <https://doi.org/10.1101/2022.01.19.476915>

SLAB GRAVE BURIAL CULTURE AND THE HUN (XIONGNU) CONNECTION

in the region and spread by their own practices, were determined up to the region of the Di people, according to Prushek.⁴³ These tribes are known as Rong, Di and Yi in Chinese sources in around 8th century BC.⁴⁴ Tsybiktarov dates the last phase of the Slab Grave Culture to the 5th century BC⁴⁵ and concludes that there is a period of three hundred years between the Modu period, which is accepted as the foundation of the Great Hun State (209 BC), and that Chinese sources date the Huns to the 5th century BC at the earliest. He appears to be examining this issue superficially, however, because roughly one thousand years passed after Chunwei⁴⁶, who is mentioned as the ancestor of the Huns in Chinese sources, before Modu came onto the scene. Even if Chunwei originated from a legend, the status of the tribes, which are the ancestors of the Huns, in Chinese sources is no longer an indisputable fact. And the names Di and Rong are seen among the loyal lords during the Zhou Dynasty (1046-221 BC).⁴⁷

It is important to specify the tomb building style of this cultural period, which is very clearly connected to the Huns, as well as the characteristic of the material remains found from this period. Unfortunately, the findings obtained are limited in quantity due to grave robberies. The theft of valuable artifacts and deterioration of the grave structure meant that these sites have not been preserved as they were intended to be. The prized artifacts included pottery pieces, items used in daily life and weapons, jewelry, human and animal bones. These items were made of materials such as clay, stone, bone, copper, bronze, and, very rarely, iron (from late graves). Among the weapons, there are axes and kelt, which are large spearheads very common in Scythian culture. This community, which has a livestock economy, was made up of horse riders according to the findings obtained, and so they employed the unique bronze apparatus for horseback riding. This cultural characteristic is consistent with the nomadic peoples who settle the lands after them.⁴⁸ Okladnikov stated that the inhabitants of the Slab Grave Culture in the remote part of Baikal (Za-Baikal region), at the end of the 2nd millennium BC, designed realistic animal-like elegant ornaments, reached a perfect level in casting technique, from copper and bronze in the molds they made from stone, and they made tripods in a way that cannot be seen in Siberia in this period, in Slab Grave Culture. Okladnikov stated that the surviving items from these graves were pieces of gold jewelry, beads made of malachite-turquoise-agate and other semi-precious stones, and seashells found in the Indian Ocean and Persian Gulf.⁴⁹ In addition, “Deer Stones” (photo 3), which are found to be present in the steppes from Mongolia to the vicinity of Baikal, to Siberia and even to the north of the Black Sea, are also evaluated within the framework of the Slab Grave Culture. Okladnikov explained that deer stones are common in places where slab graves are found.⁵⁰ In addition to the deer stones, it has been determined that stones with or without human form, some of which are now missing, were also erected around slab graves.⁵¹ This also shows how the territory of the Scythians expanded. The decorations on the pottery were categorized by Harinsky into 3 classes (Hujirskaya-Tirganskaya and Hujir-Tirganskaya) and it was stated that cord print and pearl motifs were used as decorations.⁵²

CONCLUSION

After the 2nd millennium BC, Europoid nomadic Andronovo society, who set out from Ural steppes, spread over a wide territory. Expansion borders ended in the lands of today’s Khakassia in the east. At the last stage of this cultural period, when the Iron Age began in Khakassia, the descendants of Andronovo tribes started a new era. This period was labeled in archeology and historical literature as Karasuk Culture. In this period, which is dated to the 1st millennium BC, the Europoid human type began to change with the migration movements from the north of China and marriages with Mongoloids around Yenisey, Selenge and Angara. Since the 2nd millennium BC, a certain burial culture has been revealed in Central Asia, which consists of tombs and kurgans showing the patriarchal family structure and economic level. These tombs were also implemented by Turks and their ancestors, the Huns. This cultural period, which is referred to as Slab Grave Culture, saw the peak of the Europoid-Mongoloid blending, which had started in the Karasuk period. The rectangular burial pits were delimited by vertically placed stone slabs. The upper surface of these kurgans, which were sometimes surrounded by circular sieges made of stones, was again covered with stones. The graves were arranged in multiple ways, sometimes solely for individuals and sometimes for whole families. The head of the deceased, who was laid on his back, sometimes with his legs bent to the side, was placed inside the burial pit towards to the

⁴³Esin, *ibid*, p. 30.

⁴⁴Gürhan Kirilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Gece Kitaplığı Pub., Ankara 2015, p. 96-117.

⁴⁵Tsybiktarov, *Buryatiya v Drevnosti İstoriya*, p. 124.

⁴⁶Gülнар Kara, *Tarihi Kayıtları ve Han Hanedanı Tarihi Biyografilerine Göre Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi Pub., İstanbul 2021, p. 17.

⁴⁷Kirilen, *ibid*, p. 95.

⁴⁸Okladnikov, *ibid*, p.138-139.

⁴⁹Okladnikov, *ibid*, p. 142.

⁵⁰Okladnikov, *ibid*, p. 140.

⁵¹J. Bemman-U. Brosseder, “A Long Standing Tradition- Stelae in The Steppes With a Special Focus on The Slab Grave Culture”, *Aktualniyye Voprosy Arkheologii i Etnologii Tsentralnoy Azii*, Izdatelstvo BNTS SO RAN, Ulan-Ude 2017, p. 14-25.

⁵²Turkin, *ibid*, p. 65-66.

north or east. In my opinion, this grave style can be traced back to the Andronovo Culture period at the earliest. It is important to determine the shallow burial pit, rectangular burial pit and pit with stone slabs. Horse bones were obtained from the graves of this period, as in the Andronovo Culture. The relationship between Begaz graves, which belonged to the last phase of the Andronovo Culture, and the Slab Grave Culture has also been examined by archaeologists. This cultural feature, which eventually spread over a wide area around Baikal and Mongolia, was observed by pre-Hun tribes, the Huns, along with the Töles and Kurikan who followed the Huns. Recent archaeological and genetic studies show the high impact of the ethnogenesis and Slab Grave Culture in human anthropology in the Hun graves. It is very important to reveal this cultural period, which corresponds to a very important period and in which the Huns and their descendants the Turks, came into existence, as a specific study. We have tried to establish a framework for this period as a launching point for future studies.

BIBLIOGRAPHY

ALKİN, S. V., “K Voprosu o Svyazi Kultury Plitočnikh Mogil Zabaykalya i Kultur Epokhi Rannego Metalla Vnutrenney Manchzhurii”, *Yevraziyskoye Kulturnoye Prostranstvo: Aktualnyye Problemy Arkheologii, Etnologii, Antropologii*, Irkutsk 2010, p. 4-11.

BEMMAN J.- BROSSÉDER U., “A Long Standing Tradition- Stelae in The Steppes with a Special Focus on The Slab Grave Culture”, *Aktualnyye Voprosy Arkheologii i Etnologii Tsentralnoy Azii*, Izdatelstvo BNTS SO RAN, Ulan-Ude 2017, p. 14-25.

ÇİRKİN, Sergen, *Güney Sibiry Arkeolojisi ve Şamanizm*, YKY, İstanbul 2019.

DASHİBALOV, B. B., *Arkheologicheskiye Pamyatniki Kurykan i Khori (K Vse Mirnomu Arkheologicheskomu Kongressu Ulan-Ude, 1996)*, Buryatskim İstitutom Obshchestvennykh Nauk SO RAN, Ulan Ude 1995.

DİKOV, N. N., *Bronzovyyvek Zabaykalya*, Ulan-Ude 1958.

ESİN, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

GOHMAN, İ. İ., “Antropologičeskiye Materialı iz Plitočnikh Mogil Zabaykalya”, *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, T. XVIII, Moskva-Leningrad 1958, p. 428-443.

GRİŞİN, Yu. S., “O Figurnkh Plitočnikh Mogilakh Zabaykalya i Mongolii”, *KSİA*, 162, 1980, p. 12-15.

GRYAZNOV, M. P., “Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstane”, *SA XVI*, Edit. M.İ. Artamanov, Moskva 1952, p.129-163.

KARA, Gülnar, *Tarih Kayıtları ve Han Hanedanı Tarihi Biyografilerine Göre Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi Pub., İstanbul 2021.

KHARİNSKİY, A. V.- ZAYTSEV, M. A.- SVİNİN, V. V., “Plitochniye Mogılı Priolkhonya”, *Kultur i Pamyatniki Bronzovogo i Rannego Zheleznogo Vekov Zabaykalya i Mongolii*, Ulan-Ude 1995, p. 64-78.

KHARİNSKY, A. V., *Predbaykalye v Kon. I Tys. Don.E.-Ser. II Tys. N.E.: Genезis Kultur i İkh Periodizatsiya*, Izdatelstvo Irkutskogo Gosudarstvennogo Tekhnicheskogo Universiteta, İrkutsk 2001.

KİRİLEN, Gürhan, *Eski Çinin Ötekisi Türkler*, Gece Kitaplığı Pub., Ankara 2015.

KIZLASOV, L. P.-MARGULAN, A. H., “Plitochniye Ogradı Mogilnika Begazı”, *KSİİMK*, XXXII, İzd. Nauk, Moskva-Leningrad 1950, p. 126-136.

KİSELEV, S. V., *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Akademii Nauk SSSR, Moskva 1951.

KONVALOV, P. B., *Etničeskiye Aspekti İstorii Tsentralnoy Azii*, Izdatelstvo Buryatskogo Nauçnogo Tsentra So Ran, Ulan-Ude 1999.

MARGULAN, A. H.-A. ORAZBAYEV, M., “Begazı-dandıbayevskaya K ultura”, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, Nauka, Alma-Ata 1966.

MOLODİN, V. İ. –EPİMOHOV, A. V. -MARÇENKO, J. V., “Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzı Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi”, *Vestnik Novosibirsk Gosudarstvenna Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya*, C.13, S: 3, 2014, p. 136-167.

OKLADNİKOV, A. P., *İstoriya i Kultura Buryatii*, Akademii Nauk SSSR, Ulan Ude 1976.

ÖGEL, Bahaeddin, “İlk Töles Boyları Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'e'ler”, *Belleten*, C XII, S. 47, Temmuz, 1948, p. 795-831.

SLAB GRAVE BURIAL CULTURE AND THE HUN (XIONGNU) CONNECTION

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Kültür Bakanlığı Pub.. Ankara 1981.

SALNIKOV, K. V., “Andronovskiye Poseleniya Zauralya”, *SA XX*, Akademii Nauk SSSR, Moskva 1954, p. 213-253.

SHELEPOVA, Ye. V., “Noviye Svedeniya o Zakhoroneniyaх Konskikh Cherepov (Po Rezultatam İssledovaniya Pamyatnika Tytkesken-Vi)”, *Altaye-Sayanskaya Gornaya Strana i İstoriya Osvoyeniya yeye Kochevnikami*, İzd. Altayskogo Gos. Uni., Barnaul 2007, p. 185-188.

SOSNOVSKİ, G. P., “Ranniye Koçevniki Zabaykalya”, *KSİİMK*, Vıp. VIII, Leningrad 1940, p. 36-42.

ŞULGA, P. İ., “O Hronologii i Kulturnoy İdentifikatsii Pamyatnikov VIII-VI vv. Don.E. Zabaykalya i Severnogo Kitaya”, *Drevnie Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Ulan-Ude 2010, p. 135-140.

ŞULGA, P. İ., “ob istokakh pogrebalnogo obryada khunnu”, *Drevniye Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri (materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii (İrkutsk 3-7 maya,2011))*, p. 389-398.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe Pub., İstanbul 2020.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarihi Kurumu Pub., Ankara 2004.

TSYBİKTAROV, A. D., “K Probleme Formirovaniya Koçevogo Skotovodstvavı Tsentralnoy Azii i yego Vliyaniya İstoricheskoye Razvitiye Drevnego Naseleniya Regiona (Po Materialam Kulturi Plitoçnih Mogili)”, *Kulturi Stepnoy Evrazii i İh Vzaymodeistvie s Drevnimi Tsivilizatsimi*. İİMK RAN, Sankt-Peterburg 2012, p. 406-412.

TSYBİKTAROV, A. D., “Otrazheniye Diplomatii Drevnikh Kochevnikov Tsentralnoy Azii v Petroglificheskikh, Paleoantropologicheskikh i Topograficheskikh İstochnikakh Kultur Plitoçnikh Mogil i Khereksurov (Chast II, k Postanovke Problemy)”, *Drevniye kultury Mongolii, Yuzhnoy Sibiri i Severnogo Kitaya Materialy XI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii 8–11 sentyabrya 2021 goda, g. Abakan*, p. 109-115.

TSYBİKTAROV, A. D., *Buryatiya v Drevnosti İstoriya*, Vıp.No. 3, İzd. Buryatskogo Gosuniversiteta, Ulan-Ude 1999.

TSYBİKTAROV, A. D., *Kultura Plitoçnih Mogil Mohgolii i Zabaykalya*, İzd. Buryatskogo Gos. Universiteta, Ulan-Ude 1998.

TUMEN, D., “Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia”, *東洋學第 49 輯(2011 年 2 月) 檀國大學校東洋學研究所*, p. 23-50.

TURKİN, G. B., “Keramika Plitoçnikh Mogil Predbaykalya”, *Keramika Kak İstoricheskiy İstoçnik*, Tobolskii Gosudarstvenniy Pedagogičeskii İnstitut im. D. İ. Mendeleeva, Tobolsk 1996, p. 65-66.

TÜRKELİ, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.

VADETSKAYA, E. B., *Sibirya Kurganları*, Trans. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2014.

VOLKOV, Vitali V., “Early Nomads Of Mongolia”, *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Edit. Jeannine Davis Kimbal-Vladimir A. Bashilov-Leonid T. Yablonsky, Zinat Press, Berkeley, CA 1995, p. 319-334.

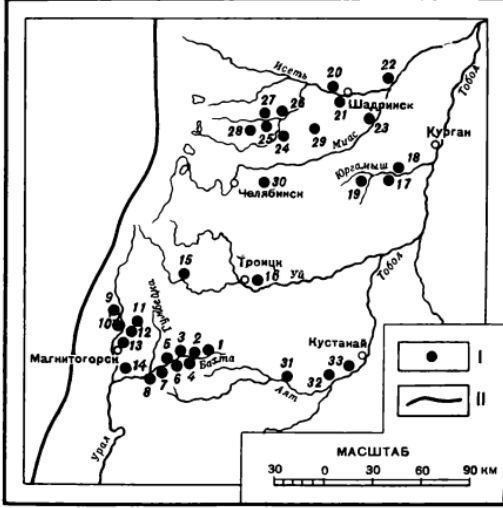
Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns, Avars and conquering Hungarians. <https://doi.org/10.1101/2022.01.19.476915>

YILDIRIM, Kürşat, *Çin Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

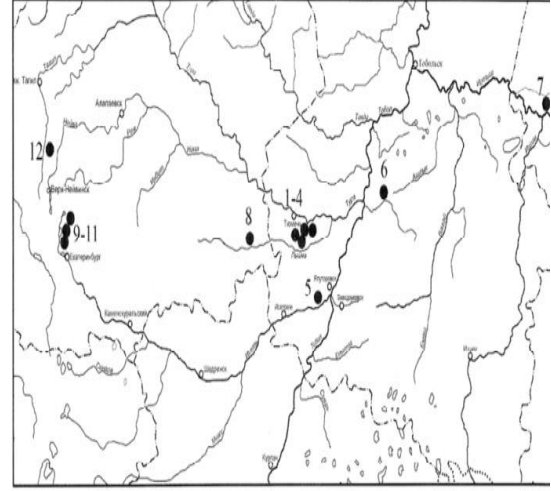
ZAH, V. A., “Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Prittobolye”, *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, no:2 (17), 2012, p. 29-40.

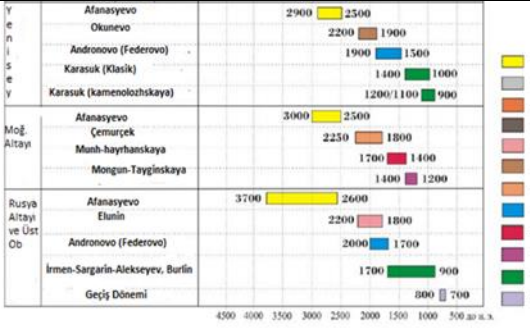
APPENDIX

Map 1: Andronovo Settlements around the Tobol, Ural and Iset Rivers (Salnikov, *ibid.*, p. 214.)

Map 2: Koptyakov Culture settlements in the lower course of the Tobol River. (Zah, *ibid.*, p. 30.)

Graphic 1: Radiocarbon chronology of the cultures of the Urals and Southwest Siberia (Molodin, V. İ. –Epimohov, A. V. -Marçenko, J. V., *ibid.*, p.145.)

Graphic 2: Andronovo Culture family and Koptyakov Culture chronology (Molodin, V. İ. – Epimohov, A. V. -Marçenko, J. V., *ibid.*, p. 145.)

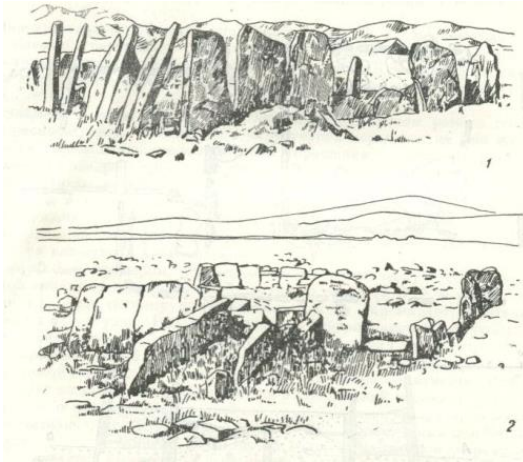

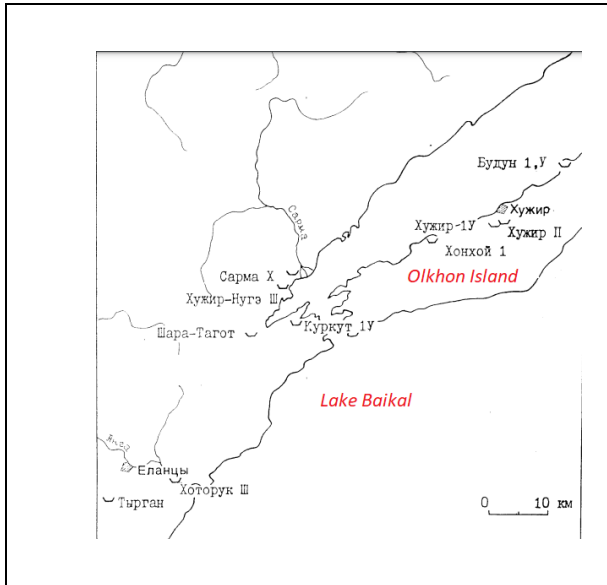
Illustration 1: Begaz (Gryaznov, *ibid.*, p. 154)

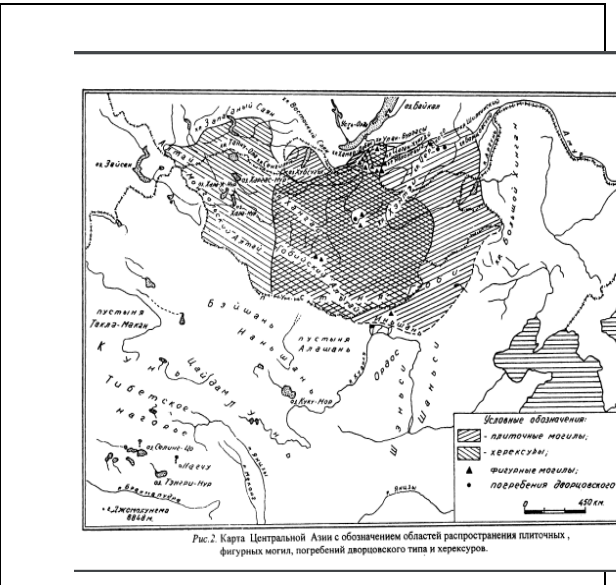
Photograph 1: Great Salbik Kurgan Granite slabs interior cut (Elvin-Kürşat Yıldırım Archive)

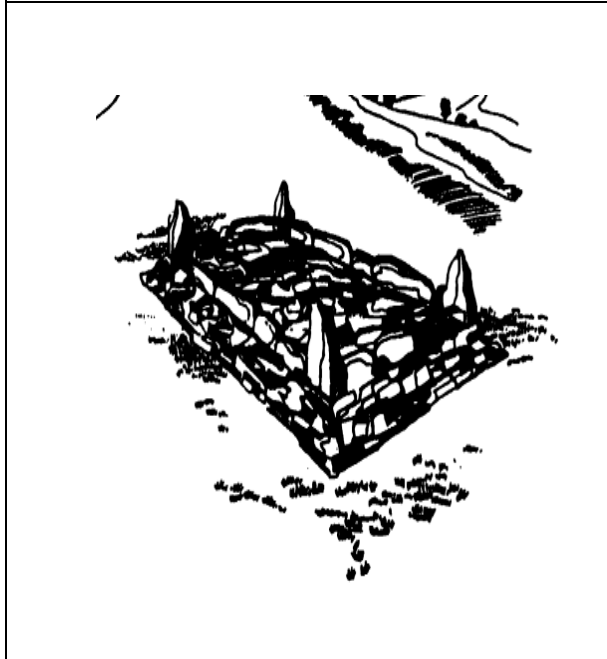
SLAB GRAVE BURIAL CULTURE AND THE HUN (XIONGNU) CONNECTION

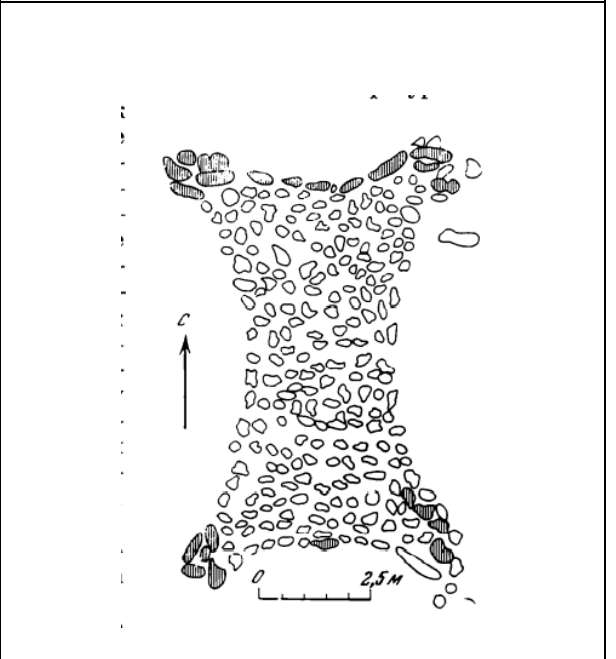
Map 3: Slab Gravestones on the northern shores of Lake Baikal and Olkhon Island (Kharinskiy-Zaytsev-Svinin, *ibid*, p. 65)

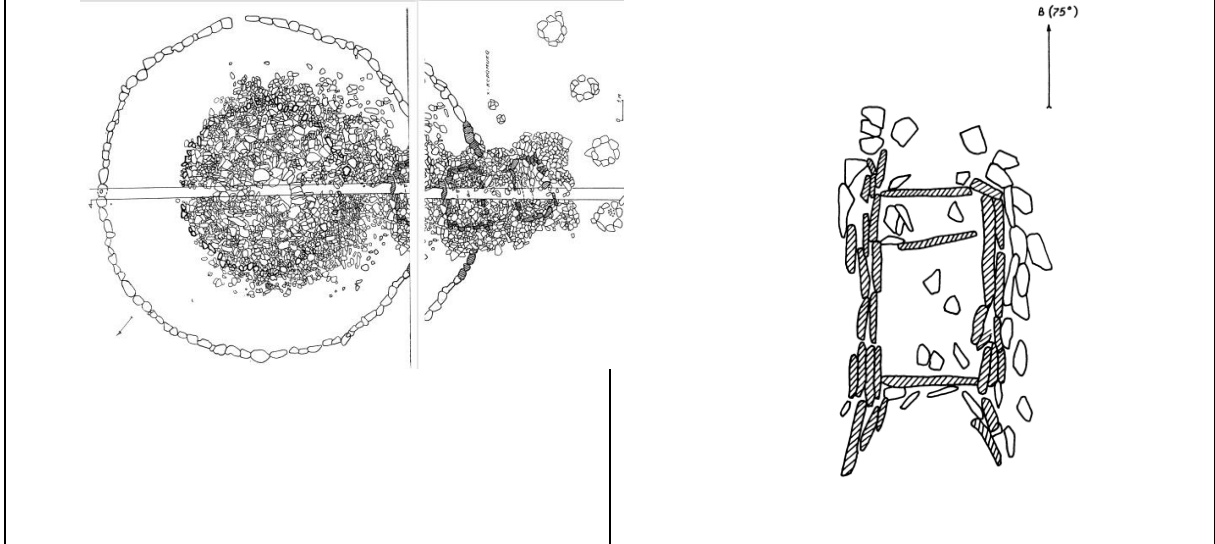
Map 4: Spread Map Of Slab Graves (Tsybiktarov, *Kultura Pliťoĉnih Mogil Mongolii i Zabaykalya*, p. 194)

Illustration 2: Tsybiktarov, A. D., *Buryatiya v Drevnosti İstoriya*, Vyp.No. 3, İzd. Buryatskogo Gosuniversiteta, Ulan-Ude, 1999, p. 102.

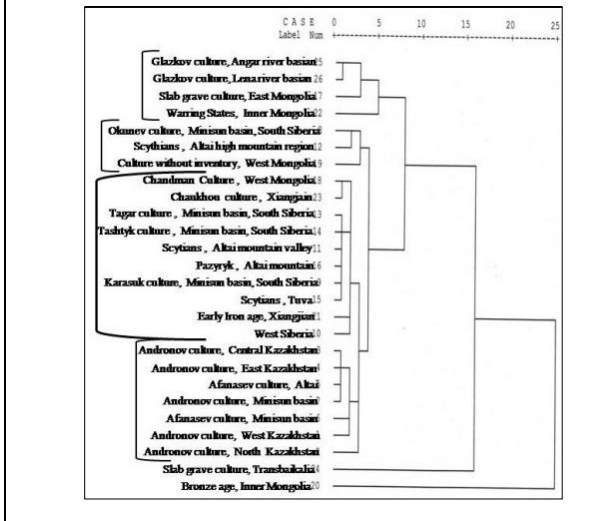

Illustration 3: Slab Grave Culture Figured tomb specimen (Yu. S. Grişin, "O Figurnkh Pliťoĉnikh Mogilakh Zabaykalya i Mongolii, *KSİA*, 162, 1980, p. 13.)

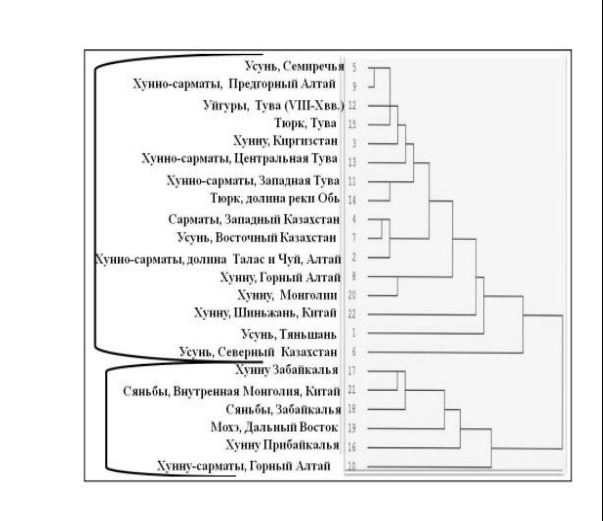

Illustration 4: Tsybiktarov, *Kultura Plitoçnih Mogil Mohgolii i Zabaykalya*, p.199.

Illustration 5: Yassı Taş Mezarlarında dikdörtgen levhaların dikilmesi ile oluşturulmuş kabir. (Tsybiktarov, *Kultura Plitoçnih Mogil Mohgolii i Zabaykalya*, s. 205)

Dendrogram 1: Dendrogram showing the relationship between the Bronze and Early Iron Age populations of Asia (D. Tumen, “Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia”, 東洋學第 49 輯(2011 年 2 月) 檀國大學校東洋學研究所, p. 36)

Dendrogram 2: Dendrogram showing population relationships from Xiognu period to 1st millennium AD (Tumen, *ibid.*, p. 38.)

SLAB GRAVE BURIAL CULTURE AND THE HUN (XIONGNU) CONNECTION

Photograph 2: Slab Grave Cemetery in Orkhon Valley Temeen Chulu Aymag (Elvin-Kürşat Yıldırım Archive)

Photograph3: Slab Grave in Temeen Chulu Aymag in Orkhon Valley and Deer depiction on vertical plate

Dikey levha üzerine geyik (Elvin-Kürşat Yıldırım Archive)

ÖZ

Bu çalışma İslamiyet'ten önceki Türklerde aile ile ilgili kavramlar, ailenin oluşumu, aile tipleri, çocuk ile ilgili hususlar ve aile hukukunu kapsamaktadır. Çalışma, Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmış Türkler ile farklı bölgelere göç etmiş Türk topluluklarının aile hayatını içermektedir. Çalışmanın amacı eski Türk ailesinin konumunu sosyo-kültürel tarih anlayışı biçiminde ortaya koymaktır. İslamiyet'ten önceki Türk ailesi hakkında birçok makale ve kitap yazılmıştır. Bu çalışmada konu bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmeye ve konuya yeni bir yorum katılmaya çalışılmıştır. Bazı konular makalenin sınırları içinde tartışılmıştır. Bu kapsamda eski Türk aile yapısı hakkında bazı tespitler yapılmıştır. Türklerde aile toplumun ve devletin temeli olarak görülmüştür. Aile, toplumun sağlam temeller üzerine oturmasında önemli rol oynar. Aile aynı zamanda Türk milletinin güç merkezini de oluşturur. Aile, Türk devletinin en küçük örneği olup aynı zamanda devlet olmanın başlangıcıdır. Bundan dolayı Türkler güçlü orduları ve sağlam aile yapıları sayesinde tarih boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir. Türk ailesi İslamiyet'ten önceki dönemde karı, koca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile şeklindedir. Eski Türklerden itibaren çocuklar aile için değerlidir. Oğlanı yetiştirmek babanın görevi iken kızı yetiştirmek annenin görevidir. İslamiyet'ten önce Türk toplumunda farklı aile tiplerinin olduğu ise tartışmalıdır. Bazı bilim insanları eski Türklerde geniş aile tipinin olduğu görüşündedir. Bu görüş Türklerde akrabalık esasına göre önem kazanmaktadır. Aile yapısı eski kaynaklarda oğuş olarak geçmektedir. Ailelerin bir araya gelmesiyle urug denilen aileler birliği yani oba meydana gelmiştir. Urugların bir araya gelmesiyle bod (boy, kabile), bodun (boylar birliği) ve il (devlet) oluşmuştur. Türkler belirli bir düzen içinde akrabalarıyla bir arada yaşamışlardır. Bu durum Türklerin sosyal hayatında birlik ve dayanışma içinde olduklarını göstermektedir. Boyların başında dayanışmayı güçlendiren, hak ve adaleti gözetin, boyun menfaatlerini koruyan, silahlı güç kullanmaya yetkili beyler vardır. Erkek otoritesine dayanan ataerki aile yapısı eski Türk toplumunda görülmektedir. Buna rağmen ailede annenin de söz hakkı vardır. Türkler tarih boyunca kadınlara büyük değer vermişlerdir. Aile evlilik yoluyla kan bağına dayalı olarak kurulmuştur. Eski Türklerin siyasi sebeplerle evlilikler yaptıkları bilinmektedir. Bilhassa devleti yöneten hakanların siyasi evlilikler yaptıkları tarihî kayıtlarda geçmektedir. Bu durumun ilk örneği MÖ 198 yılında yapılan bir barış antlaşmasında görülmektedir. Tek eşle evlilik Türklerde yaygındır. Levirat tipi evlilikler gerekli durumlarda görülmektedir. Levirat, ölen kardeşin dul kalan eşi ile evlenme biçimidir. Eski Türklerde dul kalan kadınlar bu şekilde koruma altına alınmıştır. Bu durum Çinliler tarafından garip karşılanmış ve ahlaka aykırı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Evlilik, bir aile kurmak için bir erkek ve bir kadının birleşmesidir. Türklerde evlilik geleneğinin ilk izleri Hunlara dayanmaktadır. Bu gelenek diğer Türk topluluklarında da görülmektedir. Eski Türklerde evlilik süreci kızın istenmesinden itibaren içinde birçok geleneği barındıran farklı merasimler yoluyla gerçekleşmektedir. Türklerde evlenme aynı zamanda yuva kurmadır. Türklerde aile hayatı töre yoluyla güvence altına alınmıştır. Aile hukuku töreye göre düzenlenmiştir. Miras, mülkiyet, ceza hukuku töreye göre belirlenmiştir. Türklerde devletin devamlılığının sağlanması amacıyla işlenen suçlar cezalandırılmıştır. Türklerde suçluların cezalandırılması devletin hak ve görevleri arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Oğuş (Aile), Urug (Aileler Birliği), Bod (Boy, Kabile), Bodun (Boylar Birliği), İl (Devlet), Evlilik, Levirat, Hukuk.

* Doç. Dr., MEB Keçiören Bilim ve Sanat Merkezi, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: mandaloglumehmet@gmail.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-6406-9013.

FAMILY IN ANCIENT TURKS AND CONCEPT OF MARRIAGE

ABSTRACT

This study covers the concepts of family, the formation of the family, family types, child-related issues and family law in Turks before İslam. The study includes the family life of Turks who have appeared on the stage of history in Central Asia and Turkish communities who have immigrated to different regions. The aim of the study is to reveal the position of the old Turkish family in the form of socio-cultural history understanding. Many articles and books have been written about the Turkish family before İslam. In this study, it has been tried to evaluate the subject with a holistic approach and to add a new interpretation to the subject. Some issues are discussed within the confines of the article. In this context, some determinations have been made about the old Turkish family structure. In Turks, the family was seen as the foundation of society and the state. The family plays an important role in the establishment of society on solid foundations. The family also constitutes the power center of the Turkish nation. The family is the smallest example of the Turkish state and at the same time it is the beginning of statehood. Therefore, Turks have survived throughout history thanks to their strong armies and solid family structures. The Turkish family in the pre-İslamic period was in the form of a nuclear family consisting of husband, wife and children. From the old Turks, children are valuable to the family. While raising the son is the father's duty in Turks, it is the mother's duty to raise the daughter. It is controversial that there were different family types in Turkish society before Islam. Some scholars are of the opinion that the ancient Turks had an extended family type. This view gains importance in Turks on the basis of kinship. Family structure is mentioned as *oguş* in old sources. With the coming together of the families, the union of families called *urug* or *oba*, was formed. The union of the *urugs* formed *il* (state), *bodun* (union of tribes), *bod* (clan, tribe). Turks lived together with their relatives in a certain order. This shows that Turks are in unity and solidarity in their social life. There are gentlemen authorized to use armed force, protect the interests of the tribe, observe rights and justice, strengthen solidarity at the head of the tribes. The patriarchal family structure based on male authority is seen in the old Turkish society. However, the mother also has a say in the family. Turks have given great value to their women throughout history. The family was established on the basis of blood ties through marriage. It is known that ancient Turks made marriages for political reasons. In particular, it is mentioned in historical records that the khans who ruled the state had political marriages. The first example of this situation is seen in a peace treaty in 198 BC. Monogamy is common among Turks. Levirate type marriages are seen in necessary situations. Levirate is a way of marrying a deceased brother's widow. In ancient Turks widowed women are protected in this way. This situation was found strange by the Chinese and tried to be shown as immoral. Marriage is the union of a man and a woman in order to create a family. The first traces of the marriage tradition in the Turks are based on the Huns. This tradition is also seen in other Turkish communities. In the ancient Turks, the marriage process takes place through different ceremonies that contain many traditions, starting from the request of the girl. Marriage in Turks is at the same time establishing a home. Family life in Turks is secured by custom. Family law is regulated according to custom. Inheritance, property, criminal law are determined according to custom. The crimes committed in order to ensure the continuity of the state in the Turks were punished. Punishment of criminals in Turks among the rights and duties of the state.

Keywords: *Ogush* (Family), *Urug* (Union Of Families), *Bod* (Clan, Tribe), *Bodun* (Unity Of Tribes), *İl* (State), Marriage, Levirate, Law.

GİRİŞ

İslamiyet'ten önceki dönemde Türkler Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmışlar ve dünyanın farklı coğrafyalarına göç ederek buralarda kendi kültürlerini devam ettirmişlerdir. Türklerin sosyal hayatı, aile yapısı, devlet teşkilatı, askerî düzeni hakkında oldukça fazla çalışma yapılmış ve bu çalışmalar her geçen gün daha da artmaktadır. Çalışmaların çoğalması Türk tarihine olan ilginin de artmasına vesile olmaktadır. Bu anlamda sürdürülebilir tarih anlayışı açısından yeni çalışmaların yapılması ve farklı bakış açılarıyla olayların değerlendirilmesi önem taşır. Çalışmamızda İslamiyet öncesi dönemde Asya Hun Devleti'nden başlayarak Avrupa Hunları, Gök Türkler ve Uygurlar ile göç etmiş diğer Türk topluluklarının aile hayatı değerlendirilmiştir. Çalışmada Türk tarihi ve kültürü bir bütün içinde incelenmiştir. Türk tarihi ve kültürünü aktaran sözlükler, arkeolojik bulgular, destan ve hikâyeler, yazılı materyallerin verdiği bilgiler çalışmada kullanılmıştır.

Türkler yaşadıkları coğrafyalarda aile hayatına önem vermişlerdir. Bu çalışmamızda Türklerin İslamiyet'ten önceki dönemlerine ait aile yapıları incelenmiştir. Amacımız, Türk aile yapısının oluşumunu kültürel ilişkiler bağlamında ortaya koymak, Türk medeniyetinin aile kurumuna verdiği öneme dikkat çekmek ve bu medeniyetin günümüze kadar ulaşmasını sağlayan bir yapının oluşum sürecini değerlendirmektir.

İslamiyet'ten önceki Türklerin sosyal yapıları ile ilgili bilgiler Türkçe metinlerde yer almaktadır. Orhun Kitabeleri'nde Türk sosyal hayatını ifade etmek için oğuş (aile), urug (aileler birliği), bod (boy, kabile), bodun (boyalar birliği) ve il (devlet) yapılanması görülmektedir. Aile, Türk toplum hayatının en küçük birimidir. Toplumun sağlam temeller üzerine oturmasında aile oldukça önemlidir. Türk devlet yapısının temeli güçlü ordulara ve aile yapısına bağlıdır. Hunlardan itibaren Türkler ailenin güçlü yapısını korumaya önem vermişlerdir. Hun Devleti'nde ailenin gücünü yitirmekle savaş gücünü yitirmek eşdeğer görülmüştür.¹

Türk milletinin güç merkezini oluşturan aile kurumunun oluşturulmasında evlilik önemlidir. Evlilik yoluyla kurulan aile toplumsal birlik ve beraberliği sağlaması yönüyle de değerlidir. Toplum hayatında tartışılmaz bir öneme sahip olan aile kurumu aynı zamanda devletin bekasının sağlanması açısından da kıymetlidir. Aile sözcüğü eski Türkçe metinlerde geçmektedir. Ahmet Caferoğlu, aile sözcüğünü oğuş sözcüğü ile tarif etmiştir. Ona göre oğuş; kabile, soy sop, aile, klan, nesil anlamına gelmektedir. Bu sözcükten türemiş oğuşlug ise kabileye, soya mensup anlamındadır.² Kaşgarlı Mahmud oğuş sözcüğünü oymak, hısım, akraba³ anlamında tanımlarken aile, hısım sahibi olmak anlamında oğuşlanmak⁴; aile, hısım sahibi anlamında oğuşlug⁵ sözcüğünü vermiştir.

İslamiyet'ten önceki Türk toplum yapısının temelini oluşturan aileler bir araya gelerek soy, cins ve nesil anlamlarına gelen urug denilen yapıyı meydana getirmişlerdir. Urug, aynı zamanda aileler birliği anlamındadır. Caferoğlu urug sözcüğünü nesil, kuşak, soy, torunlar olarak açıklar.⁶ Kaşgarlı Mahmud, aileler birliğini *urug turig* şeklinde hısımlar karşılığı olarak verir.⁷ Bu sosyal yapılanmada ailelerin birbirleriyle dayanışma içinde olmaları sağlanmıştır. Bu yapılanma şekli ile akrabalık ilişkileri ön plana çıkarılmıştır. Sosyal hayat içinde bir arada yaşama kültürü töre adı verilen yazılı olmayan kuralları gündeme getirir. Böylece Türkler belirli bir düzen içinde akrabalarıyla bir arada bulunma imkânı bulmuşlardır.

İslamiyet'ten önce Türk toplumunda aileler ve soylar bir araya gelerek boy adı verilen sosyal yapıyı oluşturmuşlardır. Caferoğlu, boy biçimindeki sosyal yapılanmayı bod olarak tanımlar.⁸ Kaşgarlı Mahmud da boy sözcüğünü bod biçiminde aktarır. Ulus, kavim, kabile, aşiret, hısım⁹ anlamındadır. Boyların başında gerektiğinde iç dayanışmayı sağlayacak, hak ve adaleti gözeten, boyun menfaatlerini koruyacak silahlı güç kullanmaya yetkili beg (bey) yer almıştır. Beg sözcüğü bey, efendi¹⁰ anlamındadır. Eski Türklerde beylerin bir arazisi ve savaş gücü bulunmakta olup boylara mensubiyet önemli bir yere sahiptir. Boyun mensubu olan kimseler için aidiyet duygusu oldukça önemli olup millî kimliklerini göstermesi açısından boylar sosyal bir güven unsuru oluşturur. Boy beyleri, boyu oluşturan aile ve soyların temsilcilerinin oylarıyla seçilerek iş başına getirilmiştir. Beylerin seçiminde cesaret sahibi olmaları, doğruluktan ayrılmamaları, ekonomik güç gibi hususlara dikkat edilmiştir. Boy beylerinin önemi Orhun Kitabeleri'nde de dikkat çekmektedir. Kitabelerde kağanın milletten önce beylere hitap ettiği görülür. Kül Tegin abidesinde geçen "*Türk beyleri, milleti, bunu işitin!*"¹¹ vurgusu bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Buradan görüleceği üzere kağan milletten önce beylere seslenmektedir.

Eski Türk toplum yapısında boylar bir araya gelerek bodun adı verilen sosyal yapıyı oluşturur. Bodunlar bağımsız olabildikleri gibi bir "*il*"e bağlı olarak da hüküm sürebilmişlerdir. Bodunlar sıkı işbirliğinin sonucunda meydana gelmiş siyasi yapılardır. Bodunların başında genellikle devletin merkezinden gönderilen erkin, ilteber veya şad unvanlı yüksek dereceli memurlar görev yapmıştır.

Eski Türk toplum yapısında boy ve bodunlar bir araya gelerek il, yani devleti meydana getirmişlerdir. Devlet, belli bir coğrafya üzerinde kurulmuş siyasi bir teşkilat yapısıdır. Devleti "*kağan*" adı verilen liderlik vasfına sahip Tanrı tarafından kendisine kut verilmiş kişiler temsil etmiştir.

1. Türk Toplumunun Temeli Aile

Aile toplumun temelini oluşturmakla beraber devleti meydana getiren yapının önemli bir unsurudur. Aile, evlilik ve kan bağına dayalı olarak karı, koca ve çocuklardan oluşmuş toplumun en küçük birimidir. Aile bütün

¹ Abdülkadir Yuvalı-Hikmet Demirci, *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 34.

² Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1968, s. 140.

³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, C. I, s. 61, 88, 114; C. II, s. 83, 103.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 293.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 146.

⁶ Caferoğlu, *age*, s. 266.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 64.

⁸ Caferoğlu, *age*, s. 45.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 44, 51, 237, 238, 338; C. II, s. 209, 274, 316; C. III: s. 141.

¹⁰ Caferoğlu, *age*, s. 37.

¹¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983, s. 19.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE EVLİLİK ANLAYIŞI

toplum tipleri arasında önemli bir sosyal kurumdur.¹² Bozkırdaki en temel sosyal birim, genellikle çadır sayısı ile ölçülen hanedir.¹³ Bundan dolayı Türklerde aynı çatı altında yaşayanlar “*hane halkı*” olarak adlandırılmıştır. Yuvalı-Demirci’ye göre hane halkını oluşturan fertler, genellikle aynı yerde ikamet eden, aynı geliri paylaşan ve aralarında iş bölümü olan bireylerden oluşmaktadır.¹⁴ Ailenin oluşumu akrabalık ilişkisine dayalıdır. Ana, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek yapıya sahiptir. Aile, tarafların akrabalık ilişkilerine dayalı olarak oluşmuş ekonomik ve toplumsal bir birliktir. Koca, ailenin toplum olma anlayışının başlangıcı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre aile, birbirine akrabalık bağları ile bağlı bulunan bireylerin toplamından oluşmaktadır.¹⁵ Kafesoğlu ise eski Türk toplumundaki ailenin bütün toplumsal bünyenin çekirdeği durumunda olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Gökalp, eski zamanlarda çocuğun anasının boyuna mensup olduğunu sonradan babasının boyuna girdiğini belirtmektedir. Ona göre bu durumun sebebi eski devirde kocanın “*kalın*” vererek karısını kendi obasına götürmesidir. Gökalp, çocuğun bu obanın toplum hayatı içine girince yavaş yavaş toplum vicdanıyla dolmaya başladığını aktarmaktadır. Bundan dolayı boyun anne boyundan baba boyuna geçtiğini savunmaktadır.¹⁷ Elbette ataerkil topluma geçişte bu durum tek başına yeterli görülmemektedir. Ataerkil toplum yapısına geçişte siyasi, sosyal ve ekonomik faktörlerin de etkisi bulunmaktadır. Yuvalı-Demirci, Asya Hunlarında kurban kesilirken erkeklerin bulunmasını, en küçük oğlanın (ot tigin) baba yurduna ve mirasına sahip çıkmasını ataerkil toplum yapısı olarak değerlendirmektedir.¹⁸ Çobanoğlu, avcılıktan hayvan yetiştiriciliğine dayalı konargöçer yaşam biçiminin ataerkil yapıya geçiş sürecinde etkili olduğunu belirtmektedir.¹⁹ Ailenin baba boyuna geçmesi “*baba ailesi*”nin oluşmasını sağlar. Baba ailesinin gelişmiş bir örneğini Hunlar oluşturur.²⁰ Avrupa Hunları, Gök Türkler ve Uygurlarda da ataerkil aile yapısı görülmektedir. Bu yapı, diğer Türk boy ve topluluklarında da görülmektedir. Donuk, Türk toplumunda görülen ataerkil yapının velayet esasının temel alındığı baba hukukuna dayalı bir sistem olduğu görüşündedir.²¹ Belirttiğimiz nedenlerden ötürü ataerkil bir yapı görülmesine rağmen tarih boyunca Türkler kadına büyük önem ve değer vermişlerdir. Türk kadınları hür ve özgür bireyler olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İzgi’ye göre kadın ile ilgili kelimelerin en eski şekillerine destanlarda, Orhun Kitabeleri’nde ve Uygurlar tarafından yazılmış şiir, Budist metinleri ve Uygur hukuk metinlerinde rastlanılmaktadır.²² Türk kadını Oğuz Destanı’nda “*gülen gözler, kutup yıldızları, ırmak dalgası saçlar, inci gibi dişler ve süt gibi, kımız gibi olup eriyişler.*” biçiminde tasvir edilmiştir.²³ Gök Türk devlet bürokrasisinde de hatunlar söz sahibi olmuşlardır. Hatunların kağan ve hatun namına imza hakkının bulunması kadının mevkisini göstermesi bakımından önemlidir.²⁴ Uygur kağanlarından Böğü Kağan’ın Çin’e yaptığı sefere bizzat hatunun katılması Türklerde kadına verilen önemin diğer örneği olarak gösterilebilir.²⁵

Eski Türklerde ordunun sağlam temeller üzerine oturması ailenin güçlü olmasına bağlıdır. Türk ailesinin akıbetinde de ordunun önemi büyüktür. Ordunun akıbeti de ailenin varlığına bağlıdır. Tobalar ile Çinliler arasındaki isyanlarda ailelerin imha edilmesi, birçoklarının meydan muharebelerinde öldürülmesi idarenin Çinli memurların eline geçmesine neden olmuştur.²⁶ Ailelerin isyanlar sonucu yok edilmesi ordunun savaş kaybetmesinde etkilidir. Savaşlardaki mağlubiyet toprak kayıplarına da yansımıştır. Çeşitli sebeplerle farklı bölgelere dağılan Türkler ancak aile yapıları sayesinde ayakta durmayı başarabilmişlerdir. Türkler aile yapısına önem verdiklerinden farklı coğrafyalarda varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Eski Türk devleti, aile ve ordu gibi iki sosyal birliğe dayanmaktadır.²⁷

2. Aile ile İlgili Kavramlar

Eski Türk toplumu ataerkil bir yapıya sahiptir. Bu durumun oluşmasında ailenin anne boyundan baba boyuna geçmesi etkili olmuştur. Bundan dolayı Türk aile yapısında baba ailesi görülmektedir. Bunun yanı sıra Türk ailesinde anaerkil özellikler de görülmektedir. Çin kaynakları bu konuda bilgiler vermektedir. Kaynakların verdiği bilgilerden hareketle anaerkil aile yapısı dikkat çekmektedir. Bu durumu dışı kurttan türeme, çocukların

¹² İsmail Doğan, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Sistem Yayınları, İstanbul 2000, s. 167-206.

¹³ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021b, s. 50.

¹⁴ Yuvalı-Demirci, *age*, s. 31.

¹⁵ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 216.

¹⁷ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz: Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 281.

¹⁸ Yuvalı-Demirci, *age*, s. 45-46.

¹⁹ Özkul Çobanoğlu, “Kağanlık ve Kamlık Kurumları Arasındaki Çekişmenin Türk Mitolojisine Yansımaları Problematikinde Yöntem Sorunları”, *Bilig*, Sayı 27, 2003, s. 31.

²⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayın Dağıtım, Ankara 1979, s. 161.

²¹ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *Tarih Dergisi*, Sayı 33, 1982, s. 162.

²² Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 25.

²³ Necdet Sevinç, *Eski Türkler’de Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 16.

²⁴ Yuvalı-Demirci, *age*, s. 51.

²⁵ Sevinç, *age*, s. 33.

²⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 167.

²⁷ Kafesoğlu, *age*, s. 216-217.

aile isimlerini annelerinden almaları, baş hatundan doğan evladın tahta oturması destekler mahiyettedir.²⁸ Türkler babaya kang²⁹ adını vermişlerse de bu sözcük 11. yüzyıldan sonra değişime uğramış ve “ata” biçimine dönüşmüştür.³⁰ Kafesoğlu kang sözcüğünün 9. yüzyıldan itibaren “ata” olarak değiştiği görüşündedir.³¹ Evin büyüğü olarak kullanılan ata sözcüğü baba, büyük baba anlamına gelmekte olup saygı duyulan kimsedir.³² Bu sözcük büyük baba (dede) karşılığında da kullanılmıştır. “Eçü apa” sözcüğü de büyük babayı ifade etmektedir. Bu sözcükler dededen önce gelen bütün aile reislerini de kapsamaktaydı.³³ Eski Türk toplumunda baba için kullanılan sözcükler Anadolu’da değişime uğramıştır. Anadolu’da babaya “ece, ici, ede, eye” biçiminde hitap edilmiştir.³⁴ Bu sözcükler evin büyüğü olan kişiyi belirtmek amacıyla vurgulanmıştır.

İslamiyet’ten önce Türklerde oğlanı yetiştirmek babanın vazifesi³⁵ olarak görülmüştür. Eski Türk ailesinde büyük erkek çocuklara “içi” (ağabey) denmekteydi.³⁶ “Ataç” kelimesi oğlan anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud, ataç sözcüğünü oğul, büyüklük gösteren çocuk³⁷ anlamında kullanmıştır. Ögel’e göre ataç sözcüğü hem babacığım ve hem de babasına çeken oğlan karşılığı olarak söylenmiştir.³⁸ Ataç sözcüğüyle oğlanın babasına benzerliği dikkat çekicidir. Bu durum baba oğul arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğu gibi benzer özelliklerini de yansıtmaktadır. Baba ile oğul arasındaki benzerlikler eski Türk atasözlerine de yansımıştır. “Ata oğlu ataç doğar” yani “babanın oğlu babasına benzeyerek doğar”³⁹ atasözü, bu durumu açıkça göstermektedir. Babanın özelliklerinin kalıtsal olarak doğuştan miras yoluyla oğula geçtiğine inanılmaktadır. “Ata orunu oğulka kalır” sözü bu durumu göstermektedir. “Babanın yalnızca yeri değil, şerefi ve onuru da oğluna kalır”.⁴⁰ Babanın birtakım özelliklerinin oğluna geçmesi oğlanın sorumluluk bilincini artırmıştır. Babasından bazı özellikleri devralan oğul, daha dikkatli davranmak zorundadır. Babasına söz getirecek tavır ve davranışlardan kaçınmalıdır. Yapacağı olumsuz bir davranışın kendisine değil babasına yansıtacağı bilinciyle hareket etmelidir. Bu durum oğlanın attığı adımları dikkatle atmasını sağlayacak bir kontrol mekanizması olarak görülmelidir. Bu özellikler Anadolu’da uzunca bir süre varlığını devam ettirmiştir. Türk evladı yaptığı bir olumsuzluğun babasına yansıtacağını bildiğinden daha dikkatli hareket etme ihtiyacı hissetmiştir.

İslamiyet’ten önce Türk toplum yapısında ailenin önemli unsurlarından biri de annedir. Türk ailesi erkek egemen yapıya sahip olmasına rağmen ailede annenin de söz hakkı vardır. O, her şeyden önce erkeğin “evdeş”i yani ev arkadaşı idi.⁴¹ Bundan dolayı annenin yeri babanın diğer akrabalarından daha ileri olurdu. Babanın malı anneye kalırdı. Çocukların vasisi de anne idi.⁴² Orhun Kitabeleri’nde anne sözcüğüne rastlanmaktadır. Bilge Kağan Yazıtı’nda geçen “ög” sözcüğü anne yerine kullanılmıştır. Eski Türklerde “ög” kelimesi yerine ikinci yaygın deyiş “ana” idi.⁴³ Bununla birlikte anne için “uma”⁴⁴, “aba” ve “apa”⁴⁵ sözcükleri de kullanılmıştır. Ögsüz sözcüğü annesi olmayan, öksüz⁴⁶ anlamındadır. Türkler konuşmalarında “ög ve kang”⁴⁷ diyerek anayı babadan önce söylemişlerdir.

Türklerde nasıl ki oğlanı yetiştirmek babanın vazifesi ise kızı yetiştirmek annenin vazifesi idi.⁴⁸ Buradan aile içinde eğitimin gerçekleştirildiği ve sorumlulukların paylaştırıldığı anlaşılmaktadır. “Anaç” sözü hem anacığım hem de anasına çekmiş soylu kız⁴⁹ anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud anaç sözcüğünü küçükken büyük bir anlayış gösteren kız, anacık⁵⁰ anlamında açıklamaktadır. Ailenin büyük kız çocuklarına “eçe”, “eke”

²⁸ Saadetin Yağmur Gömeç, “Türklerde Aile”, *Düşünce ve Tarih Dergisi*, Yıl 4, S. 49, Ankara 2018a, s. 5.

²⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

³⁰ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168; İlhan Aksoy, “Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 16, Kış 2011, s. 12.

³¹ Kafesoğlu, *age*, s. 217.

³² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 86; Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

³³ Koca, *agm*, s. 17.

³⁴ Aksoy, *agm*, s. 12.

³⁵ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

³⁶ Koca, *agm*, s. 17.

³⁷ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 52; C. II, s. 80.

³⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

³⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

⁴⁰ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

⁴¹ Koca, *agm*, s. 16.

⁴² Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 169; Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara 1992, s. 34.

⁴³ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 170; Kafesoğlu, *age*, s. 217.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 92.

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 86.

⁴⁶ Caferoğlu, *age*, s.148.

⁴⁷ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

⁴⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

⁴⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 170.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 52.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE EVLİLİK ANLAYIŞI

veya “eze” (abla) denmekteydi.⁵¹ Anadolu’da teyzeye “eze” adı verilmiştir. Teyzenin çocukları ise “böle”⁵² olarak adlandırılmıştır. Eski Türklerde üvey annelik görülmektedir. Üvey anne, ikinci kadın, “kuma” veya “ortak” derecesindeydi.⁵³ Kaşgarlı Mahmud’un ana edinmek, ana demek anlamında açıkladığı *analamak*⁵⁴ sözcüğü üvey anneyi vurgulamak amacıyla kullanılmış olmalıdır.

İslamiyet’ten önce Türklerde siyasi sebeplerle evliliklerin yapıldığı görülmektedir. Hunlardan itibaren Türkler evlilik yoluyla ittifak antlaşmaları yapmışlardır. Tarihte ilk kez MÖ 198 yılında Hunlarla Çinliler arasında yapılan barış antlaşmasında Hun hükümdarı bir Çinli prenses ile evlenmiştir.⁵⁵ Bilhassa devleti yöneten hakanların yaptıkları siyasi evlilikler yoluyla aldıkları eşleri “kunçuy” olarak adlandırılmıştır. Kunçuy, hatundan bir derece aşağı kadın, bike, prenses⁵⁶ anlamındadır. Bu tür evlilik yoluyla Türk ailesine katılımın karşılığını kuma olarak adlandırabiliriz. Kuma gerçek kadından farklı olup kumanın bir eş olarak eski Türk ailesinde yer almadığı görülmektedir. Kuma olarak aileye katılan kişi çocuk sahibi olsa dahi annelik sıfatı gerçek kadına verilmiştir. Kumaların çocukları babalarının servetinden pay alamadıkları gibi bir hükümdarın oğlu kumadan doğmuşsa hükümdar olamazdı.⁵⁷ Hatun devlet işlerinde, antlaşmalarda önemli roller üstlenmiştir. Çin ile münasebetlerin bozulması durumunda Türk prensesleri Çin hükümdarları ile evlenerek iki devlet arasında akrabalık tesis edilerek ilişkilerin iyileşmesi sağlanmıştır.⁵⁸

Eski Türklerde sütannelik görülmektedir. Sütanne Türklerde akraba sayılmıştır. Saraylarda bu onur belirli kadınlara verilmiştir.⁵⁹ “Uragut”⁶⁰ ve “katun”⁶¹ sözcükleri İslamiyet’ten önce Türklerde kadın anlamında kullanılmıştır. “Kis”⁶² sözcüğü ise karı anlamında açıklanmıştır. “Oglagu katun”⁶³ sözcüğü asli kadın, asaletli anlamındadır. Türklerde ev ve kadın önemlidir. Türk aile yapısı erkek egemen olup baba otoritesi görülmesine rağmen evin sahibi kadındır. Bundan dolayı ev kadını için söylenen en yaygın söz “evci” idi.⁶⁴ İyi kadın evin dayanağı, dışarıda da kocasının yardımcısıdır.⁶⁵ Türk tarihinde kadınların hükümdarların naibi olabilmeleri veya devlet içinde büyük söz sahibi olmaları⁶⁶ kocasına her alanda yardımcı olduklarının göstergesidir. Kadın itibar sahibidir. Savaş esnasında kadının düşmanın eline düşmesi büyük zillet olarak görülmüştür. Dede Korkut Hikâyeleri’nde de Türk kadınının özellikleri hakkında bilgiler verilmektedir. “Ben yerimden durmadan (yani ayağa kalkmadan), kadın yerinden durması gerekti”⁶⁷ ifadesiyle kadının kocasına yardımcı olması gerektiği vurgulanmaktadır. Kocasını ölmüş, kocasından ayrılmış kadınlar için “kuduz” sözcüğü kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud kuduz⁶⁸ sözcüğünü dul kadın olarak tanımlamaktadır. “Kız kuduz”⁶⁹ sözcüğü ise bakire kadınları belirlemek için kullanılmıştır.

Eski Türk aile yapısının önemli unsurlarından birisi de çocuklardır. Türklerde aynı babanın oğullarına “kangdaş”, üvey kardeşler için ise “kangsık”⁷⁰ sözcüğü kullanılmıştır. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde “kengçi” sözcüğünü son beşik, sonuncu evlat⁷¹ anlamında açıklamaktadır. Çocuklar için genelde çocuk tabiri kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud “çamrak/çar çamrak”⁷² sözcüğünü çoluk, çocuk anlamında açıklamıştır. “Kenç”⁷³ sözcüğü genç ve çocuk anlamında kullanılmıştır. Çocuklar öz veya üvey olmalarına göre değerlendirilmiştir. “Kız”⁷⁴ sözcüğü aynı şekilde kız, kız çocuğu anlamında kullanılmıştır. “Ogul” ve “oglan”⁷⁵ sözcükleri de çocuk anlamındadır. “Tutunçu ogul”⁷⁶ evlatlığa alınmış çocuk anlamındadır. Türklerde kardeşler baba soyundan gelmekte olup soy ve akrabalarının üyesi durumundadır. Anne, baba, çocuk ve kardeş gibi birinci

⁵¹ Koca, *agm*, s. 17.

⁵² Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 171.

⁵³ Ali Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara 1992, s. 46.

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 311.

⁵⁵ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021a, s. 34.

⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 240.

⁵⁷ Türkdoğan, *agm*, s. 45.

⁵⁸ İzgi, *age*, s. 77.

⁵⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 170.

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 136, 153; C. II, s. 9, 22; C. III, s. 36, 50, 58.

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 138, 376, 410; C. III, 240.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 329, 333.

⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 138.

⁶⁴ Ögel, *Dünden Bugüne...*, s. 251.

⁶⁵ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 173.

⁶⁶ Türkdoğan, *agm*, s. 34.

⁶⁷ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 173.

⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 365.

⁶⁹ Türkdoğan, *agm*, s. 42.

⁷⁰ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

⁷¹ Caferoğlu, *age*, s.106.

⁷² Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 469.

⁷³ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 169, 278; C. II, s. 304, 307; C. III, s. 181, 270, 438.

⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 236, 291.

⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 37, 51, 74, 119.

⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 375.

derecede yakınlığı gösteren kelimeler, hısımlıkları da göstermektedir.⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, “*kadaş*”⁷⁸ sözcüğünü kardeş, hısım, akraba anlamında açıklamıştır. *Kadaşlık*⁷⁹ ise kardeşlik, hısımlık anlamındadır. Bu sözcük akrabalık ilişkilerinin kardeşlik derecesinde olduğunu göstermektedir. Kardeşler arasındaki birlik, beraberlik ve dayanışma duygusu toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Baba soyundan gelen kardeşler karındaş ve emikdeş olmaları bakımından annelerine bağlıdırlar.⁸⁰ “*Karındaş*”⁸¹ sözcüğü kardeş anlamında kullanılırken “*emikdeş*”⁸² sözcüğü bir memeden emen iki çocuk, sütkardeş anlamında kullanılmıştır. “*İni*” sözcüğü ise küçük kardeş anlamına gelmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri’nde kardeş için “*karşı yatan kara dağın yükseği kardaş, akıntılı, görklü suyumun tışkını kardaş*” denilmiştir.⁸³

Türk topluluklarında aile ve akrabalık ilişkilerini ifade etmek için farklı sözcükler kullanılmıştır. “*Tagay*”⁸⁴ sözcüğü dayı anlamındadır. Dayı, anne tarafının sembolü ve adeta bir temsilcisidir.⁸⁵ Anne soyundan gelen ailenin reisi dayıdır. Güvey onun emri altında birkaç sene hizmet etmeğe mecburdur. Bu tarzdaki evlenmeye “*abil anak*” adı verilir.⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud eski Türk ailesinde akrabalık terimleri ile ilgili bilgiler vermektedir. “*Çıkan*”⁸⁷ sözcüğü yeğen, hala ve teyze oğlu anlamındadır. Günümüzde ailede amca, hala, dayı, teyze çocuklarını ifade etmek için kullanılan yeğen sözcüğü tarihin eski devirlerinden itibaren kullanılagelmiştir. Bu çocuklar babalarının erkek kardeşlerine “*eçi/içi*” (amca), kız kardeşlerine “*kükü/küküy*” (hala) şeklinde hitap etmişlerdir. Ailenin reisi eşinin erkek kardeşlerine yani kayın biraderlerine “*yurç*” demekteydi.⁸⁸ Ailenin yaşça büyük fertleri, ağabeylerinin eşleri, dayısının veya amcasının karısı için “*yengge*” (yenge) ifadesini kullanmışlardır.⁸⁹ Dayı, amca, hala, teyze gibi akrabalık bağları ile ilgili kavramların çokluğu Türklerin aileye önem verdiklerini ve Türk ailesinin güçlü olduğunu göstermektedir.

3. Aile Tipleri ve Türk Ailesi

Tarihin en eski devirlerinden itibaren Türk ailesi çekirdek aile tipine uygun bir yapıya sahiptir.⁹⁰ Aile yapısı kan akrabalığı esasına dayanmaktadır. Çekirdek aile; karı, koca ve evlenmemiş çocuklardan oluşmaktadır. Bu aile yapısına küçük aile de denilmektedir. İslamiyet’ten önce Türklerde kadın erkek ile aynı haklara sahiptir.⁹¹ Türklerin çekirdek aile biçiminde yaşamaları onların özgür bireyler yetiştirme imkânına sahip olduklarını göstermektedir.⁹² Evlilik çağına gelmiş olan çocuklar kendileri için yeni kurdukları yuvalarına gitmekte ve kendi ailelerini oluşturmaktadır. Türkdoğan, evlenip giden kızlar ile onların çocuklarının aileden sayılmadıklarını belirtmektedir.⁹³ Yuvalı-Demirci, Türk topluluklarındaki aile ve aile kurumunun esas olduğu çekirdek aile yapısıyla ilgili farklı bir değerlendirmede bulunmaktadır. Yuvalı-Demirci, Hun toplum tarihçisi Hazarov’un Çin kaynaklarından aktardığı bilgilerden hareketle Hun toplumunda çekirdek aile yapısının görüldüğünü belirtmektedir. MS 90 yıllarında 34 bin aileden oluşan Güney Hun Devleti’nin toplam nüfusu 237.300 kişiden oluşmaktadır.⁹⁴ Toplam nüfus aile sayısına bölündüğünde bir otağda ortalama 7 kişinin yaşadığı tespit edilmektedir. Bu bilgiden hareketle Hunlarda çekirdek aile yapısı dikkat çekmektedir.

Aile tipleri içinde diğer bir örnek dar ailedir. Daha çok Orta Çağ toplumlarında görülen dar ailede karı-koca, evlenmemiş çocuklar, anne-baba ve akrabalar yer almaktadır.⁹⁵ Bu aile tipinin Türk toplum yapısına uygun olmadığı savunulabilir.

Eski Türk toplumunda Orta Asya’da, İslamiyet’ten önceki dönemlerde “ana ailesi ve “baba ailesi” olmak üzere iki aile tipine rastlanmaktadır.⁹⁶ Gökalp bu durumu evin sahibi ve sahibesi olarak belirtmektedir. Ona göre

⁷⁷ İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 131.

⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, I, s. 86, 403, 407; C. II, s. 102; C. III, s. 62, 96; Gülensoy, *age*, C. I, s. 450.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 503.

⁸⁰ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 172.

⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 407.

⁸² Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 407.

⁸³ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 172..

⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 238.

⁸⁵ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 171.

⁸⁶ Gökalp, *age*, s. 288-289.

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 402.

⁸⁸ Koca, *agm*, s. 17-18.

⁸⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 1120.

⁹⁰ Abdülkadir Donuk, “Eski Türk Ailesi ve Vasıfları”, *Türk Yurdu*, C. IX, S. 16, 1988, s. 8; Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 174.

⁹¹ Eyüp Sarıtaş, Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda Evlilik İle İlgili Gelenekler, *Doğu Araştırmaları*, S. 5, s. 34.

⁹² Kafesoğlu, *age*, s. 216.

⁹³ Türkdoğan, *agm*, s. 34.

⁹⁴ Yuvalı-Demirci, *age*, s. 41.

⁹⁵ Hava Selçuk, *Selenge’den Tuna’ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020, s. 38.

⁹⁶ Aksoy, *agm*, s. 11.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE EVLİLİK ANLAYIŞI

evin sağ tarafında “*kısrak memeli*” evin sol tarafında “*iki memeli*” iki sanem⁹⁷ vardır. Bunlardan birincisinde erkeğin ikincisinde kadının simgesi yer almaktadır. Tarih boyunca aile hayatına ve kadına önem veren Türk toplumunda kadın ve erkek birbirinin tamamlayıcısı olarak görülmüştür. Kadın devlet ve aile içerisinde erkeğin yanında olursa başarı artmıştır. Eğer kadın aile ve devleti umursamaz olursa her şey yarım kalmıştır.⁹⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere nesillerin ve devletin devam etmesinde ailenin ve kadının rolü ve önemi büyüktür. Türk kadını toplum ve devlet hayatında özel bir konuma sahiptir. Eski Türklerde baba aile yapısı görülmesine ve babanın baskın otorite olarak kabul edilmesine rağmen kadının statüsü erkeğin gücü ve otoritesini sağlamıştır. Gömeç, kadının Türk ailesinde babadan sonra geldiğini ve evin direği olduğunu belirtmiştir. Ona göre baba evden uzaklaşınca ailenin yükü kadının üzerine binmektedir. Bundan dolayı Türk kültüründe kadına “*evin bekçisi*” denilmektedir.⁹⁹

Baba ailesi egzogami adı verilen dışarıdan evlenme biçimine dayanmaktadır. Bu durum güçlü aile yapısının oluşturulmasına engel bir durum olarak görülmemelidir. Nitekim daha güçlü ailelerin kurulabilmesi dedenin idaresi altında gerçekleşmiştir. Türk aile düzeni adeta bir aile sigortası hâlinde kurulmuş ve herkesin hayatı güvenlik altına alınmıştır.¹⁰⁰

Eski Türk toplumunda geniş aile tipine rastlanmaktadır. Bu durum soy, akrabalık, hısımlık gibi akrabalık ilişkilerinde görülmektedir. Kan ve evlilik yoluyla ailenin genişlemesi Türklerde toplum yapısı açısından önemlidir. Türk ailesinin sağlam ve geniş yapısının devlet yapısını etkilediği göz ardı edilmemelidir. Gökalp, İslamiyet’ten önce Türk toplum yapısında üç çeşit aile tipi olduğundan bahsetmektedir. Ona göre eski Türk aile yapısı maderi büyük aile, asabe ve soy biçiminde üç çeşittir. Gökalp, maderi büyük aile yapısında nesebin anne tarafından, asabe tipi aile yapısında nesebin baba tarafından geldiği görüşündedir. Gökalp Türk ailesinin bu iki tür aile yapısına uygun olmadığını savunmaktadır. Ona göre eski Türk ailesi “*soy*” adını almaktadır. Soy tipi aile yapısında erkek ve kadın tarafından gelen akrabalar bulunmaktadır.¹⁰¹ Selçuk, Türk toplum yapısındaki akrabalık ve hısımlık esasına dayalı olan aile yapısının geniş aile biçiminde olduğu görüşündedir. Ona göre geniş ailelerde anne-baba, çocuklar, hala, teyze, amca, onların çocukları, büyük anne, büyük baba gibi ailenin üyeleri yer almaktadır.¹⁰² Kafesoğlu ise eski Türk aile tipinin geniş aile biçiminde görüldüğünü ancak küçük aile tipine uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁰³ Donuk da eski Türk ailesinin geniş aile biçiminde olmadığını küçük aile tipine uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴ Eski Türk aile tipinin geniş aile olarak değerlendirilmesi Türklerin konargöçer yaşam biçimleriyle doğrudan ilişkilidir. Çünkü bozkır coğrafyasında konargöçer biçimde yaşayan Türkler boylar biçiminde teşkilatlanmışlardır. Boy tipi yaşam şekli ise eski Türklerde geniş aile yapısına sahip oldukları anlayışını güçlendirmektedir. Taşağıl, geniş ailelerin gruplar hâlinde belirli bir alanda konaklayarak yaşadıklarını ve bu yaşam biçiminin hayvancılık üretimine uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵ Gömeç ise eski Türk ailesinin küçük aile yapısına sahip olduğunu, buna ev halkı da denilebileceğini, aynı yerde ikamet edip, işleri beraber çevirdiklerini ve geliri paylaştıklarını, bu yaşam tarzından dolayı geniş aile yapısına müsait olmadığını vurgulamaktadır.¹⁰⁶ Yuvalı-Demirci, kadim Türklerde çekirdek aile tipinin görüldüğünü Uygurlarda ise geniş aile yapısının bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷

İslamiyet’ten önce Türklerde monogami (tek eşle) biçimi evlilik yaygın olarak görülmektedir. Zaruri durumlarda çok evliliğe rastlanmaktadır. Töreye göre evin gerçek hanımı ilk eştir. İlk eş razı olmazsa erkek ikinci evliliği yapamazdı.¹⁰⁸ Türkler ikinci kadın için kuma veya ortak tabirini kullanmışlar, hatun dememişlerdir. Kuma, bir eş gibi değil hatunun kız kardeşi, yakını gibi aileye katılmıştır. Kendi çocukları bile kumaya teyze diye hitap etmişlerdir.¹⁰⁹ Tek eşle evlilik konusundaki en iyi örnek Dede Korkut Hikâyeleri’nde geçmektedir. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’nda çocuğu olmayan Dirse Han’ın durumu anlatılmaktadır. Dirse Han verilen bir ziyafette çocuğu olmadığı için farklı bir muameleye tabi tutulmuştur. Buna rağmen ikinci bir eş almayı tercih etmemiştir. Dirse Han’ın hatunundan bir süre sonra çocuğu olmuştur.¹¹⁰

Eski Türklerde zaruri hâllerde levirat (leviratus) tipi evlilik görülmektedir. Levirat evlilik, geniş aile yapısının olduğu fikrini destekler niteliktedir. Levirat, ölen kardeşin dul kalan eşi ile evlenme biçimidir. Eski

⁹⁷ Gökalp, *age*, s. 297.

⁹⁸ Selçuk, *age*, s. 42.

⁹⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018b, s. 50.

¹⁰⁰ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 168.

¹⁰¹ Gökalp, *age*, s. 290-292.

¹⁰² Selçuk, *age*, s. 37.

¹⁰³ Kafesoğlu, *age*, s. 216.

¹⁰⁴ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda...”, s. 163.

¹⁰⁵ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021b, s. 50.

¹⁰⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 40.

¹⁰⁷ Yuvalı-Demirci, *age*, s. 54.

¹⁰⁸ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 45.

¹⁰⁹ Sevinç, *age*, s. 79.

¹¹⁰ Muharem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2018, s. 22-24.

Türk toplumlarında dul kalan kadınlar tek başına çaresiz bırakılmayarak himaye edilmiştir.¹¹¹ Hayatta olan kardeşler, ölen kardeşlerin eşlerine sahip çıkmışlar ve onları kendi ailelerine katmışlardır. Bu durum Çinliler tarafından garip karşılanmış ve ahlaka aykırı bir şey gibi gösterilmeye çalışılmıştır.¹¹² Eberhard, levirat tipi evliliklerin varlığından bahsederken H'yung-nu'ların çocuksuz kalan üvey annelerle evlendiklerini, Tu-cue'lerin ölüm törenlerinde evlenmeden kaçındıklarını ve çocuksuz kalan üvey annelerle evlenme ve ölen kardeş karısıyla evlenmenin olduğunu belirtmiştir.¹¹³ Tarihî Çin kaynaklarında da levirat tipi evliliğin varlığı hakkında bilgiler yer almaktadır. Hunların sosyal ve kültürel hayatları hakkında bilgiler veren Çin kaynağı Shi Ji (Tarih Hatıraları) adlı kaynağın Hunlar ile ilgili kısmında baba öldükten sonra üvey anne ile ağabey öldükten sonra ise onun dul kalan eşiyle evlenme geleneğinin yaygın olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴ Taşağıl levirat biçimindeki evliliklerde dul kalan kadınların korunmasız bırakılmadığı görülmüştür.¹¹⁵ Rasonyü ise levirat geleneğinin cemiyetin her tabakasında aynı şekilde görülmüştüğü, bu âdetin yüksek tabakaya has olduğu görüşündedir.¹¹⁶ Buradan levirat tipi evlilik geleneğinin Hunlardan itibaren diğer Türk topluluklarında mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

4. Eski Türklerde Evlilik

Evlenmek, kadın ile erkeğin aile kurmak amacıyla birleşmesidir. Türk topluluklarında evlilik geleneklerinin ilk izleri Hunlara kadar dayanmaktadır. Bu gelenekler Gök Türkler ve diğer Türk topluluklarında yaşamaya devam etmiştir.¹¹⁷ Türkçede evlenme, evlenmek, evlenmek barklanmak, evlendirmek sözcükleri sıklıkla kullanılmaktadır. Ev bark ikilemi, hane ve aile anlamındadır.¹¹⁸ Orhun Kitabeleri'nde "bark" sözcüğü mabet anlamında kullanılmaktadır. Sevinç, bu ifadeden hareketle İslamiyet'ten önceki Türklerde ev ve evlenmenin kutsal kabul edildiğini düşünmektedir.¹¹⁹ Evlenen erkek veya kız baba ocağından ayrılarak yeni bir aile, ev meydana getirmektedir. Evlilik, iki insanın birlikteliklerinin zihinlerde ve toplum gözünde resmileşmesidir.¹²⁰ Türklerde evlilik, oğlan ve kızın ortak iradesi ile ailelerin karşılıklı rızasına bağlı olarak görülmüştür. Türkler dışarıdan kız almışlar ve dışarıya kız vermişlerdir.¹²¹ Türk toplum yapısında evlenme önemli bir görev kabul edilirken bekârlık ayıp sayılmıştır.¹²²

Eski Türk toplumunda ailenin oluşması için bazı gelenek, görenek ve merasimler ön plana çıkmıştır. Çin kaynaklarında Gök Türklerin evlilik çağına gelmiş olan gençlerinin cenaze merasimi sırasında eş seçtikleri yönünde bilgiler yer almaktadır. Cenaze töreni yapılacağı zaman genç erkekler ve kızlar en güzel elbiselerini giyerek cenaze yerinde karşılaşırlar. Erkek bu merasimde bir kızı beğenirse bir yakını kızın ailesine göndererek onu ister.¹²³ Çin kaynaklarında verilen bu bilgi tartışılmalıdır. Konargöçer hayat tarzını benimseyen Türkler çeşitli etkinliklerde bir araya gelme imkânına sahiptirler. Toylar, bayram ve festivaller, ok atma şenlikleri ve gündelik işlerde kızlar ve erkekler birbirlerini görüp tanıyabilmektedirler. Kızlar da erkekler gibi yetiştirildiği için her ortamda birbirlerini görme imkânı bulunmaktadır. Bu durum eş seçimini de etkilemektedir.

Eski Türk toplumunda ailenin kurulması için eşlerin rızasından başka anne-babanın da rızası gereklidir. Bundan dolayı erkek tarafı müstakbel gelin adayını ailesinden istemektedir. Kız isteme merasiminde toplumun önde gelen büyük ve saygın kişilerinin bulunması önemlidir. Bu kimseler iki ailenin veya iki gencin arasının bulunmasında rol oynayan araçlardır. Kaşgarlı Mahmud, eserinde araçlarla ilgili farklı sözcüklerin tanımlarını vermiştir. Bu sözcüklerden "sawçı"¹²⁴ hısım ve dünürler arasındaki elçi; "yorigçı"¹²⁵ hısımlar, dünürler arasında gelip giden adam; "arkuçı"¹²⁶ iki kişi arasında aracı olan; evlenme zamanında dünürler arasında gelip giden kişi anlamındadır. Aracı veya erkeğin babası müstakbel gelin kızı, babasından veya abisinden "Tanrı buyruğu" ile istemiştir. Eski Türk aile yapısında mutlak otorite sahibi olmasına rağmen baba kızının onayını almadan erkek tarafına herhangi bir cevap vermezdi. Türklerde babanın sonsuz bir "velayet hakkı" görünmemektedir.¹²⁷ Bu durum babanın kızını istediği kişiye veremeyeceği anlamına gelir. Baba kızının evlenmeye razı olup olmadığını

¹¹¹ Kafesoğlu, *age*, s. 294.

¹¹² Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 164.

¹¹³ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, 76-87.

¹¹⁴ Sarıtaş, *agm*, s. 35.

¹¹⁵ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları...*, s. 64.

¹¹⁶ Laszlo Rasonyü, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 57.

¹¹⁷ Sarıtaş, *agm*, s. 40.

¹¹⁸ Gülensoy, *age*, C. I, s. 115.

¹¹⁹ Sevinç, *age*, s. 67.

¹²⁰ Ali Erkul, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 58-59.

¹²¹ Koca, *agm*, s. 16.

¹²² Erkul, *agm*, s. 63.

¹²³ Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dinî İnançlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, çev. Eyüp Sarıtaş, İzmir 1999, s. 219.

¹²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 154, 441; Gülensoy, *age*, C. II, s. 742.

¹²⁵ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.II, s. 51.

¹²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 141.

¹²⁷ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 183-184.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE EVLİLİK ANLAYIŞI

bilmelidir. Söz kesiminde kız, evlenmeye razı olduğunu gösteren, bir “*rızalık*” sembolü verirdi. Bu sembol, bütün Türk illerinde “*mendil*” idi.¹²⁸ Kızın rızasını belirttiikten sonra söz kesme merasimi yapılmaktadır. Eski Türklerde söz kesme değer verilen bir antlaşma olup evlilik için atılan en önemli adımdır. Evlilik bir nevi söz kesme ile başlamaktadır. Türkler söz kesme antlaşmasını at üzerinde yapmışlardır. Kız ve oğlan tarafı at üzerine binmiş olarak karşılaşır ve böylece antlaşırlardı.¹²⁹ Söz kesmeden sonra erkek tarafının bazı maddi fedakârlıklar yapması gerekli görülmüştür. Erkek ailesinin kızın ailesine kalın ödemesi gereklidir. Kalın sözcüğüne ilk kez en eski Türk yazıtlarından olan Suci Yazıtı’nda rastlanmıştır.¹³⁰ Kaşgarlı Mahmud “*kalın*”¹³¹ sözcüğünü öncül mihir olarak kadına verilen çeyiz olarak açıklamaktadır. Kalın âdeti, Türklerin yayıldıkları bölgelerde varlıklarını sürdürmüştür.

Kalının miktarı ve niteliği, ailenin ekonomik durumuna göre değişiklik gösterir. Kalın; yüzlerce at, deve, binlerce koyun gibi çeşitli ehil hayvanlardan olabilmekteydi.¹³² Kalının miktarı ne kadar yüksek olursa, gelinin, damadın ve ailenin prestijleri de o kadar artmaktaydı.¹³³ Düğünün yapılması kalının ödenmesine bağlıdır. Ekonomik durumu iyi olmayanların da kalın ödemesi gereklidir. Kalın, bir emek ve fedakârlık olarak görülmüştür. Evliliğin meşruiyeti açısından kalının ödenmesi önem taşımaktadır. Babanın imkânı yoksa veya yoksul ise, oğlunu çalıştırabilir ve kazandığı parayı da, kalın hakkı olarak ödeyebilirdi.¹³⁴ Eski Türklerde baba, oğlunu evlendirmek zorunda olmasına rağmen bunu yerine getiremezse oğul “*ev-bark*” sahibi olabilmek için babasının malından bir kısmını zorla alabilmiştir.¹³⁵ Oğlanın baba malından bir kısmını zorla alması hukuki açıdan bir suç değildir. Çünkü babanın oğlunu evlendirme zorunluluğu bulunmaktadır.

Kalının başlık parası olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Bazı bilim insanları bu konu hakkında farklı fikirler ileri sürmektedir. Gömeç, kalının bir nevi başlık olduğunu, itibarlı birisiyle evlenmek için servetler ödemek gerektiğini vurgulamıştır.¹³⁶ İzgi de kalının başlık parası olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷ Ögel ise kalının başlık parası olmadığı görüşündedir. Ona göre kalın bir kız satışı demek değildir. Bunun için de ödenen kalın, bir gelin fiyatı olamaz. Çünkü kadın evlilik hayatında bir köle olarak görünmüyordu.¹³⁸ Kadın, eşya gibi alınıp satılan bir mal değildir. Bu açıdan bakıldığında kalın, erkek veya ailesi tarafından kızın ailesine verilen para, mal, armağan için kullanılan bir terimdir.¹³⁹ Ekonomik olarak zor durumda olanların kalını taksitle ödeyebilmelerine imkân verilmesine rağmen kız kaçırana kalını peşin olarak ödeme zorunluluğu konmuştur.¹⁴⁰ Kalın karşılığında kocasının obasına giden bir Türk kıızı, hukukunun bir kısmını terk etmeğe mecbur kalmıştır.¹⁴¹ Kalın, Türk aile hukukunun temelini teşkil eder. Ödenen kalında, oğlan ailesindeki herkesin bir payı ve miras hakkı vardır.¹⁴² Eski Türklerde erkek tarafının kızın ailesine kalın verme zorunluluğu bulunmasına rağmen kalınsız evliliklerin olduğu da bilinmektedir. “*Kalınsız kız verme*” sözü yazıtlarda görülmektedir.¹⁴³

İslamiyet’ten önce Türk toplum yapısında nişanlanma önemlidir. Nişan bir evlenme vaadi ve ön akittir. “*Adaklı*” sözü nişanlı anlamında kullanılmıştır. Nişan töreni ise “*küçük düğün*” olarak adlandırılmıştır.¹⁴⁴ Nişan aynı zamanda yüzük takma merasimidir. Dede Korkut Hikâyeleri’nde Kam Püre’nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı’nda yüzük takma merasimi anlatılmaktadır. Destanda beşik kertmesi olan Bamsı Beyrek’in parmağındaki altın yüzüğü çıkararak Banu Çiçek’in parmağına taktığı anlatılmaktadır. Bamsı Beyrek ardından “*Aramızda bu nişan olsun han kıızı*”¹⁴⁵ diyerek evliliğin ilk adımını atmıştır. Nişan yüzüğü kutlu idi. Dede Korkut’ta dendiği gibi nişan yüzüğünün “*içinde bin bir nişan vardı*”.¹⁴⁶ Dede Korkut’ta anlatıldığı gibi Türklerde beşik kertmesi olduğu görülmektedir. Beşik kertmesi, birbirini tanıyan veya seven ailelerin çocuklarının daha beşikte iken nişanlanması geleneğidir.¹⁴⁷ Beşik kertmesi nişanlılar, ergenlik çağına gelince, ikinci defa yeniden nişanlanırlardı.¹⁴⁸ Kız ile erkek makul bir süre nişanlı kalmaktadırlar. Kız ve erkek tarafı bu

¹²⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 183-184.

¹²⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 183.

¹³⁰ Ahmet Turan, “Törelimizde Kalın (Başlık) Âdeti”, *Millî Folklor*, S. 12, 1991, s. 39.

¹³¹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 371-372.

¹³² Rasony, *age*, s. 56.

¹³³ Koca, *agm*, s. 16-17.

¹³⁴ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 178-180.

¹³⁵ Gökalp, *age*, s. 285.

¹³⁶ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 46.

¹³⁷ İzgi, *age*, s. 77.

¹³⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 178.

¹³⁹ Turan, *agm*, s. 39.

¹⁴⁰ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 176.

¹⁴¹ Gökalp, *age*, s. 288-289.

¹⁴² Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 176-177.

¹⁴³ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 180.

¹⁴⁴ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 184.

¹⁴⁵ Ergin, *Dede Korkut...*, s. 70.

¹⁴⁶ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 184.

¹⁴⁷ Yuvalı-Demirci, *age*, s.82.

¹⁴⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 184.

süre zarfında evlilik için gerekli hazırlıkları yapmaya çalışmaktadırlar. Nişanlılık için belirli bir süre öngörülmemiştir. Kalının tamamı ödeninceye kadar tarafların nişanlı kalmaları kabul edilmiştir.

Ailenin kurulması evlilik yoluyla gerçekleşmiştir. Evlilik birçok geleneğin uygulandığı düğün törenleri biçiminde yapılmıştır. Bu merasimlerden birisi kız evinde nikâh kıyılmasıdır. “*Nikâh kıyma*” sözü bütün Türk illerinde aynı şekilde söylenir. Nikâh kıyılmadan önce kalın ve çeyizlerin miktarı tespit edilir.¹⁴⁹ Türklerde nikâhsız evlilik söz konusu değildir.¹⁵⁰ Türk tarihini hukuki açıdan inceleyen Sadri Maksudi Arsal’a göre ise evliliğin gerçekleşmesi için resmî veya dinî bir görevli önünde nikâh kıyılması gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Arsal, evliliğin dinî bir akit sayılmadığını, evlenenlerin ve ailelerin rızasıyla gerçekleştiğini, kalın antlaşmasının yapıldığını ve düğün töreni neticesinde evliliğin kurulduğunu belirtmektedir.¹⁵¹ Nikâh ve evliliğin yürürlüğe girmesi ise çocuğun doğmasına bağlıdır.¹⁵²

Türk anlayışına göre “*evlenme ve yuva kurma*” Türk toplumunun olduğu kadar devletlerin de temelini oluşturmuştur.¹⁵³ Bu temelini sağlam atılması toplumun ve devletin geleceği açısından önemlidir. Türklerde evlenme için belirli bir yaş şartı aranmamaktadır. Aileler çocuklarını istedikleri yaşta evlendirebilirler.¹⁵⁴ Evliliğin sembolü “*eb*” yani evdir.¹⁵⁵ Türklerde “evlenme” sözü “*eblenme*” (ebledim oğlum, yani oğlumu evlendirdim) şeklinde söyleniyordu.¹⁵⁶ Uygur şiirlerinde evlenmeğe “*kavuşmak*” denilmesi evlilikte aşk ve his olduğunu göstermektedir.¹⁵⁷

Tarihin en erken devirlerinden itibaren Türklerde düğün törenlerini önemli merasimlerdir. Birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu bünyesinde barındıran düğünler Türklerde toy olarak görülmüştür. Dede Korkut’ta nişan toyuna “*küçük düğün*”, evlenme toyuna “*ulu düğün*” adı verilmiştir.¹⁵⁸ Türklerde düğün, yeni bir ev açma, soyun devamı anlamına gelmektedir.¹⁵⁹ Bundan dolayı Türkler törenlerin gösterişli olması için gayret etmişlerdir. Türklerdeki düğün merasimlerinin gösterişli olmasıyla ilgili Orhun Kitabeleri’nde bilgiler yer almaktadır. Bu kitabelerde Gök Türk hükümdarı Bilge Kağan, Türgiş hakanına kızını büyük bir törenle verdiğini, Türgiş hakanının kızını da büyük bir törenle oğluna aldığını belirtmiştir.¹⁶⁰ Düğün merasimlerinin yapılması için özel bir zaman belirlenmemesine rağmen bazı Türk topluluklarında ilkbahar mevsiminin tercih edildiği görülmektedir. Düğün töreni erkek tarafının kız evine gelmesiyle başlamaktadır. Düğün için kız evinde toplanan kalabalığa yemek ikram edilmektedir. Düğün yemeğine “*küden*” adı verilir.¹⁶¹ Düğün yemeklerine halkın katılması da esastır. Böylece düğünlerde halkın birbirleriyle kaynaşması sağlanmaktadır.¹⁶² Evlenen kıza gelin anlamına gelen “*kelin*”¹⁶³ sözcüğü ile hitap edilmiştir. Evlenen oğlana ise güveyi denilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, “*küdegü*”¹⁶⁴ sözcüğünü güveyi anlamında açıklamaktadır. Koca, gelin ve güveyi sözcüğünün gelmek ve güvenmek fiilinden türemiş iki isim olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶⁵ Sağdıç, güveyin erkek kardeşi veya yakın akrabasıdır.¹⁶⁶ Sağdıç terimi Gök Türklerden itibaren takip edilebilmektedir.¹⁶⁷ Gelinin yanında ona kılavuzluk eden yardımcıları/yengeller bulunmaktadır.

Düğün töreni kız tarafının evinde tamamlandıktan sonra gelin, babası tarafından güveye teslim edilir ve evlilikleri boyunca oturacakları eve götürülür. Türklerde gelin alma, kızın baba evinden koca evine götürülmesidir. Buna gelin göçü veya gelin götürmesi de denilmektedir.¹⁶⁸ Gelin baba evinden çıkarılmadan önce kuşak bağlama geleneği uygulanan bir pratiktir. Bu geleneğin eski devirlerden itibaren uygulandığı

¹⁴⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 185.

¹⁵⁰ Türkdöğen, *agm*, s. 42.

¹⁵¹ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası İstanbul 1947, s. 336.

¹⁵² Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 185.

¹⁵³ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 174.

¹⁵⁴ Sadri Maksudi Arsal, “Eski Türklerin Hususi Hukuku”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 90.

¹⁵⁵ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 174.

¹⁵⁶ Güler, *agm*, s. 50.

¹⁵⁷ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 174.

¹⁵⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 186.

¹⁵⁹ Oktay Berber, “Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik Unsuru Olarak Düğünler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı, 10, 2009, s. 3.

¹⁶⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tiğini, Bilge Kağan Tunyukuk*, BilgeSu Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 54-55.

¹⁶¹ Mehmet Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisinin Dördüncü Sayısından Ayrı Basım*, Güven Matbaası, Ankara 1973, s. 21.

¹⁶² Berber, *agm*, s. 4.

¹⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 404; C. III, s. 12, 242.

¹⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, 12, 166.

¹⁶⁵ Koca, *agm*, s. 17.

¹⁶⁶ Gülensoy, *age*, C. II, s. 712.

¹⁶⁷ Yuvalı-Demirci, *age*, s. 169.

¹⁶⁸ Sadi Yaver Ataman, *Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit’leri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 43.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE EVLİLİK ANLAYIŞI

bilinmektedir. Gelin kuşağı olarak da adlandırılmaktadır. Gelin kuşağı, genç kızlıktan kadınlığa geçiş anlamını taşımaktadır. Gelin alınırken, kızın babası şal ve kuşağını güveye sarar ve böylece, “*babalık velayeti*”ni güveye bırakmış olurdu.¹⁶⁹ Gelin alma merasiminde uygulanan diğer pratik ise gelinin beline al kuşak bağlanmasıdır. Al renkli kuşak gayret-bekâret kuşağı olarak adlandırılmaktadır.¹⁷⁰ Gelin, baba evinden çıkarılmadan önce doğaüstü güçlerden korunması amacıyla başına duvak örtülmüştür. Gelin giderken yüzüne örtülen örtüye “*didek*”¹⁷¹ adı verilmektedir. Gelinin yeni evine süslenmiş at üzerinde getirilmesi âdettendir. Gelin için ipek kumaşlardan süslenmiş bir oda hazırlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud, ipekle süslenmiş gelin odasına “*münderü*”¹⁷² adı verildiğini belirtmektedir.

Gelinin oturacakları eve gelmesiyle düğün henüz sona ermemiştir. Gelinin indirilmesinden itibaren farklı pratikler görülmektedir. Gelin indirme büyük bir tören olarak görülmüştür.¹⁷³ Gelin indirmede dikkat çeken pratik saç geleneğidir. Saçıya “*saçuv*” veya “*çaçılama*” adı verilmiştir.¹⁷⁴ Gülensoy, saçı düğün armağanı olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁵ Saç geleneği, ayrı bir aileye mensup olan kızın getirildiği ailede yapılan bir nevi kansız kurban ayinidir.¹⁷⁶ Türkler ürettikleri veya ellerinde bulunan ürünleri gelinin başından saçmışlardır. Gelin indirmede saçılanlar arasında avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti; konargöçer yaşam biçiminde süt, kırmızı ve hayvanların yağı; tarımsal faaliyetlerin yapıldığı dönemde darı, buğday, muhtelif meyveler yer almaktadır.¹⁷⁷ Saçıyı saçanlar uğursuzlukları bertaraf ettiklerine, saçdan nasibini alanlar ise kendilerine uğur ve bereketin geleceğine inanmışlardır. Saç geleneği günümüzde Anadolu’nun bazı kesimlerinde uygulanmaktadır. Kişinin ekonomik durumuyla doğru orantılı olarak darı, arpa, buğday, kuruyemiş, para gibi şeyler saçılmaktadır. Evlenme merasimlerinde evlenecek yaşa gelmiş olan kimselere “*darısı başımıza*” iyi niyeti saç geleneğiyle ilişkilendirilmiş olmalıdır. Gelin indirmeden sonraki pratik gelinin yeni evine girmesidir. Bu esnada gelinin eşığe basmadan içeriye girmesi gereklidir. Çünkü eşik, Türklerde kutlu sayılmıştır. Gelinin eşığe basmaması için halı ya da kumaş serilmiştir.¹⁷⁸ Eşik, evin girişini oluşturduğu için kutsallığın başlangıcını oluşturmaktadır.

Ocak, bütün Türk boylarında ev ve yuvanın sembolü olarak görülmüştür. Evlilik ise “*sönmez bir ateş yakma*”dır. Eve gelen gelin ise, “*evi aydınlatan bir ateştir*”.¹⁷⁹ Ateşin sönmesi ise ailenin yok olması anlamına gelmektedir.¹⁸⁰ Türkler yurtların bacasız, ocakların dumansız olmamasına özen göstermişlerdir. Bundan dolayı evlenme aynı zamanda ocak tütürmedir. Gelinin müstakbel eşinin yurduna gelmesiyle ocağın tütürülmesine yönelik ritüeller görülmektedir. Gelin, yeni evindeki ocakta yanan ateşe yağ parçaları atmıştır.¹⁸¹ Bu ritüelin eve bereket ve uğur getireceğine, ateşin hastalıklardan koruyacağına inanılmıştır.¹⁸² Evlenen kişiler yeni bir ocak tütürmüşlerdir. Güvey, evlendiği müstakbel eşini babasının ocağına götürmediği gibi kendisi de karısının ocağına gitmemiştir. Eski Türklerde iç güveylik olmadığı gibi iç gelinlik de yoktu.¹⁸³ Evlenenler yeni yurtlarını kurmalarına rağmen en küçük oğul baba yurdunda kalmaya devam etmiştir. Baba ocağını tütürdüğü için küçük oğula “*ot tigin*” (ateş prensi) denmekteydi.¹⁸⁴

Gelin, baba evinden çeyiziyle birlikte kendi evine gelmiştir. Bu durum Dede Korkut Hikâyeleri’nde “*oğlı olan evermiş, kızı olan köçürmüş*” biçiminde aktarılmaktadır. Buradan kızın payının oğlan evine götürüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ “*Sep*”¹⁸⁶ gelinin çeyizidir. Çeyiz, kızın yeni evine götürdüğü hayvan sürüleri, erzak, bazı eşyalardan oluşan bir miktar mal şeklinde olmuştur. Kızın çeyizi aynı zamanda baba ocağının malından kendi payına düşen hissesidir. Bu çeyiz, aile arasında verilen armağanlardan oluşmuştur.¹⁸⁷ Kız, çeyizini alır gider ve koca evinin kütüğüne yazılırdı. Bundan sonra da, yaygın olarak, baba malından bir miras hakkı kalmazdı.¹⁸⁸

Türklerde ailenin bölünmemesine büyük önem verilirdi, bu nedenle oğlan evlendikten sonra babasının izni olmadan evinden ayrılamazdı.¹⁸⁹ Buna rağmen evlilik müessesesinin sona erdiği durumlar da görülmektedir.

¹⁶⁹ Sibel Turhan Tuna, “Türk Dünyasındaki Düğünlerde Koltuklama ve Kırmızı Kuşak Bağlama Geleneği”, *Bilig*, S. 38, 2006, s. 154.

¹⁷⁰ Adem Aydemir, “Türk Dünyasında Bazı Düğün Terimleri ve ‘Al Duvak’ Geleneği Üzerine”, *Turkish Studies*, 8/9, 2013, s. 623.

¹⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 408.

¹⁷² Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 529.

¹⁷³ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 185.

¹⁷⁴ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 185.

¹⁷⁵ Gülensoy, *age*, C. II, s. 710.

¹⁷⁶ Hasan Köksal, “Türk Düğünlerinde ‘Saç’ Geleneği, Buna Bağlı Ritler-Pratikler”, *Bilig*, S. 1, 1996, s. 76.

¹⁷⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 167.

¹⁷⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 185.

¹⁷⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 174.

¹⁸⁰ Gömeç, *Türklerde Aile*, s. 8.

¹⁸¹ Abdülkadir İnan, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 3, Mart 1948, s. 132.

¹⁸² Ataman, *agm*, s. 47.

¹⁸³ Gökcalp, *age*, s. 296.

¹⁸⁴ Koca, *agm*, s. 16.

¹⁸⁵ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 182.

¹⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 319.

¹⁸⁷ Gökcalp, *age*, s. 296.

¹⁸⁸ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 178.

¹⁸⁹ Aksoy, *agm*, s. 12.

Türklerde bir erkek karısını boşama hakkına sahip olup bu durumda kız evine verdiği kalın yanmış olurdu. Kadın da istediği zaman kaçıp baba evine gidemezdi. Bu durumda kız evinin kalını geri vermesi gerekirdi.¹⁹⁰ Evlilik öncesinde kalının verilmiş olması eski Türk ailesinin bütünlüğünün korunmasını sağlaması açısından önemli bir aile sigortası ya da başka bir tabirle unutulmayan ve kaybolmayan bir depozito gibi idi.¹⁹¹

5. Eski Türk Ailesinde Çocuk ile İlgili Hususlar

Eski Türklerde çocuk, aile açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkler kız ve erkek çocukları arasında bir ayırım görmemişler, onları birbirine eşit kabul etmişlerdir.¹⁹² Kaşgarlı Mahmud, “*çamrak/çar çamrak*”¹⁹³ sözcüğünü çoluk çocuk anlamında kullanmıştır. Türkler kız çocuk için kız, erkek çocuk için oğlan/oğlan/ogul tabirini kullanmışlardır. “*Tutunçu ogul*”¹⁹⁴ ise evlatlığa alınmış çocuktur. “*İsiz*” sözcüğü ele avuca sığmayan, haşarı çocuk anlamındadır.¹⁹⁵ Eski Türk toplumunda çocuk sahibi olmak çok arzulanmıştır. Çocuğu olmayan kadın meyvesiz ağaca benzetilmiştir. Bundan dolayı bir kadın çocuk sahibi olduktan sonra analık özelliklerini kazanmaktadır. Çocuğu olmayan kadın ise değersiz görülmüştür. Çocuksuz ailelerin itibarı ise oldukça düşüktür.¹⁹⁶ Bu durum Dede Korkut Hikâyeleri’ne yansımıştır. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’nda Bayındır Han’ın her yıl düzenlediği toyda oğlu olanı ak otağa, kızını kızıl otağa, oğlu kızını olmayanı kara otağa oturtması çocuksuz ailenin itibarının da olmadığını göstermektedir.¹⁹⁷

Eski Türklerde doğum öncesinde çocuğun cinsiyetinin tahmin edilmesi için bazı ritüeller dikkat çekmektedir. Bu ritüellerden birine göre çocuğun kız ya da erkek olduğunu öğrenmek için tilki mi, kurt mu? diye sorulurdu. Tilki denirse doğacak çocuğun kız olacağı, kurt denirse çocuğun erkek olacağı tahmin edilmektedir.¹⁹⁸ İster oğlan, ister kız olsun ilk çocuk “*tun*” olarak adlandırılmıştır.¹⁹⁹ “*Aştal ogul*” ise ailenin en son çocuğu anlamındadır.²⁰⁰ Türklerde kız veya erkek çocuk arasında fark gözetilmemesine rağmen erkek çocuklar ailenin devamı olarak görülmektedirler.

Türklerde çocukların gelecekları aile ortamında şekillenmektedir. Erkek çocuğun ad alması belirli bir yaşa geldiğinde gerçekleşmektedir. Erkek çocuğa doğumunda verilen ad onun gerçek adı değildir. Oğul ergenlik çağına geldikten sonra bir kahramanlık göstermelidir. Kahramanlık gösterdiği gün toplum tarafından kendisinin taşıyacağı millî bir ad verilir.²⁰¹ Oğlanın bu adı alması Dede Korkut Hikâyeleri’nde Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’nda anlatılmaktadır. Destana göre Bayındır Han’ın bir boğası vardı. Bir gün Dirse Han’ın oğlancığı ile üç de kabile çocuğu meydanda aşık oyunu oynuyorlardı. Azgın boğayı dışarı salıverdiler. Oğlancıklara kaç dediler. Üç oğlan kaçtı, Dirse Han’ın oğlancığı kaçmadı. Boğa, oğlana sürdü geldi. Diledi ki oğlanı helak etsin. Oğlan yumruğu ile boğanın alınına vurdu. Boğa geri geri gitti. Boğa tekrar oğlanın üzerine geldi. Oğlan yine boğanın alınına yumruğu ile sert vurdu. Oğlan boğanın alınına yumruğunu dayadı, sürdü meydanın başına çıkardı. Boğayla oğlan bir hamle çekiştirler. Boğa iki arka bacağının üstünde durdu. Ne oğlan yener, ne boğa yener. Oğlan yumruğunu çekti. Boğa düşüp tepesinin üzerine dikildi. Oğlan bıçağa el vurdu, boğanın başını kesti. Oğuz beyleri gelip oğlanın başına toplandılar, övdüler, ona “*Boğaç*” adını verdiler.²⁰² Dede Korkut’ta anlatıldığı gibi eski Türk toplumunda çocuklar adını kendi hakkı ile kazanmaktadır. Bir kahramanlık gösterdikten sonra çocuğun adı düzenlenen toy sonrasında topluma duyurulmaktadır.

İslamiyet’ten önce Türklerde çocuklara ad verilirken tabiat kuvvetlerinin, ruhların ve cinlerin yeni doğan çocuğun hayatına müdahale etmemesi için Bozkurt, Kök Börü, Uku (Baykuş), Turul (Tuğrul)²⁰³ gibi totem adlarının verilmesine özen gösterilmektedir. Düşmanın baskını püskürtüldüğü gün doğan çocuklara Yağbasan (Yavbastı), aş töreni yapıldığı gün doğanlara Aşbergen, sayılı bir misafir geldiği gün doğanlara Konak keldi, doğduğu yere göre Uralbey, Sırgeldi, İdilbay vesaire gibi adların verildiği görülmektedir.²⁰⁴ Çocuğun uzun ömürlü olması için Toktasın, Dursun; “*Teofor*” yani Allah adını kapsayan Tengri-Berdi, Kuday-Berdi²⁰⁵ gibi

¹⁹⁰ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 179.

¹⁹¹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 179.

¹⁹² Yasemin Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri’nde Aile*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 29.

¹⁹³ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 469.

¹⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 375.

¹⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 122, 386; C. II, s. 117.

¹⁹⁶ Sıddık Ünalın- Hakan Öztürk, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Eğitim ve Öğretim”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13: 2, 2008, s. 97.

¹⁹⁷ Ergin, *Dede Korkut...*, s. 21.

¹⁹⁸ Umut Karadoğan, “‘Çocuk ve Çocukluk’ Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 1, 2019, s. 208.

¹⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 137.

²⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C. I, s. 105.

²⁰¹ Gökalp, *age*, s. 296.

²⁰² H. Achmed Schmiede, *Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*, Ankara 2000, s. 24.

²⁰³ Rasony, *age*, s. 22.

²⁰⁴ İnan, *age*, s. 175.

²⁰⁵ Rasony, *age*, s. 22-23.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE EVLİLİK ANLAYIŞI

isimler günümüzde Allahverdi, Tanrıverdi, Hüdaverdi biçiminde ad ve soyad olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında iyi karakter özelliklerini anlatmak için Tınıbek, Canıbek, Alper²⁰⁶ gibi adların kullanıldığı da görülmektedir.

Başkasına ait bir çocuğu kendi çocuğu olarak evlat edinme uygulaması eski Türk toplumunda görülen bir olgudur. Sosyolojik ve psikolojik sebeplerden dolayı eski Türklerin evlatlık uygulamasına başvurdukları bilinmektedir. Neslin devam etmesine ve ocağın tütmesine büyük önem veren Türkler evlat edinme yöntemine başvurmuşlardır. Çeşitli Türk topluluklarında evlat edinme ile ilgili tören, hukuk münasebetleri ve gelenekler tespit edilmiştir.²⁰⁷ Evlatlığa alınmış çocuğa “*tutunçu oğul*” adı verilmiştir.²⁰⁸ Evlatlık olarak alınan çocuklar ailenin bir ferdi sayılmıştır.²⁰⁹ Evlatlık alınan çocuk evlatlığa kabul eden babanın yurdunda yaşamını sürdürmüştür. Evlatlık alınan çocuk sosyal ve hukuki açıdan ailenin diğer fertleriyle aynı haklara sahip olmuştur. Örneğin Uygurlarda hükümdarın ölümü üzerine yerine geçecek ehil birisinin bulunmaması nedeniyle bir evlatlığı kurultay kararıyla hükümdar yapılmıştır.²¹⁰

Evlat edinme şekli töre ve geleneklere göre belirlenmiştir. Evlatlık yakın akrabadan alındığında herhangi bir tören yapılmasına gerek duyulmamıştır. Çocuk dünyaya geldiğinde anasından uzaklaştırılır ve analığın bulunduğu çadıra getirilir. Analık temsili bir doğum yaptıktan sonra lohusa ve çocuk için alınanda bir işaret olan boz koyun kesilir. Buna “*bozkaska*” adı verilir. Kurban kesildikten sonra çocuğun beşiğine aşıkli kemik konulur.²¹¹ Eğer evlatlık kendi soyundan yakın akrabadan alınıyorsa bunun için bir tören düzenlenmektedir. Bu törende babalığın yakın akrabalarının bulunması önemlidir. Törende babalığın külahı evlatlık alınan çocuğa giydirilirken analığın sütü emzirilir veya emme temsili olarak yaptırılır. Ocağa yağ parçası atılıp saçlı saçılır. Bu tören sırasında da bozkaska adı verilen kurban kesilir.²¹² Evlatlık edinme ezogami dairesi içinde de görülmektedir. Bu durumdaki evlat edinmede uygulanan tören diğerlerine nispeten daha kapsamlı olmaktadır. Bu törende babalığın yakın ve uzak akrabaları hazır bulunurlar. Bu törende beyaz deve, at gibi hayvanlardan da bozkaska kesilir. Çocuğun eline kurbanın aşıkli kemiği verilir. Evlatlık olarak alınan çocuğun babasına ve soydaşlarına çeşitli hediyeler verilir. Evlatlık, babalığın ayakları arasından geçirildikten sonra analığın veya babalığın soyundan gelen ihtiyar bir kadının memesini emer veya koklar.²¹³ Eski Türk toplumlarından yerleşik hayatı benimseyen Uygurlarda evlatlık müessesesi farklı bir şekilde görülmektedir. Uygurlarda satın alma yoluyla evlat edinmenin var olduğu bilinmektedir. Bu âdet, diğer evlat edinme biçimlerinden farklıdır. Satın alınan çocuklar evlatlıktan ziyade emekleri karşılığında alınmış işçiler olarak değerlendirilmektedir.

6. Eski Türklerde Aile Hukuku

Eski Türklerde ailenin teminat altına alındığı görülmektedir. Ailenin korunması töre sayesinde mümkün olmaktadır. Töre, atalarından kalan bütün kurallar toplamı²¹⁴, “*kanun*” anlamında eski Türk sosyal hayatını düzenleyen kaideler bütünüdür.²¹⁵ Gülensoy töreyi bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü olarak tanımlamaktadır.²¹⁶ Töre, geçerli ve hâkim olan bir unsurdur. Türklerde “*il (devlet) gider törü (töre) kalır*” sözü törenin hâkim unsur olduğunu göstermektedir.²¹⁷ Toplumda törenin önemini anlatan en iyi söz hiç şüphesiz “*töre konuşunca han susar*” deyimidir.²¹⁸ Töre her şeyin üstündedir. Devleti yönetenler dâhil olmak üzere toplumdaki bütün fertler töreye uymak zorundadır. Töre'nin üstün nizam yönü toplum ve devlet hayatının sürekliliği açısından da önemlidir. Türk aile yapısında “*Ben ölürsen çocuklarım ve eşim ne olur?*” diye bir kuşku ve korku yoktur. Çünkü töre kendisinden sonra ailesine ve çocuklarına kimin bakacağını tespit etmiştir.²¹⁹ Bu açıdan Türk töresi adalet, iyilik, fedakârlık, eşitlik ve kişilik gibi değişmez prensiplerin bulunduğu anayasa hükmündedir.²²⁰ Töre, aile kurumunun korunmasını ve toplumdaki mensubiyet fikrinin pekiştirilmesini sağlamaktadır.²²¹ Töre, anayasa niteliğinde olup ihtiyaçlara göre yeniden düzenlenmiştir. İmkân ve ihtiyaçlar doğrultusunda törede bazı

²⁰⁶ Rasony, *age*, s. 23.

²⁰⁷ İnan, *agm*, s. 129.

²⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.III, s. 375.

²⁰⁹ Koca, *agm*, s. 17.

²¹⁰ Kurtoğlu, *age*, s. 33.

²¹¹ İnan, *agm*, s. 130.

²¹² İnan, *agm*, s. 130.

²¹³ İnan, *agm*, s. 130-131.

²¹⁴ Gökalp, *age*, s. 17.

²¹⁵ Kafesoğlu, *age*, s. 233.

²¹⁶ Gülensoy, *age*, C. II, s. 927.

²¹⁷ Koca, *agm*, s. 15.

²¹⁸ Aksoy, *agm*, s. 12.

²¹⁹ Ögel, *Türk Kültürünün...*, s. 167.

²²⁰ Kafesoğlu, *age*, s. 235.

²²¹ Aksoy, *agm*, s. 12.

değişiklikler yapılması mümkün olmuştur. Türk hükümdarları yere ve zamana göre meclislerinin onayını alarak törenin hükümlerinde değişiklik yapmışlardır.²²²

Töre hukukunda eski Türk aile hukukuna ait düzenlemeler görülmektedir. Töreye göre miras hukukunda bütün çocukların ana ve babalarının mirasında payları bulunmaktadır.²²³ Baba hayatta iken onun malından hissesini alarak müstakil bir yurt kurmuş olan oğullar mirastan pay alamazlar. Eski Türk aile hukukunda kız çocukların durumu erkek çocuklara göre farklılık göstermektedir. Çeyiz, ana ve babanın hayatta iken kızlarına verdikleri miraslarıdır. Kız çocuklar evlenirken bir miktar çeyiz aldıklarından mirastan pay alamazlar. Erkek vâris olmadığı durumlarda evlenmiş kızlar da miras hakkına sahip olmuşlardır. Ocağın devamı için baba yurdunda kalan küçük oğul ise baba malının vârisi konumundadır. Bundan dolayı küçük oğul ailenin devamını sağlamak ve aile üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamakla sorumlu tutulmuştur.

Eski Türklerde mirasın intikal etmesi için baba ve annenin ölümü lazım değildir. Dede Korkut Hikâyeleri'nden Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı'nda anlatılan kahramanlıktan sonra yaşananlar bu durumu göstermektedir. Dirse Han'ın oğlancığı boğayı yendikten sonra Dede Korkut Dirse Han'ın oğlu Boğaç'a verdiklerini anlatmaktadır. Dirse Han'ın oğluna boynu uzun büyük binek cins at, ağıllarından etlik on bin koyun, develerinden yük taşıyıcısı olan kızıl deve, altın başlı otağ, omuzu kuşlu cübbe vermesi istenmiştir.²²⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere baba malından pay almak için babanın ölmesi gerekmemektedir. Bir kahramanlık yapıldığında da babanın mirasından pay verilebildiği görülmektedir.

İslamiyet'ten önce Türklerde devletin devamlılığını sağlamak için ceza işlerine önem verilmiştir. Suç işleyen kişilerin cezalandırılması devletin hak ve görevlerindedir. Suçluların devlet tarafından cezalandırılması benimsenmiştir. Bu yönüyle Türklerde hukuk üstünlüğü dikkat çekmektedir. Devlete karşı işlenen suçlar cezalandırıldığı gibi aileye karşı işlenen suçlar da cezalandırılmıştır. Türklerde devletin temeli olarak görülen ailenin bütünlüğünün korunmasına önem verilmiştir. Eski Türk aile hayatında kadının sosyal statüsünün korunmasına özen gösterilmiştir. Bundan dolayı kadınlara yönelik suçlar ise ağır şekilde cezalandırılmıştır. Evli kadına tecavüz etmenin cezası ölümdü. Eğer tecavüz edilen kız ise, tecavüz eden kişi derhal onunla evlenmek zorundadır.²²⁵ Türklerde zina çok büyük bir suç olarak görülmüştür. Bu suçu işleyenler çok şiddetli cezalara çarptırılmıştır.²²⁶ Zina suçu işleyenler ölümle cezalandırılmıştır.

SONUÇ

İslamiyet'ten önce Türklerde aile konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Biz bu çalışmamızda eski Türk toplumunda aile yapısının oluşumu, aile ile ilgili Türkçe kavramlar, evlilik kurumunun oluşması ve aile hukuku üzerinde değerlendirmelerde bulunduk. Eski Türk aile yapısı her ne kadar erkek egemen gibi görünsün de aslında annenin de ailede etkin bir görevinin olduğu dikkat çekmektedir. Kocasının ölümünden sonra bile kadına saygı duyulması bu durumu açıkça göstermektedir.

Eski Türk toplum yapısında aile önemli bir yere sahiptir. Türk devletleri varlıklarını güçlü ordular ve aile yapısı sayesinde sürdürebilmişlerdir. Akrabalık esasına dayalı olan aile yapılanması urug, boy, bodun ve il biçiminde bir siyasi ve sosyal organizasyona dayalıdır. Aile yapılanması ekonomik gücün ortaya çıkmasında da etkilidir. Bu açıdan aile toplumun ve devletin teminatıdır.

Eski Türklerde evlilikler daha çok boy dışından olmuştur. Bu durum Türklerde akraba evliliği geleneğinin olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Türkler kadına önem vermişlerdir. Kadın, evin sahibi, evin dayanağı, kocasının yardımcısıdır. Türklerde kadınlar devlet içinde de büyük söz sahibi olmuşlardır.

Türklerde yaygın olarak çekirdek aile yapısı görülmektedir. Dar aile yapısı ise Türk kültür ve medeniyetine özgü değildir. Bu aile yapısı daha çok Avrupa kültürüne özgüdür. Geniş aile yapısı ise konargöçer yaşam biçiminin ortaya koyduğu ekonomik faktörlerin doğal bir sonucudur. Türkler bozkır coğrafyasında akrabalık ilişkileri çerçevesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

İslamiyet'ten önceki Türklerde görülen evlilik geleneklerinden bazıları günümüzde Anadolu coğrafyasında varlığını sürdürmektedir. Bu gelenekler zamanla değişmekle beraber özünü kaybetmeden sürdürülenler de bulunmaktadır. Örneğin saç geleneği Anadolu coğrafyasında hâlâ uygulanan gelenekler arasındadır. Bereket ve uğur getirdiğine inanılan ocak ve ateş günümüzde önemlidir. Evlerin bacasız, ocakların dumansız olmamasına

²²² Kafesoğlu, *age*, s. 234.

²²³ Mualla Uydu, *Türk-İslâm Bütünleşmesi*, Hamle Basın-Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 172.

²²⁴ Ergin, *Dede Korkut...*, s.26.

²²⁵ Lev Nikoloyevič Gumilev, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 101.

²²⁶ Güler, *agm*, s. 49.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE EVLİLİK ANLAYIŞI

özen gösterilmiştir. O yüzden evlenme bir ocak tütürmedir. Beddualarda görülen ocağın sönsün biçimindeki yaklaşımlar ise evin barkın yıkılısın anlamındadır.

KAYNAKÇA

AKSOY, İlhan, “Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 16, Kış 2011, ss. 11-19.

ARSAL, Sadri Maksudi, “Eski Türklerin Hususi Hukuku”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 88-96.

ARSAL, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1947.

ATAMAN, Sadi Yaver, *Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit’leri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

AYDEMİR, Adem, “Türk Dünyasında Bazı Düğün Terimleri ve ‘Al Duvak’ Geleneği Üzerine”, *Turkish Studies*, 8/9, 2013, ss. 619-655.

BERBER, Oktay, “Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik Unsuru Olarak Düğünler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2009, ss. 1-11.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1968.

ÇOBANOĞLU, Özkul “Kağanlık ve Kamlık Kurumları Arasındaki Çekişmenin Türk Mitolojisine Yansımaları Problematiklerinde Yöntem Sorunları”, *Bilig*, S. 27, 2003, ss. 19-49.

DOĞAN, İsmail, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Sistem Yayınları, İstanbul 2000.

DONUK, Abdülkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *Tarih Dergisi*, S. 33, 1982, ss. 147-168-9

DONUK, Abdülkadir, “Eski Türk Ailesi ve Vasıfları”, *Türk Yurdu*, C. IX, S. 16, 1988, ss. 5-9.

DURMUŞ, İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.

EBERHARD, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2018.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.

ERKUL, Ali, “Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri”, *Türkler*, edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 58-66.

GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz: Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, İnkılâp Yayıncılık, İstanbul 1977.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türklerde Aile”, *Düşünce ve Tarih Dergisi*, Yıl 4, S. 49, 2018a, ss. 4-15.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018b.

GUMİLEV, Lev Nikoloyeviç, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

GÜLER, Ali, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara 1992, ss. 39-53.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

- İNAN, Abdülkadir, “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 3, Mart 1948, ss. 127-137.
- İZGİ, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- KARADOĞAN, Umut, “‘Çocuk ve Çocukluk’ Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 1, 2019, ss. 195-226.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I-IV, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 15-37.
- KÖKSAL, Hasan, “Türk Düğünlerinde ‘Saçı’ Geleneği, Buna Bağlı Ritler-Pratikler”, *Bilig*, S. 1, 1996, ss. 75-81.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisinin Dördüncü Sayısından Ayrı Basım*, Güven Matbaası, Ankara 1973.
- KURTOĞLU, Yasemin, *Eski Orta Asya Türk Devletleri’nde Aile*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- LİN GAN, “Göktürklerde Gelenekler ve Dinî İnançlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, çev: Eyüp Sarıtaş, İzmir 1999, ss. 219-223.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayın Dağıtım, Ankara 1979.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.
- SARITAŞ, Eyüp, “Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda Evlilik İle İlgili Gelenekler”, *Doğu Araştırmaları*, S. 5, 2010, ss. 33-42.
- SCHMIEDE, H.Achmed, *Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*, Ankara 2000.
- SELÇUK, Hava, *Selenge’den Tuna’ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.
- SEVİNÇ, Necdet, *Eski Türkler’de Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021a.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021b.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan Tunyukuk*, BilgeSu Yayıncılık, İstanbul 2018.
- TUNA, Sibel Turhan, “Türk Dünyasındaki Düğünlerde Koltuklama ve Kırmızı Kuşak Bağlama Geleneği”, *Bilig*, S. 38, 2006, ss. 149-158.
- TURAN, Ahmet, “Törelerimizde Kalın (Başlık) Âdeti”, *Millî Folklor*, S. 12, 1991, ss. 39-42.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara 1992, ss. 29-66.
- UYDU, Mualla, *Türk-İslâm Bütünleşmesi*, Hamle Basın-Yayıncılık, İstanbul 1995.
- ÜNALAN, Sıddık-ÖZTÜRK Hakan, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Eğitim ve Öğretim”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13: 2, 2008, ss. 89-109.
- YUVALI, Abdülkadir-DEMİRCİ, Hikmet, *Türk Dünyası’nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ÖZ

Selçuklular devrinde Sultan Alparslan ve vezir Nizâmülmülk aracılığıyla inşa edilen Nizâmiye Medreseleri, devlet kontrolünde olan, eğitimin parasız olduğu, talebe ve müderrislerin yemekhane, yatakhane, ders malzemeleri gibi ihtiyaçlarının karşılandığı; kütüphane, mescid ile hamamı bulunan ve vakıflar tarafından desteklenen birer kurum olarak inşa edilmiştir. Medrese müfredatının temeli Şâfiî fikhî, Kur’ân, hadis, tefsir, kelâm, cedel, hilâf, usûl, akâid, ferâiz, mezhep, lügat ve nahiv gibi dinî ilimlerdir. Astronomi, fizik, tıp ve matematik gibi aklî ilimlere dair kayıtlar ise devrin müellifleri tarafından medrese kütüphanelerinde bulunan eserlerle sınırlıdır. Bu durumda müderris ve talebelerin medrese kütüphanelerinde bu ilimlerle meşgul olduğu sonucuna varılabilir. Medreselerde tüm talebelerin uymak zorunda olduğu bir program yoktu. Ancak medresenin kurucusu ya da müderrisi tarafından, Şâfiî mezhebi kâidelerine göre belirlenen bir program oluyordu. Eğitim dili Arapçaydı. Yıl tamamlama sisteminden ziyade belirli kitaplar okunup iyice öğrenildikten sonra bir sonraki kitaba geçilmesi söz konusudur. Medreselerde müderrisler yanı sıra hatip, nahiv hocası, muîd, müfid ve şeyh gibi görevliler olurdu. Nahiv hocası Arapça öğretiminden sorumluydu. Muîd ders sırasında müderrisle birlikte oturur, ders bitiminde ise talebelere dersi tekrar eder ve açıklamalar yapardı. Müfid, talebelere dersleri konusunda yardımcı olan ve Muîd’in tamamlayıcısı konumundaki görevliydi ve daha çok hadis derslerinde görülmekteydi. Hadis âlimlerini tanyor ve kimin senedinin daha güvenilir olduğunu biliyordu. Bu sayede hadis talebelerine öncelikli olarak hangi muhaddislerden hadis nakletmeleri gerektiği konusunda yardımcı olurdu. Şeyh veya Şeyhü’l-hadis ise hadis öğretmek ve hadisleri ezberle okuyan talebeleri dinlemekle görevli.

Nizâmiye Medreselerindeki öğretim metotlarını hıfz ve tekrar etme, münâzara, imlâ, semâ ve kırâ’at ile icâzet şeklinde sıralamak mümkündür. Hıfz etme medrese eğitiminin en önemli kısmıdır. Talebeler, okuduğu veya yazdığı eseri ezberlemeden önce müderris veya muîd nezaretinde bir kez daha okuyup yanlışlarını düzeltmeli ve daha sonra ezberleyip tekrar etmelidir. Tekrar yönteminde müderris ders anlattıktan sonra muîd dersi talebeler için tekrar etmekte veya talebeler kendi kendilerine dersi ezberlemek için tekrar etmektedirler. Hıfz ve tekrar etme, özellikle hadis öğreniminde sıkça başvurulan bir metottur. Münâzara ile talebelerin fikhî birikimlerini ortaya koyabilecek bir seviyeye ulaşmaları ve zıt görüşlere karşı kendi görüşlerini savunabilmeleri amaçlanmıştır. İmlâ metodunda hoca veya talebelere biri, metni yüksek sesle okur ve ardından hoca metnin açıklamasını yapardı. Bu sırada talebeler metni imlâ ederdi. Bu sayede birçok nüshanın kopyasını azar azar istinsah etmiş oluyorlardı. Bu metot başta hadis olmak üzere fikhî, tefsir, Arap dili ve edebiyat gibi alanlarda da kullanılmıştır. Semâ, medreselerde hadis ve fikhî eğitiminde kullanılan bir metottur. Aynı zamanda hadisleri işiterek rivayet etme hakkının elde edilmesi kastedilmektedir. Kırâ’at ile talebe ezberden ya da kitaba bakarak okuyor, müderris ise önünde veya ezberinde bulunan kitap ile okunanları karşılaştırıp tahsis yapıyordu. Son olarak icâzet metodu ile talebeler hadis ilmi yanı sıra fikhî, tefsir, edebiyat, ensâb ve bazı riyâzî ilimlerde müderrisin bir eserini, şerhini veya rivayet ettiği bir kitabı semâ ya da kırâ’at yoluyla kayda geçirirdi. Müderris bunun üzerine talebenin ilgili kitabı öğrendiğini belgelemek üzere kitabın ilk veya son sayfasına icâzet yazardı. Ayrıca fikhî dersi vermek için icâzet alan bir talebe, fetvâ verme yeterliliğine de sahip oluyordu.

Anahtar Kelimeler: Nizâmiye, Medrese, Semâ, İcâzet, İmlâ, Münâzara.

* Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: eyesildurak@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4924-7998.

ABSTRACT

Nizamiyah Madrasas were founded by Sultan Alp Arslan and the vizier Nizam al-Mulk during the Seljuq period. These Madrasas served as institutions under the state control, including free education services, meeting the needs of students and mudarrisses such as dining halls, dormitories, course materials, libraries, mosques, bathrooms, and supported by waqfs is also known as community endowments. The basis of the madrasa curriculum was religious sciences such as Shafi'i fiqh, Qur'an, hadith, tafsir, al-kalam, dialectic, al-khilāf (juridical disagreement), usūl, akaid, farā'id, madhhab, lughah, and syntax. The records on natural sciences like physics, mathematics, astronomy, and medicine are limited to the finding of books which are found by the authors of the period in the madrasah libraries. That indicates that mudarrisses and students likely engage with these sciences in madrasah libraries. Madrasas did not have a curriculum that all students had to follow. Instead, it was a curriculum determined by the madrasa's founder or professor (Mudarris) under Shafii madhhab rules.

The education language was Arabic in the Nizamiyah Madrasas. Also, the education system was not based on a class system; instead, it gives permission to move on to the next book after reading and thoroughly learning certain books. Besides mudarrisses, madrasas have other academics such as Khatib, Arabic literature teachers, Teaching assistants (Mu'îd), Mufid and Syntax teacher responsible for teaching Arabic language. Mu'îd stayed with the teacher during the class, and at the end of the class, he would repeat the lecture and explain it to the students if needed. Mufid is the official who helps the students with their lessons and is the complement of Mu'îd. He is primarily responsible for teaching hadith lectures. As Mufids knew both muhaddiths and which sources of hadiths are reliable, he would help hadith students regarding which hadiths they should rely on during their education. Sheikh or Sheikh al-hadith is in charge of teaching hadiths. Also, they are listening to students who naqd al-hadiths.

The teaching methods in Nizamiyah Madrasas are listed as *memorization and repetition, debate, auditory sessions (sama')*, *certificate (ijaza)* and *recitation (qirā'at)*. Memorization is an essential part of madrasah education. Before memorizing a book, students have to read or write it under the supervision of the mudarris or mu'îd, which helps students get better about how to do it accordingly. Following this, the students should memorize and repeat the book. In the repetition method, initially, the Mu'îd repeats the lecture to the students, then it turns to come students repeating the lesson by themselves to memorize. Memorizing and repeating are frequently used as effective teaching methods in hadith learning. With the joust (munadhara) method, it is aimed that the students reach a level where they can reveal their fiqh knowledge and defend their individual views against opposing views.

In the *imlā* method, the mudarris or one of the students would read the text aloud, and then the teacher would explain the text. Meanwhile, the students were writing the text. In this way, they were slowly copying many books—this method was used in disciplines such as hadith, fiqh, tafsir, Arabic language, and literatüre. Auditory session (*sama'*) is a method used in hadith education in madrasahs. That allows the students to convey the hadiths by hearing. In the *qira'at* method, the students read the book or recite it, whereas Mudarris would compare and correct what was read by the student via following the book or doing it by his memory. Finally, with the *ijazat* method, students would write a book or commentary written by Mudarris in some diciplines including hadith, fiqh, tahsir, literatüre, ensab, and some other diciplines via auditory session (*sama'*) or *qira'at*. In this way, the Mudarris would write a certificate (*ijaza*) on the first or last page of the book, proving that the student successfully learned the book. In addition, a student who received permission to teach fiqh with *ijazat* was also qualified to give fatawa. In the present study, all these methods mentioned above in Nizamiyah Madrasahs show how the education system be continued between mudarris and students.

Keywords: Nizamiyah, Madrasa, Sama', Ijaza, Imlā, Munadhara.

GİRİŞ

İslâm dünyasındaki ilmî faaliyetler X. yüzyıl ortalarına kadar mescidler başta olmak üzere küttâb, mektep, ulemâ evleri ve saraylar gibi mekânlarda yürütülüyordu.¹ X. yüzyıl ortalarından itibaren ise mescidler ve talebelere yurt hizmeti sunan hanların bir arada olduğu birleşik yapılar yaygınlık kazanır. Bu mescid-hanlar

¹ Küttâb ve mekteplerle ilgili genel kanı medrese öncesi eğitimin buralarda verildiği yönündedir. Bununla ilgili birkaç örnek vardır. Abdülgâfir el-Fârisî (ö.529/1134), 456 (1064) yılında beş yaşındayken Nişâbur'da mektebe giderek Kur'an ve Farsça akâid eğitimi almıştır. Ardından bir süre amcaları yanında eğitim görmüş, 466 (1074) yılında on yaşındayken artık Kur'an'ı ezberlemiş ve Arapça öğrenmeye başlamıştır. Aynı yıl küttâba kaydolmuş ve burada edebiyatla ilgili eserleri imlâ etmiş ve ezberlemiştir. Bu durumda eğitim hayatını mektep, küttâb ve medrese şeklinde sıralamak mümkündür. Bkz. *Müntehab min es-Siyâk*, s. 541; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, s. 55. Ayrıca Müstevfî Azîzüddîn (ö.526/1132), Bağdat'ta Attâbî mahallesinde yetimler için bir mektep inşa ederek, vakıflar tahsis etmiştir. Yetimler, buluş çağına gelene kadar burada adâb, Kur'an ve hafızlık öğrenmişler, tüm masrafları da vakıflardan karşılanmıştır. Bkz. Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, s. 129-130.

medreselerin kuruluşunun da habercisidir.² Medreselerin ilk olarak ne zaman veya kimin tarafından inşa edildiği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.³ Ancak devrin pek çok müellifi tarafından medrese olarak kabul edilen ilk kurum, fıkıh ve hadis âlimi olan Ebû Bekr Ahmed b. İshâk es-Sıbkî en-Nisâbüri'nin (ö.342/954) Nişâbur'da inşa ettiği dârüssünnedir. Bu medresede 1000'e yakın öğrencinin derslere katılabildiği, hadis ve imlâ meclislerinin düzenlendiği nakledilir.⁴ Ancak buradaki dersler hadis ve imlâ ile sınırlıdır.

Fıkıh derslerinin verildiği ve fakihler için kurulan ilk medrese ise Bağdat'ta Sâbü b. Erdeşir'in 383 (993) yılında inşa ettirdiği dârülilimdir.⁵ Selçuklular zamanında ise pek çok farklı şehirde şahıslar aracılığıyla medreseler kurulmuştur. Bu medreseler genellikle yöneticiler, reayadan varlıklı olan kimseler veya âlimler tarafından inşa edilmiştir.⁶ Selçuklular hâkimiyet kurdukları bölgeleri siyasi ve askeri bakımdan korumanın yeterli olmayacağını kısa sürede idrak etmişler ve Ehli sünnete karşı faaliyetlerde bulunan Şiilik ile mücadele etmek için Nizâmiye medreselerini inşa etmişlerdir. Sultan Alparslan ve vezir Nizâmülmülk aracılığıyla kurulan ve Nizâmülmülk'e nisbet edilen Nizâmiye Medreseleri, devlet kontrolünde olan, eğitimin parasız olduğu, talebe ve müderrislerin yemekhane, yatakhane, ders malzemeleri gibi ihtiyaçlarının karşılandığı; kütüphane, mescid ve hamamı bulunan ve vakıflar tarafından desteklenen birer kurum olarak inşa edilmiştir.⁷ Bu sayede maddî durumu yetersiz olan veya uzak bölgelerden gelen talebeler de medresenin tüm imkânlarından faydalanma şansı bulmuştur.⁸ Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından ilki Nişâbur'da olmak üzere Bağdat, Basra, Musul, Amül, İsfahân, Merv, Belh, Herat ve Büşenc gibi pek çok farklı bölgede Nizâmiye Medreseleri inşa edilmiştir.⁹

Bu çalışmada âlimlerin hal tercümelere ve devrin kaynaklarından istifade edilerek Nizâmiye medreselerinde hangi derslerin okutulduğu, ders programları, müderris ve talebeler için geçerli olan kurallar yanı sıra hıfz ve tekrar etme, münâzara, imlâ, semâ' ve kıraat ile icâzet gibi öğretim metotları izah edilerek Nizâmiye medreseleri, ulemâ ve talebelerle ilgili örneklerle birlikte ele alınacaktır.

1.Nizâmiye Medreselerinde Eğitim Müfredatı

Selçuklular zamanında Nizâmiye medreselerinde dinî ilimler okutulmakta¹⁰ ve Şâfi'î mezhebine yönelik eğitim verilmekteydi.¹¹ Mezhebi kaideler daima ön planda tutulmuş ve fıkıh eğitimine ağırlık verilmiştir. Şâfi'î fıkıh eğitimini tamamlayan talebeler genellikle fakih ve müderris olurken; Hanefîler ise daha ziyade hatiplik ve imâmlik gibi görevlere tayin edilmiştir. Medreselerde yetişen fakihlerin, fıkıh dersi verme (tedris), fetva verme (iftâ) ve münâzara yapabilme becerisi kazanması amaçlanır. Nitekim mezun olan talebeler bu beceriler sayesinde Doğu İslâm dünyasında ciddi faaliyetler göstermişlerdir. Hatta Bağdat Nizâmiye müderrisi ve Şâfi'î fakih olan Ebû İshâk eş-Şirâzî: "Horasan bölgesine gittim. Orada uğramadığım hiçbir belde veya köy yoktu ki, kadısı, müftüsü ya da hatibi benim öğrencim ya da dostum olmasın" diyerek bu medreselerin, Selçuklu idaresi ve Nizâmülmülk'ün beklentilerini büyük ölçüde karşıladığını ispat etmektedir.¹²

² Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, s. 68-70.

³ Farklı yaklaşımlar için bkz. J. Pedersen- G. Makdisi, "Madrasa", *EP*, (İng.), C.V, s. 1123-1134; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, C. XXVIII, s. 323; Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, s. 67 vd; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Damla Yay., İstanbul 1983, s. 111.

⁴ Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'an*, C. I, Cidde 2015, s. 41; Ebû'l-Hasen Ali b. Vâhidî en-Nisâbüri, *et-Tefsîrül-basîl*, C. I, thk. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1430hş., s. 123; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. VIII, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., 1382hş., s. 278; Safedî, *el-Vâfi Vâfi bi'l-vefeyât*, C. VI, thk. Ahmed Arnavut ve Türkî Mustafa, Beyrut 1420/2000, s. 150; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, C. XXVIII, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1992, s. 128; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, C. IV, thk. Mahmûd Muhammed Tanaîhî- Abdülfettâh Muhammed el-hulv, Kahire 1413hş., s. 159.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. XV, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ- Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1412/1992, s. 172; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ' -İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, C. VII, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1995, s. 3512; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, Beyrut 1995, s. 534; Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 209.

⁶ Bozkurt, "Medrese", *DİA*, C. XXVIII, s. 324.

⁷ Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, C. I, Müessesesi-İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1365-66 hş., s. 91.

⁸ Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *USAD*, S. 8/Bahar, Konya 2018, s. 133.

⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XVI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 2001, s. 44-45; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebna' z zaman*, C. III, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968, s. 167; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, C. IV, s. 313; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, C. II, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır 1967, s. 255; Safedî, *el-Vâfi*, C. V, s. 49; C. XIX, s. 117; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve'l-medârisü'l-meşrîki'l-İslâmî*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat 1973, s. 41; Mehdi Ferşâd, *age*, C. II, s. 510-511; Mevlî, *Asâr-ı Bâstânî-yi Horâsân*, C. I, Tahran 1382hş., s. 123.

¹⁰ Bu durumun sebebi, Ehli sünnet karşısında Şiiliğin en büyük tehdit olarak görülmesidir. Büveyhî ve Fâtımîler, Ehli sünnet tarafından bâtıl olarak kabul edilen Şii mezhebinin İslâm dünyasının pek çok bölgesine yayılmıştı. Hatta Fâtımîler Şiiliği yaymak için önce cami olarak el-Ezher'i kurmuşlar ve ardından burayı medreseye çevirerek Şiiliğin propaganda merkezi haline getirmişlerdi. Selçuklular ise halkı bu gayri Sünni inancıdan uzak tutmak, Şiiliğin yayılışına son vermek ve Ehli sünnet inancını yaymak amacıyla önce Nişâbur'da ardından hakimiyet kurdukları diğer bölgelerde Nizâmiye medreselerini kurmuşlardır. Medreselerden mezun olan fakihler sayesinde ise devletin ihtiyaç duyduğu görevliler yetişmiş ve Selçuklu hakimiyetindeki bölgelerde faaliyet göstermişlerdir.

¹¹ Abdülkerim Özyayın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, C. XXXIII, s. 188; Çelebi, *age*, s. 111. Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî fıkıh eğitimi veren Ehli sünnet medreseleri ise âlimler veya şahıslar tarafından ayrı olarak inşa edilmiştir. Şia yanlısı olan müderrislerin çoğu ise Nizâmiye medreselerinin kurulmasıyla Selçuklu coğrafyasını terk etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, C. V, s. 415.

¹² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, C. IV, s. 216; İsnvî, *el-Mühimmât fî şerhi'r-Râfi'i ve'r-Ravza*, C. I, Beyrut 1430/2009, s. 245; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâ'î's-şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim- Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Kahire 1993, s. 462; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* C. XXXII, s. 100; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XVIII, s. 463; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 184.

NİZÂMÎYE MEDRESELERİ: MÜFREDAT VE ÖĞRETİM METOTLARI

Fıkıh yanı sıra Kur'ân, hadis, kelâm, cedel, nazar, hilâf, usûl, akâid, ferâiz, mezhep, hitâbet, Arapça, lûgat, nahiv ve şiir medreselerde okutulan ilimlerdir.¹³ Aklî ilimlerin müfredatta bulunduğu dair herhangi bir kayıt olmasa da bu dersler daha çok özel ders havzaları, rasathane, kütüphane veya bîmâristanlarda yürütülmüştür. Nitekim bazı müellifler, Nizâmîye medreseleri kütüphanelerinde bu ilimlere dair pek çok eserle karşılaşmıştır.¹⁴ Anlaşılan müderris ve talebeler medrese kütüphanelerinde bu ilimlerle de meşgul olmaktadır. Her müderrisin ihtisası farklı bir alanda olduğu için, başka bir ilim öğrenmek isteyen talebeler farklı bir medreseye gidebiliyordu.¹⁵ Elbette aynı medrese içinde farklı ilim dallarında ihtisas sahibi olan müderrisler de olabiliyordu. Esas olan dersin ihtisas sahibi hocadan alınmasıydı. Bunun yanı sıra talebe olmak için herhangi bir yaş kaydı yoktu. İlme olan ilgi esas alınırdı. Talebeler dışında bilgisini arttırmak isteyen devlet erkânı da derslere katılabiliyordu.¹⁶ Medreselerde tüm talebelerin uymak zorunda olduğu bir program mevcut değildi. Medresenin kurucusu ya da müderrisi tarafından, Şâfiî mezhep kâidelerine göre belirlenen bir program oluyordu. Müderris veya fakih olmak için geçerli olan süre ise talebeden talebeye değişmekteydi. Eğitim dili Arapça idi. Hatta medreselerde Arapça öğreten nahiv âlimi olması zorunlu kılınmıştı.¹⁷ Yazışmalarda veya telif edilen kitaplarda Arapça olmayan bir kelime varsa bu durum müstecen karşılanırdı. Nitekim Abdülgâfir el-Fârisî, bu konuyla ilgili olarak İmâm Gazzâlî'yi eleştirmiştir.¹⁸

Eğitim süresi için net bir rakam söylemek mümkün değildir. Yıl bitirmekten ziyade belirli kitaplar okunup iyice öğrenildikten sonra bir sonraki kitaba geçilirdi.¹⁹ Ders sırasında müderris genellikle bir seccade ya da posta bağdaş kurarak oturur ve talebeler de karşısında halkalar halinde otururlardı.²⁰ Dersler, güneş doğmadan önce veya sabah namazı ile başlardı. Kur'ân okunur, İslâm âlemine ve huzurda bulunanlara dua edilir ve ardından derse başlanırdı. Müderris dersi anlatır veya talebelere imlâ ettirirdi. Talebeler, ders esnasında saygı ve edebe dikkat etmek şartıyla soru sorabilir ve tartışabilirlerdi. Bu sayede münâzara yeteneklerini geliştirirlerdi. Müderrisler münâzara esnasında yalnızca bir açıklama ihtiyacı duyduğunda veya tartışmayı bir sonuca bağlamak amacıyla müdahale ederdi. Dersler haftanın her günü yapılmasına rağmen Cuma günleri öğleden sonra genellikle hadis imlâsı, vaaz ve hitabet için ayrılırdı.²¹ Derslere düzenli olarak katılmak önem arz ediyordu. Nitekim medreseye düzenli olarak gelen ve dersini ezberleyen öğrencilere teşvik amacıyla bir dirhem veya Kur'ân kopyası verilmesi gibi örnekler de mevcuttur.²² İbn Cemâa, eserinde medreselerle ilgili uyulması gereken bazı kurallara ve tavsiyelere yer vermiştir. Buna göre, müderris gereksiz yere medreseden ayrılmamalıdır. Eğer sık sık medreseyi terk ederse saygınlığını yitirebilir. Medrese içinde kimse yüksek sesle konuşmamalı ve ibadet edenler ya da kıraat edenlerin yanlarından geçerken sessiz olunmalıdır. Medresenin kapıları dahi dikkatle ve sessizce açılıp kapanmalıdır. Talebe ve müderrislerin odaları dışarıyla çok bağlantılı olmamalı hem korunaklı hem de çalışmaya müsait ve sessiz olmalıdır.²³

Bağdâdî'ye göre, ders verecek kişilerin ilmî özellikleri yanı sıra bazı şahsî özellikleri de önemliydi. Erdemli ve dürüst olan kişilerin ders vermeleri gerekiyordu. Eğer müderrisler talebelere ve halka iyi örnek olurlarsa o vilayette ahlak canlanır ve bu sayede toplumsal huzur oluşurdu.²⁴ Müderris genelde fıkıh dersleri verirdi. Hatta Selçukluların ilk zamanlarında müderris denildiğinde fıkıh hocası kastedilirdi; hadis, kıraat, nahiv veya tasavvuf gibi ilimleri öğreten kimseler için şeyh kelimesi kullanılırdı.²⁵ Nasıl ki talebeler istedikleri hocadan ders alma seçeneğine sahiplerse, aynı şekilde hocaların da ders halkalarına girecek öğrenciyi tercih etme hakkı vardı. Müderris öğrencilerle ilgilenmenin yanı sıra, çalışanları teşvik edip, çalışmayanları uyarmaktan da sorumluydu. Tüm uyarılara rağmen çalışmamakta ısrar eden talebeler, müderris tarafından kovulabilir veya medresenin malî imkânlarından yararlanma hakkı elinden alınabilirdi.²⁶

Medreselerde müderrisler yanı sıra hatip ve nahiv âlimi (Arapça dil ve edebiyat âlimi) olması zorunlu bir durumdur. Nahiv hocası sayesinde talebeler, Arapçanın inceliklerini öğrenerek Kur'ân ilimlerini ve o dönemde

¹³ Mehdi Ferşâd, *age*, C. II, s. 813.

¹⁴ Beyhakî, *Tetimmütü Sivâni'l-hikme (Târîhu hükemâ'i'l-İslâm)*, ty., s. 18.

¹⁵ İbn Kadî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, C. II, thk. Hâfiz Abdülâlim Han, Beyrut 1407hş, s. 256; Çelebi, *age*, s. 33; Ahmet Ocak, *Nizâmîye Medreseleri*, Nizâmîye Akademi Yay., İstanbul 2017, s. 243.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. IX, s. 19, 163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, s. 164; Emin, *age*, s. 229-30.

¹⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi târîhi'l-a'yân*, C. XIX, Dimaşk 1434/2013, s. 436.

¹⁸ Nâcî Ma'rûf, *age*, s. 13.

¹⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yay., İstanbul 2011, s. 36.

²⁰ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., s. 39; Ocak, *age*, s. 269; İbn Cemâ'a, bunun aksine, müderrisin şayet ders anlatıyorsa ayakta durması gerektiğini nakleder. Bkz. İbn Cemâ'a, *age*, s. 38.

²¹ İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'*, *age*, s. 34, 44; Emin, *age*, s. 30; Hasaneyn, *age*, s. 187; Özaydın, "Nizâmîye Medresesi", s. 189.

²² Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, C. II, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Beyrut 1418/1999, s. 276.

²³ İbn Cemâ'a, *age*, s. 202, 233.

²⁴ Bağdâdî, *et-Tevessül ile't-teressül*, Tahran 1315hş, s. 109.

²⁵ Bozkurt, "Müderris", s. 466. Tabakât kitaplarında müderrislerden veya âlimlerden söz edilirken, fıkıh eğitimini tamamlamış bir fakih için çoğu zaman mezhep, hilâf ve cedel konularında bilgi sahibi olduğu ifadeleri yer alır. Burada kastedilen; o âlim, üzerinde ittifak edilmiş olan görüşler (mezhep), henüz çözüme kavuşturulmamış ihtilafları içeren görüşler (hilâf) ve diyalektik (cedel) konularında bilgi sahibidir ve cedel konusunda kendi tezlerini savunacak düzeyde yetişmiş olduğudur. Bkz. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 178-179.

²⁶ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 156.

çoğunlukla Arapça olarak kaleme alınan eserleri daha iyi anlıyor ve anlaşılmayan kelime ve manalar izah edilmiş oluyordu.²⁷ Ayrıca eğitim faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için yardımcı görevliler vardı. Muîd, derece bakımından müderrisin altında, tüm talebelerin ise üzerinde olan medrese görevlisidir. Bu görevli, müderris tarafından başarılı talebeler veya medreseden mezun olan fakihler arasından seçilirdi ve müderrisin yardımcısı konumundaydı.²⁸ Muîd, ders sırasında müderrisle birlikte oturur, ders bitiminde ise talebelere dersi tekrar eder ve açıklamalar yapardı. Bu sayede müderris dersi tekrar ederek zamanını harcamadığı gibi öğrenci de dersi anlamaktan mahrum kalmıyordu. Muîd'in görevi sadece dersi tekrar etmekle sınırlı değildir. Okunan metinleri şerh ediyor, ilmî tespit ve değerlendirmelerde bulunuyordu. Hatta münâzara ve fetvâ faaliyetlerine de katkıda bulunurdu. Bu nedenle başarılı olan talebeler, belirli bir ücret karşılığında muîd olarak görev yaparlardı.²⁹ Muîd ise, talebelere dersleri konusunda yardımcı olan ve muîdin tamamlayıcısı konumundaki görevlidir. Medrese kadrosundan olabileceği gibi kadro dışından da olabilirdi. Genelde medrese eğitimini tamamlayan kişiler arasından seçilirdi. Sübkî, müfidin aynı zamanda fıkıh talebeleri için faydalı bilgiler içeren araştırmalar yaptığını nakleder. Ancak daha çok hadis derslerinde bulunurdu. Mevki olarak ise muhaddisin üstünde ancak muîd veya şeyh mertebesine ulaşmamış olan hadis âlimidir. Hadis âlimlerini ve rivayetlerini bildiği için hangi muhaddis senedinin daha güvenilir olduğunu biliyordu. Bu nedenle hadis talebelerine hangi muhaddislerden hadis rivayet etmeleri gerektiği konusunda yardımcı olmuştur.³⁰ Şeyh veya Şeyhü'l-hadis ise hadis öğretmek ve hadisleri ezberletmekle görevlidir. Selçuklular zamanında daha çok muhaddis olarak ifade edilmiştir. Hadis hocasının hadis öğretebilmesi ve rivayet edebilmesi için semâ ve icâzet belgelerini almış olması gerekirdi.³¹

2. Medreselerde Öğretim Metotları

2.1. Hıfz ve Tekrar Etme

Hıfz etme (Ezberleme) medrese eğitiminin önemli bir parçasıdır. Medreselerde ezber gerektiren pek çok ders olurdu. Hatîb el- Bağdâdî, talebelerin ders tekrarı ve ezberlerini şafak vaktinde yapmalarını ve ezber yapılacak en iyi mekânın ise medrese dışındaki gürültülü ve dikkat dağıtan yerlerden ziyade talebelerin odaları olduğunu ifade etmektedir. Talebe, okuduğunu veya yazdığını ezberlemeden önce ya şeyhinin (müderris) ya da ona yardımcı olan bir başkasının nezaretinde bir kez daha okuyup düzeltmeli ve daha sonra ezberleyip tekrar etmelidir.³² Tekrar, hem müderris ders anlattıktan sonra muîdin dersi talebeler için tekrar etmesi hem de talebelerin kendi kendilerine dersi ezberlemek için tekrar etmeleri anlamında kullanılmaktadır.

Medreselerde özellikle hadis ilmi öğretiminde hafıza önemli yer tutmaktadır. Bilhassa hadislerin ve rivayet zincirlerinin ezberlenmesi o kişinin ilmî kabiliyetine olan güveni arttırmıştır. Ayrıca edebiyat, fıkıh ve şiir gibi konularda da ezber yöntemine başvurulduğu sıkça görülmektedir. Ezberleme yöntemi, düşünülenin aksine muhakemesiz bir öğrenme değildi ve ilgili metni kavramak da gerekiyordu. Nitekim birçok âlim ve müderris kendilerini kopya etmekle sınırlayan ve anlayıp kavrama zahmetine katlanmayan çağdaşlarını eleştirmiştir.³³ Devrin kaynaklarında güçlü hafızasıyla bilinen âlimlerden övgüyle bahsedilir. Hafızası ve ezber yeteneğiyle ön plana çıkan pek çok talebe, sonradan devrin önde gelen müderris ve âlimleri arasında zikredilmiştir. Nizâmiye medreselerinde hadis öğrenimi ve ezber yöntemiyle ilgili müderris ve talebelere yönelik pek çok örnek bulunmaktadır. Benzersiz hafızası ve ezber yeteneğiyle meşhur olan Ebû Muhammed el Hasen b. es-Semerkandî (ö.491/1098), Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nde Kur'ân, imlâ ve hadis dersleri vermiş ve Ebû'l- Hasan Abdülgâfir'e *Sahîh-i Müslim*'i ezberinden 30 defadan fazla okutmuştur.³⁴ Muhaddis, edip ve sûfi olan Ebû Bekir eş-Şirâzî'nin (ö.487/1094) her bir dersi yüz defa tekrar ettiği nakledilir. Nişâbur'da hadis ve imlâ dersleri verdiği sırada Abdülgâfir el-Fârîsî onun güvenilirliği ile ilgili olarak şöyle demiştir: "Ondan aldığım rivayetler o kadar muntazam ve güvenilir isimlere dayanıyordu ki düzenleme ihtiyacı hissetmiyordum. Yazdıklarında abartılı hiçbir şey yoktu. Kendisinden sonra gelenler de ondan gelen tüm rivayetleri ihtiramla kabul ettiler".³⁵ Yine güçlü hafızasıyla bilinen ve Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nde imlâ ve hadis meclisleri düzenleyen Ebû'l-Kâsım Abdülvâhid el-Kuşeyrî (ö.494/1101) ile ilgili olarak, Nişâbur'daki on yılı aşkın süren hutbeleri süresince hiçbir

²⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, C. XIX, s. 436; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 312.

²⁸ Nuaymî, *ed- Dâris fî târihi'l- medâris*, C. I, Publications of Arab Academy, Şam 1951, s. 54; Sâmî es-Sakkâr, "Muîd", *DİA*, C. XXXI, s. 86-87.

²⁹ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübidü'n-nikam*, Beyrut 1986, s. 58; Sübkî, *Fetâva's-Sübkî*, C. II, s. 56; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 278, 306; Çelebi, *age*, s. 257.

³⁰ *Müntehab min es- Siyâk*, s. 211; Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, s. 58; Çelebi, *age*, s. 160; Makdisi, *Beşeri Bilimler*, s. 329; *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 262, 287; Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik*, s. 108.

³¹ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 307.

³² İbn Cemâa, *age*, s. 73, 121.

³³ İbn Cemâa, *age*, 52, 67; İbnü'l- Cevzî, *el-Gaznevî'den* (ö.551/1156) bahsederken, "Ezberindeki mâlûmat çok azdı. Bu nedenle ezberlediği bu az mâlûmatı sürekli tekrar ediyordu" der. Bkz. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 166, 168.

³⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 429; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. IV, s. 21; *Târîhu'l-islâm* C. XXXVI, s. 91; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95.

³⁵ Şehrezûrî, *Mukaddimeti İbni's-Salâh*, s. 446; *Müntehab min es- Siyâk*, s. 135-137; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* C. XXXIII, s. 317; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94- 95; Nâci Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 49- 50.

NİZÂMÎYE MEDRESELERİ: MÜFREDAT VE ÖĞRETİM METOTLARI

hutbede aynı konuşmayı yapmadığı nakledilir. Hafızasını güçlendirmek için otururken, yürürken ve hatta binek üzerindeyken dahi Kurân okuduğu ifade edilmektedir.³⁶ Ebü Bekir Muhammed es-Sem'ânî (ö.510/1116) ise, Merv'deki vaazlarında hadisleri rivayet zincirleriyle birlikte ezbere naklederdi. Hatta Merv Nizâmiye Medresesi'nde talebelere rivayet ettiği ve ezberinden yazdırdığı hadislerden oluşan *el- Emâlî* adlı eseri bulunmaktadır.³⁷

Talebelerin ezber yapmasıyla ilgili olarak da pek çok örnek bulunmaktadır. Sübkî, fıkıh talebesi olan İlkiyâ el-Herrâsî'nin Serhenk medresesinde yetmiş basamaklı bir merdivenden bahsettiğini ve dersi tamamen ezberleyene kadar her bir basamakta tekrar ettiğini nakleder.³⁸ Ebü'l-Mehâsin er-Rûyânî (ö.502/1118), Şâfiî mezhebi hükümlerini ezberlemiştir. Hatta, İmâm Şâfiî'nin kitapları yakılsa bile onları hafızasından yazdırabileceğini nakleder.³⁹ İmâm Gazzâlî ile ilgili de meşhur bir rivayet vardır: Gazzâlî, Cürcân'dan Tûs'a doğru Horasan kervanıyla birlikte gitmektedir. Yanında kitapları ve Cürcân'da Ebü'l-Kâsım el-İsmâilî'nin dersinde yazdığı notları vardır. Kervan yolda eşkıyaların saldırısına uğrar ve Gazzâlî'nin ders notlarını da alırlar. Canı pahasına eşkıyaları takip eden Gazzâlî yalvararak notlarını geri ister. Bu kağıtlara yıllarca emek verdiğini ve başka kimsenin işine yaramayacağını söyler. Kervan reisi: "Biz senin kitaplarını alarak seni ilminden mahrum ediyoruz, o bilgilere sahip olduğun nasıl iddia edebiliyorsun? Bu nasıl bir ilimdir ki eşkıya onu senden çalabiliyor?" der. Ardından notlarını Gazzâlî'ye geri verir. Ancak Gazzâlî bu olayı bir uyarı olarak görmüş ve memleketi Tûs'a döndükten sonra üç yıl boyunca tüm ders notlarını ezberlemiştir.⁴⁰

2.2. Münâzara

Sözlükte "karşılıklı olarak bakmak, düşünmek" anlamında olan münâzara kelimesi, terim olarak ise gerçeğe ulaşmak amacıyla yapılan tartışmaların yöntemini ve kurallarını inceleyen disiplini ifade etmektedir.⁴¹ Genellikle talebeler fıkıh eğitimlerinin sonuna doğru münâzara çalışmalarına başlar ve medrese eğitimlerini bitirdikten sonra ise bilfiil münâzaralara katılırlardı. Buradaki amaç fikhî birikimini ve görüşlerini ortaya koyabilecek bir seviyeye ulaşmak ve zıt görüşler ileri süren fakihlere karşı kendi görüşlerini savunabilmektir.⁴² Münâzara, talebeler arasında yapılabildiği gibi birkaç âlim arasında da olabiliyor, bu durumda talebeler dinleyici oluyordu. Halife veya sultanlar için de zaman zaman münâzara meclisleri kurulurdu. Abbâsî halifesi Halife Mustansır-billah için Bağdat Nizâmiye medresesinde münâzara meclisleri düzenlenmişti. Münâzara sırasında ayrı bir odada kalan halife, o odadan fakihleri görür ve duyar ancak fakihler onu göremezlerdi.⁴³

Münâzara için oluşturulan meclis ya da halkalar camilerde veya medreselerde olurdu.⁴⁴ Ancak münâzara için caminin uygun ortam olmadığına ve medreselerde, kütüphanelerde veya ayrı bir salonda yürütüldüğüne yönelik görüşler de mevcuttur.⁴⁵ Münâzara, yalnızca eğitim metodu olarak değil aynı zamanda Şâfiî fıkhi esaslarını belirleme noktasında da hayati önem taşıyordu. Çünkü fakihler bu meclislerde icmâda bulunuyorlardı. Münâzara ilminde yetkin olan fakihlerin hitabet gücü ve belagatteki üstünlüğü sebebiyle elçilik gibi vazifelerde tercih edilmesi de söz konusudur.⁴⁶ Örnek olarak İlkiyâ el-Herrâsî, medrese eğitimi tamamladıktan sonra zekâsı, gür sesi ve akıcı üslûbuyla münâzara meclislerinde önemli yer edinmişti. Bu meclislerde ezberlediği hadislerden çok fazla istifade ederdi.⁴⁷ Araştırmacı bir yapısı vardı ve münâzaralarında istidlâl (delillendirme) metodunu

³⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, C. I, s. 474; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 682; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, C. XIX, s. 265- 267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, 97- C. III, s. 205-208; Safedî, *el-Vâfi*, C. XIX, s. 172.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVII, s. 149-150; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. X, s. 521; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. III, s. 211; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 539-40; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XIV, s. 294; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 43; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241; H. Eisenstein, "al-Sam'ânî", *EF*, C. VIII, s. 1024.

³⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübra*, C. VII, s. 232.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVII, s. 113.

⁴⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübra*, C. VI, s. 195; Abdülhüseyn Zerrinkub, *Medreseden Kaçış*, çev. Hikmet Gök, Ağaç Yay., İstanbul 2007, s. 43-44.

⁴¹ Münâzara ve cedel genellikle bir arada kullanılsa da esasen birbirinden ayrılmaktadır. Cedelde bir düşüncedeki çelişkileri tartışarak gösterme ve rakibi mağlup etme fikri hâkim iken, münâzarada esas olan birlikte gerçeğe ulaşmaktır. Her ikisi de medrese eğitiminde yer almış ve zamanla her talebenin bu alanlarda yazılan bir eseri okuması gelenek haline gelmiştir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Münâzara", *DİA*, C. XXXI, s. 574.

⁴² Makdîsi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 177.

⁴³ Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî Ahbâr-ı Benî Eyyüb*, C. V, Kahire 1377/1907, s. 317.

⁴⁴ Örnekler için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. IV, s. 357; İbnü'l-Fuâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, C. II, s. 160; Safedî, *el-Vâfi*, C. I, s. 214; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, C. III, s. 288.

⁴⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şâban, İnsan Yay. İstanbul 2000, s. 215; Makdîsi, *Beşerî Bilimler*, s. 260; Talas, *age*, s. 27.

⁴⁶ Makdîsi, *Beşerî Bilimler*, s. 214.

⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. III, s. 287; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* C. XXXV, s. 93; Safedî, *el-Vâfi*, C. XXII, s. 54; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, C. I, s. 225.

kullanırdı.⁴⁸ Aynı zamanda Sultan Berkıyaruk tarafından elçilik vazifesiyle Gazne'ye İbrâhim b. Mesud'a gönderilmiştir.⁴⁹

Nizâmiye Medreseleri'nde düzenlenen münâzara meclislerine dair pek çok örnek vermek mümkündür. İmâmü'l-Haremeyn el- Cüveynî (ö.478/1085) ile Bağdat Nizâmiye müderrisi Ebü İshak eş- Şîrâzî arasında Nişâbur Nizâmiyesi'nde münâzara meclisi düzenlenmiş ve talebeler de bu meclise katılmıştır.⁵⁰ Ebü'l- Me'âli el- Verekânî (ö.559/1163-1164), Nişâbur Nizâmiye medresesinde fasîh bir anlatımı ve münâzara meclislerinde talebeleri cesaretlendirmesiyle meşhur müderrislerden biridir.⁵¹ Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi olan Ebü'l- Muzaffer el- Hâfî (ö.500) münâzaralarda ve mezhebî konularda deliller sunmadaki yetkinliği ile tanınıyordu. Hatta devrin müelliflerinden Sem'ânî, Gazzâlî'nin rızkının eserlerinden, Ebü'l-Muzaffer el-Hâfî'nin rızkının ise münâzaralarından geldiğini ifade etmektedir. el-Hâfî'nin münâzaralarının heyecan dolu olduğu nakledilir.⁵² Nişâbur Nizâmiye Medresesi müderrislerinden olan Ebü'l-Mehâsin Abdürrezzâk et-Tûsî (ö.515/1121), Sultan Sencer'in veziri olduğu sırada dahi talebe, fakih ve imamları toplayarak münâzara meclisleri düzenlemeye devam etmiştir.⁵³

Ebü'l- Feth Es'ed el- Meyhenî (ö.523/1129), fıkıh, hilâf ve münâzara konusunda devrin önemli müderrislerinden biridir. Sultan Muhammed Tapar huzurunda İmâm Gazzâlî ile münâzara etmişlerdir. Ebü Sa'd es-Sem'ânî, onun fıkıhta üstün olduğunu, güçlü hafızasıyla bilindiğini ve ilmî meseleleri tartışırken akranlarından çok önde olduğunu nakleder.⁵⁴

Ebü Bekir Muhammed en- Nâsîhî en-Nîsâbü'rî (ö.515/1121), müderrislik yaptığı sırada pek çok farklı kesimden âlimle münâzara meclisleri düzenlemiştir.⁵⁵ Hanefî fakihî, münâzir, vâiz, edîb ve şâir olan Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Bundâr el-Lârecânî de Merv'de 'münâzir idi.⁵⁶ Son olarak Ebü Nasr es-Serahsî (ö.534 /1140), Serahs'ta fetva vermekte, aynı zamanda münâzara ve hadis meclisleri düzenlemekteydi. Bu sayede Şâfiî mezhebinin müdafaasına tüm ömrünü sarf etmiştir.⁵⁷

İbn Cübeyr, derslerdeki münâzara metoduna dair bir örnek vermektedir: Şâfiî fakihî ve müderris İmâm Radiyyüddîn el- Kazvîni'nin Nizâmiye medresesindeki meclisine ikinci vaktinde katılmıştır. Bu mecliste, Kazvîni'nin etrafında sandalyelere oturmuş talebeler vardır. Müderris talebelere Kur'an'dan bir âyeti hadislerle şerh ederek anlatmakta ve talebeler hocaya sorular sormaktadır. Hoca sakince soruları cevaplar. Ardından kimi talebe ve dinleyiciler, yazılı sorularını hocaya teslim ederler. Kazvîni, sırayla her bir soruya cevap vermiş ve münâzara usulüyle yapılan bu ders akşama kadar devam etmiştir.⁵⁸

2.3. İmlâ

İmlâ, "bir kimsenin çevresindekilere kitaptan okuyarak ya da ezberinden bir şeyler yazdırması" anlamına gelmektedir. Bu şekilde yazılan eserler imlâ veya çoğul şekli olan emâlî olarak adlandırılmaktadır.⁵⁹ İmlâ sırasında hoca veya talebelere biri, metni yüksek sesle okur ve ardından hoca metnin izahını yapardı. Bu sırada öğrenciler yazmakla meşgul olurdu. İmlâ metodu, ilgili kitabın yazıya geçirilmesinden ibaret değildi. Öğrenciler aynı zamanda birçok nüshanın kopyalarını azar azar istinsah etmiş oluyorlardı. Bu metot başta hadis olmak üzere fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda da kullanırdı. Ancak en fazla hadis derslerinde

⁴⁸ İbn Kesîr, *Tabakât*, s. 529.

⁴⁹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfteri fî mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut 1404hş, s. 289; İbnü'l-Fuâtî, *Mecma'i'l-âdâb âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, C. II, thk. Muhammed el-Kâzım, İrân 1416hş., s. 119; Safedî, *el-Vâfi*, C. XXII, s. 54; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, C. XVI, s. 44-47; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVI, s. 244- 247; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. X, s. 387; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. III, s. 167-169; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 353; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, C. V, s. 171; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyyîn*, s. 466-470.

⁵¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 640; Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fî'l-usûl*, C. I, s. 205- 206; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, C. VII, s. 66- 67; Safedî, *el-Vâfi*, C. XII, s. 145; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 56.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, s. 97; Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-üdebâ'*, C. II, s. 399; İbn Kadî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, C. I, s. 288; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102; *Gazzâlinâme*, s. 120,315.

⁵³ *Müntehab min es- Şiyâk*, s. 391; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. X, s. 472; İbnü'l-Fuâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, C. V, s. 138; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, C. VII, s. 168; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVII, s. 252, 255; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, C. XX, s. 218; İbnü'l- Esir, *el-Kâmil*, C. X, s. 429,521; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, C. I, s. 412; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, s. 207-III, s. 210-211; Beyhakî, *Tetimme*, s. 27-28; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 361.

⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XIV, s. 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, s. 199; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudyye*, C. I, s. 106; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-nizâmiyyât, s. 100.

⁵⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. XIII, s. 455.

⁵⁷ Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, C. XIX, s. 425; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. VIII, s. 62; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyyîn*, s. 610; Zehebî, *Târihu'l-islâm* C. XXXVI, s. 359; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 91- 92.

⁵⁸ İbn Cübeyr, *er- Rihle*, s. 174- 175.

⁵⁹ Abdullah Aydınlı, "İmlâ", *DİA*, C. XXII, s. 225; G. H. Juynboll, "Mustamlî", *EP*, C. VII, s. 725.

yaygın olan yöntemdi. Nitekim semâ yoluyla nakledilen hadislerin talebelere yazdırılmasıyla oluşan meclislere imlâ meclisi adı verilmektedir.⁶⁰

İmlâ meclislerinde hadislerin metni ile yorumu da öğrenilir, râvilerin güvenilirliği tartışılır ve bu sayede hadislerin sıhhat derecesi anlaşılır.⁶¹ Bazı muhaddislerin meclislerinde binlerce talebe bulunduğu için, muhaddisin sesini uzakta oturanlara duyurabilmek için *müstemli* denilen görevliler de olurdu.⁶² İmlâ meclisleri her hafta bir gün olmak kaydıyla cuma camisinde veya medreselerde düzenlenirdi. Herhangi bir kitap imlâ ettirilirken, rivayet eden rivayet hakkını alabilmek için okuma işini tamamen bitirmiş olmalıydı.⁶³ Meclise katılan öğrenciler önlerindeki kağıtların üst kısmına imlâ ettiren hocanın adını, imlâ edilen yeri ve tarihi yazarlardı.⁶⁴ Genellikle imlâ sonunda konuyla ilgili hikâye ve şiirlerle meclis sona ererdi.⁶⁵ Devrin müelliflerinden Sem'ânî'ye göre imlâ metodu semâ, kırâat ve 'arz gibi öğretim metotlarından önce gelir. Çünkü talebe hocaya okuduğunda ya da hoca talebeye takrir ettiğinde ikisinden biri dalgın olabilir ve bazı bilgileri atlayabilir. İmlâ metodunda ise böyle bir tehlike söz konusu değildir.⁶⁶ Ayrıca Sem'ânî, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'den naklederek, yirmi bin hadis imlâ etmeyen kişinin muhaddis sayılmayacağını ifade etmektedir.⁶⁷

Nizâmiye medreselerinde de imlâ metoduna dair pek çok örnek bulunmaktadır. Beyhakî, medresede eğitimin üç kısma ayrıldığını ve bunlardan birinin hadis imlâsı olduğunu nakleder.⁶⁸ Nisâbüri (ö.1066) büyük Kur'ân tefsirini hafızasından imlâ ettirmiş, hatta vefatı ardından bu külliyyatın sadece dört cildi kütüphanesinde bulunmuştur.⁶⁹ Ebû Sa'd Abdürrahîm b. Mansûr ez-Zeydem (ö.474/1082), Nişâbur Nizâmiye'sinde cuma günleri ve öğle namazlarından kısa bir süre sonra hadis ve imlâ dersleri verirdi. Cuma namazı ardından, Ebî 'Abîd'in *Garîbû'l-Hadîs* isimli eserini, Ebî Abdurrahmân en-Nesâî'nin *Sünen*'i ile ez-Zübeyr b. Bekkâr'ın *Meâli Kur'ân, Müdebbeç*⁷⁰ ve *Ensâb* gibi eserlerini okur ve imlâ ettirirdi.⁷¹

Ebû'l-Fazl Muhammed et-Tabesî (ö.482/1089), Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nde imlâ ve hadis meclisleri düzenlediği sırada kendi yazdığı *Bostânü'l-Ârifîn* isimli eseri imlâ ettirmiştir.⁷² Ebû'l-Kâsım Abdülvâhid el-Kuşeyrî (ö.494/1100), cuma geceleri Nişâbur Nizâmiye Medresesi'nde imlâ ve hadis meclisleri düzenliyordu. Metinler üzerinden imlâ ettirir ve bu metinlerde anlaşılmayan kısımları sorular sorarak, hikayelerle, işaretlerle ve fâşih bir anlatımla açıklardı. Nitekim, Zeynü'l-İslâm zamanında düzenlediği bir mecliste, rivayetler ve bunlarla ilgili önemli meselelerin cevapları yanı sıra selefleri ve eski şeyhlere dair hikayeleri dahi özetlemektedir.⁷³

Ebû Bekir Muhammed b. es-Sem'ânî el-Mervezî (ö.510/1116), eşsiz bir imlâ yeteneğine sahipti. Ders halkalarında talebelere yazdırarak rivayet etmiş olduğu hadislerden meydana gelen *el-Emâlî* adlı eseri vardır. Eser, 142 imlâ meclisini ihtiva etmektedir.⁷⁴ Oğlu Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî ise (ö.562/1166) *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ* isimli eserinde, hadis öğrenim ve öğretim sürecini, öğrenim adâbını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.⁷⁵ Son olarak fetvâ sahibi olan Nizâmülmülk, bizzat kendisi medresede bazı hadisleri okuyarak imlâ ettirmiştir.⁷⁶

2.4. Semâ' ve Kırâ'at

Sözlük anlamı, “duymak veya dinlemek” olan semâ, terim olarak ise “hadisi şeyh veya hocadan duyarak öğrenme” anlamında kullanılmıştır.⁷⁷ Esasen, sadece hadisi dinleme değil hocadan hadisleri işiterek rivayet

⁶⁰ Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, AÜİF Yay., Ankara 1981, s. 106; M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi*, çev. Sadık Cihan, Etit Yay., s. 51.

⁶¹ Ahmet Yücel, *Hadis İstihlalarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996, s. 58-59.

⁶² Nizâmiye medreselerinde görevli olan müstemli örnekleri için bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. V, s. 419; Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, thk. Max Weisweiller, Beyrut 1981, s. 73; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XVI, s. 233; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, C. I, s. 232; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XXXI, s. 214.

⁶³ Pedersen, *age*, s. 41.

⁶⁴ Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, thk. Max Weisweiller, Beyrut 1981, s. 171.

⁶⁵ Aydın, “İmlâ”, s. 226.

⁶⁶ Erünsal, *age*, s. 87.

⁶⁷ Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, s. 11.

⁶⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 327.

⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, C. VI, s. 2589; Pedersen, *age*, s. 39.

⁷⁰ Hadis terimi olarak, akran sayılan râvilerin karşılıklı olarak birbirlerinden rivayette bulunmalarına “müdebbeç” denilmektedir. Bkz. Salahattin Polat, “Müdebbeç”, *DİA*, C. XXXI, s. 464.

⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XVI, s. 44; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* C. XXXII, s. 145, 231; Safedî, *el-Vâfi*, C. XIX, s. 117; İbn Kesîr, *Tabakât*, s. 467; Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, s. 128; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 344; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Nâcî Ma'rûf, “*Ulemâü'n-Nizâmiyyât*”, s. 44-45.

⁷² *Müntehab min es-Siyâk*, s. 61; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 59; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XIV, s. 82; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94.

⁷³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 682; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, C. XIX, s. 265-267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, 97- C. III, s. 205-208; Safedî, *el-Vâfi*, C. XIX, s. 172; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyîn*, s. 509.

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVII, s. 149-150; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. X, s. 521; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. III, s. 211; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyîn*, s. 539; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, C. III, s. 43; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241.

⁷⁵ Bkz. Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, thk. Max Weisweiller, Beyrut 1981.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. X, s. 143; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. XIV, s. 145.

⁷⁷ Aydın, “Semâ”, s. 457.

(başkalarına okutma, nakletme) hakkının elde edilmesi de kastedilmektedir. Hadisin semâ yoluyla rivayet edilmesi ilk asırlarda en güvenilir yöntem olarak görülmüştür.⁷⁸ Çünkü pek çok kitapta noktalama ve harekeleme işaretleri kullanılmıyordu. Ancak zamanla yerini imlâ metoduna bırakmıştır. Semâ, genellikle medreselerde hadis eğitiminde kullanılan bir metottur. Kaynakların pek çoğunda hadisin alındığı kitaptan ziyade kendisinden semâ' edilen hocanın ismi yer alır. Yapılan nakiller çoğunlukla “semi'tü” (..den işittim) veya “kara'tü ‘ala” (...ya okudum) şeklinde ifade edilmektedir.

Kırâ'at/arz ise talebenin ezberden ya da kitaba bakarak okuması, şeyh ya da müellifin de elinde olan veya hafızasındaki eserle okunanları karşılaştırıp gerekli tahsisleri yapmasını ifade eder. Talebe kitabı hocaya tek başına veya diğer öğrencilerin katılımıyla da okuyabilmektedir. Bu nedenle semâ ve kırâ'at/arz meclislerini birbirinden ayırmak hayli zordur.⁷⁹ Esas olan bir kitabı ya müellifinden ya da rivayet yoluyla müellife bağlanan birinden duymaktır. Semâ meclislerinde genelde kitaplar cüz cüz okunur ve her cüz üzerine semâ kaydı konurdu. Hatta bu durum bazı müelliflerin yazdığı her bir cüzün (cilt) bir kitap olarak sayılmasına da neden olmuştur.⁸⁰ Her gün belirli saatlerde gerçekleşen semâ meclislerinde, bir kitabın tamamen dinlenmesi bazen aylarca sürebiliyordu. Eğer kitabın üzerinde semâ kaydı olursa maddi değeri de çok artmaktaydı. Semâ meclislerine sadece âlim, şeyh ve talebeler değil aynı zamanda sultanlar, emirler, kadınlar yanı sıra pek çok farklı meslektenden insanlar katılabiliyordu.

Selçuklular zamanında medrese ve kütüphanelerin yaygınlaşmasıyla birlikte semâ ve kırâ'at kayıtları hızla artmıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse; Abdülgâfir el-Farisi'nin naklettiğine göre, Horasanlı şair ve kadı olan Ebü Ca'fer Muhammed b. İshâk ez-Zevzenî (ö.463/1071), *Garibü'l-Hadis* adlı eseri istinsah ettiği zaman, önce dedesi Ebü'l-Hüseyin Abdülgâfir'e okumuş (kırâ'atü semâ), ardından Hâkim Ebü Sa'd'a okuyarak tashih etmiştir. (kırâ'atü tashih)⁸¹ Abdülgâfir, kendisi de Nişâbur'da Alî b. Faddâl el-Mağribî'nin (ö.479/1086) eserlerini semâ etmiş, ona okumuş ve bizzat ondan dinlediğine dair icâzet almıştır.⁸² Nizâmülmülk, Nişâbur'da Ebü'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin hadis meclisine katılmış ve ondan semâ yoluyla hadis dinlemiştir.⁸³ Kadın muhaddislerden Kerime bint Ahmed el-Merveziyye (ö.463/1071), Buhârî'nin *Sahih*'ini okutma konusunda devrin en önemli isimlerinden biridir. Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Abdullah es-Saidî (ö.520/1126) ve Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. es-Sem'ânî gibi meşhur muhaddisler ondan semâ etmişlerdir.⁸⁴

2.5. İcâzet

X. yüzyıla kadar icâzet kavramı, genellikle hadis için kullanılan ve herhangi bir öğretim süreci gerektirmeyen “rivayet etme izni” anlamında kullanılıyordu. Ancak X. yüzyıl ortalarından itibaren medreselerin kurulmasıyla birlikte “belirli bir öğretim disiplini çerçevesinde bilgi ve rivayet nakletme yetkisi tanınan belge” anlamında kullanılmaya başlanır.⁸⁵ Medreselerde talebeler hadis ilmi yanı sıra fıkıh, tefsir, edebiyat, ensâb ve bazı riyâzî ilimlerde müderrisin bir eserini, şerhini veya rivayet ettiği bir kitabı semâ ya da kırâ'at yoluyla kayda geçerlerdi. Müderris bunun üzerine talebenin ilgili kitabı öğrendiğini belgelemek üzere kitabın başına veya sonuna icâzet yazardı.⁸⁶ Bu icâzetin güvenilir olması için dört temel şart aranır: 1-Talebenin yazmış olduğu nüsha ile asıl nüshanın titiz bir şekilde karşılaştırılması; 2- İcâzeti veren kişinin dindar, güvenilir, icâzete konu olan mevzulara hâkim ve ilmiyle tanınan biri olması; 3- İcâzet talep eden kişinin ilim ehli olması; 4- Yazılı bir şekilde verilmiş olan icâzetin şahitler huzurunda sözlü olarak da ifade edilmesi.⁸⁷

Bir kitabın müellifinin icâzet vermesi, rivayet edenin kitabı kendisinden sonrakilere nakletme yetkisini elde ettiğini gösteriyordu. Bu durumda icâzet alan birisi, talebelerinden herhangi birinin elindeki nüsha eğer kendi nüshasına tamamen uygunsaydı, ona icâzet verebiliyordu. Ancak bu durumda bile önce yeni nüsha icâzet sahibine okunur, eğer o onay verirse icâzeti onaylandığına dair yeni kitap üzerine not düşerdi.⁸⁸ Bu yöntem sayesinde, kitabın müellifine kadar ulaşan bir icâzet zinciri meydana gelmiştir.

Bir müellifin icâzet vermek amacıyla yapılan okumaları dinleyebileceği sınırsız bir zamanı yoktu. Haliyle eseri kendisinin okuduğu imlâ meclislerinde talebeleri veya râvilerin bir arada oldukları oturumlar

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. I, s. 101. Semâ ve kırâat yoluyla hadis öğrenmek için muhaddisler ‘rihle fi talebi'l-hadis’ adıyla uzun ve meşakkatli seyahatler yapmışlardır. Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, s. 419.

⁷⁹ Erünsal, *age*, s. 54.

⁸⁰ Etan Kohlberg, *A medieval Muslim scholar at work: Ibn Tawus and his library*, E.J. Brill Leiden, New York 1992, s. 80; Erünsal, *age*, s. 58-59.

⁸¹ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 53; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, C. IV, s. 1760; Erünsal, *age*, s. 66.

⁸² *Müntehab min es-Siyâk*, s. 541; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; M. Yaşar Kandemir, “Abdülgâfir el-Fârisî”, *DİA*, C. I, s. 203-204.

⁸³ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, s. 42.

⁸⁴ Herevî, *İsfâr el-Fesih*, C. I, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşâş, Medine 1420hş., s. 93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVI, s. 129; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, C. I, s. 386; Zehebî, *Siyeru'lâmi'n-nübelâ*, C. XVIII, s. 233; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, s. 105.

⁸⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, C. I, s. 26; Cemil Akpınar, “İcâzet”, *DİA*, C. XXI, s. 394-95; I. Goldziher, “İcâzet”, *İA*, C. V/II, s. 921; Kâzım Müdür Şâneçi, “İcâze”, *DMBİ*, C. VI, s. 596-598.

⁸⁶ Akpınar, *agm*, s. 395; Şâneçi, “İcâze”, C. VI, s. 598.

⁸⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, thk. Nureddin İtr, Beyrut 1406/1986, s. 151-154; Akpınar, “agm”, s. 395.

⁸⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, C. I, s. 26; Pedersen, *age*, s. 41.

NİZÂMÎYE MEDRESELERİ: MÜFREDAT VE ÖĞRETİM METOTLARI

düzenlenebiliyordu.⁸⁹ İcâzetli kitap, bizzat müellif tarafından son şekli verilmiş ve halka açık imlâ meclisinde dinlenilerek yazılmış olurdu. Yazan kişi bu nüshayı -yanlışlık olmaması adına- hocaya okumalıydı. Nitekim tabakât kitaplarında da, "...dan ders dinledi" yanı sıra "... huzurunda okudu" şeklinde kıraat bilgileri mevcuttur.⁹⁰ İcâzet verme karşılığında herhangi bir ücret alınması câiz görülmemiştir.

Medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte fıkıh öğretiminde de tedris icâzeti verilmeye başlanır. Fıkıh dersi vermek için icâzet alan bir talebenin fetvâ verme yeterliliğine de sahip olduğu düşünülüyordu.⁹¹ İcâzetin unvan sahibi olan fakih veya müderris tarafından verilmesi gerekiyordu. Halife, sultan veya başka birinin icâzet vermesi söz konusu değildi.⁹² Bu icâzetler genelde, besmele, hamd, Hz. Muhammed'e salât ve selam, ashaba dua ardından talebenin adı, müderrisin adı, öğrenilen ilim, rivayeti kimden ve hangi yolla aldığı, rivayet silsilesi, talebeyle verilen izin ve son olarak müderrisin mührüyle tamamlanırdı.⁹³ İcâzet, ilmî çalışmaların güvenilirliği ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlaması yanı sıra çalışmaların yerini, zamanını ve türünü belirleme ve içtimai gelişmeleri yorumlama konusunda önemli bir yere sahiptir.

Selçuklu devriyle ilgili olarak da pek çok icâzet kaydı vardır. İmâmü'l- Haremeyn el-Cüveynî, Hafız Ebü Nuaym el-İsfahânî'den (ö.430/1038) icâzet almıştır.⁹⁴ Horasanlı müderris Ebü'l-Kâsım el-Mervabâdî, Nişâbur'da İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi olmuş ve ondan icâzet almıştır. Bu sayede Nizâmülmülk, onu medresede müderrislik yapması için Rey'e göndermiştir.⁹⁵ Ebü Bekir Ahmed eş-Şîrâzî (ö.487/1094), Arapça'da çok maharetli olması sebebiyle icâzet almıştır.⁹⁶ Devrin müelliflerinden İbn Asâkir (ö.571/1176), Abdülgâfir el-Fârîsî'den (ö.529/1134) rivayet etme icâzeti almıştır.⁹⁷ Muhaddis Abdürrahîm es-Sem'ânî (ö.562/1166), Nişâbur Nizâmîye medresesinde kütüphane müdürü olan Ebü'l- Kâsım İbn Nasr b. İmrân el-Ensârî en-Nisâbü'rî'den (ö.512/1118) hadis rivayet etme icâzeti alır.⁹⁸ Belh'te imâmların reisi olan Muhammed b. Hüseyin el- Belhî (ö.535/1140), Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerikandî'nin (ö.373/983) *Tefsir, Tenbîhü'l-gâfilîn* ve *Bustânü'l-'arîfîn* adlı eserlerini başka âlimlerin icâzeti aracılığıyla yazmıştır.⁹⁹

SONUÇ

Nizâmîye medreseleri, İslâm dünyasının fikrî ve mezhebi karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde, Ehl-i sünnet inancını yaymak ve Şîa, Mu'tezile ve Bâtînlilik gibi gayri Sünnî fikirlerle mücadele etmek amacıyla kurulmuştur. Selçuklular aracılığıyla inşa edilen bu medreselerde eğitimini tamamlayan binlerce talebe, Selçuklu hakimiyetindeki bölgelerde fakih, kadı, imam, hatip, müderris ve müftü gibi pek çok farklı görevi üstlenmiştir. Bu durum hem Selçuklu otoritesine katkı sağlamış ve hem de Ehl-i sünnet inancının yayılmasını sağlayarak mezhebi kargaşaları azaltmıştır. Tüm bu gelişmeler Nizâmîye medreselerinde sağlanan imkânlarla mümkün hale gelmiştir. Maddî imkânı yeterli olmayan veya uzak bölgelerde ikâmet eden kabiliyetli ve ilim öğrenmeye meraklı talebeler geçim kaygısı yaşamadan ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Muîd ve müfid gibi yardımcı görevliler sayesinde hem talebeler hem de müderrisler açısından dersler daha verimli olmuştur.

Medreselerde dersler hıfz etme, semâ', münâzara, imlâ ve icâzet gibi metotlarla işlenmiştir. Bu öğretim metotları medreselerin bir ihtisas kurumu olmasını sağlamış ve belli bir eğitim disiplini oluşturmuştur. Semâ' metodu sayesinde, noktalama ve harekeleme işaretleri kullanılmamış olan pek çok kitabın doğru aktarımı sağlanmıştır. Semâ' edilen hocanın ismi kitaplara not düşüldüğü için nakledilenlerin ilmî güvenilirliği de artmıştır. Semâ' metodu zamanla yerini imlâya bırakır. İmlâ ile kitapların yazıya geçirilmesi yanı sıra talebeler birçok önemli eseri istinsah etmiş oluyordular. Başta hadis olmak üzere fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda da kullanılan bu yöntem sayesinde pek çok kitap İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine ulaşmıştır. Nitekim tüm bu eserlerin Arapça olarak istinsahı, bu dönemde İslâm dünyasında eğitim dilinin Arapça olması nedeniyle daha hızlı yayılma imkânı bulmuş ve âlimler arasında ortak bir dil inşa edilmiştir. İmlâ meclislerinde aynı zamanda metinler yorumlanır ve rivayet eden kişinin güvenilirliği tartışılırdı. Bu meclislere katılan talebeler, yazdıkları nüshanın üst kısmına imlâ ettiren hocanın adını, imlâ edilen yeri ve tarihi yazmışlardır. Bu şekilde telif edilen eserlerde rivayet silsilesi yer aldığı için ilmî çevrelerde daha güvenilir kabul edilmiştir. Münâzara ile yapılan ilmî tartışmalar, talebelerin fikhî birikimlerini ve görüşlerini ortaya koyabilecek bir

⁸⁹ Pedersen, *age*, s. 41.

⁹⁰ Pedersen, *age*, s. 40.

⁹¹ Makdîsî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 229. George Makdîsî, fıkıh talebesini mütefakkih, medrese eğitimini tamamlayıp fakih veya müderris rehberliğinde eğitimini sürdürenin sâhib, hocasından fıkıh eğitimi verme icâzeti (icâzetü't-tedris) alanın da hem tedris hem fetvâ verebildiğini ifade etmektedir. Bkz. Makdîsî, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 300.

⁹² Makdîsî, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 392.

⁹³ Akpınar, "İcâzet", s. 395.

⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, C. III, s.168.

⁹⁵ Nâcî Ma'rûf, *age*, s. 81.

⁹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* C. XXXIII, s. 317; Kisâî, *Medâris-i Nizâmîye*, s. 94.

⁹⁷ Safedî, *el-Vâfi*, C. XIX, s. 13.

⁹⁸ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, C. I, s. 478; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, C. V, s. 96; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyyin*, s. 550; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, C. I, s. 199-200.

⁹⁹ Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, C. II, s. 48.

seviyeye ulaşmalarını sağlamıştır. Medreseden mezun olan fakihler, icmâ yapabilecek düzeye ulaşmıştır. Bu sayede gayri Sünnî düşüncelere karşı kendi görüşlerini savunabilmişlerdir. Şîa, Mu'tezile ve Bâtınlık gibi fikrî akımlarla başarılı mücadele edilmiştir. Ancak bazı müellifler, Şâfi mezhebinin bu denli savunulmasını mezhebi taassup olarak görmüşler ve icma ile ictihad faaliyetlerinde duraklamaya sebep olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hatta felsefeye alternatif olarak kelâma yer verilmesi eleştirilmiştir. İcâzet metodu sayesinde ise medreseden mezun olan talebeler, fıkıh dersi veya fetvâ verme yeterliliğine sahip olmuşlardır. Talebelerin bir kitabı öğrendiğini belgelemek üzere müderris tarafından kitabın ilk veya son sayfasına icâzet yazılması, hadis ilmi yanı sıra fıkıh, tefsir, edebiyat ve ensâb gibi ilimlerde de uygulanmıştır.

Selçuklulardan önce küçük çaplı olan, şahıslar aracılığıyla kurulan ve dağınık halde bulunan medreseler vardı. Ancak Selçuklular zamanında Nizâmiye Medreselerinin merkezi bölgelerde kurulmasıyla, bu bölgeler İslâm coğrafyasının dört bir yanından gelen talebe ve âlimlerin uğrak noktası olmuştur. Medreselerde uygulanan müfredat ve programlar, talebeler ve âlimler arasında ortak bir ilmî dil oluşmasını sağlamıştır. Bu durum ise daha sonra kurulacak olan medreselere örnek teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- AYDINLI, Abdullah, "İmlâ", *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s. 225-226.
- AKPINAR, Cemil, "İcâzet", *DİA*, C.21, İstanbul 2000, s. 393-400.
- BEYHAKÎ, Zahîrüddîn Ebu'l- Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Fınduk), *Tarih-i Beyhak*, Dimaşk 1325hş.
- BEYHAKÎ, Zahîrüddîn Ebu'l- Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Fınduk), *Tetimmetü sıvâni'l-hikme* (Târîhu hükemâ'i'l-İslâm), ty.
- BOZKURT, Nebi, "Medrese", *DİA*, C.28, İstanbul 2003, s. 323-327.
- BÜNDÂRÎ, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.
- CHAMBERLAIN, Michael, Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik, çev. Büşra Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2009.
- ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Damla Yay., İstanbul 1983.
- DÂVÜDÎ, Şemseddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Beyrut ty.
- EISENSTEIN, H., "al-Sam'ânî", *EP*, C.7, s.1024.
- ERÜNSAL, İsmail E., *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, İstanbul 2008.
- FÂRİSÎ, el- Hâfız Ebû'l- Hasan Abdulgâfir b. İsmâil, *Târih-i Nisâbûr el- Müntehab min es- Siyâk*, hulasa İbrâhim b. Muhammed es- Sârîfinî, haz. Muhammed Kâzım el- Mahmûdî, Tahran 1362hş.
- FERŞÂD, Mehdî, *Târih-i ilm der İrân*, 2 cilt, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1365-66 hş.
- GOLDZİHER, I., "İcâzet", *İA*, C.5/2, s. 921.
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 2001.
- HEREVÎ, Ebu Sehl, *İsfâr el-fesih*, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kuşâş, Medine 1420hş.
- HUDÛDÜ'L- ÂLEM -Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib*, Çev. Mîr Hüseyin Şah, Tsh. Meryem Mîr Ahmedî, Tahran, 1372hş.
- HÜMÂYÎ, Celâleddîn, *Gazzâlinâme: şerh-i hâl u âsâr u efkâr-ı imâm-ı Muhammed-i Gazzâlî*, 2. Bsm., ty.
- İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasen b. Hibetillâh, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut 1404hş.
- İBN CEMÂ'A, Bedrüddîn İbn Ebî İshâk İbrahim İbn Ebî'l-Fazl el-Kinânî, *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l Mütekellim fî Edebi'l-Âlim ve'l-Müte'allim*, thk. Muhammed Hâşim en-Nedvî, Beyrut 1354hş.
- İBN CÜBEYR, Ebû'l- Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Endelüsî, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut, ty.
- İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnai'z zaman*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968.
- İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî ed-Dimaşkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Hâfız Abdülalîm Han, Beyrut 1407hş.

NİZÂMİYE MEDRESELERİ: MÜFREDAT VE ÖĞRETİM METOTLARI

İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Busrâvî eş- Şâfiî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim- Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Kahire 1993.

İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Busrâvî eş- Şâfiî, *el- Bidâye ve'n-nihâye*, c. XI- XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.

İBN VÂSİL, Ebü Abdullah el-Mâzenî, *Müferricü'l-kürüb fi Ahbâr-ı Benî Eyyüb*, Kahire 1377/1907.

İBNÜ'L-ADÎM, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.

İBNÜ'L- CEVZÎ, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c.IX-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ- Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1412/1992.

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmet Ağrakça- Abdülkerim Özaydın, c. VIII- XII, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-FUVATÎ, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed, *Mecma'i'l-âdâb fi mu'cemi'l-ekâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, İnan 1416hş.

İBNÜ'S-SALÂH, Ebü Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman, *Tabakâtü'l- fukahâi's-şâfi'iyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Beyrut 1992.

İBNÜ'S-SALÂH, Ebü Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman, *Mukaddime*, thk. Nureddin Itr, Beyrut 1406/1986.

İSNEVÎ, Ebü Muhammed Cemâlüddîn, *el-Mühimmât fi şerhi'r-Râfi'î ve'r-Ravza*, I, Beyrut 1430/2009.

JUYNBOLL, G. H., "Mustamli", *EP*, C.7, s. 725.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Abdülğâfir el-Fârisî", *DİA*, C.1, s. 203-204.

KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.

KAZVÎNÎ, Ebü Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Asârü'l- bilâd ve ahbârü'l-i'bâd*, Farsça çev. Cihângir Mirzâ Kâcâr, tsh. Mir Hâşim Muhaddis, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1373hş.

KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis İstulahları*, AÜİF Yay., Ankara 1981.

KOHLBERG, Etan, *A medieval Muslim scholar at work: Ibn Tawus and his library*, E.J. Brill Leiden, New York 1992.

KUREŞÎ, Abdülkadir, *Cevâhirü'l-mudıyye fi tabakâti'l-hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el- Hulv, Kahire 1978.

MAKDÎSÎ, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

MAKDÎSÎ, George, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007.

MAKDÎSÎ, George, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2009.

MA'RÛF, Nâcî, 'Ulemâü'n- nizâmiyyât ve'l-medârisü'l- meşrûki'l- İslâmî, Matbaatü'l- İrsâd, Bağdat 1973.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şâban, İnsan Yay. İstanbul 2000.

NUAYMÎ, *ed- Dâris fi târihi'l- medâris*, c. I, Publications of Arab Academy, Şam 1951.

OCAK, Ahmet, *Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2017.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, C.33, İstanbul 2007, s. 188-191.

PEDERSEN, J.- MAKDÎSÎ, G., "Madrassa", *EP*, İng., C.5, s. 1123-1134.

PİYADEOĞLU, Cihan, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *USAD*, Bahar 2018; (8), s. 124-135.

POLAT, Salahattin, "Müdebbec", *DİA*, XXXI, s. 464.

SAFEDÎ, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg, *el- Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut ve Türkî Mustafa, Beyrut 1420/2000.

SAKKAR, Sâmî, "Muîd", *DİA*, C.31, s. 86-87.

SA'LEBÎ, *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an*, thk. İmâm Ebî Muhammed b. Âşûr, Beyrut 2002.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., 1382hş 1962.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *et-Tahbir*, thk. Münîre Nâci Sâlim, Bağdat 1395/1975.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Muntehab min mu'cemi süyûhi'l-İmâm*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1417/1996.

SEM'ÂNÎ, Ebû'l-Muzaffer Mansûr, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Beyrut 1418/1999.

SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, Dımaşk 1434hş/2013.

SÜBKÎ, Tâcüddîn Abdülvehhab b. Takıyyüddîn, *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahî- Abdülfettâh Muhammed el- hulv, Kahire 1413hş.

SÜBKÎ, Tâcüddîn Abdülvehhab b. Takıyyüddîn, *Mu'idü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut 1407/1986.

SÜBKÎ, Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdülkâfi, *Fetâva's-Sübkî*, nşr. Dârü'l-ma'arif, ty.

SÜYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el- Hudayrî, *Hüsnü'l-muhâdara*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır 1967.

TALAS, M. Asad, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.

TURTUŞÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Velîd, *Sirâcu'l-mülûk*, Mısır 1289/1872.

VAHÎDÎ, Ebû'l-Hasen Ali, *et-Tefsîrû'l-basît*, thk. Câmîatü'l- İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430hş.

YÂFÎÎ, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, Beyrut 1997.

YAKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, *Mucemü'l-üdebâ-İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1995.

YAKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldan*, Beyrut 1995.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Münâzara", *DİA*, İstanbul 2020, C.31, s. 574-576.

YÜCEL, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi – Hicri İlk Üç Asır*, MÜFV Yay., İstanbul 1996.

ZEBÎHULLAH, Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân ve der Kalemrov-i Zebân-i Fârsî*, I, Tahran 1385hş.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Dârü'l-hadis, Kahire 2006.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, c. XXIV-XXV, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1992.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1998.

ZERRİNKÛB, Hüseyin, *Medreseden Kaçış: İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Gök, Ağaç Yay., İstanbul 2007.

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

 ARSLAN DURDU*

 10.53718/gttad.1131934

ÖZ

Unvan ve lakap kullanmak, Orta Çağ Türk-İslam dünyasında çok eski bir gelenektir. Hükümdarların unvan ve lakap kullanması hâkimiyet alametlerinden bir tanesidir. Hükümdarlar kendilerine verilen bu unvan ve lakapları çok önemser bunları güç göstergesi olarak kullanırlardı. Bu yüzden Türk-İslam devletleri hükümdarları birden çok gurur verici unvan ve lakaplar kullanmışlar, bunların azametiyle de gururlanırlardı. Ayrıca unvan ve lakaplar devletlerarası yazışmalarda büyük bir öneme de sahiptir. Gazneli Devleti hükümdarlarından Mahmud da unvan ve lakaplara çok önem veren şahsiyetlerinden bir tanesidir. Gazneli Mahmud daha çocukluğundan itibaren çeşitli unvan ve lakaplarla anılmıştır; tahta geçtikten sonra ise daha gösterişli unvan ve lakaplar kullanmıştır. Gazneli Mahmud (998-1030) genç yaşından itibaren devlet idaresi ve askeri işlerin içerisinde kendine yer bulmuştur. Gazneli Devleti onun zamanında en parlak dönemini yaşamış büyük bir devlete dönüşmüştür. Devletin başına geçtikten sonra yönünü Hindistan'a çevirmiş devletin sınırlarını Mâverâünnehir'den Kuzey Hindistan'a kadar genişletmiştir. Gazneli Mahmud, otuz üç yıllık hükümdarlık hayatı boyunca dinî, siyasi ve askeri anlamlar içeren unvan ve lakaplar almıştır. Aldığı unvan ve lakaplar genellikle tâbi olduğu iki makam tarafından verilmiştir. Bu unvan ve lakapların kimisi sipehsâlâr ve vali olarak hizmet ettiği Sâmânî hükümdarlarından kimisi Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh tarafından verilmiştir. Gazneli Mahmud daha çok geniş bir alanda hâkimiyet kurunca lakaplarının artırılması talebinde bulunmuş fakat halife bu teklifi kabul etmemiştir. Hatta bu konuda Karahanlı hükümdarına verilen lakaplara sitemde bulunmuş, daha çok sayıda ve daha gösterişli unvan ve lakap almak için Abbâsî Halifesi Kadir-Billâh'a birkaç kez elçi göndermiştir. Uzun süren bir mücadeleden sonra halifeden şanına uygun lakaplar almayı başarmıştır. Bu araştırmada Gazneli Mahmud'a verilen *Seyfü'd-devle* lakabı üzerinde durulacaktır. Ele aldığımız *Seyfü'd-devle* lakabı ise kendisine H.384/M.994 yılında tâbi olduğu Sâmânî hükümdarı II. Nûh b. Mansûr tarafından verilmiştir. Bu lakabı kullandığının en güzel kanıtı birinci elden kaynak olan nümismatik verilerdir. Nümismatik kaynaklar tarihi olaylar ile yakından ilgilidir. Yazılı tarih kaynaklarının çelişkili ve yetersiz olduğu zamanlarda, nümismatik kaynaklar büyük önem taşımaktadır. Bunun için Sultan Mahmud'a ait olan kılıç motifli altın, gümüş, bronz ve fels yirmi tane sikke ele aldık. Bu sikkelerin bazılarında sadece Seyfü'd-devle lakabı görülürken bazılarında ise bu lakap kılıç motifi ile birlikte zikredilmektedir. Bazı sikkelerde ise sadece kılıç motifi görülmektedir. Bu sikkeler farklı şehirlerde basılmış ve üzerlerinde farklı motifler yer almaktadır. Bu sikkelerden en önemlisi Horasan sipehsâlârlığı merkezi Nişâbur şehrinde basılan dinarlardır. Bilindiği üzere Gazneli Mahmud buraya sipehsâlâr tayin olarak tayin edilmiştir. Gazneli Mahmud'un tahta geçiş süreci hakkında bilgi verildikten sonra tespit edilen bu sikkeler üzerindeki kılıç motifi ve *Seyfü'd-devle* lakabı tahlil edilip devrin yazılı kaynaklarındaki bilgilerin nümismatik verilere yansımaları örneklerle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gazneliler, Gazneli Mahmud, Seyfü'd-devle, Nümismatik, Sikke, Kılıç.

* Dr., Zonguldak/TÜRKİYE, E-Posta: arslandurdu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4105-4227.

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

THE EVALUATION OF THE NAME OF SAYF AL-DAWLA GIVEN TO MAHMUD OF GHAZNI ON SWORD MOTIF COINS

ABSTRACT

Using titles and laqabs is a very old tradition in the Medieval Turkish-Islamic world. The use of titles and laqabs by the rulers is one of the signs of domination. The rulers took these titles and laqabs very seriously and used them as a sign of power. For this reason, the rulers of Turkish-Islamic states have used multiple proud titles and laqabs, and they have become proud of their grandeur. In addition, titles and laqabs have a great importance in interstate correspondence. Mahmud, one of the rulers of the Ghaznavid State, is one of the personalities who attach great importance to titles and laqabs. Mahmud of Ghazni has been called with various titles and laqabs since his childhood; after he came to the throne, he used more ostentatious titles and laqabs. Mahmud of Ghazni (998-1030) has been involved in state administration and military affairs since his young age. The Ghaznavid State turned into a great state that experienced its heyday in his time. After he became the head of the state, he turned his direction to India and expanded the borders of his state from Transoxiana to Northern India. Mahmud of Ghazni took titles and laqabs with religious, political and military meanings throughout his thirty-three years of reign. The titles and laqabs he received were generally given by the two authorities to which he belonged. Some of these titles and laqabs were given by the Abbasid Caliph Kadir-Billah, some of the Samani rulers whom he served as sipehsalar and governor. When Mahmud of Ghazni dominated a wider area, he demanded that his laqabs be increased, but the caliph did not accept this offer. He even reproached the laqabs given to the Karakhanid ruler in this regard, and sent ambassadors to the Abbasid Caliph Kadir-Billah several times in order to receive more and more ostentatious titles and laqabs. After a long struggle, he succeeded in getting laqabs from the caliph. In this study, the laqab Sayf al-Dawla given to Mahmud of Gazne will be emphasized. The laqab of Sayf al-Dawla, which we discussed, is the Samani ruler II. Nüh b. Given by Mansur. The best proof of using this nickname is the first-hand numismatic data. Numismatic sources are closely related to historical events. Numismatic sources are of great importance when written historical sources are contradictory and insufficient. For this, we have considered twenty gold, silver, bronze and fels coins with sword motifs belonging to Sultan Mahmud. In some of these coins, only the laqab Sayf al-Dawla is seen, while in others this laqab is mentioned together with the sword motif. On some coins, only the sword motif is seen. These coins were minted in different cities and have different motifs on them. The most important of these coins are the dinars minted in the city of Nishapur, the center of the Khorasan sipehsalar. As it is known, Mahmud of Ghazni was appointed here as sipehsalar. After giving information about the enthronement process of Mahmud of Gazne, the sword motif and the laqab Sayf al-Dawla on these coins will be analyzed and the reflection of the information in the written sources of the period on the numismatic data will be evaluated with examples.

Keywords: Ghaznavids, Mahmud of Ghazni, Sayf al-Dawla, Numismatics, Coin, Sword.

GİRİŞ

İslam dünyasında sultan unvanını kullanan ilk hükümdar olarak zikredilen Gazneli Mahmud¹ hayatı boyunca çeşitli lakap ve unvanlara sahip olmuştur. Daha küçük yaşından itibaren annesinin memleketinden dolayı Mahmûd-ı Zâvulî diye anılmaya başlanmıştır.² Babası Sebük Tegin'e ise uzun boyundan dolayı, Uzun Sebük Tegin denilmektedir.³ Sebük Tegin oğlu Mahmud'u askerî tecrübe kazanması için genç yaşından itibaren çıktığı seferlere götürmüştür. Mahmud, olgunluk çağına geldiğinde siyasi olayların içinde bizzat yer almaya başlamıştır.

Gazneliler, kuruluş yıllarında Sâmânîlere tâbi idiler. Sâmânîler, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde hüküm sürüyorlardı. Sâmânîler, Horasan'ı sipehsâlârlar vasıtasıyla idare ediyordu. Sipehsâlâr, idarî anlamda vali askerî anlamda ordu komutanıydı. Horasan sipehsâlârlığının merkezi ise Nişâbur şehri idi.⁴ Sipehsâlârlar hükümdar adına sefere çıkar, eyaletlerin vergilerini toplar ve hâkim oldukları eyaletlerin askerî ve idarî işlerini düzenlerlerdi. Horasan sipehsâlârlığı görevini genellikle Muhtâcoğulları ve Simcüriler gibi tanınmış Türk aileleri yapıyordu.⁵ Bu kumandanlardan biri Ali Simcürî idi. Horasan Sipehsâlârı olan Ali Simcürî bir müddet sonra bağımsız denilecek kadar kuvvetli bir duruma geldi. İttifak arayışlarına girdi. Horasan'a hâkim olmak isteyen Karahanlı hükümdarı Buğra Han ile ittifak kurdu. Bu ittifak Buğra Han'ın ölümü üzerine geçerliliğini yitirdi.

¹ Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, thk. Mîr Haşim Muhaddîs, İntişârat-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1363, s. 48; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Bünyâd Ferheng-i Cihandaran-ı Gürî, Dânişgâh-ı Kabil, Kabil 1391, s. 253. İslam dünyasında ilk defa sultan unvanını kullanan hükümdar Gazneli Mahmud olmuştur. Fakat Gazneli sikkelerinde sultan unvanına Sultan İbrahim'den itibaren rastlanır.

² Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 100.

³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, thk. Ali Ekber Feyyaz, İntişârat-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed 1383, s. 244.

⁴ Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020, s. 57; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 373; Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s. 149-151.

⁵ Erdoğan Merçil, "Simcüriler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 210-211.

Bunun üzerine eski Horasan sipehsâlârları olan Fâik ile Ali Simcûrî ittifak yaptılar. Sâ mânî hükümdarı II. Nûh, Ali Simcûrî ile Fâik'in kendisine karşı ittifakını haber aldığı zaman onları yola getirmek ve bu ittifakı ortadan kaldırmak adına üçüncü bir şahıs aramaya başladı. Sâ mânî hükümdarı II. Nûh, Sebük Tegin'e mektup yazdı ve bir elçi göndererek buna karşı bir tedbir almak için kendisiyle görüşmek üzere Kış sahrasına kadar gelmesini istedi.⁶ Sâ mânî hükümdarı II. Nûh'un yardım isteği üzerine Sebük Tegin ve oğlu Mahmud Sâ mânîler hizmetinde görev yapan isyancı Türk komutanları Ali Simcûrî ve Fâik'e karşı harekete geçtiler. İki taraf arasında Herat da yapılan savaşta Sebük Tegin ve oğlu Mahmud, Ali Simcûrî ve Fâik'e karşı zafer elde etti.⁷ Bunun sonucunda Sâ mânî hükümdarı II. Nûh, H.384/M.994 yılında Sebük Tegin'e *Nâsırü'd-dîn ve'd-devle* ve oğlu Mahmud'a devletin kılıcı manasına gelen *Seyfü'd-devle* lakabını verip Mahmud'u Horasan sipehsâlârlığına tayin etmiştir.⁸ Gazneli Mahmud, uzun yıllar *Seyfü'd-devle* lakabı ile anılmıştır. *Seyfü'd-devle* lakabı o dönemde öyle herkese verilen lakaplardan değildi. Bu lakap önemli ve manevi değeri yüksek lakaplar arasında idi. Selçuklu veziri Nizâmülmülk, *Seyfü'd-devle* lakabının Türk emirleri, kumandanları ve iktâ sahiplerine verilmesi gereken lakaplar arasında olduğunu zikretmektedir.⁹ Nitekim Gazneli Mahmud, bu manevi değeri yüksek lakabı tâbi olduğu Sâ mânî hükümdarından almıştır. Daha sonraki lakaplarını ise Abbâsî halifesinden alacaktır.

Üç yıl sonra H.387/M.997 yılında Sebük Tegin vefat ettiği zaman Mahmud, Horasan orduları kumandanı olarak Nişâbur'da, kardeşi Emir İsmail Gazne ve Belh hâkimi, Emir Nasr ise Büst valisi idi. Sebük Tegin, oğlu İsmail'in kendinden sonra hükümdar olmasını istemişti. Bu isteği yerine getirilip İsmail tahta geçirildi. Bu esnada Nişâbur şehrinde bulunan Mahmud, kardeşi İsmail'in hükümdarlığını kabul etmedi. Amcası Buğracuk ve Kardeşi Nasr'ı da yanına alarak harekete geçti. İki tarafın orduları H.388/M.998'de karşı karşıya geldi. Mahmud, kardeşi İsmail'in ordusunu yenerek Gazneli Devleti tahtına oturdu.¹⁰

Gazneli Mahmud, kardeşi İsmail ile taht mücadelesine girdiği sırada Sâ mânî hükümdarı II. Nûh ölmüş tahta oğlu II. Mansûr geçmişti. II. Mansûr, Horasan orduları sipehsâlârlığını kendi komutanlarından Begtüzün'e verdi.¹¹ Fakat Gazneli Mahmud, Sâ mânîlerin başkenti Buhara'ya elçi gönderip Horasan bölgesinin idaresinin kendine iade edilmesini talep etti. Bu isteğinin geri çevrilmesi üzerine Nişâbur'a doğru harekete geçti. Bu esnada Begtüzün ve Fâik, II. Mansûr'u ele geçirip gözlerine mil çektiler ve yerine daha çocuk yaşta olan Abdülmelik b. Nûh'u tahta çıkardılar.¹² Gazneli Mahmud, bu kez Sâ mânî hükümdarının öcünü almak için yola çıktı. İki tarafın ordusu arasında yapılan savaşta Gazneli ordusu, Sâ mânî ordusunu hezimeye uğrattı. Gazneli Mahmud, kazandığı bu savaş neticesinde Horasan'a tekrar hâkim oldu. Kardeşi Nasr'ı oraya vali tayin etti (H. 389/M. 999, 27 Cemaziyülevvel/16 Mayıs).¹³ Gazneli Mahmud, tahta geçip hâkimiyetini tesis ettikten sonra Abbâsî halifesine elçi gönderip hükümdarlık şan ve şerefine uygun unvanlar istedi. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh (991-1031) *Yeminü'd-devle ve Eminü'l-mille* lakabını vermiştir (H. 389/ M.999 Zilhicce /Kasım).¹⁴

Türk-İslam devletleri hukukunda unvan ve lakaplar hakimiyet alametlerinin başında gelmektedir. Gazneli sultanları, Abbâsî halifelerini İslâm dünyasının manevi lideri kabul edip halifelere saygıda kusur etmemeye çalışmışlardır. Halifelerin hükümdarlıklarını onaylayıp kendilerine unvan ve lakap vermelerini bir onur emaresi olarak görmüşlerdir. Gazneli Mahmud, Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'tan bağımsız gücünün meşruiyetini ve çok

⁶ Utbî, *Târîh-i Yemînî*, çev. Cürfâdekânî, thk. Ali Kâvîm, Çaphâne-i Ferdin, Tahran 1334, s. 79.

⁷ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, thk. Abdülhay Habîbî, Dünya Kitap, Tahran 1363, s. 371; Beyhakî, *age*, s. 242. Beyhakî olayı biraz farklı zikretmektedir. Emir Mahmud'un işleri yoluna girinceye kadar Emir Sebük Tegin Nişâbur'da kaldı, sonra Herat'a gitti. Ali Simcûr, Sebük Tegin'in Herat tarafına gittiğini ve emir Mahmud'un yanın çok az kuvvet olduğunu anlayınca Nişâbur'u tekrar ele geçirmek sevdasına düştü. H.385 yılı Rebiyülevvel ayının başında (5 Nisan 995) de kendi kardeşleri ve Fâik Hassa ile büyük bir ordu hazırladı. Bu haber Emir Mahmud'a ulaştığı vakit şehirden çıkıp bir fersahlık mesafede bulunan Amru'l-Leys bağına gelip orada konakladı. Bütün şehir halkı Simcûrî'nin gelmesinden mutlu olup onu karşılamaya çıktılar. Silahlarını alıp savaş koşular. Rahne (gedik) savaşı budur. Emir Mahmud çok çalıştıysa da dayanmak mümkün olmadı. Bunun üzerine bağdan gedik açarak Herat tarafına gittiler. Simcûrî Nişâbur'a yerleşti ve kendi adına hutbe okuttu. Emir Sebük Tegin her taraftan asker topladı. Nihayet H.385 yılı Cemaziyülahır ayının çıkmasına on gün kala 21 Temmuz 995 Pazar günü sabahı büyük bir savaş oldu. Simcûrîler devleti sona erdi. Sipehsâlârlık Emir Mahmud'a verildi. Beyhakî, *age*, s. 247-250.

⁸ Gerdîzî, *age*, s. 371-372. Utbî'de Nâsırüddin. Bkz. Utbî, *age*, s. 93; Cüzcanî'de Nâsırü'd-dinullâh. Bkz. Cüzcanî, *age*, s. 253; Beyhakî, Horasan sipehsâlârlığı ve Seyfü'd-devle lakabının Herat savaşından önce verildiğini zikrediyor. Hatta, Nûh b. Mansûr'un Sebük Tegin'den oğlu Mahmud'u yanında getirmesini ve Horasan sipehsâlârlığına ona vereceğini söylüyor. Beyhakî, *age*, s. 242.

⁹ Nizâmülmülk, *age*, s. 126.

¹⁰ Gerdîzî, *age*, s. 376; Şebânkâreî, *age*, s. 46-47.

¹¹ Utbî, *age*, s. 121; Gerdîzî, *age*, s. 376; Goulnar Baltanova, "Mansûr b. Nûh II", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 11-12.

¹² Şebânkâreî, *age*, s. 26; Gerdîzî, *age*, s. 376-377.

¹³ Şebânkâreî, *age*, s. 48; Erdoğan Merçil, "Mahmûd- Gaznevî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 362-363.

¹⁴ Utbî, *age*, s. 138; Gerdîzî'de "Yeminü'd-devle ve Eminü'l-mille Ebû'l-Kâsım Mahmûd Velî Emir'ül Mü'minin". Bkz. Gerdîzî, *age*, s. 381; Mirhând, "Eminü'l-mille ve Yeminü'd-devle". Bkz. Mirhând, *age*, s. 2909; Kazvinî'de "Eminü'd-devle ve Yeminü'l-mille". Bkz. Kazvinî, *age*, s. 314. Nizâmülmülk'e göre, Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh (991-1031) kendisine önce "Yeminü'd-devle" lakabının verildiğini, Sultan Mahmud zamanı içinde hâkimiyet alanını genişletince kendisine daha çok lakap verilmesini talep etmiş fakat halife bu teklife olumlu cevap vermemiştir. Gazneli Mahmud iki kez daha elçi gönderip taleplerini yenilemişse de netice elde edememiştir. Sultan Mahmud Abbâsî halifesine bir elçi daha gönderdi. Karahanlı hükümdarlarına "Zahirü'd-devle" (devletin yardımcısı), "Muînü halifetillâh" (Allah'ın halifesinin yardımcısı), "Melikü's-şark ve's-sin" (doğunun ve Çin'in sultanı) gibi unvan ve lakapların verildiğine dair sitemlerini iletmiştir. Kendisinin İslam dinini yaymak için putperestler üzerine gaza yaptığını, halife adına kılıç kuşandığını ve kendisine bu tür unvan ve lakapların verilmemesinden doğan duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve sonunda halifeden "Yeminü'd-devle" lakabına ilaveten "Eminü'l-mille" (dinin güvenilir şahsiyeti) lakabını almayı başarmıştır. Bkz. Nizâmülmülk, *age*, s. 126-135.

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

iyi bilinen *Yemînü'd-devle* ve *Emînü'l-mille* lakabı dâhil olmak üzere bir dizi onursal unvan alan ilk hükümdardır. Gazneli Mahmud gittikçe artan güç ve şöhretine rağmen Abbâsî Hilafetine mütevazî bir şekilde davranmıştır. Bu Halife'nin takdirini kazanmasına yol açmıştır. Bu lakabın ardından Gazneli Mahmud'a halife Kâdir-Billâh tarafından *Aynü'd-devle* ve *zinnü'l-mille* lakabının da verildiği zikredilmektedir.¹⁵

Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh H.404/M.1014 tarihinde Gazneli Mahmud'a sancak, davul, hil'at, İran topraklarının tamamı ve Hindistan topraklarının menşurunu gönderdi. Ayrıca *Nizâme'd-din* lakabını verdi. Artık Mahmud "*Sultan Nizâme'd-din Ebû'l-Kâsım Mahmud*" diye zikredildi. Daha önceleri hilafet merkezinden "Yemînü'd-devle" ve "Emînü'l-mille" diye hitap edilirdi. O günden itibaren lakapları arasına *Nizâme'd-din*'i de eklediler. Bundan sonra şöyle zikredildi; *el-Sultanü'l-muazzam Yemînü'd-devle ve Emînü'l-mille Nizâme'd-din Ebû'l-Kasım Mahmud bin Sebük Tegin Edâma'llahu şevketehü*.¹⁶

H.417/M.1026 yılında Gazneli Mahmud, Somnât seferinden büyük bir zafer ve bol ganimetle dönmüştür. Bunun üzerine Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh Horasan, Hindistan, Nimrûz ve Hârizm sancaklarıyla birlikte Sultan Mahmud'a İslâm ve devletin sığmağı manasına gelen "*Kehfü'd-devle ve'l İslâm*" lakabını da tevcih etmiştir.¹⁷ Halife ayrıca "Allah bizim kudretli komutanımıza Sultan Mahmud'u üzerimizden eksik etmesin" diye temennide bulunarak elleriyle sardığı sarığı ve özel kılıcı Sultan Mahmud'a yollamıştır. Sultan Mahmud'un İslâm dininin düşmanlarını ortadan kaldırmasını Abbâsî Hilâfeti adına batı bölgelerini de fethetmesini istemiştir.¹⁸ Nitekim daha önce ona verilen kılıcın korkusundan Hint ve Sind putları devrilmiş, puthâneler mescide çevrilmiş, hac yaptıkları yerler yıkılmış, Karmatî ve zındıklar ortadan kaybolmuştur.¹⁹

Nitekim askerî başarılarından dolayı Gazneli Mahmud'a, Sâ mânî hükümdarı II. Nûh ve Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh tarafından bir dizi unvan ve lakap verilmiştir. Bu lakaplar sikkeler üzerinde net bir şekilde görülmektedir. *Seyfü'd-devle*, Gazneli Mahmud'un sikkeler üzerinde görülen ilk lakabıdır. Ayrıca sikkeler üzerinde çeşitli motifler de yer almaktadır. Bunlardan bir tanesi de bizim de üzerinde durduğumuz kılıç motifidir. Sultan Mahmud'a ait sikkeler üzerindeki kılıç motiflerinin *Seyfü'd-devle* lakabının bir tezahürü olduğu düşünülmektedir. Bu araştırmada, Sultan Mahmud tarafından bastırılmış kılıç motifli sikkeleri tespit edip *Seyfü'd-devle* lakabının mahiyeti ve kılıç motifi ile ilişkisi üzerinde duracağız.

1. Gazneli Mahmud'a Ait Kılıç Motifli Sikkelerin Tahlili

Genel itibarıyla Gazneli sikkelerinin ön tarafında "*lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerike leh*", zamanın halifesinin adı, iç kenarda "*bismillah duribe haze'd-dinar veya dirhem*", paranın basıldığı yer ve tarih bulunur. Dış kenarında, Rum süresi (30:4-5) ayeti "*lillâhil emru min kablu ve min ba'd(ba'du), ve yevme izin yefrahul mu'minün bi nasrillah*" yazılıdır. Kenar boşluğunda ise Fetih süresi (48:28), Tevbe süresi (9:33), Saff süresinin (61:9) de geçen "*resûlehu bil hudâ ve dînîl hakkı li yuzhirehu aled dîni kullihî ve levkerihel müşrikûn*" ayeti yer almaktadır. Arka yüzde zamanın sultanının unvanı ve adı bulunur. Mahmud, ilk zamanlarda Sâ mânîlere tâbi idi. Bu nedenle ilk sikkelerin ön yüzünde "*el-Vali Seyfü'd-devle*" olarak kendi lakabı zikredilmiş arka yüzde ise tâbi olduğu Sâ mânî hükümdarı ve zamanın halifesi yazılmıştır.²⁰ Bağımsız olduktan sonra ön yüzde zamanın halifesinin adı arka yüzde Mahmud adı ve lakapları yazılıdır.²¹

Gazneli Mahmud, Horasan sipehsâlârlığına tayin edildikten sonra sikke bastırmaya başlamıştır. Horasan sipehsâlârlığının merkezi olan Nişâbur'da Gazneli Mahmud adına basılan ilk dinar H.384/M.994-995 yılına aittir. Bu yıldan itibaren *Seyfü'd-devle* lakabı sikkeler üzerinde zikredilmektedir.²² H.385/M.995-996 yılından itibaren *Seyfü'd-devle* lakabına kılıç motifinin de eşlik ettiği görülmektedir. Tespit ettiğimiz H.385, H.386, H.387 ve H.389 yıllarına ait Nişâbur'da basılan dinarlarda hem *Seyfü'd-devle* lakabı hem de kılıç motifi bir arada görülmektedir.²³ Sadece H.388/M.998 yılında Nişâbur'da Gazneli Mahmud'a ait *Seyfü'd-devle* lakabı veya kılıç motifli sikke görülmemektedir. Onun nedenini de şöyle açıklayabiliriz. H.387/M.997 yılının (Şaban-Ağustos) ayında Sebük Tegin vefat edince oğlu Emir İsmail tahta geçti. Bu sırada tahtın gerçek sahibinin kendisi olduğunu iddia eden Gazneli Mahmud, kardeşi İsmail'e karşı harekete geçti. İki kardeş arasında yaklaşık altı ay süren bir mücadeleden sonra H.388/M.998 yılının (Rebiyülevvel-Mart) ayında Gazneli Mahmud tahta geçti. Gazneli cephesinde bu olaylar yaşanırken diğer tarafta Sâ mânî hükümdarı II. Nûh ölmüş, tahta oğlu II. Mansûr geçmişti. II. Mansûr, tahta geçince Horasan sipehsâlârlığı görevini kendi komutanlarından Begtüzün'e vermişti. Fakat Gazneli Mahmud, Horasan için mücadeleye girdi ve tekrar Horasan sipehsâlârlığını ele geçirdi. Nitekim Gazneli

¹⁵ Beyhakî, *age*, s. 639-640.

¹⁶ Şebânkârei, *age*, s. 51.

¹⁷ Gerdîzi, *age*, s. 414; Beyhakî, *age*, s. 77. Şebânkârei, bu lakabı "Kehfü'l-müslimin" olarak zikretmektedir. Bkz. Şebânkârei, *age*, s. 60.

¹⁸ Şebânkârei, *age*, s. 60-61.

¹⁹ Şebânkârei, *age*, s. 60.

²⁰ Bkz. Ek: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

²¹ Bkz. Ek: 9, 10, 16, 17, 19, 20.

²² Bkz. Ek: 1.

²³ Bkz. Ek: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

Mahmud babası vefat edince bir yıl içinde hem kardeşi İsmail ile hem de tahta geçtikten sonra Horasan için Sâmanîler ile mücadele içerisine girmiştir. Bir yıl süren bu mücadeleler sonucunda kaybettiği Horasan hakimiyetini tekrar ele geçirmeyi başarmıştır. Yani H.388/M.998 yılı mücadeleler içinde geçmiştir. Bu nedenle mücadele içerisinde geçen H.388/M.998 yılına ait Nişâbur'da Mahmud'a ait kesilen bir sikke görülmemektedir. Nişâbur'da görülmesi de H.388/M.998 yılında Belh ve Büst gibi şehirlerde kılıç motifli ve Seyfü'd-devle lakaplı sikkeler basıldığı görülmektedir. Bir yıllık gibi bir aradan sonra H.389/M.999 yılından itibaren tekrar Nişâbur'da dinar bastırıldığı görülmektedir.

Kılıç motifi, Nişâbur'da bastırılan dinarların ön yüzünün sol köşesine dik bir şekilde yerleştirilmiştir. Kılıcın sivri ucu yukarı, kabzası aşağıya bakmaktadır.²⁴ H.384/M.994-995 yılındaki dinarın ön yüzünün ilk satırında "Mahmud" ibaresi bulunurken H.385/M.995-996 yılından itibaren "adil" ibaresi görülmektedir.²⁵ H.384/M.994-995 ve H.385/M.995-996 yıllarına ait dinarlarda Sâmanî hükümdarı el-melik el-Mansûr Nûh b. Mansûr (II. Nûh b. I. Mansûr) ifadesi görülmektedir.²⁶ H.386, H.387, H.389 yıllarına ait dinarlarda ise el-melik el-Mansûr Mansûr b. Nûh (II. Mansûr b. II. Nûh) ifadesi görülmektedir. Bu dinarlar üzerinde Mahmud "el-vâli Seyfü'd-devle" şeklinde zikredilmektedir. Bu, Gazneli Mahmud'un Sâmanîlerin Horasan valisi ve sipehsâlâri olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Abbâsî halifesinin de Tâi'-Lillâh olduğu görülmektedir. Kâdir-Billâh, Tâi'-Lillâh'ın yerine tahta oturduğu zaman Mâverâünnehir ve Horasan'a hâkim olan Sâmanîler, Büveyhîlerin emrinde olduğuna inandıkları Kâdir-Billâh'ın halifeliğini kabul etmediler, hutbelerde ve sikkelerde Tâi'-Lillâh'ın adına yer vermeyi sürdürdüler.²⁷ Sebük Tegin ve oğlu Mahmud da aynı şekilde davrandı. Mahmud, tahta geçtiğinde ise sikkeler üzerinde Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh olarak görülmektedir.

Nişâbur darphanesinde basılan dirhemlerde de kılıç motifi görülmektedir. Tarihi net olarak okunamayan bu dirhemler üzerindeki Nûh b. Mansûr ifadesinden yola çıkarsak bu sikkelerin muhtemelen H.384-385 yıllarına ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu dirhemlerde Mahmud "el-vâli Seyfü'd-devle" şeklinde Sâmanîlerin bir valisi olarak zikredilmektedir. Abbâsî Halifesi yine Tâi'-Lillâh'tır. Kılıç motifi, arka yüzün alt tarafına çapraz bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu kılıç motiflerinin birinin ucunda çiçek motifi diğerinin ucunda ise yıldız motifi bulunmaktadır.²⁸ Dinarlarda görülen kılıç motifinin herhangi bir yerinde bu tür motifler görülmemektedir.

Sultan Mahmud H.389/M.999 (27 Cemaziyülevvel) yılında Horasan bölgesini ele geçirdikten sonra bölgede hutbeyi Kâdir-Billâh adına okutmuştur. Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh'a bir elçi göndererek zaferini bildirmiştir. Halife Kâdir-Billâh, Sultan Mahmud'un elçisini kabul edip saltanatını onaylamış ve kendisine "Yemînü'd-devle ve Emînü'l-mille" lakabını vermiştir (H.389/M.999 Zilhicce /Kasım). Bu tarihten sonra sikkelerde Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın ismi zikredilmeye başlanmıştır. Aynı tarihten itibaren sikkeler üzerindeki Gazneli Mahmud'un lakabı "el-Emîrü's-Seyyid Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille Ebû'l-Kâsım Vali Emîrü'l-Mü'minin" olduğu görülmektedir. Tespit ettiğimiz H.389/M.999 tarihli bir dinarda böyle zikredilmektedir.²⁹ Daha sonra sadece "Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille Ebû'l-Kâsım" ya da "Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille" olarak çeşitli şekillerde zikredildiği görülmektedir.³⁰ Bu lakap ile Türk-İslâm devleti özelliği Gaznelilere tam manasıyla sirayet etmiştir. Aynı zamanda sikkeler bu lakabın Gazneli Mahmud'a H.389/M.999 yılında verildiğinin kesin bir kanıtıdır. Bununla birlikte Gazneli Mahmud, bu tarihten itibaren bağımsız bir hükümdar olarak sikke bastırmıştır. Bu tarihten sonra *Seyfü'd-devle* lakabının sikkelerde zikredilmediğini görüyoruz. Ama kılıç motifinin ara ara kullanıldığını görülmektedir.

Daha ilginç ve nadir bulunan bir dinar türü ise ön yüzün sağ ve sol köşesinde dik bir şekilde yerleştirilmiş kılıç motifi bulunanlardır. Bu dinarlar Herat basımıdır. H.403 ve H.404 yıllarına aittir.³¹ Ön yüzü Arapça arka yüzü ise Sanskritçedir. Ön yüzde Abbâsî halife Kâdir-Billâh arka yüzünde Gazneli Mahmud'un "Yemînü'd-devle ve Emînü'l-mille Ebû'l-kasım" lakabı zikredilmektedir.³² Bu dinarlarda *Seyfü'd-devle* lakabı zikredilmemiştir. Görülen sağlı sollu çift kılıç motifleri *Seyfü'd-devle* lakabına istinaden kullanılmıştır diyebiliriz. Veyahut H.404/M.1014 yılında Sultan Mahmud Hindistan'ın Narâdîn şehrine yaptığı seferden büyük bir zaferle dönmüştür.³³ Bu zaferin nişanesi olarak basılmış bir sikke olabilir.

Büst darphanesinde H.388/998 yılında basılan hem ön hem de arka yüzünde kılıç motifleri olduğu görülen iki farklı dirhem tespit ettik. Kılıç motifleri sikkelerin alt köşesine yatay şekilde yerleştirilmiştir. Bu sikkelerin ön yüzünde Sebük Tegin arka yüzünde ise "el-vâli Seyfü'd-devle Mahmud b. Nasirü'd-din ve'd-devle" ibaresi

²⁴ Bkz. Ek: 2, 3, 4, 6, 6, 7, 8.

²⁵ Bkz. Ek: 1, 2, 3, vd.

²⁶ Bkz. Ek: 1, 2, 3, 4.

²⁷ Adnan Demircan, "Tâi'-Lillâh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 447-8.

²⁸ Bkz. Ek: 12-13.

²⁹ Stephen Album Rare Coins Auction 36, January 23-25, 2020, Session B, Lot: 994, s. 53.

³⁰ Bkz. 9, 10, 11, 17, 19, 20.

³¹ Stephen Album Rare Coins, Auction 35, September 12-14, 2019,| Session C, Lot: 1181, 1182, 1884, s. 95.

³² Bkz. Ek: 9, 10, 11.

³³ Utbî, *age*, s. 211-212.

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

görülmektedir.³⁴ Bu durumda Gazneli Mahmud, babası Sebük Tegin'e tâbidir. Büst şehrinde onun adına hutbe okutup, sikke kestirmektedir. H.388/M.998 yılında Belh şehrinde basılan dirhem de kılıç motifi ön yüzün sol köşesinde dik bir şekilde yerleştirilmiştir. Ön yüzünde "el-vâli Seyfûddevle" arka yüzünde Mansûr b. II. Nûh ifadeleri görülmektedir.³⁵ Yine H.389/M.998 Andarâbah'ta³⁶ basılan büyük dirhemlerin ön yüzünün alt tarafında yatay şekilde yerleştirilmiş kılıç motifleri görülmektedir. Bu dirhemlerin ön yüzünde Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın adı arka yüzünde Yeminü'd-devle ve Eminü'l-mille Mahmud'un lakabı ve adı zikredilmektedir.³⁷

Kılıç motifli sikkeler H.408/M.1017-1018 yıllarına kadar görülmektedir. H.408 yılına ait Belh şehrinde basılmış farklı ağırlıklarda iki dirhem görülmektedir. Kılıç motifleri arka yüzün sağ tarafına dik bir şekilde yerleştirilmiştir. Ön yüzünde Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'ın adı arka yüzünde "Yeminü'd-devle ve Eminü'l-mille Mahmud" lakabı ve adı görülmektedir.³⁸

Netice olarak "Seyfû'd-devle" lakabı H.389/M.999 yılına kadar sikkelerde görülmektedir. Bu lakap hem kılıç motifli hem de kılıç motifsiz olmak üzere iki tarzda sikkeler üzerinde görülmektedir. H.389/M.999 yılından itibaren Abbâsî halifesi Kâdir-Billâh'tan "Yeminü'd-devle ve Eminü'l-mille" lakabını alınca "Seyfû'd-devle" lakabı artık sikkelerde görülmemektedir. Ama kılıç motifi kullanılmaya devam etmektedir. Muhtemelen kılıç motifi Seyfû'd-devle lakabının bir göstergesi olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Oğuz Tekin bu kılıç motifini Gaznelilerin devlet arması olarak nitelendirmiştir.³⁹ Gazneli Mahmud'a ait Nişâbur, Herat, Belh, Büst ve Andarâbah gibi şehirlerde basılan dinar ve dirhemlerin bazılarında tek kılıç motifi bazılarında çift kılıç motifi görülmektedir. Tek kılıç motifi, dinarlarda sikkenin ön yüzünde sol tarafına dik bir şekilde yerleştirilmiştir. Çift kılıç motifi ise yine ön yüzünde sağ ve sol kenarlara dik bir şekilde yerleştirilmiştir. Bakır ve gümüş sikkeler de ise kılıç motifi darphane yerine göre sikkenin arka veya ön yüzüne, alt tarafına yatay veya çapraz şekilde ya da sol veya sağ köşeye dik bir şekilde yerleştirilmiştir.

Görüldüğü üzere Gazne, Nişâbur ve Herat dinar basılan darphanelerdir. Gazne ve Belh yine dirhem basılan darphanelerinin ana merkezleridir. Belh ayrıca bakır darphanesi olarak da görev yapmıştır. Sultan Mahmud, Nişâbur'da çeşitli İran tarzı altın, gümüş ve bakırdan sikkeler darp ettirmiştir. Ayrıca Mahmud, Arapça (Kufi yazısı) ve Sanskritçe ile Kuzey Hindistan'da iki dilli madeni paraları tanıtan ilk Müslüman hükümdardır.

Seyfû'd-devle lakabı ve kılıç motifi birbirini tamamlayan iki unsur muydu? Bu araştırmaya sikkeler üzerinde gördüğüm kılıç motiflerinin Seyfû'd-devle lakabının bir tezahürü olduğunu düşünerek başladım. Fakat sikkeleri incelemeye başladığımda Seyfû'd-devle lakabının zikredildiği bazı sikkelerinde kılıç motifinin kullanılmadığını tespit ettim. Daha detaylı bir araştırma yapınca bu seferde kılıç motifi kullanılan bazı sikkelerde Seyfû'd-devle lakabının zikredilmediğini gördüm. Bu farklılık beni daha detaylı bir araştırmaya sevk etti.

SONUÇ

Hakimiyet alameti olan sikkeler, Gazneli Devleti'nin siyasî, idarî, askerî ve ekonomik siyasetlerine ışık tutmaktadır. Sebük Tegin, İsmail ve Mahmud gibi ilk Gazneli hükümdarları kuruluş yıllarında Sâmânîlere tâbi olduklarından dolayı ilk sikkeleri onların izniyle kestirmiştir. Bu sikkeler üzerinde Sâmânî hükümdarları ve Abbâsî halifelerinin adlarını görülmektedir. Gazneli hükümdarlarının hayatları boyunca askerî ve siyasî başarılarından dolayı çeşitli unvan ve lakaplar aldıkları sikkeler üzerine net bir şekilde görülmektedir. Lakap aldıkları siyasî otoritelerden biri Sâmânî devletidir. Sâmânî hükümdarı II. Nûh b. Mansûr, Sincûrîler ile yapılan savaşta askerî başarılarından dolayı Gazneli Mahmud'a H.384/M.994 (15 Ramazan-23 Ekim) senesinde Seyfû'd-devle lakabı vermiştir. Bu yıldan itibaren Gazneli Mahmud Sâmânîler'in idarî anlamda valisi askerî anlamda ise Horasan sipehsâlârı olmuştur. Gördüğümüz üzere bu yıldan itibaren Sultan Mahmud adına Horasan sipehsâlârlığının merkezi Nişâbur'da sikke darp edilmeye başlanmıştır. Nişâbur'da darp ettirdiği sikkelerde Seyfû'd-devle lakabı zikredilmekte, hem de bu lakaba istinaden sikkenin ön yüzünde sol köşeye dik bir şekilde yerleştirilmiş düz bir kılıç motifi bulunmaktadır. Bu dinarların nadir bulunan türden olduğu anlaşılmaktadır. H.384/M.994 senesinde Nişâbur şehrinde basılan dinarda *Seyfû'd-devle* lakabı zikredilirken kılıç motifi görülmemektedir. Bir müddet sonra görülmeye başlanmıştır. H.389/M.999 yılından sonra Gazneli Mahmud bir dizi lakap daha almıştır. Aldığı lakaplar çoğalınca ve bu lakapları veren güç değiştiği için yeni lakapları ve aldığı gücü sikkelerde zikretmeye başlamıştır. Sikke üzerinde bir sürü lakap yazılamayacağı için yeni aldığı lakapların yanına Seyfû'd-devle lakabını göstermek için kılıç motifi kullanmış olabilir. Tabi ki bu şimdilik bir yorumdan ibarettir.

³⁴ Bkz. Ek: 14, 15.

³⁵ Bkz. Ek: 18.

³⁶ Andarâb, Arap fethinden sonra Toharistân eyaleti sınırlarına dahil edildi. İdare merkezi Belh idi. Afganistan'daki iki büyük gümüş madenciligi merkezidir. 3/9'dan 5/11.yüzyıla kadar önemli bir darphaneydi. Andarâb'da Abbâsîler (258/871-72'de), Sâmânîler ve Gazneliler tarafından basılan dirhemlere sahibiz. Bkz. C. E. Bosworth, "Andarâb", *Encyclopædia Iranica*, II/1, s. 10.

³⁷ Bkz. Ek: 16, 17.

³⁸ Bkz. EK: 19, 20.

³⁹ Oğuz Tekin, "Sikke", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 179-184.

Farklı bir yönden baktığımızda Abbâsî halifeleri, Gazneli hükümdarları tahta çıktılarında ya da zafer kazandıklarında onlara bir takım hükümdarlık alametleri göndermektedir. Bu alametlerin arasında kılıç da bulunmaktadır. Kılıç eski Türklerde hakimiyet sembolü olarak biliniyor ve tahta çıkan hükümdarın “kılıç kuşanma merasimi” yapıyordu. Örneğin; Gazneli ve Selçuklu Devletleri hükümdarlarına hakimiyet alameti olarak halife tarafından boyundan asmalı bir kılıç gönderiliyordu. Gönderilen bu kılıç ile fetihler yapmasını İslamiyet yaymasını temenni etmişlerdir. Gazneli Mahmud tahta geçtikten sonra bu görevi başarı ile yürütmüştür. Hint kafirlerini ve Karmatîleri kılıcıyla ortadan kaldırmıştır. Netice itibarıyla Nîşâbur’da Sâmânîlere tâbi iken bastırıldığı sikkeler üzerindeki kılıç motifi, Seyfü’-d-devle lakabının bir sonucu iken tahta geçtikten sonraki sikkeler üzerinde görülen kılıç motifi, Abbâsî halifeliğinin verdiği hâkimiyet alametinin bir göstergesi olabilir. Kılıç manasına gelen “seyf” Müslümanlar için kutsal bir değerdir ve cihadı simgeler. “Devlet” kısmı ise hâkimiyet sürülen toprağı temsil etmektedir. Sikkeler üzerinde görülen çift kılıç motifinden birini Seyfü’-d-devle lakabına birini de Abbâsî Halifesinin göndermiş olduğu hâkimiyet alameti sayılan kılıca dayandırabiliriz.

Nitekim Selçuklu sultan ve meliklerinden Alp Arslan, Melikşâh, Togaşâh, Muhammed Tapar, Sencer ve Arslan Argun’un sikkelerinde benzer şekilde kılıç motifleri görülmektedir. Araştırmalarımız sonucunda zikredilen bu Selçuklu sultan ve meliklerin “Seyfü’-d-devle” lakabı veya onunla aynı manaya gelen bir lakap kullanmadığı görülmektedir. Fakat hepsinin ortak yanı Horasan’da hakimiyet sürmeleridir. Horasan hakimiyetini elinde bulduranların sikkelerinde kılıç motifi görülmektedir. Yine Karahanlılar ve Hârizmşahlar devletlerinin sikkelerinde kılıç motifi görülmektedir. Bu yüzden kılıç sadece Seyfü’-d-devle lakabının bir göstergesi değildir. Bir hakimiyet alametidir. Oğuz Tekin’in dediği gibi Gaznelilerin devlet arması değildir. Orta Çağ Türk-İslam devletlerinin askerî devlet yapısı, adalet ve güç kavramları sikkeler üzerinde kılıç simgesiyle ifade edilmiştir diyebiliriz. Kılıç kişinin kahramanlığı veya unvanı ile alakalıdır. Kılıç güç, hakimiyet ve kuvvet sembolü olarak da kullanılmıştır.

Horasan Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Saffârîler, Selçuklular ve daha birçok devlet için her zaman önemini koruyan bir merkez durumunda olmuştur. Horasan, o coğrafyada kurulan devletlerin hâkim olmak istedikleri stratejik bir nokta, hükümdarların güç kaynağı, ilim, ticaret ve zenginliğin de merkezi olarak kabul edilmiştir. Gazneliler, Horasan’ı bazen hanedan üyelerinden birini bazen de Türk komutanlarından birini sipeşâlâr tayin ederek idare etmiştir. Selçuklular yeni fethettikleri yerlerin aksine Horasan’ın hanedan üyelerinin hakimiyeti altında kalmasına özen göstermişlerdir. Bu nedenle sikkeler üzerindeki kılıç motifi Horasan’da hâkimiyet süren hanedan üyelerinin hakimiyet alametidir diyebiliriz.

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

KAYNAKÇA

1-Araştırma Eserler

- BALTANOVA, Goulnar, “Mansûr b. Nûh II”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.28, Ankara, 2003, ss. 11-12.
- BEYHAKÎ, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târih-i Beyhakî*, thk. Ali Ekber Feyyaz, İntişârat-ı Dânişgâh-ı Firdevsi, Meşhed 1383.
- BOSWORTH, C. E., “Andarâb”, *Encyclopædia Iranica*, C. 2 /1, ss. 10.
- CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Bünyâd Ferheng-i Cihandaran-ı Gûrî, Danişgâh-ı Kabil, Kabil 1391.
- DEMİRCAN, Adnan, “Tâi'-Lillâh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 447-448.
- GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmud, *Zeynü'l-Ahbâr*, thk. Abdülhay Habîbî, Dünya Kitap, Tahran 1363.
- HUDÛDÛ'L-ÂLEM MÎNE'L-MEŞRİK İLE'L-MAGRİB, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020.
- HAVKAL, Muhammed, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- MERÇİL, Erdoğan, “Mahmûd-ı Gaznevî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27I, Ankara 2003, ss. 362-365.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- MERÇİL, Erdoğan. “Simcûriler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, ss. 210-211.
- MÎRHÂND, Muhammed b Hâvendşâh b Mahmûd, *Târih-i ravzatü's-safâ fî sîretü'l-enbiyâ' ve el-mulûk ve el-hulafâ*, 4, nşr. Cemşid Kiyânfer, Aşâtîr, Tahran, 1380.
- KAZVİNÎ, Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, thk. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran 1336.
- NİZÂMÜLMÛLK, Ebû Alî Kıvâmüddîn Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- ÖZGÜDENLİ, O.G., “Nişâbur”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, ss. 149-151.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmau'l-Ensâb*, thk. Mîr Haşim Muhaddîs, İntişârat-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1363.
- TÂRÎH-İ SÎSTÂN, (nşr. Melikü's-şuarâ Bahâr), Tahran 1314.
- TEKİN, Oğuz, “Sikke”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, ss. 179-184.
- UTBÎ, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Abdülcabbar. *Terceme-i Târih-i Yemînî*, çev. Curfâdekânî, thk. Ali Kâvîm, Çaphâne-i Ferdin, Tahran 1334.
- Stephen Album Rare Coins, Auction 35, September 12-14, 2019, Session C, Lot: 1181, 1182, 1884.
- ### 2-İnternet Kaynakları
- <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=406&lot=21686> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.baldwin.co.uk/product/ghaznavid-mahmud-b-sebuktekin-as-samanid-governor-gold-dinar-ah385-995-ad/#tab-description> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1544> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1544> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=286392> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=5418852&AucID=6132&Lot=4267&Val=20a137e8a536494f6be14553942b76eb> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=406&lot=21687> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <http://numismatics.org/collection/1964.78.1> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <http://numismatics.org/collection/1964.18.1> Erişim tarihi 16.06.2022.

ARSLAN DURDU

- <http://numismatics.org/collection/1967.54.1> Erişim tarihi 16.06.2022.
- https://adacoins.ru/online_auction/68/59309 Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.worldbanknotescoins.com/2011/03/gold-dinar-coin-ghaznavids-mahmud-of.html> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=286311> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=136936> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=48192> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.ebay.com/itm/125110637405?hash=item1d212cd35d:g:1ZIAAOSwaRRh6C4y> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://denarius.no/product/multiple-dirhem-from-amir-mansur-ibn-nuh-998-ad-ah-388-2/> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=406&lot=21691> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <http://numismatics.org/collection/2000.7.121> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=116688> Erişim tarihi 16.06.2022.
- <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=118527> Erişim tarihi 16.06.2022.

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

EKLER

Ek 1: *Sultan Mahmud adına H.384/994 yılında Nişâbur'da basılan dinar (Ağırlık: 4,22gr, Çap: 24mm).⁴⁰*

Mahmud lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr Nûh b. Mansûr
--	---

Ek 2: *Gazneli Mahmud adına H.385/995 yılında Nişâbur'da basılan dinar. (Ağırlık: 5,44g).⁴¹*

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle Mahmud	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr Nûh b. Mansûr
--	---

⁴⁰ <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=406&lot=21686>

⁴¹ <https://www.baldwin.co.uk/product/ghaznavid-mahmud-b-sebuktekin-as-samanid-governor-gold-dinar-ah385-995-ad/#tab-description>

Ek 3: *Gazneli Mahmud adına H.385/995 yılında Nişâbur'da basılan dinar. (Ağırlık: 4,41g).⁴²*

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle Mahmud	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr Nûh b. Mansûr
--	---

Ek 4: *Gazneli Mahmud adına H.385/995 yılında Nişâbur'da basılan dinar. Ağırlık: 4,41 gr).⁴³*

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle Mahmud	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr Nûh b. Mansûr
--	---

⁴² <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1544>

⁴³ <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1544>

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ek 5: *Gazneli Mahmud adına H.386/996-997 yılında Nişâbur'da basılan dinar. (Ağırlık: 6,12, Çap: 24mm).*⁴⁴

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle Mahmud	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr II. Mansûr b. Nûh
--	---

Ek 6: *Gazneli Mahmud adına H.387/997-98 yılında Nişâbur'da basılan dinar. (Ağırlık: 4,63, Çap: 24,00mm).*⁴⁵

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle Mahmud	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr II. Mansûr b. Nûh
--	---

⁴⁴ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=286392;https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=5418852&AucID=6132&Lot=4267&Val=20a137e8a536494f6be14553942b76eb>

⁴⁵ <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=406&lot=21687>

Ek 7: *Gazneli Mahmud adına H.389/998-99 yılında Nişâbur'da basılan dinar.*⁴⁶

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle Mahmud	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr II. Mansûr b. Nûh
--	---

Ek 8: *Gazneli Mahmud adına H.389/998-99 yılında Nişâbur'da basılan dinar.*⁴⁷

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle Mahmud	Lillâh Muhammedun Resulullâh el-ta'i' Lillâh el-melik el-Mansûr II. Mansûr b. Nûh
--	---

⁴⁶ <http://numismatics.org/collection/1964.78.1>

⁴⁷ <http://numismatics.org/collection/1964.18.1>

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ek 9: *Gazneli Mahmud adına H.403/1012-13 yılında Herat'da basılan dinar. (Ağırlık: 3,88gr, Çap: 24mm).*⁴⁸

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh Kâdir Billâh	Lillâh Muhammedun Resulullâh Yemînü'd-devle ve Eminü'l-mille Ebû'l-kasım
---	--

Ek 10: *Gazneli Mahmud adına H.403/1012-13 yılında Herat'da basılan dinar.*⁴⁹

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh Kâdir Billâh	Lillâh Muhammedun Resulullah Yemînü'd-devle ve Eminü'l-mille Ebû'l-kasım
---	--

⁴⁸ <http://numismatics.org/collection/1967.54.1>

⁴⁹ https://adacoins.ru/online_auction/68/59309 (Lot No1202) Аукционный дом «Александр»

Ek 11: *Gazneli Mahmud adına H.404/1013-14 yılında Herat'da basılan dinar. (Ağırlık: 3.33gr, Çap: 23mm).*⁵⁰

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-Kâdir billah	Lillâh Muhammedun Resulullah Yemînü'd-devle ve Eminü'l-mille Ebû'l-kasım
--	--

Ek 12: *Gazneli Mahmud adına H.384(5)/995-996 (Tarih tam net değil) yılında Nişâbur'da basılan sikke. (Ağırlık: 3,00, Çap: ?).*⁵¹

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-Ta'i-Lillâh II. Nûh b. Mansûr	Lillâh Muhammedun Resulullah el-vali seyfû'd-devle Mahmud
--	--

⁵⁰ <https://www.worldbanknotescoins.com/2011/03/gold-dinar-coin-ghaznavids-mahmud-of.html>

⁵¹ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=286311>

GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ek 13: *Gazneli Mahmud adına H.384(5)/994-95 yılında Nişâbur'da basılan sikke. (Ağırlık: 3,11gr, Çap: 19-20mm).*⁵²

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-ta'i-Lillâh II. Nûh b. Mansûr	Lillâh Muhammedun Resulullah el-vali Seyfü'd-devle Mahmud.....
--	---

Ek 14: *Gazneli Mahmud adına H.388/998 yılında Büst'te basılmış sikke. (Ağırlık: 4,6gr, Çap: ?).*⁵³

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh Sebüktegin	Lillâh Muhammed Resul Allah el-Vali Seyfü'd-dev le / Mahmud bin Nasir /üd-din ve ed-Devle
---	--

⁵² <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=136936>

⁵³ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=48192>

Ek 15: *Gazneli Mahmud adına H.388/998 yılında Büst'te basılmış sikke.*⁵⁴

<p>lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh Sebüktegin</p>	<p>Lillâh Muhammed Resul Allah / el-Vali Seyfû'd-dev/ le Mahmud bin Nasir /üd-din ve ed-Devle</p>
--	---

Ek 16: *Gazneli Mahmud adına H.389/998-99 yılında Anderabah'ta basılmış dirhem. (Ağırlık: 10,38gr, Çap: ?).*⁵⁵

<p>lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-Kâdir Billah</p>	<p>Lillâh Muhammed Resul Allah / Yemînü'd-devle ve Emînü'l-mille Mahmud</p>
---	---

⁵⁴ <https://www.ebay.com/itm/125110637405?hash=item1d212cd35d:g:1ZIAAOSwaRRh6C4y>

⁵⁵ <https://denarius.no/product/multiple-dirhem-from-amir-mansur-ibn-nuh-998-ad-ah-388-2/>

**GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Ek 17: *Gazneli Mahmud adına H.389/998-99 yılında Anderabah'ta basılmış dirhem. (Ağırlık: 9,16gr, Çap: 48mm).*⁵⁶

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-Kâdir-Billâh	Lillâh Muhammed Resul Allah /Yemînü'd-devle ve Eminü'l-mille Mahmud
--	--

Ek 18: *Gazneli Mahmud adına H.388/998 yılında Belh'te basılmış dirhem. (Ağırlık: 4.425, Çap: 34.5).*⁵⁷

lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-vali Seyfü'd-devle	Lillâh Muhammedün resulullah el-ta'i' Lillâh Mansûr b. II. Nûh
--	---

Ek 19: *Gazneli Mahmud adına H.408/1017-18 yılında Belh'te basılmış sikke. (Ağırlık: 3,27gr, Çap: 25,2mm).*⁵⁸

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh	Lillâh Muhammedun Resulullah Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille
---	--

⁵⁶ <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=406&lot=21691>

⁵⁷ <http://numismatics.org/collection/2000.7.121>

⁵⁸ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=116688>

ARSLAN DURDU

el-Kâdir-Billâh	Mahmud
-----------------	--------

Ek 20: *Gazneli Mahmud adına H.408/1017-18 yılında Belh'te basılmış sikke. (Ağırlık: 3,27, Çap: 24,3mm).⁵⁹*

Adil lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh el-Kâdir-Billâh	Lillâh Muhammedun Resulullah Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille Mahmud
--	--

⁵⁹ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=118527>

**GAZNELİ MAHMUD'A VERİLEN SEYFÜ'D-DEVLE LAKABININ KILIÇ MOTİFLİ SİKKELER
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ**

ÖZ

İpek, kullanım sahası bakımından geniş bir spektrum çizmektedir. Kimi zaman askeri bir üniforma, kimi zaman flama ya da sancak kimi zaman dinî kıyafetlerde vücut bularak farklı şablonlar halinde karşımıza çıkmaktadır. İpeği siyasi ve kültürel hayatının merkezine koyan devletlerden biri de hiç şüphesiz Moğollardır. Onlar, bu metayı askeri, dinî ve iktisadî hayatta faal bir şekilde kullanmanın yanı sıra sosyal yaşam içerisinde zenginlik ve soyluluğun bir simgesi olarak görmüşlerdir. Dönemin (13. yüzyıl) ana kaynakları ve seyyahlar, Moğolların ipek kumaşı hangi alanlarda kullandığı hakkında ayrıntılı bilgiler vermenin yanı sıra kaynakların bu konudaki tartışmaları makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. Özellikle *Yuanshi* ve Moğol dönemi kaynakları Moğol elitinin kıyafetleri dışında Moğol ordusu içerisinde, çadır ve arabalarda, paralarda da ipekli kumaşların kullanıldığını kaydetmektedirler. James Chambers’ın Moğol ordusunun ipek içlik giyme sebebinin ok yarasını azaltmak olduğuna yönelik tezi konusunda ise herhangi bir kaynakta hiçbir mâlumât bulunmamaktadır. İpek içliklerin bu görevi spekülasyondan öteye gidememekte fakat Moğol ordusunda soft zırh diyebileceğimiz yün ve kaba kumaştan kıyafetler dışında ipekten imâl edilen üniformaların bulunmuş olması olasılık dâhilindedir. Ayrıca Moğol sancaklarında ve ilginç bir şekilde Moğolların kullandığı kalkanların içerisinde ipek iplikler mevcuttu. Moğollar metalden kalkanlar kullansalar da temelde tahta çubukların birbirleriyle örülmesiyle oluşturulan yuvarlak kalkanlar kullanılıyordu. Bu tahta çubuk yapısının içi, muhtemelen kalkanın sağlamlığını arttırmak ve örgü yapısını daha stabil hâle getirmek için ipek ipliklerle sarılmaktaydı. Özellikle *Yuanshi*’de Moğol muhafız sınıfı *Keşig*’in giydiği kıyafetler içerisinde ipekli kumaşların büyük bir yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır. Moğolların kullandığı büyük otağ diyebileceğimiz yapılarda ve ayrıca Moğol elit sınıfının arabalarında ipekli kumaşlar kullanılabiliyordu. Moğol İmparatorluğu’nun dünya tarihine mühim katkılarından olan “kâğıt para” mevzusu da ipeğin kullanım alanlarını incelerken göze çarpan bir başka konudur. Çünkü Moğolların hakimiyet kurduğu Çin’de bu tip paralar belli bir döneme kadar ipekten de imâl edilebiliyordu.

Genel bir çerçeveden bakıldığında ipekli kumaşların ve ipek ipliklerin kullanımı Moğol İmparatorluğu’nda geniş bir aralık oluşturmaktadır. Makalemizde bahis konusu ettiğimiz alanlar dışında örneğin altın renginde veya beyaz renkli ipekli kumaşların kıyafet olarak kullanılmasının sembolik anlamları mevcuttu. Siyasi hedeflere ulaşmanın bir aracı olarak ipekli kumaş dağıtımını merkezî bir rol oynayabilmekteydi. Moğol soylularını sıradan halktan ayırt etmenin yollarından biri de ipekli kumaşların Moğol elit sınıfı içerisindeki lüks kullanımı, renkler ve desenlerdi. Her gün farklı renkte kıyafetlerin giyildiği ve Moğol elit sınıfı ile halkı birbirine yakınlaştırma amacı güden *cisün* festivallerindeki ipekli kumaş dağıtımını da Moğollar açısından hem maddî hem de manevî anlamlara sahipti. Bu festivaller yaz şenliklerinde, kış *quriltay*larında veya tahta çıkış törenlerinde gerçekleştirilebiliyordu. Her gün baştan ayağa farklı renkte kıyafetlerin giyildiği bu şenliklere dair kayıtlara Çin ve Fars kaynakları gibi muhtelif çizgideki metinlerde rastlamak mümkündür. Bu da genelde ipekten imâl edilen *cisün* kıyafetlerinin Moğol kültür tarihi bakımından önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İpek, Moğollar, Ordu, Kâğıt Para, Otağ.

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, E-Posta: derya.coskun@erzurum.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0001-7161-5430.

** Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, E-Posta: anilyasin.oguz@erzurum.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0003-2876-8954.

ABOUT USAGE AREAS OF SILK FABRIC IN THE MONGOLIAN EMPIRE

ABSTRACT

Silk fabric draws a wide spectrum in terms of usage area. Sometimes a military uniform, sometimes a pennant or a banner, sometimes embodied in religious clothes, it appears in different patterns. One of the states that put silk at the center of its political and cultural life is undoubtedly the Mongols. They saw this commodity as a symbol of wealth and nobility in social life, as well as actively using it in military, religious and economic life in Mongol Empire Era. In addition to giving detailed information about the main sources of the period (13rd century) and travelers, the use of silk fabric by the Mongols, the discussions of the sources on this subject constitute the main subject of the article. In particular, *Yuanshi* and Mongolian sources record that, apart from the clothes of the Mongolian elite, silk fabrics were used in the Mongolian army, tents and cars, and "paper Money". There is no information in any source about James Chambers' thesis that the reason for the Mongolian army to wear silk underwear is to reduce arrow wounds. This duty of silk underwear cannot go beyond speculation, but it is possible that uniforms made of silk were worn in the Mongolian army, apart from wool and coarse cloth clothes, which we can call soft armor. In addition, there were silk threads on the Mongolian banners and, interestingly, in the shields used by the Mongols. Although the Mongols used metal shields, they were basically round shields formed by knitting wooden sticks with each other. The inside of this wooden stick structure was probably wrapped with silk threads to increase the strength of the shield and make the braid structure more stable. Especially in *Yuanshi*, it is understood that the silk fabrics in the clothes worn by the Mongolian guard class *Keshig* hold a large amount. Silk fabrics could be used in the structures that we can call the big tents (pavilions) used by the Mongols, and also in the carriages of the Mongolian elite class. The issue of "paper money", which is one of the important contributions of the Mongol Empire to world history, is another issue that stands out when examining the usage areas of silk in the Mongol Empire. Because in China, where the Mongols ruled, this type of money could also be made of silk until a certain period.

From a general perspective, the use of silk fabrics and silk threads ranged widely in the Mongol Empire. Apart from the areas mentioned in our article, for example, the use of gold or white silk fabrics as clothes had symbolic meanings. As a means of achieving political goals, the distribution of silk cloth could play a central role. One of the ways to distinguish the Mongol nobility from the common people was the luxurious use of silk fabrics, colors and patterns within the Mongolian elite. The distribution of silk cloth in the *jusun* festivals, where different colored clothes were worn every day and which aimed to bring the Mongol elite class and the commons closer together, had both material and spiritual meanings for the Mongols. These festivities could be held at summer festivities, winter *quriltais*, or ascension ceremonies. It is possible to come across the records of these festivities, in which different colored clothes are worn every day, in various texts such as Chinese and Persian sources. This reveals the importance of *jusun* clothes, which was generally made of silk, in terms of Mongolian cultural history.

Keywords: Silk, Mongols, Army, Paper Money, Pavilion.

GİRİŞ

Moğol İmparatorluğu üzerine olan tarih incelemeleri dünya genelinde mesafe kat ettikçe Moğol İmparatorluğu tarihinin kültürüne odaklanan çalışmalar da daha fazla yoğunluk kazanmaktadır. Bu kültürel tarih konularından birini de ipeğin Moğol İmparatorluğu'ndaki yeri oluşturmaktadır. Moğol İmparatorluğu'ndan önceki göçebe boy birlikleri açısından da elde edilmesi zor ve lüks bir metâ olan ipek Asya göçebelerinin tarihi açısından temel konulardandı. Özellikle Göktürkler devrinde bariz bir şekilde ortaya çıktığı gibi ipek kumaş akışını devamlı hâle getirmek hayati meselelerden birini teşkil ediyordu. Moğol İmparatorluğu ise gücü ve boyutuyla doğru orantılı olarak İmparatorluk genelindeki Moğol soylularına gerçekleştirilen ipek akışını devasa boyutlara çıkarmıştı. Bu durum ipeğin sadece ekonomik açıdan lüks bir mal olarak görülmesinden değil, Moğol toplumsal yaşamı içerisinde ipeğin doldurduğu pek çok mühim alanın mevcut olmasından da kaynaklanıyordu. Lüks bir meta olarak Moğol elit sınıfının arzuladığı ve altın ipliklerle dokuyarak kıyafet olarak kullandığı bir madde olmasının yanında, örneğin Moğol ordusu içerisinde ipek içliklerin kullandığı ileri sürülmüş ve uzun süreli bir spekülasyona sebep olmuştur. Ordu içerisindeki kullanımlar dışında Moğol dinî ve kültürel hayatı içerisinde de ipek önemli bir konuma sahipti. Özellikle siyasi amaçlarına ulaşmak isteyen Moğol soylu sınıfı, geniş ipekli kumaş dağıtımını yoluyla (Güyük Devri'nde doruğa çıkmıştır.) Moğol İmparatorluğu içerisindeki zümreleri kendi yanına çekmeye çalışıyordu. Makalemizde bahis konusu ettiğimiz *cisün* şenlikleri de Moğol kültürel hayatında ipeğin oynadığı role ve geniş ipekli kumaş dağıtımına işaret etmektedir. Genelde hammaddesi ipekten olan ve tek renkten oluşan *cisün* kıyafetlerinin, özel şenlik ve *quriltay*larda Moğol hükümdarı dâhil onun tüm maiyeti tarafından giyilmesi Moğollar arasındaki birlik duygusunu arttırıyordu. Moğol İmparatorluğu tarihinin geniş kaynak külliyatını göz önüne alarak olabildiğince ana kaynaklara başvurup ipeğin Moğollardaki bazı önemli kullanım sahalarını ortaya koymak mümkündür. Biz de Moğol İmparatorluğu tarihinin birincil

kaynak külliyatı içerisinde önemli bir yekûn tutan Çin ve Latin kaynaklarını temel alarak bu konu üzerine eğildik. Özellikle Wang Guowei'in, dört önemli Moğol devri Çin kaynağının (Song elçilik raporları, Changchun'un seyâhati ve Moğol seferlerine hasredilmiş *Shengwu qinzheng lu*) edisyon kritik metinlerini derlediği çalışmasından¹ istifade etmeye çalıştık. Bu çalışmayı ise hem Çince'den Batı dillerine yapılan tercümelemlerle hem de Latince kaynaklarla destekledik.

1. Moğol Ordusunda İpeğin Muhtelif Kullanımları

Moğollar hemen her alanda ipeği kullanmış olmakla beraber ipeğin tedariki, vergilendirilmesi ve elde etme yolları hususunda özel bir çaba harcamışlardır. Onların sosyal, siyasi ve askeri anlamda özellikle ipeği tercih etmelerinde lüks bir meta olmasının yanında, pratiklik ve kullanışlılık da rol oynamış olabilir. Moğolların ipek kullanım alanları dâhilinde hiç şüphesiz en dikkat çekici durumlardan biri de Moğol ordusunun gerek kıyafetinde gerekse teçhizatında ipeği kullanıp kullanmadığı ve kullandıysa ne amaçla kullanmış olabileceği meselesidir. James Chambers'ın ünlü Moğol askerî tarihi kitabında ipeğin askerî kullanımına yönelik şu söylem dikkat çekicidir:

“Deri [zırhın] yanı sıra her askerin ham ipekten yapılan uzun, gevşek bir iç gömleği giymesi gerekiyordu. Bir ok onun zırhını delip vücuduna nüfuz edebilirdi, fakat genelde ipeği delmekte başarısız olurdu ve bunun yerine ipeği kendisiyle yaranın içine taşırdı. Bir ok vücuda girerken kendi etrafında döner ve onu doğrudan dışarı çekmek, her zaman yaranın boyutunu ikiye katlayacağı için çoğunlukla oku diğer tarafa doğru itmek daha güvenliydi. Fakat Moğollar kıvrılmış ipeği yaranın çevresinden yavaşça kaldırarak, oku döndürüp girerken kullandığı aynı yoldan geri çekip çıkarabiliyorlardı ve böylece de [geride] mümkün olduğu kadar küçük ve sade bir oyuk kalıyordu. (...)”²

James Chambers'ın popüler olan ve içeriğinde pek çok ilginç bilgiyi (abartarak da olsa) sade bir üslupla sunan bu eseri, muhtelif konuları bakımından eleştirilere maruz kalmış olsa da sonraki çalışmalarda atıf almaya devam etmiştir. Öyle ki Kradin ve Skrinnikova çalışmalarında Chambers'a atıfta bulunarak “*Moğol askerlerinin askerî ekipmanlarının vazgeçilmez bölümünün*” deri altına giyilen “*ipek gömlek*” olduğunu belirtmişlerdir.³ Moğol askerî sistemi ve teçhizatı meselesi pek çok araştırmaya konu olmasına rağmen Moğolların zırh ve silahlarını, giyiniş tarzlarını olabildiğince iyi bir şekilde betimleyen Song elçileri Zhao Gong, Peng Daya ve Xu Ting'in notlarında ipek içlik konusuyla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Zhao Gong'un yazdığı “*Ordu ve Hükümet*” (軍政) ve “*Askerî Kıyafet ve Silahlar*” (軍裝器械) bölümleri içerisinde de böyle bir gözleme değinilmiyor.⁴ Batılı seyyahların eserlerinde de (Giovanni, Rubroek, Benedictus Polonus, Simon de Saint-Quentin gibi) böyle bir detay kaydedilmediği görülmektedir. Özellikle Moğolların yaşam tarzlarına dair çok detaylı gözlemlerde bulunan Song elçilerinin böyle bir durumdan bahsetmemesini gerçekten garip karşılamak gerekir. Muhtemelen James Chambers'ın bu söylemi bir yanlış anlaşılma veya fantazyanın eseridir. Ok yaralarının çok olduğu bir coğrafyada buna dair çeşitli tedbirlerin geliştirilmesi muhtemel olsa da kaynakların hiçbirinde ipeğin bu vasfına değinilmiyor. Aksine hijyen anlayışının yeterince gelişmediği bir devirde ve bilhassa suyla ilgili tabu nedeniyle, ipek içliklerin etkisinin tıbbi olarak zararlı olabileceğini de düşünmek mümkün olabilir. İpeğin böyle bir vasfından ziyâde lüks metâ olarak görülüyor olması ve akla getirdiği anlamlar kaynaklara daha fazla yansımaktadır. Elimizde Chambers'ın bu söylemini destekleyecek bir deney de mevcut olmadığına göre bu durum şimdilik sadece spekülasyon olarak kalmaktadır. Timothy May de ipek içliklerin böyle bir görevini kanıtlayacak herhangi bir kaynağın olmadığını düşünerek böyle bir durumun gerçek olması durumunda Çinlilerin Moğollara karşı savunmalarının daha iyi olması gerektiğini belirtiyor.⁵ Çin etkisi ve lüks kıyafetlerin yaygınlaşmasıyla beraber sıradan askerler arasında da ipek içliklerin kullanıldığı tahmin edilebilir. Göreceğimiz gibi Moğol muhafız sınıfı olan *Keşigten*'in en azından Çin'deki kıyafetlerinin iç kısmının gevşek ipekten yapıldığı dile getirilmektedir. Fakat Moğol ordusunun düzenli ve kastî olarak ipek içlik giydiğine ve amaçlarının ok yarasını azaltmak olduğuna dair herhangi bir tarihî söylem mevzubahis değildir. Her ne olursa olsun oklar muhtemelen su tabusu nedeniyle çoğunlukla kirli olan kıyafetleri yaranın içine taşımakta ve dolayısıyla çok daha fazla zarar vermekteydi.

Chambers'ın varsayımları dikkate alındığında, kıyafetlerin ve kumaşların Moğol ordusu için hayati derecede önemli olduğunu söyleyebileceğimiz bir başka kayda daha sahibiz. Konuyla ilgili 16 Ocak 1232'de Ögödey devrinde Kore'nin (Goryeo) fethiyle görevlendirilen Sartak'ın, Kore'ye mektubunda yer alan şu bilgiler dikkate şayandır:

¹ Wang Guowei, *Menggu Shiliao Si Zhong* 蒙古史料四種, Zhengzhong Shuju 正中書局, Taipei 1975.

² James Chambers, *The Devil's Horsemen (The Mongol Invasion of Europe)*, Book Club Associates 1979, s. 56.

³ N. N. Kradin, T. D. Skrinnikova, *İmperiya Çingis-Hana*, İzdatel'skaya Firma “Vostochnaya Literatura” RAN, Moskva 2006, s. 419.

⁴ Guowei, *age*, ss. 445-46, 452.

⁵ Timothy May, *The Mongol Art of War (Chinggis Khan and the Mongol Military System)*, Pen and Sword Books Ltd, South Yorkshire 2007, s. 67.

MOĞOL İMPARATORLUĞU'NDA İPEĞİN KULLANIM ALANLARI HAKKINDA

“(Senin elçinin ve Efendi Yönetici'nin getirdiği şeyler bize ulaştırıldı. İyi bir şey yok. Kumaş getirdin mi? (...). İsteddiğimiz iyi altın ve gümüşü, iyi incileri, susamuru derileri, alam'ı (?) ve iyi giysileri getirdin. 'Yeterli' diyorsun. (...) Büyük ordumuz evden günlerdir uzakta ve giydiğimiz kumaşların hepsi şimdi yıprandı. Bunu düşünecek ve bir milyon askerî üniforma [軍人衣服] getireceksin. Bu özel sunumun yanında takdim için on bin parça mor tül ipek [紫羅] getireceksin. Senin getirdiğin 230 susamuru (derisi) uygun. Şimdi, mor olanlarla geldiğinde, en iyi susamuru derilerinden 20 bin tanesini de beraberinde getireceksin. (...)”⁶

Bu ifadelerle bağlantılı olarak Moğol ordusunun sefer sırasındayken ipeği aynı zamanda para gibi kullanarak ordunun gerekli ihtiyaçlarını bu yolla temin ettiği görülmektedir. Bu bilgiye örnek olarak Ocak 1273'te Kubilay'ın Beiping Prensi 北平王 unvanlı oğlu Nomugan'ın 南木合 ordusuna 12,991 at, 61,531 koyun ve onun ordusuyla beraber Prens Taçar'ın ordusuna da ipek kumaşlar ve paralar bahşetmesi gösterilebilir.⁷ İpekli kıyafetlerin ordu seferdeyken yıpranan kıyafetlerin yerini alma amacı da güttüğü hattâ Moğol ordusu içerisindeki yoğun Çin birlikleri de göz önüne alındığında orduya verilen ipeklilerde aynı hedefin olduğu da tahmin edilebilir. Ledyard'ın tercüme ettiği pasaj özelinde, ordu içerisinde askerî üniformaların ipekten üretilmiş olması muhtemel olmakla beraber Moğol dönemi kaynakları, hammaddesi hususunda net bir bilgi ortaya koymuyorlar. Kaynakta bir tür “*üniforma*” (軍人衣服) olarak geçen bu kıyafetlerin ipekten imâl edildiğini varsaysak bile, hem içlik olarak kullanılmadıkları için hem de ok yarasını azalttığına dair herhangi bir bilgi mevcut olmadığı için Chambers'ın teziyle uzlaşmak yine mümkün değildir. Moğol askerlerinin üniforma giydiği veya benzer renkte kıyafetler giydiği ile ilgili daha kesin bir kayıt Simon de Saint-Quentin'nin eserinde yer almaktadır. O, Moğol kıyafetini betimlerken (dolayısıyla askerler) ön kollar haricinde bedenünümünü kaplayan ve dizden aşağı inmeyen, göbekten yukarıya doğru paralel şekilde açılabilen “*genelde siyah renkte* [in pluribus est nigri coloris]” bir kıyafetten söz etmektedir.⁸

Simon de Saint-Quentin'nin bu tasvirleri Reşidüddin'de yer alan Moğol askerlerinin görselleriyle büyük oranda örtüşmektedir. Sadece Orta Doğu'daki Moğol askerlerini gören Simon de Saint-Quentin'nin kolların açıkta kaldığı kıyafet betimlemesi muhtemelen İran etkisini yansıtmaktaydı. Ian Heath, Simon de Saint-Quentin'nin anlatısıyla örtüşen Reşidüddin'deki Moğol askerî kıyafetinin kesinlikle İran etkisinden kaynaklandığını düşünüyor.⁹ Dolayısıyla Orta Doğu'daki Moğol askerlerinin giysilerinin bu şekilde olup siyah renkli olduğunu düşünebiliriz.

Çok erken devirlerden itibaren Moğol ordusu kozmopolit bir ordu görüntüsü kazanmaya başlamıştı. Karluk, Uygur, Öngüt gibi Türk gruplar dışında kısa sürede Kitan ve Jin komutanları da, kendi birlikleriyle beraber orduya katıldılar. 1213 gibi erken bir tarihte Siyah Ordu 黑軍 veya Han Ordusu 漢軍 olarak bilinen, yerel halktan toplanan Çinlilerden ve Moğollara iltica eden Kitanlardan yardımcı bir ordu oluşturulmuştu.¹⁰ Bu kozmopolitliğin en bariz örneklerinden biri de Çinggis'in 1217'de Harezmi seferine çıktıktan sonra Jin savaşını sürdürmesi için geride bıraktığı Muqali'nin emrindeki ordudur. Çeşitli Moğol ve Öngüt boylarından oluşan toplam 23 bin kişinin yanında, sayısı verilmeyen ve Igor de Rachewiltz'in Moğol ve Öngüt birliklerinden daha fazla olduğunu tahmin ettiği, Yelu Tuhua, Shi Tianxiang, Liu Bolin, Shimo Xiandebu, Shimo Yexian vs. idaresindeki Çin ve Kitan birlikleri de emrindeydi.¹¹ Yuan Hanedanı'nın kuruluşuyla beraber ordu çok daha kozmopolit bir hâl almıştı. Geç dönemde (XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyıl başı) olmakla beraber, Çin'de özel olarak Kanglılardan, Kıpçaklardan, Ruslardan ve Alanlardan oluşan muhafız birlikleri mevcuttu.¹² Bu nedenle etnik kökenin ordu içerisindeki kıyafetin farklılaşmasında da rol aldığı düşünülebilir. Görev alınan ordular-

⁶ Gari Ledyard, “Two Mongol Documents from the Koryō sa”, *Journal of the American Oriental Society*, S. 83/2, 1963, ss. 234-35. Köşeli parantezler dışındaki parantezler Ledyard'ındır.

⁷ Song Lian 宋濂, *Yuanshi* 元史, Edt. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 1976, 7.144. (Bundan sonra YS olarak kısaltılacaktır). Ayrıca bkz: R. P. Hrapčevskiy, “Annalı Hubilaya” *Glavny İstočnik po İstorii Pravleniya Pervogo İmperatora Dinastii Yuan' (Tszuani 4-17 “Yuan' Şi”)*, Tsentr po İzüçeniyu Voenny i Obşçey İstorii, Moskva 2019, s. 185.

⁸ Jean Richard, *Simon de Saint-Quentin Histoire des Tartares*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1965, s. 42. Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006, s. 21.

⁹ Ian Heath, *Armies and Enemies of the Crusades 1096-1291 (Organisation, tactics, dress and weapons 96 illustrations)*, A Wargames Research Group Publication, Goring-by-Sea 1978, s. 107.

¹⁰ Igor de Rachewiltz, “Personnel and Personalities in North China in the Early Mongol Period”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 9, S. 1/2, 1966, s. 108.

¹¹ Guowei, *age*, ss. 185-86; Arhimandrit Palladiy, “Starinnoe Kitayskoe Skazanie o Çingishane”, *Vostochny Sbornik*, C. 1, Tipografiya Ministerstva Putey Soobşçeniya (A. Benke), Sanktpeterburg 1877, ss. 190-91; Igor de Rachewiltz, “Muqali (1170–1223), Böl (1197–1220), Tas (1212–1239), An-T'ung (1245-1293)”, *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200-1300)*, Edt. Igor de Rachewiltz vd., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993, s. 5.

¹² Thomas T. Allsen, “Population Movements in Mongol Eurasia”, *Nomads as Agents of Cultural Change*, Edt. Reuven Amitai, Michal Biran, University of Hawai'i Press, Honolulu 2014, s. 121; David M. Farquhar, *The Government of China Under Mongolian Rule (A Reference Guide)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1990, ss. 272-75; Ch'i-ch'ing Hsiao [Xiao Qiqing], *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard University Press, London 1978, ss. 97, 99-100.

arbalet ordusu, katapult ordusu, donanma¹³ mevzubahis olduğunda askerin giydiği kıyafetlerin de farklılaşmış olabileceği, ileride yapılması elzem önemli bir araştırma konusunu da beraberinde getirmektedir.

Yuanshi'de muhafızların/*Keşig* (儀衛) “*astarlı zırh*” (襪甲) denen “*bulut desenli* [雲肩], *siyah* [veya mavi] *işlemeli ipekten, kenarları beyaz işlemeli ipekten* [錦], *göğüs kısmı keçeden, içi beyaz ince ipek kumaştan* [裏以白絹]” bir kıyafet giydikleri dile getiriliyor. Yine “*astarlı uzun cübbe*” (襪袍) adı verilen “*koyu kırmızı işlemeli ipekten*” (緋錦) imâl edilen kıyafetler giydikleri söyleniyor. Muhtemelen bunların üzerine de bir tür yelek giyiyorlardı.¹⁴

Muhafızlar ayrıca, Moğol İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi muhtelif festivaller sırasında almış oldukları *cisün* kıyafetlere de sahiplerdi. Marco Polo'ya göre, yılda on üç kez gerçekleştirilen *cisün* festivallerinde, on iki bin kişilik *Keşigten* grubuna Kubilay tek renkli, ipek ve altından *cisün* elbiseleri dağıtıyordu ve festivallerde herkes tek renk *cisün*ler içerisindeydi. Fakat hükümdarın kıyafeti çok daha değerliydi ve daha kıymetli taşlarla bezeli idi.¹⁵ *Yuanshi*'de muhtemelen *Keşig* içerisinde kullanılan “*asker uzun cübbelerinin*” (士卒袍) ise “*bir tür çiçek desenli* [寶相花] *bezayağı sert ipekten* [絹繩]” yapıldığı dile getiriliyor. Giydikleri “*dar kollu uzun cübbeleri*” (窄袖袍) ise “*ya ipek bezden ya da sert ipekten* [羅或繩]” imâl ediliyordu. *Keşigten* bunlar dışında Moğolca *terlig* olarak bilinen ve Çince *bianxian* (“*örgü kuşaklı*”) denen cübbelerden de giyiyordu.¹⁶ Dolayısıyla kurumsallaşma ve zenginleşme ile beraber *Keşigten*'in kıyafeti de sıradan askerlerin kıyafetinden farklılaşmıştı.

İpek, pamuk, yün gibi materyallerle doldurulan, keçe, deri ve kalın kumaşlardan örülen nispeten yumuşak Moğol zırhı muhtemelen en yaygın olan zırh türüydü. Dolayısıyla ipekle de doldurulabileceğini düşündüğümüz ve diğer *lamellar* zırhların (*hudesutu huyah*) altına da giyilen bu uzun kıyafetler zırh işlevi görüyordu ve yukarıda *Keşigten*'in giydiği söylenen özellikle ilk kıyafet türünü zırh olarak algılayabiliriz. Moğolcada bu tip zırhlara *hatanghu de'el*, yani “*çelik gibi sertleştirilmiş cübbe*” ismi veriliyordu. Bu da bu tip zırhların sertleştirilmiş, zırh olarak kullanılan yapısını ifade etmektedir. Minyatürlerde ve Japon tasvirlerinde karşımıza çıkan, askerlerin soft kumaş giysileri aslında bu tip zırhlardı.¹⁷

Moğol ordusundaki askerler Peng Daya'nın söylediği gibi barış zamanlarında düzenli olarak herhangi bir maaş, ödül vs. almıyorlardı. Ancak bir zafer kazanıldığında kendilerine; at, altın ve gümüş *payzalar* 牌 (*gerege*) ve bilhassa “*kenevirli ipek*” (紵絲) dağıtıldığından, kentlerin yağmalanması sırasında ise değerli metâların ordu tarafından ilk bulanlarca götürüldüğünden bahsetmektedir.¹⁸ Ancak bu durumun ordunun disiplinini bozacak kadar büyük bir engel teşkil etmediği anlaşılıyor. Splitli Thomas Mohi Meydan Muharebesi'nde Macarların kaçtığını gören Moğol ordusunun hiçbir şekilde Macarların kaçarken arkalarında bıraktıkları “*para, altın ve gümüş vazolara, kırmızı kıyafetlere ve kaliteli teçhizâta*” bakmadıklarını ve sadece öldürebilecekleri kadar çok düşman öldürmeye odaklandıklarını söylemektedir.¹⁹ Fakat elbette bu gibi hâller dışında da bahis konusu ettiğimiz *cisün* festivallerinde veya tahta geçiş törenlerinde dağıtılan üeşler ve otoritesini sağlamlaştırmak isteyen hükümdarların (Güyük gibi) eli açık bir şekilde pay dağıtımı, ordu için aralarında ipekli kıyafet ve kumaşların bulunduğu metâları daha ulaşılabilir bir hâle getiriyordu.

Kıyafetlerin ve kumaşların Moğol İmparatorluğu'ndaki önemi nedeniyle Yuan Hanedanı'nda *Keşig* (Muhafız) grubu içerisinde sırf sarayda kullanılan kıyafetlerden sorumlu, *sügürçi* 速古兒赤 adı verilen görevliler vardı.²⁰ Dolayısıyla ilk başta temel görevi hükümdarın muhafızlığını yapmak olan bu askerî kurum dallanıp budaklanarak diğer pek çok farklı görevinin yanında kıyafetlerden de sorumlu bir kurum hâlini almıştı. Askerî bir temelden doğan Moğol İmparatorluğu'nda bu tip görevlerde askerlerin kullanılıyor olması hem kıyafetlerin hem de askeriyenin önemini göstermektedir.

Ordu ve ipek arasındaki bağı incelerken ipeğin kullanılmış olabileceğini düşündüğümüz bir diğer saha ise Moğol sancak ve flamaları idi. Muhtelif belirsizlikler ve kaynak azlığı nedeniyle tam olarak kesin bir sonuca varmak zor gözükse de orduda tuğ mu, yoksa muhtelif simgelere sahip, renkli flamalar mı kullanıldığı meselesi araştırmaya muhtaçtır. Her hâlükârda Göktürk Devri ve sonrasındaki kaya resimlerinde (özellikle Orta Asya ve

¹³ Hsiao, *age*, ss. 73-74.

¹⁴ *YS* 78.1940.

¹⁵ Paul Pelliot, A. C. Moule, *Marco Polo The Description of the World*, C. 1, George Routledge and Sons Limited, London 1938, s. 221.

¹⁶ *YS* 78.1940, 1941.

¹⁷ M. V. Gorelik, “Ranniy Mongol'skiy Dospheh (IX-Pervaya Polovina XIV v.)”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Mongolii*, Edt. A. P. Derevyanko, Ş. Natsagdorj, Nauka, Novosibirsk 1987, ss. 163-208.

¹⁸ Guowei, *age*, s. 496; Chao Hung-Sü T'ing-P'eng Ta-ya, *Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shih-lüeh: Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen, 1221 und 1237 (nach Vorarb. von Erich Haenisch und Yao Ts'ung-wu)*, çev. Peter Olbricht-Elisabeth Pinks, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1980, s. 161; Thomas T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge University Press 1997, s. 56.

¹⁹ Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney, *Der Mongolensturm Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Verlag Styria, Graz Wien Köln 1985, ss. 243-44.

²⁰ Hsiao, *age*, s. 94.

Kazakistan'da tuğların yanında açık flama tasvirleri mevcuttur ve yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.²¹ Kaşgarlı Mahmud bir tür ipek kumaşı ifade ettiği anlaşılan *tañuk* için “*savaşta mızraklara ve sancaklara takılan ipek parçası*” anlamını veriyor. *Batrak* için ise “*savaşçının alameti olan, ucunda ipek parçası bulunan sıvık, bayrak*” demektedir.²² Dolayısıyla Orta Asya Türk dünyasında askerî ekipmanların (mızrak gibi) ucuna ve aynı zamanda sancaklara takılan ipek flamalar yaygın bir şekilde kullanılıyordu.

Zhao Gong, Çinggis Han'ın pür beyaz sancağına atıfta bulunduktan sonra bunun haricinde muhtemelen Çinggis Han'ın çadırını ayırt edecek hiçbir “*sancak ve bayrağın* [旌幢]” kesinlikle olmadığını dile getiriyor.²³ *Yuanshi*'de, Muqali'nin biyografisinde, Çinggis Han'ın Muqali'ye 1217'de “*dokuz tuğlu büyük sancak* [九旂大旗]” verdiği anlatılıyor.²⁴ Song elçisi Zhao Gong Muqali'nin bu sancağıyla ilgili ayrıntıya girerek dokuz kuyruklu (尾) olup beyaz renkte olduğundan ve ortasında siyah bir ay simgesinin varlığından söz etmektedir.²⁵ Karşımıza çıkan yegâne sorun bu siyah ay simgesinin kumaş üzerindeki bir simge olup olmadığı meselesidir. Splitli Thomas Moğol sancaklarının (*vexillum*) kısa olup siyah veya beyaz renk olduğunu ve ucunda yünden topların bulunduğunu dile getirmektedir.²⁶ Ian Heath bu kayıttan yola çıkarak Zhao Gong'un “*siyah ay*” bahsinin aslında sancağın ucundaki siyah yün yumağını belirttiğini dile getiriyor.²⁷ Dolayısıyla bu sancağı bir tuğ olarak düşünüyor. Witold Świątosławski ise tam aksine siyah ayın kesinlikle kumaş flama tasviri olduğunu, aksi takdirde mâkul bir açıklamanın zor olacağını söylüyor. Buna kanıt olarak da Marco Polo'nun aktardığı, Kubilay'ın “*güneş ve ay*” içeren sancak tasvirini gösteriyor.²⁸ Biz bu iki varsayım içerisinde Świątosławski'nin görüşüne daha yakın duruyoruz. Çünkü Zhao Gong açık bir şekilde “*ortasının* [中有]” siyah aya sahip olduğunu dile getiriyor. Bu da kumaş bir flama üzerindeki sembol için çok daha mâkul bir konum olacaktır. Çünkü Splitli Thomas yün top için uç kısma (*in summitate*) atıfta bulunuyor.

Marco Polo, Kubilay'ın, Nayan'la muharebe sırasında yükselttiği sancağından bahsederken “*güneş ve ay*” figürlü bir sancağına atıfta bulunmaktadır. Muhtemelen bu kumaşlı bir sancaktı ve figürler kumaş üzerine işlenmişti.²⁹ Dolayısıyla Muqali'nin sancağındaki “*siyah ay*” bahsinin de flama tasviri olmasını kuvvetle muhtemel buluyoruz. Fakat her ne olursa olsun Moğol sancaklarının bir kısmı, Reşidüddin'in tasvirlerinden de görüldüğü gibi hem at kılı hem de flamaya sahipti. Bu yüzden ilk devirlerde ipeğin kullanılmış olabileceği askerî araçlar arasında flamaların olduğunu düşünüyoruz.

Moğol sancaklarındaki flama konusunda muhtemelen en belirsiz anlatılardan biri Jan Długosz'un yıllığında mevcuttur. Liegnitz Muharebesi'nden bahsederken Moğolların dev bir “X” işaretinin boyandığı büyük bir sancaklarının var olduğunu, bu sancağın üzerinde de sallandığında pis kokulu bir sis yayan sakallı büyük bir kafanın mevcut bulunduğunu dile getiriyor.³⁰ Jan Długosz'un bu tasviri spekülasyona açıktır. Moğolların gaz yayan insan başı şeklinde bir âlet kullanıp kullanmadığı meselesi çalışmamızın sınırları dâhilinde değildir. Fakat konumuz açısından bir “X” işaretinin boyandığına yönelik atıf açıkça flamaları işaret ediyor. Eğer bu Jan Długosz'un uydurması değilse Moğol ordusu içerisindeki bir Hristiyan Nesturî birliğinin sancağına işaret ediyor olabilir.³¹ Aksenov ve Yurçenko ise Jan Długosz'un bu sancak anlatısının üç boyutlu dev bir ejderha figürüne sahip bir sancağı ifade edebileceğini söylemektedir.³² Dolayısıyla hâlâ çözüm bekleyen bir problem olarak karşımızdadır. Moğol ordusu içerisinde flamalı sancaklar dışında kontrol ve iletişim amacıyla küçük flamaların kullanıldığı da anlaşılıyor. *Jinshi*'de, 1232'de Jin Hanedanı'na karşı gerçekleştirilen sefer sırasında Yushan'da, Moğol ordusu bölgeye geldiğinde “*Büyük Komutan'ın*” (大帥) bu orduyu “*iki küçük flama*” (兩小旗) ile teftiş etmeye geldiği ve ordunun ilerlemeyi durdurduğundan bahsediliyor. Yine ardından “*Büyük Komutan'ın*”, flamayla kullanarak çeşitli generalleri yanına topladığı ve onlarla uzun süre görüştüğü aktarılıyor.³³ Bağlama göz

²¹ A. M. Dosimbaeva, “Tamgi i Epigrafika v Sostave Tyurkskih Svyatilişç”, *Zapadny Tyurkskiy Kaganat Atlas*, Edt. A. Dosimbaeva, M. Joldasbekov, İzdatel'stvo “Service Press”, Astana 2013, s. 405.

²² Kaşgarlı Mahmud, *Divānu Lugāti't-Türk*, Edt. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara 2014, ss. 578, 853; Mahmūd al-Kāşgarī, *Divān Lugāt at-Türk*, çev. Z. A. Auezova, Dayk-Press, Almatı 2005, ss. 433, 1012.

²³ Guowei, *age*, s. 452; Nikolay Ts. Munkuev, *Men-da Bey-lu* (“*Polnoe Opisanie Mongolo-Tatar*”) (*Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka XXVI*), İzdatel'stvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1975, s. 76.

²⁴ *YS* 119.2932.

²⁵ Guowei, *age*, s. 452.

²⁶ Göckenjan, Sweeney, *age*, s. 252; *Thomae Archidiaconi Spalatenensis Historia Salonitanorum Atque Spalatinorum Pontificum-Archidiacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split* (Latin text by Olga Peric), çev. Damir Karbic, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Central European University Press, Budapest-New York 2006, s. 284.

²⁷ Heath, *age*, s. 108.

²⁸ Witold Świątosławski, *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th-14th Centuries)*, çev. Maria Abramowicz, Oficyna Naukowa MS, Łódź 1999, s. 100.

²⁹ Pelliot, Moule, *age*, s. 197.

³⁰ *The Annals of Jan Długosz (Annales seu cronicae incliti regni Poloniae)*, çev. Maurice Michael, IM Publications, Charlton 1997, s. 180.

³¹ Świątosławski, *age*, s. 99.

³² S. V. Aksenov, A. G. Yurçenko, *Hristianskiy Mir i “Velikaya Mongol'skaya İmperiya”*: *Materialı Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda*, Evraziya, Sankt-Peterburg 2002, s. 292.

³³ *JS* 112.2471-2472; Carl Fredrik Sverdrup, *The Mongol Conquests (The Military Operations of Genghis Khan and Sübe'etei)*, Helion and Company Limited, Warwick 2017, s. 40.

atıldığında, ordu içerisindeki koordinasyonu sağlamak için kullanılan bu araçların flamalar olduğu anlaşılıyor. Zhao Gong da Muqali'den alt seviyede sadece ordudaki komutanların (元帥), bir sancağının (旗) olduğundan söz ediyor.³⁴ Bize kalırsa yine bağlama göz gezdirildiğinde burada ordu içerisindeki iletişim için kullanılan flamalar yerine muhtemelen sahip olanın rütbesini belirten sancakların kastedildiği anlaşılıyor. Belki de sancaktaki kıl veya tuğ sayısı bu bakımdan belirleyici idi.

Son olarak Moğol ordu teçhizatı içerisinde ipekle ilişkilendirebileceğimiz bir durum daha vardır. Tahta çubuklardan örülen Moğol kalkanlarının (*halha*) içerisinde, pamuk veya ipek iplikler bulunuyordu. Moğolca “kesilmiş söğüt çubuğu” anlamına gelen *halhasun* kelimesinden³⁵ türediğini düşünebileceğimiz, “*kalkan*” anlamındaki Moğolca “*halha*” kelimesi de bu kalkanların tahtalardan örülen yapısına atıfta bulunmaktadır. Muhtemelen spiral şeklinde birbirleri arasından geçirilerek örülen bir tür sepet tarzındaki tahta çubukların arasından ve etrafından, kalkanın bu örgü yapısını sağlamlaştırmak, desteklemek ve belki de darbeyi hafifletmek için pamuk veya ipek iplikler de dolaştırılıyordu.³⁶ Arkeolojik buluntulara ve yazılı kaynaklara bakıldığında muhtemelen bu yapının bütününe deri kılıflar da geçirilebilmekteydi. Hafif, kısa ve dairesi süvari kalkanları dışında Moğolların yaya durumda kullandıkları uzun, dört köşeli kalkanların ve ayrıca metal kalkanların da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Giovanni de çok kullanılmadığını düşündüğü Moğol kalkanlarının söğüt dallarından veya diğer dallardan yapıldığını söylüyor.³⁷ Reşidüddin bir mektubunda “*Büyük Ordo*”ya, diğer silah ve ekipmanlar dışında üzeri “*muhtelif renkteki ipeklerle*” beraber örülmüş 1.000 parça bambu kalkan ve 2.000 parça da “*renkli ipliklerle*” beraber örülmüş, sıradan tahtadan yapılmış kalkan yollarına gerektiğini dile getiriyor.³⁸ Bu kayıt muhtemelen kalkanın yapısını sağlamlaştırmanın yanında renk kısmını göz önüne aldığımızda süs amacıyla da kalkanların bambu veya tahta yapısının ipek ipliklerle beraber sarıldığını göstermektedir.

2. Moğol İnanç Sisteminde İpeğin Kullanımı

İpeğin kullanım alanının çok geniş olduğunu gösteren diğer bir sahayı ise dinî hayat içerisinde bulmak mümkündür. Moğolların *ong'un* denen³⁹ ve çeşitli ruhları kendisinde barındırdığına inanılan kutsal tasvirleri, keçe ve metal dışında ipekten de üretilebiliyordu. C. de Bridia, Moğol konutlarının önünde (*ger* veya *çomçog* yurtları) yer alan çatılı bir araba (*telege*) içerisinde “*ipekten yapılmış putlar*” bulundurduklarını ve herhangi bir kimsenin bunlardan birini çalması hâlinde derhal öldürüldüğünü söylemektedir.⁴⁰ Aynı bilgi Pian del Carpine'in eserinde de yer almakta, bazı “*ipek putlar*”ın kapının önündeki “*in pulcro curru tecto* [güzel bir çatılı araba]” içerisinde koyulduğundan, bu tip putları muhtelif yurtların baş hatunlarının bir araya gelerek titiz bir şekilde ördüklerinden ve işlem bittikten sonra bir koyunu kurban edip kemiklerini ateşte yaktıklarından bahsetmektedir.⁴¹

Yine *Yuanshi* içerisinde imparatorların ölümünden sonra gerçekleştirilen cenaze törenleri anlatılırken *nesic* kumaşlara değinilmektedir. Burada imparatorun tabutunun, mavi-yeşil kenarlı *nesic* kumaşların asılı bulunduğu “*beyaz keçeden*” bir arabaya (輿車) konduğu ve tabutun kendisinin de *nesic* ile kaplandığı söylenir. Bu cenaze arabasının ve muhtemelen kafilenin en önünden dizginleri ve eyerleri altın ile süslenmiş, eyer örtüsü *nesic*den “*altın ruh atı* [金靈馬]” denen bir at süren “*bir Moğol kadın büyücü* [蒙古巫媼]” gidiyordu.⁴² Burada bir kadın şamana değinildiği barizdir. “*Altın*”ın kutsiyeti ve imparatorluğun kendisini simgelemesi olgusu *nesic* ipeklerin ve altının yoğun bir şekilde kullanılmasına neden oluyordu. Beyaz rengin de Moğol İmparatorluğu'nda “*uğur, talih ve saflık*” gibi simgelediği anlamlar göz önüne alınca altının, altınlı ipeklerin ve beyazın yoğun kullanıldığı bir cenaze törenini gözlerimizin önüne getirmektedir.

3. İpekli Arabalar (*Telege/Tergen*) ve Çadırlar

Bozkırda kullanılan üstü örtülü Moğol arabaları Batılı ve Çinli seyyahlar tarafından ilgi çekmiş ve etraflıca betimlenmiştir. Çinli seyyahlar genel itibarıyla bu arabalardan “*kara arabalar*” (阜車)⁴³ veya “*keçe arabalar*” (

³⁴ Guowei, *age*, s. 452.

³⁵ Erich Haenisch, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-cha'o Pi-shi) Geheime Geschichte Der Mongolen*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1939, s. 58.

³⁶ Świętosławski, *age*, s. 40.

³⁷ N. P. Şastina, *Djiovanni del' Plano Karpini İstoriya Mongalov; Gil'om de Rubruk Puteşestvie v Vostoçne Strani*, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo Geografiçeskoy Literaturi, Moskva 1957, s. 51.

³⁸ A. İ. Falina, *Raşid ad-din: Perepiska*, Nauka, Moskva 1971, s. 349.

³⁹ Ferdinand D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1960, s. 614.

⁴⁰ Aksekov, Yurçenko, *age*, s. 116; Raleigh Ashlin Skelton, Thomas E. Marston, George Duncan Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*, Yale University Press 1965, s. 88.

⁴¹ P. Anastasius van den Wyngaert, *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*, Quaracchi-Firenze 1929, s. 37; Christopher Dawson, *Mission to Asia*, Harper Torchbooks-The Cathedral Library, New York 1966, s. 9.

⁴² *YS 77.1925-1926*; Allsen, *age*, s. 67.

⁴³ Guowei, *age*, s. 265.

氈車)⁴⁴ olarak bahsetmektedir. Bu tip arabalar muhtemelen çoğunlukla siyah keçe ile örtülüydü.⁴⁵ Aynı bir yayınımda uzunca incelemeye çalıştığımız gibi bu tip arabalara Moğol literatüründe *kara'utay telege/tergen* ismi veriliyordu. Fakat muhtemelen yine ekonomik şartların iyileşmesiyle ve Moğol coğrafyasına yoğun ipek akışının meydana gelmesiyle beraber üst kademedeki kişiler bu arabaları ipek ile de örtmeye başlamıştı. Örneğin İbn Battuta “*altınla işlenmiş ipeklerle örtülmüş arabalarda*” dört hatunun seyâhat ettiğini dile getiriyor.⁴⁶ Genelde kadınların seyahat ettiği bu tip arabaların iç kısımlarında da, yukarıda cenaze arabası söyleminde belirttiğimiz gibi, ipek kumaşların kullanılmış olması büyük bir olasılıktır. Moğollar Yuan Hanedanı ve bilhassa Kubilay ile beraber Çin'in kimi kültürel unsurlarını da benimsemeye başladılar. Bu unsurlar arasında Çin arabaları da mevcuttu. Yuan imparatorlarının kullandığı bu imparatorluk arabalarının (輿輅) belli kısımlarında ipeklilerin kullanıldığı görülmektedir. Bunları bir tür tahtırevan olarak da düşünmek mümkündür. Eski Çin geleneğinden gelen bu imparatorluk arabaları; dekor ve süslemelerinin yeşim, altın, fildişi, deri ve ahşap olmasına göre adlandırılmaktadır. Bu arabaların siyah, kırmızı, beyaz, mavi ve sarı renkte oldukları ve çoğunlukla da altınla süslandıkları anlaşılıyor. Bu tip arabalarda kullanılan atlar ise muhtelif ipeklilerle süsleniyordu.⁴⁷ Koşum hayvanlarının (*kölgen*) ipeklilerle süslediği kaydına muhtelif kaynaklarda da rastlayabiliyoruz. Kubilay'ın isyancı komutanı Nayan ile savaşı sırasında bindiği “*büyük tahta kaleyi*” çeken filler, “*ipek ve altın kumaşlar*” ile örtülmüştü.⁴⁸ *Yuanshi*'de de ipeğe herhangi bir atıfta bulunulmadan imparatorların sıradan teftişlerinde kullandığı bir fil arabasından (象輅) bahsedilmektedir.⁴⁹ İbn Battûtâ'ya göre Özbek Han'ın (h. 1313-1341) hatunlarının arabasını çeken atlar da altın ipek örtülerle süslenmişti.⁵⁰

Dolayısıyla üst kademedeki kişiler hem çadırlarının ve arabalarının hem de hayvanlarının görkemi ile diğerlerinden kolaylıkla ayırt edilebiliyordu. Moğol İmparatorluğu'nun zenginleşmesi ile beraber üst kademe kişiler altını ve ipeği çok daha geniş çaplı kullanır olmuştu. Bu durumu, çadırların gelişim çizgisinden de görmek mümkündür. Dış organlarla sabitlenen geniş otağlar ve bilhassa Çin veya Batı'dan gelen farklı kumaş türlerinden imâl edilen çadır türleri kullanılmaya başlamıştır. Bu tip gösterişli çadırlara birinci elden tanık olmuş muhtelif gözlemcilerle sahibiz. Örneğin Kadı Muhiddin Ebulfazl Abdullah ibn Abdüzzâhir'e ve el-Mufaddal'a göre Berke'nin büyük çadırının dışı beyaz keçe ile kaplıydı ve içi “*ipekli kumaşlarla, değerli taş ve incilerle*” örtülmüştü.⁵¹ Örneğin Cüveynî'ye göre Nisan-Mayıs 1256'da Hülegü'nün İran'a gelişi şerefine, Möngke Ha'an'ın emriyle Argun Aqa, Tüs yakınlarındaki Cinh el-Fukara'da *nesîc*den bir çadır kurduğunu. Çadırın kurulumu için uzman zanaatkârlar muhtelif imâlathânelerden buraya gelmişti.⁵² Moğol İmparatorluğu'nun en doğu ucu diyebileceğimiz Kore Yarımadası'nda çarpışan Moğol generallerinden Sartak'ı, 1231'de ziyaret eden Kore elçileri, onu işlemeli ipeklerle süslenmiş keçe bir çadır içinde bulmuşlardı.⁵³

4. Moğol İmparatorluğu'nda İpekten Üretilen Paralar (Kâğıt Mı, İpek Mi?)

Kâğıt paranın *Yeke Mong'ol Ulus* devrindeki mevcudiyeti ve dolaşımı bilinen bir olgudur. Bu tip paraların kullanımını MÖ 119'daki deri paralara dek geri götürmek mümkündür.⁵⁴ Fakat Moğollar için en yakın örnek elbette Kitan ve Liao kâğıt paralarıydı. Yuan Hanedanı'nın kayda değer başarılarından sayılan yaygın kâğıt para kullanımı Çin'de Tang Hanedanı'na dek geri gitmektedir.⁵⁵ Kâğıt paranın Moğollar arasındaki ilk kullanımının Çinggis Han devrine dek uzandığı biliniyorsa da temelde Ögödey Ha'an devrinde bir devlet politikası olarak başlatıldığını ve Kubilay devrinde hız kazandığını söyleyebiliriz. 1224-1227 arasındaki bir zamanda Muhuli/Muqali'nin danışmanlarından Heshi'nin (何實), Bozhou'da (博州) savaşın yarattığı yıkım yüzünden “*ipek rezervli, sayı basılı* [paraları] [絲數印]” *huizi*⁵⁶ ile karşılıklı bir takas değeri belirleyerek, yalnızca bu

⁴⁴ Wang Yun 王輝, Yang Yu 楊瑀, *Yutang jiahua* 玉堂嘉話; *Shanju xinyu* 山居新語, Edt. Yang Xiaochun, Yu Dajun, Zhonghua shuju, Beijing 2006, s. 174.

⁴⁵ Pelliot, Moule, *age*, s. 169.

⁴⁶ R. Hrapačevskiy, *Zolotaya Orda v Istočnikah (Materialy dlya İstorii Zolotoy Ordi ili Ulusa Djuči)*, C. 1 (Arabskie i Persidskie Soçineniya), Tsentr po İzuçeniyu Voennoy i Obşçey İstorii, Moskva 2003, s. 138; İbn Battûtâ, *The Travels of İbn Battûtâ (A.D. 1325-1354)*, C. 2, çev. H. A. R. Gibb (from the Arabic text edited by C. Defrémery and B. R. Sanguinetti), Cambridge (Published for the Hakluyt Society) at the University Press 1962, s. 494.

⁴⁷ *YS* 78.1944-1953.

⁴⁸ Pelliot, Moule, *age*, s. 197.

⁴⁹ *YS* 78.1953

⁵⁰ Hrapačevskiy, *Zolotaya Orda v Istočnikah*, s. 133.

⁵¹ Hrapačevskiy, *age*, s. 45, 93.

⁵² Alau'd-din Ata Melik Cüveynî, *Ta'rih-i Cihângüşâ*, Edt. Mirza Muhammed ibn Abdu'l-vahhab Kazvinî, Luzac and Co., London 1937, C. 3, s. 103. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 504.

⁵³ Kim Jongseo vd., *Goryeosa/Gaolishi* 高麗史, C. 2, Edt. Sun Xiao 孙晓, Zheng Linzhi 鄭麟趾, Xinan Shifandaxue Chubanshe 西南师范大学出版社, Chongqing 重庆 2014, 23.709.

⁵⁴ Henry Yule, *Cathay and the Way Thither (Being a Collection of Medieval Notices of China)*, C. 2, Cambridge University Press, New York 2009, s. 289.

⁵⁵ *YS* 93.2369.

⁵⁶ Song Devri kâğıt paraları için kullanılan bir isimlendirmedir.

bölgeye has olmak üzere dolaşıma soktuğu söylenir.⁵⁷ Daha sonra ise 1236 yılında Yelu Chucai'ın Jin'in başına gelen enflasyonu örnek göstererek kâğıt para basılsa dahi değer bakımından “*on bin ding'i* [萬錠]” aşmaması gerektiği tavsiyesine rastlıyoruz.⁵⁸ Bu paralara ise Jin Hanedanı örneğine göre üretildiklerinden Jin'de de aynı isimle anıldığı için *Jiaochao* (交鈔) adı verilmişti. 1260 öncesi banknotlarının temel özelliği az miktarda ve bölgesel olarak çıkarılmasıydı.⁵⁹

1260'tan itibaren vergilerin gitgide daha sabit ve düzenli bir şekilde toplanır bir hâl almasıyla paralel şekilde kâğıt para kullanımı çok daha geniş bir alan kazandı. 1260'ta Kubilay'ın tahta çıkması ile beraber tüm imparatorluk genelinde ortak bir para sistemi kurmak amacıyla kâğıt paralar dolaşıma sokulmuştu. Bunun sebepleri arasında ise Arık Böke ile başlayan mücadele dışında Song Hanedanı'nı fethetme girişiminin ve merkezileşmenin getireceği yüksek maddî yükü azaltma, ayrıca kâğıt parayı dolaşıma sokarak saray halkına ve *Keşigten*'e *cisün* festivallerinde ve yıllık bağışlarda (歲賜) verilecek altınlı ipekleri, değerli kumaşları, gümüşü ve altını finanse etme, Kuzey Çin'de Möngke Devri'nden beri gelen gümüş darlığı ve bakırın yeterli miktarda bulunmaması, diğer metâlara kıyasla kâğıt paranın diğer bölgelerdeki farklı çeşitteki para türlerinin yerini alma konusundaki pratikliği gibi nedenler yatıyordu.⁶⁰ Yuan Devri “*itibâri para*” temelli ekonomi girişiminin, önceki hanedanların çoğunlukla nakit bronz paralara dayanan ekonomisinden keskin bir ayrılma teşkil ettiği söylenir.⁶¹ Kubilay'a kâğıt paranın ortak para olarak belirlenmesi konusundaki tavsiyeyi ise muhtemelen ünlü danışman Liu Bingzhong vermişti.⁶² 1260'ta dolaşıma sokulan bu kâğıt paralara *Sichao* 絲鈔 (“İpek Temelli Banknot”) veya *Jiaochao* 交鈔 (“Takas Banknotu”) ismi verilmişti.⁶³ 1260 yılından itibaren Kubilay'ın ilk imparatorluk dönemine atıfla (1260-1264) isimlendirilen üç tür banknot tedavüle sokulmuştu: *zhongtong jiaochao* (中統交鈔), *zhongtong yinhuo* (中統銀貨) ve *zhongtong yuanbaochao* (中統元寶鈔).⁶⁴ *Zhongtong jiaochao* ay-yıl fark etmeksizin tüm bölgelerde dolaşıma girmesi amacıyla çıkarılmıştı.⁶⁵ Bu yüzden *tongxing jiaochao* 通行交鈔 (Her Yerde Tedavülde Olan Takas Banknotları) olarak da adlandırılabilir. Konumuz açısından mühim olan nokta ise 1260 banknotlarından bu ilkinin, diğer ikisinin aksine, ipek rezervlere dayalı basılmasıydı. Her 50 *liang* (兩) gümüş bu tip 1000 *liang* (兩) ipek (temelli) banknot (絲鈔) ile değiştirilebiliyordu ve imparatorluk genelindeki malların fiyatlarını belirleyen “*ipek kurları*” idi.⁶⁶ Fakat muhtemelen daha sonra çıkarılan banknotlarla beraber ipeğin rezerv olarak kullanılma durumu ortadan kalkarak gümüş rezerv en yaygın konuma gelirken *zhongtong yuanbaochao* en baskın banknot hâlini alacaktı.⁶⁷

Song Hanedanı'nın yıkılış zamanına kadar (1276) bahsettiğimiz bu banknot türlerini de ihtiva eden banknotlar ham ipekten (綿) ve hattâ nispeten az olmakla beraber *damask* ipeğinden (綾) veya işlemeli ipeklerden (錦) üretiliyor ve tahtabaskı tekniği ile yazı, damga ve rakamlar basılıyordu; fakat sonra beyaz dut ağacından üretilen kâğıtlar ve basım aracı olarak bakır levhalar kullanılır oldu.⁶⁸ *Zhongtong jiaochao* dışındakiler gümüş endeksli olmakla beraber örneğin dolaşıma girmediği söylene de birim olarak “*1 liang, 2 liang, 3 liang, 5 liang ve 10 liang*” şeklinde üretilen ve “*her liang'ı 1 liang beyaz gümüşe*” eşit olan kısa süreli *zhongtong yinhuo* banknotlarının, işlemeli *damask* ipeğinden imâl edildiği kaydediliyor.⁶⁹ Anlaşılan o ki daha sonra Marco Polo'nun da sürecinden ayrıntılı olarak bahsettiği temelde beyaz dut ağacı (*Morus alba*) kabuğundan imâl edilen kâğıt banknotlar yaygınlık kazanmıştı.⁷⁰ Temelde bugüne kalan kâğıt para örneklerinden yola çıkıldığında ise ipek ve kâğıt paraların renklerinin gri, mavi ve siyah tonları arasında değişiklik gösterdiği; boyutlarının ise para türlerine, para değerine, bölgelere ve zamana göre farklılaştığı anlaşılıyor.⁷¹

1260'ta, yıpranmış paraların yenisiyle değiştirilebildiği veya bu banknotları karşılık geldikleri değerli metâllerle (gümüş ve altın) takas eden (ya da tam tersi) Zhongdu Takas Bankası 中都行用庫 kurulmuştu. Daha

⁵⁷ Herbert Franke, *Geld und Wirtschaft in China unter der Mongolen-Herrschaft (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Yüan-Zeit)*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1949, s. 35. Ayrıca bkz: YS 150.3552

⁵⁸ YS 146.3460.

⁵⁹ H. F. Schurmann, *Economic Structure of the Yüan Dynasty (Translation of Chapters 93 and 94 of the Yüan shih 元史)*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1956, s. 133.

⁶⁰ Hans Ulrich Vogel, *Marco Polo Was in China (New Evidence from Currencies, Salts and Revenues)*, Brill, Leiden-Boston 2013, ss. 94-96.

⁶¹ Vogel, *age*, s. 92.

⁶² Franke, *age*, s. 37.

⁶³ Hok-Lam Chan, “Liu Ping-chung 劉秉忠 (1216-74): A Buddhist-Taoist Statesman at the Court of Khubilay Khan”, *T'oung Pao*, C. 53, 2, S. 1/3 (1967), s. 135.

⁶⁴ Franke, *age*, s. 38.

⁶⁵ YS 206.4594.

⁶⁶ YS 93.2369; Franke, *age*, s. 38; Schurmann, *age*, s. 138.

⁶⁷ Schurmann, *age*, s. 134.

⁶⁸ Ye Yumei, “Shixi Qinghai Chaidamu pendi chutu de Yuan'chao' 试析青海柴达木盆地出土的元'钞'”, *Qinghai shehui kexue* 青海社会科学, S. 6, 1994, s. 114.

⁶⁹ YS 93.2369; Franke, *age*, s. 40; Schurmann, *age*, s. 138.

⁷⁰ Franke, *age*, s. 44.

⁷¹ Vogel, *age*, ss. 128-30.

sonra imparatorluğun diğer bölgelerinde de kurulan bu kurumun (Takas Bankası) asıl görevi yıpranmış banknotları yenileriyle değiştirmekti. Kâğıttan imâl edilen banknotlar yaygınlık kazanana kadar, ipekli hammaddesi yıpranan paralar muhtemelen bu bankalarda yenileriyle takas ediliyordu. Daha sonra ise muhtelif bölgelere Fiyatları Düzenleme/Stabilizasyon Takas Bankası 平準行用庫 kuruldu.⁷² *Yuanshi*'de Yuan Külüg Han'ın sözleri aktarılırken Kubilay'ın halkın kullanması için *Zhongtong* banknotlarını çıkardığı söylendikten sonra halkın yıpranmış banknotlarını değiştirebileceği ve altın ile gümüş alım satımıyla uğraşan stabilizasyon bankası kurduğu aktarılıyor. Halkın, elindeki ipek ipliklerle, *bezayağı* ipeklerle ve muhtelif tekstillerle takas için veya mallarının bedelini hesaplamak ve muhtemelen ticaret için buraya geldiği aktarılıyor.⁷³ Çünkü halkın bireysel olarak altını, gümüşü kendi arasında kâğıt para ile veya bu metâları birbiriyle takas etmesi yasaklanmıştı ve bu işlerin bu bürolarda yapılması icâp ediyordu.⁷⁴ İlk olarak Haziran 1263'te Yanjing Stabilizasyon Bankası kurularak malların kâğıt para cinsinden fiyatlarını dengeli bir seviyede tutmak (enflasyonu ve deflasyonu engellemek için) ve aynı zamanda değerli metâlleri (özellikle gümüş ve altın) devletin hazinesine çekmek amaçlanmıştı. Ayrıca bu kurumdaki memurların çoğu Çinli değildi ve pek çok zengin Müslüman tüccar bu bürolarda görev yapıyordu.⁷⁵ Muhtemelen stabilizasyon bankalarından önce kurulan takas bankaları yıpranmış kâğıt paraları yenileriyle değiştirme görevini yürütmeye devam etti. Silikleşmiş ve yıpranmış paralar yenisiyle değiştirildiğinde, yeni paranın değeri mürekkep ve emek bedeli dolayısıyla 1267'ye kadar 30 *wen* 文, 1286'ya kadar da 20 *wen* (sonra tekrar 30 *wen*) azaltılıyordu.⁷⁶ Her bölgede (路) biriktirilen eski banknotlar, 3 ayda bir, buralardaki, Merkezî Sekreterlik'in bölgesel kolları olan Xingsheng'e 行省 (“*Kol Sekreterlik*”) bağlı memurlar (正官) tarafından yakılmaları için Merkezî Sekreterlik'e ve Gelirler Bakanlığına (戶部) teslim ediliyordu.⁷⁷ Muhtemelen daha sonra başkentte özel para yakım merkezi kurulmuştu. 1291'de ise paraları tek bir merkezde (Dadu) yakmak yerine Dadu'daki para yakım merkezi kapatılarak bölgelerde gözetim altında yakılmaları kararlaştırıldı. Bir paranın kullanılamaz bir hâle gelmesi için 25 durumda karar kılınmıştı.⁷⁸

Ocak 1276'da Kubilay'ın tüm bölgelerde (路), toplam 11 adet olmak üzere, ipeklilerin ve diğer malların alım satımının idaresiyle meşgul olan bir tür “*Takas Bankası*” (回易庫) kurduğu dile getiriliyor. Anlaşılan o ki Kubilay'ın 1260'tan itibaren kurmaya başladığı takas bankaları asıl olarak altın ve gümüş gibi değerli metallerin fiyatını sabitlemekle, kâğıt para dönüşümünü sağlamakla ve de alım-satımıyla meşgul idi. 1276'daki bu emir ile takas bankalarına, ipek ve paraya eşdeğer diğer mallar ile kâğıt para arzını kontrol etme görevi de verilmiş olmalıdır.⁷⁹ Muhtemelen yukarıda Yuan Külüg Han'ın sözlerinde kastedilen ipek metâlarla takas bahsi de bu göreve atıfta bulunmaktadır. İpeğin “*para*” sayıldığı bu devirde kâğıt para arzını kontrol etme yöntemlerinden biri de piyasaya kâğıt para karşılığında ipek sürmek olmalıdır.

5. *Cisün* Festivallerinde İpekli Kumaşlar

Orta Moğolcada “*renk*” anlamına gelen *cisün* kelimesi⁸⁰ daha sonra baştan ayağa tamamıyla tek renkli ve temelde altın işlemeli ipekten imâl edilen kıyafetleri betimlemeye başlamıştı. *Yuanshi*'de *Cisün* kelimesinin (質孫) “*tek renkli kıyafetleri*” (一色服) ifade ettiği açık bir şekilde kaydediliyor.⁸¹ Kürkten ve kadifeden de imâl edilebilen bu kıyafetlerin hammaddesi temelde parlak ipekler idi. Moğolların özel günlerde düzenledikleri *quriltay* ve şenliklerde Moğol hükümdarı dâhil katılan tüm herkesin bu tip kıyafetlere bürünmesi zorunlu idi. Ermeni Vardan 1264 yazında, Temmuz'da, Hülegü'yü ziyareti sırasında 1 ay süren bir yaz *quriltay*ına tanık olmuştu. Bu *quriltay* sırasında herkesin her gün “*belirli*” renkteki yeni kıyafetler giydiğini dile getirmektedir.⁸² Reşidüddin, Hülegü'nün 1257'deki yılbaşı kutlaması için Kazvin'e 7 *farsang* uzaklıkta (yaklaşık 42 km) büyük bir çadıra gittiğini ve burada bir haftalık bir kutlama gerçekleştirerek prenlere ve beylere “*onur elbiseleri*” dağıttığını söylemektedir.⁸³ Yılbaşı törenlerinde Marco Polo'nun uzunca betimlediği gibi herkes baştan ayağa beyaz renkteki *cisün* kıyafetlere bürünüyor. Onun anlattığına göre yılda 13 kez gerçekleştirilen şenliklerde her defasında farklı renk olmak üzere Kubilay Ha'an ile beraber tüm maiyeti aynı renk elbiselere bürünmektedir.⁸⁴

⁷² Farquhar, *age*, ss. 179-80.

⁷³ YS 23.515.

⁷⁴ Hrapačevskiy, “*Annalı Hubilaya*” *Glavny İstočnik*, s. 114.

⁷⁵ YS 5.92; Hrapačevskiy, “*Annalı Hubilaya*” *Glavny İstočnik*, s. 93.

⁷⁶ Schurmann, *age*, s. 140.

⁷⁷ YS 93.2370; Schurmann, *age*, s. 140.

⁷⁸ Franke, *age*, ss. 44-45.

⁷⁹ YS 9.175; Hrapačevskiy, “*Annalı Hubilaya*” *Glavny İstočnik*, s. 271, 297.

⁸⁰ Haenisch, *age*, s. 91.

⁸¹ YS 78.1938.

⁸² Robert W. Thomson, “The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i”, *Dumbarton Oaks Papers*, S. 43, 1989, s. 243.

⁸³ Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, C. 3, çev. A. K. Arends, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1946, s. 31. Zhang Dehui'in şahit olduğu yılbaşı şenliğinde Moğolların giydiği beyaz *cisün*ler kürkten imâl edilmişti. Bkz: Anıl Yasin Oğuz, *Çinli Zhang Dehui'in Prenslere Kubilay'ın Yaz Kampına Yolculuğu (1247-1248): Tercüme, Notlar ve İnceleme (Moğol Posta Sistemi, Konutları ve Arabaları Hakkındaki Geniş Monografilerle Birlikte)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2022, s. 101, 103.

⁸⁴ Pelletier, Moule, *age*, s. 221.

Cisün şenlikleri adı verilen bu şenliklerde herkesin aynı renkte kıyafetlere bürünmesinin temel amacı yönetici sınıfı ile maiyeti arasındaki birlik duygusunu arttırmaktır.⁸⁵

SONUÇ

Moğollar, imparatorluğun varoluşu süreci boyunca diğer metallerden farklı bir yere koydukları ipeği; sosyal, dinî, iktisadi hayatın içinde yoğun bir şekilde kullanmak suretiyle göstermişlerdir. Onlar için lüksün ve zenginliğin temsilini yansıtan ipek, sahip olduğu bu değer dolayısıyla siyasi ilişkiler içerisinde de belirleyici bir unsur olarak kendini hissettirmiştir. Asaletin simgesi olmasının da verdiği güçle Moğol kıyafetleri, başlıkları, teçhizatları, flamarları, tuğları, arabaları, çadırları hatta paralarında bile sürekli görebildiğimiz ipeğin bu denli belirleyici bir kimliğe sahip olmasını da yadsımamak gerek. Kozmopolit bir kullanım alanı dahi onun her platformda olabileceği gerçeğini anlamamız açısından önem taşımaktadır. Öyle ki İpek kimi zaman yüzlerce insanın kanyla sulanan bir kumaş olabildiği gibi tam zıttı bir durumla barışın simgesi olarak da karşımıza çıkabilmekte hatta anlaşma maddelerinde dikkat çeken bir noktada yer alabilmektedir. İktisadi hayat için en önemli unsur olan paranın bile bir dönem ipekten yapılmış olması İpeğin hemen her alanda kullanılabilirliğini ispatlayan örneklerden biridir. Moğollar zamanında yapılan arabalar ve çadırların da ipekten yapılıyor olması onun dayanıklı ve kullanışlı olduğunun en açık ispatıdır.

Bu kadar çeşitli bir kullanıma sahip ve bu kadar zenginliği kimliğine işlemiş olan bir metanın devletlerarası ilişkilerde söz hakkına sahip olduğu gerçeği göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir durumdur. Basit bir kumaş türü olarak değerlendiremeyeceğimiz bu unsurun, insanların siyasi, sosyal, askeri ve dini hayatını bu denli ele geçirmiş olması elbette düşündürücüdür. Fakat değişen dünya şartları ve değerleri göz önüne alındığında yüzyıllar içerisinde insanoğlunun giyinmeye değer vermesiyle tercihlerinde değişmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle ipek her zaman aranan ve değer verilen bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da anavatanı olması dolayısıyla Çin'e yüzyıllarca devam edecek zenginliğin kapılarını da açmıştır.

Daha önce İpekle ilgili yapılan çalışmalar, makaleler ve tezlerin çoğunlukla İpek ticaret yolu üzerine olması ve İpeğin kullanım alanları hakkında çok kısıtlı bilgiler içermesi çalışmanın ortaya çıkma zorunluluğundaki ilk etkidir. Zira dünya devletleri açısından son derece önem arz eden böyle bir metanın kullanım alanlarındaki çeşitlilik ve zenginlik, ticaret malzemesi olmanın dışında ona daha farklı bir pencereden bakmamız gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda makale İpeğin her alanda kullanımını özellikle Çince ana kaynaklar bazında incelemekte İpeğin ordudaki kullanımı, araba ve çadır yapımındaki yeri, eğlence kültüründeki özel kullanımı, hatta iktisadî bir kimliğe bürünerek para olarak karşımıza çıkması gibi çıkarımlar makalenin bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda makale, İpekle ilgili yapılan araştırmalara ciddi katkılar sağlayacak özgünlüktedir.

KAYNAKÇA

AKSENOV, Sergey, Aleksandr Grigor'evič Yurçenko, *Hristianskiy Mir i "Velikaya Mongol'skaya İmperiya": Materialı Frantsiskanskoy Missii 1245 Goda*, Evraziya, Sankt-Peterburg 2002.

ALLSEN, Thomas Theodore, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge University Press 1997.

ALLSEN, Thomas Theodore, "Population Movements in Mongol Eurasia", *Nomads as Agents of Cultural Change*, Edt. Reuven Amitai, Michal Biran, University of Hawai'i Press, Honolulu 2014, ss. 119-52.

ARHİMANDRİT PALLADİY, "Starinnoe Kitayskoe Skazanie o Çingishane", *Vostoçnyy Sbornik*, C. 1, Tipografiya Ministerstva Putey Soobşçeniya (A. Benke), Sanktpeterburg 1877, ss. 149-295.

CHAMBERS, James, *The Devil's Horsemen (The Mongol Invasion of Europe)*, Book Club Associates 1979.

CHAN, Hok-Lam, "Liu Ping-chung 劉秉忠 (1216-74): A Buddhist-Taoist Statesman at the Court of Khubilai Khan", *T'oung Pao*, 2, C. 53, S. 1/3, 1967, ss. 98-146.

Chao Hung-Sü T'ing-P'eng Ta-Ya [Zhao Gong, Xu Ting, Peng Daya], *Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shih-lüeh: Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen, 1221 und 1237 (nach Vorarb. von Erich Haenisch und Yao Ts'ung-wu)*, çev. Peter Olbricht-Elisabeth Pinks, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1980.

⁸⁵ *Cisün* festivalleri hakkında detaylı bilgiler için bkz: Allsen, *age*, s. 20 vd.

MOĞOL İMPARATORLUĞU'NDA İPEĞİN KULLANIM ALANLARI HAKKINDA

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

CÜVEYNÎ, Alau'd-din Ata Melik, *Ta'rih-i Cihângüşâ*, C. 3, Edt. Mirza Muhammed ibn Abdu'l-vahhab Kazvinî, Luzac and Co., London 1937.

DAWSON, Christopher, *Mission to Asia*, çev. a Nun of Stanbrook Abbey, Harper Torchbooks-The Cathedral Library, New York 1966.

DE RACHEWILTZ, Igor, "Muqali (1170–1223), Böl (1197–1220), Tas (1212–1239), An-T'ung (1245–1293)", *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200–1300)*, Edt. Igor de Rachewiltz vd., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993, ss. 3-13.

DE RACHEWILTZ, Igor, "Personnel and Personalities in North China in the Early Mongol Period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 9, S. 1/2, 1966, ss. 88-144.

DOSIMBAEVA, Ayman, "Tamgi i Epigrafika v Sostave Tyurkskih Svyatilişç", *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat Atlas*, Edt. Ayman Dosimbaeva, M. Joldasbekov, İzdatel'stvo "Service Press", Astana 2013, ss. 403-28.

FALİNA, Avrora İvanovna, *Raşid ad-din: Perepiska*, Nauka, Moskva 1971.

FARQUHAR, David, *The Government of China Under Mongolian Rule (A Reference Guide)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1990.

FRANKE, Herbert, *Geld und Wirtschaft in China unter der Mongolen-Herrschaft (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Yüan-Zeit)*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1949.

GORELİK, Mihail Viktoroviç, "Ranniy Mongol'skiy Dospheh (IX-Pervaya Polovina XIV v.)", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Mongolii*, Edt. A. P. Derevyanko, Ş. Natsagdorj, Nauka, Novosibirsk 1987, ss. 163-208.

GÖCKENJAN, Hansgerd, James Sweeney, *Der Mongolensturm Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Verlag Styria, Graz Wien Köln 1985.

GUOWEİ, Wang, *Menggu Shiliao Si Zhong* 蒙古史料四種, Zhengzhong Shuju 正中書局, Taipei 1975.

HAENİSCH, Erich, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-cha'o Pi-shi) Geheime Geschichte Der Mongolen*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1939.

HEATH, Ian, *Armies and Enemies of the Crusades 1096-1291 (Organisation, tactics, dress and weapons 96 illustrations)*, A Wargames Research Group Publication, Goring-by-Sea 1978.

HRAPAÇEVSKİY, Roman, "Annalı Hubilaya" Glavny İstoçnik po İstorii Pravleniya Pervogo İmperatora Dinastii Yuan' (Tsyuani 4-17 "Yuan' Şi"), Tsentr po İzüçeniyyu Voennoy i Obşçey İstorii, Moskva 2019.

HRAPAÇEVSKİY, Roman, *Zolotaya Orda v İstoçnikah (Materialı dlya İstorii Zolotoy Ordı ili Ulusa Djuçi)*, C. 1, Tsentr po İzüçeniyyu Voennoy i Obşçey İstorii, Moskva 2003.

Hsiao, Ch'i-ch'ing [Xiao Qiqing], *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard University Press, London 1978.

İbn Battûta, *The Travels of İbn Battûta (A.D. 1325-1354)*, C. 2, çev. H. A. R. Gibb (from the Arabic text edited by C. Defrémery and B. R. Sanguinetti, Cambridge (Published for the Hakluyt Society) at the University Press 1962.

JONGSEO, Kim vd., *Goryeosa/Gaolishi* 高麗史, C. 2, Edt. Sun Xiao 孙晓, Zheng Linzhi 鄭麟趾, Xinan Shifandaxue Chubanshe 西南师范大学出版社, Chongqing 重庆 2014.

Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk*, Edt. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara 2014.

KRADİN, Nikolay, Tat'yana Dmitrievna Skrinnikova, *İmperiya Çingis-Hana*, İzdatel'skaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, Moskva 2006.

LEDYARD, Gari, "Two Mongol Documents from the Koryö sa", *Journal of the American Oriental Society*, S. 83/2, 1963, ss. 225-39.

LESSING, Ferdinand, *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1960.

LİAN, Song 宋濂, *Yuanshi* 元史, Edt. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 1976.

Mahmûd Al-Kâşgarî, *Dîvân Lugât at-Turk*, çev. Z. A. Auezova, Dayk-Press, Almatı 2005.

MAY, Timothy, *The Mongol Art of War (Chinggis Khan and the Mongol Military System)*, Pen and Sword Books Ltd, South Yorkshire 2007.

The Annals of Jan Długosz (Annales seu cronicae incliti regni Poloniae), çev. Michael Maurice, IM Publications, Charlton 1997.

MUNKUEV, Nikolay Tsirendorjievîç, *Men-da Bey-lu ("Polnoe Opisanie Mongolo-Tatar") (Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka XXVI)*, İzdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnyy Literaturı, Moskva 1975.

OĞUZ, Anıl Yasin, *Çinli Zhang Dehui'in Prens Kubilay'ın Yaz Kampına Yolculuğu (1247-1248): Tercüme, Notlar ve İnceleme (Moğol Posta Sistemi, Konutları ve Arabaları Hakkındaki Geniş Monografilerle Birlikte)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2022.

PELLIOT, Paul, Arthur Christopher Moule, *Marco Polo The Description of the World*, C. 1, George Routledge and Sons Limited, London 1938.

Raşid-Ad-Din, *Sbornik Letopisey*, C. 3, çev. A. K. Arends, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1946.

RICHARD, Jean, *Simon de Saint-Quentin Histoire des Tartares*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1965.

SCHURMANN, Herbert Franz, *Economic Structure of the Yüan Dynasty (Translation of Chapters 93 and 94 of the Yüan shih 元史)*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1956.

SİMON DE SAİNT QUENTİN, *Bir Keşiş'in Anlarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.

SKELTON, Raleigh Ashlin, Thomas Marston, George Duncan Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*, Yale University Press 1965.

SVERDRUP, Carl Fredrik, *The Mongol Conquests (The Military Operations of Genghis Khan and Sübe'etei)*, Helion and Company Limited, Warwick 2017.

ŚWIĘTOSŁAWSKI, Witold, *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th-14th Centuries)*, çev. Maria Abramowicz, Oficyna Naukowa MS, Łódź 1999.

ŞASTİNA, Nina Pavlovna, *Djiovanni del' Plano Karpini İstoriya Mongalov; Gil'om de Rubruk Puteşestvie v Vostoçnie Strani*, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo Geografiçeskoj Literaturı, Moskva 1957.

Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum Atque Spalatinorum Pontificum-Archdeacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split (Latin text by Olga Peric), çev. Karbic Damir, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Central European University Press, Budapest-New York 2006.

THOMSON, Robert, "The Historical Compilation of Vardan Arewel'î", *Dumbarton Oaks Papers*, S. 43, 1989, ss. 125-226.

TUOTUO 脱脱 vd., *Jinshi* 金史, Zhonghua Shuju chuban, Beijing 1975.

VAN DEN WYNGAERT, P. Anastasius, *Sinica Franciscana I: Itinera et Relationes Fratrum Minorum Saeculi XIII et XIV*, Quaracchi-Firenze 1929.

VOGEL, Hans Ulrich, *Marco Polo Was in China (New Evidence from Currencies, Salts and Revenues)*, Brill, Leiden-Boston 2013.

YULE, Henry, *Cathay and the Way Thither (Being a Collection of Medieval Notices of China)*, C. 2, Cambridge University Press, New York 2009.

MOĞOL İMPARATORLUĞU'NDA İPEĞİN KULLANIM ALANLARI HAKKINDA

YUMEİ, Ye, "Shixi Qinghai Chaidamu pendi chutu de Yuan'chao' 试析青海柴达木盆地出土的元"钞"", *Qinghai shehui kexue* 青海社会科学, S. 6, 1994, ss. 113-16.

YUN 恂, Wang 王, Yang YU 楊瑀, *Yutang jiahua* 玉堂嘉話; *Shanju xinyu* 山居新語, Edt. Yang Xiaochun, Yu Dajun, Zhonghua shuju, Beijing 2006.

KISALTMALAR

YS (Lian, Song 宋濂, *Yuanshi* 元史, Edt. Yang Jialuo 楊家駱, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 1976)

**İLHANLI DEVLETİ’NİN İNHİTATINDAN SONRA İLHANLI TAHTINDA BİR KADIN
HÜKÜMDAR:**

SATI-BEK HATUN’UN HAYATI VE FAALİYETLERİ

 AHMET ÖZTURHAN*

 10.53718/gttad.1070923

ÖZ

Sultan Ebu Said Bahadır Han’ın 1335 yılında erkek evlat bırakmadan ölmesi İlhanlı topraklarında siyasî karmaşaya sebep oldu. Bu dönemde her bir emir hükümdar olma arzusuna kapıldı. İlhanlı Devleti’nin üst düzey yöneticileri öncelikle Sultan Olcaytu’nun kızı Satı-bek Hatun’u yeni hükümdar seçilene kadar İlhanlı tahtına oturtmak istediler. Ancak daha sonra Tuluy Han soyundan Arpa Han’ı İlhanlı tahtına oturtular. Arpa Han, siyasî otoritesini güçlendirmek için Satı-bek Hatun ile evlendi. Bu dönemden itibaren Satı-bek Hatun İlhanlı tahtında söz sahibi olmaya başladı. Arpa Han’dan sonra Ebu Said Bahadır Han’ın dayısı Ali Paşa, Çobanlı Şeyh Hasan ve Celayirli Şeyh Hasan’ın İlhanlı topraklarına hâkim olma arzuları nedeniyle İlhanlı tahtına kukla han diyebileceğimiz hanlar oturttu. Arpa Han’dan sonra Ali Paşa’nın desteğiyle Musa Han, İlhanlı tahtına oturtuldu. Fakat onun saltanatı kısa sürdü. Ondan sonra Celayirli Şeyh Hasan’ın desteğiyle Sultan Muhammed tahta oturdu. Diğer taraftan Kıpçak Şeyh Ali, Çengiz Han soyundan Toğa Timur’u Han ilan ederek onunla birlikte Azerbaycan bölgesine hareket etti. İlhanlı tahtında hükümdarın Moğol hanedanı soyundan olması geleneği Satı-bek Hatun’a da hükümdar olma yolunu açtı. Çobanlı Şeyh Hasan ve Celayirli Şeyh Hasan arasındaki mücadele ve Çobanlı Şeyh Hasan’ın Satı-bek Hatun’un desteğini alarak İlhanlı topraklarına hâkim olma amacı Satı-bek Hatun’un İlhanlı tahtına oturmasına etken olan sebeplerdendi. Nihayetinde Satı-bek Hatun 1338 senesinde Çobanlı Şeyh Hasan’ın desteğiyle hükümdar ilan edildi ve adı hutbe ile sikkelerde geçti. Satı-bek Hatun hükümdar olduktan sonra devlet kademesinde yeni tayinler yaptı. Satı-bek Hatun’un hükümdar olduktan sonra ilk olarak Azerbaycan ve Sultaniye’yi hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra Çobanlı Şeyh Hasan ile birlikte, Kazvin’e gitmiş olan Celayirli Şeyh Hasan ile savaşmak için hareket etti. Ancak kış şartları nedeniyle iki taraf arasında barış sağlandı. Esasen bu barış iki taraf adına zaman kazanmak için yapılmıştı. Celayirli Şeyh Hasan da Çobanlı Şeyh Hasan’ın İlhanlı toprakları üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için Toğa Timur’u Horasan’dan Azerbaycan’a davet etti. Sultaniye’ye gelen Toğa Timur, Çobanlı Şeyh Hasan’ın yaptığı hileyle tekrardan Horasan’a dönmek zorunda kaldı. Böylece Satı-bek Hatun döneminde Çobanlı Şeyh Hasan’ın hilesiyle Celayirli Şeyh Hasan ve Toğa Timur ittifakı ortadan kaldırıldı. Bir müddet sonra Çobanlı Şeyh Hasan’ın bir kadının İlhanlı topraklarında hüküm sürmesini hazmedememesi nedeniyle Satı-bek Hatun’un hükümdarlığı bir yıl kadar sürdü. Satı-bek Hatun’dan sonra Hülagu Han soyundan Süleyman isimli biri İlhanlı tahtına oturtuldu ve Çobanlı Şeyh Hasan, Satı-bek Hatun’un rızasını almadan onu Süleyman Han ile evlendirdi. Bu hadiseden sonra kaynaklar Satı-bek Hatun hakkında sarıh malumat vermemektedirler. Satı-bek Hatun 746/1345-1346 yılında oğlu Emir Suyurgan ile birlikte Anadolu’da Emir Eretna’nın yanına gitti ve muhtemelen burada vefat etti. Satı-bek Hatun hükümdarlığı döneminde şeyhlere yakın ilgi gösterip onların meclislerinde bulunmuştu.

Anahtar Kelimeler: Satı-bek Hatun, İlhanlı Devleti, Şeyh Hasan Çobanlı, Şeyh Hasan Celayirli.

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Batman/TÜRKİYE, E-Posta: ahmet.ozturhan@batman.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0001-5593-065X.

İLHANLI DEVLETİ'NİN İNHİTATINDAN SONRA İLHANLI TAHTINDA BİR KADIN HÜKÜMDAR:

SATI-BEK HATUN'UN HAYATI VE FAALİYETLERİ AFTER THE İLKHANİD EMPIRE DECLINE A WOMAN RULE IN THE THRONE: SATI-BEK HATUN'S EXPERIENCE AND ACTIVITIES

ABSTRACT

The death of Sultan Abu Said Bahadır Khan in 1335 without leaving a son caused political turmoil in the Ilkhanid territories. During this period, each emir was possessed with the desire to become a ruler. The senior administrators of the Ilkhanate Government primarily wanted to place Sultan Olcaytu's daughter, Satı-bek Khatun, on the Ilkhanid throne until the new ruler was elected. However, later, they placed Arpa Khan, a descendant of Tuluy Khan, on the Ilkhanid throne. Arpa Khan married Satı-bek Khatun to strengthen his political authority. From this period, Satı-bek Khatun Ilkhanid began to have a say in the throne. After Arpa Khan, Abu Said Bahadır Khan's uncle Ali Pasha, Shaikh Hasan Chupani and Shaikh Hasan Jalāyerī, due to their desire to dominate the Ilkhanid lands, placed inns that we can call puppet khans on the Ilkhanid throne. After Arpa Khan, with the support of Ali Pasha, Musa Khan was placed on the Ilkhanid throne. But his reign was short-lived. After that, with the support of Shaikh Hasan Jalāyerī, Sultan Muhammad ascended the throne. On the other hand, Kipchak Sheikh Ali declared Toga Timur, a descendant of Cengiz Khan, as Khan and moved to the Azerbaijan region with him. The tradition that the ruler was descended from the Mongol dynasty in the Ilkhanid throne paved the way for Satı-bek Khatun to become a ruler. The struggle between Shaikh Hasan Chupani and Shaikh Hasan Jalāyerī and the aim of Shaikh Hasan Jalāyerī to dominate the Ilkhanid lands with the support of Satı-bek Khatun were among the factors that contributed to Satı-bek Khatun's accession to the Ilkhanid throne. Finally, Satı-bek Khatun was proclaimed ruler with the support of Shepherd Shaikh Hasan in 1338 and his name was mentioned on coins and sermons. After Satı-bek Khatun became the ruler, she made new appointments at the state level. After Satı-bek Khatun became the ruler, he first dominated Azerbaijan and Sultaniye. Later, together with Shaikh Hasan Chupani, he moved to fight Shaikh Hasan Jalāyerī, who had gone to Qazvin. However, due to the winter conditions, peace was achieved between the two sides. Essentially, this peace was made to buy time for both sides. Shaikh Hasan Jalāyerī also invited Toga Timur from Khorasan to Azerbaijan in order to eliminate the influence of Shaikh Hasan Chupani on Ilkhanid lands. Toga Timur, who came to Sultaniye, had to return to Khorasan again with the deception of Shaikh Hasan Chupani. Thus, in the reign of Satı-bek Khatun, the alliance of Sheikh Hasan of Jelayirid and Toga Timur was destroyed by the deception of Shaikh Hasan Chupani. Soon after, the reign of Satı-bek Khatun lasted for a year, as Shaikh Hasan Chupani could not digest the rule of a woman in the Ilkhanid lands. After Satı-bek Khatun, a descendant of Hülagu Khan named Süleyman was placed on the throne of İlhanlı and Shaikh Hasan Chupani married him to Süleyman Han regardless of the consent of Satı-bek Khatun. After this incident, sources do not give clear information about Satı-bek Khatun. Satı-bek Khatun went to Emir Eretna in Anatolia with her son Amir Suyrgan in 746/1345-1346 and probably died here. During the reign of Satı-bek Khatun, she paid close attention to the sheikhs and attended their divans.

Keywords: Satı-bek Khatun, İlkanate State, Shaikh Hasan Chupani, Shaikh Hasan Jalāyerī.

GİRİŞ

Satı-bek Hatun, İlhanlı (İran Moğolları) hükümdarlarından Olcaytu Han'ın İl-Düzmiş Hatun ile evliliğinden dünyaya gelmiştir.¹ Satı-bek Hatun, İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın anne ayrı kardeşidir.² Sultan Olcaytu, kızı Dolandı Hatun'u bu dönemde yıldızı parlayan Süldüs kabilesinden Emir Çoban'a verdi.³ Dolandı Hatun'un ölümünden sonra bu defa da Ebu Said Bahadır Han, kız kardeşi Satı-bek Hatun'u beylerbeyi Emir Çoban'a verdi ve 8 Eylül 1319/20 Recep 719 tarihinde Emir Çoban ile Satı-bek Hatun evlendiler.⁴ Ancak Sultan Ebu Said'in Emir Çoban'ın kızı Bağdad Hatun'a olan aşkı Çobanlıların tasfiyesine sebep oldu. Emir Çoban, Türkistan'da Kağan'ın yanına gitmeyi ve oradan bir orduyla İran'a gelip intikam almayı düşündü. Emir Hasan oğlu ile birlikte Harezmi tarafına gittiler. Bu sırada Ebu Said Han'ın kız kardeşi olan hatunlarından Satı-bek Hatun, oğlu Suyrgan ile birlikte Sultan Ebu Said'in yanına gittiler. Sultan da onlara büyük bir saygı gösterdi.⁵ Emir Çoban'ın Herat'ta ölümünden sonra Satı-bek Hatun bir süre hükümdarın ordasında kaldı. Ardından Sultan Ebu Said 732/1331-1332 senesinde Satı-bek Hatun ve oğlu Suyrgan'ı

¹ Ebu'l-Kasım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Tarih-i Olcâyâtü*, neşr. Mehin Hambelî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1391 hş., s. 7; Anonim, *Mu'izz el-Ensâb fî Şeceretü'l-Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliothèque Nationale Paris, Persian 67, vr. 77^b.

² Ebu Said Bahadır Han'ın annesi Uyrat Kabilesi'nden Hacı Hatun idi. bkz. Kâşânî, *age*, s. 7; *Mu'izz el-Ensâb*, 76^b. Benâkitî, Ebu Said Bahadır Han'ın annesinin Olcay Hatun olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Fahrreddin Davud b. Muhammed Benâkitî, *Tarih-i Benâkitî (Ravzatü'l-uli'l-Erbâb fî Tevârihi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb)*, neşr. Cafer Suar, Encümen-i Asar-i Milli, Tahran 1348 hş., s. 473.

³ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârihi Reşîdî*, nşr. Hânâbâhân Beyânî, Şirket-i Tezâmün-i İlmî, Tahran 1317 hş., s. 71; Abdurrezzak-i Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, nşr. Abd'ul-Hüseyn Nevâî, C. I/I, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsanı ve Muta'alat-ı Ferhengî, Tahran 1383 hş., s. 115; Ebul'l-Fazıl Nebeî, *Tarih-i Al-i Çoban*, Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1352 hş., s. 87.

⁴ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 499; *Mu'izz el-Ensâb*, vr. 77^b; Nebeî, *age*, s. 143.

⁵ Hâfiz-i Ebrû, *age*, s. 130.

Karabağ'a gönderdi.⁶ Satı-bek Hatun bu tarihten Sultan Ebu Said'in ölümüne kadar Karabağ'da oğluyla birlikte kalmış olmalıdır. Zira kaynaklar Sultan Ebu Said'in ölümüne kadar Satı-bek Hatun'dan söz etmemektedir.

1. Satı-Bek Hatun'un Hükümdarlığına Giden Süreç

İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han'ın 30 Kasım 1335 yılında erkek evlat bırakmadan ölmesi İlhanlı topraklarında kargaşaya neden oldu. Sultan Ebu Said'in ölümünden sonra her bir emir hükümdar olma hayaline kapıldı.⁷ Ebu Said'in öldüğü esnada sultanın ordasında vezir Gıyâsüddin Muhammed ve Emir Şerefüddin Mahmud-şah İncü'dan başka kimse yoktu. Vezirler ve Mahmud-şah İncü tedbirler düşünmeye başladılar. Öncelikle bazıları, emirlerin bir araya gelip hanlık meselesini çözene kadar Sultan Ebu Said'in kız kardeşi Satı-bek Hatun'un hüküm sürmesi gerektiği fikrini öne sürdüler. Ancak bu görüş diğerleri arasında olumlu karşılanmadı. Ardından Tuluy Han neslinden Arpa Han'ı Ebu Said Han'ın annesi Hacı Hatun, Satı-bek Hatun, vezir Gıyâsüddin Muhammed, Emir Ekrenc, Artuk-şah b. Alkû ve Suyurgan'ın ittifakıyla 18 Rebiyülahir 736/5 Aralık 1335 tarihinde İlhanlı tahtına oturtular.⁸

Arpa Han, İlhanlı tahtına oturduktan sonra saltanat işlerinde tam olarak söz sahibi olmak için Satı-bek Hatun'u nikâhına aldı. Zira Ebu Said'in eşi Bağdad Hatun, Arpa Han'ın hâkimiyetini küçük görüyor, onun saltanatını umursamıyordu.⁹ Ancak bu durum bir süre sonra Bağdad Hatun'un hayatına mal oldu.¹⁰ Bunun yanında Arpa Han'ın hükümdarlığı uzun sürmedi. Sultan Ebu Said Han'ın dayısı Ali Paşa, Arpa Han'la geçmişte olan husumetine de dayanarak onun hükümdar olmasına razı değildi. Ali Paşa, Arpa Han'dan korkup kaçan emirlerin kendisine sığınmasıyla muhalefetini açığa çıkardı.¹¹ Böylece Ali Paşa, Bağdad'da Baydu soyundan Musa isminde birini tahta oturtup sikke ve hutbeyi onun adına okuttu.¹² Nihayetinde her iki taraf 17 Ramazan 736/29 Nisan 1336¹³ tarihinde Merâgâ hududunda karşı karşıya geldi ve savaşın sonunda Ali Paşa'nın ordusu galip gelince Arpa Han kaçtı.¹⁴ Ali Paşa ve Musa Han'ın askerleri Arpa Han'ın peşinden gitti ve Arpa Han'ı Secas vilayetinde ele geçirip Ucan'a götürdüler. 3 Şevval 736/15 Mayıs 1336 tarihinde Arpa Han'a kısas uygulamaları için daha önce katlettiği Şerefüddin Mahmud-şah İncü'nun adamlarına verip kısas ettirdiler.¹⁵ Böylelikle Arpa Han'ın hükümdarlığı altı ay kadar sürdü.¹⁶

Arpa Han'ın ortadan kaldırılmasından sonra Ebu Said Han'ın dayısı Ali Paşa'nın desteğiyle Musa Han İlhanlı tahtına oturdu. Fakat onun saltanatı da uzun sürmedi. Bu defa Celayirli Şeyh Hasan-ı Bozorg ortaya çıkarak Hülagu Han'ın soyundan Muhammed isminde birisini hükümdar yapmak için harekete geçti. Aynı zamanda Satı-bek Hatun ve oğlu Emir Suyurgan'a elçiler göndererek onlarla ittifak etti. Bundan sonra Şeyh Hasan, emirler ve askerleriyle Tebriz'e yöneldi.¹⁷ Neticede 14 Zilhicce 736/24 Temmuz 1336 tarihinde Ali Paşa ile Musa Han'ın ordusu Şeyh Hasan ile Sultan Muhammed'in ordusuyla Aladağ'a tabi olan Karadere hududunda karşılaştı ve savaş Şeyh Hasan ile Sultan Muhammed'in galibiyetiyle sonuçlandı.¹⁸ Bu zaferden sonra Şeyh Hasan, Sultan Muhammed ve emirlerle birlikte Tebriz'e hareket etti¹⁹ ve 15 Zilhicce 736/25 Temmuz 1336 tarihinde Sultan Muhammed, Şeyh Hasan'ın desteği ile tahta oturdu.²⁰

Sultan Muhammed tahta oturduktan sonra devlet kademesinde görevlendirmelerde bulundu. Bu sırada Satı-bek Hatun ve oğlu Emir Suyurgan da Mugan'a gittiler.²¹ Diğer taraftan Musa Han, savaştan sonra Bağdad'a kaçarak hanlık iddiasını hâlâ sürdürüyordu. Aynı zamanda Horasan valisi Kıpçak Şeyh Ali, Çengiz Han soyundan Toğa Timur'u Han ilan edip onunla birlikte Azerbaycan bölgesine hareket ederek Sultaniye şehrine geldi. Bu arada Musa Han ile Toğa Timur ittifak ederek Celayirli Şeyh Hasan ile Sultan Muhammed üzerine yürüdüler. Bu haberler Şeyh Hasan'a ulaştınca O, Tebriz'de tek kalmayı uygun görmedi ve Arran'a hareket etti. Kendisi Satı-bek Hatun ve Emir Suyurgan ile daha önce yapmış olduğu anlaşmayı yeniledi. Böylece her biri

⁶ Ebu Bekr Kutbi Eherî, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, nşr. İrac Afşar, İntişarat-ı Sutude, Tahran 1389 hş., s. 215-216.

⁷ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 144.

⁸ Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecm'u'l-Ensâb*, çev. Fahri Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 251; Eherî, *age*, s. 217.

⁹ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 146; Bruno de Nicola, *Women in Mongol Iran*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 102.

¹⁰ Şebânkâreî, *age*, s. 253; Hâfiz-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, Yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadî, C. I, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslamî, Tahran 1380 hş., s. 50; Semerkandî, *age*, s. 154.

¹¹ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 148-149.

¹² Eherî, *age*, s. 218.

¹³ Bu tarih Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî adlı eserde 27 Ramazan şelinde kayıtlıdır. Ancak Aynı müellifin Zübdetü'l-Tevârih adlı eserinde ise 17 Ramazan olarak kaydedilmiştir. Muhtemelen bu farklılık Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî'nin istinsah veya naşir hatasından kaynaklanmaktadır. Zira Mecm'ul-Ensâb adlı eserde de 17 Ramazan olarak geçmektedir. Krş. Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 149; Hâfiz-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, C. I, s. 54.

¹⁴ Şebânkâreî, *age*, s.257-258; Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 149-150; Hâfiz-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, C. I, s. 54-55.

¹⁵ Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 151; Şebânkâreî, *age*, s. 259.

¹⁶ Eherî, *age*, s. 217.

¹⁷ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 153.

¹⁸ Şebânkâreî, *age*, s. 260-261; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 153.

¹⁹ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 153.

²⁰ Şebânkâreî, *age*, s. 261.

²¹ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 154.

İLHANLI DEVLETİ'NİN İNHİTATINDAN SONRA İLHANLI TAHTINDA BİR KADIN HÜKÜMDAR:

SATI-BEK HATUN'UN HAYATI VE FAALİYETLERİ

birbirinin varlığıyla güçlenip desteklendiler. Sonuçta 26 Mayıs 1337 tarihinde Merâgâ yakınlarında yapılan savaşta Şeyh Hasan'ın ordusu galip geldi. Musa Han sığındığı kalede kuşatılarak ortadan kaldırıldı. Toğa Timur ve beraberindekiler de Celayirli Şeyh Hasan ile birkaç vuruşmadan sonra Horasan'a çekildiler.²²

Toğa Timur'un Horasan'a çekilmesinden sonra Çobanlı Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan-ı Kuçek ülkede hâkimiyeti ele geçirmek için bir plan yaptı. O, Karaçeri denilen Köse bir Türk'ü babası Timurtaş olduğu iddiasıyla etrafa duyurdu. Öyle ki, Şeyh Hasan babası Timurtaş'ın Mısır'dan kaçtığı ve defalarca hac yaptıktan sonra Azerbaycan'a geri geldiği yalanını ortaya attı. Çobanlı Şeyh Hasan böylece etrafında asker toplamak ve düzmece Timurtaş vasıtasıyla ülkeye hâkim olmak arzusundaydı. Bu arzusuna da kısmen ulaştı. Timurtaş'ın ölmediğini öğrenen Çobanlılar, Celayirli Şeyh Hasan'dan ayrılarak düzmece Timurtaş'a katıldılar. Bunların yanında Celayirli Şeyh Hasan'dan korkan Oyrat kavmi emirleri ve diğerleri de onlara eklendiler. Her ne kadar bunlar daha sonra bu kişinin Timurtaş olmadığını anlasalar da Celayirli Şeyh Hasan'dan yüz çevirdikleri için Çobanlı Şeyh Hasan ile iyi geçinmek zorunda kaldılar. Böylece düzmece Timurtaş ve Çobanlı Şeyh Hasan, Celayirli Şeyh Hasan ile savaşmak için harekete geçtiler. Diğer taraftan Satı-bek Hatun ve oğlu Emir Suyurgan bu savaşa taraftar değildiler. Ancak yine de Celayirli Şeyh Hasan ile aralarına husumet girdi. Neticede 27 Zilhicce 738/16 Temmuz 1338 tarihinde Aladağ'a yakın Yenişehir mevkiinde yapılan savaşta Çobanlı Şeyh Hasan hileyle savaşı kazandı. Bu savaşta Çobanlı askerleri tarafından ele geçirilen Sultan Muhammed ve adamları öldürüldü.²³

Çobanlı Şeyh Hasan düzmece Timurtaş'ı kukla han olarak düşünse de düzmece Timurtaş da ülkeye tek başına hükmetmek istiyordu. Bu sebeple gerçek Timurtaş olmadığını ortaya çıkmasını engellemek için bu sırrı bilen Çobanlı Şeyh Hasan'ı öldürmek istedi. Ancak girişiminde başarılı olamadı. Bunun üzerine Çobanlı Şeyh Hasan da düzmece Timurtaş hadisesinin kendisinin ortaya attığını açıklayarak bu sırada Gürcistan'da bulunan Satı-bek Hatun ve Emir Suyurgan'ın yanına giderek onlara sığındı.²⁴

1. Satı-Bek Hatun'un Saltanatı

Çobanlı Şeyh Hasan Gürcistan'a gidince Celayirli Şeyh Hasan da Sultaniye'ye yöneldi. Bu sırada Azerbaycan bölgesinde bulunan Oyrat emirleri kaçış yolunu tuttular. Aynı şekilde düzmece Timurtaş da Oyrat emirlerine katıldı ve Bağdad'a yöneldiler. Celayirli Şeyh Hasan da Sultaniye'ye gelip burada kaldı. Bu sırada Çobanlı Şeyh Hasan iktidarı tekrar eline geçirme arzusu taşımaktaydı. Bunun için aynı aileden olduklarından dolayı Satı-bek Hatun ve Emir Suyurgan ile güçlenmek istedi. Bunun üzerine Satı-bek Hatun'u padişah ilan ederek²⁵ adına sikke kesip hutbe okuttu.²⁶

Sikkenin ön yüzü: السلطانہ العادلہ ساتی بیک خان خلدالہ ملکہ سنہ تسع ... (739) تبریز

Sikkenin arka yüzü: لا اله الا الله محمد امان رسول اله

Haşiye: ²⁷ ابوبکر عمر عثمان علی

Satı-bek Hatun hükümdar olduktan sonra devlet kademelerinde düzenlemelere gidildi. Vezaret Emir Muhammed Ali-şah'a tevdi edildi. Emaret ise oğlu Suyurgan, Çobanlı Şeyh Hasan, Ali Ekrenc ve Nikruz'un birader-zadesi Ordu Bukâ'ya verildi.²⁸ Bu sırada Celayirli Şeyh Hasan, Satı-bek Hatun ve Çobanlı Şeyh

²² Semerkandî, *age*, s. 166; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 155; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2019, s. 289.

²³ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 156-157.

²⁴ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 158.

²⁵ Semerkandî, *age*, s. 170; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 158; Nilgün Dalkesen "Sâtî Bîk (Sati Bek) and the Post-İlhânîd Middle East" *Fe Dergi*, 9/2, 2017, s. 75.

²⁶ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, çev. Osman Aslanoglu, C. II, Nübihar Yayınları, İstanbul 2018, s. 50; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 175-176.

²⁷ Seyyid Cemâl Turâbî Tabâtabâî, *Sikkehâ-yı İslâmî Devre-i İlhânî ve Gürgânî*, İntişârât-ı Müze-i Azerbaycan, Tebriz 1347 hş., s. 43.

²⁸ Eherî, *age*, s. 226; Üçok, *age*, s. 172.

Hasan'ın kendisine karşı hareket edeceklerini anlayınca Sultaniye'den Kazvin'e yöneldi.²⁹ Satı-bek Hatun ve Çobanlı Şeyh Hasan da Celayirli Şeyh Hasan'ın etrafında fazla asker bulunmadığını bildiğinden bir an önce harekete geçmeleri gerektiğini anladılar.³⁰ Öncelikle Azerbaycan ve Sultaniye'de hâkimiyetlerini sağladıktan sonra Celayirli Şeyh Hasan ile savaşmak için Kazvin'e doğru hareket ettiler.³¹ Satı-bek Hatun'un ordusu Celayirli Şeyh Hasan'ı Kazvin'de kuşattı. Celayirli Şeyh Hasan da onlarla savaşmak için dışarı çıktı. Ancak kış mevsiminin yaklaşmış olmasından dolayı elçilik teatisinin ardından barış yaptılar. Böyle Satı-bek Hatun ve Çobanlılar Azerbaycan ve Arran'a çekildiler. Celayirli Şeyh Hasan da Sultaniye'ye gelip yerleşti. Fakat iki tarafın aralarındaki barış temelsizdi. Gün geçtikçe aralarındaki düşmanlık daha da artmıştı.³²

Celayirli Şeyh Hasan, Satı-bek Hatun ve Çobanlıları bertaraf etmek için faaliyetlerine devam ediyordu. Bu sırada Toğa Timur ve Argun-şah, Celayirli Şeyh Hasan'a elçi göndererek onun hizmetinde olduklarını belirttiler. Celayirli Şeyh Hasan da Yusuf-şah isimli adamını Toğa Timur ve Argun-şah'a göndererek Satı-bek Hatun ve Çobanlıları ortadan kaldırmak için onları Azerbaycan'a davet etti.³³ Toğa Timur'da bu davete icabet etti ve Horasan ordusuyla yola koyuldu. Celayirli Şeyh Hasan onu Sultaniye taraflarında karşılayıp tahta oturttu.³⁴ Bunlar olup biterken Arran'da bulunan Satı-bek Hatun ve Çobanlı Şeyh Hasan Ucan'a geldiler. Çobanlı Şeyh Hasan bu sırada Toğa Timur ve Celayirli Şeyh Hasan ittifakını bertaraf etmek için yeni bir hile yaptı. Şöyle ki, Toğa Timur'a "*Bize karşı olan Emir Şeyh Hasan Celayir'i def etmek için bizimle müttefik olmanız şartıyla biz Allah'tan gölgenizi başımıza sermesini Satı-bek'i sizin nikâhınıza almanızı ve bütün Çobanlılar olarak sana hizmet kemerini bağlamak istiyoruz*" içerikli bir mektup gönderdi. Toğa Timur bu sözlere aldanıp müttefik olacağını belirtti. Çobanlı Şeyh Hasan ise tekrar haber göndererek "*Aramızdaki anlaşmanın sağlamlaştırılması senin tarafından gerçekleştirilebilir. Ne zaman Satı-bek, hasmını def etmekte aynı safta olduğunu görürse seninle nikâhlanmayı kabul edecektir. Bu da bu konuda kendisine göstermem üzere ve nikâh meselesini sonuçlandırmam için kendi el yazınla bir yazı yazmanla gerçekleşebilir. Böylece hep birlikte düşmanın üzerine yöneliriz*" içerikli bir mesaj gönderdi. Nihayetinde Toğa Timur kendi eliyle bir yazı yazınca Çobanlı Şey Hasan'ın eline fırsat geçti ve bu yazıyı Celayirli Şeyh Hasan'ın naiplerine gösterdi. Bunun üzerine Celayirli Şeyh Hasan ile Toğa Timur ittifakı sona erdi ve Toğa Timur tekrardan Horasan'a döndü. Böylece Çobanlı Şeyh Hasan ve Satı-bek Hatun savaşmadan iki düşmanı birbirine kırdı.³⁵

Diğer taraftan Çobanlı Şeyh Hasan'ın bir kadının İran topraklarını yönetmesini hazmedememesi ve Satı-bek Hatun'un kendisinin hayatına kast edeceğine dair haberler alınması Satı-bek Hatun'u tahttan indirmesine sebep oldu. Çobanlı Şeyh Hasan öncelikle Satı-bek Hatun'un oğlu Emir Suyurgan'ın naiplerinin haddini aştıkları gerekçesiyle katletti. Ardından Hülagu Han'ın soyundan Süleyman isimli birini tahta oturttu.³⁶ Ayrıca Satı-bek Hatun'un rızasını gözetmeksizin onu Süleyman Han ile evlendirdi. Böylece Satı-bek Hatun'un 1338-1339 yılları arasındaki bir yıllık saltanatı sona erdi.³⁷

Satı-bek Hatun'un tahtan indirildikten sonraki hayatı hakkında kaynaklar sarih malumat vermemektedirler. Bu tarihten sonra Satı-bek Hatun'un bir müddet eşi Süleyman Han ve oğlu Emir Suyurgan ile birlikte bulunduğu bilinmektedir. Satı-bek Hatun 745/1344-1345 yılında eşi Süleyman Han ve oğlu Emir Suyurgan ile birlikte Diyarbekr'e Sutaylı İbrahim-şah'ın yanına gitmiştir. 746/1345-1346 yılında ise Emir Suyurgan'ın Melik Eşref'e karşı yenilgisinden sonra Satı-bek Hatun oğlu Emir Suyurgan ile birlikte Anadolu'ya Emir Eretna'nın yanına gelmiştir. Satı-bek-Hatun hakkında kaynaklarda geçen son bilgi budur.³⁸ Bir müddet sonra Emir Suyurgan Anadolu'dan Bağdad'a gelmiştir.³⁹ Emir Suyurgan Bağdad'a gelerek talihini bir de Celayirli Şeyh Hasan'ın yanında denese de bu teşebbüsü onun için felaketle neticelenmiştir.⁴⁰ Ancak kaynaklar Satı-bek Hatun'dan artık bahsetmemektedir. Muhtemelen Satı-bek Hatun Anadolu'da vefat etmiş olmalıdır.

Satı-bek Hatun siyasi faaliyetlerini yanında himayesi altındaki şeyhlerle yakın ilişki içerisinde bulunmuştur. Safevî hanedanının kurucusu kabul edilen Şeyh Safiüddin Erdebilî'ye mesajlar göndermiş, ona ziyaretlerde bulunmuş ve Sûfî ritüellerini anmak için onu ordugâhına çağırmıştır.⁴¹

²⁹ Bitlisi, *age*, s. 50; Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, Vol. III, Green ve Company, London 1856, s. 643.

³⁰ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 158; Semerkandî, *age*, s. 170.

³¹ Bitlisi, *age*, s. 50.

³² Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 159.

³³ Ebherî, *age*, s. 226; Howorth, *age*, s. 644.

³⁴ Şebânkâreî, *age*, s. 267; Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 159.

³⁵ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 160-161; Semerkandî, *age*, s. 172-173.

³⁶ Hâfiz-ı Ebrû, *age*, s. 162; Üçok, *age*, s. 174.

³⁷ Bitlisi, *age*, s. 50; Şirin Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 76; Nicola, *age*, s. 104.

³⁸ Firdevs Özen, *İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı (1335-1350)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2021, s. 100; Dalkesen, *agm*, s. 75.

³⁹ Ebherî, *age*, s. 232.

⁴⁰ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, TTK Yayınları, Ankara 1970, s. 110; Kemal Göde, *Eretnalılar (1327-1381)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 70.

⁴¹ Nicola, *age*, s. 197. Özen, *agt*, s. 101.

İLHANLI DEVLETİ'NİN İNHİTATINDAN SONRA İLHANLI TAHTINDA BİR KADIN HÜKÜMDAR:

SATI-BEK HATUN'UN HAYATI VE FAALİYETLERİ

SONUÇ

Sultan Olcaytu'nun kızı Satı-bek Hatun, İlhanlı tarihinde mümtaz hatunlardan biridir. O, ilk olarak İlhanlı Devleti'nin beylerbeyi Emir Çoban ile evlendi. Bu evlilikten Emir Suyurgan isminde bir oğlu oldu. Emir Çoban'ın Ebu Said Bahadır Han'ın emriyle tasfiye edilmesiyle birlikte Satı-bek Hatun oğluyla birlikte kardeşi Ebu Said Han'ın yanına gelmiştir. Ebu Said Han kız kardeşi ve yeğenini iyi bir şekilde karşılamıştır. Ebu Said Han'ın erkek evlat bırakmadan ölmesinin ardından devlet kademesindeki üst düzey yöneticiler öncelikle yeni bir hükümdar seçilene kadar Satı-bek Hatun'un hükümdar olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Fakat daha sonra bu durumun bir sorun yaratacağını düşünmeleri sebebiyle Arpa Han'ı İlhanlı tahtına oturtmuşlardır. Arpa Han'ın tahta oturduktan sonra Arpa Han ve Satı-bek Hatun arasında siyasî bir evlilik gerçekleşmiştir. Ancak Ali Paşa'nın desteğiyle önce Musa Han, ardından Celayirli Şeyh Hasan'ın desteğiyle de Sultan Muhammed İlhanlı tahtına geçmiştir. Nihayetinde İlhanlı topraklarına hâkim olmak isteyen Çobanlı Şeyh Hasan, Satı-bek Hatun'u İlhanlı tahtına oturtmuştur. Esasen Satı-bek Hatun'un tahta oturtulma sebebi askerî güce sahip olan beylerin doğrudan hükümdar olmak yerine han soyundan gelen kişiler vasıtasıyla iktidarı ele geçirme yolunu tercih ettiklerini göstermektedir. Nitekim Satı-bek Hatun bir yıllık hükümdarlık döneminde öncelikle Çobanlı Şeyh Hasan ile birlikte Celayirli Şeyh Hasan'a karşı mücadele etmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan, Satı-bek Hatun'un İlhanlı topraklarına hükmetmesini hazmedememesi Satı-bek Hatun'un hükümdarlığının sonunu getirmiştir. Satı-bek Hatun tahttan indirildikten sonra Çobanlı Şeyh Hasan tarafından İlhanlı tahtına oturtulan Süleyman Han ile rıza alınmadan evlendirilmiştir. Bu evlilikten sonra Satı-bek Hatun hakkında kaynaklarda yeterince malumat bulunmamaktadır. 746/1345-1346 yılında Emir Suyurgan'ın Melik Eşref'e karşı yenilgisinden sonra Satı-bek Hatun oğlu Emir Suyurgan ile birlikte Anadolu'ya Emir Eretna'nın yanına gitmiştir. Bu tarihten sonra kaynakların Satı-bek Hatundan söz etmemesi Satı-bek Hatun'un Anadolu'da vefat ettiği fikrini vermektedir.

KAYNAKÇA

- ABDURREZZAK-İ SEMERKANDÎ, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, nşr. Abd'ul-Hüseyin Nevâî, C. I/I, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsani ve Muta'alat-ı Ferhengi, Tahran 1383 hş.
- ANONİM, *Mu'izz el-Ensâb fî Şeceretü'l-Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persien 67.
- BEYÂNÎ, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- DALKESEN, Nilgün, "Sâtî Bîk (Sati Bek) and the Post-Ilkhânid Middle East" *Fe Dergi*, 9/ 2, 2017, s. 71-80.
- EBU BEKR KUTBÎ EHERÎ, *Tevârih-i Şeyh Üveys*, nşr. İrac Afşar, İntişarat-ı Sutude, Tahran 1389 hş.
- EBU'L-KASIM ABDULLÂH B. MUHAMMED KÂŞÂNÎ, *Tarih-i Olcâyâtü*, neşr. Mehin Hambelî, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1391 h.ş.
- FAHREDDİN DAVUD B. MUHAMMED BENÂKİTÎ, *Tarih-i Benâkitî (Ravzatü'l-uli'l-Erbâb fî Tevârihi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb)*, neşr. Cafer Şuar, Encümen-i Asar-i Milli, Tahran 1348 hş.
- GÖDE, Kemal, *Eretnalılar (1327-1381)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- HÂFİZ-I EBRÛ, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, nşr. Hânâbâhân Beyânî, Şirket-i Tezâmünî-i İlmî, Tahran 1317 hş.
- HÂFİZ-I EBRÛ, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, Yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, C. I, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami, Tahran 1380 hş.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVİNÎ, *Târih-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- HOWORTH, Henry H., *History of the Mongols*, Vol. III, Green ve Company, London 1856.
- MUHAMMED B. ALÎ B. MUHAMMED-İ ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecm'u'l-Ensâb*, çev. Fahri Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- NEBEÎ, Ebul'l-Fazıl, *Tarih-i Al-i Çoban*, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1352 hş.
- NİCOLA, Bruno de, *Women in Mongol Iran*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.

AHMET ÖZTURHAN

ÖZEN, Firdevs, *İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı (1335-1350)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2021.

SÜMER, Faruk, *Anadolu'da Moğollar*, TTK Yayınları, Ankara 1970.

ŞEREFHAN BİTLİSİ, *Şerefname*, çev. Osman Aslanoğlu, C. II, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2018.

TABÂTABÂÎ, Seyyid Cemâl Turâbî, *Sikkehâ-yı İslamî Devre-i İlhânî ve Gûrgânî*, İntişârât-ı Müze-i Azerbaycan, Tebriz 1347 hş.

ÜÇÖK, Bahriye, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2019.

**İLHANLI DEVLETİ'NİN İNHİTATINDAN SONRA İLHANLI TAHTINDA BİR KADIN
HÜKÜMDAR:**

SATI-BEK HATUN'UN HAYATI VE FAALİYETLERİ

EYYÛBİLER, BAHRİ MEMLÛKLER VE TİMUR DÖNEMİNDE HASTALIK VE ÖLÜM NEDENİYLE SADAKA VERME GELENEĞİ

 TÛLAY YÛREKLİ*

 10.53718/gttad.1099114

ÖZ

İslâmiyet, yoksulu maddi bakımdan iyileştirmek adına bazı kurallar ve yenilikler getirmiştir. Türkler bu kuralları kısa sürede özümsemiştir. Zira öteden beri Türk sosyal yapısının doğasında yardımlaşmak ve paylaşmak gibi değerler mevcuttur. İslam'ın yoksulluğa çözüm olarak getirdiği yeniliklerden biri sadaka olmuştur. Sadaka Türk kültüründe mal ületmek kavramıyla örtüşmektedir. Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hâcib yoksullara yapılan maddi yardımları bu tabirle ifade etmiş ve sürekli cömertliğe vurgu yapmışlardır. Yusuf Has Hâcib ayrıca, hastalıktan kurtulmak, kötü rüyaların etkisinden korunmak, Tanrı'nın rızasını kazanmak gibi bazı durumlar için sadaka verilmesini önermiştir. Dede Korkut hikâyelerinde sadaka geçmekte olup baş ve gözün kefareti ve dileklerin gerçekleşmesi için verilmektedir.

Türk devlet adamları uygun gördükleri her vakit sadaka dağıtmaya özen göstermiştir. Bununla birlikte bu gelenek genelde doğum ve sünnet gibi kutlamalarda, günahlardan arınmak ve korunmak için, kutsal aylarda, dini bayramlarda ve günlerde, kabir ziyaretlerinde, matem vakitlerinde, hastalık ve şifa zamanlarında uygulanmıştır. Ayrıca bu son iki durumda kimi hükümdarlar memluk ve cariyelerini özgür kılmış, vergileri kaldırmış veya düşürmüştür, borçlunun borcunu ödemiş, mahkûmları serbest bırakmıştır. Müslüman Türk hanedan üyeleri ayrıca, Mekke ve Medine fakirlerine yüklü miktarlarda pek çok sadaka göndermiş, hac yollarının bakımı, hacıların güvenliği, hacılara erzak ve su teminini gönüllü olarak üstlenmiştir.

Müslüman Türk devlet adamları gelenekte sadakanın kişiyi hastalıklardan koruduğu ve belayı def ettiği inancından ötürü hastalık vakitlerinde bu âdeti yerine getirmiştir. Eyyübî, Memlûk ve Timur dönemi bu geleneğin yürürlükte olduğu en canlı dönemlerdendir. Eyyübî Devleti'nin kurucusu Selahaddin Eyyübî, kardeşi el-Âdil, el-Melikü'z-Zâhir, Hama hâkimi el-Melik el-Mansur Nâsireddin Muhammed, El-Melikü'l Muazzam Şerefüddin İsa b. el-Âdil, el-Eşref Musa b. Âdil bu geleneği uygulayan Eyyubi hükümdarlarındandır. Memlûk sultanlarından Melikü'z-Zâhir Baybars, Kalâvun ve Kalâvun ailesi ve emirler bu geleneği muhafaza etmiştir. Memlûk sultanları iyileştiklerinde emirleri ve diğer devlet adamları tarafından tebrik edilmiş, Kahire'de ve Mısır'da şenlikler düzenlenmiş, hilâtlar dağıtılmıştır.

Müslüman Türk devlet adamları ölünün ruhu için sadakalar dağıtmıştır. Memlûklerde dağıtılan sadaka dışında sadakadan sayılan, cenaze önüne halk tarafından yağmalanması için kefaretlar hazırlanmıştır. Timur kendi aile fertlerinin mateminde yukarıdaki gelenekleri yerine getirmiştir. Timur, oğlu Cihangir'in, kızı Tagayşah Aka Beg'in, eşi Dilşad Aga'nın, ablası Kutluk Türkan'ın ve babasının hatunu Kadak Hatun'un yaşlarını tutmuş ve ruhları için yoksullara yemekler vermiş, sadakalar vermiştir. Selçuklu sultanları ve İlhanlılar da matem sırasında bu geleneği tatbik etmiştir. Müslüman Türk devlet adamları ölüm yıl dönümü nedeniyle de aynı usulleri icra etmişlerdir. Timur'un ve Şehzade Muhammed Sultan'ın ölüm yıl dönemlerinde sadakalar dağıtılmıştır.

Biz bu çalışmada Eyyübîler, Bahrî Memlûkler ve Timur dönemi temelinde Türk hanedanlıklarında hastalık ve matem zamanlarında sadaka dağıtma geleneği konusunu değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Hastalık, Ölüm, Sadaka, Bahrî Memlûkler, Eyyübîler, Timur.

*Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/TÜRKİYE, E-Posta: tulayyurekli@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-5529-7388.

EYYÛBİLER, BAHRİ MEMLÛKLER VE TİMUR DÖNEMİNDE HASTALIK VE ÖLÛM NEDENİYLE SADAKA VERME GELENEĞİ

THE TRADITION OF ALMSGIVING IN THE TIMES OF DISEASE AND DEATH IN THE PERIOD OF THE AYYUBIDS, BAHRI MEMLUKS, AND TIMUR

ABSTRACT

Islam has brought some rules and innovations to eradicate poverty. Turks adopted the rules in a short time. Because there have always been values such as helping and sharing in the nature of Turkish social structure. One of the innovations that Islam brought as a solution to poverty is almsgiving. This innovation was compatible with the tradition of mal ületmek (sharing of goods) in Turkish culture. Kaşgarlı Mahmud and Yusuf Has Hacib expressed financial aid to the poor with that phrase and always emphasized generosity. Yusuf Has Hacib mentions about situations that require giving alms. The sadaqa is mentioned in the stories of Dede Korkut as well. The Oghuzes give alms for the atonement of the head and eye and for the fulfillment of wishes.

Turkish elites were quite eager to give alms whenever they saw fit. However it was generally applied in celebrations such as birth and circumcision, in religious holy months, eids and days, in times of sickness, healing and mourning, to be purified and protected from sins. In addition some rulers freed mamluks and jariyas (female slaves), abolished or reduced taxes, paid the debtor's debt, and released the prisoners. Muslim Turkish dynasties also sent large quantities of alms to the poor of Mecca and Medina and were voluntarily undertaking the maintenance of pilgrimage routes, the safety of pilgrims, and the provision of food and water to the pilgrims.

The Ayyubid, Mamluk, and Timurid periods are among the most vivid periods when the tradition of distributing alms during illness and mourning was in effect. Selahaddin Ayyubi, the founder of the Ayyubid State, his brother al-Adil, al-Melikü'z-Zahir, al-Malik al-Mansur Nasıreddin Muhammed who is the ruler of Hama, El-Melikü'l Muazzam Şerefüddin İsa, el-Eşref Musa b. Adil are among those who practiced this tradition. Mamluk sultans such as Melikü'z-Zâhir Baybars, Kalâvun and Kalâvun family and amirs preserved this tradition as well. When the Mamluk sultans and amirs recovered, they were congratulated by their amirs and other statesmen, the festivities were held in Cairo and Egypt, and robes of honour were distributed. Muslim Turkish statesmen gave alms, slaughtered sacrifices, and gave food for the soul of the dead. Apart from the alms, expiations were prepared for the looting by people.

Timur kept the traditions mentioned above in the mourning of his family members. Timur mourned the deaths of his son Cihangir, his daughter Tagayşah Aka Beg, his wife Dilşad Aga, his older sister Kutluk Türkan and his father's wife Kadak Hatun, and gave food and alms to the poor for their souls. Seljuk sultans and Ilkhanids also practiced this tradition for the soul of death. They also performed these customs on the anniversary of the death like the anniversary of Timur and Şehzade Muhammed Sultan.

In this study, we will have addressed almsgiving in times of sickness and mourning in Turkish dynasties on the basis of the Ayyubids, Bahri Mamluks and Timurid periods.

Keywords: İllness, Death, Almsgiving, Bahri Mamluks, Ayyubids, Timur.

GİRİŞ

İslâmiyet yoksulluğu ortadan kaldırmak için bir takım yenilikler getirmiş ve maddi açıdan yeterli güce sahip olanları yoksula yardım etmeye teşvik etmiştir. Bu kurallar Türkler tarafından çabucak benimsenmiştir. Bunun altında Türklerin devlet anlayışı, sosyal hayatı ve karakteri yatar. Türk devlet anlayışında “açı doyurma, çıplağı giydirme” bir kaide idi. Sosyal hayatta boy düzeni olduğundan bireysel yoksulluk yoktu ve yoksulluğun çaresini topluca aranırdı.¹ Türkler paylaşmanın, konukseverliğin, konu komşunun iyiliğini istemenin önemini biliyor, cimriliği kötülük, cömertliği iyilik sayıyordu. Nitekim Kaşgarlı “*insanların en kötüsü Barsganlılardır zira pintilerdir*”² der. Yusuf Has Hâcib de eserinde “*Erkek o kimsedir ki, bin arzusunu bulur ve ondan mertçe yüz çevirir. Yedirir, içirir ve malını fakirlere/çıgayka dağıtarak, Tanrıya can ve gönülden ibâdet eder*”³ diyerek yoksula yapılan mal yardımını alpliğin erdemlerinden sayar.

İslâmî bir gelenek olan sadaka benzeri uygulamalar Türk kültüründe mevcut idi. Türkler yoksula “yarlıg”⁴, “çıgayka”,⁵ yoksullaşana da “yunçıdı”⁶ diyordu. Türkler dilenciye “koldaçı”,⁷ “umduçı”,⁸ kapı kapı dolaşan dilenciye de “karaçı”⁹ derdi. O halde Türkler dilencilere, ihtiyaç sahiplerine birşeyler veriyordu. Nitekim

¹ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 152.

² Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lüğati't-Türk*, C. I, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1986, s. 439.

³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 611.

⁴ Kaşgarlı, *age*, C. III, s. 42.

⁵ Ögel, *age*, s. 153.

⁶ Kaşgarlı, *age*, C. III, s. 303.

⁷ Kaşgarlı, *age*, C. I, s. 417.

⁸ Kaşgarlı, *age*, C. I, s. 141.

⁹ Kaşgarlı, *age*, C. I, s. 445.

Karşgarlı “barça” kelimesini açıklarken “*dilenciye bin ceviz borcumdur; bunun hepsiyle beraber ona dayanması için bir de deynek veririm*” savını örnek olarak vermektedir.¹⁰ Kaşgarlı ayrıca, “ületti” kelimesini açıklarken “O yoksullara para üleştirdi”¹¹ demektedir ki Kutadgu Bilig’de de yoksula mal vermek hep Türkçe “ületmek” fiiliyle ifade edilmiştir.

Yusuf Has Hâcib sadakanın (mal ületme) dağıtılması makbul olan durumlarla ilgili önerilerde bulunmaktadır. Bu önerilere göre, hastalıklardan şifa bulmak,¹² kötü rüyanın şerrinden korunmak,¹³ Tanrı’nın rızasını kazanmak,¹⁴ günahlardan arınmak için¹⁵ ve ölünün ruhu için yoksullara sadaka verilmelidir. Bu sonuncu durumda yani matem münasebetiyle ayrıca ölü aşı verilmeli ve fakirlere gümüş ve ipekli kumaşlar dağıtılmalıdır.¹⁶ Hâcib’in matem haricindeki önerilerinin İslâmî bilgiye dayandığı açıktır.

Dede Korkut’ta sadaka geçmekte olup baş ve gözün kefareti¹⁷ ve dilekler için dağıtılmaktadır. Oğuzlar dileklerinin kabul olması için adaklar verip aç doyurmakta, çıplak giydirmekte, borçluyu borcundan kurtarmakta, kara elbiseli dervişlere adaklar vermekte, umanına bekleyenine yemekler yedirmekte,¹⁸ ulu yollar üzerinde fakirlere aş veren imaretler yapmaktadır.¹⁹ Büyük belaların savuşturulmasının hemen akabinde ise köleler ve cariyeler *baş etrafında çevrilip* azat edilmektedir.²⁰

Türk devlet adamları uygun gördükleri her vakit sadaka dağıtmakla birlikte bilhassa dinî kutsal aylarda, bayramlarda ve günlerde, çeşitli kutlamalarda ve kabir ziyaretlerinde sadakalar vermiştir. Müslüman Türk devlet adamları samimi bir Müslüman olarak sadaka hususunda oldukça cömert bir tavır sergilemiştir. Örneğin Tolunoğlu Ahmed Mısır’da avlanırken tesadüfen bulunan binlerce dinarı hayır ve sadaka için harcamıştır. Ayrıca kendisi her gün 100 dinar sadaka verir, mutfağında her gün bin dinar harcanır, sadakaları Dımaşk, Irak, el-Cezire, Sugur, Bağdat, Haremeyn ve diğer yerlere ulaşırdı.²¹ Gazneli Mahmud da çok cömert olup hesap edilemeyecek ölçüde sadaka verirdi. Zekatları, bahşişleri ve ihsanları dışında, her gün sabah namazı sonrası elli Herat altını dağıtırdı. Ayrıca o, günah sayılan fiiliyatlarının karşılığı olarak da binlerce sadaka dağıtırdı. Şebânkâreî onun bir ayda üç kez şarap içme alışkanlığı olduğunu, her içmeye karar verdiğinde üç gün boyunca içtiğini, içmeye başlamadan önce bir milyon dirhem sadaka verdiğini ve içmeyi sonlandırınca da aynısını yaptığını kaydetmektedir.²² Yine o, 1007 senesinde Karahanlılarla arasında vuku bulan savaş sırasında askerlerinin bir çoğunun öldüğünü görünce Tanrı’dan yardım istemiş, adaklar adanmış, sadakalar vereceğine yemin etmiş idi.²³ Gaznelilerin çağdaşı Büyük Selçuklu sultanları ve devlet adamları sadaka konusunda son derece eli açık davranmıştır. Sultan Alp Arslan her sene Ramazan ayında yoksullara Belh’te dört bin, Merv, Herat ve Nişabur’da bin ve kendisinin bulunduğu yerde de on bin altın sadaka dağıtırdı. Divanında fakirlerin isimleri ve maaşları kayıtlı idi. Bunun dışında, sarayında fakirlere yemek dağıtan bir aşhane bulunuyordu.²⁴ Nizamülmülk ise Ramazan’da askerler âlimler ve fakirlerle birlikte iftar sofrasına oturur, pek çok sadaka verir,²⁵ başkalarını da sadaka vermeye teşvik ederdi. Bir keresinde onun tavsiye ve isteği üzerine Save’nin zenginlerinden biri kısa bir süre içinde seksen bin altın sadaka olarak vermişti.²⁶ Melikşah pek çok münasebetle sadaka dağıtmıştır. 466 (1074) yılında İsfahan’da Ramazan ayında,²⁷ veziri Nizamülmülk ile birlikte Kûfe’de Hz. Ali ve Hz. Hüseyin’in türbelerini ziyareti sırasında,²⁸ 1087 yılında kendisinden sonra oğlu Ahmet adına hutbe okunması²⁹ ve oğlu Muhammed’in doğumu sebebiyle fakirlere mal dağıtmış, mahkûmları serbest bırakmıştır.³⁰

¹⁰ Kaşgarlı, *age*, C. I, s. 439.

¹¹ Kaşgarlı, *age*, C. I, s. 214.

¹² Yusuf Has Hâcib, *age*, s. 271.

¹³ Yusuf Has Hâcib, *age*, s. 753.

¹⁴ Yusuf Has Hâcib, *age*, s. 373.

¹⁵ Yusuf Has Hâcib, *age*, s. 277

¹⁶ Yusuf Has Hâcib, *age*, s. 164.

¹⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, MEB, İstanbul 1971, s. 56, 81-82.

¹⁸ Ergin, *age*, s. 19,107.

¹⁹ Ergin, *age*, s. 132.

²⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 414.

²¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu’z-Zâhire*, C. III, Dâru’l kutubi’l Mısriyye, Kahire 1932, s. 7-8.

²² Şebânkâreî, *Mecma’u’l Ensâb*, çev. Fahri Unan, TTK, Ankara 2021, s. 47.

²³ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mirhând, *Ravzatu’s-Safâ, Gazneliler Ravzatu’s-Safâ*, çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 69.

²⁴ El-Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1999, s.21, 38; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü’l Adim Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, TTK, Ankara 1982, s. 22; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 65, 118; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 192.

²⁵ Sevim, *age*, s. 56.

²⁶ Sevim, *age*, s. 47.

²⁷ El-Hüseyinî, *age*, s. 40.

²⁸ Ahmed b. Mahmud, *age*, s. 152; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1955, s. 111.

²⁹ Sevim ve Merçil, *age*, s. 114.

³⁰ Ahmed b. Mahmud, *age*, s. 28.

EYYÛBİLER, BAHRİ MEMLÛKLER VE TİMUR DÖNEMİNDE HASTALIK VE ÖLÜM NEDENİYLE SADAKA VERME GELENEĞİ

Müslüman Türk hanedan üyeleri Mekke ve Medine'ye pek çok sadaka göndermiş ve adeta bu iki kutsal mekânı sadakaya boğmuştur. Kirman hâkimi Sultanşah gözlerinin sıhhatine kavuşması ve kardeşlerinin ve kendisinin hapisten kurtuluşunun şükranesi olarak adamlarından Esterabadi'ye Mescidi Haram'da harcamak üzere 30 bin altın dinar vermiş, Esterabadi bununla Mescidi Haram'ın onarımına muhtaç yerlerini yaptırmış ve paranın birazını da Mekke ve Medine fakirleri arasında dağıtmıştır. Esterabadi ayrıca, Harun Reşid'in eşi Zübeyde'nin yaptırdığı suyunu onartmış, uzun zamandır çıplak kalmış bulunan Kâbe'yi Hint'te işlenmiş beyaz bir örtü ile örtürmüştür.³¹ Usâme İbn Munkız, Mekke ve Medine'deki fakirlere gönderilmek üzere Kıpçakoğullarının elinde bulunan Kerkük Kale'sinin mahzenindeki giysilerden söz eder.³² İbn Cübeyr, Türkiye Selçukluları ve Zengî ailesine mensup kadınların hac yolcularının rahatı ve Mekke ve Medine fakirleri için gönderdikleri sadakalardan övgüyle bahseder.³³ İbn Battûta, İlhanlı Ebû Said'in gönderdiği yardımların büyüklüğünü "o kadar çok sadaka verdiler ki, Mekke'de altının değeri düştü" sözleriyle ortaya koyar.³⁴ Eyyûbî ve Memlûk sultanları da kutsal mekânlara gönderdikleri yardımın yanı sıra hac ziyaretleri esnasında verdikleri sadakalarla haklı bir üne kavuşmuştur.

1. Hastalık ve Ölüm Münasebetiyle Verilen Sadakalar

Müslüman Türk devlet adamları İslâmi gelenekte sadakanın ömrü uzattığı, belaları def ettiği ve günahlardan kurtardığı düşüncesine dayanarak hastalık vakitlerinde sadakalar dağıtmıştır. Selahaddin Eyyûbî'nin Musul'u üçüncü kez kuşatmasının akabinde Ramazan ayında tutulduğu hastalığı boyunca pek çok sadaka dağıttığı bilinmektedir. İbn Vâsıl dağıtılan sadakanın büyüklüğünü "ülkesinde fakara ve miskinlerden sadakasının ulaşmadığı kimse kalmamıştır" sözleriyle ifade eder.³⁵ El-Âdil de ölümüne neden olan hastalığı sırasında "üzerindeki elbiseleri dahi çıkarıp sadaka olarak dağıtmış, atını muhtaçlara vermiştir."³⁶ Eyyûbîler sadaka dağıtmanın yanı sıra hastalıkları sırasında ölüme yaklaştıklarını hissedince memlûklerini azat etmiş, vergileri iptal etmiş veya düşürmüş, borçluyu borcundan kurtarmış ve mahkûmları serbest bırakmıştır. El-Melikü'z-Zâhir³⁷ ölmeden (ö. 613/1216) az evvel hasta yatağında, 100 memlûk ve 100 cariyeyi azat etmiş ve bunlardan bazılarını birbiri ile evlendirmiş ve vergilerin çoğunu düşürmüştür.³⁸ El-Melikü'l-Muazzam Şerefüddin İsa b. el-Âdil'in (ö. 624/1227) ölümle sonuçlanan hastalığı sırasında hem bu gelenekler yerine getirilmiş hem de sadaka olarak verilmek üzere ayrıca bin dinara bir at satın alınmıştır.³⁹ El-Eşref Musa b. Âdil (ö. Muharrem 635/Ağustos-Eylül 1237) amansız hastalığı esnasında 200 memlûk ve cariyeyi hür kılmış ve bol miktarda sadaka dağıtmış, "meşayih ve fukardan elde ettiği elbiselerle kendisi için bir kefen hazırlamıştır".⁴⁰ Yine aynı şekilde, Hama hakimi el-Melikü'l-Mansur Nâsireddin Muhammed⁴¹ (Ö.Şevval 683 /Aralık-Ocak 1284-1285) ölmeye yakın, bütün memlûklerini ve cariyelerini hürriyetine kavuşturmuş ve buna ek olarak hapisanedekilerin çıkarılmasını vasiyet etmiştir.⁴²

Kaynakların bollaşmasına bağlı olarak Memlûk sultanlarının hastalanmaları ve iyileşmeleri sebebiyle dağıttıkları sadakalar ve iyileşmelerini takiben uyulan âdetlerle ilgili elimizde daha çok örnek bulunmaktadır. Fakat Memlûklerde devletin temeli memlûklere dayandığı için Eyyûbîlerde olduğu gibi bunların azad edilmesine rastlanmaz. Memlûk sultanları arasında hastalığı nedeniyle sadaka dağıttığına dair ilk kayıt, Melikü'z-Zâhir Baybars'a aittir. Sultan 663 yılı Ramazan (Haziran-Temmuz 1265) ayının sonlarına doğru hastalanmış ve bu münasebetle fakirlere birçok mal dağıtmıştır.⁴³ Sultan Kalâvun bir iki kez hastalanmıştır. Sultan ilk kez, Nisan 1263'te Kerek seferi sırasında attan düşmesi sonucu rahatsızlanmış ve bir müddet Gazze'de tedavi görmüştür.⁴⁴ Sultan ikinci kez, 675 (1276) yılında Dimaşk'ta bulunduğu sırada hastalanmıştır. Sultan bu defa kulunçtan muzdarip olmuş ve Nureddin Mahmud b. Zengî tarafından yapılan Nûriyye Hastanesi'nden getirilen ilaçlarla tedavi görmüştür. Sultan iyileştikten sonra bu hastaneyi ziyaret etmiş ve yoksulların ücretsiz faydalanacağı böyle bir hastane yaptıracağına dair adakta bulunmuştur.⁴⁵ Kalâvun'un bu rahatsızlıkları dolayısıyla sadaka dağıtım

³¹ Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK, Ankara 2011, s. 196; Ahmed b. Mahmud, *age*, s. 127.

³² Usâme İbn Munkız, *İbn Munkız Haçlılara Karşı*, çev. Selahattin Hacıoğlu, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2006, s. 250.

³³ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 131-132, 142, 174.

³⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C. I, çev. Sait Aykut, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 236.

³⁵ İbn Vâsıl, *Muferricu'l-kurûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, tahkik: Cemâleddin Şeyyal, Kahire 1957, C. II, s. 172-173.

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XVII, s. 72. Sadaka niyetine at verilmesi Memlûklerin sonlarına kadar sürmüştür. Bu geleneğin kime ait olduğunu tespit edemedik.

³⁷ El-Melikü'z-Zâhir Gâzî b. Salâhiddin Yûsuf b. Eyyûb.

³⁸ İbn Vâsıl, *age*, C. III, s. 239.

³⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XLV, tahkik: Omer Abdusselam Tedmuri, Dâru'l-kitâb el-Arabî, Beyrut 1998, s. 23.

⁴⁰ İbn Kesîr, *age*, C. XVII, s. 231.

⁴¹ El-Melik el-Mansur Nâsireddin Muhammed İbn el-Melik el-Muzaffer Takıyuddin Omer b. Şahanşah

⁴² İbn Vâsıl, *age*, C. IV, s. 77; İbn Kesîr, *age*, C. XVII, s. 596.

⁴³ Makrîzî, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mülûk*, C. II, tahkik: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1997, s. 27; Adam Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam Memlûk Egypt*, 1250-1517, Cambridge University Press 2000, s. 56.

⁴⁴ Ramazan Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref Devri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 13.

⁴⁵ Eşref Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/ 40, Ankara 2006, s. 32; Serkan Özkan, *Bahrî Memlûkler Döneminde Tıbbî Faaliyetler (1250-1382)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2021, s. 24.

dağıtmadığına ilişkin kaynaklarda bir bilgiye rastlamamış olmakla birlikte oğlu es-Sâlih'in yakalandığı dizanteriden (Recep 687/Ağustos 1288) kurtulması için sadakalar verdiğini fakat oğlunun kısa bir süre sonra vefat ettiğini biliyoruz.⁴⁶ Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalâvun hastalık ve şifa vakitlerinde bolca sadaka dağıtmış, borçtan dolayı hapis yatanları borçlarını ödedikten sonra serbest bırakmıştır. İbn ed-Devâdârî onun Zilkade 711 (Mart-Nisan 1312) tarihinde hastalanıp iyileştikten sonra 1000 dinar çıkarıp hapisyanede borçtan dolayı yatanları borçlarını ödedikten sonra serbest bıraktığını ve iyileşmesinin şerefine Eyvan'da sofraların kurulduğunu, emirlere, komutanlara ve ayanlara hilatler giydirildiğini ve Sultan'ın ölen askerlerin iktalarını yetimlerine sadaka olarak dağıttığını kaydeder.⁴⁷ Sultan, Şaban 715 (Ekim-Kasım 1315) tarihinde gene hastalanmış, günlerce yatmak zorunda kalmış, nihayetinde iyileşmiş ve bu münasebetle Kahire ve Mısır süslenmiştir. Makrîzî onun iyileştiği gün hamama girdiğini, başının tamamını tıraş ettiğini ve bu nedenle emirlerinin ve en-Nâsırıyye memlûklerinin de başlarını tıraş ettiklerini, Sultan'ın o gün askerlere saç kuyruklarını salmayı yasakladığını söylemektedir.⁴⁸ Sultan'ın bir defasında da incinen elinin iyileşmesi nedeniyle Kahire'de şenlik düzenlenmiştir. İbn Battûta bu şenliğe şahit olmuştur. Şenlik sebebiyle Kahire'de tüccarlar çarşılarını süslemiş, dükkânların önüne nefis kumaşlar, ipek elbiseler asmıştır.⁴⁹ Sultan son kez Zilhicce 741 (Mayıs-Haziran 1341) tarihinde hastalanmış, hastalığı biraz hafifleyince sadakalar verilmiş ve Kahire ve Mısır'da şenlikler düzenlenmiş fakat bir süre sonra vefat etmiştir.⁵⁰ Makrîzî düzenlenen şenlikler hakkında şunları söylemektedir:

“... Kahire'nin ve Mısır'ın süslenmesi duyuruldu ve eğlence erbabı Kale'de toplandı, çarşılardaki ekmekler toplandı ve 1000 adet gömlek yapıldı. Sultan bunları ve pek çok malı sadaka olarak dağıttı. Emirler Sultan'ın iyileşmesine sevinerek ziyafetler ve eğlenceler düzenledi. Emir Meliktimur el-Hicazi, At Pazarı'nda ateşler yaktı ve Sultan da onu ayakta izledi. Halk her taraftan sultanı görmek için toplandı. Doğu Arapları atlarıyla ve develer üzerinde taşınan kubbeleriyle geldi ve Kale'nin altında mızrak oyunu oynadı. Rikâbe, köpek bakıcılar, ustalar ve taşçılar gösteriler yapmak, oyunlar oynamak için At Pazarı'na geldiler ve sonra emirlerin evlerini dolaştılar ve onlardan hilatlar aldılar. Dümbelekçiler (tablekiyye) gerçekten çok şey elde etti. Tabilhane mihtârının eline 80 bin dirhem geçti, eğlence erbabının eline geçenin ise haddi hesabı yoktu”.⁵¹

El-Melikü's-Sâlih İmâdeddin İsmail b. en-Nasır Muhammed Rebiülevvel 743 (Ağustos Eylül 1342) tarihinde hac hazırlığı sırasında hastalanmıştır.⁵² Makrîzî 743 senesi Rebiülahir ayında (Eylül/Ekim 1342) Sultan es-Salih İmâdeddin'nin hastalandığını ve annesinin, el-Eşref Küçük'ün annesi Ordu'yu sultana sihir yapmakla suçladığını, bundan ötürü Ordu'nun mal varlığına el konulduğunu, cariyelerinin de hadiseyi itiraf etsin diye dövüldüğünü, biraz zaman geçince sultanın iyileştiğini ve bu münasebetle Kahire ve Mısır'ın süslendiğini söylemektedir.⁵³ Sultan'ın iyileşmesinin şerefine ayrıca mahkûmlar serbest bırakılmış ve pek çok sadaka bağışlanmıştır.⁵⁴ El-Eşref Şaban⁵⁵ ise uzun süren hastalığı sırasında bazı vergileri kaldırmak suretiyle tebasına iyilikler yapmıştır. İbn İyâs Safer 775/Temmuz-Ağustos 1373 tarihinde Şeyhu'l İslâm el-Bulkinî ve kadilkudatın Sultan'ı hasta yatağında ziyaret ettiğini ona “ *mezalimi kaldırırsan şifa bulursun, şarkıcı vergisi ile emlak alım satımından alınan vergiyi kaldır*” deyince onun da cevaben yakında hepsini kaldıracağını söylediğini kaydetmektedir.⁵⁶ Memlûk sultanları yalnızca kendileri için değil kimi emirlerinin sağlığına kavuşması için de sadakaya başvurmuştur. Sultan Zeyneddin Hâccî, emirlerinden Argun el-Kâmilî hastalanınca (Safer 747/Mayıs-Haziran 1346) emiri için endişelenerek ona sadaka olarak vermesi için otuz bin dinar ve bir de at göndermiştir. Emirlerden Argun el-Alâî yine ona sadaka olarak dağıtılmak üzere on bin dirhem göndermiş ve mahkûmları serbest bırakmıştır.⁵⁷

Memlûk emirleri aynı usulu takip etmiştir. Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'nun vekili Kadı Kerimüddin yakalandığı hastalıktan iyileşince (Safer 723/Şubat-Mart 1323) Mansûrî hastanesinde Rebiülevvel ayında yoksullara sadakalar dağıtmıştır.⁵⁸ Memlûk devlet adamlarından İbn Zebûr da kırk gün süren hastalıktan sonra iyileşince (Zilhicce 750/Şubat-Mart 1350) otuz bin dinar sadaka vermiş ve mahkûmlardan bir kısmını salıvermiştir.⁵⁹ Emir Sargıtımış ise hem hastalığı sırasında hem de iyileşince sadaka vermiştir. Makrîzî, Sargıtımış'm sultan el-Melikü's-Sâlih Selahaddin'nin annesine İbn Zebûr'un vakıflarından Yedi Ka'at olarak bilinen evi söz verdiğini fakat kadilkudatın buna karşı çıkınca üzüntüden hastalandığını (Safer 754 /Mart-Nisan

⁴⁶ Makrîzî, *age*, C. II, s. 206-207; Sabra, *age*, s. 57.

⁴⁷ İbn ed-Devâdârî, *Kenzu'd-Durer ve Camiu'l-Gurer*, C. IX, tahkik: Hans Robert Roemer, Kahire 1960, s. 236, 237-238.

⁴⁸ Makrîzî, *age*, C. II, s. 506.

⁴⁹ İbn Battûta, *age*, C. I, s. 48, 57.

⁵⁰ Makrîzî, *age*, C. III, s. 298; İbn Tağrıberdî, *age*, C. IX, s. 161-162.

⁵¹ Makrîzî, *age*, C. III, s. 299.

⁵² İbn Tağrıberdî, *age*, C. X, s. 94.

⁵³ Makrîzî, *age*, C. III, s. 381.

⁵⁴ İbn Tağrıberdî, *age*, C.X, s. 94.

⁵⁵ El-Eşref Şaban b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalavun.

⁵⁶ İbn İyâs, *Bedâi'z-zuhûr fî vekâi'd-duhûr*, C. 1/2, tahkik: Muhammed Mustafa, Kahire 1982, s. 122.

⁵⁷ Makrîzî, *age*, C. IV, s. 25; Sabra, *age*, s. 57.

⁵⁸ İbn Kesîr, *age*, C. XVIII, s. 224.

⁵⁹ Makrîzî, *age*, C. IV, s. 110.

EYYÛBİLER, BAHRİ MEMLÛKLER VE TİMUR DÖNEMİNDE HASTALIK VE ÖLÜM NEDENİYLE SADAKA VERME GELENEĞİ

1353) ve bu münasebetle yoksullara mal dağıttığını, mahkûmları serbest bıraktığını söylemektedir. Emir iyileşince Kale'den kendi yaptırdığı medresesinin yanındaki İstablina/âhuruna inmiş ve iyileşmesine binaen pek çok malı yine sadaka olarak vermiştir.⁶⁰

Hastalık nedeniyle sadaka verme geleneği Burcî Memlûkleri zamanında da sürmüştür. Sultan Berkûk ilk sadakasını yakalandığı hastalıktan kurtulmak amacıyla Muharrem 792 (Ağustos-Eylül 1389-1390) tarihinde,⁶¹ ikinci (Şaban 794 /Haziran-Temmuz 1392)⁶² ve üçüncü sadakasını (Zilhicce 800 /Haziran-Temmuz 1399) yakalandığı hastalıklardan kurtulduktan sonra,⁶³ son sadakasını da ölümüne neden olan hastalığı sırasında dağıtmıştır.⁶⁴ Sultanın ilk dağıttığı sadakanın miktarı bilinmemekle birlikte ikinci sadakası bin dinar,⁶⁵ üçüncü sadakası iki yüz elli bin altın dinar,⁶⁶ son sadakası dullar, yetimler ve yaşlılara vermiş olduğu sadakalar hariç 14.996 altın dinardır.⁶⁷

Diğer Müslüman-Türk hakimleri de bu geleneğe uymuştur. Makrîzî, Muharrem 736 (Ağustos/Eylül 1335) tarihinde kaydettiği hadiseler arasında Kahire'ye İlhanlı Ebû Said'in hastalandığını ve bu nedenle pek çok sadaka dağıttığı, Musul, Bağdat ve Tebriz'de mükus vergisinin kaldırılmasını emrettiği haberinin ulaştığını söylemektedir.⁶⁸ Emir Timur'un da hastalıkları sırasında ailesi ve devlet adamları sadaka dağıtmıştır. Timur bu hastalıklarından birine 792 yılı (1389-1390) baharında Deşt-i Kıpçak seferi için Taşkent üzerinden Hocend'e geçip Şeyh Maslahat Hocendi'nin mezarını ziyaret ederek oradaki fakirlere 10 bin sadaka verdikten sonra birden yakalanmıştır. Timur kırk gün süren bu hastalıktan sonra iyileşmiş ve şükür maksadıyla herkes maddi durumuna göre sadaka vermiştir.⁶⁹ Timur 1392 yazında Buhara'da tekrar hastalanmış ve bu nedenle eşleri ve çocukları evliyaların türbelerini ziyaret edip pek çok sadaka dağıtmış, atlar, koyunlar çıkarıp fakirlere üleştirmişlerdir.⁷⁰ Timur ayrıca, Şam'dayken kendisini öldürmek üzere Memlûkler tarafından gönderilen Haşhaşilerin yakalanmasından sonra kurtuluşunun bir şükranesi olarak sadaka vermiştir.⁷¹

Müslüman Türk devlet adamları ölünün ruhu için matem vakitlerinde ve kabir ziyaretlerinde sadakalar dağıtmıştır. Necmeddin Eyyûb'un, Sultan Kalâvun'un ve oğlu Sultan en-Nâsir Muhammed'in ruhları için pek çok sadaka verilmiştir.⁷² Memlûklerde cenazenin önünde mevta'nın kefareti de yer alırdı. Kefaret yiyecek ve hayvan ve diğer şeylerden oluşur, âdet gereği cenazenin önünde ilerken halk tarafından yağmalanırdı. 873 yılı Ramazan (Mart-Nisan 1469) ayında Kayıtbay'ın dört yaşındaki oğlu Seyyidi Ahmed ve sonra da altı yaşındaki kızı Sittu Çerâkise'nin cenazeleri kefaretleriyle kaleden çıkarılmıştır.⁷³ 916 Ramazan (Aralık 1510) ayında ölen Atabeg Kırkmas'ın ekmek, hurma ve koyunlardan oluşan kefareti de cenazesinin önünde çıkarılmıştır. Atabeg'in cenazesi Sultan Hasan Camii'ne yaklaşınca kefaretler halk tarafından yağmalanmış ve cenazenin geçtiği birkaç mekanda üzerine gümüşler saçılmıştır.⁷⁴ Timur ve ailesi⁷⁵ de ölünün ruhu için bağışlarda bulunmuştur. Timur oğlu Cihangir'in,⁷⁶ kızı Tagayşah Aka Beg'in,⁷⁷ eşi Dilşad Aga ve ablası Kutluk Türkan'ın,⁷⁸ babasının hatunu Kadak Hatun'un⁷⁹ vefatlarına üzülmüş, yaslarını tutmuş ve ruhları için yoksullara yemekler vermiş, sadakalar dağıtmıştır. Hanzade hanımın oğlunun⁸⁰ ve Emir Timur'un cenazesinde de çok miktarda sadaka verilmiştir.⁸¹

⁶⁰ Makrîzî, *age*, C. IV, s. 177.

⁶¹ İbn Tağrıberdî, *age*, C. XII, s. 91; Sabra, *age*, s. 56.

⁶² İbn İyâs, *age*, C. I/2, s. 453; Sabra, *age*, s. 57.

⁶³ İbn İyâs, *age*, C. I/2, s. 509.

⁶⁴ Makrîzî, *age*, C. V, s. 442; İbn Tağrıberdî, *age*, C. XII, s. 101, 103, 104; İbn İyâs, *age*, C. I/2, s. 525; Sabra, *age*, s. 56.

⁶⁵ İbn İyâs, *age*, C. I/2, s. 453; Sabra, *age*, s. 57.

⁶⁶ İbn İyâs, *age*, C. I/2, s. 509.

⁶⁷ Makrîzî, *age*, C. V, s. 442; İbn Tağrıberdî, *age*, C. XII, s. 101, 103, 104; İbn İyâs, *age*, C. I/2, s. 525; Sabra, *age*, s. 56.

⁶⁸ Makrîzî, *age*, C. III, s. 195.

⁶⁹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafername)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 184.

⁷⁰ Yezdî, *age*, s. 198; Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s. 154.

⁷¹ Yezdî, *age*, s. 356.

⁷² İbn Kesîr, *age*, C. XVII, s. 671; C. XVII, s. 313; Makrîzî, *age*, C. III, s. 295; Tülay Yürekli, "Memlûklerde Matem Geleneği", *TAD*, C.41/S.71, 2022, s. 230.

⁷³ İbn İyâs, *age*, C. III, s. 30.

⁷⁴ İbn İyâs, *age*, C. IV, s. 197.

⁷⁵ Timur, Musul'da Circis ve Yunus peygamberlerin ve uğradığı yerlerde önem atfettiği şeyhlerin kabrini ziyareti esnasında bolca sadaka vermeyi adet edinmiştir. Yezdî, *age*, s. 232, 269, 293, 321, 325; Şâmî, *age*, s. 177. Emir Timur'un zaferleri, karşılanması, aile üyeleriyle bir araya gelişi ve doğum dolayısıyla gene sadakalar verilmiştir. Timur Deşti Kıpçak'tan zaferle Semerkand'a dönünce (1391), şehirdeki şehzadeler onu karşılamaya çıkmış, hediyeler sunup sadakalar dağıtmış ve akabinde şenlikler düzenlenmiştir. Yezdî, *age*, s. 196. Timur'un Mazendaran'ı fethi haberini Semerkand'a ulaşınca (05.11.1392) habercilere hediyeler verilmiş, yoksullara efendilere yaraşır şekilde sadaka dağıtılmıştır. Bu zafer sonrası Timur'un yanına giden aile fertleri Dede Korkut'ta olduğu gibi sadakaları başları etrafında çevirerek fakir ve yoksullara dağıtmıştır. Yezdî, *age*, s. 202-203. Saray Mülk Hatun, Tuman Aga ve şehzadelerin hanımları Timur'un yanına, İsfahan civarına geldiklerinde saçılar saçıp hediyeler ve sadakalar dağıtmıştır (Haziran 1393). Yezdî, *age*, s. 216. Emir Şahruh'un oğlunun doğumu münasebetiyle gene pek çok sadaka verilmiştir.

⁷⁶ Yezdî, *age*, s. 115.

⁷⁷ Yezdî, *age*, s. 132.

⁷⁸ Yezdî, *age*, s. 139; Şâmî, *age*, s. 109.

⁷⁹ Yezdî, *age*, s. 181-182.

⁸⁰ Yezdî, *age*, s. 412; Şâmî, *age*, s.329-330

Halil sultan Semerkant'ta Timur için matem düzenlemiş, herkes tekrar kara elbiseler giymiş, atlar, koyunlar, sığırlar kesilerek birkaç gün yemek ve tatlı verilmiş, Timur'un şahsi nekkâresi kısa bir süre çalındıktan sonra parçalanmıştır.⁸² Ölüm yıl dönümlerinde de aynı âdete uyulmuştur. Şehzade Muhammed Sultan'ın ölüm yıl döneminde (13.03.1404) koyunlar, atlar kesilerek yemekler hazırlanmış, seyyid, eşraf, ulema ve diğer herkes münasip yerlere oturtularak yemekler verilmiş, yoksullara sadakalar dağıtılmıştır.⁸³ Timur'un ölüm yıl dönümünde de kurbanlar kesilmiş ve esirler serbest bırakılmıştır. Schilterberger esirlerin serbest bırakılma sebebini şöyle açıklamaktadır:

“Şunu da bildirmem gerekir ki ölümünden(Timur'un) itibaren bir yıl süre ile geceleri mezarından ahu figanlar geliyordu. Mezarını bekleyen hocalar bu sesleri açık seçik duyuyorlardı. Timur'un arkadaşları, bu şikâyetlerin sona ermesi için büyük kurbanlar kestiler fakat fayda etmedi. Hocalar aralarında görüşüp oğluna gittiler ve ondan, babasının diğer ülkelerde tutsak aldığı bütün esirlerin, özellikle başkentte olanların serbest bırakılmasını dilediler. ...Oğlu bunların hepsini serbest bıraktı, bu yapılar yapılmaz müteveffanın şikâyetleri kesildi”.⁸⁴

Ölü ruhu için sadaka dağıtma geleneği diğer Müslüman Türk hanedanlarında da vardır. Gazneli Sultan Mesud hem babası Gazneli Sultan Mahmud'un hem de büyük babası Sebüktegin'in mezarlarını ziyareti sebebiyle çevredekilere on bin dinar sadaka dağıtmıştır.⁸⁵ Selçuk sultanı I. İzzeddin Keykavus babasının,⁸⁶ Sultan Alaaddin Keykubad da Bahaeddin Veled'in vefatı sonrası fakirlere adaklar adamıştır.⁸⁷ Sultan Olcayto 7 Muharrem 704 (11 Ağustos 1304),⁸⁸ 10 Rebiülevvel 704 (11 Ekim 1304)⁸⁹ ve 25 Zilkade 704 (19 Haziran 1305) tarihlerinde ağabeyi Gazan Han'ın kabrini ziyaret edip sadakalar dağıtmıştır.⁹⁰ Bulgan Hatun da kocası Gazan'ın türbesini ziyareti (24 Rebiülahir 707/23 Ekim 1307) esnasında sadakalar vermiş, dervişlere ihسانlarda bulunmuştur.⁹¹ Olcayto'nun mateminde de fakir kimselere sadakalar verilmiştir.⁹² Babür'ün vefatından sonra ise kutsal günlerde mezarında merasimler düzenlenmiş, iki yıldan fazla bir süre sabah bir sığır, iki koyun beş keçi, akşam da beş keçi olmak üzere pişirilip mezarında fakirlere dağıtılmıştır.⁹³

SONUÇ

Türkler yoksula yardım etme ilkesini öteden beri bünyesinde barındırdığı için İslamiyet'in bu konuda getirmiş olduğu kural ve ilkeleri kolaylıkla kabul etmiştir. Sadaka da bunlardan biridir. Türkler sadaka anlamında mal ületmek tabirini kullanmıştır.

Müslüman Türk devlet adamları ihtiyaç sahiplerine sadaka dağıtma konusunda oldukça cömert bir tavır sergilemiştir. İstedikleri her vakit bu geleneği yerine getirmiş olmakla birlikte genellikle kutsal günlerde ve aylarda, kabir ziyaretlerinde, matem münasebetiyle, çeşitli kutlamalarda, hastalık ve şifa vakitlerinde bu geleneği yerine getirmiş, bunun yanı sıra kimi zaman vergileri kaldırmış veya düşürmüş, kimi zaman da mahkûmları serbest bırakmıştır. Eyyubilerde bunlara ek olarak memlukler ve cariyeler azat edilmiştir.

KAYNAKÇA

1-Ana Kaynaklar

AHMED B. MAHMUD, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1999.

GÜLBEDEN, *Hümayunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, TTK, Ankara 1987

İBN ARABŞAH, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İBN ED-DEVÂDÂRÎ, *Kenzu'd-Durer ve Camiu'l-Gurer*, C. IX, Hans Robert Roemer, Kahire 1960.

⁸¹ Yezdî, *age*, s. 450.

⁸² Yezdî, *age*, s. 462; İbni Arabşah, *Acibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 378. Eski Türklerde Tanrı tamir endendir. Türkler bu dünyada olanların öteki tarafta tersi olacağına inanırlardı. Bu nedenle ölüye ait eşyaları kırarlardı. Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 1986, s. 184-185.

⁸³ Yezdî, *age*, s. 425.

⁸⁴ Johannes Schilterberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 83.

⁸⁵ Şebânkâreî, *age*, s. 56.

⁸⁶ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, s. 398.

⁸⁷ Ahmet Eflâkî, *Menâkibu'l-arifin, Ariflerin Menkıbeleri*, C. I, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 125.

⁸⁸ Derya Örs, *Tarih-i Olcayto (İnceleme ve Çeviri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1992, s. 73.

⁸⁹ Örs, *agt*, s. 82.

⁹⁰ Örs, *agt*, s. 84-85.

⁹¹ Örs, *agt*, s. 111.

⁹² Hüseyin Peyrovi Milâni, *Ebü Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1971, s. 59.

⁹³ Gülbeden, *Hümayunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar, TTK, Ankara 1987, s. 139.

EYYÛBİLER, BAHRİ MEMLÛKLER VE TİMUR DÖNEMİNDE HASTALIK VE ÖLÜM NEDENİYLE SADAKA VERME GELENEĞİ

- İBN BATTÛTA, *İbn Battuta Seyehatnamesi*, C. I-II, çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İBN CÛBEYR, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- İBN İYÂS, *Bedâi'z-zuhûr fî veķâii'd-duhûr*, C. I-V, tahkik: Muhammed Mustafa, el-Heyetu'l-Mısıryetu'l-amme li'l-kitâb, Kahire 1982.
- İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. I-XXI, Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turki, Dâru Hicr, Cize 1997-1999.
- İBN TAĞRİBERDÎ, *En-Nucûmu'z-Zâhire*, C. I-XVI, tahkik: Cemâleddin Şeyyâl, Fehîm Muhammed Şâlût, İbrahim Ali Tarhan, Cemal Muhammed Mahrez, Dâru'l-kutub el-Mısıryye, Kahire 1929-1972.
- İBN VÂSİL, *Muferricu'l-kurûb fî aħbâri Benî Eyyûb*, C. I-V, tahkik: Cemaleddin Şeyyâl ve Hasaneyn Muhammed Rebi, Kahire 1953-1977.
- JOHANNES SCHİLTERBERGER, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanu Lügati't-Türk*, C. I-IV, çev. Besim Atalay, TTK, Ankara 1985-1986.
- MAKRİZÎ, *es-Sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mülûk*, C. I-VIII, tahkik: Muhammed Abdulkâdir 'Atâ, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1997.
- MUHAMMED B. HÂVENDŞÂH B. MAHMÛD MİRHÂND, *Ravzatu's-Safâ, Gazneliler Ravzatu's-Safâ*, çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- MUHARREM, Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, MEB, İstanbul 1971.
- NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafername*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.
- ÖRS, Derya, *Tarih-i Olcayto (İnceleme ve Çeviri)*, Ankara Ün Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.
- SEVİM, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adım Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, TTK Yayınları, Ankara 1982.
- ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecma'u'l Ensâb*, çev. Fahri Unan, TTK, Ankara 2021.
- ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ, *Emîr Timur (Zafername)*, Selenge Yayınları, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013.
- ÛSÂME İBN MUNKİZ, *İbn Munkiz Haçlılara Karşı*, çev. Selahattin Hacıoğlu, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2006.
- YUSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.
- ZEHEBÎ, *Tarihu'l-İslâm*, C. XLV, tahkik: Omer Abdusselam Tedmürî, Dâru'l-kitâb el-Arabi, Beyrut 1998.
- ### 2-Araştırma Eserler
- BUHARALI, Eşref, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri", *Tarih Araştırmaları Degisi*, 25/40, 2006, ss.29-39.
- İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 1986.
- MİLÂNÎ, Hüseyin Peyrovi, *Ebû Said Bahadır Han (1316-1335)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1971.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- ÖZKAN, Serkan, *Bahrî Memlûkler Döneminde Tıbbî Faaliyetler (1250-1382)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2021.
- SABRA, Adam, *Poverty and Charity in Medieval Islam Memlûk Egypt, 1250-1517*, Cambridge University Press, 2000.
- SEVİM, Ali ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1955.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1972.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref Devri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

TÜLAY YÜREKLİ

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

TURAN, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

ZENGİN, Murat, “Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Haccî Döneminde Memlükler”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20, 2018, s. 357-373.

ZENGİN, Murat, “Sultan Selâhaddin Sâlih Döneminde Memlükler”, *Tarih Okulu Dergisi*, 34, Nisan 2019, s. 313-332.

**EYYÛBİLER, BAHRİ MEMLÛKLER VE TİMUR DÖNEMİNDE HASTALIK VE ÖLÜM
NEDENİYLE SADAKA VERME GELENEĞİ**

**NESEB-NÂME-İ MÜLÛK (ŞUÂB-I PENCGANE) VE MU‘İZZÛ’L ENSÂB ADLI ESERLERE GÖRE
ÖGEDEY HAN VE ÇAĞATAY HAN’IN HATUNLARI***

 RAKKUŞ KARADUMAN**

 10.53718/gttad.1133506

ÖZ

Neseb-nâmeler, Arapça, Farsça ve Türkçeden oluşan tarihin en zengin kaynaklarından biridir. Türk ve Moğol tarihinde de neseb-nâmeler kıymetli bir yere sahiptir. Bu bağlamda İlhanlı (İran Moğolları) veziri Reşidüddin Fazlullah tarafından kaleme alınan Neseb-nâme-i Mülûk veya diğer adıyla Şuâb-ı Pencgane olarak bilinen eser, Moğolların şeceresi hakkında derli toplu bilgi vermektedir. Bunun yanında Timurlu hükümdarı Şahrûh Mirza’nın isteği üzerine 830/1426-27 yılında kaleme alınmaya başlanan ve yazarı bilinmeyen Mu‘izzü’l Ensâb fi Şeceretü’l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol adlı eser de Reşidüddin Fazlullah’ın eserinden istifade ederek Moğolların şeceresini aktarmıştır. Bu eser genel olarak Neseb-nâme-i Mülûk’ün Gazan Han dönemine kadar verdiği bilgileri aynen kaydetmiştir. Gazan Han’dan sonra gelen Sultan Olcaytû ve Ebu Said Han’ın şecereleri de Mu‘izzü’l Ensâb’a eklenmiştir. Mu‘izzü’l Ensâb’da Moğol (İlhanlı) bahsinden sonra Timur ve oğulları bahsi başlayıp, eser Sultan Hüseyin Baykara’nın şeceresi ile sona ermektedir. Anonim Mu‘izzü’l Ensâb ve Reşidüddin Fazlullah’ın Neseb-nâme-i Mülûk adlı eseri biçimi, yani tertip tarzı olarak neredeyse aynıdır. Biçim veya şekil olarak aralarındaki en dikkat çekici fark ise Neseb-nâme-i Mülûk’de satır aralarındaki Uygur harfleriyle yazıların bulunmasıdır. Bu iki eser tarz bakımından birbirlerine çok benzemektedirler. Bu şecere kitaplarında sadece hanlar ve şehzadelerin isimleri kaydedilmemiş aynı zamanda hanların hatunları, kumaları, devlet kademesindeki görevlilerin isimleri de kaydedilmiştir. Bunun yanında yazmaların derkenarlarında zaman zaman bilgiler bulunmaktadır. Bu iki eser bazı araştırmacılar tarafından biçim ve içerik açısından incelenmiş ancak eserdeki hatunlar hakkında çalışmalar yapılmamıştır.

Bu iki şecere kitabında kadınların isimlerinin kaydedilmesi Moğollarda kadının ne derecede ehemmiyete sahip olduğunu da göstermesi açısından önemlidir. Moğollarda baş hatun, kocasının yokluğunda evi ve çocukları idare edip ordanın işlerine bakmış ve buna bağlı olarak ehemmiyetli bir yer işgal etmiştir. Ayrıca Moğol hatunları merasimlere, ziyafetlere ve kurultaylara katılmışlar ve hanedan içindeki makamına göre hükümdarın, tahtının yanında yer almışlardır. Büyük önemi olan teşrifatta, şölenlerde, resmî törenlerde ve umumî ağırlamalarda, hatunların her birinin saygınlığı ve makamının gözetilmesine dair özel kural ve ölçü bulunmuştur. Bunun yanında Moğollarda aile geleneğinde çok eşlilik yaygın bir adetti. Bu nedenle Moğollarda levirat ve sororat türü evliliklerin örneklerini görebilmemizde kaçınılmaz olmuştur. Moğollarda bu tür evlilikler yapılmasının hem sosyal hem ekonomik sebepleri bulunmaktadır. Cengiz Han’ın oğulları ve Moğol İmparatorluğu’nun varisleri Çağatay Han ve Ögedey Han da birçok evlilik gerçekleştirmişlerdir. Neseb-nâme-i Mülûk ve Mu‘izzü’l Ensâb’da bu iki hanın hatunlarının isimleri zikredilmekte ve bunlardan dünyaya gelen şehzadeler de kaydedilmektedir. Bu çalışmada Neseb-nâme-i Mülûk ve Mu‘izzü’l Ensâb adlı esere göre Ögedey Han ve Çağatay Han’ın hatunları adı geçen eserlerin sırasına göre ortaya çıkarılacak ve bu hatunların hayatı hakkında bilgiler verilecektir. Böylece bu çalışmayla Ögedey Han ve Çağatay Han’ın hatunları ve çocukları hakkında derli toplu bilgi elde edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Neseb-nâme-i Mülûk, Mu‘izzü’l Ensâb, Ögedey Han, Çağatay Han, Hatun, Soyağacı.

* Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi tarafından 24-25 Mart tarihleri arasında yapılan Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu’nda sunulan bildirden geliştirilmiştir.

** Arş. Gör., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mersin/TÜRKİYE, E-Posta: rakkuskaraduman@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-3583-1691.

NESEB-NÂME-İ MÛLÛK (ŞUÂB-I PENCGANE) VE MU'İZZÛ'L ENSÂB ADLI ESERLERE GÖRE ÖGEDEY HAN VE ÇAĞATAY HAN'IN HATUNLARI

ACCORDING TO THE WORKS FAMOUS NESEB-NÂME-İ MÛLÛK (SHU'AB-I PANJGANAH) AND MU'İZZÛ'L ENSÂB, THE WIFES OF ÖGEDEİ KHAN AND CHAGATAI KHAN

ABSTRACT

Genealogical trees is one of the richest sources of history, consisting of Arabic, Persian and Turkish. In Turkish and Mongolian history, genealogical trees have a valuable place. In this context, the work known as Neseb-nâme-i Mülûk, or in other words Shu'ab-i Panjganah, which was written by the Ilkhanid (Iranian Mongols) vizier Reşidüddin Fazlullah, gives detailed information about the genealogy of the Mongols. In addition, the work called Mu'izzü'l Ensâb fi Şeceretü'l Ensâb-ı Selâtin-i Mongol, which was started to be written in 830/1426-27 at the request of the Timurid ruler Shahruh Mirza and whose author is unknown, also benefited from the work of Rashid al-in Faḍlullah transferred his genealogical tree. This work generally recorded exactly the information given by Neseb-nâme-i Mülûk until the period of Gazan Khan. The genealogies of Sultan Olcaytû and Ebu Said Khan, who came after Gazan Khan, were also added to Mu'izzü'l Ensâb. After the Mongolian (Ilkhanid) talk in Mu'izzü'l Ensâb, the talk of Timur and his sons begins and the work ends with the genealogy of Sultan Hüseyin Baykara. Anonymous Mu'izzü'l Ensâb and Reşidüddin Fazlullah's work called Neseb-nâme-i Mülûk is almost the same in form, that is, in composition style. The most striking difference between them in terms of form or shape is the presence of writings in Uighur letters between the lines in Neseb-nâme-i Mülûk. These two works are very similar to each other in terms of style. In these genealogy books, not only the names of the khans and princes were recorded, but also the names of the ladies of the khans, their wives and officials at the state level. In addition, there is information from time to time on the margins next to the manuscripts. These two works have been examined by some researchers in terms of form and content, but no studies have been made about the women in the work.

The recording of women's names in these two genealogy books is important in terms of showing how important women were in the Mongols. In the Mongols, the head lady managed the house and children in the absence of her husband, took care of the affairs of the place, and accordingly occupied an important place. In addition, Mongolian women participated in ceremonies, banquets and congresses and took their place on the throne of the ruler according to his rank in the dynasty. Special rules and measures were found regarding the respect of each woman's dignity and rank in the ceremony, feasts, official ceremonies and public receptions, which are of great importance. In addition, there is no limit to polygamy in Mongolian traditions. For this reason, it has been inevitable for us to see examples of levirate and sororate marriages in Mongols. There are both social and economic reasons for making such marriages in Mongols. The sons of Genghis Khan and the heirs of the Mongol Empire, Çağatay Khan and Ögedey Khan also had many marriages. In Neseb-nâme-i Mülûk and Mu'izzü'l Ensâb, the names of the women of these two inns are mentioned and the princes born from them are also recorded. In this study, according to the work named Neseb-nâme-i Mülûk ve Mu'izzü'l Ensâb, the women of Ögedey Khan and Çağatay Khan will be revealed according to the order of the mentioned works and information will be given about the life of these women. Thus, with this study, detailed information about Ögedey Khan and Çağatay Khan's women and children will be obtained.

Keywords: Neseb-nâme-i Mülûk, Mu'izzü'l Ensâb, Ögedey Khan, Çağatay Khan, Khatun, Genealogical Tree.

GİRİŞ

Neseb-nâmeler, Arapça, Farsça ve Türkçeden oluşan tarihin en zengin kaynaklarından biridir. Bu nedenle tarihçiler de neseb-nâmelerin tarihi değer açısından önemini farkına varmışlardır. İslam medeniyetinde neseb-nâme tarzında eser kaleme alan ilk kişi Fahri Müdebbir (1157-1236)'dir.¹ Orta Çağ müverrihlerinden Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (1247-1317)² neseb-nâme kaleme alan tarihçilerdendir. Reşidüddin, neseb-nâme türü eserleri üç farklı alanda ve üç farklı formatta kullanan müelliflerden biridir. Böylece Reşidüddin bu türlü bir eseri anlatı aracı olarak etkin bir şekilde kullanan ve bağımsız bir tür haline getiren ilk tarihçidir. Bu bağlamda yazdığı eserlerden birisi de *Neseb-nâme-i Mülûk*'tür.³ Yegâne nüshası Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan ve *Neseb-nâme-i Mülûk* adıyla katalogta kayıtlı olan eser, ilim alemince daha çok *Şuâb-ı Pencgane* ismiyle bilinmektedir.⁴ Topkapı Sarayı'nda bulunan yegâne nüsha XVI. yüzyılda istinsah edilmiştir. Eserin giriş

¹ Fahri Müdebbir, Gazneliler (963-1186) ve Gurlular (1000-1215) döneminde yaşamıştır. Aynı zamanda tarih yazarı ve devlet adamıdır. Daha detaylı bilgi için Bkz. Mohamed Taher Anmol, *Encyclopaedic Survey Of Islamic Culture*, Vol. 20, Pvt. Ltd. New Delhi 1998, s. 164-177.

² Ünlü tarihçi Reşidüddin Fazlullah'ın hayatı, siyasi faaliyetleri ve diğer eserleri ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 19-21; Kral Jahn, "Cihan Tarihiçisi Olarak Reşidüddin", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4, İstanbul 1966, s. 227-236; A. H. Morton, "The Letters of Rashid al-Din: Ilkhanid Fact or Timurid Fiction", *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. R. Amitai-Preiss-D. O. Morgan, Leiden-Boston 2000, s. 155-199.

³ İlker Evrim Binbaş, "Structure and Function of the Genealogical Tree in Islamic Historiography (1200-1500)", *Horizons of the World*, Festschrift for Isenbike Togan, ed. İlker Evrim Binbaş and Nurten Kılıç-Schubel, İstanbul 2011, s. 487.

⁴ Hayrunnisa Alan, "Muizzü'l-Ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri", *Bellekten*, C. 78/282, Ağustos 2014, s. 529

bölümünden, bu eserin müellifin en önemli eseri *Câmi'ü't-tevârih*'ten sonra kaleme alındığı ve mezkûr esere bir ek olarak hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁵ Reşidüddin'in bu eseri beş kısma ayrılmaktadır. Eserde ilk bahis Şube-i Arap, ikincisi Şube-i Moğol, üçüncüsü Şube-i Beni İsrail, dördüncüsü Şube-i Nasari ile Efenç ve nihayet beşincisi Şube-i Hitay'dır. Diğer taraftan *Neseb-nâme-i Mülük*'ün yazılış amacı soyağacı belirtmek olsa da sayfaların derkenarlarında bazı şahıslarla ilgili detaylı bilgilerin bulunması oldukça dikkat çekicidir.⁶

Çalışmamızda odaklandığımız diğer eser ise yazarı meçhul olan *Mu'izzü'l Ensâb fi Şeceretü'l Ensâb-i Selâtin-i Moğol*'dur. Eserin giriş kısmından bu eserin Timurlu hükümdarı Şahruh Mirza'nın isteği üzerine 830/1426-27 yılında kaleme alınmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu eser genel olarak Reşidüddin'in *Neseb-nâme-i Mülük* adlı eserinde Gazan Han dönemine kadar verdiği bilgileri aynen kaydedilmiştir. Gazan Han'dan sonra gelen Sultan Olcaytû ve Ebu Said Han'ın şecereleri de *Mu'izzü'l Ensâb*'a eklenmiştir. *Mu'izzü'l Ensâb*'da Moğol (İlhanlı) bahsinden sonra Timur ve oğulları bahsi başlayıp, eser Sultan Hüseyin Baykara'nın şeceresi ile sona ermektedir.⁷

Mu'izzü'l Ensâb'ın düzenleme tarzına dikkat çekmek gerekmektedir. Eserde sayfa ortasında ilgili hanedan üyesinin adı ve unvanı dörtgen bir çerçeve içinde verilmiştir. Çerçevenin tam altında daire şeklinde bir halka hazırlanmıştır. İçi boş olan bu daireler, içerisine minyatür yapılmak üzere hazırlanmış olmalıdır. Ortada yazılmış olan ismi takiben kâğıt iki sütuna ayrılmış, bu iki sütundan sağdaki sütun adı geçen kişinin idaresi altında bulunan görevlilere soldaki ise eşi ve kumalarına ayrılmıştır. Görevlilere ayrılan sütunda makam isimleri başlık olarak büyük yazılmış başlıkların altında ince kâğıtla ve talik hatla o mansıba sahip olan şahıs isimleri sıralanmıştır. Müteakiben adı geçen kişinin çocuklarının isimleri sıralanmıştır. Çocukların isimleri diğer isimlerden farklı olarak kare ve daire içine alınmıştır. Kız çocukların isimleri kare çerçeve içine; erkek çocukların isimleri ise daire çerçeve içine yazılmıştır. Genel olarak eserin tertip tarzı Reşidüddin'in *Neseb-nâme-i Mülük* biçimindedir. Bu iki eser arasında biçim veya şekil olarak en dikkat çekici fark *Neseb-nâme-i Mülük*'de satır aralarındaki Uygur harfleriyle yazıların bulunmasıdır.⁸

Neseb-nâme-i Mülük ve *Mu'izzü'l Ensâb* adlı eserler hakkında verdiğimiz bu kısa malumatlardan sonra asıl çalışma konumuza dönelim. Çalışmamızda bu eserlere göre Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın oğulları Ögedey Han ve Çağatay Han'ın en muteber eşlerinden sırasıyla söz edip kaynaklardaki bilgiler mucibince hatunların faaliyetlerine değineceğiz.

1. Ögedey Han'ın Hatunları

Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârih* adlı eserinde “*Ögedey Kaan'ın birçok hatunu olup altmış kumaya sahiptir. Ancak onun muteber ve meşhur hatunları dört tanedir*” demektedir.⁹ Ancak *Neseb-nâme-i Mülük* ve *Mu'izzü'l Ensâb* adlı eserlerde Ögedey Han'ın on üç eşinin ismi kaydedilmiştir.

1.1 Bûrâkcîn (بوراقچين)

Neseb-nâme-i Mülük ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da Ögedey Han'ın hatunları arasında kaydedilen ilk isim Bûrâkcîn Hatun'dur. Adı geçen eserler bu hatun için şu bilgiyi kaydetmişlerdir: “*Bûrâkcîn, Ögedey Kaan'ın hatunlarının en büyüğü idi*.”¹⁰ Kaynaklarda bu bilgi dışında Bûrâkcîn Hatun hakkında malumat bulunmamaktadır. Bunun yanında *Câmi'ü't-tevârih*'in neşrinde bu hatunun babasının ismi ve soyu hakkındaki yer okunamamıştır.¹¹

1.2 Töregene Hatun (تورگنه خاتون)

Neseb-nâme-i Mülük ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da Ögedey Han'ın ikinci hatunu olarak Töregene Hatun kaydedilmektedir. Mezkûr eserlerde; “*Töregene Hatun, Ohat-Merkit kavminden olup Ögedey Han'ın ikinci eşi idi. Ögedey Han'dan sonra altı yıl¹² padişahlık yapmıştır. Güyük Han ve diğer üç çocuk bu hatundan dünyaya gelmiştir*.”¹³ Kaynaklarda Töregene Hatun'un Ögedey Han ile evliliği hakkında bilgiler bulunmaktadır. Nitekim

⁵ Binbaş, *agm*, s. 490.

⁶ Binbaş, *agm*, s. 492.

⁷ Hayrunnisa Alan, “Nesebname-i Mülük (Moğol Kısmı) ve Muizzü'l-Ensâb'ın Biçim ve İçerik Açısından Mukayesesi”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2021, s. 253.

⁸ Alan, “Muizzü'l-Ensâb'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri”, s. 527-529. Bu iki eserin ayrıntılı mukayesesi için bkz. Alan, “Nesebname-i Mülük (Moğol Kısmı) ve Muizzü'l-Ensâb'ın Biçim ve İçerik Açısından Mukayesesi”, s. 240-256.

⁹ Reşidüddin Fazlullâh Hemedânî, *Cami'ut-tevârih*, nşr. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevî, C. I, Neşş-Alberz Tahran 1373 h.ş., s. 620.

¹⁰ Reşidüddin Fazlullâh Hemedânî, *Neseb-nâme-i Mülük (Şuâb-ı Pencane)*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, no: 2937, vr. 126a; Anonim, *Mu'izzü'l Ensâb fi Şeceretü'l Ensâb-i Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67, vr. 39a.

¹¹ Bkz. Reşidüddin, *age*, C. I, s. 620.

¹² Burada zamanla ilgili verilen bilgi hatalıdır. Ögedey Han'ın ölüm tarihi 1241 senesinde iken Güyük Han'ın tahta geçişi 1246 senesine tekabül etmektedir. Bu nedenle Töregene Hatun 1241-1246 yılları arasında beş sene boyunca devleti yönetmiştir. Nitekim dönem kaynaklarından Plano Carpini de bu tarihleri teyit etmektedir. Daha detaylı bilgi için Bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (1245-1247), çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 142.

¹³ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülük*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39a.

NESEB-NÂME-İ MÛLÛK (ŞUÂB-I PENCGANE) VE MU'İZZÛ'L ENSÂB ADLI ESERLERE GÖRE ÖGEDEY HAN VE ÇAĞATAY HAN'IN HATUNLARI

Cengiz Han, Ohat-Merkit hükümdarı Dâyr Üsûn ile mücadele ettiği zaman ilk saldırılarda Merkit hükümdarı, Cengiz Han'a il olmaya razı oldu. Bunun sonucunda kızı Kulan Hatun'u Cengiz Han'a eş olarak verdi. Ancak bir süre sonra Dâyr Üsûn isyan etti. Cengiz Han'ın askerleri onu ele geçirip yağma ettiler. Bu yağma sonucunda Dâyr Üsûn'un hatunu Töregene Hatun'u götürerek, Ögedey Han'a verdiler. Töregene Hatun'dan dört çocuk dünyaya geldi. Bu çocuklardan en büyüğü Ögedey Han'ın yerine tahta geçen Güyük Han idi.¹⁴

Gizli Tarih, Reşidüddin'in rivayetinden farklı olarak; Cengiz Han Merkit halkını idaresi altına aldıktan sonra, Tohto'a-beki'nin büyük oğlu Hudu'nun Tugai ve Töregene adındaki iki karısından Töregene'yi Ögedey Han'a verdiğini kaydetmektedir.¹⁵

Reşidüddin'in diğer bir rivayetine göre ise, "Bu hatun Merkit kavmindendi, ancak Dâyr Üsûn'un hatunu değildi."¹⁶ Bunun yanında Grousset, Töregene Hatun'un, Ögedey Han ile evliliğinden önce Merkit hükümdarı ile evlenmiş olması bu boydan olduğunu düşündürmekte ise de Nayman boyuna mensup olmasının da muhtemel olduğunu belirtmektedir.¹⁷

Töregene Hatun, Ögedey Han'ın en büyük hatunlarından olup, büyük oğullarının annesidir. Reşidüddin'in ifadesiyle bu hatun çok güzel değildi. Ancak onun tabiatında olan üstünlük gayet yüksekti.¹⁸ Töregene Hatun Ögedey Han'ın ölümünden sonra adından sıkça söz ettiren hatunlardan biri oldu.¹⁹ Ögedey Han'ın ölümünden sonra, Güyük Han'ın tahta geçişine kadar 1241-1246 yılları arasında devleti yönetti²⁰ Reşidüddin, Töregene Hatun'un naipliği hakkında ilginç bir detay vererek: "Cengiz Han'ın vasiyetine iltifat etmediğinden ve büyüklerin ve küçüklerin sözlerini duymazlıktan geldiğinden dolayı Cengiz Han'ın uruğu arasında kavgalara yol açtı" demiştir.²¹ Bu durum Töregene Hatun'un Ögedey Han'ın ölümünden sonra Cengiz Hanedanı'nın idari işlerine bir anda dâhil olmasında ve ayrıca geçmişten gelen birtakım planlarının olduğunu göstermektedir.²²

Ögedey Han ölünce büyük oğlu Güyük, Han'ın eşi Möge Hatun'un sarayına geldi. Geçmiş bir uygulamaya ve Cengiz Han töresinin hükmüne göre sıradan ve seçkin kişilerle ilgili kanun hükümleri orda kapısında ve Möge Hatun'un sarayında uygulanıyordu. Fakat büyük oğulların annesi Töregene Hatun, Han'ın oğullarına, kardeşlerine ve kardeşlerinin oğullarına elçiler gönderip onlara Han'ın ölümünü duyurdu. Memleket işlerinin yüz üstü kalmaması, devlet idaresinin bozulmaması için oybirliğiyle bir Han seçilinceye kadar ülkeyi yönetecek bir kimse lazım diye yazdı.²³ Bu haberin üzerine başta Çağatay olmak üzere diğer şehzadeler, kurultay toplanıp hanlık işlerini yoluna koyuncaya kadar ülke yönetiminin dizginlerini şehzadelerin annesi Töregene Hatun'un eline alması, görevlilerin yerinde kalması ve yasalardan sapılmaması gibi görüşlerini bildirdiler.²⁴ Prensipten bakımdan bir kadının saltanatına karşı Moğollarca hiçbir düşünce varit değildi. Bununla beraber muhalifler, Töregene Hatun'un itibarına dil uzatmaktan da geri kalmadılar.²⁵ Töregene Hatun'un naipliği döneminde güçlü bir rakip olarak karşısına Ögedey Han'ın diğer hatunu Möge çıktı. Ancak Ögedey Han'ın ölümünden kısa bir süre sonra o da öldü. Böylece Töregene Hatun'un rakiplerinden biri ortadan kalktı. Moğol geleneklerine göre kurultay tertip eden Töregene Hatun, bu kararlardan da destek alarak tam yetkiyle Büyük Hanlığı idare etti. Kendisine düşman olan bir kısım kimseleri armağanlarla kendi tarafına çeken bu hatun, yönetimde de amansız faaliyetlere girişti. Beş yılı aşkın bir süre naiplik sıfatıyla bu makamda kalan Töregene Hatun, muhaliflerini cezalandırıp taraftarlarını ödüllendirerek meşruiyet sağlamaya çalıştı.²⁶

Töregene Hatun'un saltanat naipliği döneminin en önemli mevzuu taht müddeilerinin çokluğu sebebiyle diğer tüm işleri gölgesinde bırakan veliahtlık ve Ögedey Han'ın yerine yeni bir hükümdarın seçilmesi meselesiydi. Her ne kadar Ögedey Han'ın veliahtı torunlarından Şiramon²⁷ olsa da Töregene Hatun ve

¹⁴ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 96.

¹⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları Ankara 2019, s. 125.

¹⁶ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 620.

¹⁷ R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 304; Neslihan Durak, "Çingizli Hatunları II: Töregene Hatun", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, Malatya 2001, s. 117.

¹⁸ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 621.

¹⁹ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, 490; Durak, *agm*, s. 118.

²⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, terc. Râgıp Hulusi Özdem, yay. haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 156; Fakat Barthold'un bir diğer rivayetine göre Ögedey Han öldüğünde hanlığın başına çok sevdiği ancak ondan çocuk sahibi olamadığı Möge Hatun geçmiştir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 490.

²¹ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 621.

²² Durak, *agm*, s. 118.

²³ Alâüddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 228.

²⁴ Cüveynî, *age*, s. 228; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yalıtıkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 21; Barthold, *age*, s. 491; Durak, *agm*, s. 119; Berthold Spuler, *İran Moğolları*, terc. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1957, s. 49; Abdulkadir Yuvalı, *İhanlılar Tarihi I*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1992, s. 33; Şirin Beyani, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 128.

²⁵ Spuler, *age*, s. 49.

²⁶ Cüveynî, *age*, s. 228-229; Beyani, *age*, s. 128; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 81-82; Durak, *agm*, s. 122.

²⁷ Cüveynî, Hanlık tahtı için Ögedey Han'ın oğlu Köten'in babası tarafından kendisini tahta veliaht ilan ettiğini yazmaktadır. Bkz. Cüveynî, *age*, s. 235; Yuvalı, *age*, s. 34.

Ögedey'in oğulları bu fermana karşı çıkıp “*Güyük Han daha büyüktür*” diyerek onun tahta oturması için tekrardan Batu'ya talep etmişlerdir.²⁸ Ancak Batu Han ile arası iyi olmayan Güyük'ün tahta geçmesi konusunda Töregene'nin müdahalesi yetersiz kalmıştır. Nitekim Töregene Hatun, Cengiz Han'ın diğer oğlu Çağatay'ın ölümünden ötürü önemli bir destekçisini daha kaybetmişti. Bu nedenle Batu Han, Hanlık tahtında daha da güç sahibi olmuştur.²⁹ Bu sorunlar karşısında rakiplerine karşı güç kaybeden Töregene Hatun, bu defa kuvvetli bir idare adamı olan Mahmut Yalavaç'a başvurmuş, fakat bu da işe yaramamış ve bir müddet sonra onunla da arası bozularak mücadele içine girmiştir.³⁰ Nitekim bu meselede Mahmut Yalavaç, Töregene Hatun'a karşı Möge Hatun'u desteklemiştir.³¹ Aynı zamanda Ögedey Han'ın diğer oğlu Köten ile de mücadele eden Töregene Hatun, rakiplerini bertaraf etmek için her yolu denemiştir. Hatta önemli emirlerden olan Emir Çinkay'a karşı da bir tür girişimlerde bulunmuştur. Bu mücadelelere karşı Emir Çinkay, Köten'e sığınmıştı. Töregene Hatun, Köten'den bu emiri talep ettiyse de kabul görmemişti. Töregene Hatun, Köten'in onları göndermeyeceğini anlayınca, bir emiri Çinkay ve Mahmut Yalavaç aleyhinde kurultayda şahitlik yapmaları için kandırmaya çalışmıştı. Bunu kabul etmeyen emir zindana atılmıştı.³²

Töregene Hatun döneminde yaşanan önemli hadiselerden biri de Fatma Hatun olayıdır. Cüveynî, bu olay hakkında şöyle rivayet eder:

“*Fatma, İmam Ali Rıza'nın kabrinin bulunduğu Meşhed'in Moğollar tarafından fethi sırasında esir alınarak Karakorum'a getirildi ve oranın pazarına tellal oldu. Han, hayatta iken daima Töregene Hatun ile görüşmek için saraya gider gelirdi. Töregene Hatun, ülke işlerini eline alınca Emir Çinkay'ın ona başkaldırması üzerine Töregene Hatun'un Fatma ile olan yakınlığı daha da arttı. Fatma, devlet yönetiminde söz sahibi oldu. Sarayın büyük sırlarına vakıf olunca kendisine karşı olan devlet büyüklerini görevden uzaklaştırdı. Bu durumdan korkan memurların çoğu onun tarafında yer aldılar*”.³³

Öyle ki, Fatma'nın etkisinde kalan Töregene Hatun, Müslüman Şerafeddin'i uluğ bitigçiliğe³⁴ getirip Abdurrahman adlı bir kişiyi de istifa veziri yaptı.³⁵ Fatma Hatun'un Töregene Hatun üzerindeki etkisi bazı kişileri göreve getirmekle kalmadı. Aynı zamanda İran konusuna özel ihtimam göstermesi hatta Horasan'a gelmesi de Fatma Hatun'un onun üzerinde bıraktığı büyük etkinin sonucunda gerçekleşti. Nitekim Töregene Hatun'un Hülegü Han'dan önce İran'a seyahat eden ilk Moğol idarecisi olması da dikkat çekicidir.³⁶

Diğer taraftan hanlık tahtına kimin geçeceği hususunda çıkan ihtilaflarda Töregene Hatun etkili bir kişiydi. Bu ihtilafa Deşt-i Kıpçak'ta olan Batu dışında, Ögedey Han'ın diğer oğlu Köten ve torunu Şiramon da katıldı. Töregene Hatun tarafından kararlaştırılan kurultaya hem Güyük tarafından hem de Güyük'ün tahta çıkmasını istemeyen muhalif kesiminden kimse katılmadı. Sonuçta 1246'da kararlaştırılan kurultaya Batu Han da hastalığını bahane ederek kardeşlerini gönderdi.³⁷ Nihayetinde bu kurultayda Töregene Hatun'un desteklediği oğlu Güyük Büyük Hanlık tahtına geçti.³⁸ Esasen Ögedey Han'ın ölümünden sonra saltanat naipliği yapan Töregene Hatun'un tek gayesi, Ögedey Han'ın çocuklarına, Batu Han'a ve diğer Moğol şehzadelerine karşı oğlu Güyük Han'ın tahta geçmesini sağlamak olmuştur. Fakat oğlu ile arası Fatma yüzünden bozulmuştur.³⁹ Bu durum Töregene Hatun'un da ölümüyle sonuçlanmıştır.⁴⁰

1.3 Mûgây Hatun (موکای خاتون)

Bu hatunun ismi konusunda *Neseb-nâme-i Mülûk*, *Mu'izzü'l Ensâb* ve *Câmi'u't-tevârih*'te farklılıklar bulunmaktadır. *Neseb-nâme-i Mülûk*'de Mûgây (موکای)⁴¹, *Mu'izzü'l Ensâb*'de Hükay (حوکای)⁴² ve *Câmi'u't-tevârih*'de Mûgâ (موگ) şeklinde yazılmaktadır. Reşidüddin bu hatunun Ögedey Han'ın üçüncü eşi olduğunu kaydetmektedir.⁴³

²⁸ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 622, 734-735; Fatih Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyaset-Kültür-Din)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s. 60.

²⁹ Durak, *agm*, s. 120-121.

³⁰ Spuler, *agm*, s. 49.

³¹ Beyani, *age*, s. 128.

³² Cüveynî, *age*, s. 229; Durak, *agm*, s. 124.

³³ Mustafa Uyar, “Ortaçağ Moğol Saraylarında “Cadı Avı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yayınları, 2011, S. 215, s. 61.

³⁴ Uluğ Bitikçi Dîvân-ı Kebîr-i İlhânî'nin başkâtibi'dir. Daha detaylı bilgi için Bkz. Mehmet İpşirli, “Bitik”, *DİA*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 225.

³⁵ Beyani, *age*, s. 128; Grousset, *age*, s. 304.

³⁶ Beyani, *age*, s. 128-129.

³⁷ Kurultaya katılanlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *age*, s. 234; Bostancı, *age*, s. 73-74.

³⁸ Beyani, *age*, s. 130; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazançgil-Ayşe Bereket, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2001, s. 302; Kurultay hakkında ve Güyük'ün tahta çıkışı hakkında ayrıca bkz. Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 141-148.

³⁹ Beyani, *age*, s. 130.

⁴⁰ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 123.

⁴¹ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a.

⁴² Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39a.

⁴³ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 621.

NESEB-NÂME-İ MÜLÛK (ŞUÂB-I PENCGANE) VE MU'İZZÛ'L ENSÂB ADLI ESERLERE GÖRE ÖGEDEY HAN VE ÇAĞATAY HAN'IN HATUNLARI

Bu hatun Merkit kavminden idi. Cengiz Han'ın hatunlarından idi. Cengiz Han'dan sonra Ögedey Han onu eş olarak aldı.⁴⁴ Bu tür evliliklere levirat denmektedir.⁴⁵ Bu geleneğe göre dul kalan kadınlar hemen başkalarıyla evlilik gerçekleştiremezdi. Çünkü ölen eşlerinin oğlu veya kardeşi onlarla evlenmek isteyebilirlerdi.⁴⁶ Elbette bu durum kadının soylu olması ile doğru orantılıydı. Eğer kadın soyluysa evlenmek istemeyebilir ve dul bir şekilde yaşayabilirdi. Fakat soylu değilse ya yeniden evlendirilir ya da ev işlerini görmeleri için alıkonulurdu.⁴⁷ Mûgây Hatun'un Merkit kavminden oluşu ve levirat türü bir evlilik gerçekleştirmiş olması dışında kaynaklarda bilgi bulunamamaktadır.

1.4 Câcîn Hatun (جاجين خاتون)

Câcîn Hatun, Kongirat kavminden olup Ögedey Kaan'ın dördüncü hatunu idi.⁴⁸ *Neseb-nâme-i Mülûk* ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da geçen bu bilgi dışında kaynaklarda Câcîn Hatun hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

1.5 Gûrkîne Hatun (گورکينه خاتون)

Gûrkîne Hatun, daha önce Cengiz Han'ın hatunu idi. Cengiz Han'dan sonra Ögedey Han onu nikâhına aldı.⁴⁹ *Neseb-nâme-i Mülûk* ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da geçen bu bilgi dışında kaynaklarda Gûrkîne Hatun hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

1.6 Gacûkûr Hatun (گجوكور خاتون)

Gacûkûr Hatun, Nayman kavminden olup Kâyır Bükâ Tegîn'in kızıdır.⁵⁰

1.7 Merkinî Hatun (مرقنى خاتون)

Neseb-nâme-i Mülûk ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da Merkinî Hatun'un ismi dışında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.⁵¹

1.8 Kûlan Hatun (قولان خاتون)

Kûlan Hatun hakkında *Neseb-nâme-i Mülûk* ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da; "Kûlan Hatun Dâyr Üsûn'un kızıdır. Merkit kavminden olup, Gûrgân ondan dünyaya gelmiştir. Çingiz Han'dan sonra Ögedey Kağan onu nikâhına aldı" şeklinde aktarılmaktadır.⁵²

Reşidüddin, *Câmi'u't-tevârih*'te; "Merkitlerle savaş sonucunda onlar Cengiz Han'ın fermanı üzere il oldular. Bu sırada Merkit lideri bu kızı getirerek Cengiz Han'a verdi. Ondan bir çocuk sahibi oldu. Bu çocuğun adı Gûrgân idi. Bu çocuk, mezkûr dört çocuğun mertebesinde değildi" şeklinde zikretmektedir.⁵³ Diğer bir kaydında ise; Cengiz Han, Merkit Padişahı olan ve kavminin birçoğunun mağlup olduktan sonra Tayang Han ile müttefik olduğu Toktay Begi ile savaştı. Onlara daha önce Ohaz Merkit dedikleri ve liderleri olan Dâyr Üsûn'a Tamarmorun suyunun yanında ulaştılar. Dâyr Üsûn'a savaşmak niyetinde olmadıklarını söylediler. Dâyr Üsûn daha sonra kızı Kûlan Hatun'u yanına alarak Cengiz Han'ın huzuruna getirdi ve onu Cengiz Han ile nikâhladı.⁵⁴

⁴⁴Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39a.

⁴⁵ Latince kocanın kardeşi ya da kayın birader anlamındaki *levir* kökünden gelen levirat kelimesinin günümüz Türkçesindeki karşılığı yengeyle evlenme veya kayın almadır. Genel olarak erkeğin, ölen erkek kardeşinin dul eşi ile evlenmesi şeklinde gerçekleşen bu evlilik türüne Kırgız Türkçesinde *Amangerlik*, Kazak Türkçesinde *Amengerlik* ve Özbek Türkçesinde ise *Omonatgiriklik* terimi kullanılmaktadır. Batı dillerinden İngilizce ve Almancada levirate, Fransızca *lévirat*, İtalyanca ve İspanyolcada levirato gibi Latince levir kökünden türetilmiş kelimelerin kullanıldığı bu evlilik türü için İbranicede *yibbum*, Grekçe'de ise *daēr* kelimesi kullanılmaktadır. Bkz. Musa Şamil Yüksel, "Türk Kültüründe "Levirat" ve Timurlarda Uygulanışı", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 5/3 Ankara 2010, s. 2029. Levirat türü evlilikte üç tür evlilik söz konusudur. Erkek, babasının dul cariyesi (veya üvey annesiyle); yeğen dul kalan kadınla ve küçük erkek kardeş dul baldızıyla evlenmiştir. Birkaç bilim insanı, bunun için gerekli koşulları incelemiştir. Erken Moğol toplumunun hem öncesinde hem de sonrasında leviratla ilgili en kabul gören durum, bir kadının onu bulmuş olmasıdır. Bir haneyi tek başına idare etmenin zor olmasından dolayı haneyi güvence altına almak için yeniden evlenmeye ihtiyaç duyuyordu. Ölen kocasının küçük erkek kardeşi veya oğluyla yeniden evlenmesiyle aile devam etmekte ve aynı aile tarafından korunmaktaydı. Levirat türü evliliğinin aynı zamanda güçlü ekonomik etkileri de olmuştur. Kadının çeyizi aile mülkünün bir parçası olarak kalmıştır. George Qingzhi Zhao, *Marriage as Political Strategy and Cultural Expression Mongolian Royal Marriages from World Empire to Yuan Dynasty*, Peter Lang Publishing, New York 2008, s. 25-26.

⁴⁶ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (1245-1247), çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 40; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, çev. Zülal Kılıç, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2010, s. 104-105; Marco Polo, *Dünyanın Hikâyesi Edilişi*, çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen, Ötügen Yayınları, İstanbul 2019, s. 58; Timothy May, *The Mongol Conquests In World History* Reaktion Books, Great Britain 2012, s. 30.

⁴⁷ Spuler, *age*, s. 426-427.

⁴⁸ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39a

⁴⁹ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁵⁰ Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁵¹ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁵² Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 106a, 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁵³ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 96, 302.

⁵⁴ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 419.

Kûlan Hatun'un Cengiz Han'a eş olarak getirilmesi hadisesiyle ilgili diğer bir rivayet *Gizli Tarih*'te zikredilmektedir. *Gizli Tarih*'e göre:

“Cengiz Han, Haradal-huca'ur civarında Merkitli Tohto'a-beki ile savaşarak onu yendi. Böylece Merkit halkının yenilmesi sırasında Ho'as Merkitlerinden Dâyr Üsûn, Cengiz Han'a sunmak maksadıyla kızı Hulan Hatun (Kulan Hatun)'u alıp gelmekte idi. Yolda askerler tarafından durduruldular. Onları durduran askerlerin başında, Ba'arinlerden Naya-noyan namında biri vardı. Dâyr Üsûn: Kızımı Cengiz Han'a sunmak için götürüyorum deyince, bu karışık zamanda askerler seni hayatta bırakmazlar ve kızın da müşkül duruma düşer diyerek onları üç gün üç gece alıkoymuştu. Ancak bundan sonradır ki, Naya-noyan, Hulan Hatun ile babası Dayir-usun'u Cengiz Han'a götürdü. Cengiz Han: Bunları niçin alıkoymdun? Diye çok hiddetlenerek onu sert bir şekilde sorguya çekip, hakkında kanuni takibat yapılmasını istedi ise de Hulan Hatun ortaya atılarak: Naya-noyan bize Cengiz Han'ın yüksek bir subayı olduğunu söyledi. Kızımı Cengiz Han'a beraber götürüp takdim edelim, askerler yolun emniyetini bozuyorlar diye ihtar etti. Eğer biz Naya-noyan'dan başka askerlere rastlamış olsaydık, tehlikeli duruma düşmüş olabilirdik. Naya-noyan ile karşılaşmamız, bizim için bir talih eseri olmuştur. Şimdi bir taraftan Naya-noyan sorguya çekilirken, ey Han'ım benim de Tanrı'nın inayetiyle anam ve babam tarafından dünyaya getirildiğim gibi inceden inceye muayene edilmeme müsaade et diye yalvardı. Naya-noyan ifadesinde: Han'ım karşısında iki yüzüm yoktur. Halkımız içerisinde güzel yanaklı kadın ve kızlara narin bacaklı beygirlere rastladığım zaman bunları, Han'ın malıdır diye korudum. Bundan başka düşünce varsa ölmeye razıyım dedi. Cengiz Han, Hulan Hatun'un ricasını yerine getirerek aynı gün muayene yaptırdı ve neticede sözlerinin doğruluğu anlaşılınca onu sevgiyle taltif etti. Naya-noyan'ın da ifadesi bu suretle sabit olduğu için onun hareketini de uygun buldu ve onu yüksek mevkilere koyacağına dair sözlerde bulunarak taltif etti.”⁵⁵

Gizli Tarih'te anlatılan bu bilgiler, Kûlan Hatun'u haydut dolu topraklardan geçirerek Cengiz Han'a götürülen Moğol subayı Naya-noyan'ın menkıbesi zamanın basit ve ham adetlerini göstermesi bakımından oldukça tuhaftır.⁵⁶

1.9 Bûğûy Hatun (بوغوی خاتون)

Kongirat kavmindendir. Kaşı'nin annesi bu hatundur.⁵⁷

1.10 İrtegine Hatun (ایرتگینه خاتون)

Nayman kavmindendir. Kadan ve Malik'in anneleridir.⁵⁸

1.11 Taicî Hatun (تایجی؟ خاتون)

Neseb-nâme-i Mülûk ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da Taicî Hatun'un ismi dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca diğer kaynaklarda da bu hatun hakkında bilgiye rastlayamadık.⁵⁹

1.12 Serkâcîn Hatun (سرقاجین خاتون)

Neseb-nâme-i Mülûk ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da Serkâcîn Hatun'un ismi dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca diğer kaynaklarda da bu hatun hakkında bilgiye rastlayamadık.⁶⁰

1.13 Ücây Hatun (اوجای خاتون)

Neseb-nâme-i Mülûk ve *Mu'izzü'l Ensâb*'da Ücây Hatun'un ismi dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca diğer kaynaklarda da bu hatun hakkında bilgiye rastlayamadık.⁶¹

Neseb-nâme-i Mülûk ve *Mu'izzü'l Ensâb*, Ögedey Han'ın eşleri hakkında son olarak şunları kaydetmektedir: “Ögedey Han'ın bu isimlerden başka birçok hatun ve kuması vardı. Altmış kumaya sahip olduğunu söylerler. Ancak en muteber eşleri burada zikredilmiştir.”⁶²

2. Çağatay Han'ın Hatunları

Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'u't-tevârih* adlı eserinde “Çağatay'ın birçok hatun ve kuması bulunmaktadır. Ancak bunlardan iki tanesi en muteber hatunlardandır” demektedir.⁶³

⁵⁵ Moğolların *Gizli Tarihi*, 2019, s. 123-124; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazançgil, Dergâh Yayınları İstanbul 2021, s. 128

⁵⁶ Grousset, *age*, s. 245.

⁵⁷ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁵⁸ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁵⁹ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁶⁰ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁶¹ Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁶² Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 126a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 39b.

⁶³ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 751.

NESEB-NÂME-İ MÜLÛK (ŞUÂB-I PENCGANE) VE MU'İZZÜ'L ENSÂB ADLI ESERLERE GÖRE ÖGEDEY HAN VE ÇAĞATAY HAN'IN HATUNLARI

2.1 Yosûlûn Hatun (يسولون خاتون)

Yosûlûn Hatun, Kuta Noyan'ın kız kardeşi olup Kongirat Kavminin padişahı Daritay'ın kızı idi. Çağatay Han'ın en büyük eşlerinden biri idi.⁶⁴

Reşidüddin, bu hatun hakkında: “Yosûlûn Hatun Çağatay Han'ın ilk hatunu olup muteber olan tüm evlatlarının anasıdır. Kongirat kavminin hükümdarlarından Daritay'ın kızı idi. Cengiz Han'ın büyük hatunu Börte Ucin ve Yosûlûn Hatun'un babası kardeşlerdi” şeklinde rivayet etmektedir.⁶⁵

2.2 Tûgân Hatun (توگان خاتون)

Tûgân Hatun, Yosûlûn Hatun'un kız kardeşi idi. Yosûlûn Hatun vefat edince Çağatay Han onun kız kardeşi Tûgân Hatun'u, Yosûlûn Hatun'un yerine eş olarak aldı.⁶⁶ Bu evlilikte diğerlerinden farklı olarak sororat türü evlilik göze çarpmaktadır. Bu tür evliliklerde karısı ölen Han baldızı ile evlenmektedir.⁶⁷

Neseb-nâme-i Mülûk ve *Mu'izzü'l Ensâb*, Çağatay Han'ın eşleri hakkında son olarak şunları kaydetmektedir: “Çağatay Han, birçok eş ve kumaya sahipti. Ancak bunlar arasında en muteber olanlar zikredilmiştir. Diğerlerinin isimleri malum olmadığından zikredilmemiştir.”⁶⁸

SONUÇ

Netice olarak *Neseb-nâme-i Mülûk* (Şuâb-ı Pencgane) ve *Mu'izzü'l Ensâb* adlı seçmeleri incelerken Moğollarda çok eşle evliliğin yaygın olduğunu fakat yine de özellikle hanedan kadınlarının kıymetlerinin azalmadığı dikkatimizi çekmiştir. Töregene Hatun örneğinde de dikkat çektiği üzere hatunların Han vefat edince yönetimi belirli bir süre ele alması ve hatta kendi Han adaylarını başa getirmekte de üstün olmaları bu durumun en açık göstergesidir. Ancak hatunlar arasında bir hiyerarşi olduğunu vurgulamak da gerekmektedir. Bu hiyerarşiyi belirgin bir şekilde gösteren *Şuâb-ı Pencgane* ve *Mu'izzü'l Ensâb* adlı eserlerde hükümdar hatunlarının isimlerinin sehven yazılmamasıdır. Nitekim hatunların bağlı oldukları boyları, soyları ve evli olduğu hükümdar nezdindeki konumuna göre adı geçen eserlerin yazarları tarafından da göz ardı edilmemiştir. Bununla birlikte Han'ın ilk eş ve çocukları çoğunlukla yönetimde daha çok söz sahibi olabilmektedir. *Mu'izzü'l Ensâb* ve *Şuâb-ı Pencgane*'ye göre hatunların Merkit, Kongirat, Nayman gibi büyük Moğol kabilelerinden seçilmesine özen gösterilmesi ve bu şekilde gerçekleştirilen evlilikler Moğollarda siyasi kuvveti daha da arttırmak adına yapıldığı düşünülmektedir. Yine levirat türü evlilikler de zikrettiğimiz kaynaklarda net bir şekilde verilmiş Cengiz Han'ın eşleri olan Kûlan Hatun, Mûgây Hatun ve Gürkine Hatun onun ölümünden sonra oğlu Ögedey Han tarafından eş olarak alınmıştır. Bu uygulamada Moğollarda aile korunmakta ve aynı zamanda kadının çeyizinin aile mülkünde kalması da ekonomik olarak getiri sağlamaktadır. Bundan başka Çağatay Han'ın eşi Yosûlûn Hatun vefat edince onun kız kardeşi Tûgân Hatun'u yerine eş olarak alması da diğer bir evlilik türü olan sororatın bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Moğollarda siyasi ve ekonomik gücü devam ettirebilmek için bu tür evliliklerin gerçekleştirildiği sonucuna varabiliriz.

KAYNAKÇA

ALAN, Hayrunnisa, “Muizzü'l-Ensab'ın Timurlu Teşkilat Tarihi Bakımından Değeri”, *Belleten*, C. 78/282, Ağustos 2014, ss. 527-546.

ALAN, Hayrunnisa, “Nesebname-i Müluk (Moğol Kısmı) ve Muizzü'l-Ensab'ın Biçim ve İçerik Açısından Mukayesesi”, *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut ve Mürsel Doğrul, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2021, ss. 233-260.

ALÂÜDDİN ATÂ MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ANMOL, Mohamed Taher, *Encyclopaedic Survey Of Islamic Culture*, Vol. 20, Pvt. Ltd. New Delhi 1998, ss. 164-177

ANONİM, *Mu'izzü'l Ensâb fî Şeceretü'l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67.

⁶⁴Reşidüddin, *Neseb-nâme-i Mülûk*, vr. 120a; Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 29a

⁶⁵ Reşidüddin, *age*, C. I, s. 751; Mustafâ Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 85-86.

⁶⁶Anonim, *Muizz'ul-Ensâb* Vr. 29; Reşidüddin, *age*, C. I, s. 751; Kafalı, *age*, s. 85-86.

⁶⁷ Sororat, çocuklara en iyi anneliği yapacak kişinin çocukların teyzesi olabileceği düşüncesinden hareketle yapılır ve burada da amaç kız alıp veren ailelerin arasında kurulmuş olan akrabalık ilişkisinin devamını sağlamaya yöneliktir. Evliliğin, bireysel işlevlerinden çok toplumsal işlevleri birinci düzeyde bir hedef olduğundan bu evliliklerde ailelerin kararı daha ön plandadır. Mazhar Bağlı ve Aysan Sever, “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat”, *Aile ve Toplum*, C. 7/2, Ankara 2005, s. 2.

⁶⁸Anonim, *Muizz'ul-Ensâb*, vr. 29.

BAĞLI, Mazhar ve SEVER, Aysan, “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat”, *Aile ve Toplum*, C. 7/2, Ankara 2005, ss. 1-13.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, terc. Râgıp Hulusi Özdem, yay. haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019.

BEYANİ, Şirin, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK Yayınları, Ankara 2015.

BİNBAŞ, İlker Evrim, “Structure and Function of the Genealogical Tree in Islamic Historiography (1200-1500)”, *Horizons of the World. Festschrift for Isenbike Togan*, ed. İlker Evrim Binbaş and Nurten Kılıç-Schubel, İthaki, İstanbul 2011, ss. 465-544.

BOSTANCI, Fatih, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyaset-Kültür-Din)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021.

CÜZCANI, *Tabakât-ı Nâsiri*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

DURAK, Neslihan, “Çingizli Hatunları II: Töregene Hatun”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, Malatya 2001, ss. 117-131.

EBÜ’L-FEREC İBNÜ’L-İBRÎ, *Târihu Muhtasari’d-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.

GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Bitik”, *DİA*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, ss. 225.

JAHN, Kral, “Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. III/3-4, İstanbul 1966, ss. 227-236.

KAFALI, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

MARCO POLO, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, çev. Işık Ergüden-Z. Zğhre İlkelen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

MAY, Timothy, *The Mongol Conquests In World History Reaktion Books*, Great Britain 2012.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları Ankara 2019.

MORTON, A. H., “The Letters of Rashîd al-Dîn: Ilkhânîd Fact or Timurîd Fiction”, *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. R. Amitai-Preiss-D. O. Morgan, Leiden-Boston 2000, ss. 155-199.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, C. XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, ss. 19-21.

PLANO CARPİNİ, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

REŞİDÜDDİN FAZLÜLLÂH HEMEDÂNÎ, *Cami’ut-tevârih*, nşr. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevî, C. I, Nerş-Alberz Tahran 1373 h.ş.

REŞİDÜDDİN FAZLÜLLÂH HEMEDÂNÎ. *Neseb-nâme-i Mülük (Şuâb-ı Pencgane)*, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kitaplığı, no: 2937.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazançgil, Dergâh Yayınları İstanbul 2021.

ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazançgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

RUYSBROECKLİ WİLLEM, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, çev. Zülal Kılıç, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2010.

SPULER, Berthold, *İran Moğolları*, terc. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1957.

UYAR, Mustafa, “Ortaçağ Moğol Saraylarında “Cadı Avı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 215, Tarih Vakfı Yayınları, Kasım 2011, ss. 60-64.

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

**NESEB-NÂME-İ MÜLÛK (ŞUÂB-I PENCGANE) VE MU'İZZÛ'L ENSÂB ADLI ESERLERE
GÖRE ÖGEDEY HAN VE ÇAĞATAY HAN'IN HATUNLARI**

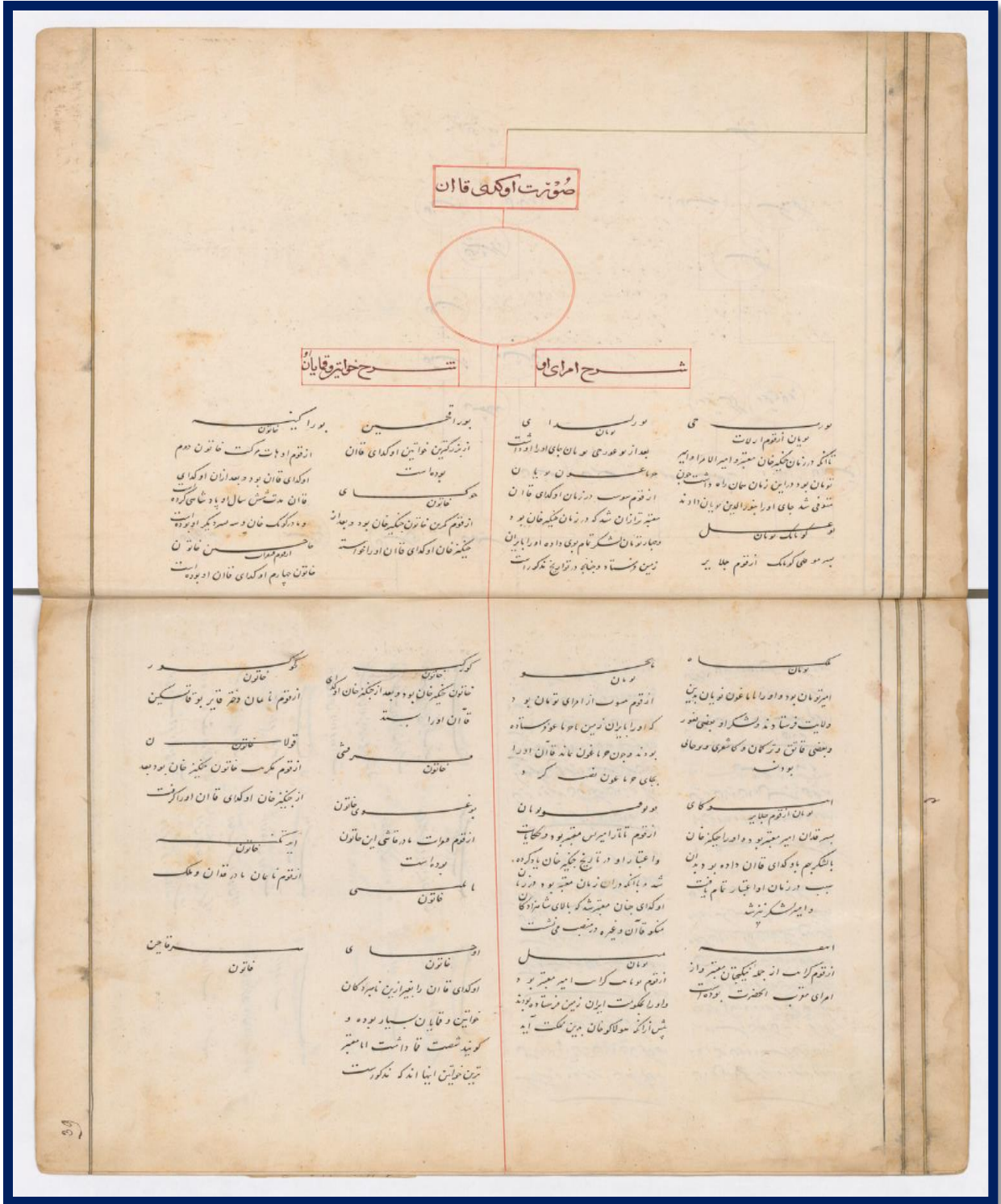
YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1992.

YÜKSEL, Musa Şamil, “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlarda Uygulanışı”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 5/3 Ankara 2010, ss. 2027-2058.

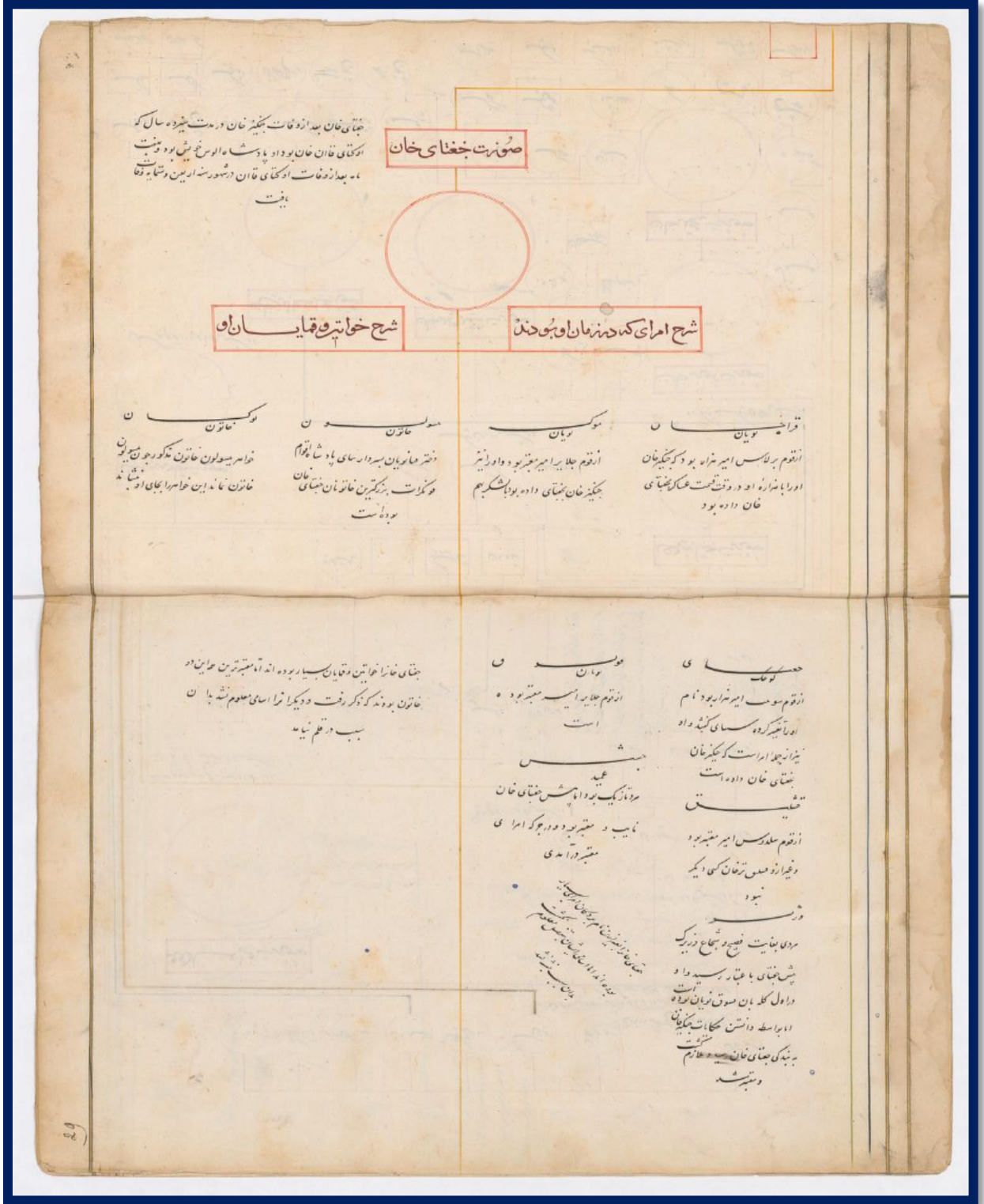
ZHAO, George Qingzhi, *Marriage as Political Strategy and Cultural Expression Mongolian Royal Marriages from World Empire to Yuan Dynasty*, Peter Lang Publishing, New York 2008.

EKLER

Ek-1: Anonim, *Muizz 'ul-Ensâb*'da Ögedey Han'ın Hatunları.

Ek-2: Anonim, *Muizz 'ul-Ensâb*'da Çağatay Han'ın Hatunları.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

 GÜLAY KARADAĞ ÇINAR* - ŞEYDA ATAY**

 10.53718/gttad.1062553

ÖZ

Özbek Hanlığı Muhammed Şeybanî Han tarafından 1500 yılında kurulmuştur. Devletin başkenti Buhara şehri olup kurucu hanedanın soyu Altın Orda hükümdarlarından Şiban Han ve Özbek Han'a dayanmaktadır. Yaklaşık yüz yıl hâkimiyet süren Şeybanî Hanedanlığı 1598 yılında Abdülmümin Han'ın ölümüyle son bulmuştur. İktidarın yeni sahipleri, soyu Cengiz Han'a dayanan ve Şeybanîler ile akraba olan Astrahanîler (Canîler)'dir. Her iki hanedanlık, hükümet sistemlerini sahip oldukları kültürel mirasa ve yaşadıkları bölgenin şartlarına uygun olarak biçimlendirmişlerdir. Özbek Hanlığı'nın toprak mülkiyeti meselesi de bu anlayışla düzenlenmiştir. Buhara Özbek Hanlığı'nda toprak mülkiyeti iktâ, soyurgal, tanha ve vakıf toprakları şeklinde tasnif edilebilir. Bu çalışmada toprak mülkiyeti tiplerinden özellikle soyurgal ve tanha tipi ele alınacaktır. Her iki uygulamanın birbirinin ardılı olduğu ve siyasi şartlara binaen süreç içerisinde değişim gösterdiği tezi örnekler ışığında tartışılacaktır. Türk, Moğol, İran ve İslam devletlerinde fetihler sayesinde genişleyen ülke topraklarından küçük ya da büyük çaplı bölgelerin ya da bir bölgeden elde edilen gelirin, hükümdar tarafından belirli bir zümre gözetilmeksizin dağıtılmasına soyurgal denilir. Şeybanî hanedanlığı döneminde iktâ ve soyurgal uygulamasına tesadüf edilirken Astrahanîler döneminde soyurgalın kapsamının daraldığı göze çarpmaktadır. Yeni dönemde soyurgal sadece din adamlarına ve âlimlere verilen bağışa dönüşmüştür. Tanha ise hanedan mensuplarına, yüksek rütbeli askerlere ve beylere belirli bir süre zarfında ve babadan oğula intikal etmeyecek şekilde yapılan toprak bağışlarını ifade etmektedir.

Muhammed Şeybanî Han mali ve idari alanlarda pek çok hak kazandıran soyurgal uygulamasıyla Ebu'l-Hayrî Sultanlar arasındaki güç paylaşımını ve merkezi otoriteyi sınırlama modelini güçlendirmiştir. Ayrıca orduyu yeni fetihlere teşvik etmek ve başarılı olanları ödüllendirmek amacıyla ele geçirilen toprakları yüksek rütbeli askerlere ve beylere pay etmiştir. Timurlu mirasını devralan Şeybanî Hanlığı bu sistemi uygulayarak kuzey, batı ve güney batı istikametinde önemli ilerlemeler kaydetmiş, ülke sınırlarını olabildiğince genişletmiştir. Özbek hanları ülke topraklarını bayındır hale getirmek niyetiyle soyurgalın kapsamını genişletmiş ve fetihlere katılmayan sultanları da hisse sahibi ilan etmiştir. Böylece Muhammed Şeybanî Han'dan itibaren takip edilen toprak politikasıyla esasında kalıcı hibeler desteklenmiştir. Ne yazık ki bu politika bireylerin kazanımlarını devlet çıkarlarından daha önemli hale getirmiştir. Zamanla yerel yönetimler elde ettikleri gücü merkezi otorite aleyhine kullanmaya kalkışmışlardır. Dolayısıyla hükümetler, soyurgal sisteminin her geçen gün merkezi otoriteyi zayıflatmasının önüne geçememişlerdir. Astrahanîler devrinde uygulanan tanha uygulaması tıpkı soyurgal gibi sultan ve boy beylerinin, adlarına tahsis edilen bölge arazisinden geniş ölçüde istifade etmelerine imkân sağlamıştır. Başlangıçta hükümdarlar imtiyaz sahiplerine bazı kısıtlamalar getirerek soyurgal ve tanha sistemindeki olumsuzlukları engellemeye çalışmışlardır. Ancak zamanla boy beylerinin sahip oldukları yetkileri genişleterek ülke topraklarını özel mülkiyetlere dönüştürmüşlerdir. Nitekim soyurgal ve tanha uygulamaları merkezi otoriteyi önemseyen Özbek hanlarının güçlü devlet düşüncesine hizmet etmemiştir. Amaçlananın ötesinde yerleşmeye ve feodal düzene zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Özbek Hanlığı, Şeybanîler, Astrahanîler, Soyurgal, Tanha.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, E-Posta: gkaradag@aku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7284-7380.

** Doktora Öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Afyonkarahisar/TÜRKİYE, E-Posta: seydaduman58@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6043-0729.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)
THE LAND OWNERSHIP AT TYPES OF SOYURGHAL AND TANHA IN THE BUKHARA
UZBEK KHANATE
(SHAYBANIDS AND ASTRAHANID PERIOD)

ABSTRACT

Uzbek Khanate was founded in 1500 years by Muhammed Shaybani Khan. Bukhara was the capital of Uzbek Khanate, and the lineage of the founder dynasty went back to Shiban Khan and Uzbek Khan (1312-1340) from rulers of the Golden Horde. Nearly a hundred years of rule of the Shaybanid Dynasty ended with the death of Abdulmumin Khan in 1598. The new power holders were the Astrakhanids (The Janids) descended from Genghis Khan and were related to the Shaybanids. Both dynasties formed their government systems according to having cultural heritage and the conditions of the migrated region. This understanding is also organized by the land ownership system of the Uzbek Khanate. The land ownership in the Bukhara Uzbek Khanate can be classified as the ikta, soyurghal, tanha, and the foundation lands. In this paper two types of land ownership, soyurghal and tanha will be examined. It will be discussed that both practices were successive of each other and changed in the process depending on the political conditions with examples. In Turkish, Mongol, Iranian and Islamic countries, granting the small or large-scale territories form state land which expanded thanks to conquests or the income from a domain without regarding the class by the ruler in time determines the general framework of the soyurghal system. Shaybanids used the ikta and soyurghal systems for a hundred years. Then Astrakhanids narrowed the scope of the soyurghal. In this period, soyurghal turned into grants given only to the leaders of the clergy and the scholars. On the other hand, tanha refers to the land grants made to the dynasty members, high-ranking soldiers and Turk and Mongol's begs.

Muhammed Shaybani Khan strengthened the model of power-sharing and limitation of authority among the Abu'l-Khayrids Sultans with the soyurghal system that gave many financial and administrative rights and granting immunity. In addition, he apportioned the captured lands to high-ranking soldiers and begs to encourage the army and reward the victorious soldiers. The Shaybanid Khanate, who took over the Timurid heritage made significant progress in the north, west and south-west directions by applying this system and expanding the country's borders as much as possible. The Uzbek Khans expanded the scope of soyurghal intending to cultivate the country's lands and declared the sultans not joined in the conquests as shareholders. Thus, the successor sultans supported permanent grants by the land ownership policy since Muhammed Shaybani Khan. Unfortunately, this policy made more important the gains of individuals than the state's interests. Over time, the local governments have attempted to use their power against the central authority. The governments could not prevent the soyurghal system from weakening the central authority day by day. Tanha System, which was applied during Astrakhanid Dynasty, enabled the sultans and begs to benefit widely from the region's land allocated to their names, just like the soyurghal. In the beginning, the rulers tried to prevent the negativities in the soyurghal and tanha system by placing some restrictions on the concessionaires. However, they transformed the country's lands into private property expanding the powers of begs over time. Consequently the soyurghal and tanha systems did not serve the strong state idea of the Uzbek khans who cared about the central authority. These practices paved the way for localization and feudal order beyond their purpose.

Keywords: Bukhara Uzbek Khanate, Shaybanids, Astrakhanids, Soyurghal, Tanha.

GİRİŞ

Tarıma dayalı yerleşik toplumlarda toprağın tasarrufu ve toprağa bağlı yaşam sistemi devlet mekanizmasının bel kemiğini oluşturmaktadır. XV. yüzyılın sonlarına kadar göçebe durumda olan Özbekler geçimlerini hayvancılık ve yağma ile sağlarken Maverâünnehir'e intikal ettiklerinde yerleşik düzenle tanışmışlardır. Buharalı Özbeklerin yerleşik hayatın gereklerinden olan tarımsal faaliyetlerle ilgilenmeleri hayvancılığı ve konar-göçer hayatı terk ettikleri anlamına gelmez. Ancak Özbeklerin sosyal ve kültürel hayatında bir değişim başlattığı açıktır. Türk-Moğol kültürüyle yoğrulmuş Özbeklerin yerleşik hayata entegrasyonu Muhammed Şeybanî Han ile başlamış, şehir hayatı ve tarıma bağlı köy yaşantısı Özbek Devleti'nin bir parçası haline gelmiştir. Toprağın işleyişine dair kaideler ve bu kaidelerin uygulanması da devlet kontrollü bir mekanizma ile yürütülmüştür. Şeybanî Han kurmuş olduğu Özbek Hanlığı'nın toprak sistemini henüz hayatta iken taht kavgalarına yol açmayacak şekilde paylaşmış ve çıkabilecek çatışmaları önlemiştir.¹

Bu noktada hanlık sınırları içerisinde yer alan araziler; *vilayet* ve *memleket toprakları* ayrıca hanın

¹ Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeyban Han ve Özbek Siyasal Oluşumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999, s. 168.

bağışladığı *vakıf*, *hazine* ve *hibe* araziler olarak tasnif edilmiştir. “Soyurgal” adı verilen hibe topraklara Özbeklerde sıkça rastlanmaktadır. Zeki Velidi Togan kelimenin Uygurca “suyurgamak” sözünden geldiğini, İlhanlılar zamanında “soyurgal”a dönüştüğünü, temlik, iktâ ve tımarın verilmesi keyfiyetini ifade ettiğini belirtmektedir.² Hükümdarın bir kimseye bağışladığı mülk, ihsan ve imtiyazları ihtiva eden resmi belge olarak da ifade edilmektedir.³ Soyurgala benzer sistemler temliknâme, iktâ ve tımar gibi farklı isimlerle İran, Azerbaycan, Türkistan ve Avrasya bozkırlarında Türk ve Moğol devletleri tarafından uygulanmıştır.⁴ Kamu otoritesinin tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesi şeklinde ifade edilen iktâ⁵ bir çeşit İslam feodalitesidir. Soyurgal ile iktâ aynı gibi düşünülse de Selçuklulardan itibaren iktâyı uygulayan devletler toprak vergilerine bağlı bir ordu vücuda getirmek üzere sistemi tatbik etmişlerdir. Zaman içerisinde toprak ihsanları ve tasarrufunun biçimi, yaygınlığı ve bundan yararlanan kesimlerin menşei bölgelere göre değişiklik göstermiştir. Bu durum iktânın uygulanmasında bölgesel farklılıkları doğurmuştur.⁶ Örneğin Şeybanî hükümeti devrinde Timur Devleti’nin mirası olarak devreden iktâ sistemi uygulanmış ve bu sistem hanlığın yıkılışına kadar yürürlükte kalmıştır. Özbeklerde iktâ toprakları hanedan mensubu sultanlar, hanedanın önde gelen akrabaları, emirler, bürokratlar, şeyhler ve dervişlere hibe edilmiştir. Bu kişiler belirli bir toprağın mülkiyet, işletme ve faydalanma hakkına sahip kılınmışlardır.⁷

İktânın bir türü olan soyurgal Buhara Hanlığı’nın ilk dönemlerinden itibaren bir nevi özel mülkiyet hakkı olarak yetenekli, başarılı komutan ve yöneticilere “bağış” olarak verilmiştir.⁸ Daha sonra herhangi bir hizmet gerektirmeksizin belli boylardan kimselere ya da ulemaya verilen hibe topraklara dönüşmüştür. Belirli bir toprağın tasarrufunu elinde tutan soyurgal sahipleri vergilerden muaf ve veraset intikaline sahip kimseler olmuştur.⁹ Bu minvalde soyurgal uygulamasının temel amacı ülkenin dört bir yanını mamur hale getirmek, hanedan mensupları arasında olası çekişmeleri ve anlaşmazlıkları önlemek ve onları yönetime dâhil etmektir. Bununla birlikte suistimale açık olan her sistem gibi soyurgal uygulaması da zamanla otorite boşluğuna sebep olmuş ve devletin zayıf olduğu dönemlerde amacının dışına çıkarılmıştır.

1. Şeybanî Özbek Hanlığı’nda Soyurgalın Fonksiyonu ve Tatbiki

Deşt-i Kıpçak bozkırından intikal eden göçer Özbek boylarının, Maverâünnehir, Harezm ve Horasan gibi kentsel ve tarımsal hayatın güçlü olduğu bölgelere gelmesi politik değişimlerle birlikte sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlere de yol açmıştır.¹⁰

Özbekler Maverâünnehir’e yerleştikleri zaman ekonomik açıdan adem-i merkezi eğilimlerin güçlü olduğu merkezi toprak sistemi yerine, toprak ihsanları ve vergi muafiyetleri vasıtasıyla kaynakların yerel yönetimler tarafından kullanıldığı bir anlayışla karşılaşmışlardır.¹¹ Bununla birlikte Cengiz soyundan Şeybanî Han, Timuriler’in elinden aldığı hâkimiyeti Moğol siyasi kurum ve kuruluşlarının tesiri altındaki Özbek reformlarıyla şekillendirmiştir. Bu aşamada Özbek siyasi düzeni içerisinde hâkimiyette ortaklık fikri tezahür etmiş ve ülke topraklarının paylaşımı stratejisi takip edilmiştir. Şeybanî Han Maverâünnehir’i ele geçirdikten sonra toprakları kendisine tabi beyler arasında taksim etmiştir. Nasrullahî bu taksimat dolayısıyla Kanber Bey Nayman ve Köpek Kuşçu’nun da hisse sahiplerinden olduğunu ifade etmektedir. Şeybanî Han, Kanber Bey Nayman’a Belh’i soyurgal olarak teslim ederken¹², Harezm’i de beylerinden Köpek Kuşçu’ya vermiştir.¹³ Bu bilgidен hareketle

² Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 287; Mehmet Ölmez bu sözcüğün en eski olarak Budist Uygur metinlerinde “acımak, şefkat göstermek, merhamet etmek” şeklinde yer aldığını belirtmektedir. Mehmet Ölmez, “Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, *Trans Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, İstanbul 2010, s. 167.

³ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 276. Ayrıca bu kelime Abuşka Lügatinde mal vermek, armağan vermek manalarına gelmektedir. Bkz. Muharem Güzel, “*Abuşka Lügati*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 368. “Daimi ihsan ve in’am bahşış ve ikram. Bkz. Şeyh Süleyman Efendi, *Çağatayca-Osmanlıca Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, Tıpkı Basım, C. XIII, İstanbul 2003, s. 195. “İhsân-ı dâyimi ra namend; sürekli verilen hediye” Bkz. Zuhâl Kargı Ölmez, *Mahbûbû’l- Kulûb (İnceleme- Metin- Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 371; *Soyurga*: mal vermek, peşkes çekmek, armağan vermek, hoş görmek, hoş tutmak, nimet vermek. *Soyurgal*: Hilat, nimet. Bkz. Niyazi, *el- Lugatu’n-Neva’iyye ve l-İstişadatu’l-Cagata’iyye-i Nevâyi’nin Sözleri ve Çağatayaca Tanıklar*, Haz. Mustafa S. Kaçalın, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 998; Bkz. Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue*, St. Martin’s Press, New York 1991, s. IX; Özgüdenli, *age*, s. 276.

⁴ Harrossowitz Verlag, “History of Historiography of Post Mongol Central Asia and The Middle East: Studies in Honour of John E. Woods”, *Journal of The Royal Asiatic Society*, 17(2), s. 119.

⁵ Mustafa Demirci, “İktâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 43.

⁶ Kılıç, *agt*, s. 265.

⁷ Abdulkadir Macit, *Şeybanî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016, s. 295-296.

⁸ Verlag, *age*, s. 120.

⁹ Fragner, “Social and Internal Economic Affairs”, *The Cambridge History of Iran in Seven Volume 6 The Timurid and Safavid Periods*, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, United Kingdom, 1986, s. 505.

¹⁰ Kılıç, *agt*, s. 255.

¹¹ Kılıç, *agt*, s. 261.

¹² Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahî, *Zübdetü’l-Âsâr*, 5368 no’lu yazma, vr. 472a ve 608 no’lu yazma, vr. 214a; Kılıç, *agt*, s. 185; Ayrıca Merv şehri de Kanber Bey’e verilmiştir. Mansura Haidar, *Central Asia in the sixteenth Century*, Manahor Publishings, New Delhi 2002, s. 116.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ (ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

Şeybanî Han'ın yakın beylerine cömert davrandığı söylenebilir. Ebulhayırlı alt-yönetici soyun idaresinde bulunan her bir eyalet toprağı Kanber Bey Nayman örneğinde görüldüğü gibi beyler ile paylaşılmıştır.¹⁴ Ayrıca Kanber Bey Nayman, Şeybanî Han'ın oğlu ve Belh hâkimi Hürrem Şah'ın atalığını da yapmıştır.¹⁵ Şeybanî Han'ın 1509 yılındaki Kazak seferinde ise hayatını kaybetmiştir. Muhammed Şeybanî Han daruga¹⁶ olarak Herat'a tayin ettiği Can Vefa'ya Belh bölgesinin idaresini tevdi ederken Sebzvar vilayetini de Caniş Bahadır'a ihsan etmiştir.¹⁷ Ayrıca Horasan fetihleri kapsamında Herat'a girdiğinde önceki soyurgal sahiplerinin topraklarına dokunmamış, sadece haraç toplanmasını emretmiştir.¹⁸

Zamanla sultan unvanlı aile üyeleri fetihlere katılsın ya da katılmasın, herhangi bir başarı ya da hizmette bulunsun ya da bulunmasın topraklardan hisse almışlardır.¹⁹ Toprak paylaşımındaki bu değişimin gayesi ülke topraklarının her bir karışının bayındır hale getirilmesidir. Şeybanî Han'ın 1507'de Herat'ı almasının ardından yaptığı toprak taksiminde sadece ailesi ve yakın beylerine yer vermesi Buhara ve Semerkand'ın dışında Horasan'ı da kendi aile hissesi olarak görmesinden kaynaklanır. Zira Horasan şehirlerinin ele geçirilmesinde hanedan mensubu sultanların katkısı çok büyüktür. Üstelik ileriye dönük yeni toprak kazanımına teşvikin önünü açan bir yönetim stratejisidir. Nurten Kılıç'a göre diğer Özbek Sultanlarının çoğu zaman devlet politikasının bir tezahürü olan fetihlere destek vermemesi, pasif ve kayıtsız kalmaları ya da en kritik zamanlarda desteklerini çekmeleri hisse sahiplerini belirlemede etkili olmuştur.²⁰ Bu kayıtsızlığın devletin istikbali noktasında ciddi sıkıntılara yol açacağı göz önünde bulundurulduğunda cezai yaptırımın da önü açılmıştır. Nitekim Kazak seferinde sultanların yeterli çabayı göstermediğini düşünen Şeybanî Han onları toprak taksiminde yaptığı değişiklik ile cezalandırmış ve fetihlerin devamlılığındaki kararlı tutumunu, hiçbir disiplinsiz harekete yer vermeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Nasrullahî'nin ifadesine göre Kazak seferinde Ebulhayırlı Özbek Sultanları gerekli çabayı göstermemişlerdir. Bu sebeple Şeybanî Han, sultanların tasarrufu altındaki toprakların değişimine giden süreci başlatmış, Türkistan'ı Köçkücü Sultan'dan ve Buhara'yı Ubeydullah Sultan'dan alıp Seyyid Aşık'a vermiştir. Hamza ve Mehdi Sultan'ın idaresindeki Hisar memleketinin yeni sahibi ise Ubeydullah olmuştur.²¹ Elbette ki bu tavrı nedeniyle Şeybanî Han, sultanların tepkisini çekmiş ve ilerde zuhur edecek olan Özbek-Safevi savaşında rencide edilen bu sultanlar tarafından yalnız bırakılmıştır.

Şeybanî Han izlediği toprak politikasıyla bir merkezden dağıtılan geçici toprak ihsanlarını değil siyasal ve ekonomik özerkliğe sahip merkezler ortaya çıkaran kalıcı hibeleri desteklemiştir. Nitekim Ebulhayırlı Özbek sultanları yasa çerçevesinde sahip oldukları bu hisseleri özel mülkleri olarak görmeye başlamışlar, zamanla bağımsız yönetimlere dönüşmüşlerdir.²² Bu gelişme devlet menfaatini olumsuz etkilemiştir. İdari parçalanmışlık hali askeri ve dini zümre içerisinde de kendini hissettirmiş, yönetime yakın bireylerin ferdi kazanımları devlet çıkarlarından daha önemli hale gelmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere Şeybanî Han'ın Kazak seferindeki kayıtsızlıkları dolayısıyla Ebulhayırlı Özbek sultanlarını cezalandırması 1510 yılı Özbek-Safevi mücadelesinde onların pasif davranarak tepki geliştirmelerine neden olmuştur. Bu tavır onların sahip oldukları hisseleri kendi mülkleri olarak değerlendirdiklerinin ve hanın müdahalesini hoş karşılamadıklarının bir kanıtıdır.²³

Nasrullahî'nin anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Muhammed Şeybanî Han'ın ölümüne müteakip müteveffa hanın amcası Süyünç Hacı Sultan tahta çıkmıştır.²⁴ Süyünç Hacı, Şeybanî Han'ın son toprak

¹⁵ Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, vr.470b ve 608 no'lu yazma, vr. 212b.

¹⁴ Kılıç, *agt*, s. 208.

¹⁵ Kılıç, *agt*, s. 206.

¹⁶ Buhara Hanlığı'nda Muhammed Şeybanî Han döneminden itibaren feth olunan bölgelere darugalar atanmış ve bu kişilere askeri görevler tevdi edilmiştir. Barış zamanlarında şehri yöneten darugalar savaş esnasında ise emrindeki askerlerin yağma, talan gibi faaliyetlerine engel olmakla mesul tutulmuşlardır. Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 176-177.

¹⁷ Haidar, *age*, s. 116; Şeybanî Han'ın Can Vefa Mirza'yı Herat'a vali tayin ettiği bilgisi için bkz. Khwandamir, *Habibu's-siyar*, Tome Three, *The Region of the Mongol and Turk*, Part Two: *Shahrukh Mirza-Shah Ismail*, Translated and Edited by W. M. Thackston, Harvard University, Cambridge 1994, s. 539.

¹⁸ Khwandamir, *age*, s. 539.

¹⁹ Kılıç, *agt*, s. 351.

²⁰ Kılıç, *agt*, s. 185-186.

²¹ Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr. 472a-472b ve 608 no'lu yazma, vr. 214a; Kazak seferi ile ilgili Hunci kış şartlarından dolayı askerlerin ve hayvanların takatsız kaldığını ifade etmektedir. Bkz. Fazlullah bin Ruzbehan Hunci, *Mihmännâme-yi Buhara (Târihi Padişâhi Muhammed Şibani)*, yay. haz. Menuçehr Sütüde, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1341, s. 202.

²² Kılıç, *agt*, s. 189.

²³ Kılıç, *agt*, s. 192; S. Serkan Ükten, "Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 68.

²⁴ Buhara Özbek Hanlığı'nın yönetim anlayışı üzere hanlık makamına yaşça en büyük sultan geçiyordu. Muhammed Şeybanî Han öldürüldüğü sırada hanedanın en yaşlı sultanı Köçkücü (Küçüm) Sultan idi. Bu nedenle pek çok araştırmada Özbek Hanlığı'nın ikinci hanı olarak Köçkücü Han'ın ismi zikredilmektedir. Audrey Burton, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Routledge Press, New York 2019, s. 549; Macit, *age*, s. 97; Mirza Haydar Duğlat ise tıpkı Nasrullahî gibi Muhammed Şeybanî Han'dan sonra tahtın varisi olarak Süyünç Hacı'ye işaret etmiştir. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi: Geride Braktıklarımızın Hikâyesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 457; M. Alpargu ise Süyünç Hacı'nın kısa süreliğine hanlığın başına geçtiğini, söz konusu tahsisleri gerçekleştirdiğini ancak Özbekler arasında birliği sağlayamaması nedeniyle aynı yıl tahta ağabeyi Köçkücü Han'ın çıkarıldığını beyan etmiştir. Mehmed Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye

paylaşımı kararını iptal etmiş ve ilgili kişilere önceki mülklerini iade etmiştir.²⁵ Süyünç Hacı'nın sultanları memnun eden bu yaklaşımı hâkimiyetini meşrulaştırma ve güçlendirme çabasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca han bu toprak paylaşımı dolayısıyla peyda olan çatışmaları önlemek ve bir sonraki askeri girişiminde tüm sultanları yanında görmek istemektedir. Abdullah Han döneminde soygural topraklar daha ziyade hanedan üyelerine tahsis edilmiştir. Misal Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin Horasan'a girerek Meşhed ve Nişabur vilayetlerine kadar pek çok yeri ele geçirmiş ve hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir.²⁶ Bu fetihlerin ardından Abdullah Han, Abdülmümin'e Belh ve çevresini soygural olarak vermiştir.²⁷ Ayrıca Kılıç Kara Sultan'a Karşı ve Sagarçi'yi, Hüsrev ve İskender Sultan'a da Fergana'yı vermiştir. Böylece genel anlamda soygullar hanların, sultanlara bağısladığı topraklara dönüşmüştür.²⁸

Özbek politik düzeninde mühim rol oynayan bir diğer grup boy beyleridir. Özbek Hanlığına bağlı boyların en önemlileri Kuşcu, Nayman, Böyrek, Karluk, Dürmen, Kongrat ve Kiyat olup bu boyların beylerine önemli bölgeler soygural olarak verilmiştir.²⁹ Soygulları sayesinde ekonomik bağımsızlığını kazanan sultanlar ve beyler, merkezi hükümetin kararlarını beğenmediklerinde hükümdarlarını dış düşmanlar karşısında yalnız bırakmışlardır. Devletlerarası savaşlarda hanın emrine rağmen yetiştirdikleri askerleri merkezi orduyla birleştirmek yerine pasif kalmayı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda hâkimiyette ortalık çerçevesinde sahip olunan mülkler, ona sahip olan sultan ya da beyler tarafından bir gelir kaynağı olmanın dışında siyasi ve ekonomik bir baskı aracına dönüşmüştür. XVI. yüzyıl boyunca soygural mülklerin sayısı günden güne artmıştır.³⁰ Soygural Daranlar (soygural sahipleri) her türlü vergiden muaf, toprağı işletme ya da toprağı işleyen köylünün vergisini kendi adına toplama yetkisine sahiptirler. Soygural sahipleri kontrolündeki bölgenin küçük veya büyük olmasına göre yönetimde etkin olabilmişlerdir. Bu tür toprak ihsanları XVI. yüzyılın ortalarından itibaren han ile beyler arasındaki dengeyi değiştirmiş, merkezi otorite büyük darbe almıştır.

Soygullardan pay sahibi olan bir diğer kesim din adamlarıdır. Fergana bölgesindeki Kızılabat, Adak ve Kasan gibi şehirler Sultan Seyyid'in evlatlarına soygural olarak verilmiştir. Fergana Seyyidlerinden Fazilali'ye yapılan toprak ihsanı 1552'de Taşkent hâkimi Süyünç Hacı adına yazılmış bir belgeyle tespit edilmiştir. Bunun dışında Süyünç Hacı'nın oğullarından Nevruz Ahmed Han, demir ve maden kaynaklarını Seyyid Şemseddin Muhammed Horasanî'ye soygural olarak verirken Andican Şeyhülislamı Mevlana Burhan Kadı'ya da soygural ihsanında bulunulmuştur.³¹

2. Astrahanî Dönemi Özbek Hanlığı'nda Tanha Uygulaması

Astrahaniler döneminde soygural uygulaması devam ettirilmekle birlikte mahiyeti daraltılmış eski işlevini yitirmiştir. Onun yerini alan tanha uygulaması almıştır. Tanha askerlere verilen bölge arazisinden vergi toplama hakkını ifade etmektedir. Bu hak kişinin yaşam süresiyle sınırlı olup ardıllarına miras bırakmaması şeklinde tanımlanmıştır. Ancak zamanla bazı beyler merkezi otoriteden bağımsız hareket ederek bu uygulamanın içeriğinde değişikliğe gitmişler ve mevcut kanunu uygulamamışlardır.³² Tanha uygulamasında tanhadar olan asker devletten berat yani vergi için ruhsatname almaktadır. Toprağı işleyen köylünün tanhadara karşı sorumluluğu defterlere kaydedilmiştir. Bu defterler tanhaya yasal bir nitelik kazandırmıştır. Astrahaniler döneminde merkez ile yerel beyler arasında süren toprak çatışması bu dönemin merkezileşmeden tamamen yoksun olduğunu göstermektedir.³³ Astrahanî Hanedanı döneminde yerel beylerin gücünü kırmak için ciddi girişimi Ubeydullah Han gerçekleştirmiştir. Ubeydullah Han, beyler arasındaki gücü dengelemek için yüksek askeri ve sivil makamlara köle kökenli kişileri yerleştirmiştir. Arazileri babadan oğula geçen bir sisteme dönüştürmemek için tanha ihsanlarının tutulduğu defterleri ortadan kaldırmak istemiştir. Ancak bu durum halkı da olumsuz etkilemiş köylü için ekilecek alan kalmamıştır.³⁴

Yayınları, Ankara 2002, s. 561.

²⁵ Nasrullahî'nin ifadesi üzere Süyünç Hacı Han Hisar memleketini Hamza ve Mehdi Sultan'a, Buhara'yı Ubeydullah Sultan'a, Keş, Nahşeb, Hazar, Derbend ve Ceyhun kıyısına kadar Derbend'e bağlı yerleri Timur Sultan'a vermiştir". Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma vr. 473b ve 608 no'lu yazma, vr. 215a.

²⁶ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî II. Cilt-2. Kitap 4.5.6. Kısımlar*, çev., Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 85.

²⁷ Hafız Tanış İbn Mir Muhamed Buharî, *Şerefnâme-yi Şahi*, C.II, Fars Dilinden Sadık Mirzayev Tercümesi: İlmî muharrir, neşreden, söz başı ve izahlar müellifi: Boriboy Ahmedov, Taşkent 1966, s. 112.

²⁸ Mehmet Alparğu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar, Ankara, 1995, s. 118.

²⁹ Kılıç, *agt*, s. 212; Bu boylardan Kuşcu, Nayman, Karluk ve Böyrek, Coçi'nin oğullarından Batu Han ve Şeyban Han dönemlerinde ön plana çıkmışlardır. Öyle ki Batu Han, kardeşi Şeyban Han'ın başarıları sonucunda bu boy beylerini ona tabi kılmıştır. Bkz. Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, vr. 465b ve 608 no'lu yazma, vr. 208b.

³⁰ Kılıç, *agt*, s. 263.

³¹ Kılıç, *agt*, s. 266; Şeybaniler döneminde hanlığın maden işletmeleri hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Maden yataklarına ise özellikle Amu- derya (Ceyhun) çevresinde rastlanmaktadır. Gündoğdu, *agt*, s. 244.

³² Hafız Tanış, *age*, s. 150.

³³ Ükten, *age*, s. 202-203.

³⁴ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullah-Name*, Pervod s.Tadjikskogo s Primeçaniyami çlena- korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A.A. Semenova, Izdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent, 1957, s. 223-224.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ (ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

XVI. yüzyılda Buhara Hanlığı'nın toprak politikasına ilişkin çok sayıda resmi evrak mevcuttur. Belge sayısı ve çeşitliliği Buhara Hanlığı'nın toprak ve vakıf sistemine dair zengin fonları gözler önüne sermektedir. Sadece Özbek Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü koleksiyonunda 2.700'den fazla hakiki vakıf kaydı bulunmakta ve koleksiyonunun en kalabalık kısmını feodal toprak mülkiyetine ilişkin belgeler oluşturmaktadır. Bunlar öncelikle feodal sistemin ekonomik temelini incelemesi açısından önemlidir. Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Buhara Emirliği Kuşbegi Fonu, XV-XIX. yüzyıllar boyunca bölgesel yönetimlerin fonları, arazi vergisi komisyonları, Hive Hanı İdaresi fonu vb. belgeleri barındırmaktadır.³⁵ Bu tarihi belgeler incelendiğinde Astrahanîler devrinde de toprağın güçlü Özbek boyları arasında dağıtıldığı görülmektedir.³⁶ Misal Astrahanî hükümdarı İmamkulu Han'ın emirlerinden Yalangtuş Bey en fazla mülke sahip bey olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Yalangtuş, XVII. yüzyıl Özbek Hanlığı'nın büyük feodal lordu olarak tanımlanabilir. Yalangtuş Bey tarihi vesikalarda her ne kadar en büyük toprak sahibi olarak tanımlanmamış olsa da belgeler onun Semerkant'ı birkaç on yıl yönettiğini ve görkemli binaların inşası için çalıştırabildiği 300 kadar köleye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Daha da önemlisi büyük fonlarla desteklediği ordusuyla düşmana karşı seferler tertip ettiğini bildirmektedir. Nitekim Yalangtuş Bey sahip olduğu bu güçle adeta merkezi idareden bağımsız hareket etmeye başlamıştır.³⁷

Kuşbeyi koleksiyonundaki belgeler Yalangtuş Bey'in 1606 yılında Semerkant tümenine³⁸ bağlı Aferinkent'teki arazisini Ahrar³⁹ ailesine mensup birinden satın aldığını göstermektedir. Arazi alanı belgede belirtilmemiştir. Ancak Yalangtuş Bey'in o zaman için çok büyük bir miktar olan 4300 tanga⁴⁰ bedel ödediğine bakılırsa geniş bir mülk satın aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca belgede söz konusu arazinin tarıma elverişli bir yer olduğu belirtilmiştir.

Yalangtuş Bey, 1631'de Şehrisebz'de 52.500 tangaya 1100 tanablık⁴¹ yer satın almıştır. 1650'de ise Semerkant tümeni Şavdar'daki Aşur Kuşbegi'nin oğullarına ait bahçe ve arazinin bir bölümünü satın almıştır. Bu tümenin bir başka bölgesinde ise Yalangtuş Bey'in vakıf olarak miras bıraktığı topraklar mevcuttur.⁴² İmamkulu Han, Yalangtuş Bey'in tüm topraklarının vergilerden muafiyetini ibraz eden bir kararname hazırlatarak bu topraklara tanha statüsü kazandırmıştır.⁴³

Yalangtuş Bey iki Medrese, (Şirdar ve Tillakari)⁴⁴ inşa ettirmiştir. Ayrıca bazı toprakları vakfa dönüştürmüştür ki bu yerler; Semerkant'ın Buryaçi ve Karayagaç köyleri Sagdi Kalan Akhasantepe ve Oktepe'dir. Aferinkent bölgelerinde; Nahri Haydar, Ok Muhammad-soy, Atalık-Kışlak, Pehlivankuşu, Karasu ve Aimabad, Anhar bölgesinde Argunşah, Tatkent bölgesinde Bagurtak, Dahay Hinduvan, Hoca Gançola, Namazgâh Kavala, Mavaliyan, Daştak ve Muhammadçap'tır. Toplamda, Yalangtuş Bey kendi arazilerinden en az 26'sını vakfa dönüştürmüştür. Şehrisebz'de yukarıda bahsi geçen topraklar buraya dâhil edilmemiştir. Kısaca Yalangtuş Bey'in anıtsal binalar inşa etmesine ve uzak diyarlara seferler tertip etmek için birlikleri donatmasına olanak sağlayan serveti ve gücü adına kayıtlı topraklardan elde ettiği gelire dayanmaktadır.⁴⁵

İmamkulu Han'ın tanha bahsettiği gruplardan biri de Cûybâr Şeyhleri'dir. Bu Nakşibendî Şeyhlerinin desteğini alarak iktidarını güçlendirmek isteyen İmamkulu Han onlar ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. Örneğin Hoca Haşim'in geniş mülklerden istifade etmesini sağlamıştır.⁴⁶ Maverâünnehir'deki Nakşibendî manevi otoritesi, büyük ölçüde Hoca Ubeydullah Ahrar, Hoca Ahmed Hasanî ve Hoca Muhammed Cûybârî'nin soyundan gelen üç şeyh ailesiyle sınırlandırılmıştır.⁴⁷ Bu ruhani liderlerin mevcut iktidarı onaylaması meşruiyetin kazanımı için

³⁵ Özbekistan arşivleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akmal Yakubov, "Özbekistan'da Çağdaş Arşivler Oluşturulmasının Tarihi", *ATDD*, III/10, ss. 128-138.

³⁶ M.A. Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka*, C.I, İzdatelstv "Fan" Uzbekskaia Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika, Taşkent 1966, s. 104.

³⁷ Abduraimov, *age*, C. I, s. 68.

³⁸ Bu kelime bölge ya da vilayeti tanımlamaktadır. Bkz. Shavkat Butayev-Abbos Inisqulov, *English-Uzbek Uzbek-English Dictionary (Inglizcha- O'zbekcha O'zbekcha- Inglizcha Lug'at, O'zbekiston Respublikasi anlar Akademiyasi, Fan Nashriyoti, Taşkent 2008, s. 752.*

³⁹ Nakşibendiye tarikatının üç önemli temsilcisinden biri olan Hoca Ahrar Semerkand, Buhara, Taşkent, Karşi gibi şehirlerde birçok dükkân, bahçe, köy, mezra ve sulama kanalı satın almış bunların bir kısmını cami, medrese ve tekkelere vakfetmiştir. Bkz. Necdet Tosun, "Ubeydullah Ahrar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 19-20.

⁴⁰ Buhara Hanlığı para birimidir. 30 bakır dinara eşittir. Avaz Muhammad Attor Hoqandî, *Tarixi Jahonnamoyi*, Sarq Yuldizi Jurnalı, 8-son, 1991, s. 139.

⁴¹ Tanab;399 metreye tekabül eden fars ölçü birimidir Bkz. M.Ş. Holov, *Kniga " Babur-Name" kak metrloğičeskiy istoçnik*, Nauoka ta naukoznavstvo, No.1, 2008, s. 127.

⁴² Abduraimov, *age*, C. II, s. 123.

⁴³ Abduraimov, *age*, C. II, s. 68.

⁴⁴ Şirdar Medresesi İmamkulu Han'ın askeri valisi Yalangtuş Bahadır tarafından İmamkulu Han adına mühendis Hakkak İşana Vali'nin sorumluluğunda Abdülcebbar'a inşa ettirilmiştir. Registan meydanındaki üç önemli eserden birisidir. Tillakari medresesi ise meydanın yola bakan tarafının aksi istikametinde yerleştirilmiş ve Timurlu tarzında inşa edilmiş bir medresedir. Bkz. Yaşar Çoruhlu, "Şirdar Medresesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 191-192.

⁴⁵ Abduraimov, *age*, s. 124.

⁴⁶ Ivanov P.P., *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov, k İstorii Feodal'nogo Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII. vv.*, İzdatelstova Akademii Nauk SSR, Moskva, Leningrad 1954, s. 77.

⁴⁷ Thomas Welsford, *Four Types of Loyalty in Early Modern Central Asia*, Brill Publishing, Bostan 2013, s. 70-71.

önem arz etmiştir. O yüzden Özbek hanları şeyhlere çeşitli hediyeler sunmak, onlar adına meclisler düzenlenmek ve tabiri caizse onlardan ruhsat almak durumunda kalmışlardır.⁴⁸ Cüybâr Şeyhleri ise kendilerine tahsis edilen vakıf gelirleriyle Buhara'nın iktisadi gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Vakıf mülklerinden alınan gelirler medrese, mescit ve mezarlıkların yapımına, medreselerde ders veren öğretmenler ve imamların istihdamına aktarılmıştır. Özellikle Hoca Muhammed İslam ve Hoca Sadi'nin faaliyetleri ticareti canlandırmıştır.⁴⁹

Büyük toprak bağıışı noktasında dikkat çeken bir başka konu İmakulu Han'ın Taşkent Şeyhi Arif Han'a verdiği arazidir. Zira han, Taşkent'e bağlı bir köyü üzerinde yaşayan köylülerle birlikte Arif Han'a bağışlamıştır. İlgili belgelerde şeyhin varlıkları köylüler, araziler ve gayrimenkuller şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca belgede bu topraklardan vergi tahsil edilmediği, köylülerin iki desyatına⁵⁰ ve diğer vergileri (mükkerri, ihracat, algat ve amalat gibi) Şeyh Arif Han'a vermekle yükümlü olduklarından bahsedilmiştir. Bir başka mülk sahibi kişi Mir Muhammed Tahir'dir. Hanın tahsildarlarını sahip olduğu topraklardan atmak ve burada oturan köylüleri tek başına sömürmek isteyen Mir Muhammed Tahir, İmamkulu Han'dan bu toprakların üçte ikisini hazineye kabul etmesini ve üçte birini vergiden muaf saymasını istemiştir. 21 Ağustos 1620'de İmamkulu Han, Rahim Bey Pervaneci'ye Miyankal bölgesinde yer alan Hamid köyünü ve bu köyün iki katı büyüklüğünde iki arazi parçasını satmıştır. Satış senedinde hanın sattığı tüm arazilerin devlete ait olduğu yazılıdır. Arazilerden her birinin değeri 15.000 tanga olarak belirtilmiştir. Bu satışla anlaşılıyor ki Özbek hanı, devlete ait toprakların satışlarını gerçekleştirip elden çıkarma hakkına sahiptir.⁵¹

İmamkulu Han tarafından verilen bir buyrukta beylerinden Emir Burhan'a ait toprağın atalarından miras yoluyla geçtiği, şahsın söz konusu bölgenin tek hâkimi olduğu ve hiçbir yöneticinin buradaki hakka karışamayacağı açıkça belirtilmiştir. Her yıl yeniden görevlendirme veya atama gerektirmediği belgede aktarılmıştır.⁵² Bir başka örnekte ise İmamkulu Han, Hamid Kışlak'ın topraklarını vergiden muaf tutmuş ve bundan sonra bu topraklar Mülk-ü hür adını almıştır. İmam Kulu Han'ın halefi Abdülaziz Han'ın da devlet arazilerini sattığına dair çok belge mevcuttur. 1657'de Abdülaziz Han, Kamat tümenindeki devlet arazisinin 2700 tanabasını Hoca Kalan'a satmıştır. 10 bin tanga ve kalan 900 tanabandan haraç karşılığında 1.800 tanaba geri almıştır. Abdülaziz Han Semerkant bölgesinde de geniş araziler satmıştır. Görünüşe göre satın alınan arazi, değerinden çok düşük bir fiyata alıcı bulurken yerel beyler de düzenlenen kadı belgeleriyle devlet topraklarının hukuki sahipleri olmuşlardır.

Buhara Hanlığı'nda arazi alım satımının kuralları vardır. Öncelikle Buhara'ya bağlı topraklar dört türe ayrılır. Bunlar: Mülk-i Hür, Mülk-i Halis, Mülki Haraci ve Emlak'tır. Bir devlet arazisinin satın alınarak, hükümdarın üçte ikisini yasal olarak reddettiği ve geri kalan üçte birinin, alıcıdan başka hiç kimsenin tasarruf etme hakkının bulunmadığı, vergiden muaf tutulan topraklar mülk-i hür topraklar olarak geçmektedir. Şöyle ki zengin kimseler devlet arazisinden bir bölgeyi satın alırlar. Han arazinin üçte ikisini satarken geri kalan kısmını da mülk-i hür olarak ilan eder. Her türlü vergiden muaf tutulan bu toprakları, satın alan kişi haricinde kimse ekip biçemez. Nitekim bu uygulamayla büyük devlet arazileri yavaş yavaş özel mülk sahiplerinin eline geçmiştir.⁵³ Toprak sahipleri vergi ayrıcalıkları elde etmişlerdir. Sonuç olarak kendilerini tamamen bağımsız arazi sahipleri haline getirmişlerdir. XVIII. yüzyılda arazi sahiplerinin ekonomik ve siyasi gücü sürekli artarken merkezi otorite ise zayıflamıştır. Bu yüzyılda Özbek askeri milislerinin (Nökerler) alt kademesini oluşturan bahadırlar, 11-23 tanab, Mirzabaşı 25-35 tanab, Cebeciler 40 tanab ve Karavulbegi 47 tanablık yerler satın almışlardır. Pervaneci, Dadha gibi daha büyük rütbeliler ise çok daha büyük arazilerin sahibi olmuşlardır.⁵⁴

Ubeydullah Han (1702-1711)'a ait bir kararnamede köylerde vergi tahsilatı yapanlar hâkim, âmil, erbâb, kethüdâ ve ustabaşı olarak isimlendirilmişlerdir. Bazı vergilerin toplanması sırasında para yerine kullanılan tanaban ve avârizât ile devletin özel araziye işleyen köylülere dayattığı sayısız vergiden (hashar, bigar, mardikar ve cuftig) bahsedilmektedir. Ayrıca Buhara Hanlığı'nın toprak yönetiminde "amlak" olarak bilinen eski bir uygulama ile karşılaşmaktadır. Bu uygulama gereği devlet görevlileri vergilerini toplamadan önce çiftçiler hasat edilen tahılı harcayamazlar. Vergi memurları satışı engellemek için tahılı mühürlerler. Darugalar her köyde, hasadı izleyen ve tahılı kil mühürlerle mühürleyen özel gözetmenler görevlendirmişlerdir. Böylece köylü, ne kadar ihtiyacı olursa olsun mühürlenmiş tahılı alamaz.⁵⁵ Daha önce bahsedilenlere ek olarak, Aşur Kuşbegi, Özi Timur Bey Pervaneci, Hoşhal Bey Divanbegi, Can Fulad Divanbegi, Yargıç Mirakşah Hoca Kalon, Mir

⁴⁸ Muhammed Talib, *Matlubu't-Talibin Özbek tilige tercime*: Gulam Kerimi- Erkin Mirkamilov, Ebu Reyhan Beruni Namındaki Şark Kolyazmaları merkez, Maverâünnehir Neşriyatı, Taşkent 2016, s. 217-218.

⁴⁹ J. M. Shodiyev, *Buxoro Amirligi Davlatchiligining Rivojlanishi*, Özbekistan Respublikası Adliya Vazirligi Taşkent Davlat Yuridik İnstituti, Taşkent 2010, s. 76.

⁵⁰ Desyatina 2400 metrekare veya 1,09 hektar alan için alınan vergiye verilen addır. <https://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=Desyatina&from=ru&to=xx&did=&styp=, ET:14.01.2022>.

⁵¹ Abduraimov, *age*, C. II, s. 42.

⁵² *İmamquli Hujjeti*, Özbekistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Kuşbegi fonu, 294 numaralı belge, Taşkent, Özbekistan.

⁵³ Abduraimov, *age*, C. II, s. 46.

⁵⁴ Abduraimov, *age*, C. II, s. 47; Abdülaziz ve Ebulfeyz Han'a ait toprak bağışları için bkz. *Materiali Po İstorii Ura Tyube XVII-XIX Vekov*, ed: A.A Semenov, O.D.Çehoviç, Akademia Nauk Tadjikskai SSSR İnstitut İstorii, Moskva 1963.

⁵⁵ Abduraimov, *age*, C. II, s. 43.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ (ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

Abdulkayum, Şeyhülislam ve diğerlerinin yayınlanan belgelerde büyük toprak sahipleri olarak isimleri geçmektedir. Kısaca özel mülkiyete dönüşen arazilerin büyüklüğü yüzlerce ve binlerce tanaba olarak hesaplanmıştır. Bu topraklar özel mülkiyet olması şartıyla (mülk, mülk-i halis veya mülk-i zararhid) satılmış, takas edilmiş, bağışlanmış veya ipotek edilmiştir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere zamanla devlet arazisi miras yoluyla sahiplenilebilir hale getirilmiştir.⁵⁶

SONUÇ

Toplumların sınıflara ayrılması ve güç odaklarının niceliksel artışında en önemli etken mülkiyet sahipliği ve idari rütbelerdir. Toprak ihsanı olarak adlandırılan her türlü sistem tıpkı soyurgal ve tanha uygulamasında olduğu gibi ülke topraklarının mamur edilmesi ve genişlemesi felsefesinden yola çıkılarak uygulanmıştır. Toprağa bağlı yerleşik düzeni benimseyen pek çok devlet ülke topraklarının işletilmesini teşvik etmiş ve politikalarını bunun üzerine şekillendirmiştir. Göçebe yaşam tarzından şehir hayatına geçen Özbekler de ilk olarak Muhammed Şeybanî Han önderliğinde yerleşik hayata entegre olmuşlar ve ardından Türk-Moğol ve İslam kültürü üzerine yeni bir yaşam inşa etmişlerdir.

Bu entegrasyondaki en önemli etken göçebe topluluğun toprağın tasarrufu üzerindeki çabasıdır. Buradan hareketle Özbekler Maverünnehir coğrafyasına adım attıklarında karşılaştıkları toprak tasarrufu uygulamalarından ihsan ve vergi muafiyetine dayalı kaynakları kullanma fikrini benimsemişlerdir. Hükümdarların ülke fetihlerine teşvik ve bayındır bölgelerin artırılması yönündeki eylemlerinden olan soyurgal uygulaması zamanla beylerin özerk idaresine dönüşmüştür. Sonraki dönemlerde toprak sahipleri, hanların iktidarına ortak olmaya başlamışlardır. Özellikle merkezi otoritenin zayıf olduğu kriz dönemlerinde beyler hanın otoritesinin dışına çıkıp bağımsız hareket etmişlerdir.

Burada boy beyleri ve hanedan üyelerinin baskı ve kısıtlama olmaksızın hareket etmeleri yerel idare üzerinde denetim mekanizmasının işlemediğini göstermektedir. Soyurgal ve tanha gibi uygulamalar zamanla sahibine geniş yetkiler sağlamış ve bu toprakların aile üyelerine intikal etmesi ile devlet kontrolü sonlanmıştır. Merkez yönetimin yaşadığı otorite sorunu yerel yönetimlerdeki bozulmalara da yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Abdullah bin Muhammed bin Ali Nasrullahî, *Zübdetü'l-Âsâr*, 5368 no'lu yazma, ve 608 no'lu yazma, Özbekistan Bilimler Akademisi Taşkent El -Biruni Şark Şinaslık Enstitüsü.

ABDURRAIMOV, M.A, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVII Pervoy Polovine XIX Veka*, C. I-II, İzdatelstv 'Fan' Uzbekskaaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika, Taşkent 1966.

ALPARGU, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, Ankara 1995.

_____, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 557-605.

Avaz Muhammad Attor Hoqandî, *Tarixi Jahonnamoyi*, Sarq Yuldizi Jurnalı, 8-son, 1991.

BURTON, Audrey, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Routledge Press, New York 2019.

BUTAYEV Shavkat - Abbos Irisqulov, *English-Uzbek Uzbek-English Dictionary (İnglizcha- O'zbekcha O'zbekcha- İngilizcha Lug'at, O'zbekiston Respublikası anlar Akademiyası, Fan Nashriyoti, Taşkent 2008.*

ÇORUHLU, Yaşar, "Şirdar Medresesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 191-192.

DEMİRCİ, Mustafa, "İktâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 43-47.

"Desyatina" <https://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=Desyatina&from=ru&to=xx&did=&stype=>, ET:14.01.2022.

Fazlullah bin Ruzbehan Huncî, *Mihmânnâme-yi Buhara (Târih-i Padişâhî Muhammed Şibanî)*, yay. haz. Menuçehr Sütüde, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1341.

FRAGNER, Bert, "Social, and İnternal Economic Affairs", *The Cambridge History of İran in Seven Volume 6 The Timurid And Safavid Periods*, Edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, United Kingdom 1986.

GÜNDOĞDU, Abdullah, *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanîler Devri 1512-1740)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

⁵⁶ Ükten, *age*, s. 202.

GÜZELDİR, Muharrem, *Abuşka Lügati*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.

Hafız Taniş İbn Mir Muhammed Buharî, *Abdullah-name “Şerefnamayı Şahi”*, Fars Dilinden Sadık Mirzayev Tercümesi; ilmi muharrir, neşreden, söz başı ve izahlar müellifi, Boriboy Ahmedov, C. I-II, Taşkent 1966.

Haidar, Mansura. *Central Asia in the sixteenth Century*, Manahor Publishings, New Delhi 2002.

HOLOV, M.Ş., Kniga “Babur-Name” kak metrlogičeskiy istočnik, Nauoka ta naukoznavstvo, 2008.

İmamquli Hujjeti, Özbekistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Kuşbegi fonu, 294 numaralı belge, Taşkent Özbekistan.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî II. Cilt-2. Kitap 4-5-6. Kısımlar*, çev. Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019.

J. M. Shodiyev, *Buxoro Amirligi Davlatchiligining Rivojlanishi*, Özbekistan Respublikası Adliya Vazirligi Taşkent Davlat Yuridik İnstituti, Taşkent 2010.

Khwandamir, *Habibu's-siyar Tome Three, The Region of the Mongol and Turk Part Two: Shahrukh Mirza – Shah İsmail*, Translated and Edited by W. M. Thackston, Harvard University, Cambridge 1994.

KILIÇ, Nurten, “*Siyasal Kültürde Değişim: Şeybanî Han ve Özbek Siyasal Oluşumu*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

LAMBTON, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue*, St. Martin's Press, New York 1991.

MACİT, Abdulkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016.

Materiali Po İstorii Ura Tyube XVII-XIX Vekov Edt. A.A Semenov, O.D.Çehoviç, Akademia Nauk Tadjikskai SSSR İnstitut İstorii, Moskva 1963.

Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydullah-Name*, Perevod s.Tadjikskogo s Primeçaniyami çlena-korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A.A. Semenova, İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR Taşkent 1957.

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi: Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Muhammed Talib, *Matlabu't-Talibin*, Özbek tilige tercime: Gulam Kerimi- Erkin Mirkamilov, Ebu Reyhan Beruni Namında Şark Kolyazmaları Merkezi, Maverayünnehir Neşriyatı, Taşkent 2016.

MÜFİT, Sadık Bilge, “Bir Toplumsal Sınıf İmtiyazı Olarak Osmanlı Devlet’nde Vergi Muafiyeti”, *Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi*, S. 28, 2012, ss. 385-406.

Niyazi el- Lügatu'n – Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Cagata'iyye= Nevâî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar, Haz: Mustafa S. Kaçalın, TDK Yayınları, Ankara 2011.

ÖLMEZ, Mehmet, “Dil verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, *Trans Turcic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, İstanbul 2010.

_____, *Mahbûbû'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Ortaçağ Türk -İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

SATO, Tsugitaka *State and Rural Society in Medieval İslam: Sultans Muqta's and Fallahun*, E.J. Brill, Tokyo 1997.

Şeyh Süleyman Efendi, *Çağatayca-Osmanlıca Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Yayınları, Tıpkı Basım, C. 13, İstanbul 2003.

TOGAN, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

TOSUN, Necdet, “Ubeydullah Ahrar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 19-20.

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı(1500-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)

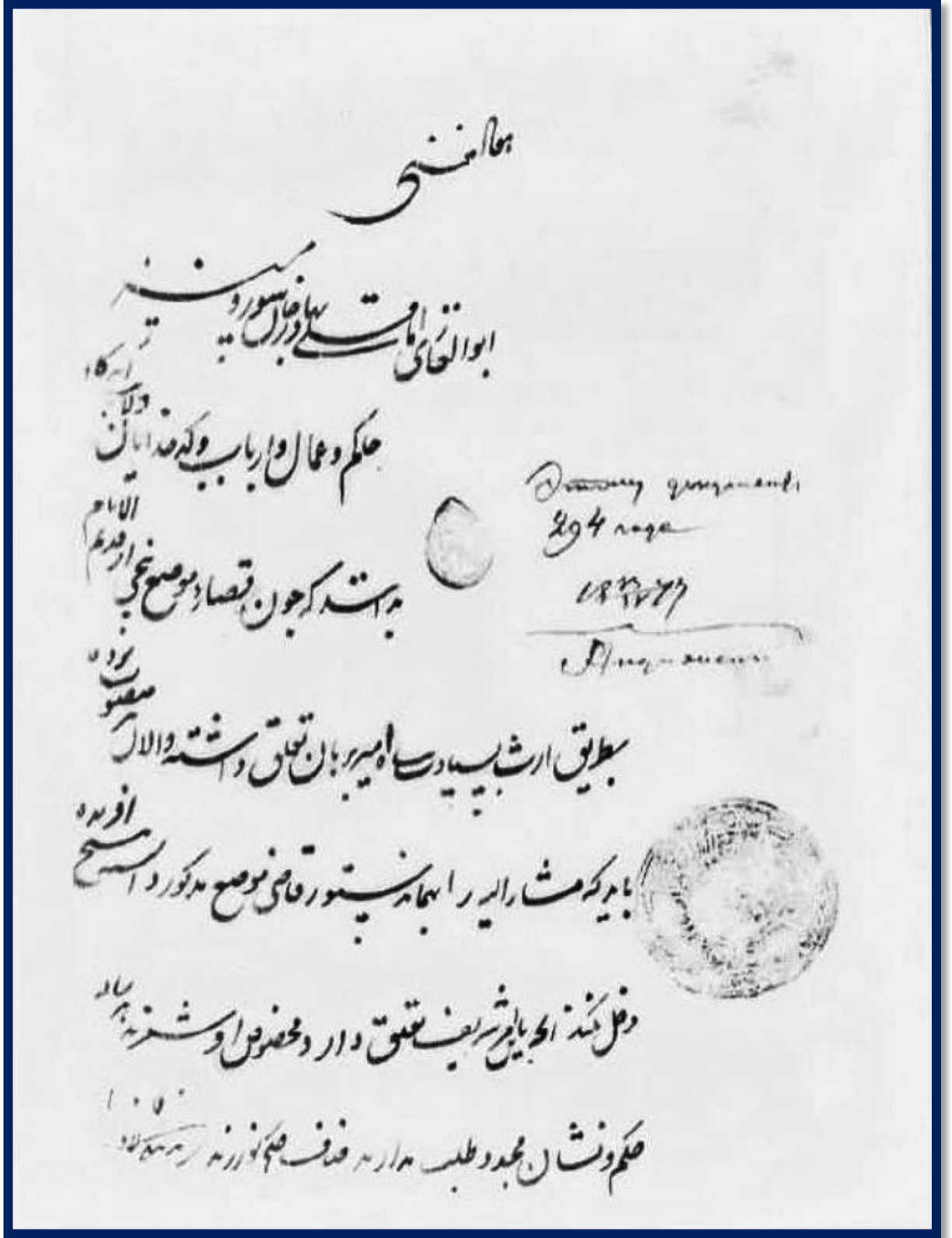
_____, Bölgeselleşme ve Feodal Çekişmeler Kısacasında Buhara Hanlığı'nın Çöküş Süreci", *Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 65-94.

VERLAG, Harrossowitz, "History of Historiography of Post Mongol Central Asia and The Middle East: Studies in honour of John E. Woods", *Journal of The Royal Asiatic Society*, 17(2), ss. 214-218.

WELSFORD, Thomas, *Four Types of Loyalty in Early Modern Central Asia*, Brill Publishing, Boston 2013.

YAKUBOV, Akmal, "Özbekistan'da Çağdaş Arşivler Oluşturulmasının Tarihi", *ATDD*, III/10, ss. 128-138.

Ek1: İmam Kulu Han'ın beylerinden Emir Burhan'ın sahip olduğu topraklarla ilgili hükmüdür. Yıl: 1050/1640-1641.

**BUHARA ÖZBEK HANLIĞI'NDA SOYURGAL VE TANHA TİPİ TOPRAK MÜLKİYETİ
(ŞEYBANİLER VE ASTRAHANİLER DEVRİ)**

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

 HİLAL ÇİFTÇİ*

 10.53718/gttad.1118655

ÖZ

Türk-İslâm devletlerinde kazanılan zaferleri gerek ülke içerisinde gerekse yabancı devletlere ilan etmek amacıyla fetihnâme gönderme geleneği Osmanlılarda da devam ettirilmiştir. Ancak Osmanlılar kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinden tevarüs ettikleri birçok gelenekte olduğu gibi fetihnâme gönderme pratiğinde de kendilerine has bir üslup geliştirmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlılar fetihnâme gönderme uygulamasına sadece ülke içinde ve dışında kazanılan bir zaferi ilan etmenin ötesinde farklı anlamlar yüklemişlerdir. Ülke içerisinde sadrazama vekâlet eden sadaret kâimmakâmına ve taşradaki kadı ve beylerbeyi gibi yöneticilere zaferi halka duyurmaları için gönderilen fetihnâmeler aslında halkın devlete bağlılık ve hizmetlerinin artırılması gibi bir amaca yöneliktir. Yabancı ülkelere gönderilen fetihnâmelerin ise diplomatik bir misyonu vardı. Elde edilen zaferle Osmanlı'nın güç ve ihtişamına vurgu yapılarak dost ya da bağlı olan ülkelerin dostluklarının ve bağlılıklarının pekişmesi ve devamı sağlanırken, husumetli olunan ülkelere ise bir tehdit imasında bulunulmaktaydı. Öyle ki bu gelenek zamanla Osmanlı diplomasisinin dosta müjde düşmana tehdit dili haline gelmiştir. Bu yüzden Osmanlı fetihnâmelerinin temel işlevinin savaş propagandası ya da güç ve ihtişam gösterisi olduğu yorumları yapılmıştır. Esasen Osmanlıların fetihnâmelere yükledikleri misyon, tarihi süreç içerisinde dönemsel olarak değişiklik göstermiştir. Osmanlılar siyasi ve askerî açıdan güçlü oldukları dönemlerde fetihnâmeleri güç ve ihtişam vurgusu için kullanırken siyasi ve askerî açıdan zayıf oldukları dönemlerde ise diplomasiyi etkin kılmak için kullanmışlardır. Dolayısıyla Osmanlı fetihnâmelerinin işlevi, devletin siyasi ve askerî konumuna paralel olarak zamanla Osmanlı diplomasisi ve diplomatik dilindeki değişimin bir yansıması olarak farklılaşmıştır.

1715 yılında Mora'nın yeniden fethi üzerine vakanüvis Mehmed Râşid Efendi tarafından kaleme alınan ve elliye yakın devlet adamı ve hükümdara gönderilen Mora Fetihnâmesi bu değişimin gözlemlenebildiği uygun bir örnektir. Zira 1699 Karlofça Antlaşması ile kaybedilen Mora'nın yeniden fethedilmesi devletin uğradığı askerî ve siyasi prestij kaybının tamiri için önemli bir fırsattı. Söz konusu fetihnâme bu prestij kaybının oluşturduğu iç kamuoyundaki karamsar ruh halini ve komşu ülkelerde Osmanlı'nın gücü konusunda oluşan şüpheleri ortadan kaldırmaya yönelik diplomatik bir gayenin tezahürü idi. Bugün bu fetihnâmenin gönderildiği kaydedilen elliye yakın nüshasından sadece iki nüshası tespit edilebilmiştir. Bu iki nüshadan İran hükümdarı Şah Hüseyin'e gönderileni Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 6 numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri içerisinde bulunmaktadır. İstanbul'da sadrazama vekâlet eden sadaret kâimmakâmına ve İstanbul kadısına gönderilen diğeri ise Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3655/4, 48a-56a varakları arasında bulunmaktadır.

Çalışmada ikinci nüsha esas alınarak bu iki nüsha arasında metin kritiği yapılmış ve bu iki belge Diplomatik dil açısından karşılaştırılmıştır. Mora Fetihnâmesinden hareketle Osmanlı diplomatığının önemli bir belge türü olan fetihnâmelerin Osmanlı Diplomasisindeki rollerine ve tarihsel süreçte gösterdikleri değişime ilişkin bazı çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Diplomasisi, Diplomatik Dil, Fetihnâme, Mora.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, E-Posta: hilalciftci@karatekin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1268-2144.

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

THE MISSION AND DIPLOMATIC LANGUAGE OF FETHNAMES IN OTTOMAN DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF 1715 MOREA FETHNAME

ABSTRACT

The tradition of sending fethname in order to announce the victories won in the Turkish-Islamic states, both within the country and to foreign states, was continued in the Ottomans as well. However, the Ottomans developed a peculiar style to themselves in the practice of sending fethname, as in many traditions they inherited from the Turkish-Islamic states before them too. So much so that the Ottomans attributed different meanings to the practice of sending a fethname beyond just declaring a victory won inside and outside the country. The fethnames, sent to the kaimmaqam, who deputized the grand vizier in Istanbul and to administrators such as kadi and beylerbeyi in the provinces, to announce the victory to the public, were actually aimed at enhancement of the loyalty of the public to the state and their services. Fethnames sent to foreign countries had a diplomatic mission. By emphasizing the power and magnificence of the Ottoman Empire with the victory in the fethnames sent abroad, the friendship and loyalty of the friendly or allied countries was strengthened and continued, while a threat was implied to the countries that were hostile. So much so that this tradition has become the language of good news for friend and threat to enemy in Ottoman diplomacy. For this reason, it has been interpreted that the main function of the Ottoman fethnames was war propaganda or a display of power and splendor. In fact, the mission that the Ottomans attributed to the fethnames changed occasionally in the historical process. They used fethnames to emphasize their power and magnificence during the periods when they were politically and militarily strong, while they were used to make diplomacy effective when they were weak politically and militarily. Therefore, it can be said that the function of the Ottoman fethnames changed over time in parallel with the political and military position of the state, as a reflection of the change in Ottoman diplomacy and diplomatic language.

The Fethname of Morea, which was written by the chronicler Mehmed Raşid Efendi after the re-conquest of Morea in 1715 and sent to nearly fifty statesmen and rulers, is an appropriate case of this change. Because the re-conquest of Morea, which was lost with the 1699 Karlowitz Treaty, was an important opportunity to repair the loss of military and political prestige suffered by the state. The aforementioned fethname was the manifestation of a diplomatic aim to eliminate the pessimistic mood in the domestic public opinion caused by this loss of prestige and the doubts about the power of the Ottomans in the neighboring countries. Today, only two copies of this fethname have been found out of nearly fifty copies. Of these two copies, the one sent to the Iranian ruler Shah Hussein is in the No. 6 Nâme-i Hümayûn Register in the Presidency Ottoman Archives. The other copy, sent to the kaimmaqam who deputized for the Grand Vizier and to the Kadi of Istanbul, is in the Library of Süleymaniye, Esad Efendi, no. 3655/4.

In the study, text criticism was made between these two copies based on the second copy and these two documents were compared in terms of diplomatic language. Based on the Fethname of Morea, it has been tried to make some inferences about the role of fetihnâmes, which is an important document type of Ottoman diplomatic, in Ottoman Diplomacy and the changes they have shown in the historical process.

Keywords: Ottoman Diplomacy, Diplomatic Language, Fethname, Morea.

GİRİŞ

Köken itibarıyla Arapça “açmak, kazanmak, elde etmek” anlamlarına gelen “fetih” ve Farsça “mektup, ferman, kitap” anlamında kullanılan “nâme” kelimelerinden meydana gelmiş birleşik bir kelime olan fetihnâme; anlam itibarıyla düşmana karşı kazanılan zaferi ilan eden mektup ve fermanlar ile bu fetihleri edebî bir şekilde anlatan müstakil eserlere verilen genel addır. Fetihnâmeler format olarak biri padişah tarafından kazanılan zaferi duyurmak amacıyla gönderilen ferman ya da mektuplar yani resmi bir belge, diğeri ise bir yerin fetihini anlatan mecmua tarzında kaleme alınan edebî eserler olarak iki türe ayrılır.¹ Osmanlılar da kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinden tevarüs ettikleri bu geleneği her iki formatta da devam ettirmişlerdir. Günümüze hem Osmanlı Diplomatîğinin resmî belgeleri olarak hem de edebî tür olarak çok sayıda fetihnâme ulaşmıştır.² Özellikle ikinci gruptaki fetihnâmeler yani kazanılan bir zaferi süslü bir dille anlatan, manzum veya mensur ya da her iki türü de bünyesinde barındıran tarihî-edebî eserler fetih hadisesini çeşitli yönleriyle aydınlatmak amacıyla gerek tarihçiler gerekse edebiyatçılar tarafından incelenmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır.³ Ancak Osmanlı Diplomasinin ve Diplomatîğinin bir türü olan resmî belge niteliğindeki fetihnâmeler üzerine çok fazla

¹ G.L. Lewis, “Fathnâme”, *EI* (The Encyclopaedia of Islam-New Edition), II, Leiden: E.J. Brill, 1991, s. 839.

² Hasan Aksoy, “Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, S.II/ 2, 1997, s. 7.

³Yayınlanmış mecmua tarzındaki fetihnâmelere örnek olarak bk: Kıvamî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, haz. Franz Babinger, Maarif Basımevi, İstanbul 1955. Selahattin Tansel, “Silahşor'un Fetihnâme-i Diyar-ı Arab Adlı Eseri”, *Tarih Vesikaları*, Yeni seri I (Ocak 1958), sayı 2 (17), s. 294-320; Yeni seri, I (Mart 1961), sayı 3(18), s. 430-454.M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşor Kemani Mustafağa'nın Revan Fetihnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1970.

çalışma yapılmamıştır. Mevcut çalışmalar ise belgelerin transkripsiyonu seviyesinde kalmıştır.⁴ Halbuki Osmanlılar fetihnâme gönderme pratiğine ülke içinde ve dışında sadece zaferi duyurmanın ötesinde farklı anlamlar yüklemektedirler. Ülke içerisinde başta İstanbul'da bulunan sadrazama vekâlet eden kâimmakâm'a ve taşradaki kadı ve beylerbeyi gibi yöneticilere zaferi halka duyurmaları için gönderilen fetihnâmeler aslında halkın devlete bağlılık ve hizmetlerinin artırılması gibi bir amaca yöneliktir. Yabancı ülkelere gönderilen fetihnâmelerin ise diplomatik bir misyonu vardır. Elde edilen zaferle Osmanlı'nın güç ve ihtişamına vurgu yapılarak dost ya da bağlı olan ülkelerin dostluklarının ve bağlılıklarının pekişmesi ve devamı sağlanırken, husumetli olan ülkelere ise bir tehdit imasında bulunulur idi. Daha kuruluş döneminde Sultan Orhan İznik'in fethi üzerine Canik Han'a gönderdiği fetihnâmede bu haberin her tarafa yayılmasını böylece devletin dostlarının mutluluğuna din düşmanlarının ise morallerinin bozulmasına ve cesaretlerinin kırılmasına sebep olmasını umduğunu belirtmesi esasen fetihnâmelerin bu fonksiyonunu göstermektedir.⁵ Fetihnâmeyle birlikte gönderilenler de bu haberin karşı taraf için bir müjde mi yoksa bir tehdit mi olduğunu gösteren bir unsur idi. Eğer fetihnâmenin beraberinde seferde elde edilen ganimetlerden bir hediye gönderiliyorsa müjde, düşmandan alınan bir kesik baş ya da kelle gönderiliyorsa tehdit anlamı taşımaktaydı. Aslında bu ikinci durum daha çok Osmanlı'ya karşı iş birliği içerisinde olan iki taraftan birinin mağlubiyeti üzerine diğer müttefike gönderilen fetihnâmelerde söz konusu olmaktadır.⁶ Yavuz Sultan Selim'in Dulkadiroğulları beyliğini Osmanlı topraklarına kattığı zaferin ardından Memlük sultanı Kansu Gavri'ye gönderdiği fetihnâmeye Dulkadiroğlu beyi Alâüddeve'nin başının eşlik etmesi bu ikilinin Osmanlı'ya karşı ittifak etmelerine bir gönderme idi. Yine Yavuz Sultan Selim'in 1516'da Diyarbakır'ın Safevi valisi Karahan'a karşı kazandığı zaferi bildirmek üzere Venedik'e gönderdiği fetihnâmeye de Safevi komutan Gasbin'in başı eşlik ediyordu.⁷ Burada da Osmanlı'ya karşı Safeviler ile ittifak girişiminde bulunan Venedik'e bir mesaj vardı.⁸ Osmanlıların fetihnâmelere yükledikleri bu misyondan dolayı bazı tarihçiler tarafından bu belgelerin temel işlevinin savaş propagandası olduğu yorumu yapılmıştır.⁹ Dolayısıyla resmî belge niteliğindeki fetihnâmelerin elde edilen bir zaferi duyurmanın ötesindeki bu misyonları, onların diplomasi ve diplomatik format ve dil açısından da bir incelemeye tabi tutulmalarını elzem kılmaktadır.

Bu çalışmada 1715'te Mora'nın yeniden fethi üzerine düzenlenen ve elliye yakın vilâyete ve yabancı devlet hükümdarlarına gönderilen Mora Fetihnâmesi'nin biri İstanbul'a sadaret kaimakamına diğeri Safevi şahı Şah Hüseyin'e gönderilen iki nüshası Osmanlı diplomatığı ve diplomatik dil açısından karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Bu suretle biri başkente biri komşu bir devlete gönderilen bu iki nüsha arasında fetihnâmelerin temel işlevinin propaganda olduğunu gösteren farklılıklar bulunup bulunmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Makalede ele alınan vakanüvis Râşid Mehmed Efendi'nin Mora Fetihnâmesi ile ilgili bir çalışma daha önce Hüseyin Sarioğlu ile Veysel Göger tarafından yapılmıştır. "*Mora'nın Yeniden Fethine Dair Osmanlıların Hazırladıkları Fetihnâme*" başlığıyla neşrettikleri bu çalışmada yazarlar, Râşid Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı Mora Fetihnâmesi'nin sadece İran Şahına gönderilen nüshasının metnini neşretmişlerdir, ayrıca Osmanlı diplomasisi ve diplomatik dil açısından esaslı bir değerlendirmede bulunmamışlardır. Bu bakımdan söz konusu yazarlar tarafından yayınlanan makale, çalışmamızla kısmen ortaklık arz etse de bu araştırmada Mora Fetihnâmesi'nin İstanbul'daki sadaret kaimakamı ve kadiya gönderilen nüshasının esas alınarak iki nüsha arasında metin kritiği yapılmak suretiyle diplomatik dil bağlamında değerlendirilmeleri açısından birbirinden farklı olduğu görülecektir.

1. Osmanlı Diplomatiği Açısından Fetihnâmeler

Fetihnâmeler, belge türü olarak Nâme-i Hümâyûn grubu belgeleri içerisinde yer almalarına rağmen bu gruptaki diğer belgelerden farklı olarak sadece yabancı devlet hükümdarlarına ve Osmanlı Devleti'ne bağlı hükümlere değil aynı zamanda ülke içerisindeki ileri gelen yöneticilere de gönderilmektedirler. Bu yüzden fetihnâmeler bir taraftan Nâme-i Hümâyûnların olağan diplomatik yapılarına sahipken diğer taraftan Nâme-i Hümâyûnlardan farklı olarak kendine has bir format içermektedirler.

Osmanlı diplomatığının esasları konusunda öğretici bilgiler içeren bazı Münşeât Mecmualarında muhteva açısından bir fetihnâmede olması gereken on beş şart şu şekilde sıralanmaktadır: 1- Tahmîd; Allah'a hamd, 2- Tasliye; Hz. Peygamber'e salavat, 3- padişah için tebaanın işlerinin düzenlenmesi ve zulme mâni olunmasının gerekliliği, 4- düşmanın üzerine niçin gidildiği, 5- padişahın yola çıkışı, 6- askerlerinin sayısının belirtilmesi, çokluğunun vurgulanması, 7- düşmanın durumu, 8- düşmanın cesaretinin tasviri, 9- savaşın tasviri, 10- Allah'ın yardımı ile sultanın zaferi, 11- Allah'a şükür, 12- düşman topraklarının fethinin tasviri 13- bu zaferin

⁴Hüseyin Sarıkaya, Veysel Göger, "Mora'nın Yeniden Fethine Dair Osmanlıların Hazırladıkları Fetihnâme (1715)", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 67, İstanbul 2018, s. 101-124, M. A. Erdoğan, "1635 Tarihli Revan Kalesi Fetihnâmesi". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 14/1, 1999, s. 25-43.

⁵Feridun Ahmed Bey, *Münşe'âtü's-selâtin*, C. I, İstanbul 1858, s. 67.

⁶İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 2014, s. 277.

⁷M. Pia Pedani Fabris, "Ottoman Fethnames The Imperial Letter's Announcing a Victory", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIII, 1998, s. 186.

⁸Ali İbrahim Savaş, "İran Batının Eski Gözdesi", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 23, 1996, s. 17.

⁹G. L. Lewis, "The Utility of Ottoman Fethnames", *Historians of the Middle East*, Edt. B. Lewis- P. M. Holt, London 1962, s. 193.

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

hükümdarlara ilan edilmesi (sadece padişahın kendi topraklarına hitap eden fetihnâmelerde zaferin karadan ve denizden duyurulması), 14- fetihnâmenin nereye ve kiminle gönderildiği, 15- padişahın zaferden duyduğu sevinci, müjdeyi muhatabına iletmesi ve dua isteği.¹⁰

Diğer taraftan Fetihnâmeler muhteva açısından bu rükünlere sahipken diplomatik format açısından da Padişah'a ait bir belge olduğu için Nâme-i Hümâyûn grubu belgelerin olağan formatını taşımaktaydılar. Başka bir ifadeyle format açısından Nâme-i Hümâyûnlarda bulunan Davet, Elkab, Dua, Nakil, Hüküm ve Tekid kısımları Fetihnâmelerde de bulunmalıdır. Davet kısmında Allah'a hamd ve Hz. Peygambere salavat cümleleri yer alır. Elkab kısmı fetihnâmenin gönderildiği hükümdar ya da devlet adamının isminden önce kullanılan iltifatkar hitap ifadelerini içerir. Dua kısmında ise Elkabın ardından belgenin muhatabı için yapılan dua ifadeleri yer alır. Fetihnâmelerde en uzun kısım olan Nakil kısmı ise seferin gerekçelerinden, Padişahın hareket etmesinden zaferin kazanılmasına kadar bütün sürecin anlatıldığı kısımdır. Hüküm bölümünde belgeyi götüren elçinin adı ve Padişahın zafer için sevinç gösterilmesi emri yer alır. Son kısım olan tekid kısmında ise çoğunlukla *şöyle bilesiz, alâmet-i şerife itimad kılasız* ifadeleri yer alır.

Fetihnâmeler dil ve ifade açısından incelendiğinde özellikle Davet kısmında Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e salat çerçevesinde Arapça ve Farsça terkiplerin yoğun olduğu süslü ve güçlü ifadeler kullanılır. Bazen Davet rüknü ihmal edilebilir bu durumda "*Çün Hazret-i Vâcibü'l-vücûdun mahz-ı lâfz-ı ayn-i vücûdu cem-i mülûk-ı âli şâna şamildir*" gibi Allah'ın sıfatlarından birisiyle belgeye başlanılır. Fetihnâmelerde Nâkil kısmı dil ve ifade açısından Davet, Elkab ve Dua kısımlarına göre daha sade ve anlaşılırdır. Ancak bu kısımda da düşman topraklarının ele geçirilişi anlatılırken Osmanlı ordusunun kahramanlığına, padişahın güç ve ihtişamına vurgu yapmak amacıyla düşman askerlerinin çokluğunu vurgulamak suretiyle söz uzatılır. İfadeyi güçlendirmek için özenle seçilen Fetih ile ilgili ayet ve hadisler de Fetihnâmelerin çeşitli yerlerine serpiştirilirdi.¹¹

2. 1715 Mora Fetihnâmesi

Konum olarak günümüz Yunanistan'ının güneyinde bulunan ve ana karaya dar bir geçitle bağlanan Mora Yarımadası Osmanlılar için kuruluştan itibaren Rumeli ve Balkanların güvenliğinin sağlanmasında stratejik bir öneme sahip idi.¹² Bu öneme binaen 1387'de Mora Yarımadasına başlatılan Osmanlı akınları, 1540 yılında tamamen adaya hâkim olunmasına kadar fasilalarla devam etti. Osmanlı Devleti 150 yıldan fazla tamamını idare ettiği Mora yarımadasını Karlofça Antlaşması'yla Venedik'e terk etmek zorunda kaldı.¹³ Osmanlılar yine aynı antlaşma ile Rusya'ya verdikleri Azak Kalesi'ni Prut Antlaşması (1711) ile yeniden ele geçirinca kaybı kendileri için Azak'tan daha ağır gelen Mora yarımadasını da yeniden almak için hazırlık yapmaya başladılar.¹⁴ Venediklilerin Karlofça Antlaşması'na aykırı eylemlerde bulunmak suretiyle nakz-i ahd yaparak antlaşma hükümlerini ihlal etmeleri Osmanlıların Mora'yı yeniden ele geçirmek için harekete geçmelerine zemin hazırladı. Temmuz başlarında başlayan Mora seferi 4 Eylül 1715'te adanın tamamı ele geçirilmek suretiyle tamamlanmış oldu.¹⁵

Mora'nın yeniden ele geçirilmesi Osmanlı Devleti için son derece önemli bir hadise idi. Zira Karlofça ile tarihinin en büyük şokunu ve toprak kaybını yaşamış olan Osmanlılar için yaşanan şoktan kurtulma ve söz konusu kayıpların telafisi bakımından önemli bir gelişme idi. Mora yarımadasının yeniden fethedilmesinin Osmanlı için önemi şüphesiz Vakanüvis Raşid Mehmed Efendi tarafından yazılmış olan fetihnâmenin Padişah tarafından çok sayıda ülke içindeki yöneticilere ve komşu devletlere gönderilmesinden de anlaşılabilir. Daha önceki dönemlerde herhangi bir fetih üzerine bu kadar çok fetihnâme gönderildiği kaydedilmemiştir, en azından bugün için malumumuz değildir. Ancak Râşid Mehmed Efendi Tarih-i Râşid'de bu durumu "*Bu sâl-i hümâyûn-fâlde zuhura gelen Mora Cezîresi ve sâir kılâ' vü cezâyir fetihlerini mutazammun Muharrir-i Fakir tesvidi ile*

¹⁰ Münşeat Mecmuaları; bir yazara ait yazışmaları toplayan mecmualar, siyasî ve idâri türden yazışmaları toplayan mecmualar ve belge yazım tekniğini (diplomatiği) öğretme amacıyla hazırlanan mecmualar olarak üç gruba ayrılmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, "Münşeat mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1996), İstanbul 1998, s. 171.

¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s. 159.

¹² Machiel Kiel-John Alexander, "Mora", *DIA*, C. 30, s. 282.

¹³ Levent Kayapınar, *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, s. 223.

¹⁴ Bu dönemde Divân-ı hümâyûnda ve saray çevresinde Mora üzerine muhtemel bir sefer yanlışları ve karşıtları arasındaki ihtilaflar için bk. Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçli, V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.324.

¹⁵ Mora'nın fethinin ayrıntılı bir anlatımı Osmanlı kronikleri ve modern çalışmalarda bulunabilir. Bu konuda en ayrıntılı Osmanlı kroniği Mora'nın fethine bizzat katılmış olan Vakanüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Tarih-i Râşid'idir. Bu kronik Mora Seferi konusundaki modern çalışmaların da birincil kaynağını oluşturur (Bk. Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, haz. Abdülkadir Özcan vdğ., Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 898-957). Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* (1988, 108), Mehmet Yaşar Ertaş'ın *Sultanın Ordusu* (2007) başlıklı çalışması ve TDV İslam Ansiklopedisi'ndeki "Mora" maddesi de bu konudaki modern çalışmalardır. Ayrıca Zinkeisen da bu seferi Venedik'li Giacomo Diiedo'ya dayanarak ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır (Bk. Zinkeisen, age., 324-354).

elliye karîb fütühâtnâme tahrîr ve vülât-ı memâlik-i mahrûsa ve mulûk-ı etrâfdan her birine mahsus ve müstakill âdemler yediyle neşr ü tesyîr olundu" ifadeleriyle kaydetmektedir.¹⁶

Diğer taraftan bu fetih söz konusu fetihnâmenin dışında birçok müstakil edebi tarzda kaleme alınan esere de konu olmuştur. Nâdir'in *Fetihnâme-i Mora*¹⁷, Vahid Mahtûmî'nin *Mora Seferi*¹⁸, Damad Mehmed Paşa'nın *Fütûhat-ı Ali Şehid Paşa der Mora*¹⁹ ve Râzî'nin *Mora Fetihnâmesi*²⁰ isimli eserleri Mora'nın fethi üzerine yazılmış mecmua tarzında fetihnâmelerdir. Bu müstakil fetihnâmelerin yanında klasik Türk şairleri de bu önemli fethi kayıtsız kalmamışlar divanlarında fetih ile ilgili tarihler düşürmüşlerdir.²¹

3. Diplomatik Dil Açısından Mora Fetihnâmesinin Değerlendirilmesi

Vakanüvis Râşid Mehmed Efendinin elliye yakın nüshasının gönderildiğini kaydetmesine rağmen Mora fetihnâmesinden bugün sadece iki tanesi malumumuzdur. Bu iki nüshadan birisi komşu bir devlete İran tarafına gönderildiği için format olarak bir Nâme-i Hümâyûn formatındadır. Diğer nüsha ise İstanbul'a sadaret kaimakamı ve kadiya gönderildiği için Osmanlı diplomatiği açısından ferman formatındadır. Dolayısıyla bu kısımda iki belgenin davet, elkab, dua ve tekid rükünleri diplomatik açıdan incelenecektir. Mora Seferi'nin baştan sona tasvir edildiği nakil kısmında bir takım ifade ve kelime farklılıkları bulunmaktadır. Nakil kısmındaki bu farklılıklara metnin transkripsiyon kısmında işaret edileceği için bu bölümde iki nüshada tamamen farklı olan davet, elkab, dua ve tekid kısımlarına değinilecektir.

Osmanlılar tarafından Mora'nın yeniden fethinin ardından bu zaferi duyurmak için İran tarafına Şah Hüseyin'e gönderilen Fetihnâme klasik nâme-i hümâyûn formatına uygun olarak Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e salat cümleleri içeren bir davet rükünüyle²² başlamaktadır. Ancak bu davet kısmı oldukça uzun tutulmuştur.

Davet rükününün başında mealen "*Her türlü ortaklar ve sonradan yaratılmışlara olan benzerliklerin getirdiği kusur ve noksanlıklardan zatı münezzehe, âlemlerin üzerindeki güç ve kudreti ezelden ebede kadar daim Allah'a hamdolsun. O evvel ve ahirdir, başlangıç O'nunladır ve her şey O'na dönecektir.*" şeklinde klasik şükür ifadeleri yer almaktadır.

Ancak devamında yine mealen

"O, itaat eden ve boyun eğen zatların başları üzerinde bizim kudret ve kuvvetimizi genişletti ve bizim kılıcımızı zalimler ve fesatçıların cezalandırılmaları için biletti. Oklarımızı hedefine varacak yaylara yerleştirdi ve şehirleri koruyup Allah'ın kullarına yardımcı olarak mızraklarımızın ucunu basiret ve feraset gayeleri içinde düzelterip biletti. En güzel hayat olan akli ve en muzaffer ordu olan adaleti bulduğumuzdan beri gayreti cihada sarfetmeye ve yüksek platolar ile derinliklerdeki yerleri fethetme üzerine niyetleri hasretmeye devam ettik. Öyle muhteşem güce ulaştık ki, içerisinde ne bir fazlalık vardır ne de onun alnındaki aklığa bir kara leke halel getirebilir. Bu ümmetin sınırlarını bizimle genişledi. Karanlığın örtüsünü açma teminatı veren otoritemize insanlar boyun eğdi. Bizim gayretimiz 'Haydi kurtuluşa' yı duyuran olmak ve tüm yönleriyle kurtuluşun yolunu açan olmaktır".²³

ifadeleriyle Osmanlı padişahı, Allah'ın İslâm coğrafyasının sınırlarını genişletme, karanlığın örtüsünü açarak zalim ve fesatçılarla mücadele etme yani cihad görevini Osmanlılara verdiği için şükretmektedir.

Safevi şahına gönderilen fetihnâmede davet kısmının bu kadar uzun tutulması sadece diplomatika açısından değil diplomatik dil açısından da son derece önemlidir. Zira söz konusu ifadelerle aslında Osmanlı padişahı Osmanlı Devleti'nin bu konudaki üstünlüğünü vurgulamaktadır. Esasen bu durum Osmanlı-Safevi ilişkilerinin diplomatik dilinde hep var olmuştur. Bu iki Türk devleti birbirlerine karşı üstünlük mücadelelerini sadece savaş meydanlarında değil diplomatik yazışmalarda da sürdürmüşlerdir. Özellikle Osmanlılar tarafından Safevilere gönderilen nâme-i hümâyûnlarda kendilerinin batıda yaptıkları cihad ve bu durumun İslam dünyasında onlara sağladığı prestijini altı hep çizilmiştir. Hatta Osmanlılar tarafından gönderilen nâme-i hümâyûnlarda genellikle Safevi şahları nakz-i ahd yaparak doğuda Osmanlıları meşgul etmek suretiyle bu cihad

¹⁶ Râşid Efendi, age., s. 967.

¹⁷ Veyssel Göger, Hüseyin Sarıkaya, "Mora'nın İstirdâdına Dair Bir Kaynak Değerlendirmesi ve Nâdir'in Vâkı'ât-ı Gazavâtı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 20, 2009, 1-32.

¹⁸ Sevim Üngün, "Vahid Mahtûmî ve Mora Fetihnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. XV/20, 1965, s. 101-116.

¹⁹ Ağah Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihal-oğlu Ali Bey'in Gazavat nâmesi*, TTK yay., Ankara 2000, s. 137.

²⁰ Fatih Koyuncu, "Şairin Dilinden Fetih: Râzî'nin Mora Fetihnâmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2019, s. 129-152.

²¹ Sadık Yazar, "Mora Fethinin (1715) Klasik Türk Şiirindeki Yankıları ve Râzî'nin "Fetihnâme" Konulu Bir Şiiri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2019, s. 391-460.

²² BOA.A.DVNS.NMH.d. No: 6/352. Davet rükününün tam transkripsiyonu metin kritiği kısmında verilecektir.

²³ Sarıkaya, Göger, agm, s. 108.

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

görevini sekteye uğratmakla itham edilmişlerdir.²⁴ Özetle bu davet kısmının bu kadar uzun tutulması ve Osmanlıların yaptığı cihada vurgu yapılması olağan Osmanlı-Safevi diplomatik ilişkilerinin diline son derece uygundur.

Diğer taraftan fethin ardından padişah henüz İstanbul'a gelmeden sadaret kaimakamı ve İstanbul kadısına gönderilen fetihnâmede bu davet kısmı bulunmamaktadır. Söz konusu fetihnâmenin en başında davet rüknü yerine *Celîl olan adınla ey Allahım* anlamına gelen “*Bismikallahümme ya Celîl*” cümlesi ile başlamaktadır.²⁵ Ardından da hemen belgenin muhatapları olan sadaret kaimakamı ve İstanbul kadısının elkablarına geçilmektedir. Bu durum da Osmanlı diplomatğine uygundur. Zira bu belgede olduğu gibi fetihnâmelerde davet rüknü zaman zaman ihmal edilebilir, bu durumda da Allah'ın isimlerinden biriyle belgeye başlanabilir. Mesela Kanûnî'nin Fransa kralına gönderdiği Van Fethinâmesinde davet rüknü bulunmadığı gibi belgeye doğrudan Fransa kralının elkabı ile başlanmaktadır.²⁶

Şah Hüseyin'e gönderilen fetihnâmede davet rüknünden sonra “*Emmâ-ba'dü*” ifadesi ile elkab rüknüne geçilmiştir. Elkab rüknünde geçen ifadeler Osmanlı padişahlarının Safevi Şahlarına gönderdikleri nâme-i hümayûnlardaki genel elkab kalıplarına uygun ifadelerdir. Mutantan ve iltifatkar ifadelerle Şah Hüseyin'in elkabı da oldukça uzun tutulmuştur:

“Vâlâ-hazret, Sâmî-rütbet, Gerdün-bestat, Kamer-tal'at, 'Utârid-fitnat, Nâhid-işret, Hürşid-hil'at, Behrâm-savlet, Bercîs-menzilet, Keyvân- rif'at, Serîr-ârâ-yı taht-gâh-ı 'Acem, Revnak-efzâ-yı memâlik-i Cem, Mesned- nişin-i iklim-i İrân, Kâm-bahşâ-yı kâm-rân, Fermân-fermâ-yı Fâris ü Horasân, Kâşâne-fîrûz-i hutta-i kâşân, Bâlâ-mekân-ı evreng-i dârâyî, vâlâ-nişân-ı serîr-i memleket-ârâyî, zînet-bahş-ı dîhîm ü gâh, zîbende-i müttekâ-yı 'izz ü câh, Şâh Hüseyin-i mu'allâ-dest-gâh”

İstanbul'a gönderilen fetihnâmede ise sadaret kaimakamı ve İstanbul kadısı için ayrı ayrı elkab yazılmıştır:

“Düstûr-ı mükerrem müyesser-i müfehhem nizâmü'l-âlem müdebbir-i umûr'l-cumhûr bi'l-fikrî's-sâkıb-ı mütemmim-i mehâmü'l-enâm bi'r-rey'i's-sâib mümehhid-i bünyânü'd-devlet ve'l-ikbâl müşeyyid-i erkânü's-sa'âdet ve'l-iclâlü'l-mahfûf be-sunûf-ı avâtîfu'l-mülkü'l-a'lâ âsitâne-i sa'âdetimde sadâret-i uzmâ ve vekâlet-i kübrâ kâ'im-makâmı olan vezîrim Mehmed Paşa”

Ancak İstanbul kadısı için yazılan elkabda isim bulunmamakta elkab sadece İstanbul kadısı ifadesi ile bitirilmektedir:

“akzâ-yı kuzzatü'l-müslimîn-i evveli vülâtü'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn râfî'-i i'lâmü'ş-şer'iyye ve'd-dîn vâris-i ulümü'l-enbiyâ ve'l-mürselîn'l-muhtas-ı bimezî-i inâyetü'l-mülkü'l-mu'ayyen mevlânâ İstanbul Kadısı”

Elkabın akabindeki dua kısmında Safevi Şahı için “*Allah sevdiği ve razı olduğu şeylerde O'nu muvaffak kılsın*” anlamında “*veffekahüllahü li-mâ yühibbühü ve yerzâhü*” şeklinde kısa bir dua cümlesi kullanılmıştır.

Diğer nüshada ise sadaret kaimakamı ve İstanbul kadısı için kullanılan dua formları da Osmanlı diplomatikasında kullanılan seyfiye ve ilmiye sınıfına has dua formlarıdır:

Sadaret kaimakamı için dua cümlesi: “*edâmallahü teâla iclâlehu*” iken İstanbul kadısı için dua formülü “*zîdet fezâ'ilehu*” şeklindedir.

Elkab ve duadan sonra nakil rüknüne Nişan Formülü denilen bir cümle ile geçilir.²⁷ İstanbul'a gönderilen belgedeki nişan formülü Osmanlı diplomatikadaki yaygın nişan formülü olan “*tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki*” cümlesidir. Ancak Safevilere gönderilen belgede bu alışılmış geçiş cümlesinin yerine oldukça süslü ve ağdalı bir dille yazılmış olan şu cümleler vardır:

“savb-ı me'âlî-penâhlarına tebâşîr-i sabâhu'l-hayr-ı sıdk-ı nefes, ellezî lem-yezel meşrikan mâ-te'âkabe'l-fecrî ve'l-gales, vesâtat-ı berîd-i huçeste-nüvîd, sabâ-yı gonçe-güşây ile ithâf u ihdâ kılınmak hulâlinde tâ'ir-i evc-gâh-ı âsumân-ı 'akl ü idrâk olan zihn-i derrâk ve tab'-ı çâlâklarına müstevfî'-i nâdire-perdâz-ı dîvân-ı i'zâz, sebt-i mecelle-i ihlâs olan menşûr-ı hâl-i hakîkat-me'âli bu temhîd-i bedî'üzere neşr ü ibrâz eder ki”

Her iki nüshada büyük ölçüde aynı olan kısım Nakil rüknüdür. Osmanlı diplomatigindeki fetihnâme örneklerindeki alışılmış nakil rükünlerine göre oldukça uzun tutulmuştur. Mora Seferi alışılmışın dışında daha

²⁴ Safeviler tarafına gönderilen ve söz konusu diplomatik dilin net bir şekilde görüldüğü nâme-i hümayunlar Ahmed Feridun Bey Münşeatında çok sayıda bulunmaktadırlar. Bk. Ahmed Feridun Bey, age, II, s. 157-216.

²⁵ Celîl; Azamet sahibi, büyük, yüce ve münezzeh olmak; uzun ömürlü olmak” mânalarına gelen celâl kökünden türemiş bir sıfattır. Allah'a nisbet edildiğinde “hiçbir kayıt ve kıyas kabul etmeksizin azamet sahibi, kadr kıymeti ve mertebesi en yüce olan” gibi anlamlar taşır. Bk. Bekir Topaloğlu, “Celîl”, *DİA*, C. 7, s. 267.

²⁶ Ahmed Feridun Bey, age, C.I, s. 603.

²⁷ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 159.

ayrıntılı anlatılmıştır. Bu durumun iki sebebi olabilir. Bu fetihnâme sefere bizzat katılmış bir vakanüvis tarafından yazıldığı için muhtemelen bu kadar ayrıntılı anlatılmıştır. Zira fetihnâmeyi kaleme alan vakanüvis Râşid Mehmed Efendi tarihinde de Mora Seferi'ni oldukça ayrıntılı anlatmaktadır. Önceki fetihnâmeler gibi eğer bu fetihnâme de nişancı tarafından kaleme alınmış olsa idi muhtemelen bu kadar tafsilatlı bir nakil rüknü olmayabilirdi. Diğer taraftan fethin zamanı da bizatihi söz konusu hususta etkili olmuştur. Zira Mora'nın yeniden fethedilmesi Karlofça'nın ardından devletin içine düştüğü bunalımlı bir döneme denk gelmesi bu bunalımdan çıkış konusunda bir umut, bir ışık olmuştur. Gerek iç kamuoyu gerekse komşu devletlere Osmanlı'nın güç ve ihtişamı konusunda oluşan şüpheleri giderme konusunda somut bir fırsat olmuştur.

Nakil kısmında diplomatik dil açısından iki metin arasında dikkat çeken farklılık birinde *ben dili* diğerinde *biz dilinin* kullanılmasıdır. Meselâ fetihnâmede padişah için tebaanın işlerinin düzenlenmesi ve zulme mâni olunmasının gerekliliği ve düşmanın üzerine niçin gidildiği anlatılırken İstanbul'a gönderilen nüshada "*ben dahi*"²⁸ ifadesiyle giriş yapılırken Şah Hüseyin'e gönderilen nüshada "*cenâb-ı Hılâfet-me'âbımız dahi*"²⁹ ifadesi kullanılmaktadır. Aynı şekilde ilk nüshada "*himmet-i aliyye-i Husrevânem*" ikinci nüshada "*himmet-i aliyye-i Husrevânemiz*", "*sefer-i hümâyûnum*" "*sefer-i hümâyûnumuz*", "*Âsitâne-i sa'âdet-medârımdan*" "*Âsitâne-i sa'âdet-medârımızdan*", "*buyurduğumda*", "*buyurduğumuzda*" gibi farklılıklara bütün nakil rüknü boyunca sıkça rastlanmaktadır. Bu farklılıklara metin kritiği kısmında tekrar işaret edilecektir. Ancak bu farklılığın muhtemel sebebi İstanbul'a gönderilen belgenin ilk yazılan nüsha olmasıdır. Zira bu nüsha fethin hemen ardından Padişah ve ordu henüz İstanbul'a gelmeden Edirne'den gönderilmiştir. Ancak İran tarafına gönderilen fetihnâme Şubat 1716'da gönderilmiştir. Dolayısıyla bu nüsha nişancı tarafından tekrar yazılırken iki devlet arasındaki ilişkilere uygun olarak dönüştürülmüş olabilir. Esasen Osmanlı padişahları askerî ve siyasi açıdan güçlü oldukları dolayısıyla diplomasi açısından da üstün oldukları önceki dönemlerde yabancı devletlerle olan yazışmalarında diplomatik dil olarak *ben dilini* kullanmışlardır. *Ben ki ...* şeklinde başlayan unvan kısmında uzun uzun hâkim oldukları ülkeleri sıralayarak bu üstünlüğe vurgu yapmışlardır. Ancak XVIII. yy. Osmanlı'nın askerî ve diplomasi alanında yaşadığı prestij kaybıyla bu dili terk etmeye başladığı dönemdir. Şah Hüseyin'e gönderilen Mora fetihnâmesi de bu dönemde diplomatik dilde yaşanan bu değişimin bir göstergesidir.

4. Osmanlı Diplomasisi Açısından Mora Fetihnâmesinin Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti 1699 Karlofça Antlaşması ile siyasî açıdan olduğu kadar diplomasi açısından da yeni bir döneme girdi. Askerî ve siyasî açıdan güçlü olduğu dönemlerde tek taraflı ve kurallarını kendisinin belirlediği ve bunu da muhataplarına kabul ettirmekte zorlanmadığı bir diplomasi anlayışı benimsemişti. Ancak bu yeni dönemle birlikte yaklaşık 250 yıldır sürdürdüğü diplomasi alışkanlıklarını terk etmek zorunda kaldı. Karlofça Antlaşması'yla birlikte Batıda savunma durumuna geçerken diplomaside de ciddi prestij kaybına uğrayarak ilk kez Avrupalı devletlerin arabuluculuğunu kabul etti. Diğer bir ifade ile askerî ve siyasî zaaflarını Avrupa tarzı diplomatik usulleri benimsemek ve diplomasiyi daha etkin kullanmak suretiyle telafi ve kamufler etmeye çalıştı.³⁰

Karlofça'nın şokunun çok taze olduğu bir dönemde tahta çıkan III. Ahmed (1703-1730) barış yanlısı bir sultan idi. Ancak sadrazamı Damad Ali Paşa Karlofça'da devletin uğradığı prestij kaybının ancak istirdat yani kaybedilen yerlerin yeniden alınması ile mümkün olacağını savunan, savaş yanlısı bir devlet adamı idi. Nitekim Sadrazam, Rusya karşısında Prut'ta alınan başarının oluşturduğu iyimser havayı kullanarak sultanı Mora seferine ikna etmişti. Zira Mora'nın kaybı Karlofça'nın Osmanlı için en ağır gelen kayıplarından biri olmuştu.³¹ Gerçekten de Mora'nın yeniden alınması devlet adamlarının ve halkın içine düştüğü bunalımlı ve karamsar ruh halinin bir parça hafiflemesinde son derece önemli bir rol oynadı.

III. Ahmed'in Mora'nın yeniden alınmasının ardından vakanüvis Râşid Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan Fetihnâmenin elli civarında ülke içerisinde yöneticilere ve komşu devletlere göndermesi de bu bunalımlı ve karamsar ruh halinin dağıtılmasına yönelik bir çabanın tezahürü idi. Diğer bir ifade ile elde edilen bir askerî başarının ardından dahilî yöneticilere fetihnâme gönderme pratiğinin halkın devlete bağlılık ve hizmetlerinin artırılması işlevi içinde bulunan dönemin hassasiyeti gereği daha yoğundu. Gerçekten de söz konusu fetihnâme bu anlamda amacına ulaşmış olmalı ki vakanüvis Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid* isimli eserinde İstanbul ahalisinin bu fethin dolayısıyla sevinç gösterisine rağbet ettiklerinden dolayı şehir donatılarak yedi gün yedi gece şenlikler düzenlendiğini kaydeder.³² Diğer taraftan fethin hemen ardından sultanın Edirne'den İstanbul'a Sadaret kaimakamı ve İstanbul kadısına gönderdiği fetihnâme, sadece iç kamuoyuna yönelik bir mesaj değil aynı zamanda özellikle İstanbul'da bulunan elçileri vasıtasıyla batılı devletler için de bir mesajdı. Şöyle ki Osmanlı Devleti her ne kadar XVIII. yy. sonlarına kadar tek taraflı diplomasi anlayışı benimsemiş ve batılı devletler nezdinde daimî elçi bulundurmamışsa da batılı devletlerin İstanbul'da daimî elçi bulundurmalarına müsaade

²⁸Râşid Mehmed Efendi, *Fetihnâme-i Cezîre-i Mora*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3655/4, vr. 48a-56a. Bu yazma eserin ilk sayfası Ek1'de verilmiştir.

²⁹BOA, A.DVNS.NMH.d., No: 6/353.

³⁰Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, 3F yayınları, İstanbul 2007, s. 40.

³¹Uzunçarşılı, *age*, s. 101.

³²Mehmed Râşid Efendi, *age*, s. 970.

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

etmiştir. Böylece İstanbul, Osmanlı başkenti oluşundan itibaren bir diplomatik merkez haline gelmiştir. Dolayısıyla incelediğimiz Fetihnâmenin te'kid kısmında “*saray-ı cedîd-i âmirem burnunda ve tophâne ve tersâne-i âmiremde ve Kız Kulesi ve Yedikule ve sair top mahallerinde alâ-rağmi 'l-eâdi izhâr-ı sürür ve şâdmânî için ancak bir gün üç nebet top şenliklerin eylesiz*” ifadeleriyle özellikle düşmanların inadına sevinç gösterisi için belirtilen mahallerde günde üç kez top şenliklerinin düzenlenmesinin istenmesi fethi İstanbul halkına duyurmak kadar, batılı devletlerin İstanbul'daki elçilerine de bir mesaj verme amacı taşımıştır. Zira bu elçiler İstanbul'da olup bitenleri düzenli olarak kendi hükümdarlarına rapor ediyorlardı. Meselâ Mora'nın yeniden fethi sırasında İstanbul'da Fransız elçiliği yapan Marki De Bonnac kralına gönderdiği mektupta söz konusu fetihten de kendi bakış açısıyla bahsetmiştir.³³

III. Ahmed'in Safeviler tarafına Şah Hüseyin'e Mora'nın fethine dair bir fetihnâme göndermesi doğu sınırında da barış isteğinin bir göstergesi idi.³⁴ Zira hep iki cephele bir devlet olmuş olan Osmanlı Devleti'nin batı cephesinde meydana gelen gelişmeler doğu cephesine de yansımıştır. Özellikle XVI. yüzyılın başında Safevi Devleti'nin kurulmasıyla Osmanlı seferleri hep “*bir saatin sarkacı gibi*” bir doğuya bir batıya gidip gelmiştir. Batıda yaptığı seferlerin meyvelerini toplayamadan doğu sınırını tehdit eden Safeviler üzerine yönelmek durumunda kalmıştır.³⁵ Osmanlıların Karlofça'ya giden süreç ve Karlofça'da uğradığı prestij kaybının doğu cephesine de bir şekilde yansması kaçınılmazdı. Ancak Mora'nın yeniden fethi İran'ın bu durumu kendi lehine bir fırsata çevirmesine engel olabilecek nitelikte bir gelişme idi. Şah Hüseyin'e gönderilen Mora Fetihnâmesi ile murad edilen de tam olarak bu idi. Söz konusu fetihnâme diplomatik dil açısından değerlendirildiğinde bu durum açıkça görülmektedir. Şöyle ki bir taraftan fetihnâmenin davet kısmında Osmanlıların batıda yaptıkları cihada ve dolayısıyla İslam dünyasındaki üstünlüklerine mutantan ifadelerle vurgu yapılarak aslında Mora zaferi ile bu durumun devam ettiğinin altı çizilmektedir. Diğer taraftan Mora zaferi daha önceki Osmanlı fetihnâmelerinde pek görülmeyen alışılmadık dışında bir tarzda ayrıntılı bir şekilde nakledilmektedir. Belgede III. Ahmed'in barışçı kişiliğine uygun olarak herhangi bir tehdit edici, tahrik edici ve de tahkir edici bir ifade kullanılmamakla beraber özellikle Osmanlı Devleti'nin askerî gücünün ve üstünlüğünün altı çizilmek suretiyle İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı olası mütecaviz bir hareketinin önüne geçilmek istenmiştir.

İki nüshası arasında kritiğini yaptığımız metnin transkripsiyonunda izlenen usul şu şekildedir: Türkçe kelimelerin sonlarında yer alan b=p, c/ç olarak yazılmıştır. Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde bulunan uzun sesliler â,î,û şeklinde gösterilmiştir. Hemze (◌), (◌) işareti ile gösterilirken Ayn (ع) harfi (◌) işareti ile simgelenmiştir. İki nüsha arasındaki farklılıkları ifade etmek için esas aldığımız metinden diğer metinde farklı olan kısımlar köşeli parantez içerisinde koyu olarak verildi. Ancak iki metinde tamamen farklı olan davet, elkab, dua ve tekid kısımları dipnotta belirtilmiştir. Dipnotta verilenler Name-i Hümâyûn defterindeki nüshaya ait farklılıklardır. Dolayısıyla bu kısımlar NHD şeklinde kısaltılarak verilmiştir. Ayet, hadis ve kelâm-ı kibarların anlamları dipnotta verilmiştir. Yer adları italik olarak yazılırken metin içerisinde geçen Hicrî tarihlerin Milâdî karşılıkları dipnotta belirtilmiştir.

SONUÇ

Türk-İslâm devletlerinde düşmana karşı kazanılan zaferi, fethedilen yerleri duyurmak maksatlı gerek ülke içerisindeki yöneticilere gerekse komşu devletlere fetihnâme gönderme geleneğini Osmanlılar da devam ettirmişlerdir. Ancak Osmanlılar kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinden tevarüs ettikleri pek çok pratikte olduğu gibi fetihnâme geleneğini de kendilerine göre yeni işlevler katarak sürdürmüşlerdir. Bu durum Osmanlıların fetihnâmelere yükledikleri misyonun savaş propagandası mı, güç ve ihtişam simgesi mi yoksa diplomatik araç mı olduğu sorularını akla getirmektedir. Esasen Osmanlı fetihnâmeleri dönemsel olarak incelendiğinde bu misyonların hepsini içerdiği görülebilir. Fatih Sultan Mehmed'in, Yavuz Sultan Selim'in ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın gönderdiği fetihnâmeler güç ve ihtişam simgesi olurken III. Ahmed'in gönderdiği fetihnâmeler diplomatik araç olabilir. Ancak her halükârda Osmanlı fetihnâmelerinin dosta müjde düşmana tehdit ya da dosta güven düşmana korku fonksiyonu baki kalmıştır.

Bu çalışmada metin kritiği yapılan 1715 Mora Fetihnâmesi de diplomatik araç grubuna dahil edilebilecek bir fetihnâmedir. Zira bu fetihnâmenin elliye yakın nüshasının gönderilmesi Karlofça'da yaşanan askerî ve diplomatik prestij kaybının oluşturduğu iç kamuoyundaki bunalımlı hali ve komşu ülkelerde Osmanlı'nın gücü konusunda oluşan tereddütleri dağıtmaya yönelik diplomatik bir gayenin tezahürü idi. İstanbul'a gönderilen fetihnâme her ne kadar şehir halkı için bir müjde ise de aynı zamanda İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla batılı devletlere de birer mesajdı. İran'a gönderilen fetihnâme herhangi bir tehdit iması içermemekle birlikte batıda yürütülen cihad konusunda Osmanlı'nın üstünlüğünün altının çizilmesi ve kazanılan zaferin ayrıntılı bir şekilde anlatılmasıyla Osmanlı'nın askerî gücüne vurgu yapan mesajlar içermektedir. Dolayısıyla Mora Fetihnâmesi bir

³³ M. Charles Schefer, *İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Bizer, TTK yay., Ankara 2017, s. 166.

³⁴ Zira III. Ahmed cülüsünü tebrik için gelen İran elçiyle gönderdiği name-i hümâyûnda Şah Hüseyin'e sulh ve dostluğun devamı isteklerine katıldığını belirtmektedir. Bk. BOA,Name-i Hümâyûn Defteri, No: 6/135.

³⁵ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge yay., Ankara 2000, s. 74.

güç ve ihtişam simgesi ya da savaş propagandası değil kazanılan zaferin diplomatik olarak da kazanca dönüştürülme çabasının bir ürünüdür. Fetihnâme, özellikle Osmanlı diplomasisi ve diplomatik dilindeki değişimin bir göstergesi olması açısından da önemlidir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

a. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Bab-1 Asafî Nâme-i Hümâyûn Defterleri, A.DVNS.NMH.d., nr. 6, s. 352-362.

Bab-1 Asafî Nâme-i Hümâyûn Defterleri, A.DVNS.NMH.d., nr. 6, s. 134-135.

b. Yazma Eserler

RÂŞİD Mehmed Efendi, *Fetihnâme-i Cezîre-i Mora*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3655/4, vr. 48a-56a.

2. Telif ve Tetkik Eserler

AHMED Feridun Bey, *Münşe'âtü's-selâtin*, C. I, İstanbul 1858.

AKSOY, Hasan, "Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler", *İLAM Araştırma Dergisi*, S. II/2, 1997, s. 7-19.

ERDOĞRU, Mehmet Akif, "1635 Tarihli Revan Kalesi Fetihnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 14, 1999, s. 25-32.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe yayınevi, İstanbul 2007.

FABRIS, M. Pia Pedani "Ottoman Fethnames The Imperial Letter's Anouncing a Victory", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIII, 1998, s. 181- 192.

GÖGER, Veysel, SARIKAYA, Hüseyin, "Mora'nın İstirdâdına Dair Bir Kaynak Değerlendirmesi ve Nâdir'in Vâkı'ât-ı Gazavât'ı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 20, 2009, s. 1-32.

KOYUNCU, Fatih, "Şairin Dilinden Fetih: Râzî'nin Mora Fetihnâmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2019, s. 129-152.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Münşeât mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatîk Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1996)*, İstanbul 1998, s. 169-176.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatîk)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.

LEVEND, A.S., *Gazavât-nâmeler ve Mihal-oğlu Ali Bey'in Gazavat nâmesi*, TTK yay. Ankara 2000.

LEVENT, Kayapınar, *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

LEWIS, G.L., "The Utility of Ottoman Fethnames", *Historians of the Middle East*, Edt. B. Lewis- P. M. Holt, London 1962., s. 192-196.

LEWIS, G.L., *Fathnâme. EI (The Encyclopaedia Of Islam-New Edition)*, II, Leiden: E.J. Brill, 1991, s. 839-840.

KIEL, Machiel, ALEXANDER John, "Mora", *DİA*, C. 30, s. 280-285.

RÂŞİD Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. I-II, (haz. Abdülkadir Özcan vd.), Klasik yay., İstanbul 2013.

SANDER, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge yay., Ankara 2000.

SARIKAYA, Hüseyin, GÖGER, Veysel "Mora'nın Yeniden Fethine Dair Osmanlıların Hazırladıkları Fetihnâme (1715)", *Tarih Dergisi*, S. 67, 2018, s. 101-124.

SAVAŞ, Ali İbrahim, "İran Batınının Eski Gözdesi", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 23, 1996, s. 12-17.

_____, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, 3F yayınları, İstanbul 2007.

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

SCHEFER, M. Charles *İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Bizer, TTK yay., Ankara 2017.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 2014.

_____, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, TTK yay., Ankara 1988.

ÜNGÜN, Sevim, "Vahid Mahtûmî ve Mora Fetihnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. XV/20, 1965, s. 101-116.

YAZAR, Sadık, "Mora Fethinin (1715) Klasik Türk Şiirindeki Yankıları ve Râzî'nin "Fetihnâme" Konulu Bir Şiiri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2019, s. 391-460.

YILMAZ, Mehmet, *Kültürümüzde Arapça ve Farsça Asıllı Vecizeler Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul 2008.

ZINKEISEN Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Mora Fetihnâmesi Metni

Fetihnâme-i Cezîre-i Mora bâ nişân-ı Râşid Efendi Rahmetullâhi Teâlâ

[49-a] Bismikallahümme yâ Celil

Düstûr-ı mükerrer müyesser-i müfehhem nizâmü'l-âlem müdebbir-ı umûr'l-cumhûr bi'l-fikrû's-sâkıb-ı mütemmim-i mehâmü'l-enâm bi'r-rey'i's-sâib mümehtid-i bünyânü'd-devlet ve'l-ikbâl müşeyyid-i erkânü's-sa'âdet ve'l-iclâlül-mahfûf be-sunûf-ı avâtıfu'l-mülkü'l-a'lâ âsitâne-i sa'âdetimde sadâret-i uzmâ ve vekâlet-i kübrâ kâ'im-makâmı olan vezîrim Mehmed Paşa edâmallahü teâla iclâlehuve akzâ-yı kuzzatü'l-müslimîn-i evveli vülâtü'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn râfî'-i i'lâmü's-şer'iyye ve'd-dîn vâris-i ulümü'l-enbiyâ ve'l-mürselin'l-muhtas-ı bimezî-i inâyetü'l-mülkü'l-mu'ayyen mevlânâ İstanbul Kadısı zîdet fezâ ilehu tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki çünkü kâr-fermâ-yı erike-i ulyâ-yı "tütü'l- mülke men teşâu"³⁶ kemâl-i inâyet-i ezeliyye ve nihâyet-i mevhibet-i lem-yezeliyyesinden bi'l-irs ve'l-istihkâk vâlâterin-i kâtibe-i mülûk-ı âfâk olan³⁷ cenâb-ı Hilâfet-me'âbımı [Hilâfet-me'âbımız] dihîm-i şeref-tirâz-ı "İnnâ ce'âlnâke halîfeten fi'l-arz"³⁸ ile pîrâye bahş-ı mesned-i iktidâr ve zât-ı Saltanat-nisâbımı [Saltanat-nisâbımız] "Fehküm beyne'n-nâsi bi'l-adli"³⁹ fermân-ı mütehattimü'l-iz'ânı üzere teşdîd-i umûr-ı mehâmm-ı enâm teşyîd-i sügûr-ı memâlik⁴⁰[mülk]-i İslâm'a tevfiğ ü ikdâr idüp, zât-ı kirâmî-i Husrevânemi [Husrevânemizi][49-b] masdar-ı hassân-ı mesâ'î vü me'âsir ve nâm-ı nâmî-i İskenderânemi [İskenderânemizi] pîrâye-i vücûh-ı denânîr ve ziver-i ru'ûs-ı menâbir etmekle neyyir-i cihân-efrûz Hilâfetimi [Hilâfetimizi] şârik-ı meşârik-ı übbehet ü ikbâl ve hürşid-i şu'â'-efrûz [şî'â'-endûz] Saltanatımı [Saltanatımızı] tâlî-i metâli'-i azamet ü iclâl eyledi binâ'en-alâ-zâlik ben [cenâb-ı Hilâfet-me'âbımız] dahi delâlet-i akl ü reşâd ve kıyâdet [hidâyet]-i rüşd ü sedâd ile kudret-i miknet-i saltanatı âlet-i tereffüh ü tena'um add etmeyüp, terfih-i bilâd ve ibâd [ta'mîr-i bilâd ve terfih-i ibâd] ile tanzîm-i umûr- dîn ü düvel ve tahdîd [teşhîz]-i süyûf-ı gazâ vü cihâd ile te'mîn-i hudûd-ı mülk ü millet [mîle] için "ve enzelnâ me'ahümü'l-kitâbe ve'l-mîzâne li-yekûme'n-nâsü bi'l-kıstı"⁴¹ medlûlunca sâye-bân-ı

³⁶ Bu kısma kadar olan Davet, Elkab ve Dua rükünleri iki nüsha arasında tamamen farklıdır. NHD'deki nüshada Davet, elkab, dua ve nişan formülü bu şekildedir: "Hamden li-men celle zâtühü 'an-vasmeti şevâ'ibi'l-eşbâhi ve'l-endâd, ve tevâlâ sultânühü 'ale'l-'avâlimi mine'l-âzâli ile'l-âbâdi. Fe-hüve'l-evvelü ve'l-âhuru minhü'l-mebdâ'ü ve ileyhi'l-me'âdi, 'alâ en-medde zillene'z-zalile 'alâ mefârikı erbâbi'l-itâ'ati ve'l-inkiyâdi ve hadde seyfene'l-saykale li-a'nâki ashâbi'l-bağyi ve'l-fesâdi ve elzeme nibâlenâ kısyeye'l-isâbeti ve's-sedâdi ve ebrame nisâlenâ fi-ehdâfi'l-hazmi ve'r-reşâdi, savnen li'l-bilâdi ve 'avnen li'l-'ibâdi, münzü mâ elfeyne'l-'akle atyabe 'ayşin ve 'ahidne'l-'adle ağlebe ceşşin, haysü lem-nezel sârife'l-cehdi ile'l-cihâdi ve kâsıra'l-vekdî 'alâ ifitâhi'l-ağvâri ve'l-encâdi. Fe-beleğnâ mine'l-ahkâmi mebleğan leyse fthi müstezâdün ve lâ yeşînü beyâza gurretihî sevâdün. Fe'ttese'a bi-nâ nitâku hâzihi'l-ümme ve hada'ati'r-rikâbü li-emrine'l-kâfili li'nkişâfi'l-gümme. Li-enne sanî'anâ mü'zinün bi-'hayye 'ale'l-felâh' ve bâsitun 'alâ müktenifihâ cenâhe'n-necâhi. Sümme's-salavâtü 'alâ Rasûlihî's-seyyidi'l-eyyidi'l-mehdiyyi'l-hâdi, el-müzevvedi min-hasâyisi ni'ami Rabbihîbi-akva'z-zâdi ve'l-mü'eyyedi bi's-şer'i'l-kavîmi's-sermediyyi'l-mihâdi, ellezi 'tezareti'l-bihâru fi vasfi nebâheti kadrihi bi-nefâdi'l-midâdi ve 'alâ âlihî ve ashâbihî ve ahfâdihî'l-emcâdi, ellezine yefüzü bi'l-münâ yevme't-tenâdimen'ittehaze meveddetehüm ühbeten ve 'uddeten li'l-me'âdi. Emmâ-ba'dü, Vâlâ-hazret Sâmî-rütbet, Gerdün-bestât, Kamer-tal'at, Utârid-fitnat, Nâhid-işret, Hürşid-hil'at, Behrâm-savlet, Bercis-menzilet, Keyhvân-rif'at, Serîr-ârâ-yı that-gâh-ı Acem revnâk-efzâ-yı memâlik-i Cem mesned-nişîn-i iklim-i İrân kâm-bahşâ-yı kâm-rân Fermân-fermâ-yı Fâris ü Horasân Kâşâne-fîrûz-ı hitta-i kâşân bâlâ-mekân-ı evrenğ-i dârâyî vâlâ-nişân-ı serîr-ı memleket-ârâyî zînet-bahş-ı dihîm ü zibende-ı müttekâ-yı izz ü câh Şâh Hüseyin-i mu'allâ-dest-gâh vefekahüllahü li-mâ yühibbühü ve yerzâhü savb-ı me'âli-penâhlarına tebâşîr-i sabâhu'l-hayr-ı sidk-ı nefes ellezi lem-yezal meşrikan mâ-te'âkabe'l-fecrî ve'l-gales vesâtat-ı huçeste-nüvid sabâ-yı gonçe-güşây ile ithâf u ihdâ kılınmak hâlânde tâ'hîr-i evc-gâh-ı âsumân-ı akl ü idrâk olan zihni-derrâk ve tab'-ı çâlâklarına müsteşfi-i nâdire-perdâz-ı divân-ı i'zâz sebt-i mecelle-i ihlâs olan mensur-ı hâl-i hakikat-me'âli bu temhîd-i bedî' üzere neşr ü ibrâz eder ki çünkü Cenâb-ı hallâk ale'l-ülâk....

³⁷ vâlâterin-i kâtibe-i mülûk-ı âfâk olan ifadeleri NHD'de bulunmamaktadır.

³⁸ "Muhakkak ki ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" Bakara/30.

³⁹ "İnsanlar arasında adaletle hükmet" Sa'd/26.

⁴⁰ memâlikNHD'de bulunmamaktadır.

⁴¹ "Ve beraberinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler" Hadid/25

âsâyiş-i refâh-ı âmâlde [**zeman-ı emânımızda**] istizlâl üzere olan âmme-i halâyika rıfk u muvâsât-ı “ve enz’elna’l-hadîde fihî be’sün şedîdün”⁴² muktezasınca inde-i abede-i [**abede-i inde-i**] evsân ü esnâm üzerlerine “kâtîlu’l-müşrikîne kâffeten”⁴³ şimşîr-i niyâm-intikâmını sell ü tecrîd ile i’lâ’-yı kelîm-i tevhd-i mühimmâtına hasr-ı eczâ-yı evkât idüp himmet-i aliyye-i Husrevânem [**Husrevânemiz**] şîrzime-i müşrikîni “Eynemâ kânû”⁴⁴ kahr u tedmîr ve zulmet-âbâd-ı küfr ü şîrk olan bikâ u ribâ’ı mişkât-i şe’âyir-ı İslâm ile tenvîre masrûf olduğu ecilden hâlâ irtikâb-ı tavr-ı redî-yi utüvv ü istikbâr ve ahd-ı ma’kûdî nakz u ihkâr iden Venedik keferesi üzerine işbu⁴⁵ bin yüz yigirmi yedi senesinde sefer-i hümâyûnum [**hümâyûnumuz**] muhakk olmağla [**50-a**] vüzerâ ve ümerâ ve mîr-i mîrân ve Dergâh-ı mu’allâm [**mu’allâmımız**] yeniçerileri ve Sipâh ve Silahdâr ve Cebeci ve Topçu ve Rumîli ve Anadolu ve ba’zı eyâletlerin zu’amâ ve erbâb-ı timârînin sütte-i şevket-me’âb-ı Husrevâneme [**Husrevânemize**] cem’ü ihtîşâdları için taraf taraf evâmîr-i vâcibü’l-ittibâ’ım [**ittibâ’ımız**] irsâl ve avn ü inâyet-i perverdigârîye [**Kird-gârîye**] tevekkül ve bevâhir-i mu’cizât-ı Server-i kâ’inât-ı aleyhi esna’t-tahîyyâta tevessül birle, sene-i mezbûre şehr-i Rebî’ülevvelî’nin sekizinci günü⁴⁶ a’lâm-ı zafer-medârıma [**medârımız**] ruhsât-ı ihtizâz u ikbâl gösterüp, asâkir-i [**şîrân-ı**] ceng-cü-yı sâ’ikâ-hûy [**âhenin-kabâ**] ve dilfrân-ı âhenin-kabâ-yı [**dilfrân-ı peleng-hûy-ı**] memâlik-küşâ ve mübârizân-ı tâzî-yi sühâr-ı hasm-ı şîkâr [**şîkârımız** ile] berrân-ı yümn-i iktirânda Âsîtâne-i sa’âdet-medârımdan [**medârımızdan**] hareket ve şevket ü iclâl ile dâru’n-nasr⁴⁷ ve’l-meymene Edirne’de nasb-ı otâk-ı gerdûn-nitâk-ı ferr ü şevket buyurduğumda [**buyurduğumuzda**] sügür-ı hasîne-i İslâmiyye’nin Bosna havâlisinde hudûd-ı düşmen-i dîn ile ittisâl üzere olan taraflarını [**keyd ü mekr-i küffardan**] hıfz u hirâset ve memâlik-i menhûse-i a’dâya bast-ı eyyâd-ı gâret ve hasâret⁴⁸ ile şeml-i düşmen-i dîni teştî ü tefrîk [**tedbir**] için ecnâs-ı asâkir-i zafer-mezâhirimden [**mezâhirimizden**] kırk binden mütecâviz asker ol cânibe gönderilüp [**mühimmât-ı ceng ü peygâr**] ve edevât-ı mühimme-i [**lâzime-i**] kârzâr ve ibtâl-i ricâl-i gîrûdâr⁴⁹ ile mücehhez ü meşhûn olan Donanma-yı hümâyûn-ı nusret-makrûnum [**makrûnumuz**] bâd-bân-güşâ-yı “Bismillâhi mecrehe”⁵⁰ olarak savb-ı maksûda tesyîr ettirdiğimden sonra bi’l-fi’l Vezîria’zamım [**Vezîria’zamımız**] olup unfovân-ı şebâbindan berü [**50b**] harem-i melâ’ik-mahrem-i Husrevânemde [**Husrevânemizde**] tertîb-i enzâr-ı aliyye-i [**inâyet-i**] Padişâhânem [**Padişâhânemiz**] ile feyz-yâb-ı neşv ü nemâ ve kemâl-i sıdk u ihlâs ve nihâyet-i ubûdiyyet ü ihtisâs ile istihsâl-i rızâ-yı hümâyûnumda [**hümâyûnumuzda**] sâ’î-i hüsn-i mesâ’î olmağla engüşt-nümâ olan düstûr-ı ekrem müşîr-i efham nizâmü’l-âlem nâzım-ı menâzîmü’l-ümem, el-gâzî fi sebîlillâh, el-mücâhid li-vechillâh, dâmâd-ı mükerrerim [**secâ’at-nihâdım, cemîlü’l-i tizâdımız**] Ali Paşa edâmallâhu te’âlâ iclâlehû ve zâ’afe bi’t-te’yîd⁵¹ iktidârahû ve ikbâlehû⁵²’yu berren ve bahran umûmen asâkir-i mevfüre-i mansûrem [**mansûremiz**] üzerlerine Sedâr-ı Ekrem [**efham ve Sipeh-sâlâr-ı a’zam**] nasb ü ta’yîn ve savb-ı maksûda sebk u takaddümü savâb-dîd[e]’i re’y-i hümâyûnum [**hümâyûnumuz**] olmağın ve “Esta’înu bi’l-İllâhi vâsîrû”⁵³ fehvâ-yı sa’âdet-ihvâsı üzere cür’et-i [**âyet-i**] sabr u sebâtı telkin idüp muhayyem-i izz ü ikbâlîm [**ikbâlîmiz**] olan dâru’n nasr ve’l-meymene⁵⁴ Edirne’tü’l-mahmiyyeden ilerü irsâl ve bi’z-zât cenâb-ı Hılâfet- simâtım [**simâtımız**] dahî yümn ü [**yuşr**] ikbâl gibi kafadâr olarak vüfûr-ı azamet ü iclâl ile tahrik-i râyet-i zafer-âyet-i izz ü ikbâl ettiğim [**ettiğimiz**] hılâlde Serdâr-ı nusrat-şî’ârım [**şî’ârımız**] tayy-i [**merâhil ve kat’-ı**] menâzil ederek *İstefe* sahrâsına nasb-ı hıyâm-ı nüzul eyledikde asâkir-i mansûrem [**mansûremiz**] kesret ü vefretine binâ’en tenbîh-i hümâyûn-ı isâbet-makrûnum [**makrûnumuz**] üzere *Mora Cezîresi*’ne iki koldan hücum olunmak için *Balyabadra* kurbunda vâkî *Mora Kasteli* üzerine mükemmel ü müstevfî top ve humbara ve sâ’ir edevât-ı [**51a**] harb u kitâl ile kırk binden mütecâviz asker ifrâz u irsâl ve kastel-i mezbûrun karşusund vâkî *İnebahtı* kurbunda eyyâm-ı mu’ârekede [**mutârekede**] tahrib olunan kastelden dahî düşmen-i dîni tazyik ve sefâyin-i menhûselerin *İnebahtı Körfezi*’ne mürur u ubûrdan men’ için on iki bin mikdârı asker dahi karşı *İnebahtı Kasteli*’ne ta’yîn ve irsâl eyledikten sonra Serdâr-ı zafer-medârım [**medârımız**] kendüsü dahi yanında olan cuyûş-ı deryâ hurûşumla [**hurûşumuz** ile] *İstefe* sahrâsından hareket ve mâh-ı Cumâdelâhıra’nın yigirmi üçüncü günü⁵⁵ muntehâ-yı serhadd-i İslâm olan *Gördüs Boğazı* ta’bîr olunur mazîkdan *Mora Cezîresi* içine dühûl eyleyüp zîkr olunan *Gördüs Kal’ası* kemâl-i hasânet ü rasânetinden kat’-ı nazar *İnebahtı ve Atina Körfezlerinin* muntehâsı *Mora Cezîresi*’nin hudûd-ı memâlik-i mahrûsem [**mahrûsemiz**] ile mültekâsı olub cezîre-i mezbûreye tevârüd edecek zehâyir ve asâkir- İslâmiyye’nin mürur u ubûrları fakat kal’a-i mezbûrenin güzer-gâhına münhasır ve edevât-ı harb u kitâl ve düşmen-i ceng-cü-yı dalâlet-me’âl ile meşhûn bir hısn-ı hasîn olup der-kafâ [**verâ’üz-zahr**] terk olunması niçe hatârât-ı mu’azzamayı

⁴² Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet vardır. Hadîd/25

⁴³ Müşriklere karşı topyekûn savaşın. Tevbe/36.

⁴⁴ Nerede olurlarsa olsunlar Nisâ/78.

⁴⁵ NHD’de *İşbu* bulunmamaktadır.

⁴⁶ 8 Rebî’ülevvel 1127= 14 Mart 1715 Perşembe

⁴⁷ NHD’de *nasr* bulunmamaktadır. Tamlama *Dâru’l-meymene* şeklinde geçmektedir.

⁴⁸ NHD’de *ve memâlik-i menhûse-i a’dâya bast-ı eyyâd-ı gâret ve hasâret* ifadeleri bulunmamaktadır.

⁴⁹ NHD’de *ve ibtâl-i ricâl-i gîrûdâr* ifadeleri bulunmamaktadır.

⁵⁰ O’nun yürümesi Allah’ın adıyladır. Hûd/41.

⁵¹ NHD’de *bi’t-te’yîd* ifadesi bulunmamaktadır.

⁵² Allah O’nun kuvvetini devamlı kılsın ve kuvvet ve bahtını kat kat artırsın.

⁵³ Allah’tan yardım isteyin ve sabredin. A’râf/128.

⁵⁴ NHD’de *ve’l-meymene* bulunmamaktadır. *dâru’n nasri Edirne* şeklinde geçmektedir.

⁵⁵ 23 Cumâdelâhîr 1127=26 Haziran 1715

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

[azîmeyi]müştemil olduğu zâhir olmağla avn-ı İzed-müte'âle vusûk u ittikâl birle muhasarasına karar virilüp ancak kal'a-i mezbûre cibâl-i sâ'ireden munfasıl u münferid ve hazîzinden firâzına dek mertebe-i irtifâ'î resâ'i-yi [51-b] kemend-i nigâhdan berter yekpâre taş [sahre-i sammâ] üzerinde vâki' olmağla etrâf-ı erba'asında kapusu önünden gayr-i mahalden bir vechle metris almak [alınmak] mümkün olmayup ve cevânib-i sâ'iresinden zafer-yâb hücum olmak mutasavver olmadığı düşmen-i dînin dahi ma'lûmı olmak hasebiyle melâ'in-i hâsîrîn kuvvet-i bâzû-yı iktidârların mahall-i mezbûra masrûf ve handek ve şaranpo ve lağımlar ve sâ'ir esnâf-ı sanâyi' -i harbiyye tertîbi ile inân-ı da'îyye-i muhârebeyi mevzi'-i ma'hûde ma'tûf kılıp ancak guzât-ı zafer-simât müteşebbis-i hablû'l-metîn-i "Ve me'n-nasru illâ min-indillâhi"⁵⁶ olarak mahall-i mezbûrdan metrisler almağa mübâşeret ve melâ'in-i müşrikîni dehşet-endâz-ı "Fî-hi zulûmâtûn ve ra'dûn ve berkun"⁵⁷ olan top ve tüfenk ve humbaralar ile tazyîke mübâderet ettikleri gibi derûn-ı kal'ada olan Venediklüler müteşebbis-i ezyâl-i afv ü emân olmak istedikçe ma'an tahassun eden havane-i re'âyâ-yı şekâvet-pîşe dâmen-gîr-i mûmâne'at ve Venediklü'yi ceng ü harbe tahrîs [tahrîz] ile pâ-ber-câ-yı merkez-i hıyânet olduklarından nâşî birkaç gün müdâvele-i edevât-ı ceng ü cidâl ve mûnâvele-i âlât-ı harb u kıtâlden sonra cân-siperân-ı meydân-ı meğâzî olan gâzî kullarının [kullarımızın]hurûş-ı lücce-i hamiyyetlerine binâ'en Serdâr-ı Ekremim [Ekremimiz]tarafından her firkaya ta'yîn-i mevâzî'-i hücum olunduğu haber-i dehşet-eserin Venediklü'den derûn-ı kal'ada olan şeyâtin-i arz istirâk etdikde in'idâm-ı takât-i mukâvemetten nâşî istimân [52-a] etmeleriyle tugât-ı re'âyâdan mâ'ada ancak Venediklü'ye müsâ'ade vü irfâk ve zikr oluan *Gördüs Kal'ası* bu tarikle memâlik-i aliyye-i Mülûkâneme [Mülûkânemize]zamm u ilhâk olunup ol havâliyi hâr-ı dâmen-i emn-i mü'minîn olan düşmen-i dînden tanzîf ü tehzîb ve iktizâ eden hafaza vü hurrâsı ta'yîn ü tertîb olunduktan sonra *Gördüs* altından dahi tahrîk-i livâ'-i nehzat ve *Anaboli* tarafına sevk-i inân-ı azîmet olundukda hılâl-ı râhda vâki' ve *Anaboli*'ye tahminen iki sa'at mesâfe olan *Arhos Kal'ası* keferesi kevkeb-i mevkib-isatvet-şi'ar ve debdebe-i şevket-disârımın [disârımızın]peyâm-ı dehşet-fercâm teveccühlerin gûş etdikleri sa'at "Ke'ennehüm humurun müstenfiratîn. Ferrat min kasveratîn"⁵⁸ kal'a ve varoşunu tahliye vü firâr ve kal'a-i mezbûre dahi bî dağdağa-i ceng ü cidâl zamîme-i memâlik-i [cenâb-ı]muhalledü'l-ikbâlim [ikbâlimiz] kıldıktan sonra *AnaboliKal'ası* altına varulup nüzûl olundukda kal'a-i mezbûre *Mora Cezîresi*'nin kürsî-i memleketi ve mukaddemâ yed-i İslâm'dan intizâ'ı mahallinde bulunduğ hâlden ziyâde teşyîd ü tarsîn ve sunûf-ı hiyel-i harbiyye ibdâ'ı ile terfî ü tahsîn olunmada melâ'in-i hâsîrîn otuz seneden berü bezl-i emvâl evkât edüp cevânib-i selâsesi deryâ ve taraf-ı râbî'i iki kat handek-i düşvâr-güzâr ile muhâta ve üzerinde havâle olan Palamuta nâm cebel-i şâmihîn üzerinde istinâ' [ihtirâ'] ettikleri yedi aded [52-b] metîn ü müstahkem tabyaları bürûc-ı sa'bu'l-urûcuna su'ûd u irtifâ [irtikâ]emr-i düşvâr ve menâ'at ü metânemde her biri bir hisn-ı üstüvâr olup gösterdikleri sanâyi'-i hired-firib-i harbiyyeleri muhayyir-i ukûl iken nesîm-i beşâret-şemîm-i "Kâtilûhüm yu'azzibhümullâhü bi-eydiküm ve yuhzihim ve yensurküm aleyhim ve yeşfi sudûra kavmin mü'mininin"⁵⁹ guzât-ı muvahhidîn kullarının [kullarımızın] bahr-i zehhâr-ı gayret ü hamiyyetlerin cûş u hurûşa getirüp iki koldan metrisler alınmak münâsîp görülmekle Serdâr-ı gayret-medârım [Sipâh-sâlâr-ı gayret-şi'ârımız] dahi askerî iki sınıf edüp bir kolda olan esnâf-ı cünûd-ı vâfiremi [vâfiremizi]Palamuta tabyaları üzerinden ve bir kolda olan cüyûş-ı mütekâsiremi [mütekâsiremizi]asıl *Anaboli Kal'ası*'nın kapısı önünden metrisler almak için tertîb ü ta'yîn "Ve câhidü fî sebîlillâhi"⁶⁰, "Hakkâ cihâdihî"⁶¹ medlûlunu cümlesine tenbîh ve telkin etdiğinde *Palamuta* tarafından metris [metrisler] alınacak mahall gâyet seng-lâh olmağla tîşe-i sa'⁶² merdân-ı Ferhâd-pîşe [ile]bir hatve yer hafr etmek mutasavver değil iken dilîrân-ı ecnâd-ı samîmü'l-ictihâdım [ictihâdımız]"Kul len-yusibenâ illâ mâ-ketebellâhu le-nâ"⁶³ fehvâ-yı celâdet-fermâsî üzere birbirlerin teşcî' u iğrâ ederek birer seng-pâreye i'tizâd ile müstâ'inen-billâh top ve tüfeng ve sâ'ir edevât-ı harb ü ceng i mâline mübâşeret ve ertesi gün açıktan hücum ile hamle-i vâhidede üç adet tabyaların zabt edüp [53-a] lâkin kefer-i hâk-sârın mecma'ı olan büyük tabya cümlesinden metîn ü müstahkem ve zahâmet-i cüdrânından [rasânet ü metanetinden] nâşî atılan top ve tüfeng dânelerinden lüzûm mertebesi rahne-bedîdâr ve fûrce-i hücum nümü-dâr olmamağla lağım hafrı muktezî ve temâm-ı nakb ü i'dâd olundukda eyyâm-ı muhâsaranın sekizinci günü [hafr olunan lağıma] ateş verilüp melâ'in-i müşrikîn hakkında "Yevme yeğşâhümü'l- azâbü min fevkîhim ve min tahti erculihim"⁶⁴ mü'eddâsî âşikâr olmağla henüz mütesâ'id olan gubâr u buhâr incilâ bulmadın ve kâr-ger olacak kadar keyfiyyet-i te'sîri bâliğ-i mertebe [rütbe] ta'yîn [yakîn] olmadın urvetü'l-vüskâyı "Elâ inne hizbellâhi hüümü'l-gâlibün"⁶⁵ i'tisâm birle civân-merdân-ı meydân-ı ictihâddan ba'zıları mahall-i mezbûrdan ve ba'zıları ihzâr u i'dâd olunan nerdübânlardan tabyalar üzerlerine hücum eyleyüp düşmen-i dînin kü'ûs-ı ru'ûsları ser-şâr-ı velvele-i dehşet-

⁵⁶ Yardım ve zafer ancak Allah'ın katındadır. Âl-i İmrân/126.

⁵⁷ Onun (gökyüzünün) içinde gök gürültüsü ve şimşek vardır. Bakara/19.

⁵⁸ Onlar sanki aslandan kaçan yaban eşekleridirler. Müddesir/51-52.

⁵⁹ Onlarla savaşın ki Allah sizin ellerinizle onları cezalandırsın, onları rezil etsin, size onlara galip kılsın ve mümin toplumun kalplerini ferahlatsın. Tevbe/14.

⁶⁰ Allah yolunda cihad edin. Mâide/35.

⁶¹ Hakkıyla cihad edin. Hâc/ 78.

⁶² NHD'de sa' bulunmamaktadır.

⁶³ De ki: Bizim başımıza ancak Allah'ın bizim için yazdığı gelir. Tevbe/51.

⁶⁴ O gün azap onları hem üstlerinden hem ayaklarının altından saracak. Ankebut/55.

⁶⁵ İyi bilin ki, Allah'ın tarafında olanlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir. Mücâdile/22.

fezâ-ı tabl ü kûs olarak nicesi urza' -i şimşîr-i tîz ve nicesi tahlîs-i ser ü cân sevdâ-yı muhâliyle pey-siper-i dehliz gürîz olmalarıyla şüc'ân-ı guzât tîğ-i sitîz-i "Eyne'l-mefarru" ile akablerinden ayrılmayup veche-i firâr-ı a'dâ olan aşâğı *Anaboli Kal'ası*'na doğru "Len-yenfe'ukümü'l-firâru in ferartüm mine'l-mevti evi'l-katl"⁶⁶ zemzemesiyle na're-zen [kâri]-i mesâmi'-i müşrikîn olarak mutehalliten [muhtelitan] revân ü şitâbân olduklarında asıl *Anaboli Kal'ası* kapusu önünde olan sunûf-ı askerden alınan metrislerde mevcûd hizebrân-bîşe-i vegâ [53-b] dahi *Palamuta* metrislerinden kal'aya hücum olunduğun görüp arak-ı hamiyet-i dilîrâneleri nâbız olmağla anlar dahi zemzeme-i bülend-tekbîri resîde-i sipihr-i esîr ederek mîsdâk-ı şecâ'at-engîz-i "Ve inne cündenâ le-hümü'l-gâlibûn"⁶⁷ ile birbirinin [birbirlerinin] şimşîr-i adüvv-tedmir ictihâdlarına zâğ verüb derûn-ı kal'aya fûrce-i dühûl nâ-yâb iken der ü dîvâr-ı kal'aya sarılıp "Ve eyyedeküm bi-cünûdin lem-teravhâ"⁶⁸ zümresinden meded-kârî-i cenâh-ı necâh ile bâlâ-yı burûca mukaddemce urûc edenler sâ'irlerin is'âda imdâd ü i'ânet [i'ânet ü imdâd]etmekle zir ü bâlâdan hücum eden asâkir-i fevz-meâsirim [meâsirimiz] adü-yı hâk-sârâ tercemânî-i [zebân-ı] seyf ü sinân ile "Kul inne'l-mevte'l-lezî tefîrrüne min-hü fe-innehü mülâkiküm"⁶⁹ mefâdına iblâğ edüp savârim-i meslûle-i guzât ile düşmen-i dîn-i felâket-rehînden kiminin dimâ'-ı vâcibetü'l-irâkaları ihrâk ve kimisi giriftâr-ı zencîr-i seby ü istirkâk kılınmağla bir iki sa'atde gerek *Palamuta* tabyaları ve gerek *Anaboli Kal'ası* yüz yetmiş yedi aded top ve on altı hâven vesâ'ir mühimmât ile imâme-i silkü'l-le'âl-i fütühât kılındıktan sonra Serdâr-ı zafer-şî'ârım [şî'ârımız] *Mora Cezîresi*'nin kılâ'-ı bâkiyyesi feth ü teshîri için "Asâ rabbüküm en yühlike adüvveküm ve yestahlifeküm"⁷⁰ mî'ad-ı beşâret-müfâdıyla [me'âdi ile]kulûb-ı asâkir-i mansûremin [mansûremizin] tedmîr-i e'âdiye olan şevk ü himmetlerin tecdîd ve te'yîd [te'kîd]edüb *Anaboli* pîşgâhından dahi ref'-i hıyâm-ârâm ve *Moton* ve *Koron* ve *Avarin* taraflarına [54-a] şedd-i hırâm olundukda düşmen-i dîn-i hizlân-karîn cünûd-ı muvahhidin kullarımın [kullarımızın] müddet-i yesîrede avn-i ilâhi ile bunca fütühât-ı celîleye muvaffak ve ânen-fe-ânen derûn-ı hamiyet-meşhûnlarında tezâyüd-i heyecân-ı şevk-ı intikâm mukarrer ü muhakkak olup hâlâ kılâ'-ı mezbûrenin dahi inâyet-i İzed-kadîr ile feth ü teshîrine sâk-ı gayreti teşmîr etdiklerin işidüp ber-müceb-i mü'eddâ-yı "Ve kazefe fî-kulûbihimü'r-ru'bi"⁷¹ kulûb-ı kâsiyelerine tekâzâ-yı bîm ü hirâsdan nâşî mücâhidîn-i dînin sademât-ı tâkat-şiken hücum-ı satvetlerine tâb-âver-i sabr u mukâvemet olamayacakların bilüp *Manya*'da vâki' *Kelafa Kal'ası*'n yetmiş üç aded ve *Zarnata Kal'ası*'n altmış dokuz aded top ile mücerred nüfûs-ı rediyyelerine emân verilmek üzere taraf-ı Devlet-i aliyyeme [aliyyemize] teslim ve *Koron* ve *Avarin* ve *Gilamic* ve *Arkadya* ve *Balyabadra* kal'aları mühimmât fî'l-cümle ile terk ve askerden tahliye edüb kılâ'-ı hâliye-i mezkûrenin asker ve ekser mühimmâtın *Anaboli Kal'ası*'yla hem-keffe-i mîzân-ı metânet add ettikleri *Moton Kal'ası*'yla nakl ve âmâde-i müdâfa'a vü muhârebe oldukları asâkir-i gayret-mezâhirimin [mezâhirimizin] vâsıl-ı simâh-ı hamiyetleri olmağın "Kâtîlu'l-lezîne yelûneküm mine'l-küffârî"⁷² muktezâsınca [mübttegâsınca] e'inne-i metâyâ-yı azîmetlerin kal'a-i mezbûre tarafına imâle ve bu def'a dahi huyûl-i tîz-tâz-ı celâdetlerin meydân-ı cân-sipârîde icâleye fermân-ı cihân mutâ'im [mutâ'imız] üzere şedd-i nitâk-ı sa'y u icthâd ve bi-avn-i [54-b] Samedânî "Tevecceh haysü şî'te fe-inneke mansûrun"⁷³ müfâdisâ'ik-iyek-rân-ı sîdk u sedâdım [sedâdımız] olduğuna i'tidâd u i'timâd birle Serdâr-ı ekremim [ekremimiz]müşârun ileyh ile ma'an *Moton Kal'ası* altına varup me'mûr oldukları üzere metrisler almağa müsâra'at ve "Ke'ennhüm bünyânün marsûsun"⁷⁴ düşmen-i dîn ile kadem-sebât üzere muharebeye mübâderet eylediklerinden sonra dür u dirâz i mâl-i top u tüfeng ile temâdî-i inâd ve tasabbur-ı e'âdiye bâ'is olmak cevâz-dâde-i himmet-i merdâneleri olmamağla eyyâm-ı muhasaranın beşinci günü var kuvveti bâzû-yı hamiyet-i dilîrâneye getirüb sıyt u sadâ-yı insilâl-i şimşîri dem-sâz-ı zemzeme-i tekbîr ederek bi-muhâbâ şîrâne hücum etmeleriyle kal'a-i mezbûre dahi bu vech üzere anveten feth ü teshîr olduğu hılâlde mukaddemâ fermân-ı hümâyûnum [hümâyûnumuz] ile *İstefe*'den *Mora Kasteli* muhasarasına ifrâz u ta'yîn olunan asker-i nusrat-güster dahi varup kal'a-i mezbûreyi muhâsara ve içinde olan düşmen-i dîn ile âheng-i muhârebe vü müşâcere etdiklerin görüb mukâbelesinde vâki' *İnebahtı Kasteli*'ne me'mûr olanlar dahi karşudan top ve humbaralar ile tazyik-ı a'dâya der-kâr olduklarında âsâr-ı celiyyesi meşhûd-dîde-i dehr olan "Nusirtu bi'r-ru'bi mesîrate şehrin"⁷⁵ hadîs-i şerîfinin mazmûn-ı i'câz-nümûnu hasb-i hâl-i ümmet-i cihâd i'tiyâd olub *Mora Cezîresi*'nde teshîr-i kılâ' [55-a] ve bikâ' için dâ'ir-i etrâf u enhâ olan mevkib-i kevkebe-dâr-ı bülend-iktidarımın [iktidarımızın] evç-gîr-i iştihâr olan gülbâng-ı haşyet-i satvet ü mehâbetleri her tarafa sârî ve ahkâm-ı dehşet-i heybet ü salâbetleri her cânibde cârî olduğundan zikr olunan *Mora Kasteli* derûnunda mahsûr kefer-i felâket-disâra dahi vesîle-i tezâ'üf-i za'f ü fütûr olub sademât-ı kâsime-i hücum-ı mücâhidîne kuvvetü'z-zahr-i mukâvemet ve iktidârları münselib olduğu ecilden muhâsaranın beşinci günü istîmân etmeleriyle fakat nüfus-ı habîselerine emân verilüp kal'a-i merkûmenin [mezbûrenin] haber-i behcet-âver teshîri ilâve-i nusrat-ı ânife ve

⁶⁶ De ki eğer siz ölümden ve öldürmekten kaçırırsanız, kaçmak size asla fayda vermeyecektir. Ahzâb/16.

⁶⁷ Bizim ordumuz şüphesiz üstün gelecektir. Sâffât/173.

⁶⁸ Sizin görmediğiniz birtakım ordularla sizi desteklemiştir. Tevbe/40.

⁶⁹ De ki: Sizin kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm var ya, o mutlaka size ulaşacaktır. Cum'a/8.

⁷⁰ Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı helâk edecek ve sizi egemen kılacaktır. A'râf/129.

⁷¹ Kalplerine büyük korku saldı. Ahzâb/26 ve Haşr/2. Ayetlerinin orta kısımlarında yer almaktadır.

⁷² Kâfirlerden öncelikle yakınımızda olanlarla savaşın. Tevbe/123

⁷³ İstediyim tarafa yönel, muhakkak ki sen, muzaffersin (yardım olunanlardansın).

⁷⁴ Sanki onlar kenetlenmiş bir yapı gibidir. Sâff/4.

⁷⁵ Bir aylık mesafeden düşmana korku salmakla yardım olundum. Hadîs (116 makale)

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

mülhak-ı fütühât-ı sâlife olduktan sonra *Mora Ceziresi* kılâ'ından emna'-ı husûn ve hasânet ve rasâneti kılâ'-ı sâ'iresinden füzûn olduğu müsellemler-i seyyâhân-ı cihân-gerd-i âlem olan *Benefşe Kal'ası* içinde mevcûd gürûh-ı müşrikîn dahi cünûd-ı müvahhidînin velvele-endâz-ı çâr-çihet-i âfâk olan mehâbet ve salâbetlerinden giriftâr-ı bîm ü dehşet olub *Mora Ceziresi'nde* [Cezîresi'nin] kal'a-i mezbûreden gayri ta'lik-i kemend-i feth ü teshîr edecek kılâ' u bikâ' kalmamağla ne kadar sâbit-kadem merkez-i inâd olsalar ser-encâm halleri "*Fe-nüzûlün min hamimin ve tasliyeti cahimin*"⁷⁶ olacağı bilüp *Moton Kal'ası* teshîri esnâsında der-i merhamet-medâr-ı Devlet-i aliyyemden [aliyyemizden] istimâna müsâ'at etmeleriyle mesfûrları derûn-ı kal'adan ihrâc ve ol hısn-ı hasânet- [55-b] şî'ârı dahi idâd-ı memâlik-i aliyyeme [aliyyemize] zamm u idrâc için Ordu-yı hümâyûnum [hümâyûnumuz] tarafından mu'temedün-aleyh kullarım [kullarımız] ta'yîn olunub avn-ı Rabbânî ile bu denlû fütühât-ı beriyye cilve-ger-i minassa-i vukû' olduğundan mâ'adâ taraf-ı bahrde dahi Donanma-yı hümâyûnum [hümâyûnumuz] "*Ve cerayne bi-him bi-rihin tayyibetin*"⁷⁷ mehebbinden vezân olan bâd-ı şurta-i tevfiik ile *Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'den rîsmân-nigâh-ı resîde-i künküre-i bârûsu olmada kâsır ve mühendisân-ı hurde-bîn-i hîred tahmîn mikdâr-ı irtî-fâ'ında hâyir olup bu âna gelince letamât-ı çâr-müvecceh-i ceng ü âşûbdan der ü divârı rahnedâr olmayan *İstendil* [Cezîresi] *Kal'ası* önünde lenger-endâz oldukda kal'a-i mezbûre kayadan bir cebel-i feleksâ zirvesinde vâki' ve korsan keferesi cezîre-i mezbûreyi melce' ü me'vâ ittihâz ve cezâyir-i İslâmiyye beyninde vâki' olmak takrîbiyle gelüp geçen sefâyin-i müslimîne i'sâl-i zarar ve hasâret eyleyerek dört yüz seneden mütecâviz Venedik keferesi tasarrufunda kalmış iken bu def'a Donanma-yı hümâyûnum [hümâyûnumuz] sefâyininden top ve asker ihrâc ve kal'a-i merkûmeyi⁷⁸ muhâsara ile mehâzîl-i müşrikîn "*Eynemâ tekûnû yüdrikkümü'l-mevtü ve-lev küntüm fı-burûcin müşeyyedetin*"⁷⁹ vetîresi üzere tazyîk ve iz'âc olunduktan bir tarikle satvet-i guzât-ı müslimîne tâb-âver-i sebât olamayub telâtum-gâh-ı lücec-i afv ü ihşân olan atabe-i merhamet-nişânımdan [nişanımızdan] istimân etmeleriyle [56-a] Venediklülerin [Venediklü'nün] nüfûs-ı rediyyeleri ve re'âyânın mâl u cânlarına emân verilüb kal'a-i mezbûre bi'l-cümle top ve mühimmât-ı mevfûre ve cezîresi almış iki aded kurâ'-ı ma'mûresiyle müceddeden zamîme'-i memâlik-i fesîhatü'l-mesâlik-i Pâdişâhânem [Pâdişâhânemiz] olduğu hâlde yine Venedik keferesinin dest-i dalâlet-peyvestlerinde olan *Egine Cezîresi* sükkânının dahi *İstendil* gibi bir kal'a-ı menî'anın keyfiyyet-i hayret-fermâ-yı feth ü teshîri ve mevâkıb-ı kevâkib-şümârımın [şümârımız] *Mora Cezîresi*'ne kudûm-ı azamet-i masîri dehşet-endâz-ı kulüb-ı mer'ûbeleri olup kehfü'l-emân-ı istimâna ilticâ etmeleriyle "*Fe-izâ kadderte alâ-adivvike fe'ca'li'l-afve zakâte'l-kudreti*"⁸⁰ medlûlunca niyazlarına müsâ'ade ve ol cezîre dahi bu emr-i yesîr ile muzâf-ı büldân-ı mahrûsem [mahrûsemiz] kılındıktan sonra *Çuha Adası* teshîri için [teshîrine] neşr-i şîrâ' u şürü' eyledikde anda olan keferedahi niyâz-ı terahhüm ve emân ile istikbâl ve kibel-i Devlet-i aliyyemden [aliyyemizden] "*el-Afvü zekâtü'z-zaferi*"⁸¹ medlûlunca istid'â-yı [istidcâ] birr ü nevâl eylemeleriyle müsâ'ade-i recâları sadaka-i feth⁸² [-nüch] u zafer bilinüp rakabe-i itâ'atlerine ta'lik-ı ribka-i zimmet ile cezîre-i mezbûre dahi bi'l-cümle kurâ' ve re'âyâ ve arâzi ve zevâyâsı ile zamîme-i memâlik-i mahmiyyem [mahmiyyemiz] kılınub [kılındıktan sonra] ve mukaddemâ memâlik-i İslâmiyye'den iken Venedik keferesinin dest-i dalâlet-peyvestlerine giriftâr olub *Rumili'nin* büyük kıyısına mülâsik olmak takrîbiyle [56-b] düşmen-i dînin ekseriya karagâh-ı donanma-yı menhûsı olan *Ayamavra Cezîresi* üzerine cünûd-ı müvahhidînden bir mikdârı ifrâz ve ırsâl olundukda fi'l-hakîka düşmen-i dînin bu def'a dahi donanma-yı menhûsı *Ayamavra Kal'ası* önünde lenger-endâz bulunmuş iken kat'an iltifât olunmayup asker-i nusrat-eserimin [eserimiz] niyyet-i kahr u tedmîri ile üzerlerine olan hücumların melâ'in-i hâsirîn gördüklerinde donanma-yı menhûslarından bir mikdâr asker-i nikbet-eser taşra ihrâc ve hücum-ı asker-i İslâm'a sedd olmak fikr-i fâsidi ile ceng ü cidâle cesâret eylediklerinde hücum-ı [cünûd-ı] müvahhidîne sedd-i râh-ı mukâvemet olamayacakların bilüp hâsir ve hâ'ib savb-ı inhizâma âyib olduklarından fi'l-asl *Ayamavra* derûnunda temekkün üzere olan gürûh-ı müşrikîn dahi mukaddemâ kal'a-i mezbûrenin kara tarafından i'dâd ettikleri lağımlara ateş ilkâ ve kendüleri donanma-yı menhûsları tarafına firâr etmeleriyle cezîre-i mezbûre dahi kurâ'-ı ma'mûre ve re'âyâ-yı mevfûre ve kal'a-i mehdûme ve bi'l-cümle top ve mühimmat ile münharit-ı silkü'l-le'âl-i fütuhât [celîle] olduğundan mâ'ada yine Venedik keferesinden bundan esbak nez' ü teshîr olunmuş *Girid Cezîresi* müstemilâtından olup sulhen yed-i i'tidâlarında bu âna değîn bakî kalan *Suda ve İspertonga* nâm iki aded⁸³ hısn-ı hasînin yed-i küffârda bekâsı ve cezîre-i mezbûre ancak *Suda Limanı*'ndan ibâret iken liman-ı mezbûra [mezkûra] [57-a] korsan keferesi istihzâr ve gelüp geçen sefâyin-i müslimîne isâl-i gezend ü hasâret etmeden hâlî olmadıkları cevâz-dâde-i gayret-i Mülûkânem [Mülûkânemiz] olmadığı ecilden zikr olunan iki kal'anın muhâsarasına şürü' etdirilüp tazyîk olunduktan [olunduklarından] sonra derûnlarında mutahassın olan melâ'in-i bi'l-iztirâr havze-i emâna ilticâ ve istimân etmeleriyle zikr olunan *Suda ve İspertonga* kal'aları dahi mastûr-ı harâyid-i [cerâyid] emlak-ı Pâdişâhânem [Pâdişâhânemiz] olmağın lillâhi'l-hamdi ve'l-

⁷⁶ İşte ona da kaynar sudan bir ziyafet vardır. Ve onun sonu cehenneme atılmaktır. Yunus/22.

⁷⁷ Gemilerimizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgârla seyrettiği sırada... Yunus/22.

⁷⁸ NHD'de merkûmeyi ifadesi bulunmamaktadır.

⁷⁹ Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır. Nisâ/78.

⁸⁰ Düşmanına üstünlük sağladığın vakit, affetmeyi gücün sadakası kıl. Bkz. Mehmet Yılmaz, *Kültürümüzde Arapça ve Farsça Asıllı Vecizeler Sözlüğü*, I, İstanbul 2008, s.425.

⁸¹ Affetmek zaferin sadakasıdır. Bkz. Yılmaz, *Kültürümüzde Arapça ve Farsça Asıllı Vecizeler Sözlüğü*, I, s.23.

⁸² NHD'de feth ifadesi bulunmamaktadır.

⁸³ NHD'de aded kelimesi bulunmamaktadır.

minne işbu sâl-ı ferruh-fâlde berren ba's olunan cünûd-ı şecâ'at- nümûdüm **[nümûdümüz]** dest-zen-i dâmân-ı "Ve sebbit akdâmenâ v'ensurnâ ale'l-kavmi'l-kâfirîn"⁸⁴ olarak *Mora Cezîresi* içinde "Ve zannû ennehüm mâni'atühüm husûnühüm"⁸⁵ mü'eddâsınca metânet ve resânetine i'tinâ ve iğtirâr ile düşmen-i dñnin cüyüş-ı deryâ- hurûşuma **[hurûşumuza]** karşı makâm-ı lücc ü hisâmıda ihtizâz **[izrâr]** ve kıyâmlarına medâr olan kilâ'-ı hasîne ve husûn-ı rasîneyi gerek emânen ve gerek anveten yed-i istilâ-yı a'dâdan nez' edüb "Fe-kuti'a dâbiru'l-kavme'l-lezîne zalemû ve'l-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn"⁸⁶ sürûduyla zemzeme-sâz-ı hamd-ı Vâcibü'l-vücûd olmak müyesser ve bahran tertîb ü techîz**[techiz ü tertîb]** olunan Donanma-yı hümâyûnum **[hümâyûnumuz]** dahi mehebb-i avn-ı Samedânî'den nesemât-ı bâd-ı murâd-ı "İnnâ fetehnâ le-ke fetthan mübînen"⁸⁷ ile her ne savba imâle-i sükkân azîmet eylediyse "Fe'dhulûhâ bi-selâmin âminîn"⁸⁸ makâl-i beşâret-me'âli ile ikbâl ü istikbâl olunmak mukadder olub yedi yüz **[57-b]** elli mîl devresi ve re'âya-yı mevfüre ile meşhûn iki binden mütecâviz kurâ-yı ma'mûresi **[muhtevi]** olan *Mora Cezîresi* dest-i tasarruf-ı a'dâda bir hatve yer kalmamak vechi üzere umûmen kilâ' u bikâ' ve müştemilât-ı kalîle ve kesîresi ile ve *Istendil* ve *Egine* ve *Çuha* ve *Ayamavra* gibi dört kıt'a cezâyir-i müstakille kilâ' u bikâ' **[ribâ']** ve kurâ ve re'âyâ ve tetimmât-ı bâkisi **[vefresi]** ve *Suda* ve *İsperlonga* kal'aları eyyâm-ı ma'düdede dest-i a'dâdan nez' ü tahlîs ve kalemvîr-i hükm-i Husrevâneme **[Husrevânemize]** zamm u tahsis olunup ma'âbid ü mesâcid ve cevâmî-i savâmî'i levs-i vücûd-ı li'âm-ı ⁸⁹**[bed-bûd-ı]** evsân ü asnâmdan tanzîf ü tethîr ve kanâdil-i lâmi'u'l-**[lemmâ'atül]** envâr-ı tevhid ve temcîd ile tenvîr olunmağın bi'z-zât cenâb-ı mü'eyyed-i Hilâfet-mesnedim **[mesnedimiz]** makarr-ı Devlet-i aliyye ve müstekarr-ı Saltant-ı seniyyem **[seniyyemiz]** savbına tevcîh-i râyât-ı zafer-âyât avd ü insirâf kılıp Serdâr-ı sûtûde-me'serim **[me'serimiz]**ve yanında olan asâkir-i fevz-mezâhirim **[mezâhirimiz]** dahi ganâyim-i mevfüre-i "Ve evraseküm arzahüm ve diyârahüm ve emvâlehim"⁹⁰ ile "Fenkalebû bi-ni'metin minallâhi ve fazlin lem-yemseshüm sū'ün"⁹¹ me'âli hasb-i hâl-i müreffehü'l- **[refâh]** bâlleri olarak girânbar-ı ganimet ile avd⁹² u iyâb ve dest-âvîz-i zafer ve nusrat **[nasr u zafer]** ric'at ü insirâfa ruhsat-yâb olmuşlardır "Hâzâ min fazli rabbi"⁹³, "Vallâhü zu'l-fazli'l-azîmi"⁹⁴bu âlâ-yı vâlâ-yı behiyyetü'l-âsâr ve ni'amâ-yı uzemâ-yı seniyyetü'l-iktidâr "Ve emmâ bi-ni'meti rabbike fe-haddis"⁹⁵ mücebi üzere işâ'at ü ilân ve işâret ü izânî bâ'is-i ibtilhâc-ı **[irtiyâh]** kulûb-ı ehl-i İslâm ve mâye-i inşirâh-ı sudûr-ı enâm olmağla⁹⁶ işbu fermân-ı beşâret unvânım isdâr ve irsâl olunmuşdur imdi inşaallahu vusûlünde bu ni'met-i şâmilenin temhîd-i mukaddimât-ı şükr ü sipâsı ile imtidâd-ı eyyâm-ı ömr ü devlet ve izdiyâd-ı fer ü şevket-i saltanatım ve hem-vâre fevz ü nusret-i cünûd-ı muvahhidîn ve kahr ü hizlân-ı gürûh-ı müşrikîn için mezâhir-i icâbet-i kâdiyü'l- hâcat⁹⁷ olan ulemâ-i kirâm ve sulehâ-i zevî'l-ihtirâm ve fukarâ-yı irtişamdan isticlâb-ı du'a-yı hayrdan sonra saray-ı cedîd-i âmirem burnunda ve tophâne ve tersâne-i âmiremde ve kız kulesi ve Yedikule ve sâir top mahallerinde alâ-rağmi'l-eâdî⁹⁸ izhâr-ı sürûr ve şâdmânî için ancak bir gün üç nevbet top şenliklerin eyleyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe i'timâd kılâsız tahrîren fî evâsıt-ı zilkade sene seb'a ve işrîn ve mie ve elf.

⁸⁴ Ey Rabbimiz ayaklarımızı sağlam bastır ve şu kâfir kavme karşı bize yardım et. Bakara/250.

⁸⁵ Onlar da kalelerinin kendilerini (Allah'tan) koruyacağını sanmışlardır. Haşr/2.

⁸⁶ Böylece zulmeden toplumun kökü kesildi. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. En'am/45.

⁸⁷ Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik. Feth/1.

⁸⁸ Ve ardından oraya emniyet ve selamete girin. Hicr/46.

⁸⁹ NHD'de li'âm-i ifadesi bulunmamaktadır.

⁹⁰ Allah, size onların topraklarına yurtlarına, mallarına vâris kıldı. Ahzâb/27.

⁹¹ Bundan dolayı Allah'tan bir nimet ve lütufla kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan geri döndüler. Âl-i İmrân/174.

⁹² NHD'de avd ifadesi bulunmamaktadır.

⁹³ Bu Rabbinin bir lütfudur. Neml/40.

⁹⁴ Allah büyük lütf sahibidir. Bakara/105.

⁹⁵ Ve Rabbinin nimetini minnet ve şükranla hatırla. Duhâ/11.

⁹⁶ Mîyâne-i cânibeynde rasîfû'l-esâs olan mebânî-i müsâlemet ü istinâsı teşyîd ve kavâ'id-i sıdk u ittihâd ve sevâ'id-i te'âzud u vedâdî tesdîd için nâm-zed-i irsâl ü ta'yîn olan sedene-i sürâdikât-ı Devlet-i aliyyemizden sadâkat-âyîn ve emânet-karîm kıdvetü'l-emâcidi ve'l-ekârim Yûsuf *zide mecdühü* ber-sebil-i risâlet meb'ûs-itaraf-ı vâzihü's-şerefleri kılınmışdır bi-tevfiki'l-Meliki'l-vedûd savb-ı alilerine inâha-ı cemmâze-i vürûd edüb süpûrd-i uhde-i sefâreti kılınan himet-i lâzimesin edâdan sonra savb-ı dergâh-ı Hilâfet-destgâhımıza in'itâf- inân-ı insirâfi husûsunda fâ'iz-i hüsn-i icâzet buyurulmak mütevakki'dır bâki hemîşe iklîl-i şehâmet hâtuf-ı ebsâr-ı ahterân-ı çarh-ı berîn ve nazâret-i gülîstân-ı izzet gıpta-fermâ-yi'tidâl-i ferverdîn-bâd innehü Sübhânehü hakîkun bi'l-isti'ânehü ve'l-istincâd . Tahrîren fî evâsıt-ı Safer sene [1]128.

⁹⁷ Herkesin dileğini yerine getiren" anlamında Cenâbîhak için kullanılır

⁹⁸ Düşmanların inadına

1715 MORA FETİHNÂMESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DİPLOMASİSİNDE
FETİHNÂMELERİN ROLÜ VE DİPLOMATİK DİLİ

EKLER

EK-1 Fetihnâme-i Cezîre-i Mora, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3655/4, vr. 48a-56a.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA YENİÇERİLER TARAFINDAN KURULAN VAKIFLAR: İSTANBUL ÖRNEĞİ*

 NAİME YÜKSEL KARASU**

 10.53718/gttad.1128147

ÖZ

Osmanlı toplumunda hemen hemen her statüde, askerî veya reâyâ sınıfına mensup, zengin ya da orta halli, pek çok hayırsever maddi durumuna göre yaşadıkları şehre ya da farklı yerlere kurdukları vakıflar ve onlar için tesis ettikleri akârlarla katkı sağlamışlar, hizmet sunmuşlardır. Yaygın bir katılımı oluşturulan, etkin bir yönetim ve sıkı bir denetimle faaliyetlerini icra eden vakıfların Osmanlı tarihi boyunca zamanla hem sayıları artmış hem de hizmet alanları genişleyerek varlığını her geçen gün şehir hayatında daha da hissettirmişlerdir. Aynı zamanda sivil toplum kuruluşları olan vakıflar, yüzyıllar boyunca şehir hayatının şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, yardımlaşma ve dayanışma yoluyla toplumda dinî ve sosyal hizmetlerin görülmesinde büyük katkı sağlamışlardır.

Osmanlı askerî gücü içerisinde uzun yıllar varlığını devam ettirmiş olan Yeniçeri Ocağı, Osmanlı Devleti'nin zaferlerine büyük katkı sağlamış, yapmış oldukları hizmetlerle şöhreti artmış ve zaman içerisinde çeşitli imtiyazlar elde etmiştir. Ancak ocak düzeninde meydana gelen değişimle yeniçerilerin toplum içerisindeki rolleri siyasî, ekonomik ve sosyal açılarından değişmeye başlamıştır. Ocak üyelerinin vakıf kuruluşu içerisinde yer almaya başlamaları da yine bu değişimin bir göstergesidir. XVIII. yüzyılda Yeniçeri Ağası gibi ocağın en üst kademesindeki görevliden, en alt kademesindeki ocak elemanlarına kadar çok sayıda yeniçeri tarafından vakıflar kurulmuştur.

Çalışmamıza konu olan dönemde gerek dinî ve gerekse sosyal ve dayanışmaya yönelik kurulan vakıflarda yeniçerilerin de aktif rol aldıklarını görmekteyiz. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, çalışma sınırlarımız dışında, yeniçerilerin vakıf kurucuları arasında olduklarını gösteren daha önceki dönemlere ait vakfiyeler de bulunmaktadır. Osmanlı tarihinin farklı dönemlerinde yeniçeriler veya yeniçeri kökenli devlet adamları camii, mescit, medrese, mektep, tekke, çeşme gibi sosyal hizmet kurumlarını finanse etmek için dinî, sosyal ve kültürel amaçlı vakıflar kurmuşlardır. Osmanlı İstanbul'unda askeri faaliyetleri yürüten yeniçeriler, özellikle de XVIII. yüzyılla birlikte finans kaynakları açısından güçlenmelerinin de etkisiyle birçok alanda vakıf kurucuları olmuşlardır. Çalışmada, çeşitli arşiv belgeleri ve bu zamana kadar yapılmış olan çalışmalardan faydalanılarak yeniçerilerin, ekonomik gücünün, şehir hayatına etkileri vakıf müessesesi içerisinde ele alınmıştır. Dinî, sosyal ya da dayanışmaya bağlı olarak bu kurum içerisindeki rolleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı askerî gücü içerisinde önemli bir yere sahip olan Yeniçeri Ocağı'na mensup kişiler tarafından kurulan vakıflar, İstanbul örneği üzerinden incelenecek yeniçerilerin bireysel vakıf kurucuları olarak ortaya çıkan yeni kimlikleri ile ele alınacaktır. Bu çerçevede, yeniçerilerin sivil hayatla iç içe geçen ilişkileri, ocağın ekonomik gücü ve bu gücü sağlayan sermaye birikimlerine bağlı olarak ortaya çıkan dayanışma ve kredi ilişkileri belirlenmeye çalışılmış; şehrin sosyal ve ekonomik düzenine olan etkileri belirlenmiştir. Araştırma konusu olan dönem İstanbul'unda, gerek Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiye örnekleri ve İstanbul şer'iyeye sicilleri içerisinde yer alan vakfiyeler ve gerekse de Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan konu ile ilgili vakıf belgeleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Yeniçeri Ocağı, Vakıf, XVIII. Yüzyıl, Osmanlı Toplumunu.

* Söz konusu çalışma yazarın 2018 yılında AYBÜ / Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunduğu "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yeniçerilerin Politik ve Sosyo-Ekonomik Roller: İstanbul Örneği" başlıklı doktora çalışmasından üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: naimkayacaglayan@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-3245-5582.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA YENİÇERİLER TARAFINDAN KURULAN VAKIFLAR: İSTANBUL ÖRNEĞİ

WAQFS FOUNDED BY JANISSARIES IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY:

THE CASE OF ISTANBUL

ABSTRACT

Several benefactors from almost every status, member of military or non-military class and wealthy or middle class member in the Ottoman society, served and contributed to the city in which they lived by waqfs they founded and properties which they donated to the waqfs to their cities. Waqfs which founded with large participation and performed with an active administration and under close supervision both grew in number and served bigger crowds throughout the Ottoman history and the effect of waqfs to city life became more apparent day by day. Waqfs which were non-governmental organizations at the same time played a big role in forming city life throughout the centuries and helped a great deal conduct religious and social services by cooperation and solidarity

The janissary corps which lasted in Ottoman war power for centuries contributed to Ottoman triumphs, gained reputation by their service and obtained several concessions in time. However, by transformation in the formation of corps, janissaries' role in the society came to change in politically, socially and economically. Members of the corps taking part in waqf institution is an indication of this transformation. In the eighteenth century, from high ranking officers such as janissary ağas to low ranking soldiers lots of janissaries founded waqfs.

In the period which this article deals with, it is witnessed that janissaries played an active role in waqfs founded for religious, social and cooperation reasons. It is noteworthy that there are some vakfiyes which show us that janissaries founded waqfs before the research period. In various periods of the Ottoman history, janissaries and statemen from janissary origin founded waqfs for political, social and economic aims to finance social service organizations like mosques, medreses, schools, lodges and fountains. Janissaries who performed military duties in Ottoman İstanbul became founders of assorted waqfs with getting stronger financially especially in the eighteenth century. In this article, by benefiting from assorted archival documents and the studies done so far, it will be delt with economic power of janissaries and their influence on city life in the context of waqf instituion. Their role in this institution will be specified in the context of religion, social and solidarity

In this paper waqfs founded by members of the janissary corps which had an important place in Ottoman military power, will be analyzed and their new identity as waqf founders will be examined in the case of İstanbul. In this context, relationships of janissaries with civil life, economic power of the corps, collaboration and credit relations will be analyzed and their affect on city life will be described. It will be gone over documents which belong to the aforementioned period both in the Archives of Directorate General of Foundations, Directorate of State Archives, and vakfiyes in İstanbul şerhiye registers.

Keywords: İstanbul, the Janissary Corps, Waqfs, 18th Century, Ottoman Society.

GİRİŞ

Kelime anlamı itibariyle birçok manada kullanılan vakıf¹, terim olarak bir mülkü, kamunun yararına sonsuz olarak ayırmak, tahsis etmek anlamına gelmektedir.² Vakıf kurumu, uzun yıllar İslam devletlerinde büyük önem kazanmış, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde etkin tesirler bırakmış hem dinî hem de hukukî bir müessese olarak varlığını sürdürmüştür. Bütün Türk-İslam Devletlerinde bir yarış halinde gelişen vakıflar, özellikle Osmanlı Devleti'nde tekâmülünün zirvesine ulaşmış ve İslam hukukunun en zengin ve etkin kurumlarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde vakıflar, bir insanın doğumundan ölümüne kadar, hatta ölümünden sonra bile etkisini devam ettiren ve insan hayatının bütün gereklerini ve ihtiyaçlarını karşılayan sosyal, yardımlaşma ve dayanışma müesseseleri olarak uzun yıllar hizmet vermişlerdir.³

¹ Arapça kökenli “vakf” kelimesinin lügatta; durmak, durdurmak, alıkoymak, hapsetmek, bekleme, dinlendirmek anlamlarında kullanılmaktadır. Bekir Topaloğlu-Hayrattın Karaman, *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, Elif Ofset, İstanbul 1979, s. 501-502; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi -Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 8; İstılahı anlamda ise vakıf kelimesine değişik anlamlar yüklenmiştir. Bazı vakıf tarifleri şöyledir: Menfaati insanlara ait olur düşüncesiyle bir mülkü Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten habs ve men etmektir. Bkz. Ali Himmet Berki, “Hukukî ve İctimâî Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, S. V, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1962, s. 9; Ali Haydar Efendiye göre vakf, geliri Allah'ın kullarına ait olmak üzere vakf olunan malı Cenâb-ı Hak'ın mülkü hükmünde devamlı olmak üzere temlik ve temellükten habs ve menfaatini tasadduk veya dilediğine sarf etmektir. Bkz. M. Zeki Pakalın, “Vakıf”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul 1983, s. 577; Bir mal ve mülkü satılmamak şartıyla, bir fiili hayra tahsis ve teberru' etmektir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı yayınları, İstanbul 1896, s. 1396.

² Pakalın, *a.g.e.*, s. 577.

³ Erol Cansel, “Vakıf, Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı”, *Vakıflar Dergisi*, S. XX, Mas Matbaacılık, Ankara 1988, s. 321; Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, S. XX, Mas yayıncılık, Ankara 1988, s. 404.

Osmanlı Devleti'nde sistemden kaynaklanan ve halka da yayılan "hayır" kavramından türeyen kurumlar, servetin toplum içinde yeniden bölüşülmesinde çok önemli rol oynamaktadır. Bu kurumların en yaygın olarak kullanılanlarından biri de vakıflardır.⁴ Vakıflar sosyal dayanışma ve yardımlaşmayı sağlayan araçlardan birisidir. Vakıf müessesesinin Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal, ekonomik ve kültürel hayattaki rolü bugün tahmin edilemeyecek kadar geniş alanlarda etkisini göstermiş ve fonksiyonları itibarıyla insan ve sosyal hayatın bütün yönlerini kuşatmıştır. Nitekim vakıfların toplum hayatındaki yerini en güzel şekilde açıklayan ifade şu şekildedir: "Osmanlı İmparatorluğu devrinde pek büyük bir inkişafa mazhar olan ... vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir yerde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir medresede hocalık eder, vakıf idaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur, vakıf bir mezarlığa gömülürdü".⁵

Bir vakfın vücuda getirilmesi, bir hizmetin yapılması için bir taşınır ya da taşınmaz servetin vakfedenin mülkiyetinden çıkarak gelir seviyesi daha düşük kimselerin kullanımına, yani toplumun mülkiyetine geçmesi demektir. Servetin transferinden sonra vakfedilen mülkün ya da paranın gelirleriyle sağlanan hizmetler yoluyla düşük gelirli insanların kullanımına yönelik gelirin yeniden dağılımı sağlanır. Bu durumda servetin nakli bir defa olmakta ancak gelirler vakıf ayakta kaldıkça devam etmektedir. Bu nedenle vakıf tanımlarının büyük bir çoğunluğunda vakfın mülkiyetinin vakfedenden yani vâkıftan çıkıp Allah'ın mülkiyetine veya vakıftan yararlanacakların mülkiyetine geçtiği belirtilmektedir. Yani vakfedilen malda artık hiç kimsenin mülkiyet iddia edemeyeceği, onun tüzel kişilik kazandığı⁶ ve artık toplumun mülkiyetine geçtiğidir.⁷

Vakıf, genel olarak Osmanlı Devleti'ndeki bütün sosyal kurumları kapsayan veya bütün sosyal kurumların hizmet ettiği, kullandığı bir hukukî yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸ Vakıf müessesesinin tüm sosyal kurumları içine alması veya bütün sosyal kurumların vakıf adı altında toplanması Osmanlı Devleti'nde vakıfların etki ettiği alanların daha da genişlediğini göstermesi açısından önemli bir ipucu vermektedir. Kamusal alanın tamamen vakıf kurumuna bırakılması özellikle batılı sosyal siyasetçilerin XVI. yüzyıl Osmanlı toplumu için "vakıf cenneti" ifadesini kullanmalarına neden olmuştur.⁹

Osmanlılarda dinî hizmetler, eğitim, sağlık, şehircilik, bayındırlık hizmetleri ve askerî hizmetlere yönelik vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar sosyal çatışmanın engellenmesi, gelir-servet dağılımının ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesi, istihdamı artırıcı etki yapması ve sosyal bütünleşmenin sağlanmasında büyük rol oynamıştır.¹⁰ Vakıflar bir hayır kurumu olarak ahlaki ve dinî duyguların etkisiyle gelişmiştir. İslamiyet'in yardımlaşmayı teşvik etmesinin bir yansıması olmuşlardır.¹¹ Günümüzde hâlâ kullanılmakta olan binlerce camii, imaret, kervansaray, yol, çeşme, han, hamam, köprü gibi eserler kamuya tahsis edilmiş birer vakıf eseridir.

Vakıf anlayışı Osmanlı şehir hayatının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı şehirlerinin, özellikle de İstanbul'un imarında, büyümesinde ve gelişmesinde vakıfların ve onun en önemli parçalarından biri olan vakıf külliyelerinin büyük payı vardır. Osmanlı toplumunda hemen hemen her statüde hayırsever yaşadıkları şehre ya da farklı bir yere kurdukları vakıflar ve bu vakıfların devamı için tesis ettikleri akârlarla katkı sağlamışlardır. Vakıflar zaman zaman iktisadî ve siyasî şartlardaki değişimlerden etkilenmişse de Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını ve önemini muhafaza etmiştir.¹² Dinî (camii, mescit, zaviye), eğitim-öğretim (medrese, dârülhadis, mektep, muallimhane) ve halkın su ihtiyaçları (çeşme, sebil, suyolları, köprüler), fakirlerin yiyecek ve tedavi (imâret, dârüşşifâ), yardıma muhtaç olanların ihtiyaçlarını karşılamak gibi farklı alanlarda çok çeşitli vakıflar kurulmuştur.¹³

Quataert, XVI. yüzyılda büyük vakıfların devlete ayrılmış bir alan olduğunu ve sadece doğrudan padişahın kontrolü altındaki kişilerin ayrıcalığı olduğunu belirtir. Fakat XVIII. yüzyıla gelindiğinde, hayırseverlik konusundaki bu tekel kaybolma eğilimi göstermiş ve ortaya çıkan bazı gruplar vakıf kurmaya başlamıştır. Bu vakıfların sağladığı malî güvence, muhtemelen vezir, paşa ve ulemâ gibi birçok devlet ricâlinin, XVII. yüzyıl sonunun yeni ekonomik ve siyasal iktidar odakları olma konumlarını sağlamlaştırmıştır.¹⁴ XVIII. yüzyıl Osmanlı vakıfları üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, vakıf kurucularının %80-90'nın askerî sınıfına mensup veya

⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. I, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev. Halil Bertay, Eren Yay., İstanbul 2009, s. 84.

⁵ Esat Arsebük, "Mameleke İstinat Eden Şahsiyet: Vakıf", *Adliye Ceridesi*, No: 63, İstanbul 1937, s. 1133-1134.

⁶ Hüseyin Hatemi, *Önceki ve Bugünkü Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 22, 76, 162; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 110.

⁷ Sabahattin Zaim, "Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri", *V. Vakıf Haftası Semineri (7-13 Aralık 1987)*, VGM, Ankara 1988, s. 209-210.

⁸ Şerif Mardin, *Makaleler, Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 126.

⁹ İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya 1994, s. 15.

¹⁰ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, S. I, Ankara 1938, s. 5-6; Yedi yıldız, *a.g.m.*, s. 406.

¹¹ Zaim, *a.g.m.*, s. 209.

¹² Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları-Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 6-7.

¹³ Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 11.

¹⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 69.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA YENİÇERİLER TARAFINDAN KURULAN VAKIFLAR: İSTANBUL ÖRNEĞİ

onların yakınları olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Böylece XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kurulan vakıfların %90 oranında askerî sınıf mensupları tarafından finanse edildiği söylenebilir.

Vakıflar hakkında yapılan araştırmaların çoğu vakfiyelere dayanmaktadır. Vakfın kurucu belgesi olan vakfiye, vakfa dair vâkıfın takrir ve hâkimin tescilini havî olarak tanzim olunan bir hüccettir. Vakfiye hukuki tabiriyle vakfın tescilidir.¹⁶ Vakfiyeler o dönemdeki vakıf kurucularının sosyal yapılarını ve isteklerini ortaya koyması bakımından iyi bir malzeme olmakla birlikte vakıfların harcamalarını da göstermektedir. Nitekim vakfiyelerde vakıf kurucularının yapılmasını istedikleri harcama kalemleri yer almaktadır. Araştırma konusu dâhilinde İstanbul örneğinde gerek Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyelerden ve gerekse şer'îye sicilleri içerisinde yer alan vakfiyelerden tespit edilen toplam vakfiye sayısı on ikidir. Vakfiyelerin genelinde vakfedilen ev ve dükkân gibi gayrimenkullerin kira gelirleri olabildiği gibi sadece nukud vakfedenler de olmuştur.

Vakfiyelerde vakfa konu olan gayrimenkul olarak ev, dükkân ya da çiftlik gibi daha geniş ve özellikli menkuller olarak kira getirisinin bağışlanmasını içermekte, vakfiyelerde yer alan açık ve ayrıntılı bir şekilde izahı yapılan görevlilerin finans kaynağını oluşturmaktadır. Para vakfi olarak ise "... onu on bir buçuk hesabı üzere alâ vechi'l helâl rehn-i kavî ve kefil-i melî yahud ikisinden biri ile ..." şeklinde işletilmesi ve yine gelirlerin vakfiyede yer alan şartlara ve hizmetlere göre harcanması şeklinde kurulmuşlardır.

1. Yeniçeriler Tarafından Kurulan Vakıf Örnekleri

Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıfların ülkenin her tarafına dağıldığı, köylerde bile vakıflar kurulduğu görülmekle birlikte, vakıfların yoğun olduğu yerlerin aynı zamanda kültürel faaliyetlerin de zengin olduğu yerler olduğu dikkat çekmektedir. Eğitim ve öğretim kurumlarının yoğun olduğu İstanbul ve sonrasında Bursa gibi şehirlerde vakıflar da yoğun bir şekilde kurulmuştur. Her ne kadar eğitim seviyesi yüksek kişiler tarafından vakıf kurmanın daha yaygın olduğu görülse de toplumun her kesiminden vakıf kurucularının olduğu hususu da ayrıca dikkat çekicidir. XVIII. yüzyıl vakıf kurucuları arasında padişah ve hanedan mensupları dışında devlet yöneticileri arasında sadrazamdan sonra vezirler, defterdar, reisülküttap ve devletin en güçlü şahsiyetlerinden biri olan yeniçeri ağası yer almaktadır. Bu dönemde pek çok idarî ve malî görev yeniçerilerin uhdesine geçmiştir. Bu durum onları ekonomik açıdan daha zengin, siyasî bakımdan daha güçlü kılmıştır. Böylece yeniçeriler ve yeniçeri kökenli aileler vakıflar kurmaya ve onlara gelir kaynağı olarak mallar tahsis etmeye güçleri yeter hale gelmiştir.¹⁷

Osmanlı tarihinin farklı dönemlerinde yeniçeriler veya yeniçeri kökenli devlet adamları tarafından camii, mescit, medrese, mektep, tekke, çeşme gibi dinî, sosyal ve kültürel amaçlı vakıflar kurulmuştur. XVIII. yüzyılda da gerek dinî ve gerekse sosyal ve dayanışmaya yönelik kurulan vakıflarda yeniçeri kimliğine sahip kişilerin de aktif rol aldıklarını görmekteyiz. Bu vakıfların kuruluş amacına yönelik en etkin göstergeleri ocağın kendi içerisindeki dayanışmanın somut delilleri olmasıdır. Yeniçerilerin vakıf kurucuları arasında olduklarını gösteren ve çalışma sınırlarımız dışında kalan önceki dönemlere ait vakfiyeler de bulunmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarına ait 1596 tarihli belge, Yeniçeri Ocağı'nda Başçavuş görevinde bulunan Anber Ali Çavuş Ağa tarafından kurulan vakfi belgelemekle birlikte tespit edebildiğimiz dinî hizmete yönelik bir vakıf örneğidir.¹⁸

Barkan ve Ayverdi'nin İstanbul vakıfları ile ilgili çalışmasında, yeniçeriler tarafından kurulmuş herhangi bir vakıf örneğine rastlanmamakla birlikte bu dönemde sadece iki para vakfına ait belgelerde, yeniçeri sıfatını taşıyan Yeniçeri Ömer ve Yeniçeri Mustafa, vakfın mütevellisi konumunda görülmektedir.¹⁹ Yine bu eserde yer alan bir başka vakıf kaydında ise vakfedilmiş olan paranın gelirlerinden Yeniçeri Hasan'a da verilmesi şart koşulmuştur.²⁰ Bu çalışma XVI. yüzyılın ortalarına ait vakıf tahrîr defterini içermektedir. Burada yer alan vakıf kayıtları, öncesinde kurulmuş olan vakıfları verdiği için yeniçerilerin o dönemden önce ocak dışında gelirlerinin çok fazla olmadığından gayrimenkul edinmeleri de pek mümkün olmamıştır. Gayrimenkulü ve dolayısıyla az da olsa bir servete sahip olmayan kişinin vakıf kurması pek düşünülemez. Ancak üst düzey tekaüt olmuş ocaklılar hayrat yapmış olabilir.

¹⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800, *Osmanlı Araştırmaları*, C. III, İstanbul, 1982, s. 151.

¹⁶ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1966, s. 57

¹⁷ XVIII. yüzyılda kurulmuş büyük vakıfların kurucularının aşağı yukarı %14'ü köle, kapıkulu yani saraya mensup köleler tarafından kurulmuştur. Siyasî güçleri sayesinde temliknâmeler ile mülk edinmişler, mirî arazilerin bir kısmını, padişahın da gerekli vakıf kurma iznini kolaylıkla elde edip kamu müessesesi yararına vakıflaştırmışlardır. Bu durum onların halk nazarında iyilik-sever kişiler olmalarını sağladığı gibi halkın sempatisini de kazanma açısından önemli olmuştur. Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 161-173.

¹⁸ Anber Ali Çavuş Ağa İstanbul'da Kızıl Minare Mahallesi'nde bulunan arsa üzerine inşa edilmiş on üç odayı vakfederek gelirlerini, Sofular Camisi hizmetinde çalışan ve istenilen görevleri yerine getiren görevlilere verilmesini şart koymuştur. Vakfiyenin tescil tarihi Muharrem 1005/Ağustos-Eylül 1596 tarihidir. Bkz. VGM, *Defter No: 633*, s. 361, sr. 125.

¹⁹ Barkan, Ömer Lütfi-Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları TahrîrDefteri 953 (1546) Tarihli*, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s. 22,395.

²⁰ Aynı eser, s. 251.

Vakıflar tarafından kurulan sosyal ve dinî kurumlar Osmanlı şehirlerinin gelişmesinde büyük oranda katkı sağlamıştır ve vakıflar ekonomiye birçok yönden etki etmişlerdir. Vakıfların gelirleri farklı kalemlerden meydana gelmektedir. Bazı vakıfların kira veya paranın neması tek kalem geliri bulunurken birçoğunun birden fazla gelir kalemi görülmektedir. Özellikle kira geliri yanında bir miktar para da vakfedilebilmiştir. Vakıfların kurdukları bu vakıfların her türlü inşa ve bakımı için yapılan masraflar ile vakıf kuruluşlarının masraflarını karşılamak için satın alınan ev, dükkân gibi taşınmazların alımı, bakımı, onarımı ve işletilmesi ekonomiye katkı sağlamıştır. Daha XVI. yüzyılın son çeyreğinde 1572 tarihli İstanbul kadısına yazılan hükümde geçen ibareye göre, İstanbul'daki çarşıların çoğunun vakıf dükkânların önünde bulunduğu yani İstanbul çarşılarındaki dükkânların çoğunun vakıf olduğu belirtilmektedir.²¹

Yeniçeri Ocağı mensupları tarafından kurulan vakıflar, sonraki dönemlerde daha çok para vakfî şeklidir. Para vakıfları Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Şeyhülislam Ebusuud Efendinin fetvası ile yaygınlık kazanmış olmasından dolayı para vakfının ilk dönemlerde az olmasının en önemli nedenini bu duruma bağlamak gerekir. İstanbul vakıfları ile ilgili bir başka çalışma Mehmet Canatar tarafından yapılmıştır ve bu çalışmada XVII. yüzyıl İstanbul vakıfları incelenmiştir. Bu dönemde de yine kurucusu yeniçeri olan vakıflara rastlanılmamaktadır. Ancak, yeniçeri ağasının vakfın nâzırı konumunda olduğu veya mütevellisinin yeniçeri olduğu vakıflar bulunmaktadır.²²

XVIII. yüzyılda yeniçeri ağası gibi ocağın en üst kademesindeki görevliden, en alt kademesindeki ocak elemanlarına kadar çok sayıda yeniçeri tarafından vakıflar kurulmuştur. Araştırma konusu olan dönem İstanbul'unda, konu ile ilgili tespit edilen toplam vakfiye sayısı on ikidir. Vakfiyelerin genelinde vakfedilen ev ve dükkân gibi gayrimenkullerin kira gelirleri olabildiği gibi sadece nukud/para vakfedilenler de bulunmaktaydı.²³ Tespit edilen iki vakfiyede kira gelirleri yanında ayrıca nukud da vakfedilmiştir. İlgili vakfiyelerde vakıf kurucularından dördü yeniçeri ağasına ait olup, yine ocakta baş halife, sekbanbaşı, odabaşı, kethüda, kapı halifesi, başçavuş gibi unvanlara sahip kişiler tarafından da farklı amaçlarla vakıflar kurulmuştur.

Vakfiyeler hizmet amacına göre incelendiği zaman ya dinî ya da sosyal ihtiyaçları karşılamaya yönelik kurulmuş vakıflardır. İncelenen vakfiyeler içerisinde sadece bir vakıf ise eğitim amaçlı kurulmuştur. Dinî amaçlı kurulan vakıflar, camilerde görev yapan çeşitli kademelerdeki görevlilerin ücretlerinin ödenmesi, caminin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması amacına yöneliktir. Sosyal amaçlı kurulan vakıflar ise ocağın kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olup çoğunlukla bağlı oldukları odaya vakfedilmiş, o odanın belirlenen ihtiyacının karşılanması istenmiştir. Bu kurulan vakıflar para vakıfları ve akâr vakıflar olarak sınıflandırıldığında, sekizi akâr vakfî, dördü ise para vakfidir. Vakfedilen paralar çoğunlukla istirbah ve istiğlal yoluyla nemalandırılarak (onu on bir yani %10 olmak üzere) elde edilen gelir ile vakfın şartlarında belirtilen ihtiyaçlarına göre harcanması istenmiştir.

Yeniçerilerin XVIII. yüzyıl ile birlikte almış oldukları ulûfeler fiyatlarda yaşanan artışlardan dolayı ihtiyacı karşılamaya yetmediği için yeniçerilerden durumu iyi olanlar odanın yemek, kandil yağı, sefer zamanında gereken ihtiyaçların karşılanması için gerek para vakıfları, gerekse de akâr vakıfları olarak para vakfetmişler ya da vakfetmiş oldukları ev ya da dükkânların gelirleri ile bu odaların ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Bu dönemin birçok arşiv belgesinde bu amaçla farklı miktarlarda paraların vakfedildiğini görmekteyiz. Bazı vakıf kurucuları, vakfettikleri paralarla veya vakıfların gelir fazlasıyla daha kendileri hayatta iken vakıfları için muhtelif gayrimenkuller satın almışlardır. Bunların vakfedilen paraları devamlı bir gelir kaynağı olarak görmedikleri, paraların kaybolmaması için gayrimenkul aldıkları da anlaşılmaktadır.²⁴ Bazıları da kendi ölümlerinden sonra da vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevlilerin ücretleri karşılandıktan sonra arta kalan olursa uygun mahallerde akâr satın alınarak vakfa eklenmesi şart koşulabilmektedir.²⁵

Ocağın ihtiyacına yönelik kurulan sosyal hizmet amaçlı vakıfların ikisi para vakfî, üçü ise ev ya da dükkân gelirlerinin vakfedilmesi şeklinde yapılmıştır. Dergâh-ı Âlî Yeniçerileri Ağası Mehmed Ağanın kethüdası Muslu Ağa tarafından 1.250 kuruş vakfedilerek, vakfiyede istirbah ve istiğlal yoluyla²⁶ işletilmesi ve elde edilen

²¹ Ahmet Refik Altınay, *Hicri Onuncu (Miladi On altıncı) Asırda İstanbul Hayatı (961-1000/1553-1591)*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935, s. 61-62, belge:7.

²² Mütevellî olarak yeniçerilerin 51. Bölüğünün yayabaşısı atanmakta ve aynı zamanda yeniçeri odalarında olan Orta Mescit'te yanan kandili yakan kişi için de belli bir ücret ödenmesi vakfın şartlarında belirtilmektedir. Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2004, s. 505, 347-348.

²³ Para vakıflarının kurulması ve yaygınlaşması, Osmanlı Devleti'nde tam olarak sorunsuz olmamıştır. Bu vakıflara karşı birkeç sebepten dolayı güçlü bir muhalefet oluşmuştur. Tartışmanın bir yüzyıldan fazla sürdüğünü ve sonunda Şeyhülislam Ebusuud Efendi tarafından verilen bir fetva ile izin verilen ve farklı Osmanlı sultanları tarafından onaylanan para vakıflarının, muhalefete rağmen yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Murat Çizakça, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 24.

²⁴ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 121.

²⁵ VGM, *Defter No: 631*, s. 126, sr. 91.

²⁶ Kuruluşu gerçekleştirilen vakfın asl-ı mal (sermayesi) mütevellî tarafından işletilmekte ve elde edilen gelir vakfın kuruluş amacına yönelik olarak vakfiyede öngörülen yerlere harcanmaktadır. Nukudun nasıl işletilmesi gerektiğine yönelik vakfiyelerde genellikle istirbah ya da

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA YENİÇERİLER TARAFINDAN KURULAN VAKIFLAR: İSTANBUL ÖRNEĞİ

gelirlerin de 64. Cemaat Odası'nın yemek masrafları için kullanılması ve aynı zamanda yine odanın ihtiyaçları için harcanması belirtilmekte, yemek pişirenler için de belirlenen ücretlerin ödenmesi istenmektedir.²⁷ Ocağın ihtiyacı için bir diğer para vakfı ise Ekim 1733 tarihli vakfiyedir. 1. Ağa Bölüğü'nden emekli olan Halil Ağa tarafından 1.250 kuruşun vakfedilerek yine istirbah ve istiğlal yoluyla işletilmesi ve gelirleri ile de 1. Ağa Bölüğü'nün oda emektarları, emeklileri ve ihtiyarlarının yemek masrafları için kullanılması şart koşulmuştur.²⁸

Ocağın ihtiyaçları için para vakfı dışında İstanbul'da ya da şehir dışında bulunan çiftlik, ev ya da dükkân kirası gelirleri de vakfedilmiştir. Temmuz 1725 tarihli vakfiyede, yeniçerilerin 2. Cemaatinden Molla Mehmed, Selanik'te bulunan çiftlik evinin kira gelirini yine aynı odanın yemek masrafları için kullanılması, sefer zamanı çeşitli mühimmatların alınması, yine sefer zamanı münasip birinin orduda sakalık hizmetinde bulunmasını istemiştir.²⁹ 98. Cemaatin eski Odabaşısı Hacı Abdullah, Aralık 1735 tarihli vakfiyesinde, İstanbul'da Mimar Sinan Mahallesi'nde bulunan evini vakfederek kira gelirleri ile yine 98. Cemaat odasının kandil yağı ihtiyacı ile odanın çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesini şart koşmuştur.³⁰ Yeniçerilerin 37. Cemaatinde Sekbanbaşı Hacı Yahya ise Galata'da bulunan çörekçi fırını, içindeki tüm eşyası ile birlikte 37. Cemaat Odası'nın yemek ihtiyaçları için vakfetmiştir. Fırının kira gelirlerinden et, pirinç, yağ, bal, nohut, tuz gibi malzemelerin alınarak her cuma günü 37. Cemaat Odası'nda yahni, pilav ve zerde pişirilmesini istemiştir.³¹

Yeniçeriler tarafından dinî hizmet amaçlı kurulan vakıfların biri yeniçeri ağası, diğer üçü ise baş halife ya da ocakta halife konumunda bulunan kişiler tarafından kurulmuştur. Yeniçeri Ağası Ebubekir Ağa, Kasım 1699'da tescil edilen vakfiyesinde, Edirne'de Üsküdar nahiyesine bağlı Akça İbrahim köyü yakınlarındaki, havlusunda ekmek fırını, berber dükkânı, nalbant dükkânı ve bakkal dükkânı bulunan hanını vakfetmiştir. Vakfın kira gelirleri ile aynı yerde bulunan ve yine kendisi tarafından inşa edilmiş caminin çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi ve bu camide, vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanmasını istemiştir.³²

Dinî hizmetlere yönelik vakıflardan biri de ocakta baş halife olan Abdi Efendi tarafından kurulmuştur. Abdi Efendi, bir ev vakfetmiş, vakfettiği bu evin kira gelirlerini ve 150 kuruş miktarında paranın işletilmesi ile Molla Gürani Camii için vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanmasını istemiştir.³³ Hem kira geliri ve hem de 60 kuruş para vakfeden Yeniçeri Ocağı'nda kapı halifesi olan Hüseyin Efendi vakfiyesinde, tüm vakıf gelirleri ile Çivicizade Camii'nin ihtiyaçları ve görevlilerinin ücretlerinin ödenmesini şart koşmuştur. Hüseyin Efendi'nin vakfetmiş olduğu beş adet ev İstanbul'da Kürekbaşı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Evlerin kira gelirlerine ek olarak vakfetmiş olduğu 60 kuruşun istirbah ve istiğlal (onu on bir hesabı üzere) olunmasını istemiştir. Caminin görevlilerinden cuma günleri için vaaz vazifesi ve yine

---

istiğlal gibi genel ifadeler kullanılmaktadır. Bunlarla kastedilen şey, vakıf paranın gelir getirecek şekilde işletilmesidir. Bu durumda belli bir işlem türünün tayin edilmediği, tercihin günün şartlarına göre mütevelliyeye bırakılması söz konusudur. Özcan, *a.g.e.*, s. 53.

²⁷ Vakfedilen paranın, rehnî kavî ve kefilî melî yahut ikisinden birisi ile senede ona on bir olmak üzere mütevellî eliyle istirbah ve istiğlal yoluyla işletilmesini, elde edilen gelirin haftada bir kere cuma günü pilav ve zerde pişirilip odanın nefarâtı ve misafir olanlar için kullanılmasını, aynı zamanda yine odanın ihtiyaçları için harcanmasını, yemek yiyen kişilerin yemekten sonra üç ihlas ve fatiha okuyup sevabını vâkıfın ruhuna hediye etmelerini istemiştir. Yemeği pişiren aşçı ve karakullukçulardan her birine iki bayramda yarımşar kuruş verildikten sonra fazla kalırsa asıl vakfa eklenmesini, vakfa odanın yoldaşlarının nâzır olmasını şart koymuştur. Vakfiyenin tescil tarihi 8 Receb 1143/17 Ocak 1731'dir. Bkz. İŞS, Bâb Mahkemesi, *Defter No: 150*, s. 21b, sr. 1.

²⁸ Vakfiyenin tescil tarihi Cemâziyelevvel 1146/14 Ekim 1733'tür. Bkz. İŞS, Bâb Mahkemesi, *Defter No: 157*, s. 90b, sr. 1.

²⁹ Molla Mehmed, Selanik'e bağlı Lankaza nahiyesinde Örüncək adlı köy sınırı dâhilinde sınırları çevrili alta bir, üste bir oda, bir saman hane, bir ahır, harman yeri ve yirmi dönüm meyveli ve meyvesiz bahçesini ve su kaynağı bulunan su gözünü ihtivâ eden çiftlik adındaki evini Allah rızası için vakfederek vakfın tevliyetini yaşadığı sürece kendisi, vefatından sonra ise bağlı olduğu odanın mütevellisinin vakfa mütevellî olmasını şart koşmuştur. Evin kiraya verilerek kira gelirlerinden gerektiğinde tamir ve termim için kullanılmasını, söz konusu odada misafirlere, mücavirlere yemek verilmesini, adı geçen oda ahalisi sefere gittiği zaman kira geliri ile bir at ve sair mühimmat satın alınıp neferâtın münasip bir kişinin sakalık hizmeti görmesini istemiştir. Vakfiyenin tescil tarihi 16 Zilkade 1137/27 Temmuz 1725'tir. Bkz. İŞS, Bâb Mahkemesi, *Defter No: 136*, s. 2a, sr. 1.

³⁰ Odabaşı Hacı Abdullah vakfiyesinde, hayatta olduğu sürece evin tasarrufu kendisinde, vefatından sonra eşine, nesli kesildiği zaman ise 98. Cemaat neferâtına mahsus odanın vakıf mütevellisi olan kişinin aynı zamanda vakfın da mütevellî olması, adı geçen evi kiraya verip elde edilen gelirinden yine aynı odanın kandil ihtiyacı görülerek her ay otuzar akçe harç ve sarf olunmasını ve odanın çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesini istemiştir. Bkz. İŞS, Bâb Mahkemesi, *Defter No: 163*, s. 30b, sr. 1.

³¹ Sekbanbaşı Hacı Yahya, vakfa hayatta oldukça kendisi mütevellî olup, vefatından sonra ise yine 37. Cemaat odasında her kim oda bekçisi ise o kişinin vakfın mütevellisi olmasını şart koşarak fırının tasarruf hakkını mütevellî olan kişiye teslim etmiştir. Vakfiyenin tescil tarihi, 16 Recep 1145/2 Ocak 1733'tür. Bkz. VGM, *Defter No: 732*, s. 151, sr. 134.

³² Camii ve hanın hizasında arsaları da bulunan İbrahim Ağa aynı zamanda hayrat için bir de çeşme yaptırmıştır. Vakfa Edirne'deki Bostancıbaşı'yı nâzır olarak atamıştır. İbrahim Ağa vakfiyesinde, yaşadığı sürece kendisi mütevellî olup, sonrasında mütevellî olarak çocuklarının, nesli kesilmesi halinde azatlı kölelerinin mütevellî olup, vakfın gelir fazlasından han ve dükkânlar ile çeşmenin tamir ihtiyaçlarının karşılanması, artan kalırsa da Medine fakirlerine verilmesini şart kılmuştur. Vakfiyenin tescil tarihi 5 Cemâziyelâhir 1111/28 Kasım 1699'dur. Bkz. VGM, *Defter No: 1570*, s. 1-15.

³³ Baş halife Abdi Efendi, işletilmesi istediği paranın kuvvetli rehin ve sağlam kefil (rehn-i kavî ve kefil-i melî) ile istirbah olunması istemektedir. Vakıf Abdi Efendi vakfın tevliyeti için atamış olduğu kişiyi azlederek vakfın tevliyetini kendi üzerine almış, hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra da Molla Gürani Camii vakfının mütevellisi olan kişinin kendi vakfına da mütevellî olmasını istemiştir. Vakfiyenin tescil tarihi 18 Cemâziyelevvel 1120/5 Ağustos 1708'dir. Bkz. VGM, *Defter No: 628*, s. 77, sr. 94.

seccade ve tevliyet vazifesi için de belirtilen ücretlerin ödenmesi şart konulmuştur.³⁴ Para vakfı olarak dinî hizmet içeren bir diğer vakıf ise Yeniçeri Ocağı Baş halifesi Osman Efendi tarafından kurulmuştur. Hacı Osman Efendi, vakfettiği 400 kuruşun istirbah olunarak elde edilen gelir ile İstanbul'da bulunan Fatih Sultan Mehmed Hân Camii'nde, vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanmasını şart olarak koymuştur.³⁵

Toplumun genelini ilgilendirecek eğitim faaliyetleri için de Osmanlı toplumunda yoğun bir şekilde vakıf kurulmakla birlikte incelenen dönem için yeniçeri kimliğinde olup, bu amaca hizmet edecek konuda vakfiye sayısı birdir. Dinî ve sosyal hizmetli vakıflar dışında tespit edilen bu vakfiye, vâkıfın şartları incelendiğinde dinî hizmetli vakıflar içerisinde de değerlendirmeye açık olup, burada eğitim hizmetiyle kurulan vakıf sınıflandırmasında yer almasının daha uygun olacağı düşünülmüştür. Vakfın kurucusu aslında bir yeniçeri ağasının oğludur. Para vakfı olarak kurmuş olduğu ve 250 kuruş nakit paranın istirbah ve istiğlal yoluyla nemalandırılarak (onu on bir olmak üzere) elde edilen gelirle, babası Yeniçeri Ağası Mehmed Ağanın Gesi köyünde yaptırmış olduğu camide müderris olan kişinin her hafta pazar günleri namazdan sonra ayet ve hadislerden vaaz ve nasihat edip isteyenlere fıkıh dersi vermesini istemektedir.³⁶ Bu bilgilerden vakfiyesi daha önceki dönemlere ait olduğunu tahmin ettiğimiz ve Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa tarafından yaptırılan bir caminin olduğu da anlaşılmaktadır. İlgili vakfiyede olduğu gibi Osmanlı toplumunda birçok vakıf kuruluşunun toplumun eğitim seviyesini yükseltmeye ve geliştirmeye yönelik olduğu görülmektedir.

Ocağın kendi ihtiyaçları dışında sosyal hizmet içeren ve bu dönem için tespit edilen tek vakfiye Eylül 1744 tarihli olup, yeniçeri ağası olduğunu tahmin ettiğimiz Hacı İbrahim Paşa tarafından kurulmuştur. Kızıltaş Mahallesi'nde bulunan altı adet attar ve duhâni dükkânları ile bir adet mülk mahzenini vakfeden Hacı İbrahim Paşa, mahzen ve dükkânların kirasından elde edilen gelirlerle Şeref Mahallesi'nde inşa ettirdiği çeşmenin tamir masraflarının karşılanması, çeşme için vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin ödenmesi, eğer para artarsa uygun mahallerden akâr satın alınarak vakfa eklenmesini şart koymuştur.³⁷

Aşağıda yer alan Tablo 1'de yeniçeriler tarafından kurulan vakıf örnekleri yer almaktadır. Tabloda yer alan vakıflar hizmet türüne göre sınıflandırılmıştır. Sosyal yardımlaşma dinî açıdan bir hizmet olarak yorumlandığında bütün vakıfları bu kategoride ele almak mümkündür. Fakat buradaki amacımız dinî ibadetlerin yerine getirilmesi gayesi ile kurulan vakıflardır. Ayrıca tabloda vakfın adı, vakfiyenin tanzim tarihi, vakfın kurulduğu yer, vakfın akârları ve vakfiyede yer alan şartlar/hizmetler de yer almaktadır. Dinî hizmetleri içeren vakıflar, çoğunlukla nukud vakfı ya da ev/dükkân gelirleri ile ilgili caminin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve çalışanların ücretlerinin ödenmesine yöneliktir. Ocağın ihtiyaçlarını görmeye yönelik sosyal hizmetleri içeren ve ocak içerisinde yoldaşlar arasında dayanışmayı sağlayan vakıflar daha çok kurucularının bağlı olduğu odanın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Çalışmaya konu olan dönemi içeren vakıflardan bu konular dışında toplumun yararına hizmet edecek vakıf ile tablonun sonunda yer alan ve eğitim başlığı altında incelenen vakıflar da bulunmaktadır.

Tablo 1 Hizmet Türüne Göre Yeniçerilerin Kurdukları Vakıflar

Dinî Hizmetler	
1.	
Vakfın Adı	Yeniçeri Ocağı'nda Başçavuş, Anber Ali Çavuş Ağa (Anber Ali Ağa bin Yakub)
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	Muharrem 1005/Ağustos-Eylül 1596
Vakfın Kurulduğu Mahal	İstanbul Sofular Mahallesi
Vakfın Akârları	İstanbul/Kızıl Minâre Mahallesi'nde bulunan on üç odanın kira gelirleri.

³⁴ İstanbul'da Kürekçibaşı Mahallesi'nde beş adet ev ve 60 kuruş nukud vakfeden vâkıf, vakfın tevliyetini kendi üzerine alıp, nesli kesilinceye kadar da kendi soyundan gelen kişilerin bu hizmeti görmesini istemiştir. Nesli kesildiği zaman ise Çivcizade Mahallesi'nden âlim bir kimsenin müteveli olarak atanmasını şart koşturmuştur. Vakfiyenin tescil tarihi, 7 Zilkade 1179/17 Nisan 1766'dır. Bkz. VGM, *Defter No: 624*, s. 524, sr. 474.

³⁵ Baş halife Osman Efendi vakfiyesinde, vakfın mütevellisi olarak hayatta oldukça kendisi, vefatından sonra ise kendi soyundan gelen kişilerin vakfa müteveli olmasını, nesli kesildiği zaman da hâkimin vereceği bir kararla uygun bir kimsenin müteveli tayin edilmesini, Rumeli Kazaskeri olan kişilerin vakfa hasbî nâzır olarak atanmalarını, masraflardan fazla kahr ise esas vakıf malına eklenmesini ve tamamının istirbah olunmasını istemiştir. Vakfiyenin tescil tarihi 2 Rebiülevvel 1124/9 Nisan 1712'dir. Bkz. VGM, *Defter No: 623*, s. 120, sr. 131.

³⁶ Vakıf, vakfın tevliyetini hayatta oldukça Abdülkerim bin Çelebi'ye, onun vefatından sonra ise ehil olan kişiye verilmesini şart koymuştur. Adı geçen köy halkının vakfa nâzır olmalarını istemiştir. Vakfiyenin tescil tarihi 25 Cemâziyelâhir 1136/21 Mart 1724'tür. Caminin inşa edilmiş olduğu Gesi köyünün nerede olduğu konusunda belge çok net olmamasından dolayı okunamamıştır. Bkz. VGM, *Defter No: 484*, s. 181, sr. 3.

³⁷ Vakıf, hayatta oldukça vakfın mütevellisi kendisi olup vefatından sonra "evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâdım" olacak şekilde vakfın mütevellisi olmalarını ve soyu kesilmesi durumunda da dindar bir kimsenin müteveli tayin edilmesini, Yeniçerileri Ağası olanların da vakfa nâzır olmalarını istemiştir. Vakfiyenin tescil edildiği tarih 17 Receb 1157/5 Eylül 1744 tarihidir. Bkz. VGM, *Defter No: 631*, s. 126, sr. 91.

**XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA YENİÇERİLER TARAFINDAN KURULAN VAKIFLAR:
İSTANBUL ÖRNEĞİ**

Şartları/Hizmetleri	Vakfedilen evin kirası geliri ile Sofular Camii'nde, vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanması.
2.	
Vakfın Adı	Yeniçeri Ocağı Baş halifesi, el-Hac Abdi Efendi bin Hasan
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	18 Cemâziyelevvel 1120/5 Ağustos 1708
Vakfın Kurulduğu Mahal	İstanbul Molla Gürani Mahallesi
Vakfın Akârları	Galata/ Kasımpaşa Kasabası/Kete Huriye Köyü'nde bulunan ev ve 150 Kuruş nakit para.
Şartları/Hizmetleri	Vakfedilen evin kirası ile nakid paranın da nemalandırılmasından elde edilen gelir ile Molla Gürani Camii'nde, vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanması.
3.	
Vakfın Adı	Dergâh-ı Âli Yeniçeri Ocağı Kapı Halifesi Hüseyin Efendi ibn Hasan
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	7 Zilkade 1179/17 Nisan 1766
Vakfın Kurulduğu Mahal	Topkapı/Kürekçi başı Mahallesi
Vakfın Akârları	Kürekçi başı Mahallesi'nde beş adet ev ve 60 kuruş nakit para
Şartları/Hizmetleri	Vakfedilen evin kirası ile nakid paranın da nemalandırılmasından (onu on bir olmak üzere) elde edilen gelir ile Çivizade Camii'nde, vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanması.
4.	
Vakfın Adı	Yeniçeri Ocağı Baş halifesi, el-Hac Osman Efendi ibn Mehmed Efendi
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	2 Rebûulevvel 1124/9 Nisan 1712
Vakfın Akârı	400 kuruş nakit para
Şartları/Hizmetleri	Nakid paranın istirbah olunarak elde edilen gelir ile, Ebulfeth Sultan Mehmed Hân Gazi Camii'nde vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanması.
5.	
Vakfın Adı	Dergâh-ı Âli Yeniçerileri Ağası İbrahim Ağa İbni Ebubekir
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	5 Cemâziyelâhir 1111/28 Kasım 1699
Vakfın Kurulduğu Mahal	Edirne kazasında Üsküdar Nahiyesi
Vakfın Akârları	Edirne/Üsküdar Nahiyesi/Akça İbrahim Köyü yakınlarındaki han, han havlusunda bir adet ekmek fırını, bir adet berber dükkânı, bir adet nalbant dükkânı ve bir adet bakkal dükkânı.
Şartları/Hizmetleri	Kira gelirleri ile caminin çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi, Cami'de, vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanması.
Sosyal Hizmetler / Ocağın Kendi İhtiyaçlarını Karşılamaya Yönelik	
1.	
Vakfın Adı	Dergâh-ı Âli Yeniçerilerinin 2. Cemaatinden, Molla Mehmed bin Abdünnebi bin Osman
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	16 Zilkade 1137/27 Temmuz 1725
Vakfın Kurulduğu Mahal	Selanik/Ahmed Subaşı Mahallesi
Vakfın Akârı	Selanik/Lankaza Nahiyesi/Örüncek Köyü çiftlik evi.
Şartları/Hizmetleri	Kira gelirlerinden öncelikle çiftlik evinin tamir masraflarını karşılaması, arta kalan paranın 2. Cemaat Odasının yemek masrafları, sefer zamanı çeşitli mühimmatların alınması ve yine sefer zamanı münasip bir kişinin sakalık hizmetinde bulunması için sarf edilmesi.
2.	
Vakfın Adı	Dergâh-ı Âli Yeniçerileri Ağası Mehmed Ağanın Kethüdarları olan 64. Cemaatinden Muslu Ağa Bin Ömer Bin Hüseyin
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	8 Receb 1143/17 Ocak 1731
Vakfın Akârı	1.250 kuruş nakit para
Şartları/Hizmetleri	Paranın istirbah ve istiğlal yoluyla nemalandırılarak (onu on bir olmak üzere) 64. Cemaat odasının yemek masrafları, odanın ihtiyaçları için harcanması ve yemek pişirenlere vakfiyede belirtilen ücretlerin ödenmesi.

NAİME YÜKSEL KARASU

3.	
Vakfın Adı	Dergâh-ı Âli Yeniçerinin 98. Cemaatinden, Sabıkan Odabaşı, Hacı Abdullah bin Odabaşı Hacı Mehmed
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	18 Receb 1148/4 Aralık 1735
Vakfın Kurulduğu Mahal	Mimar Sinan Mahallesi/İstanbul
Vakfın Akârı	Mimar Sinan Mahallesi'nde ev.
Şartları/Hizmetleri	Evin kira gelirlerinden 98. Cemaat odasına vakfedilen kandilin giderleri için her ay otuzar akçe harç ve sarf olunması ve odanın çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi.
4.	
Vakfın Adı	Dergâh-ı Âli Yeniçerinin 1. Ağa Bölüğü mütekkaitlerinden Halil Ağa bin Mustafa
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	5 Cemâziyelevvel 1146/14 Ekim 1733
Vakfın Akârı	1.250 kuruş nakit para
Şartları/Hizmetleri	Paranın istirbah ve istiğlal yoluyla nemalandırılarak (onu on bir olmak üzere) elde edilen gelir ile 1. Ağa bölüğünün oda emektarı, mütekkait ve ihtiyarlarının yemek giderleri için sarf edilmesi.
5.	
Vakfın Adı	Yeniçerilerin 37. Cemaatinden Sekbanbaşı/Korucu el-Hac Ali bin el-Hac Yahya
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	16 Receb 1145/2 Ocak 1733
Vakfın Kurulduğu Mahal	Molla Hüsrev Mahallesi
Vakfın Akârı	Galata'da dükkân (çörekçi fırını-tüm eşyasıyla birlikte)
Şartları/Hizmetleri	Fırının kirasından elde edilen gelire koyun eti, pirinç, bal, yağ, nohut, tuz, biber, zağferan ve sair gerekli malzemenin alınarak her cuma günü 37. Cemaat odasında yahni, pilâv ve zerde pişirilmesi için sarfedilmesi,
Eğitim	
Vakfın Adı	Sabıkan Yeniçeri Ağası Mehmed bin Abdullah Ağanın büyük oğlu Ali Bey
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	25 Cemâziyelâhir 1136/21 Mart 1724
Vakfın Kurulduğu Mahal	Kemalpaşa Mahallesi
Vakfın Akârı	250 Kuruş nakit para
Şartları/Hizmetleri	Paranın istirbah ve istiğlal yoluyla nemalandırılarak (onu on bir olmak üzere) elde edilen gelirin babası Mehmed Ağanın Gesi köyünde yaptırmış olduğu mescidinde müderris olan ve taliplilere ayet ve hadislerle dayanarak vaz u nasihat eden ve İslam Hukuku (fıkıh) dersleri veren Süleyman Efendi'nin ücretin karşılanması.
Sosyal Hizmetler	
Vakfın Adı	El-Hac İbrahim Paşa
Vakfiyenin Tanzim Tarihi	17 Receb 1157/5 Eylül 1744
Vakfın Kurulduğu Mahal	Molla Şeref
Vakfın Akârları	Kızıлтаş Mahallesi'nde altı adet attar ve duhâni dükkânları ile bir adet mülk mahzen.
Şartları/Hizmetleri	Mahzen ve dükkânların kirasından elde edilen gelirler ile Şeref Mahallesi'nde inşa eylediği çeşmenin tamir masraflarının karşılanması, çeşme için vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getiren görevli ücretlerinin karşılanması. Arta kalan olursa uygun mahallerde akâr satın alınarak vakfa eklenmesi.

Vakfiyesine ulaşamadığımız ancak mütevellî, tahsildar, cüzhan gibi çeşitli görevlere atamaların yapıldığı ya da ulûfesinin bir vakfa bağışlandığı, bunların dışında yine Yeniçeri Ocağı'na mensup kimselerin kurduğu ya da bir şekilde dâhil olduğu vakıflar da bulunmaktadır. Mayıs 1705 tarihli berat kaydında İstanbul'da Tavukpazarı yakınlarında Bâbüssaade Ağası Hüseyin Ağa Camii Vakfı'na mülhak (ilave edilmiş) Dergâh-ı Âli Yeniçerileri Bölükbaşısı Mehmed Ağa Vakfı'na mütevellî olan kişinin yerine Hüseyin Halife'nin atanması uygun görülmüştür.³⁸ Mayıs 1729 tarihli bir başka belge ise Yeniçeri Kethüdası Süleyman Paşa Vakfı'na tahsildar atamasını konu almaktadır. Bu vakıf Saraçhane yakınlarında olup günlük beş akçe vazife ile câbîsi (tahsildar) olan Ahmed'in yaptığı bu görev başka bir kişiye verilmektedir.³⁹ Bir başka vakıf ise Aksaray civarında Yeniçeri

³⁸ 25 Muharrem 1117/19 Mayıs 1705 tarihli belge için bkz. BOA, C.EV., 107/5306.

³⁹ 3 Şevvâl 1141/2 Mayıs 1729 tarihli belge için bkz. BOA, C.EV., 161/8033.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA YENİÇERİLER TARAFINDAN KURULAN VAKIFLAR: İSTANBUL ÖRNEĞİ

Kâtibi Hüseyin Ağanın kurmuş olduğu Mektep vakfıdır. Vakfa günlük beş akçe vazife ile câbi olan Mehmed, bu görevi kendi rızasıyla başka birine bırakmaktadır.⁴⁰ Yine İstanbul, Yenikapı'da Yeniçeri Kâtibi Mehmed Efendinin kurmuş olduğu Mevlevihane vakfına günlük bir buçuk akçe vazife ile ecza-i şerife görevini Derviş Mehmed Hasan'a kendi rızasıyla bu görevi bırakmakta ve ondan boşalan göreve de başka biri atanmaktadır.⁴¹

Bazı yeniçerilerin ulûfelerini bir hayır için bir vakfa bağışladıklarını gösteren kayıtlar da bulunmaktadır. Dergâh-ı Âli Yeniçerilerinin 67. Cemaat Odası'ndan olan Mehmed Ağa yevmi kırk akçe ulûfesini, Musul'da Babü'l-Irak Mahallesi'nde bulunan Abdülmabud Mescidi'nin tamir ve termimine vakf etmiştir. Vakfın nâzırı olan Hattat Molla Yusuf'un bu parayı Musul cizyesi malından alması için berat verilmesini talep etmektedir.⁴² Yeniçeri kimliği ile kurulmuş ya da bir şekilde içerisinde yer almış olan tüm bu vakıflar şehrin ve ocağın iktisadî hayatı açısından önem arz etmekle birlikte bu dönemde sahip olmuş oldukları mal varlığını, servet statülerini göstermesi bakımından da önemlidir. Tüm bu vakfiyelerde dikkati çeken en önemli husus vâkıfların iki temel neden üzerine vakıf kurmalarıdır. Bunlardan ilki ocağın ve dolayısıyla da yoldaşların ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulması, ikinci olarak ise inanç dünyalarına yönelik dinî etkinin azımsanmayacak boyutta olup vâkıfın ölümden sonra da sevap kazanma isteğidir.

SONUÇ

Geçmişte ve günümüzde vakıf müessesesi genelde toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında toplumda gördüğü sosyal fonksiyonları vasıtasıyla önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı şehirlerinde toplumsal, kültürel, ekonomik ve daha birçok açıdan şehirlerin gelişmesine, bayındır ve refah bir duruma gelmesine büyük bir katkı sağlayan vakıf sistemi, dönemin şartlarına uygun olarak gelişmiş ve önemi gittikçe artarak şehir hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Vakıflar Osmanlı Devleti'nde toplumsal çatışmayı engelleyerek gelir-servet dağılımını ve bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyerek toplumda gördüğü hizmetler nedeniyle istihdamı artırarak toplumsal bütünleşmeyi sağlamıştır. Temel işlevi kamusal ihtiyaçları gidermek olan vakıf kurumunun toplumda sosyal bütünleşmenin gelişmesine etki ettiği açıkça görülmektedir.

Yeniçerilerin ekonomik alandaki güçlerinin en güzel kanıtı, vakıf müessesesi içerisinde yer almaları olmuştur. Sosyal ve dinî hizmetlere yönelik kurmuş oldukları vakıflarda öncelikleri vakfetmiş oldukları para ya da gayrimenkulün gelirlerinin ocağın ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Yeniçeri kimliği ile kurulmuş ya da bir şekilde içerisinde yer alınmış olan tüm bu vakıflar, şehrin ve ocağın iktisadî hayatı açısından önem arz etmekte, bu dönemde sahip olmuş oldukları mal varlığını, servet statülerini göstermesi bakımından sağlam veriler sunmaktadır. İncelenen vakfiyelerde yoldaşların ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulması dışında bir diğer dikkat çeken husus ise inanç dünyalarına yönelik dinî etkinin azımsanamayacak boyutta olmasıdır.

Vakıfların gördükleri hizmetlerin en yaygın olanlarından biri, şüphesiz sosyal yardım ve dayanışma hizmetleridir. Yeniçeriler tarafından kurulan vakıf örneklerinde özellikle ocağın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik gerek yoldaşlara yiyecek temini ve gerekse de ilgili odaların çeşitli ihtiyacının karşılanması sosyal yardımın ötesinde ocak içinde dayanışmayı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Özellikle odanın ihtiyaçları adı altında ve sefer zamanında çeşitli mühimmatların alınması ve yine sefer zamanı münasip bir kişinin sakalık hizmetinde bulunması için vakıf gelirlerinin sarf edilmesi bu dayanışmayı göstermektedir. Bu amaçla yardım sağlayan vakıflar çok büyük gelir getirisine sahip olmamakla birlikte kurucuları olan vâkıflar da çok da zengin kişiler değildir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet / Evkaf (C.EV.), Evrak nr. 107/5306; 161/8033; 86/4279; 429/21717; 436/22097.

2) İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

İstanbul Bâb Mahkemesi, Defter nr. 136, 150, 157, 163.

3) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGM)

Defter nr. 484, 623, 624, 628, 631, 633, 732, 1570.

⁴⁰ 9 Receb 1143/18 Ocak 1731 tarihli belge için bkz. BOA, C.EV., 86/4279.

⁴¹ 29 Zilhicce 1146/2 Haziran 1734 tarihli belge için bkz. BOA, C.EV., 429/21717.

⁴² "Medine-i Musul'da Babü'l-Irak Mahallesi'nde vâki' Abdülmabud Mescid-i Şerifinin bir yerden bir akçe ve bir habbe vakfı olmamağla Dergâh-ı Âli Yeniçeri Ocağı'nda 67. Cema'ât odasından olup mutasarrıf olduğu yevmi kırk akçe ulûfesini hasbete'n-lillahi te'âlâ mescid-i mezkûrun ta'mir ve termimine ve sâir iktizâ eden masârifâtına vakf idüb, vakf-ı mezbûr nâzırı olan Hattat Molla Yusuf ma'rifetiyle harç ve sarf ve i' mâr olunmak şartıyla yevmi kırk akçe ulûfesini Musul cizyesi malından ve mezbûr mescid-i şerife ta'yin olunub berât-ı âli-şân ihsân buyrulmak bâbında arz olundu." 30 Zilkade 1123/9 Ocak 1712 tarihli belge için bkz. BOA, C.EV., 436/22097.

Basılı Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

ALTINAY, Ahmet Refik, *Hicri Onuncu (Miladi On altıncı) Asırda İstanbul Hayatı (961-1000/1553-1591)*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.

ARSEBÜK, Esat, “Mameleke İstinat Eden Şahsiyet: Vakıf”, *Adliye Ceridesi*, İstanbul 1937.

BARCAN, Ömer Lüffi-AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, Baha Matbaası, İstanbul 1970.

BERKİ, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1966.

_____, “Hukukî ve İctimaî Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, S. V, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1962, s. 9-13.

CANATAR, Mehmet, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600) Tarihi*, İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2004.

CANSEL, Erol, “Vakıf, Kuruluşu, İşleyişi ve Amacı”, *Vakıflar Dergisi*, S. XX, Mas Matbaacılık, Ankara 1988, s. 321-327.

ÇİZAKÇA, Murat, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.

HATEMİ, Hüseyin, *Önceki ve Bugünkü Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C. I, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2009.

KOZAK, İ. Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya 1994.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, S. I, Ankara 1938, s. 1-6.

MARDİN, Şerif, *Makaleler, Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

ÖZ, Tahsin, *İstanbul Camileri*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1987.

ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları-Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

PAKALIN, M. Zeki “Vakıf”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, MEB Yayınları, İstanbul 1983, s. 577-580.

QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1896.

TOPLALOĞLU, Bekir-KARAMAN, Hayrattın, *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, Elif Ofset, İstanbul 1979.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi-Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

_____, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, S. XX, Mas Yayıncılık, Ankara 1988, s. 403-408.

_____, “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. III, İstanbul 1982, s. 143-164.

YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü*, Dilek Matbaası, Sivas 1998.

ZAİM, Sabahattin, “Vakıfların Milli Ekonomiye Etkileri”, *V. Vakıf Haftası Semineri (7-13 Aralık 1987)*, VGM, Ankara 1988, s. 209-212.

**XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA YENİÇERİLER TARAFINDAN KURULAN VAKIFLAR:
İSTANBUL ÖRNEĞİ**

ÖZ

Alman kökenli bilim insanı Müller, orta sınıfa mensup, zengin ve entelektüel bir ailede dünyaya gelmiştir. I. Petro döneminde Alman-Rus bilim insanlarının ortak çalışmalar yapmaları ve bilhassa Alman bilim insanlarının Rusya'ya gitmeleri Müller'i de etkilemiş ve Müller lisans mezunu bir tarihçi olarak Rusya'ya gittikten sonra bilimsel çalışmalarının neredeyse tamamını orada yapmıştır. Kısa süre sonra girdiği ve uzun yıllar hizmet ettiği Petersburg Bilimler Akademisi'nde mühim görevler almıştır. Yine I. Petro döneminde başlayan keşif gezileri Müller'in asıl çalışma sahasını keşfetmesini sağlamıştır. Daniel Gottlieb Messerschmidt'in (1685-1735) Sibirya araştırmaları Müller'i etkilemiştir. Bununla birlikte 1725 yılında I. Petro tarafından görevlendirilen Vitus Bering'in, Asya ve Amerika arasındaki kara ve deniz bağlantılarını bulmak için düzenlediği Birinci Kamçatka Keşif Gezisi de Müller'in Sibirya'ya olan ilgisini artırmıştır. Böylece Müller 1733 yılında yapılan İkinci Kamçatka Keşif Gezisi'ne başvurmuş ve kabul edilmiştir. Bu gezide çok sayıda malzeme toplayarak Sibirya halklarını tasvir etmiştir. Yaklaşık on yıl süren bu gezinin ardından Sibirya tarihi alanında eserlerini meydana getirmiştir. Bunlardan en önemlisi dört ciltten oluşan *İstoriî Sibiri* adını taşıyan Rusça kaleme alınmış Sibir Tarihi'dir. Bu eserde, Yermak ile olan savaş ve Sibirya şehirlerinin inşası da dâhil Sibirya'nın eski çağdan XVIII. yüzyıla dek tarihi anlatılmıştır. Müller yaptığı çalışmalar ile Batı'nın araştırma metotlarını Rusya'da tatbik etmiş ve modern Rus tarihçiliğinin kurucularından olmuştur.

Müller'in çalışmalarının ardından Rusya'daki ilk etnografya müzesi ve etnografya kürsüsü tesis edilmiştir. Norman teorisi yine onun konferansından sonra Rusya'da büyük tartışmalara yol açmıştır. Tarihçilik dışında başka görevlerde de bulunmuş, II. Yekaterina döneminde rektörlüğe kadar yükselmiştir. Sibirya araştırmalarının öncü ismi Müller'in hayatı ve bilimsel kişiliği bilhassa Alman ve Rus tarihçileri tarafından incelenmiştir. Avrupa'nın geri kalanında Müller'e dair az sayıda müstakil bir çalışma bulunmaktadır. Türkiye'de ise bu konuda henüz müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak Sibirya'daki Türk halklarına yönelik araştırmaların önünü açan ve seyrini değiştiren Müller'dir. Müller, Rusya'da Sibirya Türklerine yönelik çalışmaların yöntemlerine tesir etmiştir. Zira Müller Türk ve Fin-Ugor halklarının maddi ve manevi yaşamları hakkında bilgiler toplayarak onların tarihî, coğrafi, kültürel ve dinî hususiyetlerini açıklamaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Sibirya'daki Türk halklarının Rusya İmparatorluğu'na sosyokültürel, siyasi ve iktisadi olarak eklenmelerine etki eden unsurları da araştırmıştır. Bu bakımdan Türkiye'de Müller'in bilimsel kişiliğinin ve çalışmalarının bilinmesi mühimdir.

Bu çalışmada Müller'in bilimsel kariyeri ile ilgili en önemli kaynak olarak otobiyografisinden yararlanılmıştır. Bunun dışında 20. yüzyılda, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde yazılan biyografiler mühim yer tutar. Ancak bu biyografilerde Müller'in orta sınıfa mensup olduğu vurgulanmıştır. Bu konuda önyargılar göze çarpmaktadır. Norman teorisine şiddetli eleştiriler de biyografilerdeki sert ifadelerin oluşumuna tesir etmiştir. Bunun tam aksi değerlendirmeler Alman bilim insanlarının yazdığı biyografilerde görülür. Bu biyografilerde Müller'in etnografya biliminin kurucusu olduğu ifade edilmektedir. Ancak Rusça kaynakların yeterince kullanılmadığı görülür. Bu bakımdan çalışmada biyografiler dikkatle değerlendirilmiştir. Doğrulanamayan bilgilere yer verilmemiştir. Böylece Müller'in hayatı, bilimsel faaliyetleri ve katkılarını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Etnografya, Kamçatka, Bilimler Akademisi.

*Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, E-Posta: akbaba@ogu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1082-616X.

THE FORGOTTEN PIONEER OF SIBERIAN STUDIES: GERHARD FRIEDRICH MÜLLER

ABSTRACT

Müller, a scientist of German origin, was born into a bourgeois, educator family. The joint studies of German-Russian scientists during the reign of Peter the Great, especially the fact that German scientists went to Russia, also influenced Müller. After Müller went to Russia as a graduate historian, he carried out almost all of his scientific studies there. He took important positions at the Petersburg Academy of Sciences, which he entered shortly after and served for many years. Also, the expeditions that started during the reign of Peter the Great enabled Müller to discover his main field of work. The Siberian studies of Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685-1735) influenced Müller. Again in 1725, the First Kamchatka Expedition organized by Vitus Bering, who was commissioned by Peter I, to find the land and sea connections between Asia and America, also increased Müller's interest in Siberia. Thus, Müller applied for the Second Kamchatka Expedition in 1733 and was accepted. In this trip, he collected many materials and described the people of Siberia. After this trip, which lasted about ten years, he created the most important works in the field of Siberian history. The most important of these is *Istorii Sibiri*, which consists of four volumes. In this work, the war with Yermak, the construction of Siberian cities, including the construction of Siberia from ancient times to XVIII. Century has been told. He applied the research methods of the West in Russia and became one of the founders of modern Russian historiography.

After Müller's work, the first ethnographic museum and ethnography chair in Russia were established. Norman theory again caused great controversy in Russia after his conference. He also served in other duties besides historiography, He rose to the position of rector during the Yekaterina II reign. The life and scientific personality of Müller, the pioneer of Siberian studies, has been studied especially by German and Russian historians. Few monographs exist in the rest of Europe. In Turkey, however, a monograph has not been conducted yet. Müller influenced the methods of studies on Siberian Turks in Russia. Because Müller collected information about the material and spiritual lives of the Turkish and Finno-Ugric peoples and tried to explain their historical, geographical, cultural and religious characteristics. In addition, he investigated the factors affecting the socio-cultural, political and economic articulation of the Turkic peoples in Siberia with the Russian Empire. In this respect, it is important to know Müller's scientific personality and works in Turkey.

In this study, Müller's autobiography was used as the most crucial source of his scientific career. Apart from this, biographies written in the 20th century during the Union of Soviet Socialist Republics hold an essential place. However, in these biographies, Müller's bourgeois origins are emphasized and there is prejudice. Severe criticism of the Norman theory also influenced the formation of harsh expressions in the biographies. In this regard, it has to be carefully studied. Evaluations to the contrary are seen in the biographies written by German scientists. In these biographies, it is stated that Müller was the founder of the science of ethnography. It is also seen that Russian sources are not used enough. In this respect, biographies were carefully evaluated in the study. Unverifiable information is not included. Thus, it is aimed to reveal Müller's life, scientific activities and contributions.

Keywords: Russia, Ethnography, Kamchatka, Academy of Sciences.

GİRİŞ

Alman kökenli Rus tarihçi, Büyük Kuzey Seferi'nin katılımcılarından biri ve Petersburg Bilimler Akademisi'nin üyesi olan Gerhard Friedrich Müller, Sibiry ve Çin araştırmalarında önemli bir yer tutar. Sibiry halkları üzerine yaptığı çalışmalar ile etnoloji ve etnografya alanlarında da öncülerden biri olarak kabul edilmektedir. Almanca¹ ve Rusça yazında, bilhassa 20. yüzyılda Müller biyografilerinin sayısı artmıştır. Ancak Türkçe yazında bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma yoktur. Sibiry tarihi ve Sibiry Türkleri ile ilgili çalışmalar için Müller'in çalışmalarını, bilimsel yaşamını ve fikirlerini tanımak ve bilmek mühimdir.

Türkiye'de Müller'in hayatı ve çalışmalarına dair en büyük katkı sağlayan çalışmalardan biri Fatih Ünal'ın "*Çarlık Döneminde Rusların Sibiry Araştırmaları*" adlı makalesidir. Makalede Müller'in akademik yaşamından ve eserlerinin muhtevasından bahsedilmiştir.² Sibiry tarihi çalışmalarının öncü isimlerinden olan İlyas Topsakal *Sibiry Tarihi* adlı çalışmasında Müller'den bahsetmektedir. Topsakal bu eserinde Müller'in eserlerinin Sibiry çalışmaları açısından "*en önemli bilgi ve katkıyı*" sağladığını yazmaktadır.³ Ayrıca Topsakal, 2014 yılında *Siberian Studies*'te yayımlanan "*An Analysis of Studies on Siberian History, Culture, Archeology and Civilization*" başlıklı makalesinde, Müller'in 1842 yılında yayımlanan "*The Conquest of Siberia and The History of the Transactions, Wars, Commerce, &C. & C. Carried on Between Russia and China, From The*

¹ En önemli çalışmalardan biri Peter Hoffmann'ın eseridir. Bk. Peter Hoffmann, *Gerhard Friedrich Müller (1705-1783): Historiker, Geograph, Archivar im Dienste Russlands*, Peter Lang, Frankfurt 2005.

² Fatih Ünal, "Çarlık Döneminde Rusların Sibiry Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, 2015, s. 625-626

³ İlyas Topsakal, *Sibiry Tarihi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 14.

Earliest Period” adlı çalışmasına değinmektedir.⁴ İbrahim Sarı *Türkologlar* adlı çalışmasında Müller’in yaşamından kısaca bahsetmiştir.⁵ Fatih Kirişçioğlu, “*Kazan Hanlığının İşgalinden Sonra Sibiryadaki Dil Politikaları*” adlı makalesinde İkinci Kamçatka Keşif Gezisi münasebetiyle Müller’in adını zikretmiş ve onu sahanın öncülerinden addetmiştir.⁶ Sinan Güzel’in “*Bir Batılının Gözünden 18. Yüzyılda Çuvaşlar: Johann Gottlieb Georgi ve Çuvaşlara İlişkin Kayıtları*” adlı makalesinde de Müller’in adı zikredilmektedir.⁷ İbrahim Arıkan ise “*Gerhard Friedrich Müller’in Kamçatka Ekspedisyonunda Aldığı Çuvaşlarla İlgili Notlar*” adlı tebliğinde Müller hakkında bilgiler vermiştir.⁸

Müller’in biyografisine dair en önemli veri kendisinin *İstoriya Sibiri* adlı eserinin 1937 yılında Moskova’da basılan ilk cildinde yer alan otobiyografisidir.⁹ Yine aynı eser içerisinde S. V. Bahruşin’in “*Miller Kak İstoriik Sibiri*” ve A. İ. Andreyev’in “*Trudi G. F. Millera o Sibiri*” adlı biyografileri büyük katkı sağlamaktadır.¹⁰ Bu biyografilerde yer alan belgeler, Müller’in otobiyografisinde verdiği bilgiler ile karşılaştırılabilir. Ancak yazıldıkları dönem itibarıyla bu biyografilere dikkatli incelenmelidir. Zira iki biyografide de Müller’in orta sınıf, zengin bir aileye mensup olduğu bilgisi bilhassa verilmekte ve iğneleyici ifadeler yer almaktadır.

Dikkat edilmesi gereken bir husus da Müller’in yazım şeklidir. Bu durum kafa karışıklığına yol açabilmektedir. Rusça kaynaklarda Миллер [Miller] şeklinde yazılmış olsa da bunun bir sebebi vardır. Rusların kullandığı alfabede “ü” harfi yer almamaktadır. Benzer sebepten İngilizce yazında da Mueller yahut Muller şeklinde ifade edilebilmektedir. Bu çalışmada ise Almanca yazıma sadık kalınarak ismin yazımında Müller şekli tercih edilmiştir.¹¹ Diğer Almanca isimler de yine Rusça kaynaklarda geçtiği haliyle değil, Almanca orijinali ile yazılmıştır.

1. Öğrenciliği ve Rusya’ya Seyahati

Müller 1705 yılında meşhur bir Alman ailede dünyaya gelmiştir. Herford Gimnaziyumu’nun rektörlüğünü yapan bir ailenin oğlu olarak Vestfalya’da doğmuştur. Ailesi hakkında pek fazla bilgi olmasa da Rus tarihçi Bahruşin iki iddiadan bahseder. İlkine göre Müller’in babası bir papaz, annesi ise tüccar bir aileye mensuptur. Diğerine göre ise annesi ilahiyat profesörü bir babanın kızıdır.¹² Gençken, gimnazyum yıllarında tarihe ilgi duymuştur. 17 yaşındayken Rinteln Üniversitesi’ne başvurmuş ancak bitirememiş ve sonra kısa bir süre Leipzig’de okumuştur.¹³

20. yüzyıl Rus tarihçilerinden bazıları dönem siyasetinin etkisiyle Müller’in burjuva kökenini bilhassa ön plana çıkarmışlardır. Bahruşin’e göre Müller bir süre Leipzig’de okuduktan sonra “*tipik bir Alman burjuva gibi mutluluğu ve zenginliği ilk olarak uzak ve korkunç Rusya’da aramaya*” koyulmuştu.¹⁴ Ancak Müller’in hayatına bakıldığında onu Rusya’ya çeken çok farklı etkenlerin olduğu görülür. Bunların en önemlilerinden biri I. Petro dönemindeki atılımlardır.

Petro döneminde, ülkenin Batı Avrupa sermayesine bağımlı olmaktan kurtarılması ve sonra da yerli sanayinin gelişmesine yönelik hamlelerin yapıldığı görülmüştür. Çar Petro Batılılaşma yolunda bazı adımlar atmış, 1697-1698 yıllarında Almanya, Hollanda, İngiltere ve ardından Avusturya, Polonya ve Rusya güzergâhında seyahatler gerçekleştirmiştir.¹⁵ Kutsal Roma Cermen İmparatoru I. Frederick’i Berlin Bilimler

⁴ Topsakal, “The Conquest of Siberia and The History of the Transactions, Wars, Commerce, &C. & C. Carried on Between Russia and China, From The Earliest Period”, *Siberian Studies*, C. 2, S. 6, 2014, s. 4.

⁵ İbrahim Sarı, *Türkologlar*, Nokta E-Kitap, Antalya, 2017, s. 224.

⁶ Fatih Kirişçioğlu, “Kazan Hanlığının İşgalinden Sonra Sibiryadaki Dil Politikaları”, *1552 ve Sonrası: Kazan’ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni*, Ankara 2004, s. 37.

⁷ Sinan Güzel, “Bir Batılının Gözünden 18. Yüzyılda Çuvaşlar: Johann Gottlieb Georgi ve Çuvaşlara İlişkin Kayıtları”, *Türkbilgi*, S. 29, 2014, s. 102.

⁸ İbrahim Arıkan, “Gerhard Friedrich Müller’in Kamçatka Ekspedisyonunda Aldığı Çuvaşlarla İlgili Notlar” *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara 2013.

⁹ G. F. Müller, “Opisanie Moih Slujb”, *İstoriya Sibiri*, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva, 1937, ss. 147-155.

¹⁰ S. V. Bahruşin, “Kak İstoriik Sibiri”, *İstoriya Sibiri*, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva, 1937, ss. 3-57; A. İ. Andreyev, “Trudi G. F. Millera o Sibiri”, *İstoriya Sibiri*, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva, 1937, ss. 57-145.

¹¹ Önemli bir husus da Rusça yazında yabancı isimlerin okunduğu gibi yazılabilmektedir. Örneğin “Jack” Rusça’da “Джек” [Djek], “George”, “Джордж” [Djordj] olarak yazılmaktadır. (“C” yerine “dj” kullanılması nedeni Rusça’da “c” harfinin olmamasıdır.) Jack London üzerine bir makale yazılacağı ve bu makalede Rusça yazından yararlanılacağı, makale içerisinde de Djek London şeklinde bir yazım tercih edildiği varsayılabilir. Böyle bir kullanım haliyle hatalı olacaktır. Dolayısıyla Müller değil Müller şeklinde yazım doğru olacaktır.

¹² L. İ. Romaşenko, “Gerard Fridrih Miller: Portret İstoriçeskiy Hudojestvenniy”, *O Kamçatke i Stranah Kotorie v Sosedstve c Neyu Nahodyatsya*, Petropavlovsk-Kamçatski 2011, s. 167.

¹³ Rinteln Üniversitesi, konu ile ilgili bazı Rusça makalelerde “Rintel” olarak da geçmektedir. Ancak bu bir yanlış okumadan kaynaklanıyor olabilir. Örneğin V. İ. Federova, üniversitenin adını Rintel olarak ifade etse de atıf yaptığı Bahruşin’in makalesinde net bir şekilde Rinteln şeklinde yazılmıştır. Bkz. V. İ. Federova, “300 Let So Dnya Rojdeniya İstorika i İssledovatelya Avtora Knigi İstoriya Sibiri (Opisanie Sibiri 1750)”, *Kray Naş Krasnoyarskiy*, Klaretianum, Krasnoyarsk 2004, s. 108.

¹⁴ Bahruşin, *agm*, s. 14.

¹⁵ Y. A. Kozlova, “Prebivanie Petra I v Gollandii V 1716-1717 gg. Ekonomičeskiy Političeskiy i Kulturne Aspekti”, *Vestnik MGOU Seriya: İstoriya i Političeskie Nauki*, S. 5, 2015, s. 108.

Akademisi'nin kurulması konusunda ikna etmiş olan Alman filozof Gottfried Wilhelm Leibniz, Petro üzerinde de önemli tesirlerde bulunmuştur. Leibniz, I. Petro ile dört farklı yerde en az beş kez görüşmüştür.¹⁶ Resmî olarak “*Museum Imperialis Petropolitani*” olarak adlandırılan St. Petersburg'daki *Kunstkamera*, I. Petro tarafından reform Rusya'sında bilimi ve eğitimi teşvik amacıyla 1714 yılında kurulmuştur. Bilimler Akademisi kurulduğunda matematik, fizik ve beşeri bilimler olmak üzere üç sınıf meydana getirilmiştir.¹⁷ Sonuç olarak St. Petersburg'da *Kunstkamera* (1713-1714) ve Rusya Bilimler Akademisi'nin (1724-1725) kurulması sayesinde Alman-Rus ortak çalışmaları başlamıştır. Müller üzerine mühim çalışmalar yapmış olan Vermaulen Alman bilim insanlarının Rusya'ya gelmelerinin sebeplerini şöyle özetler:

“Rusya'nın Alman bilim adamlarını Sibirya'ya kabul etmesinin bazı nedenleri vardır: 1) I. Petro sayesinde Rusya'da bilim ile uğraşma ve yüksek maaş alma fırsatı doğmuştur. 2) Ruslar misyonerlik faaliyetlerinden korktukları için Katolik bilim adamlarını (örneğin Leh yahut Fransız) istemiyorlar ve bu nedenle Almanya, Hollanda, Danimarka, İngiltere, İsviçre ve İsveç'te bulunan Protestan bilim adamlarını davet ediyorlardı. 3) Almanlar görece daha iyi eğitim almışlardı.”¹⁸

Rusya'ya gelen Alman bilim insanlarının arasında Müller de vardır. Müller, lisans mezunu unvanıyla 20 yaşında bir genç olarak, 1725 yılında St. Petersburg'a gelmiştir. 1728 Haziran'ından 1730'a dek *Vedomosti* dergisinde editörlük yapmıştır.¹⁹ Yine aynı yıllar arasında Bilimler Akademisi'nin kütüphane müdürü olan Alman bilim insanı Johann Daniel Schumacher'in yardımcısı olarak kütüphanede çalışmıştır. Kısa süre sonra Petersburg Bilimler Akademisi'nin başkanı L. L. Blumentrost'tan teklif almıştır. İlk yardımcı olarak görev almış, 1731 yılında Profesör ve Bilimler Akademisi üyesi olmuştur. Bilimler Akademisi'ne üyeliği hakkında farklı tarihler verilmesi kafa karışıklığına yol açsa da sebebi Müller'in otobiyografisinin yeterince incelenmemesinden kaynaklıdır görünmektedir. Zira Müller'in de ifade ettiği üzere 1730 yılında Blumentrost tarafından Profesör ilan edilmiş ancak sözleşmesi 1 Ocak 1731 tarihinde başlamıştır. Dolayısıyla resmî olarak üyelik tarihi 1731 olarak verilmelidir.

2. Akademik Kariyeri ve İkinci Kamçatka Keşif Gezisi

Müller, Rusya'nın ilk edebî ve popüler-bilimsel dergilerinden olan “*Mesyaçnie İstoriçeskie, Genealogičeskie i Geografiçeskie Primeçaniya v Vedomostyah*” dergisini yayımlamıştır. 1732 yılından itibaren Müller “Rusya'nın Alman dilinde ilk tarih dergisi olan ve Rus tarihi üzerine hem yabancı hem de yerli kaynak ve makaleler yayımlayan “*Summlung Russischer Geschichte*”nin çıkarılmasına ön ayak olmuştur”.²⁰ Yine 1732 yılında “*Sobranie Rossiyskih İstoriy*”i Almanca olarak bastırmak için çabalamış ve Sibirya'ya gidişine dek üç cildi yayımlanmıştır. 1731, 1732 ve 1733 yıllarında akademik dersler vermiştir. Müller'in bilimsel olarak asıl başarısı ve tanınması Kamçatka keşif gezileri ile olmuştur. Müller hayatının geri kalanında tarihi ve etnografyası üzerine çalışacağı Sibirya'yı da bu sayede tanımıştır.

Esasen Sibirya araştırmalarının bilimsel olarak başlaması, Boyar Semyon Remezov'un, kendisini Sibirya'nın coğrafya atlasını ortaya koyan eseriyle kanıtlamış olan Tobolsk'taki oğluna Petro'nun 1696'da yazdığı emirle olmuştur.²¹ Keşif seferleri açısından Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685-1735), Müller'i de derinden etkilemiş olan önemli araştırmalar yapmıştır. Sibirya'nın (1720-1727) ilk doğa bilimcisi olarak kabul edilmektedir. Sibirya'nın batısını, merkezisini ve doğusunun bir kısmını araştırmış ancak “*Sibiriyâ Perlustrata*” da dâhil olmak üzere elyazmaları St. Petersburg arşivinde basılmadan kalmıştır.²² 1725 yılında I. Petro, Asya ve Amerika arasındaki kara ve deniz bağlantılarını bulması için Danimarkalı kâşif Vitus Bering'i görevlendirmiştir. Bering'in düzenlediği ilk gezi Birinci Kamçatka Keşif Gezisi adıyla bilinmektedir. 1725-1730 yılları arasında gerçekleşen bu gezi genel olarak denizde geçmiştir. Bu seferin temel amaçlarından biri Sibirya'nın ve Uzak Doğu'nun doğal kaynaklarını araştırmak, bu bölgelerde sanayiye geliştirmek ve kolonizasyon faaliyetlerinde bulunmaktır.

Asya ile Amerika'nın karadan bağlantısı yahut Kuzey Kutbu vasıtasıyla Çin'e bir geçit olup olmadığını araştırmak üzere düzenlenen İkinci Kamçatka Keşif Gezisi yine Bering tarafından yönetilmiştir. İlkinden farklı olarak denizden ve küçük bir grupla de değil Bilimler Akademisi'ne mensup bilim adamları ile öğrenciler, asistanlar, ressamlar, zanaatkarlar, işçiler ve askerlerin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Müller başta tarihsel araştırmalar için “*De Historia Gentium*” adında bir yönerge hazırlamış ancak geziye katılacak bilim insanı

¹⁶ F. Vermaulen, “Gerhard Frederick Müller and Genesis of Ethnography in Siberia”, *Etnografia*, S. 1, Ocak 2018, s. 42.

¹⁷ D. V. Djohadze, “Vmesto Predisloviya, Petrovskaya Akademiya Nauk i Hudojestv, Akademiya Nauk SSSR i Rossiyskaya Akademiya Nauk Triedinaya Akademiya”, *Markovskie Çteniya*, St. Petersburg-Moskva 2015, s. 22.

¹⁸ Dergi 1727 yılında Bekenstein ve Gross tarafından çıkarılmıştır; Vermaulen, “Gerard Fridrih Miller (1705-1783) i Stanovlenie Etnografii v Sibiri”, *Problemi İstorii Rossii*, S. 7, 2008, s. 182.

¹⁹ Müller, *agm*, s. 147.

²⁰ N. V. Tolgayova, “Gerard Fridrih Miller-İstoriç”, *Vestnik Kamçatskogo Gosudarstvennogo Tehniçeskogo Universiteta*, S. 11, 2010, s. 110. (ss. 110-116)

²¹ Bahruşin, *agm*, s. 7.

²² Vermaulen, “Gerard Fridrih Miller (1705-1783)”, s. 183.

Gmelin hastalanınca onun yerine geziye gitmeyi amaçlamıştır. Müller nihayetinde, Bilimler Akademisi'nin, bölge halklarını kültürel ve dinî olarak araştırmak üzere biri fizik, diğeri doğa tarihi alanında olmak üzere iki profesör aradığını öğrenince geziye katılmak için başvurmuştur. Bilimler Akademisi, 5 Nisan 1733'teki toplantıda Müller'i sefere göndermeyi kabul etmiştir.²³

Müller 8 Ağustos 1733 yılında yola çıkmıştır. On yıl boyunca (1733-1743) Sibirya'nın önemli bölgelerinde araştırmalarda bulunmuş, etnografya araştırmaları için büyük önem arz eden malzemeler toplamış ve arkeoloji ile de meşgul olmuştur. Arşivleri incelemiş, Remezov'un Sibirya Kroniği'ni ortaya çıkarmış ve bilimsel açıdan çok sayıda arşiv malzemesini muhafaza edip belgeleri kopyalamıştır.²⁴ Sibiryalı kadın ve erkeklerin kıyafetlerini de tasvir etmiş ve arkeolojik malzemeleri resmetmiştir. Onun Sibirya halklarıyla ilgili topladığı malzemeler yeni araştırmacıları Sibirya halklarını araştırmaya teşvik etmiştir ve arşiv malzemeleri yıllar boyunca kullanılagelmiştir. Örneğin Müller, gezi sırasında Samoyed, Ostyak, Yakut, Yukagir, Even, Koryak ve Tunguz gibi Sibirya halklarına ait 108 parça kıyafet toplamıştır.²⁵ 1740 yılında, Sibirya'ya geziye katılması için gönderilen tarihçi Johann Eberhard Fischer için bilimsel bir yönerge yazmıştır. Ayrıca Müller gezi boyunca beş büyük cilt oluşturan günlükler tutmuştur.

Müller Yakutsk'ta iken hipokondriya hastalığına yakalanmış ve Kamçatka'ya gidememiştir.²⁶ 8 Ağustos 1743 tarihinde St. Petersburg'a dönmüştür. Döndükten sonra Müller topladığı materyalleri sistemli hale getirmekle uğraşmış ve neticede dört ciltten oluşan *İstori Sibiri* ortaya çıkmıştır. Bu eserde, Yermak ile olan savaş, Sibirya şehirlerinin inşası da dâhil Sibirya'nın eski çağdan 18. yüzyıla dek tarihi verilmektedir. Bilim insanları genelde Müller'in yaşarken yayımlanan eser ve materyallerinden yararlandıkları için basılmayan el yazmaları çok geç gün yüzüne çıkmıştır. Bunlardan biri olan "*Beschreibung Der Sibirischen Völker*" yıllarca yayımlanmadan kalmış ve hatta Moskova'da Dışişleri Bakanlığı Arşivi Moskova Kütüphanesi Koleksiyonu'nda sergilenmesi bile ancak 1936 yılında olmuştur.²⁷ Eser Sibirya halklarını anlatmakta olup 2009 yılında A. H. Elert tarafından tercüme edilmiş ve onun çabaları sayesinde yayımlanmıştır. Sibirya üzerine yaptığı çalışmalardan dolayı Müller'e "*Sibirya tarihinin babası*" denilmiş ve Romaşenko onu "*şahsi çıkarları ile çok az ilgilenen gerçek bir bilim keşişi*" olarak nitelemiştir.²⁸

Müller'in 1757 yılında "*Rassujdenie o Kitayskom Yazıke. İz Pisem Barona Golberga*" adlı makalesi yayımlanmıştır. Geziden döndükten sonra elindeki maddi materyalleri, Rusya'nın dünya tarihindeki rolünü göstermek için mümkün olduğunca fazla kullanmaya, Rusya'nın diğer ülkelerle etkileşimi de dâhil olmak üzere, tarihinin detaylı bir resmini ortaya koymaya çalışmıştır.²⁹ Bunun dışında Müller, Kraşennikov'un çalışmalarına rehberlik etmiş, Steller'in Kamçatka'ya dair kitabı için bir bölüm yazmış ve Rıçakov'un "*İstoriya Orenburga*" (1759) kitabının hazırlanmasına öncülük etmiştir. 1959 yılında Kazan bölgesi halklarının tarihini araştırdığı "*Opisanie Jivuşih v Kazanskoj Gubernii Yazıçeskih Narodov Yako to Çeremis, Çuvaş, Votyakov*" adlı makalesi yayımlanmıştır.

Müller, Rus tarihçiliğine Batı'nın metotlarını kazandıran, ülke tarihçiliğinin merkezinde yer alan bir isim olmuştur. Bu dönemde Müller vasıtasıyla, Rusya'da tarihin, kaynak araştırmalarının ve etnografyanın hızla gelişmesi sayesinde İdil'de yaşayan Fin-Ugor ve Türk halklarına yönelik araştırma ve yazma yöntemleri değişmiştir. Müller'in materyalleri yalnızca Orta İdil'de yaşayan Fin-Ugor ve Türk halklarının manevi ve maddi tasvirlerini yapmaya olanak sağlamamıştır. Bunun yanı sıra, bu halkların gelişimine ve Rus İmparatorluğu'na sosyo-kültürel olarak eklenmesine etki eden tarihî, coğrafi ve jeopolitik şartlara da ışık tutmuştur.³⁰ Dolayısıyla sonraki yıllarda daha ayrıntılı biçimde çalışılan, bilhassa İdil bölgesinin Fin-Ugor ve Türk halkları ile ilgili bilimsel bilgilerin temelini atmıştır.

İkinci Kamçatka Keşif Gezisi dışında bulunduğu görevler ve gerçekleştirdiği faaliyetleri arasında, 1947 yılında Bilimler Akademisi'nin o dönemki başkanı Kirill Grigoryeviç Razumovskiy tarafından üniversitenin Rus tarihçisi ve rektörü olarak atanması dikkat çekmektedir. Müller rektörlük makamında üç yıl bulunmuştur.

Müller'in en ses getiren çalışmalarından bir diğeri Norman teorisi üzerine olmuştur. 1949 yılındaki bir konuşmasında Müller, Rurik hanedanının Norman kökenli olduğunu ve hatta "*Rus*" kelimesinin dahi İskandinav

²³ Andreyev, *agm*, s. 60.

²⁴ Romaşenko, *agm*, s. 167.

²⁵ Vermaulen, "Gerard Fridrih Miller", s. 186.

²⁶ Hipokondriya, ciddi bir hastalığa yakalanma konusunda sürekli bir kaygı ve korku hali olarak tanımlanmaktadır. Bk. M. D. Avia, D. A. Ruiz, "Recommendations for the Treatment for the Hypochondriac Patients", *Journal of Contemporary Psychotherapy*, C. 35, S. 3, Güz 2005, 301.

²⁷ A. H. Elert, "Vvdenie", *Opisanie Sibirskih Narodov Ç. 1, Pamyatniki İstoriçeskoy Misli, Moskva 2009*, s. 8.

²⁸ Romaşenko, *agm*, s. 168.

²⁹ D. V. Tsvetkov, "Rol v Millera v Stanovlenii Russkogo Kitayavedeniya", *Naučno-Tehniçeskie Vedomosti SPBGPU*, C. 10, S. 1, 2019, s. 34.

³⁰ N. O. Şkerdina, "Narodi Srednego Povoljya i Arhivnih Materialah G. F. Millera", *Vestnik Samarskogo Universiteta, İstoriya Pedagogika, Filologiya*, C. 26, S. 1, 2020, s. 11.

dilinden geldiğini öne sürmüştür. Ancak Kiev Rusya'sının Slavlar tarafından değil, Normanlar tarafından kurulduğunu öne süren bu teori büyük tepki toplamış ve Müller konuşmasını dahi bitirememiştir. “*Proishojdenie Naroda i İmeni Rossiyskogo*” başlıklı bu teorisi yahut tezinin basılı hali de yasaklanmıştır.³¹ Norman teorisinden dolayı ciddi eleştiriler alan Müller'in bir sonraki mühim çalışması “*Sobiraniya Rossiyskih İstoriy*” yayını Almanca olarak devam ettirmek olmuştur. 1758 yılında gerekli izinleri almış ve bu eserin 1765 yılına dek dokuz cildi yayımlanmıştır.³²

1961 yılında *Kunliga Vetenskapsakademien*(İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi) üyesi seçilen Müller, İmparatoriçe II. Yekaterina döneminde bilimsel tanınırlık açısından kariyerinin en parlak yıllarını yaşamıştır. II. Yekaterina'nın Eylül 1762'de taç giymesinin ardından Akademi'nin toplantısında Rusça olarak halka açık bir konuşma ve 1764 yılında ise bizzat İmparatoriçe'nin emriyle Sibirya ve Novorossiysk'te bulunan iki antik mezar ile ilgili iki tasvir ve açıklama yapmış; 1765 yılında yine İmparatoriçe'nin emriyle yeni kurulan Moskova Yetimhanesi'nde baş nazır olarak görevlendirilmiş; 1766 yılında ise Devlet Dışişleri Heyeti'nin Moskova arşivine üye kabul edilmiş ve 1783 yılında vefat edene dek burada araştırmalar yapmıştır.³³

3. Etnografya Meselesi

Rus tarihçiliğine metot bakımından yaptığı katkılar ve Sibirya tarihçiliğinin yanı sıra Müller etnografya alanında da kuruculardan kabul edilmektedir. Müller, henüz etnografya teriminin kullanılmadığı bir dönemde Sibirya'da ileride etnografya açısından değerli sonradan anlaşılan el yazmaları ve yerel kıyafetler gibi malzemeler toplamıştır. Daha önce bahsedildiği üzere Müller'in “*Beschreibung der Sibirischen Völker*” adlı bir el yazması mevcuttur. Burada, tasavvur ettiği çalışmayı tanımlamak için kullandığı “*Völker-Bescgreibung*”, “*halkların tasviri*” anlamına gelmektedir. Bunun dışında Müller'in Sibirya'ya gönderilen Fischer ve Steller için yazdığı yönergeler de etnografik bilgiler içermektedir. Tüm bu çalışmalar neticesinde Rusya'daki ilk etnografya müzesi (1836), ilk etnografya kürsüsü (1837) ve Coğrafya Topluluğu'na bağlı ilk etnografya bölümü (1845) oluşturulmuştur.

Tüm bunlardan dolayı Alman bilim insanı Vermaulen tarafından etnografyanın erken aydınlanma döneminde Sibirya'da ortaya çıktığını savunmaktadır. Vermaulen'e göre etnoloji ve etnografya on sekizinci yüzyılda üç aşamada ortaya çıkmıştır. “*Etnografya*” Sibirya'da 1730 ve 40'larda tarihçilerin ve doğa bilimcilerin çalışma alanı olarak başlamış, 1770'ler ve 80'lerde Göttingen ve Viyana'daki tarihçiler tarafından “*etnoloji*” olarak genellenmiştir.³⁴ Vermaulen bu konuda, Müller'in birçok eserini gün yüzüne çıkaran ve tanıtan Rus bilim insanı Elert'e atıf yaparak onun Müller'i ilk etnograf olarak tanıttığını ifade etmektedir. Ancak Elert'in eserlerindeki genel kanısı ve vurgusu, Müller'in ilk olmaktan ziyade etnografya çalışmaları açısından bilim dünyasındaki en büyük adımı attığı ve onun bir etnograf olduğudur.³⁵ Alman bilim insanları Müller'i ilk etnograf olarak kabul etme eğilimindedir. Örneğin Wieland Hintzsche de Müller'i “*bilimsel etnolojinin babası*” olarak adlandırmıştır.³⁶

Rusya'da Müller üzerine yapılan çalışmalarda ise genel manada böyle keskin ifadeler görülmez. Sovyet dönemi tarih yazıcılığında Müller'e karşı bir tutum vardır ve sıklıkla burjuva vurgusu yapılmıştır. Dolayısıyla onu yücelten ifadelerle rastlanmaz. Ancak Sovyet dönemi sonrası modern tarih yazıcılığında da Müller'e yönelik bu tür nitelermeler görülmez. Hatta Müller'in henüz öğrenci iken etnografya alanında Alman filozof Gottfried Leibniz'in çalışmalarından ve yöntemlerinden çok etkilendiği ve bunları benimsediği ileri sürülmektedir.³⁷

4. Başlıca Eserleri

Müller'in kariyeri boyunca meydana getirdiği birçok eseri olmakla beraber bunların bir kısmı arşivlerde basılmadan kalmıştır. Nihayet 1937 yılında Bahruşin, Andreyev ve Elert gibi tarihçiler tarafından mühim el yazmaları ve eserleri toplanarak yayımlanmıştır. Dolayısıyla eserlerin bazıları 19. ve 20. yüzyılda ilk kez basılmıştır. Bu nedenle aşağıda tarih sırasından ziyade alfabetik bir sırayla başlıca eserlerinin listesi verilmekle iktifa edilmiştir:

İstoriçeskie Soçineniya o Malorossii i Malorossiyanah, Universitetskaya Tipografya, Moskova, 1846.

³¹ Georg Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven 1956, 275-279; Anna Smirnova, “Proishojdenie Naroda i İmeni Rossiyskogo: İstoçniki i Perevod”, *Millerovskie Çteniya*, Renome, St. Petersburg, 2018, s. 63; Norman teorisini ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. İslam Kavas, “Viking Coğrafyası ve Vikinglerde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *JASSS*, S. 66, Bahar 2018, ss. 457-469.

³² Müller, *agm*, s. 152.

³³ Müller, *agm*, s. 152, 153

³⁴ Vermaulen, “Gerhard Frederick Müller”, s. 55.

³⁵ H. A. Elert, *Narodı Sibiri v Tdudah G. F. Millera*, İzdatelstvo İnstituta Arheologii i Etnografii, Novosibirsk, 1999, s. 177.

³⁶ Vermaulen, “Gerhard Frederick Müller”, s. 51.

³⁷ L. P. Belkovets, *Rossiya v Nemetskoj İstoriçeskoj Jurnalistike XVIII. V. G. F. Miller i A. F. Byuşing*, İzdatelstvo Tomskogo Universiteta, Tomsk, 1988, s. 56.

YUSUF AKBABA

İstoriya Sibiri I, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva, 1937. (1937 yılında ilk cildi olmak üzere farklı yıllarda toplam 3 cilt halinde yayımlandı.)

İstoriya Sibiri II, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva, 1941.

İstoriya Sibiri III, İzdetelstvo Vostochnaya Literatura, Moskva, 2005.

İzvestie o Dvoryanah Rossiyskih, St. Petersburg, 1790.

“İzyasneniya Sumnitelstv Nahodyaşıhsya pri Postanovlenii Granits Mejdu Rossiyskim i Kitayskim Gosudarstvom 7197 (1689)”, *Yejemesyaçnie Soçineniya*, 1757.

“O Kitovoy Povle Okolo Kamçatki”, *Yejemesyaçnie Soçineniya*, 1757.

O Narodah izdrevle v Rossi Obitavşih, St. Petersburg, 1773.

“O Pervom Letopisatele Rossiyskom Prepodobnom Nestore”, *Yejemesyaçnie Soçineniya*, Ocak 1755.

Opisanie Jivuşih v Kazanskoy Gubernii Yazıçeskih Narodov yako to Çeremis, Çuvaş i Votyakov, St. Petersburg, 1791.

Opisanie Morskikh Puteşestviy po Ledovitomu i Vostoçnomu Moryu s Rossiyskoy Storoni Uçinenih, St. Petersburg, 1758.

Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizoşedşih v Nyom Del ot Haçala a Osobливо ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjavoy po Sii Vremena, St. Petersburg, 1750.

Opisanie Sibirskih Narodov, Pamyatniki İstoriçesкой Mıslı, Moskva 2009. (Elert tarafından Müller'in el yazmalarını araştırırken ortaya çıkarılmış ve yine onun gayretleri ile 2009 yılında yayımlanmıştır.)

Opisanie, Tomskogo Uyezda Tobolskoy Provintsii v Sibiri v Nineşnem Ego Polojeni, 1734.

Proishojdenie Naroda i İmeni Rossiyskogo, St. Petersburg, 1749. (İlk olarak konferansta tebliğ edilen bir sunum olsa da daha sonra yazıya geçirilmiş ve Lomonosov tarafından birtakım eklemeler ile yayımlanmıştır.)

Voyages et decouvertes faites par les Russes le long des cotes de la mer Glaciale & sur l'océan oriental, Amsterdam 1766.

SONUÇ

Müller, Alman-Rus ortak çalışmalarının en önemli figürlerinden biri olmuştur. Çağının tarih yazımı metotlarını Rusya'da tatbik etmiştir. Kısa sürede önemli görevlerde yer almayı başarmıştır. Rusya özelinde bakıldığında “*Rus tarihçiliğinin babası*” olarak anılacak derecede tesir bırakmıştır. Dünya ölçeğinde bakılacak olursa da Sibiryaya çalışmalarının öncüsü olmuştur. Müller'in akademik kariyeri ve değeri kendisi öldükten sonra anlaşılan eserleri incelediğinde kendisi hakkında şu kanılara varmak mümkündür:

İlk olarak nasıl nitelendiğine bakılmaksızın Müller'in Rusya'da modern tarihçiliğin öncülerinden biri olduğu söylenebilir. Rus tarihçiliğini Batı tarih düşüncesine göre sistemleştirmeye çabalamış, Leibniz, Mencke gibi bilim insanlarının metotlarını Rusya'da tatbik etmiş ve tanıtmıştır.

İkinci olarak Sibiryaya halkları üzerine yaptığı bilimsel çalışmalar ve topladığı malzemeler ile etnografyanın değilse de Sibiryaya etnografyasının kurucusu sayılabilir. Kendisinden sonra Rusya'da etnografyanın değeri anlaşılmış, müzeler ve arşivler tesis edilmiştir. Rusya'da Sibiryaya tarihi üzerine çalışma yapan bilim insanlarının neredeyse tamamı onun malzemelerinden ve eserlerinden yararlanmış ve ona atıf yapmıştır.

Üçüncü olarak Sibiryaya'daki Türk halklarının tarihi için Müller'in çalışmaları vazgeçilmez olmuştur. Bu konudaki çalışmaların metotlarına dahi etki etmiş, yaklaşım tarzlarını değiştirmiştir. Yine de Sibiryaya'nın tarihi ve etnografyasının ve dolayısıyla da Müller'in çalışmalarının kıymeti ancak onun ölümünden sonra bilinmiştir. Türkiye'de de özellikle Sibiryaya üzerine yapılacak çalışmaların gelişimi açısından Müller'in eserlerinin bilinmesi ve değerlendirilmesi adına katkı sağlayabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

ANDREYEV, Aleksandr İgnatyeviç, “Trudı G. F. Millera o Sibiri”, *İstoriya Sibiri*, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva 1937, ss. 57-145.

ARIKAN, İbrahim, “Gerhard Friedrich Müller'in Kamçatka Ekspedisyonunda Aldığı Çuvaşlarla İlgili Notlar” *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara 2013.

AVIA, M. D., RUIZ, D. A., “Recommendations for the Treatment for the Hypochondriac Patients”, *Journal of Contemporary Psychotherapy*, C. 35, S. 3, Güz 2005, ss. 301-312

SİBİRYA ARAŞTIRMALARININ UNUTULAN ÖNCÜSÜ: GERHARD FRIEDRICH MÜLLER

BAHRUŞİN, Sergey Vladimiroviç, “Kak İstörük Sibiri”, *İstoriya Sibiri*, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva 1937, ss. 3-57.

BELKOVETS, Larisa Prokolyevna, *Rossiya v Nemetskoy İstoriçeskoj Jurnalistike XVIII. V. G. F. Miller i A. F. Byuşing*, İzdetelstvo Tomskogo Universiteta, Tomsk 1988.

DJOHADZE, David Viktoroviç, “Vmesto Predisloviya, Petrovskaya Akademiya Nauk i Hudojestv, Akademiya Nauk SSSR i Rossiyskaya Akademiya Nauk Triedinaya Akademiya”, *Markovskie Çteniya*, St. Petersburg-Moskva 2015, ss. 19-39.

ELERT, Aleksandr Hristianoviç, *Narodı Sibiri v Tdudah G. F. Millera*, İzdetelstvo İnstituta Arheologii i Etnografii, Novosibirsk 1999.

ELERT, Aleksandr Hristianoviç, “Vvdenie”, *Opisanie Sibirskih Narodov Ç. 1, Pamyatniki İstoriçeskoj Mıslı*, Moskva 2009, ss. 7-24.

FEDOROVA, Vera İvanovna, “300 Let So Dnya Rojdeniya İstorika i İssledovatelya Avtora Knigi İstoriya Sibiri (Opisanie Sibiri) 1750”, *Kray Naş Krasnoyarskiy*, Klaretianum, Krasnoyarsk 2004, ss. 108-111.

GÜZEL, Sinan, “Bir Batılınm Gözünden 18. Yüzyılda Çuvaşlar: Johann Gottlieb Georgi ve Çuvaşlara İlişkin Kayıtları”, *Türkbilig*, S. 29, 2014, ss. 101-120.

HOFFMANN, Peter, *Gerhard Friedrich Müller (1705-1783): Historiker, Geograph, Archivar im Dienste Russlands*, Peter Lang, Frankfurt 2005.

KAVAS, İslam, “Viking Coğrafyası ve Vikinglerde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *JASSS*, S. 66, Bahar 2018, ss. 457-469.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, “Kazan Hanlığının İşgalinden Sonra Sibiryadaki Dil Politikaları” *1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Topulukları Bilgi Şöleni*, Ankara 2004, ss. 37-44.

KOZLOVA, Yuliya Aleksandrovna, “Prebivanie Petra I v Gollandii V 1716-1717 gg. Ekonomičeskiy Političeskiy i Kulturne Aspektı”, *Vestnik MGOU Seriya: İstoriya i Političeskie Nauki*, S. 5, 2015, ss. 107-116.

MÜLLER, Gerhard Friedrich, “Opisanie Moih Slujb”, *İstoriya Sibiri*, İzdetelstvo Akademii Nauk, Moskva 1937, ss. 147-155.

ROMAŞENKO, Lyudmila, “Gerard Fridrih Miller: Portret İstoriçeskiy Hudojestvennyı”, *O Kamçatke i Stranah Kotorie v Sosedstve c Neyu Nahodyatsya*, Petropavlovsk-Kamçatski 2011, ss. 167-171.

SARI, İbrahim, *Türköloglar*, Nokta E-Kitap, Antalya 2017.

SMİRNOVA, Anna, “Proishojdenie Naroda i İmeni Rossiyskogo: İstoçniki i Perevod”, *Millerovskie Çteniya*, Renome, St. Petersburg, 2018, ss. 61-68.

ŞKERDİNA, Nadejda Olegovna, “Narodı Srednego Povoljya i Arhivnih Materialah G. F. Millera”, *Vestnik Samarskogo Universiteta, İstoriya Pedagogika, Filologiya*, C. 26, S. 1, 2020, ss. 125-133.

TOLKAYOVA, Nataliya Vladlenovna, “Gerard Fridrih Miller-İstörük”, *Vestnik Kamçatskogo Gosudarstvennogo Tehniçeskogo Universiteta*, S. 11, 2010, ss. 110-116.

TOPSAKAL, İlyas, “The Conquest of Siberia and The History of the Transactions, Wars, Commerce, &C. & C. Carried on Between Russia and China, From The Earliest Period”, *Siberian Studies*, C. 2, S. 6, 2014, ss. 1-22.

TOPSAKAL, İlyas, *Sibiry Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

TSVETKOV, Dmitriy Vasilyeviç, “Rol v Millera v Stanovlenii Russkogo Kitayevedeniya”, *Nauçno-Tehniçeskie Vedomosti SPBGPU*, C. 10, S. 1, 2019, ss. 30-36.

ÜNAL, Fatih, “Çarlık Döneminde Rusların Sibiry Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, 2015, ss. 613-647.

VERMAULEN, Hans, “Gerard Fridrih Miller (1705-1783) i Stanovlenie Etnografii v Sibiri”, *Problemi İstorii Rossii*, S. 7, 2008, ss. 177-198.

VERMAULEN, Hans, “Gerhard Frederick Müller and Genesis of Ethnography in Siberia”, *Etnografya*, S. 1, Ocak 2018, ss. 41-63.

VERNADSKY, Georg, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven 1956.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

 AİTMAMAT KARIEV*

 10.53718/gttad.1099716

ÖZ

Araştırma konusu edindiğimiz bu makalede, özetle milattan öncesine kadar uzanan tarihî geçmişe sahip olan Kırgız halkının, kırsal bölgelerde ikamet etmelerinden ötürü zamanla oluşturdukları örfî hukuk sisteminin, 17.-19. asırlara gelindiğinde taknin ve tedvin çalışmaları ile başlattıkları girişimlerinin sonucunda meydana gelen “Erece-6” örfî hukuk kodifikasyon denemesi ile İslam hukuku mukayese edilmiştir. Giriş kısmında Kırgız halkının kısaca tarihine değindikten sonra, özellikle 1212 senesinden sonra bölgede hüküm süren Cengiz Han ve 1865 senesinden sonra da işgalci Çarlık Rusya politikasından ötürü, Kırgızların askerî cihetten önemli olan kırsal ve dağlık bölgelere çekilmeleri, bu çekilişle beraber 8. asırdan 18. asırlara kadar teşekkül eden örfî hukuk ile ilgili teâmülleri, bu örf-adetlerin oluşmasına etki eden faktörler, örfî hukuk sisteminin gündelik hayattaki yeri gibi konular ele alınmıştır. Sonrasında, Kırgız halkının hukuk algısı ve buna bağlı olarak, kendilerinin göçebe hayat şartlarına göre tesis ettikleri yargı sistemi, bu yargı sisteminin yapısı ve işleyişi, bu sistemde yer alan mahkeme organları, onların tayini, azli, maaşı, yargı sistemindeki hüküm çıkartma mekanizmi, mahkemelerde görülen konular işlenmiştir. Ardından, her toplumun düzeninin sağlanması için kaçınılmaz olan, yazılı olmayan ve kanun anlamı ifade eden örf-adetler esasında, hukuk kodifikasyonu denemesi olarak mezkûr örf-adetlerin yazılara dökülmesi, “Erece” adı verilen bu maddelerin kendi içinde kategorize edilişi, maddeler arası açıklamalar ve yorumlama işlemi gibi konular araştırılmıştır. Ayrıca, Kırgız halkının başında bulunan ve yargı yetkisine sahip olan biy ve manapların, yukarıda adı geçen maddeleri zamanın ve mekânın değişkenliği ve hukuk felsefesi gereği olarak, bazen bir araya geldikleri kurultaylarda değiştirebilmeleri ve bunun sebepleri incelemeye çalışılmıştır. En son olarak, 1907 senesinde günümüz Kırgızistan’ının Karakol (Prejevalskiy) şehrinde kabul edilen “Erece-6” hukuk kodifikasyonu denemesi, hukuksal anlamda ne tür karaktere sahip olduğu ve önemi üzerine durulmuş, Kırgız toplumundaki örf-adetlerin örfî hukuk karakterine bürünmesi, bu aşamada kanun hâimleri olan biy ve manapların İslam hukukuna riayeti ölçüsü gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Özet şeklinde dahi olsa, bu anlamda “Erece-6” hukuk tasarısında yer alan kırk maddenin her birinin İslam hukukundaki yeri tespit edilmeye çalışılmış, bütün hukuk dallarını içeren bu maddelerin hukuksal anlamda, yerine göre İslam hukukundan daha sağlam bir sisteme sahip olduğu müşahede edilmiştir. Bu maddelerden hareketle, Kırgızların Müslüman olmalarına rağmen mezkûr maddelerde bazen İslam hukukunun genel prensiplerinin dışına çıktıkları, insan merkezli çalışan bir örfî hukuk sistemini ön planda tuttıkları gözlemlenmiştir. Makalemizde Türk hukuk tarihinde önemli anlam ifade eden Türk boylarının örfî ve şerî hukuk anlayışının bir arada mezcedilmesi, hayatın her alanında bu ikili hukuk sisteminin birlikte tatbik edilebilmesi konusunda, bu alandaki boşluğu dolduracak önemli bulgu ve kurgular elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Kırgız, Erece, Örfî Hukuk, Tarih.

* Dr. Öğr., Üyesi, Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Karabük/TÜRKİYE, E-Posta: kaytmamat@karabuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8976-3685.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

“EREJELER” AS AN ATTEMPT OF CUSTOMARY LAW CODIFICATION OF THE KYRGYZ PEOPLE AND ITS ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVE OF ISLAMIC LAW

ABSTRACT

In this article, the customary law that named “Ereje-6” of the Kyrgyz people who had to the so old history to the Christ, was discussed in the perspective of the Islamic Law. Exactly, the customary law that consisted in the rural and mountain region after the legalization that had the Kyrgyz people to settlement of the date 17-19 cc. After the giving a short portrait of the history of the Kyrgyz people, we had talk about their retreating to the rural and mountains territories from the Chinqiz Khan’s domination that happened after the 1212 and after the Tsarist Russian Empire’s occupation, also after these progress we talked on the customary law customs that constituted from the 8 cc. to the 18 cc., and their factors witch effected for the institutionalize of the customary law, and its importance in the all steps of the life in the society. After the all these themes, we had to talk on the Kyrgyz people’s perception of a law and the judicial system that established according to their nomadic life conditions, and the structure of this judicial system and the functioning, and officials who were working in this structure, and their designation, dismissal, salary, and the judgment mechanism, and the matters that discussed in the courts. And we had to give the short portrait of the “Ereje”. The “ereje” is meaning social character that all society needs to it and its inevitable subject as a part of the law. Actually, we talked the themes of the “Ereje” like; the transcribing of this “Ereje”, and its customs that accepted as a code of the law, and its interpretation between the paragraphs. Therefore, we talked on the biys and manaps who directed the all Kyrgyz people and on their chancing the some paragraphs of this codification in the kurultay as a appropriate to the Kyrgyz society, and its chancing philosophy and its factors. Finally, we discussed the biys and manaps authority on the “Ereje-6” that written in the Karakol in 1907, also we talked on the changing of the Kyrgyz customs to the code of the law, and biys and manaps comply to Islamic law while they making the custom to the code of the law. Actually, we focused the portrait of fourty items of the “Ereje-6” that compared with the Islamic law, and all these items of “Ereje-6” was discussed as a part of law, finally we had to knowledge its quality in the some subjects. Therefore, the Kyrgyz people were disregard the Islamic law although after they accepted the Islam and they were prioritizing the customary law that was working for the interests of the people. In fact, they were to care about the law system that keeping the person in the center all time. Shortly, we have to discuss on the intermingling character of the customary and Islamic law system, and this so important for the Turkic people as a historical mirror. And in the context of this idea, we have to witness of the implementation of the two law system in the all period of life, and we achieved to the so more important fictions and results.

Keywords: Islamic Law, Kyrgyz, Ereje, Customary Law, History.

GİRİŞ

İnsanlık toplumunu diğer canlılardan farklı kılan ve onları ayakta tutan en temel özelliği toplumda belli bir düzenin olmasına dayanmaktadır. Tarih sahifelerinde yer alan her toplumun muhakkak bir hukuki düzeninin olduğu tartışılmaz. Bunu genel olarak Türk halkının geçmişinde daha net görmek mümkündür. Aynı şekilde, Kırgız halkının MÖ 203 senesinde eski Çin kaynaklarında zikredilişi, bugüne dek ismini koruyabilen tek Türk ulusu olarak tarihe geçişi, aslında onların sağlam bir hukuk sistemine sahip olduğundan haber vermektedir. İlk zamanlarda Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Gök Tengricilik dinlerine mensup olan Kırgız halkı, daha sonraki zamanlarda dinî, sosyal, kültürel, siyasî, ticarî faktörlerin etkisiyle İslam dinini kabul etmişlerdir.

Karahanlılar Devleti ve diğer Müslüman ülkeler ile olan ticarî ilişkilerin sağlıklı yürümesi gibi, özellikle ticarî gerekçeler Kırgızların Müslüman olmalarında etkili olmuştur. İslam tarihinde Kırgız halkından ilk defa söz eden coğrafyacı İbn Hurdazbih (ö. 272/886) olmuştur. İstahrî (ö. 346/957) Kırgızların Şâş (Taşkent) ve İlak şehirlerine yakın Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşadıklarını dile getirmiştir. Ebu Dulef (ö. 10.yy.) ise Kırgızlarda ibadet ederken manzum duaları tekrarlama adetlerinin olduğundan bahsetmiştir. Gerdizî (ö. 1061) de Kırgız halkının ölümlerini yaktıklarını ifade etmiştir. Bu adet, belki eski dinleri olan Budizm’den veya Zerdüştlükten kalmış, İslam’ı kabul etmesine rağmen hemen terkedilememiş, fazladan takdis edilen bir adet olma ihtimali yüksektir. Mervezî (ö. 11.yy.) ise Kırgız halkının daha sonraki süreçte, aslında Kaşgar ve çevresindeki Karahanlılar Devleti tebâsı altındaki Müslümanlarla olan etkileşiminden sonra, ölümlerini gömmeye başladıklarını dile getirmiştir. Bu bilgi, Kırgız halkının özellikle Karahanlılar devrinde Büyük Kırgız Kağanlığı adı altında onlara paralel devlet kurduklarını, bir günde iki yüz binlik grupların İslam dinini kabul ettiklerini, bu inanç sistemini örfî hukuk sistemi ile mezcederek, sonunda kendilerine özgü idarî sistemi ikame ettiklerini göstermektedir.

840-1212 seneleri arasında Orta Asya tarihi sahnesinde önemli rol oynayan Kırgız halkı, özellikle 1212 senesinden sonra bölgede hüküm süren Cengiz Han ve 1865 senesinden sonra da Çarlık Rusya döneminde, yine askerî cihetten önemli olan kırsal ve dağlık bölgelere çekilmiştir. Bu çekilişe beraber 8. asırdan 18.-19. asırlara kadar teşekkül eden örfî hukuk ile ilgili teâmmülleri, fıkıh nazariyesi bakımından kısaca analiz ederek, araştırma konusu edineceğiz.

Kırgız halkının tarihi, dili, örf-âdeti, gelenek-göreneklere, kültürü, medeniyeti, hayat tarzı vb. konular üzerinde birçok çalışmalar yapılmıştır. Başta Avrupa, Rusya, Türkiye, Kırgızistan ve diğer ülkelerin değerli bilim adamlarının çalışmaları yer almaktadır. Ancak, Kırgız halkına ait örfi hukuk sisteminin özgeğini oluşturan ve ilk yazılı hukuk kodifikasyonu denemesi olarak kabul edilen, araştırmamızın konusu olan “Ereceler” hakkında derli-toplu hiçbir çalışmanın olmayışı, bizim bu konuyu zorlukları ile beraber ele almamıza sebep olmuştur.

1. Kırgız Halkının Hukuk Algısı ve Yargı Sistemi

Cengiz Han istilasına kadar Orta Asya tarih sahnesinde önemli rol oynayan Kırgız halkı, bu süreçten sonra özellikle askerî açıdan o dönemin stratejik bölgeleri olarak kabul edilen kırsal bölgelere çekilmiştir. Bu sebeple, hayvancılık ve göçebelik gereği örfi hukuku esas alan Kırgızlar, asırlarca bu bölgelerde yaşamaya devam etmişlerdir. Nitekim 17.-19. asırlarda Hokand Hanlığı tebaası altında yaşayan Kırgız halkı, hanlıktaki şerî mahkemeler esaslı adli sistemden farklı olarak, gündelik hayatlarında örfi hukuk sistemini benimsemişlerdir.¹ Şöyle ki, Kırgız halkının her bir kabilesinin başında hem idari hem adli salahiyeti bulunan biy ve manaplar yer almışlardır. Onlar Kırgız halkının hukuk sistemini ayakta tutan örfi hukuk hâmileleri olmuşlardır. Aynı yaşam tarzının benimseyen Kazak halkının başında sultan ve kojolar yer almışlardır.²

Biyler belli zamanlarda bir araya gelerek zaman ve mekâna göre değişkenlik arz eden örfi hukuk sistemi üzerinde tartışmışlar. Gerekli görülen konularda yapılması öngörülen değişiklikler de, çoğunluğun görüşü doğrultusunda, işte bu kurultaylarda yapılmıştır. Bu gelenek senede bir defa ve olağanüstü kurultay şeklinde değişik zamanlarda gerçekleştirilmiş, boylar ve milletlerarası en ağır davalar bakılmış, özellikle idari ve yargı meseleleri tartışılmış, örfi hukuk felsefesine istinaden gerekli değişiklikler yapılmıştır.³ Aslında, Kırgız halkındaki biylerin bir araya gelerek gerçekleştirdikleri bu kurultaylar, klasik adliye kaynaklarındaki mezâlîm mahkemeleri,⁴ yine Endülü Emevî Devleti’nde tesis edilen “kâdî’l-camâ’a” kurumun şûra meclisi⁵ ile benzerlik arz etmektedir.

17.-19. asırlardaki örfi hukuk uygulamaları Isık-Göl, Talas, Çüy, Narın bölgelerindeki Kırgız halkı arasında etkin iken⁶ Oş, Celal Abâd, Batken bölgelerinde yaşayan Kırgız halkı arasında ise örfi hukuk ile beraber şerî hukuk da etkin olmuştur.⁷ Biy mahkemeleri sisteminde başta *biy* yer alıyordu. Hatta, bu yüzden “biy mahkemeleri” şeklinde isimlendirilmiştir.⁸ Kararların başka örf-adetlerle çelişki yaratmaması, halkın birliği ve güvenliğinin korunması, benzer konulara emsal teşkil etmesi gibi konularda kendisi ile danıştığı, mahkemede yardımcı olarak bulundurduğu *aksakal*,⁹ bürokraside biyden sonraki sırada yer almaktaydı. Ayrıca, biylerin 10-40 arası değişken sayılarda *çiğitleri*¹⁰ (yiğitler) vardı. Bu çiğitler yerine göre davalı ve davacıları mahkemeye getiren muhbir, yerine göre mirastan kalan terekeyi dağıtan kâsım, yerine göre de alınan kararı tatbik eden muhtesip olarak hizmet vermişlerdir. Yine, biy mahkemelerinde görülen her davayı kayda geçiren kâtip anlamında *mirza*¹¹ yer almaktaydı. Bununla beraber, mahkemede açıkça şahitlik yapan şahit *bet aygak*,¹²

¹ Aiitmamam Kariev, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX. yy.)”, *MANAS Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 4/6, 2017, s. 91-92.

² Osmonali Sıdıkov, *Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniyya*, Elektro-Tipografiya “Vostochnaya Peçat”, Ufa 1914, s. 44-46; Hüsein Karasaev, *1916-Cıldagı Kötürülüş Cönündö – Ürkün*, Ala-Too, Bişkek 1993, s. 18; Tamara Ölçekçi, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller”, *Bilig*, S. 67, 2013, s. 111-128; Klara Sooronkulova, “Adat-Obiçnoe Pravo Kırgızov”, *Vestnik Kirgizskiy Natsionalny Universitet*, 3/2, 2011, s. 99.

³ H. Dobrosmslov, *Sud u Kirgiz-Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX vekah*, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1904, s. 24; Kapitan Davletşin, *Öçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, M. M. Stasyuleviç, Sain Petersburg 1901, s. 37.

⁴ Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 164.

⁵ Şükrü Özen, “Kâdîlcemaâ-Kâdîlkudât”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24. İstanbul 2001, s. 77, 79.

⁶ Akılbek Saliev, “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, s. 102-106.

⁷ Akılbek Saliev, “O Şariatizatsii Sudoproizvodstva Po Obiçnomu Pravu Koçevih Narodov Turkestana (1865-1917gg.)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, ss. 107-112.

⁸ Detaylı bilgi için bk. Aiitmamam Kariev, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX. yy.)”, *MANAS Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 4/6, 2017, s. 89-101.

⁹ Aksakal, yaşlı olmasına ve hayatî tecrübelerine istinaden toplumdaki husumet ve anlaşmazlıkları, toplumdaki örf-adetler çerçevesinde çözüme kavuşturabilen, toplumda sözüne itibar edilen bilge kişidir. Bk. Ölçekçi, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller”, s. 113. Sooronkulova, “Adat-Obiçnoe Pravo Kırgızov”, s. 108.

¹⁰ S. K. Koconaliev, *Sud i Ugolovnoe Obiçnoe Pravo Kirgizov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, İzdatselvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze 1963, s. 5; Ç. D. Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva i Obiçnom Prave Kirgizov v Pervoy Polovine XIX v”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, s. 8.

¹¹ Davletşin, *Öçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, s. 36-37; V. Nalivkin-M. Nalivkina, *Oçerk Bua Jenşim Osedlago Tuzemnago Naseleniya Fergani*, Tipografiya İmparatorskago Universiteta, Kazan 1886, s. 56.

¹² H. Dobrosmslov, İ. *Sud u Kirgiz Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX Vekah*, Tipo-Litografiya İmparatorskago Universiteta, Kazan 1904, s. 60-61; Ç. D. Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva v Obiçnom Prave Kirgizov v Pervoy Polovine XIX v”, *Vestnik KRSU*, S.6/10, 2010, s. 8. P. E. Makovetskaya, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obiçaev Kirgizov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk 1886, s. 69.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

mahkeme işlerinde gizlice şahitlik eden *sırt aygak*,¹³ avukatlık işlerini yürüten görevli anlamında *aygakçı*¹⁴ şeklinde isimlendirilen görevliler hizmet vermiştir.

Biy mahkemelerinin işleyiş tarzı ise tarafların şikayeti üzerine biyeler olay hakkında bilgi toplar, taraflara davetiyeye gönderir ve gerektiği takdirde onları mahkemeye zorla getirtir, yakın akrabalarını şahit olarak duruşmaya çağırır, elde bulunan şahitlik, yemin, ikrar gibi deliller çerçevesinde konuyu değerlendirir, sonrasında umuma açık meydanlarda, (genellikle) bir celsede hüküm verir.¹⁵ Davaya sonrası kendi ücreti olarak, davada hükmedilen para cezası miktarının %10'luk kısmını, “*biylik hakkı*” olarak almaları adet idi. Bazı kaynaklarda, bu hak hediye anlamında 1 koyun, 1 inek, 1 at vb. verilerek, özellikle “*tartuu*” şeklinde isimlendirilmektedir.¹⁶

Kırgız halkı arasındaki dava ve husumetlerin mercii olan biy mahkemelerinde aile hukuku konularından “nişanlılık”, “kalın-başlık parası”, “nikah”, “talak”, “rucû”, “çok evlilik”, “yaş farkı”, “yenge ve baldızla evlilik” gibi konular bakılmıştır.¹⁷ Aynı şekilde, eşya hukuku alanında insanın kendisine özgün malvarlığı ile ilgili menkul ve gayrimenkul davaları ve bunlardan doğan “hırsızlık” ve “talan etme” gibi suçlar da biy mahkemelerinde karara bağlanmıştır.¹⁸ Yine, kamu hukuku alanında kamu haklarına saldırı babından nitelendirilebileceğimiz “çukur kazma” ve “geceleyn halkı rahatsız edecek olay türleri” de mahkemeye sonuçlandırılmıştır.¹⁹ Özellikle, biy mahkemelerindeki “adam öldürme” veya “sakat bırakma” gibi ceza hukuku alanındaki konularda, suçlunun sadece kun (diyet) ödeme cezasına çarptırılması dikkat çekmektedir.²⁰ Kırgız ve Kazak boyları arasında talan etme her zaman olagelmıştır. Bu tür iki ulus veya boy arasında meydana gelen, günümüz terimiyle uluslararası hukuk ile ilgili “barımta” diye isimlendirilen, kısaca “talan-yağmalama” gibi davalar da yukarıda zikrettiğimiz biyelerin kurultayında dikkatlice incelenerek, kritik meseleler babından daha titizlikle karara bağlanmıştır.²¹ Ayrıca, biy mahkemelerini meşgul eden bir diğer konu da miras hukuku konuları olmuştur. Hatta, İslâm hukukundaki miras anlayışından bazı farklılıkları ile değişiklik arz etmiştir.²²

1.1. Örfî Hukuk Kodifikasyonu Denemesi Olarak “Ereceler”

Yukarıda zikrettiğimiz biy mahkemelerinde görülen bütün konular, biyeler tarafından asırlara uzanan köklü bir örfî hukuk sistemi üzerinden incelenerek, en sonunda dava ile ilgili kararlar alınmış, zamanla bu kararlar da örfî hukuku oluşturan konulara dönüşmüştür. 17-18. asırlarda Orta Asya topraklarında işgal politikaları güden Çarlık Rusya hükümeti, işgali gerekli ve kaçınılmaz kılan birçok sebepler ileri sürmüştür.²³ Bunlardan biri eğitim ve diğeri hukuk sistemi olmuştur. Öyle ki, o dönemin Kırgız toplumundaki hukuk sistemi, aslında yargıçlar olarak kabul edilen biyelerin biraya gelerek icmâ ettikleri, bu konuların şifahi olarak nesilden nesle aktara geldikleri, esasında örfî hukuk birikimini oluşturan konuların artık sistematik olarak yazılması ile ilgili olmuştur.²⁴

Kırgız halkı tarihinde, özellikle biy mahkemeleri kararlarının ve kurultaylarda kabul edilen kararların araştırılması bağlamında, 15 Mayıs 1893 yılında Tokmok Şehri'nin Birkul Köprüsü'nün yanında gerçekleşen olağanüstü kurultay önemlidir. Hatta, örneklik babından özellikle 1907 yılında Isık-Göl ilimizin önceden Prejevalskiy, şimdi ise Karakol diye isimlendirilen şehrinde alınan maddeler çok önemlidir. Zikri geçen bu kurultaylarda, biyelerin bir araya gelerek gördükleri davalar hakkında kolektif akıl sonucunda alınan kararlar, artık resmi bir şekilde yazdırılmaya başlanmıştır. Daha doğrusu, sözlü olarak aktarıla gelinen örfî hukuk sistemi, bu dönemden itibaren hukuk kodifikasyonu denemesi olarak, özellikle kurultaylardaki her konu ile ilgili kararlar, esasen “kurallar” anlamını bildiren “Erece” adı altında kayda geçirilmeye başlanmıştır.²⁵

¹³ Makovetskaya, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obıçaeve Kırgızov*, s. 69.

¹⁴ Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva i Obıçnom Prave Kırgızov v Pervoy Polovine XIX v”, s. 8.

¹⁵ Kocanaliev, *Sud i Ugolovnoe Obıçnoe Pravo Kırgızov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, s. 12. Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva i Obıçnom Prave Kırgızov v Pervoy Polovine XIX v”, s. 8.

¹⁶ Aitmatov Kariev, *Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016, s. 188; Koconaliev, *Sud i Ugolovnoe Obıçnoe Pravo Kırgızov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, s. 18.

¹⁷ Davletşin, *Otçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, s. 52-56, 64-67, 70, 73; S. M. Slesarev, “Yuridiceskiy Bit Kırgızov Po N. İ. Grodekovu”, *Vestnik KRSU*, S. 9/14, 2014, s. 84; N. Eşmuradova, “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, s. 1/15, 2015, s. 81.

¹⁸ “Biy” *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, Kırgız İlimler Akademiyası, C. 2, Bişkek 1977, s. 538; S. M. Slesarev, “Yuridiceskiy Bit Kırgızov Po N. İ. Grodekovu”, *Vestnik KRSU*, S. 9/14, s. 84; G. K. Toktogonova, “Erece-İstoçnik Kırgızskogo Obıçnogo Prava”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, s. 12.

¹⁹ N. İ. Grodekov, *Kırgızı i Karakırgızı Sırdarinskiy Oblasti-Yuridiceskiy Bit*, Tipolitografiya S. İ. Lahtina, Taşkent 1889, s. 130- 132; Slesarev, “Yuridiceskiy Bit Kırgızov Po N. İ. Grodekovu”, s. 84.

²⁰ Anonim, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obıçaeve Kırgızov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk, s. 64, 65, 71, 76, 77; Davletşin, *Otçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, s. 68.

²¹ Kariev, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX yy.)”, s. 99.

²² Bekbosun Borubaşov, “Regulirovanie İmuşestvennih Otnoşeniy Kırgızov Po Adatu”, *Vestnik KRSU*, S. 1/9, 2009, ss. 38-42.

²³ Kariev, *Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, s. 73-77.

²⁴ G. K. Toktogonova, “Erece-İstoçnik Kırgızskogo Obıçnogo Prava”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, s. 10.

²⁵ Toktogonova, “Erece-İstoçnik Kırgızskogo Obıçnogo Prava”, s. 10-12.

1.2. Erece Örfi Hukuk Sisteminin Kendi İçinde Kategorize Edilişi

Kırgız halkının asırlara uzanan örfi hukuk birikiminin “Erece” adı altında yazıya dökülmesi, aslında Türk hukuk tarihi açısından önemli anlamlar ifade etmektedir. Özellikle, Türk hukuk tarihindeki İslam hukuku ve örfi hukuk sisteminin mukayesesi, birbirinden etkilenmesi veya etkilemesi gibi konuları, kısa da olsa tanıma bakımından önemlidir.

Örneklik babından kısaca değerlendirebileceğimiz 1893 senesinde Tokmok şehrinde gerçekleşen kurultayda görülen konular, on iki bölümden oluşmakta ve her bir bölüm kendi içinde farklı maddelere ayrılmıştır. Bunlardan birinci bölümde; yargı sistemi ile ilgili 14 madde, ikinci bölümde; davaların zaman aşımı ve biy mahkemelerinin yetkileri ile ilgili 3 madde, üçüncü bölümde; delilleri toplama usulleri ile ilgili 5 madde, dördüncü bölümde; davaya bakma ve suçluyu cezalandırma mesuliyeti ile ilgili 2 madde yer almaktadır. Aynı şekilde, beşinci bölümde; dul kadın ile ilgili 16 madde, altıncı bölümde; miras ile ilgili 5 madde, yedinci bölümde; hırsızlık, soygun, başkasının malını telef etme, barımta (kuşatma), sahte doküman hazırlama konularıyla alakalı 21 madde yazıya dökülmüştür. Yine, sekizinci bölümde; mükâfat ve ceza ile ilgili 4 madde, dokuzuncu bölümde; adam öldürme ile ilgili 14 madde, onuncu bölümde; borçlar hukuku ile ilgili 9 madde, on birinci bölümde; kamu hukuku ile ilgili 10 madde, on ikinci bölümde; ceza veya mükâfatın kabilelerin geneline geçerli kılınması gibi 4 maddelik konular yer almıştır.²⁶

1.3. 1907 Yılında Prejevskiy (Karakol) Şehrinde Kabul Edilen “Ereje-6” Maddeleri

Günümüz Kırgızistan’ının Isık-Göl ilinin Karakol şehrinde, on bir kabilenin biy ve manapların bir araya gelerek 1907 yılında gerçekleştirdikleri kurultayda, yazılı maddeler halinde hem Çarlık Rusya hem İslam hukuku esasları ile çelişmediği düşünülen,²⁷ daha doğrusu aile hukuku alanında İslam hukuku diğer alanlarda ise Çarlık Rusya hükümeti kanunları esas alınan bir tasarı hazırlamışlardır. Bu kodifikasyon denemesi, Kırgız halkındaki kutsallığına inanılan 40 sayısı ile sınırlandırılarak, 40 maddelik “Ereje-6” adıyla hazırlanmıştır.²⁸ Zikri geçen bu “Ereje-6” kurallarının bu bağlamda tasnif edilmesi, Rusçadan (orijinal metin) özetle tercüme edilerek bilgi verilmesi, okuyucu için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1907 senesindeki “Ereje-6” örfi hukuk kodifikasyon denemesi tasarısının maddeleri şu şekildedir.²⁹

1) Присудть за убийство мужского пола - 300 голов скота по 4 разряду во главе верблюда и денгами 300 руб.

*Tercümesi: Erkek bir kişiyi öldürmenin cezası devenin de içinde bulunduğu 300 baş hayvan ve 300 rubledir.*³⁰

2) За убитую женщину по 4 разряду -150 голов скота по 1 разряду во главе верблюда.

Tercümesi: Kadını öldürmenin cezası devenin de içinde bulunduğu 150 hayvandır.

3) За 1 вышибленный глаз 150 голов скота, а за вышибленных глазах как за убийство.

Tercümesi: Bir gözü kör etmenin cezası 150 hayvan, iki gözü kör etmenin cezası 300 hayvandır.

4) За отрезание носа -100 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Burun kırma ve koparmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 100 hayvandır.

5) За отрезание ухо -100 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Kulak kesme ve koparmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 100 hayvandır.

6) За отрезание зуб -9 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Bir dişi kırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 9 hayvandır.

7) За сломанные руки и ноги присудить -100 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: El veya ayak kırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 100 hayvandır.

8) За сломанный палец присудить -9 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Parmaklardan herhangi birini kırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 9 hayvandır.

9) Присудить за повреждение полового члена -150 голов скота во главе 1 верблюда.

²⁶ S. K. Koconaliev, *Obiçnoe Pravo Kırgızov*, Fond “Soros Kırgızstan”, Bişkek 2000, s. 266-293.

²⁷ Nodirahon Eşmuradova, “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, S. 1/15, 2015, s. 83.

²⁸ Koconaliev, *Obiçnoe Pravo Kırgızov*, s. 294-296.

²⁹ Tasarının orijinal metnine ulaşmak için bk. S. K. Koconaliev, *Obiçnoe Pravo Kırgızov*, Fond “Soros Kırgızstan”, Bişkek 2000, s. 294-296.

³⁰ O dönemde kullanılan 5 rublenin alım gücü bir koyun olmuştur. Yani, 300 rublenin anlamı 60 koyunu ifade etmektedir. Bk. N. M. Malşev, *Obiçnoe Semeynoe Pravo Kırgızov*, Tipografiya Guberskago Pravleniya, Yaroslav 1902, s. 13,19; N. İ. Grodekov, *Kırgızı Karakırgızı Sırdarinskoy Oblasti-Yuridiçeskiy Bit*, Tipolitografiya S. İ. Lahtina, Taşkent 1889, s. 85.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

Tercümesi: Erkeklik organın işlevselliğini kaybettiren suçların cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 150 hayvandır.

10) За оскорбление почетных лиц словами и действием присудить 50 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Toplumda itibarı yüksek olan insanlara dil uzatmanın ve saldırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 50 hayvandır.

11) За оскорбление действием без всякого повода и безвинно присудить 9 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Toplumda itibarı yüksek olan insanlara sebepsiz hakaret etmenin cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 9 hayvandır.

12) За увоз замужней женщины присудить возратить ее и кроме того взыскать с похитителя 60 голов скота.

Tercümesi: Evli bir kadını kaçırmanın cezası kadını geri verme ve 60 hayvandır.

13) За похищение просватанной девицы -100 голов скота и денгами 100 руб.

Tercümesi: Nişanlanmış bir kızı kaçırmanın cezası 100 hayvan ve 100 rubledir.

14) Если у кого-нибудь доч достигла 18-летнего возраста, то жених обязан взять ее до окончания съезда, в противном случае дать ей развод.

Tercümesi: Beşik kertmesi ile nişanlanan kız 18 yaşına geldiğinde damat onunla evlenmeli, yoksa olası mahkemelik durumlarda onu boşamalıdır.

15) За похищенную у почетного лица непросватанную девицу-40 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: İtibarlı birisinin dul kızını kaçırmanın cezası 40 hayvandır.

16) За похищенную девицу у киргиза среднего сословия, непросватанную, -20 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Toplumun orta kesiminden olan birisinin dul kızını kaçırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 20 hayvandır.

17) За похищение таковой же у киргиза низшего сословия, непросватанную, -15 голов скота.

Tercümesi: Toplumun alt tabakasından olan birisinin dul kızını kaçırmanın cezası 15 hayvandır.

18) Если кто-либо увезет невесту у почетного лица-20 голов скота во главе 1 верблюда, у среднего сословия -10 голов скота во главе 1 верблюда и у низшего сословия -5 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Kızın rızası ve girişimi ile onu kaçırmanın cezası itibarlı birisi ise 1 devenin de içinde bulunduğu 20 hayvan, orta kesimden olursa 1 devenin de içinde bulunduğu 10 hayvan, toplumun alt tabakasından olursa 1 devenin de içinde bulunduğu 5 hayvandır.

19) За кражу одной скотины присудить 10 голов и заключить в тюрьму от 1 до 18 месяцев.

Tercümesi: Herhangi bir tür hayvanı çalmanın cezası, aynı hayvanın 10 katını ödeme misillemesi ve 1-18 ay arası haptistir.

20) Если обвиняемый не признает себя виновным, то избранный от волости присягатель должен принять очистительную присягу.

Tercümesi: Eğer suçlu suçunu itiraf etmezse, onun mensup olduğu kabileden olan şahidin, suçlu hakkında tezkiye vermesi gereklidir.

21) За самоуправство и баранту должен отвечать как за кражу.

Tercümesi: İhkakü 'l-hakk ve barımta yapmanın cezası hırsızlık cezası ile aynıdır.

22) По распискам должны платить за убытками. В случае неуплаты в срок, обязать уплатить с %.

Tercümesi: Kayıplar adına yapılan ödemeler makbuzla ibraz edilmelidir. Vergilerin kendi zamanında ödememenin cezası faizi ile ödemedir.

23) Свидетелей за ложное показание наказать как за кражу.

Tercümesi: Yalan şahitliğin cezası hırsızlık cezası gibidir.

24) Дела гражданские и уголовные, не внесенные в списки истцов и ответчиков, подлежат разбору.

Tercümesi: Kişiler hukuku ve ceza hukuku alanındaki davalar daha acil işleme konulmalıdır.

25) Если кто-либо задержать вора с краденным скотом, то он имеет право взять в свою пользу лошадь вора и краденный скот, кроме того, получить с присужденного скот наравне с потерпевшим.

Tercümesi: Evine iltica eden hırsızın bindiği atını ve çaldığı hayvanları zorla alıp, sonrasında sahibine daha küçük hayvan alma karşılığında, her ev sahibi ona el koymada haklıdır.

26) Если кто-либо по случаю джута (голодовки) может перегнать свой скот к другому, то последний должен разрешить пастьбу и если учинит до 10 октября потраву хлеба, то должен разрешить пастьбу и если учинит до 10 октября, то за потраву взыскивать не имеет права.

Tercümesi: Yayla değişimi ile ilgili olarak da yaylasında otlak meraların kalmaması nedeni ile herhangi birisi, güz mevsiminin 10 Ekim'e kadar diğer insanların meralarında buğday başaklarına zarar vermeksizin hayvanlarını otlatması ücretsiz iken, 10 Ekim'den sonraki süreçte oranın sahibinin kendi hayvanları için kış hazırlığı nedeni ile ücrete tabi olunur.

27) За порчу зимового стойбища отвечать как за кражу.

Tercümesi: Kışlıklara zarar verme hırsızlık cezası ile aynıdır.

28) Если заочно выставленный свидетель за неявку будет оштрафован, то должен отвечать тот, кто выставил.

Tercümesi: Eğer zorla şahitlik yapan şahit cezaya maruz kalırsa, bu durumda o cezayı şahidi mecbur eden adam ödemelidir.

29) Присяги должны принимать в большой мечети, за провод к присяге -1 руб.

Tercümesi: Yeminlerin büyük camilerde alınması ve buna karşılık 1 ruble ücret ödenmesi gerekir.

30) Цены скота нижеследующие: за бегунца, известного в уезде,-300 руб., за бегунца известного -100 руб., за хорошую верховую лошадь -70 руб., за хорошего иноходца -100 руб., за среднего иноходца -70 руб., за худшего иноходца -30 руб.

Tercümesi: Hayvanların narhları aşağıdaki şekildedir: Kabile arasında ün salmış yarış atının fiyatı 300 ruble, iyi bir yarış atının fiyatı 100 ruble, büyük ve gösterişli atın fiyatı 70 ruble, çok hızlı yürüyen atın (corgo) fiyatı 100 ruble, orta hızda yürüyen atın fiyatı 70 ruble, normal yürüyüşü olan atın fiyatı 30 rubledir.

31) В случаях, когда возврат украденных животных невозможен, необходимо выплатить их стоимость.

Tercümesi: Çalınan hayvanların iadesi mümkün olmadığı durumlarda kıymetini ödemeye gidilmelidir.

32) За непринятие гостя -30 руб.

Tercümesi: Misafir kabul etmemenin cezası 30 rubledir.

33) Если взятую у одного человека лошадь признает другой за свою, то потерпевший имеет право получить эту лошадь, а относительно аипа (штрафа) должен искать по суду с виновных в краже.

Tercümesi: Birisinin atını ödünç alıp, yerine kendi atını vermeye çalışmanın cezası, ödünç verenin kendi atı ile beraber ayıp parası cezasına müstahak olmasıdır.

34) После смерти мужа жена должна выйти за ближнего родственника покойного мужа, а если женится другой, то оштрафовать, смотря по сословию.

Tercümesi: Kocası ölen dul kadının kocasının ağabeyi veya kardeşi ile evlenmeden başka birisi ile evlenmenin cezası (duruma) sınıfına göre cezalandırılacaktır.

35) Если кто-либо будет варить бузу – оштрафовать на 9 голов скота и подвергнуть тюремному заключению от 1 до 18 месяцев.

Tercümesi: Boza yapmanın cezası 9 hayvan ve 1-18 ay arası haptistir.

36) Если по делу джесира кто-либо откажется, то 2 человека от волости должны принять присягу.

Tercümesi: Dul kadının mahkeme işleri ile ilgili kabileden 2 kişi tezkiye vermelidir.

37) Дела по иску имущество и скота должны разбираться за 6 лет.

Tercümesi: Eşya hukuku (hayvanlar) alanındaki davalar 6 yıl içinde (zaman aşımına uğratılmadan) sonlandırılmalıdır.

38) Дела по делу джесира или кунам должны разбираться за 20 лет.

Tercümesi: Dul kadın veya cariye ile ilgili davalar en az 20 yıl içinde sonlandırılmalıdır.

39) По гражданским делам, если иск спорный, то не более 5 голов скота; присягатель избирается от волости.

Tercümesi: Kişi hakları ile ilgili cezası 5 hayvandan az olan davalar kurultaylarda görülmelidir.

40) Если ктонибудь будет совещание начальствующих лиц и почетных киргиз и ктонибудь подъедет к ним верхом, то у него забирают лошадь.

Tercümesi: Üst düzey biyelerin içinde bulunduğu kurultayların gerçekleştiği meclise, herhangi birisi (üstünlük taslama amacıyla) atına binmiş (kibirlice) giderse, atına el konulur.

2. Erece-6 Hukuk Kodifikasyonu Denemesinin İslam Hukuku Açısından Analizi

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

Erkek mümini öldürmenin cezasının içinde devenin de bulunduğu 300, kadını öldürmenin cezasının ise içinde devenin bulunduğu 150 hayvanın, aslında fukahanın çoğunluğunun görüşünün tercih edildiğini göstermektedir. Nitekim, İslam hukuku tarihinde müminin diyeti 100 deve olduğunu, bunun içinde kadınları ayırt edilmeden söylendiğini, mutlak ifadenin her cüzüne şamil olduğunu dile getiren azınlık fakihler de yer almaktadır.³¹ Ancak, burada zikri geçen 300 ve 150 hayvanın tamamının deve olmadığı, İslam hukukunda belirtilmiş olan 100 deve ölçüsü ile aynı olmadığı, belki de Kırgız halkında develerin yaygın olmaması sebebi ile içinde devenin olduğu, yani hiyle-i şeriyeye ile amel edilerek, diğer hayvanlarla bu sayıyı yerine getirme amacı güdülmüş olabileceğini haber vermektedir. Hatta, 100 deve sayısını diğer hayvanlarla birlikte 300 ve 150 sayısına kadar yükseltmesi, aslında bu hükmün altında ihtiyat konusun da yer aldığını ifade etmektedir. Bununla beraber, özel olarak öldürülen erkek kişi için ayrıyeten 300 ruble ödenmesi, belki de göçebe hayattaki erkeğin işgücüne olan özel ihtiyaçtan dolayı bu tür uygulamaya gidildiğini, bu da Kırgız yargıçlarının maslahata göre hüküm verdiklerinden haber vermektedir.

İslam Hukukunda adam öldürmenin haricindeki kişinin organlarını yaralamaya karşılık ödenen diyetlerde, esasen yaralanan uzvun tek, çift, çok olması ve yaptığı fonksiyonları, bedendeki işlevselliği gibi konulara göre tasnif edilerek, esasen mağdurun kısmi dahi olsa zararını hafifletme maksadı güdülmüştür.³² Yukarıda zikrettiğimiz Erece-6'daki göz, burun, kulak, diş, el, ayak, parmak, erkeklik uzvu gibi organlara verilen zararların, kendi içinde önemine göre verilen hayvan ödeme cezası, aslında İslam hukukundaki diyet konusu ile farklılıkları ile beraber, genel olarak aynı olduğu söylenebilir. Daha doğrusu, İslam hukukundaki organ yaralama veya sakatlama konusunda biçilen kısmi ceza ölçüleri ile, esasında tıpatıp aynı olmasa da organ diyeti maksadına uygun şekilde yapıldığı söylenebilir.

17.-19. asırlarda yaşayan Kırgız toplumunda itibarı yüksek kişilere saldırma ve hakaret etmenin cezasının 50 hayvan, bu sınıftan olan kişilere sadece dil uzatmanın cezası ise 9 hayvan şeklinde tasnif edilmesi, aslında Erece-6 örfi hukuk kodifikasyonu denemesinin biy ve manapların kendi otoritesini sağlama alma, toplumdaki idari ve adli görevi olmasa da şöhretli olan insanlar ile sıradan insanların arasındaki düzenin korunması amacının güdüldüğünü bildirmektedir.

Hukuk sisteminin bugünkü anlamda dünyaya hâkim olmadan çoğu dünya halklarında olduğu gibi, 17.-18. asırlardaki Kırgız toplumunda da kız kaçırma adeti olagelmıştır.³³ Hatta, bu alışlageldik bir adet halini almış idi.³⁴ Öyle ki, zamanla bu adetle ilgili özel kurallar oluşmuş,³⁵ bu kurallar çerçevesinde Erece-6 hukuk tasarısında özel maddeler halinde yer almıştır. Evli bir kadını (yanlışlıkla olsa dahi) kaçırmanın cezası 60 hayvan, nişanlı bir kızı kaçırmanın cezası ise 100 hayvan ve 100 ruble, dul kadını kaçırmanın cezası mensup olduğu ailesinin toplumdaki itibarına göre 40, 20, 15 hayvan ödeme şeklinde tasnif edilmiştir. Kırgız halkı arasındaki kız kaçırma örf-adetinin İslam hukukunda yeri yoktur. Daha doğrusu kızın rızası açıkça zikredilmiyor. İslam hukukundaki evlilik akdinde ise her iki tarafın da akde delalet eden rızası açık bir şekilde zikredilmesi şarttır.³⁶ Fakat, kız kaçırma adeti ile birlikte oluşan yukarıdaki cezaların, örfi hukuk mantalitesinden hareketle konulduğunu düşünebiliriz. Hatta, kız kaçırmada kızın rızası dahilinde olduğu takdirde, yukarıda zikredilen zorla kaçırmanın cezasından farklı (indirimli) olduğunu da yargıçların İslam hukukundaki evlilik akdinin temel unsurlarından olan kızın irade beyanını (rızası) da³⁷ göz önünde bulundurduklarını söylememiz gerekir.

O dönemin Kırgız toplumundaki göçebe hayat felsefesine bağlı olarak, hayvan hırsızlığı ve yayla değişimi meseleleri her zaman kendi önemini korumuş, buna müteallik yukarıda zikri geçen cezaların örfi hukuktan yer alması söz konusu olmuştur. Özellikle, tek bir hayvan çalmanın cezasının 10 katı ile misillenerek ödenmesi, toplumdaki düzenin bozulmamasını amaç edinildiğini göstermektedir. Hatta, suçlu kendisinin suçlu olmadığını dile getirdiği zaman, onun mensup olduğu kabileden kabul edilen şahitten tezkiye istenmesi adet olmuştur. Yalan şahitlik yapanların da aynı hırsızlık cezasına duçar kalması da bir diğer konu olmuştur. İhkakü'l-hak yoluna başvurarak haklarını kendi elleri ile almaya çalışanların ve barımta işlerine katılanların dahi aynı hırsızlık cezasına çarptırıldığını düşündüğümüzde, aslında örfi hukuk sisteminin o toplumda daha sağlam bir felsefe üzerine oturtulduğunu görebiliriz. Bununla beraber, evine iltica eden hırsıza arka çıkmamak, bu tür işlerin toplumda yayılmaması için de ev sahibinin hırsızın atına tamamen el koyma, çalman malı sahibine vererek müjde (süyünçü) alma hakkına sahip olması da sözünü ettiğimiz göçebe toplumdaki en önemli meselelerden biri olan toplum düzeni ile ilgili olmuştur.

³¹ Ali Bardakoğlu, “Diyet”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 476.

³² Bardakoğlu, “Diyet”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s. 477.

³³ Ali Ünal, “Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2016, s. 238.

³⁴ Koconaliev, *Sud i Ugolovnoe Običnoe Pravo Kirgizov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, s. 49; Dobromislov, *Sud u Kirgiz: Turgayskoy Oblasti v 18-19 Vekah*, s. 46-47.

³⁵ Bekbosun Borubaşov, *Hrestomatiya po İstorii Gosudarstva: Prava Kirgizstana*, C. 1., Bişkek 2008, s. 202; Dobromislov, *Sud u Kirgiz: Turgayskoy Oblasti v 18-19 Vekah*, s. 47.

³⁶ Muhammed Ebü Zehra, *el-Ahvâlü ş-Şahsiyye, Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire 2010, s. 41.

³⁷ Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku-2: Husûsi Hukuk*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985, s. 87-88.

Özellikle, her bir Kırgız ailesinin sahiplendiği yaylanın 10 Ekim tarihine kadar umurun kullanabileceği kamu hakkı olarak değerlendirilmesi, bu tarihten sonra sahiplenen insanın kendi hayvanları için kışlık hazırlıkları, yani ilkbahara kadar otlatması amacıyla özelleştirilmesi, gerçekten biyelerin makasid kurallarına riayet ettiklerine işaretir. Bu bağlamda, herhangi bir insan birisinin ister insanların ister hayvanların kaldığı kışlığına zarar vermesinin, belki de kışım büyük zararlara hatta ölümlere yol açabileceğine işaret olduğu için çok keskin bir şekilde, oradaki hayvanları çalmış gibi cezaya çarptırılması da dikkat çekicidir.

Erece-6'da kişiler hukuku ve ceza hukuku alanındaki davaların acil bir şekilde bakılması söz konusu olmuştur. Bu bağlamda şahitliğin camilerde (ibadethanelerde) kabul edilmesi, bu işler karşılığında cami görevlilerine 1 ruble verilmesi, şahitliğe zorlamanın cezasının ise şahide verilen cezanın mukrihe verilmesi gibi konular da olmuştur. Buradaki şahitliğin camilerde kabul edilmesi konusu, aslında İslam hukukundan iktibas edilen bir uygulamadır. Nitekim, İslam adliye tarihinde bu tür uygulama söz konusu olmuştur.³⁸ Bununla beraber cezanın ikrah altında kalan kişiye değil, aksine (yani) mukrihe verilmesi de, fıkihta Hanefilerin görüşünü yansıtmaktadır.³⁹

O dönemin hayat şartlarına göre şekillenen örfi hukuk sisteminin büyük bir kısmı ise hayvancılık, onun içinden de özellikle atlar ile ilgili olmuştur. Yukarıda zikrettiğimiz kabile arasında ün salmış yarış atının fiyatı 300 ruble, iyi bir yarış atının fiyatı 100 ruble, büyük ve gösterişli atın fiyatı 70 ruble, çok hızlı yürüten atın (corgo) fiyatı 100 ruble, orta hızda yürüyen atın fiyatı 70 ruble, normal yürüyüşü olan atın fiyatı 30 ruble şeklinde narhlendirme işinin, aslında toplum düzeninin bozulması gibi büyük bir tehlikenin önünü kapatmıştır. Bu fiyatların atın iadesi mümkün olmadığı durumlarda esas alınması, bununla beraber diğer hayvanların aşlının geri verilmesi söz konusu olamadığı hallerde, kıymetinin ödemeye gidilmesi önemlidir. Buradaki narh sistemi ile ilgili İslam hukukuna aykırılık görülmemiş,⁴⁰ hatta Orta Asya pazarlarındaki narh sistemi ile ilgili oluşturulan "Kâdi Reislik" kurumu,⁴¹ Osmanlı İmparatorluğundaki "Hisbe Teşkilatı/Pazar ağası"⁴² kurumunun yetkileri ile aynı yetkilere sahip olduğunu anlamak mümkündür.

Bütün bu konuların yanında, özellikle Erece-6 kanun tasarısında misafir kabul etmemenin 30 ruble, ödünç alınan atın yerine başka atı vermenin para cezasına çarptırılması, Türkiye'deki bozanın aksine yüksek miktarda alkol içeren Kırgız bozasını pişirmenin cezası 9 hayvan ve 1-18 ay arası hapis cezasına çarptırılması gibi konular da yer almıştır. Misafir kabul edip etmeme konusunun İslam hukukundaki yeri herhangi bir hukuki anlam ifade etmeksizin, sadece ahlak kuralları çerçevesinde oluştuğunu belirtmekte fayda var.⁴³ Ancak, o dönemin Kırgız toplumunda, misafirhaneler veya otellerin bulunmadığı göçebeliliğin hâkim olduğu ortamda, misafiri kabul etmemenin hukuki sonuçlar doğurması, bu yüzden insan merkezli örfi hukuk mekanizmasının sistemsel olarak daha sağlam olduğu söylenebilir. Ödünç alınan atın geri verilmemesi veya yerine başka bir atı vermeye çalışmanın İslam hukukundaki yeri ise tartışmalı bir konudur. Çünkü o günün toplumunda at en temel bir iş gücü olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Bu durumu etraflıca değerlendirilebilmesi için ariyet konusu ile mukayese edilebilir.⁴⁴ Ancak, Türkiye'de tüketilen bozanın normal bir içecek olması, Kırgız halkının yapmış olduğu (el yapımı) bozanın bir içki olduğu,⁴⁵ içkinin de toplum düzenini altüst etmesi sebebi ile tedrici olarak açık ve net şekilde haram kılınması söz konusudur.⁴⁶

O dönemin Kırgız toplumunda kocası ölen dul kadın, ölmüş olan kocasının kardeşleri veya yakın akrabalarından biri ile evlenmesinin zorunlu görülmesinin ardında,⁴⁷ ölmüş kocanın mallarını dağıtılmadan ona sahip çıkma, çocuklarının da amca ve akrabalarının merhametinden mahrum bırakmama, özellikle göçebeliliğin hâkim olduğu ortamda kendi canına bakamayacak olan kadına sahip çıkma gibi amaçlar güdülmüştür.⁴⁸ Bunun da İslam hukukuna aykırı olmadığını söyleyebiliriz. Bunun en bariz örneği ise İmam Zufer'in kendi ağabeyinin

³⁸ Mevsili, *el-İhtiyar li-Ta'lili'l-Muhtar*, Thk., tlk.: Abdisselam b. Abdilhadî Şinnâz, Dâru'l-Beyrutî, Dimaşk 2005, s. 107.

³⁹ Mahmud Hamza, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi'l-Kavâidi'l-Fikhiyye*, Habib Halid Efendi, Dimaşk 1398, s. 324.

⁴⁰ Bk. Mustafa Taha Hamed al-Mahdawi, *et-Tes'ir fi'l-Fikhi'l-İslâmî ve Sultatu Veliyyi'l-Emr Fiyh (ed-Devletü'l-Abbasiyyetü Numuzacen)*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2021.

⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Aitmatov Kariev, *(تاریخها وتحليل فعاليتها في ضوء الفقه الإسلامي)*, *Usul İslam Araştırmaları*, S. 35/35, 2021, s. 251-271.

⁴² Bk. Ömer Faruk Habergötiren-İshak Yalnız, "Osmanlı Devleti'nde Hisbe Teşkilatı", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2/5, 2021, 280-296; Yüksel Demirkaya, "Osmanlı Devletinde Belediye (Hisbe) Teşkilatı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 41-42/1, 1998-2011, s. 303-318.

⁴³ Ebü İshak İbrâhim b. İshak b. Beşir el-Bağdadi Harbi, *İkramü'd-dayf*, thk. Abdülgaffâr Süleyman Bündari, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 72.

⁴⁴ Bk. Beşir Gözübenli, "Âriyet", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 379-380.

⁴⁵ Bu konuda Kırgızistan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Fetva kurumunun özel olarak bozanın haramlığı hakkında fetvası da mevcuttur.

⁴⁶ İçkinin tedrici bir şekilde haram kılınmasının felsefesi hakkındaki detaylı bilgi için bk. Mohammed Maraqtan, "İslâm Öncesi Arabistan'da Şarap İçme Alışkanlığı ve Şarap Yasağı", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2021, s. 161-182; Necdet Ünal, "Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma", *KADER: Kelam Araştırmaları Dergisi*, S. 2/9, 2011, s. 149-182.

⁴⁷ Gülnisa Aynakulova, "Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri", *Millî Folklor*, S. 72, 2006, s.101; S.M. Abramzon, *Kırgız cana Kırgızistan Tarihî Boyunca Tandalma Emğekter*, Kırgızstan Sooros Fondu, Bişkek 1973, s. 61.

⁴⁸ Aitmatov Kariev, "Kırgız Örf-Âdetindeki Kalın Uygulamasının İslam Hukuku Açısından Analizi (18-19. yy)", *Dergiabant*, S. 2/9, 2021, s. 748-765.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

dul kalan karısı ile yapmış olduğu nikahtır.⁴⁹ O da bu evliliği yukarıdaki maksatlara göre yapmıştır. Ayrıca, bu evlilik türünün tahrim ayetinde yer almadığı açıktır.⁵⁰ Özellikle, yenge veya geline sahip çıkma amacıyla, yukarıdaki maksatlar gözetilerek ölen kocasının kardeşleri veya yakın akrabaları ile evlenmek istemeyen dul kadına verilen cezanın, ölen kocasından almış olduğu başlık parasını geri vermekle sorumlu tutulması, belki de İslam aile hukuku felsefesi ile örtüşmesinden ötürü olabilir.⁵¹

Kişi hakları ile ilgili davaların 5 yıl içinde, onların içinden de dul ve cariyeler ile ilgili davaların 20 sene içerisinde zaman aşımına uğratılmadan sonuçlandırılması, dul kadınların mahkemelik işleri ilgili davalarda şahitlikten kaçınılmaması, bu tür kişiler hukukuna ilişkin husumetlerin kurultaylarda görülmesi, kurultay meclisine atımı binerek giden adamın atına el konulması gibi konular gerçekten dikkat çekicidir. Burada zikri geçen zaman aşımı süresinin 5 sene şeklinde sınırlandırılması konusunda, fukahanın görüşüne aykırılık görülmemiştir. Zira bu konuda kesin bir süre yoktur. Maddelerde yer alan 5 senelik zaman aşımına uğrama süresi, belki de Kırgız toplumundaki dönemin şartlarına göre yapılmıştır. Dikkatimizi çeken bir diğer husus ise Hokand Hanlığı'nda olduğu gibi,⁵² o dönemde Kırgız toplumunda da cariyelerin (küng) bulunması, hatta onların dahi mahkemelik işlerinde belli bir hak-hukuka sahip olma konusu olmuştur. Bu konu da İslam hukuku açısından, gerçekten dikkat çekici bir husustur.⁵³

SONUÇ

Araştırmamızı sonuçlandırmış olduğumuz bu makalemizin sonucu olarak, milattan öncesine kadar uzayan Kırgız halkının tarihi ile beraber, aslında onların yaşayış tarzına göre teşekkül eden örfi hukuk algısının, ilk zamanlarda Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Gök Tengricilik gibi inanç sistemleri dahi olsa, onların örfi hukuk sistemini belli bir inanç sisteminin üzerine kurulduklarını dile getirmemiz gerekir. Türk hukuk tarihinde önemli anlam ifade eden Karahanlılar Devleti'ne paralel olarak İslam dinini kabul eden Kırgızlar, bu dönemden sonra yukarıdaki mezkûr inanç sistemlerinden kendilerini tecrit ederek, bütün hayat tarzını etkileyen İslam dinini merkeze almış, bununla birlikte eski örfi hukuk sistemini tedrici olarak değiştirmişlerdir. Özellikle, İslam hukukundaki örfle ilgili hükümlerde Arap örf-adetini değil, kendi örf-adetleri dustûr edinmeye devam etmişlerdir. Böylece, göçebeliliğin hâkim olduğu kırsal bölgelerde yaşayan Kırgız halkı, İslam dini ile meczedilen özgün bir örfi hukuk sistemi tesis etmişlerdir. Bu örfi hukuk sisteminde zamanla bazı İslam ahkâmı erimiş, bazı durumlarda genetiği ile oynanmış, hatta unutulmaya dahi maruz kalmıştır. Bu da olsa, Kırgız halkını ayakta tutan ve çok eskiye uzanan bu örfi hukuk sisteminin, daha öncesinde şifahi olarak nesilden nesle aktarıla gelmesi ile ilgilidir. Ancak, 17.-19. asırlardaki taknin ve tedvin sürecinin başlatılması sonucunda ortaya çıkan “Erece-6” örfi hukuk kodifikasyon denemesinde yer alan “kırk madde” yazılı olarak bize kadar ulaşmıştır. Bu makalede, mezkûr kırk maddede yer alan her bir madde İslam hukuku açısından analiz edilerek incelenmiş, bunun sonucunda Türk (Kırgız) halkının sağlam bir devlet ve hukuk anlayışı olduğuna şahit olunmuştur. Türk hukuk tarihinde önemli anlam ifade eden örfi ve şerî hukuk sistemlerini mukayese etme babından ele aldığımız bu makalemiz, az da olsa bu alandaki boşluğu dolduracak, bölge ile ilgili araştırma yapan araştırmacılara yol gösterecektir.

KAYNAKÇA

ABRAMZON, S.M., *Kırgız cana Kırgızistan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter*, Kırgızstan Sooros Fondu, Bişkek 1973.

AL-MAHDAWİ, Mustafa Taha Hamed, *et-Tes'ir fi'l-Fikhi'l-İslâmi ve Sultatu Veliyyi'l-Emr Fiyh (ed-Devletü'l-Abbasiyyetü Numuzacen)*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2021.

ANONİM, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obıçaevev Kirgizov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk.

ATAR, Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979.

AYNAKULOVA, Gülnisa, “Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri”, *Millî Folklor*, S. 72, 2006, ss. 95-106.

⁴⁹ Muhammed Zâhid el-Hasan el-Kevserî, *Lamahâtü'n-Nazar fi Sîreti'l-İmam Zufer*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1948.

⁵⁰ Konuyla ilgili ayetin ahkâmının çeşitli şekillerdeki yorumlar için bk. el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzi Ebu Bekr, *Ahkâmü'l-Kurân*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut: 1984, C.3, s.64; Ebü'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Tefsîri'n-Neseî*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2005, s. 211.

⁵¹ İslam Hukukundaki mehir konusunun bu bağlamda gözden geçirilmesinde fayda var. Ayrıca, mehir ve başlık parası olan kalının aynı amaçlar için hizmet ettiğini mukayeseli bir şekilde okumak için bk. Aittmamat Kariev, “Kırgız Örf-Âdetindeki Kalın Uygulamasının İslam Hukuku Açısından Analizi (18-19. yy)”, *Dergiabant*, S. 2/9, 2021, s. 748-765.

⁵² S. S. Soodanbekov, *Obşestvenny i Gosudarstvenny Stroy Kokandского Hanstva*, Kırgızskiy Gosudarstvenny Nasionalny Universitet Yuridiceskiy İnstitut, Bişkek 2000, s. 71, 72, 73; A. L. Saliev, “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleeniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S.6/15, 2015, s.103.

⁵³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Metin Ceylan, *İslam Hukukunda Kölelik*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018.

- BARDAKOĞLU, Ali, “Diyet” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 473-479.
- BORUBAŞOV, Bekbosun, “Regulirovanie İmuşestvennih Otnoşeniy Kırgızov Po Adatu”, *Vestnik KRSU*, S. 1/9, 2009, ss. 38-42.
- BORUBAŞOV, Bekbosun, *Hrestomatiya po İstorii Gosudarstva: Prava Kırgızstana*, C. 1., Bişkek 2008.
- BOSUMBAEVA, Ç. D., “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva v Obıçnom Prave Kırgızov v Pervoy Polovine XIX v”, *Vestnik KRSU*, S.6/10, 2010, ss. 8-12.
- “Biy”, *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, Kırgız İlimder Akademiyası, C. 2, Bişkek 1977, s. 538.
- CEYLAN, Metin, *İslam Hukukunda Kölelik*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018.
- DAVLETŞİN, Kapitan, *Otçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, M. M. Stasyuleviç, Sain Petersburg 1901.
- DEMİRKAYA, Yüksel, “Osmanlı Devleti’nde Belediye (Hisbe) Teşkilatı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 41-42/1, 1998-2011, ss. 303-318.
- DOBROSMISLOV, H., *Sud u Kırgız-Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX vekah*, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1904.
- EBÛ ZEHRRA, Muhammed, *el-Ahvâlü’ş-Şahsiyye*, Dârü’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 2010.
- EL-BAĞDADÎ, Ebû İshak İbrâhim b. İshak b. Beşir Harbi, *İkramü’d-dayf*, thk. Abdülğaffar Süleyman Bündari, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- EL-CESSÂS, Ahmed b. Ali er-Râzî Ebu Bekr, *Ahkâmü’l-Kurân*, Dârü İhyâi’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut: 1984, C. 3.
- EL-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid el-Hasan, *Lamahâtü’n-Nazar fî Sîreti’l-İmam Zufer*, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, Kahire 1948.
- EN-NESEFÎ, Ebü’l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsirü’n-Nesefî*, Dârü’n-Nefâis, Beyrut 2005.
- EŞMURADOVA, N., “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, s. 1/15, 2015, ss. 121-123.
- EŞMURADOVA, Nodirahon, “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, S. 1/15, 2015, ss. 81-83.
- GÖZÜBENLİ, Beşir, “Âriyet” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 379-380.
- GRODEKOV, N. İ., *Kırgızı i Karakırgızı Sırdarinskoy Oblasti-Yuridiçeskiy Bıt*, Tipolitografiya S. İ. Lahtina, Taşkent 1889.
- HABERGETİREN, Ömer Faruk- Yalnız, İshak, “Osmanlı Devleti’nde Hisbe Teşkilatı”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, S. 2/5, 2021, ss. 280-296.
- HAMZA, Mahmud, *el-Fevâidü’l-Behiyye fi’l-Kavâidi’l-Fikhiyye*, Habib Halid Efendi, Dimaşk 1398.
- KARAMAN, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslam Hukuku-2: Husûsî Hukuk*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985.
- KARASAEV, Hüsein, *1916-Cıldagı Kötürülüş Cönündö – Ürkün*, Ala-Too, Bişkek 1993.
- KARİEV, Aiitmamat, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX. yy.)”, *MANAS Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 4/6, 2017, ss. 89-101.
- KARİEV, Aiitmamat, “Kırgız Örf-Âdetindeki Kalın Uygulamasının İslam Hukuku Açısından Analizi (18-19. yy)”, *Dergiabant*, S. 2/9, 2021, ss. 748-765.
- KARİEV, Aiitmamat, *Orta Asya’da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709 -1876 Hokand Hanlığı ve 1865 -1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016.
- KARİEV, Aiitmamat, *مؤسسة الحسينية في آسيا الوسطى: خانات خوقند نموذجًا (تاريخها وتحليل فعاليتها في ضوء الفقه الإسلامي)*, *Usul İslam Araştırmaları*, S. 35/35, 2021, ss. 251-271.
- KOCONALİEV, S. K., *Obıçnoe Pravo Kırgızov*, Fond “Soros Kırgızstan”, Bişkek 2000.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

KOCONALİEV, S. K., *Sud i Ugolovnoe Obiçnoe Pravo Kirgizov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, İzdatelsvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze 1963.

MAKOVETSKAYA, P. E., *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obiçaev Kirgizov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk 1886.

MALIŞEV, N. M., *Obiçnoe Semeynoe Pravo Kirgizov*, Tipografiya Guberskago Pravleniya, Yaroslav 1902.

MARAQTEN, Mohammed, “İslâm Öncesi Arabistan’da Şarap İçme Alışkanlığı ve Şarap Yasağı”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2021, ss. 161-182.

MEVSİLİ, Muhtar, *el-İhtiyar li-Ta’lil’l-Muhtar*, Thk., Tlk.: Abdisselam b. Abdilhadî Şinnâz, Dâru’l-Beyrutî, Dimaşk 2005.

NALİVKİN V.- NALİVKİNA M., *Oçerk Bıta Jenşini Osedlago Tuzemnago Naseleniya Ferganı*, Tipografiya İmparatorskago Universiteta, Kazan 1886.

ÖLÇEKÇİ, Tamara, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller”, *Bilig*, S. 67, 2013, ss. 111-128.

ÖZEN, Şükrü, “Kâdılcemaâ-Kâdılkudât”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24. İstanbul 2001, ss. 77-82.

SALİEV, A. L., “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S.6/15, 2015, s.103.

SALİEV, Akılbek, “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, ss. 102-106.

SALİEV, Akılbek, “O Şariatizatsii Sudoproizvodstva Po Obiçnomu Pravu Koçevih Narodov Turkestana (1865-1917gg.)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, ss. 107-112.

SIDIKOV, Osmonali, *Tarih-i Kirgiz-ı Şadmaniyya*, Elektro-Tipografiya “Vostoçnaya Peçat”, Ufa 1914.

SLESAREV, S. M., “Yuridiçeskiy Bıt Kirgizov Po N. İ. Grodekovu”, *Vestnik KRSU*, S. 9/14, 2014, ss. 82-85.

SOODANBEKOV, S. S., *Obşestvennyy i Gosudarstvennyy Stroy Kokandskogo Hanstva*, Kırgızskiy Gosudarstvennyy Nasionalnyy Universitet Yuridiçeskiy İnstitut, Bişkek 2000.

SOORONKULOVA, Klara, “Adat-Obiçnoe Pravo Kirgizov”, *Vestnik Kirgizskiy Natsionalnyy Universitet*, 3/2, 2011, ss. 97-100.

TOKTOGONOVA, G. K., “Erece-İstoçnik Kirgizskogo Obiçnogo Prava”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, ss. 10-12.

ÜNAL, Ali, “Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2016, ss. 229-260.

ÜNAL, Necdet, “Kur’an’ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma”, *KADER: Kelam Araştırmaları Dergisi*, S. 2/9, 2011, ss. 149-182.

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 8, Temmuz/July 2022, ss. 637-660.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.01.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.06.2022

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI DEVLETİ’NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

 MAHMUT AKPINAR*

 10.53718/gttad.1062556

ÖZ

Eski ve Yeni Fenerlilerin son temsilcilerinden olan Mavroyeni ailesi, XIX. yüzyıldaki değişime kısa sürede ayak uydurarak, devletle olan münasebetini sürdürmeyi bildi. Aile, Rum Ortodoks cemaati içindeki yerini de korudu. Mavroyeni Bey, Fransa’da aldığı hukuk eğitiminin yanı sıra iyi bir Fransızcaya sahipti. Mavroyeni Bey, eğitiminin ardından İstanbul’a döndüğünde Osmanlı bürokrasisine dâhil olmayı beklese de umduğunu bulamadı. Londra’ya giden Mavroyeni Bey, bir Rum şirketinde işe başladı. Londra’daki iş hayatından memnun kalmayınca birkaç yıl sonra ayrılarak geri döndü. Yeterince Türkçe bilen Mavroyeni Bey, Londra yıllarında İngilizcesini de geliştirdi. 1875’te saray hekimi olan babası Spiridon Mavroyeni vasıtasıyla Mabeyn-i Hümayunda kâtip olarak işe başladı. 1879’da yeni teşkil edilmiş olan Belgrad Elçiliğine kâtip tayin edilen Mavroyeni Bey, böylece çok geçmeden arzuladığı hariciye bürokrasisine dâhil oldu. Burada bulunmaktan pek mutlu değildi ve 1881’de bir başka elçiliğe, Madrid’e kâtip tayin edildi. Burada çalışırken, babasının nüfuzuyla Londra gibi daha büyük bir diplomasi merkezine geçmeye uğraşsa da bu olmadı. Madrid’de beş yılı aşkın bir süre çalıştıktan sonra, yakaladığı elçilik fırsatını değerlendirerek 1887’de Washington’a gitti.

Mavroyeni Bey, birçok üst düzey bürokrat ve diplomatın tercih etmediği Washington’da mesleki kariyerini geliştirme fırsatı buldu. Aynı zamanda Mavroyeni Bey, bu görevle üst bürokrasiye geçiş yaptı. Mavroyeni Bey’in dokuz yıllık elçilik vazifesi, 1896 yılı ortalarında artık yerine Müslüman bir elçi atanmalı denilerek hükümet tarafından sonlandırılmıştır. Sonraki birkaç yılı, kendisine uygun bir vazife olmadığı gerekçesiyle boşta geçti. Aslında Girit Valiliği ve Sisam Beyliğine adı geçse de Mavroyeni Bey, hiç istekli davranmadı. Elçilik görevinden sonra yaşadıkları, onu, fikren giderek rejime muhalif olanlara yani Meşrutiyet yanlılarına yaklaştırdı. 1901’de Mavroyeni Bey, Osmanlı modernleşmesinin sembol kurumlarından Şura-yı Devlete aza tayin edildi. 1902’de babası Spiridon Mavroyeni Paşa’yı kaybedince, aslında hamisini kaybetmiş oldu. Mavroyeni Bey, 1902’de tekrar Sisam Beyliğine adı geçtiğinde, görevi kabul edip, gitmek zorunda kaldı. Yaklaşık iki yıl süren Sisam macerasında taraflı bir yönetim sergilediği gerekçesiyle suçlandı. Bu suçlamalara daha fazla dayanamayarak istifa etti. 1904’te tekrar Şura-yı Devlet azalığına atandı ve Meşrutiyetin yeniden ilanına kadar bu görevde kaldı. Yenilikçi ve liberal görüşleri dolayısıyla İttihatçıların dikkatini çeken Mavroyeni Bey, 1908’de Meclis-i Âyana aza atandı. Birkaç yıl bu mecliste çalışarak Mavroyeni Bey, Batı kökenli fikirleriyle Meşrutiyet rejiminin gelişimine katkı sunmaya çalıştı. 1911’de kendi isteği ile olmasa da Viyana’ya elçi tayin edildi. Bir yıla yakın bir süre görev yaptıktan sonra, Birinci Balkan Savaşı devam ederken Batı Anadolu’daki Rumların yaptıkları bahane edilerek görevden alındı. Meclis-i Âyan azası idi, kendisine başka bir görev verilmedi. Mavroyeni Bey, 1907’de tutmaya başladığı günlüğüne devam etti. Cumhuriyet ile beraber Türkiye’de yaşamaya devam etti ve 1929’da ömrünü bu topraklarda tamamladı.

Anahtar Kelimeler: Yeni Fenerli, Hukuk, Hariciye, Kâtip, Washington Elçisi, Liberal

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Sivas/TÜRKİYE, E-Posta: makpinar25@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7269-0360.

**OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:
ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)
A NEW PHANARIOT AT THE SERVICE OF THE OTTOMAN STATE:
MAVROGENIS BEY (1848-1929)**

ABSTRACT

The Mavrogenis family, who are one of the last representative of The Old and New Phanariots, could keep up with the changes in the XIX. century in a short time and maintain its relation with the state. The family also preserved its place in Rum Orthodox community. Mavrogenis Bey, who had received law education in French, could speak French well. Although he expected to have a position in the Ottoman bureaucracy after he graduated and returned to Istanbul, he got disappointed. Mavrogenis Bey, who went to London, started to work for a Rum company there. Not satisfied with work life in London, he quitted his work and came back to Istanbul. Mavrogenis Bey, who knows Turkish well enough, also improved his English during his years in London. He started to work as a clerk in the Mabeyn-i Humayun in 1875 thanks to his father, Spyridon Mavrogenis, who worked as a doctor for the palace. Later on, Mavrogenis Bey was appointed as a clerk for the newly founded Belgrade Embassy in 1879, thus before long he became a part of foreign bureaucracy, which he desired. Mavrogenis Bey, who was not happy to be in Belgrade was appointed to another embassy, Madrid, as a clerk in 1881. Although he tried to get appointed to a larger center of diplomacy using his father's power, he was not able to do so. After working for more than five years in Madrid, he took the opportunity to be a minister to the US and moved to Washington.

He had an opportunity to improve his career in his profession in Washington, a city which was not preferred by many senior bureaucrat and diplomats. With this appointment, he also had his place in high ranking bureaucracy. Mavrogenis Bey's nine years of service ended in 1896 when he was discharged upon calls for the appointment of a Muslim ambassador in his place, which was not a legitimate reason. He was not appointed to any position in the following few years due to the pretext that there was not a suitable position for him. Actually, he was mentioned as a candidate for Crete and Samos governor, he was not eager. Following his embassy service, what he had experienced drew him mentally closer to the opponents of the regime (the supporters of constitutionalism). In 1901, Mavrogenis Bey was appointed as a member to Şura-yı Devlet (Council of state), which was one of the symbols for modernization of the Ottoman state. When he lost his father in 1902, he actually lost his tutelary. When he was nominated for Samos Governor again, Mavrogenis Bey had to accept and go it. He was accused of his partial administration during his time in Samos for about two years. He resigned because of these accusations. He was appointed as a member to Şura-yı Devlet (Council of state) and stayed in the same position till the declaration of constitutionalism. Mavrogenis Bey, who attracted the attention of the Unionists because of his Reformist and liberal views, was appointed as a member of Meclis-i Âyan (Assembly of Notables) in 1908. With his Western thoughts and ideas, Mavrogenis Bey, who worked in this assembly, contributed to the improvement of constitutionalism. In 1911, he was appointed as the ambassador to Vienna in 1911, though not with his own wish. After he worked there for one year, he was discharged on the pretext of the deeds of Rums in Western Anatolia during the Balkan War I. He was the member of Assembly of Notables; he was not given another duty. Mavrogenis Bey kept writing his dairy he started in 1907. He did not leave the country after the declaration of the Republic and died in these lands in 1929.

Keywords: New Phanariot, Law, Foreign Affairs, Secretary, Ambassador of Washington, Liberal.

GİRİŞ

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in de çağrısıyla nüfuzlu Rumların bir bölümü Avrupa'ya göç etmeyip, İstanbul'da kalırken, amaçları yeni devletle uzlaşarak, çıkarlarını korumaktı. Nüfuzlu ve zengin Rum aileler 1600'lü yılların başlarında Patrikhane'nin Fener semtine konuşlanmalarıyla onun çevresine yerleşip, kendilerini Bizans'ın vârisi olarak görmeye başlamalarıyla Osmanlı'da tanınırlığı artan zümre, Fenerliler olarak anılır. Genelde Bizans kökenli oldukları söylenen bu aileler arasında ticaret dolayısıyla İstanbul'a İtalya, Mora Yarımadası, Ege Adaları, Eğriboz, Taşöz ve İzmir gibi farklı yerlerden gelip yerleşenler de olduğu söylenir. Avrupa, Rum ve Türk kültürünün özelliklerini taşıdıkları belirtilen Fenerliler arasında Paleologos, Lascaris, Kakateros, Kantekuzenos, Vatatzes, Angelos ve Musuruslar gibi Bizans, Rarul ve Petrapalis gibi Norman ve Germen, Kalamaki ve Baltazzi gibi Romen, Vogoridi gibi Bulgar ve Morosiniler gibi Venedik kökenliler bulunmaktaydı. Fenerliler bürokrasinin yanı sıra ticari alandaki faaliyetleri ile imparatorluk içinde ön plana çıkmaktaydılar. Eğitime önem veren Fenerliler, çocuklarının iyi eğitim alabilmesi için İtalya başta olmak üzere Avrupa ülkelerini tercih ediyorlardı. Yabancı dil öğrenimi ve Avrupa kültürünün yakından bilinmesi, eğitimin temel hedefleri arasındaydı¹.

¹ Christine Philliou, "Osmanlı Yönetimi'ndeki Fenerli Nüfuzunun Çözümlemesi", *Toplumsal Tarih*, çev. Nilüfer Kaya, S. 193, İstanbul 2010, s. 54-69; Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler 110 Yıllık Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul 2000.

Fenerliler, Fatih Sultan Mehmed döneminde yabancı ülkelerle yapılan yazışmaların tercüme işlerini yürütüyorlardı. Ayrıca kendi cemaatleri içinde Logothet unvanıyla, Patrikhane ile cemaat arasındaki işlere aracılık edip, diyalogu da sağlıyorlardı. 1500'lerin sonlarında tercümanlık da yapmaya başladılar. Baş Tercüman Panayotis N. Mamonas tercümanlık işlerindeki gayreti ile marifetli ve dil bilen Rumları öne çıkardı. 1600'lerin son çeyreğinde Aleksandır Mavrokordato'nun Köprülü Fazıl Ahmed Paşa tarafından baş tercüman yapılmasıyla Fenerliler, Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilere gelmeye başladılar². Aleksandır, 1699 Karlofça Antlaşması müzakerelerindeki gayreti ile takdir edildi. Daha sonra, sağlanan güvenle birlikte tercümanlık görevi oğlu, Nikolaki Mavrokordato'ya verildi. XVIII. yüzyılda yerli Eflak ve Boğdan beylerinin devlete olan güveni sarsmaları neticesinde 1709'dan itibaren bu iki beyliğe Fenerliler tayin edilmeye başlandı. İlk olarak da Boğdan Beyliği'ne Nikolaki Mavrokordato atandı. Tercümanlık ve voyvodalık görevleriyle Fenerlilerin etkinliği 1821 Yunan İsyanına kadar devam etti. Bu süre zarfında devlet Eflak'a 40, Boğdan'a 36 voyvoda tayin ederken, 34 Fenerli bey de baş tercümanlık vazifesini üstlendi. Fransız İhtilali ile Rumlar arasında da milliyetçiliğin yayılması ve güveni sarsıcı gelişmeler, Fenerlilerin de zarar görmesine yol açtı. Zira az da olsa Fenerlilerin bir bölümü isyana iştirak etti. Karatodori, Vogoridi, Kalimaki, Mavroyeni, Fotyadi, Musurus, Aristarki, Karaca gibi birçok aile isyan sırasında devlete bağlılığını gösterdi ve olayların dışında kaldı. Devlet bu ailelerin fertlerine görev vermeye devam etti.

Yaşam standartlarına özen gösteren Fenerliler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fener'den ayrılarak daha ziyade Boğaziçi'nde Kuruçeşme, Arnavutköy, Tarabya ve Yeniköy gibi semtlere yerleştiler. İsyân döneminde burayı terk edip Yunanistan'a gidenler olmakla birlikte geri kalanlar yaşamlarını Boğaziçi'ndeki semtlerde sürdürdüler. Fenerli zümresinin son temsilcileri olan bu ailelere, "Yeni Fenerli" de denilmektedir³. Yeni Fenerliler, Batı kültürünü bilen, bilgi ve bilime değer veren bir zümreydi. Osmanlı burjuvazisinin bir parçası diyebileceğimiz Yeni Fenerliler, devlete bağlı ve saygılıydılar.

1. Mavroyeni Ailesi

Mavroyeni ailesinin kökenine dair farklı görüşler bulunmaktadır⁴. Pouqueville'e göre, Bizans'ın köklü ailelerinden biri olduğu ve fetihle birlikte İstanbul'dan ayrılarak Eğriboz Adası'na yerleştikleri söylenir. Bir başka görüşe göre, soyları Venedikli Morosini ailesine dayanmaktadır. Venedik Dükü kalığı yapan François Morisini'nin ailenin ilk bilinen ferdi olduğu söylenir. Zamanla Rumlaşan aile, birçok Rum aile gibi, Ege Denizi ve çevresinde, denizcilik ve ticaretle uğraşmaktaydı. Bir dönem Eğriboz Adası'nda bulunan aile, daha sonra Mora Yarımadası'nda yaşadı. Fakat 1715'teki Venedik-Osmanlı savaşının ardından bu bölgeden ayrılarak Kiklad Adaları içinde yer alan Paros Adası'na göç ettiler⁵. Bölgede ticari faaliyetlere devam eden aile ekonomik açıdan giderek büyüdü. Petros Mavroyeni ve sonrasında oğlu Dimitraki (Demeter), Mikinos Adası'nda Avusturya Habsburg İmparatorluğu'nun konsolos vekilliğini yaptılar. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişki, onların güçlenmesinde önemli bir etken oldu. Petros Mavroyeni'nin kardeşi Nikolaki, Osmanlı idaresinden Paros Adası'nın muhassıllığı işini almıştır. Daha sonra 1744-1750 ve 1756-1759 yılları arasında donanma tercümanlığı vazifesini yürüttü. Diğer kardeşleri İstefanaki de kısa süre bu görevi yaptı⁶. Mavroyeni ailesinin Osmanlı Devleti ile münasebeti her geçen gün arttı.

Nikolaki Mavroyeni aynı zamanda Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın sarraflığını yaptı. Onun himayesinde tekrar donanma tercümanlığına getirildi. 1786'da ise Eflak Voyvodalığına tayin edildi. Bu tayin Fenerlileri rahatsız etti. Nikolaki Efendi, Rusya ve Avusturya savaşlarında gösterdiği yararlılıkla daha da ünlendi. Eflak Voyvodalığı sırasında yanına aldığı yeğeni Yanko Mavroyeni de bir müddet kendisi ile çalıştı. Voyvodalığın defterdarlığını yapan Yanko Bey, eğitimini yarım bıraktı. Ancak 1790'da hamisi konumundaki Sadrazam Cezayirli Hasan Paşa'nın vefatı ile birlikte onu, bu makamda istemeyenlerin karalamaları sonucu gözden düşü ve yeni sadrazam Çelebizade Şerif Hasan Paşa'nın kararıyla idam edildi. Yetkisini suiistimal ettiğine dair rivayetler vardı. Yanko Bey, amcasının mal varlığı hususunda sorgulandı. Olup bitenlerden olumsuz

² Devlet, bu kurumda değişikliğe giderek, Divan-ı Hümayun tercümanlığına mühtedilerin yerine büyük Osmanlı ailesinin üyesi olan Rumları tayin etmeye başladı. Bilgin Aydın, "Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri", *Osmanlı Araştırmaları*, S.29, İstanbul 2007, s. 57; Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Hayatı*, yay. haz. Ayşe Anadol, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 32.

³ Maria Georgiadou, "Expert Knowledge between Tradition and Reform, The Carathéodorys: a Neo-Phanariot Family 19th Century Constantinople", *Médecins et Ingénieurs Ottomans à l'âge des Nationalismes*, Edt. Méropi Anastassiadou-Dumont, Paris 2003, s. 243-294 ; Peri Efe, "Millet-i Rum'dan Bir Münevver : Aleksandros Karatheodoris", *Toplumsal Tarih*, çev. Nilüfer Kaya, S. 193, İstanbul 2010, s. 83-93.

⁴ Mihail Dimitri Sturdza, *Grandes Familles De Gre'ce (d' Albanie et de Constantinople Dictionnaire Historique et Généalogique)*, M-D Sturdza, Paris 1999, s. 340.

⁵ Konstantina Adrianopoulou, *Alexander Mavroani Bey: From The 19th Century Reform Era To The Young Turk Revolution Through TheLife And Ideology Of A Neophanariot Ottoman Bureaucrat*, Boğaziçi University Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Unpublished Master Of Arts), İstanbul 2004, s. 11.

⁶ Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatın Portresi: Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyeni (Jean Mavroyeni)", *Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, Edt. İrşad Sami Yuca- Hidayet Kara, Kitabevi Yayınevi, 2019, s. 171.

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

etkilenen Yanko Mavroyeni Viyana'ya kaçtı⁷. Viyana'dayken Yunan milliyetçileri ile beraber olduğuna dair söylentiler yayıldı. Zira amcası Nikolaki Efendi'nin maiyetinde Yunan milliyetçisi Rigas ile birlikte çalışmıştı. Aynı şekilde Viyana'da Yunan milliyetçiliği yapan bir dernekte birlikte çalıştıkları söylendi. Öte yandan Rigas'ın yakalanmasında Yanko Bey'in rolü olduğunu ileri sürenler oldu. Blancard bu iddiaların doğru olmadığını söylemiştir⁸. Tüm bu iddiaların ardından, 1811'de Yanko Argiropulo'nun görevden alınmasıyla Yanko Mavroyeni devlet tarafından Viyana Maslahatgüzarlığına atandı⁹. Yanko Bey, aralıklarla toplam dört defa Viyana Maslahatgüzarlığı yaptı. Yanko Bey, sürekli diploması döneminin her iki evresinde görev yapan tek diplomattır. Yanko Bey Eski ve Yeni Fenerlilerin temsilcilerindendi.

Dimitraki (Demeter) Mavroyeni'nin oğlu, Spiridon Mavroyeni'nin XIX. yüzyılın başlarında Donanma Tercümanı Panoyoti Muruzi'nin sekreterliğini yaptığı belirtilir. Oğlunun doğumundan birkaç gün önce ölünce, Spiridon Bey'in oğluna da Spiridon ismi verilmiştir. 1817'de doğan Spiridon Mavroyeni ilk eğitimini Yeniköy'de tamamladı. Ticaret okulunda okuduktan sonra amcası Yanko Mavroyeni, onu yanına alarak Viyana'da tıp eğitimi almasını sağladı. 1843'te eğitimini tamamladıktan sonra, yaklaşık iki yıl hekimlik yaptı. İstanbul'a döndükten sonra askeri hastanede çalıştı. 1850'li yıllarda saraya hekim oldu. Öte yandan yıllarca tıp mektebinde hocalık yaptı. Cemiyet-i Tibbiye-i Şahenenin kuruluşunda rol aldı. Sürekli tıpla alakalı bilimsel çalışmaların içinde yer aldı. II. Abdülhamid padişah olduktan sonra Mavroyeni Paşa'yı hekimbaşı olarak atadı. Uzun yıllar bu görevde kalan Mavroyeni Paşa, aynı zamanda Rum Ortodoks cemaatinin saygın bir mensubu olarak Meclis-i Ayanda görev yaptı¹⁰.

2. Mesleki Hayatındaki İlk Görevleri (1875-1886)

1848'de İstanbul'da doğan Aleksandır Mavroyeni Beyoğlu Rum Mektebini bitirdikten sonra 16 yaşındayken devlet tarafından yükseköğrenim için Paris'e gönderildi. Mavroyeni bir yıl Mekteb-i Osmanîde iki yıl da Saint Barbe Okulunda okuduktan sonra Ecole de Droit'da üç yıl hukuk tahsil etti¹¹. İyi bir Fransızcaya sahip olan Mavroyeni Bey, mesleki kariyerine elçiliklerin birinde alacağı görevle başlamayı arzu ediyordu. Anne tarafından yakını olan Berlin Elçisi Yanko Aristarki vasıtasıyla hariciyeye intisap etmek istedi. Aristarki Bey, Mavroyeni Bey'i kendi yanında istihdam edebilmek için girişimde bulundu, ancak talebi hariciye tarafından kabul görmedi¹². Mavroyeni Bey, İstanbul'a döndükten sonra devlet kadrolarında istihdamı beklenirken, her nedense bu gerçekleşmedi, o da İngiltere'ye giderek, Ralli Brothers isimli Rumların sahip olduğu bir şirkete girdi. Beş yıl kadar bu şirkette çalışan Mavroyeni Bey ticaretle uğraştı, ancak umduğunu pek bulamayınca tekrar İstanbul'a döndü. Mavroyeni Bey'in Londra'daki kazanımı, İngilizcesini geliştirmek oldu. Ayrıca Mavroyeni Bey, Türkçeyi de yeterince biliyordu¹³. Mavroyeni Bey tekrar İstanbul'a döndüğünde, bu defa hekim babasının da nüfuzuyla bürokrasiye dâhil oldu¹⁴.

Mavroyeni Bey 1875'te üç bin yedi yüz elli kuruş maaşla sarayın yazı işleriyle meşgul olan Mabeyn-i Hümayun Dairesi kâtipliği görevi ile memuriyete başladı. Saraydaki haberleşme ağının işleyişinde önemli bir role sahip olan bu daire, padişahın ülke içinde ve dışında çeşitli birimlerle olan irtibatını sağlardı. Saray ile muhtelif resmî kurumlar arasındaki yazışmaları yürütürdü. Mabeynin, devlet işlerinin merkezinde olması hasebiyle, görülen işler dolayısıyla ön plana çıktığı için devlet adamlarınca, statü bakımından kendi altlarında olan kâtiplere ve mabeyincilere hürmet edilirdi. Bu dönemde dairede üç ila altı arasında kâtip görev yapmaktaydı. Mavroyeni Bey, II. Abdülhamid'in büyük önem verdiği ve büyüttüğü baş kitabette Nisan 1879'a kadar görev yaptı. Ardından, çok istediği hariciye bünyesinde görevlendirilerek Belgrad'a gönderildi. Belgrad Elçiliği, Sırbistan'ın 1878 Berlin Antlaşması sonucunda bağımsızlığını elde etmesinin ardından kurulmuş ve 1879'da elçiliğe Sermed Efendi ortaelçi tayin edilmişti¹⁵. Abdülhak Hamid de elçiliğe kâtip atanmıştı¹⁶. Ancak

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/2, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 58-60.

⁸ Theodore Blancard, *Les Mavroyénis. : l'histoire d'Orient*, C.II, Paris 1909, s. 137-145.

⁹ Musa Kılıç, "İlk İkamet Elçilerinin Halefleri Rum Maslahatgüzarlar (1800-1821)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXVIII, S. 65, 2019, s. 257, 265-266.

¹⁰ Spiridon Mavroyeni Bey 1817'de İstanbul'da doğdu.. 1835-1845 yılları arasında Viyana'da tıp eğitimi gördü. Bir süre burada çalıştı. Daha sonra bir müddet İstanbul'da Tophane Hastanesinde ve Haydarpaşa Hastanesinde görev yaptı. Akabinde Paris'e gitti ve orada tıp okulunda dersler verdi.. Strudza, *age*, s. 340; Adrianopolou, *agt.*, s. 36-38.

¹¹ BOA., DH.SAİDd., 10/345.

¹² Adrianopolou 1845 yılında doğduğunu söyler. Adrianopolou, *agt.*, s. 41.

¹³ BOA., DH.SAİDd., 10/345; Kariyerleri bakımından Türkçeyi iyi bilmeleri önemli bir avantajdı. Johann Strauss, "Fenerliler ve Türk Dili" çev. *Toplumsal Tarih*, çev. Nilüfer Kaya, S. 193, İstanbul 2010, s. 70-79.

¹⁴ Adrianopolou, *agt.*, s. 41, 43.

¹⁵ BOA., İHR., 17118, 11.04.1879 (18.04.1296); Sermed Efendi, 1834 doğumlu olup, Tercüme Odasında yetişmiş, Berlin ve Londra elçiliklerinde kâtiplik yapmıştır. 1872'den Belgrad'a gelene kadar ise Peşte Şehbenderliği görevini yürütmüştür. Uğur Özcan, *Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara 2012, s. 57-60.

¹⁶ Tarhan hatıratında, bu görevin önce kendisine tevdi edildiğinden bahseder. Tayinden hiç memnun olmadığını, Paris'ten sonra bir ağılda yaşamak istemediğini ve devletimizin bünyesinden doğan bu asi hükümette bulunmayı vicdanının kabul etmediğini ifade etmiştir. İstifasına neden olacak bir gelişmeyi temenni etmiştir. O böyle düşünüp dururken gazetelerden Mavroyeni Bey'in bu göreve atandığını öğrenince kendisinin önemsenmediğini düşünmüş ve bu durumun gücüne gittiğini belirtmiştir. Abdülhak Hamid Tarhan, *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Hatıraları*, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 132.

onun isteksizliği dolayısıyla yerine Mavroyeni Bey atanmıştı. Mavroyeni Bey'in, babasının saray çevresindeki nüfuzu sayesinde kariyer basamaklarında yükselme fırsatını yakaladığı anlaşıyor¹⁷. Mavroyeni Bey, 30 lira maaş ve birinci kâtip unvanıyla bu elçiliğe atanarak diploması kadrolarına üst seviyeden hızlı bir geçiş yaptı¹⁸. 1880 yılı sonbaharında Sermed Efendi ile Halil Halid Bey arasında gerçekleşen beyağış ile görev değişikliği oldu. Mavroyeni Bey aynı yerde bir müddet de Halil Halid Bey maiyetinde çalıştı¹⁹.

Berlin Antlaşması sonrasında Sırbistan ve Karadağ devletlerinin kurulmasıyla bölgede acilen çözülmesi gereken sınır problemleri olduğu gibi, buna bağlı olarak asayiş sorunları da çoğaldı. Sırp topraklarında kalan Müslümanların durumu, mülkiyet ve güvenli bölgelere göç meseleleri Belgrad Elçiliğinin gündemindeki diğer konular arasında sayılabilir²⁰. Bu dönemde, Berlin Antlaşmasının neticesinden pek de memnun olmayan Sırlar, sınır çatışmalarına yönelerek bölgedeki güvenliği zaafa uğrattırken, Kosova ile Selanik'e kadar uzanan Makedonya bölgesini, sınırlarına katıp topraklarını genişletmenin peşindeydi. Müslümanların toprak ve mülkiyet sorunlarının çözümünde istenen neticelerin alınmaması ve çözümde yaşanan gecikmeler, mağduriyetlere yol açarken, Müslüman ahalden bazılarının, Belgrad Elçisi Halid Bey'in kendi haklarını yeterince savunmadığı yönünde şikâyetle buldukları görülmektedir²¹. Mavroyeni Bey bölgesel fiili sorunların çok olduğu Belgrad'da çalışmaktan muhtemelen mutlu değildi. Zira Mavroyeni Bey 1880 yılı sonlarına doğru izin talep ederek İstanbul'a geldiğinde daha üst düzey bir elçiliğe geçebilmek için babasını devreye soktu. Onun gözü Londra ve Paris gibi elçiliklerdeydi. Mavroyeni Bey'in elçiliklerdeki istihdama dair elde ettiği bilgilerle, Londra Elçiliğinde münasip bir göreve tayini talep edildi. Ancak Spiridon Mavroyeni Bey'in bu ricası Londra Elçisi Musurus Paşa'nın itirazı dolayısıyla küçük çaplı bir krize yol açtı. Zira Mavroyeni Bey'in atanması düşünülen elçilik müsteşarlığı görevine, Musurus Paşa, kıdeminden dolayı elçiliğin ikinci kâtipliğini yapan, diğer oğlu Pavlaki Bey'in atanmasını istiyordu. Musurus Paşa, şayet bu tayin olmazsa görevinden istifa edeceğini belirtti. Her iki tarafın da gücendirilmemesi için, birinin müsteşar ve diğerinin de başkâtip atanabileceği konuşuldu. Ancak yetkili mercilerce, bunun bütçe kanuna mugayir bir durum olduğu ve dolayısıyla her ikisine de aynı maaş verilerek konunun çözülebileceği ifade edildi²². Muhtemelen Musurus Paşa, zoraki bir kadro ihdasının yaratacağı sıkıntılar ve tecrübesizliği dolayısıyla Mavroyeni Bey'in üst düzey bir görevle Londra'ya atanmasını istemedi. Münasip bir yer bulunana kadar, Mavroyeni Bey Belgrad'ta çalışmaya devam etti. Mavroyeni Bey bir müddet sonra liyakatine binaen üçüncü rütbeden Mecidi nişanı ile taltif edildi²³. Ayrıca 1880 yılı Aralık ayında Sırp Hükümeti Mavroyeni Bey'e üçüncü rütbeden Takvor nişanı verdi²⁴. Ancak, Mavroyeni Bey Belgrad'da olmaktan memnun değildi.

1881'de ise yaklaşık yirmi yıldır Paris Elçiliğine bağlı bir surette idare edilen Madrid Elçiliği, İspanya ile artan ilişkiler nedeniyle yeniden müstakil hale getirilince, memur kadrosuna atamalar yapıldı²⁵. Murad Efendi'nin ölümüyle kapatılması düşünülen Lahey Elçiliğinin memuru Logaridis Efendi'nin Madrid'e atanması söz konusu edilse de²⁶, elçiliğin kapatılmasından vazgeçilince, Mavroyeni Bey de Madrid Elçiliğine birinci kâtip tayin edildi. Mavroyeni Bey nihayet Belgrad'tan kurtuldu. Madrid Belgrad'a göre daha üst düzey bir şehir olsa da şimdiye kadar, Osmanlı Hariciyesinin pek ihtimam gösterdiği bir merkez olmamıştı. Mavroyeni Bey, Sermed Efendi ile Belgrad'tan sonra birkaç yıl da Madrid'de çalıştı. Madrid Elçiliğinde iş yoğunluğu fazla olmasa da Kıbrıs'ın elden çıkışıyla birlikte, Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki gelişmelerin farklı bir noktadan izlenebilmesi bakımından gerekliydi. Nitekim elçiliğin birçok yazışmasında bunu göre bilmek mümkündür. Elçilik yazışmalarında uluslararası gündemi meşgul eden Süveyş Kanalı ve Mısır'a dair gelişmeler Osmanlı Hükümeti tarafından yakından izlenmiştir²⁷. Mısır'da olası İngiliz işgalini kendi çıkarları aleyhinde gördüğü için İspanyol

¹⁷ Adrianopolou, *agt.*, s. 45.

¹⁸ BOA., İ.HR., 17138, 01.05.1879(09.05.1296) ; Sinan Kunalalp, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç- Ankara 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 125.

¹⁹ BOA., İ.HR., 17479, 08.09.1880 (03.10.1297); Halit Bey 1840'ta Süleymaniye'de doğmuştur. Kökeni Bağdat'a uzanan Baban ailesidir. Harbiye Mektebinde okuduktan sonra orduda hizmete başlamıştır. Daha sonra buradan ayrılıp Tercüme Odasında görev almıştır. Londra ve Paris elçiliklerinde kâtiplik yapmıştır. Karadağ Elçiliğinin teşkiliyle ilk Çetine Elçisi unvanını almıştır. Halid Bey, çalışma ve gayretleriyle Karadağ'da iyi bir izlenim bırakmıştır. Uğur Özcan- Abidin Temizer, *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, Belge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 52-57.

²⁰ Ayşe Özkan, "Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ'da Müslüman Emlaki Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXV, S.59, 2016, s. 85-114.

²¹ BOA., HR.UHM, 223/32-1, 07.06.1881.

²² BOA., Y.A. HUS, 166/15, 21.12.1880 (18.01.1298).

²³ BOA., İ.HR., 17145, 15.05.1879 (23.05.1296).

²⁴ BOA., İ.HR., 17522, 25.12.1880 (22.01.1298).

²⁵ BOA., İ.HR., 17684, 08.09.1881(13.10.1298); BOA., İ.HR., 17708, 25.09.1881 (01.11.1298); Paris Elçisi Esad Paşa da akreditasyon gereği bu vazifeyi üstlenmişti. 1881 yılı sonbaharında hükümetin talebiyle Esad Paşa, İspanya Kralını ziyaret edip, nişan vermek ve elçiliğin yeniden hizmet sokulması için Madrid'e gitmiştir. Akdeniz'deki güç dengesi düşünülerek atılan bu adımla, II. Abdülhamid'in ilişkileri canlandırarak istediği görülmüyor. Bu diplomatik girişimin, çıkarları bakımından Osmanlı Devleti ile işbirliğini arzulayan İspanyolları da memnun ettiği söylenebilir. Sinan Kunalalp, "İspanya'da Osmanlı Temsilciliği ve Osmanlı-İspanyol Münasebetleri (1857-1922)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, C.XI- XIV/ 1-2, Ankara 1973-1975, s. 165; Mahmut Akpınar, "Osmanlı Hariciyesi'nde Yaklaşık Kırk Yıl: Mahmud Esad Paşa (1837-1895)", *FSM İlimi Araştırmalar Dergisi*, S. 5, İstanbul 2015, s. 40-41.

²⁶ BOA., İ.HR., 17684.

²⁷ BOA., HR.SYS., 991/26, 20.06.1882; BOA., HR.SYS., 991/34, 04.07.1882.

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

Hükümeti de Mısır'a dair tüm gelişmeleri takip etti²⁸. İspanyol Hükümeti, konunun çözümünde aktif şekilde yer almak isterken, Osmanlı Hükümetinin de desteğini alıp, Büyük Devletler arasındaki ittifaka dâhil olmaya çalıştı²⁹. Ancak, bunu başarabilme şansı oldukça azdı, zira Büyük Devletlerce İspanya pek meseleye dâhil edilmek istenmedi. Öte yandan, Tunus ve Mısır'da yaşananlarla birlikte bölgedeki Devlet-i Âliyye tebaasından olanların bilimum işlerine yardımcı olmak ve Fas ile ilişkileri güçlendirmek için Tanca şehrine bir elçi tayin edilebileceği bile konuşuldu³⁰.

Uluslararası sisteme entegrasyon bağlamında Osmanlı Hükümeti diğer ülkeler de olduğu gibi, bu ülkenin ev sahipliğinde gerçekleşen uluslararası düzeydeki ticari, sosyal ve bilimsel etkinliklere elçilik vasıtasıyla ilgi gösterdi. Örneğin, 1883 yılında Madrid'de gerçekleştirilen Maden ve Metalürji Sergisine iştirak ederek yerini aldı³¹. Bu etkinlik ile ilgili gelişmeler elçiliğin ilgilendiği hususlardan biri oldu. Mavroyeni Bey Madrid'de ikinci hizmet yılını tamamlamışken, elçilik işlerinde gösterdiği gayret dolayısıyla ikinci rütbeden Mecîdî nişanı ile taltif edildi³². 1884 yazında hizmetlerinden ötürü takdir edilerek ula sınıfı evveline terfi ettirildi³³. 1884 yılı kışına doğru aynı maaşla, başkâtiplik görevini de sürdürmek kaydıyla sefaret müsteşarlığına atandı. Güzel hizmetleriyle birlikte büyük bir istek ile çalışmasından dolayı Mavroyeni Bey'e, ilaveten bu ikinci görev tevdi edildiği bildirildi³⁴. Müsteşarlığı sırasında siciline düşülen kayıta, *daha önceki hizmetlerinden ötürü görevinden ayrılma veya memuriyete mugayir bir durumu ve icraatının olmadığı* belirtildi³⁵. 1885 yılı sonlarına yaklaşırken, Kasım ayında İspanya Kralı XII. Alfonso'nun ani ölümü ve kraliçenin naipliği Madrid Elçiliğinin yakından izlediği hadiselerin en mühimi idi. Osmanlı Hükümeti kralın cenazesine Madrid Elçisinin katılmasını yeterli gördü³⁶. Washington Elçiliği için adı geçtiğinde, hariciyenin de olumlu görüşü ile bir müddet sonra Mavroyeni Bey, Washington'a ataması yapıldı.

3. Washington Elçiliği (1887-1896)

Vidinli Tefik Paşa'nın görevden ayrılmasıyla Washington Elçiliği boşa çıkmıştı. Mavroyeni Bey, elçilik görevi için fazlasıyla istekli ve kendisini yeterli görmekte idi. Sarayla olan ilişkisi sayesinde Mavroyeni Bey 1886 yılı sonlarında on bin kuruş maaşla Washington Elçiliğine ortaelçi tayin edildi³⁷. Açıkçası bu uzak görev birçok bürokrat ve diplomat tarafından istenmiyor ve adeta bir sürgün yeri olarak görülüyordu. Mavroyeni Bey, göreve başladıktan bir müddet sonra itimatnamesini ABD Devlet Başkanı Grover Cleveland'a sunmak için huzura kabul edildi. Görüşmede karşılıklı olarak dostluk mesajları verildi³⁸. Böylece Mavroyeni Bey'in Washington'daki mesaisi büyük bir heyecanla başlamış oldu. II. Abdülhamid'in denge siyaseti doğrultusunda ABD ile olan siyasi ve iktisadi ilişkiler daha da genişletilmeye çalışılıyordu. Osmanlı Hükümeti, teknik ve bilimsel gelişmelerin dışında, siyasi ve iktisadi gelişmelerin de Washington Elçiliğince yakından takip edilmesini istiyordu. Zira Osmanlı Hükümeti ile ABD Hükümeti arasındaki ilişkiler giderek artmakta idi. II. Abdülhamid'i daha yakından tanıyan Mavroyeni Bey bu göreve gelirken sultanın milli ve dini hassasiyetinin ne kadar yüksek olduğunun farkındaydı³⁹.

Dokuz yılı aşkın bir süre kaldığı Washington'da Mavroyeni Bey, göreve başladığında, göç başta olmak üzere, Ermenilerle ilgili gelişmeler elçiliğin çalışmalarında önemli yer tutmuştu. Bu dönemde Ermeniler arasında çalışmak maksadıyla ABD'ye gitmek isteyenler de vardı. Mavroyeni Bey sayının giderek arttığından bahsederken, 1889'da bin yüz doksan Osmanlı vatandaşının ABD'ye göç ettiğini bildirdi⁴⁰. ABD Hükümeti çalışmak için gelmek isteyenlere izin vermediği için, mağduriyetler oluyor ve bu kişiler, ister istemez devlete külfet getiriyordu. Elçilik gönderdiği yazıda, bu amaçla gelmek isteyenlere engel olunması ve hiç kimseye izin verilmemesini ivedilikle bildirildi⁴¹. Mavroyeni Bey, New York Times'ta yer alan bir habere dayandırdığı yazıyla, ABD'deki Ermenilerin dini duyguları da işin içine katarak tertipledikleri cemiyet toplantılarıyla Osmanlı

²⁸ BOA., Y.A.HUS., 170/143, 06.07.1882 (19.08.1299).

²⁹ BOA., HR.SYS., 1000/46, 09.08.1882; BOA., HR.TH., 44/61, 21.10.1882; BOA., HR.TH., 45/20, 15.11.1882.

³⁰ BOA., İ.DH., 76871, 04.01.1886 (28.03.1303).

³¹ BOA., İ.DH., 68221, 25.07.1882 (05.05.1299).

³² BOA., İ.HR., 18322, 03.10.1883 (27.01.1302); BOA., DH.SAİDd., 10/345; BOA., İ.HR., 18656, 16.11.1884 (27.01.1302).

³³ *Salname-i Devlet-i Aliyye 1300*, s. 254; BOA., İ.HR., 18561, 30.07.1884 (06.10.1301).

³⁴ ...Aleksandır Mavroyeni Bey hazretleri me'muriyyetini dil-hâh-ı âli vechile hüsn-ü ifâ itmekte olduğundan yine başkâtâbet maâşıyla uhdesine sefâret-i seniyye müsteşârı unvânının tevçihine..., BOA., İ.HR., 18656.

³⁵ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), DH.SAİDd., 10/345. 15.11.1849 (29.12.1265).

³⁶ BOA., HR.TO., 59/80, 06.12.1885; BOA., HR.TO., 61/3, 01.04.1886.

³⁷ BOA., Y.A.RES., 35/12, 04.11.1886 (06.01.1304); Açık bulunan Vaşington Sefâret-i Seniyyesine İspanya Sefâret-i Seniyyesi Müsteşârı Aleksandır Bey hazretlerinin me'muriyyeti..., BOA., İ.DH., 79978, 18.12.1886 (21.03.1304) ; Ayrıca on bin kuruş tahsisat verilmiştir. BOA., İ.HR., 19332, 11.01.1887 (15.04.1304).

³⁸ BOA., YA.HUS., 201/76, 12.04.1887 (18.07.1304).

³⁹ Ahmet Uçar, *Sultan, Güç ve Hassasiyet*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s. 205.

⁴⁰ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013, s. 100.

⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, yay.haz. Recep Karcakaya, Hüseyin Özdemir, vd., BDAGM, Ankara 2007, s. 43.

Hükümeti aleyhinde propaganda yapıp kamuoyu oluşturmaya çalıştıklarına işaret etti⁴². Benzer eylemler farklı gerekçe ve yollarla giderek çoğaldı. 1890'da yine Ermeniler, Musa Bey olayı üzerine New York'ta yaptıkları toplantıda, ABD Hükümetinin de desteğini almaya çalıştılar, lakin başarılı olamadılar⁴³. Hınçak örgütünün yönlendirdiği Ermeniler de büyük bir dikkatle takip ediliyordu. Nishan Garebedian örgüt lideri Nazarbegyan'ın özel elçisi sıfatıyla ABD'ye gönderilmişti. Bu kişinin liderliğinde, yardım adı altında ruhani bir cemiyet gibi gösterilen örgüte para toplanırken, çeşitli şehirlerde örgütün şubeleri açılmıştı. Mavroyeni Bey, Dr. Sampad Kapriyelyan isimli bir Ermeni ihtilalcinin New York'ta neşrettiği gazetenin, Türkiye'yi karalayarak, Ermenileri isyana teşvik ettiğini hariciyeye bildirerek, komitenin faaliyetlerine dikkat çekmişti⁴⁴. Komiteler, faaliyetlerini gazete ve çeşitli neşriyatlar vasıtasıyla da yürütüyordu, *Haik* gazetesi de bunlardan biriydi⁴⁵. Ayrıca mektuplaşmalar da buna ilave edilmiştir. Zira Osmanlı Hariciyesinin zaman zaman komitelerin, örgütlenme ve eylemlerine dair mektuplar ele geçirdiği ve bunları Mavroyeni Bey vasıtasıyla ABD Hükümetine ilettiği görülmektedir⁴⁶. Ekim 1894'te Mavroyeni Bey "Sultanı Öldürmek" başlığıyla *New York Herald* gazetesinde yer alan haberi hariciyeye aktarıırken, amaçlarını ortaya koyan Ermeni ihtilalcilerin, eylem hazırlanırken edilebileceği ve bunlara karşı gereken tedbirlerin alınması uyarısında bulundu⁴⁷. Komiteler, askeri eğitim için resimli kitap bile bastırılmışlardı⁴⁸. Komiteler eğitim, kültür ve sanat faaliyetleriyle de Osmanlı Hükümeti aleyhinde kamuoyu oluşturmaya çalışıyorlardı⁴⁹. Ermeni komiteleri Amerikan basınının bir bölümünü etkilemekte ve kamuoyuna Türkleri fanatik Müslümanlar olarak göstermekteydi. Saldırı ve kötü muamele dolayısıyla, ABD'deki Müslümanların bazıları, kendilerini Sırp veya Ermeni olarak tanıtmaktaydı⁵⁰. Ülkesinde yaşayan Amerikan vatandaşlarının hukukunun korunmasına büyük özen gösteren Osmanlı Hükümeti, Müslümanlara yönelik saldırılara karşı, ABD Hükümetinin gereken hassasiyeti göstermesini bekliyordu. Zira Osmanlı Hükümeti bu konuda bir zafiyet olduğunu düşünmekteydi. Hükümet Mavroyeni Bey'e vatandaşların hukukunun korunup, haklarının aranması için sık sık talimatlar göndermiş ve elçisinden, Amerikan makamları nezdinde girişimlerde bulunmasını istemişti⁵¹. Mavroyeni Bey, komiteleri, Ermeniler arasından bulunduğu güvenilir kişilerin sağladığı istihbaratlar sayesinde takip ediyordu. On beş yıldır Boston'da yaşayan iş adamı Bogigian, onlardan biriydi⁵². Mavroyeni Bey daha evvel papazlık yapan Chitijan ile istihbarat için anlaşmıştı. Khatchadoourian adlı bir başka Ermeni de maaşlı olarak Osmanlı Elçiliğine hizmet etmeye başlamıştı⁵³. Bu ajanlara ortalama aylık 250 dolar ödeniyordu.

Amerikalı misyonerlerinin faaliyetleri nedeniyle de zaman zaman iki ülke hükümeti arasında sorunlar yaşanıyordu⁵⁴. Amerikalı misyonerler öteden beri Ermenilere ilgi göstermekte ve sempati duymaktaydılar. Zira ABD'li misyonerler, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne daha kolay nüfuz etmenin aracı olarak görüyorlardı. Misyonerler eğitim başta olmak üzere birçok alanda yaptıkları çalışmalarla onlara büyük destek vermişlerdir⁵⁵.

⁴² Toplantı New Jersey'da takriben 200 kişinin katılımıyla yapılmıştı. Osmanlı memurlarının Ermenilere kötü muamelede bulunduğu dair iddialar yer alıyordu. BOA, HR.TO, 116/119, 09.10.1889.

⁴³ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 308-309.

⁴⁴ Şimşir, *age.*, s. 111.

⁴⁵ Gazete, Ermenileri amaçlarına ulaşabilmesi için, silaha sarılmaları gerektiğini içeren bir yazıya yer vermişti. BOA., HR.SYS, 2851/29, 12.06.1893; Aynı gazete, bir başka sayısında Ermenilerin sadece Amerika'daki çıkarları için değil, Osmanlı'daki "Ermenistan" çıkarlarıyla da meşgul olduğundan bahsediyordu. BOA, HR.SYS., 2851/29

⁴⁶ Haluk Selvi, *Millet-i Sadıkada İsyan, Ermeni Komitacılarının Gizli Mektupları (1878-1923)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.50-51.

⁴⁷ Erhan, *age.*, s. 317-318.

⁴⁸ BOA., HR.SYS., 2748/22, 08.11.1893.

⁴⁹ Ermeni Akademisi (Kachar Haykakan) isimli teşkilat vasıtasıyla padişah aleyhinde faaliyet yürütüldüğünü Ermeni Antreasian Washington Elçiliğine bildirdi. Bu kişi daha evvel adı geçen teşkilat içinde iken sonrasında ters düşen birisiydi. Ahmet Akter, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 123; Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, çev. Ayden Bireldinç, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 146-147.

⁵⁰ Akter, *age.*, s. 159.

⁵¹ Cinayet de dâhil Müslümanlara karşı işlenen suçlarda Amerikan makamlarının suçluların tespitinde ve vakaların aydınlatılmasında çok duyarlı davranmadığı ve işleri ağırlandırdığı söylenebilir. Zira 1890'lı yıllarda üç Osmanlı vatandaşı öldürülmüş ve hiçbirinin katili bulunamamıştı. Daha sonraki yıllarda da birçok Osmanlı vatandaşı ABD'de soyuldu, dövüldü ve öldürüldü. Erhan, *age.*, s. 222-226.

⁵² Bogigian, yanına C. Hamlin' de alarak , Protestan cemaati ileri gelenlerine, Worcester'da rahip Harbion Chichian tarafından ruhani bir cemiyet görünümünde teşkil edilen Hınçak Cemiyetinin, misyonerlik kuruluşlarından yardım temin ettiğini, ancak onların gerçek maksatların başka olduğunu anlattı. Ayrıca buna dair gazetelerde cemiyetin aleyhine yazılar yazdırarak, bu cemiyete yapılan yardımları kesmeye çalıştı. BOA., HR.SYS, 2852/29, 11.12.1893.

⁵³ Dedektiflerden, Ermenilerin entrikalarını tespit etmesi, topladıkları para miktarını öğrenmesi, onlara para yardımı yapan Amerikalıları belirlemesi, gizli Ermeni derneklerin tespitini yapması, komitelerin elebaşlarını ortaya çıkarması, Amerika'nın Osmanlı topraklarına silah gönderip göndermediğini öğrenmesi ve Rusya hizmetindeki ajanları tespit etmesi gibi işler beklenmekteydi, Şimşir, *age.*, s. 106-107; Selvi, *age.*, s. 45.

⁵⁴ Hatta Amerikan basınında, Osmanlı Hükümetinin tüm misyonerleri sınır dışı etme niyetinde olduğunu ihtiva eden haberler neşredilmiştir. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul 2002, s. 133.

⁵⁵ Rahip E..M. Bliss'in *Türkiye ve Ermeni Vahşeti* isimli eseri. Cemal Sezer, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Olan Etkileri (1890-1914)", *Hittit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1-2, 2010, s. 63 A.W. Williams isimli misyonerin, *Kanayan Ermenistan*, Celal Öney, "Ermeni Meselesinin Oluşumunda ABD'nin Rolü Nasıl Başlamıştır?", *History Studies*, C. III, Özel Sayı, 2011, s. 236; "F.D. Green isimli bir başka misyoner, *Türkiye'de Ermeni Krizi ve Ermeni Katliamı ya da Muhammed'in Kılıcı* başlıklı eserler neşredip Osmanlı ve İslam karşıtlığı yaparak Amerikan kamuoyunu Osmanlı aleyhinde yönlendirmeye çalışmışlardır. İhsan Burak Biricikli, "Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederick Davis Greene ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 55, 2016, s. 137-174; *Missionary Herald* gazetesi gibi

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

Amerikalı misyonerler, Ermenileri teşvik de ederek Amerika'ya olan ilgilerini artırmış, 1830'ların ortalarında öğrenciler ve din adamları ile başlayan göçler, zaman içinde bir umut ve hayalin aracı olarak iyice hız kazanmıştır⁵⁶. 1891'de Worcester'da ilk kiliselerini kurmuşlardı. Buna benzer faaliyetlerde ABD'li misyonerlerin parmağı vardı. ABD'nin İstanbul Elçisi Strauss Dışişlerine gönderdiği yazıda, misyonerlerin meslekleri dışında hareket ettiklerini, bilhassa da doğuda görev yapanların, çeşitli siyasi olaylara müdahil olduklarına değinerek, can güvenliklerini tehlikeye attıklarını eklemiştir⁵⁷. Ayrıca ilerleyen yıllarda bu göçleri ABD konsolosları, Ermeni komitecileri ve çıkar amaçlı hareket eden çeşitli kişiler de teşvik etmiştir⁵⁸. Eylül 1893'te Mavroyeni Bey İstanbul'da neşredilen *Arvelek* isimli gazetenin, göçle ilgili haber ve yazılara yer vererek Ermenileri göçe teşvik ettiğini hariciyeye bildiriyordu⁵⁹. Mart 1893'te Mavroyeni Bey ABD Dışişleri Bakanı Gresham'ı ziyaretinde ABD'li misyonerlerin, Ermenilerin ve diğer şahısların ABD'de ve ülkesinde Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü faaliyet ve eylemleri eleştirerek, bir an evvel bunların engellenmesini istedi⁶⁰. Yine Mavroyeni Bey Ekim 1893'te Universal Peace Union adlı derneğin yürüttüğü faaliyetler kapsamında bir kilisede bir araya gelip, Türkiye'deki Ermenileri kıskırtıcı yönde karar aldığına öğrendiğinde, karar metninin bir örneğini ekleyip, ABD Dışişleri Bakanına yeni bir nota göndererek, duruma tepki göstermişti⁶¹. 1894'te Sason'da çıkan ayaklanmalarda yaşanan olaylara, ABD'deki Ermeniler düzenlenen kampanyalarla tepki gösterdiğinde, Mavroyeni Bey, konunun "*aşırı fanatizmle dini bir sorun haline dönüştüğüne*" işaret ederken, olayı çarpıtarak destek veren American Board isimli misyonerlik örgütünü Dışişleri Bakanı Gresham'a gönderdiği nota ile şikâyet etti⁶². Bu meseleye dair ABD İstanbul Elçisi Terrell ise araştırma yapacak komisyona bir Amerikalı üyenin de kabul edilmesini II. Abdülhamid'den talep etti. Osmanlı Hükümeti böyle bir talebi doğru bulmazken, Mavroyeni Bey talebin reddedilmesini halinde Amerikan Hükümetinin, bunu hakaret sayacağını bildiren bir telgraf gönderdi. Sonrasında Terrell bu hususta ısrarcı olmayınca konu kapandı⁶³.

1878 sonrası Osmanlı Devleti ile ABD hükümetleri arasında tabiiyet uygulamaları nedeniyle de hukuki anlaşmazlıklar yaşanmaya başladı. Amerikan Hükümetinin göç eden Ermenilere pasaport vermesiyle Amerikan vatandaşlığını elde eden Ermeniler, bu durumdan istifade ederek tekrar Osmanlı topraklarına gelip soydaşlarını kıskırtıcı eylemlerde bulunuyorlardı. Mavroyeni Bey hariciyeden aldığı talimatlarla zaman zaman notalar vererek, Amerikan Hükümetinin Osmanlı Devleti aleyhine olan muamelelerini engellemeye çalışıyordu. ABD pasaportlu Ermeniler, işledikleri suç sebebiyle yakalansa dahi, Osmanlı adli makamlarınca yargılanıp cezalandırılmıyordu. 1830 tarihli anlaşmanın dördüncü maddesi ile belirlenen dava hususunun Türkçe ve İngilizce metinlerinin birbirinden farklı yorumlanması bu duruma yol açmaktaydı. 1889'da II. Abdülhamid'in attığı adımla çözüme yaklaşılsa da ABD Senatosunun 1874 Anlaşmasında yaptığı değişiklik, çözüme engel oldu. Bu belirsizlik hali sebebiyle yapılacak işlemlerde vatandaşların zor durumda kalmaması için, Mavroyeni Bey, nasıl hareket etmek gerektiğini, hariciyeye sormuştu⁶⁴. 1890 sonrası artan göçle beraber, izinsiz tabiiyet değiştirenlerin sayısı da çoğaldı⁶⁵. Haliyle iki ülke arasında, Ermenilere dair konularda anlaşmazlık giderek arttı. ABD Hükümetinin tabiiyetle alakalı düzenlemelerinin neden olduğu sıkıntıların kesin çözümü için, Osmanlı Hariciyesi, hem ABD'nin İstanbul Elçisi hem de Mavroyeni Bey vasıtasıyla müzakerelere ısrarla devam etti. Ağustos 1893'te Mavroyeni Bey ABD Dışişleri Bakanı Grasham'a bir nota vererek ABD'nin vatandaşlık uygulamasının Osmanlı Devleti için yarattığı tehlikelere dikkat çekmiş ve devlet aleyhinde olanların ülkeye girişine müsaade edilmeyeceği bildirilmişti⁶⁶. Osmanlı Hükümeti ABD'ye haklılığını kabul ettirmenin peşindeydi. Mavroyeni Bey, ABD Hükümetinin Osmanlı aleyhindeki kişilere vatandaşlık vermesinin Monroe

---

misyonerlik neşriyatlarının yaptığı yayınlar, sefaret tarafından yakından izleniyor ve mühim haber ve yazılar çevrilerek Babıâlî'ye aktarılıyordu. Derinçil, *age*, s. 131.

⁵⁶ 1889'da 1190, 1890'da 3957 ve 1891'de 6335 Ermenin göç ettiği ve sayının katlanarak arttığı görülmektedir. Göç edenlerin toplamı artık 10.000'i aşmıştır. Şimşir, *age*, s. 100.

⁵⁷ Erhan, *age*, s. 307.

⁵⁸ Elçi Mavroyeni Bey 4 Ekim 1892'de gönderdiği yazıda Ermenileri Müslümanları göçe teşvik ederek kazanç temin etmeye çalışan kişilere değindi. Akabinde Adana'da bu tür faaliyetlerde bulunan üç Ermeni tutuklandı, Akter, *age*, s. 66-67; Erhan, *age*, s. 304-305.

⁵⁹ BOA., HR.SYS, 2736/10, 14.09.1893.

⁶⁰ Mavroyeni Bey, farz ediniz ki, ABD'ye Fransız misyonerler gelmiş. Bu misyonerler Kızılderililer arasında eğitimi yaygınlaştırmakla yetinmemekte, aynı zamanda onlara din değiştirmek ve özellikle ihtilal emellerini desteklemek için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Bana söyley misiniz bu durumda Amerikan Hükümeti ne yapardı acaba? Osmanlı Hükümeti Türkiye'de yaşayan Amerikan misyonerlerinin haklarını tanımaktadır. Fakat misyonerlerin bize karşı olan Ermenilere sempati besleyip, onlara arka çıkmaları onaylamaz. Şimşir, *age*, s. 101-102; Fikretin Yavuz, *II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrell (1893-1897)*, BKY, İstanbul 2016, s. 158-159.

⁶¹ Universal Peace Union adlı derneğin amaçları ve teorileri hakkında söyleyecek bir şeyim yoktur. Fakat Ekselanslarına şunu kanıtlamayı arzu ediyorum ki, size daha önce de söylemiş olduğum gibi, Amerikan misyonerleri ve onlara bağlı olanlar, gayretlerinde Ermeni ihtilalcilere olan sempatiilerini hiç gizlememektedirler. Şimşir, *age*, s. 102.

⁶² Şimşir, *age*, s. 118.

⁶³ Yavuz, *age*, 194-198.

⁶⁴ BOA., HR.TH., 93/15, 18.09.1889; Erhan, *age*, s. 124-125.

⁶⁵ Erzurum, Sivas ve Van vilayetlerinden izinsiz göç eden Ermenilerin, tabiiyet değiştirdiğine dair Zaptiye Nezaretinden gelen malumat. BOA, Y.MTV, 67/31, 12.09.1892 (19.02.1310); *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, s. 77-78, 82, 84.

⁶⁶ Mavroyeni Bey, Eylül 1893'te Hariciye Nezaretine kanunsuz yolla tabiiyet değiştiren Osmanlı vatandaşlarının yabancı ülkelere aldıkları pasaportun vize edilmemesi için tamim gönderilmesini önerdi ve kendi konsolosluklarına da talimat verdi. Akter, *age*, s. 33; Erhan, *age*, s. 312

Doktrinine aykırı bir durum olduğunu ileri sürdü⁶⁷. 1893'te suçlu tespit edilen Ermeniler bir bir tutuklanmaya başlayınca, bu durum iki ülke arasında yeniden bir soruna dönüştü. ABD hükümetlerinin kendi pasaportunu taşıyanların hakkını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin düzenlemelerini ısrarla hiçe sayması, sorunun temelden çözümüne mani olmaktaydı. Sorunun boyutu, Amerika'nın savaş gemilerini, Osmanlı kara sularına göndereceği dedikodularının yayılmasına kadar varmıştı. Tutuklanan bu kişilerin sınır dışı edilmesiyle kriz yatıştırılmaya çalışıldı⁶⁸. 1894 yılı kongre açılışında ABD Başkan Cleveland, ABD vatandaşı Ermenilerin durumuna değinerek, Osmanlı Hükümetinin suça karışan Ermenileri sınır dışı etmeye hakkı olduğunu ifade etti⁶⁹. Bogogian Ocak 1894'te ABD Başkanına bir mektup göndererek, vatandaşlığa kabul edilen kimi Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhindeki tutum ve davranışlarına işaret edip, Osmanlı Hükümetinin dürüst ABD vatandaşlarına karşı herhangi bir kötü muamelede bulunmadığını ifade etmişti⁷⁰. Devletin hukukunu ve imajını iç ve dış kamuoyu nezdinde korumaya büyük özen gösteren Mavroyeni Bey, Ermeni sorununa büyük bir mesai harcamıştı. Onun bu konu üzerinden diplomasi adına yapmış olduğu bir tespite değinmek yerinde olacaktır. Mavroyeni Bey "Ermeni konusunda Amerikalı yetkililere açıklamada bulunduğum halde, hiçbir etkisi görülmedi. Öteki devletler gibi, dış politikamıza ilişkin her yıl bir kitap yayınlamayışımızın bize verdiği zarar, gerçekten çok büyüktür. Her devletin, bu konuda bir yıllığı, renkli kitabı (Mavi kitap gibi) vardır. Ona, yayınlanması kendi yararına olan belgeleri koyarlar"⁷¹.

Ticari açıdan önemli bir ülke olan ABD, deniz kuvvetleri bakımından da dikkat çeken bir ülkeydi ve uluslararası organizasyonlarla kendini uluslararası platformlarda tanıtmının ve göstermenin peşindeydi. Osmanlı Hükümeti de bunun fazlasıyla farkındaydı ve ABD ile ilişkileri geliştirirken, onların ev sahipliğindeki organizasyonlara imkânlar dâhilinde iştirak ediyordu. Ekim 1889'da ABD'nin ev sahipliğinde Uluslararası Denizcilik Konferansı tertiplendi ve Osmanlı Devleti'ni temsilen Washington Elçisi Mavroyeni Bey'in konferansa katılması uygun görüldü. Bu tür etkinliklerin önemi bilen elçi Mavroyeni Bey, gelen emirle de konferansa iştirak etti⁷². Konferansta giderek yoğunlaşan deniz trafiği dolayısıyla artan deniz kazalarının önlenmesi için yeni düzenlemeler yapıldı⁷³. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı hükümetleri silah ticaretinde her ne kadar Almanya ile olan ilişkileri artırsa da ABD'deki silah sanayine dair gelişmeleri öteden beri yakından izliyordu. 1878 sonrası II. Abdülhamid Boğazlar'da yeni istihkâmlar kurup daha güçlü bir savunma hattı oluşturmanın peşindeydi. 1882'de görüşülen Amerikalı torpido mucitleri General Berdan ve Albay Lay'in geliştirdiği torpidoların denenmesine karar verilmişti. Ancak işler uzayınca denemeler yapılamadı. 1887'de Washington Elçiliğinden, General Berdan'ın geliştirdiği söylenen torpido modeli hakkında Osmanlı Hükümetine yeniden teferruatlı bilgi aktarıldı. Daha önce belirlenen şartlar gereği, Osmanlı Hükümeti denemeler yapıldıktan sonra neticeye dair bir rapor verileceğini Washington Elçiliğine bildirdi⁷⁴. Aynı şekilde bir başka torpidoya dair Washington Elçiliği vasıtasıyla ABD'lilerin teklifi Hariciyeye iletilmiş, torpido hakkında bilgileri değerlendiren komisyon, torpidoların alınmamasına karar vermiştir⁷⁵. Öte yandan hem Boğazlar'ın savunması ve devletin donanma gücünün artırılması adına II. Abdülhamid, güçlü ve gelişen bir donanmaya sahip ABD'deki gelişmeleri yakından izlemeye çalışıyordu. Bununla ilgili en ufak bir haber ve malumat Washington Elçiliği başta olmak üzere elçiliklerce hariciye ile paylaşıyordu. Nitekim 1893'te elçi Mavroyeni Bey, ABD donanması için üç harp gemisi inşa edileceğine dair edindiği bilgiyi, gemilerin fotoğrafları ile birlikte hızlıca hariciyeye iletmişti⁷⁶. II. Abdülhamid, ABD'nin bu alandaki gücünden yararlanma arzusunda idi. 1894'te ise Washington Elçiliğinin yeni savaş topu modelleri hakkında hariciyeye verdiği bilgide, geliştirilen topların üç tanesinin New York Limanını korumaya yeteceği iddia ediliyordu⁷⁷.

Kristof Kolomb'un yeni kıtaya gelişinin 400. yılı dolayısıyla 1893'te düzenlenen Şikago Fuarına Osmanlı Devleti de iştirak etmişti. Şubat 1891'de ABD'den gelen özel bir heyet tarafından fuara davet edildiğinde Osmanlı Devleti, bu ülkede Osmanlı Devleti aleyhinde oluşmaya başlayan kötü imajı düzeltmenin yanı sıra, iki ülke arasındaki ticaretin gelişimine de katkı yapacağı düşüncesiyle katılım kararı aldı. ABD Hükümeti İstanbul'daki elçisi Solomon Hirsch vasıtasıyla memnuniyetini Osmanlı Hükümetine bildirdi⁷⁸. Osmanlı Devleti

⁶⁷ Dışişleri Bakanı Gresham, İstanbul Elçisi Terrell'e verdiği talimatla, Osmanlı Devleti ile aralarında bir tabiiyet antlaşması bulunmadığını, ABD vatandaşlığına geçen Ermenilere saygı göstermesinin beklenemeyeceğini, istemediği yabancıları ülkesinden çıkarmasının ve ülkesine sokmamasının, Osmanlı Hükümetini meşru hakkı olduğunu bildirmiştir. Erhan, *age*, s. 313.

⁶⁸ Erhan, *age*, s. 314.

⁶⁹ BOA., HR.SYS, 69/19, 06.12.1893.

⁷⁰ Şimşir, *age*, s. 104.

⁷¹ Mahir Aydın, *Girit Sarı Kitap*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 31.

⁷² BOA., MV., 46/64, 25.08.1889 (28.12.1306); BOA., Y.A.RES., 49/1, 28.08.1889 (01.01.1307).

⁷³ *The American Journal of Interantional Law*, C.V/1, Baker, Voorhis & Company, New York 1911, s. 42-73.

⁷⁴ BOA., HR.TH., 71/92, 31.03.1887; Geliştirdikleri torpido modelleri için 1882'deki ziyaretten sonra General Berdan 1885'te bir ziyaret daha gerçekleştirdi. Oral Sander- Kurthan Fişek, *Amerikan Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 87-93.

⁷⁵ Önerilen torpidolar hakkındaki rapor, Komisyon İkinci Başkanı Binbaşı Ahmed Samim tarafından hazırlanmıştır. BOA., HR.TH., 72/9, 04.04.1887.

⁷⁶ BOA., Y.A.MTV., 74/58, 01.02.1893 (14.07.1310).

⁷⁷ BOA., Y.A.HUS., 309/79, 28.09.1894 (27.03.1312).

⁷⁸ BOA., Y.A.HUS., 249/85, 30.07.1891 (23.12.1308).

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

adına sergi komiseri unvanıyla İsmail Hakkı Bey ve muavinliğine Fahri Bey atandı⁷⁹. Fuarda Osmanlı pavyonunun yanı sıra bir de Türk köyü inşa edildi. İslam medeniyetinden örneklerle birlikte, devletin modernleşme yolunda kaydettiği gelişmeler de yansıtılmaya çalışıldı⁸⁰. Mavroyeni Bey açılış hakkında bilgi verirken, Türk köyünden bahsetmiş, “*Binlerce frank harcamış olan ülkelerin sergisiyle rekabet edebileceği umulmasa bile, imkânlarımız göz önüne alındığında bir başarı olduğunu*” ifade etmiştir⁸¹. Ayrıca Mavroyeni Bey, fuar dışında Nasturilerin bir cami inşa ederek, para karşılığında Müslümanların ibadetlerini sergilediklerini öğrenince, gelen talimatla birlikte yerel makamlara müracaat ederek, bu girişimi engellemiştir⁸². Fuara dair bilgi vermek amacıyla Musavver Chicago Sergisi ismiyle Türkçe bir gazete çıkarılmıştır⁸³.

Bu dönemin bir diğer sorunu da Yahudilerin Filistin’e yerleşme çabalarıydı. 1870’lerle Balkanlar’da ve Rusya’da yaşayan Yahudiler, baskılara maruz kalınca daha güvenli yerlere göçmeye başlamışlardı. Ancak Yahudi karşıtlığı Doğu Avrupa ve Rus topraklarında da zaman içinde arttı. Bu gibi gelişmeler, Yahudilerin yurt edinme çabalarını daha çok teşvik etmiş ve duygularını beslemişti. *Sion Aşıkları* hareketinin lideri Leib Pinkser Yahudilerin örgütlenmesini sağlarken bir yandan da yurt için Yahudilere kolonizasyon fikrini aşıyordu⁸⁴. Yahudilerin Filistin’e yerleşmesinden kaygı duyan Sultan II. Abdülhamid 1883’te Filistin’e Yahudi göçünü yasaklarken, bu konuya dair gelişmelerin titizlikle takibini istedi. Yahudi karşıtı hareketler sebebiyle Amerikalılar da ülkelerindeki Yahudi grupların telkinleri vasıtasıyla bu konuya ilgi gösteriyorlardı. ABD Hükümeti zor durumda kalan Yahudilere *protégé* belgesi vererek himaye etmeye çalışıyordu. Durumdan kendi adına rahatsız olan Osmanlı Hükümeti ABD Elçisi Horace Maynard’a uyarıda bulunarak Osmanlı vatandaşı olan Yahudilerin himaye listesinden çıkarılmasını sağladı. Yahudilerin beklentisi Filistin’e yerleşmelerine izin verilmesi, eğer bu olmazsa beş yüz ailelik koloni kurabilecek toprak satın almalarına imkân sağlanması idi. III. Aleksandır’dan sonra Rus hükümetlerinin uyguladığı Ruslaştırma politikalarının da Yahudi göçünde rolü büyüktü. Rusya’da 1890 sonra sert politikalar nedeniyle göç eğilimi artmıştı. Giderek artan göç ile ABD Hükümetinin yanlış uygulamaları ve Osmanlı Hükümetinin yasal düzenlemelerine karşı sergilediği muhalif tutum Yahudi göçüne bakışı değiştirmişti. Üstüne üstlük göç edenlerin bir bölümü devletten izinsiz Filistin’e yerleşmişlerdi. Bunlara bağlı olarak Babiâli 1882’de hacılar hariç Yahudilerin Filistin’e girişini yasakladı. 1884’te ise uyarılara rağmen ABD Hükümetinin Yahudilere vatandaşlık vermeye devam etmesi üzerine Osmanlı konsolosluklarından izin almayan hacıların girişi de yasaklandı⁸⁵. Bu karar iki ülkeyi bir kez daha karşı karşıya getirmişti. ABD Elçisi Oscar S. Straus⁸⁶ Yahudilerin dinlerinden dolayı ayrımcılığa uğramalarının hükümetlerince hoş karşılanamayacağını sadrazama ilettiğinde Kıbrıslı Kamil Paşa ABD vatandaşlarının uygulamadan zarar görmemeleri için gerekli tedbirlerin alınacağı sözünü verdi. Ancak gelişmelerden kaygı duyan II. Abdülhamid izlediği politikadan geri adım atmamaya şartları ağırlaştırdı. Mart 1888’de diğer ülkelerin vatandaşlarına olduğu gibi Amerikalı Yahudilere yönelik Filistin’e girişleriyle ilgili yeni kararlar alınarak bölgeye girişler daha kontrollü hale getirildi. Diplomatik teamüller gereği Mavroyeni Bey’den yeni uygulamanın Amerikan Hükümetine bildirilmesi istendi. O da aldığı talimat gereği bir notayla durumu, ABD Dışişleri Bakanı Thomas F. Bayard’a bildirmişti⁸⁷.

Dini ve millî değerlere sahip çıkarak devletin saygınlığını korumaya büyük özen gösteren II. Abdülhamid bu hususta tüm elçilerinden de büyük gayret bekliyordu. Nitekim bunun fazlasıyla bilincinde olan Mavroyeni Bey, İslam’a zarar verebilecek hadiseleri de yakından izlemeyi ihmal etmedi. 1892’de Kahire’den Amerika’ya otuz kişilik sahte bir derviş grubunun geldiği öğrenilmişti. Başlarında İlyas Maluf isimli bir fırsatçının yer aldığı bu grup, dervişlerin ayini diyerek sema veya dans gösterileri yapmaktaydı. Bir müddet bunları izleyen elçi, ilgili makamlar nezdinde birkaç kez girişimde bulunarak bu kişilerin ülkeden Mısır’a gönderilmesini sağladı⁸⁸. 1893

⁷⁹ BOA., YA.HUS., 261/161, 26.06.1892 (30.11.1309)

⁸⁰ Bülent Varlık, “Musavver Şikago Sergisi 1893”, *Kebikeç*, S.1, 1995, s. 35-42; Ahmet Şamil Gürlü, “1893 Şikago Dünya Fuarı’nda Osmanlı Hipodromu ve Şirket-i Hamidiye”, *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/ Edebiyat*, C. XVII, S. 65, 2011, s. 7-18.

⁸¹ Deringil, *age*, s. 162-163.

⁸² Deringil, *age*, s. 163.

⁸³ Varlık, *agm*, s. 7-18.

⁸⁴ 1877-1878 savaşında Rusların Bulgaristan’ı işgalinde Yahudilerin Türklere yardım ettiği ileri sürülerek Bulgar milliyetçiler tarafından Yahudiler Müslümanlarla birlikte katledilmişlerdir. Öte yandan Romanya, Moldova ve Polonya gibi çeşitli ülkelerde gelişen Yahudi karşıtlığı zaman içinde artmıştır. 1880’lerde bu durum kendini Rusya’da da göstermiş ve Musevilere karşı başlatılan şiddet ve kıyımlar nedeniyle Yahudiler Osmanlı topraklarına sığınmaya başlamışlardır. Erhan, *age*, s. 341-344. Pinkser Yahudilere karşı takınılan tavri psikolojik bir rahatsızlık olarak ifade etmiştir. Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1982, s. 36-37.

⁸⁵ Mim Kemal Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar: İhanetler, Komplolar, Aldanmalar*, Çağ Yayınları, İstanbul 1991, s. 84-85, 92.

⁸⁶ Yasemin Diril, *II. Abdülhamid Dönemi’nde Elçilik Yapan ABD Elçisi Oscar Solomon Straus’un Elçilik Yılları (1887- 1909)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2006.

⁸⁷ Yahudilerin Filistin’e girişleri üç şarta bağlanmıştır. İlki, Filistin’e giden kişi, pasaportlarına Filistin’e hac için gittiklerini ve ikametgâhlarını oraya taşıma niyetinde olmadıklarını açıkça belirtip yazacaklar. İkinci koşul, Filistin’de bulunma süreleri hiçbir surette üç ayı geçmeyecek. Üçüncü ise pasaportlarda Osmanlı konsoloslardan alınan vize bulunacaktı. Bölgeye gelişlerinde izin belgeleriyle değiştirilecek, bölgeden çıkarken izin belgelerini verip, pasaportlarını alacaklardı. Erhan, *age*, s. 349-354.

⁸⁸ 7 Eylül 1892’de Mavroyeni Bey üçüncü notasında, Osmanlı vatandaşı da olsalar, sahte dervişlerin New York’ta Amerikalılara gösteri yapıp İslam’ı ve Müslümanları küçük düşürücü fiillerde bulunmalarının din özgürlüğü açısından izahı yoktur. Osmanlı ülkesinde bazı Hristiyan Araplar ile bazı Müslümanlar, birlikte Hristiyanlığı aşağılayan oyunlar sahneleseler ve Müslümanlar da bunları saygısız bir tavırla izleseler, acaba ABD

yılında uluslararası Chicago Fuarı sırasında ise içinde Suriyelilerin de yer aldığı bir grup tarafından ticari amaçla cami inşa edilmeye kalkışıldı. Mavroyeni Bey, aldığı bilgiyle Amerikan Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunarak bu uyanıkların cami yapıp ticari maksatla kullanmalarına engel oldu⁸⁹. 1893'te yaşanan bir diğer hadise de Fransız yazar Henri de Bornier'in "Muhammed" isimli oyununun New York ve Chicago'da sergilenmek istenmesiydi. Oyunla İslam peygamberi üzerinden Müslümanlar, ülke kamuoyunda kötü gösterilmeye ve aşağılanmaya çalışılırken, bilhassa Müslüman toplumun temsilcisi konumunda olan Osmanlı Devleti kara propagandaya maruz bırakılıyordu. Mavroyeni Bey bu konuda da elde ettiği bilgileri hem Osmanlı Hükümetine aktardı hem de Amerikan Elçisi Alexander W. Terrell'i bilgilendirerek, hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmasını sağladı. Ayrıca Mavroyeni Bey, ilgili yerlerdeki şebkenderleri de devreye sokarak oyunun oynanmaması için çaba sarf etti. Elçi girişimlerinden sonuç aldı ve oyun sahnelenmedi. Özellikle de Elçi Terrell'in Başkan Cleveland ile görüşmesi oyunun yasaklanmasında tesirli oldu⁹⁰.

Mavroyeni Bey'in elçiliği sırasında iki ülke arasında insani ilişkilere dair gelişmeler de yaşanmıştır. 28 Mayıs 1889'da ABD'nin Pennsylvania'nın Johnstown şehrinde meydana gelen sel ve yangın felaketi öğrenildiğinde II. Abdülhamid, ABD İstanbul Elçisi Straus'u huzura davet ederek iki yüz lira para ve gıda yardımında bulundu. Osmanlı Devleti bölgeye ilk yardım gönderen ülke idi. Bölgede büyük hasara yol açan felakete dair gelişmeleri takip eden Mavroyeni Bey, elde ettiği bilgilerle hazırladığı raporu göndererek hariciyeyi bilgilendirdi⁹¹. 1894'te ise İstanbul'da meydana gelen depreme ABD kamuoyu da ilgisiz kalmadı. Washington Elçisinin ve ABD'deki şebkenderlerin de çalışmalarıyla aralarında New York Ticaret Odasının da yer aldığı muhtelif kişi ve çevrelerden 9.600 dolarlık bir yardım toplandı ve İstanbul'a gönderildi⁹².

1890'ların ortalarında devletin yönetim kademesinde elçilerin Müslümanlar arasından seçilmesi yönünde bir eğilimin oluşmaya başladığı görülür. Hatırlatmak gerekir ki, daha evvelden de Avusturya, Almanya ve Yunanistan gibi devletler kendi ülkelerine Hristiyan elçi tayinini pek hoş karşılamamışlar ve Osmanlı Hükümetinden Müslüman elçi isteğinde bulunmuşlardı. Hepsi olmasa da bazıları dikkate alınmıştı. Yine o dönem II. Abdülhamid Hariciye Nezareti'ne ve elçiliklere yaptığı uzun vadeli atamalarla dış politikayı daha istikrarlı bir görünüme kavuşturma arzusundaydı. Öte yandan bu dönemde de muhtemelen artan Ermeni isyanları ile ağırlıklı olarak Rumların yaşadığı Girit ve Sisam adalarındaki karışıklıklar ve isyanların yarattığı baskılar, bu toplum gruplarının bürokrasiden dışlanmasına yol açtı. 1896'da Washington'a Müslüman bir elçi tayin etmenin daha doğru olacağı yönünde görüş bildirenler oldu⁹³. Nitekim 1896 yılı Mayıs ayında Mavroyeni Bey görevinden alındı. Ancak yeni elçi Mustafa Necati Bey gelene kadar vazifesine devam etti⁹⁴. Ekim 1890'da Mavroyeni Bey'e gayretli ve sebatkâr çalışmaları nedeniyle birinci rütbeden Mecidi nişanı verildi⁹⁵. Aynı dönemde İspanyol Kraliçesi de Mavroyeni Bey'e Madrid Elçiliği sırasındaki çalışmalarından ötürü birinci rütbeden İzabel la Katolik nişanını takdim etti⁹⁶. 1891'de Büyük Devletler arasındaki ittifak arayışlarına dair ABD basınında ABD Hükümetine atfen, İngilizlere karşı Fransız ve Rus ittifakı iddiaları yer almış, bu, Osmanlı elçisinin dikkatini çekmişti. Elçi Mavroyeni Bey bakanlık yetkilileri ile yaptığı görüşmede bu iddiaları yalanlanmıştır⁹⁷.

4. Mazuliyet Dönemi (1897-1901) ve Şura-yı Devlet Azahlıkları (1901- 1902, 1904-1908)

İstanbul'a dönen Mavroyeni Bey'e elçiliklerde açık olmadığı için verilebilecek münasip bir vazife çıkana kadar, son maaşının dörtte biri oranında iki bin beş yüz kuruşluk mazuliyet maaşı bağlandı⁹⁸. 1897'de Osmanlı-Yunan savaşı öncesinde Beroviç Paşa'nın Venedik'e kaçmasıyla Girit'te yeni bir vali atanması söz konusu

Sefiri veya Konsolosu ne yapacaktı... , diyerek meseleden duyduğu rahatsızlığı dile getirmişti. Uçar, *age*, s. 209-218; Suriyeli şahsın ismini Malluh olarak verir. Grubun kırk kişi olduğunu söyler. Deringil, *age*, s. 158.

⁸⁹ Fuar alanı yakınlarında birkaç Suriyeli ile birlikte Amerikan misyonerlerinden oluşan bir kumpanya, bu işi gerçekleştirmek istemiş. Mavroyeni Bey ise Dışişleri Bakanı Foster ile görüşerek, bu teşebbüsün İslam'ın mukaddes unsurlarından camiye bir gösteri malzemesi gibi ücret mukabilinde seyirciye sunması anlamına gelmektedir diyerek Devlet-i Âliyye'nin rahatsızlığını dile getirmiş ve bunun kabul edilemez bir durum olduğunu ifade etmiştir. Uçar, *age*, s. 203.

⁹⁰ Erhan, *age*, s. 359; Uçar, *age*, s. 207-208; Yapılmak istenenlerle ilgili bir değerlendirme yapmak icap ederse, sürekli olarak kendilerini her yönden üstün gören batı toplumu, her fırsatta Müslümanları çağ dışı, ilkel ve barbar bir toplum olarak göstererek emperyalist emellerini gerçekleştirme yardımcı olacak tüm icraatlarını haklı ve meşru göstermenin derindeydi. Bunu politik yollarla yapmaya çalıştıkları gibi, basın, sanat, kültür ve bilim yoluyla da derinleştirme eğilimindeydiler.

⁹¹ Yangında 80 kişi olmak üzere, bu afet sırasında 5000'den fazla insan hayatına kaybetti. Bin altı yüz civarında ev yıkıldı. Salgın hastalık tehlikesi oluştu. Çok büyük maddi bir zarar meydana geldi. Fatma Ürekli, *Belgelerle 1889/ 1894 Afetlerinde Osmanlı-Amerikan Yardımlaşması*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 17-23.

⁹² Ürekli, *age*, s. 24-43.

⁹³ Belgede Washington Sefiri Mavroyeni Bey'in memuriyetine devam etmesinin caiz olmayacağı ve yerine bir Müslüman kişinin atanması, biri bulununcaya kadar da görev yerinde kalmasının doğru olmayacağı ifade edilerek azledilmesi gerektiği belirtilmiştir. BOA., Y.PRK.BŞK., 45/46, 06.03.1896 (21.09.1313).

⁹⁴ Hariciye Nezaretinde müsteşar muavinliği yaparken ABD'ye sefir olarak atanmıştır. BOA., Y.A.RES., 80/29, 09.03.1896 (24.09.1313); BOA., Y.A.HUS., 358/ 58, 09.09.1896 (24.03.1314).

⁹⁵ BOA., İ.DH., 93805, 21.10.1890 (07.03.1308).

⁹⁶ BOA., HR.TO., 69/46, 31.10.1890/ BOA, HR.TH., 104/46, 06.12.1890.

⁹⁷ İddialar bir yana, ABD Hükümeti ısrarla Avrupa ülkeleri arasındaki meselelere müdahil olmayacaklarını ve olası bir harbin dışında kalacaklarını ifade etmiştir. BOA, HR.SYS, 49/52 (1-12), 29.05.1891.

⁹⁸ BOA., İ.HUS., 64/53, 08.08.1897 (09.12.1315).

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

edildiğinde Büyük Devletler duruma müdahil oldu. Farklı önerilerle birlikte Rus Hükümeti Mavroyeni Bey'i Girit Valiliği için önerdi⁹⁹. Ancak kendisinin de pek sıcak bakmadığı bu öneriye zaten Osmanlı Hükümeti de olumlu yanıt vermedi. Hariciyede münasip bir görev çıkmadığı için Mavroyeni Bey açıkta kalmaya devam etti. 1899'da Mavroyeni Bey, İstefanaki Musurus Bey'in yerine Sisam Beyliği'ne önerilen isimler arasında yer aldı. Ancak bu görev için pek istekli davranmayan Mavroyeni Bey'in tayini yine olmadı¹⁰⁰. Öte yandan birkaç kez Şura-yı Devlet azalığı için ismi önerilse de bu tayin de gerçekleşmedi¹⁰¹. Uzun bir süre açıkta kalıp mazuliyet maaşı ile yetindi.

1901 yılı baharında Mavroyeni Bey Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına atandı¹⁰². Azalar sadrazamın önerisi ile atanmaktaydı. O dönem bu makamda Halil Rıfat Paşa bulunuyordu. Reislik görevini ise Mehmed Said Paşa (Kürt) yapmakta idi. Mavroyeni Bey hatıratında kendisini, Arap İzzet Paşa'nın önerdiğini söylemiştir. Müsavat usulünün nişanesi olarak, Şura-yı Devlette 1/3 oranında gayrimüslim üye görev yapıyordu. Bunlardan üçü Rum'du. Kurumda cemaatlerin temsiline büyük önem veriliyordu. 1897'de Şura-yı Devlette yapılan değişiklikle Muhakemat Dairesi çıkarılıp Adliye Nezareti'ne bağlandı. Dâhiliye Dairesi lağvedildi. Yapılan değişikliklerle önemi artan Mülkiye Dairesinin de yetkileri genişletildi. Daire ilk kez, Şura-yı Devlet Reisinin riyasetine verildi. Sekiz üyenin yer aldığı dairenin, üye sayısı kısa sürede on dörde yükseltildi. Azaların temel görevi, Tanzimat ve Maliye dairelerinden gelen mukavelename, imtiyazname ve kanunların tetkiki ve muhalif davranışlarda bulunanları tahkikat yapıp Sadarete bildirmek gibi görevleri vardı. Ayrıca Mülkiye Dairesinden, daireler arasında idareden ötürü yaşanan uyuşmazlıkları görüşmek ve tetkik etmeleri istenirdi¹⁰³.

Mavroyeni Bey Şura-yı Devlette bir yılını doldurmadan, siyasi ahvalinden dolayı hiç istemediği Sisam Beyliğine atandı. Yaklaşık iki yıl Sisam Beyliği yaptıktan sonra istifa eden Mavroyeni Bey, Eylül 1904'te yeniden Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına atanırken, Sisam'da yaptığı hizmetlere de olumlu atıfta bulunuldu¹⁰⁴. On bin kuruş maaş alıyordu. Yaklaşık yedi yıl bu görevi yaptı. Aslında gözü yine elçiliklerde olan Mavroyeni Bey, Washington Elçiliğinden sonra, mesleki olarak içinde bulunduğu durumdan hiç memnun kalmadığı gibi büyük hayal kırıklığı yaşadı ve adeta devlete küstü. Zira 1907'de İstefanaki Musurus'un ölümüyle boşalan Londra Elçiliğini, Sadrazam Damat Ferid Paşa kendisine önerdiğinde, daha evvel çok istemesine rağmen kabul etmediğini hatıratında dile getirmiştir¹⁰⁵. Bu küslüğü ve isteksizliği, giderek hareket alanı daralan II. Abdülhamid'e duyulan güvenin azalmasına bağlamak da mümkündür.

5. Sisam Beyliği (1902-1904)

Girit'te yaşananlardan da çok etkilenen Sisam Adası'nda karışıklıklar gün geçtikçe daha sık yaşanır olmuştu. Adadaki Rum yetkililer sık sık Osmanlı hükümetlerini Büyük Devletlerin konsoloslarına şikâyet edip, baskı kurmaya çalışıyorlardı. Gayeleri adayı yönetilmez hale getirmek olup, nihayetinde Yunanistan'a katılımı gerçekleştirmekti. Nitekim 1902 yılı başlarında Mihalaki Georgiyadis Efendi hakkında İngiliz ve Rus elçiliklerine ulaşan şikâyetler neticesinde tahkikat yapıldı. Yaşananlar ve baskılar neticesinde Mihalaki Efendi'nin istifası istendiğinde, o da sağlık durumunu gerekçe göstererek görevinden ayrılınca, yerine 1902 yılı Şubat ayında ehliyetine ve deneyimine binaen Mavroyeni Bey, tayin edildi¹⁰⁶. Bu atama öncesinde İngiliz Hükümeti Kopasis Efendi'yi, Rus Hükümeti ise Mavroyeni Bey'i önermişti¹⁰⁷. Mavroyeni Bey, hatıratında bir tavsiye olmadan, babasının ölümünden hemen sonra, direkt olarak II. Abdülhamid tarafından atandığını ifade ederken, pek de istekli olmadığı anlaşılıyor¹⁰⁸. Bu dönem ada için bir dönüm noktası niteliğindedeydi, zira uzun süredir sessiz olan Yunan destekçileri yeniden harekete geçmişti. Adada giderek etkinliklerini artırmaya çalıştılar. Özellikle de Etniki Eteryanın görevlendirip aday gönderdiği söylenen Temistoklis Sofulis'in Mavroyeni Bey'in gösterdiği toleransla kendi ismiyle kurduğu parti, seçimlerde başarılı olmuş ve idarede kontrolü ele almıştı. Meclis Başkanı Sofulis'in Yunanistan lehinde gayret gösterdiği ifade edilmekte idi. Adayı iyice sahiplenen Meclis Başkanının 1903 yazında adada bir banka şubesi açılması için Atina'da temaslarda bulunduğu ifade edildi. Ancak başkan görüşmelerden bir netice alamadı¹⁰⁹. Öte yandan aynı dönemde Vati'de yapımı tamamlanan rasathane hizmete açıldı. Günlük olarak merkezle haberleşme sağlanması ve gelişmelerin

⁹⁹ BOA., Y.EE, 50/127, 16.02.1897 (14.09.1314); Adrianopoulou, *agt*, s. 42: II. Abdülhamid ise itimat ettiği Karatodori Paşa'nın yeniden atamayı istemiş, ancak İngilizler kendilerine daha yakın birinin olmasını arzu etmişlerdir. BOA, Y.MTV, 175/36, 25.03.1898 (02.11.1315).

¹⁰⁰ BOA., İ.MTZ.SM, 127, 12.03.1899 (29.10.1316).

¹⁰¹ BOA., İ.HUS., 65/144, 06.07.1898 (16.02.1316).

¹⁰² BOA., BEO, 123577, 21.04.1901 (02.01.1319); BOA, ŞD., 3194/62, 21.04.1901 (02.01.1319).

¹⁰³ Olcay Kahraman, *Osmanlı İdari Modernleşmesinde Şura-yı Devlet*, Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Merkezi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020, s. 136-137; Mehmet Canatar- Yaşar Baş, "Şura-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi", *OTAM*, C IX, S. 9, 1998, s. 132-133.

¹⁰⁴ BOA., ŞD., 3195/134, 07.09.1904 (26.06.1322).

¹⁰⁵ Bir süre önce çok arzuladığı elçiliğe karşı artık Mavroyeni Bey'in isteği yoktu. Adrianopoulou, *agt*, s. 43.

¹⁰⁶ BOA., İ.MTZ.SM., 189, 06.02.1902 (27.10.1319); Mihalaki Bey'in görevini kötüye kullandığına dair şikâyet. BOA., Y.A.HUS., 425/35, 17.02.1902 (09.11.1319).

¹⁰⁷ *Küçük Mehmed Sai'id Paşa'nın Hatıratı*, C II-III, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 302-303.

¹⁰⁸ Adrianopoulou, *agt*, s. 45.

¹⁰⁹ BOA., HR.SYS., 1507/24, 15.08.1903.

daha hızlı bir şekilde takibi bekleniyordu¹¹⁰. Mavroyeni Bey, tüm iyi niyetiyle gayret etse de muhalif gruplarca tarafgir hareket etmekle suçlanıyor ve şikâyet edildikten sonra değiştirilmesi isteniyordu¹¹¹. Sisam Beyinden hoşnutsuzlukları devam eden Hacı Yani yanlıları, beyin adayı kanuna aykırı ve ihmalkâr bir surette yönettiği, taraflı davranarak halk nazarında tüm itibarını yitirdiği uyarısında bulundular. Öyle ki, devlet imkânlarının her yönüyle sadece bir tarafın menfaatine olacak biçimde kullanıldığı ifade edildi. Bu durumun adanın mahvına yol açacağı uyarısında bulunup, adayı yönetemez hale gelen Mavroyeni Bey'in değiştirilmesini talep ettiler¹¹². Hacı Yani ve Nikoli Efendi'nin şikâyetleri karşılık bulmayınca, gösteri mahiyetli olaylar yaşandı. Nitekim 1903 yılı sonlarında bir grubun adadaki güvenlik bölgesine yönelik ihlali söz konusu olunca yaklaşık elli kişi jandarma tarafından tutuklandı¹¹³. Bu müdahalelerin, Sofulis'in talebiyle ve amacın muhalifleri etkisiz hale getirmek olduğu ifade edildi. Ada meclisi için yapılacak genel seçimler dolayısıyla Karlovasi ve Maratokampo'da durum, gergindi. Mavroyeni Bey'in Sofulis'e büyük tolerans gösterdiğine inanılıyordu. Bu gelişme üzerine adaya Şurayı Devlet azalarından Şükrü Bey incelemelerde bulunmak üzere gönderildi. Şükrü Bey, ihtilafa yol açan uygulamalar olduğunu söylese de beyin değiştirilmesine sebep olacak bir hal olmadığını ve sükûnet için genel bir af çıkarılabileceğini bildirdi. Ayrıca Mavroyeni Bey'in vergi adaletinin tesisi ve hakkaniyetli davranılması yönünde uyarılması tavsiye edildi¹¹⁴. Tüm bunlar üzerine Mavroyeni Bey şikâyetlerle ilgili izahatta bulunmak için Osmanlı Hükümetinden izin isteyerek İstanbul'a gelmek istedi¹¹⁵.

Osmanlı Hükümeti adaya gönderdiği Şükrü Bey vasıtasıyla durumu teskin edici girişimlerde bulunmuş oldu. Ortam biraz olsun yumuşadı ve nispeten sükûnet sağlanmış oldu¹¹⁶. Seçimlerde Sofulis Sisam Genel Meclisi yönetiminde çoğunluğu elde etmek için büyük çaba sarf etti¹¹⁷. Genel seçimlerin sıhhatine karşı duyulan güvensizlik dolayısıyla Karlovasi nahiyesinde Mavroyeni Bey aleyhinde gösteri yapıldı. Mavroyeni Bey'e göre İngiltere, Fransa ve İtalya fahri konsolos vekilleri, bu tür olayları teşvik ediyordu¹¹⁸. Seçimlerde çoğunlukla muhalif adayların kazanması ve Mavroyeni Bey yapılacak toplantıda istifasının isteneceğini öğrenmesi, kendisine karşı gelişen kanaat ve yargı dolayısıyla, daha fazla yıpranmamak adına Osmanlı Hükümetine istifasını sundu¹¹⁹. Mavroyeni Bey görevinden ayrılırken, içinde bulunulan şartları da göz önünde bulundurarak, şüpheye mahal vermeyecek bir surette, devlete sadakatle hizmet etmeye devam edeceğini açık bir dille ifade etti¹²⁰.

6. Heyet-i Ayan Azalığı (1908-?)

1908'de Meşrutiyet bir kez daha ilan edildiğinde Mavroyeni Bey, birkaç ay sonra II. Abdülhamid tarafından Ayan Meclisi azalığına atandı¹²¹. Bu dönem gayrimüslimlerden yapılan atamalara değinen, *Neogolos* gazetesi, Rumlara mecliste yeterince yer verilmediğini, Rumların takriben Ermenilerin üç katı olmalarına rağmen, Rumlardan sadece dört kişinin meclis üyesi atandığını ve bunun kabul edilemez bir durum olduğunu belirtti. Buna karşılık *Tanin* gazetesinden yapılan açıklamada, anayasanın 61. maddesine atıfta bulunularak Patrikhaneye özel bir hak verilmediği, milliyete göre değil, liyakate göre atama yapıldığı ifade edildi¹²². 1909'da ikinci toplantı yılı başlarken, Bütçe Kanunu tasarısının incelenmesi için bir maliye encümeni teşkil edildiğinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Mavroyeni Bey'i teklif etse de oylamada Halim Bey seçilmişti¹²³. 1909 yılı başlarında Besarya Efendi Meşrutiyetin başından beri kimlere, hangi şartlarda imtiyaz verildiğinin sadaretçe meclise bildirilmesi gerektiğini belirtti. Ayan ve Mebusandan hiç kimseye imtiyaz verilmemesi için Genel Kurula önerge verdi. Bu önergeye dair Layiha Encümenince bir mazbata hazırlandı. Buna dair görüşmelerde, Başkan Said Paşa Besarya Efendi'nin konuyu ele alış biçimine karşı çıktı. Mavroyeni Bey, bu tedbirin yeterli olmayacağını öne sürmüştü ve "bir milletin ahlaki kavanin ile ıslah ve terbiye edilip düzeltilemeyeceğini" ifade edip, öneriye karşı çıkanlar arasında yer aldı. Oylamada encümen mazbatasını yediye karşı otuz dokuz oyla reddedildi¹²⁴. 1909'da Tensikat Kanunu çıkarılmıştı. Mavroyeni Bey Tensikat Komisyon Başkanlığına atandı.

¹¹⁰ BOA., MF.MKT, 713/ 25, 13.06.1903 (17.03.1321).

¹¹¹ BOA., YA.HUS., 460/ 77, 28.11.1903 (08.09.1321).

¹¹² BOA., İ.MTZ., SM., 198, 30.10.1903 (08.08.1321).

¹¹³ BOA., Y.A.HUS., 463/ 73, 31.12.1903 (11.10.1321).

¹¹⁴ BOA., Y.A.RES, 124/19-2, 31.01.1904 (18.11.1319).

¹¹⁵ BOA., Y.A.RES, 124/19-3, 29.01.1904 (16.11.1319).

¹¹⁶ BOA., Y.A.RES, 124/19, 31.01.1904 (13.11.1321); BOA.,Y.A.HUS., 466/104, 14.02.1904 (27.11.1321). BOA., İ.MTZ., SM., 202, 01.03.1904 (13.12.1321).

¹¹⁷ BOA., A.MTZ.SM, 109, 08.05.1901 (19.01.1319); BOA., İ.MTZ.SM., 202-4, 11.12.1321/ 14.02.1904; Ali Fuat Öreñç, *Yakın Dönem Tarihimizde Sisam Adası (1821-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul 1995, s. 130.

¹¹⁸ BOA., A.MTZ.SM., 1/87-11, 17.04.1904 (01.02.1322).

¹¹⁹ BOA., Y.A.HUS., 472/ 6, 01.05.1904 (15.02.1322).

¹²⁰ BOA., Y.PRK.AZJ., 49/78, 18.04.05.1904 (18.02.1322).

¹²¹ BOA., ŞD., 3197/ 49, 27.05.1911 (28.05.1329); H. Aliyar Demirci, *II. Meşrutiyet'te Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 482.

¹²² Demirci, *age*, s. 74.

¹²³ Demirci, *age*, s. 139.

¹²⁴ Demirci, *age*, s. 268-269.

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

Komisyon, kadro haricine çıkarılacak kişilerin belirlenmesi için çalışma başlattı. Komisyon memurların kariyer ve maaş bilgilerini inceleyerek karar verecekti¹²⁵. Çıkarılan kanun ve uygulamalar çok tartışıldı ve bürokrasi çevresinde ciddi rahatsızlıklara yol açtı. Mavroyeni Bey ilk yıldan itibaren mecliste arzuhal encümeni üyeliği görevinde de bulundu ve ayrılana dek görevini sürdürdü¹²⁶. Bu encümen, meclise sunulan ve başkan tarafından sevk edilen arzuhalleri inceleyerek hakkında yapılacak işleme karar verirdi¹²⁷.

1909'da anayasa değişikliği çalışmasıyla yirmi bir madde değiştirilirken, üç yeni madde eklendi ve bir madde de kaldırıldı. 1910 bahar döneminde Yorgiyadis Efendi daha önce yapılan anayasa değişikliği çalışmasına itirazlar olduğunu ileri sürerek, şimdi yapılacak anayasa değişikliği çalışmalarının kapsamının genişletilmesini teklif etmiş ancak bunun dikkate alınmadığını söylemiştir. Mavroyeni Bey ise teşkil edilen encümenin tüm maddeleri kapsayacak bir surette inceleme yapmasının, anayasanın 116. maddesine aykırı olduğunu ve bunun ancak kurucu bir meclisle yapılabileceğini dile getirerek, Yorgiyadis Efendi'nin önerisine karşı çıkmıştır. Aynı şekilde Mavroyeni Bey, Meclis-i Ayan ile ilgili yapılmak istenen değişiklikleri de eleştirirken, Heyet-i Ayanın halka dayanan bir meclis olduğunu söyler. Ayrıca, "bu meclis, hâkimiyeti savunmanın aracı olarak hareket etmeli, aydın, ilerlemeye eğilimli, dengeli ve hüküm verebilecek bir güç olmalıdır" der. Bu meclisi, gereksiz görüp, bir itaat aracı haline getirmenin, ülkeye zarar vereceğini ve ilerlemeye engel teşkil edeceğini söyler. Öte yandan, meclis üyelerinin çoğunluğunun padişah tarafından atanmasını savunur. Meclise gençler arasından da üye seçilmesini isteyen Mavroyeni Bey, bunun milli güce katkı sağlayacağını ileri sürer. Meclis çalışmalarının ikinci yılı sonlarında Rum Patrikhanesi ile Bulgar Eksarhlığı arasında Kiliseler Kanunu tasarısı kapsamında kilise ve okullar tartışması yaşanınca, konunun önemine istinaden 1910'da bir Kiliseler Encümeninin kurulması teklif edilir. Teklif gereğince Rumlar adına encümen için mecliste hazır bulunan Mavroyeni Bey önerilir. Ancak kendisi bu encümende yer almak istemez¹²⁸. Yaklaşık on beş yıllık aradan sonra Mavroyeni Bey 1911 yılı sonlarında meclisin dördüncü toplantı yılında Viyana Elçiliğine atanmıştır¹²⁹. Tayini Ayan Meclisinin toplantısında konu edilmiş ve üyelerden Yorgiyadis Efendi anayasanın 62. maddesi kapsamında atamanın Mavroyeni Bey'in isteği ile mi yoksa talebi dışında mı gerçekleştiğini sormuştur.¹³⁰ Yorgiyadis Efendi'nin sorusuna ne cevap verildiği bilinmese de Mavroyeni Bey elçilik vazifesine gittiğinde Meclis-i Ayan azalığı devam etmiştir. Dolayısıyla atama Mavroyeni Bey'in talebi dışında gerçekleşmiştir.

7. Viyana Büyükelçiliği (1911-1912)

Viyana Büyükelçisi Reşit Paşa bilinmeyen bir sebeple uzun bir süredir İstanbul'da idi. Aynı şekilde elçilik müsteşarı da İstanbul'daydı. Velhasıl elçilikle bir kâtip ilgileniyordu. Debre Mebusu Basri Bey bir meclis oturumunda bir takrirle bu duruma işaret etti, oylamada takrir kabul edilmese de Viyana Büyükelçiliğindeki bu zafiyetin giderilmesi için adım atıldı¹³¹. Reşit Paşa Hariciye Nazırlığına atanırken, sürpriz bir şekilde Heyet-i Ayan Azası Mavroyeni Bey 30 Kasım 1911'de Viyana Büyükelçiliğine atandı¹³². Bu tayinle Fenerli Mavroyeni ailesinin bir ferdi yaklaşık yetmiş yıl sonra yeniden Viyana Büyükelçiliğine görevlendirilmiş oldu. Mavroyeni Bey, Osmanlı çatısı altında elçilik vazifesine tayin edilen son Rum'du. Bu göreve atanmasında sadrazamlığa getirilen Mehmed Said Paşa'nın rolü olduğu söylenir. Zira Heyet-i Ayan azası olarak Mavroyeni Bey'in, onun hükümetin yanında yer aldığı ve politikalarını desteklediği belirtilir¹³³. Ayrıca Mehmed Said Paşa'nın, babası Spiridon Mavroyeni Bey ile olan dostluğunun da etkili olduğu ifade edilir¹³⁴. Mavroyeni Bey Viyana'ya geldiği ilk günlerde Balkanlar'daki vaziyet oldukça hassastı. Elçi, Dışişleri Bakanı Kont Aehrenthal ile Balkanlar'daki durumu görüşmek için randevu aldı. Osmanlı Hükümeti Avusturya –Macaristan'ın Balkanlar'a yönelik emellerini biliyor ve politikalarını izlemeye çalışıyordu¹³⁵. Mavroyeni Bey, görüşme neticesinde Avusturya-Macaristan Hükümeti ile sadece Balkanlar'a yönelik bir anlaşma zemini oluşturmaya çalıştığından bahsetmiş, ancak Hariciye Nazırı Asım Bey'den gerekli talimatı alamadığını söylemiştir¹³⁶. Mavroyeni Bey, muhtemelen Londra ile yürütülen müzakereler dolayısıyla kendisine dönüş yapılmadığını ifade etmiştir. Osmanlı

¹²⁵ Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*, TODAİE, Ankara 2009, s. 93-94; Demirci, *age*, s. 86.

¹²⁶ Viyana Elçiliğine atandıktan sonra da bir müddet devam etse de yerine Mehmed Galib Bey atandı. Demirci, *age*, s. 129

¹²⁷ Demirci, *age*, s. 53.

¹²⁸ Demirci, *age*, s. 141-142.

¹²⁹ Mustafa Reşit Paşa'nın yerine tayin edilmiştir. BOA., BEO., 297966, 09.12. 1911 (17.12.1329).

¹³⁰ Demirci, *age*, s. 115-116.

¹³¹ Oturumda söz alan Basri Bey, Trablusgarp meselesi ortaya çıktığında Trablusgarp'ta valimiz yoktu. Roma'da sefirimiz yoktu. Bugün düşman Afrika sularından Adalar Denizi'ne giriyor diye birtakım haber var. Bu mesele, artık şark meselesi haline geliyor. Şark politikasının toplandığı yer ise Viyana'dır. Böylesine önemli bir elçiliğin genç bir kâtime bırakılması oldukça sakıncalıdır, biçiminde hükümete bir eleştiri yöneltiyor. Bilgin Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 141-142.

¹³² BOA., BEO, 297379, 30.11.1911 (08.12.1329).

¹³³ Meclisteki görüşmelerde, Mavroyeni Bey, ülkenin içinde bulunduğu kriz nedeniyle Said Paşa başkanlığındaki hükümeti eleştirmenin bir münasebetsizlik ve hamiyetsizlik olacağını söylemiş. Komisyonunda yer alan bazı üyeler bu beyana tepki göstermesiyle mecliste tansiyon yükselmiş ve Mavroyeni Bey konuşmasını tamamlayamamıştır. Demirci, *age*, s. 332.

¹³⁴ Adrianopoulou, *agt*, s. 47.

¹³⁵ Avusturya'nın Balkan hükümetleri enzinde bazı teşvik ve tahrikte bulunduğu dair malumatlar alındı. Çelik, *age*, s. 162.

¹³⁶ *Ottoman Diplomatic Documents On The Origins of World War One, The Balkan Wars*, I. Kısım, Edt. Sinan Kunalalp- Gül Tokay, The ISIS Press, İstanbul 2012, s. 31.

Hükümetinin beklenti içinde olduğu görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmamıştı. 2 Kasım 1911'de İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, kendilerine yapılan ittifak teklifini kibarca reddetti¹³⁷. *Deutschvolksblatt* gazetesinde Viyana Büyükelçisi Mavroyeni Bey'e affen Balkanlar'daki duruma dair bir yazıda, Arnavutların faaliyetlerine karşı da birtakım tedbirler alınması gerektiğini ifade eden Mavroyeni Bey, Rumeli vilayetinde görevli memurlar arasında dirayetsiz, yetersiz ve ehliyetsiz memurlar bulunduğuna işaret etmiştir. Bunların iş bilen ve muktedir memurlarla değiştirilmesi gerektiğini ve bu yapılırsa bozgunculuk girişimlerinin akamete uğrayacağını ifade etmişti. Öte yandan Bulgar sınırındaki hadiselerle dikkat çekerek, önceye dayalı birtakım taahhütler olsa da silahlı çetelerin faaliyetlerine karşı askerinin teyakkuz halinde olması gerektiğini çok açık bir şekilde belirtmişti. Balkanlar'daki gidişatın ülkeleri savaşa sürükleyeceğini ifade eden Mavroyeni Bey bölgedeki silahlanmaya dikkat çekerken, buna yönelik Osmanlı Hükümetinin alması gereken tedbirlerden bahsederek bunlar yapıldığı takdirde olası savaşın önüne geçilebileceğini belirtmiştir¹³⁸.

Tüm ittifak olasılıklarını düşünen Osmanlı Hariciyesi, gelen en ufak bilgi ve haberi değerlendirerek kendisine karşı olası bir savaşı engellemek istiyordu. Hariciye Nazırı Asım Bey Ocak 1912'de Avusturya Hükümetinin Balkanlar'daki siyasetine dair rapor istedi. 19 Şubat'ta gelen bir telgrafta ise Mavroyeni Bey, çözüm için istekli olan Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Aehrenthal'in ölümüyle yerine geçen Berchtold hakkında elde ettiği bilgileri kısaca raporuna eklediğini hariciyeye bildirdi¹³⁹. Mavroyeni Bey, 30 Mart 1911'de Avusturya ve Sırp hükümetleri arasında dört tane anlaşma imzalandığını ve anlaşmaların 23 Ocak 1912'de yürürlüğe girdiğini bildirdi¹⁴⁰. Yine bir başka raporda, hem Belgrad'tan hem de Viyana'dan gelen bilgi de Sırp ve Bulgar hükümetleri arasında herhangi bir ittifak olmadığı, öte yandan Rus politikalarının hala Avusturya'ya karşı olduğu ifade edildi¹⁴¹. Yaklaşık iki hafta sonra Avusturya, İtalya ve Rusya arasında bir itilaf olup olmadığı sorulduğunda Viyana Büyükelçisi Mavroyeni Bey, böyle bir itilafın olmadığını ilettili¹⁴². Mavroyeni Bey, Şubat 1912'de *Information* gazetesinde Yunan-Bulgar ittifakına dair yer alan haberi hariciyeye gönderdi¹⁴³. Mart 1912'de ise gizlilikle yürütülen Bulgar-Sırp ittifakı kurulmuştu. 7 Mayıs 1912'de *Le Temps* gazetesi bu ittifakı duyurdu. Hariciye Nazırı Asım Bey, 30 Mayıs 1912'de Mavroyeni Bey'den bilginin doğruluğunu gizlilikle araştırmasını isteyen bir yazı gönderdi. Asım Bey, Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa'dan aldığı aynı bilgiyi Berlin, Londra, Petersburg, Sofya ve Belgrad elçiliklerden de doğrulatmaya çalıştı. Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa bilginin doğruluğunda ısrarcı oldu¹⁴⁴. Balkanlar'daki vaziyet gittikçe kötüleşmekteydi. Siyasi ve diplomasi trafiği bir hayli yoğundu. 12 Haziran'da Asım Bey, daha önce ittifaka dair teyit almaya çalıştığı elçiliklerden, ittifakın içeriği ve hedeflerine dair bilgi istemişti. Mavroyeni Bey, Avusturya Dışişleri ile görüşmesinde, bakanın iki ülke arasındaki anlaşmadan haberdar olmadıklarını ve bunun çıkar çatışmaları sebebiyle pek mümkün olmadığını söylediğini, hariciyeye bildirdi¹⁴⁵. Aynı şekilde iki ülke arasında bir ittifak olmadığı bilgisini Atina Ortalçisi Muhtar Bey de hariciye ile paylaştı. Muhtemelen hakikat Osmanlı Hükümetinden gizlenmekteydi. Viyana'da bulunan Karadağ Kralı Nikola ile de Balkanlar'daki durumu görüşen Mavroyeni Bey, kralın iki ülke arasında gayet iyi ilişkiler olduğunu ve Rumeli'deki durumundan da ümitvar olduğunu söylediğini, hariciyeye bildirdi. Arnavutluk'a gelince, Avusturya-Macaristan'dan yüz bulan Katolik Malisörlerin isyanı dışında Müslümanlar da artık isyan ederek bağımsızlık yoluna girmişti. Mayıs sonunda Arnavut asiler aldıkları kararlarla taleplerini Osmanlı Hükümetine ilettiler. Haziran ayına gelindiğinde Arnavutluk'taki gelişmeler endişe ile takip edilirken Mavroyeni Bey, Firzovik ve Mansatır'a Arnavutların askeri kuvvet sevk ettiğine dair haberleri Hariciye Nezaretine ivedilikle bildirdi. Asiler vilayetlerine Arnavut bir vali tayin edilmesini istiyorlardı¹⁴⁶. İsyân hareketi İpek, Prizren ve Priştine sancaklarıyla beraber bölgeyi tamamen sarmıştı. İtalyanlar Trablusgarp'taki Osmanlı direnişini kırmak için Arnavut isyancılara destek veriyordu.

22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmed Muhtar'nın sadrazamlığında yeni hükümet kurulmuş ve yeni Hariciye Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi elçiliklerden Balkanlar'daki son duruma dair bilgilendirme istemişti. Mavroyeni Bey, meselelere dair raporlar gönderdiğini, ancak Hariciye Nazırından gerekli talimatları alamadığını söylerken, durumun diğer elçiliklerce de şikâyet edildiği görüldü¹⁴⁷. Mavroyeni Bey 1912 yılı Ağustos ayında da

¹³⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. II, I. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 181-182.

¹³⁸ BOA., A.MKT.MHM., 608/8, 04.01.1912 (14.01.1330).

¹³⁹ Çelik, *age*, s. 172; Mavroyeni Bey, Berthold'un meseleler karşısında değişken, çok yönlü ve güvenilir bir tavır olduğunu ileri sürmüştür. Suat Zeyrek, "II. Meşrutîye'te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2012, s. 320.

¹⁴⁰ Konsolosluk, hukuki yardım, miras davaları ve suçluların iadesi hakkında anlaşma imzalanmıştı. Çelik, *age*, s. 161-162.

¹⁴¹ Çelik, *age*, s. 167.

¹⁴² Çelik, *age*, s. 170.

¹⁴³ Mavroyeni Bey daha sonra, bu ittifakla ilgili bir değerlendirme yapmıştı, Yunanistan'ın askeri bakımdan zayıf olduğunu, Bulgaristan ile bu ittifakı asıl onların istediğini söylüyordu. Bulgaristan'ın ise ancak Yunan yardımlarının etkin olacağına ikna olduğu zaman Yunanistan ile ciddi bir anlaşma imzalayacağını söylemiştir. *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 33; Çelik, *age*, s. 199.

¹⁴⁴ *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 52-57.

¹⁴⁵ Çelik, *age*, s. 144, 203.

¹⁴⁶ BOA., HRS.YS, 151/ 30, 15.06.1912.

¹⁴⁷ Cemalettin Efendi hatıralarında Hariciye Nazırı Asım Bey'den bahsederken, Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın kendisinden oğlu için münasip bir elçilik istediğini ve kendisinin de bu şekil bir atanmanın doğru olmayacağını söyleyince, sadrazamın kendisine gönüllendiğini ve

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

Romanya ve Avusturya- Macaristan arasındaki ilişkiye dikkat çeken bir değerlendirmeyi telgraf ile Hariciyeye ilettili¹⁴⁸. 14 Eylül'de ise Karadağ hakkında Avusturya-Macaristan Hükümetinin değerlendirmesine yer veren Mavroyeni Bey, tutarsız ve güven vermeyen bir yönetim olarak görüldüğünü aktardı¹⁴⁹. Birkaç gün sonra Mavroyeni Bey, Avusturya tarafında Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan tutumunun endişe verici boyutlara ulaştığı düşünülüğünü bildirdi¹⁵⁰. Eylül ayında Arnavutluk'ta olaylar yeniden başladığında Osmanlı Hükümeti askeri güç kullanarak müdahale etse de sükûneti için Arnavut isyancılarla uzlaşma sağladı. Sükûnetin sağlanması için Avusturya Dışişleri Bakanı Berchtold da iki maddelik bir öneri de bulunmuştu. Osmanlı Hükümeti âdem-i merkezîyetçiliği ihtiva eden teklifi tereddütsüz reddetti¹⁵¹. Öte yandan İşkodra Redif Fırkası Kumandanı Prek Bib Doda Paşa Viyana'ya gelerek Arnavutluk'taki durum hakkında birkaç kez Mavroyeni Bey ile görüşerek bilgi vermiş ve hükümetle ilgili şikâyetle bulunmuştu¹⁵². Aynı ay içinde Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un Balkanlar'a dair bir teklifinden bahis oldu. Birkaç gün sonra ise Mavroyeni Bey, Bulgarların seferberliğe başladığına dair haberler aldığını bildirdi¹⁵³. 3 Ekim 1912'de Mavroyeni Bey, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanının kendisine Balkan temsilciliklerine barışın korunmasına yönelik ciddi talimatlar verdiğini söylediğini, hariciyeye bir telgraf ile bildirdi¹⁵⁴. Akabinde Büyük Devletler Balkan devletlerine nota verse de artık savaş çok yakındı. Nitekim 8 Ekim'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi ile Balkan Savaşı başlamış oldu.

Viyana'da büyük bir istekle çalışan Mavroyeni Bey, Birinci Balkan Savaşı ile kamuoyunda Rumlara karşı oluşan tepkilerin de etkisiyle görevinden alınmıştır. Zira Osmanlı vatandaşı olan bazı Rumların gönüllü olarak Yunan ordusuna katılmaları, kimilerinin Osmanlı için savaşmak istememesi gibi gelişmeler, Türkler arasında öfke ve tepkiye neden olmaktadır. Artık bu tür olayların içerde Hristiyan unsurlara olan bakış açısını iyice kötüleştirirdiği ve çekinceleri artırdığı söylenebilir. Said Paşa'nın hükümetten düşüşüyle beraber İttihatçılarla arası açık olan Hüseyin Hilmi Paşa, Mavroyeni Bey'in yerine tayin edildi. Mavroyeni Bey, Osmanlı Devleti'nin son Rum elçisi olarak kayıtlara geçti. Elçiliklerde ve kabinelerde artık bir Rum'a görev verilmesi zordu¹⁵⁵. Tanzimattan beri uygulanmaya çalışılan Osmanlılık düşüncesi artık bitmişti. Yaşananlardan sıkıntı duyan Mavroyeni Bey kızgındı ve görevden alınışını, "Babiâli'nin tüm dünyaya, ülkesini koruyacak olsa bile Hristiyan bir sefir istemediğini gösterdi" diyerek eleştirmiş ve tepkisini ortaya koymuştu¹⁵⁶. Viyana'dan ayrılırken Avusturya -Macaristan Devleti kendisini birinci rütbeden Leopold nişanı ile taltif etti¹⁵⁷. Mavroyeni Bey bir yılı doldurmadan Viyana'dan ayrılmak zorunda kaldı¹⁵⁸.

Mavroyeni Bey'in Viyana Elçiliğinde takip ettiği meselelerden biri, İtalyanların Trablusgarp'ı işgaliydi¹⁵⁹. 3 Ekim 1911'de başlayan işgalden bir müddet sonra tarafsız devletlerce, Osmanlı Devleti'ni, Libya'nın kaybının kaçınılmaz olduğuna ikna etmeye çalışılması gerektiği dillendirilmeye başlanmıştı. Türkler bir barış antlaşması imzalanana kadar bir ateşkes antlaşması imzalamaya zorlanmalıydı.¹⁶⁰ Elçilikler arasında bu muhteviyatta söylentiler gidip geldi. Örneğin Mavroyeni Bey, Rusların böyle bir niyeti olduğundan bahsetti. Arabuluculuk söylentileri yüksek sesle ifade ediliyordu. 25 Aralık 1911'de Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov arabuluculuk teklifinde bulundu¹⁶¹. Öte taraftan İtalyan kralının kayınpederi Karadağ Kralı I. Nikola (1841-1921)'dan Çetine Elçisi Rüstem Bey vasıtasıyla arabuluculuk teklifi gelmişti. Teklifi şüphayle karşılayan Osmanlı Hükümeti, kralın yardım hususunda nasıl bir yol izleyeceğine sormuş ve aldıkları cevabın vakit kaybından öte bir girişim

---

arzularına gereken karşılığı vermediğini anlatmıştır. Çelik, *age*, s. 236-238; Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 63-64.

¹⁴⁸ Mavroyeni Bey, Romanya ile Avusturya Macaristan ve Almanya arasında son birkaç yıldır bağ oluştuğunu ve bilhassa Avusturya-Macaristan ile olan bağın daha da ileri gitmesinin kimseyi şaşırtmaması gerektiğini ifade ediyordu. Çelik, *age*, s. 254.

¹⁴⁹ Çelik, *age*, s. 260.

¹⁵⁰ Vaziyet maddeler halinde özetlenerek Hariciye Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi'ye aktarılmıştı. Çelik, *age*, s. 268.

¹⁵¹ Fahri Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1876-1913)", *TİKA Avrasya Etüdleri Dergisi*, C. I, S. 39, 2011, s. 179-180.

¹⁵² BOA., HR.SYS., 2068/1, 17.06.1912; Mithat Aydın, "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)", *Belgi Dergisi*, C.II, S. 17, 2019, s. 1106.

¹⁵³ Çelik, *age*, s. 281.

¹⁵⁴ *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 109-112.

¹⁵⁵ Hasan Taner Kerimoğlu, "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi", *ÇTTAD*, C. V, S.13, 2006, s. 94; Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek - Turkish Relations 1918-1974*, Athens, 1992, s. 43; Ocak 1919'da kurulan Tevfik Paşa Hükümetinde Kostaki Vayanis Efendi Ticaret ve Ziraat Nazırı olarak takriben iki ay görev yapmıştır. İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 228.

¹⁵⁶ Adrianopoulou, *agt*, s. 122.

¹⁵⁷ BOA., BEO, 309450, 22.12.1912 (12.01.1331); Bu nişan, 1808 yılında Avusturya İmparatoru I. Fransuva tarafından ihdas edilmiştir. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye* 1306, C. II, yay. haz. Ahmed Neziğ Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003, s. 255.

¹⁵⁸ BOA., BEO., 307937, 03.10.1912 (20.11.1330).

¹⁵⁹ İşgal sırasındaki üzücü gelişmelerden biri de Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın İtalyanların böyle bir işe yelteneceğine ihtimal vermeyip işgale de bir türlü inanamak istememesiydi. Paşa savaş ilanı haberini devlet hizmetine alınmış bir İtalyan generalin evinde briç oynarken almıştı. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. III (XI-XIV), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 1772.

¹⁶⁰ Rusların esas gayesi, Balkanlar'da sorunun kontrolden çıkmasına engel olmak ve Avusturya'nın planlarını devre dışı bıraktı. Bu sayede Bulgar-Sırp ittifakını devreye sokup kendi planlarının ilk meyvesini alabilirdi. Timothy W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, çev. Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 118.

¹⁶¹ Büyükelçi Mavroyeni Bey, Hariciye Nazırı Asım Bey'e arabuluculuğa dair bilgiyi detaysız bir surette ilettili. Childs, *age*, s. 118.

olmayacağı belirtilmişti. Rüstem Bey de benzer bir ifadeyle aynı kanaatte olduğunu söylerken, gerçek niyetlerinin ne olduğunu öğrenmeye çalıştıklarını, Hariciye Nezaretine bildirdi. Rusların teklifinde, şayet Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalyanlar tarafından ilhakını tanırsa, İtalyanlar buna karşılık miktarı sonradan belirlenmek üzere savaş tazminatı ödeyecekti¹⁶². Rusların yaklaşımı Büyük Devletler nezdinde makul görülmezken, Rus Hükümeti ise işin daha fazla uzamasının, Balkanlar'da daha ciddi sorunlara yol açabileceği uyarısında bulundu. Ocak 1912 sonunda Viyana Büyükelçisi Mavroyeni Bey ile Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa'dan gelen haberlerde Rusya'nın arabuluculuk için yeni teşebbüste bulunduğu ileri sürüldü¹⁶³.

Yaşanan işgale Osmanlı basını da sert tepki gösterilmesini bekliyordu. Hatta *Tanin* gazetesi 6 Ekim 1911'de boykot ilan etti. Akabinde İttihad-ı Husumet başlığıyla İtalyan mallarına ve işletmelerine karşı bir kampanya başlatıldı. Osmanlı Hükümeti, topraklarında yaşayan işçi, dul kadın ve din görevlilerini hariç, tüm İtalyanları sınır dışı etme kararı almıştı¹⁶⁴. Bir kısmı ülkeyi kendiliğinden terk etti. 1911 yılı sonlarında İtalyanlara ait tüm postane, okul ve bankalar kapatıldı. Avusturya Dışişleri Bakanı Berchtold, bu hareketin İtalyanları kızdıracacağı uyarısında bulundu. Beyrut'un ardından Çanakkale Boğazı'nın bombalanması ile birlikte alınan sınır dışı kararı, 25 Mayıs 1912'de uygulamaya konuldu¹⁶⁵. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul Elçisi Johann M. Von Pallavicini (1848-1941), Osmanlı Devleti'ni Trablusgarp'ın kaybına ikna etmeye çalışırken, reel politik bir değerlendirme yapmış, Rumeli'de güçlenmesi için Osmanlı Devleti'nin bir an evvel savaştan kurtulması gerektiğini ve Ege Adaları'nın geri alınmasının Kuzey Afrika'nın kaybindan daha önemli olduğunu tavsiye etmişti. Viyana'dan gönderilen bu raporda, Mavroyeni Bey de elçiye "*Trablusgarp'ı feda etmenin birkaç bin Hristiyan uğruna Arapları feda etmek anlamına geleceğini*" söyleyerek Pallavicini'ye tepkili bir cevap vermişti¹⁶⁶.

Saygın ve nüfuzlu bir aileye mensup Mavroyeni Bey, Rum Ortodoks cemaati içinde tanınan biriydi. Mavroyeni ayrılıkçı fikirleri tasvip etmeyen, padişaha sadık, Osmanlı bütünlüğüne inanan, kozmopolit anlayışın temsilcilerinden, reformist bir Osmanlı bürokrati ve diplomatıydı¹⁶⁷. Ancak notlarına ve anılarına bakıldığında gayrimüslimlerin bir temsilcisi olarak Mavroyeni Bey'in, II. Abdülhamid yönetimine olan inancını yitirdiğini ve Jön Türk hareketine sempatiyle baktığı söylenebilir¹⁶⁸. Hatıratında ve notlarında idareye değinirken, II. Abdülhamid yönetimini, despotik ve bir korku rejimi olarak gördüğünü not etmiştir. Mavroyeni Bey'in Ayan Meclisinde dile getirdiği görüşlere bakıldığında meşruti sistemin geliştirilerek daha demokratik bir idarenin teşkilini savunan bir devlet adamı hüviyetine büründüğü anlaşılmaktadır¹⁶⁹. Ayrıca onun birçok Ortodoks Rum gibi, Bulgar Kilisesinin kurulmasından rahatsızlık duyduğu görülmektedir. Zira bunun kilise birliğine zarar verdiğini ve Bulgarları Balkanlar için bir tehdit ve tehlike haline getirdiğini düşünüyordu. Görevden alındıktan sonra bir müddet daha Viyana'da kalan Mavroyeni Bey, Balkan Savaşlarından sonra yurda döndü¹⁷⁰. Devletin son yıllarında kendisine görev verilmeyince Mavroyeni Bey'in köşesine çekildiği ve yazılar yazarak günlüğüyle uğraştığı anlaşılmaktadır¹⁷¹. Hiç evlenmemiştir. Daha sonraki yıllarda yaşananların da etkisiyle Rum elit içinde yer alan birçok kişi ülkeden ayrılırken Mavroyeni Bey, cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de kalmış, ülkesini terk etmemiş ve 1929 yılında İstanbul'da hayata veda etmiştir. Yeni Fenerli Mavroyeni Bey Tarabya'daki aile mezarlığına gömülmüştür¹⁷².

SONUÇ

Eski ve Yeni Fenerin temsilcilerinden olan Mavroyeni ailesi Osmanlı'da değişen koşullara çabucak adapte olmuştur. Devletle olan ilişkilerini sürdüren aile, Rum cemaati içindeki konumunu da korumayı bilmiştir. Rum cemaatinin önemli bir parçası olan Fenerlilerin son temsilcilerinden Mavroyeni Bey, Tanzimat dönemindeki değişimi yansıtan batılı devlet adamlarından biri olmuştur. Eğitime önem veren ailesinin sağladığı imkânla İstanbul'da aldığı eğitimi, Fransa'daki hukuk eğitimi ile mesleki değeri yüksek bir alana taşısaya da başlangıçta Osmanlı bürokrasisinde beklediği şans bulamamıştı. Bu durum kurumsallaşmanın yeterince gelişmediğine işaret eder. Mavroyeni Bey, birçok Yeni Fenerli gencin yaptığı gibi yurt dışında bir şirkette iş hayatına atılarak kendine

¹⁶² Childs, *age*, s. 118-119.

¹⁶³ Sazanov'un 27 Ocak 1912'deki girişimde bulunarak, uzlaştırmaya çalıştığından bahsedilirken, Fransızlar bunu olumlu karşılarsa da Almanlar ve İngilizler, iki tarafın beklentileri arasında büyük uçurum olduğu için sıcak bakmamışlardır. Childs, *age*, s. 122.

¹⁶⁴ Nurdan İpek Şeber, "Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaaya Yansımaları", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, 2011, s. 245; Childs, *age*, s. 122.

¹⁶⁵ Yapılan çalışmada İstanbul 2870, İzmir'de 6000 ve çevresinde 4000 civarında İtalyan vatandaşı olduğu tespit edilmiştir. Sınır dışı kararının ilk uygulandığı yerlerden biri Trabzon olmuştur. Şeber, *agm*, s. 258.

¹⁶⁶ Childs, *age*, s. 165.

¹⁶⁷ Demirci, *age*, s. 222-224; Adrianopoulou, *agt*, s. 85-87.

¹⁶⁸ Öte yandan padişah hakkında yaptığı değerlendirmede II. Abdülhamid'in dikkat çekici bir zekaya sahip olduğunu lakin önemli bir eğitiminin olmadığını belirtmiştir. Adrianopoulou, *agt*, s. 85-86.

¹⁶⁹ Demirci, *age*, s. 222-224.

¹⁷⁰ Adrianopoulou, *agt*, s. 122.

¹⁷¹ Mavroyeni Bey 7 Aralık 1921 tarihine kadar günlük tutmuştur. Günlüğünde daha ziyade güncel siyasal meselelere yer vermiştir. Adrianopoulou, *agt*, s. 126.

¹⁷² Adrianopoulou, *agt*, s. 42.

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

yeni bir rota çizmeye çalışması, kendisine olan güveni göstermektedir. Londra'da büyük hayal kırıklığı yaşayan Mavroyeni Bey'in saray hekimi olan babası Spiridon Mavroyeni'nin sarayla olan münasebetini kullanıp, Mabeyn-i Hümayun gibi mühim bir dairede göreve başlaması, donanımının dışında arkasında güçlü bir desteğin olduğunu gösterir. Osmanlı bürokrasisinin yeni bir değişim sürecinin arifesinde oluşu, onu yeni bir teşebbüse iten etmenler arasında sayılabilir. 1878 Berlin Antlaşması sonrası hariciyede yeni adımlar atılırken, önce Belgrad sonra da Madrid Elçiliğine görevlendirilen Mavroyeni Bey'e hariciye kadrosunda yer verilmesi, kendisine duyulan itimadı göstermiştir. Hariciyeye geçişin ardından, babasının sarayla olan ilişkisini kullanarak, bürokraside hızlı bir şekilde yükselmek isterken, bun da pek başarılı olamamıştır. Üst bürokrat ve diplomatların tercih etmediği Washington Elçiliği, kendisine teklif edildiğinde, bunu geri çevirmeyip, ne kadar istekli olduğunu göstermiştir. Böylece Mavroyeni Bey, II. Abdülhamid'in çok önemseydiği diplomasi ağının bir parçası haline gelmiştir. Bu görevi sırasında meşgul olduğu Ermeni meselesi, Yahudi göçü sorunu ve ABD ile yaşanan diplomatik meseleler, onun dış siyasetteki bilgi birikimini artırırken, Avrupa'ya ve ülkeye de daha uzak ve farklı bir yerden bakma şansı bulmuştur.

Yaklaşık dokuz yıl büyük bir iştiyakla yürüttüğü elçilik vazifesi, onun üst bürokrasiye geçişini sağlamıştır. Ancak Mavroyeni Bey, büyük bir istekle çalıştığı Washington'dan hiç de ummadığı bir şekilde ayrılırken, bir Rum olarak, Girit ve Sisam'da yaşanan olayların kurbanı gibi gözükse de muhalif görüşlerinden ötürü görevden alındığını söyleyebiliriz. Zira o dönem Brüksel'de Rum Karatodori Efendi görev yaparken, Londra'ya da Rum Antopulos Paşa atanmıştı. Akabinde üst düzey bir memur olmasına rağmen, epey bir müddet boşa kalması, hem istihdam hem de maliye politikalarında sistemsel sorunlar olduğuna işaret eder. Bürokraside yaşanan bu tür aksaklıklar, Osmanlılık siyasetini de zora sokarken, gayrimüslimlerin elit bir temsilcisi olarak devlete olan güveni de sarstığı söylenebilir. Zor ve farklı bir deneyim olan Girit Valiliği ve Sisam Beyliği söz konusu olduğunda, Mavroyeni Bey'in boşa kalma pahasına, istekli davranmayı, bu güvensizliğin bir delili olarak görülebilir. Öte yandan, anlaşılan o ki, sarayda babasının da artık eski nüfuzu yoktu. 1901'de bilgi birikiminin ve tecrübenin gösterilebileceği yenilikçi anlayışın bürokratik kurumlarından birisi olan Şura-yı Devlete atanması Mavroyeni Bey'i pek teselli etmeye yetmezken, muhtemelen fikren muhalifliğini artırmıştır. Babasının ölümünden sonra saray çevresinde yalnız kalan Mavroyeni Bey, istemeyerek de olsa Sisam Beyliği'ni kabul ederek, hem yerel yöneticilik hem de dış ilişkiler bağlamında farklı bir deneyim yaşamıştır. Mavroyeni Bey'in, liberal düşünceye sahip bürokratlara ihtiyaç duyulan ve yeniden tesis edilen Meşrutiyet yönetiminde kendisine yer bulması, Jön Türklerin fikirlerine sıcak bakmasından dolayıdır. Reformist ve liberal düşünce anlayışıyla Mavroyeni Bey, Meşrutiyetin simge kurumlarından Meclis-i Âyanda bir müddet görev yapmıştır. Batı kökenli görüş ve düşünceleri ile mecliste iz bırakarak Osmanlı modernleşmesine katkı sunmaya çalışmıştır. Mavroyeni Bey, Viyana'da yeniden elçilik yapma şansı bulduğunda modernleşme çabalarının Balkanları artık elde tutabilmek için çok geç olduğunu anlamıştır. Viyana'ya plansız bir şekilde gönderilmiş olan Mavroyeni Bey, Balkan Savaşları bahane edilerek süresini tamamlamadan görevden alınmasına üzülmüş ve bundan çok rahatsız olmuştur. Parçalanmış Osmanlı dünyası ile birlikte Osmanlılık siyaseti de etkinliğini kaybetmiştir. Meşrutiyetten cumhuriyete geçilirken o, ata yurdunu terk etmeyip, yaşamını çok kültürlülüğün merkezi İstanbul'da tamamlamıştır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Vesikaları

Babıâli Evrak Odası (BEO), 123577, 21.04.1901/02.01.1319.

Babıâli Evrak Odası (BEO), 297966, 09.12. 1911 (17.12.1329.

Babıâli Evrak Odası (BEO), 297379, 30.11.1911/08.12.1329.

Babıâli Evrak Odası (BEO), 307937, 03.10.1912 /20.11.1330.

Babıâli Evrak Odası (BEO), 309450, 22.12.1912/ 12.01.1331.

Dâhiliye Sicili Ahval Umumiyesi Defterleri (DH. SAİDd.), 10/345, 29.12.1265/ 15.11.1849.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS.), 991/26, 20.06.1882.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS.), 991/34, 04.07.1882.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS.), 1000/46, 09.08.1882.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS.), 49/52 (1-12), 29.05.1891.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS.), 2851/29, 12.06.1893.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS.), 2852/29, 11.12.1893

- Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.), 2748/22, 08.11.1893.
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.)2736/10, 14.09.1893.
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.), 69/19, 06.12.1893.
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR..SYS), 1507/24, 15.08.1903.
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR..SYS), 150/ 30, 15.06.1912.
Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR..SYS), 2068/1, 17.06.1912.
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR..TH.), 44/61, 21.10.1882.
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR..TH.), 45/20, 15.11.1882.
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR..TH.), 104/46, 06.12.1890.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO), 59/80, 06.12.1885.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO), 61/3, 01.04.1886.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO), 71/92, 31.03.1887.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO), 72/9, 04.04.1887.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO), 69/46, 31.10.1890.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO)93/15, 18.09.1889.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO), 116/119, 09.10.1889.
Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdürlüğü (HR. UHM), 223/32-1, 07.06.1881.
İradeler Dâhiliye Nezareti (İ.DH.), 68221, 25.07.1882/05.05.1299.
İradeler Dâhiliye Nezareti (İ.DH.), 76871, 04.01.1886 /28.03.1303.
İradeler Dâhiliye Nezareti (İ.DH.), 79978, 18.12.1886/ 21.03.1304.
İradeler Dâhiliye Nezareti (İ.DH.), 93805, 21.10.1890/ 07.03.1308.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 17118, 11.04.1879/ 18.04.1296.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 17138, 01.05.1879/ 09.05.1296.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 17145, 15.05.1879/ 23.05.1296.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 17479, 08.09.1880/ 03.10.1297.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 17522, 25.12.1880/ 22.01.1298.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 17708, 25.09.1881/ 01.11.1298.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 17684, 08.09.1881/ 13.10.1298.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 18322, 07.10.1883/ 05.12.1300.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 18561, 30.07.1884/ 06.10.1301.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 18656, 16.11.1884 /27.01.1302.
İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.), 19332, 11.01.1887/15.04.1304.
İradeler Hususi (İ.HUS.), 64/53, 08.08.1897/ 09.12.1315.
İradeler Hususi (İ.HUS.), 65/144, 06.07.1898/16.02.1316.
İradeler Sisam (İ.MTZ. SM.), 127, 12.03.1899 /29.10.1316.
İradeler Sisam (İ.MTZ. SM.), 189, 06.02.1902/27.10.1319.
İradeler Sisam (İ.MTZ. SM.), 198, 30.10.1903 /08.08.1321.
İradeler Sisam (İ.MTZ. SM.), 202, 01.03.1904 /13.12.1321.
Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 713/ 25, 13.06.1903/17.03.1321.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 46/ 64, 25.08.1889/28.12.1306.

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

- Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.), 608/8, 04.01.1912 /14.01.1330.
- Sadaret Sisam Evrakı (A. MTZ. SM.) 109, 08.05.1901 /19.01.1319.
- Sadaret Sisam Evrakı (A. MTZ. SM.), 1/87-11, 17.04.1904 /01.02.1322.
- Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 3194/62, 21.04.1901/02.01.1319.
- Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 3195/134, 07.09.1904/26.06.1322.
- Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.),3197/ 49, 27.05.1911 /28.05.1329.
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 50/127, 16.02.1897 /14.09.1314.
- Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 67/31, 12.09.1892 /19.02.1310.
- Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 74/58, 0102.1893 /14.07.1310.
- Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 175/36, 25.03.1898 (02.11.1315).
- Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK.), 45/46, 06.03 1896/ 21.09.1313.
- Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller (Y.PRK. AZJ.), 49/78, 18 04.05.1904/ 18.02.1322.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 166/15, 21.12.1880 / 18.01.1298.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 170/143, 06.07.1882/19.08.1299.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 201/76, 12.04.1887/ 18.07.1304.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 249/85, 30.07.1891/ 23.12.1308.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 261/161, 26.06.1892/ 30.11.1309.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 309/79, 28.09.1894/ 27.03.1312.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 358/ 58, 09.09.1896 / 24.03.1314.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 425/35, 17.02.1902 / 09.11.1319.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 460/ 77, 28.11.1903/ 08.09.1321.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 463/ 73, 31.12.1903/ 11.10.1321.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 466/104, 14.02.1904/ 27.11.1321.
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 472/ 6, 01.05.1904 / 15.02.1322.
- Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.), 35/12, 04.11.1886 / 06.01.1304.
- Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.), 49/1, 28.08.1889/ 01.01.1307.
- Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.), 80/29, 09.03.1896 / 24.09.1313.
- Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.), 124/19, 31.01.1904 / 13.11.1321.

2-Matbu Eserler ve İncelemeler

ADRIANOPOULOU, *Konstantina Alexander Mavroani Bey: From The 19th Century Reform Era To The Young Turk Revolution Through TheLife And Ideology Of A Neophanariot Ottoman Bureaucrat*, Boğaziçi University Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Unpublished Master Of Arts), İstanbul 2004.

AKPINAR, Mahmut “Osmanlı Hariciyesi’nde Yaklaşık Kırk Yıl: Mahmud Esad Paşa (1837-1895)”, *FSM İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 5, İstanbul 2015, s. 29-51.

AKTER, Ahmet, *Tehcir Öncesi Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

ALEXANDRIS, Alexis, *The Greek Minority of İstanbul and Greek– Turkish Relations 1918–1974*, Athens, 1992.

AYDIN, Bilgin, “Divân-ı Hümâyûn Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 29, İstanbul 2007, s. 41-86.

AYDIN, Mahir, *Girit Sarı Kitap*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

AYDIN, Mithat, “Arnavutluk’un Osmanlı Devleti’nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)”, *Belgi Dergisi*, C. II, S. 17, 2019, s. 1094-1128.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, C.II, I. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 1991.

BİRİCİKLI, İhsan Burak, “Anadolu’da Bir Amerikalı Misyoner: Frederick Davis Greene ve Ermeni Meselesi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 55, 2016, s. 137-174.

BLANCARD, Theodore, *Les Mavroyénis: l’histoire d’Orient*, C.II, Paris 1909.

CANATAR, Mehmet- BAŞ, Yaşar, “Şura-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi”, *OTAM*, C IX, S. 9, 1998, s. 111-148.

Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

CHILDS, Timothy W., *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, çev. Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

ÇELİK, Bilgin, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

DEMİRCİ, H. Aliyar, *II. Meşrutiyet’te Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul 2002.

DİRİL, Yasemin Diril, *II. Abdülhamid Dönemi’nde Elçilik Yapan ABD Elçisi Oscar Solomon Straus’un Elçilik Yılları (1887- 1909)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2006.

EFE, Peri “Millet-i Rum’dan Bir Münevver Aleksandros Karatheodoris”, *Toplumsal Tarih*, çev. Nilüfer Kaya, S. 193, İstanbul 2010, s. 83-93.

ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökeni*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

FINDLEY, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Hayatı*, yay. haz. Ayşe Anadol, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

GEORGIADOU, Maria, “Expert Knowledge between Tradition and Reform, The Carathéodoris: a Neo-Phanariot Family 19th Century Constantinople”, *Médecins et Œngénieurs Ottomans à l’âge des Nationalismes*, Edt. Mérope Anastassiadou-Dumont, Paris 2003, s. 243-294.

GÜNEŞ, İhsan, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

GÜRLER, Ahmet Şamil, “1893 Şikago Dünya Fuarı’nda Osmanlı Hipodromu ve Şirket-i Hamidiye”, *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/ Edebiyat*, C.XVII, S. 65, 2011, s. 7-18.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. III (XI-XIV), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

KAHRAMAN Olcay, *Osmanlı İdari Modernleşmesinde Şura-yı Devlet*, Ankara Hacı Bayramı Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Merkezi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, “1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Bir Risalesi”, *ÇTTAD*, C. V, S.13, 2006, s. 91-107.

KILIÇ, Musa, “Osmanlı Devleti Hizmetinde Bir Rum Diplomatın Portresi; Viyana Maslahatgüzarı Yanko Mavroyani (Jean Mavroyeni)”, *Tanzimat’tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi*, Edt. İrşad Sami Yuca- Hidayet Kara, Kitabevi Yayınevi, 2019, s. 169-188.

Kılıç, Musa, “İlk İkamet Elçilerinin Halefleri Rum Maslahatgüzarlar (1800-1821)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXVIII, S. 65, 2019, s. 251-278.

KUNERALP, Sinan, “İspanya’da Osmanlı Temsilciliği ve Osmanlı-İspanyol Münasebetleri (1857-1922)”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, C.XI- XIV/ 1-2, Ankara 1973-1975, s. 161-175.

KUNERALP, Sinan “Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç- Ankara 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 113-126.

Küçük Mehmed Sai’id Paşa’nın Hatıratı, C. II-III, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:

ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895), yay.haz. Recep Karcakaya, Hüseyin Özdemir, vd., BDAGM, Ankara 2007.

Ottoman Diplomatic Documents On THE Origins of World War One, The Balkan Wars, I. Kısım, Edt. Sinan Kunalp- Gül Tokay, The ISIS Press, İstanbul 2012.

MADEN, Fahri, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1876-1913)", *TİKA Avrasya Etüdüleri Dergisi*, C. I, S. 39, 2011, s. 155-196.

ÖKE, Mim Kemal, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1982.

ÖKE, Mim Kemal, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar: İhanetler, Komplolar, Aldanmalar*, Çağ Yayınları, İstanbul 1991.

ÖNEY, Celal, "'Ermeni Meselesinin Oluşumunda ABD'nin Rolü Nasıl Başlamıştır'", *History Studies*, C. III, Özel Sayı, 2011, s. 229-244.

ÖRENÇ, Ali Fuat, *Yakın Dönem Tarihimizde Sisam Adası (1821-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul 1995.

ÖZCAN, Uğur, *Osmanlı- Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK Basımevi, Ankara 2012.

ÖZCAN Uğur - TEMİZER, Abidin *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, Belge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

ÖZKAN, Ayşe, "Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ'da Müslüman Emlaki Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXV, S. 59, 2016, s. 85-114.

PHILLIOU, Christine, "Osmanlı Yönetimi'ndeki Fenerli Nüfuzunun Çözümlemesi", *Toplumsal Tarih*, çev. Nilüfer Kaya, S. 193, İstanbul 2010, s. 54-69.

Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye 1306, C. II, yay. haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

SANDER, Oral – FİŞEK Kurthan, *Amerikan Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

SELVİ, Haluk , *Millet-i Sadıkada İsyân, Ermeni Komitacılarının Gizli Mektupları (1878-1923)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

SEZER, Cemal, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Olan Etkileri (1890-1914)", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1-2, 2010, s. 57-69.

SONYEL, Salahi R., *Osmanlı Ermenileri*, çev. Ayden Birerdinç, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

SÖZEN, Zeynep, *Fenerli Beyler 110 Yıllık Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul 2000.

STRAUSS, Johann, "Fenerliler ve Türk Dili" çev. *Toplumsal Tarih*, çev. Nilüfer Kaya, S. 193, İstanbul 2010, s. 70-79.

STURDZA, Mihail Dimitri, *Grandes Familles De Gre'ce (d' Albanie et de Constantinople Dictionnaire Historique et Généalogique)*, M-D Sturdza, Paris 1999.

ŞEBER Nurdan İpek, "Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaaya Yansımaları", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, 2011, s. 236-262.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013.

TARHAN, Abdülhak Hamid, *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Hatıraları*, haz. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

The American Journal of Interantional Law, C.V/1, Baker, Voorhis & Company, New York 1911, s. 42-73

TURAL, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*, TODAİE, Ankara 2009.

UÇAR, Ahmet, *Sultan, Güç ve Hassasiyet*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/2, TTK Basımevi, Ankara 1995

ÜREKLİ, Fatma , *Belgelerle 1889/ 1894 Afetlerinde Osmanlı-Amerikan Yardımlaşması*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

MAHMUT AKPINAR

VARLIK, Bülent, “Musavver Şikago Sergisi 1893”, *Kebikeç*, S.1, 1995, s. 35-42.

ZEYREK, Suat, “II. Meşrutîye’te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyânları ve Sonuçları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, 2012, s. 299- 336.

OSMANLI DEVLETİ'NİN HİZMETİNDE BİR YENİ FENERLİ:
ALEKSANDIR MAVROYENİ BEY (1848-1929)

EKLER

EK-1: *Sisam Beyliği* sırasındaki fotoğrafı (Vikipedi)

ÖZ

Kültür insanların yaratıcılığının kaynağıdır. İnsanoğlu kendisinden önceki nesillerin tarihini ve geleneklerini miras olarak almıştır. Buna bağlı olarak da eski ile yeniye sentezleyerek yeni yaratmalar ortaya koymuştur. Türk kültür coğrafyasının her bir noktasında oluşan bu yaratmalar farklılıklar gösterse de temelde aynı noktada buluşurlar. Böylece aynı kültür dairesindeki insanları da ortak bir zeminde bir araya getirir. Bu yaratmalar hayatın her alanında olabilmektedir. Ancak ölüm ve sonrası ile ilgili inançlarda bu durum daha açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Yaşanılan hayattan öte dünya âlemine geçiş olarak düşünülebilecek ölüm olgusu ile beraber insan ölüyü ve onun ruhunu artık doğaüstü bir varlık olarak görmeye ve tanımlamaya başlar. Ölümün gerçekleşmesinden itibaren ortada kalan bir beden ve bu bedende yaşadığına inanılan, ölümsüz olan ruhun bedenden ayrılması süreci, karmaşık inanç sistemlerinin oluşmasına, dolayısıyla ruhu bedenden ve bu dünyadan ayırmak için farklı ritüellerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Türkler arasında ölümle ve ölenin ruhuyla ilgili; ölüm öncesinde, ölüm sırasında ve ölümden sonra yapılan bazı uygulama ve pratikler görülmektedir. İnsanlar arasında kültürel bilgi akışı farklı şekillerde olabilmektedir. Kültürel bilgi akışının unsurlarından bir tanesi de mezarlardır. Mezarlar sadece ölüleri gömmek için değil aynı zamanda kendini ifade etme aracı olarak kullanılmaktadır. Bu sayede insanlar kendi kimliğini ve kişiliğini çevreye ifade edebilmektedir. Bununla birlikte mezarlar, bu dünya ve öte dünya arasındaki ilişkiyi somutlaştırmakta da bir ifade biçimidir. Mezarlar ve mezar taşları da yapıları ve üzerlerindeki çeşitli sembollerle vb. soyut bir şekilde var olan düşünceleri somut bir şekle dönüştürmektedirler. Bu sayede ölen kişinin varlığı tekrar ortaya koyulmakta, böylece onun hayatını tekrar yaratma metaforuyla, ruhun yeni duruma kolaylıkla alışabilmesine imkân sağlanmaktadır. Bu sayede bir bakıma yaşam ve ölüm arasındaki uyum da ifade edilmeye çalışılmaktadır. Eski çağlardan beri sembolik birer kod olan mezar taşları üzerine yapılan semboller, şekiller, tasvirler vb. ona kutsallık sağladığı gibi aynı zamanda bu kutsallık sayesinde dokunulmazlık da sağlamaktadır. Böylece bir kaybediş, bir yok oluş karşısında ölüm acısı içerisinde olan insanoğlu ölüme değil ölümsüzlüğe yönelik yaptığı bu uygulamalarla, yaşamdan sonra var olan hayatın sonsuzluğuna değer katmaktadır. Mezar taşları Türkler için bir geçmiş olduğu gibi aynı zamanda o geçmişin ruhunu taşımaları bakımında da önemlidir. Türk kültüründe saç ile ilgili inanışlar ve uygulamalar en eski dönemlerden günümüze, Sibirya'dan Anadolu'ya kadar tüm Türk coğrafyalarında görülmektedir. Bu kadar geniş bir zaman ve coğrafyada, saçın kültürel sürekliliğini sağlaması onun Türk kültüründeki önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu makalede genel anlamda Türk coğrafyasında saç ile ilgili inanışlar ele alınmıştır. Özellikle Muğla ve Denizli illerinde bulunan bazı mezar taşlarında görülen saç motifleri ve bunların Türk kültürü içerisindeki yeri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Türk Kültürü, Mezar Taşı, Saç.

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: onuralpkayabasi@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4744-4798.

HAIR MOTIF GRAVESTONES IN SOUTH WEST TAURUS: THE CASE OF MUĞLA AND DENİZLİ

ABSTRACT

Culture is the source of people's creativity. Mankind has inherited the history and traditions of previous generations. Accordingly, he created new creations by synthesizing the old and the new. Although these creations, which are formed at each point of the Turkish/Turk cultural geography, differ, they basically meet at the same point. Thus, it brings together people from the same cultural circle on a common ground. These creations can be in any area of life. However, this situation manifests itself more clearly in beliefs about death and afterlife. With the phenomenon of death, which can be thought of as a transition from the living to the world beyond, man begins to see and define the dead and his soul as a supernatural being. Onwards the actualization of death a body being down and the process of disembodiment of the spirit believed to live in that body has led to emergence of complex belief systems, thereby the emergence of different rituals to separate the soul from the body and this world. There are some practices be seen among the Turks performed before, during and after death. The flow of cultural information between people can be expected to take different forms. One of the element of cultural information flow is graves. Graves are used not only to bury the dead, but also as a means of self-expression. In this way, people can express their identity and personality to the environment. However, tombs are also a form of expression embodying the relationship between this world and the next world. Graves and tombstones transforms the thoughts exist in an abstract way into a concrete form with the help of their construction properties and the various symbols on them. In this way, the existence of the deceased is revealed again, so that the soul can easily get used to the new situation with the metaphor of recreating his life. In this way, in a way, the harmony between life and death is tried to be expressed. Symbols, shapes, depictions, etc. made on tombstones, which have been symbolic codes since ancient times. provides him with holiness and at the same time, he provides immunity thanks to this holiness. Thus, human beings, who are in pain of death in the face of a loss or annihilation, add value to the eternity of life that exists after life, with these practices aimed at immortality, not death. Gravestones are not only a past for Turks, but also important in terms of carrying the spirit of that past. Beliefs and practices related to hair in Turkish/Turk culture are seen in all Turkish/Turk geographies from Siberia to Anatolia, from the earliest times to the present. In such a wide time and geography, the cultural continuity of the hair is remarkable in terms of showing its importance in Turkish/Turk culture. In this article, beliefs about hair in Turkish/Turk geography are discussed in general. In particular, evaluations were made about the hair motifs seen on some tombstones in Muğla and Denizli provinces and their place in Turkish culture.

Keywords: Death, Turkish/Turk Culture, Tombstone, Hair.

GİRİŞ

İnsan gündelik hayatın doğal akışına aykırı hallerde farklı ruhsal durumlar içerisinde bulunabilmektedir. Bu durum ölüm için de geçerlidir. Yaşanılan hayattan öte dünya âlemine geçiş olarak düşünülebilecek ölüm olgusu ile beraber insan ölüyü ve onun ruhunu artık doğüstü bir varlık olarak görmeye ve tanımlamaya başlar. İnsan için artık ölünün ruhu bu dünyadan gönderilmesi ve korunulması gereken bir unsurdur. Bu noktada Türklerin öbür dünya tasavvurları ile ilgili düşünceleri belirgin bir şekilde kendisini göstermeye başlamaktadır. İslam öncesi inanç sisteminde kimi zaman ruhu sakinleştirmek kimi zaman ise onu onurlandırmak için kanlı ve kansasız kurban olarak adlandırılan hediyeler sunulmuş ve bazı pratikler yapılmıştır. Bu uygulamalar ve pratikler bahsedilen sebeplerle yapıldığı gibi aynı zamanda ruhun diğer dünyaya geçişi içinde bir zemin hazırlamaktadır. Yapılan uygulama ve pratiklerin İslamiyet'in kabulüyle birlikte İslami unsurlara bürünerek Müslümanlığı seçen Türkler arasında devam ettiği de söylenebilir.

Ölüm kavramının mitoloji ile ilişkisi olduğu kadar dini inanışlarla da bir o kadar ilişkisi olduğu göz ardı edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlunu yok olmama, başka bir deyişle var olmaya devam etme isteği neticesi ölümden sonra da bir hayatın olduğunu tasavvur etmelerine sebep olmuştur ki bu durum bütün inanış sistemlerinin de ortak bir yanındır.¹ İnsanlar sonsuza kadar yaşamayı düşlemiş, bunun için uğraşmışlardır. Oysa ölüm hiçbir canlıya ayrıcalık tanımayan mutlak bir son olmuştur. Ölüm, insanlara soğuk gelse de hayatın kaçınılmaz gerçeğidir. Dünyevi ölümsüzlüğün peşinde olan Oğuz, Gılgamış, İskender gibi Korkut Ata da alnyazısını yani insanoğlunun ölümlü olduğu gerçekliğini kıramamış; Türk şuurunda nizamlı, düzenli dünyaya zıt olan ölümden kaçma motifi, bütün hâllerde ölümün galebesi ile sonuçlanmıştır. Mitin, masalın, destanın değişik varyant ve şekillerde bizlere ulaştırmak istediği bilinçaltı bilgi, ölümsüzlüğün yalnız manevi olarak kazanılmasının mümkün olduğu düşüncesidir.²

¹ Malinowski, Bronislaw; *Büyük Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 42.

² Fuzuli Bayat, *Korkut Ata Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*, Karam Yayınevi, Ankara 2003, s. 14.

Türkler arasında ölümle ve ölenin ruhuyla ilgili; ölüm öncesinde, ölüm sırasında ve ölümden sonra yapılan bazı uygulama ve pratikler görülmektedir. Ölümden sonra yapılan uygulama ve pratikler arasında dikkat çeken durumlardan bir tanesi ise mezar taşlarıdır. Mezar taşları Türkler için bir geçmiş olduğu gibi aynı zamanda o geçmişin ruhunu taşımaları bakımında da önemlidir. Onlar sadece ölen kişinin kim olduğu ne iş yaptığı ne zaman doğduğu veya ne zaman öldüğü ile ilgili bilgiler vermez aynı zamanda geçmişten gelen ve geçmiş inanç sistemine ait olan farklı bilgileri de bünyesinde barındırır. Mezar taşları adeta inancın somutlaşmış birer örnekleridir; çünkü onlar ait oldukları toplum tarafından ortaya çıkarılmış ve işlenmişlerdir.

1. Türklerde Mezar Taşı ve Saç

İnsanoğlunun karmaşık zihin yapısında asla bir yalınlık yoktur. Çünkü zihin farklı durumlar karşısında çeşitli düşünceler geliştirir. Bu düşünceleri de kendi içerisinde barındırmasından dolayı varlık, varlık sınıfları ve varlık bağlamları farklı zihinsel ortamlarda ortaya çıkmalarına göre başka bir şey olarak değerlendirilir.³ Taşlarla ilgili insanlığın düşünceleri de bu bağlamda şekillenmişlerdir.

Nitekim “İnsan, taşın büyüklüğünde, sağlamlığında, biçiminde ya da renginde, içinde bulunduğu kutsal olmayan dünyadan farklı bir dünyaya ait bir gerçeklik ve güç bulur bu sebeple bir kaya parçası ya da bir çakıl taşı belli bir dinsel saygı görür, o bir şeyi temsil eder ya da canlandırır; çünkü bir yerlerden gelmektedir. Kutsal oluşu özellikle bir şeye ya da bir yere bağlıdır, varlığıyla ilgili değildir. İnsanlar taşlara, olduklarından farklı bir şeyi temsil ettikleri sürece saygı duymuşlardır. Taşları ruhani eylemin araçları, ölümlerini veya kendilerini korumaya yönelik enerji merkezleri olarak görmüşlerdir. Bunun nedeni de kutsal özelliklerine sahip olmuş taşların çoğunun araç olarak kullanılmış olmasıdır: Belli şeyleri elde etmek ve bunlara sahip olmak için kullanılmışlardır. Dinden daha çok büyüyle ilgilidirler. Kökenlerine ya da biçimlerine bağlı olarak bazı kutsal değerler kazanmış olmalarına karşın taşlar, tapınım nesnesi değil birer aracı konumundadırlar”.⁴

Mezar taşı, ölüme karşı yaşamı koruyan bir araç halini almıştır. Ruh taşa yerleşir ve o, yaşayanları ölümlerinin neden olabileceği zararlı eylemlere karşı korur; ölüm, bir belirsizlik hali olduğundan iyi ya da zararlı bazı etkileri olabilir. Bir taşa, adeta hapsedilen ruh, bir bakıma sadece olumlu bir yönde hareket etmek zorunda bırakılır” bu durumu simgesel bir durum olarak görmek gerekir yani burada söz konusu olan “taşlaşmış bir ruh” değil, bu ruhun geçici ya da simgesel bir ikametinin somut bir temsilidir. Sonuç olarak taş, somut varlığıyla bir tapınmaya sahip değildir, ona bağlı düşünceler; onda canlanan ruha ve onu kutsallaştıran simgeye yöneliktir.⁵

Türk kültüründe ölümle ilgili tasavvurların genel yapısı göz önüne alındığında bunların temelinde insanın bilinmezliğe karşı verdiği tepkilerin söz konusu olduğu söylenebilir. İnsanlığın varoluşundan itibaren hayatında olan ölüm olgusu onu, ölüm ve sonrası hakkında takıntılı denebilecek bir ruh haline bürümüş ve bu durumu farklı şekillerde ifade etmeye çalışmıştır. Ölüm ile ilgili olarak yapılan uygulama ve pratikler ruh ve beden arasındaki ilişkinin doğal bir sonucu olarak da görülebilir. Ölümün gerçekleşmesinden itibaren ortada kalan bir beden ve bu bedende yaşadığına inanılan, ölümsüz olan ruhun bedenden ayrılması süreci karmaşık inanç sistemlerinin oluşmasına, dolayısıyla ruhu bedenden ve bu dünyadan ayırmak için farklı ritüellerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mezarlar ve mezar taşları da yapıları ve üzerlerindeki çeşitli sembollerle vb. soyut bir şekilde var olan düşünceleri somut bir şekle dönüştürmektedirler. Bu sayede ölen kişinin varlığı tekrar ortaya koyulmakta, böylece onun hayatını tekrar yaratma metaforuyla, ruhun yeni duruma kolaylıkla alışabilmesine imkân sağlanmaktadır. Bu sayede bir bakıma yaşam ve ölüm arasındaki uyum da ifade edilmeye çalışılmaktadır.

Eski çağlardan beri sembolik birer kod olan mezar taşları üzerine yapılan semboller, şekiller, tasvirler vb. ona kutsallık sağladığı gibi aynı zamanda bu kutsallık sayesinde dokunulmazlık da sağlamaktadır. Böylece bir kaybediş, bir yok oluş karşısında ölüm acısı içerisinde olan insanoğlu ölüme değil ölümsüzlüğe yönelik yaptığı bu uygulamalarla, yaşamdan sonra var olan hayatın sonsuzluğuna değer katmaktadır.

Zira “geleneksel toplumlarda cenaze törenleri düzgün bir şekilde yapıp tamamlanana kadar ölüm gerçek kabul edilmez. Başka bir deyişle, fizyolojik ölümün başlangıcı sadece bir işaret, ölümün yeni kimliğini oluşturmak için bir dizi yeni ritüelin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Böylece ruha kılavuzluk edilmiş aynı zamanda da gideceği yerde yaşayanlarla bütünleşmesi sağlanmış olacaktır. Ölüm bir yeniden doğuş olarak düşünüldüğünde, kişinin yeni ve daha üstün bir şekilde yeniden doğabilmesi için daha önce içerisinde bulunduğu durumda ölmesi gerekir. Simgesel olarak taşın özellikleri de bu duruma yardımcı olmaktadır.”⁶

³ Ernst Cassirer, *Sembol Kavramının Doğası*, çev. Milay Köktürk, Hece Yayınları, Ankara 2011, s. 66.

⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 222.

⁵ Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, s. 224-225.

⁶ Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, s. 223; Mircea Eliade, *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar*, çev. Cem Soydemir, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2016, s. 51-55.

GÜNEY BATI TOROSLARDA SAÇ MOTİFLİ MEZAR TAŞLARI: MUĞLA, DENİZLİ ÖRNEĞİ

Taşlar üzerine uygulanan şekil, tasvir, motif vb. bu amaçlara hizmet eden önemli unsurlardır. Bu uygulamalardan bir tanesi de saç motifli mezar taşlarıdır.

Eski Türklerde saç bir kimlik olarak görülmektedir. Türkler, Orta Asya'da hüküm sürdükleri için bozkırın coğrafi şartları içerisinde yaşamışlardır. Hem Bozkır'ın coğrafyası hem Bozkır'ın kültürü Türk halklarının üzerinde etkili olmuştur. Bozkır kültürünün zor şartları, Türklerin sağlam, dinamik ve mücadeleci olmalarını, iyi birer savaşçı olarak yetişmelerini ve diğer topluluklara karşı üstünlük kurmalarını sağlamıştır. Bozkır kültürü eski Türklerin kültürüne de şekil vermiştir. Bu kültürden biriside saç ile ilgili gelenekleridir. Saç, görünüşte insan vücudunun en yüzeysel kısmıdır, ancak kültürde derin anlamlar ihtiva eder. Saç biçimleri, şekil verme uygulamalarına ek olarak insanların inançları ve davranışları hakkında mesajlar taşınmaktadır.⁷ Ruhun/kutun saçın bir parçası olması veya ruhun/kutun saçta bulunması düşüncesi Türkler arasında yaygın görülen bir inançtır. Kaşgarlı, erkeğin sonradan bırakılan saçını *anlamında idhünçü saç*, terimini vermektedir. Salmak, göndermek, serbest bırakmak anlamına gelen *idh* ve kutlu, mübarek olan her nesneye verilen ad olan *idhuk* kelimesinden hareketle⁸ saçların kesilmediği, bunun sebebininse saçın kutsal olarak görüldüğü gibi Türklerin saçlarını uzatmasının sebebi olarak da bu durum söylenebilir. Kaşgarlı, başında Türkler gibi saç olmayan, Türkler gibi saç bırakmayanlar içinde *Toker* kelimesini vermektedir.⁹

Nitekim, özellikle arkeolojik nitelikli olmak üzere bazı belgeler, kafatasına ait gücün saç ve sakallara intikal ettiğini düşündürmektedir. Saç örgülerinin bilinmeyen bir anlamı bulunmaktadır. Bu saç örgülerine, Pazırık'taki Altay kurganlarında ve de Noin-Ula'da, Hiung-nu mezarlarında rastlanmıştır. Steplerde görülen kaba saba görünümlü mezar heykellerinde de süsleme olarak saç örgüleri mevcuttur. Pallas, yere kadar varan ve yılanları temsil eden uzun saçları olan şaman kadınlarından söz etmektedir, ayrıca şaman kıyafetlerinde de (manyak) saç örgüsü bulunmaktadır.¹⁰ Yakut şamanları kıyafetlerindeki şeritlere "saç" demektirler. Burada bir anlam aktarımı görülmektedir ki, dinler tarihinde sıkça rastlanan bir olaydır: Yılanların birçok Sibiryalı halk tarafından bilinmeyen sihirli veya dinsel değeri, başka yerde "yılanı" temsil eden nesnede, yerini "saçların" dini bir değer yerine geçmektedir; zira uzun saçlar da büyük bir dinsel güç anlamına gelmektedir.¹¹ Yukarıdaki Türk tanrısı, Türk milleti yok olmasın diye İteriş Kağan'ı ve İlbilge Hatun'u saçlarının tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.¹² Batı Göktürk kağanlarından Tong Yabgu'nun da saçları uzundur¹³ Daha Selçuklu devleti kurulmadan önce Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yapmış olduğu keşif seferlerinde, Ermeniler karşılaştıkları Türk savaşçıları ilgili olarak kaynaklarında "kadınlarınkine benzeyen uzun ve örülü saçlı, rüzgâr gibi uçan Türk atlıları" demektirler¹⁴ Yine Sibiryalı Türk halklarından Azalar için Radloff "erkekler kafalarının büyük bir kısmını kazıtarak ancak tepede yuvarlak bir tutam saç bırakır ve bunu da ince bir belik halinde örerler" demektir.¹⁵ Bu örneklerde de görüldüğü üzere Türklerde uzun saç bırakma geleneği hâkimdir.¹⁶

Altay Türklerinde tırnak gibi saç da insan bedeninin anlamlar yüklenen bir parçası olmuş hatta insanın hayatı bir ölçüde saç ile ilişkilendirilmiştir. Telengitlerde, yas ve ölümün simgesi olan açılmış saçlarla geceleyin sokağa çıkmak yasaktır. Çünkü kötü ruhların böyle insanları alıp götürebileceği inancı vardır. Bununla beraber eskiden Telengitler saçlarını kesmekten kaçınmışlardır. Dökülen saçlarını ise hayatları boyunca toplayıp örer ve mezara koymuşlardır. Bunların, ölünün öbür dünyada yastığı olacağı inancı hâkimdir. Saçlar hiçbir zaman atılmamış, körmösler götürmesin diye yakılmış veya saklanmış. Benzer şekilde Uygurlarda kesilen saç suya veya yere atılmaz. Suya veya yere atılan saç kurbaga veya ineğin yiyeceği düşüncesi vardır. Böyle yapan kişinin kel kalacağına inanılır. Ayrıca yere atılan saçın başka birinin saçıyla karışmasının şiddetli baş ağrısı yapacağına dair inanışlar vardır. Bütün bu yasakların ve inanışların sebebi kişinin ruhunun saçında olduğu düşüncesidir. Bir Altay destanında ise bahadırın yardımcısı olan at, düşman bahadırın yulasının (ruhunun) saç örgüsünde saklı olduğunu öğrenir. At, dişleri ile düşmanın saç örgüsünü çiğner ve onu öldürür. Telengit inanışlarına göre, insan öldükten sonra onun yulası (ruhu) beraberinde saç götürür. Tuvalarda; şamanların çağırıldığı, kaybolmuş ruh, çoğu zaman saç şeklinde sahibine geri döner. Tuvaların inançlarına göre kişinin ruhu, tırnaklarının altında veya saç diplerindedir.¹⁷ Noin Ula'da bir Hiung-nu mezarında, ipek içinde sarılmış on yedi saç örgüsü bulunmuş, başkaları da Pazırık'ta ortaya çıkarılmıştır.¹⁸ Bununla beraber Göktürk mezarlarında da saç örgüleri

⁷ C. Delaney, "Türk Toplumunda Saçın Anlamı", *Saç Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, 2004, s. 89.

⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Cilt I*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 133-134, 65; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" Cilt IV*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 214.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Cilt I*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 332, 358.

¹⁰ J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 137,138; A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Z. Karadavut, J. Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 41.

¹¹ Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, 1999, s. 183; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 63.

¹² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2003, s.13.

¹³ Gürkan Kırilen, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, İstanbul 2015, s. 58.

¹⁴ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983, s. 12.

¹⁵ W. Radloff, *Sibiryalıdan*, C. I, çev. A. Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 271.

¹⁶ Kuzey Asya halklarının Kuyruk şeklinde saçları için bkz. Shiratori Kurakichi, *The Queue Among the Peoples of North Asia*, Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library) No: 4, Tokyo 1929, s. 1-71.

¹⁷ İ. Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2021, s. 231-233, 741.

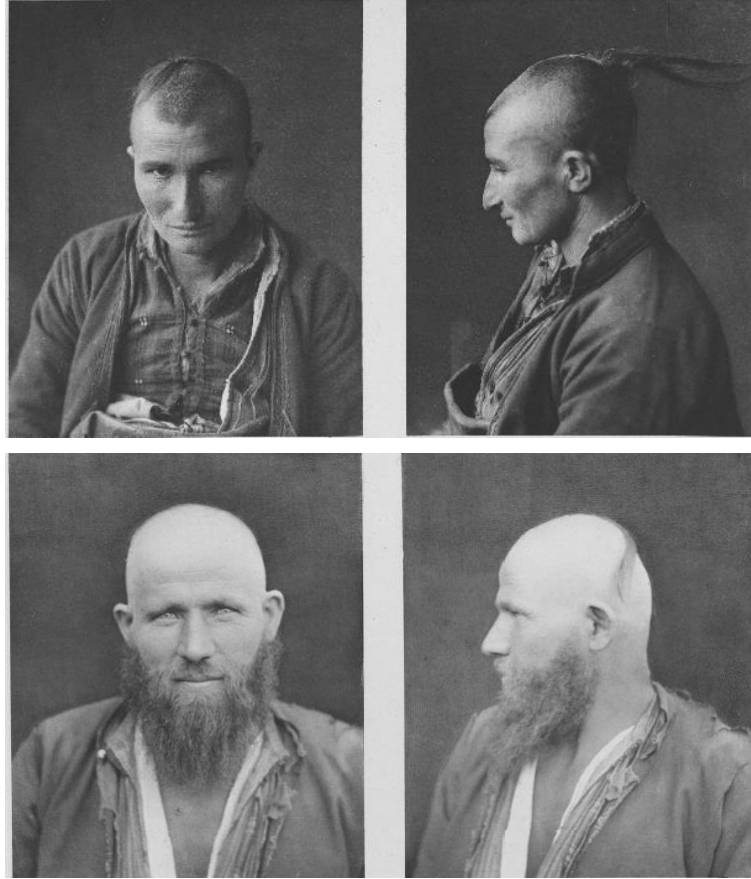
¹⁸ Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 225.

bulunmuştur.¹⁹ Ölen kişinin yakınlarının saçlarını mezarın içerisine bırakma geleneği belki de İslam'ın etkisiyle taşlar üzerine saç örgüleri kazıma geleneğine dönüşmüştür.

Altay Türklerinin inanışlarına göre kötülükleri iyiliklerinden fazla olanların ruhları cehennemdeki bir kazanın içine atılmaktadır. Bir müddet sonra ruh ziftin üzerinde belli bir dereceye kadar yükselir. Yeryüzünde bazı iyilikler yapmış olan kimsenin ruhu, saçı ile başının tepesi görünecek şekilde durur. *Yayuçi* iyilik yapmış olan kişinin saç örgüsünden yakalayıp onu kaynayan ziftten çıkarmaya çalışır. Bu saç örgülerine *kecege* adı verilmektedir. Erkeklerin yaşlanana hatta ölene kadar *kecege* olması gerekmektedir. Kişinin iyiliği ne kadar fazlaysa ziftten çıkıp yukarı dünyaya yükselmesi o kadar kolay olur. Kalmıkların başında bir örgü olmasının sebebi kaynayan kazandan çıkabilmek içindir.²⁰

2. Güney Batı Toroslarda Saç Motifli Mezar Taşları

Türk kültüründe saç ile ilgili inanışlar ve uygulamalar en eski dönemlerden günümüze, Sibiry'a'dan Anadolu'ya kadar tüm Türk coğrafyalarında görülmektedir. Bu kadar geniş bir zaman ve coğrafyada, saçın kültürel sürekliliğini sağlaması onun Türk kültüründeki önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İnceleme sahamız olan Güney Batı Toroslarda da bu kültürel süreklilik mevcuttur. 1880'li yıllarda bölgede çeşitli incelemelerde bulunmuş olan Petersen ve Luschan yöre halkının antropolojisiyle ilgili ilginç tespitler yapmışlardır.²¹ Bu tespitlerden en ilginç olanı ise yöre halkının saç kesimleri ile ilgilidir. Bu saç kesimleri Türk kültür coğrafyasında sıklıkla rastlanan ve daha önce belirttiğimiz gibi *kecege* olarak belirtilen saç kesimiyle aynı stildedir.

(Petersen, Luschan, *Reisen in Lykien Milyas und Kibyrtis*, s. 281,285)

Bu şekilde bırakılan saç stilleri Türk tarihinin en eski dönemlerinden itibaren görülmektedir. 2003 tarihinde yapılan Bilge Kağan kazılarında çıkarılan bir çatı kiremidi üzerinde bulunan savaşı çizimlerinde de aynı şekilde bırakılmış saç stili görülmektedir.

¹⁹ J. P. Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yayınları, Ankara 2011, s. 107.

²⁰ W. Radloff, *Sibiry'a'dan*, C. III, çev. A. Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1994, s. 13-15; Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü*, s. 481.

²¹ Eugen Petersen, Felix Von Luschan, *Reisen in Lykien Milyas und Kibyrtis: Reisen im Südwestlichen Kleinasien*, C. II, Wien: Druck und Verlag Von Carl Gerold's Sohn, 1889, s. 198-226.

(Remzi Kuzuoğlu, L. Gürkan Gökçek, “2003 Yılı Bilge Kagan Anıt Mezar Kazısı”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), 2005, s. 53)

Aynı saç kesimi stillerine, Sibiryâ'nın Yenisey bölgesinde yer alan Oğlahty/Oğlahtı Dağı'nda bulunan ve Türklere ait olduğu bilinen kurgan kazılarında çıkan malzemelerde de rastlanılmaktadır. Bu kurganlar milattan önce 1500'lü yıllara kadar tarihlenmektedirler. Oğlahtı'da kazılan bir kurgandan çıkan; ak düşmüş kestane renkli, yumuşak saçlı ve saçı kafasının yanlarından pürüzsüzce kazınmış, tepeden ise gevşekçe toplanarak örülmüş erkek bedeni bu stilin güzel bir örneğidir. Bununla birlikte Krasnoyar arkeoloji araştırmalarında, kömürleşmiş bir şekilde ortaya çıkan Tepsey sanatına ait minyatürlerde, Göktürk dönemine ait olan kiremitte olduğu gibi Tepsey savaşçılarının saçları da atkuyruğu şeklindedir. Tepsey savaşçılarının kafalarında saç örgülerinin üzerine giydikleri kalpaklar bulunmaktadır.

(Elga Borisovna Vadetskaya, *Sibiryâ Kurganları: Afanasyev, Okunev, Taştık ve Tatar Kültürüne Ait Materyaller*, çev. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, s.73-74)

Yöredeki mezar taşlarında görülen özellikler Sibiryâ'dan Türkistan'a hatta Avrupa'ya kadar uzanmaktadır. Mezarlar, bu dünyadan göç eden insanların geride bıraktığı en önemli işaretlerden biri olup iki dünya arasındaki kapı olarak düşünülmüştür, soyut bir düşünce olan ölüm kavramı, mezarla somutlaştırılmış, ebedi statik yaşamı temsil eden bir mekân haline getirilmiştir. Türklere mezar; yerleşim yerlerinden, bağlantı yollarından uzakta; yüksek platolarda, ırmak vadilerinde, yüksek dağlara ve dağların doruklarında yapılmıştır.²² Yörede de mezarlıkların yeri genel olarak bu duruma uymaktadır. Sahada yapılan incelemelerde elde edilen veriler yörede balbal tipli, ongun tipli, bark tipli, kılıç tipli ve bediz tipli mezar taşlarının varlığını ortaya koymaktadır. Çalışmanın önceki bölümlerinde de bahsedildiği gibi saç unsuru Türk kültürünün önemli bir parçasıdır. İnceleme sahasında da Türk kültürünün çeşitli dönem ve coğrafyalarında saç ile ilgili olarak görülen uygulama ve inançlar çeşitli şekillerde kendisini göstermektedir. En belirgin şekilde mezar taşlarında yer almaktadır.

²² Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm-Geçmişten Bugüne Türklere Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 283; Jean Paul Roux, *Eskiçağ ve Ortaçağ'da Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 248-249; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 277.

ONUR ALP KAYABAŞI

Mezar taşlarında yer alan farklı tiplerde ve şekillerdeki saç motifleri bölgenin Türk tarihi, kültürü ve coğrafyasıyla olan bağını ortaya koymaktadır. Mezar taşlarında yer alan bu motifler, mezarın sahibinin cinsiyeti noktasında kafa karışıklığına sebep olmakla birlikte; *kecege* şeklinde olması, kadın mezarı olduğu açık şekilde belli olan diğer mezar taşlarında bulunan süslemeler vb. unsurların fazla olması ve bir örnekte silik de olsa Mehmet isminde birine ait olması²³ bu motife sahip mezarların erkek mezarı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Hangi cinsiyete ait olursa olsun bu motiflerin işlevinin, saçın Türk kültür tarihindeki işlevleriyle ortak olduğu muhakkaktır. Nitekim yöre halkı saç örgülerinin kendilerini cennete götüreceği inancıyla keserek saklamakta ve beraberlerinde defnedilmesini sağlamaktadırlar.

(Eren Fehmi Eroğlu, *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2017, s. 95.)

Hun mezarlarına örgülü insan saçı koyulması, Hunların cenaze törenlerinin önemli bir parçasıdır. Eski Çin kaynakları Hunların saçlarının uzun ve örgülü olduğunu kaydetmektedir. 1924-1925 yıllarında Noyon Uul mezarlarında 120'den fazla erkek saç örgüsü ele geçirilmiştir. Bu örgüler iki ve üçlü olacak şekilde örülmüşlerdir. Aşağıda ki örneklerde de bu durum görülmektedir.²⁴

²³ Seydikemer/Muğla 3. Resim.

²⁴ Ts. Odbaatar, *Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs*, Treasures Of The Xiongnu: Culture of Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia (Edt. Gelegdorj Eregzen), Ulaanbaatar, Mongolia 2011.

GÜNEY BATI TOROSLARDA SAÇ MOTİFLİ MEZAR TAŞLARI: MUĞLA, DENİZLİ ÖRNEĞİ

Acıpayam/Denizli

Çameli/Denizli

Kale/Denizli

1.Resim

Seydikemer/Muğla

2.Resim

Fethiye/ Muğla

3.Resim

Seydikemer/ Muğla

Denizli iline bağlı Acıpayam, Çameli ve Kale ilçelerindeki mezarlıklarda saha araştırmalarımız sırasında tespit ettiğimiz bu mezar taşlarında da görüldüğü gibi saç motifli mezar taşları düz, örgülü ve işlemeli olmak üzere farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır. Özellikle örgülü saç motiflerinin örgü sayısı 1,3,4,5,7 olmak üzere çeşitlilik arz etmektedir. Seydikemer/ Eşen köyünde ki örneğin (1.resim) tepesinde kalpak ve onun altında sarkan saç ile daha önce bahsedilen Tepsey savaşıçılarının saç bağlama şekline olan benzerliği oldukça dikkat çekicidir. Fethiye/ Karaçulha köyünde bulunan mezar taşında (2.resim) ise üst kısımda yer alan halkaların, gün-güneş damgası olduğu düşünülebilir. Örgünün alt kısmı dikey ve yatay çizgiler bulunmaktadır. Saç görüntüsü yapmayı amaçlayan bu çizim, aynı zamanda hayat ağacı motifli de benzerdir.²⁵

SONUÇ

Toplumlar kültürlerini geçmişten getirdikleri çeşitli unsurlar üzerine inşa ederler. İnceleme sahasında da bu durum görülmektedir. Eski Türk dini; yörede etkisini şekil olarak değiştirmiş ancak felsefe, inanç ve amaç bakımından sürekliliğini devam ettirmiştir. Saç motifli mezar taşları yörede sembolik birer kod olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar ölüme değil ölümden sonraki yaşama, bir bakıma ölümsüzlüğe değer katan yapılar olarak gözükmektedir. Kendinden sonra gelecek olan nesillere kimliğini hatırlatma beyanıdır. Sahada incelenen mezar

²⁵ Eroğlu, *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, s. 115.

taşlarında bulunan bu saç motiflerine ilişkin örnekler yöre halkının öte dünya tasavvurlarıyla ilgili düşüncelerini mezar taşlarına çeşitli şekillerde işlediklerini göstermektedir. Bu bağlamda Türk inanç sistemiyle ilgili olarak; saçın insan ve öldükten sonraki yaşam ilişkisi noktasında bir aracı konumunda olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- ANOHİN, A.V., *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Z. Karadavut, J. Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006.
- BAYAT, Fuzuli, *Korkut Ata Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*, Karam Yayınevi, Ankara 2003.
- BRONİSLAW, Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, çev., Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- CASSİRER, Ernst, *Sembol Kavramının Doğası*, çev. Milay Köktürk, Hece Yayınları, Ankara 2011.
- DİLEK, İ., *Türk Mitoloji Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2021.
- ELİADE, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- ELİADE, Mircea, *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar*, çev. Cem Soydemir, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2016.
- ELİADE, Mircea, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, 1999.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2003.
- EROĞLU, Eren Fehmi, *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2017.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" Cilt IV*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Cilt I*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- KİRİLEN, Gürkan, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, İstanbul 2015.
- KURAKİCHİ, Shiratori, *The Queue Among the Peoples of North Asia*, Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library) No: 4, Tokyo 1929, s. 1-71.
- KUZUOĞLU, Remzi, GÖKÇEK, L. Gürkan, "2003 Yılı Bilge Kagan Anıt Mezar Kazısı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), 2005, ss. 29-58.
- ODBAATAR, Ts., *Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs*, Treasures Of The Xiongnu: Culture of Xiongnu, the first Nomadic Empire in Mongolia (Edt. Gelegdorj Eregzen), Ulaanbaatar, Mongolia 2011.
- PETERSEN, Eugen, LUSCHAN, Felix Von, *Reisen in Lykien Milyas und Kibyrtis: Reisen im Südwestlichen Kleinasien, C.II*, Wien: Druck und Verlag Von Carl Gerold's Sohn, 1889.
- RADLOFF, W., *Sibirya'dan, C. I*, çev. A. Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- RADLOFF, W., *Sibirya'dan, C. III*, çev. A. Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1994.
- ROUX, J. P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- ROUX, J.P., *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yayınları, Ankara 2011.
- ROUX, Jean Paul, *Eskiçağ ve Ortaçağ'da Altay Türklerinde Ölüm*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983.
- TRYJARSKİ, Edward, *Türkler ve Ölüm-Geçmişten Bugüne Türklerde Ölüm Kültürü*, çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.
- VADETSKAYA, Elga Borisovna, *Sibirya Kurganları: Afanasyev, Okunev, Taştık ve Tatar Kültürüne Ait Materyaller*, çev. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014.

ABSTRACT

Working as a clerk in Hokand Khanate and general secretary of khans and being one of the most esteemed and honourable individuals of that era, Ziyabiddin Magzumi was a statesman who lived in nineteenth century. Magzumi, whose exact birth and death dates are unknown, completed a manuscript work called – “History of the Fergana Khans”- which consisted of 833 leaves or 1666 pages. Written in the Old Chagatai language, this work was written from 1865-1888 upon the order of Khudayar Khan. The only known copy of this manuscript as the most comprehensive work about the Hokand Khanates is available in İstanbul. The unique manuscript of Ziyabiddin Magzumi is preserved under the number of IUNEK TY02408 and with the name of “History of Fergana Hans” in the İstanbul University Library and Documentation Department of Rare Books. In the database of İstanbul University Library, manuscript is shown as having 843 leaves (265X160 mm.). This manuscript was translated into the Kyrgyz language in 2007 and was issued in Bishkek.

The work written by Magzumi, who was referred to as Magzumi in the manuscript, is based on political events during the Kudayar Khan period as well as information about Kudayar Khan’s life and personality. In addition, it includes actions of Sherali Khan to gain the throne in 1842, other plots against the throne in the Khanate, public opinion, and events such as enthronement of Ishak Khan (Polat Khan). Magzumi, who gives information about the Kokand khans, also talks about what kind of rulers they are. This work was written by Khudayar Khan in order to praise his own khanate and in a responsive way to questions such as how the khan should be and how to manage the people. In the work written up in the style of –“Şahname”- there is information about personal qualities required to be a governor. Almost no information is given about failures of Khudayar Khan in the work. However, the manuscript glosses over Khudayar Khan’s failures, which points to the main objective of the work: not to give an unbiased chronological account of the era, but to praise the works of Hokand Khans and Sultan’s sons. Nevertheless, the work contains such valuable information as interrelations of the Khans and Sultan’s sons, wars in which they took part and how the wars were guided, clear descriptions of some names used in Hokand State, diplomacy of the Khanate, relations of the Khanate with other states, rituals for giving presents to each other, order in Hokand Palace, change of thrones, hospitality customs, victory celebrations, and daily life and trips of Khans.

Keywords: Magzumi, History of Fergana Khans, Khudayar Khan, Order in Hokand Khanate.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, E-Posta: devriseva@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9396-9018.

A SOURCE RELATED TO THE STATE ADMINISTRATION OF KHOKAND KHANATE:

“HISTORY OF THE FERGANA KHANS”

HOKAND HANLIĞI DEVLET YÖNETİMİNE İLİŞKİN BİR KAYNAK:

“FERGANA HANLARI TARİHİ”

ÖZ

Hokand Hanlığı'nda kâtiplik ve hanlık genel sekreteri olarak görev yapan ve devrin en saygın ve tanınan şahsiyetlerinden biri olan Ziyabiddin Magzumi, on dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir devlet adamıdır. Doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen Magzumi, 833 varak veya 1666 sayfadan oluşan “Fergana Hanları Tarihi” başlıklı bir el yazması eseri kaleme almıştır. Eski Çağatay dilinde yazılan bu eser, Hüdayar Han'ın emriyle 1865-1888 yılları arasında yazılmıştır. Hokand Hanlıkları hakkında en önemli eser olan bu yazmanın bilinen tek nüshası İstanbul'da bulunmaktadır. Ziyabiddin Magzumi'nin eşsiz yazması İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde IUNEK TY02408 numarası ve “Fergana Hanları Tarihi” başlığı altında muhafaza edilmektedir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi veri tabanında yazma eser 843 yaprak (265X160 mm.) olarak gösterilmiştir. Bu el yazması 2007 yılında Kırgız Türkçesine çevrildi ve Bışkek'te yayınlandı.

El yazmasında Magzumi olarak geçen Ziyabiddin Magzumi'nin kaleme aldığı eser, Hüdayar Han dönemindeki siyasi olayların yanı sıra Hüdayar Han'ın hayatı ve kişiliği hakkında bilgilere yer vermektedir. Ayrıca Şerali Han'ın 1842 yılında tahtı ele geçirme eylemleri, Hanlık'ta taht aleyhine yapılan diğer komploları, kamuoyunu, İshak Han'ın (Polat Han) yükselişi ve tahta çıkması gibi gelişmeleri de içerir. Kokand hanları hakkında bilgi veren Magzumi, onların nasıl bir hükümdar olduklarından da bahseder. Bu eser, Hüdayar Han tarafından kendi hanlığını övmek için ve han nasıl olmalı, insanları nasıl yönetmeli gibi sorulara cevap verecek şekilde yazılmıştır. “Şahname” üslubunda kaleme alınan eserde, vali olarak atanmak için gereken meziyetler hakkında bilgiler de yer almaktadır. Ancak, Hüdayar Han'ın başarısızlıkları hakkında hemen hemen hiçbir bilgi verilmemesi, hatta Hüdayar Han'ın başarısızlıklarının örtbas edilmesi dikkat çekmektedir. Bundan hareketle çalışmanın ana hedefinin tarafsız kronolojik bir eser ortaya konulmasından çok Hokand Hanlarının ve padişah oğullarının eserlerini övmek olduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte eser, hanların ve hanın erkek çocuklarının birbirleriyle olan ilişkileri, katıldıkları savaşları ve savaşların nasıl yönetildiği, Hokand devletinde kullanılan bazı isimlerin net tasvirleri, hanlık diplomasisi, hanlığın diğer devletlerle olan ilişkileri, birbirlerine hediye verme törenleri, Hokand sarayında düzen, taht değiştirme, konukseverlik gelenekleri, zafer kutlamaları, Hanların günlük hayatı ve seyahatleri hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Magzumi, Fergana Hanları Tarihi, Hüdayar Han, Hokand Hanlığı'nda Düzen.

INTRODUCTION

Ziyabiddin Magzumi, one of the respectable and respected persons of the palace who worked as a clerk and a general secretary in the Khanate of Kokand, is a statesman who lived in the nineteenth century. We learn from Kushbek Usenbayev's study, which addresses the Andijan Uprising as well, that the full name of Magzumi is Muhammad Ziauddin Mahsum Dammula Sharifoglu.¹ The information about Magzumi being considered as a respectable, reputable and educated person in the Khanate of Kokand is found in the book “History of Fergana” written by Hodja Ishakkan Cunaydullaoglu (Ibret) in 1916.² In this work, Ziauddin Magzumi is described as one of the knowledgeable, reputable and leading figures of the palace.

It is known that Magzumi worked as a clerk and a work manager under the auspices of Khudayar Khan³ after Khudayar Khan had gained the throne 3rd time in 1865. According to the information provided by I. Yuvachev, Mollah Magzumi was one of the people who started the Andijan Uprising in 1898 as the advisor of Madali Dukchi. Lieutenant General Terentyev, who investigated Russia's invasion of Central Asia, said that Magzumi had been an educated person, that he had built a library in his hometown, that he had accepted a donation for education, and that he had served as a clerk at the side of Kokand Khans, that he had increased the reputation of Madali Khan after he had arrived beside him, that he had arranged the document to make, Madali the heir of him, by counterfeiting the stamp of an opposing religious leader and had been given him the title of caliph and that he had been involved in various activities to be considered as miracles.⁴

¹ Kuşbek Usenbayev, *Narodniye Dvijeniya Sredney Azii v XIX Veke*, Bishkek-Osh 1998, p. 117-118.

² Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2006, p. 78 (46 b).

³ The work is referred to with nicknames such as Kudayar Khan, Shahzada, Shahzada-i Aalam, Valamir, Seyid, Seyid Mohammed, Padisha-i Aalam Sultan Bakaram, Shahi Fergana (Magzumi, *Fargana Handarının Tarihi*, Moldo Sabir, Omor Sooronov, Bishkek: Turar, 2007, p. 256).

⁴ M. A. Terentev, *Istoriya Zavoevaniya Sredney Azii*, C. 3, SPb.: Typolitography V. V. Komarova, 1906, p. 478.

Kiyas Moldokasimov cited Magzuni as a Kyrgyz by referring to many resources addressing the events of the time. One of those resources provides the following information about Magzuni: “The Kyrgyz, who Madali had considered closest, most reliable and beloved, was Ziauddin Magzumi, the religious leader from the village of Cuma (Cumga) adjacent to Min Töbö. He was an aged but vigorous man about 80 years old. He was an experienced, pleasant-spoken and impressive person”.⁵ Magzuni actively participated in the uprising against Kokand Khans Mala, Madali, and Khudayar, and despite being one of the closest persons to the executed Pulat Khan, he knew how to survive all of the riots. After the Andican uprising was suppressed, Magzuni disappeared without a trace and escaped to Kashgar together with Abdulcelil from Turkey. The grandchildren of Magzuni live predominantly in Nookat province of Kyrgyzstan.⁶

Now, let us briefly give information about the meeting of Magzuni with Abdurrahman Efendi, who put a great effort in manuscript reaching the present day. Abdurrahim Efendi met Magzumi in the Andijan region by the end of 1887 or the beginning of 1888, and the mentioned literary work could possibly have reached to him after this meeting. According to the information in the book, Abdurrahim Efendi Abdulazizoglu met with Khudayar Khan in 1882, when he lived more than a year in Mecca. Afterwards Khudayar Khan spent more than three months in the house of Abdurrahim Efendi in Istanbul. Khudayar Khan asked Abdurrahim Efendi to go to Fergana and to take back 12,000 gold coins from the rich people, who owe him money, for his sons and wives and he gave the documents related to them to Abdurrahim Efendi. Abdurrahim Efendi informed his Sultan Abdulhamid about Khudayar Khan. Even though Abdulhamid told Khudayar Khan that he was willing to help him, Khudayar Khan died on his way to his hometown. However, Abdurrahim Efendi came to Tashkent in 1887-1888 to fulfil the will of Khudayar Khan, met with the sons of the Khan, and helped them to collect the receivables of their father.⁷

1. About the Book

While Kyrgyz scientist Anvar Mokeev was doing research at the Library of Istanbul University in 1992, he saw the manuscript about the Khanate of Kokand⁸ history and published an article about this.⁹ The manuscript mentioned by the famous Kyrgyz scientist was the manuscript of Ziyabiddin Magzuni. The unique manuscript of Ziyabiddin Magzuni is preserved under the number of IUNEK TY02408 and with the name of “History of Fergana Hans” in the I. Ü. Library and Documentation Department of Rare Books. In the database of Istanbul University Library, manuscript is shown as having 843 leaves (265X160 mm.). Mokeev, who introduced the work to the Kyrgyz scientists, stated in his relevant article and in the translation of the work published in Bishkek that the manuscript had 833 leaves and the number of it was TY2448.¹⁰ Mokeev also states that the name “History of Fergana Khans” may have been given to the manuscript by library experts, although a more appropriate name for the work would be “Shahname-i Khudayar Khan”.¹¹

The manuscript was written in the second half of the nineteenth century in the ancient Chagatai language. The years of the events have not been specified in the manuscript. The translators of the manuscript report that the events described in leaves numbered 62, 98, 122, 164, 262, 368, 500, 510a and 754 are interrupted and that 108 leaves of it were missing.¹²⁵

It is also unclear how the handwritten manuscript arrived in Istanbul. In the book it was only stated that Magzuni gave the work to Abdurrahim Efendi from Turkey by saying “After the death of Khudayar Khan, the work became unclaimed. The children of the khan did not understand the value of this book”. Magzuni, who began writing his work on Khudayar Khan’s recollection, wrote this work in 22 years by making corrections. If we consider that

⁵ Kiyas Moldokasimov, “Kızmat Ötögön Kırgız Tarihçisi and Kokon Handıgının Tarakhine Arnalgan Anın Kolazazı in Kokon Ordos”, *Fargana Handarın Tarihi*, Bishkek 2007, p. 8-14.

⁶ For further information on the grandchildren of Magzuni, see M. Bostonbayev, “Ziyabiddin Maksim Kim Bolgon?”, *Kırgız Tuusu Newspaper*, 18-20 May 2004, p. 21; M. Bostonbayev, “Ziyabidin Maxim Tarihtan Öz Ordun Tabış Kerek”, *Fargana Handarın Tarihi*, Bishkek 2007, p. 15-21; Döölötbek Saparaliyev, “History of Kyrgyz Turkish Cultural and Political Relations (Beginning of the 19th Century and 19th Century)”, Translated by: Ulanbek Alimov, *Turkish Studies*, Vol. 2/2, Spring 2007, p. 545-546.

⁷ Magzuni, *Fargana Handarının Tarihi*, Bişkek 2007, p. 5-8.

⁸ In the book, Kokand is sometimes called “Kokonçin”. There is no explanation by the interpreters about the meaning of this. Anvar Mokeev reports that this is “Hakan-i-china” (Anvarbek Mokeev, “Noviy Istocnik Po Istorii Kokandskogo Hanstva”, *Dialog Tsvivilizatsiy*, December 2002, p.24), which we think is the case.

⁹ Anvarbek Mokeev, “Hokand Hanlığı Tarihine Ait Yeni Bilgiler”, *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul, 1994, s. 107-113.

¹⁰ Magzuni, *Fargana Handarın Tarihi*, Çağatayca’dan Kırgızca’ya aktaranlar: Moldo Sabır ve O. Sooron Sopus, Turar Basımevi, Bişkek, 2007, p. 3. We went to Istanbul University Library and checked the place and page numbers. There is no mistake in the library records, and there must be a mistake in the writing of Mokeev’s teacher due to a technical error.

¹¹ Anvarbek Mokeev, *Ibid*, p. 26.

¹² Magzuni, *Ibid*, p. 41.

A SOURCE RELATED TO THE STATE ADMINISTRATION OF KHOKAND KHANATE:

“HISTORY OF THE FERGANA KHANS”

the work was written in 22 years, we can say that it had been written from 1865 to 1888. After Khudayar Khan gained the throne for the third time in 1865, he attempted to write “Sahname”, which describes his own life, and gave this task to Magzuni, one of the most intelligent people of the time.¹³

Magzuni’s manuscript differs from the known written sources of its history regarding the Khanate of Kokand, both in terms of its appearance and content. Mullah Niyaz Muhammed Hogandi’s “Historical Shahruh-I”, which is regarded as the main source for the history of Khanate of Kokand, consists of 350 pages. In addition, work of Kokandi only talks about events until 1876.

Another characteristic of the work of “History of the Fergana Khans” is the lack of genealogy for the Golden Cradle.¹⁴ As is known, the genealogy of “Golden Cradle” is a genealogy linking the roots of the Khanate of Kokand to Babur. It is not yet proven that this genealogy is authentic. Therefore, it is beneficial to approach this in a cautious way. The lack of this genealogy in Magzuni’s work may be the cause of reconsideration of the origin of Kokand Khans.

The work is about the political events at the time of Khudayar Khan, information about Khudayar Khan’s personality and life. There are also events such as the capture of the Sher Ali Khan (1842)¹⁵, the period of which the Khudayar Khan had the power of ruling, the constipations of Kokand, the games of thrones, popular fluctuations, and the clan of Ishak Khan. The destiny of Khudayar Khan after 1875 was elaborated in the manuscript as him being sent to Orenburg to exile, escaping there, going to Mecca via India, and returning from there, in Afghanistan.

This work is well known in Kyrgyzstan. Up until now, Magzuni and his work have been published in dozens of articles in magazines and newspapers, communiqués regarding this work were presented and a master’s thesis was prepared about it¹⁶

2. Information on the State Administration of Khanate of Kokand in the book

Although Magzuni’s work is well known in Kyrgyzstan, the subject of state administration under the title of “History of Fergana Khans” has not been used as a subject for a research until now. In the introduction to the book, Omor Sooronov, who has only translated the manuscript to Kyrgyz, is concerned with the subject, and a few detections in the article that Kyrgyz scientist Mamatali Murzayev introduces this work.¹⁷

This work was written by Khudayar Khan in order to praise his own khanate and in a responsive way to questions such as how the khan should be and how to manage the people. This is the reason why the work was written in the style of Shahname. The work also shows the Kokand khans and their children, the khans, and the princes to give detailed information about the work they are doing and what the original purpose of the work is. I would also be appropriate to mention here that there is no room for the same volume for each Khan of Kokand here.

Since the work was written to praise those who are descendants of the khan, it sometimes contradicts while talking about Malabek. While Malabek is compared to Khudayar, it is shown as malicious, incompetent, heroic elsewhere as a brave commander who leads the war and empties cities from the enemies.

In accordance with the style of the works of nineteenth century, brief information about the prophets from Hazrat Adem to Hazrat Muhammad in the book of “History of the Fergana Khans”. Magzuni’s “There are many stories about the Sultans. It is appropriate to mention here that the statement of Muhammad Aleyhisselam was sitting on the throne as the first Sultan” was in this work as well.¹⁸ Magzuni, who writes about the rulers of the Islamic State up to Hussein, mentions the genealogy of the Kokand Khans her afterwards. Magzuni, who gives information about the Kokand khans, also talks about what kind of rulers they are. For example, Alimbek (Alim Khan) was reported to have received the name “Tyrant Khan” because of the persecution of the people.¹⁹ Muhammed Ali Khan’s truculence was so great that he told ulemas to find a way to marry his stepmother or that he would be head all of them.²⁰ As can

¹³ Magzuni, *Ibid*, p. 8.

¹⁴ Magzuni, *Fargana Handarın Tarihi*, Turar Basımevi, Bishkek 2007, p. 4; For more information on genealogy, see T. Kenensariyev, *Kagyrdar Cana Cocoon Handbook*, Osh: Osh State University, 1997, p. 12-14.

¹⁵ Works are referred to with nicknames such as Şerali Han, Seyid Muhammed Evliya Baatir Khan, Padisha Aalam Sultan Bakaram, Şahzada Baatir, Oluya Baatir Han, Azireti Şer Muhammed Ali Han, Shah Aalam, Avliya Markamat Kahan, Sultan Aalam, Valikan. 265).

¹⁶ Ilyaz Mırzakulov, *Magzuni “Fergana Handarın Tarihi” Kol Cazmasının Transkriptsiyası Cana Kirgız Tiline Tieşelüü Sözdör*, Unpublished Master Thesis, Bishkek 2009, 172 p.

¹⁷ Mamatali Murzayev, “Fargana Handarı Tarihi” “Köp Nerselerdi Açık Kurka Çırgargan Kımbat Emgek”, *Camı Ala Too*, No. 7-8, 2009, p. 243-248; Omor Sooronov, “Kokon Ordosu Kyrgyzdrga Ögoy Emes”, *Fargana Handarın Tarihi*, Bishkek 2007, p. 22-43.

¹⁸ Magzuni, *Ibid*, p. 48 (v. 6).

¹⁹ Magzuni, *Ibid*, p. 49 (v. 8); 69 (v. 65a)

²⁰ Magzuni, *Ibid*, p. 51 (v. 12).

be seen from this example, the issue of state administration of the Khanate of Kokand is explained by emphasizing how the khan could not rule the state, its wrong works, and how they did not learn lessons from the events.

It is frequently reported from the beginning to the end of the work that; polygamy and marriage to the other wives of his father caused the badge of administration and the worn out state.²¹ In the warning letter sent by Buhara Khan to Kokand Khan Muhammed Ali Khan, it was stated that instead of gathering the frolicsome and women around him that the Khan had to place more importance on to the army and the soldiers, that it was necessary to keep the leading reverends, viziers and warriors with them and pleasing them and that the frolicsome and women would be leaving him at the first opportunity.²²

Of course, how the state treasury had been governed was one of the most important measures of the state director. Magzuni used the famous saying of Turkish people “the father gathered with the spoon, but he threw it away with the scoop” as an example of a bad ruler in the book. The work also mentions with some examples that the abduction or relocation of the treasure causing the ruling person to change.²³

It is useful to talk about the topic of women separately here. Looking at the writings of Magzuni, we can say that the author and Khudayar did not look positively upon women engaging in state affairs. Although the author gives important information about female members of the dynasty, it can be seen throughout the work that they did not want women to interfere with their administrative affairs.²⁴ However, it is a known event in the history of the Kokand Khanate that women belonging to the dynasty family played an active role in state affairs.

On the other hand, they found beautiful young ladies and made them marry the khan in order to keep the khan close to themselves and to manage the state affairs alone. Ancestry also made the khan marry the girls from their relatives. For example, Mosulmankul ancestry brought his sister and all the beautiful girls he knew to Khudayar Khan and made him marry. Thus, Khudayar Khan had 40 wives and Mosulmankul attained his desire.²⁵ It was a tactic practiced every time and everywhere to attract and connect the Khan tightly. However, the fate of this has not always been as it should be for those who have connected the khan to herself. Mosulmankul himself was ruthlessly killed.

As another reason for the worsening of the state administration and the inability of the administrator to govern the state, Khan killing his faithful friends and honest managers or moving away from them was shown in the book. Examples are given in many parts of the work on this subject.²⁶ As it is known from the history of mankind, the ruler to lose his power falls apart in time, who brings himself to that position and completes the weaker parts of himself. In general, this situation is explained by the ruler’s poisoning of power. We see the same situation in the Khanate of Kokand.

The work also provides information on how the throne changed, which was essential for the state administration. For example, Seyh Muhammad Ali Khan poisoned his father and gained the throne.²⁷ The throne change also takes place by calling on the help of some people to demolish the khan which is incompetent or persecutes the people by gathering mullahs, teachers, ulamas, elders in community and wives in the khanate.²⁸ Opponents united against the existing khan used to proclaiming the throne by placing a patriarch in white line on the white felt. For example, the Mala khan was declared as the khan in this way. The four important opposition leaders also held the new khan from the four corners of the white felt and placed him on a new throne in front of the soldiers.²⁹

When someone gains the throne, it was declared to the public as the throne's owner changed by calling “Who, who’s the time? The time of this person” on the streets.³⁰ The ruthless attitude of the throne change was expressed as “There is no father, mother, brother, brother in the Sultanate (in power)”. As a matter of fact, Murat Khan, who gained the throne, commanded his father and afterwards his brother to be killed.³¹ Since in the Turkish states, only

²¹ Magzuni, *Ibid*, p. 223 (v. 677)

²² Magzuni, *Ibid*, p. 52 (v. 14-15a).

²³ Magzuni, *Ibid*, p. 220-221 (v. 661-664).

²⁴ Magzuni, *Ibid*, p. 52 (v. 14-15a); 223 (v. 676-677)

²⁵ Magzuni, *Ibid*, p. 32-33.

²⁶ Magzuni, *Ibid*, p. 57 (v. 23a-24).

²⁷ Magzuni, *Ibid*, p. 50 (v. 9).

²⁸ Magzuni, *Ibid*, p. 51 (v. 13 a); 53 (v. 16 a); 57 (v. 25)

²⁹ Magzuni, *Ibid*, p. 220 (v. 659).

³⁰ Magzuni, *Ibid*, p. 99 (v. 274); 141 (v. 238a); In another part of the work, the throne change is declared as “This time is the time of Murat Khan” (Magzuni, A. g., p.186).

³¹ Magzuni, *Ibid*, p. 186-188 (v. 511a-522).

A SOURCE RELATED TO THE STATE ADMINISTRATION OF KHOKAND KHANATE:

“HISTORY OF THE FERGANA KHANS”

the people who were in the dynasty of the Khan could sit on the throne, the groups that were in power were fighting to become the vizier or the ancestor of the Kokand Khan. In the last years of the Khanate of Kokand, those who wanted to rule the Khan were known very well in the example of Polat Khan, who is not one of the innermost, because of his facial similarity.³²

In the “History of the Fergana Khans”, the goods of power are also striking. For example, the belts are seen as a symbol of power.³³ In addition, the flag, the seal, the drum, and the zurna also appear as other signs of power.

Since Magzuni was a person from the palace he provides information about the rules in the Khanate of Kokand, hospitality toward guests, rewards for the winners of the war, and the daily life of the khans. As it is known, everybody greeted the khan and the governors by bowing and gently leaning over their exposures, taking their hands to their chest. Kissing the leg and foot of the khan also occurred frequently.

In the Kokand Khanate palace or anywhere where the khan was present, the high governors seated themselves according to their closeness to the khan, Kokand Khan’s son generally sat on the Khan’s right side, while his vizier, who ruled the state, or his commander-in-chief, sat on his left side.³⁴ However, another part of the work states that on the right side of the Han were the ulama, the kadi, the mufti and the scholars, on the left side were the vizier and the majors, and in front of him sat the city.

In another part of the work it is stated that the ulama, the kadi, the mufti and the scholars were on right side of the Khan, vizier and the majors on the left side and the son of the khan was sitting in front of the Khan.³⁵ During the visit of the khan’s sons to the khan in the palace, it is seen that the khan’s sons sat on the right and left sides of the him according to their ages.³⁶ The final form of seating can be described as a family seating arrangement typical of the old Turkish states. In the khanate this layout was a little stretched and was arranged according to the situation.

In many parts of the work, we witness the practice of allegiance method often in the Kokand Khanate. Particularly in the case of throne change, allegiance method increased.³⁷ However, it seems clear that the events of this allegiance are “as late as the past”. Perhaps because of this, the Kokand Khanate was not able to achieve stability and the khanate collapsed.

It is also possible to see that the important decisions of the khanate, such as decisions to go to war, were made using the council method.³⁸ Although important decisions were made in consultation, the last word always belonged to the Khan. In the event of such a consultation, the head of the Kokand Khanate, the head of the city, the head of the village, the headman of the village, the village headman, and the treasure chest were determined.³⁹

Communication, which is an indispensable part of the state administration, was carried out mostly through letters in the Kokand Khanate. Various orders were fulfilled by the edict written, and the letters were delivered to other cities and towns. The letters must have been sealed to be valid.⁴⁰ The letters coming from the khan were received by kissing and rubbing them to the eyes. We should also mention here that the gossip was also used in the Kokand Khanate as an important means of conducting communications. It is mentioned in the book that a few people killed their opponents.

The work also describes the Kokand Khanate’s relations with other khanates and the administrators of Kokand’s cities. It is seen that the Kokand Khanate was the most interrelated with the Bukhara Khanate.

We can see that Bukhara Khanate wanted to bring an end to the Khanate of Kokand by organizing wars and that with this purpose the Bukhara Khanate’s policy of keeping the Kokand Khanate under control was to welcome the khan’s sons escaping from the Kokand Khanate.⁴¹ Therefore when we talk about Kokand-Buhara relations, we cannot talk about a biased relationship. The relation between these two khanates have always been deep and

³² For more information on Polat Khan, see (T. Kenensariyev, *Ishak Asan Uulu Polot Khan*, Bishkek: Kyrgyzstan, 1997).

³³ Magzuni, *Ibid*, p. 78 (v. 85); 172 (v. 154a)

³⁴ Magzuni, *Ibid*, p. 99-100 (v. 274a); According to the information on the 188th page of the work, the Han sits on the right side of his sons, and on the left side he also places the clan (v. 537).

³⁵ Magzuni, *Ibid*, p. 104 (v. 295-195a)

³⁶ Magzuni, *Ibid*, p. 172-173 (v. 155)

³⁷ Magzuni, *Ibid*, p. 95-98 (v. 257-269)

³⁸ Magzuni, *Ibid*, p. 101 (v. 284a); 128 (v. 190a); 137 (v. 218a)

³⁹ Magzuni, *Ibid*, p. 129 (v. 190)

⁴⁰ Magzuni, *Ibid*, p. 76 (v. 79 b); 94 (v. 254a-257); 102 (v. 285a); 144 (v. 247)

⁴¹ Magzuni, *Ibid*, p. 56 (v. 21a); 194-195 (v. 567-570a); 217 (v. 641-642); 225 (v. 686); 227 (v. 697)

complex. It is obvious in Magzuni's work that the Buhara factor should be included in the account when talking about the administration of the Kokand Khanate.

The battle events, heroism of the khan's sons and war rules are the most discussed topics in the book. For example, battles definitely started with the shooting of drums, and the end of the battleground or war day was also reported by the sound of drums. The wars were usually started after the morning prayer and were terminated when the evening prayer started. Before the war began, one valiant from the two sides would always say "Hay-hay" and the one-on-one fighting would start and if the defeated valiant asks for forgiveness, he would be forgiven. The case of forgiveness was also valid for the soldiers and the community of the defeated side.⁴² The ones, who asked for forgiveness, did this by hanging their belts on their necks. Of course, the greatest forgiver was the Kokand Khan. The battle scenes in the book resemble war scenes of state-worn regular armies. We know that the whole of these wars did not take place as described in the book because the work was written in order to praise the khan and his sons. However, it is a reality that the state order was reflected in these wars and that these wars were built on certain rules.

We mentioned earlier that there are a lot of war scenes in the book. The soldiers in the battle scenes were usually led by princes. This is explained in the form of "The horse becomes a horse, and a lion becomes a lion" (At balası at bolot, şer balası şer bolot).⁴³ Of course, it was also obvious that there were experienced commanders who knew the business besides the prince who governed the military. Here these princes were always asking for permission from their father to start the war or to fight one-on-one before the battle.⁴⁴ It might be wrong to think of the fact that things worked like this every time. In fact, it is also doubtful that the princes have come to one-on-one fighting. The message to be given here is that the original owner of the state is the family of the dynasty.

Another practice that was practiced during wars was that the valiant, who was the battle commander, was first rewarded by the princes, who were victorious in the battle, and then by the Khan. Kokand Khan gave the leaders of the war heroic governance the cities that were seized besides precious items such as gold and silver.⁴⁵ It was also the influence of the prince to appoint rulers to small places, and of the Khan to appoint rulers to big cities.

We are witnessing that it was one of the indispensable state rituals in the Kokand Khanate to dress the people from their heads to the feet (sarpay) or to give them clothes.⁴⁶ Thus, they atoned for a guest or anyone, whom they had a quarrel with, and if there was a problem the ice between them was broken this way. "Sarpay" was also put on news reporter that brought good news.

It is told that ranks and titles such as "laskarbasi", "major", "captain", "parvana" and "datka" were given to the soldiers according to their heroism shown in the war. The Khan usually gave rank or various titles after the war or when someone joined him with his soldiers. For example, when Koruulu joined himself, Khudayar gave him the title "datka" and put on an "anchor".⁴⁷ This method has also been used by the governors to please the public and to attract them to their side.

It is told in the "History of Fergana Khans" that the soldiers, who went to war, acted as a division to the right of the prince, a divide to the left, and a main army in the middle.⁴⁸ We know that this marching style has been an army tactic applied by the Turks since ancient times.

In his work Magzuni tells with a few examples that the people nearest to the khans hurt them more and that they should be punished.⁴⁹ The punisher here was sometimes Bukhara Khan, sometimes Khudayar Khan and sometimes the prince in other cases. When Magzuni talked about the incident, he used the phrase "How can you serve someone else if you cannot honour your own growth?" In fact, this story is a phenomenon frequently encountered in historical monuments, and mankind cannot make a course and continue to repeat itself.

It is also seen that those who betrayed the state, and the khan were seriously punished. For example, Mamasharip, who betrayed Kokand, was seen hanging in jail one time where the public could see, then he was tied to the tail of 40 mares and was killed by being dragged.⁵⁰ The leader of the Kipchaks, killing many people in power,

⁴² Magzuni, *Ibid*, p. 83 (v. 90); 87 (v. 109); 93 (v. 252); 127 (v. 185); 141 (v. 236); 168 (v. 136 a)

⁴³ Magzuni, *Ibid*, p. 138 (v. 226); 156 (v. 412a); 188 (v. 535a)

⁴⁴ Magzuni, *Ibid*, p. 79 (v. 88a); 84 (v. 101); 87 (v. 106); 89 (v. 114 a); 106 (v. 301a); 124 (v. 172a-173)

⁴⁵ Magzuni, *Ibid*, p. 93 (v. 253); 160 (v. 425)

⁴⁶ Magzuni, *Ibid*, p. 169 (v. 143a)

⁴⁷ Magzuni, *Ibid*, p. 83 (v. 90); 87 (v. 109); 93 (v. 252); 127 (v. 185); 141 (v. 236); 168 (v. 136 a)

⁴⁸ Magzuni, *Ibid*, p. 138 (v. 226); 156 (v. 412a); 188 (v. 535a)

⁴⁹ Magzuni, *Ibid*, p. 79 (v. 88a); 84 (v. 101); 87 (v. 106); 89 (v. 114 a); 106 (v. 301a); 124 (v. 172a-173)

⁵⁰ Magzuni, *Ibid*, p. 93 (v. 253); 160 (v. 425)

**A SOURCE RELATED TO THE STATE ADMINISTRATION OF KHOKAND KHANATE:
“HISTORY OF THE FERGANA KHANS”**

was handcuffed to Mosulmankul by Kerimkul Maktar and placed in front of Mosulmankul, who was captured for 10 days. It was a hill from human heads. On the eleventh day Mosulmankul was also beheaded.⁵¹

CONCLUSION

The work of Muhammad Ziauddin Mahsum Dammula Sharifoglu known as Magzuni in the book “History of the Fergana Khans” is an important work on the history of the Kokand Khanate. The manuscript provides detailed information about the history and state administration of the Kokand Khanate. Based on manuscript evidence, we can conclude that Kokand Khanate was governed by old Turkish and Muslim rules, that changes in the dynasty were commonplace, and that it played an important role in maintaining the power of the army and the treasure. It appears that the author agrees that Khudayar Khan’s influence on women should not be authorized by issues such as throne changes and state governance. The greatest disaster that can harm Khan is ranked as to become a fan of entertainment, marriage to polygamy and stepmother, the removal of loyal persons to Khan being separated from the administration. On the other hand, finding a new wife for the Khan was seen as the most important tool to get close to the Khan and to put him under control. Those who betrayed the Khan, and the state were severely punished. Giving presents, dressing “sarpay” and assigning governors to cities were among the sine qua non of bilateral relations. Also, by looking at the information in the book, we can say that the counselling method was constantly carried out in the Khanate of Kokand.

BIBLIOGRAPHY

- BOSTONBAYEV, M., “Ziyabiddin Maksım Kim Bolgon?”, *Kırız Tuusu*, 18-20 May 2004, p. 21.
- BULDUK, Üçler, *Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2006.
- KENENSARİYEYEV, T., *İshak Asan Uulu Polot Han*, Bışkek: Kırızstan, 1997.
- KENENSARİYEYEV, T., *Kırızdar Cana Kokon Handığı*, Oş State University, Oş, 1997.
- MAGZUNİ, *Fergana Handarının Tarihi*. Çağatayca’dan Kırızca’ya aktaranlar: Moldo Sabır ve O. Sooron Sopy, Turar Basımevi, Bışkek, 2007.
- MIRZAKULOYEV, İlyaz, *Magzuni “Fergana Handarının Tarihi” Kol Cazmasının Transkripsiyası Cana Kırız Tiline Tieşeliüü Sözdör*, MA Tesis, Bışkek 2009.
- MOKEEV, Anvarbek, “Hokand Hanlığı Tarihine Ait Yeni Bilgiler”, *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İstanbul, 1994, s. 107-113.
- MOKEEV, Anvarbek, “Novıy İstoçnik Po İstorii Kokanskogo Hanstva”, *Dialog Tsivilizatsiy*, December 2002, p. 24-26.
- MURZAYEV, Mamatali, “Fergana Handarının Tarihi” Köp Nerselerdi Açıkka Çıgargan Kımbat Emgek”, *Canı Ala Too*, No. 7-8, 2009, p. 243-248.
- SAPARALİYEYEV, Döölötbek, “Kırız Türk Kültürel ve Siyasi İlişkilerinin Tarihi (XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlangıcı)”, Aktaran: Ulanbek Alimov, *Turkish Studies*, Vol. 2/2, Spring 2007, p. 545-550.
- TERENTEV, M. A., *İstoriya Zavoevaniya Sredney Azii*, C. 3, SPb.: Tipolitografiya V. V. Komarova, 1906.
- USENBAYEV, Kuşbek, *Narodnie Dvijenıya Sredney Azii v XIX Veke*, Bışkek-Oş 1998.

---

⁵¹ Magzuni, *Ibid*, p. 169 (v. 143a)

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 8, Temmuz/July 2022, ss. 679-696.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.12.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.03.2022

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ALTAYLI RESSAM ÇOROS-GURKİN'İN ESERLERİNDE ALTAY ŞAMANİZMİ

 ALİ TORAMAN*

 10.53718/gttad.1036292

ÖZ

Tarihi çok eskilere dayanan ve birçok bilim adamı tarafından Türklerin en eski yurtlarından biri olarak kabul edilen Altaylar günümüzde birkaç devletin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu devletler içerisinde Altay coğrafyasının en büyük bölümüne sahip olanı Rusya'dır. Rusya sınırları içerisinde kalan kısımları da kendi içerisinde iki bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan birinci bölge doğrudan Rusya toprağıdır ve Altay Bölgesi olarak adlandırılır. İkinci bölge ise Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyettir ve Altay Cumhuriyeti olarak adlandırılmıştır. Altayların başka bir parçası Kazakistan'ın kuzeydoğu sınırları içerisinde kalır ve burası Kazakistan Altayları olarak adlandırılır. Diğer bir kısmı ise Doğu Türkistan'ın en kuzey sınırları içerisinde kalır. Son olarak Altayların önemli bir kısmı da günümüz Moğolistan sınırları içerisinde kalmaktadır. Günümüzde Altay Türkleri dediğimiz zaman ise özellikle Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk nüfusu aklımıza gelir. Grigoriy İvanoviç Çoros-Gurkin de günümüz Altay Cumhuriyeti sınırları içerisinde doğmuş bir Altay Türkü'dür ve iyi bir ressamdır. Çoros-Gurkin, Altay Türklerinin Çoros boyuna mensuptur. İlköğrenimini Altay'da yaptıktan sonra Sankt-Petersburg'a giderek orada resim dersi almış, iyi bir ressam olarak Altay'a geri dönmüştür. Doğup büyüdüğü Altayları çok seven Çoros-Gurkin, geri döndükten sonra bütün ömrünü Altay Türklerinin ve Altay'ın ilerlemesi, gelişmesi, yüksek medeniyet seviyesine çıkması için harcamıştır. O, öncelikle bir sanat okulu açmayı planlamış, bu sanat okulu vasıtasıyla Altay Türk'ü gençlerin iyi bir eğitim alması, aydın birer birey olmaları yönünde çaba harcamıştır. Diğer taraftan Altayların bağımsızlığı uğruna da birçok mücadele vermiştir. Altayların bağımsızlığı konusunda hem siyasi hem de kültürel alanda faaliyet göstermiştir. 1917-1919 yılları arasında Dağlık Altay Duması'nın liderliğini yapmış, Altay'ın bağımsız bir cumhuriyet ve Altay Türklerinin de herkesle eşit haklara sahip olabilmesi için çalışmalar yürütmüştür. Kültürel alanda ise çalışmalarına özgür ve bağımsız bir Altay temasını yerleştirmeye çalışmıştır. Han-Altay isimli tablosu onun bu konudaki en önemli çalışmalarındandır. Vatanı uğruna yaptığı mücadeleler sonucunda Sovyet iktidarı tarafından önce hapse atılmış daha sonra da katledilmiştir. Çoros-Gurkin, hayatı boyunca resmettiği Altayların doğası, coğrafyası, tarihi, kültürü, inançları hakkında birçok eser ortaya koymuştur. Resimlerinin, tablolarının, çizimlerinin ve diğer eserlerinin toplam sayısı beş bini bulmaktadır. Halkın inanç dünyasıyla ilgili en çok Şamanizm konusunu içeren resim ve tablolar yapmıştır. Ressamın Altay Şamanlığı konusunda yaptığı eserler büyük oranda gözlemlerine dayanmaktaydı. Bu konuyu işlerken Altay coğrafyasındaki tarihi eserlerden olabildiğince faydalanmıştır. Kaya resimleri başta olmak üzere, Şamanizm'le ilgili birçok tarihi eseri yerinde inceleyerek resimlerine konu edinmiştir. Çoros-Gurkin, Şamanizm temalı konuları işlerken Şamanlarla da görüşerek, onların verdiği bilgileri görsel ortama aktarmaya çalışmıştır. Kendi dönemindeki şamanlarla görüşmesi ve bilgi toplaması, sonrasında ise bu bilgileri eserlerinde kaydetmesi, o dönemdeki Şamanlar ve Şamanların yaptığı faaliyetler hakkında doğrudan bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu bilgileri aktarırken zaman zaman yazıyı da kullanmış, yaptığı resimlerin belli kısımlarına açıklamalar yazmıştır. Bu yüzden onun eserleri Altay Şamanlığı konusunda kaynak niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Altay, Şamanizm, Çoros-Gurkin, Altay Türkleri, Kültür, Sanat.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Amasya/TÜRKİYE, E-Posta: alitoraman84@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8513-9148.

ABSTRACT

The Altays, whose history dates back to ancient times and is considered by many scientists to be one of the oldest homelands of the Turks, are located within the borders of several states today. Among these states, Russia is the one with the largest part of the Altai geography. The parts within the borders of Russia are also divided into two regions. The first of these is directly on the territory of Russia and is called the Altai Territory. The second region is an autonomous republic under Russia and was named the Altai Republic. Another part of the Altai lies within the northeastern borders of Kazakhstan and is called the Kazakhstan Altai. Another part remains within the northernmost borders of East Turkestan. Finally, a significant part of the Altays remains within the borders of present-day Mongolia. Today, when we say Altai Turks, we think of the Turkish population living in the Altai Republic. Grigoriy Ivanovich Choros-Gurkin is also an Altaic Turk, born within the borders of today's Altai Republic, and is a good painter. Choros-Gurkin belongs to the Choros tribe of Altai Turks. After completing his primary education in Altai, he went to Saint-Petersburg and took painting lessons there, and returned to Altai as a good painter. Choros-Gurkin, who loved the Altays where he was born and grew up, spent his whole life for the progress, development and high civilization level of the Altai Turks and Altai after he returned. He first planned to open an art school, and through this art school he made efforts to ensure that Altai Turkish youth receive a good education and become enlightened individuals. On the other hand, he gave many struggles for the independence of the Altays. He has been active both in the political and cultural fields for the independence of the Altays. He was the leader of the Mountainous Altai Duma in 1917-1919, and he worked for Altai to be an independent republic and for Altai Turks to have equal rights with everyone. In the cultural field, he tried to place a free and independent Altaic theme in his work. The painting named Han-Altay is one of his most important works on this subject. As a result of his struggles for the sake of his homeland, he was first imprisoned and then murdered by the Soviet government. Throughout his life, Choros-Gurkin painted many pictures about the nature, geography, history, culture and beliefs of the Altays. The total number of his paintings and other works reaches five thousand. He made paintings that mostly included the subject of Shamanism related to the belief world of the people. The works of the painter on Altaic Shamanism were largely based on his observations. While processing this subject, he benefited as much as possible from the historical artifacts in the Altai geography. He went and saw many historical works related to Shamanism, especially the petroglyphs, and made them the subject of his paintings. Choros-Gurkin also met with shamans while dealing with shamanism-themed topics and tried to transfer the information they gave to the visual environment. Meeting with the shamans of his time and collecting information, and then recording this information in his works, allows us to obtain direct information about the shamans of that period and the activities of the shamans. While conveying this information, he also used writing from time to time and wrote explanations for certain parts of the pictures he made. Therefore, his works are a source on Altai Shamanism.

Keywords: Altai, Shamanism, Choros-Gurkin, Altai Turks, Culture, Art.

GİRİŞ

Çoros-Gurkin, Altay Türklerinin ilk profesyonel ressamıdır. Aynı zamanda günümüzdeki Altay Cumhuriyeti sınırları içerisinde ilk sanat okulunu açarak, öğrenci ve ressam yetiştiren bir öğretmendir. Açtığı sanat okuluyla Altay Türkleri arasında eğitim ve öğretim faaliyetlerini yaymayı ve Altay Türklerinin aydınlanmasını sağlamayı amaçlayan Gurkin, çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve sayısız eser ortaya koymuştur. Onun resimlerinin, tablolarının, çizimlerinin toplam sayısı beş binden fazladır. Çoros-Gurkin'in yaptığı resimler, çizimler büyük oranda Altayların coğrafyası, doğası; Altay Türklerinin kültürleri, inançları, örf-adetleri, tarihleri gibi konuları içermiştir. Bundan dolayı onun çalışmalarında Altay Türklerinin inançlarını da görmek mümkündür. Tablolarında Altaylarda gözlemediği Şamanlar ve onların ayinleri hakkında, Şamanizm'e ait bir takım unsurlar hakkında çeşitli çizimler ve resimler ortaya koymuştur. Bu tablolarda Çoros-Gurkin, yaşadığı dönemdeki gerçek hayatta gözlemediği Şamanların genel görünüşleri ve faaliyetleri hakkında birçok görsel bilgi verir. Diğer taraftan bu tabloları oluştururken Altaylarda karşılaştığı tarihi eserlerden de faydalanır. Örneğin; Altaylarda yer alan ve tarihi çok eskilere dayanan birçok kaya resmi üzerinde gördüğü tasvirler de çalışmalarının konusu olmuştur.

1. Çoros-Gurkin'in Hayatı, Sanat Okulu ve Çalışmaları

Altay Türklerinin Çoros boyundan olan Grigoriy İvanoviç Çoros-Gurkin, 1870'te günümüz Altay Cumhuriyeti'nin başkenti Gorno-Altaysk şehrinin güneyinde bulunan Ulala adındaki köyde doğmuştur. Sekiz yaşındayken bu köydeki ilkokula başlamış, on üç yaşlarında buradan mezun olmuştur. İlerleyen zamanlarda bir taraftan Paspaul ve Ulala köylerinde öğretmenlik yapmaya başlamış, diğer taraftan Ulala'da ve Biysk'te resim sanatıyla uğraşmıştır. 1896'da Etnograf ve Türkolog A.V. Anohin ile tanışmış ve onun resim dersi alması konusundaki tavsiyesiyle St. Petersburg'a gitmiştir. St. Petersburg'da İ.İ. Şişkin ile tanışmış ve ondan sekiz ay

kadar ders almıştır.¹ 1899'da Petersburg Resim Akademisine alınmış ve burada dört yıl eğitim görmüştür. Aynı zamanda Altay masallarını toplamaya başlamış, 1926'da Rus şair O. Vyatkin ile Altay masallarını Rus dilinde yayınlamışlardır.² 1903'te günümüz Altay Cumhuriyeti'ne bağlı Çemalsk bölgesinin Anos adındaki köyüne yerleşmiş ve burada bir ev inşa etmiştir. Resim sanatını bu evde sürdürmüş ve çok sayıda yapıt meydana getirmiştir. En ünlü resim ve tablolarını da Anos'ta yapmıştır.³

Bu gelişmelerden sonra Çoros-Gurkin'in 1931'de Altay'da bir sanat okulu açılması yönünde çalışmalar yürüttüğünü görüyoruz. Kendisi de Altay Türk'ü olan Çoros-Gurkin, sanat okulu ve eğitim hayatıyla Altay Türklerinin gelişmesi, aydınlanması, medeniyette yüksek değerlere ulaşması ve ilerlemesi için çaba harcamıştır. Bu hedef doğrultusunda 1931 yılında günümüz Altay Cumhuriyeti'nin başkenti Gorno-Altaysk'ta Altay Türklerinin ilk sanat okulu olma özelliği gösteren Ulala ve Oyrot Sanat Okulu adını taşıyan eğitim kurumunu açmayı başarmıştır. Bu okul Altay'daki Türk gençlerinin aldıkları eğitim doğrultusunda, sanatsal alandaki bilgi ve yetkinliklerini resim ve tablolardan ev inşası ve resmi binaların yapımına, ev eşyası, elbise hazırlanması, ağaç oymacılığı, tasarım uzmanlığı gibi alanlara uygulama konusunda faaliyet göstermeyi amaçlamıştır. Okulda mesleki eğitimlerin yanı sıra fen ilimleri de yer almıştır. Bu okul on yıl boyunca eğitim-öğretim hayatına devam etmiştir. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle eğitim hayatı sekteye uğramış, burada yetişen öğrencilerden birçoğu cepheye gitmiştir. Savaştan sonra ise ya geri dönememişler ya da döndükten sonra mesleklerini icra edememişlerdir.⁴

Çoros-Gurkin, eğitim-öğretim ile ilgili çalışmaların yanında, toplumsal ve siyasi faaliyetlerle de meşgul olmuştur. Onun hedefi Altay Türklerinin sadece sanat ve eğitimde gelişmesi değildi. O, aynı zamanda Altay Türklerinin özgürlüğü ve bağımsızlığı için de faaliyetler yürütmüştür. 1917-1919 yıllarında Dağlık Altay Duması'nın liderliğini yapmış, Altay'ın özerk bir cumhuriyet ve Altay Türklerinin de herkesle eşit haklara sahip olabilmesi için çalışmalar yürütmüştür. 1917 Bolşevik devriminden endişe duyan Çoros-Gurkin, tüm Güney Sibirya Türklerini içine alacak *Karakorum* adında bir devlet kurma teşebbüsünde de bulunmuştur. Bu amaç uğruna küçük bir birlik dahi kurarak faaliyetlerini bu yönde de yürütmüştür. Ama ne yazık ki amaçlarına ulaşamamıştır. Sovyet iktidarı önce Çoros-Gurkin'i *halk düşmanı* olarak ilan etmiş, daha sonra da tutuklayarak hapse atmıştır. Ardından iki oğluyla birlikte Moğolistan'a sürgüne gönderilmiştir. Sürgünden döndükten sonra yine faaliyetlerini yürütmeye devam etmiş, özgür ve bağımsız bir Altay fikrini eserlerine de yansıtmıştır. Han-Altay adlı tablosunun ikinci çiziminde Altayların kötü günler yaşadığı fikrini vermeye çalışmış ve bundan dolayı da 1937 yılında tekrar tutuklanmıştır. Aynı yıl bir tuğla fabrikasına kapatılarak burada sorguya çekilmiş, bu olaydan sonra da kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Altayların bağımsızlığı ve özgürlüğü için yaptığı çalışmalar ve mücadelelerden dolayı Sovyet iktidarı tarafından katledilmiştir.⁵ Arkasında sayısız eser bırakan Çoros-Gurkin, Altayların kültürü, tarihi, inançları, coğrafyası konusunda araştırmalar yapmış ve bunları eserlerinin ana teması olarak kullanmıştır. İnanç konusunda en çok işlediği tema ise Şaman ve Şamanlık ile alakalı konular olmuştur.

2. Altay Şamanizm'inin Tanımına Dair Kısa Notlar

Şamanizm hakkında çeşitli yorum ve tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları Şamanizm'i bir din, bir inanç olarak kabul ederken, bazıları da onu dünyevi işlerde rol oynayan ve tedavi yönteminin ön plana çıktığı bir inanış olarak kabul eder. Bu konuyla ilgili çalışmalar yapmış bazı bilim adamlarının görüşlerini aşağıda birtakım örnekleriyle birlikte aktarmaya çalıştık.

Altay Şamanizm'i üzerine çalışmaları bulunan U. Harva, bu konuyu şu şekilde açıklamıştır: *Sibirya halklarının ilkel ruh inançlarına dayanan dünya görüşlerine Şamanizm adı verilir. Bunun sebebi, bir nevi büyücü olan şamanın bu dünya görüşünde dikkate değer bir rol oynamasıdır.*⁶ L.P. Potapov ise Şamanizm'in bir din olarak ele alınması konusuna değinmiştir.⁷ A. İnan da Şamanizm'i din olarak kabul etmiş⁸ ve *Şamani dininde olan en eski Türkler Altaylarda görülür* şeklinde kaydetmiştir.⁹ M. Eliade ise Şamanizm'i bir din olarak kabul etmez, her ne kadar Türk-Tatar halklarının dini yaşamlarına egemen olsa da bir din olarak kabul edilmeyeceğini

¹ N.P. Gonçarik, "140 Let so Dnya Rojdeniya Hudojnika G.İ. Çoros-Gurkina (1870-1937)", *Altay Kray 2010: Kalendar Znamenatelnyh i Pamyatnyh Dat*, Novosibirsk 2010, s. 7.

² İbrahim Dilek, "Altay Curokçı (Ressam) Grigory İvanoviç Çoros-Gurkin ve Han-Altay Tablosu", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 4, Güz 1997, s. 179-180.

³ İ.A. Bedereva, *Evolutsiya Folkloro-Mifologičeskoj Sistemi v Ruskoj Literature Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk 2011, s. 13-26.

⁴ Ali Toraman, "Altay Türklerinin İlk Sanat Okulu ve Çoros-Gurkin", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 03, Sayı 01, 2018, s. 124.

⁵ Ali Toraman, "Grigoriy İvanoviç Çoros-Gurkin (Hayatı, Eserleri ve Altay Türklerinin Bağımsızlığı İçin Mücadelesi)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Bahar 2018, s. 94-97.

⁶ Uno Harva, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2015, s. 363.

⁷ L.P. Potapov, *Altay Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 120.

⁸ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 1-2.

⁹ Abdülkadir İnan, "Türk Şamanizmi Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler II*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 390.

kaydeder.¹⁰ Türkiye’de Dinler Tarihi ve Türk Dini Tarihi üzerine değerli çalışmaları bulunan H. Güngör de Şamanizm’i bir din olarak kabul etmez,¹¹ Şaman ve Şamanizm konusunu şu şekilde tanımlar:¹²

“Paleolitik dönemden beri var olduğuna şahit olduğumuz, temelini ruhlara inanış ve onlarla ilişkinin oluşturduğu Şamanizm, avcı toplumlarda av ile avcı arasındaki ilişkiden ibaret olup asla bir din değildir. Başka bir açıdan bakıldığında ise o, insanların yaşadığı dünyaya paralel bir ruhlar dünyası olduğunu kabul eden dünyevi işlerde ruhların desteğini sağlamak için başvurulan *vecd* ve *tedavi* yöntemidir. Şamanizm’in merkezinde *şaman* yer alır. Şaman, etnolog ve antropologlarca rahip, büyücü, hekim, ruh güdücüsü, ruh avcısı olma özelliklerine sahip kimsedir. Bu niteliklere sahip şaman aynı zamanda bir *extase=vecd* ustasıdır. O bilinçli bir hâlde kendinden geçerek başka bir bilinç hâline yükselir. Onun temel görevi, insanlar lehine ruhlarla insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek, insanları kötü ruhların etkisinden, zararlarından korumaktır.”

Son zamanlarda yapılan araştırmalarda genel olarak Şamanizm, bir din, bir inanç olarak değil, bir inanış biçimi olarak tanımlanır. Burada inanç kavramını: Tanrıya, bir dine inanma şeklinde; inanış kavramını ise: Geleneklere dayalı birtakım pratikler olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Buradan hareketle Türklerin eski inançlarını genel olarak Gök Tanrı dinine, birtakım pratik uygulamalara bağlı inanışlarını da Şamanlığa (Kamlık) dayandırmak mümkün gözükmektedir.

Bu pratik uygulamalarda Şamanların üzerine düşen birtakım görevler vardır ve bu görevleri icra sırasında Şaman’a kendine has elbisesi, davul ve tokmağı, çeşitli diğer yardımcı unsurları eşlik eder. Şamanın asıl görevi ise ruhlarla temasa geçmek ve onları insanların lehine yönlendirmektir. Şaman bu işi yaparken kendine has bir törenle transa geçer ve bu sırada ruhlarla görüşür, ruhların onu yönlendirmesi ile sorunu çözmeye çalışır. Bu işlem sırasında Şamanın elbisesi onu kötü ruhlardan koruyacak bir zırh görevi görür. Davul da Şaman ayin ve törenlerinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü ayin sırasında Şaman, yardımcı ruhlarını davulun iç kısmında toplar. Şamanizm’in temelini bu ruhlara olan inanç oluşturur. Şamanların görevlerini yerine getirirken başvurdukları en önemli varlıklar, onların yardımcı ruhlarıdır. Bu ruhlar hayvan biçimli (zoomorf) olarak telakki edilmişlerdir. Şamanların güçleri sahip oldukları yardımcı ruhların gücü ile orantılıdır. Yardımcı ruh, Şaman Kamlık yaparken onun içine girip şuuruna sahip olur. Göğe çıkan Şamanlara kuş biçimindeki yardımcı ruhlar, yeraltında bulunan ruhlara giden Şamanlara da karabatak rehberlik eder. Şamanların genel olarak görevleri ise ruhlarla temasa geçerek zor problemleri çözmektir. Hastaları iyileştirmek, kayıp eşyaları ya da bunları çalanları bulmak, yağmur ve dolu yağdırmak, fırtına koparmak, rüzgâr estirmek vs. gibi nedenlerle kendisine müracaat edilen Şaman bu görevini yerine getirirken ya Şamanın ruhu bedeninden ayrılarak başka bir dünyaya gider ya da ruhlar Şamanın içine girerek ona karşılaşılan problemleri çözmek için ilham verir. Şamanın doğum, evlenme ve defin törenlerinde hiçbir görevi yoktur. Ancak doğum zor geçiyorsa, onu kolaylaştırmak için Şaman göreve çağrılabilir.¹³

3. Çoros-Gurkin’in Tablolarında Altay Şamanizmi

Çalışmalarında Altayların coğrafyasını, doğasını; halkın kültürünü, tarihini, inançlarını işleyen Çoros-Gurkin, inanış konusunda en çok Altay Şamanizmi ve Şaman karakterini işlemiştir. Tabloları incelendiğinde Altaylıların manevi hayatına ait bu durumun özgün ve başarılı bir şekilde işlendiğini görüyoruz. Çok sayıda figür, eylem ve eşya içermesinden dolayı çizimi güç olan Şaman ve faaliyetlerini kâğıt üzerine aktarmada başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Çoros-Gurkin, bu çalışmaları oluştururken XIX. yüzyılın sonu – XX. yüzyılın ilk yarısında Altaylardaki Şamanları ve faaliyetlerini gözlemlemiş ve gerçek hayatta gördüğü bu durumu çizimlerine yansıtmıştır. Aynı zamanda yine Altaylarda karşılaştığı tarihi kalıntılarda gördüğü Şaman figürleri de onun eserlerine yansımıştır. Kendi döneminde bizzat şahit olduğu bu durum, o dönemdeki Şaman figürü ve faaliyetleri hakkında doğrudan bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. Günümüzde Çoros-Gurkin’e ait bu çalışmalar iki farklı müzede sergilenmektedir; bir kısmı Altay Bölgesi Devlet Sanat Müzesi’nde ve diğer bir bölümü de Altay Cumhuriyeti Anohin Milli Müzesi’nde yer alır.

Altay Cumhuriyeti A.V. Anohin Milli Müzesi’nde yer alan Çoros-Gurkin’in bıraktığı zengin sanat mirası içerisinde de Şamanik grafikler oldukça çoktur. Çoros-Gurkin’in kendisi tarafından kaydedilen daha önce bilinmeyen, Şamanlıkla ilgili gizemli metinler de burada keşfedilmiştir. Bunlar müzede *Altay. Erlik ve Kamlar* adındaki bir klasörde toplanmıştır. Bunun içinde *Erlik’e şaman törenleri*, *Gizemli Resimler*, *Erlik’in Görünüşü*, *Erlik’e Ayin* gibi dosyalar yer alır. Tefli bir Şaman’ı, teberli bir Erlik’i, Şamanın evrende bir yerden başka bir yere geçtiği yollar ve engelleri anlatan metinler resimlerle desteklenmiştir.¹⁴

¹⁰ Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 25.

¹¹ Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yayınevi, Kayseri 2015, s. 121-122.

¹² Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s. 48; Harun Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s.125.

¹³ Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, s. 125-134.

¹⁴ R.M. Erkinova, “Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina”, *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2008, Sayı 316, s. 80; R.M. Erkinova, E.P. Matoçkin, “Arheologičeskiye i Etnografičeskiye Zarisovki G.İ. Çoros-Gurkina v Fondah Natsionalnogo Muzeya Respubliki Altaya”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, 3 (35), 2008, s. 118.

Çoros-Gurkin'in grafikleri arasında *Şaman'ın Evreni* konulu üç tane çizim yer alır. Bunlar bazen teflerin üzerini kaplayan basmakalıp çizimlerdir ya da şamanın gökyüzünde yaşayan Tanrı Ülgen'in meskenine veya Erlik'in yeraltı dünyasına yaptığı yolculuktan kesitleri temsil eden çizimlerdir. Bunlardan biri, şamanın yüce tanrı *Ak-Ülgen'e* giden yolunu tasvir etmektedir. Çoros-Gurkin, bazı sanatçılara ait Şamani çizimler de toplamış ve halk sanatında evren imgesinin nasıl çözüldüğünü anlamaya çalışmıştır. Gerçekçiliği geleneksel şematizmle birleştirdiği çalışmalarında bu sanatsal deneyimi kullanır. İnsanların estetik bilincinde, evrenin görüntüsü, geleneksel bir resim diliyle temsil edilen bir bütün olarak görülür.

Geleneksel ritüeller ve folklor malzemelerine dayanarak yeniden inşa edilen şamanın yolu hakkındaki fikirler, Çoros-Gurkin'in grafiklerinde büyük ölçüde yer alır. *Altıncı Oron* ve *Alıs Yer* isimindeki iki çizim, çok katmanlı bir gökyüzünden, gerçek dünya ve yeraltı dünyasından oluşan evreni tasvir eder. Çoros-Gurkin'den önce, hiçbir sanatçı Şamani evreni ve Şamani yolu bütünüyle tasvir etmemiştir. Bu nedenle, ressamın sanatında görünmez kutsal dünyaların yanı sıra ruhlar ve tanrıların görüntülerini nasıl somutlaştırdığı son derece ilginçtir. Bu tür çizimler bazen şamanların sözlerinden yapılmıştır, bazen araştırmacıların isteği üzerine şamanların kendileri onları tasvir etmeye çalışmıştır.¹⁵ Yani bu çizimler yapılmadan önce şamanlara başvurulmuş ve onlardan bilgi alınmıştır. Şamanların verdiği bilgileri toplayan ressam, bu bilgileri somutlaştırmaya çalışmıştır.

Ressamın topladığı bilgiler doğrultusunda ortaya koyduğu eserlerinden birisi *Şamanik Evren* adını taşır. Burada evren yatay ve dikey şekillerde resmedilmiştir ki, yatay ve dikey model oluşturma Sibiryalı halkları için oldukça karakteristik bir durumdur.¹⁶ Şaman'ın ise bir bütün olarak dikey dünyaları birleştirdiği gibi yatay âlemleri de birleştirdiğine inanılmıştır.¹⁷ Bu inanış açısından ressamın ele aldığı önemli tablolarından birisi hem yatay hem de dikey şekillere sahip olan *Şamanik Evren* adlı çizimidir. Üst ve alt dünyanın tüm katmanları *şamanik dilde* adlandırılır ve düz, dalgalı ve kesik çizgilerle gösterilir. Yukarı gök dünyanın dikey eksenini, merdiven şeklinde yedi kısa yatay çizgiye bölünmüştür. Bunlar gökyüzünün katmanlarıdır.¹⁸ Şamanın yüce koruyucu ruhlar ile Ülgen ve Erlik'e giden yolu, şamanın konutundan uzanan sağlam kemerli çizgilerle gösterilir. Şamanın hareket noktasını temsil eden evi de burada yansıtılmıştır. Koni şeklindeki bu konutun tasvir edildiği merkezi dalgalı çizgi dünya anlamını içerirken, oluşturulan bir şerit görüntüsü de ruh-arabulucu Yayık'ı simgelemiştir. Yüce tanrı Ülgen tarafından kişiyi korumak için dünyaya gönderilen ruh-arabulucu Yayık ile birlikte şamanın evren yollarındaki sanal yolculuğu bu noktadan başlar. Şamanların ata ruhlarının sembolik görüntüleri ise artı işaretini de içinde barındıran kurdeleli daire şeklindedir. 1912 yılında çizdiği *Şamanik Evren* adlı çalışması üç dünyayı tasvir eder.¹⁹ Sanatçı her dünyaya kendi üslup özelliklerini verir. Orta dünya, halk üslubunda gerçekçi bir şekilde tasvir edilmiştir. Üst dünya, Güneş ve Ay'ın gerçekçi ve şematik görüntülerini içeren bir kombinasyon oluşturur. Ressam eserinde yüce tanrı Ülgen'i bir yıldız şeklinde tasvir etmiş ve *Ülgen* yazısını da eklemiştir. Burada ressamın eserinden bağımsız olarak, bazı kaynaklarda da Ülgen'in Güneş şeklinde tasvir edildiği bilinmektedir. Sagalayev, Sayan-Altay Şaman resimlerinde Ülgen'in ışıklı, güneş kafalı olarak resmedildiğini, oğullarının ve kızlarının kendisinden ışık şeklinde uzandığını kaydeder.²⁰ Sanatçının eserinde de Ülgen ve Erlik'in oğulları ve kızlarının isimleri noktalı çizgilerle desteklenmiştir. Ülgen'in yedi oğlu ve *Ak kızlar* ismindeki iki kızı²¹ noktalı çizgiler halinde ve güneş ışınları şeklinde Ülgen'den uzanmıştır. Göksel tanrının geleneksel görüntüsünün her iki tarafına, parlak bir daire çizilir ve Güneş, hilal şeklinde Ay, akşam ve sabah yıldızları bu iki tarafa dizilir. Yeraltı dünyası *altıncı oron - alıs-yer* kötülüğün ülkesi, aşağıya doğru geniş bir şekilde yayılan ve eğik paralel çizgilerle gölgelenen bir ışın şeklinde tasvir edilmiştir. Şamanın Erlik'e, oğullarına ve kızlarına giden zorlu ve tehlikeli yolu, şaman dilinde engeller olarak adlandırılan yedi yatay çizgiyle gösterilir. Yeraltı tanrısının oğulları ve kızları, tasvirlerinden yayılan ve isimlerinin de yer aldığı dairesel figürlerle biten ışınlar şeklinde çizilir.²²

Dünyanın şamanik tablosu konusunda, A.V. Anohin'in 1910 yılında Şaman Mampıy'dan edindiği bilgiler doğrultusunda oluşturduğu ve Şaman'ın Ülgen'le karşılaştığı sanal yolculuğu sırasında yolda karşılaştığı yedi engeli renkli bir şekilde anlatan *Ülgen'in Gizemleri* adlı tablosu önemlidir.²³ Yedi engelin hepsi Çoros-Gurkin'in

¹⁵ Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 80.

¹⁶ Andrey Markoviç Sagalayev, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, Çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 45.

¹⁷ Fuzuli Bayat, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2012, s. 21.

¹⁸ Altay Türklerinde gök, önceleri dokuz kat olarak tasavvur edilmiştir ancak daha sonra Sami kültürünün etkisiyle yedi katlı gök anlayışı kabul görmüştür. Şaman da Ülgen'e ulaşmak için gök katlarında bulunun engelleri aşmak zorundaydı. Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 62.

¹⁹ Altay Şamanizminde evren; gök, yeryüzü (orta dünya) ve yeraltı olmak üzere üç kısma ayrılır. Ülgen ve ona bağlı ruhlar gökte, insanoğlu orta dünyada ve Erlik'e bağlı ruhlar da yeraltında yaşar. Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 62; Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, s. 137-138; Harva, *age*, s. 17; Eliade, *age*, s. 291.

²⁰ Sagalayev, *age*, s.62.

²¹ Çoros-Gurkin, çalışmasında Ülgen'in kızları konusunda iki karakter betimlemiştir ancak Ülgen'in kızları konusunda kaynaklarda farklı sayılar yer alır, bazı kaynaklar Ülgen'in 7 oğlu ve 9 kızının olduğunu kaydetmiştir. Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 62.

²² Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 81.

²³ A.V. Anohin, *Materialy po Şamanstvu u Altaytsev*, Rusya İlimler Akademisi Yayınları, Leningrad 1924, s.118-120.

çiziminde de göksel katmanların adlarıyla örtüşmektedir. Çoros-Gurkin'in de bu bilgileri Şaman Mampiy²⁴ dan edinmiş olması akla gelmektedir ya da bu bilgiler evrenselidir. Çoros-Gurkin, bu yedi katmanı şu şekilde betimler: 1. *Altayın oğlu*, Altay dağları (Altay tepeleri) şematik bir çizimle gösterilmiştir. Burada Şaman, Altay'ın tepelerinden doğuya doğru uçar. 2. *Balağalu bay kayın (bereket - cennet)*. Sanatçı, hızlı ve geleneksel bir boynuz çizimi yapar. Burada Şaman, sincapların, kürklu hayvanların bolluğu için kar, yağmur, iyi hava istemektedir. 3. *Kıl Baspas - Kızıl Oduru*. Burada, kurbanlık hayvan, şaman, Yayık ve Suyla incelenir. 4. *Kunduaylı teneri*. Ateş elementinin yeri. 5. *Bajırganım Bay-Ülgen*. Şaman, Suyla ve Yayık, Ülgen'in elçisi *Utkuçu/Utkuçı* ile karşılaşır. Şaman, yüce tanrıya kurban ve istekte bulunur, cevabı dinler ve gri bir kaz üzerinde eve döner. 6. Ülgen'in yardımcısı Ruh Utkuçu'nun kaldığı yer. 7. Ülgen'in arabulucusu Ruh Yayık'ın kaldığı yer.²⁵

Çoros-Gurkin, *Gökyüzüne Ülgen'e Baş Tutkan'ın yolculuğu* resminde statığı dinamikle başarılı bir şekilde birleştirir. O, böyle bir birliktelik ile şamanın yardımcısı olan ruh Baş Tutkan'ın gök kürelere sembolik yükseliş sürecini göstermeye çalışmıştır.²⁶

Çoros-Gurkin'in *Şamanik Evren* konulu bir de karakalem çalışması vardır. Yeryüzü, gök ve yeraltı dünyaları olmak üzere yine üç dünyayı tasvir eder ve Şaman'ın Ülgen ve Erlik'e giden yolunu betimler. Yatay çizgi yeryüzüdür, orada *ayıl*²⁷ adı verilen Altay Türklerinin geleneksel barınağı çizilidir ve bir önceki çalışmada olduğu gibi bu barınak şamanın göksel ve yeraltı dünyasındaki geleneksel başlangıç noktasıdır. Gölgeleli şekil, tefi olan bir şamanı, pürüzlü kontur da yukarı çıkan basamaklar gibi dağların hatlarını işaret eder. Bunlar birden yediye kadar numaralandırılmıştır ve şamanın yardımcı ruhlarla birlikte aşması gereken yedi göksel katmanın veya engellerin sembolik bir görüntüsüdür. Hareketin yukarı yönü, kurban edilmiş bir at derisinin olduğu bir direk ile gösterilir. Şamanın yolu ayıldan başlar, dağlardaki bir yarıktan veya bir ilahide söylenen dünyanın ağzından veya yeraltı ateşiyle dolu havalandırma deliğinden aşağı dünyaya gider. Sanatçı, yolun başlangıcını, toprak tabakasında tam anlamıyla siyah bir gölge oluşturan yoğun gölgeleme ile bir yolu ifade eden ince bir çizgiyle tasvir eder. İki dünyanın sınırında, Şamani metinlerde dedikleri gibi, siyah, yanık bir kütük vardır. Kömürleşmiş siyah odun Altay şamanlığında merkezle yeraltı arasındaki sınırı belirler.²⁸ Burası gök ve yer ruhlarının insanın kaderini belirlemek için bulunduğu bir yargı yeridir. Tefiyle birlikte ayın yapan bir şaman figürü, sembolik bir siyah kütüğün önünde tasvir edilmiştir, burası bir kehanet ve yargı yeridir. Siyah kütüğün etrafında kum fırtınaları eser ve yoğun dumanlar dolaşır. Sanatçı, küçük dokunuşlarla elbisenin ve tefin hızlı hareket eden kurdelelerini tasvir eder. Şaman figürünün etrafındaki ince kavisli çizgiler yoğun dumanları simgelemektedir. Şamanın yolunda dört kulaklı dökme demir kazan tasvir edilmiştir. Onun içindeki su her zaman korkunç bir güçle kaynar ve siyah insan kafaları kaynatılır. Aşağıya doğru uzanan kavisli hatlar yedi yolun kesiştiği noktadır. Bu yollar Şaman'ın varamayacağı Erlik'in yeraltı krallığına gider, Şaman çilelerle dolu yedi engeli aşamaz. Paralel çizgiler de yedi engeldir. Güneş, Ay ve antropomorfik bir yüze sahip yüce tanrının bulunduğu yukarı dünya da resmedilir. Aşağı dünya da iki bölüme ayrılmıştır.²⁹

Altaylıların nehirler, denizler, okyanuslar ve çaylar ile ilgili temsilleri (Resim-1) adlı çizimde sanatçı, Şamani bir nehir tasvir ediyor. Eserde sağ üst köşeden sol alt köşeye doğru bir nehir yer alır. İçerisindeki her element kutsal bir sembol taşır. Şematik bir çizimde Katun Nehri, kürelere ayrılmış yatay çizgilerle gösterilmiştir. Şaman kozmolojisine göre, nehirlerin kaynakları üst dünyaya, ağızları alt dünyaya denk gelir. Mitolojik Şamani inanışa göre Altaylılar tarafından hiç görülmediği kabul edilen Ob Nehri'nin aşağı kesimleri ölülerin dünyasıdır ve Erlik'in krallığı, kötü ruhlar, ölülerin ruhları burada bulunur, *Toybodım* denilen doyumsuz okyanus olduğu belirtilir. *Toybodım*'ın altında *Çaik* denilen sel uzanır, yukarısında deniz ve derin Ob Nehri bulunur. Altay'ın en önemli nehri olan Katun'un sembolik olarak dönüştürülmüş ve yeniden düşünülmüş görüntüsünün, Şaman mitolojisinin kutsal topografyasının önemli bir unsuru haline geldiği göze çarpar. 1907 yılında çizdiği *Ruhlar ve Dağ Ruhı - Tuu Ezi* tabloları, 1910 yılında çizdiği *Dağların Ruhları, Dağ Şelalesi Ruhı* çizimleri ara sıra, yalnızca kutsal güçlere maruz kaldığında bir kişiye görünen, görünür dünyadaki nesnelere görünmez ruhlarını ifade eden Şamani mitolojinin karakterlerini tasvir eder. Böylece dağın evreninde fantastik yaratıkların görüntüleri ortaya çıkar. Bunlardan biri: vaşak başlı, kuş pençeli, uzun tüylü ve bir yaratığın büyük kuyruğuna sahip dağ ruhudur, bir diğeri ise bir dağ şelalesinin ruhudur ve uzun kuyruklu, kuş

²⁴ Şaman Mampiy: Çoros-Gurkin'in yaşadığı dönemde Altay'ın en ünlü şamanlarından biriydi. Sadece Altay'da değil, Güney Sibirya'nın tamamında biliniyordu. O dönemde Tomsk şehrinde gazetecilerin ve Tomsk üniversitesinden öğrencilerin gelip defalarca röportaj yaptıkları ve kendisinin Şaman ayını yapmak üzere Tomsk üniversitesine davet edildiği de bilinmektedir. M.A. Devlet, "A.V. Adrianov Kak Etnograf", *Repressiorovanniye Etnografi*, Rusya Bilimler Akademisi, Moskova 2002, s. 36-38; N.V. Jilakova, *Jurnalistika Goroda Tomsk (XIX – Naçalo XX Veka): Stanovleniye i Razvitiye*, Tomsk Üniversitesi Yayınları, Tomsk 2011, s. 269.

²⁵ Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 81.

²⁶ Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 82.

²⁷ Ayıl: Altay Türklerinin ağaçtan yapılmış geleneksel barınaklarıdır. Uzun ve ince ağaç gövdelerinden veya direklerden yapılmış koni biçimli bir konuttur. Taban bir daire şeklinde yapılır, üstte direklerin uçları birleşir ve bağlanır, en üstte dumanın çıkması için bir delik bırakılır. Koninin tamamı keçe, ağaç kabuğu veya hayvan derileri ile kaplanmıştır.

²⁸ Sagalayev, *age*, s. 45.

²⁹ Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 81.

pençeli, tüylü antropomorfik bir yaratık şeklinde sudan çıkan ruhtur.³⁰ *Dağ Ruhlarının Gölü* (Resim-2) adlı resimde de buzların süslediği ve karlarla kaplı dağların çevrelediği bir manzara hâkimdir. Burada Altaylılar tarafından kutsal kabul edilen ve Altay dağlarının en yüksek zirvesi olan Beluha dağları dikkat çekmektedir.

Ülgen ve Erlik'in ana karakterler olarak çizildiği *Pagan Mitolojisi ve Erlik* (Resim-3) isimindeki tablolara da yer vermiştir.³¹ Bu tablolarda görsel figürlerle birlikte, yazılı olarak yapılan açıklamalar da yer almıştır. Tablolarda göksel varlıklar ve yeraltı varlıkları resmedilirken aynı zamanda yeryüzündeki coğrafi şekiller, insanlar, kurban töreni, Şaman ayini gibi betimlemeler de verilmiştir. 1919 yılında çizdiği *Pagan Mitolojisi* adındaki karakalem çalışması göğün en üst katında ve oturur bir vaziyette Ülgen'i resmetmiş ve onun altında Güneş, bulut gibi bazı gök cisimlerini ve daha aşağıda da göksel ruhları konu almıştır. Aynı resimde yeryüzünde ise kurban ve ayin törenleri yer alır. Bu resimde iki kayın ağacı arasına gerilen ve ruh Yayık'ı³² temsil eden kurdeleler ile kurban edilerek derisi bir sırk ucuna gerilmiş at tasviri de açık bir şekilde görülmektedir.

Çoros-Gurkin'in Şamani ritüel uygulamayı, şaman ayinini konu alan bir dizi çizimi vardır. Bu çizimler, şamanın kurban amacıyla ruhlar dünyasına yaptığı sembolik yolculuğunu temsil eden belirgin bir olay örgüsüne sahiptir. Çoros-Gurkin'den önce kimse böyle bir problemle uğraşmamıştı. Bu yüzden çizimlerin her biri orijinal bir özellik taşır. *Altaylılar* resminde, şaman ayininden önceki hazırlanma anı gösterilir. Şaman figürü, aşağı sarkan uzun beyaz kurdeleli ritüel beyaz bir elbise içerisinde ve tepesinde baykuş tüyleri olan bir şapkasıyla gerçekçi bir şekilde tasvir edilmiştir. Kurban sunusu sırasında tanrıya ve ruhlara hitap eden bir tavırla bir elinde kurdeleli huş ağacı dalı tutmaktadır. Şaman ayininin ana karakteri olarak bu kılık ve vaziyet diğer resimlerde de yer almıştır. *Şaman Ayini* resminde kurbanlık bir atın ritüel olarak boğulup öldürülme yoluyla kurban edilme sürecini şematik bir şekilde kaydeder. Hayvanın yanında, atın ruhunu Ülgen'e göndermeden önce sembolik olarak yakalamaya yönelik dallı bir şaman figürü vardır.³³ 1919 yılında çizdiği *Şaman Ayinine Başlama* (Resim-4) adındaki tabloda gece vaktinde ucunda ateş yanan sırığı tutan ve ayine hazırlanan bir şaman çizilmiştir. Başka bir tablosu olan *Gece Kurbanı, Şaman Ayini* (Resim-5) adındaki resimde gece vakti ritüel elbiseleri ve tefiyle birlikte, üzerinde büyük bir kazan bulunan ateş etrafında ayin yapan bir Şaman çizilmiştir. Etrafında onu seyreden insan grubu ve ateşi körükleyen bir insan tasvir edilmiştir. Ayrıca Şaman'ın arka tarafında kurban edilen hayvanın derisininin bir kazığa geçirilerek dikildiği de görülmektedir.

Çaçılga (Resim-6) ismi verilen çalışmasında, dağların ve şelalelerin ruhlarını, derisi uzun bir direğe asılan kurbanlık bir atın suyu ve etiyle besleyen ve bunun için *çaçılga* isimindeki ritüeli gerçekleştiren insan grupları ve bir şaman çizilmiştir. Resimde tören elbisesi ve tefiyle birlikte ateş etrafında ayin yapan Şaman ve onun etrafında birtakım görevleri icra eden insanlar yer almaktadır. Bir grup insan da kurulan ocak ve yakılan ateş üzerindeki büyük bir kazanla hazırlık yapma faaliyetinde betimlenmiştir.

Çoros-Gurkin'in sadece şamanları konu alan çizimleri de vardır. *Kadın Şaman Muna* (Resim-7) isimindeki karakalem çalışması, üzerinde kurdeleli ve püsküllü şaman elbisesi, başında boncuklu ve yine püsküllü başlığı, elinde ise tefi ve tokmağı bulunan bir kadın şaman betimlemesini içerir. 1923 yılında çizdiği *Tuvalı Şaman* (Resim-8) adlı çalışması da dikkat çekicidir. Bu tabloda betimlenen şaman figürünün elindeki davul/tef oldukça büyüktür. Şaman, renkli kurdelelerden oluşan elbisesiyle, başında kartal tüyleri bulunan başlığı ve başlıktan aşağı sarkan püskülleriyle betimlenmiştir. Resimde kırmızı, mavi, yeşil ve sarı renkler hâkim durumdadır. Ressam, şamanların yurtlarının içyapısı ve şekliyle de ilgilenmiştir. 1923 yılında çizdiği *Şaman Çadırının İçi* (Resim-9) adındaki çalışmasıyla şamanların çadırlarının içindeki eşyaları, eşyaların düzeni ve konumunu yansıtmaya çalışmıştır. Çoros-Gurkin bunların dışında farklı şaman resimleri de yapmıştır. Bir resminde betimlediği şamanın kendisi, elbisesi, elindeki davulu/tefi, başlığı ayrıntılı bir şekilde yansıtılmıştır (Resim-10).

Çoros-Gurkin, şaman davulu/tefi³⁴ (Resim-11-12) ile de yakından ilgilenmiş ve tefleri ayrıntılarıyla birlikte görsel ortamda anlatmaya çalışmıştır. 1930 yılında günümüz Altay Cumhuriyeti'ndeki Karakol Nehri vadisinde bulunan tarihi eserler içerisinde *ata ruhu-Şaman tefi iyisi*'ni yansıtan görüntülere ait birkaç sahne çizmiştir. Özellikle şaman tefi olarak çizilen ve ortasına da ata ruhu, yani tefin asıl sahibi olarak çizilen figür, Şaman davulunun karakteristik özelliklerindedir. Biçiktu-Bom tapınağı olarak adlandırılan bu yerdeki grafitlerin tarihi, araştırmacılar tarafından Göktürk dönemine kadar götürülmektedir. Bunlar günümüzde birçok bilim adamı

³⁰ Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 82.

³¹ N.P. Gonçarık, "Grafika Grigoriya Gurkina", *İskusstvo Evrazii*, 2015, Cilt 1, Sayı 1, s. 106.

³² Yayık: Türk mitolojisinde Tanrı Ülgen tarafından insanları kötülüklerden korumak ve canlılara hayat vermek için gönderildiğine inanılan bir iyi ruhtur. Tören alanında onun adına beyaz bez ve kırmızı kurdele kullanılarak tasvir yapılır ve iki kayın ağacı arasına bu tasvir asılırdı. Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2002, s. 28-31; Süheyla Sarıtaş, "Türk Mitolojisinde Ak İyeler", *Türk Mitolojisine Giriş*, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, s. 51.

³³ Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 82.

³⁴ Davul; şamanın mesleğe davetinden sonra, ata ruhlarının verdiği ilhamla yapılır. Davulun kasnağı yuvarlak ve oval şekilde, insan elinin fazla değmediği ıssız yerlerdeki temiz kayın veya sedir ağacından yapılır. Derisi, dağ keçisi, at veya geyik derisindedir. Yapıldıktan sonra şaman tarafından kutsanır. İç kısmındaki elin tutması için yapılan yer ölmüş ata ruhunu, yani davulun asıl sahibini sembolize eder. Davulun üzerinde de çeşitli hayvan ve bitki figürleri, gökteki efsanevi varlıklara ait çizimler ve yeryüzüne ait varlıklar, ayrıca Güneş, yıldız gibi bazı gök cisimleri yer alır. Davulun üzerindeki şekiller onu kullanan şamanı temsil eder. Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, s. 55.

tarafından iyi bilinir ancak ilk araştırmayı ve betimlemeyi Çoros-Gurkin yapmıştır.³⁵ Bu konuda Rus arkeolog E.A. Okladnikova, Altay dağlarındaki kaya resimlerinin incelenmesinde Çoros-Gurkin'in çalışmalarının önemli bir yere sahip olduğunu da belirtir.³⁶

Çoros-Gurkin, tefleri özel bir ifadeyle resmeder ve kulplarına sahiplerinin yüzlerinin antropomorfik şeklini resmeder. Hepsisi Şaman ata ruhları gibi canlandırılmıştır. Altay Şamanistleri için bunlar anlamsız ölü oymalar değildir. Şaman onlarda eylemlerini yöneten canlı, aktif ata ruhları görür. Bu nedenle, Çoros-Gurkin, bu kutsal maddi dünyayı canlandırmak için standart olmayan sanatsal teknikler kullanır. Diğer tüm doğrusal vuruşlarla açıkça çelişen kaşların, burnun ve gözlerin kavisli çizgilerini keskin bir şekilde vurgular. Kafa, diğer dünyanın bir tür sembolik eşdeğeri olan yoğun gölgeli siyah bir arka plan üzerinde verilmiştir. Sanatçı, eserlerinde, maddi dünyayı şamanların kendilerinin algıladığı gibi manevi hale getirerek bu tür etkileyici araçları ustaca kullanır.³⁷ Çoros-Gurkin'in *Şaman Eşyaları* (Resim-13) adını verdiği ve Şamanlara ait teflerin, kurdelelerin yer aldığı çizimleri de mevcuttur.³⁸ Burada teflerin üzerindeki şekilleri ve yine teflerin üzerinde yer alan renkli kurdeleleri de resmetmiştir. Bununla birlikte aynı resim üzerinde Şamanların kullandıkları farklı renklerden oluşan çeşitli kurdelelerin yer aldığı birtakım eşyalar da çizilmiştir.

Çoros-Gurkin'e ait önemli bir tablo da 1916 yılında çizdiği *Şaman Mezarı* (Resim-14) isimindeki resimdir. Bu resimde ormanın insandan uzak ıssız bir yerinde bulunan kayın ağacı ve bu ağaç üzerine asılmış iki şaman davulu çizilmiştir. Ayrıca yine ağacın dallarına asılmış çeşitli renklerdeki kurdeleler de resimde dikkat çeken unsurlardandır. Şamanlar öldükleri zaman kayın ağacının gövdesine açılan bir kovuk içerisine yerleştirilir ve bu kovuk da yine kayın ağacının bir parçası veya kabuklarıyla kapatılır, davulu da bu ağaca asılırdı. Başka bir şaman mezarı şekli de ormanda yapılan iskele üzerine cesedin yerleştirilmesidir (Resim-15). Buna göre ormanda ıssız bir yerde ağaçların tepesi birleştirilerek, bunların üzerine yapılan iskeleye şamanın bedeni ve başta davul olmak üzere bazı eşyaları yerleştirilmekteydi.³⁹ Bazı durumlarda ise şaman öldüğü zaman davulu parçalanarak mezarının yanına konurdu.⁴⁰

SONUÇ

Kökeni çok eskilere dayanmasına rağmen, günümüzde hala etkisi devam eden, Altay coğrafyasında da halen varlığını sürdüren Şamanizm meselesi yüzyılı aşkın süredir bilim âleminin ilgi alanı içerisinde. Özellikle Türk coğrafyasındaki Şaman ve Şamanizm'e ait unsurlar ve uygulamalar merak konusu olarak yazılı, görsel ve sözlü kaynaklarda yer almıştır. Bu incelemeler, araştırmalar ve ortaya konan eserler neticesinde Şamanizm ile ilgili çeşitli görüşler ve tartışmalı konular ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalı konuların en başında Şamanizm'in bir din olup olmadığı meselesi gelmektedir. Bu konuda ilim âlemi ikiye ayrılrsa da yakın zamanda yapılan araştırmalar Şamanizm'i bir din olarak kabul etmez, onu geleneğe dayalı bazı inanışların bir pratiği olarak kabul eder. İlim âlemi yıllardır bu meseleleri aydınlatmaya çalışmış, bu çalışmalar neticesinde de Şaman ve Şamanizm çeşitli kaynaklara konu olmuştur. Bu kaynakların en başında yazılı türden eserler gelse de sözlü ve görsel türden kaynaklar da ciddi anlamda öneme sahiptir. Çoros-Gurkin de Şamanizm konusunu ciddi ve kapsamlı anlamda görsel kaynaklara aktaran ilk önemli ressamlardan biri olmuştur. Yukarıda ifade ettiğimiz açıklamalar ve ekler kısmında yer vermeye çalıştığımız resimler incelendiğinde, onun Altay Şamanlığı konusuyla yakından ilgilendiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu resimleri, tabloları, karakalem çalışmaları incelendiğinde ve başka kaynaklarla karşılaştırıldığında, özellikle çalışmalarının yazılı kaynaklarla örtüşmesi göz önüne alındığında ise eserlerini oluştururken gelişigüzel, kulaktan dolma bilgilerden değil, ciddi ve kapsamlı araştırmalara ve incelemelere dayanan bilgilerden faydalandığı görülmektedir. Kendi sanatı gereği topladığı bu bilgileri yazılı anlatımdan ziyade görsel anlatıma aktarmayı tercih etmiştir. Şamanizm gibi betimleme sanatına dayalı bilgi aktarımına ihtiyaç duyan konular yazılı kaynaklardan okunarak öğrenilse dahi onun hafızada tasavvur edilmesi oldukça güçtür veya gerçeğinden farklı olarak tasavvur edilmesi ihtimali vardır. Tam da bu konuda Çoros-Gurkin'in yaptığı çalışmalar devreye girer ve hafızada tasavvur edilmesi gereken konuları yeteneğine has bir maharetle ve ustalikle görsel ortama aktarır. Bu yüzden onun çalışmalarının temel kaynak niteliğine sahip olduğunu görüyoruz. Biz de onun görsel sanatını kullanarak kendi dönemindeki Şaman ve Şamanizm hakkında bilgiler edinmeye ve bu bilgileri okuyucularına ve meraklılarına aktarmaya çalıştık. Konuya ve alana katkı sağlamış olmasını umut ediyoruz.

³⁵ R.M. Erkinova, G.V. Kubarev, "Graffiti Biçiktü-Boma (İz Tvorçeskogo Hasleniya G.İ. Çoros-Gurkina)", *Arheologiya i Etnografiya Altaya*, Gorno-Altaysk 2004, s. 91; A.V. Anohin, *Materiali po Şamanstvu u Altayseve*, Gorno-Altaysk 1994, s. 53-54.

³⁶ E.A. Okladnikova, *Petroglifi Sredney Katuni*, Bilim Yayınları, Novosibirsk 1984, s. 5.

³⁷ Erkinova, "Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina", s. 82.

³⁸ Erkinova, Matoçkin, agm, s.117.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sagalayev, *age*, s. 116-161.

⁴⁰ Güngör, *Türk Din Etolojisi*, s. 55.

KAYNAKÇA

1-Araştırma Eserler

- ANOHİN, A.V., *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*, Leningrad 1924.
- ANOHİN, A.V., *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*, Gorno-Altaysk 1994.
- BAYAT, Fuzuli, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- BEDEREVA, İ.A., *Evolutsiya Folklorno-Mifologičeskoj Sistemi v Russkoj Literature Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk 2011.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.
- DEVLET, M.A., “A.V. Adrianov Kak Etnograf”, *Repressiorovanniye Etnografı*, Rusya Bilimler Akademisi, Moskova 2002, s.9-56.
- DİLEK, İbrahim, “Altay Curokçı (Ressam) Grigory İvanoviç Çoros-Gukin ve Han-Altay Tablosu”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 4, Güz 1997, s.179-186.
- ELİADE, Mircea, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- ERKİNOVA, R.M., MATOÇKİN, E.P., “Arheologičeskiye i Etnografičeskiye Zarisovki G.İ. Çoros-Gurkina v Fondah Natsionalnogo Muzeya Respubliki Altaya”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, 3 (35), 2008, s.113-118.
- ERKİNOVA, R.M., “Şamanskiy Mir v Risunkah G.İ. Çoros-Gurkina”, *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennoy Universiteta*, 2008, Sayı 316, s.80-83.
- ERKİNOVA, R.M., KUBAREV, G.V., “Graffiti Biçiktu-Boma (İz Tvorçeskogo Hasleniya G.İ. Çoros-Gurkina)”, *Arheologiya i Etnografiya Altaya*, Gorno-Altaysk 2004, s.88-97.
- GONÇARİK, N.P., “140 Let so Dnya Rojdeniya Hudojnika G.İ. Çoros-Gurkina (1870-1937)”, *Altay Kray 2010: Kalendar Znamenatelnih i Pamyatnih Dat*, Novosibirsk 2010, s.7-12.
- GONÇARİK, N.P., “Grafika Grigoriya Gurkina”, *İskusstvo Evrazii*, 2015, Cilt 1, Sayı 1, s.97-115.
- GÜNGÖR, Harun, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.
- GÜNGÖR, Harun, *Türk Din Etnolojisi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.
- GÜNGÖR, Harun, *Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yayınevi, Kayseri 2015.
- HARVA, Uno, *Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2015.
- İNAN, Abdülkadir, “Türk Şamanizmi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler II*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.389-393.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara 1986.
- JİLAKOVA, N.V., *Jurnalistika Goroda Tomsk (XIX – Naçalo XX Veka): Stanovleniye i Razvitiye*, Tomsk Üniversitesi Yayınları, Tomsk 2011.
- OKLADNİKOVA, E.A., *Petroglifi Sredney Katuni*, Bilim Yayınları, Novosibirsk 1984.
- POTAPOV, L.P., *Altay Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya 2012.
- SAGALAYEV, Andrey Markoviç, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, Çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- SARITAŞ, Süheyla, “Türk Mitolojisinde Ak İyeler”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, s.49-62.
- TORAMAN, Ali, “Altay Türklerinin İlk Sanat Okulu ve Çoros-Gurkin”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 03, Sayı 01, 2018, s.121-128.
- TORAMAN, Ali, “Grigoriy İvanoviç Çoros-Gurkin (Hayatı, Eserleri ve Altay Türklerinin Bağımsızlığı İçin Mücadelesi)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Bahar 2018, s.90-98.

2-İnternet Kaynakları

ALTAYLI RESSAM ÇOROS-GURKİN'İN ESERLERİNDE ALTAY ŞAMANİZMİ

<https://bigslide.ru/geografiya/48864-razrabotka-uroka-po-geografii-tradicii-i-obryadi-a.html> (Erişim Tarihi: 12.12.2021)

<https://ghmak.ru/collections/first-altai-painters/726-gurkin-katun178> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

<https://ghmak.ru/collections/first-altai-painters/28-gurkin-ozero-gornykh-dukhov> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

<https://ghmak.ru/collections/first-altai-painters/content/9-grafika> (Erişim Tarihi: 12.12.2021)

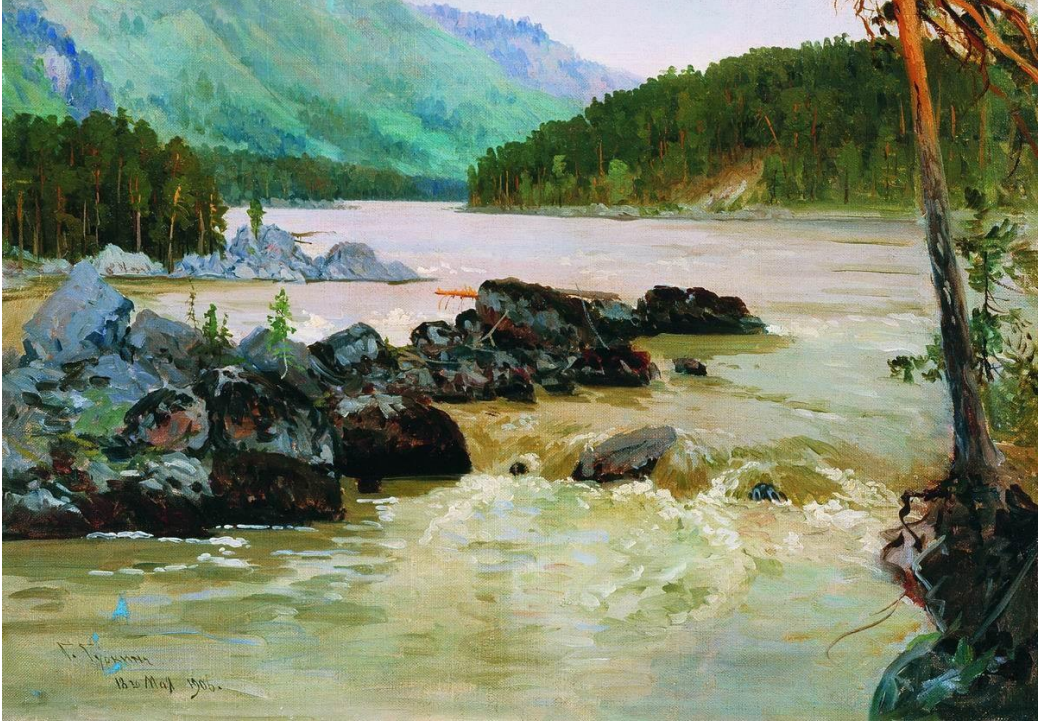
<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/o-muzee/onlajn-katalog/item/496-g-i-choros-gurkin> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/o-muzee/onlajn-katalog/item/496-g-i-choros-gurkin> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/posetitelyam/150-let-g-i-choros-gurkinu-v-2020-g/item/815-mongolskij-i-tuvinskij-periody-v-tvorchestve-g-i-choros-gurkina-1921-1925-gg> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

EKLER

Resim-1: G.İ. Çoros-Gurkin'in 1906 yılında yaptığı Katun Nehri'yle ilgili bir tablosu.

<https://ghmak.ru/collections/first-altai-painters/726-gurkin-katun178> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

Resim-2: G.İ. Çoros-Gurkin'in 1910 yılında yaptığı *Dağ Ruhlarının Gölü* adındaki tablosu.

<https://ghmak.ru/collections/first-altai-painters/28-gurkin-ozero-gornykh-dukhov> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

Resim-3: Çoros-Gurkin'in 1919 yılında yaptığı *Pagan Mitolojisi* ve *Erlık* isimlerindeki çizimleri.

Pagan Mitolojisi - 1919

Erlık - 1919

Kaynak: Gonçarık, "Графика Григория Гуркина", s. 106.

Resim-4: Çoros-Gurkin'in 1919 yılında çizdiği *Şaman Ayinine Başlama* adındaki tablosu.

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/o-muzee/onlajn-katalog/item/496-g-i-choros-gurkin> (Erişim: 12.12.2021)

Resim-5: Çoros-Gurkin'in 1895 yılında yaptığı *Gece Kurbanı*, *Şaman Ayini* adındaki resmi.

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/o-muzee/onlajn-katalog/item/496-g-i-choros-gurkin>
12.12.2021)

(Erişim:

Resim-6: Çoros-Gurkin'in *Çaçılga* isimindeki şaman törenine ait bir tablosu.

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/o-muzee/onlajn-katalog/item/496-g-i-choros-gurkin> (Erişim: 12.12.2021)

Resim-7: Çoros Gurkin'in *Kadın Şaman Muna* isimindeki çizimi.

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/o-muzee/onlajn-katalog/item/496-g-i-choros-gurkin> (Erişim: 12.12.2021)

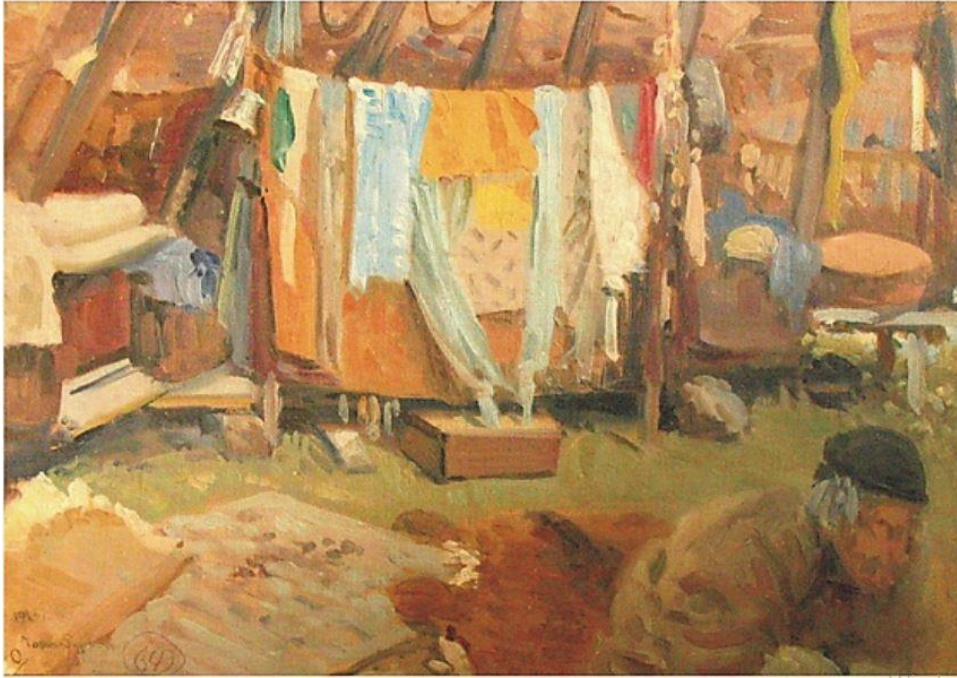

Resim-8: Çoros-Gurkin'in 1923 yılında yaptığı *Tuvalı Şaman* isimindeki resmi.

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/posetityam/150-let-g-i-choros-gurkinu-v-2020-g/item/815-mongolskij-i-tuvinskij-periody-v-tvorchestve-g-i-choros-gurkina-1921-1925-gg> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

Resim-9: Çoros-Gurkin'in 1923 yılında yaptığı *Şaman Çadırının İçi* isimindeki resmi.

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/posetityam/150-let-g-i-choros-gurkinu-v-2020-g/item/815-mongolskij-i-tuvinskij-periody-v-tvorchestve-g-i-choros-gurkina-1921-1925-gg> (Erişim tarihi: 12.12.2021)

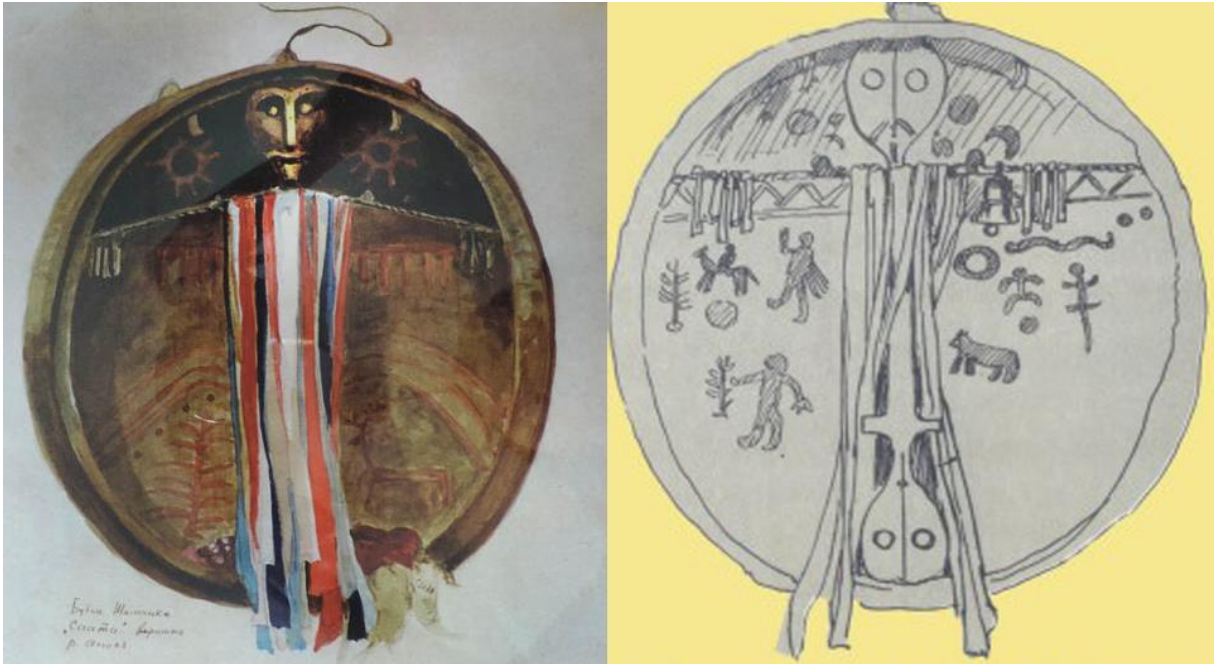
ALTAYLI RESSAM ÇOROS-GURKİN'İN ESERLERİNDE ALTAY ŞAMANİZMİ

Resim-10: Çoros-Gurkin'e ait bir Şaman betimlemesi.

<http://musey-anohina.ru/index.php/ru/o-muzee/onlajn-katalog/item/496-g-i-choros-gurkin> (Erişim: 12.12.2021)

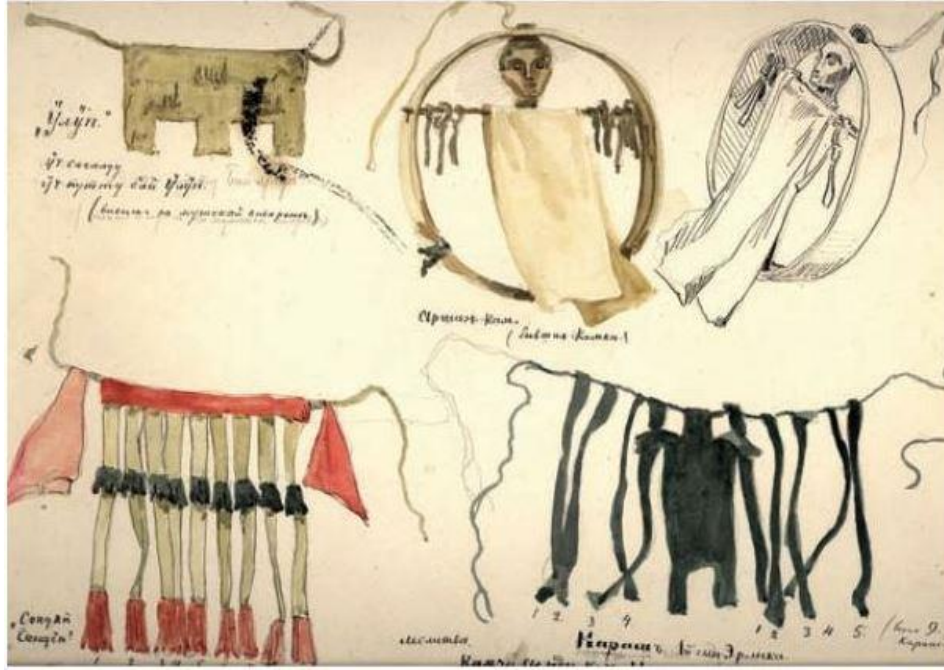
Resim-11-12: Çoros-Gurkin'e ait bir Şaman davulları/tefleri betimlemesi.

<https://ghmak.ru/collections/first-altai-painters/content/9-grafika> (Erişim Tarihi: 12.12.2021)

Resim-13: Çoros-Gurkin'in *Şaman Eşyaları* adını verdiği resmi.

Kaynak: Erkinova, Matoçkin, agm, s.117.

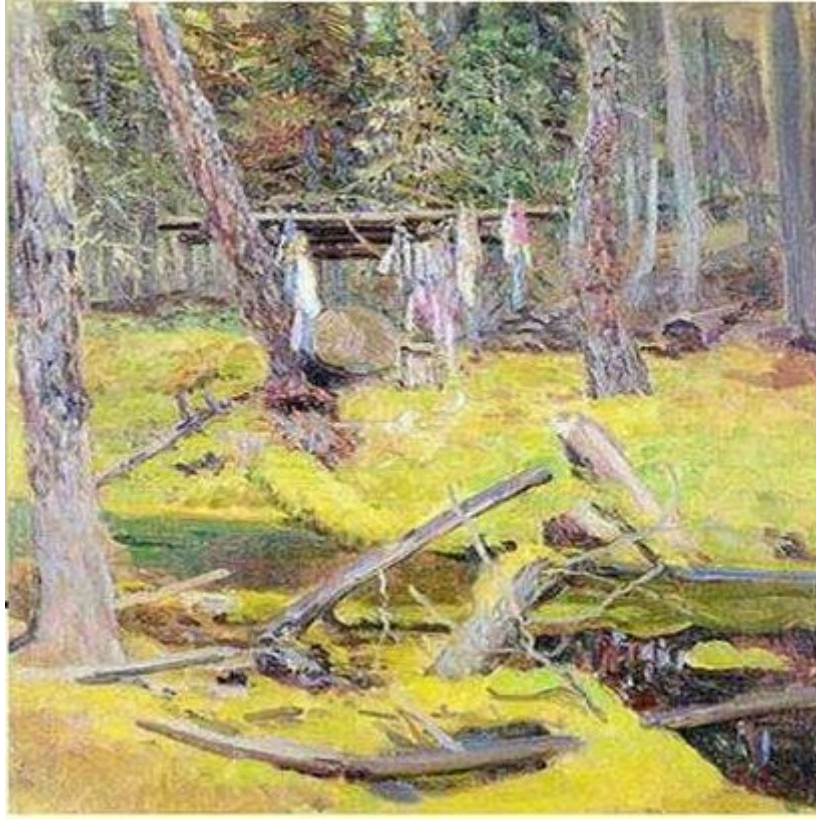
Resim-14: Çoros-Gurkin'in 1916 yılında çizdiği *Şaman Mezarı* isimindeki resmi.

<https://bigslide.ru/geografiya/48864-razrabotka-uroka-po-geografii-tradicii-i-obryadi-a.html>
12.12.2021)

(Erişim:

Resim-15: Çoros-Gurkin'in iskele tarzındaki Şaman mezarını betimlediği resmi.

<https://bigslide.ru/geografiya/48864-razrabotka-uroka-po-geografii-tradicii-i-obryadi-a.html>
12.12.2021)

(Erişim:

ÖZ

Bir insanın göz, kulak, burun, saç, diş ve muhtelif uzuvlarından yola çıkarak karakterinin ve ahlakının yorumlandığı ilme “kıyâfet ilmi” adı verilmiştir. Bedensel özelliklerinden kişinin huyunun ve yapısının analiz edilmesi halk inanışlarında çok eskiden beri var olmuştur. Osmanlı ilim dünyasında ilgi gören kıyâfetname türü eserler Osmanlı son dönemine kadar devam etmiştir. 1871-1922 arasında yaşayan Avanzade Mehmet Süleyman, muhtelif alanlarda eserler vermesinin yanında hayatının sonlarına doğru kıyâfet ilmi ile alakalı dört eser kaleme almıştır. Bunlardan ikisini telif etmiş, ikisini ise çeviri yapmıştır. İlk olarak ayaklar üzerine Ahvali'l-kadem adlı eserini kaleme alan Avanzade, eserinde aslında kadem ilmini tanıtmakta, bununla ilgili çalışmalar yapılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Daha sonra yüz doksan iki sayfa olan Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname'sini kaleme almıştır. Eserinde resimlere yer vermesinden dolayı “musavver” adını verdiği bu kitabında klasik kıyâfetname literatüründen farklı olarak ülkelerden, milletlerden, ırklardan, kadın ve aile yaşamından bahsederek çok yönlü bir külliyat oluşturmaya çalışmıştır. Avanzade'nin milletlere geniş bir şekilde yer vermesinde dönemin coğrafya anlayışının da etkisi söz konusudur. Öyle ki özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren Osmanlı ilim adamları Osmanlı dışındaki ülkelere ilgi duymuşlar, oralara gitmeye çalışmışlar, üzerine yazılar yazmışlardır. Avanzade bu anlayışın etkisiyle milletlerle ve ülkelerle ilgili kendisi hem müstakil çalışmalar yapmış hem de kıyâfetnamesinde buna geniş bir yer ayırarak ilm-i kıyâfete farklı açıdan yaklaşmıştır. Diğer tarafta yaşadığı dönemde var olan kadın tartışmaları bağlamında kendi görüşlerini dile getirmiş, Besim Ömer'den aldığı yazılarla da bunu desteklemeye çalışmıştır. Avanzade Mehmet Süleyman'ın ilm-i kıyâfet alanında en hacimli eseri olan Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname bu anlamıyla dönemin ilmi hayatının ve düşüncesinin tam içerisinde yer almakta, dönemin ruhunu yansıtmaktadır. Bahsedilen telif eserlerinden sonra bu alanda iki tercümesi bulunan Avanzade'nin kimden çeviri yaptığı hususu belirsizdir. İlk olarak 1917'de “Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima Ahlak ve Tebayi-i Beşerin Simadan Keşfi” adıyla bir eser tercüme eden Avanzade, Avrupa dillerinde mükemmel bir eser gördüğünü, bunun faydalı olacağını düşünerek tercüme etmeyi uygun gördüğünü eserinin başında yazdığı mukaddimede dile getirmektedir. Öyle görünüyor ki Avanzade bu eseri Johann Kaspar Lavater'den özetleyerek tercüme etmiş olup aslında bakıldığında Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname'sinin de bir özeti niteliğindedir. Diğer eseri “Ulum-ı Hafiyeden İlm-i Kıyâfet Sima ve Kıyâfet Vasıtasıyla Keşf-i Ahlak ve Tebayi” adıyla yaptığı bir tercümedir. Eserin müellifi belli olmamakla birlikte içerisinde Avanzade'nin bir eserine atıf yapılması bu tercümesinin Avrupa dillerinden yapılmamış olduğunu düşündürmektedir. Avanzade Mehmet Süleyman, ilm-i kıyâfet sahasına sadece simadan karakter analizi yapmayarak farklı bir yöntemle yeni bakış açısı getirmiştir. Bu çalışmada Avanzade'nin eserlerinin detaylı bir kritiği yapılarak bahsedilen anlayış ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece hem Osmanlı'da kıyâfet ilmine hem de Avanzade Mehmet Süleyman'ın biyografisine bir katkı sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıyâfetname, Avanzade Mehmet Süleyman, İlm-i Sima, İlm-i Kadem.

* Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, E-Posta: fatmaakin@hitit.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6649-2026.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KIYÂFET İLMİ: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

THE SCIENCE OF DRESS IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE EARLY 20TH CENTURY: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

ABSTRACT

The science in which a person's character and morals are interpreted by their eyes, ears, nose, hair, teeth, and various parts is called the "science of dress." The analysis of a person's temperament and disposition based on their physical features has long existed in popular belief. Clothing type works, which attracted attention in the Ottoman scientific world, continued until the last period of the Ottoman Empire. Avanzade Mehmet Süleyman, who lived between 1871 and 1922, wrote four works on the science towards the end of his life, in addition to works in various fields. He had two of them copyrighted while translating two other books by different scholars. Avanzade, who firstly wrote a book on feet titled "Ahvali'l-kadem", introduced the science of foot in his work and emphasizes the need for further studies on the topic. Later, he wrote "Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname", which is one hundred and ninety-two pages. In this book, which he called "Musavver" because he included pictures in his work, he tried to create a diverse corpus, unlike the classical dress code literature, by talking about countries, nations, races, women, and family life. Avanzade's broad coverage of nations is also influenced by the geography knowledge of the time. Starting with the reign of Abdulhamid II, Ottoman scholars were attracted by countries other than the Ottoman Empire, and they tried to visit such countries and wrote about them. Following this trend, Avanzade not only conducted independent studies of nations and countries, but also approached clothing science from a different perspective, giving wide coverage to this topic in his book. On the other hand, he expressed his own views in the context of debates around women that existed during his lifetime backing up his arguments with articles written by Besim Ömer. Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, the most comprehensive work of Avanzade Mehmet Süleyman in the science of dress, finds itself a solid place in the scientific life and thinking of the time while reflecting the spirit of the era. It is unclear who the two works Avanzade translated belonged to, having written his own copyrighted works. Avanzade, who firstly translated a work entitled "Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima Ahlak ve Tebayi-i Beşerin Simadan Keşfi" in 1917, mentions how he had come across an excellent work in European languages and that he had found it useful to translate it, in the introduction he wrote at the beginning of his work. It seems that Avanzade translated this work by Johann Kaspar Lavater summarizing it, which is in fact also a summary of Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname. The other work he translated is "Ulum-ı Hafiyeden İlm-i Kıyâfet Sima ve Kıyâfet Vasıtasıyla Keşf-i Ahlak ve Tebayi". Although the author of the work is unknown, the reference to a work by Avanzade suggests that this was not a translation from European languages. Avanzade Mehmet Süleyman brought a new perspective to the field of science of dress by performing character analysis not only by countenance, but by a different method. In this study, a detailed critique of Avanzade's works was undertaken to uncover the aforementioned sensibilities. This is intended to be a contribution to both the science in the Ottoman Empire and the biography of Avanzade Mehmet Süleyman.

Keywords: Kıyâfetname, Avanzade Mehmet Süleyman, Science of Countenance, Science of Foot.

GİRİŞ

Kıyâfet, Arapçada takip etmek, iz sürmek, Türkçe ve Farsçada ise kılık-kıyâfet, şekil gibi anlamlara sahiptir. İlm-i kıyâfet adıyla insanın dış görünüşünden iç özelliklerini anlamaya çalışan bir bilim zamanla gelişmiş, bunu icra eden kimselere "kayif" veya "kıyâfet-şinas" adı verilmiştir. Arap dünyasında Arap medeniyeti ve coğrafyasını da içine alan "firaset" tabiri kullanılmakta olup Türkler firasetin yalnızca insan bedeni ve ruhunu ele alan kısımlarını ele aldıklarından daha çok kıyâfet tabirini kullanmışlardır.¹ İnsanların dış görüntülerinden karakterlerini anlama hususu Batı'da ise "fizyonomi" şeklinde ifade edilmektedir.² Dolayısıyla ilm-i sima ile kişilik ve karakter özelliklerinin tespit edilmesi anlayışı her dönem ve coğrafyada var olmuştur.

Eski Yunan'da tıp alanında ilm-i kıyâfetten faydalanılmıştır. Yunan Hekim Hipokrat, insan vücudunu kan, balgam, safra ve sevda olarak sınıflandırmıştır. Eflatun, rivayete göre dağın tepesinde otururken, kendisiyle sohbet etmek isteyenleri önce dış görünüşlerine göre tasvir ettirmiş, neticede sohbeğe layık görürse o kişiyle görüşmüştür. İslami dönemde ise kıyâfet ilmi hakkında ilk eser İmam Şafii tarafından yazılmış, ondan sonra kıyâfetname geleneği tercüme ve telif eserlerle devam etmiştir.³ Türklerde ise kıyâfet ilmi özellikle siyasi hayatta, saraya köle ve cariye seçilirken kullanılmıştır. Görülen ilk eserler daha çok bir eserin içerisinde bölüm

¹ Mine Mengi, "Kıyâfetname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2002, s. 513-514.

² Mehmet Kırbıyık, "Kıyâfetname-i Cedide Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, Erzurum, 2009, s. 793-813.

³ Abdulkadir Erkal, "Kıyâfetnameler Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Erzurum 1999, s. 217-225; Ali Çavuşoğlu, *Kıyâfetnameler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 39 vd.

şeklinde. Bedr-i Dilşad'ın Muradnamesi aslında Kabusname isimli nasihatnamenin tercümesidir. Bu tercüme içerisinde “Genç Erkek Hizmetçi ve Cariye Satın Almak Hakkında” adlı kırkıncı bölüm kıyâfetname ilminin örneklerinden birisi olarak adlandırılmıştır. Benzer şekilde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname adlı eserinin beşinci bölümünde kıyâfet ilmi ile alakalı bir bölüm bulunmaktadır.⁴ İlk müstakil eser ise Akşemseddinzade Hamdullah Hamdi'nin manzum olarak kaleme aldığı Kıyâfetname'sidir. Bundan sonra çoğu tercüme olmakla birlikte ilavelerle telif eser niteliği az da olsa taşıyan kıyâfetnameler artarak devam etmiştir.⁵

Osmanlı son dönem aydınlarından olan Avanzade Mehmet Süleyman'a göre ise kıyâfetname türü yapıtlar insanların hayatlarını kolaylaştırması bakımından değerli eserlerdir. İnsanın alacağı içinde olduğu için birbirleriyle sürekli görüşmek zorunda kalan kimseler, karşısındaki kişinin dost veya düşman olup olmadığını dış görünüşü ile anlayabilmelidir. İlm-i kıyâfet vasıtasıyla bunu yapabilenler, insan ilişkilerinde başarılı olduklarından ticarete, sanayide, idarede ve siyasette muvaffak olurlar. Dolayısıyla kıyâfetname bir “ayna-yı beşeriye”dir. Avanzade, ilm-i kıyâfetin bu önemine rağmen kıyâfetname türü eserlerin kaleme alınmadığını belirtmektedir. Yazılan birkaç eserin de kıyâfetnameyi tam olarak yansıtmadığından şikâyet etmekte⁶ ve alandaki bu boşluğu doldurmayı planladığı anlaşılmaktadır.

Öyle ki Avanzade, doğrudan İlm-i kıyâfet ile ilgili ikisi telif, ikisi tercüme olmak üzere dört eser bırakmıştır. Bu anlamda ilk olarak 1331/1913'de ayaklar üzerinden insanın ahlakının keşfedilmesine yardımcı olacak “Ulum-ı Hafiyeden Ahvali'l-Kadem” adlı eserini kaleme almıştır. 1914'te telif ettiği “Ulum-ı Hafiyeden Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname” oldukça kapsamlı ve diğer örneklerine göre farklı bir kıyâfetnamedir. 1335/1917'de “Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima Ahlak ve Tebayi-i Beşerin Simadan Keşfi” adlı eseri tercüme etmiştir. 1336/1918'de ise “İlm-i Kıyâfet Sima ve Kıyâfet Vasıtasıyla Keşf-i Ahlak ve Tebayi” adlı bir tercümesi vardır.

“Ulum-ı Hafiyeden Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname”si daha önce Müjgan Çakır tarafından bildiri olarak değerlendirilmişse de bu sadece eserin ilim dünyasına tanıtılmasından ibarettir.⁷ Bunun dışında Avanzade'nin kıyâfet ilmine olan katkıları değerlendirilmemiştir. Oysa Avanzade'nin ilm-i kıyâfet türü eserlerinin detaylı bir incelemeye tabi tutulması, kıyâfetname literatürü ve Osmanlı son döneminde kıyâfet ahlakının anlaşılması açısından önemlidir. Çünkü Avanzade, ilm-i sima içerisinde oldukça farklı bir metot takip etmiş, eserlerinde insanların dış görünüşlerini yorumlama yanında milletlerden, ilimlerden, lisanlardan, coğrafyadan bahsederek çok yönlü eserler meydana getirmiştir. Seyyahlardan, ünlü âlimlerin eserlerinden alıntılar yapmış, bazı eserleri özetlemiştir.

Bu çalışmada Avanzade'nin ilm-i kıyâfet içerisinde gerek kendisinin telif ettiği gerek tercüme ettiği eserler karşılaştırmalı bir şekilde ve aynı zamanda Osmanlı son dönem olayları çerçevesinde ele alınacaktır. Böylece Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde kıyâfet ilminin içeriği Avanzade örnekleme üzerinden ortaya konulacaktır. Diğer tarafta Avanzade Mehmet Süleyman, bıraktığı eserlerle Türk kültür tarihinde önemli bir yer edinmiştir. 1871 yılında İstanbul Beşiktaş'ta doğan Avanzade, Beşiktaş Askeri Rüştiyesinde okula başlamış, Darülfünun Tıp Fakültesi Eczacılık tahsili almıştır. Mezun olduktan sonra kendi ihtisas alanında çalışma hayatına başlayan Avanzade, bir taraftan da muhtelif konularda eserler kaleme almıştır. 1922'de vefat edene kadar bilimden sanata her alanda verdiği eserler edebiyat ve kültür tarihinin kıymetli çalışmalarıdır. Nitekim telif ve tercüme olarak toplamda yüz otuz beş eser yayınlamıştır.⁸ Bu anlamda elimizdeki çalışma, Avanzade'nin biyografisine de katkı sunacaktır.

1. Avanzade Mehmet Süleyman'da İlm-i Kıyâfet

Avanzade Mehmet Süleyman'a göre ilm-i kıyâfet, çeşitli şekillerde ve alanlarda anlaşılmaktadır. Sadece kişinin dış görünüşünden yola çıkılarak karakter analizinin yapılması “azim ve na-kabil ta'mir ve telafi bir gaffettir”. Görünüşe aldanılmamasının bir lazıme-i hikmet ve basiret olduğunu dile getiren Avanzade, ilm-i kademi ortaya atmaktadır. Fransızcada “ayakkabını bana göster, senin nasıl bir adam olduğunu sana bildireyim” atasözünü tam olarak ifade edildiği üzere kadem ilmi, Batı'da ve aslında çok daha öncesinde Arap dünyasında bilinen bir ilimdir. Ancak Avanzade, önemli gördüğü böyle bir ilim ile ilgili Türkçede ne tercüme edilmiş ne de kaleme alınmış bir eser bulunmadığından yakınlıkla 1331/1913'de “Ulum-ı Hafiyeden Ahvali'l-Kadem” adlı

⁴ Müjgan Çakır, “Kıyâfet-nameler Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.5, S.9, İstanbul 2007, s. 333-350.

⁵ Erkal, *agm*, s. 217-225; Ali Çavuşoğlu, *age*, s. 43.

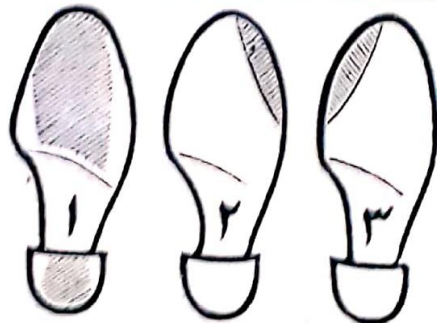
⁶ Avanzade Mehmet Süleyman, *Ulum-ı Hafiyeden Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1330/1914, s. 4-5.

⁷ Müjgan Çakır, “Kıyâfetname Edebi Türünün Tarihsel Gelişimi Bağlamında Avanzade Mehmed Süleyman'ın Kıyâfetnamesi Örneği”, *Perspectives on Ottoman Studies, Papers from 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, University of Zagreb, 2008, s. 281-285.

⁸ Avanzade'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Seher Erdoğan Çeltik, *Avanzade Mehmet Süleyman-Kültür ve Edebi Hayatımıza Katkıları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 6-9.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KIYÂFET İLMİ: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

eserini kaleme almıştır.⁹ On beş sayfa olan bu eserde insanın ayağının yapısından, yürüme şeklinden, ayakkabısının durumundan hareketle karakter analizi yapmıştır. Mesela düztaban kimselerin hayırsız olduğu, o gibi insanlardan uzak durulması gerektiğini belirtmektedir. Cahil bir adam rasgele adım attığından, ayakkabısı kötü bir şekil almakta, bu da o kişilerin cahilliğini göstermektedir.¹⁰

Örneğin, birinci şekle sahip olan kimse, gerek tabana ve gerek ökçenin yan taraflarına basmadan orantılı bir şekilde yürüdüğü için ayakkabının buraları muntazam olarak kalmaktadır. Böyle bir ayakkabıyı hikmet sahibi ve gayretli bir adam giyebilirdi. İkinci şekildeki dışa bastığı için ayakkabının yanları eskir. Bunlar garip fikirli insanlar olup işgüzarlardır. Üçüncü şekildeki ayakkabıyı içe basan birisi kullanmış olup kuvvetçe hafif bir insandır. Yürürken düşünen bu adamlar mütefekkir olmakla birlikte ahlakça ciddiye alınacak kimseler değildir.¹¹

Avanzade, 1332/1914'te "Ulum-ı Hafiyeden Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname" adıyla, yüz doksan iki sayfalık kıyâfetname alanında en hacimli ve en detaylı telif eserini yazmıştır. Eser, o dönemde önde gelen ve en çok Türkçe eser basan matbaalar arasında yer alan Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası'nda¹² tab olunmuştur. Diğer pek çok kıyâfetnameye göre oldukça farklı bir yol takip eden Avanzade, dünyadaki milletlerden bahsetmiş, onların dış görünüşlerini anlatmış ancak bunlardan hareketle karakter analizine gitmemiştir. Batı ile doğudaki ilm-i kıyâfet anlayışını harmanlamaya çalışmıştır. Bunda Avanzade'nin batı kaynaklarını okuması, konuya hâkim olması ve tercüme eserlerinin bulunması oldukça etkili olmuştur denilebilir.

Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamenin Giriş Kısmı

Avanzade, kıyâfet ilminin insanların hayatını kolaylaştırmak adına faydalı olacağını düşünmektedir. Buna rağmen Türkçede ilm-i kıyâfet alanında yazılan eserleri yetersiz bulmaktadır. Avrupa dillerinden biriyle yazılmış mükemmel bir eser gördüğünü, çok istifadeli bulunduğunu, bunun üzerine tercümesiyle kadın ve erkek okuyucularına hediye etmek amacıyla 1335/1917'de "Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima Ahlak ve Tebayi-i Beşerin Simadan Keşfi" adıyla bir çeviri gerçekleştirdiğini belirtmektedir.¹³ Eseri, Avrupa dillerinden tercüme ettiğini belirtmişse de kimden tercüme ettiği ile ilgili bilgi yoktur.

1336/1918'de ise "İlm-i Kıyâfet Sima ve Kıyâfet Vasıtasıyla Keşf-i Ahlak ve Tebayi" adıyla İtimad Kütüphanesi sahibi Seyyid Tahir tarafından neşredilen otuz altı sayfalık bir eseri tercüme etmiştir. Eserin yazarı

⁹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Ulum-ı Hafiyeden İlm-i Ahvali'l-Kadem*, Dersaadet, 1331/1913, s. 7 vd.

¹⁰ Avanzade Mehmet Süleyman, *Ahvali'l-Kadem*, s. 8 vd.

¹¹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Ahvali'l-Kadem*, s. 11.

¹² Detaylı bilgi için bkz: Osman Özen-Kemalettin Kuzucu, "Türk Basın Tarihinde Artin Asaduryan Matbaası ve Matbaada Basılan Süreli Yayınlar", *Erdem*, S. 71-72, Ankara, Aralık 2016-Haziran 2017, s. 117-138.

¹³ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima Ahlak ve Tebayi-i Beşerin Simadan Keşfi*, İstanbul, 1917, s. 4.

hakkında bilgi yoktur. Ayrıca hangi dilden tercüme ettiği de belirsizdir. Müellif, eserin ayaklarla ilgili olan kısmında Avanzade Mehmet Süleyman'ın Ulum-ı Hafiyeden İlm-i Ahvali'l-Kadem adlı eserine atıf yapmıştır.¹⁴ Buna bağlı olarak eserin bir Avrupa dilinden çevrilmeye ihtimali güçlü görünmektedir. İçerik olarak bakıldığında da bu eserin milletlerle ilgili kısmı, kendi telif eserinin bir özeti niteliğindedir.

Muhtelif alanlarda eser veren Avanzade'nin ilm-i kıyâfet sahasına yönelmesinin en önemli sebebi kendisinden önceki kıyâfetnameleri yetersiz görmesidir. O'na göre, yazılan kıyâfetnamelerde dünyadaki çeşitli milletlerle ilgili bilgiler verilmemiş ya da az verilmiştir. Öyle ki Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde milletlerden bahsetmesinden ve resimlerle bunu detaylandırmasından dolayı çalışmasının kıymetinin arttığı fikrindedir. Hatta böyle bir metodun ilm-i kıyâfet için daha pratik ve faydalı olacağı anlayışında olan Avanzade, eserine bu sebepten "Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname" adını verdiğini belirtmiştir.¹⁵ Bununla birlikte kıyâfet ilminin önemli özelliklerinden birisi insanın dış görünüşüne bağlı olarak karakter yorumlamasının yapılmasıdır. Avanzade, telif eserinde klasik kıyâfetname türünden farklı olarak dış görünüşten yola çıkarak karakter analizi yapma yoluna gitmemiştir. Bu durum Avanzade'yi diğerlerinden ayıran bir husus olarak değerlendirilebilmekle birlikte böyle bir yöntemi, yazarın kendisinin özellikle tercih ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki kendisi bunu, Halid Ziya Bey'in mukaddimesinin ilm-i sima ile ilgili kısmından bahsettiği yerde açıklamaktadır. Avanzade, Halid Ziya'yı eleştirerek kıyâfetname türü eserlerin yalnız sima tasvirini olmadığını, daha kapsamlı ve mufassal eserler olduğunu dile getirmiştir.¹⁶

Bununla birlikte konuyla ilgili tercüme eserleri insanın dış görünüşünden karakter analizi yapılan eserlerdir. İlm-i Kıyâfet adlı tercümesinde, yüz-baş, gözler, kulaklar, burun, ağız ve dudaklar ayrı ayrı ele alınmış, insan mizacı ile ilgili yorum yapılmıştır.¹⁷ İlm-i Sima tercümesi de insanın dış görünüşünden daha detaylı yorumların yapıldığı bir eserdir. Öyle ki diğerinden farklı olarak saç, sakal, yürüyüş, ses, feryad, kırışıklıklar, simadaki benekler hakkında bölümler vardır. Ama hepsinden farklı olarak onuncu kısımda insanlarla hayvanlar arasındaki benzer yönlerden yola çıkarak karakter analizi yapılmıştır. Örneğin, papağan burunlu olup çeneleri de geriye kaçık olan kimseler kendi kelimelerine fazla bir ehemmiyet vermeksizin bol bol konuşmayı sevmekte, az düşünmekte, hodfuruşturlar analizinde bulunmaktadır.¹⁸

Avanzade'nin ilmi sima ile ilgili ele aldığı eserlerde dikkat çeken bir husus, dönemin var olan ilim anlayışı ile bağlantılı hareket etmesidir. Nitekim o dönemde coğrafya kitaplarının sayısında bir artış yaşanmış, Afrika, Asya, Japonya gibi ülkeler Osmanlı coğrafyacılarının dikkatini çekmiştir. II. Abdülhamid döneminde bu ülkelere uzmanlar gönderilerek raporlar hazırlanmış, önemli bir kısmı da kitap halinde basılmıştır. Bu merak Osmanlı aydınlarını ülkeler hakkında Avrupa dillerinden tercüme yapmaya iterken bir taraftan da bizzat kendileri Osmanlı toprakları dışındaki yerlere geziler düzenlemiş, seyahatnameler kaleme almışlardır.¹⁹ Avanzade Mehmet Süleyman da bu akımın etkisiyle dünya ülkeleri ile ilgili müstakil eserler kaleme alması yanında, Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde eserin büyük kısmını dünyadaki çeşitli milletlere ve ülkelere ayırmıştır. Benzer şekilde İlm-i Kıyâfet tercümesinde de eserin bir kısmı milletlerden bahsetmektedir. Bu anlamda Avanzade'nin eserleri, milletleri ve ülkeleri coğrafi bir tasnife tabi tutarak sistemli bir şekilde ilerlemektedir. Asya'nın kuzeyinde bulunan Norveçya, İsveçya, Rusya Laponları, Samuidler, Ustiyaklar, Eskimolar hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra Asya kıtasına doğru geçerek Tatarlar, Çinliler, Japonlar, Malezyalılar ve Araplar hakkında detaylı bilgiler verirken İranlılar, Yahudiler, Rumlar, Avrupalılar ile Afrikalılar hakkında daha az bilgi sunmuştur.

Avanzade, Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde, bahsettiği millet ve ırklarla ilgili resimler de eklemiştir. Örneğin, zencilerle ilgili bahsinde örnek resim koymuştur.²⁰

¹⁴ Avanzade Mehmet Süleyman, *Ulum-ı Hafiyeden İlm-i Kıyâfet Sima ve Kıyâfet Vasıtasıyla Keşf-i Ahlak ve Tebayi*, Kader Matbaası, İstanbul, 1336/1918, s. 19.

¹⁵ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 6.

¹⁶ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 18.

¹⁷ Avanzade Mehmet Süleyman, *İlm-i Kıyâfet*, s. 4-17.

¹⁸ Avanzade Mehmet Süleyman, *İlm-i Sima*, s. 53 vd.

¹⁹ *Osmanlı Coğrafya Literatürü: History of Geographical Literature During the Ottoman Period*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 2000, s. XLVII.

²⁰ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 17.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KIYÂFET İLMİ: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

Zaman zaman milletler ve ırkların kıyâfetlerini ve giyiniş tarzlarını göstermek amacıyla resimler eklemiştir. Örneğin Hindiçini kıyâfetlerini gösterdiği bir çizimi aşağıdaki gibidir.²¹

Avanzade'nin eserleri bu anlayışıyla adeta ilm-i sima kategorisinden sıyrılmakta, milletlerle ilgili çeşitli bilgilerin verildiği didaktik çalışmaları andırmaktadır. Öyle ki milletlerin dış görünüşleri yanında dini yapıları, sosyo-ekonomik hayatları, yönetim şekilleri, coğrafi yapıları hakkında ayrıntılı ve çok yönlü bilgiler içermektedir. Avanzade milletler hakkında bilgi verirken kendi görüşlerini de dile getirmiştir. Bazen bahsettiği milletlerin dış görünüşlerinden hareketle çirkinlik-güzellik şeklinde yorumda bulunmuştur. Örneğin, Tatar milleti içerisinde Kalmukları çirkin olarak betimlemiştir. Çünkü gözleri küçük ve arası beş-altı parmak genişliğinde, burunları hem küçük hem ezik olduğundan burun delikleri “adeta fen-i ulviyelerinde açılmış iki delik” şeklindedir. Osmanlı toplumunda güzellik algısına göre her uzuv “evsat” yani orta düzeyde olmalıydı. Dolayısıyla Kalmuklara dair çizilen portre Osmanlı güzellik algısını karşılamadığından Avanzade tarafından çirkin olarak addedilmişlerdir. Buna karşılık Çerkeslerin ve Moldovalıların diğer kavimlerle münasebetlerinden dolayı güzelleştğini düşünmektedir.²²

Avanzade'nin ilm-i sima anlayışında ülkeler ve milletlerle ilgili bu kısımlar her ne kadar ilm-i kıyâfet içerisinde fazla detay olarak görülüyorsa da O'nun kıyâfetname anlayışıyla uyumludur. Nitekim O, kıyâfetnameleri, yalnızca simadan karakter analizine gitmekten çok daha fazla olarak etraflı ve kapsamlı eserler olarak addetmektedir. Diğer tarafta Avanzade'nin Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinin milletlerle ilgili kısmı, ülkeler ve halklarla alakalı çeşitli kitaplardan ve özellikle seyahatnamelerden bilgilerin toplandığı, öğretici bir makale olarak da görülebilir. Zaten kendisi de İranlılarla ilgili bahsinde böyle bir yaklaşımı olduğunu vurgulamıştır. Şöyle ki İran bölgesinin Osmanlı topraklarına yakın olmasından dolayı halkının kısmen tanındığını, ancak kendisinin bu makaleyi yabancı kitaplardan iktibas ettiği bilgilerle zenginleştirdiğini belirtmiştir. Böylece yabancıların Osmanlı Devlet'inin komşularına bakış açısını ortaya koymasının bakımından bunun önem arz ettiğinin altını çizmiştir.²³

Avanzade Mehmet Süleyman milletlerle ilgili kısımları, muhtemeldir ki okuduğu eserlerden derlemiştir. Özellikle seyyahları sıklıkla kullanmış, bunların da isimlerini zikretmiştir. Tavernier Seyahatnamesinden ve Marco Polo'dan sık sık bahsetmiştir. Araplarla ilgili bölümde Arapların yaşam biçimlerini, sanat ve bilgi birikimlerini, dış görünüşlerini, doğu ve batı senteziyle anlatan Gustave Le Bon'u kullanmıştır. Rumları anlattığı yerde bir Tevarih-i Osmani'den faydalanmıştır. Jean Chardin seyahatnamesini Çinliler ve Tatarlar kısmında kullanmıştır. Bilgi verdiği bölgelerde görev olarak bulunan kimselerin yazdıklarından da faydalanmıştır. Örneğin, Tataristan bölgesinde birkaç sene geçiren Rusya orduları sertabibinin yazmış olduğu mektupları kullanmıştır.

Dolayısıyla pek çok kaynaktan oluşturduğu eserlerinde kaynaklarını karşılaştırmalı bir metotla kullanmış, bir eserin verdiği bilgilerin doğruluğunu başka çalışmalarla tasdik etme yolunu tercih etmiştir. Çinlilerle ilgili kısımda Janhugut'un bilgilerini Dampiye ve diğer birkaç seyyah ile mukayese ederek genel bir sonuca ulaşmıştır.²⁴ Başka bir yerde Astarvi'nin Hüzmüzlülerden bahsederken, erkeklerinin bir kadem uzunluğunda kola renginde kıllarla kaplı öküz kuyruğuna benzeyen kuyruğa sahip olduğu bilgisini başka seyyahlarla karşılaştırmıştır. Marco Polo'da da benzer bir kaydın geçtiğini ancak daha sonra yayınlanan “Fürmüz Hatratı” adlı eserde böyle ilginç bir bilginin hiç geçmediğini tespit etmiştir.²⁵

²¹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 16.

²² Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 38.

²³ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 65.

²⁴ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 43.

²⁵ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 56.

Avanzade eserlerinde yaşadığı dönemin güncel tartışmalarını işlediği başka bir konu kadın ve ailedir. Tanzimat döneminden itibaren Batı'da Fransa, Amerika, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde kadın hakları ile ilgili faaliyetler başlamıştır. Dünyada ve özellikle Avrupa'da kadınlar hakkında bu tür çalışmalar yapılırken Batı etkisinin arttığı özellikle Tanzimat döneminde Osmanlı kadınları için de özel okullar açılmış, 1869 Maarif Nizamnamesi ile altı-on bir yaş kızlara sıbyan mektebi zorunluluğu getirilmiştir. Kadınların eğitim alanında yer alması ve batıyı yakından takip etmesi sonucunda Osmanlı kadınlarının batılı gibi olmaya başlamasıyla Müslüman aile kavramı sorgulanmaya başlanmıştır. Özellikle edebiyatta roman ve tiyatro türü eserlere konu olmaya başlayan aile kavramı ve kadınların konumu ile ilgili makaleler yazılmıştır.²⁶ Bunların yanında kadınlar dernekler kurarak, dergi ve gazeteler çıkararak özellikle basın yoluyla haklarını talep etmeye çalışmışlardır.²⁷ Bu durum Avrupa ile Osmanlı kadınlarının karşılaştırılmasına yol açmıştır.

Şemsettin Sami, Fatma Aliye ve Ahmet Mithat Efendi gibi yazarlar Avrupalı kadınlar hakkında bilgi verirken aslında İslam kadınının birçok hakka sahip olduğunu altını çizmişlerdir. Benzer çizgide olan Avanzade, Osmanlı Türk-kadınının Batılılaşma etkisiyle geleneksel durumunu kaybedeceği endişesiyle yazılar kaleme alıp dönemin değişen kadın anlayışını eleştirerek “İslam kadını” algısı üzerinde durmuştur. Avanzade Nevsal-i Nisvan adlı kadınlara yönelik çıkardığı yıllıkta, “Kadın Esrarı” adlı eserinde, gazete ve dergilerde yayınladığı yazılarında kadınlarla ilgili fikirlerini dile getirmiştir.²⁸ İlm-i kıyâfet anlayışı çerçevesinde de Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde “kadın” başlığı altında Avrupa ve Osmanlı kadınına karşılaştırmıştır. Diğer eserlerinde vurguladığı düşüncelerini burada özetlemiş, zaman zaman da “Kadın Esrarı” adlı eserine atıf yapmıştır.²⁹

Avanzade, Avrupa'daki feminist hareketlerden örnekler vererek kadınların kamusal alanda var olmasını savunmuştur. Bununla birlikte kadınların ev yaşamı ve aile hayatı içerisindeki rollerine daha fazla önem atfettiği görülmektedir.³⁰ Bunu Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde kadının fiziki ve ruhsal yapısıyla açıklamaktadır. Kadınları her zaman erkeklerle birlikte var eden Avanzade, kadının bir erkeğin hayatında olması gereken bir varlık olduğunu vurgulamıştır. Kadının az düşündüğünü, hassas olduğunu, tefekkür, muhakeme ve tetkike gücünün yetmediğini, bu nedenle de erkeğe ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. O'na göre kadının yegâne saadeti, çocuk doğurmak ve bunu ümitler, muhabbetler ve amellerle büyütme, kadın bir işte çoğunlukla teferruata girerken, erkek bunu daha pratik bir şekilde neticesine bakarak çözer. Erkekler yağmurda yıldırımdan korkmazken kadınlar yıldırımın yaklaştığını görür görmez korkup titreye titreye erkeğin kollarına sarılır. Erkeğin tebessüm ettiği bir şeye kadın kahkahalarla güler, tek kalınca ağlar, ağlarken feryat-figan eder, bununla beraber imanları erkeklerinkinden daha fazladır. Kadın, erkeğe göre daha sabırlı, merhametlidir. “Kadın kitab-ı insaniyete tezyil edilmiş bir cüz-i sanidir” diyen Avanzade, kadının yalnız erkekle yaşayabileceğini, erkeğin de kadın ile var olabileceğini ifade etmiştir.³¹ Dolayısıyla evlilik kurumuna ve burada kadına ayrı bir önem atfetmektedir.

Dönemin kadın çalışmaları konusunda önde gelen isimlerinden olan Fatma Aliye, kadının modernleşmesinden yana bir tavır takınırken bunu İslamın kurallarıyla birleştirmeye çalışarak kadının iyi bir eş ve anne olması gerektiğinin altını çizmiştir.³² Avanzade durumu, “bir kadın, hanesinde ailesi dâhilinde bulunmalıdır. Kadının hanesi haricinde bir vazifesi yoktur. Bu kadar sade bir şeyi birtakımları uzattıkça uzatmakta, bunu bir mesele-i mühimme ve muazzama addederek halline çalışmakta ve bu uğurda ciltlerce kitaplar vücuda getirmektedirler. Bunların fık ve arzusuna kadın da erkek gibi olmalı imiş. Erkek ne türlü hukuka malik ise kadın da onlara malik olmalı imiş. Aralarında “müsavat” bulunmalı imiş. Evvela hukuk başka, vazife başkadır. Bir kadın erkek gibi bazı hukuk-ı medeniye malik olabilir. Fakat bu hukuka nailiyetle vezaif-i aileden tecerrüd etmesi lazım gelmez” şeklinde özetlemiştir.³³

Bu konuda ilm-i sima ile ilgili eklediği analizi, kadın ve erkek başı arasındaki farkın kadın-erkek eşitliğine izin vermeyeceği şeklindeki yorumudur. Öyle ki O'na göre, kadın ve erkek başı boyut olarak birbirinden bir hayli farklı olup erkeklerin başları daha büyüktür. Bu durum erkeklere avantaj sağlayarak ilim ve bilim konusunda kadınlara göre daha zeki olmalarına yol açmıştır. Kadınların dimağları başlarıyla orantılı olarak daha geç algılayacağından onlara özel okullar açılmışsa da erkekler kadar ilerleyememişlerdir.³⁴ Avanzade, eserinin

²⁶ Meral Demiryürek, “Müslüman Türk Kadın Dergilerinin Kadın Meselesine Osmanlı ve Rus Emperyal Bakışları: Alem-i Nisvan, Kadınlar Alemi, Kadın”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi İsmail Gaspralı Özel Sayısı*, C. 11, S. 4, 2014, s. 186-209. Meral Altında, *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 181 vd.

²⁷ Müşerref Avcı, “Osmanlı Devlet’inde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.55, Erzurum 2016, s. 225-254.

²⁸ Beyhan Kanter, “Meşrutiyet Döneminde Kadın Hakları Savunuculuğunda Gelenekçi Bir Yazar: Avanzade Mehmet Süleyman”, *Erdem*, S. 63, Ankara 2012, s. 130-150.

²⁹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 97 vd.

³⁰ Kanter, *agm*, s. 146.

³¹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 125.

³² Fatma Aliye Hanım, *Nisvan-ı İslam*, haz: Prof. Dr. Hülya Argunşah, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 24.

³³ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname* s. 99.

³⁴ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname* s. 103.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KIYÂFET İLMİ: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

bir bölümünü bu yorumunu desteklemeye ayırmış, yabancı kaynaklardan da alıntılar yaparak düşüncesini ispatlamaya çalışmıştır. Kadının erkekte zekâ olarak aşağı bir konumda bulunması yanında kadın-erkek ilişkileri üzerinden iki tür arasındaki farkları yazmıştır.

Avanzade Mehmet Süleyman'ın ilm-i sima türü eserleri kaleme alırken bu alanı doğu ve batı arasında sentezlemeye çalıştığı görülmektedir. Öncelikle kavramsal olarak batıdaki anlayışı, Osmanlı kıyâfet ahlakına yaklaştırmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Nitekim “fizyonomi” kavramını “eşgal ve alaim-i vech” diye kabul ettiğini, bundan sonra gerektiğinde fizyonomi kelimesini kullanacağını ifade etmiştir.³⁵ Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde “Ailelerin Fizyonomisi” ve “hastalıkların fizyonomisi” adıyla başlık açmış, “ilm-i sima” yerine “fizyonomi” kavramını tercih etmiştir.

Eserlerinin önemli bir kısmında Avrupa'da önemli bilim adamlarının eserlerini kullanmıştır. Örneğin Charles Darwin'i insan başını anlattığı yerde kullanmıştır.³⁶ İnsan aklı ile ilgili bilgi verdiği bir bölümde Kant'ın eserine atıf yapmıştır.³⁷ İnsan fizyolojisi üzerine Avrupa'da önemli çalışmalar yapan Johann Kaspar Lavater³⁸ ise Avanzade'nin sık sık başvurduğu kaynaklar arasındadır. Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde, İngilizlerden bahsettiği yerde dipnot vererek Lavater'den aynen tercüme ettiğini beyan etmesi,³⁹ Lavater'in kendisini okuduğunu göstermektedir.⁴⁰

Lavater'in eseri incelendiğinde ise Avanzade'nin özellikle insanın doğası ile ilgili yazdığı kısmı da ondan aldığı söylemek mümkündür. Avanzade de geçen insanın “mahlukat-ı arziyyenin en eşref ve mümtaz”, “bütün kuvvet-i tabiiyet insanda tecemmu ve temessül etmiş”, “hilkatin bir mecmua-i bedi'i, bir hülasa-i rengi” varlık olduğu ibareleri⁴¹ Lavater'den özetlenmiştir.⁴² Dünyada sadece insanların “hayat hayvanı, hayat fikri, hayat ahlakı” olarak üç farklı hayat çeşidini birleştirdiği fikri de yine Lavater de geçmektedir.⁴³ Bu bağlamda aslında Avanzade'nin “Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima Ahlak ve Tebayi-i Beşerin Simadan Keşfi” adlı tercümesi incelendiğinde eserin başında insan mevcudiyetini üç kısma ayırması Lavater'den alınmıştır. Avanzade'nin bu eseri, muhtemeldir ki Lavater'in eserinin belirli kısmının özetlenmiş bir tercümesidir. Nitekim Avanzade, çevirdiği bazı eserleri doğrudan tercüme etmek yerine kitabı özetlemeyi tercih etmekteydi.⁴⁴ Şu halde Avanzade Mehmet Süleyman'ın telif eseri olan Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesini oluştururken ilm-i kıyâfet ile ilgili okuduğu eserleri özetleyerek tercüme ettiğini söylemek mümkündür.

Avanzade, eserlerinde ilm-i simanın bir bilim olduğunu onun tarihselliğini ve gerçekliğini sorgulayarak kanıtlamaya çalışmıştır. Öncelikle bir kişinin hal ve hareketlerinde yapmacık davranışlarla kendisini gizleyebileceğini reddederek çehresini arzu ettiği gibi tanzim edebilen en yetenekli kişilerin bile ilm-i simadan kaçamayacağını, bunların tecrübeleri, ilm-i simayı bilen kişiler tarafından her zaman tahlil edilebileceğini belirtmiştir.⁴⁵ Bununla birlikte telif eseri olan Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinde özellikle milletlerin siması ile ilgili bilgi vermişse de analiz kısmını eksik bırakmıştır. Bunu “en aşikar, en mütemeyyiz çehrelerden mürekkep bir külliyyat teşkil edecek, sima-i şinasanın ihmal edemeyeceği eşgal-i milliyeyi muhtevi hemen mükemmel derecesinde bir silsile-i tasavvur vücuda getireceğiz” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁶ Bunun yanında Avanzade, başka bir yazarın makalelerine de yer vererek eserini kendisinin de söylediği gibi bir külliyyata dönüştürmek istemiştir denilebilir. Öyle ki “Kadın” ve “Mizaç” başlığıyla Doktor Besim Ömer'in⁴⁷ iki makalesine yer ayırmıştır.⁴⁸

³⁵ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 154.

³⁶ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 106.

³⁷ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 125.

³⁸ Johann Kaspar Lavater, Batı'da fizyonomi alanında önde gelen isimlerden birisi olup 1741'de Almanya'da doğmuş, ailesinin yönlendirmesi ile tıp alanında eğitim görmüştür. Ancak Lavater'in çocukluğundan beri insanların fizyonomisi ile ilgili düşünceleri var olmuş, 1772'de “John Caspar Lavater on Physiognomy” başlıklı yazısıyla da bu alanda dikkat çekmiş, tebrikler almıştır. Fizyoloji üzerine yaptığı bu çalışması o dönemde başka dillere çevrilmiştir. Joan K. Stemmler, “The Physiognomical Portraits of Johann Casper Lavater” *The Art Bulletin*, V.75, N.1, 1993, p. 151-168.

³⁹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 151.

⁴⁰ Eser, Osmanlı döneminde, Yusuf Halis tarafından 1839'da Fransızca'sından Türkçe'ye özet şeklinde “Kıyâfetnam-i Cedide” adıyla tercüme edilmiştir. Kırbıyık, *agm*.

⁴¹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 90.

⁴² John Caspar Lavater, *Essays on Physiognomy*, London, s. 6.

⁴³ Lavater, *age*, s. 6.

⁴⁴ Muhtelif alanlarda verdiği telif eserlerin yanında Avanzade, kırk üç tane edebi ve on ilmi olmak üzere yaklaşık elli üç adet tercüme yapmıştır. Eshabil Bozkurt, “Meşrutiyet Dönemi'nde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Avanzade Mehmet Süleyman”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 37, S.2, Sivas 2013, s. 49-63.

⁴⁵ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 20-24.

⁴⁶ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 131.

⁴⁷ Doktor Besim Ömer, 1862'de İstanbul'da dünyaya gelmiş, 1879'da Kuleli Askeri Tıbbiyesinden, 1885'de de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olmuştur. O dönemde uzmanlık eğitimi tamamlayan doktorlardan bazıları seçilerek Avrupa'ya gönderilmekteydi. Besim Ömer de bu doktorlardan birisi olarak Fransa'ya gitmiştir. 1891'de Avrupa'daki eğitimini tamamlayarak yurda dönmüştür. Pek çok kamu görevinde, cemiyetlerde ve sivil toplum örgütlerinde görev alan Besim Ömer, sihi alanda kitaplar yazmış, çeşitli konularda makaleler kaleme almıştır. Eserlerinde izdivaç, aile, çocuk hastalıkları, mektepler, kaphıcalar, doktorlar, nüfus, kadın hastalıkları, doğum işleri vb gibi muhtelif konuları işlemiştir. Sabahattin Özdemir, *Besim Ömer Paşa (1862-1940)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk

SONUÇ

Firaset ilminin bir parçası olan kıyâfet ilmi, tarihin çok eski dönemlerinden itibaren var olmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarından itibaren de gerek tercüme ve gerek telif eserlerle kendini göstermiştir. İnsanların dış görünüşünden yola çıkarak karakterlerinin analiz edildiği kıyâfetnameler mensur ya da manzum olarak kaleme alınmışlardır. Osmanlı son dönem aydınlarından olan Avanzade, kıyâfet ilmi ile alakalı dikkate değer eserler bırakmıştır ki iki telif iki tercüme eseri vardır. İlk olarak ayaklar üzerinden insanı analiz etmek üzerine Ahvali'l-kadem adlı eserini kaleme almıştır. Oldukça kısa tuttuğu bu eserinde aslında konu hakkında gördüğü ve okuduğu eserleri derlemiş ve özetlemiş izlemi uyandırmaktadır. İlm-i kıyâfet ile alakalı asıl telif eserini bundan hemen sonra 1914'te Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname adıyla yüz doksan iki sayfa yazmıştır. Kıyâfetname anlayışından farklı bir tarzda kaleme aldığı bu eseri ise aslında ansiklopedik bir çalışma ya da günümüz ifadesiyle bir makaleyi andırmaktadır. Milletlerle ve ülkelerle ilgili verdiği bilgileri seyyahlardan toplamıştır. Bunun yanında kadın ve aile meseleleri gibi dönemselsel konuları işlemiştir. Besim Ömer'in "Kadın" ve "Mizaç" başlıklı iki mekalesine yer vermiştir.

Avanzade konuyla ilgili çeviri eserlerini ise teliften sonra yapmıştır. 1917'de yaptığı İlm-i Sima tercümesinin başında ise Avrupa dillerinde yazılmış mükemmel bir eser gördüğünü ve bunu tercüme ettiğini belirtmiştir. Akabinde bahsettiği şeyler ise tercümenin Lavater'den alındığı, hatta onun eserinin belirli bir kısmının özeti olduğunu düşündürmektedir. Avanzade'nin Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesini kaleme alırken Lavater'den yaptığı özetleri tercüme olarak bastırması olabileceğini söylemek de abartı olmayacaktır. Diğer tercüme eseri ise bir Avrupa dilinden yapılmamış gibi görünmektedir ki eserin içeriğinde Avanzade'nin kendi eseri "ilmül-kadem"e atıf yapılmıştır. Eser detaylı incelendiğinde de aslında telif kıyâfetnamesi olan Musavver ve Mükemmel Kıyâfetnamesinin bir özeti olduğu tahmin edilebilir.

Avanzade, kıyâfet ilmi ile alakalı olarak batı ile doğuyu harmanlamaya çalışmıştır. Lavater'i adeta örnek alması, çoğu yerde onun fikirlerini özetlemesi ve fizyonomi kavramını kullanması bunun somut örneklerindedir. Tüm bunlar onun Kıyâfetname türü bir eseri, sadece simadan karakter analizi olmadığı şeklinde gördüğünü göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı son dönem kıyâfetname anlayışının ilk örneklerine göre epey farklı bir döneme girdiğini söylemek mümkündür. Avanzade'nin eserleri düşünüldüğünde kıyâfetnameler artık çok yönlü, didaktik eserler olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

Avanzade Mehmet Süleyman, *Ulum-ı Hafiyeden Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul, 1332.

Avanzade Mehmet Süleyman, *Ulum-ı Hafiyeden İlm-i Ahval'il-Kadem*, Levsin Matbaası, İstanbul, 1331.

Avanzade Mehmet Süleyman, *Ulum-ı Hafiyeden İlm-i Kıyâfet Sima ve Kıyâfet Vasıtasıyla Keşf-i Ahlak ve Tebayii*, Kader Matbaası, İstanbul, 1336.

Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima Ahlak ve Tebayii Beşerin Simadan Keşfi*, İstanbul, 1917.

ALTINDAL, Meral, *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.

AVCI, Müşerref, "Osmanlı Devlet'inde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 55, Erzurum 2016, s. 225-254.

BOZKURT, Eshabil, "Meşrutiyet Dönemi'nde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Avanzade Mehmet Süleyman", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 37, S. 2, Sivas 2013, s. 49-63.

ÇAKIR, Müjgan, "Kıyâfet-nameler Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 9, İstanbul 2007, 333-350.

ÇAKIR, Müjgan, "Kıyâfetname Edebi Türünün Tarihsel Gelişimi Bağlamında Avanzade Mehmed Süleyman'ın Kıyâfetnamesi Örneği", *Perspectives on Ottoman Studies, Papers from 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, University of Zagreb, 2008, s. 281-285.

Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013. Özellikle tıp literatüründe bazı alanlarda ilk çalışmaları Besim Ömer yapmıştır. İlk prematüre bebek bakım kitabı bunlardan bir tanesidir. Osmanlı İmparatorluğunda ilk doğum hastahanesini uzun uğraşlar sonucunda 1894'te açmıştır. Yasemin İşil Ülman, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Aydın Portresi (1861-1940) Dr. Besim Ömer Akalın", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, C.10-11, s. 435-464.

⁴⁸ Avanzade Mehmet Süleyman, *Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname*, s. 156.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KIYÂFET İLMİ: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

ÇELTİK, Seher Erdoğan, *Avanzade Mehmet Süleyman-Kültür ve Edebi Hayatımıza Katkıları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2017.

DEMİRYÜREK, Meral, “Müslüman Türk Kadın Dergilerinin Kadın Meselesine Osmanlı ve Rus Emperyal Bakışları: Alem-i Nisvan, Kadınlar Alemi, Kadın”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi İsmail Gaspralı Özel Sayısı*, C. 11, S. 4, 2014, s. 186-209.

ERKAL, Abdulkadir, “Kıyâfetnameler Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 13, Erzurum 1999, s. 217-225.

Fatma Aliye Hanım, *Nisvan-ı İslam*, haz: Prof. Dr. Hülya Argunşah, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

KANTER, Beyhan, “Meşrutiyet Döneminde Kadın Hakları Savunuculuğunda Gelenekçi Bir Yazar: Avanzade Mehmet Süleyman”, *Erdem*, S. 63, Ankara 2012, s. 130-150.

KIRBIYIK, Mehmet, “Kıyâfetname-i Cedide Hakkında”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, Erzurum, 2009, s. 793-813.

LAVATER, John Caspar, *Essays on Physiognomy*, London.

MENGİ, Mine, “Kıyâfetname”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2002, s. 513-514.

Osmanlı Coğrafya Literatürü: History of Geographical Literature During the Ottoman Period, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 2000.

ÖDEMİŞ, Sabahattin, *Besim Ömer Paşa (1862-1940)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013.

ÖZEN, Osman- KUZUCU, Kemalettin, “Türk Basın Tarihinde Artin Asaduryan Matbaası ve Matbaada Basılan Süreli Yayınlar”, *Erdem*, S. 71-72, Ankara, Aralık 2016-Haziran 2017, s. 117-138.

Stemmler, Joan K., “The Physiognomical Portraits of Johann Casper Lavater” *The Art Bulletin*, V.75, N.1, 1993, p. 151-168.

ÜLMAN, Yasemin Işıl, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Bir Aydınım Portresi (1861-1940) Dr. Besim Ömer Akalın”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, C.10-11, s. 435-464.

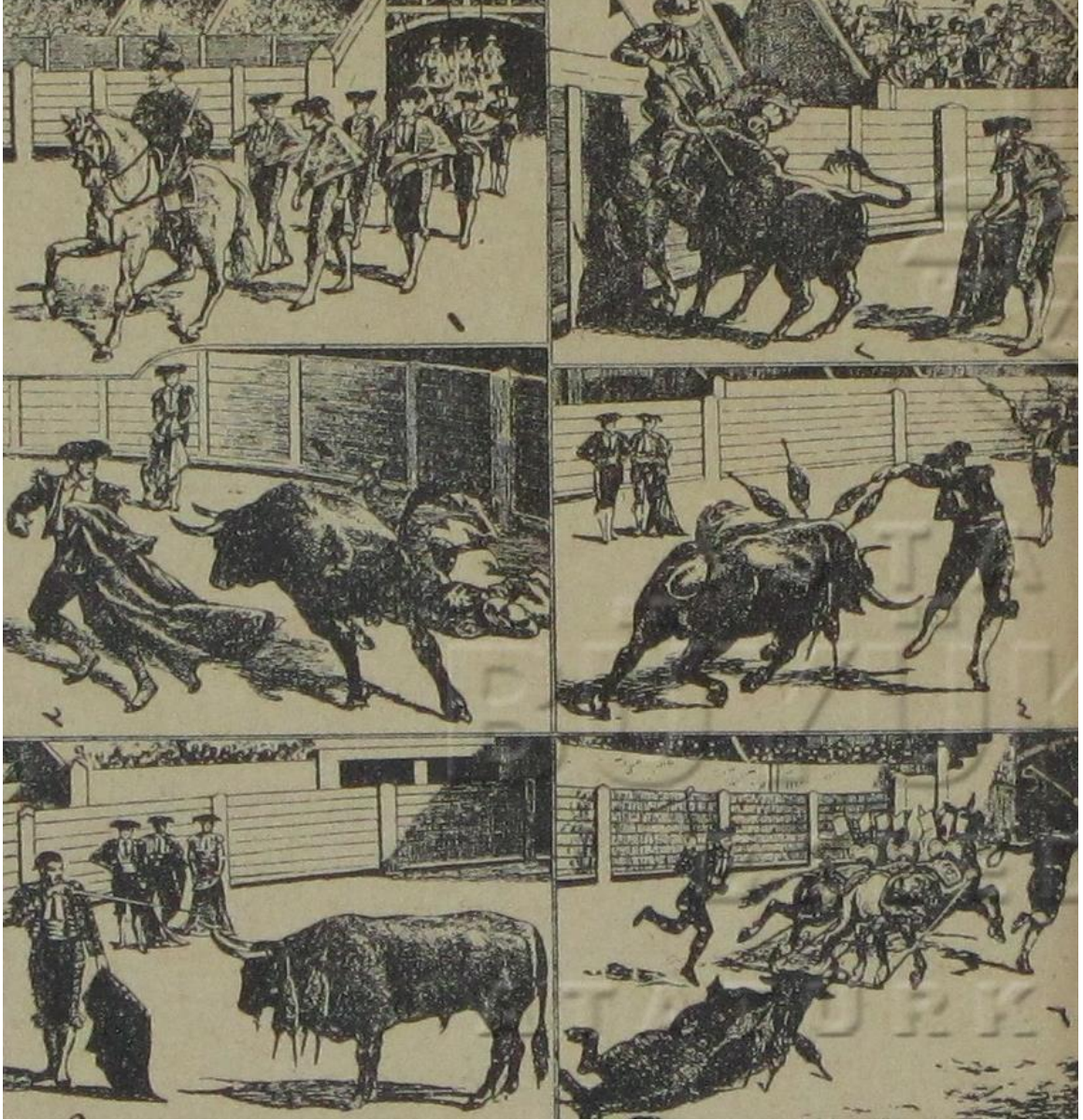
EKLER

Ek 1: Afrika seknesinden: 1: Arap ırkı, 2: Evlad-ı nail kabilesi kadınlarından biri, 3: Habeşistan seknesinden biri, 4: Sudanlı, 5: Kaferilerden bir numune, 6: Hutantalı bir erkek. (Musavver ve Mükemmel Kiyâfetname, s. 167).

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KIYÂFET İLMİ: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

Ek 2: İspanya kıyâfet ve adetleri: 1: adet-i muzafferane, 2: pikador oyunu, 3: şulu oyunu, 4: banderillero oyunu-ispad oyunu-boğanın güreşte ölmesi, 6: ölmüş boğanın kaldırılması. (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 157).

Ek 3: *insaniyetin edvar-ı ibtdaiyyesi: 1: kıyâfet-i insaniye, 2: sivri ok, 3: sapanlar.* (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 153).

Ek 4: *Ortodoks Rahipler* (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 148).

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KIYÂFET İLMİ: AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

Ek 5: Muhtelif kıyâfetlerden: 1: on ikinci asır asilzadesi, 2: Fransa meclis azası, 3: deavi vekili, 4: on yedinci asır nisvanından bir numune, 5: imparatorluk devri nisvanından, 6: ikinci imparatorluk denilen karinolin kıyâfeti, 7: 1909 kıyâfeti, 8: 1909'daki çocuk kıyâfeti, 9: şehrili bir kadın, 10: kadınların kıyâfeti-dahiliyesi. (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 144).

Ek 6: Romanyalı bir kadın kıyâfeti. (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 112).

Ek 7: *Türk kadınlarından bir numune. (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 108).*

Ek 8: *İspanyol kıyâfetlerinden (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 25).*

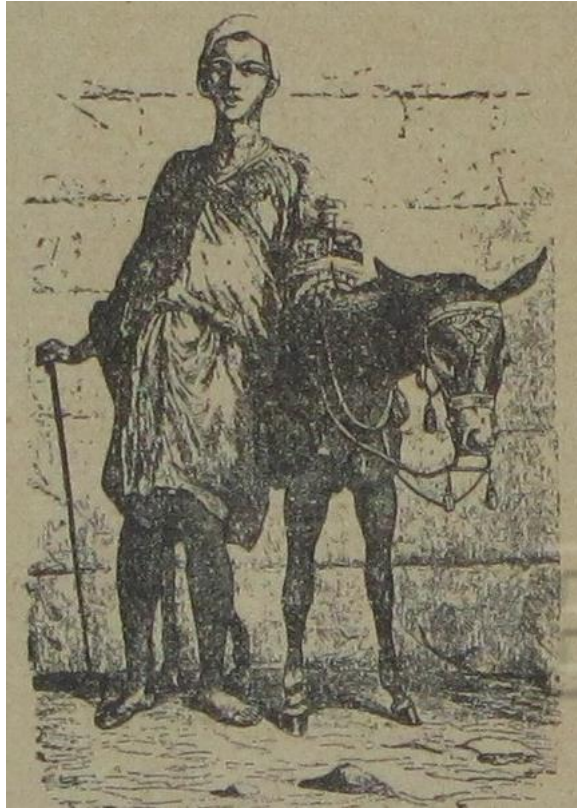

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KİYÂFET İLMİ:
AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN

Ek 9: *Ermeniler (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 68).*

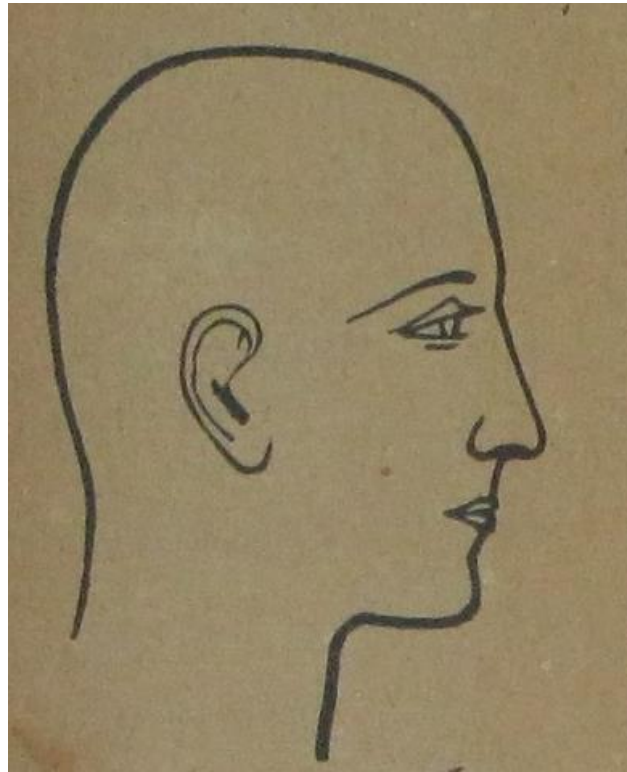
Ek 10: *Mısır sekene-i mahalliyesinden biri (Musavver ve Mükemmel Kıyâfetname, s. 33).*

Ek 11: *Bir Asyalı (Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima, s. 71).*

Ek 12: *Bir Asyalı (Musavver ve Mükemmel İlm-i Sima, s. 71).*

**20. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KİYÂFET İLMİ:
AVANZADE MEHMET SÜLEYMAN**

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL’UN YERALTI DÜNYASINA DAİR BİR İNCELEME: İBNÜ’L HAKKI MEHMED TAHİR’İN SEFALETHANELERİ

 ZEYNEP AKARSLAN*

 10.53718/gttad.1128674

ÖZ

XIX. yüzyıl, 1299-1876 yılları arasında mutlak monarşi ile yönetilen ve geniş sınırlara sahip olan Osmanlı Devleti’nde devletin bekası için bir takım siyasi adımlar atmak zorunda kalınan tarihi bir dönemdir. XVIII. yüzyıldan itibaren tüm dünyada yaşanmaya başlayan değişim ve dönüşümler Osmanlı Devleti’nde de hem siyasi hem de sosyal alanda kendini göstermiştir. Bu değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan ve Osmanlı siyasi tarihindeki önemli olaylardan biri olan I. ve II. Meşrutiyet, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin en yüksek seviyede olduğu dönemlerden biridir. Bu yakınlık, Avrupa kültürünün Osmanlı coğrafyasında hızla yayılmasına sebep olurken İstanbul’da bulunan “sefaletane”ler söz konusu yayılmanın en çarpıcı örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde yaşamış, eserleri ile Osmanlı Devleti’nin toplumsal ve kültürel hayatına ışık tutmuş olan İbnü’l Hakkı Mehmed Tahir, kadın hakları konusundaki hassasiyeti ve ahlâk anlayışı ile şöhret bulmuş isimlerden biridir. Doğumu, hayatı ve ölümü konusunda kaynaklarda kesin bilgi bulunmayan İbnü’l Hakkı Mehmed Tahir, Bursalı Mehmed Tahir ile karıştırılmaktadır. Sosyal, ahlâkî ve kültürel değerlere ait konulardaki bazı kitapçıklar yayınlayan İbnü’l Hakkı Mehmed Tahir aynı zamanda Osmanlı döneminde yayınlanan en uzun ömürlü kadın dergisi *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Çocuklara Mahsus Gazete*’nin sahibidir. Yazar, İstanbul’daki para karşılığında gayrimeşru ilişkilerin kurulduğu mekânlardan yola çıkarak kötü alışkanlıkların aile ve toplum hayatına etkilerini anlattığı *Sefaletaneler* adlı eserinde Türk toplumuna ders vermeyi amaçlamıştır. *Sefaletaneler* adlı eserinden ve eserlerinin ekseriyetinden yola çıkılarak İbnü’l Hakkı Mehmed Tahir’in ahlâk, toplumsal değişim ve kadın meselelerine önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada İbnü’l Hakkı Mehmed Tahir’in söz konusu eserinden yola çıkarak dönemin siyasi ve toplumsal çehresi anlaşılmasına çalışılmış, Osmanlı toplumuna kötü alışkanlıkları üzerinden verilen öğütler yorumlanmıştır.

Toplum nezdinde Avrupa kültürüyle tanışmaya bağlı olarak hızla artan kötü alışkanlıkları yalnızca “sefaletaneler” ile sınırlamak mümkün değildir. İstanbul gibi dönemin en önemli merkezlerinden olan büyük ve önemli bir ticaret şehrinde her dönem sosyal hayatın bir parçası olarak ortaya çıkan fuhuş, sefaletaneler ile bir bütün olarak değerlendirilmiştir. II. Meşrutiyet’e kadar ahlâkî bir “sorun” olarak gündeme gelen fuhuş, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel ahlâk anlayışına yönelik bir “tehdit” olarak algılanmaya başlanmıştır. Ancak bu dönemde Osmanlı toplumu arasında yozlaşmaya sebep olan tek tehdit sefaletaneler değildir. Avrupa ile artan ikili ilişkilerin toplumun günlük hayatından yaşam tarzına, alkol tüketiminden tütün kullanımının artmasına kadar birçok farklı etkisi ve sonucu olmuştur. Bu sebeple çalışma boyunca Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile temasları ve halk arasında artan alkol kullanımı ile devletin bu konuda almış olduğu tedbirlere de değinilerek II. Meşrutiyet döneminin toplum üzerindeki etkileri İstanbul merkezli olarak incelenmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak metnin sonunda eserin günümüz harflerine aktarılmış şekline yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbnü’l Hakkı Mehmed Tahir, *Sefaletaneler*, İstanbul, II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti.

* Dr., Bursa/TÜRKİYE, E-Posta: zynpakarslann@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3134-2332.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL’UN YERALTI DÜNYASINA DAİR BİR İNCELEME: İBNÜ’L HAKKI MEHMED TAHİR’İN SEFALETHANELERİ

AN EXAMINATION OF THE UNDERGROUND WORLD OF ISTANBUL DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD: IBNÜ’L HAKKI MEHMED TAHİR’S “SEFALETHANELER”

ABSTRACT

The XIX century is a historical period in which the Ottoman Empire, which was ruled by absolute monarchy between 1299 and 1876 and had wide borders, had to take a number of political steps for the survival of the state. The changes and transformations that started to take place all over the world since the XVIII century showed themselves in both the political and social fields in the Ottoman Empire. The First and Second Constitutional Periods emerging due to these changes and were one of the important events in Ottoman political history, were one of the periods when Ottoman-European relations were at the highest level. While this proximity caused the rapid spread of European culture in the Ottoman geography, the "misery houses" in Istanbul appear as the most striking example of this spread. İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, who lived during the Second Constitutional Period and shed light on the social and cultural life of the Ottoman Empire with his works, is one of the names that has found fame with his sensitivity and moral understanding of women's rights. İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, whose birth, life and death are not known in the sources, is confused with Mehmed Tahir from Bursa. İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, who published some booklets on social, moral and cultural values, is also the owner of the *Hanımlara Mahsus Gazete* and *Çocuklara Mahsus Gazete*, the most long-lasting women's magazine published during the Ottoman period. The author aimed to teach a lesson to Turkish society in his work *Sefaletaneler*, in which he describes the effects of bad habits on family and community life based on the places where illegitimate relations are established in exchange for money in Istanbul. Based on his work titled *Sefaletaneler*, and the majority of his works, it is understood that İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir gave importance to morality, social change and women's issues. In this study, starting from the work of İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, the political and social face of the period was tried to be understood and the advice given to the Ottoman society through its bad habits was interpreted.

It is not possible to limit bad habits having increased rapidly due to the acquaintance with the European culture in the eyes of the society, only to "misery houses". In a large and important commercial city such as Istanbul, which was one of the most important centres of the period, prostitution, which emerged as a part of social life in every period, was evaluated as a whole with the misery houses. Prostitution, which was on the agenda as a moral "problem" until the Second Constitutional Period, began to be perceived as a "threat" to the general moral understanding since the second half of the XIX century. However, the poverty houses were not the only threats that caused corruption among Ottoman society during this period. Increasing bilateral relations with Europe have had many different effects and consequences, from the daily life of society to lifestyle, from alcohol consumption to the increase in tobacco use. For this reason, throughout the study, the Ottoman State's contacts with Europe and the increasing use of alcohol among the people and the measures taken by the state in this regard were also mentioned and the effects of the Second Constitutional Period on society were tried to be examined in Istanbul. Accordingly, at the end of the text, the form of the work transferred to today's letters is included.

Keywords: İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *Sefaletaneler*, İstanbul, II. Constitutional Monarchy, Ottoman Empire.

GİRİŞ

Dünya toplumlarının teknoloji başta olmak üzere ekonomiden giyim tarzına kadar Batı kültürünü benimsemesi ve ön plana çıkarması ile başlayan yenileşme hareketinin tarihimizdeki karşılığı olan Meşrutiyet yönetimine geçiş, yakın dönem Türk tarihinin en önemli olaylarından biridir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi alanda yaşadığı değişimler, toplumsal ve sosyal dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Kuruluşundan 1876 yılındaki I. Meşrutiyet'in ilanına kadar mutlak monarşi ile yönetilen Osmanlı Devleti'nde siyasi anlamda bir dönüm noktası olan “Kanun-ı Esâsî” ile anayasalcılığın ilk resmi örneği olarak karşılaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede önce Tanzimat Fermanı ardından Islahat Fermanı ile geçirilen ön hazırlık dönemi birtakım muhalefet hareketlerini de beraberinde getirmiştir.

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde başlayan Batılılaşma hareketi ve devlet bütçesinden yapılan harcamaların artması halkın belli bir kesiminin tepkisine sebep olurken ilk tepki ordunun siyasete müdahalesi olarak bilinen Kuleli Vakası'dır.¹ Bu dönemde ortaya çıkan en önemli siyasi muhalefet hareketi ise Genç Osmanlılardır. Enver Ziya Karal tarafından “modern manada kurulmuş ilk muhalefet partisi” olarak

¹ Hakan Uzun, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C. 6, S. 2, 2005, s. 148-149.

adlandırılan Genç Osmanlılar, sabit bir merkeze ve siyasi anlamda tek bir lidere sahip olmadan Osmanlı tarihini mutlak monarşiden meşrutiyete evirmişlerdir.²

Ordu ile yönetim arasındaki bu ilk ciddi olaydan sonraki dönüm noktası ise Mısır'ı yöneten Kavalalı ailesi soyundan gelen Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867'de Osmanlı Devleti içindeki sorunları kaleme aldığı uzun mektubunda Genç Türklerin varlığından ve Meşrutiyet talebinden söz etmesi olmuştur. Hükümetin aleyhteki özgürlükçü fikirlerden haberdar olduğu bu mektuptan sonra Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin de aralarında bulunduğu isimler İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bu uzaklaştırma Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluşu ve özgürlükçü düşüncenin geliştirilmesi için uygun ortamın sağlanmasından başka bir şey değildir. Bu dönemden sonra siyasi görüşler çerçevesinde sorgulanmaya başlanan şey yalnızca yönetim değil aynı zamanda egemenlik anlayışı olmuştur.³ Bundan sonraki süreçte Meşrutiyet yanlısı Mithat Paşa'nın Sadrazam olması ve V. Murat'ın tahttan indirilmesinden sonra "Meşrutiyet'i ilan etmeyi kabul ederek" tahta geçen II. Abdülhamid döneminde Kanun-ı Esâsi ilan edilmiştir.⁴ Ancak bu dönem uzun sürmemiş II. Abdülhamid çok geçmeden Kanun-ı Esâsi'yi yürürlükten kaldırarak meclisin çalışmalarına son vermiştir.

Kendi devrindeki yönetimin tek gücü hâline gelen II. Abdülhamid'in mutlak monarşik iktidarına son verecek cemiyet ise İttihad ve Terakki olmuştur. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı tarihi açısından yeni bir döneme girişin anahtarı, II. Meşrutiyet ise Osmanlı toplumunda başlayacak olan değişimin ilk adımındır. İngiltere Kralı ile Rus İmparatoru'nun 1908 yılında Reval'de gerçekleştirdiği görüşmelerde Makedonya'yı mevzu bahis etmeleri ve II. Abdülhamid'in bu duruma sessiz kalması Kolağası Niyazi Bey'in olayı protesto etmek amacıyla dağa çıkmasına sebep olurken yine Niyazi Bey'in dolaştığı yerlerdeki halkı barışa yönlendirerek kan davalarını ortadan kaldırması, Balkan coğrafyasındaki valilerin İttihad Terakki'yi bölgedeki etkin güç olarak aksettirmesi II. Meşrutiyet'in ilanıyla sonuçlanmıştır.⁵ Mustafa Gündüz II. Meşrutiyet'in topluma etkisini şu sözlerle ifade etmektedir:

"II. Meşrutiyet uzun bir bekleyişin ve büyük umutların beslendiği bir dönemin üzerine gelmiştir. II. Abdülhamid döneminde aydınlık Kanun-ı Esâsi'nin yeniden yürürlüğe konmasını o kadar idealize ettiler ki, sanki Meşrutiyet ilan edildiğinde ve içeriğini ekseriyetin bilmediği hürriyet geldiğinde her şey düzelecekti. Ama 1908'den sonra hiç de öyle olmadı. Geçici bir hürriyet sarhoşluğundan ve şaşkınlığından sonra mevcut sorunlar çığ gibi büyüdü. Toplum siyasi, ekonomik, kültürel, eğitim ve ahlâki bakımdan büyük bir buhran içindeydi ve adeta Pandora'nın kutusu açılmıştı..."⁶

Ahmed Rasim, fuhuştan bahsederken "1908'den bu yana sür'atle ortadan kalkan Osmanlı yaşayış tarzı, şimdi yaşları altmış, yetmiş aşmış insanlar için bir üzüntü mevzu olsa gerektir" diyerek Osmanlı toplumunda yaşanan dönüşüme dikkat çekmiştir.⁷ Ona göre, eskiden birkaç mahalle ile sınırlı kalmış olan toplumsal "rezillik" evden eve tünel açarak çoğalmış, fuhuş dallı budaklı bir hâl almıştı. Özellikle dünya savaşı sırasında yaşananlar; zorluklar, açlık, sefalet, kimsesizlik fuhuşun dört tarafa yayılmasına sebebi.⁸

İstanbul gibi büyük ve önemli bir ticaret şehrinde her dönem sosyal hayatın "ahlaki buhranların" en göz önündeki parçası olan fuhuş, kent yoksulluğunun artmasıyla birlikte kültürel anlamda yeni bir konum elde etmiştir. Bu döneme kadar ahlâki bir sorun olarak gündeme gelen fuhuş, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel ahlâk anlayışına yönelik bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır. Aynı yüzyılın sonunda ise fuhuş artık etnik ve dini "aidiyet" temelli pek çok orta sınıf endişesinin odak noktası hâline gelmiştir.⁹ Bu dönemde savaş, kıtlık, iş imkânı ya da güvenlik gibi çeşitli nedenlerle yaşanan göç dalgaları¹⁰ Osmanlı toplumunun sağlığını da

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri)*, C. VII, 6. Bs., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 313-314.

³ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 45-47.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2007, s. 219-222.

⁵ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Bs., Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 308-309.

⁶ Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, C. 1, S. 45, 2008, s. 159.

⁷ Ahmed Rasim, *Fuhuş Atık (Eski Fuhuş Hayatı)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. IV.

⁸ Ahmed Rasim, *age.*, s. VI.

⁹ Müge Telci Özbek, "...Uyumsuz Makulesinden Kadınlar": Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 15, 2012, s. 65.

¹⁰ Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine girdiği XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk coğrafyasından kopmaya başlayan bölgelerden Anadolu'ya başlayan hızlı göç dalgası bulaşıcı ve salgın hastalıkların artışı da tetiklemiştir. Göçmenlerin geldiği Rusya'da frengi, tifüs, kolera, veba; Lehistan'da tifüs, Galiçya'da ise frengi yaygındı. Bu hastalıklar yalnızca göçmenler yolu ile değil hacılar vasıtasıyla da taşınmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nda cepheden dönen Osmanlı askerleri ise frengi, veba, kolera gibi hastalıkların bir diğer taşıyıcı unsuruydu. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmi Araştırmalar*, S. 6, 1998, s. 227.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN YERALTI DÜNYASINA DAİR BİR İNCELEME: İBNÜ'L HAKKI MEHMED TAHİR'İN SEFALETHANELERİ

doğrudan etkilemiştir. XIX. yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a gelen erkek nüfus frenginin yükselişinde önemli rol oynamıştır.¹¹

Osmanlı döneminde fuhuş ile ilgili çalışmış olan Burcu Belli ise fuhuşun ekonomik ve politik krizlerde görünürlüğü artan sosyal bir olay olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın sonunda fuhuş ile ilgili kaygıları, fuhuş kontrol altına almaktan ziyade salgın hastalıkları kontrol altına almaktır. Özellikle orduda artan salgın hastalıklar hemen hemen tüm rütbedeki askerleri etkilemişti.¹²

XVIII. yüzyılın sonundan itibaren güç kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti için II. Meşrutiyet, kısa vadede istibdat yönetiminden kopuşun anahtarı olurken uzun vadede siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerin öncüsü olmuştur. Bu değişimin Türk halkı üzerindeki olumsuz etkileri Batı'nın yaşam tarzının örnek alınması olurken bu dönemde yaşanan toplumsal yozlaşma dönemin yazarlarının eserlerine konu olmuştur. Bu konudaki örneklerden biri de İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in İstanbul örneği olarak ele aldığı *Sefaletaneler* adlı eseridir.

1. İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in *Sefaletaneler*'i Üzerine Bir Değerlendirme

Mustafa Dere, *Yeni Bir Toplum İnşa Etmek* adlı eserinde İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in Mâlûmatçı Mehmed Tahir ve Bursalı Mehmed Tahir ile karıştırıldığından bahsetmektedir.¹³ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in hayatı, doğumu ve ölümü hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi olmadığına değinen Dere, buna mukabil onun sosyal, ahlâkî ve kültürel değerlere ait konulardaki bazı kitapçıklar yazdığını bilindiğinden de söz etmektedir. Basın faaliyetleri ile de ön plana çıkan İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, Osmanlı döneminde yayınlanan en uzun ömürlü kadın dergisi *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Çocuklara Mahsus Gazete*'nin sahibidir.¹⁴ *Sefaletaneler* adlı eserinden ve eserlerinin ekseriyetinden İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in ahlâk, toplumsal değişim ve kadın meselelerine önem verdiği anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı toplumunda hızla yayılmaya başlayan Batı kültürü, Osmanlı toplumunda daha önce benzerine az rastlanan bazı hastalıkların ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Bu hastalıkların başında gelen frenginin ise Osmanlı topraklarına ilk defa nasıl geldiği ve ortaya çıktığı hakkında herhangi bir net bilgi yoktur. Avrupa ile temasın az olduğu dönemlerde yani XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı sınırlarında frengi hastalığına az rastlanırken bu rastlantılar salgına dönüşmemiştir. Hastalığın Osmanlı coğrafyasına sirayet etmesine ise İspanya'dan gelerek Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudi kadınlar sebep gösterilmiştir.¹⁵ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir de *Sefaletaneler*'de Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerine vurgu yaparak, "O zaman ki Türklerin ahlâkları metin olduktan mâadâ vücutları da hemen umumiyetle demir gibi sağlam idi." demektedir.¹⁶ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'e göre Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içine düştüğü girdabın sebebi de "ahlâk-ı milliye'nin" değişmesidir.¹⁷

İbnü'l Hak Mehmed Tahir, yozlaşmanın kaynağını "Fakat tütüne gelinceye kadar ahlâkımızın bozulmasına sebep olarak sayılacak daha pek çok şeyler vardır ki bunların en başlıcalarından biri İstanbul'da, ezcümle Beyoğlu'nda bulunan sefaletanelerdir"¹⁸ ifadesiyle sefaletanelere yönelmektedir. Peki neden Beyoğlu'na dikkat çekilmiştir? XIX. yüzyılın son çeyreğinden ilan edilen 1884 Nizamnamesi'nde¹⁹ konumuzla doğrudan alakalı olan Beyoğlu'nu ele almaktadır. O dönemde 6. Belediye olarak anılan Beyoğlu, XIX. yüzyılın sonuna doğru karmaşık bir nokta hâline gelmişti. Çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı ve Batı hayatının merkezi olan Beyoğlu, Osmanlı Devleti'nin hem en batılı yeri hem de en ticari merkeziydi. Oldukça karmaşık bir nüfusa sahip olan Beyoğlu'nda Rum, Ermeni, Rus, Fransız, Avusturyalı ve Yahudi başta olmak üzere birçok etnik unsur yaşamaktaydı. Zengin ve parlak hayatın temsili olan Beyoğlu aynı zamanda toplumdan sürgün edilen orta ve alt sınıf kimselerinde yaşam merkeziydi. Tüm bu heterojen nüfusa sahip olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin kadim eğlence merkezlerinden biri olan Beyoğlu, zamanın ruhuna göre evrimler yaşamış ve varlığını korumaya

¹¹ Cem Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2019; Cem Doğan, "İnce Hastalık": *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Veremin Toplumsal Tarihi (1895-1955)*, Libra Yayınevi, İstanbul 2020, s. 114.

¹² Burcu Belli, *Osmanlı'da Fuhuş II. Abdülhamid Dönemi'nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021, s. 111, 133.

¹³ Mustafa Dere, *Yeni Bir Toplum İnşa Etmek İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir: Meşrutiyet Hanımları Meşrutiyet Erkekleri*, Palet Yayınları, Konya 2020, s. 28-29.

¹⁴ Mustafa Dere, "İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in Bir Hikâyesi: "Altın Perisi"", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 50, 2021, s. 32.

¹⁵ Necati Çavdar, Erol Karıcı, "XIX. Yüzyılın Sonları-XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 2, 2016, s. 159.

¹⁶ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *Sefaletaneler*, Tevsi'-i Tabaat Matbaası, 1328, s. 3.

¹⁷ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *age.*, s. 4.

¹⁸ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *age.*, s. 4.

¹⁹ 1884 Nizamnamesi: Şûra-yı Devlet tarafından ilan edilen bu nizamname ile Beyoğlu bölgesinde fuhuş yapan kadınların belediyece kontrol edilmeleri emri verildi. Ayrıca bu bölgede var olan tüm sefaletanelerin nizamnameye uygun olarak belediye memurları, hekimler ve çavuşlar tarafından kontrol edilmesi kararlaştırılmıştır. Kemal Yakut-Aydın Yetkin, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı", *Kebikeç*, S. 31, 2011, s. 277.

devam etmiştir. Bu sebepten yerli ve yabancı burjuvalar için çekici mekânlardan biri olan Beyoğlu, II. Abdülhamid'in ikametgâhı olarak Yıldız Sarayı'nı kullanmaya başlamasıyla popülaritesini arttırmıştır. Bu döneme kadar Beyoğlu'nda yabancı nüfus ön planda iken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanlarda Beyoğlu'na yönelmeye başlamıştır. Özellikle bu dönemde Batı tarzı eğitim almış olan Osmanlı bürokrasisinden kimseler “yeni sınıf Avrupalı” gibi davranmayı tercih ederek Avrupalıların daha fazla olduğu yerlerde zaman geçirmeye özen göstermişlerdir. Gerçekte ise Beyoğlu'nda özellikle Galata'da fuhuş her zaman yaygın olmuştur. Bir kısmı meşru bir kısmı ise gayrimeşru olan bu evler daima çalışmıştır. Erkekler için bekar odaları, yoksul kadınlar içinse zengin kesime yakınlık sağlayan Beyoğlu, eğlenmek isteyen kesimi bir arada bulandıran en işlek mekândır.²⁰ Yukarıda zikredilen tüm bu sebeplerden ötürü Beyoğlu, yoksulları uzaklaştırmayı ya da kovmayı düşünmemiştir.²¹

Burada dikkat çekmek zorunda olunan bir diğer husus özelde Beyoğlu'nun genelde ise İstanbul'un fuhşun tek merkez olmadığı konusudur. İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir eserinde Beyoğlu merkezli olarak bir anlatım gerçekleştirmeyi tercih etmiştir. Ancak bu dönemde Refik Halid Karay, Anadolu'da ahlâk, toplum ve devlet ilişkisini Çorum örneği üzerinden hikayeletmiştir; toplumdaki ahlâki yozlaşmayı Osmanlı memurlarının ve din adamlarının üzerinden anlatmayı tercih etmiştir.²²

İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in sefaletaneler hakkında dikkat çektiği bir diğer nokta gençler üzerindeki etkisidir: “oralarda insanlar, hele zengin, dünyayı henüz anlamamış masum çocuklar için tuzaklar kurulmuştur”.²³ Bu konudaki en çarpıcı örnek ise Ahmed Rasim'in eserinde karşımıza çıkmaktadır. XX. yüzyılında başında Osmanlı mekteplerinde okuyan bir genç Galata'da görülmüştü. Galata'da “fena bir yerde” oturmak ve “arap suyu” içmekle itham edilen bu genç inzibat memurları eşliğinde okula getirilmiş, kâfir olmakla suçlanmış ve okuldan uzaklaştırılmıştır.²⁴

Fuhuşa yönelik cezalar Osmanlı modernleşmesi öncesi ve sonrasında farklılık göstermiştir. Henüz okul çağındaki bir gencin okuldan uzaklaştırılmasıyla uygulanan cezai yöntem modern döneme uygundur. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortasına kadar yayınlanan hiçbir kanunnameye doğrudan fuhuş işaret eden cezalar bulunmamıştır. Ancak modern öncesi döneme bakıldığında adı geçen suçla karışanların aldığı cezaların giderek hafiflediği görülmektedir. Buna göre “erken modern” ya da “modern öncesi” olarak tanımlayabileceğimiz dönemde verilen bedeni teşhir amaçlı cezalar modern dönemde yerini sürgün ya da hapis cezalarına bırakmıştır.²⁵

Eserinde toplumdaki ahlâki yozlaşmaya dikkat çeken İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, bu durumu Avrupa ile son dönemlerde girilen yakın temasla bağlamaktadır. İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in “illet” olarak bahsettiği frengi hastalığı tam da bu dönemlerde hızla artış göstermektedir. Yazarın bu değerlendirmeleri siyasi tarihte Avrupa ile kurulan yakın temaslar dikkate alındığında doğru olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki, XIX. yüzyılın sonundan itibaren hızla toprak ve güç kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti, aynı anda birçok cephede birden savaşa girmiştir. Bu dönemde Osmanlı'nın Avrupa Devletleri ile savaşlarda daha sık karşılaşması askerler arasında görülen frengi sayısının da hızla artmasına sebep olmuştur. İnanç Özemekçi, İstanbul'da salgın hastalıklarla ilgili yapmış olduğu çalışmasında hastalığın toplum nezdindeki artışının XIX. yüzyılda Rusya ile ardi ardına yaşanan savaşlarla paralellik gösterdiğini kaydetmektedir. Buna göre 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları sonunda İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasının tamamında artış gösteren frengi vakaları, 1854 Kırım Savaşı ve Osmanlı tarihi açısından büyük siyasi sonuçlar doğuran 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra yaşanan toprak kayıpları ve toplumsal çöküş Osmanlı sınırlarına yaşanan yoğun göçten dolayı hızla artış göstermiştir.²⁶

İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, Osmanlı sınırlarında hızla artan frengi vakalarını İstanbul, Beyoğlu'nda hızla artan “sefaletaneler”e bağlarken konuyla ilgili önemli bir çalışma yapan Abdulkadir Gül, Osmanlı topraklarında 1886-1887, 1893, 1895, 1898, 1899-1900, 1901-1902 ve 1904 yıllarında umumi bir salgın görüldüğünü ifade etmektedir. Ortadoğu, Rumeli ve Balkanlar da etkili olan bu salgınlar sırasında devlet gerekli önlemleri almak için çalışmıştır.²⁷ Bu önlemlerin başında salgının tüm topluma sirayet etmesini engellemek için açılan genelevler

²⁰ Belli, *age.*, s. 161-164.

²¹ Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi*, s. 38.

²² Fehminaz Çabuk, “Osmanlı Devleti'nde Memurların Müdahil Olduğu Bazı Fuhuş ve Fahişe Meseleleri Üzerine Bir Değerlendirme (1833-1922)”, *History Studies*, C. 12, S. 4, s. 1506; Refik Halid Karay örneği için bk. Refik Halid Karay, *Memleket Hikâyeleri*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2019.

²³ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *age.*, s. 8.

²⁴ Ahmed Rasim, *age.*, s. 5-7.

²⁵ Kezban Acar, “Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Fuhuş Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810lar-1910lar)”, *History Studies*, C. 10, S. 9, 2018, s. 4-5.

²⁶ M. İnanç Özemekçi, “Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamid Döneminde Frengi ile Mücadele”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2012, s. 86.

²⁷ Abdulkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, 2009, s. 259-260.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN YERALTI DÜNYASINA DAİR BİR İNCELEME: İBNÜ'L HAKKI MEHMED TAHİR'İN SEFALETHANELERİ

gelmektedir. Daha sonra alınan karar doğrultusunda bu mekanlarda çalışan kadınların teftiş edilerek sağlık kontrollerinin yapılması kararlaştırılmıştır. Hemen ardından bu görevi yerine getirmesi için hekim ve memurlar görevlendirilmiştir. XIX. yüzyılın sonuna doğru yaygınlığı iyice artan bu hastalığa karşı alınan en önemli önlem ise frengi ve benzeri hastalıkların tedavi edilmesi için kullanılacak ayrı hastanelerin açılması teşebbüsü olmuştur. Ancak belediyelerin maddi imkansızlıkları ve şehirlerde konuyla ilgili uzmanlaşmış kimselerin olmaması bu hastanelerin pratikte hayata geçmesinin önündeki engel olmuştur. II. Meşrutiyetin ilanı ise frengi ile mücadelede daha etkili adımlar atılmasını sağlamıştır. Bu dönemde başta frengi olmak üzere Osmanlı coğrafyasına sirayet eden hastalıklarla mücadele etmek için taşrada hastaneler açılmış, seyyar hekimler görevlendirilmiştir. Halkı bilinçlendirmek için gönderilen bu seyyar hekimlerin teftişi de yine devlet kontrolü ile yapılmıştır. Ayrıca tedavi sürecinin sonunda iyileşmemiş olan kimselerin evlenmesine de izin verilmemiş böylece muhtemel hastalıklı doğumların önüne geçilmiştir.²⁸

İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, “Kastamonu ve mülhakâtı ahalisinin kırk elli seneden beri hemen umumiyetle bu maraz-i müdhîşe müptela bulunmaları müddeâmızın şahididir. Devlet, vilayet-i mezkûre ahalisini bu korkunç hastalıktan kurtarmak için oralarda müteaddid frengi hastahaneleri açtığı, birçok tabip ve memur istihdam eylediği hâlde hala illetin layığı vechile önü alnamamıştır” sözleriyle frengi hastalığıyla ilgili Kastamonu vilayeti örneğine dikkat çekmiştir. Gerçekten de yukarıda bahsi geçen tüm önlemlerin en iyi uygulandığı vilayet olan Kastamonu, bu konuda iyi bir örnek olurken salgını tam anlamıyla kontrol altına alınması ise uzun zaman almıştır. Bu durumun sebebi ise salgının Kastamonu genelinde yayılmasıdır. Frenginin bu şehre yayılmasında çoğunluğu Kastamonu'dan askere alınan gençlerin İstanbul'da Galata'ya yakın olmaları ve fuhuş yoluyla kaptıkları hastalıkları şehre taşımaları etkili olmuştur.²⁹ Nüfusunun neredeyse tamamına yakını bu hastalığı taşıyan Kastamonu frengi ile mücadelede diğer tüm vilayetlere örnek gösterilmiştir.

İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, Avrupa ile artan ilişkilerin Türk halkı arasında maddi ve manevi kötülükleri yaydığını söylerken bir arkadaşı üzerinden kurduğu diyalogla konunun önemine dikkat çekmeye çalışmıştır. İstanbul ve civarında artan “sefaletaneler”in toplumdaki ahlâki yozlaşma üzerindeki etkiye değinen yazar, bu durumda halk arasında artan tütün ve alkol kullanımının da etkisi olduğunu söylemektedir.³⁰ Osmanlı saltanatı boyunca kimi padişahların adı alkol kullanımıyla anılmış olsa da ekseriyetinin toplum nezdinde huzuru bozacak ve İslamî anlayışlara uygun olarak görülmeyen ve haram olarak nitelendirilen alkole karşı birçok tedbir aldığı bilinmektedir. Halil İnalçık, Osmanlı döneminde alkol kullanımına yönelik ilk tepkinin Yıldırım Bayezid döneminde verildiğini yazmaktadır.³¹ Bu dönemden sonra birçok padişah kendi döneminde halk arasında alkol kullanımının yasaklanması için tedbirler almıştır ancak bu konudaki en sert padişahın IV. Murad olduğu da bilinmektedir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra ise artan özgürlük ortamı İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan yabancı esnafın alkol satışında bazı serbestliklere kavuştuğu, artan tüketim üzerine Osmanlı yönetiminin basın yoluyla halka alkolün zararlarını duyurduğu da bilinmektedir.³²

İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in yaşadığı dönemin toplumsal çehresi göz önünde bulundurulduğunda eserin topluma ders vermek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. Yazarın, bir arkadaşı üzerinden İstanbul'da bulunan “sefaletaneler”in Osmanlı toplum yapısında sebep olduğu bozulmayı ele aldığı bu eser, toplumsal tarih açısından halkın içinde bulunduğu ahlâki düzeyi ve İstanbul'daki yozlaşmayı gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

II. Meşrutiyet, Osmanlı toplumunda hak eşitliğinin sesli olarak dile getirildiği dönem olması bakımından önemlidir. Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi çözümlerin etkilerinin toplum nezdinde de hissedilmeye başladığı bu dönemde devletin “ulus-devlet” inşası çabasında olması, kadınların günlük hayatta ön plana çıkmaya başlaması, toplumsal hayatta alkol ve tütün tüketiminin artması devleti her kademede önlem almaya iterken İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir toplumu yazıları ile yönlendirme yolunu seçmiştir.

²⁸ Necati Çavdar-Erol Karıcı, *agm.*, s. 160, 162, 164-165.

²⁹ Şennur Şenel, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, 2015, s. 260.

³⁰ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *age.*, s. 4-5.

³¹ Halil İnalçık, *Has-bağçede 'ayş u tarab Nedimler Şâirler Murtibler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 298.

³² Erdal İnce, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi”, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, II/5, 2019, s. 413.

2. Sefalethaneler'in Günümüz Harflerine Aktarılması

-Müteehhil ve Gayr-i Müteehhillere-

SEFALETHANELER

Muharriri: İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir

Nâşiri:

İtimad Kütüphanesi Sahibi Seyyid Tahir

Tevsî-i Tıbbât Matbaası

1328

Fatih Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin İstanbul'u fethinden sonra bu şehir-i dilârâda tavattun etmiş olan Türkler ile onların ahfâdı olan bugünkü Türkler hakkında gereği gibi bir fark olduğunu tarih pek ra'nâ surette göstermektedir. O zamanki Türklerin ahlâkları metin olduktan mâadâ vücutları da hemen umumiyetle demir gibi sağlam idi. Kavilleri fiillerinin aynı idi. Kızb ve riyadan muarrâ idiler. Her işte merdâne hareket ederler, adl ve nesafeti elden bırakmazlardı. Vâkıa cahil idiler. Fakat ahkâm-ı diniyeye fart-ı riayetleri sebebiyle cehlin fazihetver zilletleri onlardan sudür etmez idi.

Devlet-i Osmaniye'nin devr-i istilası olan iki yüz sene zarfında ahlâk-ı Türkiye her türlü masumiyetini muhafaza etmiş ve bunca fütuhât da ancak bu sayede mümkün olmuştur. Fezâil-i ahlâkiyenin sukuta başlamasıyla beraber devletimiz için de devr-i inhitat yüz göstermiştir. Zaten bu bir kaide-i umumiye'dir. Fezâil-i ahlâkiye nerede hükümân ise necât ve selâmet de oradadır. Fazihet ve rezilet ise girdiğin binayı tahrip etmeden çıkmaz.

Altı yüz elli senelik bir hükümet olan Devlet-i Osmaniye, devr-i inhitatında da bunca vekâyi'-i müellime zuhûr eylediği hâlde şu son dört beş sene içinde duçar olduğu kadar felaket ve ızdırabı hiçbir zaman görmemiştir.

Hükümetin te'sîr ve hatası bu işlerde muhakkak olsa bile bizim elyevm içinde bulunduğumuz girdâb-ı felaketin en başlıca sebebi âdât ve ahlâk-ı milliyemizi değiştirmemizdir demek en doğru bir söz olur. Âbâ ve ecdâdımız nev-zuhûr bir şeyin nef' ve fâidesini kanaat-ı kâmile ile anlamadıkça ona meyl etmezler, zararlı olan her şeyden ictinâb ederlerdi.

Mesela tütün isti'mâlinin men-i tevsî' ve intişarı için pek çok çalışmışlardı. Hatta Sultan Murad-ı Râbi'in bu hususta epeyce kan döktüğü de mervîdir. Ne çare ki bu kadar şiddet dahi insanları tütün isti'mâlinden menedememiştir. Fakat tütüne gelinceye kadar ahlâkımızın bozulmasına sebep olarak sayılacak daha pek çok şeyler vardır ki bunların en başlıcalarından biri İstanbul'da, ezcümle Beyoğlu'nda bulunan sefaletanelerdir. Gençlerimizin maddî surette vücutlarını ve servetlerini, manevî surette de ahlâklarını ifsâd eden bu dârülfazâyihlere lanet olsun.

***

Yukarıda eski Osmanlılarının vücutları demir gibi sağlam idi dedik. Evet öyle idi. Zira o zaman daha Avrupa ile ihtilâtımız yok idi. O vakitlerde daha Avrupa sefaletanelerinin fazla-i hamulesi olan sefileler buraya berây-ı ticaret akın etmeye başlamışlar idi. Bunların memleketimize getirdikleri emtia-i ticariye: sun'î işve, sahte aşk ve sevda ve müthiş frengi ve bel soğukluğu mikropları olmuştur. Bunlar vatanımızda ticarethanelerini açtılar, mallarını etrafa saçtılar. Hatta öyle bir hâlde ki getirdikleri frengi-i illet-i mahûfeyi bütün bir vilayet halkının bünyesini tahrip etmek, yeni doğan masum çocukları bile bu maraza irsen müptela eylemek derecelerinde ticaretlerine vüs'at buyurdular. Kastamonu ve mülhakâtı ahâlisinin kırk elli seneden beri hemen umumiyetle bu maraz-i müdhîşe müptela bulunmaları müddeâmızın şahididir. Devlet, vilayet-i mezkûre ahâlisini bu korkunç hastalıktan kurtarmak için oralarda müteaddid frengi hastahaneleri açtığı, birçok tabip ve memur istihdam eylediği hâlde hala illetin layığı vechile önü alınmamıştır.

Frengi kadar mühlik ve mahuf olmayan bel soğukluğu hastalığı dahi yine Garb'ın memleketimize bu kabilden diğer bir hediyesidir. Frengi insanın etlerini, kemiklerini yer; parça parça yere düşürür, vücudunu delik deşik eder. Bel soğukluğu ise birçok ızdırabâtan ve meni darlığından başka çocukların a'mâ olarak tevellüd etmelerine, insanın yaşı kırkı, elliye bulduktan sonra da türlü türlü emrâz-ı tenasüliyyeye ve nihayet feci surette mevte sebep olur.

İşte bu hastalıklar vaktiyle memleketimizde yoktu. Bünyelerimiz de onun için sağlamdı. Anadolu'nun ta ortalarından gelen bir rençberin bünyesiyle burada o sefaletanelerde güya zevk ü sefa ile meşgul olup servetini de üste veren bir gencimizin vücudu mukayese edilecek olursa milletimizin bu iki hastalık yüzünden ne büyük, nâ-kabil-i telafi zararlara dûçar olduğu pek aşikâr surette görüldü.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN YERALTI DÜNYASINA DAİR BİR İNCELEME: İBNÜ'L HAKKI MEHMED TAHİR'İN SEFALETHANELERİ

O sefaletaneler pek çok gencimizin daha dünyalarını görmeden vefatlarına sebep olmuştur. Ezcümle bundan tahminen on sene evvel tanıdığım bir genç, frengi illet-i müdhişesine dilinden aşılınmış ve hastalık gırtlığına da sirayet ederek zavallı çocuk birkaç ay zarfında hiçbir kelime söylemeye muktedir olmaksızın dehr ü semt-i fenâ olmuştur.

***

Bu âciz, bu risaleciği frengi ve bel soğukluğu hastalıkları hakkında malumât-ı fenniye i'tâ etmek yahut onların tarz-ı tedavisini beyan etmek emeliyle yazmıyorum. Maksadım muhterem vatandaşlarıma bir hizmet ifâ edebilmek için o sefaletanelerin nasıl girdâb-ı felaket olduklarını göstermektir. Eğer bir adam dünyada ne kadar fenalık varsa bunların cümlesi o sefaletanelerden çıkıyor dese pek doğru bir söz söylemiş olur. Cerh, katl, kizb, sirkat vesaire gibi bütün fenalıkların ekseriya o yerlerde sudûr ettiğini gazetelerin neşriyatı bile gösteriyor.

Oralarda insanlar, hele zengin, dünyayı henüz anlamamış masum çocuklar için tuzaklar kurulmuştur. Bu tuzaklara tutulanların az zaman zarfında hânümanları bile mahv ve helak olur. Tuzak insanın fûls-i ahmere muhtaç oluncaya kadar yakasını bırakmaz. Beş parası kalmadıktan, bütün maneviyatı, ismet-i ahlâkiyesi de mahvolduktan sonra sefaletnenenin kapıcısı zavallı gence kapıdan dışarı çıkarken berây-ı teşyi' bir tekme atmak vazifesini unutmaz. Bıçare genç böyle hâsirü'd-dünya ve'l-ahire sokakta yürümekte iken sefaletnedeki kızlar pencereden gülüşerek bakarlar ve şu budala herife bakın! Ahmakçasına paralarını sarf ve mahvetti. Şimdi dilenecek, oh olsun, eşekliğine doymasın derler. Sefaletnenenin müdiresi ise ah keşke daha parası olsa idi de her zaman gelse idi demekten kendini alamaz. İşte bu yerler böyle yerler.

Arkadaşlarından birinin böyle bir menba'-ı sefalet yüzünden dūcâr olduğu felaket bilâhare kendisinin intiharını, ailesinin de sefil ve perişan sokak ortasında kalmasını intâc etmiştir. Bu zavallı refikim genç ve yakışıklı idi. Zengin değil idi. Fakat çalışkan, gayûr, zeki, fatin idi. Yirmi sekiz yaşlarında iken izdivaç etmiş, Kadıköy taraflarında bir ufak ev tutarak mesud bir aile teşkil etmiş idi. Her gün muntazaman işinin başına gider, zevcesi de hanenin umur-ı dâhiliyesiyle meşgul olarak tatlı bir hayat imrâr ediyorlardı. Bazen beni davet eylerdi. Gittikçe hanelerinin intizamını bir kat daha ilerlemiş bulurdum. Bu mesud ailenin îrâd ve masrafı bittabi mahdud idi. Fakat gerek zevcin hariçteki sa'y-i mütemadisi ve temin-i istikbal hakkındaki mesaisi ve gerek zevcenin dâhilen ihtiyar ettiği meslek-i iktisadkârı aile için müstakbelde büyük bir refâhiyet ve saadet hazırlıyordu. Arkadaşım fikren de terakki ve tenevvür etmiş, hayatın mahiyetini mümkün merteye anlamış olduğu için teşkil ettiği aileyi perişan etmesine, ona esbâb-ı felaket hazırlamasına asla ihtimal verilmezdi. Bir iki sene sonra refikimin bir de kerimesi dünyaya geldi. Arkadaşım çocuğunu sevmekte, onun temin-i istikbali için bir kat daha çalışmakta idi. Hasılı bu aile her manasıyla mesut idi.

Bir sene kadar olmuş idi ki ben arkadaşımı görmemiş ve vakit bularak ikametgâhına gidip hatırımı istifsar edememiş idim. Bir gün postahanenin önünden geçerken refikime tesadûf ettim. Fakat birdenbire hayret içinde kaldım. Haniya o zarif kıyafetli bey! Refikimin üzerine pejmürdeliktir çökmüş, hele yağlı fes ve boyun bağı kendisine pek çirkin bir manzara vermiş idi. Aramızda şöyle bir muhavere cereyan etti, dedim ki:

- Azizim, görüşmeyeli zannım bir sene kadar oldu. Bu müddet zarfında ben sizde epeyce bir tahavvül görüyorum. İnşallah afiyettesinizdir. Aileniz de kerimeniz de rahattadırlar değil mi?

- Onların afiyette, rahatta olup olmadıklarından haberim yoktur. Bana gelince işte bu gördüğünüz manzaraya tahavvül ettim.

- Ne oldu? Ne var ki?

- Canım bu bahisleri bırakınız. Onları sonra başka vakitte konuşuruz. Siz ne yapıyorsunuz ne hâldesiniz onu söyleyiniz.

- Ben elhamdülillah afiyetteyim. Fakat sizdeki bu tahavvül beni pek ziyade müteessir etti. Sizi işinizden mi çıkardılar? Mutlaka bir felakete uğradınız. Söyleyiniz bakayım.

- Hiç canım bir şey yok...

- Hiç canım olur mu? Siz pek mesut ve herkese gıpta-bahş bir aile teşkil etmiş, o aileyi cenah-ı himayetinizle sıyânet etmekte bulunmuş çalışkan, mert bir zât idiniz. Sözleriniz bugün zevce ve kerimenizden bi-hayr bulunduğunuzu beyan ediyor. Size ise derbederlik gelmiş. Bir marazın esbabı anlaşılırsa tedavisi kolaylaşır. Ben sizin pek eski ve pek samimi bir dostunuz olduğum için hakikate ittila' hasıl edersem belki saadet-i sabikanızın avdetine imkân buluruz.

- Saadet-i sabıkamın avdeti mi? Benim için artık bu dünyada saadet maadet yoktur.

- Ne için canım. Hakikati söyle.

- Efendim, benim ahval-i maliyemin darlığı, bir zevce ve kerimemin maişetine ancak kifayet edebildiğini bilirsiniz. Yine bilirsiniz ki ben gerek mektebe devam ederken gerek şahâdetname aldıktan ve kaleme devama

başladıktan sonra işret de etmezdim. Hovardalık âlemlerinde de bulunmaz idim. Teehhül etmekten maksadım da o âlemlerde ebediyen bulunmamak ve şu ömr-i faniyi bir refika-yı şefika ile birlikte geçirmek idi. Evet, iyi bir aile teşkil etmiş ve öyle bir ömr-i latif geçirmekte bulunmuş idim. Temin-i istikbal etmek imkânı da yüz gösteriyordu. Fakat...

Arkadaşım burada tevakkuf etti. Lakin ben:

- Fakat ne... ne oldu? Ben zaten bunu anlamak istiyorum.

- Siz yabancı değilsiniz, söyleyeceğim. Fakat böyle ayakta konuşulamaz. Bir yerde oturalım. [Bir kıraathaneye girdik.] Arkadaşım burada söze başlayarak:

- Efendim bir gün kalemde idik. Refikadan birkaçı o akşam kendi tabirlerince Beyoğlu'nda bir yerde [yani bir sefaletanede] [handa] eğlence yapacaklarmış. Son vapur zamanına kadar beni de o eğlenceye davet ettiler. Evvela katiyen mümanaat ettim. Fakat pek ziyade ısrar eylediklerinden ve bana hiçbir masraf da ettirmeyeceklerini söylediklerinden hatırlarını kırmamak ve şu Beyoğlu eğlenceleri nasıl şey imiş görüp anlamak ve son vapurla Kadıköy'ne gitmek üzere tekliflerini kabul ettim. Kaleminden çıkıp Beyoğlu'na gittik. Bir haneye dâhil olduk. Arkadaşlarım ve ben cem'an dört kişi idik. Derhal yüzleri birkaç kat düzgünlü, yüzleri suni surette beşüş birkaç kadın yanımıza geldiler. Müteakiben bir tepsi getirildi. İçinde rakı, meze kadehler, bardaklar vesaire vardı. Ben asla işret kullanmadığım hâlde hiç olmazsa hatır için bir kadeh içmekliğim hususunda refikadan biri ısrar etti. Bir kadeh ile insan sarhoş olmaz. Bizim hatırımızı kırma diye rica ettiler. Binaenaleyh o ilk kadehi maa'l-istikrah içtim. Biraz sonra bir kadeh daha verdiler. Onu da nûş ettikten sonra fikrimde bir güşâyiş husule gelmeye başladı. Şarkılar okunuyor, keman çalınıyor, kadınlar etrafa şetaretler neşrediyorlar, meclis gittikçe revnak-dâr oluyordu. Bu sırada âlem nazarımda değişti. Ben kendi kendime: "Vay dünyada böyle latif demler de varmış ha!" demeye başladım. Fakat o anda son vapur zamanının yaklaştığını tahattur ederek oradan ayrılmaya mecbur olduğum hâlde refikadan biri, "Hayır olmaz, daha vapur zamanı gelmedi. Biraz daha otur ve bir iki kadeh daha iç!" dediğinden bu emre de itaat ettim ve o âlem-i zevk ve neşeden gereği gibi hissedar olmak için birkaç kadeh daha içtim. Artık ben şarkı, çalgı, kadın, zevk ve neşat içinde gaşyolarak dalmış gitmişim. Bir aralık saate baktığımda Kadıköy son vapuru hareket edeli iki saat olduğunu anladım. Ey ne yapalım, artık bu gece böyle oldu. Yarın erkenden eve giderim diyerek orada katiyen sabahlamaya karar verdim. Binaenaleyh gece benimle hem-bezm olmak için de başkaca bir kadın getirildi. İşte birader benim, zevce ve kerimemin de sebeb-i felaketimiz o gece beraber bulunduğum o kadın oldu.

- Ne vecihle?

- İşte şu vecihle. O gece bana terfîk edilen kadın bir başka türlü kadın idi. Esasen malik-i hüsn ü ân olmamakla beraber çirkin tabirine de layık değildi. Fakat o kadında benim ruhumun gördüğü başka bir sima, başka bir halet vardı ki ben o simaya, o hâlete bilâ-ihtiyar ama tam manasıyla bilâ-ihtiyar meclûb oldum. Bugün, bu an hala o kadının meftun-ı hâlet-i meftûresiyim. Fakat çi-fâide! Hâlet-i mefture ve sefaletane terkipleri arasındaki manalar başka başka şeylerdir. Bunları insan ancak son defa sefaletane kapısından tekme ile çıktuktan sonra birbirinden tefrîk ediyor. İnsanlar, ezcümle kadınlar miyânında melek şeklinde yılanlar bulunduğunu ben bilmezdim. Keşke bilmiş olsaydım. O zaman böyle yılanlara kapılmaz, sevgili zevcem ile gözümün bebeği kerimemden mahrum kalmaz idim. Öyle yerlerdeki kadınlar sanat-ı menhuselerinin hakikaten eri oluyorlar. Yani o âlemlerin melûfunu ile bigânelerini pek güzel tefrik ediyorlar.

O gece benimle hem-dem olan kadın benim öyle âlemlerin bigânesi olduğumu hâl ü vaz'ımdan keşfederek bana sanat-ı mezmûmesindeki olanca maharetini ibrâz külfetini ihtiyar etmiş; evet, öyle yaparak beni kendisine celb ve cezbetmiş. Hem de nasıl! Bana zevcemi unutturacak derecede. Bu Fransız kızı yahut kadını benim gibi her işini tanzim etmiş olan bir adamın akıl ve fikrine, hesap ve kitabına bir anda hâkim oluverdi. İlk zamanlarda kendisine verdiğim paraları kabul etmiyor, beni para için sevmediğini beyan ediyor, verdiklerimi yerlere savurarak kendisini tahkir ettiğimi söyleyip böylece yapacaksam bir daha görüşmemekliğimizi rica eyliyordu. Bir sefaletanedeki bir kadın beni bu derecelerde sevsin ha! Ben de hayatımda ilk defa olarak bu kadar şirin, bu kadar fedakâr, bu kadar maharet-i zevciyeye mâlik bir kadına müsadif olayım! İşte bu hâllerde şüphesiz bir hikmet vardı. Şüphesiz Cenâb-ı Hak beni de benim ailemin de mesut yaşamasını istemiyordu. Benim ne kabahatim vardı. Kalemde işim ile meşgul oluyordum. Arkadaşlarım beni hem de âdetâ cebrlen diyebileceğim bir surette o sefaletaneye götürdüler. Ben oradan firar arzusunda idim, bırakmadılar. Ömrümde ağzıma koymadığım rakıyı orada bana içirdiler. Sonra o mâr-ı helâhil-nisâr vücuduma sarılarak beni hem manen hem de maddeten imha eylediler. Bugün ruhum evvela zevcem hâl-i felaket ve sefaletini, saniyen kerimemin bin türlü mahrumiyetler içinde masumane süründüğünü düşünüyor, salisen o melun kadının etvar ve evza'ındaki tesirâtı tahattur ediyorum. Fakat zevce ve kerimemden mahrum kaldığım gibi o karıdan da mahrumum.

- Bu neden?

- Ben alçak herif. O geceden sonra baştan çıktım. Zevce ve kerimemin nezdine üç dört gecede bir defa ya uğrar ya uğramaz oldum. Bununla beraber onların nafaka-i yevmiyelerinin üçte ikisini tenkîs ederek Fransız

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN YERALTI DÜNYASINA DAİR BİR İNCELEME: İBNÜ'L HAKKI MEHMED TAHİR'İN SEFALETHANELERİ

kızına sarf etmeye başladım. Bu hâl üç dört ay böyle gitti. Sonra zevcem ref'-i âvâz şikâyet eyledi. O zaman ben hiddetlendim. Fakat nasıl hiddetlenmek? Biçareyi en haklı, en sûzişli, en müessir, en dil-şikâf sözlerine karşı dövmeye kalktım. Ağlamakta olan masum yavrumu tahkir ettim. Halbuki bu esnada zevcem mahzâ adem-i devamımdan dolayı işimden çıkarıldığımdan, maaşımın işlemediğinden haberi olmadığı gibi Fransız kızı için sarf ettiğim meblağ da hep istikrâz suretiyle vuku' buluyordu. Nihayet hanemdekileri aç bırakmaya, Fransız kızına da hiçbir şey götürememek derecelerine geldim. Geldim ama evime gitmeye artık yüzüm yok idi. Kazandığım frengi hastalığı beni zevcem huzuruna çıkmaya gayr-i muktedir kılıyordu. Artık nakden fedakârlık edemediğim için o beni cidden seven, beni para için sevmeyen, verdiğim paraları yerlere fırlatıp atan kadın da bana irâe-i rûy-ı istikâl etmekteydi. İşte üç dört ay vardır ki zevce ve kerimemi göremediğim gibi bir aydan beri de Fransız kadını beni kendi nezdinden katiyen tard etmiş olduğu için serseriyâne dolaşmaktayım. Sefaalthanelerin birindeki bir gecelik eğlencede bulunmak benim bütün hayatımı zehirledi. Beni ailemden mehcur ve mahrum etti. Sağlam vücudumu mahv ve berbat eyledi. Artık bundan sonra yaşamayacağım. Kariben intihar edeceğim. Yalnız bir kerecik zevcemle kerimemi görerek, onlara arz-ı i'tizâr etmek istiyorum. Fakat nerede olduklarımı henüz öğrenemedim.

Refikimin sözleri burada resîde-i hitam oldu. Ne müdhiş felaket. Arkadaşım, bu sözleriyle perişanlığının derecesini tamamıyla anlatmış oldu. Çünkü manzara-i zahiresi aklen de fikren de ruhen de, cismen de müşevveş bir hâlde olduğunu gösteriyordu.

Kendisine beyan-i teessürle beraber:

- Mademki o karıdan halas oldunuz bundan böyle evlat ve ailenizle yine beraber yaşar, telâfi-i mâfât edersiniz.

Dedim ise de aldığım cevap şu meali teşkil etti:

- Evet, eğer frengi illet-i müdhişesine müptela olmamış olsa idim dediğiniz bir dereceye kadar imkân dâhilinde olurdu. Fakat ben ki bugün kendime on paralık ilaç tedarik etmek iktidarından mahrum ve illet-i menhuse de gittikçe teşdîd-i ızdırab ederek vücudumun her tarafını ihata eylemiştir. Artık zevce ve kerimem beni kabul etseler bile ben onları bu derd-i menfura müptela etmemek için yanlarına takarrübden itcinab edeceğim. Binaenaleyh melek gibi zevcemden, nur-ı vicdanım olan kerimemden mahrumen terk-i hayat edeceğim.

Diyerek ağlamaya başladı. Bu sırada kendisine biraz nakden muavenette bulduktan sonra kemal-i teessüfle arkadaşımın ayrıldım. Aradan on gün geçmeden zavallının ikamet eylediği bir han odasında intihar ettiğini haber alarak bir kat daha müteessir oldum.

***

Evvelce beyan ettiğim vecihle biçare refikimle hukukumuz pek kadim ve samimi idi. Müntehiren terk-i hayat etmesi üzerine aile-i mağduresine muaveneti bir vazife-i uhuvvet addederek bir gün Kadıköyü'ndeki hanelerine gittim. Zavallı kadının oradan kerimesini müstahiben çoktan mufârat etmiş olduğunu öğrendiğim gibi sora sora nihayet İstanbul tarafında bulunduğu mahali öğrendim. Fakat ben sual ettikçe etraftakilerden garip cevaplar almakta idim. Akıbet biçare kadının mahzâ zevcinin Fransız kadını nezdinde geçirdiği günlerde aç kalmak belyesine uğraması ve lutf u himayesine dehâlet edecek kimsesi olmaması sebebiyle tarik-i nâ-meşrûa sülûk ettiğini ve bu yüzden nanpâre tedarik ederek sevgili evladyıla bin zillet ve makhûriyet içinde idame-i hayat eylemekte olduğunu tahkik ettim. İşte o zaman kalbim, ruhum pek ziyade sızladı. Ve lisân-ı hâlim o meş'um sefaalthaneler sekenesini bilâ-ihhtiyar tel'in etti.

***

Muhterem kariîn, bu vak'a gayet hakiki ve gayet dilsûz bir ders-i ibret değil midir? Buralara gidenlerin akıbetleri ekseriyetle böyle vahâmete münce olur. Benim arkadaşım müteehhil idi de bu uğurda zevce ve kerimesini ifnâ eyledi. Bekâr olanlar ise validelerini, hemşirelerini, bütün efrâd-ı ailelerini mahvetteler.

Bir aile demek, bir küçük devlet demektir. Devletlerin mecmû-ı nüfusları, kuvvet ve kudretleri ahiren mikdar-ı aileye göre hesap edilmiş ki mesela filan hükümetin bugün kuvâ-yı nüfusiyyesi ne kadar denilecek olursa yirmi beş bin yahut yüz elli beş bin yahut yüz beş yüz bin aileden ibarettir cevabı verilmeye başlanmıştır ki bundan bir ailenin bir millet nezdindeki ehemmiyeti pek büyük olduğu tezahür ediyor. Şu hâlde devletimizin, milletimizin, muhterem, mübeccel, mesut bir ailesinin saadetini hariçten gelmiş mundar, mülevves ortalığa frengi tohumu saçan melun bir kadın sebebiyle bir perişan ettikten sonra o aileyi bir dilim ekmeğe muhtaç bir hâlde bırakmaya sebep olan o sefaalthaneler her sene vatanımızda kim bilir böyle kaç yüz yahut kaç bin tane bina-yı saadeti yıkmaktadırlar. Bunların men'-i mazarrâtına ahlâk-ı asliye-i milliyemizden daha muktedir bir kuvvet tasavvur edilemez. Vatandaşlarımız böyle sefaalthanelere rağbetten feragat edecek olurlarsa oralarındaki ifritler birer ikişer defolup gitmeye başlarlar. Şimdi ise mevcutların defolmaları şöyle dursun bunlar ceplerini bizim sarı sarı liralalarımızla doldurduktan sonra hemen memleketlerine avdet etmekte, yerlerine de başkaları

gelerek tahribatı bu milletin bina-yı vücudunu tamamıyla hak ile yeksan edecekleri zamana kadar idame etmeye çalışmaktadırlar.

Evet, bu melanet hanelerin sermayeleri olan kadınlar burada temin-i servet eyledikten, daha doğrusu masum validelerimizin, ninelerimizin, çocuklarımızın, zevce ve hemşirelerimizin nafaka-i yevmiyelerini sanat-ı menhuseleri sayesinde kendilerine hasr ederek her biri birkaç aileyi perişan ve târumar ettikten sonra hemen kendi memleketlerine avdet ederek ve kazandıkları para ile istikballerini temin eyleyerek ferih ve fahur yaşamaya başlarlar. Burada ise bunların her birinin yüzünden birkaç genç delikanlı ya intihar eder, yahut emrâz-ı kerîheye müptela olarak terk-i hayat eyler, birkaç aile de kaşane-nişin izz ü ikbal iken dereke-i pestiye sukut eder. Bu hâllerin bir de ahlâk-ı milliyemize olan tesirâtını düşünecek olursak zararımızın hayret-res-i ukul olacak derecede bulunduğunu görüyoruz. Müptela olduğu kadına para yetiştirmek, hediye almak için bir delikanlı para bulmaya mecburdur. Kendi varidatı buna kifayet etmeyince istikraz çaresine müracaat etmesi tabiidir. Bu çareden istifade müddeti hitam bulunca her türlü vesâit-i gayr-i meşruaya müracaat eder. Dolandırıcılık, yankesicilik vesaire gibi cerâim de irtikâb eyler.

Bizde istatistik yapmak âdeti cârî olsa idi bir sene zarfında yalnız şehrimizde bu yüzden ne kadar adam katledildiği, ne kadar cerh vuku bulunduğu, kaç aile perişan olarak kaç kişi intihar eylediği ne kadar sirkat ve yankesicilik ikâ edildiği tebeyyün eder ve elbette nazar-ı dikkati celb eyleyerek memleket için bâis-i mazarrat olan o melanet hanelerin ref'-i vücudu esbabı piş-i teemmüle alınarak elbette tedâbir-i mahsusa ittihaz olunur idi.

Şuna katiyen emin olalım ki vatanımız “sefaletthane” namını verdiğimiz o yerler ve onların derûnundakiler yüzünden gerek mâlen gerek cânen o kadar büyük zarar görmektedir ki bunu vatanperver olan her fert, bil-husus umum-ı gençler nazar-ı dikkate almaya borçludurlar. Vatanını seven bir delikanlının en büyük hizmeti bina-yı vatanın temeline ziyan vermemektir. Zira bir genç bizatihi bir cüz'-i vatandır. Bunun malı elinden giderse, ahlâkı bozulursa; vücudu ile-i müstekrehe ile harab olursa bundan vatanın esası ziyana uğrar.

Gençlik zamanı zaman-ı tahsildir. Ondan sonra izdivaç ederek mesudâne yaşamak her ferdin hakkıdır. Bu haktan layıkıyla istifade etmek ise ahd-i şebabda öyle sefalet girdaplarına düşmemek için izhâr-ı metanet eylemeye mütevakıftır.

Bahtiyardır bu hususta metanet gösteren gençler.

Hitam

SONUÇ

İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in eserinin sonunda dile getirmiş olduğu “bir aile demek, bir küçük devlet demektir”³³ sözü Osmanlı gençlerine bir uyarı niteliğindedir. Bu sebepten İstanbul'da bulunan “sefaletaneler”in Osmanlı aile yaşantısına olumsuz etkisinin anlatıldığı bu eserin toplumsal bir nasihat niteliği taşıdığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile kurduğu siyasi yakın ilişkiler kısa sürede toplumsal yaşantıda da kendini göstermiştir.

Yaşadığı dönemde özellikle kadın meselelerine olan duyarlılığı ile ön plana çıkmış olan İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in, dönemin toplumsal çehresine ışık tuttuğu bu eseri sayesinde İstanbul başta olmak üzere Osmanlı sınırları içindeki birçok şehirde hızla artmış olan “sefaletaneler”in, tütün ve alkol tüketiminin de artmasıyla Osmanlı toplum yaşamındaki değişimi gözler önüne sermektedir.

³³ İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *age.*, s. 20.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN YERALTI DÜNYASINA DAİR BİR İNCELEME: İBNÜ'L HAKKI MEHMED TAHİR'İN SEFALETHANELERİ

KAYNAKÇA

- AKŞİN, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.
- BELLİ, Burcu, Osmanlı'da Fuhuş II. Abdülhamid Dönemi'nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2021.
- ÇABUK, Fehminaz, "Osmanlı Devleti'nde Memurların Müdahil Olduğu Bazı Fuhuş ve Fahişe Meseleleri Üzerine Bir Değerlendirme (1833-1922)", *History Studies*, C. 12, S. 4, ss. 1505-1523.
- ÇAVDAR, Necati – KARCI, Erol, "XIX. Yüzyılın Sonları-XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 2, 2016, ss. 157-175.
- DERE, Mustafa, *Yeni Bir Toplum İnşa Etmek İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir: Meşrutiyet Hanımları Meşrutiyet Erkekleri*, Palet Yayınları, Konya 2020.
- DERE, Mustafa, "İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir'in Bir Hikâyesi: "Altın Perisi"", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 50, 2021, ss. 31-46.
- DOĞAN, Cem, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2019.
- DOĞAN, Cem, "İnce Hastalık": Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Veremin Toplumsal Tarihi (1895-1955), Libra Yayınevi, İstanbul 2020.
- GÜL, Abdulkadir, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, 2009, ss. 239-270.
- GÜNDÜZ, Mustafa, "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, C.1, S. 45, 2008, ss. 149-170.
- İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir, *Sefaletaneler*, Tevsi'-i Tabaat Matbaası, 1328.
- İNALCIK, Halil, *Has-bağçede 'ayş u tarab Nedimler Şâirler Murtibler*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- İNCE, Erdal, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, C. II, S. 5, 2019, ss. 411-430.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri)*, C. VII, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*, VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2007.
- KARAY, Refik Halid, *Memleket Hikâyeleri*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2019.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZEKMEKÇİ, M. İnanç, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamid Döneminde Frengi ile Mücadele", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2012, ss. 83-101.
- RASİM, Ahmed, *Fuhşi Atık (Eski Fuhuş Hayatı)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- ŞENEL, Şennur, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığıyla Mücadele", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, 2015, ss. 256-274.
- TELCİ ÖZBEK, Müge, "...'Uygunsuz Makulesinden Kadınlar': Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 15, 2012, ss. 65-83.
- TEMEL, Mehmet, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *İlmî Araştırmalar*, S. 6, 1998, ss. 227-243.
- UZUN, Hakan, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C.6, S. 2, 2005, ss. 145-162.
- YAKUT, Kemal, Aydın Yetkin, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlâk Bunalımı", *Kebikeç*, S. 31, 2011, ss. 275-307.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MÂNADA KULLANILMASI*

 SÜMEYRA ÖZTÜRK**

 10.53718/gttad.1069436

ÖZ

II. Abdülhamid (1876-1909), Osmanlı tahtına geçtiğinde Osmanlı Devleti'nin siyasi konjonktürü belirleme durumu kalmamıştır. Zira 1875-76 Balkan isyanlarında başarısız olunmuş, 1877-78 Rus Savaşı'nda büyük yenilgi alınmış, devletin kadim müttefikleri Osmanlı Devleti'nden desteklerini çekmişler ve devlete düşman olmaya başlamışlardır. Düvel-i Muazzama'nın değişen politikalarıyla birlikte II. Abdülhamid'de şartların imkân vermesiyle hilafet odaklı İslamcılık siyasetini uygulayarak mali, insani ve askeri gücü zayıf olsa da bu siyasetle tüm Müslümanlara ulaşıp Batı'nın nüfuzunu kırabileceğini ve Osmanlı Devleti'nin yeniden söz sahibi olabileceğini göstermeyi hedeflemiştir. II. Abdülhamid, halifeliği siyasi manada kullanarak İslamcılık siyaseti odaklı faaliyetlerde bulunmuştur. Sömürge yönetiminde bulunan Müslümanlara Kur'an-ı Kerim ve dinî eserler yollamış, küçük Müslüman devletlerin yöneticilerinin sorunlarına arabuluculukta bulunmuş, haklarından mahrum kalan Müslümanlara yardım etmeye girişmiş ve Müslüman cemaatlere onların himayecisi olduğunu göstermeyi hedeflemiştir. Bunların yanında dinî gün ve merasimlerde ve halifenin hususi günlerinde İslam dünyasının birçok bölgelerinden gönderilen tebrik telgraflarını okuyup cevaplayarak bazı Müslüman ikamet bölgelerinde elçilikler açtırmış, çeşitli amaçlarla payitahta gelen Müslümanların yiyecek, içecek, ulaşım, barınma vs. gibi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hac ibadetini dünya Müslümanları ile bağlantı kurabilmek için uygun yer ve zaman olarak görmüş ve bu doğrultuda broşürler hazırlatarak halifeliğe ve İslamcılığa bağlı tutmayı hedeflemiştir. İslam ve Peygamber aleyhtarı özellikler taşıyan oyunları önlemek gibi Müslümanların dinî hislerini rencide edecek faaliyetleri engellemiştir. Katı baskı uygulayan emperyalist devletlerin egemenliğindeki Müslüman evlatlarının Osmanlı Devleti'nde eğitim alabilmelerini sağlamak gibi uygulamalar da halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için gayret sarf ettiğini gören Müslümanlarda Osmanlı Devleti'ne ve padişah-halifesine karşı sevgi oluşmasına sebep olmuştur. Hilafetin ve saltanatın merkezi olmasından dolayı İstanbul'da Aşiret Mektebi'ni inşa ettirmiş ve Suriye, Halep, Basra, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Bingazi, Kudüs ve Deyr ez Zor'dan gelen Arap aşiretlerine önceliği vermiştir. Ancak II. Abdülhamid bu faaliyetleri gerçekleştirirken Müslüman sömürgeleri olan devletlerle de herhangi bir sıkıntı yaşamak istememiş ve bu Müslümanlarla ilgili bir etkinlikte kendi adının ve konumunun karıştırılmasını da doğru bulmamıştır. Bundan dolayı, Japonların İslamiyet'i öğrenmeleri için Batavyalı bir ilim sahibiyle beraber kitap yazan Osmanlı idarecisinin isminin kitaba konulmasını onaylamamıştır. Yapımı bütün Müslümanların ortak girişimiyle gerçekleştirilen Hamidiye-Hicaz Demiryolu'nu inşa ettirmiştir. Bu demiryolunu, haccı kolaylaştırarak yabancı saldırısı olduğunda kutsal toprakları korumak, İngilizlerin Süveyş Kanalı aracılığıyla bölgeye saldırımları durumunda Osmanlı Devleti'nin de asker göndererek müdahale etmesini sağlamak amaçlarıyla inşa ettirmiştir. Demiryoluna yabancı müdahalesine engel olmak için de hattın etrafında Osmanlı tebaasından olmayanlara maden işletme, ocak açma, ziraat yapma veya ikamet etme hakkını tanımamıştır. Söz konusu çalışma kapsamında; halifeliğin gün yüzüne çıkmasıyla tarihsel gelişiminden ve Osmanlı Devleti'ndeki kullanımıyla II. Abdülhamid'in halifeliği siyasi manada kullanması göz önünde bulundurulurken II. Abdülhamid'in siyasi manada halifeliği kullanma nedeni, bu siyaseti uygularken gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler ve bu faaliyetlerin etkilerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halifelik, İslamcılık, II. Abdülhamid, Müslümanlar, Düvel-i Muazzama.

* Bu çalışma, tarafıma ait "II. Abdülhamid'in İslamcılık Siyasetinin Ortadoğu'da Uygulanması" başlıklı yüksek lisans tezinden yola çıkılarak üretilmiştir.

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: sumeyra_ozturk@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0003-0992-2565.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

THE POLITICAL USE OF THE CALIPHATE IN THE REIGN OF ABDULHAMID II

ABSTRACT

When Abdulhamid II ascended the throne, The Ottoman Empire had not have strength left to determine the political conjuncture. Because The Empire has been unsuccessful in 1875-76 Balkan revolts' and has sustained a defeat in 1877-78 Russia-Ottoman war, all the auld allies have withdrawn their supports from the empire and have started to turn against. There with the changes of The Great Powers policies and despite his weak financial, military and manpower, Abdulhamid II by applying caliphate oriented Islamic policies has aimed to vitiating the influence of the Great Powers and intended to reach all Muslims and to purport that The Ottoman Empire could again have a say. Abdulhamid II has carried out Islamic policy oriented activities by using caliphate in political manner. He has sent holy Quran and religious writings to Muslims who were under colonial administration mediated the problems between the leaders of small Islamic states, undertaken to help disenfranchised Muslims and aimed to assert himself to Muslim communities as their protector. Besides he has read and responded congratulatory cablegrams in religious days, ceremonies and personal days of caliph sent from various regions of Muslim communities. He has opened premises of mission in Muslim residential regions and provided Muslims with purveyance, transportation and sheltering who have come to capital with various purposes. He considered the duty of pilgrimage as a proper place and time to communicate with world of Muslims and had leaflets prepared accordingly to keep them bonded to caliphate and Islamism. He has obstructed activities like plays featuring inimical to Islam and its prophet, which may offend religious senses of Muslims. Practices like providing Muslim children with education in The Ottoman Empire who were under administration of repressive imperial states, made Muslims think that caliph takes care of and makes efforts for them and this consequently caused them to hold sultan-caliph and The Ottoman Empire in high esteem. He had the imperial tribal school built in Istanbul as it is the center of caliphate and sultanate and gave priority to Arab tribes who came from Syria, Aleppo, Basra, Baghdad, Mosul, Diyarbakir, Troublous, Yemen, Hijaz, Benghazi, Jerusalem and Dayr ez-Zor. At the same time while carrying out all these activities he did not wish for having troubles with colonialist states of Muslim communities hence he did not approve to implicate his name and status in any facility about these Muslims. Therefore he did not approve to include the name of an Ottoman administrator in the book who wrote it Batavian teacher for Japanese to teach them Islam. He had the Hamidiye-Hijaz railway build of which construction was fulfilled by all Muslims. e built this railway in order to protect the holy land in case of foreign attack by facilitating the pilgrimage and to ensure that the Ottoman State intervened by sending troops in case the British attacked the region through the Suez Canal. In order to prevent foreign interference with the railway, it did not grant the right to operate mines, open mines, make agriculture or reside around the line to those who were not Ottoman subjects. Within the scope of the study in question; Considering the historical development of the caliphate with the emergence of the caliphate and its use in the Ottoman Empire and the political use of the caliphate by Abdulhamid II, it is aimed to evaluate the reason for Abdulhamid II's use of the caliphate in the political sense, the activities he carried out while implementing this policy and the effects of these activities.

Keywords: Caliphate, Islamism, Abdulhamid II, Muslims, Great Powers.

GİRİŞ

Halife tabiri anlam olarak arkadan ve sonradan gelen manasına gelmektedir. İslamiyet'te halifelik Hz. Peygamberin temsilcisi olarak düşünüldüğü için yalnızca dinî işlerle ilgilenen kişi olarak değil, aynı zamanda devleti yöneten yönetici ve başkandır.¹ Halifelik zamanla tek halifenin yönetimindeki İslam topluluğu düşüncesinden ayrılarak geniş coğrafyalara yayılmış ve bu coğrafyaların sosyal-siyasi yapılarını etkileyerek şekillenmiştir. İslam tarihinde hilafet kurumu Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'e biat edilmesiyle meydana gelmiş ve Hz. Peygamber kendisinden sonra kimin halife olarak seçileceğini belirlemediği için devlet yöneticisinin seçimi Müslümanlara bırakılmıştır.

Hz. Peygamberin vefatıyla halife seçilen Hz. Ebubekir zamanındaki siyasi ve diplomatik gelişmelere bakıldığında İslam devletinin geleceği yönünden en belirleyicisi İran ile Doğu Roma'ya gerçekleştirilen askerî harekâtlar olmuştur. Bunlarla birlikte İslam dininin cihanşümül mesajını yayma amaçlı propaganda teknikleri psikolojik destek sağlayarak, varlıklı memleketlerdeki ganimetler de askerlere özendirici bir faktör olarak sunulmuştur. Hz. Ebubekir'in halifeliği zamanında gerçekleştirdiği en mühim hizmet, hareketlenmeler halindeki kabile asabiyetini bir nebze de olsa önlemesi, yönetim karşıtı isyanları durdurması ve İslam devletinin sınırlarını genişletmek amacıyla iki büyük devlet üzerine harekâtlar gerçekleştirmesi olmuştur.² Hz. Ebubekir sonrasında halifeliği devralan Hz. Ömer zamanında ise İslam orduları Horasan kapılarına dayanmış ve Suriye, Kudüs ile Mısır'ın ele geçirilmesiyle de İslam devletinin sınırları Anadolu dahilinden, Kuzey Afrika ile Kafkasya'ya kadar

¹ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 186.

² Namık Sinan Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 2004, s. 23-24.

büyük bir alana genişlemiştir. Halife Ömer zamanında hilafet, kurumsal anlamda örgütlenme açısından gelişme kaydederek kuvvet kazanmış ve sonrasında Arap yarımadası haricindeki siyasi gelişmeler Halife Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Denizlerde de Arapların kuvveti hissedilmeye başlanarak Bizans'a yönelik donanma hazırlamaya girilmiş ve Kıbrıs'a yönelik seferler düzenlenmiştir. 653 yılında gerçekleştirilen ikinci seferle Kıbrıs İslam hakimiyetine alınarak buraya Suriye'den halk yerleştirilmiştir. Daha sonra Bizans ile gerçekleştirilen deniz savaşıyla da Müslümanların gücü denizlerde fark edilir duruma gelmiştir. Halife Hz. Osman'ın kendi ailesinden olanlara karşı tutumu ve mühim vazifelere bu ailelerinden bazılarını getirmesiyle tepkileri üzerine çekmiştir. Hz. Osman'ın hilafeti Emevilerin, Haşimilere yönelik galibiyeti olarak algılanarak kabile anlaşmazlıkları yeniden meydana gelmiştir. Tüm anlaşmazlıkları ve muhalefeti engelleyemeyen Hz. Osman bir saldırı sonucunda vefat etmiştir. Hz. Osman sonrasında halife olan Hz. Ali döneminde de ayrışma süreci engellenmeyerek siyasi çatışmalar artarak devam etmiş ve Cemal Vakası ile Sıffin'de kendisine muhalif olanlarla giriştiği mücadelede yenilgiye uğramasıyla da İslam devletinde ikilik meydana gelmiştir. Sonrasında bir harici tarafından Halife Hz. Ali'nin öldürülmesiyle de hem Muaviye hem de Hz. Ali taraftarları halifelikle birlikte siyasi hakimiyeti de elde etme mücadelesine girmişlerdir.³

Dört Halife Dönemi, ideolojik ve coğrafi anlamda İslam'ın yayılmasıyla birlikte kurumların tarihi yönünden de mühim yer edinmiş ve merkezi idare açısından düşünüldüğünde meydana getirilen ilk kurum hilafet olmuştur. Halife, İslam devletinin dini-politik gelişmelerinden ve geleceğinden sorumlu devlet görevlisi olarak bir nevi vekil durumunda olmuş ve bundan dolayı *emirü'l müminin*, *halife-i müminin* tabirlerini kullanmışlardır. İlk halifelerin seçilmesi süreci modern seçim aşamalarından farklı olarak Medine'nin ileri gelenlerinin veya Hz. Osman'ın seçilmesindeki gibi belirlenen kişilerin yer aldığı kurulların halifeyi atayıp biat etmesi ve diğer Müslümanların da bunu kabul ederek onaylaması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki halifelerin dini hayatı nizama sokmak dışında dini bir hükümlerlikleri bulunmamıştır. Dört halife zamanında halifenin temel vazife ve sorumlulukları dinin muhafaza edilmesi, toplum dahilindeki kargaşanın ortadan kaldırılması, cezaların tatbik edilerek din düşmanlarına karşı mücadele edilmesi, vergileri toplayarak hazineden ihtiyaç sahiplerine yardımlarda bulunulması ve memurların görevlendirilmesiyle kontrollerini yapmak sayılabilir. Halifelerin orduyu idare etme vazifesini üstlendikleri gibi icraatlarının da yasaya uygun olması gerekmiştir.

Halife Hz. Ali'nin öldürülmesiyle Emevilere hilafet yolu açılmış ancak İslam coğrafyasında Emevili Muaviye'nin halifelikinin onaylanması gibi bir durum olmamış zira Hz. Hasan'ın Kufe şehrinde halifelige getirilmesi Muaviye'nin tek idare ve halifelik hayallerine vurulmuş bir darbe olmuştur. Sonrasında mücadele etmek için karşı karşıya gelen Hz. Hasan ve Muaviye anlaşma yolunu seçerek belli şartlarla halifelik Muaviye'ye devredilmesine karar vermiş ve daha sonra Muaviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesiyle halifelik kurumunun tarihsel gelişiminde yeni bir dönem başlamıştır. Hz. Hüseyin ve ailesinin öldürülmesiyle de Emeviler hilafetin tek hâkimi olarak İslam coğrafyasında egemenliğe sahip olmuşlardır. Emevi halifeleri, dört halifeler zamanındaki sade ve mütevazı yaşamın aksine Bizans saray geleneklerinden etkilenmişlerdir. Bu durum onların ifadelerinde de yansımış ve Muaviye *halifetü resulillah* unvanını kullanmıştır.⁴ Emevi yönetiminin sonunu yaklaştıran gelişmeler, Arap olmayan Müslümanların mevali olarak adlandırılarak zimmilerden toplanan vergilere bağlı tutulmasının yanında Emevilerin muhaliflerine karşı uyguladıkları sert tedbirlerle artan Şii ve Harici muhalefet olmuştur. Yayılan muhalefet sonucunda 750 yılında II. Mervan komutasındaki Emevi ordusu Abbasilere Zap suyu civarlarında yenilince İslam tarihinde bir dönem sona ererek liderlik Abbasilere geçmiştir.

Abbasiiler Suriye yerine Irak'ı yönetim merkezi olarak seçmişler ve bağlı oldukları gelenek ve kökenden dolayı kendilerini Emevilerin dışında tutarak, Hz. Peygamber'e nesepten dolayı yakınlıklarıyla kendilerini dini önder olarak da tanımlamışlardır. Halifelik sayesinde cismani ve ruhani olmak üzere iki egemenlik kavramı kullanmaya başlamışlar ve kutsal bir görünüme de bürünmüşlerdir.⁵ Abbasi idaresi de halifelikte veraset usulünü benimsemiştir. Abbasi halifelerinin gücünü zayıflatan en mühim gelişme 869 yılında meydana gelen Zenc isyanı olmuş ve isyan idaresinin zayıflığını kanıtlayarak hutbelerde halife ile valilerin isimleri de zikredilmiştir. Abbasi hilafeti açısından mühim bir gelişme de Büveyhiler'in 945 yılında Bağdat'ı işgal etmeleri olmuş ve Büveyhiler geniş coğrafyalarda hakimiyet kurmaya başlamışlardır. Abbasi halifesinin Büveyhiler'e emir'ül ümeralık mevkisi vermesiyle de Abbasi hilafeti Şii mezhebinden bir hanedanın hükümlerine altına girmiştir.⁶ Bunun yanında Endülüs'te yer alan Emevi yönetimi ve Şii Karmatiler de Abbasi halifelikini tanımayarak kendi halifelik iddialarını sürdürmüşlerdir. Abbasilere zayıflamasıyla farklı bölgelerdeki bağımsız yönetimler olarak oluşan İslam hükümetlerini onaylamasının dışında halifelik başka hiçbir niteliği kalmasa da her çeşit sorunlara karşı İslam'da birliğin simgesi olarak görülmeye devam etmiştir. Daha sonra yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklu

³ Turan, *age*, s. 28-29.

⁴ Turan, *age*, s. 35.

⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 34.

⁶ Yıldız, *age*, s. 35.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

Sultanı Tuğrul Bey'in (1040-1063), 1055'te Bağdat'a girerek halifelik üzerindeki Büveyhi hakimiyetini sonlandırmasıyla bu sefer Türklerin koruyuculuğu başlamıştır.

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat camilerinde hutbede adı anılarak halife tarafından da kendisine *Sultanü'l Magrip ve'l Maşrik, Rükneddin, Kasım- emirü'l müminin* gibi unvanlar verilmiştir.⁷ Sultanın halifeye maaş tahsis etmesiyle halifenin dini otoritesinin dışında hiçbir siyasi yetkisi kalmamış ve bu durum Sultan Tuğrul'un halefi Sultan Alparslan (1064-1072) zamanında da devam etmiştir. Hatta gerçekleştirilen bir görüşmede halife dünyevi idarelerini Sultan Alparslan'a bıraktığını bir menşurla onaylamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen askeri seferlerle Fatimi yönetimindeki Halep ve Şam'da Abbasi halifesi adına hutbe okunmaya başlanmıştır. Halife ile ilişkiler Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında da devam etmiş ve halife tarafından kendisine *Kasimü emiri'l mü'minin, Yeminü emiri'l mü'minin, Muizziddünya ve'd din, Celâlüdevle ve'd dîn* gibi unvanlar verilmiştir.⁸

1218 yılından itibaren ise Moğollar batıya yönelerek İslam topraklarını işgal etmeye başlamışlar ve hilafete büyük darbe 1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesiyle gelmiştir. İslam tarihinde Moğolların Bağdat'ı işgali büyük bir yıkım olarak görülmüş, siyaset alanından ziyade medeniyet sahasında yıkım fazla olmuş ve bu tarihten sonra da İslam medeniyeti zayıflamaya başlamıştır. Halifenin Kahire'ye gitmesiyle artık halifeler Mısır'da Memlûklülerin hâkimiyetinde olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşler ve siyasi kuvvetten yoksun olarak dini törenlere iştirak etme ve bazı Müslüman hükümdarlara berat vermenin dışında herhangi bir yetkiye sahip olmamışlardır.

Gaza ideolojileri kapsamında batıdaki ilerleyişleriyle XIV. Yüzyılda yükselmeye başlayarak İslam coğrafyasında etkinliğini hissettirmeye başlayan Osmanlı Devleti, Mısır'daki halifeyle münasebetlerini başından itibaren belli bir aşamada tutmuş ve zamanla hilafet bir hükümlanlık sembolü olarak değerlendirilmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nde Halifelik

Klasik dönemlerde devletin büyüklüğü ve gelişmişliği, hilafet unvanına güç kazandıracak olanın Osmanlı Devleti olduğunu göstermiş ve bu yüzden Osmanlı sultanları İslam aleminin en büyük temsilcileri haline gelmişlerdir. Zamanla da devlet yazışmalarında halife tabirini kullanmışlardır. Osmanlıların I. Murad'dan (1362-1389) beri halife unvanını kullandıklarını, devlet yazışmalarını içeren belgeler göstermektedir.⁹ Bu belgelerden birinde sahip olunan vilayetlerin önce Allah ve Hz. Peygamber'in sonrasında ise halifeye ait olduğu belirtilmiştir. Başka bir belgede ise I. Murad, Bursa'yı Darü'l Hilafe olarak adlandırmıştır.¹⁰ Daha sonraki dönemlerde Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında yazılmış olan 1456 tarihli Karacabey Kitabesi ve Fatih Kanunnamesi'nde halife tabiri yazılmıştır. Bununla birlikte XVI. yüzyıl tarihçilerinden ve Şeyhülislam İbn Kemal yazmış olduğu Tevarih-i Al-i Osman adlı eserinde Sultan II. Bayezid (1481-1512) için halife tabirini kullanarak onun dört halifeden sonra gelen Müslüman hükümdarlar arasındaki en adili olduğunu belirtmiştir.¹¹

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520), 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye Savaşı'nda Memlûkleri yenilgiye uğratarak Kahire'ye girmesiyle Abbasi hilafeti sona ermiş ve Mısır'da bulunan Yavuz Sultan Selim'e Haremeyn Şerifi II. Berakât'ın, Mekke-Medine'nin anahtarlarıyla kutsal emanetleri vermesiyle artık Osmanlı padişahları Hadimü'l Haremeyni's Şerifeyn tabirini kullanmaya başlamışlardır.¹² Halifeliğin Yavuz Sultan Selim'e İstanbul Ayasofya'da verilmesi rivayetiyle ilgili ise Sultan Selim zamanı kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamış ancak XVIII. yüzyılda bazı tarih kaynaklarında yer almaya başlamıştır.¹³ Kendilerinden önceki halifelere halef olduklarını göstermeleri açısından Osmanlı sultanları *efdalü'l guzat ve'l mücahidin* vb. Kanuni'nin (1520-1566) kullandığı *hilafat-ı kuba* ve *hilafet-i ulya* unvanlarını kullanmışlardır.¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman tahta geçmesiyle Mekke Emiri'ne göndermiş olduğu mektupta Allah'ın kendisini hilafet ve saltanat tahtına çıkarttığını belirtmiş ve Mekke Emiri'de vermiş olduğu cevapta bu durumu tekrarlamıştır.¹⁵ Kanuni zamanına ait çeşitli belgelerde halifelik unvanının bu şekilde kullanıldığına dair misaller bulunmaktadır. Portekizlilere karşı Hindistan'ın yolladığı yardım arzusuna karşı Kanuni, Allah'ın kendisini yeryüzünde halife olarak seçtiğini ve hac güzergâhının muhafazasından kendisinin sorumlu olduğunu Portekiz kralına göndermiş olduğu mektupta bildirmiştir. Daha sonra Kanuni zamanında olduğu gibi III. Murad zamanında da Kuzey Afrika'da bulunan Sa'di sultanlarına yollanılan mektuplarda aynı ifadeler yer alarak Osmanlı halifeliğini onaylamaları istenmiştir.¹⁶

⁷ Turan, *age*, s. 42.

⁸ Abdülkerim Özyayın, "Melikşah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 55.

⁹ Eraslan, *age*, s. 187.

¹⁰ Eraslan, *age*, s. 187.

¹¹ Turan, *age*, s. 42.

¹² Ahmet Mısbah Demircan, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2017, s. 30-31.

¹³ Bu duruma Sultan II. Abdülhamid döneminde de rastlanılmıştır. Hatta Abdülhamid döneminde hilafetin bu resmî rivayetinden ötürü Ayasofya'ya büyük önem verilmiştir. Bkz. François Geogron, *Abdülhamid II, le sultan calife*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 264. ; Selim Deringil, *Simgeden Müllete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

¹⁴ Turan, *age*, s. 51.

¹⁵ Azmi Özcan, "Hilâfet – Osmanlı Dönemi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 546.

¹⁶ Özcan, *agm*, s. 546.

Osmanlı hilafeti XVI. yüzyılda ortaya çıkmasından XVIII. yüzyıla kadar farklı bir gelişme göstermiştir. İlk dönemlerinde önemli tartışmalar yapılmış ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyıla kadar ise sıkıntısız dönem geçirmiştir denebilir.¹⁷ Osmanlı halifeliğinin meşruiyetinin kamuoyunca kabul edilmesine yönelik çalışmalar diplomatik ve askerî önlemlerle olduğu kadar ilmiye mensupları ve devlet adamları tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bunların en bilineni XVI. yüzyıl sadrazamlarından Lütfi Paşa olmuştur. Sayıca fazla eseri olan paşanın *Hulasatü'l Ümmeti fi Marifeti'l Eimmeti* adlı eseri konumuz açısından önemlidir. Eşraftan kimi kimselerin Kureys'ten olmayan bir imama ümmetin itaatinin uygun olup olmadığını sorduklarını belirtmiş ve ulemanın sultan olan kişide iki özellik aradığını söyleyerek bu şartları sıralamıştır. Bu şartlar; sultanın kendisine biat edilmesi ve sultanın emirlerini yerine getirecek güce sahip olmasıdır. Lütfi Paşa, geleneksel İslam hukukunun belirttiği hilafet anlayışından çok XV. yüzyılda gelişmeye başlayan güce dayalı hilafet anlayışını benimsemiştir. Ona göre Hulefa-yı Raşidin döneminden sonra sapkınlık ve karışıklık göstermeyen hükümdarlar Selçuklu ve Osmanlı hanedanından çıkmıştır.¹⁸ Bu yöndeki gayretler sonraki yüzyıllarda da devam etmiş ve örnek vermek gerekirse Cevdet Paşa da bu yönde çalışma yapmıştır. Cevdet Paşa; halifeliğin Kureys'ten çıktığı görüşünü destekleyenlere karşı, bazı hadislerle ve İslam âlimlerinin düşüncelerine dayanarak güçlü durumda olanın halifeliği hak ettiği ve XIX. yüzyıla gelindiğinde tek güçlü İslami devlet Osmanlı Devleti olduğundan Osmanlı padişahlarının hilafetinin meşru olduğu görüşünü desteklemiştir.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemlerinde Osmanlı sultanları, halife sıfatını kullanarak kendi ruhani hakimiyetlerini vurgulayarak ve ulemanın da etkisini azaltarak iktidarlarını güçlendirme yoluna gitmek istemişlerdir.²⁰ 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1779 yılında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi, Osmanlı hilafetine tam da bahsedilen ruhani yetkiyi tanımıştır. Daha sonraki yüzyıllarda denizasırlı Müslüman liderler ideal bir İslam hükümdarı imajını oluşturduklarına inandıkları ve bağımsızlıklarını sağlayarak onları Düvel-i Muazzama'ya karşı koruyacak gücün Osmanlı halife-sultanı olduğuna inandıkları için halifeye müracaat etmişlerdir. Mysore Sultanı Tipu -Osmanlı sultanları ile Tipu arasındaki yazışmalar İslamcılık fikrinin oluşumu ve halifenin rolü açısından ipuçları göstermektedir.²¹ Doğu Türkistan hükümdarı Yakup Bey, Hollanda baskısından kurtuluş için yardım isteyen Açeliler,²² mahalli bir iktidar kavgasını önlemek için başvuran Bahreynliler, geleneksel hayat tarzlarının muhafaza edilmesini isteyen Comoro Adaları örnekleri gibi. Osmanlı sultanları hilafeti Uzak Asya, Afrika ve Orta Asya'nın politik çekişmelerine karıştırmak istemese de prestij kazanma fırsatını kaçırmak istememişler ve bunda halifeliğin potansiyeline onları inandıran Müslüman ülkeler ile İngilizlerin etkisi olmuştur. Örnek vermek gerekirse İngiltere; Hindistan Müslümanlarını yatıştırmak, Afganistan'da Emir Şir Ali'yi itaat altına almak ve Orta Asya Müslümanlarını Rusya'ya karşı hale getirmek için halifeliği kullanmış ve halife de İngiliz, Hollanda ve Rusya egemenliği altındaki Hindistan, Sumatra ve Orta Asya Müslümanlarının güçlü kurtarıcısı olarak görülmeye başlamıştır.²³

1870'li yıllarda Tanzimat Dönemi'nin nisbi hürriyet havasıyla fikrî hayatta ileri derecede olumlu gelişmeler yaşanmış; basılan kitap sayısında artış olup basın da hızlıca genişlemiş ve bu durum içerisinde birçoğu sonraları "Yeni Osmanlılar" olarak isimlendirilen aydınlar zamanla hükümetin siyasetleri ile reformlarının uygulanmasını eleştirmeye başlamışlardır.²⁴ En ünlü temsilcilerinden Namık Kemal (1840-1888) de dahil olmak üzere Yeni Osmanlılar, Batı kaynaklı düşüncelerden etkilenmişler, bunun yanında reform taraftarı olmalarından dolayı da reformların sadece Osmanlılar aracılığıyla ve İslamcı bir vasıtayla keşfedilerek tatbik edilmesini arzulamışlardır. Bir bakıma Osmanlı aydınları devletin kalıcılığı için İslamcı görünüşlü fikirler üretmeye başlamışlardır.²⁵ Bu fikirlerin en önemli hedefi artan Avrupa baskısına karşı nasıl direnilip gelişmekte olan isyancı hareketlere karşı devletin bütünlüğünün nasıl korunabileceğidir. Bunun yanında, Osmanlı aydınlarının korkuları tamamıyla Osmanlı Devleti ile sınırlı olmamış ve diğer Müslümanların da sorumluluğunu hissetmişler ancak İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı zor durumdan kurtulabilmesi için öncelikle Osmanlı Devleti'nin güçlü olarak bütünlüğünün korunması ihtiyacı gerekmiştir.²⁶ Aydınlarla göre eğer Osmanlı Devleti yıkılırsa Müslümanların sığınabilecekleri bir yer kalmayacaktı ve bu tür gelişmeler hususiyetle Osmanlı basınında "İslamcılık" olarak adlandırılan fikir etrafında şekillenen tartışmalarda açık olarak ifadesini bulmuştur.

¹⁷ Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 41.

¹⁸ Turan, *age*, s. 57.

¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, C. I, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 202-203.

²⁰ Halil İnalcık "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Tiplemesi", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. VII, İstanbul 1994, s. 7.

²¹ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 73,105.

²² Detaylı bilgi için Bkz. Âdem Efe, Mehmet Özay, vd., *Basiret ve Direniş – Basiret Gazetesinde Açe'deki Hollanda Savaşı'nın (1873-1904) İlk İki Yılı Ele Alan Metinlere Dair*, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

²³ Karpat, *age*, s. 104.

²⁴ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, İsam Yayınları, Ankara 1997, s. 45.

²⁵ Tarık Zafer Tunaya'ya göre de bu harekete İslamcılık denilebilirdi. Bkz. Şerif Mardin "19. Yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 346.

²⁶ Özcan, *age*, s. 45.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

Yeni Osmanlılar, Avrupalı Pan-Slavizm, Pan-Germanizm gibi bazı siyasi ve ideolojik akımlardan etkilenmişler ancak Avrupa kaynaklı siyasi Pan hareketleri etnik temellerle meydana getirildiği için bu etkilenme sınırlı olup birçok siyasi tepkinin oluşmasına neden olmuştur. İslam dünyasının maruz kalmış olduğu felaketlere çözüm bulmak için Yeni Osmanlıların yapmakta olduğu şey, İslam'ın siyasi-ideolojik potansiyelini değerlendirerek fikir üretmek olmuş ve durum Yeni Osmanlıların kendileri tarafından da "İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde sultanların hedefi bütün Müslümanların birliğini tesis etmek idi" şeklindeki sözleriyle ifade edilmiştir.²⁷

İslamcılık tabiri ilk kez Namık Kemal tarafından 10 Mayıs 1869 tarihli *Hürriyet* gazetesinin sayısında uygulanmış ve sonrasında da Yeni Osmanlıların diğer yayın organlarında ve hususiyetle de *Basiret* gazetesinde tartışılmıştır.²⁸ Yeni Osmanlılar İstanbul'da *İbret* ve *Basiret* gibi gazeteler aracılığıyla fikirlerini söylemeye başlamışlar, özellikle *Basiret* gazetesi İslamcılık fikrinin bir sözcüsü durumuna gelerek Osmanlı aydınları için bir saha görevi edinmiştir. 9 Nisan 1872'de *Basiret*'te çıkan bir makale ilk kez Pan-Slavizm ve Pan-Germanizm gibi Avrupa kaynaklı yayımcı ideolojilere karşı İslamcılık siyasetinin takip edilmesini savunmuştur.

14 Nisan 1872 tarihli *Basiret* gazetesinde ise yapılması gereken ilk iş olarak, mesele hakkında İslam dünyasında olumlu bir ekâr-ı umumiye oluşturmak gelmiş çünkü kamuoyu önemli olduğu için Düvel-i Muazzama'nın İslam memleketlerine girmesi bu şekilde gerçekleşmiş ve bu hedefe ulaşabilmek için birçok dilde broşürler ile yayınlar hazırlayarak dağıtılması ve Hristiyanlardaki gibi benzer bir misyonerlik faaliyetleri yapılması teklif edilmiştir. Bununla birlikte birkaç ay içerisinde farklı yerlerden *Basiret*'e okuyucu mektupları da gelince tartışmalara katkıda bulunmuştur. Bazılarına göre, yalnızca Hac esnasında broşür ile risaleler dağıtmak bile İslamcılık hedefine hizmet etmek için yeterli görülmüş kimisine göre ise din adamları ile dinî kurumların bu konuda çok mühim hizmetleri olabileceği düşünülmüştür. Diğer yandan, İslamcılığın kapsamının çok geniş tutularak Şiiilerin de buna dâhil edilmesi için fikirler ileri sürülmüş, bu amaç için bütün Müslümanların ortak bir dile sahip olmaları da önemli görülerek Arapçanın bu görevi yerine getirebileceği söylenmiş ve birçok İslam ülkelerine liyakatli görevliler gönderilip oradaki coğrafya ile halkın doğası hakkında bilgi edinilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁹

İstanbul'da *Cemiyet-i İhya-yı İslam* kurulmuş ve bu cemiyet, İslam dünyasının sıkıntılarının siyasiden çok eğitim, kültür ve ilimle alakalı olduğunu savunarak her şeyden önce eğitimin geliştirilerek okuma yazma oranının fazlalaştırılmasını söylemiş ve daha sonra Asya, Afrika ve Okyanusya'da İslamiyet'i yayma amacıyla da *Memalik-i İslamiye Coğrafya Cemiyeti* oluşturulmuştur.

1873'te Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Zabıt Kâtibi Esad Efendi tarafından "İttihad-ı İslam" başlığı altında bir risale yazılarak Müslümanlar arasında dayanışmanın önemiyle Düvel-i Muazzama tehdidinde karşı hilafet ve halife etrafında toplanılmasının önemi üzerinde durulmuştur.³⁰ Bu risale, Arapçaya tercüme edilerek Hac zamanında hacılara dağıtılmış ve İslam âleminde bu ismi taşıyan ilk eser durumundadır.³¹ Ayrıca Esad Efendi, Osmanlı Devleti'nin dünyadaki en güçlü İslam devleti olmasından dolayı İslamcılığın kendisine bağlı olunarak sadakatte bulunulan meşru bir yöneticiyle ilgili olduğunu ve bu yöneticinin de Osmanlı sultanı olduğunu söylemiştir.³²

Yeni Osmanlıların İslamcılık görüşü hususiyetle konunun medeniyet ile kültür boyutlarıyla alakalı olarak faal bir siyasi önlem ile müteceviz içerikli olmamış ve onlara göre ittihad; Osmanlı hudutları dâhilinde ve İslam dünyasında olmak üzere iki çeşit olmuş ve dâhilde ittihad, Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar üzerine dayanması şeklinde kavranmış, İslam dünyasında ittihad ise "*Osmanlı ağabeylerinin*" liderliğinde Müslümanların gelişip yayılması şeklinde anlaşılmıştır. Namık Kemal "İttihad-ı İslam" başlıklı makalesinde, Müslümanların medeniyet yolunda ilerleyebilmeleri için ittihadın önemli olduğunu ifade ederek Osmanlı Devleti'nin hem Avrupa'ya en yakın olup hem de Batı'nın bilgisini almada ilk olmasından dolayı ona büyük sorumluluklar düştüğünü söylemiştir.³³ Bunun yanında Namık Kemal'e göre İslamcılığın gerçekleşebilmesi için İslam dünyası ittihadını siyaset veya mezhep mücadelelerinde değil, kitap sayfaları ve vaiz önlerinde aramak mecburiyetindedir.³⁴

1873'e kadar bu şekilde ilerleyen İslamcılık düşüncesi zamanla iç ve dış meselelerle ilgili olaylarda kendisini göstermeye başlamış; Osmanlı topraklarındaki halk daha muhafazakâr ve dinî-millî olaylarda daha

²⁷ Özcan, *age*, s. 46.

²⁸ Azmi Özcan, "İttihad-ı İslam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 470. Ayrıca Bkz. İlhan Yerlikaya "Basiret", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 104.

²⁹ Özcan, *age*, s. 48-49.

³⁰ Özcan, *age*, s. 49-50.

³¹ Hasan Barlak, "Esad Efendi'nin 'İttihad-ı İslam' Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 43\IX, 2016, s. 599.

³² Barlak, *age*, s. 605.

³³ Özcan, *age*, s. 51.

³⁴ Ragıp Çiçek, *II. Abdülhamid Döneminde Şiiilik*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu 2019, s. 62; Özcan, *age*, s. 51.

dikkatli davranmaya başlayınca modernleşmeye ve Düvel-i Muazzama'ya karşı da daha az hoşgörülü ve daha fazla eleştirel davranmışlar hatta hükümet bile kamuoyuna uygun olarak Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan misyonerlerin faaliyetlerine bazı engeller koymuş aynı zamanda yukarıda da belirtildiği üzere Orta Asya Müslümanlarının sorunları ile daha samimi ve faal olarak ilgilenilmeye başlanmıştır. Zamanla da İstanbul yalnızca Osmanlı Devleti'nin değil tüm İslam âleminin fiili olarak payitahtı haline gelmiştir.³⁵ Bu dönemdeki İslamcı izler çoğunlukla sosyal, kültürel ve dinî özellikte olmuş ve zaman zaman siyasi içerikler barındırmıştır.

2. II. Abdülhamid Döneminde Halifelik

Sultan II. Abdülhamid dönemine geldiğinde Osmanlı Devleti'nin meşruiyet zeminini yeni bir temele oturtmak gereği doğmuş; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gayrimüslim tebaasının çoğunluğunu kaybetmesiyle devlet, Tanzimat devrine göre daha bir İslami kimlik kazanmış ve halifelik kurumu Osmanlı dışındaki Müslümanlara hitap eder duruma gelip aktif bir siyaset olarak kullanılarak Osmanlı hilafeti geleneği yeniden oluşturulmuştur.³⁶ Birinci Meşrutiyet Anayasası'nın 3. maddesinde de Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu vurgulanmıştır.³⁷

II. Abdülhamid zamanında uygulandığı şekliyle İslamcılık - bir diğer tanımıyla Pan-İslamizm - , Osmanlı halifeliğine dış siyasette nüfuz elde edici her türlü politikadan oluşan faaliyetlerin tümünü meydana getirmiş, dünyadaki diğer pan hareketler³⁸ çerçevesinde değerlendirildiğinde önemli bir farkı vurgulanmış ve diğer pan hareketler hegemonyacı, saldırgan bir politika ürünleriyken Osmanlı Pan-İslamizmi, savunmaya yönelik ve meşru varlığını artarak tehlikede gören bir devletin siyaseti olmuştur.³⁹

Osmanlı Devleti'nin dış politikada desteğini aradığı İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ile ilgili siyasetlerinde büyük bir değişim olmuş ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Hindistan'ın güvenliği konusunda Osmanlı Devleti'nin önemi İngiltere için sona ermiştir. İngiltere; artık faaliyetlerine Rusya'yı durdurmak, halifeliği kendi menfaatleri için kullanmak ve Osmanlı toprakları üzerinde kurulmasını desteklediği Ermeni ve Kürt devletleri üzerinden devam etmeyi düşünmüştür.⁴⁰ II. Abdülhamid de İngilizlerin esas maksatlarının halifeliği ilga veya Mısır'a nakledilmesi ve de bağımsız olmuş Ermenistan ile etkisiz bir Anadolu Devleti meydana getirmek olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Rusya'nın kadim politikalarını sürdürmeye devam etmesinden ve Almanya'nın da Osmanlı için büyük bir tehdit oluşturmamasından dolayı II. Abdülhamid dış ilişkilerde Almanya'yı tehdit unsuru olarak kullanmak istemiştir.⁴² II. Abdülhamid'in dış politika anlayışını Tahsin Paşa; Rusya'nın idare edilmesi, İngiltere ile kesinlikle bir sorun çıkarılmaması, Almanya'ya yanaşılması, Avusturya'nın elinin Makedonya'da olduğunun unutulmaması, diğer devletlerle imkân dâhilinde iyi geçinilmesi, Balkanları birbirlerine düşürüp Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar arasında ayrılıklar yaratılması olarak belirtmiş ve Sultan II. Abdülhamid'in Rusya'nın ara sıra meydana getirdiği felaketleri unutmuyarak onun kuvvetli ve korkutucu düşman olduğunu belirttiğini söyleyerek Rusya'ya mukabil İngiltere'den de yardım beklenemeyeceği şeklinde kanaatinin kuvvetli olduğunu söylemiştir.⁴³

1877-78 Rus Harbi'nde meydana gelen toprak ve nüfus kayıplarıyla birlikte 1878 yılında Kıbrıs'ın, 1881 yılında Tunus'un ve 1882 yılında da Mısır'ın kaybı, II. Abdülhamid'i yeni siyasi tercihler aramaya yönlendirmiştir. Rus Harbi'nden sonra Müslüman nüfusun artmasıyla değişen nüfus dengeleriyle birlikte ülke içinde ve dışında İslam birliğini güçlendirecek İslamcılık siyasetine geçmeyi düşünmüştür. Bu düşüncesinde sömürge altındaki Müslümanların Osmanlı Devleti ve halifesiyle ilgilenmeye başlamalarının da etkisi olmuştur ve II. Abdülhamid, milletler arasında herhangi bir ittifak ile itihat oluşturulacaksa devletin bu ikisinin de ortasında bir siyaset oluşturabileceğini belirtmiştir.⁴⁴ Bunu sağlayacak yegâne şey de İslam dini olarak görülmüş ve iç politika ile dış politika da İslami nitelik uygulanmıştır. Ayrıca Yunan Savaşı da sonuçları itibarıyla belirleyici olmuş zira galibiyet küçük kapsamlı da olsa son yarım asır içinde Müslümanların Hristiyanlara karşı galip geldiği zafer olarak gerçekleşmiş ve İslam âlemi ümitlenerek II. Abdülhamid'i muzaffer bir halife olarak selamlamıştır.⁴⁵ Bu konuyla ilgili II. Abdülhamid, Müslümanların ikamet ettiği ülkelerle münasebetlerinin genişletilmesi gerektiğini, herkesin birlik ve beraberlik amacıyla gayret etmesi gerektiğini, İslam'ın birliğinin

³⁵ İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 153.

³⁶ Deringil, *age*, s. 29.

³⁷ Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-u Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1985, s. 30.

³⁸ Pan Slavizm, Pan Germenizm, Pan Helenizm vs.

³⁹ Deringil, *age*, s. 29.

⁴⁰ Cezmi Eraslan "II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti Üzerine Değerlendirmeler", *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 62,67.

⁴¹ A. Haluk Dursun "Akabe Meselesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara 2002, s. 126.

⁴² Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 307.

⁴³ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı*, haz. Emre Taş, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2017, s. 79.

⁴⁴ COA, Y.EE, 9\2638\72\4.

⁴⁵ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politika Uygulamaları Üzerine Tespitler", *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 95.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

devam ettiği takdirde İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda'nın halife-sultan olarak kendisinin idaresinde olabileceğini zira kendisinin ağzından çıkabilecek tek bir cümleyle halife olarak Düvel-i Muazzama'nın Müslüman tebaaları arasında cihadı başlatabileceğini ve bunun da Hristiyanlar için felaket oluşturabileceğini söylemiştir. Ek olarak İngiltere'nin egemenliği altında seksen beş milyon Müslüman, Hollandalıların sömürgelerinde otuz milyon Müslüman ve Rusya'nın egemenliğinde on milyon Müslüman olduğunu söyleyerek bir gün tüm bu Müslümanların ayaklanarak kâfirlerin hâkimiyetinden kurtulabileceklerini, bu Müslümanların yabancı devletlerin egemenliğinden kurtulmak için Allah'a yalvarıp, umutlarını halife-sultana bağladıklarını ve bu yüzden de Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama ile uğraşırken uysal kalmaması gerektiğini de belirtmiştir.⁴⁶

II. Abdülhamid'in bir diğer amacı ise, hilafetin gücünü Düvel-i Muazzama'ya kabul ettirmek ve Osmanlı Devleti'ni yeniden onların ittifak yapmak isteyebileceği bir güç haline getirmektir zira bunu gerçekleştirebilirlerse uluslararası siyasette önemli bir konuma gelebilirlerdi. Başka türlü Osmanlı Devleti'nin mali, insani ve askerî güçleri zayıf olduğundan bu hedefleri gerçekleştiremezdi. Örneğin; Hariciye Nezareti'nin 2 Mayıs 1888 tarihinde bildirdiğine göre Hindistan'da Arap halifeliği iddiasında bulunan Arapların sayısı artınca *Puncab Times* gazetesinin İngiltere gazetelerinden direkt olarak yayımlanmış olduğu bir makalede Osmanlı halifeliğinin geçersiz olduğu iddiası ortaya atılmış ve buna karşılık Osmanlı Bombay Başşehberderliği *Advocate of India* gazetesinde Osmanlı hilafeti için mühim bir tezkir yayımlanmıştır.⁴⁷ Bunun üzerine Londra Sefareti ise 6 Mayıs 1888'de bu tezkir yazısının Bombay, Kalküta, Madras ve Lahore'de çıkan gazetelerde yayımlandığını bildirerek "*Hukuk-u Padişahi'nin mürur-ı zamanla sakıt olmadığı*"nın kanıtlandığını bildirmiştir.⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan hatıratında II. Abdülhamid'in, cihadın bizatihi kendisinin değil ancak adının Osmanlı Devleti'nin elinde bir silah olduğunu, kendisinin ara sıra sefirleri tehdit etmek amacıyla onlara İslam halifesinin dillendirebileceği bir tabir olduğunu söylediğini belirtmiş ve ek olarak da cihadın Osmanlı için ismi olup da cismi olmayan bir güç olduğunu söylediğini de eklemiştir.⁴⁹ II. Abdülhamid'in İslamcılık siyaseti odaklı yaptığı faaliyetlere bakılacak olursa, hac ibadetini bu siyaseti için etkili değerlendirmeye çalışmıştır. Zira hac ibadeti zamanları Müslümanlar kendi meseleleri hakkında bilgi alarak birbirleriyle münasebet kurmuşlardır. Bu yüzden II. Abdülhamid, Müslümanlara hitap edebilmek için hac ibadetini seçmiştir. Müslümanların desteğini kazanmak amacıyla broşürler hazırlatıp dağıttırması ve İslamcılık ile halifelğe bağlılık kazandırmaya çalışmıştır. Bunları yaparken amacı Müslümanlarla samimiyet kurarak onların desteğini almak olmuştur. Bunların yanında kutsal yerlerde hastaneler yaptırarak bu hastanelerde hacıları tedavi ettirmiş ve ödeme imkânı olmayan hacıların masraflarını kendi cebinden karşılamıştır. Hac sırasında Eylül 1881'de kolera salgınının çıkmasıyla ilk hafta 157 kişi hayatını kaybetmişken, hacım ikinci haftasında 42 kişi hayatını kaybetmiş ve vefat sayısındaki bu düşüş Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirlerle gerçekleşmiştir.⁵⁰ 1881'de Osmanlı hükümeti, salgından dolayı İngilizlerle Fransızları ülkelerinden gelecek hacı sayısının artmasıyla oluşacak sağlık tehlikesi hakkında uyarılmış, bu uyarı Cezayir'de bulunan Fransa idaresinin işine yararmış ve Cezayir'den Mekke'ye gönderilen hacı sayısı azaltılmaya çalışılmıştır. Burada hedef, hacıların Fransız hâkimiyetine başkaldırmak amaçlı ve bu bölgeden silah vb teçhizatla dönmelerini önlemek olmuştur.

II. Abdülhamid, birçok sayıda Kuran'ı Kerim bastırarak bir komisyon aracılığıyla inceledikten sonra sömürge hâkimiyetindeki İslam ülkelerine göndermiştir. İngiliz Büyükelçisi Lord Nickholson bu faaliyetin önemini, Mısır'da ve Hindistan'da İslam ülkelerini hâkimiyet altına alabilmek için çok para harcansa da galip gelemedikleri ve II. Abdülhamid'in her yıl selamıyla birlikte Kuran'ı Kerim göndermesiyle tüm Müslümanlar tarafından büyük bir saygıyla karşılandığı şeklinde belirtmiştir.⁵¹ Müslümanların dinî hislerini rencide edecek faaliyetleri engellemek (İslam ve Peygamber aleyhtarı özellikler taşıyan oyunları önlemek⁵²) ve katı baskı uygulayan emperyalist devletlerin egemenliğindeki Müslüman evlatlarının Osmanlı Devleti'nde eğitim alabilmelerini sağlamak⁵³ gibi uygulamalar da halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için gayret sarf ettiğini gören Müslümanlarda Osmanlı Devleti'ne ve padişah-halifesine karşı sevgi oluşmasına sebep olmuştur.⁵⁴ Bunları kanıtlayan çeşitli sayıda belgeler de bulunmaktadır.⁵⁵ Hilafetin ve saltanatın merkezi olmasından dolayı

⁴⁶ Karpat, *age*, s. 284-285.

⁴⁷ Deringil, *age*, s. 38.

⁴⁸ Deringil, *age*, s. 39.

⁴⁹ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 231.

⁵⁰ Karpat, *age*, s. 398.

⁵¹ <https://www.sosyalbilgiler.org/ti-abdulhamidin-islam-birliigi-siyaseti-ve-bu-hususta-hilafetin-rolu/>, 14.04.2022.

⁵² COA, Y.A.HUS: 238/45, (10 M 1308/26 Ağustos 1890) – COA, Y.A.HUS: 238/45, (12 Temmuz 1306/24 Temmuz 1890). Belgelerde, Hz. Peygamberin yaşamının olumsuz olarak sahneye konulduğu tiyatroların II. Abdülhamid tarafından engellenmesi ve bunun üzerine Hind Müslümanları dâhil tüm Müslümanların sevinçleri dile getirilmektedir.

⁵³ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 32.

⁵⁴ Eraslan, *agm*, s. 64-65.

⁵⁵ COA, Y.PRK.MŞ: 4/91, (H. 1310/1892-1893) Belgede; Çin'in Tinsin şehrinde bir bayram sabahı namaz sırasında Çin ve Hint'te İslam Halifesi olarak Sultan II. Abdülhamid'in adının hutbede okunmasından bahsediliyor; COA, Y.PRK.AZJ: 31/17, (12 Zilhicce 1312/6 Haziran 1895) Belgede, Pekin'de yakın zamana kadar hutbede Abbasi halifesinin adı okunurken artık Osmanlı sultanının adının geçtiğinden ve II. Abdülhamid'in

İstanbul'da Aşiret Mektebi'ni inşa ettirmiş ve Suriye, Halep, Basra, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Bingazi, Kudüs ve Deyr ez Zor'dan gelen Arap aşiretlerine önceliği vermiştir.⁵⁶ Bu mektebin kuruluş amacı da; Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın nezareti ve koruması altında bulunan bir okulda bir araya getirerek onlara Türkçe öğretip, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, bunun yanında hilafete, saltanata ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arttırarak memleketlerine döndüklerinde devlet için yararlı hizmetlerde bulunmalarını sağlamaktır.⁵⁷ Ancak II. Abdülhamid bu faaliyetleri gerçekleştirirken Müslüman sömürgeleri olan devletlerle de herhangi bir sıkıntı yaşamak istememiş ve bu Müslümanlarla ilgili bir etkinlikte kendi adının ve konumunun karıştırılmasını da doğru bulmamıştır. Örnek olarak; Japonların İslamiyet'i öğrenmeleri için Batavyalı bir ilim sahibiyle beraber kitap yazan Osmanlı idarecisinin isminin kitaba konulmasının onaylanmaması gösterilebilir.⁵⁸

II. Abdülhamid, halifeliğinin meşruluğunun sorgulanmasına da büyük tepki vererek bunun münakaşa edilemez bir gerçek olduğunu tüm dünyanın kabul etmesi için faaliyetlerde bulunmuştur. Halifeliğin Kureys'e ait olduğu söylentisiyle Araplar arasında İngilizlerin ayrılıkçı fikirleri yaymak için girişimde bulunmasından dolayı Osmanlı halifeliğinin propagandası için İstanbul, Kahire ve Londra'da gazeteler yayınlanmış, bulunan yayın organlarına katkı sağlanıp hilafet risaleleri hazırlanarak tüm İslam dünyasına dağıtılmıştır.⁵⁹ Fas sultanları da hilafetin kendilerine ait olduğunu sürekli savunmuşlardır. Fas hükümdarının önceden Hicaz'da mülk elde etmek ve vakıf kurmak için izin istemek amaçlı İstanbul'a elçisini yollamasından dolayı 21 Mart 1891'de, Fas veliahdının kalabalık bir grupla hacca gitme düşüncesi ile Hicaz ileri gelenlerine hediyeler götürüleceğini belirtmesi hacca giderken fazlaca hediyelerin götürülmesinin siyasi niyetleri olduğuna dair kuşku doğurduğundan bu konuda Osmanlı hükümeti Fas üzerinde bazı emelleri olan İspanya'dan yardım isteyerek Madrid'deki Osmanlı sefirine meselenin iç yüzünü araştırmak için İspanya Dışişleri Bakanlığı'nda incelemeler yapma talimatı vermiştir.⁶⁰

II. Abdülhamid, uzun zamandır yapılmasını planladığı Hicaz Demiryolu projesini hayata geçirmeye karar vermiş ve 2 Mayıs 1900 tarihinde yayımlanmış olduğu bir irade ile inşaata başlanmasını emretmiştir. Bu demiryolunu, hacı kolaylaştırarak yabancı saldırısı olduğunda kutsal toprakları korumak, İngilizlerin Süveyş Kanalı aracılığıyla bölgeye saldırılarına durumunda Osmanlı Devleti'nin de asker göndererek müdahale etmesini sağlamak amaçlarıyla inşa ettirmiştir. Ancak demiryolunun maliyeti fazla olduğu için projenin finansmanı açısından sıkıntı oluşturmuş ve bu projenin gerçekleştirilmesi için Müslümanlar tarafından toplanacak bağışlarla halledilmesine karar verilmiştir.⁶¹ Bağış miktarının arzu edilen seviyeye ulaşması amacıyla başarılı faaliyetler yapılmış, bu projenin sadece Osmanlı Devleti'nin değil bütün Müslümanların ortak eseri olduğu, İslam'a bağlılık için bu projenin desteklenmesi gerektiği yönünde ülke dahilinde ve haricinde din adamları, gazeteci ve tüccarlardan yararlanılmıştır. İlk başışı 50.000 lira ile II. Abdülhamid yapmış daha sonra nazırlar, yurt dışındaki Osmanlı temsilcilikleri, İslam ülkelerindeki birçok kişi başış kampanyasına destek vermiş ve çok sayıda memur gönüllü olarak kendi maaşlarını bağışlamıştır. Mısır, Hindistan, Rusya ve Fas Müslümanları⁶² başta olmak üzere Endonezya, Singapur, Güney Afrika, Tunus, Cezayir, Avrupa'da bazı İslam cemiyetleri ve Amerika'dan da başış yapılmış ancak inşaatın ilerlemesi neticesinde artan masraflardan dolayı alınan başışlardan demiryolunun finanse edilemeyeceği anlaşılmış bunun üzerine memur maaşlarından zorunlu kesintiler yapmak, iane pulları çıkarmak, bazı madenlerin işletme imtiyazlarını Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Alisi'ne vermek, kurban derilerinin satışından elde edilen paraları katmak gibi çeşitli gelir kaynakları sağlanarak 1900-1908 yılları arasında inşaatın gelirleri giderlerinden fazla olacak şekilde demiryolu tamamlanmıştır.⁶³ Hamidiye-Hicaz Demiryolu tamamlanınca II. Abdülhamid'in dünya Müslümanları üzerindeki nüfuzuna büyük katkıda bulunmuş ve Müslümanlar halifeye mektup, telgraf ve şiirler yazıp göndererek minnet ve şükran duygularını iletmişlerdir.⁶⁴

II. Abdülhamid, İslamcılık siyaseti içerisinde Sünniler ile Şiiiler arasında ittifak yapmayı planlamış, dönemindeki İran hükümeti ile Şii müçtehitler arasındaki anlaşmazlıkları bu ittifakı gerçekleştirebilmek ve şahın aleyhine kendi nüfuzunu geliştirmek amacıyla bir fırsat olarak görmüştür.⁶⁵ II. Abdülhamid bu konuda kendisine

halifeliğinin Ümit Burnu'na kadar uzandığından ve sultanın orada yaşayan Müslüman halka hediyelerini ve selamlarını götüren heyetin anlattıklarına dair bilgiler geçmektedir.

⁵⁶ Sa'd Samir el Humeydi, "İslam Birliği Fikri ve Sultan II. Abdülhamid'in Rolü: Söylemde Başarı, Eylemde Çöküş", *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 72.

⁵⁷ Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 9-11.

⁵⁸ Eraslan, *agm*, s. 65.

⁵⁹ Özcan, "İttihad-ı İslam", s. 471.

⁶⁰ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 71-72.

⁶¹ Ufuk Gülsoy \ William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 442.

⁶² COA, Y.PRK.HR: 31-88, (H. 30.10.1319). Fas hükümetinin Hicaz Demiryolu için yardımda bulunmak istediğini bildirmesine dair belge.

⁶³ Gülsoy \ Ochsenwald, *agm*, s. 442-443.

⁶⁴ Eraslan, *age*, s. 272.

⁶⁵ Gökhan Çetinsaya, "İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. II, Ankara 1999, s. 386.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

daha önceleri birkaç defa başvurarak İslamcı projeler için destek arayan Cemaleddin Afgani'yi 1892'de Şiiilerin Irak'ta çoğalmaya başlamasıyla da İstanbul'a davet etmeye karar vermiş ve kimi araştırmacılar Abdülhamid'in bu kararını değişik nedenlere bağlamışlardır: "İslamcı" siyasetini planlamasına yardım etmek, Afgani'nin bir Arap hilafetini savunanlara katılmasını engellemek ve Düvel-i Muazzama aleyhindeki faaliyetlerini kontrol altına almak gibi.⁶⁶ Afgani, 1892 yazının sonlarına doğru İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid tarafından iyi karşılanmış ve Şeyh Ebu'l Huda'da dahil olmak üzere padişahın bazı danışmanlarıyla da iyi ilişkiler kurmuştur. Mezhep ayrılıkçılığının giderilerek bölgedeki Şii üstünlüğünün yok edilmesi için Abdülhamid Afgani'ye, Sünni ve Şii ulemadan oluşan bir topluluk kurulması görevini teklif etmiştir. Cemaleddin Afgani'nin II. Abdülhamid'e yazmış olduğu cevap kayıp olsa da cevabın olumlu olduğu ve projenin bir süre ertelendiği Afgani'nin bu dönemde yazmış olduğu anlaşılan tarihsiz bir mektupla anlaşılabilir.⁶⁷ II. Abdülhamid'e atfedilen bir eserde; İranlıların, Rusya ile İngiltere'nin oyuncağı haline gelmemesi için Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurmasında yarar olduğu, Afgani'nin İstanbul'daki İran konsolosu gibi kendisini Sünnilerle Şiiilerin itihadına yönelttiği, Afgani'nin İran'daki bazı yüksek memur ile ulemayı kendi safına çektiği ve bu mesele hakkında tam bir anlaşma olmasa da İran ile Osmanlı Devleti arasında bir yakınlaşmanın meydana gelecek büyük bir girişim olabileceğinden bahsedilmiştir. Cemaleddin Afgani etrafında bir heyet oluşturularak bu heyet tüm İslam dünyasındaki ünlü Şii ulemaya yüzlerce mektup göndermiş ancak bu girişim uzun ömürlü olmamıştır. Zira Afgani'nin İstanbul çevresindeki ve Şii uleması arasındaki yazışmalar, Bağdat'taki İran konsolosu ile İstanbul'daki İran büyükelçisinin aracılığıyla şah tarafından öğrenilmiş, İran büyükelçisi Afgani'de dahil bazı ulemaların sınır dışı edilmelerini istemiş, İran makamları da Ermeni meselesini baskı aracı olarak kullanarak İran içinde ve sınırındaki Ermeni ihtilalcilere hareket serbestliği sağlamaya başlayınca 1894 yazı ile 1896 yazı arasında geçen zamanda Ermeni meselesi hem Anadolu'da hem de İstanbul'da büyük krize sebebiyet vermiştir.⁶⁸ Afgani ile ilişkiler 1895 sonlarında, II. Abdülhamid'in güvenini zedeleyen bazı olaylardan dolayı kötüye gitmiş; Afgani'nin 1895 yazında Mısır hıdiviyle yapmış olduğu gizli görüşme, Arap muhaliflerden Hicazlı Seyyid Abdullah'ı korumaya alması ve II. Abdülhamid'in danışmanlarıyla anlaşmazlıkları onun gözden düşmesine neden olmuştur. İran'ın Afgani'nin sınır dışı edilmesi isteği II. Abdülhamid tarafından her seferinde reddedilince Afgani, Mart 1897'deki ölümüne kadar İstanbul'da bir mahkûm gibi yaşamıştır.

Orta Asya ve Uzakdoğu Müslümanlarıyla ilgili faaliyetlerde ise büyük önem verilen konular arasında; halifenin idaresinde güçlü bir Müslüman devletin varlığını bu coğrafyalardaki Müslümanlara iletme, bu Müslümanların maruz kalmış olduğu adaletsizliklerle ilgili söz konusu devletler hakkında girişimlerde bulunmak, çeşitli heyetler yollanarak münasebetleri güçlendirmek ve İslam'ı hakkıyla öğrenip tatbik edebilmeleri amacıyla da hocalar ve dini kitaplar yollanması verilebilir. Ancak bu faaliyetler neticesinde Rusya ile Hollanda gibi devletler rahatsızlıklarını belirterek bu bölgelerden hacca giden Müslümanların düşmanca düşüncelerle geri döndükleri iddialarından dolayı bazı önlemler almıştır.⁶⁹ Bu coğrafyalardaki Müslümanların sıkıntılarıyla ilgilenilmesi hakkında Cava şebkenderinin, Müslüman tüccarların Hristiyan tüccarlardan daha çok vergi verme yükümlülüklerinden dolayı gösterilen rahatsızlığı Hollanda hükümeti tarafına iletme girişimi misal olarak verilebilir.

II. Abdülhamid, hilafeti Müslümanların isyan etmelerini önlemek için de kullanmıştır. Örnek verilecek olursa; 1882'de Bosna-Hersek Müslümanları, Avusturya yönetimine karşı ayaklanınca Abdülhamid isyancıları yatıştırmış ve 1898 İspanyol-Amerikan Savaşı zamanında da ABD Abdülhamid'e başvurarak, ABD'nin Müslümanlar ile değil İspanya ile savaştığını söyleyerek Filipinli Müslümanların Amerikalılara karşı durmamasını istemiştir.⁷⁰ 1900'de birçok Çinli Müslümanın katıldığı Bokserler İsyanı sırasında da Alman İmparatoru II. Wilhelm, Abdülhamid'den halifelik konumunu kullanarak Müslümanların isyana katılmamalarını sağlamasını istemiş ve sultan Çin'e heyet – her ne kadar heyet vardığında isyan bastırılmış olsa da – göndermiştir.⁷¹

SONUÇ

XIX. yüzyıl emperyalizmin doruk noktasına ulaştığı bir yüzyıl durumuna gelmiş ve Düvel-i Muazzama'nın emperyal politikalarının odağında Osmanlı Devleti ve Müslümanlar bulunmuştur. Zira başta İngiltere dış politikasını değiştirip Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını arzularak devlet topraklarından en değerli parçaları kendisi ele geçirme arayışına girmiştir. II. Abdülhamid de bu yüzyılda Osmanlı sultanı olduğundan uygulanan eski politikaların artık geçersiz olduğunu ve Osmanlı Devleti'ni uluslararası politikada yeniden söz sahibi edebilecek, devlet ile milletin canlılığını koruyabilecek etkili bir siyaset arama arayışına girmiştir.

⁶⁶ Karpat, *age*, s. 324.; Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. II, Ankara 1999, s. 282.

⁶⁷ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 242.

⁶⁸ Fatih Tunçkılıç, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Siyasi Münasebetlerinde Ermeni Meselesi (1896-1907)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009, s. 18; Çetinsaya, *age*, s. 248-249.

⁶⁹ Özcan, "İttihad-ı İslam", s. 473.

⁷⁰ Georgeon, *age*, s. 291.

⁷¹ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 13. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 70-71. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Mutlu, "Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid'in Nasihat Heyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 243, C. 123, 2019, s. 313-330.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gayrimüslim tebaasının çoğunluğunu kaybetmesiyle Osmanlı Devleti, Tanzimat devrine göre daha bir İslami kimlik kazanmış ve halifelik kurumu Osmanlı dışındaki Müslümanlara hitap eder duruma gelip aktif bir siyaset olarak kullanılarak Osmanlı hilafeti geleneği yeniden oluşturulmuştur. İslamcılık siyasetinin uygulanmasının Müslümanlar ve Düvel-i Muazzama nezdindeki yansımaları da kaydedilmiş belgeler, hatıratlar ve önceden yapılmış çeşitli eserler sayesinde ortaya çıkarılmaktadır. Yaptığımız çalışmada; bahsedilen kaynaklar incelenerek II. Abdülhamid'in yapmış olduğu faaliyetlerin ve halifeliğin dünya Müslümanları üzerindeki etkisinin Düvel-i Muazzama tarafından halifeliğin papalık konumuna benzer bir duruma gelmesine yol açtığı görülmüştür. Ancak II. Abdülhamid bu siyasetini uygularken Düvel-i Muazzama'nın tepkisini çekebilecek faaliyetlerden de mümkün olduğunca uzak durmaya çalışmıştır. Düvel-i Muazzama'nın desteklediği Pan hareketler, hegemonyacı ve saldırgan bir politika durumundayken II. Abdülhamid'in hilafet odaklı siyasetinin – Düvel-i Muazzama'nın görüşüyle Pan-İslamizm – savunmaya yönelik ve varlığını tehlikede gören bir devletin siyaseti olduğunu belgeler ve önceden hazırlanmış eserler sayesinde tespit etmek mümkündür. Gerçekleştirilen İslamcı faaliyetlerle de dünya Müslümanlarından çoğunun destekleri sağlanmıştır.

I. Abdülhamid dönemi, Düvel-i Muazzama'nın hegemonyacı çıkar ve politikalarını artırarak gerçekleştirmek amacıyla uyguladıkları siyasetlerin de başlangıcını oluşturmaktadır. Bundan dolayı bu hegemonyacı politikaların kısıtlı da olsa yavaşlamasını sağlayan hilafet odaklı İslamcı siyasetin çok geniş coğrafyalarda uygulandığı düşünülürse o coğrafyalarında detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Kaynakları

COA, Y.EE, 9\2638\72\4.

COA, Y.A.HUS: 238\45, (10 M 1308\26 Ağustos 1890).

COA, Y.A.HUS: 238\45, (12 Temmuz 1306\24 Temmuz 1890).

COA, Y.PRK.MŞ: 4\91, (H. 1310\1892-1893).

COA, Y.PRK.AZJ: 31\17. (12 Zilhicce 1312\6 Haziran 1895).

COA, Y.PRK.HR: 31-88, (H. 30.10.1319).

2-Telif Eserler

AHMET CEVDET PAŞA, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, haz. Seyit Ali Kahraman, C. I, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

BARLAK, Hasan, "Esad Efendi'nin "İttihad-ı İslam" Risalesinde İslam Birliği ve Osmanlı Halifesine Bağlılık Düşüncesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, s. 598-615.

BUZPINAR, Tufan, *Hilafet ve Saltanat*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

ÇETİNSAYA, Gökhan, "İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, Ankara 1999, s. 380-388.

ÇETİNSAYA, Gökhan, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

ÇİÇEK, Ragıp, *II. Abdülhamid Döneminde Şiilik*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu 2019.

DEMİRCAN, Ahmet Misbah, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Aykırı Bakışlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

DERİNGİL, Selim, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 304-307.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2014.

DERİNGİL, Selim, *Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE HALİFELİĞİN SİYASİ MANADA KULLANILMASI

DURSUN, A. Haluk, “Akabe Meselesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara 2002, s. 118-132.

EFE, Adem, ÖZAY, Mehmet vd., *Basiret ve Direniş – Basiret Gazetesinde Açe’deki Hollanda Savaşı’nın (1873-1904) İlk İki Yılına Ele Alan Metinlere Dair*, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

EL HUMEYDİ, Sa’d Samir, “İslam Birliği Fikri ve Sultan II. Abdülhamid’in Rolü: Söylemde Başarı, Eylemde Çöküş”, *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 68-79.

ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid ve İslam Birliği Siyaseti Üzerine Değerlendirmeler”, *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 62-67.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

GÜLSOY, Ufuk, OCHSENWALD, William, “Hicaz Demiryolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul 1998, s. 441-445.

İNALCIK, Halil, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Tiplemesi”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, C. VII, İstanbul 1994, s. 5-26.

KARA, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I – Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.

KARPAT, Kemal H., *İslamın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

KODAMAN, Bayram “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1991, s. 9-11.

KODAMAN, Bayram, “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, Ankara 1999, s. 275-285.

MARDİN, Şerif, “19. Yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 342-351.

MUTLU, Cengiz, “Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid’in Nasihat Heyeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 243, C: 123, 2019, s. 313-330.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 54-57.

ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm*, İsam Yayınları, Ankara 1997.

ÖZCAN, Azmi, “Hilafet – Osmanlı Dönemi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 546-553.

ÖZCAN, Azmi, “İttihad-ı İslam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 470-475.

ÖZCAN, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politika Uygulamaları Üzerine Tespitler”, *TBMM Milli Saraylar - Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2018, s. 92-101.

SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016.

TAHSİN PAŞA, *Sultan Abdülhamid’in Sırdaşı*, haz. Emre Taş, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2017.

TUNAYA, Tarık Zafer, “1876 Kanun-u Esasisi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1985, s. 27-39.

TUNÇKILIÇ, Fatih, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran Siyasi Münasebetlerinde Ermeni Meselesi (1896-1907)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.

TURAN, Namık Sinan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 2004.

YERLİKAYA, İlhan, “Basiret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 103-105.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1988, s. 31-48.

3-İnternet Kaynakları

<https://www.sosyalbilgiler.org/ii-abdulhamidin-islam-birligi-siyaseti-ve-bu-hususta-hilafetin-rolu/>, 14.04.2022.

II. GÖKTEPE SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER VE RUS GENERAL MİHAİL DMİTRİEVİÇ SKOBELEV*

 DİLFUZA SADULLAYEVA**

 10.53718/gttad.1061954

ÖZ

19. yüzyıl, Çarlık Rusyası için büyük savaşların yüzyılı olmuştur. Ruslar bu yüzyılda kendi sınırlarını genişletmiş ve yeni topraklar arayışına girişmiştir. Rusların ilk hedefi, Osmanlı topraklarına giriş yaparak Akdeniz'de söz sahibi olmaktı. Ancak Ruslar Avrupalı devletlerin katılımıyla Kırım Savaşı'nda (1853-1856) yenilmiş, Akdeniz'de etkin olma mücadelesini kaybetmişlerdir. Bu kayıp Rusların siyasi politikasına büyük darbe vurmuştu. Ancak Ruslar pes etmeyerek yönlerini Orta Asya'ya çevirmişlerdir. Rusların Orta Asya topraklarında en çok sahip olmak istedikleri bölge, Hazar ötesinde (Hazar'ın doğusunda) yer alan Türkmen topraklarıydı. Kafkaslar ve Orta Asya ticaretini stratejik yolla bağlayan topraklara sahip olan Türkmen topraklarının işgali zaruruydu. Rus ordusu, seferin başına gelecek olan komutanın kimin olacağına karar vermek için uzmanlara başvurmuştu. Seferin komutanı olarak daha önce Türkistan seferlerinde büyük başarılar elde etmiş olan Mihail Dmitrievič Skobelev'i uygun görmüşlerdir. Skobelev, 1843-1882 arasında yaşamış Rusya ve Orta Asya tarihinde iz bırakan bir Rus Generalidir. Rusların Orta Asya ve Teke Türkmenlerine karşı savaşlarında büyük başarı elde eden ve Türkmen tarihine iz bırakan önemli bir komutandır.

Çar II. Aleksandr tarafından Teke Türkmenlerine düzenlenecek seferin başına Skobelev'in getirilmesini onaylanmıştı. Ahal-Teke seferinin başına gelmesi ordu içinde sevinçle karşılanmıştı. D. M. Skobelev görev başına gelir gelmez Türkmen bölgesinin işgali için çalışmalara başlamıştı. Rusların Türkmenlere karşı daha önce verdikleri kayıplar nedeniyle General D. M. Skobelev daha dikkatli ve temkinli davranmayı tercih etmişti. Ruslar, bu işgal için çok büyük yatırımlarda bulunmuşlardı.

Orta Asya, Rus topraklarına nazaran pamuk ve ipek üretiminin uygun olduğu zengin topraklara sahiptiler. Ruslar, Orta Asya'da yer alan Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Hive Hanlığını teker teker işgal ederken geride bir tek Türkmen toprakları kalmıştı. Türkmen topraklarını işgal etmek, Orta Asya hanlıklarına nazaran kolay olmamıştı. Çünkü Türkmenler özgürlüklerine ve gelenek ve göreneklerine bağlı bir toplumdur. Asla Rus hâkimiyetini kabul etmek istememişlerdi. Ruslardan gelen bütün saldırılara karşı direniş gösterip kanlarının son damlasına kadar savaşıp topraklarını koruyacaklarına dair birbirlerine yeminde bulunmuşlardı. Acımasız ve cesur kişiliğe sahip olan Skobelev de Çarlık Rusya'sına Türkmenlere işgalinde başarılı olabileceğine dair yemin etmişti. Etmış olduğu yemin üzerine Türkmen topraklarının alınması için elinden ne geliyorsa yapacaktı ve asla geri çekilmeyi düşünmüyordu. Göktepe Kalesi'nin kuşatılmasında Skobelev büyük rol oynamıştı. Ayrıca bir Türk düşmanı olan General Skobelev, Türkmenleri yok etmeyi kendine borç bilmeyi. Bu çalışmada Çarlık Rusya'sının Türkmenlere karşı ilk savaşta başarısız olmaları, General D. M. Skobelev öncülüğünde 12 Ocak 1881 tarihinde Göktepe Kalesi'ne düzenlenen saldırıyı, Ruslar ve Teke Türkmenleri arasında yaşananlar, Rusların kullandıkları son derece gelişmiş silahları karşısında Türkmenlerin gösterdikleri direniş, Türkmenlerin yenilgisi ve bölgenin Rus işgaline girmesi konuları işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rus Yayılmacılığı, Türkmen İstilasası, Mihail Dmitrievič Skobelev, II. Göktepe Savaşı.

* Bu çalışma, tarafıma ait "Hazar Ötesi Üzerine Hâkimiyet Mücadeleleri ve Rusların Türkmen Bölgesi İşgali" başlıklı yüksek lisans tezinden yola çıkılarak üretilmiştir.

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: dilfuzasadullayeve@gmail.com, **ORCID ID: 0000-0002-4921-0100.

II. GÖKTEPE SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER VE RUS GENERAL MİHAİL DMİTRİEVİÇ SKOBELEV

THE ROLE OF A 19TH CENTURY RUSSIAN GENERAL "MIHAIL DMITRIEVIC SKOBELEV" IN THE GEOK TEPE WAR II. AGAINST THE TEKE TURKMENS (1881)

ABSTRACT

The 19th century was the century of great wars for Tsarist Russia. This century has been the period when the Russians began to expand their borders and search for new lands. The first goal of the Russians was to enter the Ottoman lands and have a role in the Mediterranean. However, the Russians lost the Crimean war against the Ottoman Empire in 1856 in addition to Europeans as well. This loss formed a great blow to the political policy of the Russians. However, the Russians did not give up and turned their direction to Central Asia. The region that the Russians wanted the most in the Central Asian lands was the Turkmen lands beyond the Caspian. The occupation of the Turkmen, who had lands that strategically connected the Caucasus and Central Asia trade, was essential. After a long strategic preparation against the Turkmen in Petersburg for the invasion to be made against the Turkmen, the negotiations about who would be the commander of the Russian army expedition were made by experts. In the decision taken by the commanders, D. M. Skobelev, who had achieved great success in the Turkestan campaigns before, was deemed appropriate as the commander of this expedition. Mikhail Dmitrievich Skobelev, who lived between 1843-1882, is a Russian General who left a mark in the history of Russia and Central Asia. He is an important commander who achieved great success in the wars of the Russians against the Central Asian and Teke Turkmen and left a mark in the Turkmen history.

Czar II. It was approved by Alexander to bring Skobelev to the head of the expedition to be organized against the Teke Turkmen. The arrival of the Ahal-Teke expedition was greeted with joy in the army. As soon as D. M. Skobelev came to power, he started to work for the occupation of the Turkmen region. General D. M. Skobelev preferred to act more cautiously and cautiously because of the previous losses of the Russians against the Turkmen. The Russians made huge investments for this occupation.

Compared to Russian lands, Central Asia had rich lands where cotton and silk production were suitable. While the three great lands of Bukhara, Kokand and Khiva in Central Asia were occupied one by one, only Turkmen lands remained. General Turkmen region was bound to be taken. However, it was not easy to invade the Turkmen compared to other Central Asian lands. Because Turkmen were a society that adhered to their freedom and traditions. They never wanted to accept Russian domination. They swore to each other that they would resist all attacks from the Russians and fight to the last drop of their blood and protect their lands. Skobelev, who had a ruthless and brave personality, had told the Tsarist Russia that he would be successful in his invasion to the Turkmen land. Upon the promise he had taken, he did whatever he could to take the Turkmen lands, and it was never taken. Skobelev played a great role in the siege of Geok Tepe Castle. In addition, General Skobelev, an enemy of the Turks, took it upon himself to destroy them, this study previews the failure of the Tsarist Russia in the first war against the Turkmen, the attack on the Geok Tepe Fortress organized for the second time under the leadership of General D. M. Skobelev on January 12, 1881 and what happened between the Russians and Teke Turkmen that day; Information such as the resistance of the Turkmen against the extremely advanced weapons used by the Russians, the defeat of the Turkmen and the Russian occupation of the region.

Keywords: Russian expansionism, Turkmen Invasion, Mikhail Dmitrievich Skobelev, II. Geok Tepe War.

GİRİŞ

Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'da tam hâkimiyet kurabilmesi için Türkmen topraklarının işgali şarttı. Rusların Orta Asya'da yayılmak istedikleri Türkmen bölgesi için Rus Generali Lomakin öncülüğünde 1877'de gerçekleştirilen ilk mücadelenin başarısızlıkla sonuçlanması Rusya için büyük bir darbeydi. Türkmenlere karşı bu savaşın başarısız sonuçlanması onların bu coğrafyadan vazgeçtikleri anlamına da gelmiyordu. Ruslar tekrar Türkmen bölgesinin işgali için hazırlıklara başlamışlardı. Lomakin'in komutanlığında başarısızlığa uğrayan ordunun bir kez daha başarısızlığa uğramaması için daha sağlam çalışılması ve güçlü bir komutanın olması gerektiğini düşünmüşlerdi. Rusların Türkmen bölgesinin işgalini gerektiren sebep Hazar Denizi'nin önemi ve ona sahip olmak isteğiydi. Rus Devleti'nin önde gelenleri General Skobelev'in Türkmenler ile baş edebilecek tek kişi olduğuna inanmışlardı. Ayrıca Skobelev'in seferin başında komutan olarak göreve gelmesi ordu içinde büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Rusların önceliği, Ahal-Teke Vahası'nın seferi için gerekli kuvvetin ve lojistiğin sağlanmasıydı. Ayrıca sefer için Mikhailovsky Körfezi'nde bir yiyecek deposu oluşturuldu. Mikhailovsky Körfezi'den Kızıl Arvat'a yol yapıldı. Bozkırda nakliye işini develerle yaptıkları için bu bölgede deve önem kazandı. Ruslar, Türkmenlere yakın olan bir bölgeye ulaşıp orada bir kamp alanı kurarak onları önce

uzaktan gözetlemek istemişlerdi. Rusların Türkmenlere rahat ulaşabilecekleri bölgelerden biri Bami bölgesiydi. Buraya ulaşım Petroaleksandrovsk ile sağlanıyordu.¹ General Skobelev, Türkmen topraklarının işgali için bir plan yapmıştı. Ahal-Teke bölgesini iki hat üzerinden ele geçirmeyi düşünüyordu. Birinci hat üzerinden Bami-Çekişlyar, ikinci hattın ise Bami-Krasnovodsk güzergâhlarına hareket edilecekti. Sefer için gerekli olan bütün ihtiyaçlar Hazar'dan sağlanacaktı. Bu ihtiyaçlar arasında yiyecek malzemeleri de yer almaktaydı. Hazar Denizi kıyısına ulaşan bütün malzemelerin Ahal-Teke Vahasına ulaşması için demiryolları inşa edilene kadar araç olarak deve kullanılacaktı.²

1. Türkmen Topraklarında Rus İstilasının Başlaması

Ahal-Teke bölgesinin işgali için Rus ordusunun başına getirilen General Mihaıl Dmitrieviç Skobelev görev için yanına 15 Aralık'ta Kuropatkin'i çağırmıştı.³ Kuropatkin'in katıldığı Ahal-Teke seferinde Türkmenlerin yaşadığı bölge hakkında araştırmalarda bulunması ve General'e talimat vermesi gerekiyordu. Kuropatkin Türkmenler hakkında birçok bilgi edinmişti. Kuropatkin'in Türkmenlerin hayvan sayılarına dair verdiği bilgiye göre; Türkmenlerin 70.000 devesi, 25.000 atları vardı. Bunun yanında 50.000 büyük baş hayvan ve 900.000 küçükbaş hayvana sahip olduklarını tespit etmişti.⁴ Ayrıca Ruslar, Türkmen kuvvetleri hakkında araştırma yapmışlardı. Teke Türkmenlerinin asker sayısı, Rus askerlerinin 5 katı olduğuna dair bilgi verilmişti. Ruslara gelen başka bir bilgiye göre Türkmenlerin 50.000 atlı askeri ve 2.000 yaya askeri bulunmaktaydı. Türkmenler, ateşli silahların yanında keskin kılıç ve mızraklara da sahiplerdi. Bu bilgilere göre Skobelev, Türkmen ordusunun Rus ordusuna göre her bakımdan zayıf olduğunu düşünmekteydi. Rus askerlerinin daha güçlü ve silah teknolojisi açısından Türkmenlerin kullanacakları silahlara göre önde olduğunu söylemişti. Skobelev, coğrafi ve iklim şartları farklı olan Türkmen bölgesine uygun bir çalışma yürütmüştü. Kumlu olan bu yollara uygun olan tek bir hayvan vardı o da deveydi. Deve hem sıcağa hem de susuzluğa uzun süre dayanabilen ve kumda rahat yürüyen tek hayvandı. Bu yüzden Skobelev, sefer için çok sayıda deve satın alınmasını ve sayılarının artırılmasını emretmişti. Develerin de yetersiz olacağını düşünen Skobelev, demiryolunun inşa edilmesi karar vermişti. Sefer öncesi demiryolu inşasının hazırlıkları üzerinde durmuştu. Rusların demiryolu inşası ve sefer için yapılan bütün masraflar 22 milyon ruble tutmuş ve 1,5 yıl içerisinde Türkmen bölgesini işgal edilmesi planlanmıştı. Bunların yanında Skobelev, Krasnovodsk'tan başlayan demiryolu inşa edilmesini zorunlu olarak görürken, aynı zamanda bir liman inşa ederek burayı depo merkezine çevirmek istemişti. Ayrıca telgraf haberleşme hattını oluşturarak sefer sırasında bütün bilgilere kolayca ulaşabilmenin yolunu bulmuşlardı. Yapılacak olan lojistik ulaşım hattını Hazar'ın doğusundan başlatarak Göktepe güzergâhı üzerinde inşa etmeyi planlamışlardı. Sefer için hazırlanan yiyecekler Petrovskiy Limanı'nda aktarılacaktı.⁵ Ahal-Teke seferi için hazırlık yapan Skobelev, 23 Mayıs 1880'de askerî seferi başlatmıştı. Skobelev, öncelikle Göktepe Kalesi'ne yakın bulunan küçük köy ve kasabaların işgal edilmesi gerektiğini düşünmüştü ve 112 verst⁶ uzaklıkta yer alan Bami'ye doğru harekete geçmişti. Kısa sürede içerisinde Bami'yi ele geçiren Rusların bu davranışı Türkmenleri endişelendirmişti. 1880 Nisan ayında Skobelev'in Türkmen bölgesine yaklaştığını duyan Türkmenler, hemen İzgente köyünde kendi aralarında meclisi topladılar.⁷ Türkmenlere yaklaşan Skobelev, onlardan develerini vermeleri talebinde bulundu. Türkmenler, Rusların bu isteklerini kabul etmediler. Ayrıca Ruslar para ve hediye tekliflerinde de bulunmuş ama Türkmenler, Ruslardan gelen hiçbir teklifi kabul etmemişler.⁸ Türkmen toplumunda etkili kişiler din adamlarıydı. Toplum içerisinde bu din adamlarına *Aksakal* veya *Molla* denilmekteydi. Bu din adamları toplum içinde çok saygın bir yere sahiplerdi.⁹ Skobelev'in din adamlarıyla görüşmesi de olumsuz olarak sonuçlanmıştı. Türkmenler, Ruslardan gelen hiçbir teklifi kabul etmemişler ve sonuna kadar şiddetle karşı çıkmışlardı.¹⁰ 12 Haziran 1880'de Bami bölgesinde Ruslar ve Türkmenler arasında ufak çaplı bir çatışma çıktı. Çatışmada zarar gören Rus askerleri olmuştu. Türkmenlerin yoğun yaşadıkları Ahal-Teke bölgesine ulaşabilmenin en yakın yolları Kızıl-Arvat ve Bami güzergâhlarıydı. Kızıl-Arvat'a gitmenin yolu Mikhailovsky Körfezi üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca Mangışlak ve Ust-Yurt güzergâhları da mevcuttu. Ust-Yurt, Aral ve Hazar Denizi arasında yer alan bölgeydi.

2. General Skobelev'in Başarısız Saldırısı

¹ Aleksey Nikolaeviç Kuropatkin, *Zavoevanie Turkmenii Pohod v Ahal-teke v 1880-1881 gg. s Oçerkom Voennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.*, St. Peterburg, 1899 s. 80-83.

² Kuropatkin, *age*, s. 83.

³ Leonid Konstantinoviç Artamonov, *Pokorenie Turkmen-Tekintsev Russkimi Voyskami Pod Naçalstvom Generala Skobeleva V 1880-1881 gg.*, *Kniga po Trebovaniü*, St. Peterburg, 1888, s. 19.

⁴ Kuropatkin, *age*, s. 94.

⁵ Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 203.

⁶ 1 verst=1.066 km'ye denk gelen Rus uzunluk ölçü birimidir.

⁷ Kuropatkin, *age*, s. 83.

⁸ Mihaıl Mihayloviç Filippov, *M. D. Skobelev. Ego Jizni i Deyatelnost, Voennaya, Administrativnaya i Obşestvennaya*, Tipografiya P.P Soykina, St. Peterburg 1894, s. 66.

⁹ Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, haz. N. Ahmet Özalp, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 74.

¹⁰ Filippov, *age*, s. 66-67.

II. GÖKTEPE SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER VE RUS GENERAL MİHAİL DMİTRİEVİÇ SKOBELEV

General Skobelev, Türkmenlerin ne kadar cesur ve savaş sanatını iyi bilen bir toplum olduklarını biliyordu ve ona göre askerlerini her anlamda hazırlıklı olmalarını uyardı. Skobelev, Türkmenlerle olacak savaş için 500 kişiden oluşan piyade asker, 3.000 atlı asker ve 7 tane ateş topu atan makinelerin hazır olmasını emretmiş. Bunların yanında ilaveten 64 piyade, 97 top, 11 havadan roket topları ve 11.000 asker ve 3.000 at yer almıştı. Seferin kış mevsimine denk geleceği için kürk montlar, sıcak çoraplar, ve eldivenler hazırlanmıştı. Ayrıca yemek pişirmek için kazanlar ve bakırdan çaydanlıklar hazırlıklar arasında yer almaktaydı. Sefer için hazırlanan yiyecekler Petrovsky Limanı'nda aktarılacaktı. Sefer için hazırlanan malzemeler Chekishler'den Petrovsky'e gönderildi. Buradan da Hazar Denizi'ne nakledildi.

Sefer için bütün işlemlerin bitmesiyle Ruslar, ulaşımın zor olduğu kum ve kuraklıktan oluşan bozkır coğrafyasında sadece at sırtında seyahat etmenin mümkün olmayacağını farkındaydılar. Atı araç olarak kullanırken ayrıyeten deve hayvanını tercih etmeye başlamışlardı. Ancak ilerleyen zamanlarda Skobelev sefer için hazırlanan malların sadece at ve deve ile taşınmanın da uzun bir vakit alacağını anlamıştı. Bunun için Hazar Denizi'nden, Ahal-Teke Vahası'na malların daha hızlı ve kolay taşınması için Mikhailovsky Körfezi'nde St. Petersburg ile aralarını bağlayan bir demiryolunun inşa edilmesine karar verilmişti.¹¹ Göktepe Seferi için yapılan bütün hazırlıklar Bami'de bir süre devam ettirildi. Uzun zamandır yapılan bütün hazırlıkların bitmesi ile Skobelev ve askerleri 1 Temmuz'da dini bir tören hazırlığı gerçekleştirildikten sonra yola çıktılar. Her zaman ordunun en önünde yer alan Skobelev bu seferde de askerlerin en önünde yer almıştı. Rus birlikleri yol boyunca küçük Türkmen köylerine denk gelmişler. Ruslar, bu köylere ateş bombaları atarak yakmaya çalışmışlardı. Yavaş yavaş Göktepe Kalesi'ne doğru ilerleyen Rus ordusu 5 Temmuz'da Ahal-Teke bölgesinden 12 verst uzağında yer alan bir bölgeyi ele geçirmişlerdi. Tabii bu arada Türkmenler de Ruslardan gelen bu tehlikeyi önlemek için kendi aralarında bir ordu oluşturmuşlardı. Türkmenler, Ruslar saldırmadan geri çekildiler. Bunu fırsat bilen Skobelev aniden Türkmenler üzerine gitti. Türkmenler üzerine ateşli roketler atmaya başladı ama yanlışlıkla bir ateş roketi Rusların kendilerine doğru gelmesiyle Skobelev, askerlerinin paniğe kapılmamaları için atıyla beraber ateşin önüne atladı. Skobelev'e hiçbir şey olmamış ve sadece atı yaranmıştı.¹² Skobelev, askerlerinin fazla paniğe kapılmamaları için Bami bölgesine geri çekilmeyi emretti.¹³ Skobelev'in ilk baskını başarısız olsa da bölge ve Türkmenler hakkında önemli bilgiler elde etti ve saldıracakları Göktepe Kalesi'nin planını çizmişlerdi. Elde ettikleri bu bilgiler Rusların bir sonraki saldırısı için lazım olacaktı.¹⁴ Skobelev, Bami'ye geri döndükten sonra Teke Türkmenleri ve bölge üzerindeki araştırmalarına devam etti. Bunun için Bendes ve Kızıl Arvat bölgelerinde gruplar halinde "avcı taburları" oluşturdu. Ayrıca Türkmenler hakkında daha iyi bilgi sahibi olabilmek için Türkmenlere sınır olan İran ve Kürtler ile irtibata geçti. Rusların İran'da da ajanları bulunmaktaydı. Ruslar, Bami'de bir kale inşa ederek Türkmenlere saldırmak için iyi bir anı beklediler. Bami'ye geri çekilen Skobelev, olumsuz sonuçlanan bu çatışmada yaşananları tekrar gözden geçirip Türkmen bölgesini nasıl işgal edebileceği konusunda çalışmalara devam etti. Disipline önem veren Skobelev sefer sırasında askerlerinden disiplinli olmalarını istemiş ve bunu her seferinde askerlerine söylemeyi kendine borç bilmıştı. O, askerlerine savaş alanında sıkı ve tedbirli olmalarını, her türlü felakete hazır olmalarını söyledi. Skobelev, askerlerine Türkmen coğrafyası hakkında bilgiler vermiş ve Türkmenlerin nasıl bir kişiliğe sahip oldukları anlatmıştı. Özellikle Türkmenlerin iyi at kullandıkları, cesur ve savaşçı olduklarından bahsetti.¹⁵

3. General Skobelev'in İkinci Saldırı Denemesi

Skobelev, yanındaki 800 askeriyle birlikte Göktepe'nin güneyine doğru hareket etti. Göktepe'ye ulaşmak için Rus askerleri 165 verst yol geçti. Ayrıca dağ eteklerinde büyük zorluklar çektiler. Rus askerleri bütün bu zorluklara rağmen 27 Kasım akşamı Nuhur köyüne ulaştılar. Kozak askerleri¹⁶, Skobelev'in emriyle Türkmenler hakkında bilgi toplamak için harekete geçmişti. Ancak Skobelev'in başlatmış olduğu bu operasyon başarısızlıkla sonuçlandı. Teke Türkmenlerine yapılan bu sefer Skobelev için son derece önemliydi. Çünkü Çarlık Rusyası için önemli olan bölgenin işgali Skobelev'e layık görülüyordu. Bu nedenle Skobelev, pes etmek istemiyordu. Teke Türkmenlerinin yaşadığı küçük köylere saldırmaya devam ettiler. Kelete köyüne ulaşan Rus birlikleri orada yaşayan Türkmenleri dağıttılar. Ruslar işgal ettikleri Türkmen köylerinden 180 sığır ve 11.000 koyuna el koydular. Bütün bu olanlardan Teke Türkmenleri Göktepe'ye Rusların yaklaştıklarının istihbaratını almışlardı. Bu durum Teke Türkmenlerini telaşlandırmaya başlatmıştı. Zira Rus ordusunun başına Skobelev'in gelmesi Türkmenler arasında ayrı bir telaşlanmaya sebep olmuştu. Çünkü Skobelev, Türkmenlerin gözünde korkusuz ve acımasız bir

¹¹ Kuropatkin, *age*, s. 95-96.

¹² T. F. Kuzin, *Bely General, Russkiy Narodny Geroy Mihail Dmitrievič Skobelev 2-Y: Anekdoti i Stihotvoreniya*, St. Peterburg 1900, s. 63.

¹³ Valentin Runov, *Geniy Voyni Skobelev "Bely General"*, Eksmo, Moskva, 2013, s. 180.

¹⁴ Olga Alekseevna Novikova, *Skobelev and the Slavonic Cause, Longsmans*, Green and Co., London, 1883, s. 199

¹⁵ Novikova, *age*, s. 195.

¹⁶ Rus Kazakları olarak bilinmektedir. Türkistan'daki Kazaklarla aynı değildirler. Vatanları Ukrayna ve Güney Rusya'dır. Uzun yıllar Ruslar tarafından asker olarak kullanılmış ve askeri sistemle yönetilen savaşçı millettir. Günümüzde Slav Kozakları (Kazak) Rusya, Ukrayna, Kırım ve Orta Asya'nın bazı bölgelerinde yaşamlarını devam ettirmektedirler.

kişilik olarak bilinmekteydi. Hatta Baymırza Hayit, Skobelev'in Türkmenler arasında "gözü kara"¹⁷ lakabı ile anıldığını söyler. Skobelev'in Göktepe Kalesi için hazırlıkları devam etmekteydi. Bu arada Rusların saldırıları sonucunda kötü duruma düşen çok sayıda Türkmen köyü vardı. Ruslar, Türkmenler hakkında daha çok bilgiye sahip olabilmek için komşuları Buhara, Hive ve İran hanlıkları ile iletişime geçtiler. Hanlıklar, Rusların Türkmenleri yenebilmek için en az 100.000'e yakın askere sahip olmaları gerektiğini söylemişlerdi. İran ise Rusların Türkmenlere açtıkları savaşı onaylamamıştı. İran valisi Yar-Muhammed Teke Türkmenleri hakkında Rus Generali Skobelev'e şöyle bir mektup yolladı: *Tanrı aşkına, direkt hücumla başlamayın. Teke Türkmenleri ile hayatım boyunca savaştım ve onları gerçekten iyi tanırım. Bu halktan daha güçlüsünü görmedim. Şimdi durum biraz daha farklı. Çünkü onların aileleri de Göktepe'de ve gidecek yerleri yok. Bu yüzden ailelerini kurtarmak için cesaretleri on kat daha fazla olacaktır. Sözümlü unutmayın, onlar muhtemelen kılıçları ile dövüşecekler ve birebirde işiniz gerçekten çok zor.*¹⁸ Skobelev, İran Şahı'ndan gelen Teke Türkmenlerin hakkındaki bu bilgiden sonra daha tedbirli ve başka planların hazırlanması gerektiğini düşündü. Bunun yanında Göktepe'de iki yıl esir kaldıktan sonra kaçmayı başaran topçu Petin, Skobelev'e kale hakkında bazı bilgiler verdi. General Skobelev, Petin'den uzun zaman esir kaldığı Göktepe Kalesi hakkında bilgi ve kalenin çizimini istemişti. Petin, Skobelev'in bu isteği üzerine kalenin çizimini ince detaylarına kadar çizdi. Skobelev, bundan sonra Pent'in çizmiş olduğu harita üzerin hareket edecekti. Kalenin Planını Petin şu şekilde anlattı: *Göktepe Kalesi'nin uzunluğu 600 sajen,¹⁹ eni 400 sajen, yüksekliği 2 sajen ve kalınlığı da 5 sajendi.*²⁰

Skobelev bütün hazırlıkların tamamlanması ile 4 Aralık'ta sabaha karşı saat 05.30'ta yola çıkılması kararı almıştı. Skobelev'in ordusuyla birlikte Göktepe'ye doğru yol aldığı haberi Türkmenlere ulaştı. Türkmenler de haberi duyar duymaz harekete geçtiler. Rus ordusu Yeni Kalesi'ne yaklaşınca Türkmenler ani saldırıya geçtiler. Ruslar, Türkmenlerden gelen ani saldırı karşılığında onlara küçük ateş topları atmaya başladılar. Ruslardan gelen ateş toplarını ilk defa gören Türkmenler tam olarak ne olduğunu anlayamadıkları için geri çekilmişlerdir. Ruslar daha sonra Göktepe Kalesi'ne yakın Yeni Kale'nin batısında kamp alanı kurarak bir müddet burada beklediler. Türkmenler, bu sırada Ruslara karşı başarılı olabileceklerini düşündüler ve gecenin bir vaktinde Ruslara karşı bir baskın yapmayı planladılar. Bunun için ne gerekiyorsa yapmaya hazırlardı. Rusların Göktepe Kalesi'ne yaklaştıklarını duyan Türkmenler gece vaktinde Rusların kurdukları kamplara naralar atarak küçük saldırılarda bulundular. Aynı zamanda Ruslara gelecek olan yiyecek erzak malzemelerinin getirildiği kervanlara saldırarak Rusların eline ulaşmasına engel oldular. Skobelev, Teke Türkmenleri ile yaşadıkları çatışmaların her iki taraf için de zararlı olduğunu düşünerek daha fazla kan dökülmemesi için Türkmen liderine bir elçi gönderdi. Elçi Teke Türkmenlerine Çarlık Rusyası'nın hükümetinin altına girmeyi kabul etmelerini aksi halde tekrar kaleye saldırdığında bunun sonucunun kötü olacağını belirtti. Ancak Teke Türkmenleri, Rusların teklifini kabul etmeyerek gönderdikleri elçiyi de öldürdüler.

Ruslar, Teke Türkmenlerine karşı daha tedbirli olarak Kuropatkin öncülüğünde bir saldırı planladılar. Göktepe Kalesi'nin ana girişi olan Yeni Kale'ye giden yollara nasıl ulaşılacağı için Skobelev bir inceleme yapılmasını istedi. Ruslar 19 Aralık'ta kaleye saldırıyı planladılar. Yeni-Kaleye saldırıya geçmeden Skobelev askerlerine şunları söyledi. *Düşman kendisinden olmayan bir şey ile vurulmalıdır; bu ise Avrupa nizamında diziliş ile mümkün olacaktır. Birleştirilmiş, idare edilebilir, esnek düzene sahip ve disiplinden ayrılmayan, vatan borcunun bilincinde olan askerlerin elindeki silahlar ve süngüler düşman için korkunç bir etki yaratacaktır. Sayıları çok olmasına rağmen, Teke Türkmenleri hiçbir zaman birlikte hareket edemezler, komutanlarının emirlerine uymazlar.*²¹

4. Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Saldırı

General Skobelev, 20 Aralık günü sabah saatlerinde sefere çıkmadan önce yaptıkları dini törenlerini tekrardan gerçekleştirip kaleye doğru yol aldı. Albay Kuropatkin öncülüğündeki birlikler dağlardan harekete geçtiler. Albay Kozekov emrindeki askerler de köylerin yer aldığı yol güzergâhından hareket edecekti. General Skobelev ise Göktepe kalesine doğru yol alacaktı. Böylece Teke Türkmenlerine üç kolda saldırı yapılacaktı. Ancak yola çıkan Rus birliklerinden biri aniden bilinmeyen nedenle dengesini kaybetmişti. Bu da ordu içinde huzursuzluğa sebep olmuştu. Durumu fark eden Skobelev, gece 03.00'te Göktepe Kalesi'ne yakın bir köyde kamp kurup bir müddet burada beklemeyi emretmişti. 21 Aralık sabahı 04.00'te Petruseviç, Türkmenlerin ana kalesi hakkında bilgi edinebilmek için buldukları kamptan ayrıldı. Aynı zamanda Tekelerden gelecek olan kurşunlardan korunmak isteyen Ruslar yer altında siperler kazarak kaleye ulaştıktan sonra doğrudan saldırı yapmanın planını kurdular. 23 Aralık sabahı Skobelev bu planı gerçekleştirmek için gereken çalışmaların başlatılmasını emretmiştir. Kalenin etrafını dolaşıp incelemek için General Petruseviç ile yol aldılar. Yolda aniden ortaya çıkan sis nedeniyle General Petruseviç ve emrindeki Kozak süvarileriyle kale yakınındaki hisarlarla

¹⁷ Hayit, *age*, s. 333.

¹⁸ Özkan, *age*, s. 215.

¹⁹ 1 sajen 2.13 metreye denk gelmekle eski Rus uzunluk ölçü birimidir.

²⁰ Runov, *age*, s. 186.

²¹ Özkan, *age*, s. 218.

II. GÖKTEPE SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER VE RUS GENERAL MİHAİL DMİTRİEVİÇ SKOBELEV

sığındılar. Ruslar ve Tekeler arasında 20 adımlık bir mesafe vardı. Tekeler ortaya çıkan sisi fırsat bilerek Ruslara ani saldırılarda bulundular. Tekelerin ani saldırısının farkında olmayan General Petruşev, 3 subay ve 30'a yakın süvarisiyle birlikte öldürülmüştü. Olay sırasında hayatta olan Albay Eristoveline kılıcını alarak emrindeki askerine hemen atlarından inip düşmana karşı savaşmalarını emretmişti. İki taraf arasında amansız bir savaş başlamıştı. Sisten dolayı gözler hiçbir şeyi görmüyordu. Rus General ölmüştü. Bunu fark eden Tekeler onun cesedini bulmak için savaşımaya devam ettiler. Çünkü Rus General'in cesedini ele geçirip övünmek istiyorlardı. Savaş öyle bir hızla devam ediyordu ki Türkmenler arada yaralanmalarına rağmen pes etmeyip savaşıyorlardı. Savaşta Ruslara piyade askerleri yardım sağlarken Tekelere ise yardım kaleden gelmekteydi. Bu gidişatta daha da fazla asker kaybetmek istemeyen Ruslar geri çekilmeye karar vermişlerdi.²²

Teke birliklerinin başında komutan olarak zeki ve cesur olan Övezmurat Dıkma Serdar²³ bulunmaktaydı. Dıkma Serdar daha önce Ruslara esir düşüp sonradan kaçmayı beceren akıllı bir askerdir. O, Rusların yanında olduğu süre içinde pek çok bilgiye sahip olmuştur. Rusların, Türkmenlerden daha fazla kuvvete sahip olduklarını görmüştü. Bu arada General Skobelev'in siper kazma işlemleri devam etmekteydi. Kuru ve sert toprağı kazmak oldukça zordu. Gece yarısına kadar devam eden kazılar sırasında ani Teke baskınlarına uğramamak için de askerler arasında geceleyin nöbet tutmaktaydı. Kaleye yakın siperlerin kazılması için gündüz değil akşam vaktinde kazı yapılması gerekiyordu. Ancak askerlerin durmadan siper kazmaları sonucunda yorulmuş ve uyuya kalmışlardı. Türkmenler de bu durumu fark eder etmez aniden gece vaktinde toplu halde çılgınlık içinde naralar atarak Rusların üstüne saldırdılar. Siper kazanların yanlarına ise gizlice ses çıkartmadan kılıçlarla saldırdılar.²⁴ Kısa süren bu çatışma sonunda Ruslar, Türkmenleri geri püskürttüler; fakat ertesi sabah öyle bir manzara ile karşı karşıya gelmişlerdi ki her tarafta parçalanmış cesetler vardı. Ruslar baskında çok fazla kayıp verdiler. Ölüler toplu mezarlara gömüldüler. Bütün bunlar olurken siper kazmaya devam etmişlerdi. Skobelev, siper kazan askerlerin morallerinin bozulmaması için müzik çalınmasını istedi.²⁵ Türkmenler, Ruslara tekrardan bir saldırı yapmayı planladılar. 30 Aralık gecesi yine harekete geçen Tekeler siper kazanlara sağdan ve orta cephelelerden saldırıya geçtiler. Hatta Rusların topçularının olduğu bölgeye giriş yaparak bir tane top ve topçu Agafon Nikitin'i de yakalayıp esir edip Göktepe Kalesi'ne geri çekildiler. Türkmenler top ve Nikitin'i kaçırmalarındaki amaçları Rusların devamlı olarak top ateşlerini nasıl çalıştığını öğrenmekti. Türkmenler, Nikitin'e *Biz seni top ateşlerinin nasıl çalıştığını öğrenebilmek için getirdik* diyerek, bu topun nasıl çalıştığını anlatmasını istediler. Fakat Nikitin Tekelerin bu isteklerini kabul etmemiştir.²⁶

31 Aralık günü Skobelev askerlerine karşı şöyle demişti: *Düşmanı elimizdeki mükemmel silahlarla yeneceğiz. Mitralyöz ve topçu ateşleriyle Türkmenleri yok edeceğiz* diyerek Göktepe Kalesi'nden önce Yeni Kale bombalarla bertaraf ettirmişti. Türkmenlerin ana kalesine giden yola tüneller kazıp bombalar yerleştireceklerdi. Kaleye ne kadar mesafe kaldığını öğrenebilmek için Astsubay Konstantinov, bütün cesaretini toplayarak Göktepe Kalesi'nin yakınına giderek aradaki mesafeyi ölçebilmiştir. Ruslar durmadan aynı hızla çukur kazmaya devam ettiler. Fakat çukur kazmak kolay olmamakla birlikte yer altında 15 dakikadan fazla durmak mümkün değildi. Askerler aralarında devamlı değişim yapmak zorundaydılar. Ruslar daha önce Teke Türkmenlerinin yaptıkları baskınlarda askerlerini kaybettiler. General Skobelev, bundan sonra asker kaybının yaşanmaması için bazı tedbirler almak zorunda kalmıştı. Teke Türkmenleri, Rusların sürekli olarak kazı yaptıklarını biliyorlardı fakat neden kazdıklarını bilmiyorlardı. Oysa Ruslar kaleye yer altından direk geçiş sağlamayı planlamışlar. Bunun için de çok derin tüneller kazmaları gerekiyordu. Sürekli Teke Türkmenlerinin tekrar baskın yapacağı endişesi içinde olan Rusların durumu gittikçe kötüleşmeye başlamıştı. Rusların yiyecek ve su stokları yarıya inmiş hatta aralarında açlıktan ölen askerler olmuştur. Rus askerlerinin arasında yaralı kişi sayısı gün geçtikçe artmaktaydı.

Bu sırada Teke Türkmenlerine, Merv bölgesinden de asker yardımı sağlanmaktaydı. Siper kazmaya devam eden Rus birlikleri 3-4 Ocak arasında tekrar Teke Türkmenlerinin saldırılarına maruz kalmışlardı. Ruslar ve Teke Türkmenleri arasında çıkan küçük baskınlarda her iki tarafta çok fazla kayıp vermiştir. Özellikle ölü sayısı o kadar çoktu ki ölüleri toplamaya vakit bile yoktu. Bazı ölüler çürümüş ve havada pis bir kokunun yayılmasına

²² 23 Aralık'ta yaşanan savaşı Kuropatkin kaleme aldığı notunda bir generalin, bir binbaşı, bir yüzbaşı ile 19 askeri kaybettiklerini, yaralıların ise 50 kişiden oluştuğunu vurgulamaktadır. Kuropatkin, *age*, s. 162.

²³ 1881'de Rusların açtıkları işgal harekâtı sırasında Türkmenleri bir araya getirip onlara komutanlık yapan Türkmen liderlerinden biridir.

²⁴ 28 Aralık'ta Türkmenlerin komutanı Dıkma Serdar Ruslara gece vaktinde bekledikleri vakitte saldırıyı planlamış. 4000 kişiden oluşan Türkmen birliği arasında kadınlarında yer aldığı bilinmektedir. (Bu bilgilerin Kuropatki'nin eline nasıl ulaştığı bilinmemekle birlikte savaş sonrası İranlı esirlerden öğrenildiği Artmanov tarafından tutulan notlardan biliyoruz). Artmanov, *age*, s. 119-125.

²⁵ 28 Aralık'ta Türkmenler tarafından siper kazan Ruslara karşı gerçekleşen saldırıda verilen kayıp şöyledir: 2 kurmay subay Mamatsev, Magolov, 3 Albay Sandetskiy, Tşıçkarev ve Gotte, 91 asker kaybedilmiş, 127 kişide yaralıydı. Genelde yaralı veya ölen kişiler kılıçtan geçirilmiş. Çünkü Türkmenler silah olarak kılıç kullanan toplumdular. Ayrıca kılıcı onlar kadar iyi kullanan yoktu. Kılıç kullanmakta ustaydılar. Öldürdükleri kişilerin üzerinde ne kıyafet ne de ayakkabı bırakmışlardır. Bu saldırı Türkmenlerin en büyük başarısıydı. Ruslara göre kayıpları daha azdı. Kuropatkin, *age*, s. 170-167-175.

²⁶ 30 Aralık'ta Türkmenler gece vaktinde tekrar harekete geçerek Ruslara saldırıya geçmişlerdi. Ruslar, bu sefer Tekelere karşı tedbirliyidiler. Tekeler, önceki saldırılarında başarı oldukları için bu seferde başarılı olacaklarını düşünerek ani saldırıda bulunmuşlardı. Bu baskında Türkmenler, ganimet elde etmek için ellerinde torbalarla gelmişlerdi. Ruslar, bu saldırıda 53 subay, 52 alt tabaka askeri, 2 kişi en alt tabaka ve 98 subay yaralanmıştı. Türkmenler, bu seferde hepsini kılıçtan geçirmişlerdi. Kuropatkin, *age*, s. 178-179.

sebeplere olmuştur. Ruslar kendi ölümlerini defnederken aralarında ölen Türkmen cesetleri de bulunmaktaydı ama Ruslar kendilerinin olmadığı için dokunmamışlardı. Bunun için General Skobelev, Türkmenlere bir elçi yollayarak cesetlerini alınmasını istemişti. Bu süreç içerisinde her iki taraf arasında ateşkes ilan edilecekti. Türkmenler, Rusların bu tekliflerini kabul edip ölen cesetlerini almak için Rus kampına doğru yola çıktılar. Türkmenlerin komutanı birliklerine Ruslara ateş etmeme emri verdi. Kaleden çıkıp gelen Tekelere, Rus askerleri eğilerek selam verirken Türkmenlerde kırmızı kalpaklarını çıkararak selamladılar. Karşı karşıya gelen Rus ve Türkmen komutanları karşılıklı konuştular. General Skobelev, Teke Türkmenlerinin komutanına şöyle dermişti: *Bugüne kadar sizin gibi cesur halk görmedim ve sizi yok etmek beni üzüyor. Rus hakimiyetini kabul edin Çar'a boyun eğin.*²⁷ diyerek teslim olmalarını teklif etti. Fakat Türkmenler asla bu tekliflerini kabul etmediler. Hatta damarlarında akan kanlarının son damlasına, aldıkları nefesin sonuna denk savaşacaklarını belirttiler. General Skobelev'de ise karşılık olarak şunları söyledi: *Bu şekilde direnmeye devam ederseniz Tanrı bizim yanımızda olacaktır, öyle ise ilk adımı siz attın,* diyerek ilk Türkmenlerin ateş etmesini istedi. Bunun üzerine Türkmenler ateş etmeye başladılar. Artık her iki taraf için de savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

4. İşgalin Gerçekleşmesi

11 Ocak gecesi Rusların tünel kazma çalışmaları neredeyse bitmişti ve kalenin surlarına barut yerleştirmek için General Skobelev'in emir vermesini bekliyorlardı. General Skobelev de artık vaktin geldiğini bütün askerlerine hazır olmalarını emretti. Bu savaş Ruslar için son derece önemliydi çünkü Türkmenlere karşı son savaşları olacaktı. Surların altı barutlarla doldurularak ateşlenmeye hazır hale getirildi. Skobelev'in hazırladığı birlik üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci birliğin başında General Kuropatkin, ikinci birliğin başında General Kozelkov ve son üçüncü birliğin komutanlığını da General Gaydarov bulunuyordu. Türkmenler üzerinde yapılan çalışmalar ve saldırılarda elde edilen bilgilere dayanarak Skobelev artık az çok da olsa Türkmenleri tanımıştı. Savaş başlar başlamaz yerleştirdikleri bombaları ateşle verdiler. Skobelev, Türkmenlerin dikkatlerini dağıtarak kaleyi işgal etmeyi düşündü.

Nihayet, Skobelev bütün hazırlıklarını bitirince 12 Ocak 1881 tarihinde Göktepe Kalesi'ne saldırı için emir verdi.²⁸ 12 Ocak 1881 tarihinde 03.00 sabahı askerlere kendilerine verilen görev yerlerine yerleşmeleri emri verildi. Önce piyade askerleri arkasında ise top arabaları yer alacak şekilde hareket ettiriler. Saat 07.00'da Ruslar Göktepe Kalesi'ni yıkmak için durmadan ateş etmeye başladılar. Böylece, Türkmenlere karşı ilk saldırı başlatıldı. Her gün Göktepe Kalesi'ne atılan top atışı 100 ile 500 arasındaydı. Skobelev, kaleyi yıkmak için önce top atışı yaparak delik oluşturulmasını emretti. Bütün saldırılar Skobelev'in hazırladığı plana göre devam ediyordu. Göktepe Kalesi'ne 2 saat boyunca top atışı yapılması sonucunda surlar çatlamaya başladı ve sonunda duvar yıkıldı. Duvardan çıkan yoğun toz toprak etrafı göz gözü görmeyecek halde getirdi. Ortaya çıkan dumandan kimse nefes alamıyordu. Türkmenler, Rusların açtıkları delikleri kapatmaya çalışıyorlardı fakat delikler çok derin olduğu için kapatamadılar. Burada bir kısım Rus askerleri yer altına kazdıkları tünellerde harekete geçmek için beklemekteydiler.

Hemen harekete geçen Rus topçu ateşleri Türkmenler üzerine acımasızca ateş bombaları atmaya başladılar. Türkmen kalesine atılan bombalar son derecede etkili olarak yerden göğe kadar olan mesafeyi toz duman kaplamıştı. Sanki yer yerinden oynamıştı. Türkmenler patlayıcı maddenin ne olduğunu bilmiyorlardı. Savaş başlar başlamaz Ruslar, kaleye yerleştirdikleri patlayıcıları ateşlediler. Türkmenlerin ilk defa karşılaştıkları bu patlayıcıları karşısında ne yapacaklarını bilemediler. Buna rağmen Türkmenler geri çekilmedi. Elleri kılıç olarak Rus ordusuna karşı kahramanca savaştılar. Her taraftan patlayan maddelerin artması ile etrafı toz-duman göz gözü görmeyecek derecede kaplayan dehşet gibi geçen o gününe şahit olan bir kişi bu durumu şöyle anlatır:

*Mayınların patlamasıyla ortaya çok korkunç bir tablo çıktı; Teke Türkmenleri ne olduğu anlayamadı ve deprem olduğunu zannetti. Olayın vahametinden korkanlar kaleden kaçtı. Sadece cesur olanlar savaşmak için kalede kaldı.*²⁹

Rus topçu birlikleri çok şiddetli bir şekilde kalenin surları yıkmaya çalıştılar. Ruslar, Tekelerin üzerine attıkları bombalar sadece bomba değildi. Ayrıca bombaların içinde ölümcül zehirli maddeler de yer almaktaydı. General Skobelev savaş meydanında askerlerine *Asla geri çekilme olmayacak ya kazanmalıyız ya da ölmeliyiz*³⁰ demiştir. Skobelev'in bu dedikleri askerlerini zafere götürecek bir slogan haline getirmiştir.³¹ Rusların top atışları Türkmen birlikleri arasında paniklemeye sebep olmuştur. Bu durumdan fırsat bilen Skobelev saldırıya

²⁷ Rusların kendilerine teslim olma teklifi üzerine, Türkmenlerin lideri Mahtumkulu Han ve Dıkma Serdar aynı zamanda diğer Türkmen birlikleri ile çatırda toplantı yaparak Rusların teklifi üzerinde durmuşlar. Fakat Türkmenlerin çoğunluğun boyun eğmeyi kabul etmemeleri üzerine Rusların teklifini reddetmişlerdi. Kuropatkin, *age*, s. 188-189.

²⁸ Vereşagin, *age*, s. 129.

²⁹ Özkan, *age*, s. 222.

³⁰ Kuropatkin, *age*, s. 160.

³¹ Kuropatkin, *age*, s. 170.

II. GÖKTEPE SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER VE RUS GENERAL MİHAİL DMİTRİEVİÇ SKOBELEV

devam etti. Bu arada Türkmenler ortaya çıkan dumanların şokunu atlatamamışlardı. Sağa sola dağılmış vaziyetteydiler. General Kuropatkin emri altındaki askerler de ateş etmeye devam ettiler ve kaleyi delmeyi başardılar. Rus birlikleri oluşan delikten kale içerisine giriş yapmaya başladılar. Rus ordusunun üç kolu bir araya gelerek saat 12:30 Teke Türkmenlerine üç koldan saldırarak Göktepe Kalesi'ni ele geçirmeyi başardılar. Rus askerleri şehre girer-girmez Teke Türkmenlerine ateş açarak onlara insanlık dışı davranışlarda bulundular. Rusların son derecede gelişmiş silahları ve topları ile Türkmenlere vahşice davranışları sonucunda Teke Türkmenleri çöle doğru dağıldı. Durumu fark eden Skobelev, çöle dağılan Türkmenleri takip etti. Fakat Skobelev az sayıda kalan Türkmen'i yakalayabildi. Kaçanlar ise takip edilmeyecek derecede geniş çölde kaybolmuşlardı.³²

Rusların işgal ettikleri bu savaşta 20.000 Türkmen öldürülmüştü. İşgal sonrası kalede 6.000 kişiden oluşan kadın ve çocuk Ruslar tarafından esir alındı. General Skobelev savaş sonrası kadın ve çocuklara dokunulmayacağını emretti. Kaynaklara göre, Ruslar ve Teke Türkmenleri arasında gerçekleşen bu acımasız savaşta Türkmenlerin kaybı 6.500, savaş sonrası ise 8000 Türkmen'in şehit edildiği geçmektedir. Nikolay İvanoviç Grodekov'un 1883'te kaleme aldığı eserine Göktepe'de yaşanan savaşta 12.000 Türkmen, çadırının içinde toplam 5000 kadın ve çocuk şehit edildiği, 600 Fars köleninin sağ bırakıldığı ve diğer bütün Türkmen erkeklerinin ise öldürüldüğünü belirtmiştir.³³ Konu hakkında Artamonov, Göktepe işgali sırasında Türkmenlere yapılan bir saldırıda 3000'e³⁴ yakın Türkmen'in hayatını kaybetmesinden vicdan azabı çektiğini belirterek bu durumu anılarında şöyle yer vermiştir:

Ama bizim içinde kolay değildi. Yardım alacak yerimiz yoktu. Çünkü denizden 600 mil uzak çölün içinde bir düşman yurduna gelmiştik. Develerimiz ölmüştü ve dolayısıyla sadece yanımızda bulunan erzaklar ile yetinmeye çalışıyorduk. Her ölü ve yaralıyla gün geçtikçe kan kaybediyorduk. Nitekim düşman bu açlığın üzerine bir de saldırılarını sıklaştıracak olsaydı yok olmamız işten bile değildi.³⁵

D. M. Skobelev öncülüğünde Göktepe Kalesi 12 Ocak 1881 tarihinde ele geçirildi. Kalenin Ruslar tarafından işgal edilmesi sonrasında Skobelev şöyle bir açıklamada bulunmuştu:

Tüm Ahal-Teke halkına, Kaleniz Göktepe'nin, benim büyük hükümdarımın birlikleri tarafından alındığını ilan ediyorum. Savunmacılar yok edildi, onların aileleri ve kaleden kaçanların aileleri benim emrim altındaki muzaffer birliklerin esirleridir. Ahal-Tekelilerin kalan tüm nüfusunun kaderlerini Çar'ın koşulsuz merhametine bırakmaya davet ediyorum. Bu durumda bilinsin ki itaatlerini bildirenlerin canları, aileleri ve mülkleri, tıpkı majesteleri Beyaz Çar gibi güvende olacaktır. Öte yandan, onun muzaffer birliklerine karşı koymaya devam edenler, soyguncular ve suçlular yok edilecektir.

Komutan Skobelev"³⁶

12 Ocak 1881 tarihinde Ruslar ve Teke Türkmenleri arasında gerçekleşen bu kanlı seferde Rus ordusu başarılı olmuştu. Ruslar Türkmenlerin en büyük kalesini ele geçirdiler. Başta M. D. Skobelev'in bulunduğu bu seferde Çarlık Rusyası Türkmenlere karşı başarı elde etmişti.³⁷ Göktepe Kalesi'nde Ruslar ve Türkmenler arasındaki savaşta her iki taraf kayıp vermişti. Bu kayıplar hakkında Rus tarihçisi Runov verdiği bilgiye göre Rusların 300 askeri yaralanmış ve 54 asker hayatını kaybetmişti. Türkmenler ise Ruslara göre daha fazla kayıp vermişlerdi. Türkmenler 6.000-8.000 kişiden oluşmaktaydı.³⁸ Vatanları uğruna kanlarının son damlasına kadar savaşmaya yemin eden Türkmenler, Ruslara karşı kahramanlarca savaşmışlardı. Rus birliklerinin Türkmenlerin önemli kalesi Göktepe kalesini düşürmelerine rağmen Türkmenler asla geri çekilmemişlerdir. Rus Çarlığı'nın hâkimiyetini kabul etmek istemeyen Türkmen halkı birkaç ay daha direniş göstermişlerdi. Rus askerlerinin Aşgabat ve Merv gibi Türkmenlerin önemli şehirlerine giriş yapmaları ile Türkmenler, Rus hamiyetini kabul zorunda kalmışlardı. Ruslar bu savaşı ve bombalar sayesinde başarılı olabilmışlerdi. Patlamalarda çok sayıda Türkmen şehit olmuştu. Türkmenlerin Ruslara karşı verdikleri direnişleri dillere destan olmuştur. Türkmenlerin, Rus birlikler karşısında dağ gibi durmalarına rağmen gelişmiş silahları ve topları karşısında o dimdik dağları devrilmiş, geniş üzüm bağları alev almıştı. Göktepe Savaşı'nda yaşanan felaket Türkmenler tarafından unutulmamıştır ve unutulmayacaktır.

³² Runov, *age*, s. 191.

³³ Nikolay İvanoviç Godekov, *Voyna v Türkmenni, Pohod Skobelev'a v 1880-1881 gg. (Türkmenistan'da savaş 1880-1881 Yıllarında Skobelev'in Seferi)*, Tom I, Tipografiya V. S. Balaşeva, Sank Peterburg 1883, s. 26.

³⁴ Kuropatkin, Armanov'un verdiği bu rakamın doğru olmayıp, Türkmen kaybını 3000 olmayıp 300'e yakın olduğunu belirtmektedir. Kuropatkin, *age*, s. 189-200.

³⁵ Leonid Konstantinoviç Artamonov, *Pokoreniye Turkmen-Tekintsev Russkimi Voyskami Pod Naçalstvom General Skobelev komutasındaki Rus Birliklerinin Teke Türkmenlerini Fethi*, Tipografiya M. M. Stasyuleviça, St. Petersburg 1884, s. 20-35.

³⁶ Özkan, *age*, s. 224.

³⁷ Aleksey V. Şişov, "Mihail Dmitrieviç Skobelev", *100 Velikih Voenaçalnikov*, Veçe 2008, s. 342.

³⁸ Runov, *age*, s. 191.

SONUÇ

Rusların en parlak dönemlerinin 19. yüzyıl olduğu söylenebilir. Bu yüzyılda Rusların topraklarını genişletmek gibi emelleri vardı. Önce Osmanlı topraklarına göz diken Rusların amacı Akdeniz’de söz sahibi olabilmektir. Soğuk diyarlarda yaşan Ruslar sıcak diyarlara merak duymaktaydı. Ancak Rusların, Osmanlı topraklarında izledikleri politika başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu topraklarda başarı elde edemeyen Ruslar yönlerini Orta Asya topraklarına yöneltmişlerdir. Orta Asya’ya giriş yapan Ruslar orada bulunan hanlıkları teker-teker işgal etmişlerdir. Rusların, Orta Asya işgalini tamamlayabilmeleri için Hazar’ın doğusunda yer alan geniş coğrafyaya yayılmış Türkmenlerin işgali şart görülmüştür. Rusların daha önce Orta Asya bulunan Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarını işgal altına alırken Türkmenler ile tanışma fırsatları olmuştur. Türkmenler savaş sanatını iyi bilen, özellikle de at binmede en yetenekli halklardan biri idi. Rusların 1877-1878 yıllarında Türkmenlere karşı başlattıkları çatışma başarısız olmuştur. Rusların bu çatışmada başarısız olmaları onları derinden etkilemiştir. Bir süre sonra Ruslar tekrardan Türkmenler üzerine saldırmak için yeniden işgal hazırlıkları başlatmışlardır. General Skobelev’in komutanlığında Ruslar, Türkmenlere karşı 12 Ocak 1881’de savaşta başarılı olurlar. “II. Göktepe Savaşı” olarak bilinen bu savaşta Ruslar, Türkmenlere tam bir vahşet yaşatmışlardır. Rus generali Skobelev’in savaş için kullandığı silahlar son derece gelişmiş silahlardı ve top mermilerinin içinde petrol bulunmaktaydı. O, bu şekilde daha iyi sonuç elde edebileceğini düşünmüştü. Ruslar uzun zaman sonra mücadele ettikleri Türkmen topraklarını 12 Ocak 1881 tarihinde işgal edilmişti. Rus Generali M. D. Skobelev, Göktepe Savaşı’nda kadın, çocuk ve yaşlı demeden herkesi kılıçtan geçirerek ölüme terk etmişti. Böylelikle Rusların Batı Türkistan’ı işgali XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkmen bölgesinin işgal edilmesiyle tamamlanmış oldu. Türkmen bölgesini işgali aynı zamanda Rusya için Orta Asya işgalinin de sona erdiği anlamına geliyordu.

KAYNAKÇA

ARTMONOV, Leonid Konstantinoviç, *Pokorenie Turkmén-Tekintsev Russkimi Voyskami Pod Naçalstvom Generala Skobeleva V 1880-1881 gg.*, Kniga po Trebovaniü, St. Petersburg 1888.

ARTSIŞEVSKIY, Adolf Felikoviç, *Mihail Dmitrieviç Skobelev v Ahal-teke 1880-1881*, Oçerk i Ego Pisma, Tipografiya V. S. Balaşeva, Tiflis 1883.

FİLİPPOV, Mihail Mihayloviç, *M. D. Skobelev. Ego Jizn i Deyatelnost, Voennaya, Administrativnaya i Obşestvennaya*, Tipografiya P. P. Soykina, St. Petersburg 1894.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, Ankara 1975.

KUROPATKİN, Aleksey Nikolaeviç, *Zavoevanie Turkménii Pohod vAhal-teke v 1880-1881 gg. s Oçerkom Voennih Deystviy v Sredney Azii s 1839 po 1876 g.*, St. Petersburg 1899.

KUZİN, T. F., *Bely General, Russkiy Naarodny Geroy Mihail Dmitrieviç Skobelev 2-Y:Anekdoti i Stihovoreniya*, St. Petersburg 1900.

NOVİKOVA, Olga Alekseevna, *Skobelev and the Slavonic Cause*, Longsmans, Green and Co., London, 1883.

ÖZKAN, Murat, *Türkistan’ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

RUNOV, Valentin, *Geniy Voyn Skobelev “Bely General”*, Eksmo, Moskva 2013.

RYABÇENKO, Lübov, “General M. D. Skobelev: ‘Mı Ne Hozyaeva V Svoem Sobstvennom Dome’.” *Fragments İz Vospominaniy Hudojnika V. V. Vereşagina*. Pisma M. D. Skobeleva’, *İstoçnik*, 5-6, 1993, s. 38-69.

ŞİŞOV, Aleksey V., “Mihail Dmitrieviç Skobelev”, *100 Velikih Voenaçalnikov*, Veçe 2008, s. 338-342.

VAMBERY, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, haz. N. Ahmet Özalp, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2017.

VEREŞAGİN, Vasiliy Vasilyeviç, *Novie Rasskazy (1855-1895) Skobelev za Dunaem i v Ahal-Tteke*, Oçerki i Vospominaniya, St. Petersburg 1900.

II. GÖKTEPE SAVAŞI'NDAKİ GELİŞMELER VE RUS GENERAL MİHAİL DMİTRİEVİÇ SKOBELEV

ÖZ

Türkistan Türk boyları arasında dilleri ve edebiyatları üzerinde en çok çalışılan etnik gruplardan birisi Özbeklerdir. Bugünkü Özbekistan'ın doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan, batısında ve kuzeyinde Kazakistan, güneyinde ise Afganistan ve Tacikistan bulunmaktadır. Aral Gölü, Kazakistan ve Özbekistan içinde kalmaktadır. Amu Derya Nehri'nin bir kısmı Türkmenistan ile olan sınırını teşkil etmektedir. Ülkenin doğusunda Üst Yurt Platosu bulunmakla beraber Turan Çöküntüsü ve Kızıl Kum Çölü önemli bir yer işgal etmektedir. Ayrıca Zereşan Irmağı da bu ülke toprakları içerisindedir. Ülkenin doğusunda Üst Yurt Platosu bulunmakla beraber Turan Çöküntüsü ve Kızıl Kum Çölü önemli bir yer işgal etmektedir. Tanrı Dağlarının bir ucu Özbekistan'a kadar ulaşmaktadır. Bununla birlikte tarihi belgelerde Çingiz Han'ın ölmeden evvel torunu Şiban'a Uralların doğusu, Aktübe ve Turgay civarlarını yurt olarak verdiği yazılıdır. Dolayısıyla Öz Bek Han'a yardımcı olmalarından ötürü Şibanlılar ile Öz Bek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denmeye başlandığını belirtmekte fayda vardır. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nde pamuk üretilen toprakların genişliği 30 milyon hektarı aşmaktadır. Pamuk ekilen arazilerin miktarı yiyecek üretiminin artırılması yararına biraz azaltıldı ise de, Özbekistan yönetimi pamuğu ülkenin dünya ekonomisine sunabileceği temel mal olarak görmektedir. Bunun yanısıra hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıdır. Özbekistan bütün bu kısa süre içinde birçok yenilik yapmıştır. Herşeyden mühimi kendi parasını tedavüle çıkarmış, yabancı sermayeler ve yatırımcılar teşvik edilmiş, ticaret, bankalar ve sigorta kanunları değiştirilerek, yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca Özbekistan coğrafyası Türk dili ve merkezi olması hasebiyle yüzyıllarca Türk kültürünün ve folklorunun gelişmesine yataklık etmiştir. Özbekistan bölgesi, Türkistan'ın eğitim bakımından en köklü yapısına sahiptir. Özellikle bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da kültür ve eğitim faaliyetleri çok hızlı gelişmeye başladı. Özbek Türkleri Türk kültürüne bugüne kadar binlerce eser kazandırmıştır. Bugün eski Rus kültür politikaları sebebiyle, Özbek Türklerinin ayrı bir millet olma hevesleri söz konusu ise de, tarihi hakikatler hiçbir zaman değiştirilemez. Sovyet Rusya bütün Türkistan'da olduğu gibi Özbekistan'da da milli bir kimlik yaratmış olmasına rağmen, onlar Türk milli kültürünü özümsemişlerdir. Sovyetlerin dağılmasıyla Özbekler, Rus ve Bolşevik yönetimin baskısından kurtulmuş olmanın verdiği coşku ve heyecanla zaten hiçbir zaman kaybetmedikleri benliklerini daha da güçlendirmek için olanca hızlarıyla köklerine dönmeye yöneldiler. İktisadi zorluklarına rağmen özlerrinin ve parlak geçmişlerinin bir parçası olan tarihi yapılarını, mescitlerini, türbelerini, medreselerini tamir ediyorlar, yeni camiler yapıyorlar. Yıllarca süren ateist propaganda kampanyaları sonucu, dini bilgileri eksik kalan eski ve yeni kuşaklara İslâm dininin kurallarını, Kur'an-ı Kerim'in esaslarını öğretmeye çalışıyorlar. Özbekistan'ın nüfusu 2020 yılı tahminlerine göre 34.5 milyon civarındadır. Yüzölçümü 447.400 km² olan bu Türk cumhuriyetinin önemli kentleri başşehir Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara, Karşi, Ürgenç, Nukus, Andican ve Namangan gibi yerlerdir. Sınırları içerisinde ayrıca Karakalpak Özerk Cumhuriyeti bulunur ki, 165.000 km² kadar olan bu bölgenin nüfusu da 1.850.000 civarındadır. Özbekistan'da 80'in üzerinde şehir mevcut olup, ülke idari yönden 12 vilayete (oblast) ayrılmaktadır. Yeni bağımsızlık kazanan Türk Cumhuriyetleri arasında Azerbaycan'dan sonra en çok Türk ve Müslüman nüfusa (% 80) sahip ülke Özbekistan'dır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Çingizliler, Altun Orda, Özbek Adı, Özbekler, Özbekistan.

*Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: sgomec@yahoo.com, [ORCID ID: 0000-0003-4606-9006](https://orcid.org/0000-0003-4606-9006).

**Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Yabancı Diller Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: aysesahin85@gmail.com, [ORCID ID: 0000-0003-0720-3321](https://orcid.org/0000-0003-0720-3321).

ABSTRACT

Among the Turkestan Turkish tribes, one of the ethnic groups whose languages and literatures are studied the most is the Uzbeks. There is Tajikistan and Kyrgyzstan in the east of today's Uzbekistan, Kazakhstan in the west and north, Afghanistan and Tajikistan in the south. A part of the Amu Darya River forms its border with Turkmenistan. While the Ust Yurt Plateau is located in the east of the country, the Turan Depression and the Kızıl Kum Desert occupy an important place. One end of the Tanrı Mountains reaches up to Uzbekistan. However, it is written in historical documents that Chingiz Khan gave his grandson Şiban the east of the Urals, Aktübe and Turgay as a homeland before he died. Therefore, it is worth noting that the people of Şiban and the masses under Öz Bek Han's command were later called Uzbeks because they helped Öz Bek Han. Today, the width of cotton-producing lands in the Republic of Uzbekistan exceeds 30 million hectares. Although the amount of cotton planted land has been slightly reduced in favor of increasing food production, the government of Uzbekistan sees cotton as the main commodity that the country can offer to the world economy. In addition, livestock is an important source of income. Uzbekistan has made many innovations in this short period of time. Most importantly, it put its own money into circulation, foreign capitals and investors were encouraged, trade, banks and insurance laws were amended and rearranged. Furthermore, the geography of Uzbekistan has harbored the development of Turkish culture and folklore for centuries due to the Turkish language and its center. The Uzbekistan region has the most rooted structure of Turkestan in terms of education. Especially after independence, cultural and educational activities in Uzbekistan began to develop very rapidly. Uzbek Turks have brought thousands of works to Turkish culture so far. Today, due to the old Russian cultural policies, although the Uzbek Turks have aspirations to become a separate nation, historical truths can never be changed. Although Soviet Russia created a national identity in Uzbekistan, as in all Turkestan, they assimilated the Turkish national culture. With the disintegration of the Soviet Union, the Uzbeks, with the enthusiasm and excitement of being freed from the oppression of the Russian and Bolshevik administration, turned to return to their roots at full speed to strengthen their selves that they had never lost. Despite their economic difficulties, they are repairing historical buildings, mosques, tombs, madrasas, which are a part of their essence and bright past, and constructing new mosques. As a result of years of atheist propaganda campaigns, they are trying to teach the rules of the Islamic religion and the principles of the Qur'an to the old and new generations whose religious knowledge is lacking. The population of Uzbekistan is around 34.5 million according to 2020 estimates. The important cities of this Turkish republic with a surface area of 447,400 km² are the capital city Tashkent, Samarkand, Fergana, Bukhara, Karshi, Urgench, Nukus, Andican and Namangan. There is also the Autonomous Republic of Karakalpak within its borders, and the population of this region, which is about 165,000 km², is around 1,850,000. There are over 80 cities in Uzbekistan, and the country is administratively divided into 12 provinces (oblasts). Among the newly independent Turkish Republics, after Azerbaijan, the country with the most Turkish and Muslim population (80 %) is Uzbekistan.

Keywords: Turks, Genghisans, Golden Horde, Uzbek Name, Uzbeks, Uzbekistan.

GİRİŞ

Bilindiği gibi Özbek Türkleri bugün dünyada ortalama 300 milyon civarında bir nüfusa sahip Türk milletinin önemli bir kısmını teşkil etmektedir. İşte biz bu çalışmada tarihi ve kültürel alt yapısı ile Türk Dünyasında dikkat çeken Özbeklerin ortaya çıkışından, günümüze kadar süren hayatlarını hem siyasi, hem de sosyal konular noktasında incelemeye gayret edeceğiz. Buna bağlı olarak evvela Özbek adının teşekkülü ile Orta ve Yakın Çağlarda Türkistan tarihindeki rolleri, sonra Çarlık Rusyası'nın işgaline uğramaları, ardından Rusya topraklarına egemen olan Sovyet rejimi sırasındaki hayatları ve nihayetinde 1991 senesinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber ortaya çıkan Özbekistan Cumhuriyeti'nin siyasi ve ekonomik durumunu tarihi bakış açısına göre ele alacağız.

1. Özbek Adı, Özbek Türkçesi ve Özbekistan Coğrafyası

Türk tarihinde önemli bir yere sahip bu Özbek halkının adını Ebu'l-gazi Bahadır Han, Altun Orda hükümdarı Öz Bek'ten getirir.¹ Bilindiği üzere Altun Orda tahtına Öz Bek Han'ın (1313-1340) geçmesinden sonra, 1329 yılında Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kendisine karşı istiklâlini ilân eden Gök Orda hanı Mübarek Hoca ve sülalesinin sona erdirilmesinde büyük hizmette buldukları için Cuci neslinden Şibanlıların nüfuzları artmıştı. Ayrıca tarihi belgelerde Çingiz Han'ın ölmeden evvel torunu Şiban'a Uralların doğusu, Aktübe ve Turgay

¹ Özbek adının ortaya çıkışına dair İmamî'nin yazdığı Han-nâme'de (1663) şöyle bir rivayet anlatılmaktadır: "Yafes'in çocuklarından birisi Maruh adını taşıyordu ve bunun lâkabı Türk idi. Otuziki çocuğu olan Maruh'un ilk oğlu Gül Han (Köl Han), ikinci oğlu Oglan (Or Han) adını taşıyordu. Maruh kendine Köl Han'ı veliaht yapınca diğerleri buna karşı çıkarak, birleşiyorlar ve biz de kendimize bey seçeriz diyorlar ve bundan dolayı onların adı Özbek oluyor" (Bkz., İmamî, "Hannâme", çev. Orhan Şaik Gökyay, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 286-287). Ayrıca Özbek, adı Londra'da bulunan ve muhtemelen 18. asra ait bir anonim Çingiz-nâme nüshasında da görülmektedir (Bkz., B. Şişman, *Çingiznâme*, Samsun 2009, s. 71).

civarlarını yurt olarak verdiği yazılıdır. Dolayısı ile Öz Bek Han'a yardımcı olmaları sebebiyle Şibanlılar ile Öz Bek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denmeye başlandığını belirtmekte fayda vardır.² Öz Bek Han zamanına kadar mevcut olan kaynaklarda Özbek ulusu, Özbek ili, Özbeki veyahut da Özbekiyan tabirlerine rastlamıyoruz. Özbek halkının yaşadığı alan ise daha çok Ak Orda Hanlığının toprakları idi. Yine 14. yüzyıl Acem tarihçisi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvini, Azerbaycan'a yapılan akınlardan bahsederken, Öz Bek Han'ın askerlerine Özbekler dendiğini belirtir.³ Yani başlangıçta şahıs adı olan Öz Bek, bir zaman sonra urug ismi olmuştur.

Türkistan Türk boyları arasında dilleri ve edebiyatları üzerinde en çok çalışılan etnik gruplardan birisi Özbeklerdir. Özbek Türkçesi, modern Uygur Türkçesi ile birlikte Türk dilinin güney-doğu veya Çagatay sahası grubuna girer.⁴ 1917 İhtilali'nden sonra ise Sovyet aydınları Özbek şivesinden ayrı olarak bir Özbek dili yaratmaya çalışmışlardır⁵ ki, bunun da ana nedeni dilde ve fikirde işbirliğini öldürmek idi.

Bugünkü Özbekistan'ın doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan, batısında ve kuzeyinde Kazakistan, güneyinde ise Afganistan ve Tacikistan bulunmaktadır. Aral Gölü, Kazakistan ve Özbekistan içinde kalmaktadır. Amu Derya Nehri'nin bir kısmı Türkmenistan ile olan sınırını teşkil etmektedir. Ayrıca Zereşan Irmağı da bu ülke toprakları içerisindedir. Ülkenin doğusunda Üst Yurt Platosu bulunmakla beraber Turan Çöküntüsü ve Kızıl Kum Çölü önemli bir yer işgal etmektedir. Tanrı Dağlarının bir ucu Özbekistan'a kadar ulaşmaktadır.

Ülkenin % 11'i ormanlıktır. Özbekistan'ın en büyük şehri Taşkent'in nüfusu 2021 istatistiklerine göre 3 milyon civarındadır. Önemli şehirleri arasında Buhara, Semerkant, Hokand, Namangan, Andican, Ürgenç ve Hive vardır.⁶

2. Siyasi Bir Güç Olarak Özbekler

Altun Orda ve Çingizli tarihini incelediğimizde 14. asırda Tokta Han, Emir Nogay'ın gölgesinden kurtulunca, Altun Orda Hanlığı içerisinde birliği yeniden sağlayarak, devlet nizamını kuvvetlendirmişti. Bu yüzden o 1312 yılına kadar başta kaldı. İşte onun ölümünden sonra, Çingiz Han'ın torunlarından Batu'nun tesis ettiği Altun Orda Hanlığı'nın idaresine dokuzuncu han olarak, 1313 tarihinde yukarıda da değindiğimiz üzere, Tokta'nın yeğeni Öz Bek Han geçti. Böylece Altun Orda'nın en büyük hükümdarlarından birisinin devresi başlamış oldu. Öz Bek'in babası Tugrulca'nın⁷ han olmaması sebebiyle, Öz Bek'in de bu makama geçmesi meşru görünmüyordu. Fakat dedesi Mengü Temür'ün hanlığı göz önüne alınca, ona pek itiraz edilmedi.

Öz Bek Han tahtta çıktığında otuz yaşlarındaydı. Onun makamında tutunabilmesi ve rakiplerini zararsız hale getirmesinde emirlerden Kutlug Temür'ün büyük bir rolü olduğu biliniyor. Yine Kutlug Temür'ün tavsiyeleri sayesinde Öz Bek Han, Altun Orda'da İslamiyetin tamamiyle yerleşmesine vesile olmuştur. Bu hadise Anadolu'da da büyük bir sevinç yaratmıştı.

Öz Bek Tuna taraflarında Emir Nogay'ın şehadetinden sonra çoğalan Bizans ve Slavların nüfuzunu kırarak, tekrar Müslüman Türklerin baskısını artırmağa başladı. 1319'da Tuna'yı geçerek Edirne'ye kadar geldi. Öz Bek Han'ın orduları 1324'te Bulgar kralı Terter'e Bizans'a karşı yardım bahanesiyle Trakya'ya, 1330'da da Terter'in Sırplarla olan savaşında, ona yardımcı olmak gayesiyle Köstendil'e kadar ilerlemişti.⁸

O ayrıca Saray Berke şehrinin de imarına özen göstermiştir. Merkezi eski Saray'dan buraya taşındı. Bu kente yeni camilerin yapılmasını sağlamıştır. 1334 tarihinde İbn Battuta burayı ziyaret ettiğinde şehre hayran kalmıştır. Öz Bek Han dış siyasette, Berke Han zamanında belirlenen ilkeler çerçevesinde kararlar aldı. Özellikle İlhanlılara karşı Mısır Memluklarıyla sıkı ilişkiler kurdu.⁹ O, Bizans imparatorluğuyla da münasebetlerini geliştirdi. Hatunlarından birisi Bizans prensesi idi. Rus knezlerini tam bir itaat altında tuttu. Kız kardeşi Konçaka'yı Moskova knezine vermiş, böylece kendisini Moskova'nın hamisi yaptırmıştır. Moskova Knezi ile

² Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, Muharrir A. Öktem, Toşkent 1992, s. 108; Mustafa Kafalı, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 297; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 49; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1981, s. 442.

³ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H.Dağ, Ankara 2004, s. 155; Bertold Spuler, *İran Mogolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 143; Kafalı, "Şiban Han Sülalesi...", s. 300; A.Kesici, *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul 2003, s. 30.

⁴ J.Benzing-K.Menges, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", *Tarihi Türk Şiveleri*, haz. M.Akalın, Ankara 1988, s. 5; Reşit Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992, s. 224-246; T.Tekin, "Orta Asya'da Türk Dilleri", *TÖMER Dil Dergisi*, S. 5, Ankara 1992, s. 51.

⁵ Elizabeth Bacon, *Esir Orta Asya*, çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz), s. 204.

⁶ "Ozbekskaya Sovyetskaya Sosyalisticheskaya Respublika", *Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya*, 44, 1956, s. 7-10; *Özbekistan SSR Atlası*, Moskva 1982.

⁷ Tugrulca, Tokta Han'ın kardeşidir, fakat ağabeyi tarafından öldürülmüş; Tokta yengesini kendine nikahlamış, ama daha evvelden Öz Bek de ana rahmine düşmüş idi. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre...*, s. 61.

⁸ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 334-343; Grousset, *age*, s.382; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara 1983, s. 26; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 172-188; Mustafa Kafalı, "Altun Orda Hanlığı", *Tarihte Türk Devletleri (1227-1502)*, C. 2, Ankara 1987, s. 567.

⁹ Daha Berke Han çağında Altun Orda Hanlığı, Memlukulularla münasebete girmiş, Berke kızını Sultan Baybars'a (1260-1277) vermiş ve bu evlilikten Said Muhammed doğmuştur, ki ona bu zamanda Nasrüddin Berke Han da denmiştir (Barthold, *Orta Asya Türk...*, s. 153).

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Tver Knezi arasındaki çarpışmalar sırasında Moskovalıları desteklemiş, hatta bu mücadeleler sırasında kız kardeşi ölmüştür. Bundan sonra Türk kuvvetleri Moskova içlerine kadar ilerledikten başka, Moskova Öz Bek Han'ın yardımı ile süratle yükselmiştir. Fakat Türkler o sıralarda bunun ileride başlarına büyük bir bela olacağını maalesef farkında değillerdi. Kendi elleriyle bir düşman yaratıldılar.

Malum olduğu gibi meşhur Arap seyyah Tancalı (Fas) İbn Battuta (1304-1377) Anadolu'daki seyahatinden ve Bursa'da Orhan Gazi ile görüştüktan sonra Sinop üzerinden Kırım'a geçmiş ve Öz Bek Han'ın yurduna, Deşt-i Kıpçak'a gelmiştir. O, Öz Bek Han'dan bahsederken "geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultandır. Tanrı'nın düşmanlarından biri olan Bizans imparatoru ile cihad ve gaza etmeye vazifeli bulunmaktadır. Ülkesi gerçekten pek geniş ve büyük şehirlerle donanmıştır" diyor. Öz Bek Han hakkında verdiği malûmatlarda onu övmektedir. İbn Battuta Saray şehrini, Bulgar yurdunu tasvir etmiş, sonra Harezmi ve Ürgenç'e gitmiştir.¹⁰ Bununla beraber Öz Bek Han zamanında bütün Deşt-i Kıpçak boylarında Türkçe konuşulmaktaydı ki, bölgenin Türkleşme ve İslamlaşmadaki rolünü kimse inkâr edemez.

Öz Bek Han 1335'te Azerbaycan seferine çıkmıştı. Bu sırada Bağdat Hatun tarafından zehirlenen Ebu Said ölmüş ve İlhanlı hâkimiyeti de çökmeye yüz tutmuştu. 14. asrın sonlarına doğru ise yeni bir güç olarak Emir Temür sivrilmekteydi. Bilindiği üzere Emir Temür'ün ilk faaliyetlerini icra ettiği bölge Maverâünnehir olmuştur. Temür 1395'te ele geçirdiği Özbek topraklarını Ak Orda beyi Urus'un çocuklarına paylaştırmıştı. Onun 1405'te Çin seferine karar verdiği bir sırada Otrar'da iken hastalanması ve ani ölümünün ardından, Temürlülerin son zamanlarında Özbekler saldırılarını artırmışlar ve güneye doğru sarkmışlardır.¹¹

Ulug Beg'in devrinde Özbekler Semerkant'ı ele geçirip, yağma ettiler. Bu yıllarda Özbeklerle Türkmenlerin savaşları yüzünden Türkistan harabeye dönmüştü.¹² Batı Sibirya'da, şimdiki Tobolsk yakınlarında yer alan Tura Irmağı kıyısında, Nogay Türklerinin de desteğini alarak hanlık makamına oturduğu söylenen Öz Bek ailesinden Tuğlu Şeyh oğlu Ebu'l-hayr Han (1428-1468) devrinde Özbekler daha da kuvvetlendiler. Ebu'l-hayr Han daha sonraları merkezini güneye, Sıgnak bölgesine taşımış idi. O, Temürlü şehzadeleri arasındaki taht kavgalarına da bulaştı. Ama 1456 senesinde Kalmukların hücumuna uğrayan Özbek Türkleri büyük zayıflar vermiş olmalarına rağmen, Muhammed Şiban'dan sonra (1500-1510) Buhara bölgesine akınlar yapmaya başladılar. Elbette ki Türkistan'da Ebu'l-hayr ve Özbekler gibi yeni bir gücün ortaya çıkması, bölgenin eski sahipleri durumunda bulunan Altun Orda beylerini, Sibir Hanlarını ve Nogay mirzalarını harekete geçirmişti. Hem bunların saldırıları, hem de kendi iç bölünmeleri yüzünden Ebu'l-hayr Han'ın oldukça yıprandığını görmekteyiz.

Muhammed Şiban Han'ın saltanatının başlangıç yıllarında Altun Orda hükümdarları ve Kazak Türkleriyle mücadelelerine şahit oluyoruz. Hatta bu savaşlar sırasında müthiş bir soğuğa yakalan Ebu'l-hayr Han hastalanarak ölmüş¹³, aralarında Şiban'ın da bulunduğu şehzadeler canını zor kurtarmışlar idi.¹⁴ Şiban Han 1495'te Maverâünnehir'e girdi, birkaç yıl sonra da bütün bu bölgeyi ele geçirdi. 1499 yılında Semerkant'ın Temürlü hâkimi Baysungur Mirza, Babur'a karşı ondan yardım istemiş fakat o, düşmanını kalabalık görünce geri çekilmiştir. Babur daha sonra büyük bir ordu toplayarak, 1500 senesinde Mogolistan ya da Doğu Çagataylı hanlarından Yunus'un oğlu Mahmud'un desteği ile Buhara ve Semerkant'ı zaptetti. Bu sırada bütün ülke ayaklandı ve Özbeklere bir katliam yapıldı. Ancak Buhara ve çevrelerini koruma altına alan Şiban Han birkaç ay sonra tekrar saldırarak, Babur'u tam bir hezimete uğrattı.¹⁵ O, yerini sağlamlaştırınca Mahmud Han'ın üzerine

¹⁰ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, haz. İ.Parmaksızoğlu, İstanbul 1981, s. 77-86; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. II, çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s. 221-224.

¹¹ Ebu'l-hayr Han 17 yaşındayken (1428), şimdiki Tobolsk'un batısında Tura Irmağı kıyısında han ilan edildi. Cuci ulusuna ait pek çok yeri kendisine kattı. Önce Temürlülerden Ebu Said'in başa geçmesine yardım etmiş, Ulug Beg'in kızlarından birini de almış, ancak daha sonra ona yüz çevirmişti (Bkz., H.R.Roemer, "Timurlular", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. 353-354; P.P.Ivanov, *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler*, çev. Sümevra Ünal, İstanbul 2020, s. 24).

¹² Ulug Beg'in ölümünden sonra (1449) Temürlüler arasında bir taht kavgası başlamış ve 1452'de Miran Şah'ın torunu Ebu Said, Özbek hanı Ebu'l-hayr'dan yardım alarak Semerkant'ta tahta oturmuştu. Bkz., İ.Müminov, *Amir Temürning Urta Osiye Tarihida Tutgan Urni ve Roli*, Taşkent 1993, s. 20; Grousset, *age*, s. 430; Barthold, *Orta Asya Türk...*, s. 197; Mustafa Kafalı, "Timur", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979, s. 345; L.Bouvat, "Uluğ Bey", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986, s. 28; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 278-279.

¹³ Kalmuk felaketi Ebu'l-hayr Han'ın otoritesini büyük ölçüde sarsmıştı. Yine Cuci neslinden Kirey ve Camı Bek gibiler Çagatay Hanlığından yardım talep ettiler. Cuci ulusu ve Özbek kabileleri arasındaki bu ayrılma son derece önemli tarihi bir olaydır. Onlara bağlı aşiretlerin daha sonra işgal ettiği saha göz önüne alınırsa bunun ehemmiyeti anlaşılır. Ebu'l-hayr Han itaat altına almak istediği işte bu Kazaklara karşı yaptığı bir savaşta maktul düştü yahut da felç olup, öldü (Bkz., Bkz., Şeyh Muhammed Bek, *Tarih-i Selatin-i Tatar Han*, Çev. Mehmet Akif Erdoğan, Ayşe Değerli, İstanbul 2020, s. 26; Grousset, *age*, s. 443; Hasan-ı Rumlu, *age*, s.473; F.Kara, "XV. Yüzyılda Özbekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, İstanbul 2006, s. 3; T.Omorov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", *Tubav Bilim Dergisi*, 5/2, Ankara 2012, s. 10-11; Ivanov, *age*, s. 24).

¹⁴ Ebu'l-hayr Han'ın oğlu Şah Budak da babasıyla aynı yıl (1468), Çagatay hanı Yunus tarafından öldürülmüştü. Şah Budak'ın oğlu Muhammed Şiban 10 yaşından itibaren maceralı bir hayatın içinde pişti (Bkz., Osman Çırak, *Şibani Tarihi-Benai'nin Şiban-namesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s. 34-120, Grousset, *age*, s. 444; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 256-257).

¹⁵ İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbasi*, çev. Ali Genceli, C. II, Kısım I, İstanbul 1945, s.103-104; Osman Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016, s.446; Zahiruddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz.

yürümekten de geri durmadı ve eski hamisi Mahmud'u beş oğluyla birlikte 1508 tarihinde Hocend Suyu'nda (Sır Derya) boğdurdu.

Şiban Han ayrıca 1505'te 30.000 kişilik ordusuyla Ürgenç'e sahip oldu. 1507'de de Temürlülerin elinde bulunan Horasan bölgesini aldı.¹⁶ Bu sebepten Şah İsmail, ona "bana ait topraklarda faaliyette bulunma ve Horasan'dan çekil" dedi. Bunun üzerine Şiban, 1508'de Şah İsmail'e bir elçi gönderip Şiilikten vazgeçerek Sünniliğe dönmesini teklif etti. Hutbeyi kendi adına okumasını ve gelip ayağını öpmesini istedi. O ayrıca İsmail'in han soyundan gelmediğini, sadece ana tarafından Uzun Hasan gibi bir Türk beyine dayandığını, eğer hükümdarlık iddiasındaysa, bunun sonuçlarına da katlanması gerekeceğini söyledikten başka; üstüne-üstlük çok aşağılayıcı bir şekilde kendisine bir çıkırık ve iş yollararak, otur-oturduğu yerde kadınlar gibi örgü ör demeye getirdi. Elbetteki bütün bunlar Şah İsmail'i çok kızdırmış ve buna cevaplarında; bir kişi babasının mesleğini sürdürmek zorundaysa, Adem oğullarının hepsinin peygamber olması lazım geldiğini ve Çingiz Han'ın hatta kendisinin nasıl hükümdar olduğunu soruyordu. Esasında ikisinin de kaygısının dini endişeler olmadığı, sırf birbirlerine üstünlük sağlamaktan başka bir düşüncelerinin bulunmadığı ortadaydı.

Şah İsmail Horasan'a doğru geldiğinde, Şiban tedbirsizce davrandı. İsmail'in sahte ricatına kandı. Gözünü ganimet hırsı bürüdüğünden destek kuvvetler ulaşmadan, onun peşine takıldı. Bu işe kalkışmasında muhtemelen onun hanımının da rolü olduğu söylenir. Neticede Şiban Han, Mahmudabâd'ta yaptığı savaşta yenilmiş ve kendisi de ölümler arasında yer almıştır.¹⁷ Bu sırada Osmanlıların İran'a karşı Özbeklere yardım ettikleri bilinmektedir, fakat bu harbin sonucunu değiştirmemiştir. Hatta rivayetlere bakılırsa, kaçıışı sırasında ezilerek ölen Şiban Han'ın derisi yüzülerek, içine saman doldurulduktan sonra Osmanlı sultanına yollanmıştır. Kaynaklarda kafatasının altınla kaplanarak kadeh yapıldığı da yazılıdır. Bu arada Şiban'ın, Şah İsmail ile karşılaşmadan evvel Kazak Türkleriyle giriştiği savaşların onu fazlasıyla yıpratmış ve gözden kaçırmamak gerekir.

Şiban Han'ın 1510'da ölümünün ardından Özbeklerde bir kargaşa ve bölünme baş gösterdi.¹⁸ Babur Şah büyük bir kuvvetle gelip, Semerkant'a girdi (1511), fakat bir süre sonra Türkistan'dan vazgeçerek, Hindistan'ın kuzeyine çekildi. Muhammed Şiban'nın amcası Köşküncü Han (1510-1530) döneminde Özbekler, hususiyetle Şah İsmail'in 1514'te Osmanlılara yenilmesi üzerine Horasan'dan İran'a kadar olan birtakım toprakları ele geçirdi. Bu sırada Babur'un oğlu Humayûn da kuzeye hareket etmişse de, İran şahı Tahmasb Osmanlı Devleti ile savaşa hazırlandığından bu iş sonuçsuz kaldı. Köşküncü'nün yeğeni Ubeydullah Han (1533-1539) İran'a başarıyla karşı durdu. Ubeydullah'ın peşinden gelen Abdullah'ın (1539-1540) kısa süreli saltanatından sonra tahtta oturan Abdullatif Han (1540-1551), Kanuni Sultan Süleyman'a haberler yollayarak, Şii tehlikesine karşı işbirliği teklifi sundu. Bunun neticesinde, İbrahim Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Tebriz'i zaptetti.¹⁹ Bu faaliyetler arada İran engeli olmasına rağmen Türkistan-Türkiye münasebetleri açısından mühim olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin Özbeklere silah ve asker yardımında da bulunması ilginçtir.

Ancak 16. asrın ikinci yarılarında Özbek Türkleri arasında birliğin olmadığı, değişik beylerin farklı yerlerde kendilerini han ilan ettiklerini, buna bağlı olarak Nevruz Ahmed ile Burhan Han'ın aynı anda ortaya çıktıklarını, sonra Pir Muhammed ile İskender Han'ın ardından II. Abdullah'ın tahtta oturduğunu görmekteyiz. Böylece merkezlerini de önce Semerkant, peşinden Buhara'ya taşıyan Özbekler, 1582'de Kazak topraklarıyla, Kaşgarya'ya bir sefer düzenlediler. III. Murad devrinde de (1574-1595) Türkistan'ın silah ihtiyacını karşılamak maksadıyla, Özbeklere top ve tüfek gönderildiği bilinmektedir. Bununla birlikte II. Abdullah Han (1585-1598) çağında, Türkistan'da Türkler arasında bir dizi kavga da yaşandı.²⁰ Özbek, Çagataylı ve Kazak-Kırgızlar bölgeye hâkim olma hususunda birbirleriyle vuruştular. Kazakların desteğini alan Abdullah Han bu sayede rakiplerinden de kurtuldu ve bozkırda güçlü bir konuma geldi.

Abdullah Han'ın 1598'de vefatıyla yerine oğlu Abdülmümin geçtiyse de, o 1599 tarihinde bir iç mücadele esnasında öldürüldü ve yerine II. Pir Muhammed atandı. O da 1601'de Astarhanlılarla yaptığı bir harpte maktûl düştü. Daha evvel Abdülmümin ailenin bütün erkeklerini yok ettiğinden bir taht kargaşası yaşandıysa da, II.

Reşit Rahmeti Arat, C. I, Ankara1970, s. 68,126-129; Halis Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Ankara 1989, s.6-15; Mübarek Galip, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*, haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara 1990, s. 37; Rumlu Hasan, *age*, s. 60-61; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre...*, s. 70.

¹⁶ Yakup Karasoy, "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Konya 2003, s. 106; Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 285; Muhammed Bilal Çelik, *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul 2013, s. 106.

¹⁷ Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, haz. Serkan Acar, İstanbul 2014, s.55; Çelik, *age*, s. 105; "Şeybanî Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979, s. 454-455; Rumlu Hasan, *age*, s. 137-151; Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 405-408; *Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2006, s. 58-60.

¹⁸ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010, s. 94-97; Rumlu Hasan, *age*, s. 150; Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2006, s. 68.

¹⁹ Ümit Gedik, "Fazlullah b. Ruzbihan-i Hunci ve Mihman-name-i Buhara'sı Üzerine Bir Değerlendirme", *İÜ. Şarkiyat Mecmuası*, S. 32, İstanbul 2018, s. 96-109; Halil Ülker, "Osmanlı-Özbekistan İlişkileri", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/4, Bişkek 2019, s. 3985-3989.

²⁰ Remzi Kılıç, "Osmanlı Padişahı III. Murad ve Özbek Hükümdarı II. Abdullah Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması", *Bilgi*, S. 10, Ankara 1999, s. 50-56; Ülker, *agm*, s. 3390-3392.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Abdullah'ın Astarhanlı sülalesinden Canibek ile evli kızından dolayı, bu şahsa teklif yapılmış ve buna binaen de Canibek'in oğlu Dinmuhammed ve onun Şah Abbas ile girdiği bir çarpışmada vefatı üzerine de kardeşi Baki Muhammed (1601-1605) başa geçmiş idi.²¹

Dolayısı ile Türkistan'da yeni bir hanedan ortaya çıkarken, Kazak Türkleri de biraz daha güneye inerek, başta Taşkent civarları olmak üzere birtakım yerlere sahip oldular. Özbek topraklarında düzeni sağlamaya çalışan Baki Muhammed'in ölümüyle, yerine Canibek'in başka bir oğlu dolayısıyla da Baki Muhammed'in diğer kardeşi Veli Muhammed (1605-1611) tahtta oturdu. Onun bazı bey ve idarecileri öldürtmesi yüzünden halkın bir kısmı yeğeni İmamkulu'yu han tanıdılar. İki akraba arasındaki kavgadan Veli Muhammed yenik çıkınca, Şah Abbas'a sığındı. İran şahı da onun yanına kendi askerlerini de katıp Buhara'ya yolladı. Vukua gelen harbi İmamkulu kazanınca Veli Muhammed öldürüldü ve hanlık makamına İmamkulu (1611-1642) oturdu.²² Uzun süre tahtta kalan bu şahıs bir süre sonra hayatının geri kalan kısmını Medine'de geçirmek isteyince, saltanatı kardeşi Nezir Muhammed'e (1642-1645) terk etti.

Nezir Muhammed Han'ın vefatının ardından Buhara Hanlığının en renkli simalarından birisi olan Abdulaziz Han (1645-1681) çağında, Harezmi Hanlığı ile çarpışmalar ve aile içi mücadeleler göze batar. Bu şahsın da memleketini bırakarak, Hicaz'da ölmesi üzerine kardeşi Subhankulu Han (1681-11702) tahtta çıktı. Onun döneminde de pek istikrarlı bir yönetim sergilenememiştir.

Ayrıca 17. asrın ortalarına doğru Kalmuk saldırılarına maruz kalan bölgedeki Hive hanı 1683'teki Osmanlı-Rus anlaşmazlığında, Osmanlı Türklerine yardıma hazır olduğunu söylüyordu, ama bu arada Kalmuklar da Buhara ve Semerkant'a kadar gelmişlerdi.²³ Bu sıralarda Türkistan hanlıkları içinde de çekişmeler alıp başını gitmişti. Önce 1700'lerde Hive ve Harezmi bölgesini dilediğince idare etmek isteyen Şah Niyaz, ardından da birkaç sene sonra oğlu Arap Muhammed, her ne kadar bir taktik icabı Rusya'nın himayesini istedilerse de²⁴, bu karanlık günlerde Türkistanlıların ne hale geldiklerini göstermeye yeter.

Subhankulu Han'dan sonra oğulları arasında bir taht kavgası yaşandı. Ubeydullah Han'ın (1702-1711) iktidarını, Mangıtların ve bu ailenin başı durumundaki reisi Atalık Rahim'in desteğini alan kardeşi Begim tanımadı. Neticede 1711 senesinde Ubeydullah öldürülünce, Buhara bölgesi Özbekleri arasında yeniden bir fırtına esti.

Bu arada 1717 senesinde Rus çarı tarafından, gerçek adının Devlet Giray Mirza olduğu söylenen Kabartay asıllı Bekoviç Çerkasski'nin önderliğinde gönderdiği keşif heyetinin de Hiveliler tarafından ortadan kaldırıldığını anmakta fayda vardır. Bu hareketin sebebi, Çar I. Petro'ya Amu Derya'nın eski yatağında bir altın madeni bulunduğu söylenmesi idi. O yüzden çar kendi akrabalarıyla sıkıntı içindeki Buhara ve Hive hanlarını yanına çekip, Hazar kıyısında bir kale inşa ederek, Amu Derya'yı da yeniden Hazar'a akıtmayı planlamıştı²⁵. Bunlar Hive önlerine geldiğinde Şir Gazi Han'ın kuvvetlerinin saldırısına uğradılarsa da, yapılan muharebeyi kazandılar. Bunun üzerine han elçi gönderip, olup-bitenden haberi olmadığını söylemiş ve Rus askerlerini hanlığın çeşitli şehirlerine yerleştirmeyi önermiştir. Bekoviç'in yanındaki komutanlar buna karşı çıksalar da, onun bu teklifi kabul etmesi nedeniyle Rusların büyük bir çoğunluğu öldürülüp, geri kalanları da köle yapılmıştır.²⁶

Sonuç itibarıyla 1740'a kadar Türkistan'daki iç çekişmeler sürdü. 1740'da İran hükümdarı Nadir Şah Avşar (1736-1747), İl Bars Han'ın yönetimindeki Harezmi ve Ebu'l-feyz Han'ın idaresindeki Buhara'yı ele geçirmiş, iki ülke arasındaki hudut Amu Derya olmuş, Buhara Hanlığı Nadir Şah'ı 20.000 kişilik bir ordu ile

²¹ Ümit Ulvi Türk, *Safevi Devlet'inin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasi İlişkileri (1526-1722)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2017, s. 68-72; Canan Kuş Büyüktaş, "Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri", *İran ve Turan Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2020, s. 98-112.

²² Umur Kirca, "Safevi-Buhara Hanlığı Münasebetleri", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ankara 2019, s. 30-37; Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamani*, Ankara Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s. 148-204; Gülay Karadağ Çınar, *Safevi-Özbek İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar 2011, s. 278-296.

²³ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016, s. 489-494; Grousset, *age*, s. 447-448; A. Merthan Dündar, *Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılaşma*, İstanbul 2006, s. 27-28,42; Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014, s. 47, 89; Kesici, *age*, s. 35; Yorulmaz, *agm*, s. 455.

²⁴ Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 167-170; Kesici, *age*, s. 70-71; Ivanov, *age*, s. 69-71; Kirca, *agm*, s. 36-37.

²⁵ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018, s. 20; Türkbey Güngör, *Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1807-1868)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 73; Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *MÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/1, İstanbul 2018, s. 94-108; İlkin Hüseyinov, *XVI-XVIII.Yüzyıllarda Rusya'nın Kafkasya'da Yayılmacılık Politikası*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2020, s. 55.

²⁶ Didem Çatalkılıç, "A.A.Rjevusskiy-E.D.Maksimov, Terskoe Kazaçe Voysko, Veçe, Moskva-2014", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 43, Ankara 2014, s. 192; Paul Bushkovitch, "Çerkasski Prensleri veya Çerkes Mirzaları Rusya Boyar Eliti İçinde Kabardeyler (1560-700)", *çev. Ömer Aytek Kurmel, Kafkasya Çalışmaları*, 1/2, Kayseri 2016, s. 14; Ivanov, *age*, s. 70-71.

desteklemiş²⁷ ve Astarhanlılar sülalesinden olduğu söylenen Ebu'l-feyz'in zamanında, bölge kabilelerinden Mangıt ve Kenegeslerin arasındaki kavga şiddetlenmiş idi. Ebu'l-feyz Han 1748'de kendisine yardım için gelen Muhammed Rahim tarafından öldürüldü. Yerine geçenler bazı komutan ve "inak" unvanını taşıyan devlet görevlilerinin oyuncağı olduklarından, pek bir hükümleri yoktu. Neticede Muhammed Rahim'in 1756 tarihinde kendini han ilan etmesiyle Mangıt hanedanı dönemi başladı²⁸ ve bu durum 1920'ye kadar sürdü.

Bununla beraber Özbeklerde devlet teşkilatı eski Türk geleneklerinin aynıdır. Devlet meclisindeki protokol Oguz Kagan Destanı ve Dede Korkut'taki gibidir. Bütün Türk Dünyasında olduğu üzere, Özbekler içerisinde Kazak ve Kırgız boylarını da görmek mümkündür. Yani birbirine karışmışlık söz konusudur. Z.V.Togan "Çingiz ve oğulları zamanında Türk ve Mogol unsurların kaynaşmasının ne kadar olduğunu bilmek için bugün mevcut Nogay, Özbek, Kazak, Başkurt gibi büyük camiaların hepsinde müştereken mevcut bulunan kabileleri ve oymakları tespit etmek kafi gelir", demektedir.²⁹ Günümüzde Özbekistan olarak bilinen cumhuriyet içerisinde Kongrat, Nayman, Kineges, Mangıt, Toyak, Saray, Barın, Üç Urug, Bugut, Arlat, Kanglı, Kırk, Bataş, Kara Kalpak gibi boylara rastlandığını da söylememiz gerekir.

3. Çarlık Rusyası Devrinde Özbekler

Muhammed Rahim'in ölümünün peşinden amcası olduğu söylenen Danyal Bek (1759-1785) önce Muhammed Rahim'in kızından oğlu Fazıl, sonra da Seyyid Ebu'l-gazi adına Buhara'yı idare etmiş; sonrasında Danyal Bek'in oğlu Şah Murad'ın (Masum)³⁰, kardeşleri ve devleti perde arkasından yöneten beyleri ortadan kaldırıp, dizginleri ele almasıyla beraber, yukarıda da vurgulandığı üzere Mangıt ailesi artık doğrudan kendisini han olarak adlandırmıştır.

Şah Murad devrinde Amu Derya'nın sol tarafı ile Merv civarları Buhara Hanlığına katıldığı gibi, birtakım dini kaygılar sebebiyle Horasan bölgesine de akınlar yapıldı, oldukça fazla köle ele geçirildiği söylenmekle birlikte; Buhara hanı Muhammed (Murad) Masum'dan 1789 tarihinde, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya sefer açtığını duyduğuna dair ve buna binaen de Kazak-Kırgız Türkleriyle beraber kendilerine yardımcı olabileceklerini, ayrıca topraklarındaki Rus tüccarlarını da çıkaracağını bildiren bir mektup gelmiştir. Biraz da Osmanlı idarecilerine yol gösterir mahiyetteki bu mektup³¹, o dönemin idarecilerini ne derece etkiledi bilemiyoruz. Ancak Mangıt hanedanından olan Emir Said Haydar (1801-1826) zamanında Özbekler oldukça gelişmişlerdir. O, başta kendisine muhalefet eden Hiveliler ve Kıpçaklar olmak üzere vefatına değin düşmanlarıyla mücadele ettiği gibi, ilime de önem vermiş olmasına rağmen, ölümünden sonra karışıklıklar ve iç çekişmeler yüzünden emirlik zayıfladı. Hem Masum Murad, hem de Emir Said Haydar tarikatlarla içli-dışlı olarak, iktidarlarının gücü için onların desteğini almaya da çalışmışlardır.

Bu sırada 1826'da kardeşlerinin kısa süren iktidarının ardından tahtta oturan Emir Haydar'ın oğlu Nasrullah Han (1826-1860), Rus tehlikesi hakkında uyarılarda bulunmak isteyen iki İngiliz subayını (Albay Stodhard ve Yüzbaşı Conolly) öldürtmüş olduğundan onların nefretini kazandığı gibi, Hokand'a yapılan bir baskınla bunların da mahvına sebep olmuş, hatta birtakım Özbeklerin, Afganistan tarafına kaçmasına da yol açmıştır.³² Hokand ve Hive üzerine büyük bir kısmı başarısızlıkla neticelenen seferler düzenleyen, çok zalim ve hertürlü edepsizliği yapabildiği söylenen Nasrullah Han, kendisine rakip olmasın diye kardeşlerini de öldürtmüştür. Onun vefatının peşinden yerine oğlu Muzaffereddin geçti (1860-1885). Onun zamanında da hanlıklar arasında sürtüşmeler devam etti ve bu durum bütün Türkistan'ın aleyhine oldu.

Bundan sonra Rusların Türkistan'a karşı daha ciddi olarak harekete geçtiklerini görüyoruz. Kuzeydeki İdil-Ural'ın ardından, güneyde Türkistan'a yönelik ilk ciddi istila 1852'de Akmesicid'e hücumla başlar. Bu saldırıdan Ruslar birşey elde edememişlerdi. Ancak 1853'te büyük bir kuvvet ile yaptıkları hücum sonunda, 22 gün gibi bir

²⁷ İran ve bilhassa Hive ile yapılan mücadelelerden oldukça yorulan Buhara emiri Haydar Şah (1801-1826), İstanbul'a elçiler göndererek, padişaha biat ettiğini ve Osmanlı hâkimiyetine girdiğini bildirmişti. Ancak Osmanlı Devleti bu ricayı geri çevirmiş, Hive ve Hokand ile dostça geçinmelerini tavsiye etmiştir. Bkz., Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 17; Dinçer Koç, "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016, s. 589; Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı*, İstanbul 2019, s. 46.

²⁸ Faruk Sümer, *Oguzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1972, s. 152; R.Nur, *Türk Tarihi*, haz. E.Kılıç, C. 4, İstanbul 1979, s. 302-303; Rasonyi, *age*, s.188; Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz), s. 125; İsmail Aka, "Timur ve Timurular Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 155; Mehmet Saray, "Buhara (Özbek) Hanlığı", *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, Ankara 1987, s. 592-596; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston 2003, s. 58; Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 298; Kesici, *age*, s.72; Hatunoğlu, *agm*, s.494-495; Özkan, *age*, s. 46-47; Ivanov, *age*, s. 69-78.

²⁹ W.Radloff, *Sibirya'dan*, çev. A.Temir, İstanbul 1976, s. 405; Togan, *age*, s. 133; Rasonyi, *age*, s.271; W.Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", çev. A.İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 546-554.

³⁰ Bu hanın ismi kaynaklarda Şah Murad, Masum, Muhammed Masum şekillerinde geçmektedir.

³¹ *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Ankara 2004, s. 66-69; Ivanov, *age*, s. 80-82; Hatunoğlu, *agm*, s. 496-500; Özkan, *age*, s. 48; Karadağ, *agt*, s. 100.

³² Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara 2018, s. 244; Güngör, *agt*, s. 27-66; Dinçer Koç, Sinan Eren, "Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118/232, İstanbul 2018, s. 156-188.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

muhasaranın ardından, General Perovskiy 1853'te Akmesjid kalesini Hokandlılardan aldı³³ ve modern silahlarla donatılmış Rus orduları karşısında Buharalıların da yapabilecekleri birşey yoktu. Taşkent 24 Haziran 1865 tarihinde annesi bir Fransız olan ve Rus askerlerine kumanda eden General Çernayev tarafından işgal edildi. Hokand kuvvetlerinin başında bulunan Alim Kul, Taşkent'e yardım vermek istediye de başarılı olamadı ve bu uğurda da şehit düştü.³⁴

Düzensiz ve askerlikle uzaktan yakından ilgisi bulunmayan kişilerle birşeyler yapmaya çalışan Buhara Hanlığı 1866'da Rus çarlığı karşısında büyük bir yenilgi aldı. Onlar para karşılığı kendilerine yardıma gelen Afganların da ihanetine uğradılar. Mayısın yirmibeşinde 2500 kişinin hayatına mâl olan Hocent de düştü. Bunun üzerine Ruslar, Buhara'ya çok ağır şartları içeren bir andlaşmayı kabul etmeye zorladılar. Bu sebepten Emir Muzaffereddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti acele olarak İstanbul'a göndermişti.³⁵ Hindistan İngiliz Valiliğine ve İngiltere kraliçesine de bir mektup yazarak yardım istemişse de, ne Osmanlı'dan, ne de İngiltere'den gerekli yardımı göremedi. 1868'de Buhara barış yapmağa mecbur kaldı. Ancak şartlar çok ağır olduğu için tekrar mücadeleye başladılarsa da, Ruslar önce Semerkant, sonra Urgut ve Katta Kurgan'ı alarak, barış andlaşmasını kayıtsız-şartsız imzalamayı kabul ettirdiler.³⁶ Bu ateşkes ile Buhara Hanlığı, Rusya'nın himayesi altında yarı müstakil bir devlet haline geldi. Ama başta Muzaffereddin'in çocuklarının yapılan bu anlaşmayı tanımamaları da ilginçtir.

Hokand ve Buhara'nın işgali tamamlandıktan sonra Rusya, 1873 yılında çeşitli istikametlerden Hive'ye doğru hücumla geçti. Çar Deli Petro'nun tek düşüncesi Hazar Denizi kıyısında gemiler yaptırarak Hive ve Amu Derya'yı almak suretiyle Hindistan yolunu Rusya'ya açmak idi. Çünkü batıdan ve Osmanlı toprakları üzerinden sıcak denizlere çıkma imkânı yoktu. Bu yüzden 1873'te hanlığın başkenti Hive topa tutuldu. Bu durum karşısında Hive hanı bir müddet müdafaadan sonra şehri bırakarak çöle kaçtı. Hive Hanlığı Rus himayesini kabule, Amu Derya'nın sağ tarafında kalan bütün toprakları Ruslara vermeğe ve büyük miktarda harp tazminatı ödemeğe mecbur bırakıldı. Bunun yanısıra Rusya, Hive bölgesinde askeri üsler kurabilecek, ticaret kervanları rahatça dolaşabilecek, Ruslar ile Türkler arasında doğacak ihtilaflarda bir Rus'un başkanlığındaki mahkeme davalara bakacaktı.³⁷

İlk devirlerde Buhara emiri Taşkent'teki Rus Umumi Valisi ile değil, doğrudan doğruya Petersburg Hükümeti ile münasebette bulunuyordu. Ayrıca Türkiye'ye hususi bir elçi gönderip siyasi ilişki de kurmuş idi. Fakat çok geçmeden Buhara'nın Türkiye ile temasını Ruslar tamamen yasakladılar.

Emir Muzaffereddin'in 1885'te vefatından sonra yerine geçen oğlu Abdulahad (1885-1910) zamanında Buhara bütünüyle Rus nüfuzuna girmişse de, Özbekistan'da yer yer ayaklanmalara rastlanılmaktaydı. Bunlardan birisi 1898'deki Fergana isyanıdır. Abdulahad'ın devrinde Rusya ve Osmanlı Devleti gibi ülkelere eğitim almaları için öğrencilerin gönderilmesi müspet bir gelişme idi. Abdulahad'ın peşinden idareyi ele alan oğlu Mir Alim'in (1910-1920) saltanatı sırasında Ruslar birçok imtiyazlar kopardılar. Buhara arazisinden geçen demiryolu kenarlarında yeni yerleşim merkezleri kuruluyor ve buralara Rus ahali getirilip, iskan ediliyordu. Mir Alim döneminde artık Ruslar iyice kökleşmişler ve o Ruslarla işbirliği halindeki Cedidçi Yaş Buharalılarla baş edemez hale gelmiş ve buna binaen de 1921 yılında Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır.³⁸

4. Sovyet Rusya Devrinde Özbekler

³³ Mirza Bala, "Hokand", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950, s. 556; Kadriye Topal, 19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s. 64-65; Hatunoğlu, *agm*, s. 500-501; Ivanov, *age*, s.102-110; Furkan Külünk, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2020, s.90-91.

³⁴ N.Avcı, "Schuyler'in Seyahatnamesi'ne Göre Ruslar'ın Taşkent'i Ele Geçirışleri ve Çar II. Aleksandr'ın Beyanamesi", *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/3, Ankara 2017, s. 11-17; Güngör, *agt*, 91-92; W.Barthold, "Taşkent", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979, s. 40; Bala, *agm*, s. 556.

³⁵ Herşeye rağmen, Anadolu'nun ve Türkistan'ın değişik yerlerinden Buhara'ya yardım için gönüllülerin harekete geçtiğini, hatta bunların Osmanlı Devletinin aracılığını da istediklerini görmekteyiz. Bunlardan birisi olan Mersin kaymakamı Abdulkadir Kemali Bey, bölgeyi bilen ve birkaç dili konuşan bir kişi olarak hariciye nezaretine yazdığı raporda; Türklerin ve Müslümanların Rusya ile İngiliz güçleri arasında kaldığını, Osmanlı Devletinin mutlaka bu coğrafyada nüfuzunu hissettirmesi gerektiğini, bunun için de bölgeye memurlar gönderilmesinin lüzumunu belirttikten sonra, kendisinin gönüllü olarak gidebileceğini yazmıştır. Bkz., *Belgelerle Osmanlı-Türkistan...*, s. 33-34,115-119.

³⁶ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırkkale 1998, s. 273; M.Bala, "Buhara", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979, s. 768-769; Hatunoğlu, *agm*, s. 506.

³⁷ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, haz. R.Akdemir, Ankara 1986, s. 150-151; Caroe, *age*, s. 137; Bacon, *age*, s. 118; Gabriel Bonvalot, *Eski Yurt*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul (tarihsiz), s. 35; Saray, *age*, s. 21-25; Zeki Velidi Togan, "Harizm", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950, s. 255; İbrahim Yarkin, "Hive Hanlığının Ortadan Kaldırılarak, Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı", *Türk Kültürü*, 9/99, Ankara 1971, s. 53; Y.Çavuşoğlu, "Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri", *Tanıtım Dergisi*, S. 91-92, İstanbul 1987, s. 35-36; Füsün Kara, "Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti", *Türkler*, C. 18, Ankara 2002, s. 809; Fatih Ünal, "Buhara Emirliği'nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre'nin İsyanı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.273, İstanbul 2009, s. 25.

³⁸ Hatunoğlu, *agm*, s.510-513; Nurettin Hatunoğlu, "Buhâra Emirliği'nin Son Hükümdarı Alim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, Ankara 2018, s. 128-142; Caroe, *age*, s. 156; "Özbekskaya Sovyetskaya...", s. 15; Bala, *agm*, s. 769; Saray, *agm*, s. 600.

Birinci Dünya Harbi esnasında Rus askeri birliklerinin geri hizmetlerinde çalıştırılmak üzere insanların askere alınmaya başlanması, 1916 yılında Türkistan'da geniş çaplı bir ayaklanmaya neden oldu. Bu hareket ister-istemez Özbek topraklarında da kendini gösterdi. Buna binaen temmuz ayının başlarında Hocent bölgesinde zuhur eden isyan, daha sonra Fergana, Andican ve Taşkent gibi yerlere de sıçradı. Tabiki ayaklanmanın tek sebebi insanların askere alınmaları değildi. Hareketin arkasında Rus idaresine karşı büyük bir hoşnutsuzluk yatmaktaydı. Onların bölge halkına uyguladıkları zorbalık, hukuksuzluk, aşağılanmalar, rüşvet ve herşeyden öte gaspedilen hürriyet bütün bu başkaldırının sadece birkaç nedenidir. Rusların Türkiye ile işbirliği halinde yürüdüğünü ileri sürdüğü³⁹, Türkistan'daki 1916 ayaklanması sona erdiği zaman 673 bin Türk hayatını kaybetmiş, 168 bin Türk Sibirya'ya göçürülmüş ve 300.000'e yakın Türk de Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştı.⁴⁰ Bu zarar gören ve katliama uğrayanlar arasında elbette Özbek Türkleri de vardı.

Rusya'da 1917 ihtilalinden sonra rejim değişti ise de, Türkler açısından farkedilen birşey olmamıştır. Zeki Velidi gibi birtakım ileri gelenler bencilce davranıp, muhtar bir Başkurt Cumhuriyeti kurma yoluna gitti. Tatar Türkleri kendi devletlerini tesis edebileceklerini sanıyorlardı. Bu arada Türk toprakları Kızıl ve Beyaz Rusların mücadelesine sahne oldu. İhtilalin ilk günleri esir Türkler için hürriyet ve istiklâl yolunu açar gibiydi. Türklerin bir kısmı 1917 nisanında Taşkent'te bir kongre yaparak Şura-yı İslâmiye adlı bir kuruluş meydana getirdiler. Fakat daha sonra Moskova'da gerçekleşen toplantıda ise Türkistan Türklerinin milli devletler halinde bir federasyon şeklinde birleşmelerine karar verilmişti. Eylül ve kasım aylarında da Taşkent'te kongreler tertip edildi. Fakat ağırlığı Rus komünistlerden ibaret olan Sovyet kongreleri adeta Türkleri yok saymakta idi. Ayrıca kasım 1917 tarihinde de Hokand'da bir toplantı gerçekleştirildi ve burada Türkistan'ın muhtariyeti ilân edildi.⁴¹ Mehmedcan Tınışbayoglu'nun başkanlığında bir hükümet kuruldu, ama bir süre sonra Tınışbayoglu istifasını verdi ve Mustafa Çokay bu hükümete reislik yaptı.⁴² Fakat o, maalesef doğup-büyüdüğü topraklarda değil, binlerce km uzaklıktaki Almanya'da 1942 yılında öldü.

Rus ileri gelenleri ihtilali Rus işçileri ile Rus askerlerinin yaptığını söyleyerek; “yerli halk kendilerine verdiklerimizle yetinmelidir” diyorlardı. Lenin ve Stalin 1917'de neşrettikleri beyannameyi hatırlamak istemiyordu. Burada; “Rusya'daki bütün halkların eşitlik ve hâkimiyet hakkından, ahalinin kendi mukadderatını bizzat tayininden, halkların milli ve dini inançlarının serbestçe tatbikinden, Rusya'daki milli azınlıklara kendi devletlerini kurabilme hakkından” bahsediliyordu. Buna binaen Buhara Emirliği Mart 1918'e kadar işçilerinde serbest olarak Rusya hâkimiyetinde kalmıştı. Daha sonra Rus komünistler tarafından kandırılan Buharalı gençler Rusya'dan yardım istemişler, fakat Rus destekli bu darbe hareketi önlenmişti.

Neticede Buhara halkı ikiye ayrılmış oldu. Emire karşı başarısızlığa uğrayan Cedidçiler de bölünmüştü. Bir kısmı Ruslarla işbirliğine gitti. Birazı da Osman Hoca önderliğinde milliyetçi bir Buhara Cumhuriyetini kurmayı hedeflediler. Ama hiçbiri düşündüklerini tam anlamıyla gerçekleştirmedi. 1918'de Rus askerleri ve Kızıl Ordu mensupları Buhara topraklarına girdiklerinde, herşeyden intikam alıyormuş gibi bir yağma ve zorbalığa başvurdular.⁴³ Fark gözetmeksizin herkesi soydular, insanlara terbiyesizlikler yaptılar. Nihayet 1920 yılı ağustos ayı sonlarında, general Frunze'nin emri ile top ve uçaklardan atılan bombalarla yerle-bir edilen Buhara şehri tamamen ele geçirilmişti.

Bu arada Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni 1918 Mayıs'ında kurduklarını ilân eden Ruslar, (1919 yılı başlarında Fergana bölgesindeki Sovyet-Rus kıtaları komutanlığı yoluyla) Fergana'daki Basmacı hareketini sindirmek için geçici bölge komisyonları oluşturup, bunların teşkilatlandırılmasına dair talimatlar yayınlamışlardır. 11 Ağustos 1919'da Rus generali M.W.Frunze'nin kumandası altında Türkistan cephesi kuruldu. Milli ayaklanmanın önderleri kasım ayında Fergana'nın büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Ruslar telaşa kapılarak ilk önce beş kişilik Fergana İhtilal Komitesi'ni meydana getirdiler.⁴⁴ Türkistan milli hareketi bütün kötü şartlara rağmen başarıyla devam etmiş, ama yeterli miktarda silah ve iaşeleri olmadığından,

³⁹ Biliyoruz ki 1916 Türkistan ayaklanmasına gerçekten Türkiye'den giden birtakım görevliler de iştirak ettiler. Bunun için Bkz., “Özbekskaya Sovyetskaya...”, s. 16; Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, haz. Y.Gedikli, İstanbul 1999.

⁴⁰ S.Gavay, “1916 Kırgız Ayaklanması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002, s. 156; Seda Yılmaz Vurgun, “1916 Türkistan İsyanı”, *SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Konya 2016, s. 319-321; Avtandıl Taalaibek Uulu, *1916 Kırgız Ayaklanması (Ürkün) Merkezli Tarih Yazıcılığı: Sovyet ve Kırgız Yaklaşımı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 64-65,74.

⁴¹ Sarge A.Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul 1983, s. 201; Bala, “Hokand”, s. 558; Seyfettin Erşahin, “Türkistan'ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Ankara 2003, s. 321.

⁴² Saadettin Yağmur Gömeç, “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993, s. 10; Emin Yarımoglu, *Türkistan Milli İstiklal Hareketinde Şir Muhammed Bek*, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Zonguldak 2018, s. 50.

⁴³ P.Fedenko, “Yeni Tip Kolonyalizmin-Sovyet Kolonyalizminin Ana Hatları”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961, s. 19; Mehmet Yılmaz, Ferudun Ata, “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor”, *SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Konya 2004, s. 206-215.

⁴⁴ Parda Madiyev, *1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995, s. 8; F. Kara, “Şir Muhammed Bek ve Fergana Basmacılığındaki Rolü”, *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof.Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, C. I, Ankara 1998, s. 585; Zenkovsky, *age*, s. 215; Hatunoğlu, *agm*, s. 515-517.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Kızıl Ordu birlikleri karşısında ağır yenilgiler almaya başlamışlardı. Aynı zamanda Afganistan'da ve Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan İngilizlere gidilerek silah sağlanmaya çalışılmış ise de bundan da bir netice çıkmamıştır.

Ayaklanmanın liderleri ilk önce Mehmed Emin Bey başkanlığında Fergana hükümetini kurmuşlardı. Onlar pekçok başarılar da kazandılar. Sonra Enver Paşa Türkistan'a gelince hareketin önderliğini üzerine almıştı. Enver Paşa daha evvel Baku'da toplanan kongrede Türkistan'ın halini öğrenmiş, bütün olumsuz şartlara rağmen mücadeleye girmekten geri durmamıştı. Enver Paşa Baku yoluyla Türkmenistan'ın Aşkabat şehrine ulaştığı zaman Gürcistan'dan Mogolistan'a kadar bağımsızlık için kıvılcıklar vardı. Halk onu "Yaşasın Turan, yaşasın Enver Paşa, yaşasın din-i Muhammedî" diye karşıladı.

O yeterince hazırlanmadan Buhara ve Fergana'dan mücadeleye başladı. Kazım Karabekir'e yazdığı mektupta, Buhara ve çevresinin gerçekten çok cahil olduğunu vurguluyordu.⁴⁵ Hürriyet fikirlerinden dolayı Hindistan ve Afganistan'da kendisini tehlikede hissedilen İngilizler ile Buhara'nın işbirlikçileri bu bağımsızlık hareketine karşı cephe aldılar. Seksen yaşındaki Türkmen mücahid Togay Sarı ile Kur'an, ekmeğe ve tuz üzerine yemin eden Enver Paşa'ya diğer beylerden İbrahim inanmamış, yanındakilerin silahlarını da toplayarak, onu göz hapsinde tutmuştu. Araya Afgan hanı ile Buhara emirinin dayısının girmesi suretiyle işler düzeldi. Hatta 400 Afgan gönüllü ile 400 tüfek kendisine yollandı. Enver Paşa evvela Duşenbe'yi Ruslardan kurtardı, ama Türkistanlıların tamamından yardım alamadığı gibi, bu sırada İngiliz ve Rus fitneleri yüzünden Afganistan'lı Türk grupları yanından ayrıldı.

Daha sonra Ruslar, Basmacıların üzerine gönderdikleri kuvvetlerin sayısını artırdılar. 8 Mayıs 1922'de Türklere karşı iki koldan harekete geçmiş olan Rus birlikleri dağınık şekilde bulunan 30.000 kişilik Enver Paşa'nın güçlerini parça parça yendiler ve bu kuvvetler dağıldı. 19 Mayıs 1922'de onun Sovyet Rusya'ya bir ultimatom vererek, Kızıl Ordu'nun Türkistan'ı derhal terk etmesini istediğini de görüyoruz.⁴⁶ Yanında 1000-1500 kişi kalan Enver Paşa'nın Ruslar ile göğüs göğüse çarpışmaya girmeden önceki son sözleri şunlar olmuştur: "Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başaramazsak şehitiz. Alın yazımızda ne varsa o olacaktır. Bundan korkmuyoruz. Böyle köpek gibi Rus zulmünde yaşamaktansa, atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizleri takip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti bizlerin ölümü göze alabilmemizle mümkün olacaktır".

Rus kuvvetleri karşısında tutunamayan Enver Paşa, Duşenbe yakınlarındaki Belcivan köyüne çekildi. Beraberinde birkaç Anadolu Türkü askerle, Türkistanlı kalmıştı. 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramının 2. günü, bir Tacik'in yol göstermesiyle ilerleyen Rus ordusu üzerine öleceğini bile bile siperinden çıkarak, tek başına yürüdü. Biri kalbine, diğerleri değişik yerlerine isabet eden beş kurşunla yere yığıldı.⁴⁷

Anadolu'da başlayan fırtınalı bir hayatın ardından, Türkistan'da Rusların Türklere yaptıkları kötü muameleleri görünce, birden bire Türkiye hayallerini de bırakıp, Türkistan için mücadeleye giren, Türk ırkının bu kahraman evladı millet ve şeref uğruna şehit düştü. Üstünde sıradan bir asker elbisesi bulunan Enver Paşa'yı Ruslar tanıyamadı. Daha sonra toplanan 20.000 kişilik bir grup onu Çeken Tepe'sine ilahilerle defnettiler. Ve Buhara'daki ulema onun şimdiye kadar gelmiş-geçmiş en büyük evliya olduğunu söyledi.

Enver Paşa'nın ölümü vesilesiyle birçok halk şairi mersiye tarzında şiirler yazmıştır. Fakat bunlar içerisinde bir tane vardır, ki o da Abdulhamid Süleyman Çolpan'ın kaleme aldığı "Belcivan" şiiridir ve bütün Türkistan'da, bir vakitler Türkler arasında elden ele dolaşmıştır⁴⁸. Onun yerini alan Hacı Sami ve Mehmet Emin Bey 1937'ye kadar Rusları uğraştırdılar.⁴⁹

Enver Paşa'nın bu harekete öncülük etmesine muhalif olan Buhara Emiri, bazı kabile reisleri ve Başkurt lideri Zeki Velidi gibi kimseler yüzünden bu ayaklanma hadisesinin akamete uğradığı da bir hakikattir. Her

⁴⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul 1967, s. 23; Haziretali Tursun, Dâna Moldabaeva, "Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelemesi", *Bilig*, S. 68, Ankara 2014, s. 232-239; Okan Yeşilot, Burcu Özdemir, "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Bellekten*, 85/302, Ankara 2021, s. 281-307.

⁴⁶ Salâhi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren Basmacı Akımı", *Bellekten*, 54/211, Ankara 1990, s. 1179, 1208; İlyas Kara, *Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 109-138; Nasriddin Nazarov, Ercan Petek, Serdar Dağıstan, "Lakaylar ve Dilleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 8, Ankara 2019, s. 271-278.

⁴⁷ Tülay Köseoğlu, "Mustafa Çokayoğlu'nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti", *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, İstanbul 2018, s. 79-87; Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, "Türkistan'da Bütünleşme Düşüncesi", *History Studies*, 10/2, Ankara 2018, s. 58-60.

⁴⁸ İbrahim Yarkin, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Belcivan Adlı Ağıt Şiiri", *Türk Kültürü*, 11/123, Ankara 1973, s. 36; Karabekir, *age*, s. 346-357; Saadetin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 46- Enver Paşa", *Orkun*, S. 109, İstanbul 2007, s. 1-2; Seyfi Yıldırım, Mirzahan Egamberdiyev, "Türkistan'ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar", *Bellekten*, 85/302, Ankara 2021, s. 227-277.

⁴⁹ Enver Paşa uğruna şehit düştüğü toprakların koynundan tam 74 yıl sonra alınarak Türkiye'ye gömüldü. Bu hareketin doğru olup-olmadığı tartışma konusudur. Ancak uğruna öldüğü topraklar da Türk yurdu olmasından dolayı, onun bu burada yatmasında hiçbir sakınca yok idi. Herşeyden öte yıllar sonra o topraklarda doğan insanlar, kendileri için binlerce km uzaklıktaki bir diyardan bir kişinin gelecek şehit düşmesi karşısında vatanlarına daha da sıkı sarılacaklardı.

zaman birşeylerle suçlanmak tarihte kaybedenlerin kaderidir. Eğer I. Dünya Savaşını Osmanlı Devleti kazansaydı ve Türkistan'da Enver Paşa başarılı olsaydı, acaba hangimiz onu böyle acımasızca eleştirecektik. O ülkesine ve milletine aşık bir Türk Milliyetçisiydi. Hataları ve sevaplarıyla bu milletin bir mensubuydu. En azından birtakım sahte kahramanlar gibi vatanına ihanet etmedi. Onun gereksiz yere Osmanlı Devletini I. Cihan Harbine soktuğu masalına da bugün artık herkes gülmektedir. Tarih elbette ki herkesi layık olduğu yere oturtacaktır.

General Frunze, Türkistan cephesi mensuplarının başında 22 Şubat 1920'de Taşkent'e gelir gelmez, şehirde bulunan Rus memurların görevleri de o nisbette artmıştı. 13 mart 1920'de Lenin'e şu telgrafi çekmişlerdi: “*Türkistan'ı ve onunla birlikte bütün Rusya'yı Sosyalist ihtilalin düşmanlarının eline bırakmaktansa, savaşarak ölmeğe hazırız*”⁵⁰. Sonunda Lenin'in de tasvibini alan General Frunze 28 Ağustos 1920'de Buhara'ya yıldırım bir hareket gerçekleştirdi. Buhara Kızıl Ordu tarafından işgal edilip, emir kaçtıktan sonra şehir bir askeri komutan tarafından idare olundu. İçerisinde Rus ajanlarının çoğunlukta bulunduğu Buhara Halk Cumhuriyeti ile 4 Mart 1921'de bir ittifak andlaşması yapıldı. Ancak Rusların Buhara'yı Sovyetleştirme faaliyetlerinden vazgeçmemeleri üzerine bazı karışıklıklar ortaya çıktı. Ruslara karşı direniş hareketini başlatan devlet başkanı Muhiddin zorla istifa ettirilerek, yerine Osman Hoca Buhara'nın başına geçirildi.⁵¹ Fakat Osman Hoca da Ruslara iyi davranmadı, hatta zaman zaman Enver Paşa ile birlikte hareket ediyordu.

Rus ajanları Hive'de de kendi fikirlerini yayacak uygun zeminler hazırlamaya çalıştılar. Taraftar bulamadıkları için Cüneyd Han'dan kaçan muhalif Özbeklere “*Hive İhtilal Taburu*”nu kurdurarak bir Sovyet hükümeti teşkil etmelerini istediler. 27 Ocak 1920'de Kızıl Ordu, bu ihtilal taburuna yardım maksadıyla Hive'ye girdi. Kurulan Hive İhtilal Komitesi, hanlık sistemini ortadan kaldırdı. Ruslar aynen Buharalı komünistleri yaptıkları gibi Hivelileri de kullandılar. Onlara Harezmi Halk Cumhuriyetini ilân ettirmişler, daha sonra bu cumhuriyetle bir andlaşma imzalayarak 1921 Ekimi'nde de Hive'yi denetimleri altına almışlardır. Kızıl Ordu'nun bütün taarruzları ve vahşeti neticesinde Türkistan gül vadisinden, kan gölüne çevrilmiştir.⁵²

Komünizmin ardından Türkistan için mücadeleyi Komünist Partiler içerisinden legal yollardan yürütmenin daha mantıklı olduğuna inanan ve Türkistan Türkleri için milli bir sosyalizm gerektiği tezlerini savunan Sultan Galiyev gibi sosyalist Türkçüler, bir Türkistan birliği yaratmaya çalışmışlardır. Ama Galiyev ve yanındaki Türkçülerin faaliyetleri başlangıcından itibaren takibe alındı. Onlar mollalarla işbirliği yapan burjuva milliyetçileri olarak suçlanıyorlar ve tek bir Türk Devleti kurmak fikirleriyle emekçileri aldatıyorlar, deniyordu. Bütün Türk Cumhuriyetlerinin milliyetçi aydınları Moskova'nın parçala ve yönet siyasetine karşı geliyor, İdil-Ural'da, Türkistan'da, Kuzey Kafkasya'da, Kırım'da ve Azerbaycan'da Moskova'ya karşı bir ortak cephe oluşturmaya gayret ediyorlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile 1921 temmuzunda Buhara'ya gelen TBMM üyelerinden İsmail Suphi'nin (Soysallıoğlu) teşebbüsleriyle “*Türkistan Milli Birliği*” teşkilatı kurulup, başkanlığına da Z.Velidi getirilmiş⁵³, fakat bütün çabalara rağmen, bilindiği üzere Enver Paşa'nın da önderlik etmiş olduğu Türkistan bağımsızlık hareketi başarısızlıkla neticelenmiştir.⁵⁴ Buhara Hanlığı'nın tamamen Rus hâkimiyetine geçmesinde iç çekişmelerin de büyük rolü vardır.⁵⁵ Cedidcilerle emirin mücadeleleri Buhara Hanlığının sonunu hazırlayan faktörlerden birisidir.

Gerçekten bu sırada Galiyev'in fikirlerinden ve hareketlerinden Lenin ve Stalin Rusyası oldukça korktu. Eğer o başarılı olsaydı, Ruslar Türk Milliyetçilerinin Petersburg'a kadar dayanacaklarını sanıyorlardı. Fakat, o

⁵⁰ Baymirza Hayit, *Esir Türkler*, Ankara 1967, s. 26-31; Saltanat Kydryalieva, *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi (1916-1924)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015, s. 236-256; Caroe, *age*, s. 56; Saray, *age*, s. 35-49; Yarımoğlu, *agt*, s. 75-81; Hakan Arabacı, *Hariçteki Türkistan Dergilerine Göre Basmacılık ve Ermeni Meselesi*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021, s. 26-27.

⁵¹ İbrahim Yarkin, “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, 11/124, Ankara 1973, s. 50-51; Hüseyin Adıgüzel, *Azadlığın Köşe Taşları*, İstanbul 2001, s. 118; Yusuf Sezai Bakacak, *Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s. 46.

⁵² Baymirza Hayit, “Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961, s. 33; Togan, “Harizm”, s. 255; Nurettin Hatunoğlu, “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler”, *Bellekten*, 79/285, Ankara 2015, s. 719.

⁵³ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 66; M. Bala, “Sovyetler Birliği'nde İslâm Dinine Yeni Hücumlar”, *Dergi*, 4/13, Münih 1958, s.10; Mehmet Saray, “Dış Türkler”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.12/2, 1988, s. 422; O. Sönmez, “Atatürk ve Türk Birliği”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007, s. 465; K. Bazarbayev, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkistan Milli Birliğini Kurma Çalışmaları ve Buhara Sosyalist Halk Cumhuriyeti İle İlişkileri”, *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, Türkistan 2011, s. 501.

⁵⁴ A.A.Rorlich, “Komünist İdaresinde Volga -Ural Müslümanları”, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 9, Ankara 1984, s. 14; Zenkovsky, *age*, s. 205; Caroe, *age*, s. 124; Rasim Bayraktar, “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler”, *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, Erzurum 2013, s. 315.

⁵⁵ Türkistanlılar 1921 yılında, Anadolu'daki Millî Mücadeleye destek amacıyla 100 milyon altın ruble toplayarak göndermişlerse de, Lenin ve Stalin bunlara el koymuş, ancak 300 bin rublesi Türkiye'ye ulaşmıştır. Bu gelen maddi yardım arasında Emir Temür devrinden kalma bir Kur'an-ı Kerim ile Buharalı ustaların yaptığı üç de pala mevcuttur. Mustafa Kemal, bu vesileyle Türkiye Büyük Millet Meclisinde onlara teşekkür etmiş, kılıçlardan birisini kendinin aldığını, birini Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa'ya verdiğini, diğerini de İzmir'e girecek kumandana takacağını söylemiştir. Nitekim bu kılıç, İzmir'e ilk giren süvari subayı Şeref Bey'e nasip olmuştur. Bkz., Bazarbayev, *age*, s. 502.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

yalnız bırakılarak Rus komünistlerle tek başına mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁵⁶ Hatta Komünist Partisi Merkez Bürosu 1923 haziranında gerçekleştirdiği bir oturumda, Galiyev meselesinin Tatar ve Başkurt sınırlarını da aşığına karar vermişti.

Bununla beraber 1923 yazından 1924 kışına kadar Ruslar tarafından Türkistan ayaklanmasına katılan bölgeler topa tutuldu. Ruslardan kurtulabilenlerin bir kısmı Afganistan'a kaçtılar. Bu hareketin liderlerinden biri olan İbrahim Bey 1931'de geri dönerek, Kızıl Ordu birlikleriyle tekrar mücadeleye başlamışsa da, Ruslara tutsak düşmüş ve bütün arkadaşlarıyla beraber idam edilmiştir.

Taşkent'te 1924 martında toplanan ve milli meselelerin tartışıldığı kongrede Ruslar ortaya nifak tohumları saçmışlar ve Türk boyları arasındaki ayrılık fikirlerini işlemişlerdi. Türkistan'ın ileri gelenlerinden Sultan Hoca, kongre delegelerine seslenerek, "Türkistan'ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Milliyet tasnifinde Türk boylarına Özbek ve Türkmen sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanıyor" dedi ise de, sözünü dinlemedi. Neticede 1924 yılındaki düzenlemeler ile bugünkü cumhuriyetler vücuda getirildi. Özbekistan'ın teşekkülü sırasında, yani 1924'te Tacikistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti de Özbekistan'a katıldı. 1929'da ise Tacikistan'a ittifak cumhuriyeti statüsü kazandırılarak Özbekistan'dan ayrıldı.⁵⁷

Sovyetler Birliği'nin 1926 senesindeki sayımında Tacikistan ve Kırgızistan'da oldukça mühim bir Özbek azınlığın olduğu görülmüştür. Bu vaziyet Özbekistan'daki Kırgız ve Tacikler için de geçerlidir. Dolayısıyla Özbekistan'ın geleceğinde problem yaratabilecek konulardan birisi de, Özbek-Tacik ve Kırgız çekişmesi olabilir. Bugün Tacikler, Özbekistan'ın pekçok yerinin kendilerinin kültürel mirası olduğuna inanıyorlar. Yine Sovyet cumhuriyetleri meydana getirilirken Taciklere haksızlık yapıldığı yolunda fikirler de mevcuttur. Ve Sovyet döneminde Taciklere baskı uygulandığı gibi konular ileride sorunlar doğurabilir.

Sovyetler zamanında da Rusların zulüm ve sindirme politikaları devam etti. 1920-1930'lu yıllarda Özbekistan'a yoğun bir Rus göçü oldu. Moskova tarafından bölgede Sovyet rejimini sağlamlaştırmak, kültürel ve politik amaçlı kuruluşları kadrolarla donatmak, zengin madenleri işlemek ve kolhozlaştırmayı gerçekleştirmek için binlerce kişi gönderildi. Buna bağlı olarak Özbekler tarımın zorla kollektifleştirilmesi planlarına karşı çıkmışlar, 1930'da mukavemetleri en üst düzeye ulaşmış idi. 1936'da ise yine Rusların onayıyla Kara Kalpak bölgesi Özbekistan'a katıldı.⁵⁸ 1937 yılında Sovyet anayasasına uygun bir anayasa hazırlandı.

Bu arada Sultan Galiyev'in 1929'da ikinci defa tutuklanması bütün Sovyetler Birliği çapındaki temizlik hareketinin şiddetlenmesine neden oldu. Her tarafta Türkçü-Turancı avı başladı. Esasında komünistlerce insanların milliyetçi olmaları da gerekmiyordu. Eğer bunlar Türk ise doğrudan rejim karşıtlıkları için yeterliydi. Stalin'in direktifiyle Özbekistan Komünist Partisi'nin başına 1937'de Osman Yusupov getirilmişti. Yusupov, Stalin'in kanlı rejimini Özbekistan'a sokan kişi olarak tanındı. 1937-1938 yıllarındaki "Büyük Temizlik" sırasında milliyetçi bir komplo hazırladığı gerekçesiyle aralarında başbakan Feyzullah Hocayev ve Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreteri Ekmel İkrarov'un da bulunduğu çok sayıda Özbek idam edildi.⁵⁹ Bu vahşet dolu günler İkinci Dünya Harbinin ilk yıllarına kadar sürdü.

İkinci Dünya Savaşında Avrupa'daki fabrikaların sökülerek, personeli ile birlikte Özbekistan'a yerleştirilmesi, bölgede Avrupalı nüfusun artışına sebep oldu. Ayrıca 1930-1944 yıllarında Stalin'in uyguladığı bazı halklara baskı politikası sebebiyle Özbekistan'da farklı milletlerden insanların sayısı arttı. Almanları destekledikleri gerekçesiyle Kırım Türkleri, Çeçen-İnguşlar, Karaçay-Balkarlar ve Kabartaylar kendi topraklarından, Özbekistan ve Türkistan'ın diğer bölgelerine sürüldüler.⁶⁰ Bununla beraber 1945 yılından bu yana artan ekonomik kalkınma ve iş gücü ithalinde de paralel bir yükselme olmuştur. Nitekim 1959'daki sayımda bütün cumhuriyet içerisinde 5 milyondan fazla Özbek'e karşılık, 1 milyon Rus ortaya çıkmıştır. Fakat Rusların gerek kentlerde, gerekse başşehir Taşkent'te Özbekleri geride bıraktığı gözlenmiştir. Hızlı bir nüfus artışı gösteren Özbekistan'da Tacikler de sayıca artmaktadır.

⁵⁶ Sultan Galiyev Sovyetler Birliğinin bünyesine katılmak istenen Türk topluluklarının beş cumhuriyet halinde bölünmesine karşı çıkıyordu. O, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'dan oluşan bir Turan Cumhuriyeti'nin hayalini kuruyordu (Bkz., M.Aça, "Avrasyacı Yaklaşımın Türkiye Çeşitlenmeleri ve Türk Dünyasının Geleceği", *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem 2002, s. 163).

⁵⁷ Muhammet Savaş Kafkasyalı, Raşid Tacibayev, "Tacikistan: Kurgusal Kuruluşun Kurgusal Politikaları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, İzmir 2012, s. 246; Fahri Türk, *Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan*, Ankara 2017, s. XVII.

⁵⁸ Salih Yılmaz, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", *Yeni Türkiye*, 3/16, Ankara 1997, s. 1323; Nargıza Bekbergenova, *Karakalpakistan Medyası: Dünü ve Bugünü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, s. 19.

⁵⁹ Zeki Velidi Togan, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti*, İstanbul 1940, s. 14; M. Tacmurat, "Sıra Muhiddinov'da mıdır?", *Dergi*, 2/6, Münih 1956, s. 104; M. Bala, "Sovyetlerde Nasyonal Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi", *Dergi*, 3/10, Münih 1957, s. 4; R. Maurach, "Sovyetlerde Milli Hakların Kırkinci Yıldönümü", *Dergi*, 3/10, Münih 1957, s. 18; B. Şahnazarov, "Özbekistan'da Kültürel Çoğulculuk", *Avrasya Etüdüleri*, 3/4, Ankara 1996/97, s. 99.

⁶⁰ Rehman Seferov, Ayhan Akış, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", *SÜ. Türkiyat Araştırmaları*, S. 24, Konya 2008, s. 395-409; Şahnazarov, *agm*, s. 99; Erşahin Ahmet Ayhün, "Anılarla 18 Mayıs 1944 Sürgünü", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Eskişehir 2015, s. 92-111; G.Polat, *1943-1944 Yıllarında Sovyetler Birliğinden Sürgün Edilen Halkların Sürgününün ve Geri Dönüş Düzenlemelerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi; Ahıska, Kırım ve Karaçay-Malkar Sürgünleri Örnekleri*, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara 2014, s. 8-120.

Özbekistan bakanlar kurulunun başında 1945'ten sonraki yıllarda bir Özbek bulunmasına rağmen, Yüksek Sovyet'in en yukarısında ve Parti I. Sekreterliği'nde de yerli unsurlar yer almış, ancak Özbek başbakanın üç veya daha fazla Rus yardımcısı olmuştur. Özbek Dışişleri Bakanlığı da göstermelik bir kurumdu. Dolayısıyla idarenin en üstünden en altına kadar Rusların kontrolü söz konusuydu. Savaşın sonra Komünist Partinin başına geçen Abdulkadir Muhiddinov⁶¹, bilhassa Kruşçev zamanında halka biraz da olsa soluk aldırılmıştı. Ayrıca Özbeklerin milli kültürlerine sahip çıkmaları gerektiğini de söyleyebilmişti. Fakat Muhiddinov'un milliyetçi tavırları komünist Rusları rahatsız etmiş, onun yerine rejime ve Ruslara daha sadık bir kişi olan Şeref Reşidov 1959'da Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreterliği'ne getirilmiştir.

Özbekistan'ın 1940'larda sanayi dallarında, elektrik enerjisi, ulaştırma ve haberleşme konularında bir bakanlığı olmadığından, bunlar doğrudan Moskova tarafından denetlenmekteydi.⁶² Komünizm zamanında Özbekistan'da insanlar ya susmak zorunda kalmışlar veya yalan söylemeye zorlanmışlardır. Bu yüzden de her türlü yolsuzluk devlet müesseselerinde alıp başını gitmişti. Her sahada istedikleri gibi at oynatan Ruslar, 1963'teki seçimlerde yeni hükümetin 34 sandalyesinden 13'ünü kazanmayı da başardılar.

Sovyet döneminde kasaba ve şehirlerde propaganda merkezi olarak mahalle cemiyetleri kurulmuştu. Burada sosyal hayatı kontrol eden komiteler seçilir, komünist propagandası yapılan konferanslar verilirdi. Öyle ki, Özbekistan'da bir zamanlar Türk demek, Türk tarihiyle meşgul olmak, ünlü Türk büyüklerinin adını almak gibi şeyler Pan-Türkizm veya Turancılık sayılmıştır. Oğullarına Türk büyüklerinin isimlerini verenler yıllarca eziyetlere maruz kaldılar. Eski tarihi şehirlerin üzerinde tuğla fabrikaları ve çiftçilik bile yapıldı.

Bağımsızlığa kavuşmadan önce Moskova'nın kendilerine tahsis ettiği yıllık bütçe 10 milyar ruble olan Özbekistan, kaynaklarını kendi ihtiyaçlarına kullanmaya başladıktan sonra bütçeleri 80 milyara çıkmıştır. Sovyet rejiminin ülkeyi nasıl sömürdüğüne dair bir örnek de; eski Özbek lideri Reşidov'un Semerkant'daki bir Türk İslâm sanat şaheseri olan Registan külliyesinde altın yıldızları dökülen bir cami kubbesi için Sovyet makamlarından istediği bir miktar altının hikâyesidir. Sovyetler yılda 75 ton altın aldıkları Özbekistan'a bu iş için istenen 3 kilo altını çok görmüşlerdir.⁶³

5. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Özbekistan coğrafyası Türk dili ve merkezi olması hasebiyle yüzyıllarca Türk kültürünün ve folklorunun gelişmesine yataklık etmiştir. Bugün eski Rus kültür politikaları sebebiyle, her ne kadar Özbek Türklerinin ayrı bir millet olma hevesleri söz konusu ise de, tarihi hakikatler hiçbir zaman değiştirilemez. Sovyet Rusya bütün Türkistan'da olduğu gibi Özbekistan'da da milli bir kimlik yaratmış olmasına rağmen, onlar Türk milli kültürünü özümsemişlerdir.

Çıkkık elmacık kemikleri ve çekik gözleriyle Özbekler beyaz ırkın temsilcisidirler. Mongoloid özellikler hemen hemen yok denecek kadar azdır. Türkistan'ın en kalabalık grubunu meydana getiren bu Türk boyunun toprakları da diğerlerine nazaran daha verimlidir.

Kültürel geleneklere bağlı Özbekistan'da yerleşik bir din kültürü söz konusudur. Kırsal kesimde bolca eğlenceye düşkün olan Özbeklerin arasında, tıpkı Türkiye'deki gibi koç, deve, boğa güreşleri yaygındır. Aile bağlarının yanısıra diğer sosyal ilişkiler de kuvvetlidir, ki bu zaten bütün Türk Dünyasının ortak hususiyetidir. Neticede bütün Sovyet çabalarına rağmen eski gelenek ve görenekler kaybolmadı. Konar-göçer Özbekler arasında kabile münasebetleri de çok köklüdür. Bunları koparmak için 1950'de küçük köyler kurulması bile kararlaştırılmıştı. Özbek ailesinde kadın-erkek, çoluk-çocuk herkes ne kadar okumuş ve meslek sahibi olsa da baba otoritesi herşeyden üstün sayılmaktadır.⁶⁴ Yani Türk sosyal yapısının temeli olan ataerkil aile tipi hükümleri geçerlidir.

⁶¹ Esasında Muhiddinov gibiler daha evvelce Osmanlı ülkesindeki Türkçülük fikirlerinden etkilenmiş kişiler idi. Zaten daha 1918'lerde Ziya Gökalp misali fikir adamları Türkistan'ın geleceği ve birliği için çok kıymetli yazılar kaleme alıyorlar, bunlar bir şekilde Türkistan'da okunuyordu. Bkz., Hisao Komatsu, *20. Yüzyılın Başlarında Orta Asya Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Ankara 1993, s. 31-32.

⁶² Michael Rywkin, *Asya'daki Rusya*, çev. B.Tanç, İstanbul 1975, s. 150-155; Celalettin Yücel, *Dış Türkler*, İstanbul 1976, s. 35-36; "Özbekskaya Sovyetskaya...", s. 17-18; İlhan Uludağ, *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 298; Kamal Kusaev, *Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2019)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020, s. 13.

⁶³ A.Yalçın, "Atayurt'ta Arayışlar", *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992, s. 20-24; Bacon, *age*, s. 185; Hayit, *agm*, s. 43; Döndü Kurt, *Özbekistan'ın Geçiş Döneminde Uyguladığı Politikaların Makroekonomik Performansa Etkisi*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2019, s. 26; Zamira Öztürk, *Özbekistan'da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020, s. 120.

⁶⁴ N.Yalçın, "Atayurt Özbekistan", *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992, s. 54; Bacon, *age*, s. 29, 99-102; Ergash Jumaev, *19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başında Özbekistan'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s. 33-95; Pınar Demir Er, *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da İslam*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020, s. 32-95.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkistan Türkleri içerisinde kademeli olarak 16. asırdan itibaren yerleşik hayata geçerek, tarım ve ticarete büyük önem veren Özbekler, konar-göçerliği de tamamen terk etmediler. Bilhassa Şah Murad ve Emir Haydar çağlarında yeni sulama kanalları açılırken; esasında bir İngiliz olan ve Rus çarı ile anlaşan Jenkinson'la birlikte Rusya hem ticaret, hem de bölgeyi tanıma amacıyla Türkistan'a kervanlar yolladı. Başlangıçta karşılıklı alış-veriş şeklinde cereyan eden bu ilişkiler bir süre sonra Rus çarlığının emperyalist emellerine aracı oldu.

Bu durum bir yana geçmişten bugüne kadar süren geleneksel bakırcılık, halı dokumacılığı gibi el sanatları bütün Türkistan'da olduğu gibi, Özbekistan'da da çok meşhurdur.⁶⁵ Şimdilerde eski sanatlar ve sanatçılar bütün olumsuzluklara karşı, tıpkı diğer Türk topraklarında da görüldüğü üzere yaşama mücadelelerini sürdürmektedirler.

Din, komünizmin başlangıcından itibaren eski Sovyetlerin anti-propagandalarının başlıca hedefi olmuştur. Kadim Rusya'da Ortodoks Rum kilisesi muhafazakâr kütelerin kaynağıydı ve buna karşı Ateizm, Sovyet dogmasının baş silahıydı. İhtilalden sonra dine karşı bir hücum başlamış, Sovyet düzeninde ilerlemek için Müslümanlıktan uzaklaşmanın şart olduğu ileri sürülmüştür. Esasında bu durum Sovyet öncesi ve sonrası bütün Türk Dünyasının kanayan bir yarasıdır. Türklüğün ve İslamiyetin aleyhindeki misyoner faaliyetleri her çağda etkili olmuştur. Buna binaen 1932-1938 döneminde dini liderlerin çoğu yok edildi. II. Dünya Savaşı ile Sovyet politikası da kısmen değişti. Müslümanlığa biraz daha müsamahakâr davranıldı. Çünkü milli birliğe sahip olmak komünistlerce daha tehlikeli addediliyordu. 1941'de merkezleri Taşkent'te olan Orta Asya ve Kazakistan İslâm Müftülükleri kurulmuş, ama 1958 yılına kadar Taşkent'te Kur'an basılmasına dahi izin verilmemişti. Sovyet hükümetinin harp hali dolayısıyla dine temayyüle göz yummasının yanı-sıra, dış politika icabı da toleranslı davranması gerekiyordu. Zaten insanlar çocuklarını sünnet ettirmekten, İslamın dini bayramalarını kutlamaktan, resmi nikahın ardından dini nikah kıydırmaktan ve Müslüman mezarlarına gömülmekten geri durmadılar.⁶⁶ Her türlü yasağa rağmen bir yolunu buldular. Bununla birlikte Türkistan'daki dini törenlerin birçoğu İslâmiyet'ten kasıtlı olarak da uzaklaştırıldı. Sovyet Rusya yine kendi politikasına uygun olarak dini, bazı kitleleri susturmak gayesiyle kullanma yoluna da gitti.

Sovyet imparatorluğunda Türkler ve Müslümanların dini kimliklerini yok etme iki ana başlıkta toplanabilir. Birincisi, yeni nesillerin İslama girmesine ve onu öğrenmesine engel olmak için dini müesseselerin yıkıtılması; ikincisi de yasaklanan İslamın yerini alacak birşeyler koymaktır. 1920 ve 1930'larda din aleyhtarı propagandanın çoğunu "*Militan Ateistler Cemiyeti*" yürütüyordu. 1928'e kadar bütün İslami okullar kapatıldı. Özellikle Sultan Galiyev'in de tutuklanmasıyla dini ve siyasi liderlerin binlercesi ortadan kaldırıldı. Söz konusu yukarıdaki cemiyet 1938-1939'da hızını kaybetti, ancak II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından yeni bir teşkilat kuruldu. "*Politik ve İlmi Bilginin Yayılması İçin Birlik*" adını taşıyan bu kurum, savaş yıllarında gelişme imkânı bulan dine karşı tavır alıyordu. Komünist Partisine bağlı olan bu organizasyon din aleyhtarı konferanslar düzenliyor, kolhoz bültenleri ve diğer gazetelerde basılmak üzere makaleler hazırlıyordu. Özbekistan'daki resmî verilere göre sadece 1951 yılında 10.000 din aleyhtarı toplantı ve konuşma yapılmış; üstelik bu sayı yeterli görülmemiştir.⁶⁷

Türk Dünyasının her tarafında olduğu gibi, Özbekistan'da da eski Türk dininin izlerini görmek mümkündür. Son zamanlara kadar erkek ve kadın baksılara rastlanılmaktaydı. Onlar hem dini törenleri yerine getiriyorlar, hem de bir nevi halk hekimliği yapıyorlardı. Aynı zamanda eski sözlü Türk edebiyatının yaşatılmasına da büyük katkıları oluyordu. Bugün de varlıklarını şu veya bu şekilde sürdürmektedirler. Bununla birlikte Ruslar, Türk geleneklerini ortadan kaldırmak için birçok eski adetin içerisine yeni şeyler sokmaya çalışmıştır. Mesela sadece kadınların katıldığı beşik törenleri yerine, erkeklerin de iştirakıyla yapılan kutlamaları teşvik ettiler. Her çocuk doğduğunda ve doğum günlerinde Hristiyan usulü eğlenceler düzenleyerek bunları yaydılar ve maalesef bunda da başarılı oldular.

Stalin'in direktifleri ile Özbekistan Komünist Partisi'nin başına 1937'de Osman Yusupov getirilmiş ve Stalin'in kanlı rejimini Özbekistan'da tatbik etmeye çalışmıştı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra başa geçen Abdulkadir Muhiddinov, bilhassa Kruşçev zamanında halka biraz nefes aldırdı. Fakat Muhiddinov Ruslar tarafından görevinden uzaklaştırıldıktan sonra, 1959'da Komünist Partisi'nin başına Reşidov getirildi.

Sovyetlerin dağılmasıyla Özbekler, Rus ve Bolşevik yönetimin baskısından kurtulmuş olmanın verdiği coşku ve heyecanla zaten hiçbir zaman kaybetmedikleri benliklerini daha da güçlendirmek için olanca hızlarıyla

⁶⁵ Seda Yılmaz Vurgun, "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ordu 2016, s. 139-152; Gülay Karadağ Çınar, "16-19. Yüzyıllarda Avrupa'da Özbek İmajı", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Ordu 2017, s. 68-103; Jumaev, *agt*, s. 27.

⁶⁶ Tamurbek Devletşin, *SSCB'de Cilt Lekesi: Türkler*, haz. Sebahattin Şimşir, İstanbul 2019, s. 102; H. Braker, "İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri", çev. Y.T.Kurat, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 7, Ankara 1984, s. 8; Ivanov, *age*, s. 60-62,95.

⁶⁷ G.A.von Stackelberg, "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar", *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961, s. 87; Bacon, *age*, s. 185-187, 194; E.Wimbush, "Sovyet Orta Asyası'nda Soysuzlaştırma Politikası", çev. Y.Ceylan, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 34, Ankara 1986, s. 3-4.

köklerine dönmeye yöneldiler. İktisadi zorluklarına rağmen özlerinin ve parlak geçmişlerinin bir parçası olan tarihi yapılarını, mescitlerini, türbelerini, medreselerini tamir ediyorlar, yeni camiler yapıyorlar. Yıllarca süren ateist propaganda kampanyaları sonucu, dini bilgileri eksik kalan eski ve yeni kuşaklara İslâm dininin kurallarını, Kur'an-ı Kerim'in esaslarını öğretmeye çalışıyorlar.⁶⁸

Bilindiği üzere II. Dünya Savaşı'nın başlarında Rusların, Almanlar karşısında başarısız olmaları sebebiyle, Avrupa'daki fabrikalar güvence altına alınmak amacıyla Asya'ya kaydırılmıştı. Bu yüzden Türk ülkelerinde, özellikle Özbekistan'da hızlı bir işçi sınıfının artışı gözlenmiştir. Topraklarının büyük bir bölümü Kızıl Kum Çölü ile kaplı olan Özbekistan'da, 1950'li yıllarda zengin doğalgaz, altın ve uranyum yataklarına rastlanması bölgenin süratle gelişmesine yol açtı. 1960'lardan itibaren de ülkeye çimento fabrikaları, kimya sanayi ve elektrik santralleri kuruldu. Özbekistan Asya'nın en önemli doğalgaz üretim merkezlerinden olup, Buhara'dan Urallara kadar uzanan bir boru hattı, doğalgaz ihracını mümkün kılmaktadır. Altın rezervleri ve üretiminde bütün cumhuriyetler içerisinde ikinci sıradaydı. Namangan ve Fergana vadilerinde zengin petrol yataklarına tesadüf edilmesi sonucunda⁶⁹, ülke kısa zamanda enerji üretiminde kendi kendine yeter duruma gelmiştir.

Rus işgalinden önce Türkistan'ın birçok bölgesinde ana ziraat pirinç idi. Pamuğa ihtiyaç duyan Sovyet Rusya, kendi coğrafyasından daha sıcak olan Türkistan'da ve bu arada Özbekistan'da hemen hemen baştan başa pirinç tarımını ortadan kaldırmış ve yerine oldukça zahmetli pamuk ekimini getirmiştir. Toplam ziraat üretiminin % 40'ını oluşturan pamukta Özbekistan dünyada dördüncü sırada yer almaktadır. Bunun yanı sıra eskiden ancak bunun % 12'lik bir bölümü bu cumhuriyette işlenmiştir. Pamuktan sonra en önemli ürün pirinçtir. Şimdiki BDT'nin üretiminin % 50'sini karşılamaktadır. Tarım Fergana Havzası, özellikle Zereşan ve Harezmi gibi iyi sulanan yerlerde yapılmaktadır.⁷⁰ Özbekistan aynı zamanda Sovyetler döneminde patatesin % 35'ini, sebzenin % 40'ını ürettiyordu.

Özbekistan'ın ekonomik ve endüstriyel alanda bu şekilde gelişmesinin en büyük sebebi, buranın Ruslar tarafından ideolojik ve endüstriyel kalkınma modeli olarak seçilmesindedir. Rusların Özbekistan'ı pilot bölge olarak belirlemesinin iki sebebi vardı: 1- Orta Asya ülkeleri içerisinde Özbekistan'ın yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından son derece zengin olması. 2- Rusların, Türkistan'ın Müslüman cumhuriyetleri arasında önemli bir yere sahip bulunan Özbekistan'ı diğer İslâm ülkelerine karşı propaganda olarak kullanmalarındır.

Özbek yurdu et, süt, yumurta gibi besinlerin üretiminde % 50'lere varan potansiyel ile eski Sovyetlerin en önemli ülkelerinden biri durumundaydı. Mühim ölçüde meyve ve ipek üretimi vardır. 1939'dan 1965'e kadar yapılan kanallar vasıtasıyla Kızıl Kum Çölü'nün büyük bir kısmı sulanmaktadır. 1939'da 270 km'lik Büyük Fergana Kanalı inşa edilmeye başlanmıştı. Amu Derya, Sır Derya, Karşı ve Tirmiz nehirlerinin suları ile sulanan ovalarda dünyanın en kaliteli pamuğu yetiştirilir, ki Özbek Türkleri buna "beyaz altın" derler. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nde pamuk üretilen toprakların genişliği 30 milyon hektarı aşmaktadır. Pamuk ekilen arazilerin miktarı yiyecek üretiminin artırılması yararına biraz azaltıldı ise de, Özbekistan yönetimi pamuğu ülkenin dünya ekonomisine sunabileceği temel mal olarak görmektedir. Bunun yanı sıra hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıdır.

Komünizmin çöktürülmesi üzerine 1984 yılında, Özbekistan Komünist Parti teşkilatında esaslı bir tasfiye hareketi gerçekleşti. Bunlar açıkça parti içerisindeki Türklere yönelik idi.⁷¹

Sovyetlerin dağılma sürecinde Özbekistan'ın aldığı en önemli kararlardan birisi ekonomik alanda olmuştur. 1990 yılı ekim ayında Taşkent'te toplanan 7.5 milyon üyeli Bağımsız Ticaret Birlikleri Federasyonu kuruluş kongresinde, merkezi Sovyet ticari kontrolüne karşı mücadele kararlaştırıldı. Bundan böyle Özbek ticari birliklerinin elde ettikleri kârı Sovyet merkezi makamlarının alamayacağı açıklandı. Öte yandan yine 1990'da Pazar Ekonomisine geçiş planı yayımlandı.⁷² Bütün bunların yanı sıra o yıllarda yolların yetersizliği ticaret için bir problem teşkil etmekteydi. Çünkü Sovyetler Birliği zamanında bütün ulaşım Rusya üzerinden geçecek

⁶⁸ Ferhat Karabulut, "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilgi*, S. 50, Ankara 2009, s. 69; A.Yalçın, *agm*, s. 20; Bakacak, *agt*, s. 46; Kusaev, *agt*, s. 13.

⁶⁹ Salih Aynural, Abdülkayyum Kesici, "Türk Dünyasının Petrol ve Doğal Gaz Zenginliği", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 49, İstanbul 2005; C.Erdem Hepaktan, Coşkun Çılbant, "Geçmişten Günümüze Türkiye İle Özbekistan'ın Dış Ticaret İlişkileri", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, Manisa 2016, s. 625-628.

⁷⁰ Güçgeldi Bashimov, "Özbekistan Pamuk Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi", *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 2/1, Bingöl 2015, s. 99-103; Recep Çiçek, Güçgeldi Bashimov, "Orta Asya'nın Pamuk Ticaretindeki Karşılaştırmalı Üstünlüğünün Belirlenmesi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12/28, Zonguldak 2016, s. 2-12.

⁷¹ G.A.von Stackelberg, "Sovyet Kolonyalizmi Problemi Üzerine", *Dergi*, 6/12, Münih 1960, s. 12; Caroe, *age*, s. 294-295; "Özbekskaya Sovyetskaya...", s. 18; Michael Rywkin, "İktidar ve Etnik Gruplar: Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri", çev. C.Özkal, *ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları*, No 38, Ankara 1987, s. 7; *Türk Eximbank Özbekistan Raporu*, Ankara 1992, s. 1-2; R. Wright, "Türkistan Raporu", *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992, s. 24-25; S. Oğan, "Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 80, İstanbul 1992, s. 203.

⁷² A.Şenel, "Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetleri", *Yeni Forum*, 12/260, Ankara 1991, s. 18; *DEİK Özbekistan Ülke Bülteni*, İstanbul 2012, s. 5-20; *Özbekistan Ülke Raporu*, Adana 2020, s. 6-26; "Özbekistan'ın Dış Ticareti", *AYÜ Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin*, Turkestan 2021, s. 1-2.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

şekilde yapılmış idi. Bugün deniz ve kara yollarının hepsi Slav toprakları aracılığıyla. Bu yüzden Türk Cumhuriyetlerinin kendilerine yeni yollar açmaları gerekmektedir. Özbekler, İran'la bağlantıyı koparmamak gayesiyle Türkmenistan üzerinden bir demiryolu hattı kurdular. Bu yolla, dolaylı da olsa hem Basra Körfezi'ne, hem de Hint Okyanusu'na ulaşmaktadır. Özbeklerin diğer bir amacı ise demiryolu ile Transkafkasya hattından, doğrudan Karadeniz'e inektir. Bütün Türk Cumhuriyetleri ve Özbekistan için sevindirici bir hadise de, 1993 Ocak ayı başlarında yapılan Taşkent zirvesinde, Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik alanda bir ortak pazar kurmaya karar vermiş olmalarıydı. Henüz bu konuda somut bir adım atılmamışsa da, bunun ileride gerçekleşmemesi için de hiçbir sebep yoktur.

Özbekistan bütün bu kısa süre içinde birçok yenilik yapmıştır. Herşeyden mühimi kendi parasını tedavüle çıkarmış, yabancı sermayeler ve yatırımcılar teşvik edilmiş, ticaret, bankalar ve sigorta kanunları değiştirilerek, yeniden düzenlenmiştir.

6. Eğitim ve Kültür Hayatı

Özbekistan bölgesi, Türkistan'ın eğitim bakımından en köklü yapısına sahiptir. Daha Temürlüler ve Özbek Hanlıkları zamanında buralarda ilim faaliyetlerinin yoğunluğuna şahitiz. Mesela 1447-1449 arasında saltanat süren Ulug Beg'in kurmuş olduğu rasathanedeki çalışmalar son zamanlara kadar devam etmiştir. O, astronomi ilminde çığır açan yeni bir takvim yayınlamış⁷³, ünlü Türkçü devlet adamı Ali Şir Nevaî (1441-1501) "*Muhakemet'ül-Lûgateyn*" adlı eseriyle Türkçenin üstünlüğünü göstermeye çalışmıştır. Nevaî yaşadığı çağda, Türk edip ve şairlerinde gördüğü İran ve Farsça hayranlığına tepki olarak, Türkçe yazmaya ve Türkçeyi geliştirmeye karar vermiş ve bu suretle de "*Dilde Türkçülük*" hareketinin önderlerinden olmuştur. Aslında o Arapça ve Farsçayı da çok iyi kullanabiliyordu, ama mensubu bulunduğu milletin insanlarına kendi dilleriyle seslenmeyi ilke edindi. Bu yüzden de Kaşgarlı Mahmud ekolünün takipçisi olarak Türkistan'da büyük itibar görmüş ve sevilmiştir.⁷⁴ Nevaî yalnız bir şair olmakla kalmamış, aynı zamanda 15. yüzyıl Türk sanatından İran ve Çin tesirini de uzaklaştırmaya öncülük etmiştir.

Buhara çevresinde 1860'larda 200 civarında medresenin olduğu söylenmektedir. Bu medreseler genellikle sevap işlemek isteyen zenginler tarafından kurulurdu. Talebeler diğer medreselerde de derslere katılabilirler, daha da meraklı olanlar okumak için Mekke ve İstanbul'a giderdi. Buralardaki en önemli konu ilahiyattı. Tarih, Arapça, Farsça veya Özbek Türkçesini öğrenirlerdi. Eğitimini tamamlayanlar medreselerde hoca olarak kalabilirlerdi. Ancak çoğu kadınlar için eğitim diye birşey yok idi. Sadece yüksek sınıftan birkaç kadın okuyabilmiştir. Taşkent ve Buhara gibi büyük şehirlerde bir-iki kız okulu vardı.⁷⁵

Kazanlı Türkler ve İsmail Gaspıralı gibilerin vasıtasıyla Türkistan'a da modern manada okullar girmiştir. Büyük Türk Milliyetçisi Gaspıralı 1908 senesinde Buhara'ya gelip, bu meseleyi bölgenin ileri gelenleriyle konuşmuş idi.⁷⁶ Genç (Yaş) Buharalılardan Ahmed Daniş ve Genç Hivelilerden İsmail Hoca başkanlığında faaliyete geçen yeni usul mektepler kısa zamanda çoğalarak sayıları binleri bulmuştur. Buna binaen Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" parolası bütün Türk Dünyası için bir uyanış hareketinin başlangıcıdır. Bu gelişmeler Türkçülük fikirlerinin de doğmasına sebep oldu.

Özbek Türklerini tamamen Sovyetleştirmek için 1925 yılından itibaren yeni programların uygulanması söz konusudur. Özbek Türkçesini eğitim ve ilim dili olarak yetersiz gördüklerini ileri süren Rus yetkililer Rusçayı eğitim ve bilim dili olarak kullanmayı mecbur tuttular. Rusya'da komünist ihtilalden sonra Türk dili ve Türk toplulukları üzerine çeşitli oyunlar oynandı. Alfabe anlaşmazlığı diye bilinen bu mesele, bütün Müslümanları an'anevi Arap alfabesi yerine önce Latin, sonra da Rus hâkimiyetinde olan bölgelerde Kiril alfabesine zorlamadır. Bunun başlıca sebebi, Kafkasya ve Türkistan Türklerini Türkiye'nin tesirinden uzak tutmaktır. Özellikle 1920'li yıllarda Türkistan ve Azerbaycan'da Türk dili artık şuurlu bir milletin idaresinden çıkmış olsa da, 1926 senesindeki Baku Türkoloji Kurultayı'nı yabana atamayız. Çünkü burada Özbek delegesi; Sovyetler Birliği'nde ayrı Türk cumhuriyetlerinin kurulması ve Arap alfabesinin kullanımı Türkler arasındaki farklılıkları artırdığını, bu yüzden bütün Türkler için 1922'den beri Azerbaycan'da denenen Latin alfabesine geçişin şart

⁷³ B. F. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, London 1989, s. 87-193; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 2000, s. 76-80; Lalifer Balibeyoğlu, "Büyük Türk Astronomu: Ulug Bey", *Bilgi*, S. 6, Ankara 1997, s. 158-164; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 289; Bouvat, *agm*, s. 27.

⁷⁴ F. K. Timurtaş, "Türkçecilik Cerayanının Tarihi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992, s. 248-250; Caferoğlu, *age*, s. 27-28; Aka, *age*, s. 95-104; Aka, *agm*, s. 556-557; Saadetin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları 40- Ali Şir Nevaî", *Orkun*, S. 103, İstanbul 2006, s. 1-2; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 65-67.

⁷⁵ Kışımjan Eshenkulova, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum El-Evâ'il (Matematik, Astronomi, Tıp)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 48-142; Bacon, *age*, s. 9698.

⁷⁶ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 38, Konya 2015, s. 10; Gülcennet Öztürk, "Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri", *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1/2, İstanbul 2016, s. 96-113; Şuayip Karakaş, "Türkistan Cedit Hareketinin Öncülerinden Müftü Mahmud Hoca Behbudi Efendi (Hayatı ve Eserleri)", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Konya 2003, s. 132-137.

olduğunu⁷⁷ söylüyordu. Ne yazık ki, hiçbirşey düşündükleri gibi gerçekleşmedi ve komünist-proleter edebiyatı diye yutturulan ürünler zevksiz ve sanattan uzak karalamalardan öteye gitmedi.

Türk kültürüne bugüne kadar binlerce eser kazandıran Özbek Türklerinin son devir yetiştirdiği insanlardan birisi de Abdulhamid Süleyman Çolpan'dır. Dolayısıyla büyük bir Türk Milliyetçisi olan Çolpan'ın da burada zikredilmesi gerekir. Onun gençlik yılları Rusya'daki çalkantıların zirveye yükseldiği bir zamana rastlar. I. Bolşevik ihtilalinde daha çocuk yaşta olan Çolpan; 1917 Komünist ayaklanmasına ve bu sırada ortaya çıkan Bolşevizm taraftarlarıyla, tam bağımsızlık yanlılarının mücadelesine tanık oldu. İlk ciddi çalışmaları da komünizmden sonra gerçekleşti. Eserlerinde Türk insanının duygularına ve durumuna tercümanlık yaptı. Tehditlere ve baskılara boyun eğmeden en iyisi için uğraştı. 1936'ya kadar çeşitli kitapları çıkan Çolpan'a Türkistan'ın Puşkin'i deniliyordu. Komünist rejim Çolpan'ı yeni baştan eğitime tabi tutmak için iki defa tutuklamış, sonunda da 1938 senesinde tamamen ortadan kaldırmıştır.⁷⁸ Özellikle Komünist Rusya 1937'den sonra edebiyat, dil ve sanatta eskiyi çağrıştıran herşeyi men etti.

Pravda'da 26 Aralık 1950'de yayınlanan bir makale ile cumhuriyetlerin tarihinin Büyük Rusya ile işbirliği açısından ele alınması hususunda bir direktif verildi. Yani Moskova'yı ve Rusları gücendirecek birşey yazılmamasına ve söylenmemesine özen gösterilecekti. 1954'te Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında, Moskova'nın direktifi ile Özbek Komünist Partisi I. Sekreteri Şeref Reşidov, "*daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletler Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir. Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren kuvvet olmuştur. Rus milleti bütün Sovyetler Birliği halklarının derin sevgisini kazanmıştır. Bunun içindir ki, bu topluluklar haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar. Bilimsel eserlerde Pan-İslâmizm, Pan-Türkizm, Cedidcilik ve başka burjuva nasyonalizmi ve ihtilal aleyhtarı akımların irticai mahiyetini ortaya koymak gerekir*" diyordu. Kısacası Özbek topluluğunun veya bir başka Türk grubunun menfaatlerini bütünüyle SSCB'nin hayatı çıkarlarıyla birleştirmesi gerektiği ima ediliyordu.⁷⁹ Böylece tarihçiler, filozoflar, ekonomi ve edebiyat alimlerinin eserlerinde Asya'daki sosyal fikirlerin gelişmesinde büyük Rusya'nın etkilerini belirtmek şart koşuluyordu.

Her fikrin temelinde Marks, Lenin ve Stalin'in görüşlerinin yer alması gerekti. Milli havayı yansıtan ve geçmişin yiğitliklerin hatırlatan kahramanlık destanları burjuva edebiyatı diye yasaklandı. 1962 yılında Moskova'da biraraya gelen Sovyet tarihçileri toplantısında, Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyelerinden B.N.Ponomaryov'un tarihçilere karşı konuştuğu şu sözler çok ilginçtir: "*Sovyet tarihçisi, geniş tarihi perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin müspet manasını ortaya koyacak ve açıklamaya çalışacak. Sovyet tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek doğrudan doğruya fiziki imhadan kurtulmak için yegane yoldu*". O ilginç bir şekilde Rusya ile birleşmeyenlerin imha olduklarını da itiraf ediyordu.

Özbekistan'ın önde gelen fikir adamları bugün; "*halklarının yetmiş yıldır kendi geçmişlerinden kopartılmaya çalışıldığını, kendi kimliklerinden ayrı tutulmaya uğraşıldığını, okullarda Türkistan'ın tarihinin okutulmadığını, tarihleri ortadan kaldırılarak, kendilerinin de yok edilmeye çalışıldığını*" söylemektedirler.⁸⁰

Bununla birlikte 20. asrın başlarından itibaren Türkistan'ın değişik yerlerinde olduğu üzere, Özbek topraklarında da Münevver Karı 1901'de ilk modern okulu Kazan'dan örnek alarak Taşkent'te açmış ve iki yıl sonra Mahmud Hoca Behbudi Semerkant'ta bir ikincisini kurmuştu. Taşkent'te çıkan ilk milli gazetenin (Hurşid) sahibi ve başyazarı da Münevver Karı'dır. Münevver Karı 1933 yılında Ruslar tarafından öldürülene kadar, birçok baskı ve işkencelere göğüs gererek, milletine karşı yüklendiği vezifesine sonuna kadar devam eden cesur bir milli rehber idi. Rusya'daki 1905 ihtilalinden güç alan Türkistan'daki liberal hareket Münevver Karı, Ahmedcan Bentimur, İsmail Abid, Abdullah Avlanî ve Abdullah Hocaoglu tarafından yayılmaya çalışılmıştır. Amaçlarını ülkelerini çağdaş bir anlayışa kavuşturmak, toplumun bütün müesseselerini geliştirerek, Türkistan'da Türk ve Müslümanların iktidarını sağlamak şeklinde özetleyen Cedidciler, Taşkent'te sürekli mecmualar yayınlıyorlardı. Bunların başlıcaları Hurşid, Şöhret, Asya ve Sada-i Türkistan idi. Taşkent'teki Kazanlı Türkler

⁷⁷ Feridun Tekin, "Özbek Türkçesinin Latin Alfabesi Esasındaki İmlası Üzerine", *Turkish Studies*, 3/6, Ankara 2008, s. 605-608; Rakhmat Abdieva, "Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Elazığ 2017, s. 114-115; Komatsu, *age*, s. 45.

⁷⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara 1971, s. 25-31; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 50- Abdülhamid Süleyman Çolpan", *Orkun*, S. 114, İstanbul 2007, s. 1-2; İ. Kuçkartay, A. Öz, "Özbek Edebiyatından Seçmeler II: Çolpan (1897-1938)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Ankara 1996, s. 573-610.

⁷⁹ Fatma Açık, "Özbekistan'da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti", *Türk Yurdu*, C. 25, Ankara 2005, s. 1-11; Fahri Türk, "Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007)", *Bilgi*, S. 51, Ankara 2009, s. 205-224; Hatunoğlu, "Yaş Hivelliler...", s. 716.

⁸⁰ V. Zünnün, "Bugünkü Türkistan Edebiyatı", *Dergi*, 9/33, Münih 1963, s. 22-24; Caroe, *age*, s.328-330; Saray, *age*, s. 30-31; C. Kemal, "Bizi Türkiye'ye Çeken Kardeşlik Duygusu", *Türk Yurtları*, S. 3, Ankara 1990, s. 17; Salih Çelik, *Özbekistan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002, s. 14-18.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

de, Özbekler arasında hürriyetçi fikirleri yayan bir gazete olan Terakki'yi çıkarıyorlardı. Buhara Hanlığı'na yakınlığından dolayı Semerkant, Cedidcilerin faaliyetleri için önemli ikinci bir merkez olmuştu. Buhara'da Behbudî ve arkadaşları Semerkant ve Ayna'yı yayınlıyorlardı. Fergana'da da Sada-i Fergana, El Bayrağı ve Yurt basılıyordu.⁸¹

Basın ve eğitim hayatının 1907'de, Taşkent Genel Valiliği tarafından geçici de olsa engellenmeye çalışılması söz konusuysa da; 1912 yılına gelindiğinde Buhara emiri tarafından yeni usul okulların açılmasına tekrar müsaade edildi. 1912 senesinde sadece Taşkent'te binden fazla öğrencisi olan oniki okul vardı. Taşkent ve Buhara'nın dışındaki şehirlerde de yeni okullara rastlanılmaktaydı.⁸²

Geçmişte Osmanlı Türkiye'sinde yaşanan gelişmelerin Özbek Türklerini de etkilediği gözardı edilemez. Jön Türklerin siyasi programının ve ideolojisinin tesiri altında kalan ve İstanbul'a gelerek eğitim alan bazı Genç (Yaş) Buharalılar Türkistan'da siyasi edebiyatı yaymaya başladılar. Bunlardan birisi olan Osman Hoca, İstanbul'da Enver Paşa gibi Türkçülerle de görüşerek, Türkçülük ve Turancılık ülküsünü anavatan topraklarına taşıdılar. Bu arada 1912'de Özbekistan'da basılan Turan Gazetesi bu akımın öncülerinden idi. 1912-1913 yıllarında kurulan Marifat ve Bereket teşkilatları görünüşte ticaret ve dışarıdan kitap getirme için kurulmuşlarsa da, aslında bağımsızlık düşüncelerinin yayılması için çalışıyorlardı. 1917'de yine Taşkent'te bazı dergiler ve gazeteler neşredilmiştir. Bu sırada Çolpan gibi şairler temayüz etmiş, "Turan Gençler Birliği" benzeri kuruluşlar da Özbekler arasında milli gelenek ve kültürün gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁸³

Özbek yayınevının ve milli Özbek tiyatrosunun çıkışı liberal ve milliyetçi fikirlerin yayılması için diğer etkili araçlardı. Taşkent ve Hokand'daki yayıncılar milli şiirlere ve yazarlara öncelik tanıdılar. Yesevî gibi düşünürlerle Arap ve Fars filozoflarından daha fazla değer verildi.

Özbekistan'da ilk öğretim önce beş yıl, bir müddet sonra da yedi yıl olarak sürdürüldü. Kruşçev'in başa geçmesiyle bu eğitim sistemi değişikliğe uğradı. Yedi yıllık ilk öğretim sekiz yıla, orta okulla birlikte on yıla çıktı. Daha sonra bu süre onbir yıl olmuş ve okullara meslek dersleri konmuştur. Fakat bu reformcu yaklaşım 1965-1966 ders yılından itibaren uygulamadan kaldırıldı. 1974-1975 öğretim yılında 9500 ilk ve orta öğretim kuruluşu vardı. Bunlardan başka 42 yüksek okul ve 183 teknik lise bulunuyordu. 1990'lara kadar Özbekistan'da bir İlimler Akademisi mevcuttu ve 188 civarında araştırma enstitüsü kurulmuştu.⁸⁴

Özellikle bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da kültür ve eğitim faaliyetleri çok hızlı gelişmeye başladı. Bunun göstergelerinden biri de Türkiye ile yaptıkları eğitim andlaşmalarıdır. Özbekistan egemenlikten sonra 2000 civarında talebesini Türkiye'ye göndermiş, bunların Türkiye'de iki yıl kadar eğitim almasının ardından iki ülke arasında çıkan siyasi anlaşmazlıklar yüzünden, Özbek Hükümeti tarafından geri çekilmişlerdir.

Latin alfabesini kabul eden Özbekistan açısından sevindirici bir husus da, 8-10 Mart 1993 tarihinde Ankara'da toplanan "Alfabe-İmla Konferansı" sonuç bildirgesine diğer beş Türk Cumhuriyeti ile birlikte imza atmasıdır. Fakat bütün Türk Dünyasında ortak alfabeğe geçme konusundaki girişimlerin başarısızlığa uğraması da üzücüdür.

7. Günümüzde Özbekistan

Özbekistan'ın nüfusu 2020 yılı tahminlerine göre 34.5 milyon civarındadır ve Türk olmayan unsur son derece azdır. Yüzölçümü 447.400 km² olan bu Türk cumhuriyetinin önemli kentleri başşehir Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara, Karşi, Ürgenç, Nukus, Andican ve Namangan gibi yerlerdir. Sınırları içerisinde ayrıca Karakalpak Özerk Cumhuriyeti bulunur ki, 165.000 km² kadar olan bu bölgenin nüfusu da 1.850.000 civarındadır.

Haziran 1989'da Özbekistan Komünist Partisi başına getirilen İslâm Kerimov'un, akli başında komünist liderlerin son halkasından olduğu söylenmiştir. O çok sıkıntılı bir dönemde, birtakım sindirme politikaları tatbik olunsu da, Özbekistan'ı beraberlik içinde tutmayı başardı. Çünkü bu ilk bağımsızlık yıllarında, Özbekistan'ın karıştırılması hususunda çok ciddi komplolar gündeme geldi. KGB'nin kışkırtmasıyla Fergana'da Ahıska Türklerinin öldürülmeleri ve 1990 başlarında Oş'ta Kırgızlarla Özbeklerin çarpışmaları ancak Kızıl Ordu

⁸¹ İ. Yarkin, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Elbek", *Türk Kültürü*, 3/32, Ankara 1965, s. 43-44; T. Çağatay, "Münevver Karı (Kaarı) Abdürreşidoğlu", *Türk Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 1977, s. 31; Hatunoğlu, *agm*, s. 3; Aslihan Aslan, *Çolpan'ın Köşe Yazıları (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2019, s. 7.

⁸² Seyfettin Erşahin, "Buhara'da Cedidcilik-Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmaları*, 1/3, Ankara 1999, s. 213-249; Zenkovsky, *age*, s. 71-75; Çağatay, *agm*, s. 32; Aziz Merhan, "Tatarların Özbek Edebî Dilinin Oluşumundaki Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, İstanbul 2011, s. 282-292.

⁸³ H. İsmaitullayev, "Thoughts About Turkistan Literature", *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992, s. 20-23; Zenkovsky, *age*, s. 78; Yücel, *age*, s. 37; Hatunoğlu, *agm*, s. 16; Açık, *agm*, s. 10; Tahir Aşirov, Osman Arıcan, "A.Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat", *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1/1, Aksaray 2020, s. 104.

⁸⁴ H. Eren, "Özbekistan ve Özbekistan S.S.Cumhuriyeti", *Türk Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 1977, s. 292; Ercan Çelebi, "Stalin Dönemi'nde Özbekistan'da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)", *International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies*, 2/4, Kayseri 2020, s. 255-270.

birliklerinin yardıma çağrılmalarıyla önlenebilmişti. Hem Özbekistan, hem de Kırgızistan'daki Türkçüler, bu hadiselerin müsebbiplerinin ortaya çıkarılması hususunda o günlerde hükümetlerine büyük baskılar yaptılar. Daha sonra bütün dünya bu olayları başlatanların Rus casusları olduğunu da öğrendi. Aslında her iki hadiseye de baktığımızda çıkış nedeni bireysel tartışmalar şeklinde görünüyorsa da, arka planlarında büyük bir hazırlık olduğu anlaşılacaktır. Özbek Türkleriyle, Ahıska Türklerinin çatışması, bir pazar yerinde iki kişi arasındaki tartışmadan kaynaklanmıştı. Oş'taki çatışmalar da Özbeklere ait olduğu söylenen topraklara bir Kırgız'ın ev yapmasından ortaya çıkmıştır.⁸⁵ Neticede Ruslar, Türk boylarını istedikleri zaman karşı karşıya getirebileceklerinin provasını da yapmış oldular.

Egemenliğini 20 Haziran 1990'da, istiklalini de 31 Ağustos 1991'de ilân eden Özbekistan Türk Cumhuriyeti'nde, bağımsızlıktan sonra iktidarı, kuruluş kongresini 1 Kasım 1991 tarihinde toplayan ve eski Komünist Partisi'nin yerini alan Demokratik Halk Partisi ele geçirdi. Bir Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olan Özbekistan devlet başkanı İslâm Kerimov, sancılı bir süreçte muhalefeti susturmak için Stalin metodlarını kullanmakla suçlandı. Hükümet karşıtlarına gönelik önemli ölçüde baskı olmasına rağmen, bu sırada iktidarın alternatifi diye adlandırılan Birlik Hareketi meydana çıktı. Özbekistan'daki bu Türk Milliyetçileri, diğer Türk topluluklarının dernekleriyle de irtibat kurmadan geri durmadı. 1992 Haziran'ında Birlik'in başkanı Abdurrahim Polat'ın, Birlik liderlerine göre hükümetin düzenlediği bir saldırı sonucu kafatası kırılarak hastanelik oldu.⁸⁶ Birlik'in merkezi yetkililerce kapatıldı ve gazetesi yasaklandı. Daha sonra da Birlik'ten ayrılan Erk Partisi tescil edildi. Bu bağımsızlık teşkilatının parçalanmasında İslâm Kerimov usta bir siyaset tatbik etti ve Birlik'i dağıtmayı başardı. Erk Partisi'nin başına Muhammed Salih adında bir fikir adamı geçti. Fakat ardından Özbekistan Meclisinde bir milletvekili olan Muhammed Salih'e de söz hakkı verilmedi ve istifa ettirildi. Birlik Hareketi'nin başlangıçta 500.000 üyesi olduğu belirtilmiştir. Hem Birlik, hem Erk Partisi model olarak kendilerine Türkiye'yi seçmişlerdi. Yine Özbekistan'daki liderlerden birisi olan Aybek Taşmuhammedov, “demokratların Latin alfabesi ile Türk modelini istediklerini, bu şekilde demokrasi kurulabileceğini, aksi takdirde toplumsal değerlerin bozulabileceğini” söylemişti. Bunların yanısıra Özbekistan Cumhuriyeti'nin tesisi yıllarında mevcut olan siyasi hareketlerden bazıları şunlardır: Komünizmin tamamen yıkılmasını ve İslâmi bir cumhuriyetin kurulmasını isteyen İslâmi Rönesans Hareketi, Timur'un Varisleri Partisi, Sosyal İlerleme Partisi, Özbekistan Adalet ve Sosyal Demokrat Partisi, İstiklâl Yolu. Ancak bu adı geçen partilerin hiçbir siyasi etkinliği söz konusu değildi.⁸⁷ Fakat buna rağmen Özbekistan'daki komünist idareyi yıkabilecek gerekli güç de mevcut idi.

Özbekistan bağımsızlığına kavuşur kavuşmaz bazı sosyal ve yapısal değişiklikler yaptı. Yıllardır Lenin Meydanı olarak bilinen alan Müstakillik Meydanı'na çevrildi. Özbekistan'ın geçmişte Asya tipi bir üretim tarzından, İslâm felsefesinden ve Bolşevik ihtilalinden geçtikten sonra, şimdi de Özbek milli kimliği altında bir vatandaşlık anlayışına sahip olması⁸⁸ diğer cumhuriyetler açısından tehlikeli görülmektedir. Bunun yanısıra 1994'te Aşkabat'da düzenlenen BDT doruğunda İslâm Kerimov'un Rusya tarafından teklif edilen cumhuriyetlerde yaşayan Rus asıllılara çifte vatandaşlık verilmesi fikrine sıcak bakmadığını söylemesi Türkleri sevindirmiştir. Ayrıca Özbek-Kazak ve Kırgızlar arasındaki ekonomik alanların geliştirilmesi, gümrük kontrol noktalarının kaldırılması ve belki bunun gibi birtakım sebeplerle birlikte, ABD'nin “Büyük Orta Doğu Projesi” planı ve Asya'daki enerji alanlarını tek başına kontrol etme amaçları doğrultusunda çıkarıldığı kuvvetle muhtemel olan bir ayaklanma, Özbekistan'ın Andican şehri merkezli olarak, Mayıs 2005'te neredeyse Kırgızistan'daki darbeden bir ay sonra gündeme gelmesi bakımından düşündürücüyüdü.

Özellikle Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanı C. Kemal'in “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dünyaya Açılımı. Sorunlar ve Çözüm Yolları” adlı milletlerarası konferansta yaptığı konuşmada geçen bir cümle çok anlamlıdır: “Dünyada bir İngiliz, bir Arap dünyası vardı. Şimdi bir Türk Dünyasının olduğunu bütün dünya gördü”. C.Kemal gibi, Özbekistan'da geçmişe duyulan özlem ve bağlılığın bir tezahürü olarak Türkçü görüşler

⁸⁵ Levent Demirci, “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11/2, Ankara 2012, s. 36-37; Zhassulan Orynbayev, *Geçmişten Günümüze Kazakistan-Kırgızistan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s. 57.

⁸⁶ Abdurrahim Polat tedavi için önce Azerbaycan'a, sonra da 13 Ağustos 1992 İstanbul'a gelmiştir. Arkasından Taşkent'e dönen Birlik önderi, 18 Kasım 1992'de Taşkent'te bir kez daha saldırıya uğradı. Bunu yapanların da KGB elemanları olduğu bir müddet geçince ortaya çıktı. Nihayet o, baskılara dayanamayarak 24 Nisan 1993 tarihinde Türkiye'ye gitmek zorunda kaldı. Fakat Türkiye'deki iktidarlardan Kerimov'dan çekindiler. “Türk birliği ülküsü benim en büyük davam ve ömrümün son dakikasına kadar onun peşinde olacağım” diyen Abdurrahim Polat, maalesef 1997 yılının başında ABD'den mültecilik talebinde bulundu ve Amerika da onu hemen kabul etti (Bkz., Adıgüzel, *age*, s.143-144,149,155). Bölgede bizden daha çok menfaat bekleyen ABD bile bu insanlara kucak açarken, Türkiye ne ona, ne de Elçibey gibi Türk dostu milliyetçilere yardım elini uzatmadı.

⁸⁷ M. Olgun, “Central Asian Profiles”, *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992, s. 35-41; Wright, *agm*, s. 21; N.Yalçın, *agm*, s. 55-56; B. Brown, “Orta Asya: Beklenmedik Bağımsızlığın İlk Yılı”, çev. O.Bekar, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993, s. 24; R. Abazov, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008, s. 90.

⁸⁸ I. A. Kerimov, *Uzbekistan The Road of Independence and Progress*, Tashkent 1992, s. 66; R. Tanku Bulduk, *Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996, s.26-31; Esra Pulat, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya'da İslam'ın Siyasallaşması: Özbekistan Örneği*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019, s. 46.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

de artmaktadır. Mesela 1995 yılında Özbekistan devlet başkanının girişimi ile ister samimi, ister gayri-samimi olsun “*Türkistan ortak yurdumuz*” ilkesi, herşeye rağmen çok güzeldi ve bu düşünceye Türkistanlı milliyetçiler dört elle sarıldılar.

Askeriyesini Kızıl Ordunun üçüncü sınıf bir parçası olmaktan çıkartıp, bağımsız bir güç haline getirmek için Özbek Türkleri birçok yatırımlar yaptılar. Bunun için fazla zaman harcamadılar. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sadece bir ay sonra ocak 1992'de Özbekistan, milli muhafız kuvvetlerini kurmuş ve Sovyet ordusunda çalışan Özbek Türklerini bunların başına geçirmek üzere anayurda çağırmişti. Mart ayında Özbek hükümeti sınırlarının korunmasını üstlendi ve Bişkek'teki BDT zirvesinde Kerimov her devletin kendi silahlı kuvvetlerini kurmasını teklif etti.⁸⁹

Özbekistan'da 80'in üzerinde şehir mevcut olup, ülke idari yönden 12 vilayete (oblast) ayrılmaktadır. Yeni bağımsızlık kazanan Türk Cumhuriyetleri arasında Azerbaycan'dan sonra en çok Türk ve Müslüman nüfusa (% 80) sahip ülke Özbekistan'dır.

Bugün pamuk üretimi yüzünden Özbekistan'da felaketler doğmaktadır. Dünyanın en büyük iç göllerinden biri sayılan Aral % 60 oranında küçülmüştür. Geçmişte Rusya'nın pamuğa düşük ücret ödemesi ve sonra bunu Rusya'nın değişik şehirlerinde işleyip, yüksek fiatla geri satması ve kârdan çok az bir miktar Özbeklere vermesi ekonomik olarak onların geri kalmalarının sebepleri arasındadır.⁹⁰

SONUÇ

Kaynaklara baktığımızda Öz Bek Han'a yardımcı olmalarından ötürü Şibanlılar ile Öz Bek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denmeye başlandığını görmekteyiz. Her ne kadar Özbek etnik adı, bir millettten ziyade bir şahsı işaret etse de, ilerleyen zamanlarda milletleşme sürecine girerek, büyük Türk Dünyasının bir parçası haline gelmişlerdir. Çingizli ve Temürlü hanedanlarının çöküşünün ardından uzun bir vakit Türkistan istikrardan uzaklaşmış; bu kargaşa zamanı Özbekleri de etkilemiştir. Nihayetinde 20. yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliğinin parçalanmasıyla, bağımsızlığını kazanan Özbekistan ve Özbek Türkleri tarihten gelen birikimlerini de kullanarak hür dünyanın bir parçası oldular. Günümüz itibarıyla yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından çok zengin bir konuma sahip Özbekistan, bağımsızlığına kavuşur kavuşmaz bazı sosyal ve yapısal değişiklikler gerçekleştirerek, gelecek vaat eden bir ülke haline gelmiştir. Bu özelliği ile uzak ve yakın pek çok devletin ilgisini çektiğinden, güvenli bir yatırım ülkesi olmaya adaydır.

KAYNAKÇA

ABAZOV, R., *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008.

ABDİEVA, R., “Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Elazığ 2017, ss. 104-119.

ABULGOZİY, *Şacarayı Türk*, Muharrir A.Öktam, Toşkent 1992.

AÇA, M., “Avrasyacı Yaklaşımın Türkiye Çeşitlenmeleri ve Türk Dünyasının Geleceği”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem 2002.

AÇIK, F., “Özbekistan'da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti”, *Türk Yurdu*, C. 25, Ankara 2005.

ADIGÜZEL, H., *Azadlığın Köşe Taşları*, İstanbul 2001.

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, haz. Y.Gedikli, İstanbul 1999.

AKA, İ., “Timur ve Timurlular Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.

AKA, İ., *Timur ve Devleti*, Ankara 2000.

ARABACI, H. *Hariçteki Türkistan Dergilerine Göre Basmacılık ve Ermeni Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021.

ARAT, R. R., “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992.

⁸⁹ R. D. Kangas, “Özbekistan Orta Asya'nın Güvenliğinde Lider Oluyor”, *Yeni Forum*, 17/325, Ankara 1996, s. 14; E. Arıklı, “Globalleşen Dünyada Türk Dış Politikası ve Kıbrıs”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007, s. 317.

⁹⁰ N. İyikan, “Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü (Kumu) Sorununda Rusya Faktörü”, *Gazi Akademik Bakış*, 6/12, Ankara 2013, s. 224; Wright, *agm*, s. 25; K. Bayramlı, *Orta Asya Su Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Bakü 2015, s. 8-10.

ARIKLI, E., “Globalleşen Dünyada Türk Dış Politikası ve Kıbrıs”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007.

ASLAN, A., *Çolpan’ın Köşe Yazıları (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.

AŞİROV, T, ARICAN, O., “A.Gulmuhammedov’a (1885-1931) Göre Türkistan’da Milli Matbuat”, *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1/1, Aksaray 2020.

AVCI, N., “Schuyler’in Seyahatnamesi’ne Göre Ruslar’ın Taşkent’i Ele Geçirışleri ve Çar II. Aleksandır’ın Beyannamesi”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/3, Ankara 2017.

AYDOĞMUŞOĞLU, C., *Şah Abbas ve Zamanı*, Doktora Tezi, Ankara 2011.

AYHÜN, E. A., “Anılarla 18 Mayıs 1944 Sürgünü”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Eskişehir 2015.

AYNURAL, S., KESİCİ, A., “Türk Dünyasının Petrol ve Doğal Gaz Zenginliği”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 49, İstanbul 2005.

BACON, E., *Esir Orta Asya*, Çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz).

BAKACAK, Y.S., *Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

BALA, M., “Buhara”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979.

BALA, M., “Hokand”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950.

BALA, M., “Sovyetler Birliği’nde İslâm Dinine Yeni Hücumlar”, *Dergi*, 4/13, Münih 1958.

BALA, M., “Sovyetlerde Nasyonal Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi”, *Dergi*, 3/10, Münih 1957.

BALİBEYOĞLU, L., “Büyük Türk Astronomu: Uluğ Bey”, *Bilgi*, S. 6, Ankara 1997.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara 2004.

BARTHOLD, W., “17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim”, çev. A.İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987.

BARTHOLD, W., “Taşkent”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979.

BASHİMOV, G., “Özbekistan Pamuk Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi”, *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 2/1, Bingöl 2015.

BAYRAKTAR, R., “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, Erzurum 2013.

BAYRAMLI, K., *Orta Asya Su Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Bakü 2015.

BAZARBAYEV, K., “Mustafa Kemal Atatürk’ün Türkistan Milli Birliğini Kurma Çalışmaları ve Buhara Sosyalist Halk Cumhuriyeti İle İlişkileri”, *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, Türkistan 2011.

BEKBERGENOVA, N., *Karakalpakistan Medyası: Dünü ve Bugünü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar), Ankara 2004

BENZİNG, J., MENGES, K., “Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, *Tarihi Türk Şiveleri*, haz. M.Akalm, Ankara 1988.

BERBER, O., *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Doktora Tezi, Ankara 2014.

BIYIKTAY, H., *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Ankara 1989.

BONVALOT, G., *Eski Yurt*, Çev. R.Uzmen, İstanbul (tarihsiz).

BOUVAT, L., “Uluğ Bey”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986.

BRAKER, H., “İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri”, çev. Y.T.Kurat, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 7, Ankara 1984G.

BREGEL, Y., *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston 2003.

BROWN, B., “Orta Asya: Beklenmedik Bağımsızlığın İlk Yılı”, çev. O.Bekar, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

- BULDUK, R.T., *Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- BUSHKOVİTCH, P., “Çerkasski Prensleri veya Çerkes Mirzaları Rusya Boyar Eliti İçinde Kabardeyler (1560-700)”, çev. Ö. A. Kurlmel, *Kafkasya Çalışmaları*, 1/2, Kayseri 2016.
- CAFEROĞLU, A., *Türk Kavimleri*, Ankara 1983.
- CAROE, O., *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz).
- ÇAĞATAY, T., “Münevver Karı (Kaarı) Abdürreşidoğlu”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 1977.
- ÇATALKILIÇ, D., “A.A.Rjevusskiy-E.D.Maksimov, Terskoe Kazaçe Voysko, Veçe, Moskva-2014”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 43, Ankara 2014.
- ÇAVUŞOĞLU, Y., “Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri”, *Tanıtım Dergisi*, S. 91-92, İstanbul 1987.
- ÇELEBİ, E., “Stalin Dönemi’nde Özbekistan’da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)”, *International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies*, 2/4, Kayseri 2020.
- ÇELİK, M.B., *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul 2013.
- ÇELİK, S., *Özbekistan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- ÇINAR, G.K., “16-19. Yüzyıllarda Avrupa’da Özbek İmajı”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Ordu 2017
- ÇINAR, G.K., *Safevi-Özbek İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2011
- ÇIRAK, O., *Şibani Tarihi-Benai'nin Şiban-namesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.
- ÇİÇEK, R., BASHİMOV, G., “Orta Asya'nın Pamuk Ticaretindeki Karşılaştırmalı Üstünlüğünün Belirlenmesi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12/28, Zonguldak 2016.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. S. Acar, İstanbul 2014.
- DEİK Özbekistan Ülke Bülteni*, İstanbul 2012.
- Demirci, L., “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11/2, Ankara 2012.
- DEVLETŞİN, T., *SSCB'de Cilt Lekesi: Türkler*, Haz. S. Şimşir, İstanbul 2019
- Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, çev. T. Gündüz, İstanbul 2006.
- DÜNDAR, M., *Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılığa*, İstanbul 2006.
- ER, P.D., *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da İslam*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.
- EREN, H., “Özbekistan ve Özbekistan S.S.Cumhuriyeti”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 1977.
- ERŞAHİN, S., “Buhara’da Cedidcilik-Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmaları*, 1/3, Ankara 1999.
- ERŞAHİN, S., “Türkistan’ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Ankara 2003.
- ESHENKULOVA, K., *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulüm El-Evâ'il (Matematik, Astronomi, Tıp)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- FEDENKO, P., “Yeni Tip Kolonyalizmin-Sovyet Kolonyalizminin Ana Hatları”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961.
- GAVAY, S., “1916 Kırgız Ayaklanması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002.
- GEDİK, Ü., “Fazlullah b. Ruzbihan-i Hunci ve Mihman-name-i Buhara'sı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İÜ Şarkiyat Mecmuası*, S. 32, İstanbul 2018.
- GÖMEÇ, S.Y., “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993.
- GÖMEÇ, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları 40- Ali Şir Nevai”, *Orkun*, S. 103, İstanbul 2006.

- GÖMEÇ, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 46- Enver Paşa”, *Orkun*, S.109, İstanbul 2007.
- GÖMEÇ, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 50- Abdülhamid Süleyman Çolpan”, *Orkun*, S. 114, İstanbul 2007.
- GÖMEÇ, S.Y., *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S.Y., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018.
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. R. Uzmen, İstanbul 1981.
- GÜNDÜZ, T., *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. M. Öztürk, Ankara 2006.
- HATUNOĞLU, N., “Buhâra Emirliği'nin Son Hükümdarı Alim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, Ankara 2018.
- HATUNOĞLU, N., “Buhara Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016.
- HATUNOĞLU, N., “Buhara'daki Cedidcilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.38, Konya 2015.
- HATUNOĞLU, N., “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler”, *Belleten*, 79/285, Ankara 2015.
- HAYİT, B., “Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961.
- HAYİT, B., *Esir Türkler*, Ankara 1967.
- HAYİT, B., *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara 1971.
- HEKİMOĞLU, V.S.F., “Türkistan'da Bütünleşme Düşüncesi”, *History Studies*, 10/2, Ankara 2018.
- HEPAKTAN, C.E., ÇILBANT, C., “Geçmişten Günümüze Türkiye ile Özbekistan'ın Dış Ticaret İlişkileri”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, Manisa 2016.
- HÜSEYNOV, İ., *XVI-XVIII.Yüzyıllarda Rusya'nın Kafkasya'da Yayılmacılık Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2020.
- IVANOV, P.P., *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler*, çev. S. Ünal, İstanbul 2020.
- İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1981.
- İmami, “Hannâme”, çev. O. Ş. Gökyay, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968.
- İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbasi*, çev. A. Genceli, C. II, Kısım I, İstanbul 1945.
- İSMAİTULLAYEV, H., “Thoughts About Turkistan Literature”, *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992.
- İYİKAN, N., “Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü (Kumu) Sorununda Rusya Faktörü”, *Gazi Akademik Bakış*, 6/12, Ankara 2013.
- JUMAEV, E., *19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başında Özbekistan'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- KAFALI, M., “Altun Orda Hanlığı”, *Tarihte Türk Devletleri*, (1227-1502), C. 2, Ankara 1987.
- KAFALI, M., “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976.
- KAFALI, M., “Timur”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, 2. Baskı, İstanbul 1979.
- KAFALI, M., *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009.
- KAFKASYALI, M. S., TACİBAYEV, R., “Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, İzmir 2012.
- KANGAS, R.D., “Özbekistan Orta Asya'nın Güvenliğinde Lider Oluyor”, *Yeni Forum*, 17/325, Ankara 1996.
- KARA, F., “Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. 18, Ankara 2002.
- KARA, F., “Şir Muhammed Bek ve Fergana Basmacılığındaki Rolü”, *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof.Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, C. I, Ankara 1998.
- KARA, F., “XV. Yüzyılda Özbekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, İstanbul 2006.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

- KARA, İ., *Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- KARABEKİR, K., *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul 1967.
- KARABULUT, F., "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig*, S. 50, Ankara 2009.
- KARADAĞ, G., *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006.
- KARAKAŞ, Ş., "Türkistan Cedit Hareketinin Öncülerinden Müftü Mahmud Hoca Behbudi Efendi (Hayatı ve Eserleri)", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Konya 2003.
- KARASOY, Y., "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.13, Konya 2003.
- KEMAL, C., "Bizi Türkiye'ye Çeken Kardeşlik Duygusu", *Türk Yurtları*, S. 3, Ankara 1990.
- KERİMOV, İ.A., *Uzbekistan The Road of Independence and Progres*, Tashkent 1992.
- KESİCİ, A., *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul 2003.
- KIRCA, U., "Safevi-Buhara Hanlığı Münasebetleri", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ankara 2019.
- KOÇ, D., "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016.
- KOÇ, D., EREN, S., "Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118/232, İstanbul 2018.
- KOMATSU, H., *20. Yüzyılın Başlarında Orta Asya Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Ankara 1993.
- KÖSEOĞLU, T., "Mustafa Çokayoğlu'nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti", *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, İstanbul 2018.
- KUÇKARTAY, İ., ÖZ, A., "Özbek Edebiyatından Seçmeler II: Çolpan (1897-1938)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Ankara 1996.
- KURT, D., *Özbekistan'ın Geçiş Döneminde Uyguladığı Politikaların Makroekonomik Performansa Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2019.
- KUSAEV, K., *Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2019)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.
- KÜLÜNK, F., *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası*, Doktora Tezi, Sakarya 2020.
- KYDYRALİEVA, S., *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi (1916-1924)*, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- MADIYEV, P., *1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- MANZ, B.F., *The Rise and Rule of Tamerlane*, London 1989.
- Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. II, çev. F. Dokuman, İstanbul (tarihsiz).
- MAURACH, R., "Sovyetlerde Millî Hakların Kırkıncı Yıldönümü", *Dergi*, 3/10, Münih 1957.
- Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, haz. İ. Aka, V. Günay, C.Telci, Kırıkkale 1998.
- Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, haz. R.Akdemir, Ankara 1986.
- MERHAN, A., "Tatarların Özbek Edebî Dilinin Oluşumundaki Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, İstanbul 2011.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006.
- Mübarek Galip, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*, haz. S. Y. Gömeç, Ankara 1990.
- MÜMİNOV, İ., *Amir Temürning Urta Osiye Tarihida Tutgan Urni ve Roli*, Taşkent 1993.
- NAZAROV, N., PETEK, E., DAĞISTAN, S., "Lakaylar ve Dilleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 8, Ankara 2019
- NUR, R., *Türk Tarihi*, haz. E. Kılıç, C. 4, İstanbul 1979.

- OĞAN, S., “Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 80, İstanbul 1992.
- OLGUN, M., “Central Asian Profiles”, *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992.
- OMOROV, T., “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tubav Bilim Dergisi*, 5/2, Ankara 2012.
- ORYNBAYEV, Z., *Geçmişten Günümüze Kazakistan-Kırgızistan İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- Özbekistan SSR Atlası*, Moskva 1982.
- Özbekistan Ülke Raporu*, Adana 2020.
- ÖZKAN, M., “Bekoviç Gibi Kabarmak: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’in 1717 Hive Seferi”, *MÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/1, İstanbul 2018.
- ÖZKAN, M., *Türkistan’ın Keşif Çağı*, İstanbul 2019.
- ÖZTÜRK, G., “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1/2, İstanbul 2016.
- ÖZTÜRK, Z., *Özbekistan’da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon*, Doktora Tezi, Ankara 2020.
- POLAT, G., *1943-1944 Yıllarında Sovyetler Birliğinden Sürgün Edilen Halkların Sürgününün ve Geri Dönüş Düzenlemelerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi; Ahıska, Kırım ve Karaçay-Malkar Sürgünleri Örnekleri*, Uzmanlık Tezi, Ankara 2014.
- PULAT, E., *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya’da İslam’ın Siyasallaşması: Özbekistan Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.
- RADLOFF, W., *Sibirya’dan*, çev. A. Temir, İstanbul 1976.
- RASONYI, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1988.
- ROEMER, H.R., “Timurlular”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979.
- RORLICH, A.A., “Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları”, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 9, Ankara 1984.
- RYWKİN, M., “İktidar ve Etnik Gruplar: Özbekistan’da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri”, çev. C. Özkal, *ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları*, No 38, Ankara 1987.
- RYWKİN, M., *Asya’daki Rusya*, çev. B. Tanç, İstanbul 1975.
- SARAY, M., “Buhara (Özbek) Hanlığı”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, Ankara 1987.
- SARAY, M., “Dış Türkler”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.12/2, 1988.
- SARAY, M., “Hive Hanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998.
- SARAY, M., *Atatürk’ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990.
- SARAY, M., *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- SEFEROV, R., AKIŞ, A., “Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları*, S. 24, Konya 2008.
- SONYEL, S. R., “Enver Paşa ve Orta Asya’da Başgösteren Basmacı Akımı”, *Belleten*, 54/211, Ankara 1990.
- SÖNMEZ, O., “Atatürk ve Türk Birliği”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007.
- SPULER, B., *İran Mogolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987.
- STACKELBERG, A. von, “Sovyet Koloniyalizmi Problemi Üzerine”, *Dergi*, 6/12, Münih 1960.
- STACKELBERG, A. von, “Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği’ndeki Müslümanlar”, *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961.
- SÜMER, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1972.
- ŞAHNAZAROV, B., “Özbekistan’da Kültürel Çoğulculuk”, *Avrasya Etüdüleri*, 3/4, Ankara 1996/97.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

- ŞENEL, A., “Sovyetler Birliği’ndeki Türk Cumhuriyetleri”, *Yeni Forum*, 12/260, Ankara 1991.
- Şeyh Muhammed Bek, *Tarih-i Selatin-i Tatar Han*, çev. M. A. Erdoğan, A. Değerli, İstanbul 2020.
- ŞIŞMAN, B., *Çingiznâme*, Samsun 2009.
- TACMURAT, M., “Sıra Muhiddinov’da mıdır?”, *Dergi*, 2/6, Münih 1956.
- TEKİN, F., “Özbek Türkçesinin Latin Alfabesi Esasındaki İmlası Üzerine”, *Turkish Studies*, 3/6, Ankara 2008.
- TEKİN, T., “Orta Asya’da Türk Dilleri”, *TÖMER Dil Dergisi*, S. 5, Ankara 1992.
- TİMURTAŞ, F. K., “Türkçecilik Cerayanının Tarihi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992.
- TOGAN, Z. V., “Harizm”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950.
- TOGAN, Z. V., *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan’ın Vaziyeti*, İstanbul 1940.
- TOGAN, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TOPAL, K., *19. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.
- TURSUN, H-MOLDABAEVA, D., “Enver Paşa’nın Orta Asya’daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelemesi”, *Bilig*, S. 68, Ankara 2014.
- Türk Eximbank Özbekistan Raporu*, Ankara 1992.
- TÜRK Ü. U., *Safevi Devlet’inin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasi İlişkileri (1526-1722)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- TÜRK, F., “Azerbaycan ve Orta Asya’da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007)”, *Bilig*, S. 51, Ankara 2009.
- TÜRK, F., *Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan*, Ankara 2017.
- ULUDAĞ, İ., *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul 1992.
- UULU, A.T., *1916 Kırgız Ayaklanması (Ürkün) Merkezli Tarih Yazıcılığı: Sovyet ve Kırgız Yaklaşımı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- ÜNAL, F., “Buhara Emirliği’nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre’nin İsyanı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 273, İstanbul 2009.
- VURGUN, S.Y., “1916 Türkistan İsyanı”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Konya 2016.
- VURGUN, S.Y., “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ordu 2016.
- WİMBUSH, E., “Sovyet Orta Asyası’nda Soysuzlaştırma Politikası”, çev. Y. Ceylan, *ODTÜ Asya-Africa Araştırmaları*, No 34, Ankara 1986.
- WRİGHT, R., “Türkistan Raporu”, *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992.
- YALÇIN, A., “Atayurt’ta Arayışlar”, *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992.
- YALÇIN, N., “Atayurt Özbekistan”, *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992.
- YARIMOĞLU, E., *Türkistan Millî İstiklal Hareketinde Şir Muhammed Bek*, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak 2018.
- YARKIN, İ., “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, 11/124, Ankara 1973.
- YARKIN, İ., “Hive Hanlığının Ortadan Kaldırılarak, Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, 9/99, Ankara 1971.
- YARKIN, İ., “Türkistan’ın Milliyetçi Şairi Çolpan’ın Belcivan Adlı Ağıt Şiiri”, *Türk Kültürü*, 11/123, Ankara 1973.
- YARKIN, İ., “Türkistan’ın Milliyetçi Şairi Elbek”, *Türk Kültürü*, 3/32, Ankara 1965.
- YEŞİLOT, O., ÖZDEMİR, B., “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, *Belleten*, 85/302, Ankara 2021.

YILDIRIM, S., EGAMBERDİYEV, M., “Türkistan’ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar”, *Bellekten*, 85/302, Ankara 2021.

YILMAZ, M., ATA, F., “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Konya 2004.

YILMAZ, S., “Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan”, *Yeni Türkiye*, 3/16, Ankara 1997.

YORULMAZ, O., “Kazaklar ve Kazak Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016.

YÜCEL, C., *Dış Türkler*, İstanbul 1976.

Zahireddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz. R. R. Arat, C. I, Ankara 1970.

ZENKOVSKY, S.A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İ. Kantemir, İstanbul 1983.

ZÜNNÜN, V., “Bugünkü Türkistan Edebiyatı”, *Dergi*, 9/33, Münih 1963.

“Özbekskaya Sovyetskaya Sosyalisticheskaya Respublika”, *Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya*, 44, Moskva 1956.

“Özbekistan’ın Dış Ticareti”, *AYÜ Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin*, Turkestan 2021.

“Şeybanî Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979.

**BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE’NİN
TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)**

 MURAT ÖZKAN*

 10.53718/gttad.1089932

ÖZ

Öğretmen, etnograf ve arkeolog olan Fransız Joseph Antoine Castagne, 27 Kasım 1875’te Fransa’nın Gaillac bölgesinde dünyaya geldi. Eğitimini Fransa’da tamamladıktan sonra öğretmenlik mesleğine adım attı ve 1899 yılında henüz 24 yaşındayken uzun yıllar görev yapacağı Rusya’ya gitti. Castagne’nin ilk durağı Kafkas bölgesiydi. Burada erkek ve kadın spor okullarında Fransızca öğretmenliği görevini ifa etti. Ardından 1902 yılında Türkistan toprakları için son derece önemli bir konumda olan Orenburg’da görev yapmaya başladı. Orenburg’da önemli kurumlarda Fransızca öğretmenliği yapan Castagne, buradaki başarısından dolayı Rus İmparatorluk Coğrafya Kurumu ve Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu üyeliğine seçildi. Çarlık Rusya’nın önemli bilim komitelerinde üyelikleri bulunan Castagne, Türkistan tarihine, kültürüne ve sosyo-ekonomik hayatına dair kitaplar yazdı; Fransız dergileri başta olmak üzere birçok akademik dergide çalışmalarını yayınladı. Bu gelişmelerin ardından Çarlık Arkeoloji Komisyonu tarafından Castagne’ye Turgay ve Ural bölgelerinde arkeolojik kazı yapma izni verildi. Orenburg eyaletinin tüm ilçelerinde çalışmalarına devam eden Castagne bununla yetinmeyerek farklı bölgelere de keşif gezileri düzenledi. 1913 yılında Rus vatandaşı olan Castagne Taşkent’e giderek burada çalışmalarını sürdürdü. Castagne’nin Rusya’daki bu prestijli konumu Ekim 1917’de Rusya’da gerçekleşen devrimin ardından yerle bir oldu. Taşkent’in Bolşeviklerin eline geçmesiyle Fransa’ya dönmeye karar verdi. Ancak 1918’de Castagne’nin Sovyet karşıtı bir komploya katıldığından şüphelenildiği için önce gözetim altında tutuldu. Ardından Eylül 1918’de tutuklanması için bir karar çıkartıldı. Yetkililer onun İngiliz ajanlarıyla bağlantılı olduğunu ve Sovyet güçlerine karşı mücadelede aktif bir şekilde görev aldığını düşünüyordu. Ancak Castagne, tutuklanma kararı uygulanmadan 19 ay kaçak yaşayacağı Fergana Dağları’nda gizlenmeyi başardı. 1920 yılında ise savaş esirleriyle birlikte Fransa’ya gönderildi. Fransa’da Türkistan tarihi ve yakın tarih üzerine bir dizi kitap yayınladı. 1925 yılında Legion d’Honneur nişanını almaya hak kazandı. 1958 yılında ise Montpellier’da öldü.

Castagne’nin keşif gezileri kapsamında ziyaret ettiği Türkistan’a dair notları bir hayli ilgi çekicidir. 1904 yılında Orenburg’dan başlayıp Krasnovodsk’a kadar devam eden bir tren yolculuğuna çıkan Castagne, bu yolculuğunda demir yolu hattına bağlı olarak hat civarında bulunan Ak-Bulak, Aktöbe, Emba, Mugadjar, Irgız, Kazalinsk, Basıkara, Maylibaş, St. Semenovsk, Perovsk, Taşkent, Semerkant, Merv, Aşkabat ve Göktepe şehirlerini ziyaret eder. Arkeolog olan Castagne’nin seyahatinin asıl amacı bölgeyi arkeolojik yönden incelemek olduğu için bu şehirlerde karşılaştığı kurganlar üzerine değerlendirmelerde bulunur. Castagne’nin özellikle Taşkent ve Semerkant hakkında tuttuğu notlar okuyucuya doyurucu bilgiler verir. Bunların yanı sıra cami, medrese, pazar yeri, çarşı, ev, bahçe, sokak gibi bölgeyi yakından tanıyabileceği mekânlar ve buralarda yaşayan insanlar üzerine gözlem yapar. Kişisel gözlem ve değerlendirmelerinde daha önce bölgeye gelen gezginlerin notlarında sıklıkla rastlanan önyargılı ve abartılı anlatımlar yoktur. Castagne, daha önce hiç karşılaşmadığı, adeta büyülediği manzaralarla Türkistan’da karşılaşır ve bunları notlarına da yansıtır. Bu çalışmada, 1904 yılında Türkistan’ın pek çok şehrinin gezen Joseph Antoine Castagne’nin Türkistan hakkındaki anlattıkları, seyahat günlüğünden alıntılarla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Joseph Antoine Castagne, Gezgin, Türkistan, Taşkent, Semerkant, Kurgan.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE, E-Posta: murtozkan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9526-4564.

BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE'NİN

TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)

A MODERN TRAVELER TYPOLOGY: ARCHAEOLOGIST CASTAGNE'S TRAIN JOURNEY TO TURKESTAN (1904)

ABSTRACT

Teacher, ethnographer, and archaeologist French Joseph Antoine Castagne was born on November 27, 1875, in the Gaillac region of France. After completing his education in France, he stepped into the teaching profession in 1899, when he was only 24 years old, and he went to Russia, where he would work for many years. Castagne's first stop was the Caucasus region. Here he worked as a French teacher in men's and women's sports schools. Then, in 1902, he started to work in Orenburg, which is in a very important position for Turkestan lands. Castagne, who taught French at important institutions in Orenburg, was elected as a member of the Russian Imperial Geographical Society and the Orenburg Scientific Archive Commission due to his success. Castagne, who was a member of important scientific committees of Tsarist Russia, wrote books on the history, culture, and socio-economic life of Turkestan; he published his works in many academic journals, especially French ones. Following these developments, Castagne was given permission to conduct archaeological excavations in Turgay and Ural regions by the Tsarist Archeology Commission. Continuing to work in all counties of Orenburg province, Castagne was not content with this and organized expeditions to different regions. Castagne, who became a Russian citizen in 1913, went to Tashkent and continued his studies there. This prestigious position of Castagne in Russia was destroyed after the revolution in Russia in October 1917. After Tashkent fell into the hands of the Bolsheviks, he decided to return to France. However, Castagne was suspected of participating in an anti-Soviet conspiracy in 1918 and kept in custody. Then, a warrant was issued for his arrest in September 1918. Authorities believed he was linked to British agents and was actively involved in the fight against Soviet forces. However, Castagne managed to hide in the Fergana Mountains, where he would live on the run for 19 months before his arrest was enforced. In 1920, he was sent to France with prisoners of war. He published a series of books on Turkestan history and recent history in France. He was awarded the Legion d'Honneur in 1925. He died in Montpellier in 1958.

Castagne's notes on Turkestan, which he visited as part of his expeditions, are quite interesting. Castagne began a train journey starting from Orenburg and continuing until Krasnovodsk in 1904. He visits the cities of Semenovsk, Perovsk, Tashkent, Samarkand, Merv, Ashgabat and Goktepe. Since the main purpose of Castagne, who is an archaeologist, is to examine the region from an archaeological point of view, he makes evaluations on the kurgans he encounters in these cities. Castagne's notes, especially on Tashkent and Samarkand, provide the reader with satisfactory information. In addition to these, he observes places such as mosques, madrasahs, bazaars, houses, gardens, streets, where he can get to know the region closely, and the people living there. In his personal observations and evaluations, there are no prejudiced and exaggerated expressions that are frequently encountered in the notes of travelers who have visited the region before. Castagne encounters landscapes in Turkestan that he has never encountered before and is almost fascinated by and reflects these in his notes. In this study, what Joseph Antoine Castagne told about Turkistan, who visited many cities of Turkestan in 1904, was evaluated with excerpts from his travel diary.

Keywords: Joseph Antoine Castagne, Traveler, Turkestan, Tashkent, Samarkand, Kurgan.

GİRİŞ

Joseph Antoine Castagne 27 Kasım 1875 tarihinde Fransa'nın Gaillac bölgesinde dünyaya geldi.¹ Sıradan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Castagne, Toulouse şehrinde lise eğitimini tamamladı. Burada bazı yüksek kurumlarda Fransızca derslere katılarak Fransızca öğretmenlik sertifikası almaya hak kazandı. 1899 yılında henüz 24 yaşındayken Fransa'dan Rusya'ya geçti. Bu yer değiştirme Castagne'nin de hayatını tümüyle değiştirecek gelişmelerin başlangıcıydı.²

Rusya'da bir süre bulunduktan sonra Kafkas eğitim bölgesi mütevellî heyetinin emriyle Kuzey Kafkasya'ya gönderildi. Pyatigorsk şehrinde erkek ve kadın spor salonunda vekil Fransızca öğretmenlik olarak görevlendirildi. Buradaki ilk görevinde gösterdiği azim ve başarı onun Rusya'da geçireceği bundan sonraki hayatını da şekillendirdi. 1901 yılında Vladikavkaz pedagojik konseyinin sınavını başarıyla geçtikten sonra ona Fransızca öğretmenlik hakkını veren sertifikayı almaya hak kazandı.³

¹ ANF. (Archives nationales de France), Cote: LH. 19800035/160/20547, 27 Aout 1925. Fransa arşiv belgesinin temininde ve istifa edilmesinde yardımlarından dolayı Süleyman Uygun'a teşekkür ediyorum.

² Ulzhan Akhmetova, Abilsseit Muktar, vd., "İstoriko-Etnografiçeskoe İssledovanie Kazahstana Zarubejnimi Uçenimi XIX-XX vv. (Na Primere Nauçnih İssledovaniy Frantsuza J. A. Kastane)", *Bylye Gody*, 2016, Vol. 42, Is. 4, s. 1306.

³ S. Gorşenina, "Stranniy Arheolog Kastane", *Zvezda Vostoka*, No. 3, 1996, s. 146.

Castagne bu yıllarda babası bir albay olan Nemirova Lidya Akinfovna ile evlendi. 1901’de kızları Maria, 1903’te ise kızları Olga dünyaya geldi. Artık Rusya’ya tam olarak yerleşen Castagne, 21 Ağustos 1901 tarihinde Orenburg’da bulunan erkek spor salonunun müdüründen kendisine Pyatigorsk’tan Orenburg’a gelebilmesi için bir davet mektubu yazmasını talep etti.⁴ XVIII. yüzyıldaki Kalmuk istilasının ve Pugaçev isyanının hatıralarının yaşandığı Orenburg, doğu ve batıyı bir araya getiren iki dünyanın kavşağı konumundaydı. XX. yüzyıl başlarında, şehir kapıları egzotik bir dünyaya açılıyordu. Tarihi, coğrafi ve stratejik konumu ile bir geçiş noktasında bulunan Orenburg, Türkistan için de son derece önemli bir konumdaydı.

Bu gelişmelerin ardından 31 Ağustos 1901’de Orenburg eğitim bölgesinin müteveli heyeti tarafından Orenburg erkek spor salonunun müdürüne gönderilen emirle 1 Temmuz 1902 yılında belirli bir süre yaşayacağı Orenburg’a geldi ve burada bulunan erkek spor salonunda çalışmaya başladı.⁵ Ardından Neplüjevskiy Kadet Korpusu’na⁶ Fransızca öğretimine devam etti.⁷ Fransızca öğretmeni olarak öğretim faaliyetlerinde büyük başarılar elde etti. Rus İmparatorluk Coğrafya Kurumunun Orenburg şubesine üye olarak kabul edildi. Yine bu yıllarda eski Orenburg Valiliğinin arşiv belgelerinin toplanması, düzenlenmesi ile uğraşan ve bölgede araştırma çalışmaları yürüten Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu üyeliğine seçildi.⁸

Orenburg’a gelmesinin ardından henüz iki yıl geçmesine rağmen 1904 yılında St. Petersburg Çarlık Arkeoloji Komisyonunun izniyle Turgay ve Ural bölgelerinde arkeolojik kazılar yapmaya başladı. Neredeyse Orenburg eyaletinin tüm ilçelerinde çalışmalar yapan Castagne, farklı bölgelere de keşif gezileri düzenledi.⁹ Bu keşif gezileri kapsamında 1904’te ilk seyahatini Türkistan’a yaptı. 1 Ocak 1908’de üçüncü derece Aziz Stanislav Nişanı ile ödüllendirildi. 19 Ekim 1909’da mahkeme danışmanlığı; 20 Aralık 1910’da ise üniversite danışmanlığı görevlerinde bulundu. 1909 yılında Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu himayesindeki müzenin küratörlüğünü yapmaya başladı ve onca yıl Rus devletine yaptığı hizmetten sonra nihayet 28 Eylül 1913 tarihinde Rus vatandaşı oldu. Ardından kendi isteği üzerine Taşkent’e gönderildi ve Fransızca öğretmenliğine devam etti. Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyetine, ardından Rus İmparatorluk Coğrafya Kurumunun Türkistan Dairesine üye oldu. Türkistan Halk Müzesi ve Kütüphanesinde denetim komitesi kurdu; yeni müze koleksiyonlarının derlenmesiyle ilgilendi. Onun bu koleksiyonları gerçekten Türkistan’da sergilenenler arasında en iyisi olarak görünüyordu. Ancak 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı, pek çok insanın hayatında dönüşü olmayan değişikliklere yol açtığı gibi onun hayatının da farklı bir yöne evrilmesine neden oldu. Aslına bakılırsa Castagne’nin bilimsel ilgi alanlarının çok yönlü olması arkeoloji, etnografya ile ilgilenmesi, Türkistan dilbilimi ve tarihine de hâkim olması uzun yıllar boyunca yaptığı çalışmalarla bilim dünyasının takdirini kazanmasını sağlamıştı. Onu takdir edenler arasında ünlü Rus oryantalist Barthold da bulunuyordu. Barthold, Castagne’nin arkeolojik malzeme toplama konusundaki titiz ve bilimsel yaklaşımına dikkat çeken açıklamalar yapmıştı. Barthold’un övgüsüne mazhar olması herkes tarafından takdir edildiği anlamına gelmiyordu. I. Dünya Savaşı sırasında ülkedeki kaos ortamı onun bir grup tarafından da çok şiddetli bir şekilde eleştirilmesine neden oldu. Örneğin M. E. Masson¹⁰ konuşmasında Türkistan antik eserleri hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığını ve onun bu konuda tam bir cahil olduğunu iddia ediyordu.¹¹

Rusya’daki muhalif görüşlere rağmen Castagne’nin çalışmaları yurt dışında da karşılık buluyordu. Özellikle Fransa’da “Les Revues du Monde” adlı dergide tüm çalışmaları yayımlandı.¹² Ancak Ekim 1917’de Rusya’da yapılan devrim onun buradaki konumunu kökten değiştirdi. Kasım 1917’de Taşkent’te Bolşevikler ve Sol Sosyal Devrimciler koalisyonunun iktidara gelmesinden sonra Castagne burada daha fazla duramayacağını anladığı için ailesiyle birlikte Fransa’ya dönmeye karar verdi. Gideceği zamanı beklerken bir yandan da Orta Asya’nın arkeolojik haritasının derlenmesi üzerinde çalışıyordu. Ancak S. Madji’nin aktardıklarına göre 1918’de, Castagne Sovyet karşıtı bir komploya katıldığından şüphelenildiği için önce gözetimde tutuldu. Eylül 1918’de ise hakkında tutuklama kararı çıktı. Bazı belgelere göre gerçekten de Castagne’nin İngiliz ajanlarıyla bağlantısı vardı ve Sovyet güçlerine karşı mücadelede aktif bir şekilde görev alıyordu. Bu yüzden Castagne

⁴ Akhmetova, Muktar, vd., *agm*, s. 1306.

⁵ Svetlana Gorshenina, “Un précurseur de l’archéologie et de l’ethnologie françaises en Asie centrale: Joseph-Antoine Castagné (1875-1958) (information)”, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 141e année, N. 1, 1997. s. 256.

⁶ Bu kurum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Özkan, “Rus Emperyal Yayılmasının Bir Vasıtası Olarak: Orenburg Neplüjev Askeri Okulu”, *4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14 – 17 Şubat 2019 / Yalova) (UBAK) Bildiri Tam Metin Kitabı 3 Sosyal Bilimler*, ed. Behsat Karaca, Emel İslamoğlu, Esra Kirik, Ankara 2019, s. 65-82.

⁷ “Kastane, İosif Antonoviç”, *Kazakhstan Natsionalnaya Entsiklopediya*, Tom 3, Almatı 2005, s. 181.

⁸ Akhmetova, Muktar, vd., *agm*, s. 1306.

⁹ G. V. Dlujevskaya, *Arheologičeskie İssledovaniya v Tsentralnoy Azii i Sibiri v 1859-1959 Godah*, Sankt Peterburg, 2011. s. 188.

¹⁰ Türkistan’ın antik ve Orta Çağ tarihi konusunda en önde gelen araştırmacı ve uzman arkeologlarından Mihail Evgeneviç Masson, 1897 yılında St. Petersburg’da dünyaya geldi. Masson, Semerkant’teki tarihi yapıların korunması ve restorasyonu ile ilgilendi. Kısa bir süre sonra Semerkant Oblast Müzesi’nin küratörü oldu. Arkeolojik araştırmalar ve geziler yapmaya başladı. Yaptığı faaliyetlerden dolayı Rusya’da tanınmaya başladı. 1924’te Masson Taşkent’e gitti ve Orta Asya Müzesi Arkeoloji Bölümü Başkanı oldu. Öldüğü 1986 yılına kadar pek çok öğrenci yetiştirdi ve Türkistan arkeoloji tarihiyle ilgili sayısız eser verdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. V. Lunin, “Mihail Evgeneviç Masson (1897-1986)”, *Rossiyskaya Arheologiya*, 2/1999, s. 207-210.

¹¹ Gorshenina, *agm*, s. 146-154.

¹² Dlujevskaya, *age*, s. 188.

BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE'NİN TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)

“emperyalist güçlerin ajanı” ve “Bolşeviklere karşı mücadelenin ilham verici gücü ve organizatörü” olarak kabul görülüyordu. Ancak tutuklanacağını öğrenen Castagne kaçtı.¹³ Şubat 1919'a kadar 19 ayını geçireceği Fergana Dağları'na geldi ve burada saklanmayı başardı. 1920 yılında ise savaş esirleriyle birlikte Fransa'ya döndü. Fransa'ya geldikten sonra Fransa Dışişleri Bakanlığında çevirmen olarak görev yaptı. Fransa'da Orta Asya tarihi ve yakın tarih üzerine bir dizi kitap yayınladı. 1921'den itibaren de Paris Antropoloji Derneği'nde muhabir olarak çalıştı. 1925'te “Legion d'Honneur Nişanı”nı almaya hak kazandı.¹⁴ 1950'de ise emekli olan Castagne Montpellier'e taşındı ve çok geçmeden 1958 yılında burada öldü.¹⁵

Uzun yıllar kaldığı Rusya'da her ne kadar Rus vatandaşı olarak bulunsa da o her daim Fransa yararına çalışmaya devam etti. Özellikle Rusya ve Fransa'nın yakınlaşması için elinden gelen her şeyi yaptı. Daima Fransa'da basılan dergi ve gazetelerin baskılarını getirerek tercümesini yaptı ve meslektaşları için içeriklerini özetledi. Fransız bilimsel keşiflerinin sonuçlarını Orenburg'da anlatarak bu konu hakkında herkeste merak uyandırdı.¹⁶

Türkistan'ın entelektüel hayatında çok parlak ve aktif bir figür olarak beliren Castagne'nin yaptığı çalışmalar arasında bizi yakından ilgilendiren 1904 yılında Türkistan'a yaptığı keşif yolculuğudur. Castagne'nin daha önce ele alınan, XVIII. ve XIX. yüzyılda Türkistan'a giden diğer seyyah veya görevlilerden farkı bölgeye tren vasıtasıyla seyahat etmesidir. Bu gezisinde tuttuğu notlarında renkli benzetmeleri esirgemeyerek Türkistan bölgesini özel bir yere koyar. Semerkant'a dair önemli bilgiler verir. Taşkent'in askeri ve idarî bir başkent olarak konumunu vurgular. Bunun yanı sıra sürekli eski ve yeni şehir karşılaştırması yapar. Yine izlenimlerine göre buralarda dünyanın ve yaşamın merkezi çarşılardır. Bu sebeple çarşılar özelinde dönemin sosyal hayatından da kesitler sunar. Bölgede karşılaştığı kurganlar hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler ile Türkistan şehirlerinde gördüğü türbe, cami, kubbe ve minarelere dair yaptığı gözlemler Castagne'nin seyahat notlarının önemini bir kat daha artırır.

1. Castagne'nin Türkistan Gözlemleri

Joseph Antoine Castagne 1902 yılından beri görevli olduğu Orenburg'dan 1904'ün Haziran ayında ayrılarak Türkistan'a yapacağı arkeolojik kazılar için bir keşif gezisi düzenler. Daha önce bölgeyi ziyaret eden gezgin ve görevlilerden farklı olarak bölgenin demir yolu ağlarıyla donatılması sayesinde yolculuğunu trenle gerçekleştirir. Castagne seyahatine başlar başlamaz hissettiklerini şöyle aktarır: “Uzun zamandır bu yolculuğa hazırlanıyordum ama yolculuğun süresi ve zorlukları beklentilerimi gerçekten de aştı. Arşiv Komisyonuna yolculuğum ve yol boyunca yaptığım gözlemler hakkında kısa bir bilgi vereceğimi beyan etmişim. Bu yüzden Kırgız bozkırlarında gördüğüm anıtları anlatmakla başlayacağım.”¹⁷

Castagne, nehri geçerek Kırgız bozkırları boyunca kıvrılan Ural demir yolu hattı üzerinden Turgay bölgesinin tüm kuzeybatısını sulayan Ural'ın sol kollarından biri olan ve nadir bulunan kaya tuzu ile ünlü İlek'e ulaşır. Yol boyunca etrafı gözlemleyen Castagne, mesleğinin verdiği dikkatle tek tek ya da gruplar halinde yükselen, çoğu kubbeli kurganları fark eder. Ölen kişinin sonsuz hayatında yaşamına devam edeceği düşüncesi, Türklerin mezar odası biçiminde bir yaşam alanı yapmasına neden olur. Bu yapılara da genel olarak “kurgan” adı verilir. “Kurgan” sözcüğü Türkçedir ve Castagne'ye göre Rus araştırmacılar tarafından kaynaklara geçirilmiştir. Etimolojik olarak “kurgan” ise “mezar üzerine inşa edilen taş ev veya höyük” anlamına gelir. “Kurgan” veya Kazakça “korğan” sözcüğü “korumak, korunaklı yer veya etrafı çevrelenmiş bir yer” demektir. Belki de Türkler inançları gereği atalarına saygı göstermek düşüncesiyle mezarı bir sur şeklinde korunaklı yapmış ve burayı “korğan” olarak adlandırmıştır.¹⁸

¹³ Gorşenina, *agm*, s. 157-159.

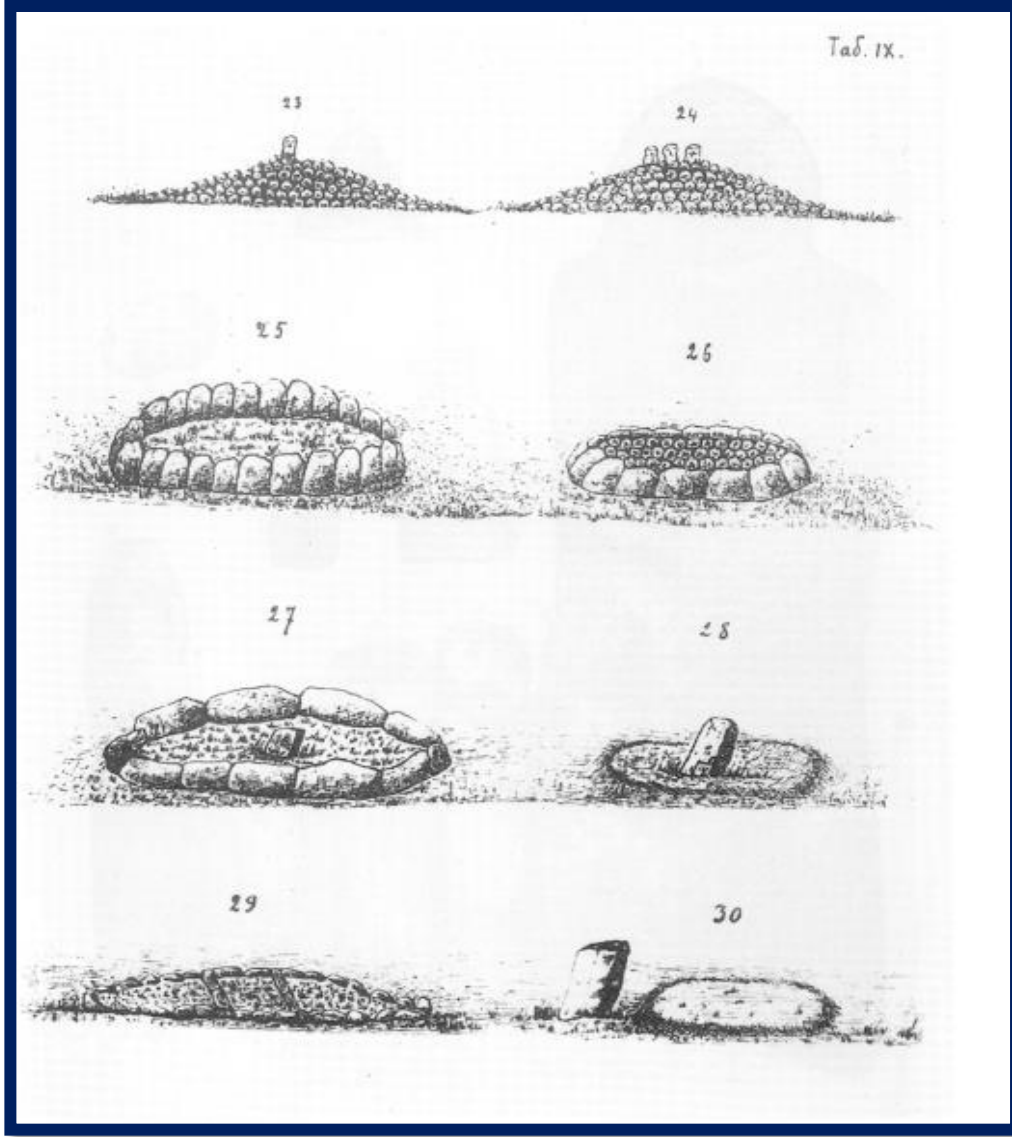
¹⁴ ANF. (*Archives nationales de France*), Cote: LH. 19800035/160/20547, 27 Aout 1925.

¹⁵ Dljnevskaya, *age*, s. 188-189.

¹⁶ Gorşenina, *agm*, s. 150-151.

¹⁷ I. Kastane, “Otçet o Poezdke v Turkestan”, *Trudı Orenburgskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii*, Vpusk 16, Orenburg 1906, s. 176.

¹⁸ Yerlan Zhiyenbayev, Gulbanu Koshenova, “Kazakistan, Kızılorda Bölgesinde Mezar ve Türbe Geleneği”, 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maaddi Kültür*, Ankara 2019, s. 478.

Castagne'nin çizimleriyle Kazak bozkırlarındaki Kurgan tipleri

Ak-Bulak'tan başlayarak İlek'in her iki yakasında artık kışlık yerleşim yerleri yaygınlaşmaya başlar ve yemyeşil bozkır çimenleri arasında kaba taş yapılar ön plana çıkar ki bunlar bölgedeki Kırgız mezarlarıdır. Burada Castagne, Ak-Bulak ile Aktöbe arasında beş altı mezar görme fırsatı bulur ve bunların hepsinin birbirinden farklı olduğunu hayretle fark eder. Mezarların genellikle yerden yüksek bir yerde bulunduğunu söyleyerek bunlar hakkında şunları aktarır:¹⁹

"1) Özellikle yaygın olanlar ki bunlar Bayçulak-Sagası civarında bulunanlara benziyor. Genellikle büyük daire biçiminde, bir veya daha fazla mezar için bir çiti andıran, yontulmamış taş bloklardan yapılmış ve çok uzaklardan getirilmiş bu devasa kayaların kaldırılması için birkaç kişinin çaba sarf etmesi gerekiyor. Formları, Kromleks (taş daireler) olarak bilinen Taş Devri'nin Megalit anıtlarına benziyor. Görünüşe göre bazı anıtlar birkaç yüzyıl önce inşa edilmiş. Bu taşların üzerine genellikle, ölen kişinin bağlı olduğu kabilenin tamgası oyulmuş. Bazen bu taşlar bir mezarın çevresine düzensiz bir şekilde konmuş bazen de dikili olduğu mezarın üzerine yıkılmış halde bulunuyor."²⁰

¹⁹ Kastane, *age*, s. 176.

²⁰ Kastane, *age*, s. 177.

BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE’NİN TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)

2) Bu anıtların yakınında küçük, dikdörtgen biçimli toprak bir höyük dışında taşsız başka mezarlar da var. Bu mezarların baş kısmında, Korsak-Bas yakınlarındaki Ak-Mola’da karşılaştığım gibi ölen kişinin adının ve farklı duaların oyulduğu bir taş bulunuyor.

3) Türbeler genellikle zengin insanlar için yapılmış. Bunlar bölgede bulunan malzeme çeşitliliğine göre genellikle balçık, taş veya ahşaptan, uzunlu ksalı dört duvardan oluşuyor.²¹ Örneğin, sonradan Sagarçin ismiyle bilinen Yakşi yakınlarındaki Ak-Bay’da olduğu gibi. Bu duvarlar mezarlar için bir çit görevi görüyor ve çoğu kez bana Türkistan mezarlarını hatırlatıyor.²²”

1.1. Aktöbe-Kazalinsk Arası Yolculuk

Ak-Bulak’tan ayrıldıktan sonra özellikle Aktöbe’ye yaklaşıldıkça bozkır daha engebeli hale gelir ve kum yoğunluğu daha da artar. Bu durum bölgenin bitki çeşitliliğini azaltan nedenlerin başında gelir. Coğrafyanın yabancı olan Castagne son derece şaşırtıcı olan bu durumun nedenlerini düşünerek ve daha önce görmediği bu coğrafya hakkında notlar tutmaya devam ederek Turgay’ın bir kasabası olan Aktöbe’ye ulaşır. Castagne’nin Aktöbe hakkındaki ilk izlenimleri şöyledir:

Aktöbe İstasyonu

“Aktöbe, içinden bir nehrin geçtiği kumlu bir ova arasında yer alıyor. Kentin yamaçlarında bulunan iki ya da üç tepe, bundan yaklaşık 30 yıl önce Kırgız bozkırlarında Rus uygarlığının başlamasına neden olan göçmenlerin gruplaştığı bir merkez işlevi görüyordu.²³”

Castagne, Aktöbe’de çok az kalır. Seyahat ettiği yolcu treninin son durağı burasıdır; bundan sonraki yolculuğuna başka bir trenle devam eder. Bu tren Kazalinsk’e 30 verst mesafede olan Bik-Bauli’ye inşaat malzemeleri götüren bir yük trenidir. Aktöbe’den sonraki demir yolu güzergâhı hala yapım aşamasında olduğu için bu yolculuğu çok da rahat geçmez. Irgiz’e kadar devam edecek bu seyahat hakkında Castagne şunları aktarır: “İstasyondan ayrılır ayrılmaz kendimizi yine ıssız bozkırlarda bulduk. İlek’in kışlaklarla bezeli manzarasına at ve deve sürüleri eşlik etti. Ardından tren Uralsk oblastına girdi; Emba’ya vardıktan sonra Mugadjar’a yöneldi. Yol boyunca çok sayıda Kırgız çadırlarıyla karşılaştık. Mugadjar’a yaklaşırken geçtiğimiz araziler eğimliydi. Bundan sonra Kum-Assu geçidinde ise sarp dağları geçmemiz gerekiyordu. Ardından Turgay oblastına ve nihayet Irgiz’a geldik.²⁴”

²¹ Kazaklarda halk tarafından önem atfedilenlerin mezarları yuvarlak, taş veya köşeli yapılandı. En uç bölgelerine köşe yerleştirilen bu kurganların sahipleri için bölge insanı, ihtişamlı kümbet ve tuğladan minareler inşa ederdi. Vefat edenlerin yakınlarının da gömülebilmesi için bu kurganların içi geniş olurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Ünal, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, Sayı 45, 2008, s. 116.

²² Kastane, *age*, s. 178.

²³ Kastane, *age*, s. 178.

²⁴ Kastane, *age*, s. 178.

Irgız'ın arkeolojik açıdan büyük öneme sahip olduğunu söyleyen Castagne, buradaki kumlarda özellikle Semerkant işçiliğine benzeyen kiremitlerin bulunduğunu ve Bolgasın harabelerinin de burada yer aldığını belirtir. Kısa bir süre sonra Mugadjar Dağları'na paralel olarak güneybatıya uzanan ve aralarında Çelkar, Kara-Sor, Kurgan-Tuz gibi tuz göllerinin bulunduğu sınıra ulaşır. Bahsi geçen bölgelerin ilki olan Çelkar hakkında görüşleri şöyledir:

“Çelkar Gölü'ne yakın ve bu gölle aynı adı taşıyan, çalışanlar için yapılmış binalarla dolu bir istasyon var. Bu istasyondan ayrıldıktan hemen sonra, rüzgarların taşıyarak oluşturduğu kum tepeleriyle dolu 'Büyük Barsuk Çölü' başlar. Bazen çok büyük boyutlara varan kertenkelelerin yaşadığı Büyük Barsuk Çölü'nün ana bitki örtüsünü nadir turpgil türleri, ferula sapları ve sazlıklar oluşturmaktadır.”²⁵

Çelkar İstasyonu

Büyük ve Küçük Barsuk Çölü'nden geçen hat, Saksaulsk yakınlarındaki Sır Derya bölgesine devam eder. Bu alan gezginin dikkatini çeker. Çünkü burada bulunan istasyonun hemen yakınında kuzeydoğudan güneybatıya, kubbe şeklinde bir grup höyük bulunur. Belirli bir süre sadece karşısında beliren manzarayı izleyen Castagne, bir sonraki durağı olan Bik-Bauli'ye kadar olan yolculuğu hakkında şunları aktarır:

“Kumlu çöllerin yerini şimdilerde, üzerinde dikenli bitkilerin yetiştiği toprak höyüklerle kaplı killi topraklar aldı. Çatlamış, çorak topraklar, bir gün önce yağın şiddetli yağmurdan arta kalan ve sıcak Haziran güneşinin çabucak kurutacağı sularla dolmuştu. Biz kertenkeleler, kirpiller ve kaplumbağalarla dolu bu oviden ayrılarak Aral Denizi'ne ulaştık. Tren tamamen ölü bir tabiatın içinden geçerek ilerledi. Tuz küfünün de ara sıra görüldüğü bu killi ovada hiçbir yaşam belirtisi yoktu. Ağaç yok, çimen yok, böcek yok; tamamen yakıcı güneşin kavurduğu çorak toprak ve sadece uzaktan görülen seraplar... Son olarak henüz beliren yeşile çalan bir su, bize varacağımız yere yaklaştığımızın haberini verdi. Nitekim küçük bir demir köprüden geçtikten sonra Bik-Bauli'ye girdik.”²⁶

Tren yolculuğunun bitmesiyle buradan sonra posta atlarıyla devam edilir ve Kazalinsk'e varılır. Castagne burada Bik-Bauli'yi Perovsk'tan ayıran Taşkent yolunun güney kolunu ayrıntılı görebileceği 400 verstlik²⁷ uzun bir yolculuğa hazırlanır.

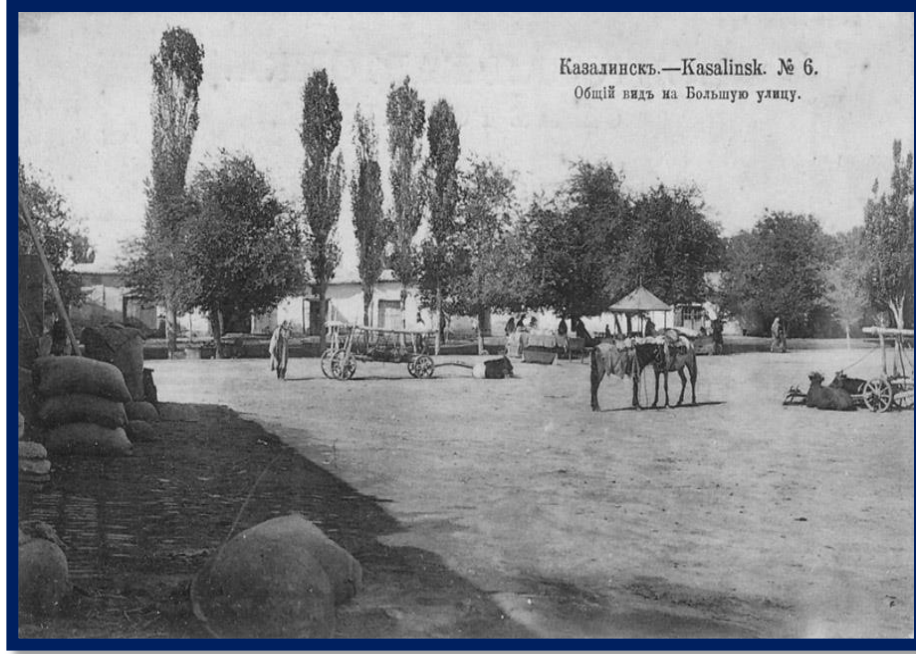
²⁵ Kastane, *age*, s. 180.

²⁶ Kastane, *age*, s. 181.

²⁷ Eski Rus uzunluk ölçüsü birimidir. 1 verst 1,6 km'ye denk gelmektedir.

**BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE’NİN
TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)**

Kazalinsk Büyük Caddesi

Kazalinsk’te bir gün kaldıktan sonra yolculuğuna tekrar devam eder. Bu sürede bölge hakkında önemli bilgileri kaydeden Castagne, bu coğrafya hakkında ise şunları aktarır:

“Geceyi Kazalinsk’te geçirdikten sonra, şafak vakti yolda tanıştığım iki arkadaşla bu şehirden ayrıldım.²⁸ Artık kavakların arasında yavaş yavaş kaybolan, bu taze Haziran sabahında hâlâ tatlı tatlı uyuklayan şehrin dışında, kendimizi neşeli ve kültürlü bir ülkenin ortasında bulduk.²⁹ Yolda bozkıra akan ve halkın su ihtiyacını karşılayan en az 15 kanal geçtik. Aşağıda, sağ tarafımızda geniş bir kanal açıldı. Bu, 2.800 km’lik bir genişlemeden sonra çamurlu suları Aral Denizi’ne akan eskiden Yaksart (Jaxartes) olarak bilinen Sır Derya idi. İlerledikçe manzarası değişen, kumların bölgeyi tamamen ele geçirdiği ve çalularla kaplı tepelerin çölün başlangıcını müjdelediği bu uçsuz bucaksız Karakum Çölü’nün en uç sınırına vardık. Kumlu kaydırak görüntüsü veren kum tepeleri, kaprisli rüzgârın etkisiyle bu ıssız çöldeki hareketli tek şeydi.³⁰”

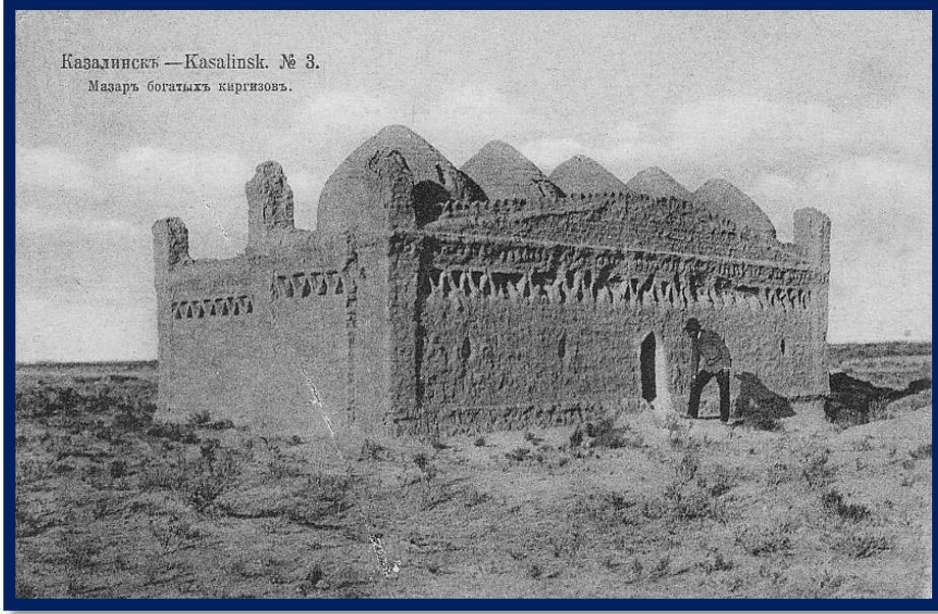
1.2. Kurganlara Dair Görüşleri

Castagne’ye göre yolculuğun bu kısmı Perovsk’a kadar oldukça neşesiz geçer. Çölde birkaç gün boyunca süren bu yolculukta dikenli bitkiler, saksaul ve demirhindi ormanları dışında herhangi bir bitki türüne şahit olmaz. Ancak Sır Derya kıyılarındaki sazlıklarda yaşam belirtisi az da olsa vardır ki buralar yırtıcı hayvanlara ev sahipliği yapar. Tabi bu canlılar da her geçen yıl azalmaktadır. Çöl güzergahında bulunan istasyonlara yaklaşırken, genellikle yüksek yerlerde devasa yapılarla karşılaşan Castagne, bunların “Mazarki” yani Kırgız mezarları olduğunu; Basıkara, Maylibaş ve St. Semenovsk’taki bu mezarları görmeyi başardığını aktarır.

²⁸ Kastane, *age*, s. 181.

²⁹ Kastane, *age*, s. 182.

³⁰ Kastane, *age*, s. 183.

Kazalinsk'te Kırgız Mezarı

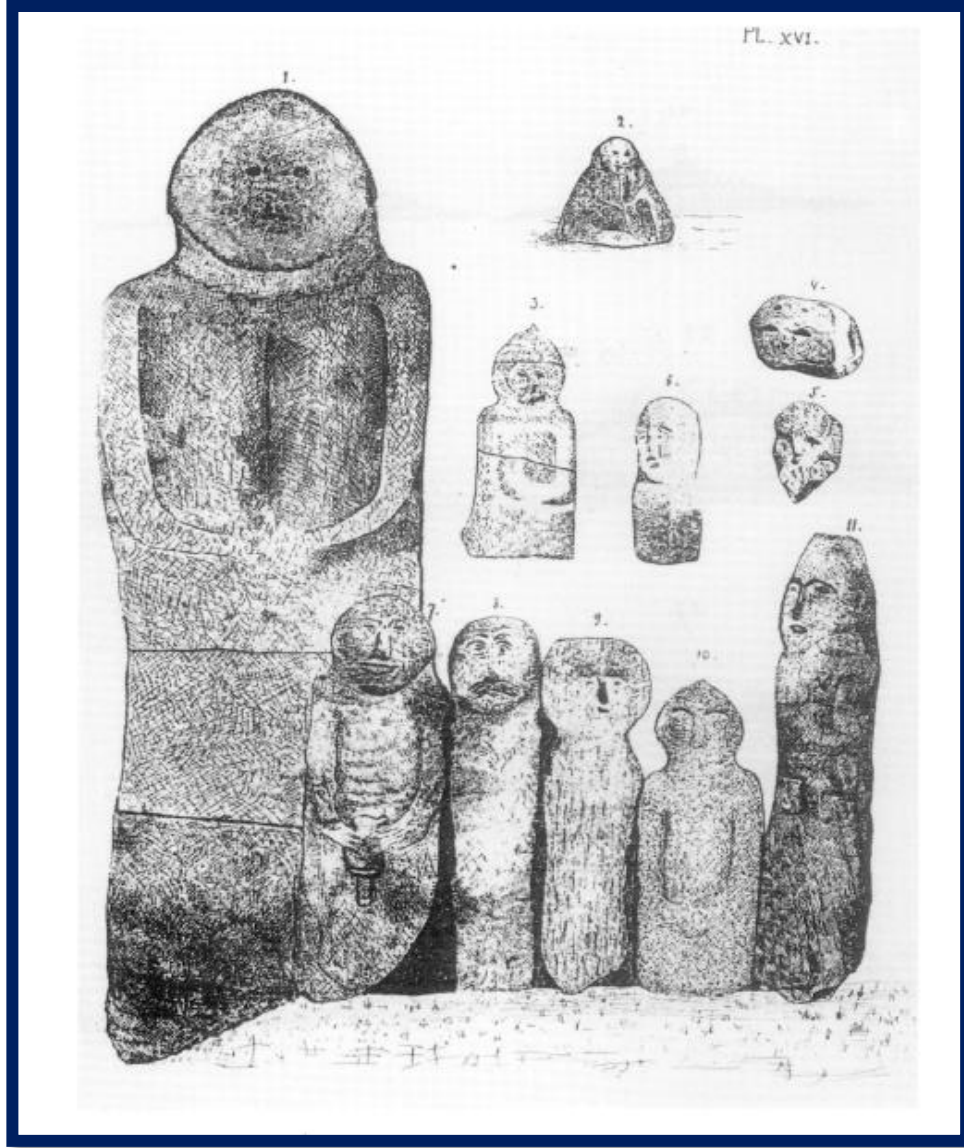
Basıkara'da yaptığı mezar ziyaretleri hakkında Castagne'nin aktardıkları şöyledir:

“Basıkara mezarlığı, bu adla anılan posta istasyonundan 1 verst uzaklıktaki kumlu bir tepe üzerinde bulunur. Bunlar kilden yapılmış; bazıları dörtgen biçiminde, duvarları köşeli, bazıları ise silindirik biçiminde ve kubbe çatılıdır. 50 ila 60 santimetre yüksekliğindeki küçük bir neşter açıklığı yalnızca emekleyerek girebileceğiniz mezara giriş görevi görür. Mezarın üstü genellikle açık olduğundan içeri kolayca fark edebilirsiniz.³¹ Burada her mezarın içinde, Mekke yönüne dönük, birbirine paralel birkaç mezar vardır. Cenazenin gömülmesi için ise şöyle bir yol izlenir: Önce dikdörtgen biçiminde, sığ bir çukur kazılır. İslamî kurallar vücudun toprakla temasını yasaklar; bu nedenle ölümler bir kumaşa sarılır. Tabutlar Müslümanlar tarafından kullanılmadığı için ceset doğrudan toprağa konur. Ölünün üzerine kille sıvanmış ağaç dallarından yapılmış bir tavan yerleştirilir. Ayrıca, kilden mezarın üstüne boyutuna göre çok yüksek olmayan duvarlar inşa edilir. Yine alçak, dört taraftan eğimli, kilden yapılmış bir çatı ile mezar kaplanır; böylece küçük bir dikdörtgen yapıya dönüşür. Dışarda, mezarın genellikle giriş kısmına yerleştirilmiş, birbirine benzeyen iki mezar taşı yapılır. Mezar taşlarının başına ölen kişinin yakınları dua etmeye gelir. Batıl inançları olan hiçbir Kırgız bu mezara girmeye cesaret edemez; çünkü bu tür bozkır türbelerinde çoğunlukla yuvalanmış olan şurkiler (arı yiyciler) ve ölüm hüküm sürmektedir.³²”

³¹ Kastane, *age*, s. 183.

³² Kastane, *age*, s. 184-185.

BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE'NİN
TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)

Castagne'nin çizimleriyle Kazak bozkırlarındaki Balbal tiplerinin bir kısmı

Basıkara'nın ardından Maylibaş mezarlığına gelen Castagne, burada da benzer mezarlara rastlar. Bölgedeki mezarları kulelerinden dolayı kalelere benzetir: "Maylibaş mezarlığı Sır Derya'nın hemen kıyısında yer alır ve hem çok sayıda mezarı hem de kalıntıları ile insanlara etkileyici bir manzara sunar. Burada Basıkara'da olduğu gibi, minyatür Gotik deliklere sahip ve mezarın yanına düzensiz dağılmış çok sayıda at ve deve kafatasları olan aynı türden mezarlar bulunuyor. Bazı mezarlar, kaleye benzer görünümleri, kuleleri ve mazgallı duvarları ile izleyende büyük etki bırakıyor. Bazıları modern tarzda; hatta tuğladan yapılmış.³³"

Castagne'nin Semenovsk istasyonu civarında gördüğü mezarlar hakkında verdiği bilgiler de son derece önemlidir: "Semenovsk istasyonunun etrafında oldukça zarif, koni biçiminde birkaç mezar yükseliyor. Burada gezinirken sadece dikenli bitkiler, sazlıklar veya uzun otlardan oluşan, yalnız bir çitle çevrili, mezar taşı olmayan pek çok mezar görebilirsiniz. Diğerleri etrafına 50-60 santimetre uzunluğunda ve 10 santimetre kalınlığında dikdörtgen taşlar yerleştirilmiş yarı silindirik tonozlarla kaplı. Bu taşlar üzerine Arap harfli yazılar nakşedilmiş.³⁴"

Castagne, tam da korkunç bir fırtınanın patlak verdiği anda Perovsk'a³⁵ varır. Toz gökyüzünü karartmış; güneş görünmez olmuştur. Öyle ki bu durum nefes alıp vermeyi bile imkânsız hale getirmiştir. Tedirgin olan gezgin, şehri istediği gibi göremez ve çok geçmeden kendisini Türkistan'a (Yesi) götürecektir inşaat

³³ Kastane, *age*, s. 185.

³⁴ Kastane, *age*, s. 186.

³⁵ Kızılorda

malzemeleriyle dolu bir yük trenine binmek için istasyona gider. İstasyona giderken buranın diğer yerlerin görüntüsünden çok farklı bir yanı olmadığını, hemen hemen her yerin yine sıklaşmış saksaul ormanlarıyla kaplı olduğunu ve bunların Çiyli'den Karatay Dağları'na kadar demiryolu hattı boyunca uzandığını gözlemler.³⁶

1.3. Taşkent

“Türkistan’ın Kalbi” olarak bilinen, sanat ve bilim yurdu olan Taşkent bölgenin en önemli şehirleri arasındadır. İpek Yolu’nun, Timur’un, hanlıkların hatıralarını barındıran bir merkez hüviyetindeki Taşkent bölgeye gelen gezginlerin notlarında sıklıkla bahsettiği bir yerdir. Eski külliyelerin mavi kubbeleriyle örtülü, dünün ve bugünün en güzel hikâyelerini saklayan Taşkent’i görmek için sabırsızlanan Castagne, Türkistan’da çok fazla kalmayarak yolculuğuna devam eder. Bu kısımdaki yolculuğu ve hayatında ilk kez karşılaştığı Taşkent gözlemleri şöyledir:

“Bir an önce Taşkent’e gitmek için acele ediyordum. Bu sebeple Türkistan’da fazla durmadım ve bir yolcu trenine transfer olarak ertesi gün varacağım Taşkent’e hareket ettim. Herkes tarafından bilinen ve bende iyi bir izlenim bırakan bu şehri tasvir etmeyeceğim. Burada ılıman ülkelerin bitki örtüsü, Avrupa’nın güney ülkelerinin tüm cazibesini oluşturan meyve bahçelerinin bolluğu ile karşılaşacaksınız. Kanal suları caddelerin her iki yanında akar ve hem sulama hem de sıcak havayı tazeleme görevi görür. Zengin mağazalar, harika binalar ve hepsinden öte sizde uyandırdığı heyecan, size birinci sınıf bir şehirde olduğunuzu hissettirir.”³⁷

Taşkent Devlet Bankası

Arkeoloji topluluğundan kendisine verilen tavsiye mektuplarıyla gerçekleştireceği ziyaretleri yapmak için yola çıkan Castagne, ilk ziyaretini Taşkent’te kaldığı süre boyunca kendisinden yardımlarını eksik etmeyen Türkistan Arkeoloji Severler Çevresi Başkan Yardımcısı Ostroumov’a³⁸ yapar. Bu ziyaretin ardından Ostroumov’un da kendisine eşlik etmesiyle bölgeyi dolaşmaya başlayan Castagne, Taşkent’e gelen her gezgin gibi şehrin daracık sokakları, hareketli gündelik yaşamı, rengarenk insanları ve evlerinden bahseder:

“100.000’den fazla nüfusa sahip olan bu şehir, güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilen barakalarla dolu.”³⁹ Evlerin çatıları söğüt dalları ve sazlardan yapılmış; kil toprakla örtülmüş. Bu toprak çatıların üzerindeki yemyeşil çimenler arasından çiçekler göz kırıyor. Sokaklar o kadar dar ki yan yana iki deve zar zor geçiyor. Yürürken çarpışılan sokakların, meydanların, çayhaneleri dolduran o tuhaf kalabalığın gürültüsü haddinden fazla. Asıl hayat ve hareketlilik ise pazarlarda.

³⁶ Kastane, *age*, s. 186.

³⁷ Kastane, *age*, s. 186.

³⁸ Rus oryantalist, tarihçi ve etnograf. 1846 yılında günümüz Rusya’sının Tambov vilayetine bağlı Sasov’da dünyaya geldi. Babası zengin bir başrahipti. Türkçe ve Arapça’ya hâkim olan Nikolay Petroviç Ostroumov, hocası İlminskiy gibi, Müslümanlar arasında misyonerlik (Ortodoks) çalışmaları yaptı. 1877 yılında Taşkent’te görevlendirildi. Burada yayınlanan dergilerin editörlüğünü üstlenerek pek çok yayın yaptı. Rusların Türkistan’a iskânı konusunda pek çok çalışma da yürüten Ostroumov, 1930 yılında öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aitmatov KARIYEV, “Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846–1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 2020, s. 154-169.

³⁹ Kastane, *age*, s. 187.

**BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE'NİN
TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)**

Sokaklarda, Semerkant'ta olduğu gibi tozu dumana katan atlı gruplar, eşek sırtındaki Sartlar ile daha çok at ve deveyi tercih eden Kırgızlarla karşılaşılıyorsunuz. Pazarlarda sergilenen ürünler arasında her tür kadife, parlak renkli, ipekli yerli kumaşlar; rengarenk halatlar, sarıklar, fesler, örgü işleri, ayakkabılar ve halılar var. Yine saraçlar, demirciler, silah ustaları, meyve satıcıları vb. ile donatılmış sokaklar da mevcut.⁴⁰”

Taşkent çarşıları

Taşkent sokaklarındaki insan bağırtılarının ve hareketliliğin Paris'teki herhangi bir sokak gürültüsüne rakip olabileceğini düşünen Castagne, buradaki pazarda ticarî faaliyetlerin anlatmakla bitmeyeceğini iddia eder. Etrafını gözlemlemeye devam eden arkeoloğun dikkatini çekenlerden birisi de burada bir hayli fazla olan çayhane ve açık restoranlardır. Çayhane, pazar ve burada gördüğü kadınlar hakkındaki gözlemleri şöyledir:

“Bu çayhaneler, Asya tarzı küçük masaların etrafındaki kilimlerde yerlerini alan müşterilerle dolup taşıyor. Erkek çocukların çok az bahşiş karşılığında kalabalığa nargile sunduğu bu işletmelerde, perdelerin altından yoğun bir domuz pastırması ve koyun yağı kokusu yayılıyor. Ana pazara ek olarak, Şam bıçağı ustalarının gölgesinde çömelerek çalıştığı dükkanların yer aldığı çok sayıda ara sokağı ziyaret ettim. Pencereleeri hep kapalı bulunan birçok küçük sokaktan geçerek kendimi yeniden pazarda buldum. Sokağa sadece bir kapı açılıyor ve buradaki kadınları gizlemek için sonsuz bir perdeye benzeyen başka bir duvar örülmüş. Bu kasvetli kil duvarlar boyunca tepeden turnağa hilat giyen, yüzlerini siyah bir örtü altına gizleyen kadınlar birer gölge gibi süzülerek kayboluyor; sadece küçük kız çocukları ve Kırgız kadınları yüzü açık halde yürüyebiliyorlar.⁴¹”

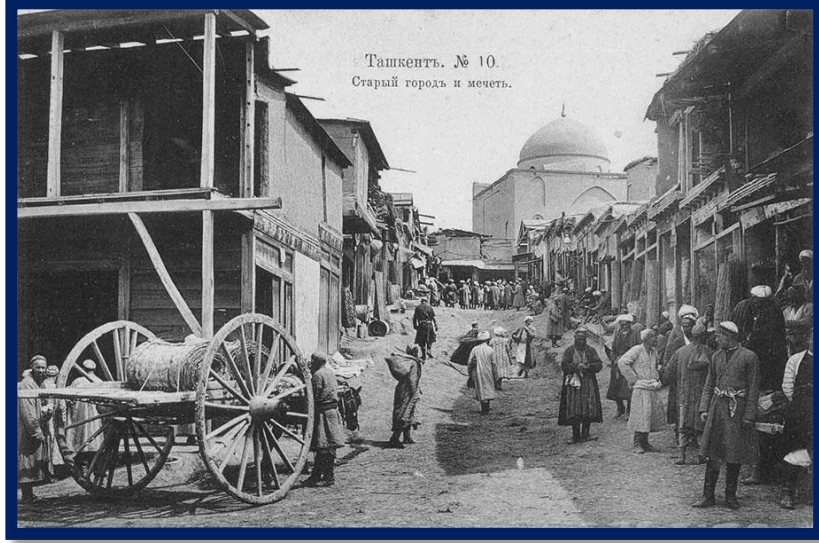
Taşkent'i süsleyen mimarî eserlerin başında camiler gelir. Türkistan'a gelen gezginler bu eserleri çok dikkatli incelerler. Castagne arkeolog olduğu için tarihe ve mimariye ayrıca ilgilidir. Bahsettiği ilk cami bölgenin en önemli camilerinden olan Hoca Ahrar Cami'dir.

“Camilerin minareleri görebildiğiniz her yerde yükseliyor; hemen hemen hepsi aynı biçimde, özenle yontulmuş kavak sütunlarla destekleniyor. Onlara ulaşmak zor. Tüm camilerin en önemlisi ve anlatmaya değer olanı, özellikle Türkistan'da büyük bir üne sahip, kendisiyle aynı adı taşıyan evliya onuruna yapılan Hoca Ahrar Cami'dir. Çarlık Camisi olarak da bilinen bu cami depremlerden çok zarar görmüş ve Çar III. Aleksandr'ın taç giyme töreninden sonra gönderilen bağışlarla restore edilmiş. Cami bitişiğinde Türkistan'ın en iyilerinden birisi olan ve İslam dünyasının çeşitli ülkelerinden gelmiş birçok öğrencinin eğitim gördüğü bir medrese inşa edilmiş. Yaşları 20-50 arasında değişen öğrencilerin eğitimlerinin temelini kutsal kitapları Kuran oluşturuyor. Medrese, Semerkant'ta olduğu gibi tonozlarla çevrili dikdörtgen bir avludan

⁴⁰ Kastane, *age*, s. 188.

⁴¹ Kastane, *age*, s. 189.

oluşuyor. Bir mindere bağdaş kuran müderris, çevresinde diz çökerek oturan öğrencilere ya kitap okuyor ya da ilmî bir sohbet yapıyor.⁴²

Taşkent, Eski Çarşı ve Hoca Ahrar Cami

Castagne, Hoca Ahrar Cami'sini ziyaret ettikten sonra üstü kapalı bir cadde boyunca ilerler ve oradan Şeyhantaur Müslüman Mezarlığı'na gider. Burada daha önce ne Taşkent'te ne de ziyaret ettiği Türkistan şehirlerinde görmediği, şehrin tam göbeğinde, avlu, meydan ve sokaklarda, hatta iki dükkân arasında konumlandırılmış mezarlardan bahseder. Bunların çoğu evlere bitişik olduğundan zar zor ayırt edilir. Castagne, bu mezarların ancak üzerlerinde bulunan direkler sayesinde fark edildiğini de ekler⁴³.

Şeyhantaur Türbesi

Bölge insanı tarafından sevilip sayılan birine ait olan Şeyhantaur Türbesi'ni ziyaret etmek için sabırsızlanan Castagne, ülke dışından da buraya ziyaretçi geldiğini belirtir. Burası hakkında görüşlerine şöyle devam eder:

⁴² Kastane, *age*, s. 190-191.

⁴³ Kazaklarda genellikle ölen kişinin mezarına bir mızrak dikildiği ve bu mızrağın bir yıl süreyle orada kaldığı söylenir. Dikili olan mızrağın ucunda bir flama yer alır. Bu flamanın rengi ölen kişinin yaşına göre değişir. Eğer vefat eden kişi gençse siyah, orta yaşta ise kırmızı, yaşlı ise beyaz olur. Oraz Baktiyar Sadykuly, "Researches of Joseph Antoine Castagné Regarding the Burial Traditions of the Kazakh People", *Stolitsa Nauki*, No: 6(23), Lyon 2020, s. 35.

“Şimdi aynı adı taşıyan sokakta bulunan ve çevirmenimin bana söylediği gibi 500 yıldan fazla bir süre önce vefat eden Hz. Şeyhantaur'un mezarının bulunduğu Şeyhantaur Türbesi'ne dönelim. Halk tarafından çok saygı duyulan bu kişinin mezarı tuğladan yapılmış. Uç kısımlarında kumaş parçaları, tepesinde boncuklu at kuyruğu ve hilal asılı olan yüksek direkler var. Bu durum kubbe altında bir evliyanın yattığına işaret ediyor. Türbeye ulaşmak gerçekten çok zor. Çift sürgülü, sağlam kilitleri olan ağır kapılar çok nadiren açılıyor. Rehberimin yardımıyla nihayet türbe bekçisi, bir çay sözü ve ayakkabılarımı çıkarmam şartıyla içeri girmeme izin verdi. Dışına kıyasla türbenin iç görünüşü beklentilerimi karşılamadı. Tamamen çıplak, yosunlaşmaya başlamış, zamanın ve rutubetin etkisiyle çürüyen duvarlara sahip bu türbede, aralarında tuğladan örülmüş mezar taşlarının yükseldiği üç mezar var. Bu mezarlardan biri saygın bir şeyhe ait ve üzeri beyaz bir örtü ile örtülü. Sağ tarafta ise çok eski olduğu belli olan ve çok mumlu şamdana benzer bir şey duruyor.⁴⁴”

Castagne'nin verdiği bilgiler bir batılı arkeoloğun gözlemleri olması açısından son derece önemlidir. Onun kurganlar hakkında verdiği bilgiler, tasvirleri, hiçbir şeyi atlamadan bilimsel bir gözle aldığı notları, bunların sıradan bir seyyahın değil bir arkeoloğun kaleminden çıktığını açıkça gösterir. Türbeden dışarı çıktıktan sonra civarda bulunan mezarları ziyarete başlar:

“Türbeden çıktıktan sonra hemen hemen hepsi birbirine benzeyen ve üzerlerinde yarım silindirik tonozların yükseldiği birkaç mezar daha ziyaret ettim. Taşlara oyulmuş yazıtlarda Kuran'dan kısa pasajların yanı sıra ölen kişinin adı da yer alıyordu. Bu taşlar mezar boyunca ve seyrek yerleştirilmişti. Aralarından bir tanesi olağanüstü büyüklükte ve tek blok siyah mermerden yapılmıştı. Üzeri yazıtlarla kaplı bu mezar taşı dikkatimi çekti. Rehberimin bana anlattığına göre, burası 700 yıl önce yaşamış bir Kırgız hanı olan Mokra ve oğlu Kaldagaş-bi'nin mezarıydı. Bazı mezarlara kavak ağaçlarının gölgesi düşmüş; ağaçların dallarına bolca koç, geyik ve antilop boynuzu asılmıştı. Sadece leyleklerin yuva yaptığı bu alanın ortasında uzun servilerin gövdeleri yer yer kasvetli silüetler halinde ortaya çıkıyordu. Mezarlığın yakınında, şehrin genelinde olduğu gibi çok sayıda havuza su sağlayan kanallar bulunuyordu. Hemen her avluda bulunan bu havuzlar, Sartlar'ın abdest alması için lavabo görevi görüyordu.⁴⁵”

Taşkent'in büyüklü sokaklarında, avlularında yaklaşık üç gün gezen Castagne, bu süre içerisinde camileri ve medreseleri sık sık ziyaret eder. Castagne'nin amacı Taşkent'teki kısıtlı zamanında bölgenin tüm mimarî eserlerini gezmektir. Bunun için acele eder; çünkü artık Taşkent'te sadece iki günü kalmıştır ve son gününü Rus Taşkent'ine, özellikle buradaki müzeye ayırır:

“Taşkent Müzesi kütüphaneye ait binaların bir kısmını işgal eder. Müzenin üç farklı büyüklükte salonu var. İlk salonda çoğu yerlilere ait ve ilkel olan her tür silah, o vakte kadar hüküm süren devletlerle, ailelerin armaları ve bayrakları yer alıyor. Buradaki tuhaf biçimli müzik aletleri Çin veya Hindu orkestralarını andırıyor. Bitişikteki salonda, Türkistan'da yetişen bütün ürünlerin toplandığı vitrinlerle ülkenin etnografyasıyla ilgili bir yığın eşya görülebilir. Salonda sergilenen o kadar çok eşya var ki kısaca anlatmakta zorlanıyorum. Temizliği ve düzeniyle bu salon bende çok hoş bir izlenim bıraktı. Üçüncü salon çok zengin arkeolojik koleksiyonları içeriyor. Müze küratörlerinin nazik yardımları sayesinde bu bölümü tüm ayrıntılarıyla, büyük bir dikkatle inceledim; çünkü burası tam da benim sahama giriyor. Antik kalıntıların gravürleri ve fotoğrafları ile planlarının asılı olduğu duvarlar, ziyaretçilerin gözünde nerdeyse Türkistan'ı canlandırıyor. Haritada dirilmiş gibi duran Merv harabeleri, orada Semerkant'tan manzaralar, daha ileride Zakaspi oblasti, Hive, Buhara, Hokand ve diğerleri. Bu tabloların altında Aryanca, eski Türk ve Runik alfabeli mezar taşları bulunuyor. Daha ileride ise Taşkent ve Semerkant çevresinde bulunan kil tabutlar; antik Pers monarşisiyle yönetilen, Orta Asya'da yaşayan ve Zerdüştlük (Mazdaizm) dinine mensup Aryan halkına nispet edilir. Genellikle dinî ritüellerde kullanılan bu eşyaların yanında Evliya Ata semtindeki höyüklerde bulunan taş balballar da görülebilir. Efrasiyab'da bulunan küçük vazolarla dolu cam objeler ve diğer nesnelere ziyaretçilerin merakını her daim canlı tutuyor. Özel vitrinlerde özenle sergilenen bronz, kemik, demir, kil idoller, cam parçalarından yapılmış binlerce eşya, ev yaşamına ait eski eserler diğer küçük arkeolojik eşyaları tamamlıyor. Bunun dışında kısa süre önce Issık Gölü yakınında keşfedilen bakır kazanlar da önemlidir. Orta Asya'nın eski halklarının yerli madenî paralar bakımından en zenginlerinden biri olan nümizmatik koleksiyon vitrininde Ruslara ait paralar çok azdır. Müze hakkında yazacak çok şey var ama

⁴⁴ Kastane, *age*, s. 191-192.

⁴⁵ Kastane, *age*, s. 192-193.

bunlarla bitiriyorum. Yalnızca birkaç yıl içinde, Avrupa'nın en büyük şehirlerinin bile imreneceği bir müze yaratmayı başaran müzenin kurucusu N. P. Ostroumov'a şükranlarımı sunuyorum.⁴⁶

1.4. Semerkant

Castagne Taşkent müzesini ziyaret ettikten sonra 25 Haziran akşamı, saat 09.00 treniyle Taşkent'ten dünyanın en eski şehirleri arasında sayılan Semerkant'a doğru yola çıkar. Tren ertesi günün sabahı Cizzak yakınlarına gelir. Derin bir vadide, küçük bir nehrin yanından geçerler. Bu yolculuk esnasında fark ettiği kurganlar, Castagne'ye Kırgız bozkırlarının eski göçebeleri ve Orta Türkistan kurganlarını oluşturan halklar arasındaki ortak gömme adetlerini hatırlatır.⁴⁷ Yol ilerledikçe vadi daralır ve dönüşte aniden Timur kapıları denilen dik bir uçurumla karşılaşırlar. Bu uçurum üzerinde eski bir Farsça yazıt ile onun üzerinde demiryolunun yapıldığı tarihi gösteren Rus yazıtı görülür.

Timur Kapısı. Farsça ve Rusça yazıtlı kaya

Tren artık Semerkant'a yaklaşır. Castagne Türkistan'ın en önemli şehirleri arasında olan Semerkant'ı göreceği için heyecanlıdır. Semerkant yolculuğu esnasında etrafında gördüğü tarlalar, meyve bahçeleri, Semerkant kadınları ve Hz. Danyal'ın mezarı hakkında şunları söyler:

“Semerkant'a yaklaşırken Sart köylerini daha sık görmeye başladık. Nihayet tren Timur Köprüsü'nün kalıntıları arasından Zereşan'ı geçti. Biri Rus diğeri Sartlara ait iki anıtı taçlandıran Çepenat tepelerini aşarak pamuk tarlalarının pirinç tarlalarıyla kaynaştığı, yonca tarlalarının üzüm bağlarıyla devam ettiği topraklara ulaştık. Ardından bataklık bir bölgeye girdik. İlerledikçe bu bataklık yerini çeşit çeşit meyve ağaçlarıyla dolu bahçelere bıraktı. Kilden yapılmış, dağınık, alçak yapılı evlerin bulunduğu bir bölgeden geçerken evlerin çatılarından peçeli kadınların treni seyrettiğine şahit olduk. Tren istasyona varmadan biraz önce, kutsallığıyla ünlü Hz. Danyal'ın yaklaşık 20 metre uzunluğundaki mezarının yanından geçti. Şehir demiryolundan 6-7 verst uzaklıkta olduğu için yolculuğumuz bir süre daha devam etti ve nihayet Semerkant'a ulaştık.⁴⁸”

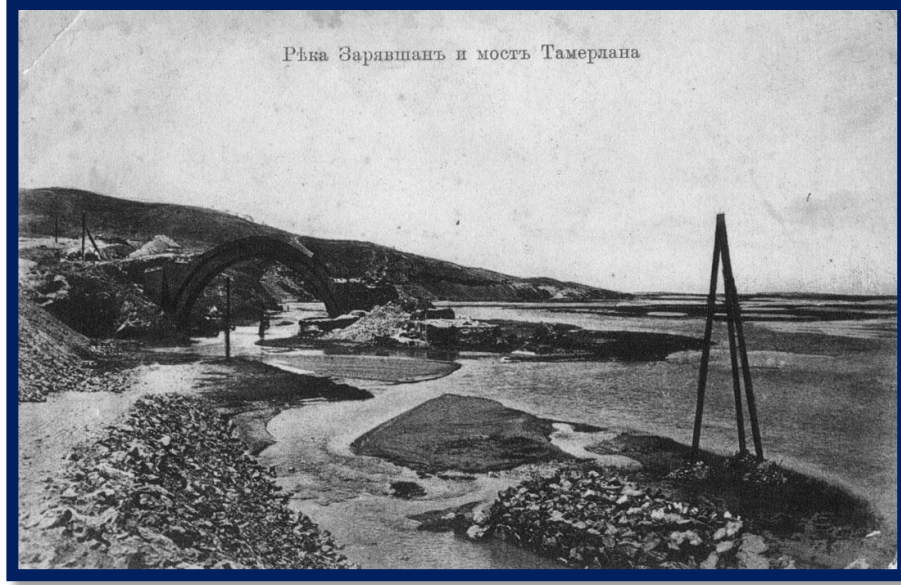
⁴⁶ Kastane, *age*, s. 193-194.

⁴⁷ Kastane, *age*, s. 194-195.

⁴⁸ Kastane, *age*, s. 195.

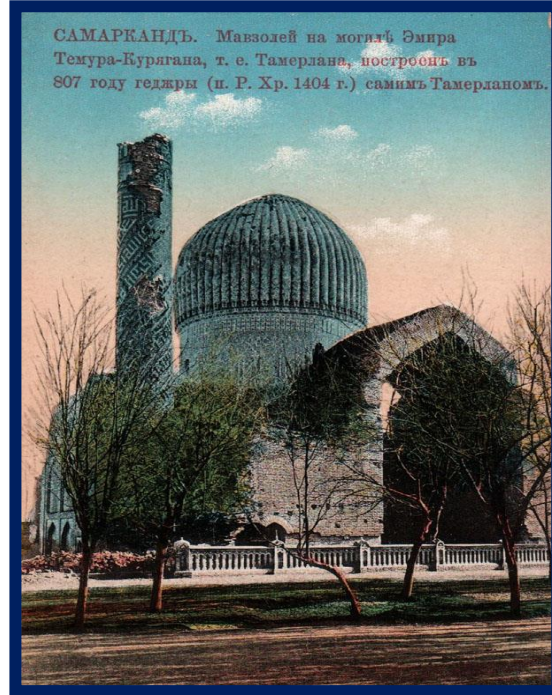

**BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE’NİN
TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)**

Zereşan Irmağı ve Timur Köprüsü

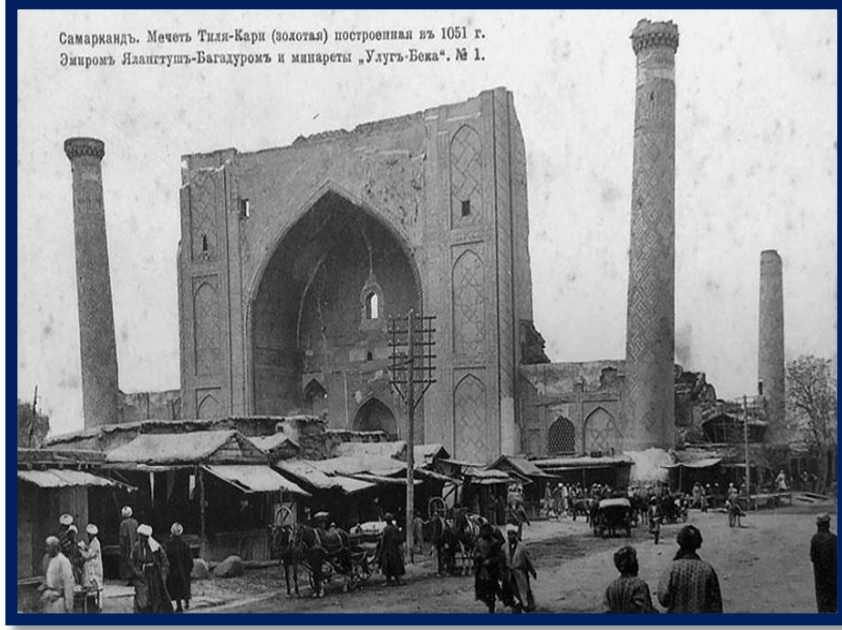
Ruslar Semerkant’ı işgal ettikten sonra yerleşim yerlerinde türlü değişiklikler gerçekleştirmiş; şehrin bir yakasında yeni, Rus mimarisi ve sanatıyla oluşturulmuş eserler yapmıştır. O nedenle şehri eski ve yeni Semerkant olarak ikiye ayıran Castagne Semerkant’a girer girmez bu iki bölgeyi karşılaştırır. Castagne’ye göre Rus Semerkant’ının geniş bulvarlarından, karanlık sokaklarından yerli Semerkant’a yönelince burada binaları süsleyen mermerler, mozaikler, masmavi çinileriyle arabesk bir görüntü çizen pek çok yapıyı görebilirsiniz. Örneğin burada Castagne ilk olarak Timur’un ünlü mezarını görür ve şunları aktarır: “*Narin renklerde emaye ile kaplanmış silindirik yivli kubbenin altında, ajurlu kaymaktaşı korkulukla çevrili dokuz mezar taşı var. Bu mezarlarda yatanlar Timur’un soyundan gelenlerle danışmanlarından bazılarına ait. Timur’un gerçek mezarı üzerindeki koyu yeşil, nefrit taş yazıyla donatılmış. Bütün bu kişilerin cesetleri aslında karanlık bir merdivenden geçilebilen küçük bir yeraltı mahzeninde bulunuyor.*”⁴⁹

⁴⁹ Kastane, *age*, s. 196.

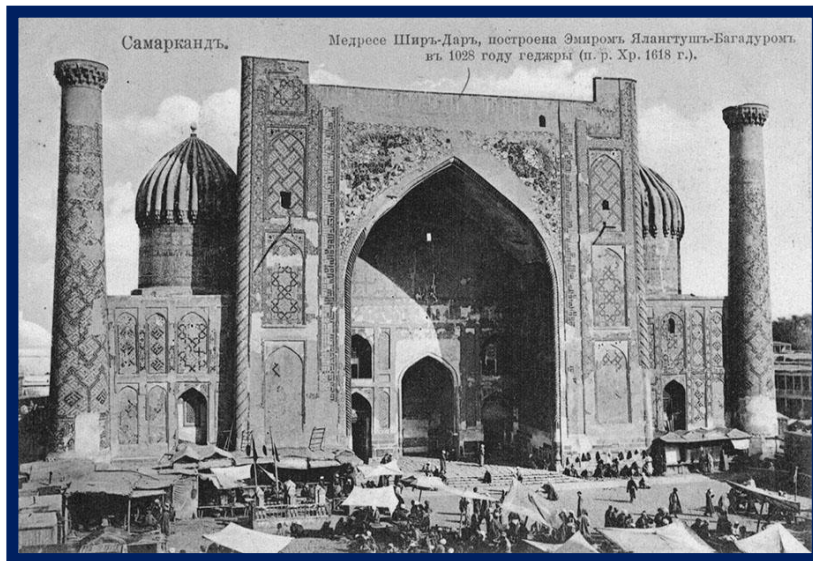
Emir Timur'un Türbesi

Türbeden çıkan Castagne XIV. yüzyıldan bu yana güç ve zarafetin simgesi olan Registan Meydanı'na gider. Bu meydan Semerkant'ı görmeye gelenlerin ilk duraklarından birisi, deyim yerindeyse Semerkant'ın kalbidir. Tarihi İpek Yolu üzerindeki Semerkant'ta, "u" biçimini andıran konumlarıyla üç eşsiz mimarî abideyi ziyaret eder. Meydanın üç tarafını kaplayan bu yapılar; ortada Tilla-Kari; solda Şir Dor ve sağda Uluğ Bey medreseleridir. Türk mimarîsinin ender örneğini oluşturan bu etkileyici yapılar, ihtişamı ve güzelliğiyle ziyaretçiler tarafından özel ilgi görmektedir.

Tilla-Kari Medresesi

Castagne, Registan Meydanı'ndaki bu medreseleri görünce oldukça heyecanlanır. Karşısında bir anda beliren Türk İslam mimarîsi hakkında ilk izlenimleri şöyledir: "Kubbeler, cepheler, duvarlar ve sütunlar; her yer mavi, yeşil renklerle parlıyor. Mozaikler, küfi harfli Kuran metinlerinin bulunduğu emaye kaplamalar, beyaz veya sarı zemin üzerine masmavi tasvirler, yeşil bir arka plan üzerindeki yıldızlı çiçekler, her şey Arap-Fars mimarîsinin ihtişamını yansıtıyor⁵⁰."

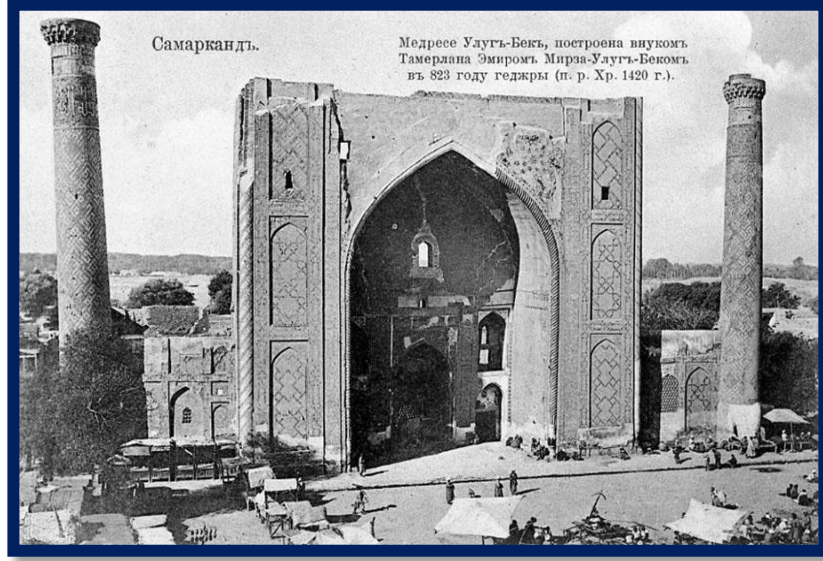
⁵⁰ Kastane, *age*, s. 197.

**BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE’NİN
TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)**

Şir Dor Medresesi

Bu medreselerin, Müslüman Asya’nın ilim ocağını oluşturduğunu söyleyen Castagne, Türkistan, Hindistan, İran ve Afganistan’dan gelen öğrencilerin avluları ve iç balkonları doldurduğunu sözlerine ekler.

Uluğ Bey Medresesi

Birkaç adım ötede, büyük bir meydanda, Roma’daki Karakalla hamamlarının heybetli kalıntısına benzeyen Bibi-Hanım Cami’sinin görkemli kalıntılarını görür. Emir Timur’un inşasıyla doğrudan ilgilendiği ölçü bakımından devasa özellikler taşıyan bu caminin bölgedeki diğer yapılara nazaran önemli bir yeri vardır. Çünkü bu yapı Emir Timur’un kurduğu devletin kudretini temsil ettiği gibi kendi gücünü de simgeler. Cami adını Timur’a “küregen” (han damadı) unvanının verilmesine neden olan eşi, Çağatay hanı Kazan Halil Han’ın kızı Saray Melik Hanım’ın halk arasındaki lakabından alır. 1399’da yapımına başlanan cami, 1404 yılında genel hatlarıyla tamamlanmıştır.⁵¹ Castagne, devasa kemerler ve sütunların masmavi çinilerle kaplandığı, güneşin muhteşem bir kubbeden geçerek içerideki her şeyi aydınlattığı, artık sadece kalıntıları kalan bu eşsiz cami hakkında Arap tarihçilerinin pek çok bilgi verdiğini söyler. Ayrıca birkaç yıl içinde veya gerçekleşecek depremlerle bu caminin son kalıntılarının da ortadan kalkacağını iddia eder.⁵²

Bibi-Hanım Cami

⁵¹ Engin Bektaş, “Bibi Hanım Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara 1992, s. 125.

⁵² Kastane, *age*, s. 197.

Castagne, Bibi-Hanım Cami'sini ve nervürlü, devasa revaklarını arkada bıraktıktan sonra antik Efrasiyab'ın bulunduğu tepeye doğru yola çıkar. Burada en güzellerinden bir dizi kubbe, cami ve şapel karşısına çıkar. Burası Şah-ı Zinde Nekropolü'dür. Semerkant'a İslam dinini yaymak için seferler düzenleyen, Hz. Muhammed'in de akrabası olan Küsse b. Abbas, Kurban Bayramı'nda Efrasiyab tepesinde şehit olunca buraya gömülerek türbesi yapılmış ve sonrasında burası önemli bir ziyaretgâh haline gelmiştir.⁵³ Zamanla "Kıyamet gününde üç zümreye şefa'at edilir: Peygamberler, âlimler, şehidler" ve "Ölülerinizi iyi kimselerin arasına defnediniz" hadisleri gereğince, Şah-ı Zinde'nin etrafında mezar ve türbe olmak üzere pek çok yapı inşa edilmiştir. Bakara suresinin 154. ayeti "Allah yolunda öldürülenler için 'ölüler' demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz" hükmü mucibince Peygamber'in akrabasının daima canlı olduğu kabul edildiğinden, buraya yaşayan sultan anlamına gelen "Şah-ı Zinde" adı verilmiştir.⁵⁴ Castagne'ye göre bu türbe, önceki türbelerden daha mütevazı olmasına rağmen Asya karakteristiğine sahip ve hatta onlardan daha sanatsaldır.⁵⁵

Şah-ı Zinde Türbesi

Castagne gördüğü sanat eseri karşısında şaşkınlık yaşar ve daha önce hiçbir yerde böyle bir ahenk görmediğini dile getirir. Şah-ı Zinde o kadar muazzam bir işçilikle yapılmıştır ki gezgin bu yapıya duyduğu hayranlığını şöyle açığa vurur:

"İran, Çin ve Hindistan'dan ressamlar, mimarlar, dökümhane işçileri, kimyagerler, duvar ustaları ve işçilerden oluşan bir ordunun hükümdarın arzusunu tatmin etmek için gönderildiği bu binanın inşası için ne kadar emek verildiğini tasvir etmek mümkün değil. Tamamen sarı, kırmızı, mavi, beyaz, yeşil ve siyah renkli çinilerden oluşan, ölen kişinin ve mimarının adı ile Kuran'dan sözlerin yer aldığı küfi kabartma yazılarla kaplı bu türbe üzerine işlenen sanat hakkında bir fikir vermek imkânsız; ancak görülerek anlaşılabilir. Seramik sanatı burada doruk noktasına ulaşır. Bu kadar canlı ve taze renklerin emayesi, ilk günkü gibi değişmeden korunmuş, parlaklığını yitirmemiş. Bol miktarda mermer sütun, başlık, rozet, porselen çiçek, oyma ceviz kapılar, ustalık gerektiren kilitler, zarif izgaralar... Bütün bunlar bu türbeyi en yüksek sanat seviyesine ulaştırıyor."⁵⁶

Şah-ı Zinde'den ayrıldıktan sonra hendeklerle oyulmuş kil tepeler arasında şekilsiz parçalar, mezar taşları ve mermerlerin uzandığı başka bir türbeye giden Castagne, burada gördüklerinin Efrasiyab'ın kalıntılarını olduğunu söyler.

"Arkeolojik verilere göre antik Marakand'ın yerini gösteren bu kalıntılar, adını Hz. İsa'dan çok önce belirsiz bir çağda yaşayan şehrin kurucusu bir kraldan almıştır. Türk, Fars efsaneleri ona Semerkant ve Buhara'nın kuruculuğunu da atfeder. Efrasiyab'ın İranlılarla savaşan ve onları mağlup eden Turan'ın en güçlü krallarından biri olduğunu söyler. Farsça başka bir kaynak ise

⁵³ Engin Beksaç, "Şah-ı Zinde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 267.

⁵⁴ Kamil Uğurlu, "Şah-ı Zinde Dünyanın En Zarif Nekropolü", *Erdem*, Cilt 14, Sayı 40, 2002, s. 354.

⁵⁵ Kastane, *age*, s. 197.

⁵⁶ Kastane, *age*, s. 198.

BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE'NİN TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)

Efrasiyab Krallığı'nın sınırlarının şu an ki Horasan hudutları olduğunu belirtir. Bu harabelerde yapılan kazılarda iki dönemi işaret eden birçok bulgu mevcut: İskender'den sonra gelen Baktriya dönemi ile Timur'la anılan Müslüman dönemi.⁵⁷

Bütün bu yerleri gezdikten sonra, şehrin her yerinden uzanan yemyeşil bahçelerin yüksek bir dağ zinciriyle sınırlandığı muhteşem şehir panoramasını seyre dalar. Castagne'nin Türkistan tarihinin büyük bir bölümünü içinde barındıran Semerkant'ta yapacağı en son iş burada bulunan müzeyi ziyaret etmektir. Castagne, müzenin küratörü Bay Vyatkin'in⁵⁸ yardımsever tavrı sayesinde, az önce ziyaret ettiği harabelerden çıkarılan çok sayıda porselen karoya ve Efrasiyab'da bulunan binlerce küçük nesneye olabildiğince yakından bakma fırsatı edinir. Gördüklerine hayran kalır. Burada Taşkent müzesinde gördüğü kutulara benzeyen, kilden yapılmış, kime ait olduğu belli olmayan kemiklerin bulunduğu tabutlar ile Gur-Emir (Timur Mezarı)'den çıkarılan ceviz oyma bir kapının yarısını inceleme şansı bulur.

1908 yılında Vyatkin, Uluğbey Rasathanesi kalıntılarında

1.5. Türkmen Toprakları

Castagne Semerkant'ı yeterince gezdikten sonra buradan ayrılmaya karar verir. Semerkant'ta bindiği tren çeltik tarlaları ve meyve bahçelerinden ayrılan hatla Buhara'ya yönelir. Buhara'ya giderken tren etrafında koşuşturan kalabalık insan topluluklarına şahit olur. Kaldırımlarda çömelen Sartların birçok meyveyi çok ucuza satmasına şaşırır. Kısa süre sonra Yeni Buhara'yı arkalarında bırakarak Amu Derya'ya ulaşır ve gece vakti Çardjuy'a⁵⁹ varır.⁶⁰

⁵⁷ Kastane, *age*, s. 198-199.

⁵⁸ Tam adı Vasiliy Lavrentevič Vyatkin'dir. Rus arkeolog, tarihçi ve oryantalist olan Vyatkin'in aktif katılımlarıyla, 21 Temmuz 1896'da bölgesel istatistik komitesinin aldığı kararla daha sonra Semerkant Müzesi olarak bilinen Semerkant İstatistik Komitesi Müzesi resmen kuruldu. Vyatkin, Semerkant Müzesi koleksiyonlarını Efrasiyab ve diğer anıtlardaki arkeolojik kazılar sonucunda toplanan eserlerle doldurdu. Başlangıçta kilise binasının küçük bir odasında bulunan müze koleksiyonlarının yenilenmesi, müze için ayrı bir bina inşa edilmesini gerektirdi. 1901'de ortaya çıkan bu sorun, 1911'de müze için özel bir bina inşa edilmesiyle çözüldü. Müzenin yönetimi ve Semerkant anıtlarının korunması, Barthold'un desteği ve bilimsel tasarımları sayesinde V. Vyatkin'e verildi. 1903'te endüstrinin gelişimine yaptığı katkılardan dolayı Vyatkin, Rus Komitesi'ne üye olarak seçildi. Vyatkin'in Semerkant Müzesi müdürü olduğu süre boyunca yaptığı önemli faaliyetlerden biri Uluğbey Rasathanesi'nin keşfiydi. 1910'da Rus Arkeoloji Derneği, Vyatkin'i oryantalist akademisyen V. Rosen'in adını taşıyan altın madalya ödülüne layık gördü. Vasiliy Lavrentievich Vyatkin 26 Haziran 1932'de öldü. Vyatkin, bölgedeki başarılı çalışmalarından dolayı Semerkant'taki Registan Meydanı'na gömüldü. Daha sonra 29 Aralık 1934'te, mezarı Uluğbey Rasathanesi yakınlarındaki bir tepeye taşındı. bkz. F. Ş. Şamukaramova, "Vasiliy Vyatkin i Samarkandskaya Starina", *Problemi İstorii, Filologii, Kulturi*, 1, 2016, ss. 408-422.

⁵⁹ Türkmenabad.

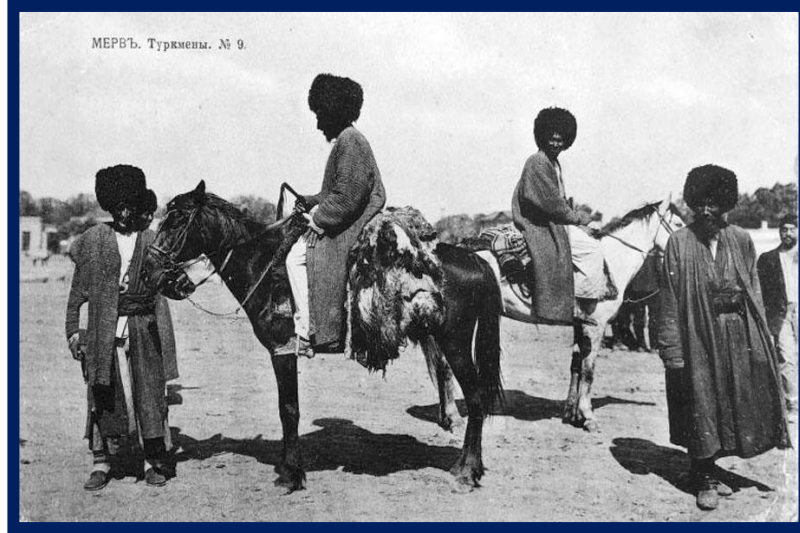
⁶⁰ Kastane, *age*, s. 199.

Yeni Buhara

Castagne bu yolculuğunu şöyle anlatır:

“Ertesi gün uyandığında kendimi yine çölün ortasında buldum. Biz dünyanın eski çarçesinin yükseldiği Merv vahasına, Bayram-Ali’ye yaklaştık. Tarihte büyüklüğüyle ünlü bu şehrin harabeleri, herkesin bildiğini tekrar edecek kadar çok anlatılmıştı bana. Cami, mezar, kubbe, yarı yıkık kuleler, eski duvarlar, sütunlar, yuvarlak kulelere yaslanmış ve bir giriş işlevi gören neşter revak kalıntıları, bir zamanlar zengin olan bu yerden geriye kalanlar. Çağdaş Sodom ve Gomore olan Merv şehri temellerine kadar yok edildi; ancak ateşle değil Karakum’un kumlarıyla. Daha sonra burası Türk ve Moğol orduları tarafından yıkıldı. Birkaç verst mesafede kumlardan çıkıntı şeklinde görülen bu kalıntılar, her şeyi kurutan ve yok eden kavurucu güneşin altında, yolun her iki tarafı boyunca uzanıyor. Uzakta, zar zor fark edilen bir grup ağaç Murgab ve Yeni Merv’e yaklaştığımızı haber veriyor. İşte Türkmenlerin ve Tekelerin ülkesi burada başlıyor.⁶¹”

Merv, Türkmenler

Merv’den ayrılan hat, İran ile Turan arasında sınır görevi gören ve eteklerinde kısmen Türkmen ve Fars, karışık bir nüfusun yaşadığı, çok sayıda köyün artık dağıldığı Guristan sıradağlarını takip ederek Aşkabat’a yönelir. Bölgede gördüğü kalıntılardan en heybetli olanı İmam Rıza’nın yeğeni Seyid İmaneddin’in 1495 yılında yaptırdığı türbeli camidir. Yolculuk boyunca bazıları alışılmadık büyüklükte olan birkaç kurgan görür. Castagne,

⁶¹ Kastane, *age*, s. 200.

BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE’NİN TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)

Semerkant’tan başlayarak bunaltıcı sıcaklığın burada daha çok hissedildiğini, bu yüzden kendisini güneşin yakıcı ve ölümcül ışınlarından koruyan vagonun altına inemediğini söyler.⁶²

Aşgabat

Önce Bayram-Ali’ye, oradan Merv’e giden tren Aşgabat’ta da çok fazla beklemeden hareket eder ve böylece çöl yolculuğu tekrar başlar. Kısa süre sonra, çıplak bir kaya üzerinde yükselen Bezmeın istasyonu yakınındaki bir Pers şehrinin kalıntılarını da arkasında bırakır. Gece çökerken tren, istasyondan bir taş atımı uzaklıkta bulunan Tekelilerin eski kalesi Göktepe’ye ulaşır.

Göktepe Kalesi ve Müzesi

Oldukça uzun olan tren durağı, gezginlere bu kalenin ele geçirilmesinde kullanılan silah ve topların, Teke bayrakları gibi sayısız eşyanın yanı sıra savaşa katılan astsubayların portrelerinin bulunduğu müzeyi ziyaret fırsatını verir. Castagne’nin burada gördüğü piramit şeklindeki anıt, Çarlık Rusya’nın 1881 yılında Mihail Dmitrievič Skobelev komutasında bölgeye gönderdiği orduya karşı direnen Türkmenler anısına dikilmiştir.⁶³

⁶² Kastane, *age*, s. 200.

⁶³ Çarlık Rusya’nın bölgeye düzenlediği Ahal-Teke Seferi için bkz. Murat Özkan, *Türkistan’ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

Göktepe Müzesi

Tren ertesi gün şafak vaktinden sonra ara sıra saksauların görüldüğü kum tepeler boyunca ilerler. Bu bölgede yerleşim yok gibidir. Bu sebeple birbiri ardına gelen istasyonlar daha da sakinleşir. Castagne bu yolculuğunda, kumun altında zar zor görünen bir tahta haç fark eder ve bunun anavatanından uzakta ölen bir demiryolu çalışanının mütevazı mezarı olduğunu anlar. Ardından tren Hazar Denizi'ne ulaşır ve çıplak, hareketsiz kıyı boyunca ilerleyerek Krasnovodsk'a varır.⁶⁴

SONUÇ

Joseph Antoine Castagne'nin Türkistan'a 1904 yılında yaptığı keşif gezisi sırasında tuttuğu notlar, Türkistan tarihi açısından son derece önem arz eder. Gezginin seyahat ettiği yıllarda bölgenin demir yolları ile donatılmış olması, bu yolculuğu bölgeye XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yapılan yolculuklardan ayırır. Bu sebeple gezgin gezi boyunca belirli bir rotayı takip eder. Bu rota tren istasyonlarına göre belirlenmiş; buna bağlı olarak da Castagne sadece demir yollarına yakın şehirleri gezme fırsatı yakalamıştır. Ak-Bulak, Aktöbe, Emba, Mugadjar, Irgız, Kazalinsk, Basıkara, Maylibaş, St. Semenovsk, Perovsk, Taşkent, Semerkant, Merv, Aşkabat ve Göktepe şehirlerini ziyaret eden Castagne, özellikle Taşkent ve Semerkant'ı çok ayrı bir yere koyar. Artık Ruslar tarafından ele geçirilen bu şehirleri değerlendirirken sıkça '*bir Rus şehri*' ifadesini kullanmaktan geri durmaz. Yerel halkın yaşadığı yerleri ise eski şehir olarak tanımlar. Gezginin kişisel gözlem ve değerlendirmeleri daha önceden bölgeye gelen seyyahların notlarında sıkça karşılaşılan önyargılı, eleştirel, abartılı anlatımdan uzaktır. Burada karşılaştıklarını daha önce hiçbir yerde görmediğini ve Türkistan manzaralarının kendisini büyülediğini aktarır.

Karşılaştığı kurganlar, camiler, medreseler, pazarlar, evler, çarşılar, bahçeler, sokaklar, insanlar ve seyyar satıcılar hakkında bilgiler aktarırken Türkistan toplumunu daha iyi analiz edeceği mekanlarda gözlemler yapar. Castagne bir arkeologdur ve seyahatinin asıl maksadı bölgeyi arkeolojik yönden keşfetmektir. Bu sebeple onun ziyaret ettiği yerlerin başında kurganlar gelir. Özellikle Aktöbe, Basıkara, Maylibaş ve St. Semenovsk şehirlerindeki kurganlar hakkında doyurucu bilgiler verir. Kurganların yanı sıra gezi notlarında büyük yer kaplayan ve Castagne tarafından titizlikle incelenen yapıların başında camiler ve medreseler gelmektedir. Özellikle Semerkant'ın ünlü meydanı Registan'da bulunan Tilla-Kari, Şir Dor ve Uluğ Bey medreselerinden, Bibi-Hanım Cami'sinden, Taşkent'te bulunan Hoca Ahrar Cami'sinden bahseder. Bu yapıların sanatsal işçiliği karşısında büyülenir ve bunları İslam sanatının şaheserleri olarak görür. Bu durum onun anlatımlarına da yansır. Castagne'nin betimleme kabiliyetinin yüksek olması, verdiği bilgileri tasvirlerle zenginleştirilmesi, ayrıntılı olarak işlenmesi, bölgeye dair ayrıntılı bir resim çizilmesini kolaylaştırmakta ve bu notların kıymetini göstermektedir. Ayrıca Taşkent ve Göktepe'de bulunan müzeleri de ziyaret eden Castagne'nin Taşkent Müzesi hakkında verdiği bilgiler çok kıymetlidir.

Gezginin Orenburg'dan başlayan yolculuğu muhakkak ki Krasnovodsk'ta bitmez. Ancak bu çalışmanın ana kaynağı olan 1904 yılındaki seyahatine dair tuttuğu notlarda sadece Krasnovodsk'a kadar olan yolculuğa dair izlenimleri yer alır. Castagne'nin özellikle Taşkent'e sonradan bir kez daha gittiği bilinmektedir. Bu gezi ile

⁶⁴ Kastane, *age*, s. 201.

BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE’NİN

TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)

alakalı izlenimleri 1909 yılında *İzvestniya Orenburgskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva* adlı eserin 21. sayısında “*Vtoraya Poezdka İ. A. Kastane v Turkestan: Taşkent*” başlığı altında yayınlanmıştır. Bu çalışma Castagne’nin sadece 1904 yılında yapılan seyahatini konu edindiği için bahsedilen çalışmadan yararlanılmamıştır. Castagne’nin Taşkent’e yaptığı ikinci seyahati XX. yüzyıl Taşkent’ini aydınlatabilecek bir kaynaktır. Bu bakımdan bahsi geçen bu eser üzerine ayrıntılı bir çalışmanın yapılması da alan için faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Kaynakları

ANF. (*Archives nationales de France*)

Cote: LH. 19800035/160/20547, 27 Aout 1925.

2-Kaynak ve Tetkik Eserler

“Kastane, İosif Antonoviç”, *Kazahstan Natsionalnaya Entsiklopediya*, Tom 3, Almatı 2005.

AKHMETOVA, Ulzhan, MUKTAR, Abilsseit, NURMANOVA, Ayaguz, “İstoriko-Etnografiçeskoe İssledovanie Kazahstana Zarubejnimi Uçenimi XIX-XX vv. (Na Primere Nauçnih İssledovaniy Frantsuza J. A. Kastane)”, *Bylye Gody*, 2016, Vol. 42, Is. 4, ss. 1305-1314.

BEKSAÇ, Engin, “Bîbî Hanım Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara 1992, ss. 125-126.

BEKSAÇ, Engin, “Şâh-ı Zinde”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 267-269.

DLUJNEVSKAYA, G. V., *Arheologiçeskie İssledovaniya v Tsentralnoy Azii i Sibiri v 1859-1959 Godah*, Sankt Peterburg, 2011.

GORSHENİNA, Svetlana, “Un précurseur de l'archéologie et de l'ethnologie françaises en Asie centrale: Joseph-Antoine Castagné (1875-1958) (information)”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 141e année, N. 1, 1997. ss. 255-272.

GORŞENİNA, S., “Stranny Arheolog Kastane”, *Zvezda Vostoka*, No. 3, 1996, ss. 146-159.

KARIEV, Aitmat, “Çarlık Rusya Şarkiyatçısı Nikolay Petroviç Ostroumov (1846–1930) ve İslam Hukuku Alanındaki Çalışmaları”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 2020, ss. 154-169.

KASTANE, I., “Otçet o Poezdke v Turkestan”, *Trudi Orenburgskoy Uçenoy Arhivnoy Komissii*, Vpusk 16, Orenburg 1906, ss. 176.201.

LUNİN, B. V., “Mihail Evgeneviç Masson (1897-1986)”, *Rossiyskaya Arheologiya*, 2/1999, ss. 207-210.

ÖZKAN, Murat, “Rus Emperyal Yayılmasının Bir Vasıtası Olarak: Orenburg Neplüyev Askerî Okulu”, *4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14 – 17 Şubat 2019 / Yalova) (UBAK) Bildiri Tam Metin Kitabı 3 Sosyal Bilimler*, ed. Behsat Karaca, Emel İslamoğlu, Esra Kirik, Ankara 2019, s. 65-82.

ÖZKAN, Murat, *Türkistan’ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

SADYKULY, Oraz Baktiyar, “Researches of Joseph Antoine Castagné Regarding the Burial Traditions of the Kazakh People”, *Stolitsa Nauki*, No: 6(23), İyon 2020, ss. 33-43.

ŞAMUKARAMOVA, F. Ş., “Vasilij Vyatkin i Samarkandskaya Starina”, *Problemi İstorii, Filologii, Kulturi*, 1, 2016, ss. 408–422.

UĞURLU, Kamil, “Şah-ı Zinde Dünyanın En Zarif Nekropolü”, *Erdem*, Cilt 14, Sayı 40, 2002, ss. 351-360.

ÜNAL, Fatih, “Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği”, *Bilig*, Sayı 45, 2008, ss. 103-130.

ZHİYENBAYEV, Yerlan, KOSHENOVA, Gulbanu, “Kazakistan, Kızılorda Bölgesinde Mezar ve Türbe Geleneği”, *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maddi Kültür*, Ankara 2019, ss. 477-487.

EKLER

Ek-1 Joseph Antoine Castagne'nin Legion d'Honneur nişanı aldığına dair arşiv belgesi

GRANDE CHANCELLERIE
DE LA
LÉGIION D'HONNEUR.

1er BUREAU.

PERSONNEL
DES MEMBRES
DE LA
LÉGIION D'HONNEUR
ET
DE LA RÉGIMENT MILITAIRE.

SERVICES ADMINISTRATIFS
ET TRAITEMENTS.

N° 126408

AVIS ESSENTIEL.

Le présent procès-verbal doit être renvoyé immédiatement au Grand Chancelier. L'inscription du titulaire sur les registres matricules ne devant avoir lieu qu'après l'accomplissement de la formalité de la réception.

7-285-1925. (18179)

PROCÈS-VERBAL
DE RÉCEPTION

D'UN *Chevalier* DE LA LÉGIION D'HONNEUR.

Le *quinze septembre* mil neuf cent vingt *sept*.

Nous, *C. Borin, ministre de l'Armée, chef du service des Archives au Ministère des Affaires Étrangères,*

Conformément à la délégation du Grand Chancelier, en date du *27 août 1921* et après avoir fait prendre les armes à *intio d'ivoire* avons fait placer devant le front de bataille M. *Castagne J. A.*

nommé *Chevalier* de la Légion d'honneur, à l'effet de le recevoir en cette qualité.

Nous lui avons ensuite remis ses insignes, en lui donnant l'accolade et en prononçant la formule de réception suivante :

« Au nom du Président de la République et en vertu des pouvoirs qui nous sont conférés, nous vous faisons *Chevalier* de la Légion d'honneur ».

Immédiatement après a été dressé le présent procès-verbal, pour être transmis à la Grande Chancellerie, après avoir été signé par le récipiendaire et par nous.

Fait à *Paris*, le jour, mois et an que dessus.

Le Récipiendaire, *J. Castagne*

Le Délégué, *C. Borin*

**BİR MODERN SEYYAH TİPOLOJİSİ: GEZGİN ARKEOLOG CASTAGNE'NİN
TRENLE TÜRKİSTAN SEYAHATI (1904)**

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 8, Temmuz/July 2022, ss. 803-826.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.05.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.07.2022

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

VAN’DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON’IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

 FATİH KARLIOĞLU*

 10.53718/gttad.1116997

ÖZ

Bu makale İngiliz siyasi duruşunun Osmanlı toprak bütünlüğüne karşı olumsuz yönde değiştiği ve İngiliz emperyalist kaygılarının hedefi haline geldiği bir dönemde Kraliyet Coğrafya Topluluğu (KCT) ile İngiliz devlet görevlileri arasındaki ilişkiyi I. Dünya Savaşı öncesi ihtilaller döneminde 1906-1908 yılları arasında Van Vilayetinde coğrafya meraklısı bir İngiliz kâşif, konsolos yardımcısı ve askeri konsolos olarak görev yapan ve birçok İngiliz devlet adamı gibi KCT ile sıkı bir bağı olduğu tespit edilen Yüzbaşı Bertram Dickson (d.1873-ö.1913) üzerinden tartışmaktadır. Coğrafyanın sömürü için pragmatik bir araç olarak görüldüğü yıllarda salt bilimsel coğrafi bilginin geliştirilmesi için 1830’larda kurulan KCT beslediği kolonyal coğrafyacılık geleneği nedeniyle Britanya emperyalizmine hizmet eden bir kurum olmuştur. Makale, İngiltere emperyalizminin İngiliz konsolos, konsolos yardımcıları, askerî ataşeler gibi farklı unvanlara sahip KCT üyelerinin görüşlerini nasıl etkilediğine veya her ikisinin de paradoksal olarak nasıl iç içe geçtiğini ele alırken, söz konusu yıllarda Osmanlı-İran sınırında hizmet eden Dickson’ın sınır bölgesinin fiziksel ve sosyal unsurlarını keşfederek benzer bir amaca hizmet ettiğini ortaya koymaktadır. Dickson’ın faaliyetlerinden yola çıkarak KCT’de kümelenen kolonyal coğrafya anlayışının Osmanlı-İran sınırında nasıl işlevselleştirilmeye çalışıldığına ışık tutulacaktır. 1907 yılında İran’ın egemenlik hakları yok sayılarak İran’ı Ruslar ile paylaşan İngilizler, Osmanlı-İran sınırı üzerine var olan statükoyu koruma peşine düşmüşlerdir. Ancak Osmanlı Devleti’nin sınırda yaşanan gelişmeler üzerine statüko dahilinde bulunan ihtilafli arazileri ele geçirmeye başlamasının ardında yatan sebepler ve Osmanlı Devleti’ne karşı Rusya ve İngiltere’nin başlatacağı olası bir askeri hareketin nasıl ilerleyeceği Dickson’ın en başta merak ettiği konular olmuştur. 1907 yılında İngiliz ve Rusların imzaladığı anlaşmanın faydalarına basmadan yürümeye çalışan Dickson’ın söylemlerinden Osmanlı Devleti’nin Rus-İngiliz nüfuz sahalarına müdahale etmeyen pasif bir aktör olarak kalmasını istedikleri ve güçsüz bir İran’ı destekledikleri anlaşılmaktadır. Bunu İngiliz çıkarlarına hizmet edecek önemli bir faktör olarak gören Dickson, düzen ve düzensizliği siyasallaştırdığı raporlarında düzen getirilmesi konusunda hemfikir görünmekte ancak bu düzenin Osmanlı tarafından kesinlikle getirilmeyeceğine inanmaktadır. Osmanlı-İran sınırında devlet, toplum ve aşiret ilişkilerini örneklemesi nedeniyle Dickson’ın söyledikleri I. Dünya Savaşı öncesinde bölgede nasıl bir oluşum yaratılmaya çalışıldığını göstermektedir. Türk-İslam aleyhtarlığının da işlendiği raporlarında Dickson’ın ifadeleri, Rus ve Ermeni fedailerinin organik bağlarını, silah alışverişlerini, istihbarat paylaşımlarını göstermesi, 1907 yılında kötü giden iklimden bahsetmesi iklim, isyan ve ekonomi ilişkilerini örneklemesi açısından da ayrıca önemlidir. Bu dönemde Osmanlı’nın doğu illerinde etnik ve ulusçu isyanların olduğunu öne sürenlere karşı Dickson’ın coğrafya ve iklime dayanarak yaptığı bazı analizler isyanların kökenlerinde geçim sıkıntısı ve hayat pahalılığı gibi başka sebeplerin de var olduğunu ortaya koymaktadır. Dickson, Osmanlı sınırında yaptığı keşiflerde sınıra özgü ihtilafı çerçevesinde imparatorluklar arası siyasi ve askeri rekabeti ile yerel unsurların çekişme dinamiklerini, yönetilebilirlik ve jeo-sosyolojik özelliklerini KCT’deki kolonyal coğrafyacı bakış açısı ile ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Kraliyet Coğrafya Topluluğu, Britanya Emperyalizmi, Y. B. Dickson, Osmanlı-İran Sınırı.

* Arş. Gör., Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: fatihkarlioglu@beykent.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2421-2556.

**VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM
DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ**

**COLONIAL CONTACTS OF A GEOGRAPHIC BRITISH VICE-CONSUL CAPTAIN
BERTRAM DICKSON AND HIS OBSERVATIONS ON THE OTTOMAN-IRANIAN
BORDERLANDS**

ABSTRACT

This article discusses the relationship between the Royal Geographical Society (RGS) and British government officials based on the reports of Captain Bertram Dickson, who served as a geography-savvy British explorer, vice-consul and military consul in the Van Province between 1906 and 1908 during the pre-World War I revolutions, and who, like many British statesmen, had a close bond with the RGS at a time when the British political stance changed negatively against the Ottoman territorial integrity and became the target of British imperialist concerns. Established in the 1830s for the development of purely scientific geographical knowledge, in the years when geography was seen as a pragmatic tool for colonialism, the RGS became an institution that served British imperialism due to the colonial geography tradition it nurtured. While the article discusses how British imperialism influenced the views of RGS members with different titles such as British consul, vice-consul, military attachés, or how both were paradoxically intertwined, it also reveals that Dickson, who served on the Ottoman-Iranian border in the mentioned years, served a similar purpose by exploring the physical and social elements of the border region. Based on Dickson's activities, it will shed light on how the colonial geography understanding clustered in RGS was tried to be functionalized on the Ottoman-Iranian border. The British, who shared Iran with the Russians in 1907 by ignoring Iran's sovereign rights, sought to preserve the status quo on the Ottoman-Iranian border. However, Dickson was initially curious about the reasons behind the Ottoman Empire's start to seize the disputed lands within the status quo after the developments on the border, and how a possible military operation to be initiated by Russia and England against the Ottoman Empire would progress. It is understood from the discourses of Dickson, who tried to walk without stepping on the fault lines of the agreement signed by the British and the Russians in 1907, that they wanted the Ottoman Empire to remain a passive actor that did not interfere with the Russian-British spheres of influence and that they supported a weak Iran. Seeing this as an important factor that would serve British interests, Dickson seems to agree with the introduction of order in his reports that he politicized order and disorder, but he believes that this order will certainly not be brought by the Ottomans. Dickson's statements, as he exemplifies the state, society and tribe relations on the Ottoman-Iranian border, show what kind of a formation was tried to be created in the region before the First World War. Dickson's statements in his reports, in which Turkish-Islamic hostility was also committed, showing the organic ties, arms exchanges, intelligence sharing of Russian and Armenian armed bands, and mentioning the bad climate in 1907 are also important in terms of exemplifying the climate, rebellion and economic relations. Some analyzes by Dickson, based on geography and climate, against those who claimed that there were ethnic and nationalist revolts in the eastern provinces of the Ottoman Empire in this period, reveal that there were other reasons such as lack of livelihood and high cost of living in the origins of the revolts. In his explorations on the Ottoman border, Dickson discussed the inter-imperial political and military rivalry within the framework of border-specific conflicts, and the conflict dynamics, manageability and geo-sociological characteristics of local elements from the perspective of the colonial geographer in RGS.

Keywords: Royal Geographical Society, British Imperialism, C. B. Dickson, Ottoman-Iranian Frontier.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ve İngiltere arasındaki siyasi ilişkilerin geçmişi Orta Çağ'a kadar gitse de ekonomik ve siyasi ilişkilerin başlangıcı olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısı kabul edilmektedir.¹ XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dostluğunu önemsemek zorunda kalan İngiltere hem kârlı bir ticaret yapmak hem de İspanya, Portekiz ve Fransa ile sömürgecilik rekabetinde bir müttefik elde etmek için Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. 1791 yılından 1878 yılına kadar Rus yayılcılığı karşısında siyasi ve askerî olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma çabası içerisinde olan İngiltere, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarını büyük ölçüde değiştirmiş ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından Rusya'nın Akdeniz'e inmesine karşı artık bizzat tedbir alması gerektiği için

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Önder Kocatürk, *Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 15; Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*, TTK, Ankara 1953, s. 10-11; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974; Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kıtay Yayınları, İstanbul 1969.

vazgeçmiştir.² Büyük Güçlerin (Fransa, İngiltere ve Rusya) Akdeniz ve Hindistan yolu üzerindeki siyasi ve ekonomik çıkarları Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yeniden şekillendirmiş ve Osmanlı Devleti'nin topraklarını imparatorluklar arası siyasi ve ekonomik rekabetin kesiştiği bir çatışma sahasına dönüştürmüştür.³ İngiltere, 1878 Berlin Sözleşmesi ile Ruslara karşı koruma bahanesiyle Kıbrıs'a yerleşmiş, 1882'de ise Mısır'ı işgal ederek Hindistan yolunu emniyet altına almaya çalışmıştır. Arap dünyasını himayesi altına alarak Osmanlı Devleti'ne karşı açık bir mücadeleye girişmiştir.⁴ İngiltere'nin Arap yarımadasına yönelik bu faaliyetleri Osmanlı-İngiliz ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve İngiltere'nin müttefiklik rolünü Almanya üstlenmiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü aleyhindeki faaliyetleri XX. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. VII. Edward 1901'den 1910'a ölümüne kadar, Birleşik Krallık, İrlanda, Britanya sömürgeleri ve Hindistan İmparatoru olarak hüküm sürmüş ve büyük bir savaş çıkacağını öngördüğünden Britanya ordusu ve donanmasını reformlar yoluyla geliştirmeye çalışarak olası büyük bir savaşa hazırlanmıştır.⁵ Bu konuda farklı görüşler olsa da tarihçiler bu dönemi "Büyük Savaş'ın tohumlanma evresi" olarak görmüştür.⁶ I. Dünya Savaşı arifesinde Almanya geniş ve stratejik açıdan çok değerli topraklar ve ticaret yollarını elinde bulunduran Osmanlı Devleti'ni İngiltere'nin ticari hegemonyasını kırmak için bir anahtar olarak görmüştür.⁷ İngiltere Osmanlı Devleti ile müttefiki Almanya'yı zayıflatmak ve Balkan coğrafyasından çıkartmak için Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin aleyhinde faaliyetler yürüterek Osmanlı Devleti'nin ittifak taleplerini reddetmiş ve I. Dünya Savaşı'nda İngiltere, Mısır, Mezopotamya ve Çanakkale cephelerinde Osmanlı Devleti'ne yönelik parçalama siyasetini gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁸ Osmanlı-İngiliz ikili ilişkilerinde yaşanan bu krizler Osmanlı coğrafyasında bulunan İngiliz elçilik ve konsolosluk çalışanlarının faaliyet alanlarını belirlemekle kalmamış aynı zamanda bu görevlilerin bilgi toplarken seçtikleri konuları da tayin etmiştir. 1850'lerden 1910'lara kadar çok yoğun ve değişken siyasi ve diplomatik ilişkilerin yaşandığı dünya sisteminde, devletler hem kendi iç ve dış siyasetlerini doğru tayin edebilmek hem de hedeflerindeki diğer devletlerin iç ve dış ilişkilerini çıkarları doğrultusunda şekillendirebilmek için yabancı devletlerde bulunan diplomatik temsilcilikleri ve uzantıları aracılığıyla bilgi toplama faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ayrıca İngiliz konsolosluklarında bölgesel ihtiyaca göre farklı niteliğe ve mesleki deneyimlere sahip konsolosluk çalışanları da istihdam edilmiş ve bu aktörler uzmanlık alanlarına göre merkeze bilgi akışı sağlamıştır. Sömürgeleştirilecek bölgeler hakkında erken bilgi edinme faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilebilecek bu girişimler daha çok karşı tarafın zayıf ve güçlü yanlarını tespit etmek ve bu doğrultuda politikalar üretmek amacı taşımıştır. Bu bilgi akışının bölgenin ulaşımına elverişli ya da elverişsiz arazilerine, geçiş güzergahlarına, bölgesel zenginliklerine, devletler ve yerel güç odakları arasında çıkan ihtilaflara, etnik ve dini kimliğe sahip toplulukların jeo-sosyolojik⁹ özelliklerine odaklandığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede İngiltere hükümeti politik ve toplumsal ilişkilerin keşfedilmesi için coğrafi kuruluşlarla bağlantısı olan askerî konsolosları dünyanın çeşitli yerlerinde ihtiyaç duyulan bölgelere göndermiştir.

İngiltere'de bu coğrafi kuruluşlardan en önemlisi 1830 yılında salt coğrafya bilgisini arttırmak için resmen kurulan KCT'dir.¹⁰ Bu toplulukla bağlantılı birçok İngiliz kâşif, asker, coğrafyacı ve konsolosluk mensubu aynı zamanda İngiliz sömürgelerinde de hizmet etmiştir. Bunlar yukarıda bahsedilen çerçevede İngiliz istihbarat ve bilgi toplama ağının birer parçası olarak hareket etmişler ve Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklarda pek de iyi niyetli olmayan yoğun bir bilgi toplama faaliyeti içerisinde bulunmuşlardır. 1907-1908 yılları arasında Y. B. Dickson coğrafyacı ve asker bir İngiliz konsolosluk görevlisi olarak Osmanlı Devleti'nin kritik zamanlarında Van ve çevresinde benzer faaliyetlerde bulunmuştur. Dickson'ın da ifade ettiği gibi, İngiltere XIX. yüzyılın son ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgeye çok sayıda seyyah göndermiştir. Bu seyyahlar elde ettikleri bilgileri hem merkezî hükümetlerine hem de KCT'ye aktarmışlar ve bölgeyle ilgili temel bilgilerin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Dickson'ın görevlendirilmesine kadar toplanan bu bilgiler o kadar fazladır ki, Dickson, gezileri sonucunda elde ettiği bütün bilgilerin ancak daha önceki çalışmaları tamamlayıcı nitelikte olabileceği kanısına

² Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri (1938-1939)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 33-34; Rıfıkı Salim Burçak, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu*, Aydınlık Matbaası, İstanbul 1946, s. 13.

³ Karakuş, *age*, s. 37.; Melike Sarıçioğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 19.

⁴ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 305.

⁵ Britannica, "Edward VII", *Encyclopedia Britannica*, Erişim Tarihi: 6 Mart 2022, <https://www.britannica.com/biography/Edward-VII>

⁶ John Buchan, *Memory Hold-The-Door*, Londra 1940, s. 137; David S. Katz, *İngilizlerin Gözünde Türkiye (1776-1923)*, çev. Nurettin Elhüseyni, YKY, İstanbul 2019, s. 184.

⁷ Kacatürk, *age*, s. 17.

⁸ Karakuş, *age*, s. 37.

⁹ Kavram için bkz. Jeremy R. Porter, Frank M. Howell, *Geographical Sociology: Theoretical Foundations and Methodological Applications in the Sociology of Location*, Springer, New York 2012, s. 1.; Matthias Gross, "Human Geography and Ecological Sociology: The Unfolding of a Human Ecology, 1890 to 1930 and Beyond." *Social Science History*, 28/4, 2004, s. 581.

¹⁰ "The History of the Society", *Royal Geographical Society*, <https://www.rgs.org/about/the-society/history-and-future/>, Erişim Tarihi: 6 Mart 2022.; KCT: ایف ار ج ی ن س ط ل س ن م ج ا

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

varmıştır.¹¹ Hiç şüphesiz Dickson'ın bu ifadesi İngiltere'nin Osmanlı'nın Doğu ve Güney Doğu Vilayetleri ile ilgili hedeflerinin köklü bir geçmişe sahip olduğunu da göstermektedir. Topluluk, memur-seyyahlar aracılığıyla Batılıların oryantalist bakış açılarının oluşmasına zemin hazırlarken aynı zamanda Britanya sömürgeciliğinin de bilgi edinme araçlarından biri olarak faaliyet göstermiştir.

Richard Schofield tarafından dört cilt halinde yayınlanan raporların son cildinde Dickson'ın Osmanlı-İran sınırı üzerine yazdığı raporlar bulunmaktadır.¹² Bu çalışmanın amacı Y. B. Dickson'ın Van'daki görevi sırasında Osmanlı-İran hududu üzerine yaptığı seyahatler ve araştırmaları içeren bu raporları Britanya emperyalizmi ve KCT bağlantılarına değinerek incelemektir. Dickson'ın bir kâşif ve coğrafyacı gözüyle bölgede seyahat ederken nelere dikkat ettiği ve araştırdığı, İngiliz İstanbul Büyükelçiliği'ne ve Londra'ya hangi konuları önemle aktardığı üzerinde durulacaktır. Dickson'ın kişisel bakış açısı ve yorumları üzerinden bilgileri aktarırken kullandığı yöntemler ve bölgesel meseleleri algılama biçimi tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca, Sultan II. Abdülhamid'in doğu siyasetinin İngiltere tarafından nasıl algılandığı ve İngiliz dış politikasında bu bölgenin önemi bir askerî konsolos gözünden tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Yüzbaşı Bertram Dickson'ın Diplomatik ve Askeri Kariyeri

21 Aralık 1873'te Edinburgh'ta doğan B. Dickson, Birleşik Krallık'ta yetenekli bir kâşif, asker ve havacı olarak tanınmaktaydı. İngiltere'de havacılığı askerî çalışmalarla ilişkilendiren ilk kişi olmuştu. Havacılıktan önce coğrafya alanında çalışmalar yapmaktaydı. Kraliyet Askerî Akademisi'nde eğitim gören Dickson, 1894 yılında Kraliyet Atlı Topçu Birliğine ikinci teğmen olarak girmişti. 3 yıl sonra kıdemli teğmen oldu ve 1900'de yüzbaşılığa terfi ettirildi.¹³ 1899-1900'de Orange River'ın güneyinde Cape Koloni'deki operasyonlarda ve 1900'de Cringe River Koloni'deki askerî operasyonlarda yer alarak Güney Afrika Savaşı'nda görev yaptı ve bu görevlerinin sonucunda Kraliçe tarafından bir madalya ile ödüllendirildi.¹⁴ Güney Afrika'daki hizmetinden sonra, Avustralya'yı ziyaret ettiğinde Galler Prensi Kral V. George'a özel yardımcı olarak görev yapan Atlı Topçu Birliği'nin komutanlığına getirildi.¹⁵

Doğu Afrika'da Britanya İmparatorluğu; Britanya Doğu Afrikası, Uganda ve Britanya Somalisi gibi çeşitli sömürgelere sahipti. Güney Afrika'daki görevinden hemen sonra Birleşik Krallık Doğu Afrika'sına giderek orada çeşitli görevlerde bulunan Dickson, Güney Afrika ve İngiliz Somaliland'daki¹⁶ askerlik hizmetinin yanı sıra, Doğu Afrika'daki tetkik çalışmalarında görevlendirilerek buralarda çok çeşitli tecrübeler kazandı.¹⁷ Jubaland'ta ve Kikuyu (Kenya)'nun doğu sınır bölgelerinde aktif olarak araştırmalar yaptı. Avustralya'dan dönüşünde Dickson, Deli Molla ile bir savaşa katılmak için Somali'ye gitti ve bir süre için Uganda'da bulundu. Tetkiklerini başarılı bir şekilde yürütmesi sayesinde İngiltere'ye geldiğinde hükümet onu Arjantin-Şili arasındaki tartışmalı sınır sorununun çözümü için oluşturulan komisyona hakem olarak atadı.¹⁸ Kraliyet Atlı Topçu Birliğinin temsilcisi olarak 1901'de Avustralya ve Yeni Zelanda'yı ziyaret ederek Avustralya'daki Commonwealth Parlamentosu'nun açılışında York Dükü'nün maiyetinde araştırmalarda bulundu.¹⁹ Daha sonra Koloni Ofisi'nde özel hizmet için görevlendirildi. İngiliz bir coğrafyacı ve KCT'nin başkanlarından biri olan Thomas H. Holdich'e (1843-1929) Arjantin-Şili sınır sorunlarıyla ilgili görevine *aide-de-camp*²⁰ olarak atandı.²¹ İngiliz tahkim kararıyla bağlantılı olarak And Dağları üzerinde bulunan Şili-Arjantin sınırını araştıran Thomas Holdich yönetimindeki her iki komisyonun da üyesiydi.²² İspanyolca diline hâkim olması sebebiyle bu görevdeki hizmeti büyük takdir topladı. Holdich'e verilen ödül için törene katıldıktan sonra Arjantin sınırını belirlemek ve

¹¹ Bertram Dickson, "Journeys in Kurdistan" *The Geographical Journal*, 35/4, Royal Geographical Society, 1910, s. 357.

¹² Richard Schofield, *The Iran-Iraq Border, 1840-1958: Ottoman Enchrachments Across Northern Border and Recurrence of Muhammadra Dispute: 1903-1911*, Vol. 4, Archive Editions, 1989.

¹³ "C. B. Dickson's Career", *Daily Gazette for Middlesbrough*, 03 October 1910, s. 3.

¹⁴ "Obituary: C. B. Dickson", *The Geographical Journal*, 42/5, 1913, s. 501; "C. B. Dickson", *Evening Mail*, 01 October 1913, s. 8; "British Pioneer Pilot Honoured Thirty Years After His Death", *Weekly Dispatch (London)*, 16 January 1944, s. 5; "C. Dickson's Career", *Daily Gazette for Middlesbrough*, 03 October 1910, s. 3.

¹⁵ "Death of C. B. Dickson: An Adventurous Career", *Essex Newsman*, 04 October 1913, s. 3.

¹⁶ Günümüzde Aden Körfezi'nde kuzeybatı Somali'de bulunan Doğu Afrika'daki eski bir İngiliz himayesidir. 1960 yılında İtalyan Somaliland ile birleşerek Somali'yi oluşturdu. 17. yüzyılda parçalanıncaya kadar Orta Çağ'da güçlü bir Arap sultanlığı bulunmaktaydı. 19. yüzyılın başlarında Somaliland Kıyıları İngiliz etkisi altına girdi. Somaliland'ın İngilizler tarafından resmî olarak kontrol edilmesi ancak 1884'te Mısır'dan alınmasıyla gerçekleşti.

¹⁷ "Latest News", *The Scotsman*, 14 December 1909, s. 7.

¹⁸ "An Adventurous Career", s. 3.

¹⁹ "British Pioneer Pilot", s. 5.

²⁰ Bir generalin, amiralin veya rutin konularda onun gizli sekreteri olarak hareket eden diğer yüksek rütbeli bir komutanın kişisel kadrosunda bulunan bir subay.

²¹ "Obituary: C. B. Dickson", s. 501.

²² "Latest News", s. 7.

sınır taşlarını dikmek için geri döndü.²³ Bu, dikkate değer bir beceri isteyen önemli bir çalışmaydı ve muazzam genişlikteki sınır konusunda verdiği kararlar her iki tarafça da kabul edildi.²⁴ Bu araştırmalardan elde ettiği verileri haritaya dönüştürerek birçok yeri tanımladı ve tasvir etti.²⁵ Benzer bir şekilde, Yüzbaşı Dickson kısa bir süre sonra İran'daki uluslararası sınırların belirlenmesinde de görevlendirildi.²⁶ Bir süre için Van'da Britanya Askerî Konsolosu olarak çalıştı.²⁷ 1908'de Türkiye'nin doğusunda büyük ölçüde Ermeni ve Kürtlerin yaşadığı bir bölge olan Van'da İngiltere askerî ataşesi ve konsolos yardımcısı olarak görev yaptı. Bu görev sırasında bölgede yaptığı çok sayıda seyahatlerini KCT'de düzenlenen bir toplantıda Aralık 1909'da sundu ve bunları 1910 yılında KCT'nin coğrafya dergisinde makale olarak yayınladı.²⁸ 1908'in sonlarında ve 1909'un başlarında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther'e Türkiye'nin doğusundaki Ermenilerin ve Ermeni muhaliflerinin Ruslar tarafından geniş çapta silahlandırıldıklarını içeren raporlar yazdı.²⁹ Dickson, Van'dan sonra kendini havacılığa adanmıştı.³⁰ Eylül 1913'te çıkan gazetelerde Yüzbaşı Bertram Dickson'ın Lochrosque Castle'da öldüğü haberleri duyurulmakta ve bu haberlerde kendisinden Britanya Ordusunda havacılığın öncüsü olarak bahsedilmektedir. İngiliz Ordusunun ilk uzman havacısı olan Dickson, Güney Afrika, Avustralya ve Güney Amerika'da İngiltere'ye hizmet ettikten sonra hem doğduğu hem de eğitimini tamamladığı yer olan "anavatanı" İskoçya'da arkadaşları Arthur Bignold'un evinde 40 yaşında öldü.³¹

2. Sömürgecilik İçin Coğrafyanın İşlevselleştirilmesi ve Kraliyet Coğrafya Topluluğu

Dünyanın büyük bir bölümünde koloni faaliyetleri yürütmüş İngiltere gibi devletler bu sömürgecilik faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayabilmek için önemli bir iletişim ve bilgi toplama ağına ihtiyaç duymuşlardır. Bu çerçevede konsolosluklar ve devlete bağlı hareket eden dernek benzeri çeşitli topluluklar bu ağın bir parçası olarak hareket etmişlerdir. İngilizler, benzer bir yapılanmayı Osmanlı ve İran topraklarında da kurmuşlardır. Kaçar Hanedanlığı yönetimindeki İran'da konsolosluk ve diğer memurlar İngiliz emperyalizminin kilit ajanları olmuşlardır.³² Bu nedenle konsolosluklar diğer devletler hakkında ihtiyaç duyulan bilgiyi sağlayan en önemli kurum olarak ön plana çıkmaktadır. Konsolosluklar aracılığı ile elde edilen bilgilerden devlet aleyhinde oluşturulabilecek herhangi bir ittifak veya düşmanlık erkenden tespit edilebilir ve devletler de buna göre pozisyon alabilirdi. Konsolosların Osmanlı Devleti ve tebaası hakkında topladıkları bilgiler o kadar detaylı ve fazlaydı ki Osmanlı vilayetlerindeki mahallî tarih ile ilgili birçok konu konsolosluk raporlarından takip edilebilmektedir.³³

Dünya hâkimiyet teorileri çerçevesinde Osmanlı Devleti ve Türk-İslam jeopolitiğinin XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar çeşitli sömürge imparatorlukları oluşturan devletler (İngiltere, Fransa, Hollanda, Portekiz) için ne ifade ettiği irdelendiği takdirde görülecektir ki dünya hakimiyetinin bütün yolları Osmanlı Devleti'nin üç kıtada hâkim olduğu topraklar ve karasularından geçmekteydi. Nitekim siyasi nedenlerin yanında, I. Dünya Savaşı'nın önemli nedenlerinden biri de sanayileşmiş devletlerin hammadde kaynaklarını ele geçirme ve yeni pazarlar elde etme isteğidir.³⁴ Özellikle binlerce yıldır varlığı bilinen petrolün XIX. yüzyılın ortalarından itibaren işlenerek yeni bir enerji kaynağı işlevi kazanması ve XX. yüzyılın başından itibaren İngiliz donanmasında petrolün yakıt olarak kullanılması önemli petrol rezervlerine sahip olan Osmanlı Devleti ve İran topraklarını anavatanında petrol bulunmayan sömürgeci devletlerin hedefi haline getirmiştir.³⁵

1900 yılında William Knox D'arcy adlı Avusturalya kökenli bir İngiliz maden yatırımcısı Musul vilayetinin İran tarafında (Mescidi Süleyman) önemli petrol yataklarının olduğunu fark etmiştir. 1901 yılında D'arcy İngiliz-İran Petrol Şirketi (APOC) daha sonra BP adını alacak bir şirket kurulmasına vesile olmuş ve İran Şahı Muzaffer Şah'tan 60 yıllığına petrol arama-çıkarma imtiyazı elde etmiştir. Ancak İngiltere'nin bu

²³ "British Pioneer Pilot", s. 5; "C. B. Dickson's Career", s. 3.

²⁴ "An Adventurous Career", s. 3.

²⁵ "Obituary: C. B. Dickson", s. 501.

²⁶ "An Adventurous Career", s. 3.

²⁷ "C. B. Dickson's Career", s. 3.

²⁸ Dickson, *agm*, s. 357-378.

²⁹ "Obituary: B. Dickson", s. 501; "British Pioneer Pilot", s. 5; "B. Dickson", *Evening Mail*, 01 October 1913, s. 8.

³⁰ "C. B. Dickson", s. 8; "C. B. Dickson's Career", s. 3.

³¹ "Funeral of C. B. Dickson", *Aberdeen Press and Journal*, 03 October 1913, s. 7; "An Adventurous Career", s. 3.

³² H. Lyman Stebbins, *British Imperialism in Qajar Iran: Consuls, Agents and Influence in the Middle East*, I. B. Tauris, London 2016, s. 2.

³³ Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 179; Tayyip Gökbilgin, "Konsolos", *İA*, C. 6. İstanbul: Meb, 1995, s. 836-840.

³⁴ Halford Mackinder'in Kara hakimiyeti teorisi, Nicholas J. Spykman'ın Kenar kuşak hakimiyeti teorisi, Alfred Thayer Mahan'ın Deniz hakimiyeti teorisi. Detaylı bilgi için bkz: Ali Karaca, "Yolculuk Kitabı'nın Düşündükleri Hakkında Birkaç Söz", William Nesbitt Chambers, *Yolculuk: İmparatorluk Türkiye'sinden Bölük Pörçük Hatıralar*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 175-181.

³⁵ Fred Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 270; N. A. Krylov, A. A. Bokserman, E. R. Stavrovsky, *The Oil Industry of the Former Soviet Union*, CRC Press, 2019, s. 187; Marius S. Vassiliou, *Historical Dictionary of the Petroleum Industry*, Scarecrow Press, Maryland 2009, s. 700.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

faaliyetleri İran üzerinden Basra Körfezi'ne inme siyaseti güden Çarlık Rusyası'nın dikkatini çekmiş ve Rusya 1901'de İngilizlerin İran'da petrol çıkarma niyetinde olduklarını bölgede bulunan konsoloslukları vasıtasıyla öğrenmiştir. Buna karşılık İngilizler Rusya'yı kıskırtmak istemediğinden petrol arama ekibini İran'ın kuzey bölgeleri yerine güneyinde bulunan Huzistan bölgesine (Mescidi Süleyman) yönlendirmişlerdir. Nihayetinde 1908 yılında APOC tarafından İran'da bulunan petrol 1909 yılında İngiltere'ye gönderilmeye başlanmış ve İran petrolünü kraliyet petrolü haline getirmek için girişimler de başlatılmıştır. Bu doğrultuda İngiltere çeşitli etnik ve siyasi entrikalarla petrol bölgesine ayrı bir statü kazandırarak petrol çıkan bölgeyi İran'dan koparmaya çalışmıştır. Petrol bölgesini artık İran'ın bir parçası olarak görmeyen İngiltere, petrolün denetimi ve bekçiliğini de o bölgede yaşayan Lur etnik grubuna bağlı Bahtiyari aşiretine bıraktığını ilan etmiştir. Bu aşiretin diğerlerinden farklı bir kimliğe sahip olması özellikle seçilmiş ve İngiltere petrol bölgesinde kendi çıkarlarına hizmet edecek bir aşiretle iş yapmayı tercih etmiştir.³⁶

İngiliz Amiral Fisher tarafından 1904 yılından itibaren uygulamaya konulan “donanma için petrol planı” yeni kurulan İngiliz petrol şirketleriyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. I. Dünya Savaşından 10 yıl önce düşünülen petrolü İngiliz donanmasında yakıt olarak kullanma planları çerçevesinde petrol ile ilgili imparatorluklar arası büyük bir rekabet başlamış ve İngiltere bu petrolü deniz aşırı sömürgelerinden ya da sömürgeleştirilecek yeni bölgelerden temin edebileceğini düşünmüştür. Osmanlı Devleti'nin Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin olduğu Mezopotamya, İngiltere donanmasının ve petrol şirketlerinin iç içe geçen siyasetlerinin hedefi haline gelmiştir.³⁷ İngiltere'nin temel amacı, Rusya'nın Osmanlı boğazları ve İran Körfezi'ndeki hedeflerini kontrol altında tutmak, Osmanlı ve İran topraklarında etkili olan Almanlara karşı Rusları kullanmak, onların Almanlarla birlikte hareket etmesini ve Rusların petrol bölgelerine ve Hindistan yoluna çıkmasını engellemektir. Bunun için Rusya'yı sürekli yakınında tutma politikası izlemektedir. Bir taraftan da Rusya'yı zayıflatacak her türlü girişimde yer almaktaydı. Hatta bu doğrultuda Rus-Japon savaşında Japonları destekledi. Yine de İngiltere-Rusya arasında İran topraklarını üç nüfuz bölgesine ayıran bir anlaşma imzalandı.³⁸ Ayrıca, Bağdat demiryolu Basra Körfezine ulaşmadan önce İngiltere, Osmanlı-İran sınır kesimini tamamlamak istiyordu. Bu dönemde İngilizlerin amaçlarından biri de Osmanlı kabul etmese de Osmanlı-İran sınır komisyonuna bir şekilde resmi arabulucu olarak katılma ve komisyonun işleyişini yönlendirmektir. Çünkü komisyondan çıkacak olumsuz bir durum Mezopotamya petrol sahalarında İngiliz çıkarlarına ve İngiliz imtiyaz sahiplerine büyük zarar verecektir.³⁹ KCT üyesi İngiliz asker ve diplomatların ve KCT ile sıkı bir bağı olan Dickson'ın elde ettiği bilgiler aynı dönemde yaşanan siyasi ve iktisadi olaylar çerçevesinde değerlendirilirse İngilizlerin Van ve çevresinde Mezopotamya'ya kadar inen bir coğrafyada faaliyetlerinin amacı daha açık bir şekilde irdelenebilecektir.

Kraliyet Coğrafya Topluluğu hem Britanya hem de temasta olduğu diğer devletlerin tarihi ile yakından irtibatlı çeşitli tarihsel süreçlerin bir parçası olarak XX. yüzyılın başındaki yapısına ve kapasitesine kavuşmuştur. Ancak topluluğun başlangıç tarihi İngiliz coğrafyacılığının temellerinin atıldığı XVI. yüzyıla ve bu yüzyılda gerçekleştirilen keşiflere kadar götürülebilmektedir. İngiliz coğrafyacılığının kurucuları aynı zamanda Coğrafya Topluluğu'nun (Geographical Society) da temellerini atmıştır. Topluluğun amacı seyahatlerden elde edilen ilginç ve faydalı coğrafi keşifleri ve gerçekleri kitap, harita ve çizelgeler oluşturarak yayınlamak, kâşiflere yardım etmek, onları yönlendirmek ve diğer coğrafyacılarla ilişkileri geliştirmek olarak ifade edilmiştir. İlk yıllarında derneğin tarihi çoğunlukla Afrika, Hint alt kıtası, kutup bölgeleri ve Orta Asya'daki sömürge keşifleriyle yakından ilişkilidir. Ayrıca coğrafya eğitimine büyük önem veren Topluluk, XX. yüzyılın başında okul müfredatlarına coğrafyanın dâhil edilmesinde ve üniversitelere coğrafyanın bir disiplin olarak girmesinde büyük katkıda bulunmuştur.⁴⁰ Emperyalizm çağında coğrafya derneklerinin kuruluşuna paralel olarak coğrafya dergilerinin sayıları hızla artmış ve yaygınlaşmıştır. Dergilerin 48'i Fransızca, 42'si Almanca ve 15'i de İngilizce dillerindedir. Bunların en eskisi 1830'da yayına başlamış olan KCT'nin *Geographical Journal*'ı olmasına rağmen bu derginin düzenli olarak yayınlanması 1893'ten itibaren gerçekleşmiştir.⁴¹ Bu tarihe kadar İngiltere'de modern akademik coğrafya iki dönemde gelişim yolu bulmuştur. İlk dönem KCT liderliğinde 1887'de Oxford'da ve

³⁶ Selim Atalay, *Hedefteki Osmanlı: 100 Yıllık Komplo*, Turkuvaz, İstanbul 2020, s. 23-28.

³⁷ Atalay, *age*, s. 32.

³⁸ Yılmaz Karadeniz, “1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi”, *Route Educational and Social Science Journal*, 4/2, 2017, s. 225-226.

³⁹ FO 416/31-34&FO 371/503, [30813], No. 378, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, İstanbul, 15 Eylül 1907, *Schofield IV*, s. 164.

⁴⁰ “History of the Society”, *Royal Geographical Society*, <https://www.rgs.org/about/the-society/history-and-future/>, Erişim Tarihi: 6 Mart 2022.

⁴¹ Nezmiye Özgüç, Erol Tümertekin, *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000, s. 133.

1888'de Cambridge'de başlatılan konferanslara dayandırılır. İkinci dönem ise 1918'de I. Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla başlar. 1888'den 1918'e kadar olan bu dönemde coğrafya 14 üniversitede okutulur hale gelmiştir.⁴²

İngiltere, kendi halkını denizcilik ve bilinmeyen ülkelerin keşfi için teşvik etmeye başlar başlamaz, bu keşiflerin kayıtlarının tutulması, korunması ve sonuçlarının kullanılması ile birlikte kâşifleri karada ve denizde yönlendirme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Topluluğun tarihi Portekizli ve İspanyolları taklit etmeye çalışan İngiliz coğrafyacıların keşif alanındaki çabalarıyla başlar. XVI. yüzyılda Richard Eden İngiliz coğrafyacılığının kurucusu sayılmaktadır. Coğrafi kayıtları ilk toplayan ve kâşif ve seyyahlara eğitim araçları sağlayan kişi olmakla birlikte farklı dillerde yazılan coğrafi eserleri çeviriler yaparak disipline kazandırmıştır. Ardından 1616 yılında ölen Richard Hakluyt, Eden'in kaldığı yerden çalışmaları devam ettirmiştir. Elizabeth dönemi Coğrafya Derneği Başkanı olarak Hakluyt keşif seferlerine, seyahatlere ve İngiliz donanmasının görkemiyle bağlantılı her şeye derin ilgi duyuyor ve sürekli bilgi topluyordu. Önceden hatalı görülen harita, küreler ve diğer araçları yenileyerek okullarda kullanılmasını sağladı ve İngilizlerin deniz ve karadan dünyanın en uzak köşelerine yaptıkları seferleri anlatan eserler kaleme aldı. Eden'den farklı olarak Hakluyt, Elizabeth döneminde coğrafi araştırmalara artan ilgi ve meraktan önemli ölçüde faydalanmıştı. Daha sonra Samuel Purchas (ö. 1626) görevi devraldı. Hakluyt'ın çok sayıda el yazması Purchas'ın eline geçti. Ancak onun ölümü ile Kraliyet Topluluğu'nun kuruluşu arasında geçen kırk yıl Kraliçe'nin günlerindeki gibi gelişme ortamı bulamayan coğrafya için sıkıntılı zamanlardı.⁴³

İngiltere'de bir bilim topluluğu kurma fikri Protektora döneminde ilerledi ve kısmen geliştirildi. 1665 yılında ise doğal bilginin geliştirilmesi için Kraliyet Topluluğu kuruldu. 1665'ten 1848'e kadar Kraliyet Topluluğu eliyle basılan 5336 makaleden toplamda sadece 77'si, %1'in altında bir kısmı, coğrafya ve topografyaya ayrılmıştı. Kraliyet Topluluğu coğrafyadan ziyade diğer bilim dallarının ilerlemesi ile çok daha fazla meşgul oluyordu. Eden ve Hakluyt'un 30 yılda yaptığından daha fazlasını Kraliyet Topluluğu yüzyılda yapamadı. Ancak yine de İngiliz coğrafyacıları Kraliyet Topluluğuna çok şey borçludur. İngiliz hükümeti topluluğun giderleri için yardımlarda bulunmaktaydı. Hindistan'da İngiliz sömürge imparatorluğunun kurulması araştırmaya duyulan ihtiyacı arttırırken aynı zamanda coğrafi bilginin ilerlemesine de yol açmıştır. Her ikisi de Elizabeth dönemi tipolojisinde coğrafyacılar olan James Rennell (1741-1830) ve Alexander Dalrymple (1737-1808) Hindistan'da araştırmalarda bulunarak Hindistan ve çevresinde yeni keşiflere ve haritacılık faaliyetlerinde bulundular. Kraliyet topluluğu bilimsel coğrafyanın ilerletilmesi ve gözlem yöntemlerinin geliştirilmesi amacıyla tüm araştırma ve keşif faaliyetlerini desteklemiş ve önemli bulunan keşif seferlerinin raporlarını İngiliz hükümetine sunmuştur. Bütün bu süreçte Kraliyet Topluluğu, yayıncılar ve haritacılar İngiltere'de gerekli işleri yürütüp kâşifler de sahada aktif olarak çalışırken coğrafya işlerini ilerletecek ve rehberlik edecek merkezi bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Önemli bir gezgin ve coğrafyacı olan Joesph Banks Kraliyet Topluluğu'nun 1778'de seçilen ilk başkanıydı. İngiliz hükümetinin çeşitli meselelerde sürekli danıştığı önemli bir araştırmacı olan Banks coğrafi keşifleri teşvik etmek amacıyla ayrı bir topluluğun kurulmasında öncü rol oynadı. 1788'de önemli coğrafyacılarından oluşan bir grup arkadaş Asya ve Amerika'nın büyük bir bölümünün ve Afrika'nın neredeyse tamamının bilinmediğine kanaat getirerek öncelikle Afrika'nın iç kesimlerinde keşifleri teşvik etmek için bir coğrafya topluluğu olan Afrika Topluluğu'nu kurdular.⁴⁴

Afrika Topluluğu için ilk seçilen kişi Ledyard oldu. Rusya içlerine başarısız bir keşif girişiminin ardından Fas'ta konsolos yardımcılığı yapan Lucas ise Afrika Topluluğu'nun ikinci temsilcisi oldu. Lucas, Fizan'a başarılı bir yolculuk gerçekleştirdi, 1789'da Trablus'a gitti ve Mesurata'ya ulaştı. Mezurata'da Fezzan ve güneydeki ülkelerle ilgili çok sayıda bilgi topladı ve topluluğa gönderdi. 1790'da Binbaşı Rennell, bu raporları ve mevcut materyalleri kullanarak bir Afrika haritası derledi. Bir sonraki kâşif Gambiya yoluyla Nijer'e ulaşmaya çalışan Binbaşı Houghton'du, ancak yolda öldü. Daha sonra Mungo Park aynı görevle 1795'te Gambiya'ya gönderildi ve Nijer keşfedildi. İyi eğitilmiş bir Alman olan Horneman, 1798'de çölü geçerek Fizan'a girmesi emriyle Kahire'ye gönderildi. Horneman, Jüpiter Ammon tapınağını ziyaret ederek Sina'ya bir yolculuk yaptı, oradan Marzuk'a gitti ve Ağustos 1799'da Libya'ya ulaştı. Oradan, çöl ve Fezzan krallığı hakkında, Binbaşı Rennell'in coğrafi çizimleri için kullandığı bazı bilgiler gönderdi. Diğer bir coğrafyacı, Joseph Banks, coğrafya alanındaki çabalarını Afrika Kıtası ile sınırlamadı. Avustralya'daki Botany Körfezi'nde bir koloni kurma emrini aldı. Manning ise Doğu Hindistan Şirketi'nin yardımını ve desteğini de Banks'ın sayesinde elde etti, bu destek olmadan Tibet'in başkentine asla ulaşamayacaktı. 1820 yılında Banks'ın ölümü ile KCT'nin kuruluşu arasındaki on yıllık zaman diliminde, olayların gidişatı böyle bir kurumu bir zorunluluk haline getirdi.

⁴² Henry C. Darby, 1983a. "Academic Geography in Britain: 1918-1946", *Transactions of the Institute of British Geographers*, N.S.8, s. 14-26.; Henry C. Darby, 1983b. "Historical Geography in Britain: 1920-1980", *Transactions of the Institute of British Geographers*, N.S.8, s. 421-428; Özgüç, Tümertekin, *age*, s. 154.

⁴³ Clements R. Markham, *The Fifty Years' Work of the Royal Geographical Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1881, s. 3-5.

⁴⁴ Markham, *age*, s. 7-12.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

Büyük Britanya'da ve Britanya Hindistanı'nda trigonometrik araştırmaların başlaması, Kraliyet Donanması'nda ile Bombay Deniz Kuvvetleri'ndeki topografların faaliyetleri harita ve alet yapımcılarının çalışmalarına büyük bir ivme kazandırdı. Coğrafya Topluluğu'nun öncülerinden biri ve Raleigh Gezginler Kulübü'nün kurucusu olan Kaptan Arthur de Capell Broke (1791-1858), asker kökenli bir seyyahı. Broke, yalnızca gezginlerden oluşan bir yemek topluluğu oluşturma fikrini ortaya attı ve fikre göre dünya, kulübün üye sayısına karşılık gelen çok sayıda bölüme ayrılacak ve her bölüm en az bir üye tarafından temsil edilerek kulüp neredeyse dünyanın her yerini ziyaret etmiş olacaktı. Broke'un arkadaşı Albay William Martin Leake (1777-1860) 1794 yılında İngiliz Topçu Birliğine katıldı ve Napolyon'un Mısır Seferi sırasında Türkleri yönlendirmekle görevlendirildi. 1800'e kadar İstanbul'da kaldıktan sonra, resmi bir unvanla Anadolu, Filistin ve Mısır'ı dolaştı ve elde ettiği verileri bir rapora dönüştürdü. Kendini coğrafya ve hidrografi çalışmalarına adan Kaptan Mangles (-1867) 1800'de donanmaya girdi, Batı Hint Adaları'nda Kaptan Ross Donnelly emrinde Narcissus'ta ve Viyana Kongresine kadar hizmet etti. Daha sonra arkadaşı Kaptan Irby ile Osmanlı Doğusuna gitti. Bu gezilerden elde edilen veriler *Mısır, Nubia, Suriye ve Küçük Asya'da Seyahatler* başlığı altında 1844'te yayınlandı. Arthur Broke ve komitesi 1826'daki çalışmalarını sayesinde 1827'de Kulübün üyelerinin listelenmesi neredeyse tamamlanmıştı. Üyelerin arasında coğrafyanın ilerlemesi için daha organize bir kurumun gerekli olduğu duygusunu taşıyan general, amiral, albay, teğmen, kaptan, vikont, şövalye, seyyah daha sonra profesörlerin de dâhil olduğu çok çeşitli unvanlardan coğrafya meraklısı ve asker kökenli kişiler bulunmaktaydı. Coğrafya Topluluğu'nun kurulmasından sonra, Raleigh Kulübü gelişmeye devam etti, üyeliğin tamamlandığı ve yeni kurullarla Coğrafya Kulübü haline geldiği 1854 yılına kadar Topluluk'la daha yakından bağlantılı hale geldi. Bu yemek kulübünün sonraki tarihi, böylece Topluluk tarihinin bir parçası haline geldi. Ancak tek amacı coğrafya bilim dalını teşvik etmek ve yaymak olan bir Topluluğa hâlâ ihtiyacın olduğu düşünülmekteydi.⁴⁵

Londra Coğrafya Topluluğu adı altında bir topluluk kuruldu. Bir bilim dalı olarak coğrafya için büyük bir ilginin olduğunu ve bilimin sunduğu avantajların genel olarak insanlık için birinci derecede önem arz ettiği ve sayısız ve geniş sömürgeleri olan Büyük Britanya gibi bir denizci ulusun refahı için çok önemli olduğu ve yerkürenin fiziksel ve politik ilişkilerinin faydasından yararlanılması gerektiği, Büyük Britanya'da geniş bir coğrafi bilgi birikimi olmasına rağmen, ya genel olarak erişilemeyen büyük kitaplarda ya da kamu dairelerinin bürolarında ya da özel kişilerin mülkiyetinde, neredeyse halka açık olmayacak şekilde çok dağınık halde bulunduğu şeklindeki görüşler topluluk tarafından kabul edildi. Topluluk, hem ordu hem de donanma subayları ile iş birliği içerisinde bulunarak onlardan destek aldı ve hidrografik bilgiye erişim topluluğun temel amaçlarından biri oldu. 460 asil üyeden oluşan listede Kral dışında 43 deniz subayı, orduda 50 subay ve 10 din adamı, botanikçiler, jeologlar, mühendisler, topograf, haritacılar, hidrograf, deniz topografları, alet ustaları, siyasi partilerin önde gelen devlet adamları ve bir düzine İngiliz parlamento üyesi yer aldı.⁴⁶

Yeni Topluluk, faaliyetlerine en uygun himaye şartları altında başladı. Kral IV. William⁴⁷ Topluluğun sadece Patronu olmakla kalmadı, aynı zamanda yeni keşiflerin teşviki ve tanıtımı için yıllık bağışlarda bulundu. İngiliz Kralı, topluluğun isminin *Kraliyet Coğrafya Topluluğu* olmasına karar verdi. 1859'da Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na bir Kuruluş Tüzüğü'nün verilmesi ile Topluluk siyasi ve kurumsal bir organ haline dönüşerek resmi olarak tanındı.⁴⁸ Daha sonra Afrika Topluluğu ile Coğrafya Topluluğu birleştirildi. 1830'dan 1833'e kadar Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun ilk başkanı daha sonra Kolonilerden Sorumlu Devlet Bakanı olan Vikont Goderich'ti. Daha sonra, Yarımada Savaşı sırasında Levazım Dairesi Başkanlığı yapmış ve 1828'den 1830'a kadar da Kolonilerden Sorumlu Devlet Bakanı olarak görev yapmış olan George Murray topluluğa 1833'ten 1835'e kadar başkanlık yaptı. Topluluğun kuruluşunda, Yüzbaşı Maconochie Sekreter oldu ve 1836'ya kadar bu görevi sürdürdü ve Tazmanya'ya atanmayı kabul ederek buradaki koloninin sekreterliğini yaptı. Arkadaşı George Cecil Renouard, İstanbul Büyükelçiliği'nin ve daha sonra İzmir'deki İngiliz Fabrikası'nın Papazıydı ve 1814'te Cambridge'e döndüğünde Arapça profesörü seçildi. 1835'ten 1837 yılına kadar John Barrow (-1849) üçüncü başkan, William Richard Hamilton, 1837'den 1839'a kadar dördüncü başkanı. Hamilton, 1799'da İstanbul'a gittiğinde Lord Elgin'in özel sekreteri olarak diplomatik hizmetine girdi ve 1801'de Fransızların tahliyesi üzerine barış şartlarını görüşmek üzere Mısır'a gönderildi.⁴⁹ Hamilton'dan sonra jeoloji ve mineralojide uzmanlaşan George Bellas Greenough Topluluğa 1839'dan 1841'e kadar başkanlık yaptı. Virginia'nın sömürgeleştirilmesinde çok etkili olan Kaptan John Smith'in soyundan gelen ve 1849'dan 1851'e kadar Başkan olan amiral W. H. Smyth, topluluğun refahını geri kazandıran kişi oldu. Amiral Smyth'in yerine 1846'da şövalye ilan edilen ve 1851'den 1853'e kadar Başkan olan Roderick Murchison geçti. Coğrafya Derneği ve Kulübün

⁴⁵ Markham, *age*, s. 12-18.

⁴⁶ Markham, *age*, s. 19-25.

⁴⁷ 1830-1837 arasında Birleşik Krallık ve Hannover Kralı ve Kraliçe Victoria'nın amcasıdır. 1819-1901 yılları arasında Birleşik Krallığı yöneten Kraliçe Victoria, RGS'in kuruluş tüzüğünü 1859 yılında tasdik etmiştir.

⁴⁸ "History of the Society", *Royal Geographical Society*, <https://www.rgs.org/about/the-society/history-and-future/>. Erişim Tarihi: 6 Mart 2022; Markham, *age*, s. 51.

⁴⁹ Markham, *age*, s. 33-36.

Başkanı olarak Roderick Murchison'ın yerine Henry Rawlinson geldi. 1871'den itibaren her zaman Topluluğun Başkanı, Coğrafya Kulübü'nün de başkanı oldu. Henry Rawlinson 1827'den 1833'e kadar Bombay ordusunda görev yaptı. 1839'a kadar İran'da aktif olarak çalıştı ve Luristan, Huzistan ve Azerbaycan eyaletlerini ve Dicle havzasını Orta İran'ın yüksek ovalarından ayıran dağ sıralarını araştırdı. Henry Bartle Frere, 1873'te Henry Rawlinson'ın yerine başkan olarak geçti. Rawlinson'ın 1876'da ikinci görev süresinin sonunda yerine 1844'ten 1871'e kadar Çin ve Japonya'da çeşitli diplomatik görevlerde bulunan Rutherford Alcock 1876'dan 1878'e kadar görev yaptı. Bir İngiliz devlet adamı ve coğrafyacısı olan Dufferin 1878'de başkan oldu ancak Rusya'ya büyükelçi olarak atanması neticesinde yerine Hindistan Naipliği de yapmış Northbrook geçti. Northbrook'un Amiral Birinci Lord unvanına kavuşması istifasını gerektirdi ve yerine 1880 yılında başkanlığa Lord Aberdare geçti.⁵⁰

Görüldüğü gibi, KCT'nin üyeleri ve takipçileri yüksek toplumsal sınıflardan kişiler ve çok sayıda askerden oluşmaktaydı. Topluluk başkanlarının daha çok askerlerden seçilmesi, Fransa'da olduğu gibi, Britanya İmparatorluğu'nda da coğrafya ile sömürgecilik siyaseti arasında sıkı bağların kurulmuş olmasından kaynaklanmaktaydı. KCT'nin desteklediği projelerden de görüleceği gibi, Victoria dönemi coğrafyasının Britanya'nın denizası yayılmacı siyasetiyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹ Hatta, XIX. yüzyılın ilk yarısında KCT'nin diplomat ve asker başkanlarından W. R. Hamilton (1805-1867) coğrafyanın amacını şu şekilde tanımlamaktaydı: *Coğrafya, tüm savaş uygulamalarının ve tüm barış görüşmelerinin ana kaynağıdır ve bir ulusun yeryüzünün fiziksel biçimine ve etrafını çevreleyen sulara uygun olarak genişleyebilme hedefleriyle orantılı bir şekilde, ticaretini yaymak, medenileştirme gücünü yerkürenin daha önce bilinmeyen kısımlarına doğru genişletmek ve insanlığın kaderini yönlendirmek ve yönetmekte pay taşımak için sahip olacağı fırsatlar ve taşıyacağı sorumluluklar da durmadan artacaktır.*⁵²

KCT'nin başkanlarından Roderick Murchison (1792-1871), sömürgeciliğe hizmet edecek her çalışmayı ve keşif gezisini destekleyerek topluluğu kendi bilimsel-sömürgeci anlayışına göre yönetmiştir. KCT'nin daha az bilinen başkanlarından biri olan Henry Bartle Frere (1815-1884) ise Hindistan'da Dekkan ve Sind kesimlerinde askerî görevliken yaptığı çalışmalarla ilk coğrafi araştırmalarını KCT'ye sunmuştur. Kişisel coğrafya anlayışıyla sömürgeci siyasetin yerine getirilmesi amacı arasında sıkı bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Topluluk ayrıca Kuzey Kutbu, Afrika, Kuzey Amerika, Orta Asya ve Avustralya'nın bilinmesi için keşif gezilerini destekledi. Keşif gezilerinin sonunda ortaya çıkan raporlar Avrupalı zihninde belirli bir Afrika imajı yaratmış ve öteki algısını kuvvetlendirerek Şarkiyatçılık (Oryantalizm) gibi anlayışların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ancak dönemin coğrafya-sömürgecilik anlayışını eleştirenler de vardır. Hudson, coğrafyanın *toprak ilhakı, ekonomik işletme, askerî amaçlar, sınıf ve ırk üstünlüğü sağlama gibi çeşitli açılardan emperyalist emellerle hizmet ettiğini* ileri sürerek dönemin coğrafya anlayışını eleştirmiştir.⁵³

İngiliz coğrafyacılarının coğrafyanın metotlarını, önemini ve araştırma araçlarını tartışmaya açtığı çeşitli konferanslar düzenlenmiştir. James Bryce 1886 yılında *Geography in its Relation to History* dli konuşmasında coğrafya ve tarihin buluşma noktasını çevresel farklılıkların araştırılmasında ve coğrafi çevre tarafından yaratılan temelde siyasi olan ve devlet oluşturan insan üzerindeki çeşitli etkilerin keşfedilmesine bağlamaktadır.⁵⁴ Halford Mackinder James Bryce'in bu sözlerini *On the Scope and Methods of Geography* dergisinde onayladıktan sonra Frederic John Goldsmid'in siyasi coğrafyanın gelecekteki devlet adamlarının coğrafi koşulları tam olarak kavramasına hizmet etmesi gerektiği fikrine katılmakla birlikte fiziki ve bilimsel coğrafyanın elimine edilmesinden sonra ancak gerçekleştirilebileceğini düşünmüştür. Sonuç olarak, MacKinder, coğrafyayı, ana fonksiyonu insanın toplumdaki ve yerel olarak farklılaşan çevresiyle olan etkileşimlerini inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlamıştır.⁵⁵ Bütün siyasi meseleler aslında fiziksel araştırmaların sonucuna bağlıdır. Nüfusun artmasının iklim ve toprak koşullarına bağlı olduğu, medeniyet geliştirmenin de nüfusa bağlı olduğu görüşündedir. Bu doğrultuda, Hindistan coğrafyasında yaptığı araştırmalar çerçevesinde Hindistan'da yeterli nüfus ve iletişim kolaylığı gibi medeniyet geliştirmeye müsait koşulların bulunduğu bahsetmektedir. Ayrıca, Hindistan'ın işgal edilmeye müsait bölgelerde yaşayan zengin medeni toplulukları sömürebilmenin en önemli yolu olarak coğrafya disiplinin sunduğu bilgilerden faydalanılması gerektiği inancındadır. Bu nedenle, Hindistan coğrafyasının sömürülmesinde görev alacak devlet adamları, tüccarlar, tarihçiler, diğer bilim adamları

⁵⁰ Markham, *age*, s. 51-56.

⁵¹ David N. Livingstone, *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Blackwell, Cambridge 1993; Özgüç, Tümertekin, *age*, s. 155.

⁵² Özgüç, Tümertekin, *age*, s. 155.

⁵³ Özgüç, Tümertekin, *age*, s. 155-156.

⁵⁴ M. J. Wise, "The Scott Keltie Report 1885 and the Teaching of Geography in Great Britain", *The Geographical Journal*, 152/3, 1986, s. 373.

⁵⁵ H. J. MacKinder, "On the Scope and Methods of Geography", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 9/3, 1887, s. 142-143.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

ve öğretmenlerin pratik gereksinimlerini karşılayacağını düşünerek araştırmasının sonuçlarını KCT'de paylaşmıştır.⁵⁶ Coğrafya disiplini sömürülecek bölgenin araştırılması için pragmatik bir araç olarak düşünülen MacKinder⁵⁷ ile diğer KCT üyeleri ve Dickson'ın benzer bir zihniyete sahip olduğu anlaşılmaktadır.

3. I. Dünya Savaşı Öncesinde Y. B. Dickson'ın Osmanlı-İran Hududu Üzerine Gözlemleri

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ile İran arasında modern anlamda bir sınır bulunmamaktaydı. Sınırın olmaması ise iki devletin iç ve dış işlerini daha karmaşık bir hale sokmaktaydı. Öyle ki her iki taraf da statüko dahilinde bulunan ihtilafli arazilere müdahale ettiklerinde kendi topraklarına müdahale ettiklerini ilan ediyorlardı.⁵⁸ Bu durumda Rusya ve İngiltere ise kendi çıkarlarına hizmet eden Kaçar Devleti'nin argümanlarını destekliyordu, ancak İngiltere Rusya ve Almanya'yı ticari işlerini bozabilecek birer rakip olarak görüyordu. Bu bağlamda İngiltere'yi en çok meşgul eden konulardan biri Rus yayılmacılığıydı. Rusya'nın askerî birliklerini İran sınırına kaydırması ihtimali İran milliyetçilerini ayaklandırabilecek ve Şah'ı daha kırılğan bir pozisyona düşürebilecek bir durum olduğundan İngiltere'yi sürekli endişelendiriyordu. Bu nedenle İngiltere Rusya ile yaptığı anlaşmanın şeffaf ve dürüst bir şekilde uygulanmasına vurgu yapıyor ve anlaşma çerçevesinde bölgede ortak hareket edilmesini şart koşuyordu.⁵⁹ Bu sıralarda oluşturulan Osmanlı-İran sınır komisyonuna müdahale etmek ve komisyonu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için zemin arıyorlardı. Bu nedenle Kaçar Devleti'ne karşı temkinli ve dengeli bir politika yürüten Rusya ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nin sınırla ilgili iddiaları söz konusu olduğunda bunları ciddiye almadıklarını gösteren fikirler üretiyorlardı. Osmanlı komisyonu ise Kimyager Derviş Paşa'nın haritasına aykırı herhangi bir öneriyi geçerli bulmuyor, Osmanlı ve İran arasındaki 1869'daki *status quo* ile ilgili imzalanan bir anlaşmaya atfen İngiliz-Rus özdeş haritasını geçersiz buluyor, sınırın önceki anlaşmalar çerçevesinde Derviş Paşa'nın haritasında belirtildiği şekliyle çizilmesi gerektiğini vurguluyordu.⁶⁰ İngiltere ise sınırsızlığın yarattığı sorunları çözmek yerine sınır nedeniyle oluşabilecek uluslararası siyasi ve ekonomik konjonktürün kendi aleyhine değişmemesi için Osmanlı-İran ortak komisyonunu bir an önce buluşması ve müzakerelere başlaması için teşvik edici olmuştur. Çünkü buluşma gerçekleşmezse İran hükümeti genel bir kargaşa içerisinde kalacak ve sınır sorununu İngilizlerin çözmek istemediği düşünülecektir. Bu da İngilizlere kredi kaybettirecek ve hatta İngilizlerin İran'da Telgraf İmtiyazını yenileme ve telgraf hatlarını değiştirme şansını zora sokacaktır.⁶¹ Osmanlı-İran sınır ihtilafı ve Osmanlı askerî eylemlerinin sebepleri hakkında şüphe duyan Dickson bunları araştırmak için Vezene'ye gitmek istemiş ve gerekli haritaları çizebilmesi için de Musul'daki İngiliz konsolosluk temsilcisiyle görüşmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak bu talebe Alman ordusundan askerlerin Bağdat çevresinde olabileceği endişesiyle sıcak bakılmasa da Dickson'ın Beyazıt ve Vezene arasında seyahat ettiği anlaşılmaktadır.⁶²

3.1. Askerî İstihbarat Paylaşımı ve Osmanlı-Rus Savaşı Senaryoları

Osmanlı-İran sınır ihtilafı çerçevesinde Beyazıt ve Vezene arasında kalan yerlerde yaşanan sorunlar ve Osmanlı askerî birliklerinin Kala Passova, Tergavver ve diğer yerleri ele geçirmesi Kaçar Yönetiminin içinde bulunduğu güçsüz durum sebebiyle yeteri kadar ilgi çekmemiştir. Ancak Osmanlı'nın yukarıda bahsedilen yerleri ele geçirmesinin ardında bulunan asıl sebep ise Rusya'dır. Olası bir Osmanlı-Rus savaşında Rus askerî operasyonları askerî, siyasi ve coğrafi birçok zorluğa bağlı olarak kolay bir şekilde yürütülemeyecektir. Avusturya, Almanya ve Japonya arasında yayılan geniş sınırlarını gözetlemek durumunda olan Rusya, iç sorunlarının tekrar nüksetmesiyle askerî gücünü bölmek zorunda kalabilirdi. Bu savaşta Romanya ve Bulgaristan'ın Rus ordularının Türkiye Avrupa'sına geçişine izin verip vermeyeceği de bir muammaydı. Bu senaryoda Rusya'nın ilk amacı en hızlı ve şiddetli bir şekilde başkent İstanbul'u ele geçirmek olacaktır. Rusya'nın Balkanlardan geçme planı başarılı olamazsa savaşın yönü bu kez ağırlıklı olarak Transkafkasya'ya kayabilir ve Rusya Anadolu'yu tehdit etmeye başlayabilirdi. Bu kurguda Rus orduları Osmanlı ordularını bertaraf edecek ve nihayetinde Kürt, Ermeni, Arap, Rum gibi diğer milletler kendi başlarına bırakılacaktı. Böylece, Rus orduları Anadolu ve İstanbul'u rahatlıkla işgal edebilecekti. Bu durumda Kars ve Erivan Rus askerî üssü olacak Rusya'nın Anadolu'ya müdahalesi ise ilki Erzurum ve Sivas diğeri Bitlis, Diyarbakır, Harput

⁵⁶ MacKinder, *agm*, s. 157-159.

⁵⁷ James R. Ryan, "Visualizing Imperial Geography: Halford Mackinder and the Colonial Office Visual Instruction Committee, 1902-11", *Ecumene*, 1/2, 1994, s. 157.

⁵⁸ Abdolvahid Soofizadeh, "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri", *SUTAD*, Güz 2017, 42, s. 446.

⁵⁹ FO 416/31-34 &FO 371/513, [37119], No. 214, A. Nicolson'dan Edward Grey'e, St. Petersburg, 6 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 225.; Rus-İngiliz Anlaşması için bkz: Abdolvahid Soofizadeh, "Emperyalizm Kısacasında Osmanlı ve Kaçar Devletleri Üzerinde Rus ve İngiliz Paylaşım Planları: St. Petersburg ve Reval Görüşmeleri (1907-1908)", *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference*, January 15-16, 2021, Mardin, Türkiye, s. 79.

⁶⁰ FO 416/31-34 &FO 371/513, [37295], No. 219, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, İstanbul, 11 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 225.

⁶¹ FO 416/31-34 &FO 371/513, [37242], No. 220, Marling'ten Edward Grey'e, Tahran, 11 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 226.

⁶² FO 416/31-34 &FO 371/513, [37855], Inclosure 1 in No. 245, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 1 Ekim 1907, *Schofield IV*, s. 226.

ve Malatya olmak üzere iki coğrafi hattın gerçekleştirilecekti. Yüzyıllardır Anadolu'nun kapısı olarak bilinen Erzurum ise Rus ordularının öncelikli hedefi olacaktı. Zor bir güzergâh olması sebebiyle ülkenin daha kuzeyleri meselenin dışında bırakılacaktı. Erivan'dan Beyazıt'a ilerlemeye başladıklarında güçlü bir direnişle karşılaşmayacaklar ve Ruslar, Tiflis-Erivan demiryolu üzerinden daha üstün organize olma kabiliyetleriyle Türklere göre daha büyük orduları çok daha kısa zamanda sınıra taşıyabileceklerdir.

İlk etapta Ruslar Erzurum'u alamazlarsa Beyazıt'tan aşağı doğru tüm Osmanlı kuvvetlerini süpürerek Batı'ya açılan en önemli kapı olan Bitlis geçişini kontrol altına alacaklardır. Kafkasya'dan güneye Rus ilerleyişi karşısında Osmanlı kuvvetleri önemli bir varlık gösteremeyecek ve Ruslar, Erzurum ve Bitlis'i işgal edeceklerdir. Ruslar, Erzurum ve Van arasında kalan tüm alanı Osmanlı kuvvetlerinden temizledikten, Karadeniz'de bir Rus donanması ve Samsun'da asker konuşlandırdıktan sonra, Erzincan, Bayburt ve Sivas üzerindeki Harput yolu boyunca Batı'ya doğru ilerleyeceklerdir. Osmanlı ise IV. kolordu ve Şam'daki V. kolorduya asker ekleyerek karşılık verecektir. Bağdat ve Kerkük'teki VI. kolordu, kuzeye doğru gönderilirse, operasyonlara katılabilmek için Musul, Diyarbakır ve Harput yolunu kullanmak zorunda kalacaktır. Mezopotamya, Diyarbakır ve Saray ile birleşen bir çizgi arasında kalan bölge çok dağlık olduğundan tekerlekli araçlar ve büyük orduların geçişi için müsait değildir. Bu nedenle, Erzurum, Bitlis, Van ve Beyazıt'ı ellerinde tutan Ruslar arkalarını sağlama alıp Sivas üzerine ilerleyen kuvvetlerinin güvenliğini sağlamak zorundadırlar. Bu tedbirlere ek olarak, Sivas'a ilerlerken arkalarında pürüz çıkartabilecek Hamidiye alayları⁶³ ile mücadele etmek ve Başkale ve Saray civarında olası durumlar için küçük bir kuvvet bulundurmamak zorunda kalacaklardır. VI. kolordunun Kerkük'ten kolay bir yol bulup Beyazıt'ta Rus ordusunun arkasına yetişmesi durumunda Rus ilerleyişinin hâlâ güven içinde olup olmayacağını sorgulayan Dickson, Türklerin Kerkük'ten kolay bir yolla Ruslara yetiştikleri takdirde Rus ilerleyişinin imkânsız hale geleceğini ve aslında bu jeopolitik üstünlüğü ele geçirme mücadelesinin Osmanlı-İran ihtilafının arkasında yatan temel neden olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, Türkler için Bağdat'tan Beyazıt'a bir at arabası güzergahı elde etmek Rusların aleyhine şah-mat niteliğinde bir hamle olacaktır. Bu nedenle Türklerin öncelikli hedefi Rus demiryollarının güneye inmesini engellemektir. Lakin Dickson, Ruslar sınırdaki bu zor coğrafyayı ele geçirmediği hem az bir kuvvet bırakmalarından doğacak zafiyetten hem de bu bölgede uzun bir iletişim ağına ihtiyaç duyacak olmalarından Erivan'ın güneyine doğru uzanan bir demiryolunun Ruslara çok fazla yardımcı olamayacağı kanaatinde. Zaten bu senaryoyu gerçekleştirebilmeleri için Rusların devasa bir kuvvete ihtiyaçları vardır. Bu devasa kuvveti toplayabilseler dahi asıl amaçları Anadolu Türkleri iken, Rusların Mezopotamya'ya Arapların arasına doğru ilerlemelerinin mantıklı bir açıklaması olmayacaktır. Bu nedenle aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere Dickson Rus demiryollarının amacı hakkında şu tespitlerde bulunmuştur:

Rus Demiryolu Hatları	Kullanım Amaçları
Tiflis'ten Kars'a	Hücum
Gümrü'den Erivan'a	Savunma
Erivan'dan Güney'e	Ticari

Tablo 1: Kafkasya'daki Rus Demiryollarının Kullanım Amaçları⁶⁴

Demiryollarına ek olarak, Musul'dan Erbil'e kolay bir at arabası yolu da bulunmaktadır. Diğer taraftan Erbil'den Rania arasında geçebilmek için biraz işçilikle geçiş kolaylaştırılabilecek hâlihazırda zor bir yol mevcutken, Rania'dan Vezene'ye geçebilmek için çimenli yüksek bir eğim vardır. Fakat bu noktadan sonra Beyazıt'a Kala Passova üzerinden kolay bir at arabası yolu bulunmaktadır. Böylece sadece iki yerde yollar tamirata ihtiyaç duymaktadır. Bunlardan ilki, Osmanlı topraklarına bulunan Sarıdiran'dadır. İkincisi ise, Kala

⁶³ Dickson RGS'e sunduğu makalesinde Hamidiye alaylarının dış görünüşü tanımlamaktadır. Yüksek platodaki Kürtler, pilili etek, dar pantolon ve uzun çizmeler ile dar bir tunik giyerler ve her zaman tüfek, palaska ve hançerle (kanca) donanırlar ve silahlanırlar. Bunlar, Sultan II. Abdülhamid tarafından Hamidiye olarak bu ülke için martinilerle silahlandırılan bir nevi köylü olarak istihdam edilen Kürtlerdir. Kostümleri beyaz konik bir başlık ve etrafına püsküllü siyah kaşmir eşarp içerir. Detaylı bilgi için bkz: Dickson, *agm*, s. 362.

⁶⁴ FO 416/31-34 &FO 371/513, [37855], Inclosure 2 in No. 245, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, "Memorandum Respecting the Turco-Persian Frontier Dispute", Van, 1 Ekim 1907, *Schofield IV*, s. 227-229.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

Passova'ya ilerleyen Osmanlı askerleri tarafından ele geçirilen Vezene'dedir. Burada iki Osmanlı topçu birliği ile on üç tabur asker bulunmaktadır. Bu taburların Erbil'den gönderildiğini düşünen Dickson, bu askerlerin geçtikleri yolların en azından iyi bir durumda olacağını varsaymaktadır. İngiliz askerî istihbarat haritasına göre Erbil-Bania yolu üzerindeki Keui Sancağı'ndan Kerkük'e VI. Osmanlı kolordusu için kestirme bir at arabası yolu bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkler Bağdat'tan Kala Passova'ya kadar Türk ordusu tarafından ele geçirilen iyi yollara sahiptir. Kala Passova'dan Beyazıt'a geçen anayol Urmiye, Hoy gibi İran topraklarının arasından geçmektedir. Anayolun batısında Osmanlılar tarafından başka bir at arabası yolunun bulunduğunu düşünen Dickson, anayolun doğusunun tartışmalı sınır çizgisinin içinden geçtiği ve buraların da zaten Osmanlı askerleri tarafından ele geçirildiğinden bahsetmektedir. Daha sonra bu iddialarını güçlendirmek isteyen Dickson, bu doğrultuda sınırda yaşanan olayların kısa bir tarihsel özetini vermektedir. 1904'te Rus demiryolunu Julfa'ya genişletme planının kararı alındı ve bir Rus konsolosu Urmiye'ye gönderildi. Rusların bu eylemini gözlemleyen Osmanlı Generalleri göze çarpan bir sebep olmamasına rağmen nihayetinde 1905'in Kasım ayında Osmanlı askerî birliklerini Vezene'ye gönderdi. Bütün hizmetini Rus sınırında gerçekleştirmiş olan ve Transkafkasya'nın haritasını çıkartan Van Kumandanı, Mahmud Paşa sınırındaki birlikleri yönetmek için 1906 yılında İran sınırına gönderilmiş ve VI. Ordu ile birlikte çalışmaya başlayan ve komutayı devralan Osmanlı kurmay subayları bütün sınırda bulunan kasabaları keşfetmek ve haritasını çıkarmak için çok yoğun bir çalışma içerisine girmişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı casusları da Urmiye yakınındaki topraklarında yaşayan Kürtleri kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. 1907 yılında sınır ihtilaflarını araştırmak için Bitlis Valisi Tahir Paşa başkanlığında Rus sınırı hakkında stratejik bilgiye sahip olan Kerkük XII. Bölük Kumandanı ve on beş yıldır Kars ve Tiflis'te konsolosluk yapan Danyal Paşa, Musul Kumandanı ve Alman ordusuyla bağlı bulunan Zeki Paşa'dan oluşan bir komisyon kurulmuş ve Tahir Paşa Mergavver'de incelemelere başlamıştır. Böylece Osmanlı'nın sınıra yönelik hareketleri sadece küçük bir tarım arazisinin mülkiyetini ele geçirmek ve Kürtlere sahip çıkmak değil tamamen stratejik ve Rusya'ya yöneliktir. Bu noktada Almanlardan destek alınmaktadır. 1906'da Herr Andres adında bir Alman konsolosu Musul'a gönderilmiş, söz konusu ülkede her yeri gezmiş ve özel bir görev için Tahran'a gönderilmiştir. VI. Osmanlı kolordusu olası bir savaşta Ruslar tarafından ciddiye alınmayıp yok sayıldığından Vezene civarında Rusların harita bilgisi zayıftır. Ancak bu açığı kapatmak için Ruslar da konsolosluklarda görevlendirdikleri bir konsolos-subay aracılığı ile bilgi toplamaya başlamışlardır.⁶⁵ Bir yandan da Osmanlı üzerindeki diplomatik baskı arttırılmaya çalışılmıştır. İngilizler, sınırda Osmanlı askerî operasyonları Bab-ı Âli'ye şikâyet etmiş, Sadrazam Ferid Paşa'yı sınırda status quo'yu yeniden kurması için uyarmış ve kendilerini iki aracı güç ilan eden İngilizler operasyonlar durmazsa başka yöntemler arayacaklarını tehditkâr bir üslupla dile getirmişlerdir. Bu gözdağını dikkate almayan Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı askerî birliklerini tahkim etmeye devam etmiştir. Bunun üzerine İngilizler tehditlerini arttırınca Sadrazam Ferid Paşa İranlı müzakereciler sınıra varır varmaz Sultan II. Abdülhamid'in engelleyici tutumu ile mücadele edileceğini bildirmiştir. Sultan Abdülhamid'in bir nevi sınırda gözü olan Tahir Paşa ise İran'ın son dakikada müzakereci göndermeye karar verdiğini söyleyerek İran tarafının müzakereleri sürdürmekteki isteksizlik ve kararsızlığına vurgu yapmıştır. Tahir Paşa, onlar geldiğinde sınır ihtilaflarının dostane bir şekilde, dışarıdan müdahaleye gerek kalmadan ve karışıklıklara yol açmadan çözümleri için çalışacaktır. Tahir Paşa'nın çözüm odaklı bu tutumunu kişin yaklaşması da pekiştirecek ve uzaklardaki Osmanlı karakolların batıya doğru çekilmesiyle çözüm kolaylaşacaktır.⁶⁶ Ancak İngilizler İran müzakerecilerinin sınıra gelememeleri ihtimalinde Erzurum, Van ve Bitlis'teki durumlar endişeye neden olduğundan Tahir Paşa geri çağırılacak ve bu durum İngilizler için daha kötü bir hal olacaktır. Çünkü İngilizler, İran komisyonu sınıra vardığında bir anlaşmaya varamasa bile aracı güçler olarak pozisyonlarının öncesinden daha güçlü olacağına ve kışın yaklaşmasının Türklerin ilerlemesini durdurarak ellerindekileri korumaya sevk edeceğine inanmaktadır. Mevcut şartlarda iki gücün Sultan Abdülhamid'i askerî kuvvetlerini çekmesi için zor bir ihtimalle tehdit etmedikçe süreç devam edecektir.⁶⁷ Tahir Paşa yabancı konsolosların müzakereler sırasında toplantıya müdahil olmamaları gerektiği tezi karşısında İngilizler ve Rus Bakan Zinoview geri adım atarak müdahale etmek için müzakerelerin başarısız olmasını beklemişlerdir.⁶⁸ Bu arada Ömer Efendi'nin emrindeki Türkler, Uşni kasabasında burayı ziyaret etmek isteyen Rus subayı Kürtlerin düşmanca tutumuyla karşılaşmıştır. Ziyaretinden vazgeçen Rus subay şiddetli kış şartlarına rağmen Uşni'den Hoy'a kadar sınır çizgisini araştırmaya devam etmiştir. İran maslahatgüzarı Mehdi Han İngiliz Dış İşleri Bakanlığına çağırılmış ve maslahatgüzar İran topraklarındaki Türk saldırganlığının her geçen gün arttığından ve Türklerin status quo'ya ve hatta iddia ettikleri eski sınıra dahi dikkat etmedikleri gibi İran topraklarındaki saldırganlığa devam ederek İran'ın Sünni aşiretlerini yağmacılığa teşvik ettiklerini, bu isyancıları cezalandırmak istediklerinde Osmanlı'nın iddialarının meşrulaştığı, pasif kaldıklarında ise isyancı aşiretlerin tahriklerinin devam ettiğini söylemiştir. İran'a ise İngilizler tarafından dini farklılıklardan kaynaklanan sınırda problemlerin askerî yöntemlerle çözülemeyeceği İngiliz ve Rus hükümetleri ile iş birliği

⁶⁵ FO 416/31-34 &FO 371/513, *age*, s. 227-229.

⁶⁶ FO 416/31-34 &FO 371/513, [37859], No. 246, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, Pera, 12 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 229.

⁶⁷ FO 416/31-34 &FO 371/513, [38230], No. 255, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, İstanbul, 19 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 229.

⁶⁸ FO 416/31-34 &FO 371/513, [38117], No. 258, Edward Grey'den A. Nicolson'a, Dış İşleri, 19 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 230.

yapılarak öncelikle müzakere kanallarının denenmesi gerektiği tavsiye edilmiştir.⁶⁹ Osmanlı tarafı da Derviş Paşa'nın belirlediği sınır çizgisi dışında hiçbir sınırı kabul etmeyeceklerini dile getirmişlerdir. Türklerin sınırdaki faaliyetleri İran halkının öfkesi ve heyecanı arttırmış, Kaçar Meclisi'nde İran askerî kuvvetlerini sınıra gönderilmesi gündeme getirilmiştir. Ancak İranlı askerlerin İran sınır komisyonunun başkanı Muhteşem-es Saltana komutası altında olursa büyük bir felakete yol açılacaktır. Muhteşem-es Saltana komisyona kendisinin dâhil edilmesi için Osmanlı askerlerinden daha kuvvetsiz olan İran askerlerini sınıra sevk etmiş ve komşu aşiretleri etkisi altına almaya çalışmıştır. Bu durum diplomasiyi kaba kuvvetle yönlendirmek anlamına geleceğinden müzakereleri zora sokup Türklerin iddialarını pekiştirecek ve bir çatışma neticesinde Türkler Tebriz'e kadar gidecekler ve İngiliz (N. R. O'Connor) ve Rus (Zinoview) Büyükelçilerin İstanbul'da yürüttüğü diplomatik faaliyetler kesintiye uğrayacaktır. İngilizlerin yoğun çabasıyla bu fikirden vazgeçen İran hükümeti, İran komisyonunun 100 asker eşliğinde sınıra gönderileceğini duyurmuştur. Zaten Muhteşem-es Saltana İran Dış İşleri Bakanı olarak atanmasını beklediğinden komisyon başkanı olarak sınıra gidişini olabildiğince ertelemektedir. Ancak Muhteşem-es Saltana müzakerelerin sonuçsuz kalacağını düşündüğünden ve komisyonun harcamalarını kendisinin ödeyeceği endişesiyle yavaş hareket etmesine rağmen İran komisyonu Tahran'dan yola çıkmıştır. Bu haberin İngilizlere ulaşmasıyla İngiliz konsolosu Wratisslaw, meslektaşısı Rus konsolosu ile ortak bir tutum benimsemenin yollarını aramış ve Osmanlı ve İranlılardan oluşan bir komisyondan sonuç çıkmadığı geçmişte tecrübe edildiğinden iki konsolosun müzakerelerden çıkacak sonuçları bilmesi için bir şekilde komisyona dâhil edilmesi şarttı. Bilinmeyen sonuçlardan hareketle yabancı askerî müdahaleler sınır boyunca aşiretler arası bir savaş başlatabilirdi.⁷⁰ Sınırdaki İngiliz konsoloslarla İstanbul ve Tahran'daki İngiliz temsilciler soruna farklı yaklaşıyorlardı. Sınırdakiler Osmanlıların çoktan Sünni aşiretleri kendi tarafına çektiğini düşündüğünden başkentlerdeki temsilcilerin sert bir politika izlemelerini önerirken, başkenttekiler diplomatik kanalların sonuç vereceği düşüncesiyle sabır ve çekimserliğe dayalı bir politika yürütmektedirler. İran'da ise bu durum İngiliz ve Rusların İran çıkarlarına kayıtsız kalması olarak algılanıyor ve İngiliz-Rus muktedirliği sorgulanmaya başlanarak ilişkiler samimiyet testinden geçiriliyordu. Bu durumda İran'ın Almanya tarafına kayabileceğinden endişe duyuluyordu.⁷¹ Sultan II. Abdülhamid'in aktif politikaları da bu ilişkileri zora sokuyordu. Tahir Paşa anaşinin hâkim olduğu ihtilafı arazilerin büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ve Şialar tarafından Sünnilerin ezilmesine Derviş Paşa'nın haritası kabul edilerek izin verilmeyeceğinin altını çiziyordu. Bitlis ve Van vilayetlerinde genel kıtlıktan kaynaklanan durumlardan dolayı Tahir Paşa İran sınır komisyonunu daha fazla beklemeyebilirdi.⁷² Urmiye veya mümkün olduğunca daha batıda kalan yerler, örneğin Başkale buluşma yeri olarak düşünülmekteydi. Bu arada sözde İran tebaasından Osmanlı milliyeti olduğunu iddia eden kişiler himaye için ve Tahir Paşa'ya başvurmuştur. İngiliz konsoloslar ise bu durumu emekleme aşamasında olan İran anayasal hükümet sisteminin henüz tam anlamıyla işlemeye başlamamıştır. Sistem oturmadığı için sınır harcamaları için mali sistem yetersiz kalmış ve buna bağlı olarak sınırdaki polis gibi kolluk kuvvetleri istihdam edilemediğinden sınırdaki aşiretler ile İran'ın ilişkileri daha karmaşık hale gelmiştir.⁷³ Sınır meselesinin etkileri İngilizlerle birlikte hareket etme eğiliminde olan Muhammere Şeyhleri'ni de endişeye sevk etmiştir. Önceki sadrazamlardan İbrâhim Hakkı Paşa ile Edward Grey'in imzaladığı, İngiliz-Osmanlı Anlaşması'na göre Muhammere (Hürremşehr) dışındaki Şattularap bölgesi tamamen Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bırakılmış, I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması sebebiyle bu anlaşma uygulanamamıştır.⁷⁴ Ancak İngilizler, Muhammere'nin jeopolitik ve jeostratejik öneminden dolayı burada bulunan şeyhlerin aşiret statüleri ve yarı-bağımsızlıklarını muhafaza edeceğini dile getirmiş ve körfezden gelecek bir saldırıya karşı Muhammere'yi koruma altına almışlardır. Basra ve Muhammere'de İngilizlerin ticari çıkarlarının olması sebebiyle bu iki yerde hiçbir düşmanlığa izin verilmeyeceği bildirilmiştir.⁷⁵ Zaten İngiliz-Rus Anlaşmasıyla İran üzerindeki Rus ve İngiliz nüfuz alanları tespit edilmiş İran'ın ortasında bırakılan tarafsız bölge dışında taraflar birbirlerinin etki alanlarında ticari imtiyaz arayışında bulunmayacaklarına dair söz vermişlerdi. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in arkasında güvendiği bir gücün (Almanlar) bulunduğunu ve bu güce dayanarak Urmiye düzlüklerinde bulunan Kürt köylülerinin dahi Osmanlı milliyeti taşıdıklarını düşünmektedir.

3.2. Muş Ovası ve Osmanlı-İran Hududu Meseleleri Üzerine

1907 yılında Van'da Osmanlı-İran sınır meselesi hakkında halk arasında tek konuşulan konunun asıl düşmanın İran değil, Rusya olduğudur. 1842 ile Osmanlı-Rus Savaşı'nın gerçekleştiği 1877-8 savaşı arasında, çeşitli zaman aralıklarında Türkiye'nin sorunları çözmek için kararlı bir duruş sergilemediği müzakereler

⁶⁹ FO 416/31-34 &FO 371/513, [37564], No. 273, Edward Grey'den Marling'e, Dış İşleri, 21 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 231.

⁷⁰ FO 416/31-34 &FO 371/513, [38671], No. 284, Marling'den Edward Grey'e, Tahran, 6 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 232-233.

⁷¹ FO 416/31-34 &FO 371/513, [38724], No. 302, A. Nicolson'dan Edward Grey'e, St. Petersburg, 18 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 235.

⁷² FO 416/31-34 &FO 371/513, [38762], No. 305, N. O'Connor'dan Edward Grey'e, Pera, 20 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 235-236.

⁷³ FO 416/35-38&FO 881/9130, [2550], Inclosure 2 in No. 1, Consul McDowall'dan Marling'e, Mohammerah, 12 Ekim 1907, *Schofield IV*, s. 254-255.

⁷⁴ Mustafa L. Bilge, "Şattularap", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 381.

⁷⁵ FO 416/35-38&FO 881/9130, [5428], Inclosure 1 in No. 1, Consul-General Cox'tan Marling'e, Bushire, 18 Ocak 1908, *Schofield IV*, s. 257.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

yapılmış ve ortak komisyon kurulmuştu. 1878 yılından 1904 yılına kadar meselenin üzerine gidilmemiş ancak 1904 yılında yaşanan bazı olaylar Türklerin ilgisini çekmiştir. Julfa'ya kadar Rusların demiryollarını uzatma planı, Tebriz ve civar yerlere kadar Rus yolunun bulunması, Urmiye'ye bir Rus konsolosun atanması ve İran'daki Süryanilerin (Assyrians) tamamen Rus kilisesine geçirilmeye çalışılması Türkleri teyakkuza geçiren bazı olaylardır. Rusya'dan Bağdat'a ya da Basra Körfezi'ne kadar bir demiryolu inşa edilecekse, izlenecek en iyi yol Lahijan ve Vezene arasından olacaktır. Yine Beyazıt'tan Bağdat'a kadar bir demiryolu ya da at arabası yolu inşa edilecekse bu da aynı yolu takip edecektir. 1904 yılında Türkler bu geçiş güzergâhının önemini kavramışlardır. Tüm Osmanlı sınır komisyon üyeleri, ferik ve yüksek rütbeli memurların hem fikir olduğu ortak nokta İran ile değil, Rusya ile uğraştıklarıdır. Bu büyük oyunda Osmanlı devlet ricali Rusya ile farklı planlar peşinde olan İngilizlerin kendilerini destekleyeceğini düşünerek hataya düşmektedir. Osmanlı Devleti'ni harekete geçiren Rusların Güney Kafkasya'ya doğru 1904'teki stratejik hamlelerinden başka Osmanlı'yı harekete geçiren iki önemli sebep daha vardır. Bunlardan ilki Rusya'nın Japonya karşısında yenilgiye uğramasıdır. İkincisi ise Rusya'nın kendi içinde devrimci hareketlerle uğraşmasıdır. Bu iki durum karşısında Rusya'nın büyük bir zafiyet göstermesi Rusya'nın aslında zayıf bir devlet olduğu gerçeğini ortaya çıkartmıştır. Bu uygun konjonktürde Osmanlı devlet adamları savaşarak önceki yenilgilerini telafi etmek istemişlerdir. Bu nedenle Osmanlılar sınırda elde ettikleri toprakları kendileri için hayati bir mesele olarak görmekteler ve blöf yapmaksızın pozisyonlarını kuvvetlendirerek savaş hazırlığı yapmaktadırlar. Vali'nin böyle bir teyakkuzun vilayette kıtlık yaratacağına dair uyarısı olmasına rağmen, Osmanlı merkezi hükümeti vilayette eli silah tutan herkesin savaşa çağırılması konusunda karardır. Ayrıca, IV. Ordu'ya seri atış yapabilen yeni silahlar temin edilmiştir. Gayri resmi bir şekilde Ferik'in Dickson'a tek ihtiyaçlarının İngiltere veya Almanya'dan temin edecekleri para olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Dickson, Muş ovasında Osmanlıların Ermeni ihtilalcileri baskı altına aldığından bahsetmiştir.⁷⁶

Mevcut Osmanlı-İran sınır anlaşmazlığında, Osmanlı askerleri Mergaver, Bordesor, Tergaver ve Baradost gibi dört kasabayı ele geçirmiştir. Dickson haritaya bakan birinin güneyden kuzeye doğru büyük bir sıradağ kütesini göreceğini ve İran tarafından bu dağ kütesinin sınır kabul edildiği üzerinde durmaktadır. Bu dağ kütesinin yaklaşık 5 mil doğusunda daha küçük bir başka dağ kütesi bulunmaktadır. Güneyden kuzeye doğru uzanan bu dağ kütesi de Urmiye ovasının batı sınırını oluşturmaktadır. Bu iki paralel dağ sırası arasında yer alan yukarıda bahsedilen dört bölge, doğudan batıya doğru uzanan su yolları ile birbirinden ayrılmaktadır. Verimli olan ve açık bir vadi şeklinde uzanan bu ovalar bazısı 80 mil uzunluğunda, 5 ya da 6 mil genişliğinde, düz uzun bir şerit halindedir. Bu vadi ve ovalar dört ana nehir tarafından enine bölünür. Meyve ve sebze bahçeleri bulunan bu ova çok verimli olduğundan Süryanilere ait bu köylerde genel bir refah seviyesi yakalanmıştır. Tergaver'dan güneye inerken küçük bir su yolundan geçilmekte ve Bordesor Çayı tarafından sulanan Daşt ya da Bordesor ovasına doğru daha alçağa kadar inilebilmektedir. Yerel şef ya da beylerin düşmanlarını etkisiz hale getirdiği her biri büyük bir kale ile çevrili bu zengin arazi üzerinde birkaç büyük köye sahip olan Daşt ya da Bogzadi Kürtleri yaşamaktadır. Bu dört bölgeden en küçüğü temel geçim kaynağı çalışmaktan çok yağmacılık olan Bordesor'dur. Bu nedenle bölgenin küçük olması herhangi bir ekonomik zorluk yaratmamaktadır. Bordesor düzlüğünden aşağı gidildiğinde, Barandus çayı tarafından sulanan ve bu sayede üzerinde bir sürü köy barındıran verimli Mergaver düzlüğüne gelinmektedir. Bu köyler çoğunlukla yerleşik Horiki Kürtleri'ne ait olmakla birlikte, birçok Süryani, Rayah ve Bogzadi Kürtleri de vardır. Sonuç olarak, Osmanlı tarafından ele geçirilen bu dört bölgede çoğunlukla Kürtler yaşamakta ve onlar da Şikak⁷⁷, Bogzadi, Horiki ve Rayah gibi dört farklı gruba bölünmüşlerdir. Bölgede ayrıca az sayıda Süryani köylüler de bulunmaktadır.⁷⁸ Dickson, daha sonra derlediği bilgiler üzerinden bu aşiretlerin siyasi, demografik ve iktisadi yönleri üzerinden jeo-sosyolojik çıkarımlarda bulunmuştur.

3.2.1. Şikaklar

Lideri İsmail Ağa olan Şikaklar, yine Şikak isimli daha büyük bir aşiretin parçasıdır.⁷⁹ Çevrelerindeki Kürtlerden farklı olarak daha savaşkan bir yapıya sahip olan bu Kürtler çevrelerindeki İranlılara ve diğer Kürtlere korku salmaktadır. Tepelik bir arazide olan Sumay'da ve Baradost'un kuzey ve kuzey doğu sirtlarında birçok köye sahiptirler. Tarımdan ziyade hayvancılık ile uğraşan yağmacı ve başıbozuk bir gruptur. Yine bu aşiret Türk tarafında Gevar (Yüksekova) ve Başkale'de bulunan köyler olmak üzere Selmas ve Urmiye ovasının kuzeyinde bulunan köylere sürekli olarak baskınlar düzenlemektedir.

⁷⁶ FO 416/35-38&FO 881/9130, [4537], Inclosure 1 in No. 174, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 14 Aralık 1908, *Schofield IV*, s. 262-263.

⁷⁷ Şikaklar ve Simko hakkında daha fazla bilgi için bkz: Fatih Ünal, "Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri", *Tarih Dergisi*, 0/44, 2012, s. 169-198.

⁷⁸ FO 416/35-38&FO 881/9130, [4537], Inclosure 2 in No. 174, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 14 Aralık 1908, *Schofield IV*, s. 263-269.

⁷⁹ شىك يى كاك

3.2.2. Horikiler

Dickson'ın detaylı bir şekilde bahsettiği ikinci aşiret Horiki⁸⁰ aşiretidir. 20.000 silahlı adamı olan yerleşik ve göçebe olmak üzere iki gruba ayrılan aşiret Musul'a kadar uzanan büyük ve güçlü bir aşirettir. Yerleşik olanlar tüm Mergaver ve burada bulunan tepelerin çevresinde bulunan köylerde ikamet etmişlerdir. Şefleri Mergaver, Norghi'de yaşayan Kerim Han Ağa'dır. Bir Osmanlı askerî müfrezesi Kerim Han'ın köyünü elde etmiştir. Kerim Han eğer tüm Osmanlılar, Tahir Paşa gibiyse, Türk olmanın kendisi için bir sorun yaratmayacağını ifade etmiştir. Siyasete pek ilgisi olmayan Kerim Han aynı zamanda İranlı olduğunu da iddia etmiştir. Bu yerleşik Kürtlerin kendi aralarında zaman zaman kavgalar çıksa da köyleri görece sessiz ve huzurludur. Hem tarımla hem de küçük baş hayvancılıkla uğraşmışlardır. Göçebe Horikiler ise kışın Musul çevresinde yazın Mergaver, Tergaver ve Baradost'ın yüksekte kalan kesimleri ile bu yerlerin güney ve batısında kalan bölgelerde yaşamaktaydılar. Göçebe Horiki Kürtlerinin lideri ise aynı zamanda Kerim Han'ın erkek kardeşi olan Hacı Derviş Ağa'dır. Daha önceden göçebe Horikilerin lideri Mevane kuşatmasında öncü bir rol oynayan Piro Ağa idi. Sebebi tam olarak bilinmese de Piro Ağa aşiretten ihraç edilmiştir. Ancak ihraç edildiği günden beri uhdesindeki 200 adamla camı istediği zaman yağmacılık yapan bir kişiye dönüşmüştür.

3.2.3. Bogzadiler

Bogzadi⁸¹ tabiri tek bir aşireti ifade eden bir isim olmamakla birlikte silahlı ve büyük Rayah Kürt köylerinin heterojen bir yapıda derlenmesiyle ortaya çıkan aşiretler topluluğunu ifade etmektedir. Konfederasyon benzeri bir yapılanmaya sahip Bogzadi köylerinin her biri önemli yetki ve nüfuzu bulunmayan "bey" adında bir lidere sahiptir. Aslında bazı yönlerden birbirinden farklı özelliklere sahip bu gruplar çoğunlukla birbirleriyle ya da komşularıyla savaş halindedir. Sürekli olarak Urmiye, Gevar ovalarında ve civar kasabalarda yağmacılık yapmışlardır. Bu beylerden biri Dasht ve Bordesor'u karargâhları ilan etmeden önce yaşadıkları özel bir bölge de yoktu. Her köy komşusundan oldukça bağımsız, kuzeyde Hoy'a kadar farklı yerlere dağılmışlardı. Bogzadiler Sünni İslam inancına sahip oldukları ve yağmacılık faaliyetlerinde bulunmaları nedeniyle İranlılar tarafında pek sevilmeydi. İranlı hükümet görevlilerinden "birilerine" bir çeşit vergi ya da haraç ödemekteydiler. Bogzadiler, İran'a ödedikleri bu vergiyi Osmanlılara ödemeye başlamış ve bu durumdan hiç de rahatsızlık duymadıklarını dile getirmişlerdir. Bogzadiler 1906 yılının temmuz ayında Van Valisi Tahir Paşa'ya bir dilekçeyle müracaat ettiler. Dilekçede kendilerinin de Sünni ve Osmanlı olduklarını, inanışları nedeniyle sürekli Şii İranlılar ve Hıristiyan Süryaniler tarafından baskı altında tutulduklarını bildirmişler, Osmanlı Devleti'nden koruma ve himaye talep etmişlerdir. Ayrıca Hamidiye alaylarına katılmak istemişlerdir. Tahir Paşa bu meseleyi Osmanlı hükümetine bildirmiş ise de Sultan II. Abdülhamid'den Tahir Paşa'ya *status quo*'nun korunması gerektiği yönünde talimat gelmiştir. Tahir Paşa kendisinden önce 1850'lerdeki Osmanlı-İran sınır komisyonu başkanı olan Derviş Paşa'nın belirlediği Osmanlı-İran sınır çizgisini benimsemiştir. Bu sınır çizgisi Mergaver, Tergaver, Baradost, Sumay'ı içererek Selmas düzlüğünün içinden yukarı geçip Dişovan Dere'den Surava Dağı'na kadar gider. Daha sonra bu çizgi Berlin Antlaşmasının 60. maddesine göre çizilen sınırla birleşir.⁸² Bogzadiler, Tahir Paşa'ya kendilerinin Osmanlı olduklarını iddia eden bir dilekçe yazarak Tahir Paşa'ya başvurmuşlar, Tahir Paşa da Bogzadilerin Osmanlı tebaasının bir parçası olduklarını iddia ederek dilekçelerini nihayet kabul etmiştir. Tahir Paşa aldığı bu karardan sonra Kasım 1906'da zaptiyeler ve bir piyade müfrezesinden oluşan Osmanlı askerleri ile Mergaver'i ve Mergaver'deki Kala Zova'yı ele geçirmiştir. Bu bölgeden vergi toplayan Osmanlı Devleti, birkaç zaptiye ve bazı Osmanlı birlikleri ile Urmiye'nin içinde 5 mil ötede bulunan Bonde'ye kadar gitmişlerdir.⁸³

3.2.4. Rayah Kürtleri

Urmiye ve diğer yerlerdeki çeşitli zengin mutasarrıflara [arazi / mülk sahibi kişiler] ait olan toprağı işleyen birkaç Rayah Kürt⁸⁴ köyü vardır. Şeyh Şemsdinan [Sheikh of Shamsdinan] bu kasabalardaki mülklerin çoğunun sahibidir. Dedesi Urmiye'yi istila etmeden önce, toprakları İran tarafından müsadere edilen Şeyh Ubeydullah daha fazlasına sahipti. Baradost'taki Nayahellen'de yaşayan son Şeyhin kuzeni, Şeyh Mahmut Saddin'in kendisiyle içtenlikle konuştuğunu anlatan Dickson, ondan bazı bilgiler de elde ettiğini aktarmaktadır. Elde ettiği bilgilere göre bu kasabalarda yaşayan hiç kimsenin, özellikle yasadışı işlerle uğraşmayan kimselerin,

⁸⁰ هوریکه دیر

⁸¹ بوگه زادی

⁸² 60. Madde: Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesiyle Rusya'ya bırakılan Alaşkerd vadisi ve Bayezid kasabası Türkiye'ye iade edildi. Bab-ı Âli, Türkiye ve İran sınırlarının sınırlandırılması için İngiliz-Rus Karma Komisyonu tarafından belirlenen Kotur kasabasını ve topraklarını İran'a bırakıyor. Bkz: Trove, "The Berlin Treaty", *The Maitland Mercury and Hunter River General Advertiser (NSW: 1843-1893)*, 5 Eylül 1878, s. 2. Erişim Tarihi: 3 Nisan 2022, <http://nla.gov.au/nla.news-article18830646>

⁸³ FO 416/35-38&FO 881/9130, *age*, s. 263-269.

⁸⁴ رایاه کرد

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

Osmanlıların gelmesini istemediğini söylediğini aktarırken, İran hükümeti kendileri için iyi bir yönetim olmasa da Türk yönetimi dışında her yönetimi kabul edeceklerini söylemiştir. Dickson bunları söyleyen kişinin buralarda önemli bir Şeyh ve tüm Rayah Kürtlerinin temsilcisi olarak kabul edildiğini vurgulamaktadır. Ancak bir sonraki cümlesinde Şeyhin söyledikleri ile çelişen ifadeler kullanan Dickson, bu kasabalarda yaşayanların hepsi ya Sünni Kürt ya da Süryani'dir. İranlı yoktur. Bu durum insanların dilleri, gelenekleri, alışkanlıkları ve diğer özellikleri Osmanlılara benzer nitelikler taşıdığı için bölgeye bir Osmanlı karakteri vermektedir. Bu karakteristikler herhangi birinin Urmiye Ovasında bulacağından oldukça farklıdır.

3.2.5. Süryaniler (Assyrians)

Dickson, yukarıda bahsedilen bölgelerde yaşayan Süryaniler⁸⁵ hakkında da yoğun bir araştırma yapmıştır. Bu bölgede bulunan Süryanilerin Osmanlı topraklarında yaşayan Süryanilere göre çok daha müreffeh bir hayatları olduğunu ifade etmiştir. İran'da bir Doğu ya da Hristiyan meselesinin bulunmadığını ifade eden Dickson, bu durumu Ermenilerden farklı olarak Süryaniler arasında "ulusçu öykünmelerin" olmamasına bağlamaktadır. Bu nedenle daha özgür ve rahat bir ortamda yaşamalarına izin verilen Süryanilerin hem kendilerini hem de mal ve mülklerini koruyabilmeleri için silahlanmalarında bir sakınca görülmemiştir. Dickson'ın edindiği bilgiye göre İran, tüfek ve cephaneye vererek Süryanileri 8-10 yıl önce silahlandırmıştı. Ayrıca Süryanilerin gerektiğinde bir yerlerden çok kolay silah bulabildiğinin de altını çizen Dickson böylece Süryanilerin bölgede bir takım gizli bağlantılarının olduğuna işaret etmektedir. Dickson'a Süryanilerin İranlılar tarafından bir sınır karakolu görevi ifa etmeleri ya da Urmiye'yi korumaları için silahlandırıldıkları bilgisi ulaşmıştır. Dickson'ın kendi kişisel fikrine göre ise asıl sebep bambaşkadır. Süryanilerin yaşadıkları köyler aslında Urmiye'deki İranlı ayanlara aittir ve bu ayanlar Süryanilerden kira veya haraç almaktadırlar. Kürtlerin yağmalarından Süryanileri korumayı kendi iktisadi amaçları için faydalı bulan İranlı Ayanlar, Süryanileri çok iyi bir şekilde silahlandırmışlardır. Süryaniler kendi içlerinde birçok dini gruba bölünmüşlerdir. Süryanilerin inançları çeşitli öğretilerin savunucuları tarafından teklif edilen teşvik, para ya da başka şeyler ile birinden diğerine değişmektedir. Bundan dolayı, çoğu köyde İngiliz himayesinde olan kişilerin yanında, Nasturi, Keldani (ör., Roman Katolikleri), Rus Ortodoks ve Amerikan Presbiteryanlığına⁸⁶ mensup bazı tarikatlar da bulunmaktadır. Aralarında kıskançlıklar ve fikir ayrılıkları olsa da sürekli çatışan Kürtlere karşı birleşerek daha güçlü bir topluluk oluşturmuşlardır.⁸⁷ I. Dünya Savaşı öncesinde yoğun bir düşmanlık algısının olduğu bu coğrafyada devletler, aşiretler ve dinler arası karmaşık ilişkilerin barış içerisinde yürütülmesi hiç kolay olmamıştır. Gruplar taraflarını seçerek, silahlanarak, aidiyet değiştirerek devletlerin ve kendi etno-kültürel grupların yarattığı çatışmalardan korunmaya çalışmışlardır.

3.3. 1907 Bonde Çatışması

Bordesor vadisinde bulunan Bonde köyü Seher Çayı mevkidir. Dickson, bu çayın Urmiye ovasını ihtilafli arazilerden ayıran tepe hattı üzerinden bir geçit ile geçtiğini ve bu çizginin aslında Derviş Paşa'nın iddia ettiği sınır çizgisi olduğunu keşfetmiştir. Sünni-Kürt nüfusa sahip olan Bonde'yi Bogzadiler, Urmiye ovasına yönelik baskın ve yağmalar için ileri bir karakol olarak kullanmışlardır. 1907 yılının ocak ayında, İran askerleri Urmiye'deki Osmanlı kuvvetlerine saldırarak iki zaptiyenin ölümüne yol açmışlardır. Bu saldırı üzerine Osmanlı kuvvetleri geri çekilmişlerdir. Bu geri çekilmeden sonra sınırdaki Osmanlı müfrezeleri güçlendirilmiştir. Kala Zova, Bajirka, Nori (Shamsdinan) ve Disa (Gawar) gibi çeşitli yerlere Osmanlı askerleri yerleştirilmiştir. Mecidi Saltana ve komutasındaki İran askerleri Urmiye'den Bogzadileri cezalandırmak için yola çıkmıştı. Kendilerini Osmanlı tebaasının bir parçası olarak gören Bogzadiler ise sınırdan sorumlu Osmanlı kurmay subayı Emrullah Bey ile iletişim halindeydiler. Van'da görevli Albay Mir Ali emrinde iki tabur piyade ve altı top Bogzadi şeflerini korumak için gönderilmiştir. Başkale'den Gevar'a Bordesor Çayı yolu ile gidilecek ve İran askerleri ile mücadele edilecektir. Ancak sınırdaki birlikler Gevar'a takviye kuvvetler gelene kadar üç ya da dört gün bekleyeceklerdir. Cengiz Han Bey'in İran saflarında yer aldığı söylene de Bedir Han Bey, Mahmut Sahib Bey, Fadj Bey ve diğer beyler Osmanlı kuvvetleri ile hareket etmektedir. Ayrıca Osmanlı tarafı Şerif Bey'i (Shekifti

⁸⁵ آشوری ه

⁸⁶ 1879 yılında American Board tarafından Erzurum'a misyoner olarak tayin edilmiş olan W. Nesbitt Chambers önce Erzurum daha sonra Adana'da misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Chambers 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Anadolu ve özellikle Erzurum'daki sosyal ve iktisadi perişanlıktan bahsetmekte ve Kürtlerin yağmacı, soyguncu olduğu kadar aynı zamanda misafirperver ve dindar olduklarından bahsetmektedir. Hamidiye rejimi, aşiret mektepleri ve Hamidiye alayları hakkında da önemli bilgiler veren Chambers, Erzurum'u bir Kürt ve Ermeni şehri olarak tanımlamaktadır ve burada 1839 yılından itibaren bir misyoner istasyonunun bulunduğundan bahsetmektedir. Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri üzerine daha detaylı bilgi için bkz: William Nesbitt Chambers, *Yolculuk: İmparatorluk Türkiye'sinden Bölük Pörçük Hatıralar*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yay. İstanbul 2016, s. 88-106; Presbiteryanların yurtdışındaki faaliyetleri ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Wilbert R. Shenk, *North American Foreign Missions, 1810-1914: Theology, Theory, and Policy*, Wm. B. Eerdmans Publishing, 2004, s. 1-349.

⁸⁷ FO 416/35-38&FO 881/9130, age, s. 263-269.

Shokakların lideri ve Hamidiye Kaymakamı) de yanına alarak bu kasabalardaki ahaliyi kendi taraflarına çekmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kürtler, Sünni bir yönetim altında Sünni kalmayı ve baskınlardan ve diğer rahatsız edici durumlardan tam koruma elde edeceklerini düşünmekteydiler çünkü Kürtlerin çoğu 1907 yılında İranlı Encümenler ve Hoy, Selmas, Maku veya diğer yerlerdeki iç savaşlardan dolayı bir hayli fazla sıkıntı çekmişlerdir. Dickson Tahir Paşa ile Başkale'deyken, Tahir Paşa Dickson'a Derviş Paşa'nın⁸⁸ haritasına dayanarak bu kasabaların Osmanlılara ait olduğu, Urmiye'nin İranlı ayanlarının bu arazileri kendilerine mâl ettiklerini ve bu arazileri kaybetmek istemediklerini söylemiştir. Ancak, Dickson, Tahir Paşa'nın aslında arazileri değil, bu kasabalar ve civar tepelerde yaşayan Kürtleri yönetmek ve kontrol etmek istediğini düşünmektedir. Böylece, Gevar, Başkale ve civarda iskân eden Sünni Müslüman ve doğal olarak Sultan'ın tebaasından olanlara karşı hücumların engelleneceğini düşünmüştür. Emrullah Bey tarafından desteklenen iki Türk tabur askeri ve altı tane dağ topu Bordesor'a vardıktan sonra Kürtler, İranlıların ileri karakol mevkilerine saldırmışlardır. Bu durumda Mecidi Saltana Osmanlılara karşı savaşmak için emir almadığını, Kürtleri ve İranlı tebaadan bazı kişileri cezalandırmak için sefere çıktığını, İran topraklarında Türk askerlerini gördüğünde şaşırıldığını Türk Kumandanı Mir Ali Yaver Bey'e iletmek için bir elçi göndermiştir. Buna cevaben Osmanlı tarafı Tergaver, Mergaver, Bordesor, Baradost ve Sumay'ın Osmanlı toprakları olduğunu Türk askerlerinin burada bulunmalarını sağlayan emrin İstanbul'dan geldiğini, Mecidi Saltana'nın kuvvetlerinin ise İran Şahı tarafından değil, Urmiye Encümeni tarafından gönderildiğini, bunun da devrimci bir kuvvet olduğu, dahası, Türklerin Mecidi Saltana'nın neden Osmanlı toprakları üzerinde kaleler yükselttiğini sormuş ve devamında Mecidi Saltana'nın tek taraflı yaptığı bu eylemleri bertaraf etmek için talimat aldıklarını ifade etmişlerdir. Birkaç müzakereden sonra Türk tarafı İranlılara geri çekilmeleri için üç saatlik bir ateşkes hakkı tanımıştır. Ancak bazı başıbozuk askerler arasında yaşanan çatışmalar nedeniyle Türkler İran askerî kamplarına top atışları gerçekleştirmeleri üzerine İranlılar geride tüm kamp malzemelerini, bir topu ve onlarca ölü ve yaralı bırakarak Urmiye'ye geri çekilmişler, Süryaniler ise Tergaver'daki köylerine dönmüşlerdir. Süryanilerden intikam almak isteyen Bogzadiler ise Tergaver'deki önemli köylerden biri olan Mevane'ye saldırmışlardır.⁸⁹ Bogzadiler, Mevane'ye yöneldiklerinde Piro Ağa ve onun Horiki dostları İran tarafındaydı ve Süryaniler ile beraberdi. Süryaniler onlara direnmek için hazırlandılar, fakat Piro Ağa'nın verdiği istihbaratla Osmanlı askerlerinin de Bogzadiler ile birlikte olduğunu öğrendiler ve Osmanlı topçularının varlığı onları Urmiye'ye geri çekilmeye zorladı. Geri çekilme gerçekleştiğinde, Piro Ağa ve ona bağlı Kürtler, Boğzadilerin ve daha sonra Osmanlı askerlerinin yardımıyla Mevane köyünü yağmalamaya başladılar. Osmanlı Kumandanı Yaver Bey Mevane'ye vardığında, yağmalanan eşyaları Kürtlerden almak için çaba sarf etmiştir. Nihayetinde Piro Ağa bu konuda suçlu bulunarak hapse atılmış, ancak Sultan II. Abdülhamid'in doğum günü şerefine affedilmiştir.⁹⁰

4. Osmanlı-İran Sınırında Askerî Değerlendirmeler, Güzergahlar ve Yollar

Osmanlı-İran Sınırında seyahatleri sırasında gezdiği yerleri tanımlayan ve bu yerler hakkındaki stratejik bilgileri askeri istihbarat raporlarına dönüştüren Dickson, kimin hangi yöne nasıl asker göndereceğini ve olayların nasıl gelişeceği ile ilgili olasılıkları değerlendirmiştir. Tarihsel verilere dayanarak, Rusya'nın Osmanlı ile olası bir savaşta Karadeniz kıyılarını ve Erzurum'u işgal etmek ve Beyazıt'tan Julfa'ya kadar olan kısmı korumak için bir savunma gücü bırakacaktır. Bu planı öğrenen Türkler ise Erzurum ve Karadeniz sahillerine güçlü bir savunma hattı kuracaklar, VI. ordu Lahijan ve Urmiye'ye gönderilirken, IV. ya da V. ordudan büyük bir kuvvet de Beyazıt ve Hoy tarafına gönderilecektir. Azerbaycan'ın fethi ve Kafkaslara doğru Türk ilerleyişi Ruslara büyük bir tehdit oluşturacaktır. Azerbaycan'da Türklerin hedefleri muhtemelen Urmiye, Hoy, Marand ve Tebriz olacaktır. O günkü koşullarda Dickson, Rusya'nın karşı çıkamadığı takdirde, bu yerlerden herhangi birinin ele geçirilmesinde Türklerin pek zorlanmayacağını ve Sujbulak'ta bulunan Mahmud Fazıl Paşa komutasındaki birliklerin her an Urmiye'yi, Saray'da bulunan IV. Ordunun ise Hoy'u ele geçirebileceğini düşünmüştür. Urmiye gölünün Türkler için avantaj ve dezavantajlar yaratacağını dile getiren Dickson, VI. Kolordu'nun ilerlemesi için Maraga-Tabreez-Marand yolunu kullanılmaya karar verilirse, Urmiye Gölü'nün Türkleri Selmas ve Hoy'daki IV. Kolordu'dan ayıracağından bu durum birçok yönden Türklerin planlarına engel oluşturacaktır. Ancak Urmiye gölü iki ayrı ilerleme ve geri çekilme hattı sağlayacağından Türklerle avantaj da sağlayabilir. Van'daki yollar ve ulaşım düzenlemeleri, daha batıdaki veya güneydeki diğer vilayetlerden bir ordu tedarik etmek için elverişli değildir. Bu nedenle, Van'dan çıkan her büyük askeri birlik, iaşeleri için başka bir eyalete dayanmak zorundadır. Urmiye ve Selmas Ovaları ile bitişindeki zengin bölgelerin böyle bir görevi ifa etmek için seçildiğini düşünmektedir. Dickson, bu ilçelerin üretimine ilişkin kesin istatistikler elde edemediğini, ancak üretimin Van'dan çok daha fazla olması gerektiğini, Türklerin Lahijan-Vezene yolunu tutmasıyla, gerektiğinde Mezopotamya'dan savaş bölgelerine iaşe sağlayabileceklerini söylüyor. Ayrıca, Bağdat'tan gelen yolların Van'dan gelen yollar ile kesiştiği noktada Başkale ve Saray üzerinden ülkenin batı kesimleriyle irtibatı

⁸⁸ Kimyager Derviş Paşa da 1850'lerdeki görüşmeleri Rus ve İngilizlerin bu tavrı sürdürmesi neticesinde terk etmişti.

⁸⁹ FO 416/35-38&FO 881/9130, age, s. 263-269.

⁹⁰ FO 416/35-38&FO 881/9130, age, s. 263-269.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

bulunan bir askerî üs kurulabilecektir. Bu askerî üssü inşa edebilmek için Urmiye'de her türlü imkânın vardır hatta bu imkânların diğer Türk topraklarında bulunanlardan daha fazladır. Bu bağlamda, Osmanlı'ya karşı Urmiye'de düşmanlık besleyen kimseler olsa da bölgede ihtiyaçların giderileceği büyük bir pazar, terzi, ayakkabıcı ve demirciler gibi esnaf ve zanaatkarlar grubu mevcuttur. Ancak bu düşmanlık pek uzun sürmeyecek orada Osmanlılar tarafından çok kolay savunulabilecek askerî bir üs kurulacaktır. Kuzeyden yapılacak savunma için iki nehir arasındaki set boyunca uzanan Hoy'un güneyinde, Kotur Çayı ve Urmiye Gölü arasında bulunan önemli bir stratejik nokta mevcuttur. Diğer bir stratejik nokta da Urmiye gölüne doğru Aghvan ve Karabağ Dağları boyunca uzanmakta ve Selmas düzlüğünün güneyinde yer almaktadır. Daha güneyde Şeyh Basit ve Argi Dağı arasında kalan yerler çok daha güçlü savunma yapılabilecek alanlardır. Urmiye gölünün üzerinde herhangi bir ulaşım aracının yoktur ve Uşni, Ali Kerim Dağı ve Urmiye Gölü boyunca güçlü bir hat oluşturulursa Urmiye rahatlıkla savunulabilecektir. Ancak Bağdat ile iletişimin kesilmesi ihtimalinde bu vaziyet savunma zafiyeti oluşturacaktır. Türkler bu alanda bir üs oluşturmayı daha doğru bulacaklardır. Türkler, Urmiye ve Selmas şehirlerini ele geçirmek istemektedirler. Başkale-Diza-Bajırka ve Kotur-Saray yolları küçük bir çalışma ile tekerlekli araçlar için daha elverişli bir hale sokulursa IV. ve V. Osmanlı Kolorduları at arabaları ve tekerlekli yük taşıma araçlarının geçebileceği üç tane güzergâh elde etmiş olacaktır. Ayrıca, Türkiye'nin jeopolitik üstünlüğü ele geçirmesine hizmet edecek diğer faktörlerden bir diğeri de İran'ın iç politikada yaşadığı sorunlardır. İran'ın meşrutiyet (1906-1911) hareketleri çerçevesinde gelişen farklı yönetim anlayışları ve yönetimde oluşan ikircikli yapı neticesinde yaşadığı iç sorunları mevcut dış politikasının yönünü de tayin etmekteydi.⁹¹ Bunun yanında bu farklılıklar etnik ve dini gruplar arasındaki anlaşmazlıkları da belirginleştirdi. İran'da siyasal ve toplumsal çalkantıların yaşandığı 1908 yılında Van'da bulunan Dickson, İran ve Osmanlı Devleti içinde yaşanan benzer olaylar hakkında bilgi vermektedir. Örneğin, İran'da yaşayan Kürtler Türklere herhangi bir sorun çıkartmayacak, aksine İranlı Kürtler Urmiye gölünün doğusu ve Tebriz çevresinde İran köylerini yağmalayarak Türklere yardım edeceklerdir. Çünkü İranlı Kürtler, ulusçu, anayasacı ve modernist olarak bilinen encümenlerin karşısında duran gelenekçi İran Şahlarının⁹² tarafında idiler. Ayrıca Sultan ve Şah arasında gizli bir anlaşmanın var olduğuna vurgu yapan Dickson, İran Şahı adına Türklerin İran topraklarında saldırılar düzenlediği bilgisini vermektedir. Diğer İngiliz diplomatlar da Sultan II. Abdülhamid ile İran Şahının birlikte hareket ettikleri noktasında birleşmektedirler.⁹³ Bu çerçevede Türklerin desteğini arkalarına alan Kürtler Tebriz'e kadar gitmek isteyecekler ve Türkiye'nin doğusunda kontrol dışı hareket edeceklerdir. Bu noktada önemli diğer bir husus da Kürtler ile birlikte aynı bölgede yaşayan Ermenilerin faaliyetleridir. Van ve Selmas'ta bulunan Ermeni devrimciler Tiflis'teki komiteleri vasıtasıyla Türkiye'ye karşı olası bir savaşta Ruslarla hareket etmeleri gerektiği ve 3.500 iyi nişancı ve silahlı Ermeni'nin ayarlanarak Türkleri sınır ve iletişim hatları boyunca meşgul etmesi gerektiği bildirilmiştir.⁹⁴ Bu olası savaşa önlem olarak Türkler Azerbaycan ve Tebriz'i İran'la savaştıktan sonra işgal edecek ve böylece tüm askerî unsurlarını Rus sınırına yakın bir yerde mevzilendirebileceklerdir. Bu planın bir uzantısı olarak Türkler zaten hâlihazırda Savuçbulak'ta bir Mergaver ve Tergaver bölgesinde iki tabur asker bulundurmaktaydılar. Mergaver ve Tergaver bölgesindeki askerler bir hamlede Urmiye ve Şeyh Basit-Argi Dağı mevkiini işgal edebilecek kapasiteye sahiptiler. Eş zamanlı olarak, Saray'da bulunan Türk askerî kuvvetleri de Hoy'u işgal edebilir ve bu işgal programını tamamlayabilmek için takviye kuvvetlerin gelmesini bekleyebilirlerdi. Bu bekleme sürecinde Türkler, yeni depolar tedarik edebilir, Urmiye'de bir üs kurabilir ve tahrip olmuş yolları tamir edebilirlerdi. Hoy'un boşaltılması için bir baskı ile karşılaşırlarsa ve Van'a doğru geri çekilirlerse, Hoy'un doğusundaki tepelerde, Kotur Çayı'nın Hoy ovasına girdiği yerde, yeniden pozisyon alabilirlerdi. Bu mevki ve Zeri [yer ismi] arasında kalan vadi çok derin, dağlık ve sarp kayalıklardan oluşmaktaydı. Küçük bir kuvvet burayı rahatlıkla kontrol edebilirdi. Ayrıca, bu coğrafi alan ve çevresi askerî savunma ve geri çekilmeler için tepeler arasından çok elverişli geçişler barındırmaktaydı.

1850'lerden itibaren Ruslar ve İngilizler Osmanlı-İran sınırındaki yerleşimlerin isimlerini ve konumlarını gösteren çeşitli haritalar çizmişlerdir. Ancak bu haritalarda yüzlerce hata bulunmakta ve tutarsız bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle askeri amaçlar için kullanırken dikkat edilmesi gerekmektedir. İki göl arasını [Van ve Urmiye Gölleri] gösteren bu haritalarda Baradost, Mergaver ve Tergaver'de işaretlenen birçok köy aslında buralarda bulunmamaktadır. Dickson, geçmişte Başkale ve Gevar arasında kalan yolun tekerlekli araçların geçişi için elverişli diye not düşülmesine rağmen bu yolun kesinlikle kullanılabilir olmadığını savunmakta ve yolun kullanılacak kısımlarını tarif etmektedir. Bölgenin çok sarp ve kayalık bir jeolojik yapıdan oluşması ve daha güneyde ise dar ve kayalık yolların bulunması sebebiyle buraların tekerlekli araçlar için uygun bir zemin sunmamaktadır. Buralar ancak önemli miktarda patlayıcının kullanılması, tamir ve inşa sürecinden sonra

⁹¹ Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, Kaynak Yay., 2014.

⁹² Kaçar Hanedanlığının hüküm sürdüğü dönemde baba-oğul İran Şahları: Muzaffereddin Şah (yön. 1896-1907), Muhammed Ali Şah (yön. 1907-1909).

⁹³ FO 416/35-38&FO 881/9130, [15161], Inclosure 2 in No. 136, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 15 Mart 1908, Reports by Vice-Consul Dickson: Military Report, *Schofield IV*, s. 311.

⁹⁴ Dickson'ın Van'da konsolos yardımcısı olarak araştırma yaptığı sırada bölgedeki Ermeni faaliyetleri üzerine daha detaylı bilgi için bkz: NA, FO 371/155/78, Folios 504-509, Turkey Code 44, File 35464, Paper 35464, 22/10/1906; Turan, Orhan. "Van'da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Bertram Dickson'ın Taşnak Cemiyeti Üzerine Değerlendirmeleri" *Ermeni Araştırmaları*, S. 65, 2020, s. 131-158.

kullanılabilir hale gelecektir. Urmiye'den Kotur ve Selmas aracılığıyla Saray'a giden yol daha önceden müsait olsa da sınır problemleri yüzünden, Hoy ve Kotur arasında kalan bölüm son üç yıldır kullanılmamıştır ve kayalar yolları kapatmıştır. Bu nedenle buralardan atlar ile geçmek çok zor, tekerlekli araçlar ile geçmek ise imkânsızdır. Geçmeye teşebbüs edildiğinde ise özellikle iki yerde yüklerin araçlardan indirilip elde taşınması gerekecektir.⁹⁵ Dickson'ın hazırladığı yol raporunda, Urmiye, Selmas, Kotur, Saray, Karasu ve Van'da bulunan yüz yirmi altı tane köy ve kasabanın sosyal, iktisadi, idari, coğrafi ve mimari yapıları ile ilgili çok detay denilebilecek tasvir ve tanımlamalara yer verilmiştir. Bölgedeki tarımsal faaliyetler, ürünler, ticari alanlar, ticari faaliyetler, yaşam alanları, evlerin yapısal özellikleri, iletişim ve ulaşım araçları, etrafta bulunan yükseltiler ve düzlükler, bunların yerleşim birimlerine yakınlık ve uzaklıkları, nehirler üzerindeki köprüler, köylerdeki etnik yapı ve aşiretler gibi jeo-sosyolojik öneme sahip bölgesel özellikler betimlenmiştir.⁹⁶

SONUÇ

İngiltere hükümeti adına Kenya Doğu Sınırı, Arjantin-Şili Sınırı ve son olarak Osmanlı-İran Sınırı üzerine araştırmalarda bulunan Dickson'ın coğrafyacılık anlayışı I. Dünya Savaşı'ndan önce İngiltere'de KCT ekseninde gelişen ve sömürgeci bir zihniyete hizmet eden coğrafyacılık anlayışından hiç de farklı değildi. KCT ile bağlantıları bulunan Dickson, devlet-toplum ve insan-yer ilişkilerini yakından gözlemleyebileceği Osmanlı-İran sınır bölgesine en yakın vilayet olarak bilinen Van'daki İngiliz konsolosluğunda yardımcı konsolos / askerî konsolos olarak görevlendirilmişti. Genel olarak diğer İngiliz devlet adamları ile birlikte bölgesel ve uluslararası politikaları coğrafi bağlamda değerlendirerek çeşitli etnik ve dini gruplar üzerinden devletlerin bölge ile ilgili hedeflerini saptamaya çalışmıştır. Nitekim Osmanlı İran sınırı en az beş büyük devletin ve onlarca aşiretin siyasi ve ekonomik çıkarlarının içe içe geçtiği bir yerdir. Bu nedenle coğrafyaya özgü zorlukların yanında birbirinden farklı siyasi çıkarlara sahip olan yukarıda bahsedilen aktörler bölgedeki güvenlik zafiyeti ve istikrarsızlığı ortadan kaldırmak yerine daha da arttırmışlardır. Bu zafiyet ve istikrarsızlık özellikle sınırın Urmiye çevresinde bulunan kuzey taraflarında had safhaya çıkmıştır. Bölgede vahşi olaylara neden olan yağmacılık ve hırsızlık faaliyetleri durumu daha da kötüleştirmiştir. Bir süredir sınırda yaşanan bu gelişmeleri takip eden ve gündeme getiren Osmanlı Devleti ve devlet adamları "insanlık namına" bu olayları durdurmak istemişlerdir. Ancak diğer devletler özellikle İngiltere Osmanlı'nın bu isteğinin temelinde farklı sebepler olabileceğini düşünmüşler ve söz konusu sebepler Dickson tarafından araştırılmıştır.

KCT'de birçok İngiliz asker, bürokrat ve diplomat başkan, sekreter veya üye sıfatıyla görev yapmışlardır. İngiliz konsolosluk görevlisi sıfatıyla gönderilen asker-seyyah-coğrafyacılar gittikleri yerler hakkında bilgi toplamışlar ve topladıkları bu bilgileri akademik çalışma haline getirerek üyesi oldukları KCT'ye konferans veya makale olarak sunmuşlardır. Aynı zamanda bu bilgileri hem merkezi hükümetleri ile hem de elçilik ve konsolosluk ağında bulunan diğer görevlilerle paylaşmışlardır. Bu haliyle KCT, dünyanın çeşitli yerlerinden, özellikle Osmanlı'daki İngiliz konsolosluklarından gelen raporlarla İngiliz devlet adamlarının istifade edebileceği önemli bir bilgi bankasına dönüşmüştür. Bu metotla konsolosluklar ile KCT arasındaki bağın her daim devam ettiği ve İngiliz devlet görevlilerinden gelen yazıların KCT koleksiyonlarını genişlettiği tespit edilmiştir. Dickson da diğerleri ile benzer bir yol izlemiştir. Sadece Osmanlı'nın değil çevresindeki ülkelerin siyasal hayatının ve yönetim şeklinin de değişip dönüştüğü bir dönemde Van ve çevresinde askerî konsolosluk görevinde bulunan Dickson, teorik coğrafya bilgisini farklı iklim ve yer şekillerine sahip bir bölgede uygulama fırsatı bulmuştur. Devletler ve aşiretler arası çatışma dinamikleri ile ilgili merkezi hükümetine askerî istihbarat niteliğinde detaylı bilgiler göndermiş ve bölgesel sorunlarla ilgili çeşitli olasılıkları hesaplamış ve değerlendirmiştir. Bölgesel coğrafi özellikleri (dağları, ovaları, akarsuları vb.) ve bunların konumlarını merkeze alarak orduların geçiş güzergâhlarını hesaplamış, hangi konumların veya yolların ele geçirilirse lojistik ve askerî üstünlüğü beraberinde getireceğini ve ayrıca hangi aşiretlerin Osmanlı'ya yakınlık duyduğunu veya duymadığını araştırmış ve bölgeye özgü sosyal dinamikleri içeren raporlar hazırlamıştır.

Dickson'ın tam olarak KCT üyesi olduğunu kanıtlayacak bir veri bulunmasa da KCT'de gerçekleştirilen toplantı salonundaki İngiliz siyasetçi ve coğrafyacılar askerî istihbarat ve jeo-sosyolojik karakterdeki çalışmaları üzerine yaptığı sunumlar ve KCT'nin *the Geographical Journal* dergisinde yayımladığı harita ve makaleler KCT ile arasında sıkı bir bağ olduğunu göstermektedir. Ayrıca KCT'deki kraliyet vurgusu ve emperyalist bakış ile Dickson'ın İngiliz koloni savaşlarına rütbeli asker olarak katılmış olması Dickson'ın KCT ile paralel bir bakış açısına sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Yaptığı harita Osmanlı Doğu Vilayetlerini ele alırken aynı zamanda haritada gösterdiği unsurlar şarkiyatçı kolonyal bir zihniyete sahip olduğuna işaret etmektedir. 1908 yılından itibaren İran petrolünün İngiltere'ye aktığı düşünülürse 1910 yılında Dickson'ın

⁹⁵ FO 416/35-38&FO 881/9130, [15161], Inclosure 2 in No. 136, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 15 Mart 1908, Reports by Vice-Consul Dickson: Military Report, *Schofield IV*, s. 310-312.

⁹⁶ FO 416/35-38&FO 881/9130, *age*, s. 312-316.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONİYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

KCT tarafından yayınlan Kürdistan haritasının üçte birinin neden güneyde bulunan Bağdat, Musul, Kerkük ve Mezopotamya gibi petrol bölgelerinin topografya ve jeo-sosyolojik özelliklerine odaklandığını açıklamaktadır. Ayrıca İngiltere'nin petrol için İran'ın güneyindeki petrol bölgesinde bulunan Bahtiyari aşireti üzerinden yerel dinamiklerle oynadığı düşünülürse Dickson'ın bilimsellik çerçevesinde sunduğu çalışmalar Osmanlı Doğu Vilayetlerindeki iç dinamiklerin İngilizler tarafından detaylı bir şekilde öğrenilmesiyle bu politikaları Osmanlı tarafında sürdürmek ve bölgeyi kolonyal amaçlar için işlevsel hale getirecek daha güncel bilgilere ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Bu süreçte bilgi akışını sağlayanlardan birinin ise Dickson olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı-İran sınır ihtilafında tarafların çözüm için birbirinden farklı kaygılara sahip olması sınır yapımını güçleştiren en önemli unsurdur. Rusya ve Almanya'nın güneyde İngiliz nüfuz sahası içinde kalan yerlere ulaşmaması için elinden geleni yapan İngiltere bu nüfuz sahalarında elde ettiği ticari imtiyazları ve büyük bir nüfusu Sünni Müslümanlardan oluşan Hindistan'da elde ettiği ticari çıkarlarını kaybetmek istememesi nedeniyle Osmanlı Devleti'ne karşı Şii İran'ı desteklemiştir. İngiltere, Almanya'nın Basra Körfezine Bağdat Demiryolu projesi ile ulaşıp Basra Körfezinde bir çıkış noktası elde etmeden ve Mezopotamya petrol sahalarındaki İngiliz imtiyaz sahipleri ile İngiliz Kraliyet çıkarlarına zarar gelmeden önce sınırın bir an önce yapılmasını taraflar arasında teşvik etmiştir. Böylece, İran ve Hindistan'da yapmakta olduğu ticarete engel teşkil edecek herhangi bir unsuru jeo-sosyolojik faktörlere dayanan bilgi edinme faaliyetleri ile ürettiği politikalar sayesinde erkenden önleyerek ticaretinin daha sağlam temeller üzerinde ilerlemesini amaçlamış ve bu noktada KCT üyesi / bağlantılı olan asker, bürokrat gibi farklı unvanlara sahip birçok İngiliz devlet adamının coğrafya tutkusundan ve bilgisinden fazlasıyla yararlanmış. Tüm bunlardan hareketle Dickson'ın bölgeye gönderilmesinin arkasında yatan unsurlar arasında gelecekte bölgenin İngilizler tarafından işgal edilip edilemeyeceği ile ilgili politikaların tayin edilmesi, Ruslar ile birlikte hareket eden Ermeni ihtilalciler ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerin "yönetilebilirlik" özelliklerini keşfetme siyasetinin olduğu söylenebilir. Dickson'ın topladığı jeo-sosyolojik verilerden, milliyetleri Osmanlı ve İran arasında çekişme konusu olan Sünni Kürt, Şii Kürt ve Hristiyan Süryani kimliklerin yaşadığı köylerin aynı bölgede heterojen bir yapıda var olduğu ve bu toprakların üzerinde yaşayan etno-dini kültürler havuç-sopa politikaları neticesinde aidiyetliklerini kime sunuyorsa üzerinde yaşadıkları topraklar da modern bir sınır olmadığı için prensipte o devlete geçebildiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

1-Birincil Kaynaklar

"B. Dickson's Career", *Daily Gazette for Middlesbrough*, 03 October 1910.

"British Pioneer Pilot Honoured Thirty Years After His Death", *Weekly Dispatch (London)*, 16 January 1944.

"Pioneer of Army Aviation: Funeral of C. B. Dickson", *Aberdeen Press and Journal*, 03 October 1913.

"Pioneer of Army Aviation" *Aberdeen Press and Journal*, 01 October 1913.

DICKSON, Bertram, "Journeys in Kurdistan", *The Geographical Journal*, Vol. 35/4, 1910, s. 357-378.

FO 371/155/73, Folios 465-478, Turkey Code 44, File 35458, Paper 35458, 22/10/1906.

FO 371/155/78, Folios 504-509, Turkey Code 44, File 35464, Paper 35464, 22/10/1906.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [37119], No. 214, A. Nicolson'dan Edward Grey'e, St. Petersburg, 6 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 225.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [37242], No. 220, Marling'ten Edward Grey'e, Tahran, 11 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 226.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [37295], No. 219, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, İstanbul, 11 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 225.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [37564], No. 273, Edward Grey'den Marling'e, Dış İşleri, 21 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 231.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [37855], Inclosure 1 in No. 245, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 1 Ekim 1907, *Schofield IV*, s. 226.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [37855], Inclosure 2 in No. 245, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, "Memorandum Respecting the Turco-Persian Frontier Dispute", Van, 1 Ekim 1907, *Schofield IV*, s. 227-229.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [37859], No. 246, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, Pera, 12 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 229.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [38117], No. 258, Edward Grey'den A. Nicolson'a, Dış İşleri, 19 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 230.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [38230], No. 255, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, İstanbul, 19 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 229.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [38671], No. 284, Marling'den Edward Grey'e, Tahran, 6 Kasım 1907, 25 Kasım'da ulaştı, *Schofield IV*, 1840-1958, s. 232-233.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [38724], No. 302, A. Nicolson'dan Edward Grey'e, St. Petersburg, 18 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 235.

FO 416/31-34 &FO 371/513, [38762], No. 305, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, Pera, 20 Kasım 1907, *Schofield IV*, s. 235-236.

FO 416/31-34&FO 371/503, [30813], No. 378, N. O'Conor'dan Edward Grey'e, İstanbul, 15 Eylül 1907, *Schofield IV*, s. 164.

FO 416/35-38&FO 881/9130, [15161], Inclosure 2 in No. 136, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 15 Mart 1908, Reports by Vice-Consul Dickson: Route Report, *Schofield IV*, s. 310-316.

FO 416/35-38&FO 881/9130, [2550], Inclosure 2 in No. 1, Consul McDowall'dan Marling'e, Mohammerah, 12 Ekim 1907, *Schofield IV*, s. 254-255.

FO 416/35-38&FO 881/9130, [4537], Inclosure 1 in No. 174, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 14 Aralık 1908, *Schofield IV*, s. 262-263.

FO 416/35-38&FO 881/9130, [4537], Inclosure 2 in No. 174, Vice-Consul Dickson'dan N. O'Conor'a, Van, 14 Aralık 1908, *Schofield IV*, s. 263-269.

FO 416/35-38&FO 881/9130, [5428], Inclosure 1 in No. 1, Consul-General Cox'tan Marling'e, Bushire, 18 Ocak 1908, *Schofield IV*, s. 257.

MACKINDER, H. J., "On the Scope and Methods of Geography", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 9/3, 1887, s. 141-74.

"Obituary: C. B. Dickson", *The Geographical Journal*, 42/5, 1913, s. 501.

SCHOFIELD, Richard, *The Iran-Iraq Border, 1840-1958: Ottoman Enchrachments Across Northern Border and Recurrence of Muhammara Dispute: 1903-1911*, Vol. 4, Archive Editions, 1989.

TROVE, "The Berlin Treaty", *The Maitland Mercury and Hunter River General Advertiser*, 5 Eylül 1878, s. 2.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

WISE, M. J., "The Scott Keltie Report 1885 and the Teaching of Geography in Great Britain", *The Geographical Journal*, 152/3, 1986, s. 367-382.

2-İkincil Kaynaklar

ATALAY, Selim, *Hedefteki Osmanlı: 100 Yıllık Komplo*, Turkuvaz, İstanbul 2020.

BAYSUN, M. Cavit, "Balyos", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 291-295.

BİJAN, Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, Kaynak Yay., 2014.

BİLGE, Mustafa L., "Şattülarap", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 381-382.

BLACK, Jeremy, *İngiltere Tarihi*, çev. Aytaç Yıldız, Doğu Batı Yay., Ankara 2020.

BUCHAN, John, *Memory Hold-The-Door*, Londra 1940.

BURÇAK, Rıfki Salim, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu*, Aydınlik Matbaası, İstanbul 1946.

CHAMBERS, William Nesbitt, *Yolculuk: İmparatorluk Türkiye'sinden Bölük Pörçük Hatıralar*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yay., İstanbul 2016.

DARBY, Henry C., "Academic Geography in Britain: 1918-1946", *Transactions of the Institute of British Geographers*, N.S.8, 1983a, s. 14-26.

DARBY, Henry C., "Historical Geography in Britain: 1920-1980", *Transactions of the Institute of British Geographers*, N.S.8, 1983b, s. 421-428.

DİNÇ, Güney, *Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarda Balkan Savaşı (1912-1913)*, YKY, İstanbul 2008.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Konsolos", *İA*, C. 6, İstanbul: MEB, 1955, s. 836-840.

GROSS, Matthias, "Human Geography and Ecological Sociology: The Unfolding of a Human Ecology, 1890 to 1930 and Beyond." *Social Science History*, 28/4, 2004, s. 575-605.

HALLIDAY, Fred, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Âyanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.

KARACA, Ali, "Yolculuk Kitabı'nın Düşündürdükleri Hakkında Birkaç Söz", William Nesbitt Chambers, *Yolculuk: İmparatorluk Türkiye'sinden Bölük Pörçük Hatıralar*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 175-223.

KARADENİZ, Yılmaz, "1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi", *Route Educational and Social Science Journal*, 4/2, 2017, s. 222-236.

KARAKUŞ, Erdoğan, *İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri (1938-1939)*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006.

KARLIOĞLU, Fatih, *Delimitation of the Ottoman-Iranian Frontier: Tahir Pasha and the Ottoman Frontier Commission, 1905-1908*, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

KATZ, David S., *İngilizlerin Gözünde Türkiye (1776-1923)*, çev. Nurettin Elhüseyni, YKY., İstanbul 2019.

KOCATÜRK, Önder, *Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009.

KRYLOV, N. A., Boksernan, A. A., Stavrovsky, E. R., *The Oil Industry of the Former Soviet Union*, CRC Press, 2019.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*, TKK, Ankara 1953.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1974.

LIVINGSTONE, David N., *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Blackwell, Cambridge 1993.

MARIUS S. Vassiliou, *Historical Dictionary of the Petroleum Industry*, Scarecrow Press, Maryland 2009.

MARKHAM, Clements R., *The Fifty Years' Work of the Royal Geographical Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1881.

MERAM, Ali Kemal, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kıtış Yayınları, İstanbul 1969.

ÖZGÜÇ, Nezmiye, Tümertekin, Erol, *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000.

PORTER, Jeremy R., Frank M. Howell, *Geographical Sociology: Theoretical Foundations and Methodological Applications in the Sociology of Location*, Springer, New York 2012.

RYAN, James R., "Visualizing Imperial Geography: Halford Mackinder and the Colonial Office Visual Instruction Committee, 1902-11", *Ecumene*, 1/2, 1994, s. 157-76.

SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

SAVAŞ, Ali İbrahim, "Konsolos", *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 178-180.

SHENK, Wilbert R., *North American Foreign Missions, 1810-1914: Theology, Theory, and Policy*, Wm. B. Eerdmans Publishing, 2004, s. 1-349.

STEBBINS, H. Lyman, *British Imperialism in Qajar Iran: Consuls, Agents and Influence in the Middle East*, I. B. Tauris, London 2016.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, "Emperyalizm Kışkacında Osmanlı ve Kacar Devletleri Üzerinde Rus ve İngiliz Paylaşım Planları: St. Petersburg ve Reval Görüşmeleri (1907-1908)", *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference*, January 15-16, 2021 Mardin, Turkey, s. 73-81.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri", *SUTAD*, Güz 2017, 42, s. 437-449

TURAN, Orhan, "Van'da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Bertram Dickson'ın Taşnak Cemiyeti Üzerine Değerlendirmeleri" *Ermeni Araştırmaları*, S. 65, 2020, s. 131-158.

VAN'DA COĞRAFYACI BİR İNGİLİZ KONSOLOS YARDIMCISI YÜZBAŞI BERTRAM DICKSON'IN KOLONİYAL BAĞLARI VE OSMANLI-İRAN SINIRI ÜZERİNE GÖZLEMLERİ

ÜNAL, Fatih, “Şıkak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri”, *Tarih Dergisi*, 0/44, 2012, s. 169-198.

3-İnternet Kaynakları

Britannica, “Edward VII”, *Encyclopedia Britannica*, Erişim Tarihi: 6 Mart 2022, <https://www.britannica.com/biography/Edward-VII>.

“History of the Society”, *Royal Geographical Society*, Erişim Tarihi: 6 Mart 2022, <https://www.rgs.org/about/the-society/history-and-future/>.

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
RUSYA TÜRKLERİNDE KADIN HAKLARI MESELESİ

 EFE OKCU*

 10.53718/gttad.1109376

ÖZ

Türk tarihi açısından kadının sahip olduğu konum yüzyıllar boyunca mutlak surette değişikliklere uğramıştır. İslam öncesi Türk toplumlarına bakıldığı zaman kadının erkekle beraber toplumsal hayat içerisinde aktif olarak yer aldığı, kılıç kuşanıp ata bindiği ve sürekli bir şekilde talim yaptığı görülmektedir. İslamiyet'in Türk toplumuna girmesinin ardından da kadınlar sahip olduğu çoğu hakkı ilk başta korumuş fakat İslam dininin yanlış bir şekilde yorumlanması ve etkileşim içerisinde bulunan Arap kültürünün tesiri altında kalması sonucunda kadının statüsünde bir düşme görülerek toplumsal hayat başta olmak üzere pek çok alanda ikinci plana atılmıştır. Kadın hakları meselesi mevzu bahis olduğu zaman da tüm dünyada olduğu gibi Rusya Türkleri arasında da bu husus üzerinde hassasiyetle durularak çalışmalar yürütülmüştür. İsmail Gaspıralı öncülüğünde ortaya çıkan Usul-i Cedit hareketi doğrultusunda kızların eğitimi için tamamen onlara tahsis edilen kız okulları yenileşme çabaları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Basının toplum üzerindeki etkisinin farkında olan İsmail Gaspıralı uzun uğraşlar sonucunda çıkarttığı Tercüman Gazetesi'nde, kadın haklarına yönelik yazılara yer vermiş olsa da bunu dönem içerisinde yeterli görmemiştir. İsmail Gaspıralı'nın imtiyaz sahibi olduğu ve kızı Şefika Gaspıralı'nın editörlüğünü üstlendiği Âlem-i Nisvân Dergisi ise Rusya Türkleri arasında çıkarılan ilk kadın dergisi olma özelliği taşımaktadır. Âlem-i Nisvân'ın açtığı bu yolda, ondan sonra Işık, Süyüm Bike, Azat Hanım ve Şark Kızı gibi birçok dergi yayımlanmıştır.

Siyasi açıdan kadın hareketlerinin oluşumu ise Rus İhtilali'nin 1905 yılında gerçekleşmesiyle birlikte Çar'ın Rus olmayan azınlıklara kendi örgütlerini kurabilme hakkı tanıyan 1906 tarihli geçici kararnamesi ile açılan kadın cemiyetleri sayesinde mümkün olmuştur. Düzenlenen Rusya Müslümanları Kongreleri de kadınların ait olduğu toplumsal statüye ulaşabilmeleri için önem arz etmektedir. Kadınlar açısından aktif bir mücadele döneminin başladığı 1917 yılında toplanan Rusya Müslüman-Türk Kadınları Kongresi de kadınların kendileri hakkında son derece dikkat çekici kararlar aldıkları bir oluşum olarak görülmektedir. Daha sonra Rusya genelinde yaşayan tüm Türk ve Müslümanların katılımıyla gerçekleştirilen Bütün Rusya Müslümanları Kongreleri, sunulan konular sebebiyle karşılaşılan muhalefetlere rağmen Müslüman-Türk kadınının haklarını savunan aydınların mücadeleleri sonucunda kadın-erkek eşitliğinin sağlanması ve siyasi alanda kadının hak ettiği noktaya gelebilmesi için Türk Kadın Hareketine büyük katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada tarihi süreç içerisinde Rusya Türkleri arasında kadın ve kadın hakları meselesi ele alınacaktır. Kadınların konumunu iyileştirmeye yönelik ilk gelişmelerin Kazan Tatarları tarafından gerçekleştirilmesiyle birlikte, konuya dair desteğini esirgemeyen Türk aydınları ve onların yapmış oldukları faaliyetler çalışmanın kapsamına girmektedir. Meselenin gidişatı açısından son derece önemli olan gazete ve dergiler kadın hareketine sunduğu katkı sebebiyle üzerinde durulan hususlar arasında yer almaktadır. Kadın cemiyetlerinin oluşumu ve düzenlenen çeşitli kongreler de incelenen konuların temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Usul-i Cedit, Kadın Hakları, İsmail Gaspıralı, Şefika Gaspıralı, Âlem-i Nisvân, Rusya Müslümanları Kongresi, Müslüman-Türk Kadınları Kongresi.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: efeokcu98@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0680-9252.

THE ISSUE OF WOMEN'S RIGHTS OF TURKS IN RUSSIA

ABSTRACT

In terms of Turkish history, the position of women has undergone absolute changes within the centuries. When examining the pre-Islamic Turkish societies, it is observed that women had an active part in social life coupled with men, rode a horse with a sword and constantly drilled. After the Islam were accepted in Turkish society, women initially protected most of their rights, but as a result of the misinterpretation of Islam and the influence of the Arabic culture with which they interacted, a decrease in the status of women was observed and therefore they became secondary of in many areas, particularly in social life. When it comes to the rights of women, the studies have been conducted sensitively on this issue among Turks in Russia as well as in the rest of the world. In accordance with a movement named Usul-i Cedit emerging under the guidance of İsmail Gaspıralı, a women's college which was allocated only for girls' education, have a significant place in terms of the innovative efforts. Even though İsmail Gaspıralı, who was aware of the impact of the press on society, published articles on women's rights in the Tercüman Newspaper published thanks to his long efforts, he did not consider such an action sufficient during this period. Âlem-i Nisvân Magazine, which İsmail Gaspıralı is publisher and his daughter Şefika Gaspıralı is the editor, is the first women's magazine published among Turks in Russia. After the publication of Âlem-i Nisvân, several magazines such as Işık, Süyüm Bike, Azat Hanım and Şark Kızı were published.

Following the Russian Revolution in 1905, the formation of women's rights was politically possible thanks to the Women Associations opened by the Tsar's temporary decree of 1906, which accorded the non-Russian minorities the right to establish their own organizations. The Russian Muslims Congresses are also of importance for women to reach their social status. In 1917, in which an active period of struggle began for women, the Russian Muslim-Turkish Women's Congress is also considered as a formation where women made significant decisions about themselves. Afterwards, as a consequence of the efforts of the intellectuals who defend the rights of Muslim-Turkish women, the All-Russian Muslims Congresses, which were organized with the participation of all Turks and Muslims living in Russia, made a significant contribution to the Turkish Women's Movement in order to ensure equality between men and women and enable women to reach the point in the political field despite the opposition views arising from the issues presented.

Within this study, the issue of women and women's rights among Russian Turks will be discussed in the historical process. With the first developments to improve the position of women made by Kazan Tatars, Turkish intellectuals, who did not spare their support on the subject, and their activities are included in the scope of the study. Newspapers and magazines, crucially important in terms of the course of the issue, are among the points emphasized thanks to their contribution to the women's movement. The formation of women's societies and the various congresses held form the basis of the topics examined.

Keywords: Usul-i Cedit, Women's Rights, İsmail Gaspıralı, Şefika Gaspıralı, Âlem-i Nisvân, The Russian Muslims Congress, Muslim-Turkish Women Congress.

GİRİŞ

İslam öncesi Türk toplumlarında aile, ataerkil bir yapıya sahip olmakla beraber, babanın mutlak hâkimiyetinden ziyade kadının ve çocuğun çeşitli haklara sahip olduğu bir yapıdaydı.¹ Eski Türk toplumlarından itibaren kadın, çağdaş diğer toplumlarda olduğu gibi sosyal hayatta erkeğin dışında bırakılmamış, geniş bir özgürlük alanı içerisinde yaşamını sürdürmüştür.² Türklerde İslam öncesi dönemde tek eşliliğin esas alınması, kadının mülkiyet hakkına sahip olması, velayet ve miras haklarından da yararlanabilmesi cinsiyetler arası bir eşitlik ortamının varlığını göstermektedir. Aynı zamanda, ailenin özel hukuku anne ve babanın ortak kişiliğinde birleşmekteydi.³ Toplumsal düzeni tanzim eden yazısız hukuk kuralları şeklinde ifade edilen töre ise cinsiyetler arası ilişkileri ve değerleri belirleyerek birbirlerine yönelik hakları saklı bir şekilde korumuştur.⁴

Türkler arasında İslamiyet'in kabulüyle birlikte fethedilen bölgelerde farklı halklarla çeşitli münasebetler sonucunda bir etkileşim oluşmuştur. Bunun neticesinde de farklı kültürel unsurlar eski Türk kültürü ile iç içe girerek kabul görmüştür. Pek çok alanda gerçekleşen bu etkileşim kadının sahip olduğu konumu etkilemiş olsa da Türk kadınları, İslamiyet'in kabulünden sonra ilk etapta siyasi ve sosyal faaliyetlere erkeklerle beraber katılmış, mallarını tasarruf ederek toprak üzerinde de söz sahibi olmuştur.⁵ Eski Türk devlet geleneklerinin

¹ İbrahim Tellioglu, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, s. 211.

² Zehra Celasun, *Tarih Boyunca Kadın*, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul 1946, s. 47.

³ Seher Yücedür, *Türk Kültüründe Kadın (İslam Öncesi)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010, s. 74, 75.

⁴ Ersa Ersay, "Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkeğin Kimliği (Malatya Örneği)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, 2009, s. 216.

⁵ Necdet Sevinç, *Türklerde Kadın ve Aile*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2007, s. 34, 35.

kuvvetli bir şekilde sürdürüldüğü Türk-İslam devleti olan Karahanlılarda yönetimde hakandan sonra söz sahibi olan kişinin hatun olması İslam öncesi Türk geleneklerinden kopulmadığını açık bir şekilde göstermektedir.⁶ Bir ara dönem şeklinde ifade edebileceğimiz Türk-Moğol devletleri içerisinde bulunan İlhanlılarda hatunlar, siyasi hayatta hükümdar değişiklikleri sırasında aktif olarak rol almışlardır. Hükümdarın seçilmesinin ardından da ümeraya dağıtılan cülus bahşişinden hatunların yararlandığı görülmektedir. Hatunun yanı sıra hükümdarın kızları da yeri geldiği zaman siyasi hayatta söz sahibiydi.⁷ Türk-Moğol geleneğinin etkili olarak yaşandığı Timurlularda ise kadın, sosyal hayatta önemli bir konuma sahip olarak kabul edilmiştir. Genel itibarıyla Türk-Moğol devletlerinde kadının konumu çağdaşlarına göre daha özgür olup İslamlaşma sonrasında da siyasi ve sosyal aktivitelerde bulunmaları bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.⁸ Kadına muazzam bir değer atfedildiği Türk toplumlarında, Türk erkeğinin kadını kurtarmak için çeşitli kahramanlıklar sergilediği hatta onun uğruna güçlü devletleri karşısına aldığı tarihi vesikalarda karşımıza çıkmaktadır. Moğolların Maverünnehir'deki Türk kızlarına satışmalarından dolayı Timurlenk'in onlara ilk müdahalede bulunması da bunu gözler önüne sermektedir.⁹

İslam dininde evlilik-boşanma ve mal-mülk edinme gibi birçok alanda cinsiyetler arası eşitlik söz konusu olduğu halde süreç içerisinde İslamiyet'in yanlış yorumlanması ve Arap geleneklerinin etkisi altında kalınmasıyla beraber kadının toplumsal yaşantıda sahip olduğu statü sınırlandırılarak aile içerisinde karar alma hususundaki rolü de ortadan kaldırmıştır.¹⁰ İslamiyet'te kadın ve erkek eşit sayılmaktaysa da kimi toplumlarda bu durum göz ardı edilerek kadının siyasi ve sosyal hakları engellenebilmekte, kimi toplumlarda ise bu haklar özgürce kullanılabilir. Bu da toplumlar arasında İslamiyet'in farklı yorumlandığını açık bir şekilde göstermektedir.

Hak ve hürriyetler insanoğlunun hayatını idame ettirdiği sürece sahip olması gereken meziyetler arasında yer almaktadır. Bir toplumda huzur ve refah ortamı sağlanmak isteniyorsa bunun için hukuki bir eşitlik ortamının oluşması gerekmektedir. Kadınların toplumsal yaşantıda aktif bir şekilde rol almaları ve haklarını elde etmeleri her ülkede farklı zaman aralıkları içerisinde gerçekleşmiştir. Batı'da XIX. yüzyılda liberal düşüncenin yayılması ve İslam dünyasındaki gelişmeler kadının özgürleştirilmesi hususunu gündeme getirmiştir. Gerçekleşen bu hareketlerden etkilenen Rusya Türkleri arasında kadın hakları meselesine yönelik düşüncelerin yayılım göstermesinde katkı sağlayan en büyük etken hiç şüphesiz ki Usul-i Cedit hareketi idi. Kadınları toplumu oluşturan önemli unsurlardan biri olarak kabul eden Ceditçiler, kalkınmanın ve modern bir seviyeye ulaşabilmenin ancak kadının konumunun iyileştirilmesi ile mümkün olabileceğini belirterek bu yönde yapılan çalışmaların öncüsü olmuştur.

1. Rusya Türklerinde Kadın

Türkistan'da kadının sahip olduğu statüyü belirleyen faktörler arasında dini kurallar, siyasi, sosyal çevre, etnik yapı ve eski Türk toplumlarından arda kalan kültürel miraslar önemli bir yere sahiptir. Çok uluslu ve birbirine karışmış bir demografik yapıya sahip olan Türkistan bölgesinde yaşayan toplumların kültürel yapısı, bölgenin coğrafi özellikleri ve iklim şartlarına göre kadınların sosyal hayattaki konumu da farklılık göstermektedir.¹¹

Kadının özgürleştirilmesi hususu XIX. yüzyılda liberal düşüncenin yayılmasıyla birlikte kendine yer edinebilmiştir. Rusya Türkleri de batıda vuku bulan bu gelişmelerden Rus fikir hayatına yansıdığı kadar etkilenmiştir. Bununla beraber İslam dünyasında gerçekleşen gelişmeler ve yenilikler de Rusya Türkleri arasında ilgi uyandırmıştır. Mısırlı bir reformist olan Kâsım Emin'in 1889 yılında yayınladığı *Tahrirü'l-Mer'e* (Kadının Özgürleştirilmesi) adlı eseri İslam dünyası genelinde büyük bir ilgi uyandırmış olup Müslüman ülkelerde kadın hareketlerinin teorik temelini oluşturmuştur.¹²

Rusya Türkleri arasında kadın hakları meselesini dini bir bakış açısıyla inceleyen Musa Carullah, sorunun temel sebebinin geleneklerin ve insani zayıflıkların ön planda tutularak kadınların huzursuzluğa neden olacakları düşüncesiyle insan haklarından mahrum bırakıldığını dile getirerek açıklamıştır. Halbuki Carullah'a göre, İslam'ın esaslarından biri de düşünce özgürlüğü olmakla beraber aile içerisinde kadının sahip olduğu yer çok

⁶ Abdülkadir Özcan, "Hatun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, s. 499.

⁷ Sümeyye Melek Öncel, *Moğollarda Kadın*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s. 87.

⁸ Tuba Tombuloğlu, "Timurlu Devletinde Kadın ve Statüsü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 70, 2021, s. 379.

⁹ Celasun, *age*, s. 49.

¹⁰ Emin Özdemir, "20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında "Kadın" Teması", *Bilig*, S. 54, 2010, s. 212.

¹¹ Seda Yılmaz Vurgun, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısından XX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Türkistan'da Kadın", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 109, S. 214, 2015, s. 4.

¹² Ahmet Kanlıdere, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, 2000, s. 140, 141.

RUSYA TÜRKLERİNDE KADIN HAKLARI MESELESİ

önemlidir. Aynı zamanda, kadın ve erkek yasalar önünde eşit konumdadır.¹³ Mevcut durumun olumsuzluklarının sebebini de ilmi, toplumsal ve siyasi açıdan kadının layık olduğu konumda olmamasına bağlayan Musa Carullah, “*Hatun sefil olursa, ümmet rezil olur; hatun dîn olursa ümmet zebûn olur.*”¹⁴ şeklinde görüşlerini bildirerek toplumun kötü gidişatını kadınların geri bırakılmış olduğuna dayandırmıştır. Kadınlara hak ettiği değerin verilmemesinin bir diğer sebebini de bazı ayet ve hadislerin benimsenen örf ve adetlerin de etkisiyle yanlış yorumlanarak hayata aktarılması olarak göstermiştir.¹⁵ Birçok aydın ise İslamiyet’in kadınlara yönelik sağladığı hak ve hürriyetlerden bahsederek bunların fıkıhçılar başta olmak üzere Müslüman toplum tarafından dinin yerine geçecek yorumlar yapılarak kadınların elinden alındığını kanıtlamaya yönelik çalışmalar yürütmüştür.¹⁶ Bu çalışmaların dönemin sahip olduğu şartlar altında büyük yankı uyandırarak kadın hareketini olumlu yönde etkilediği kuvvetle muhtemeldir.

Çarlık Rusya siyasi sınırları içerisinde yaşayan ve Türkler arasında kadın sorununa yönelen aydınlar, kadınların aydınlanmasında ilk önemli aşamanın kadınların eğitilmesi olduğunu öne sürmüşlerdir. Öyle ki Ayaz İshaki’ye göre, yenilikçi Türk kadınlarının ilk işleri eğitim hakkını arayarak onun peşinden gitmek olmuştur. Hem Türk okullarına hem de Rus okullarına giderek okumaya başlayan Türk kadınları, aydınlanmanın ilk ve en önemli adımını atmış oluyordular.¹⁷ Eğitim sayesinde gericiliğin mağlup edileceği ve aydınlık bir toplumun gelişim göstereceği ortadadır.

2. Cedit Hareketiyle Beraber Kadına Yönelik Gelişmeler

Rusya Türkleri arasında kadının mevcut konumunu iyileştirmeye yönelik ilk adımlar Kazan Tatarları tarafından XIX. yüzyılın sonlarına doğru atılmaya başlanmıştır. Yapılan yeniliklerle beraber kadınlar yüzleri açık bir şekilde dolaşabiliyor, okula gidebiliyor, okul ve hastanelerde çalışabiliyordu. Kadının toplumsal hayata tekrar adapte edilebilmesinde Rus medeniyetinin etkisi olduğu kadar Batı kadınının sahip olduğu imajı yaygınlaştırarak basının ve kadının serbestleşmesinin İslamiyet’le ters düşmediğini gösteren İsmail Gaspıralı gibi aydınların emeği çok büyüktür.¹⁸

Çarlık Rusya Türkleri genelinde onların milli bir canlanma yaşamasında en çok dikkat çeken isimlerden biri de Türkçü ve reformcu kimliği ile İsmail Gaspıralı’dır. Onun, “*dilde, fikirde, işte birlik*” sloganıyla ortaya çıkardığı Ceditçi hareket içerisinde kızların eğitilmesine de büyük bir önem verilmiştir.¹⁹ Ayrıca, Cedit hareketi doğrultusunda kızlar için mektep ve medreseler tahsis edilmiştir. İhtiyaçlarının hayırseverler tarafından karşılandığı ve kızlar için eğitim veren Cedit okulları, Tetüşi, Troisk ve Orenburg’da bulunmakta idi.²⁰ Ceditçiler, kadınların eğitilmesi konusu üzerine gayret gösterdiklerinden dolayı pek çok alanda olduğu gibi Kadimcilerin tepkisine maruz kalmıştır.

Kadının toplum içerisindeki konumunun yükseltilmesi ve kadın hakları hususu doğrultusunda ortaya çıkan Türk Kadın Hareketi, Rusya Türkleri arasında İsmail Gaspıralı öncülüğünde Bahçesaray’da Usul-i Cedit şeklinde bahsedilen yenileşme programı sayesinde doğmuş ve gelişim göstermiştir. Gaspıralı, geri bırakılmış ve millet olma bilincine ulaşamamış bir toplumun, ancak kadına özgürlük vererek modern bir görüntüye ulaşabileceğini düşünmekteydi. Ona göre, ideallerinin gerçekleşebilmesi için de öncelikli olarak kadınların toplumsal statülerinin düzeltilmesi ve tam anlamıyla cinsiyetler arası eşitliğin sağlanması büyük bir öneme sahipti.²¹ O, kadınların karşılaştığı sorunlara ve bunların çözümlerine yönelik değerlendirmelerde bulunuyorken kız çocuklarının eğitimi hususuna çok fazla özen gösteriyordu. Hatta bir kız çocuğunun eğitimini iki erkek çocuğunun eğitiminden daha önemli bir yerde görüyordu. Bu düşüncesinin en büyük sebebini ise ilim sahibi ve kendini geliştirmiş bir kadının bütün neslin ilim sahibi olması demek olduğunu belirterek açıklıyordu.²²

Usul-i Cedit hareketi içerisinde Rusya’daki kızlar için Bahçesaray’da 1884 yılında açılan ilk Cedit okulunun öğretmeni de İsmail Gaspıralı’nın kız kardeşi olan Selime-Pembe Hanım idi. Tarihi süreç içerisinde 1906 yılına gelindiğinde Bahçesaray’da bulunan kız okullarının sayısı da 13’e ulaşmış durumdaydı. Kırım’daki

¹³ Feyza Şahin, *İdil-Ural’da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s. 11.

¹⁴ Hamdi Mert, “Musa Carullah Bigiyef -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri-”, *Bilig*, S. 8, 1999, s. 132.

¹⁵ Ahmet İşleyen, “‘Ceditçi’ Bir Aydın Gözüyle Çağdaş Meseleler: Musa Cârullah Bigiyef Örneği”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 7, S. 13, 2013, s. 316.

¹⁶ Elanur Köse, *Kırım ve Kafkasya Matbuatında Kadın: Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021, s. 64, 65.

¹⁷ Cemile Kınacı, “Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız’dan Âlem-i Nisvan’a Evrilen Türk Kadın Hareketi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 4, 2014, s. 228.

¹⁸ Kanlıdere, “Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)”, s. 142.

¹⁹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 25.

²⁰ Özdemir, *agm*, s. 214.

²¹ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004, s. 66, 67.

²² Aslı İşbilir, Mehmet Dikkaya, “Ceditçi Düşüncede Kadının Sosyo-Ekonomik Rolü ve Etkileri”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2021, s. 269.

Usul-i Cedit okullarının sayısının 360'a çıktığı 1917 yılında ise, bu okulların neredeyse yarısı kızlara özel durumdaydı.²³ Karşılaşılan muhalefetlere ve kız okullarına ilk başta gösterilmeyen rağbete göre bu sayı hiç küçümsenmeyecek kadar büyük bir sayı olmakla beraber kızlara yönelik eğitim kurumlarının gün geçtikçe tercih edildiğini göstermektedir.

Rusya Türkleri arasında çıkarılan ilk Türk gazetesi olmamakla birlikte oynadığı rol bakımından önemli bir yere sahip olan Kırım/Bahçesaray'da İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan Tercüman (Perevotçik) Gazetesi, 1883 yılında çıkan ilk sayısından itibaren kadın sorununa dikkat çeken yazılara bünyesinde yer vermiştir.²⁴ İsmail Gaspıralı, Tercüman'da kadınların toplumsal uyanışına yönelik çaba sarf etmiş, toplumsal yaşantıda aktif bir şekilde rol üstlenmeleri, eğitim almaları ve onların örgütlenmesine yönelik yazılar kaleme almıştır. Gaspıralı, yazılarında kadın hareketine destek veren Türk aydınlarını da saygıyla anarak kadın meselesine karşı hassas davrananları da takdirle karşılamıştır.²⁵ Ayrıca, Tercüman Gazetesi 1883 yılında yayınlanan 10. sayısında İstanbul'da bulunan Şeyhülislam'ın Müslüman kadınların örtünmeleri gerektiği konusunu hatırlatınca şeriatın bu katı kuralına şiddetle karşı çıkarak "dirileri kefenlemek" olarak yorumlamış ve sert bir şekilde eleştirmiştir.²⁶ Tercüman'ın 1896 yılında yayınlanan sayısında "Ufa'da kızlara mahsus Müslüman mektebi ve medresede Rus dili şubesi açıldığı idareimizce iş'ar onuyor" ifadeleri bulunuyordu. Bahsedilen bu yazıda kızların eğitimine verilen önem ve Rusça öğrenerek Avrupa medeniyetlerine açılmanın önemli bir yere sahip olduğu vurgulanıyordu. Rus dili şubesinin açılması ise Rus yönetimi ile uyumlu geçinebilmek ve ters düşmemek için izlenen bir adımdır.²⁷

İsmail Gaspıralı, Tercüman Gazetesi'nde kadın haklarını savunan yazılar kaleme almış olmasının yanı sıra kadın okuyuculardan gelen yazıları da yayınlamıştır. Tercüman'da yayınlanan "Kadınlar Eğitilmeli Midir?", "Kadınların Durumu", "Zulüm Nereden Geliyor?", "Şeriat Kız Çocuğuna Okumaya İzin Veriyor Mu?", "Müslüman Kadınların Düşmanları", "Kasımovlu Genç Kızların Redaksiyona Başvurusu", "Kız Çocukların Eğitim Süreci", "İslam ve Kadın Hakları", "Kadınların Sorunu Hakkında" gibi Türk kadınının hak sahibi olamama durumunu ve kadınlara yönelik problemleri konu edinen pek çok yazı bulunmaktadır.²⁸ Bu yazıların ileride gün geçtikçe kuvvetlenerek büyüyecek olan kadın hareketinin bir kıvılcımı olarak bahsedilmesi mümkündür.

İsmail Gaspıralı, Bahçesaray'da 1903 yılında okuyucuyla buluşan Kadınlar adlı risalesine "dünyada ne kadar er[kek] kişi var ise o kadar da kadın-kız vardır" cümlesiyle başlayarak halkın yarısını oluşturan kadınların haklarını ve milli gelişmeye olacak katkılarını yok saymanın ancak toplumun ilerlemesine gerekli olan insan kaynağını görmezden gelmek olduğunu belirtmekteydi.²⁹ Kadınların sosyal hayattaki konumunu ortaya koymak ve onların değerini aile içerisinde de vurgulamak isteyen Gaspıralı, Kadınlar adlı risalesinin devamı niteliğinde olan "Kadınlar Eğitilmeli Midir?" adlı makalesinde Müslüman kadınların aydınlanması hususunu gereksiz kabul edenlerle tartışmaya girerek kadınların ne kadar iyi bir eğitim alırlarsa o kadar iyi bir kız evlat, abla, eş ve anne olarak toplum içerisinde yarar sağlayacaklarını dile getirmiştir. Gaspıralı, "Hepimizin kadından doğduğumuzu, kadının ellerinde yetiştiğimizi ve konuşmaya başladığımızı, kadınlıkla birlikte çalıştığımızı, nihayet annelerden sonra eşler ile yine bir kadının yanında öldüğümüzü sadece bir düşünelim! Onları hayvanlar gibi, cahil bırakmak günahdır"³⁰ şeklinde ifade ederek kadının eğitilmesi ve layık olduğu değere ulaşabilmesi için muhakkak ki çok fazla çaba harcamıştır.

İsmail Gaspıralı öncülüğünde Türk Kadın Hareketi'nin ilk örgütlenme girişimi Tercüman Gazetesi'nin 10 Nisan 1893 yılında gerçekleşen 10. yıl jübilesinde ortaya çıkmıştır. Jübileye katılacak olan erkeklerin davete gelirken özellikle eşleriyle birlikte katılım sağlamaları talep edilmiştir. Tercüman'ın 10. yıl jübilesine İsmail Gaspıralı ve eşi Zühre Hanım ev sahipliği yaparak tüm misafirlerle hususi bir şekilde ilgilenmiştir. Zühre Gaspıralı, davete katılan hanım misafirlere bir kadın olarak yasal ve geleneksel açıdan tüm imkanları zorlamak, her fırsatta kızların eğitimine önem göstererek desteklemek ve hayır cemiyetlerinde etkin bir şekilde görev almak gibi mesajlar vermiştir.³¹ Tercüman Gazetesi'nin 20. yıl jübilesi ise Zühre Gaspıralı'nın vefat etmesi üzerine 4 Mayıs 1903'e ertelenmiştir. Jübile genelinde dekorasyon, yemek ve davetliler ile ilgilenme gibi konularla İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı ilgilenmiştir. Şefika Gaspıralı, Tercüman'ın 20. yıl jübilesini gayri resmi bir kadınlar kongresi gibi kullanmış ve kadınların sorunlarını görüşerek kararlar almıştır. Bunun

²³ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, *age*, s. 75, 76.

²⁴ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 26.

²⁵ Kınacı, *agm*, s. 229.

²⁶ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, Başlık Yayınevi, İstanbul 2011, s. 85.

²⁷ Taybe Topsakal, "Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Milli ve Medeni Bilişçenmelerinde Tercüman Gazetesi'nin Rolü", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 2, 2018, s. 405.

²⁸ Gürcü Selcan Sağlık Şahin, "İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı*, C. 11, S. 4, 2014, s. 213.

²⁹ Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahçılık ve Ceditçilik*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2021, s. 198.

³⁰ Sağlık Şahin, *agm*, s. 216, 217.

³¹ Kınacı, *agm*, s. 229.

RUSYA TÜRKLERİNDE KADIN HAKLARI MESELESİ

üzerine de İsmail Gaspıralı, kadınların sorunlarını dile getirilebileceği özel bir dergi çıkarmak için çalışmalarına başlamıştır.³²

Rusya’da yaşayan Türk kadınlarının özgürleştirilmesi hususu doğrultusunda İsmail Gaspıralı’nın eşi Zühre Gaspıralı ve kızı Şefika Gaspıralı haricinde mücadele veren isimlerden biri de Hasan Melikzade Zerdabi’nin eşi Hanife Melikova Zerdabi idi. Öyle ki, Hanife Hanım “Hayatımın amacı, eğitimsiz halkın, özellikle de kadınların haklarını korumak ve her türlü istismara karşı mücadele eden Türk kadınlarının medeni seviyelerini yükseltmek olmuştur ve bundan sonra da olacaktır. Mutluyum ki, Türk kadınlarının esaretten kurtulmaları için bütün engellerin kalktığı bir döneme kadar yaşadım.”³³ diyerek kadınların aydınlanması ve eğitim alması konuları üzerine yürütülen çalışmalardan dolayı memnuniyetini dile getirmiştir.

3. Rusya Türklerinde Kadın Hareketinin Gelişimi

Türk kadınlarının yasal açıdan bağımsız örgütler kurabilmeleri Rus İhtilali’nin 1905 yılında gerçekleşmesiyle beraber oluşturduğu ortam neticesinde Çar’ın Rus olmayan azınlıklara kendi örgütlerini kurabilme hakkı tanıyan 4 Mart 1906 tarihli geçici kararname ile mümkün olmuştur. Yayımlanan bu kararnamenin ardından da Bakü’de “İlim ve Hayrat Cemiyeti”, Uralski’de “İane Cemiyeti”, Orenburg’da “Müslimeler Cemiyeti”, Ufa’da “Müslimeler Cemiyeti”, Tiflis’te “Kafkasya Müslüman Hanımlar Cemiyeti-Hayriyesi” gibi birçok kadın cemiyeti hızlı bir şekilde açılmaya başlamıştır.³⁴ 12 Aralık 1907 tarihinde “Müslimeler Cemiyeti” (Müslüman Kadınlar Derneği) adıyla Ufa’da kurulan cemiyet, bütün Rusya Türkleri arasında kurulmuş olan ilk resmi kadın örgütü konumundadır.³⁵

İsmail Gaspıralı, her ne kadar Tercüman Gazetesi içerisinde kadınlara yönelik yazılar yazsa ve yayınlanmasına katkı sağlasa da bunları yeterli görmemiştir. Tercüman’ın jübilesinde oluşan ortamın da etkisiyle Âlem-i Nisvân Dergisi’ni (Kadınlar/Hanımlar Dünyası) yayınlamaya karar vermiştir. Tamamen kadınları temsil edecek olan bu dergi sayesinde kadınlar basın hayatında etkin bir şekilde rol alacaklardı.³⁶ İlk etapta Tercüman’ın ilave eki olarak yayınlanan Âlem-i Nisvân Dergisi, daha sonra müstakil bir biçimde 1906 yılının sonlarına doğru Bahçesaray’da yayın hayatına başlamış olup derginin editörlüğünü yayın işlerinin inceliklerine hâkim olan Şefika Gaspıralı üstlenmiştir. Sadece Kırım Tatarlarının değil aynı zamanda tüm Rusya Türklerinin ilk kadın dergisi olma özelliği taşıyan Âlem-i Nisvân, kadınları bilgilendirme, aydınlatma, teşvik ve yönlendirme gibi konuları kendine prensip edinmiştir.³⁷

Şefika Gaspıralı, XX. yüzyıl başlarında Rusya Türkleri arasında Türk Kadın Hareketi’nin en büyük temsilcileri arasında yer almaktadır. Aynı zamanda, gazeteci, eğitimci, politikacı ve reformcu özellikleri taşımakta olup İsmail Gaspıralı’nın en büyük kızıdır.³⁸ Şefika Gaspıralı Çarlık Rusya’nın yıkılmasının ardından Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başbakanlarından olan Nesip Yusufbeyli’nin eşi, Kırım Türk Cumhuriyeti’nin Kurultay Başbakanlık Divanı üyesi ve iki dönem milletvekili görevini üstlenmiş önemli bir kadın aydındır.³⁹ Hiç şüphesiz ki Şefika Hanım’ın yetiştiği sosyo-politik ortam onun düşüncelerini ve faaliyetlerini etkileyen temelini oluşmasında önemli bir yere sahiptir.

Kadın ve aile yaşantısı ile ilgili konulara ağırlık veren Âlem-i Nisvân Dergisi, 1906-1910 yılları arasında çıkarılmış olup genel itibarıyla sekiz sayfa şeklinde hazırlanarak haftalık ya da on beş günde bir olarak yayınlanmıştır. Derginin her sayısında değişik konularla ilgili taş basma resimlerinin de olması dönem içerisinde şeriata, resme ve surete karşı tutumundan dolayı büyük bir yenilik olarak bahsedilebilir.⁴⁰ Ayrıca, Âlem-i Nisvân kadınların eğitim ve öğretimi, geleneksel rolü, çocukların eğitimi, kız mektepleri, ünlü kadınların portreleri, Rusya ve dış dünyadaki kadınlarla ilgili bilgileri, sağlık ve sosyal gibi pek çok alanda çeşitli konuları ihtiva etmektedir.⁴¹ Derginin sayfalarında kendine yer bulan “Kafkasya’da Müslime Hanımlar”, “Meşhûre Kadınlar”, “Kızların Talîm ve Terbiyesi”, “Hânımlara Hitâb”, “Hânımlar Âlemi’nde” ve “Hânım Efendilere Hitâb”⁴² gibi yazılar derginin okuyucusuna sunduğu konuların çerçevesini göstermekte olup genel bir ifadeyle Türk kadınının toplumsal yaşantıda bilinçlenmesini ve aktif bir şekilde var olmasını hedeflemektedir.

³² Hilal Doğan, *Âlem-i Nisvân Gazetesi (1905-1907)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2020, s. 34.

³³ Ülviyye Tahirqızı, “Azərbaycan Tarixində İlk Maarifçi Qadınlardan Biri Hənifə Xanım Həsən Bəy Zərdabiyə Təkcə Həyat Yoldaşı Yox, Həm Də Mübarizə Yoldaşı Olub”, *Xalq Cəbhəsi*, 18 Noyabr 2014, s. 14.

³⁴ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, *age*, s. 109, 110.

³⁵ Adilhan Adiloğlu, *Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, s. 97.

³⁶ Kanlıdere, “Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)”, s. 142.

³⁷ Cihan Yalvar, “Türk Dünyası’nın Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 2, 2017, s. 108.

³⁸ Sağlık Şahin, *agm*, s. 217.

³⁹ İsmail Çağrı Özcan, “Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. 19, S. 143, 1993, s. 143.

⁴⁰ Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, s. 94, 95.

⁴¹ Kamelya Tekne, “Âlem-i Nisvân Mecmuası Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 44, 2020, s. 313.

⁴² Hilal Doğan, “Şefika Gaspıralı’nın Âlem-i Nisvân Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks”, *Külliye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, 2020, s. 112, 114, 117.

Âlem-i Nisvân'ın yanı sıra kadınların eğitimsizliğinden bahsederek onların eğitilmeleri, sosyal hayatta hak ettikleri değeri bulabilmeleri ve hukuki açıdan eşit sayılabilmeleri için çalışmalar yürüten Işık (1911), Süyüm Bike (1913), Azat Hanım (1917) ve Şark Kızı (1917) gibi birçok dergi yayınlanmıştır.⁴³ Yayın hayatları boyunca kadınların gelişimine dair konuları bünyesinde barındıran bu dergiler, basının toplumsal hayattaki etkisini son derece iyi kavrayarak dikkatli bir şekilde kullanmışlardır.

4. Düzenlenen Kongreler ve Kadın Hakları

Tarihi süreç içerisinde dönemin oluşturduğu siyasi zorunluluklar Çarlık Rusya Türkleri arasında da kadının siyasi hayata katılmasına olanak sağlamıştır. 1905 İhtilali'nin getirdiği kısmi özgürlük ortamıyla beraber 1905-1917 yılları arasında gerçekleştirilen çeşitli kongrelerde incelenen önemli konulardan biri de kadın hak ve hürriyetleri meselesi olmuştur. 15 Ağustos 1905 yılında Oka Nehri üzerinde bir gemide gerçekleştirilen Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nde kadınlara dair herhangi bir husus söz konusu olmamıştır.⁴⁴ 12-23 Ocak 1906 yılında Petersburg şehrinde toplanan Rusya Müslümanları İkinci Kongresi'nde ise program müzakere ediliyorken genel seçim sebebiyle kadınların seçme ve seçilme haklarına sahip olup olmayacakları hususu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda ulemanın çoğunluğu konuya dair çekimser kalarak yeni yaklaşımları tereddüt ve şüphe ile karşılamıştır. Hatta bu kesim kadınların siyasi hayata katılmalarını kabul etmemiştir. Fakat az sayıda olan yenilikçi ulema ve Ceditçi aydınların çabalarıyla uzun tartışmalar neticesinde kadınlara sadece seçme hakkı tanınmıştır. Kadınlara seçme ve seçilme haklarının verilmesi o dönem içerisinde oldukça güç idi. Ceditçi aydınların tüm uğraşlarına rağmen kadınların seçilme hakkına sahip olmaları İslamiyet'le örtüşmediği düşüncesi yaygın olduğundan dolayı kabul ettirilememiştir. 16-20 Ağustos 1906 yılında Nijniy-Novgorod şehrinde toplanan Rusya Müslümanları Üçüncü Kongresi'nde ise kadın ve erkeklerin eşitliği hususu tartışılıyorken Abdullah Bubi, İslamiyet'e göre kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu bildirmiştir. Bunun sonucunda da erkek, kadın, din ve kavmiyet ayrımı gözetmeksizin herkesin kanun önünde eşit olduğu kararı kabul edilmiştir. Bu sayede, teorik olarak olsa dahi kadınların eşit haklara sahip olmaları yönünde önemli bir adım atılmıştır.⁴⁵ 15-24 Haziran 1914 yılında Petersburg şehrinde toplanan Rusya Müslümanları Dördüncü Kongresi, kısıtlamalar altında toplanmış olmasından dolayı diğerlerine nazaran daha az etkili olmuştur. Bu kongrede Petersburg'da üniversite öğrencisi olan Türk kızlarının Kongre Divan Başkanlığına sundukları dilekçede "Nikahta her iki tarafın rızası alınması, nikahı kıyacak imamın doktor raporu talep etmesi, kocaya varacak kızın nikah şartlarını ve zevcin arasındaki hukuk-u şeriyeyi bilmesi, bilmediği takdirde nikah esnasında şahitler huzurunda bu hususların izah edilmesi, 13-15 yaşındaki kızların evlendirilmemeleri" gibi konular talep edilmiştir.⁴⁶

1917 yılına gelindiğinde ise Rusya'daki kadın hareketinde aktif bir mücadele dönemi başlamıştır. Bu son aşamada Türk Kadın Hareketi'nin temsilcileri siyasal alanda da tam anlamıyla bir eşitlik arayışına girerek 24-28 Nisan 1917 yılında Kazan şehrinde Rusya Müslüman-Türk Kadınları Kongresi'ni organize etmişlerdir.⁴⁷ Kongreye, Çarlık Rusya sınırları içerisinde yaşayan Türk Dünyasının çeşitli bölgelerinden 71 delege davet edilmiş olup davetsiz gelenlerle birlikte tamamı kadınlardan oluşan 90 delege katılmıştır. Ayrıca, kongre görüşmelerini takip etmek isteyen 300'ü aşkın kadın gelmiş ve basın mensupları hariç hiçbir erkek salona alınmamıştır. Başarılı bir şekilde gerçekleşen kongrenin sonunda kadınlar, hukuki açıdan cinsiyetler arası eşitlik, seçme ve seçilme hakkı, erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi yani çok eşliliğin kaldırılması ve yüzlerini açarak serbest bir şekilde dolaşabilme gibi kendilerine dair sürekli bir şekilde tartışılan konular başta olmak üzere sahip oldukları konumu iyileştirmek için pek çok karar almıştır. Öte yandan, Çarlık Rusya genelinde bulunan başta "Rusya Müslimeleri Cemiyeti" olmak üzere çeşitli isimlerle faaliyet yürüten bütün Müslüman kadın cemiyetlerinin birleştirilmesi yönünde karar alınarak merkezi Moskova'da bulunacak olan "Rusya Müslimeler Geçici Merkez Bürosu" oluşturulup başkanlığına da Bakü delegesi Selime Yakubova getirilmiştir. Bilahare, bu teşkilatın merkezi Selime Hanım'ın teklifi doğrultusunda Kazan'a taşınmıştır.⁴⁸ Gerçekleşen olaylar bu zamana kadar Müslüman Türk kadınlarının kendi çabalarıyla oluşturduğu en büyük teşkilatlanma örneği olup onların siyasi hayatta söz sahibi olmalarına yönelik sergilediği mücadeleyi gözler önüne sermektedir.

1-11 Mayıs 1917 yılında Moskova'da toplanan Rusya genelinde yaşayan tüm Türk ve Müslümanların katıldığı Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'ne çeşitli bölge ve kesimlerden yaklaşık 450 civarı delegeye davet gönderilmiş fakat bu sayı daha sonra iki katına çıkarılmıştır. Davetsiz gelenlerle birlikte toplam 980 delegenin katıldığı bu kongreye 112 kadın delegenin de katılım sağlamasıyla bir ilk yaşanmıştır.⁴⁹ Kongreye katılım sayısının bu kadar çok olması Rusya'nın siyasi platformlarda dikkatini Türk azınlığın üzerine

⁴³ Mustafa Cemiloğlu, "İsmail Gaspıralı ve Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 1, 2005, s. 34.

⁴⁴ Adiloğlu, *age*, s. 104.

⁴⁵ Kanlıdere, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", s. 143.

⁴⁶ Köse, *agt*, s. 67.

⁴⁷ Kınacı, *agm*, s. 233.

⁴⁸ Adiloğlu, *age*, s. 106, 107.

⁴⁹ İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 97.

RUSYA TÜRKLERİNDE KADIN HAKLARI MESELESİ

yöneltmesine sebep olmuş ve Türkler adete bir gövde gösterisi yapma şansı elde etmiştir.⁵⁰ Gerçekleştirilen kongreye davet edilen Şefika Gaspıralı, aynı zamanda kongrenin yönetim kurulu üyeliğine seçilerek dünya Müslüman Türk kadınları arasında siyasi hayata atılan ilk kadın olma şerefine nail olmuştur.⁵¹ Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'ne katılan kadın delegeler, erkeklerin yıllardır alıştığı gibi onlarla yan yana durmaktan ya da oturmaktan çekinen, utanarak gözlerini kaçırarak, sesinin duyulmasından korkan, çarşaf altında kendini gizleyen kadınlar değil, erkeklerin gözlerinin içine bakarak cehalete ve gericiliğe meydan okuyan, hak ve hürriyetlerini talep eden, kendilerine yönelik yapılan hakaretlere çekinmeden karşılık veren, sorunlarını ifade edip çözümler bulmak için kongre kapılarını tutarak erkeklerin dışarı çıkmasına izin vermeyecek kadar eylemci ruhu gelişmiş Türk Kadın Hareketi temsilcileridir. Kongre genelinde, Fatih Kerimi, Musa Carullah, Sadri Maksudi ve Ayaz İshaki gibi aydınlar ve kadın hakkı savunucuları da Türk Kadın Hareketi'nin sözcüsü ve destekleyicisi olmuşlardır.⁵² Hatta, kongrenin ilk konuşmasını yapan Musa Carullah, "*Cemaat! ... Hanım temsilcilerimiz toplantımızı tezyin iteler (süslemektedirler) (sürekli alkış), ben kendilerine ihtiramımı (saygılarımı), arz kılam (sunuyorum) (alkış). Ben onlara hürmetimi bildirmeye mecburum. Biz evvelce aksattık, hâzır iki kolla ve iki ayakla yürüyoruz (alkış). Evvelce bir gözlü idik, şimdi iki gözlü olduk*" diyerek sıklıkla alkışlarla bölünen konuşmasında kadın delegelere yönelik destek vermiştir.⁵³ Kongrede söz alarak görüşlerini bildiren Tatar sosyalist Fâtıma Kulahmedova, Müslüman toplumlarda kadınların gereksiz olarak fazladan bir üye gibi görülmüş olduklarını, kızların evlerinde koca beklemelerinin onların temel görevi şeklinde görüldüğünü, kadınların eğitimden mahrum bırakıldığını hatta hayat boyunca yoldaş olacağı erkeğinin karşısına çıkıp razı olup olmadığını söylemeye bile hakkı olmadığını ifade etmiştir. Fâtıma Hanım konuşmasının sonlarına doğru, ilk olarak Müslüman kadınların siyasi ve medeni bütün haklarda erkeklerle eşit olması gerektiğini ikinci olarak ise çok eşliliğin insanlık ve adalete aykırı olduğu gerekçesiyle kesin bir şekilde kaldırılması gerektiğini kongreye sunmuştur. Kadın haklarının diğer bir savunucusu olan Selime Yakubova ise, "*İşte, bu bayraklarınızda "adâlet" ibâresi var. Sizin bize davranışınızda adâlet var mı? Siz bize haklarımızı vermekten korkuyorsunuz. Milletın terakkisi sizin için bir idealse bizim için de öyle. Siz bizim aldığımız kararı reddeder, istediğimiz haklarımızı vermeseniz, biz onu yine de alacağız!*" şeklinde kendinden emin bir ifade ile erkeklere hitap ederek meydan okumuştur.⁵⁴ Kadınlar, Rusya Müslüman-Türk Kadınları Kongresi'nde aldıkları kararları bu büyük kongreye taşımışlardır. Kongrenin en önemli sonuçlarından biri de ilk defa bir kadın aday olan Muhlise Bubi'nin kadı olarak seçilmesi olayıdır.⁵⁵

Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi genelinde Türk kadınının geleceği konusu şiddetli bir şekilde tartışıldıktan sonra daha önce Kazan şehrinde 24-28 Nisan arasında yapılan Rusya Müslüman-Türk Kadınları Kongresi'nde alınan kararlar oylamaya sunulmuştur. Bu kararlarda İslamiyet'e göre kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğu, kadınların siyasi ve toplumsal olaylara katılmaya hakları olduğu ve hicabın (örtünmek, gizlenmek) şart koşulmadığı belirtilmekteydi. Kararlara karşı çıkan birçok delege bunu yazılı olarak bildirmiştir. Karşı çıkanları genellikle imam, molla, ahunt ve askerler oluşturmaktaydı. Öte yandan, Türkistanlı delegeler de çok imzalı bir dilekçe vererek dinin kesin emirlerine aykırı buldukları bu kararlara katılmadıklarını ifade etmişlerdir. Hatta, Musa Carullah'ın bu konuda kesinlikle yanlıgı içerisinde olduğunu ve özellikle "İslam'a göre kadınların da boşama yetkisi vardır" şeklindeki görüşlerine hiç katılmadıklarını beyan etmişlerdir. Ayrıca, hicab konusunda belirtilenlerin Kur'an-ı Kerim'de açık bir şekilde ifade edildiğini söylenenlerin ayetlerle ters düştüğünü bildirmişlerdir.⁵⁶ Tüm bu karşıt görüş ve itirazlara rağmen kadın-kız meselesi detaylıca işlendikten sonra Rusya Müslüman-Türk Kadınları Kongresi'nde alınan 10 maddelik kararlar olduğu gibi kabul edilerek şeriat karşısında kadın ve erkek eşit sayılmış, kadınların siyasi ve toplumsal olaylara müdahil olması şeriat açısından da haklı görülmüş, bu sayede kadınlar seçim hakkına şer'an da sahip olmuşlardır. Aynı zamanda, şeriatla hicabın olmadığı kabul görmüştür.⁵⁷

Bahsedilen kongreden kısa bir süre sonra 18-27 Temmuz 1917 yılında Kazan'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Ulema Toplantısı'nda kadın hak ve hürriyetlerine yönelik tartışmalar alevlenerek devam etmiştir. Türk Dünyası genelinde çeşitli bölgelerden 39 delegenin iştirak ettiği toplantının sonunda Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nde kadın hak ve hürriyetleriyle ilgili alınan kararların bir kısmı kabul edilmiş olup bir kısmı da reddedilmiştir. Kadınların seçme ve seçilme hakları kabul edilmiş fakat miras, şahitlik ve boşanma gibi konular hariç tutulmuştur. Şartlar uygun görüldüğü takdirde erkeklerin birden fazla kadınla evlenebilmelerinin de önü açılmıştır.⁵⁸

⁵⁰ Necip Hablmitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004, s. 161.

⁵¹ Minara Aliyeva Çınar, *Mektuplar Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 79.

⁵² Kınacı, *agm*, s. 233.

⁵³ Şengül Hablmitoğlu, Necip Hablmitoğlu, *age*, s. 166.

⁵⁴ Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahçılık ve Ceditçilik*, s. 212, 214.

⁵⁵ Kanlıdere, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", s. 144.

⁵⁶ Kanlıdere, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", s. 147.

⁵⁷ Şengül Hablmitoğlu, Necip Hablmitoğlu, *age*, s. 188.

⁵⁸ Adiloğlu, *age*, s. 113.

20-31 Temmuz 1917 yılında Kazan'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları İkinci Kongresi'ne ise sadece 20 kadın delege davet edilmiş fakat Selime Yakubova'nın gayretleri sayesinde kongreye 100 kadar kadın katılım sağlamıştır. Sorunsuz devam eden kongrede Orenburg şehrinde kurulan dini idarenin raporunun okunmasıyla beraber bir infial ortamı oluşmuş ve erkek delegeler toplantıya katılan kadınların büyük bir protestosu ile karşı karşıya kalmıştır. Kadınların hoşuna gitmeyeceği şekilde hazırlanan bu raporda "Kadınlar Kuran-ı Kerim'in buyurduğu bütün haklardan yararlanırlar; boşanma ve şahitlik meselesi dini heyetin tetkikine sunulur; miras bölüşülürken iki kadın bir erkeğin aldığı kadarını alır" gibi hususlar yer almıştır. Mamafih, kadın delegeler hiç beklemedikleri bu karar karşısında sinirlenerek kongreyi dağıtmakla tehdit etmişlerdir.⁵⁹ Kongre başkanlık heyetinin ve diğer Türk liderlerinin araya girmesiyle beraber uzlaşma sağlanmıştır. Bilahare, "Bütün Rusya Müslümanlarının İkinci Esyızdinin Kararları" başlığı altında toplam dört sayfadan oluşan kararlar yayımlanmış olup kadın haklarına yönelik Birinci Kongrede alınan kararlara uygun bir biçimde hareket etmesi doğru görülmüştür. Anlaşılacağı üzere, Türk kadınları haklı isteklerinde ısrarcı olmanın ortaya çıkaracağı sıkıntıları ve olumsuzlukları dikkatle değerlendirerek yaşanan hassas dönemde bazı isteklerinden geçici bir süre vazgeçme olgunluğunu göstermiştir.⁶⁰ Bahsedilen tüm kongrelerde ele alınan ve kabul edilen kararlar kadının sahip olduğu sosyal ve hukuki konumu sınırlı olsa dahi düzenlemiş olup cinsiyetler arası eşitlik hususu doğrultusunda bir adım atarak 17 Kasım 1917 yılında Kırım'da yapılan kongre seçimlerinde aralarında Şefika Gaspıralı'nın da olduğu beş kadın milletvekilinin meclise girmesi gibi önemli meselelere öncülük ederek süreç içerisinde gerçekleştirilen iyileştirme hareketleri için resmi bir zemin hazırlamıştır.⁶¹

SONUÇ

Kadın hareketinin doğuşuyla beraber Rusya Türkleri arasında da bu harekete destek veren yenilikçi ulema ve Ceditçiler önemli bir yere sahiptir. İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde gerçekleşen Ceditçi hareket, kadın hakları meselesi üzerinde genel itibarıyla durarak bu yöndeki gelişmelere destek vermiştir. Usul-i Cedit şeklinde ifade edilen yenileşme sistemi ile kadın hakları sorununa dikkat çeken İsmail Gaspıralı, Tercüman Gazetesi'ndeki yazıları başta olmak üzere kız çocuklarının eğitime ilişkin icraatlarıyla durumun düzeltilmesi ve kadının sosyal hayattaki konumunun iyileştirilmesi için mutlak surette büyük çaba harcamıştır. İsmail Gaspıralı'nın aydın bir kişilikle iyi yetiştirdiği kızı Şefika Gaspıralı da Rusya Türkleri arasında çıkarılmış ilk kadın dergisi olan Âlem-i Nisvân'da babasının izinden giderek önemli işlere imza atmıştır. Ayrıca, Rus İhtilali'nin oluşturduğu ortamları açılan kadın cemiyetleri resmi, yasal ve bağımsız olarak kadının aydınlanması hususunda çalışmalar yürütmüşlerdir. Rusya Müslümanları Kongrelerinin düzenlenmesiyle birlikte bu kongrelerde de kadın hakları meselesine yönelik şiddetli tartışmalar yaşanmış olmasına karşın dikkat çekici kararlar alındığı aşikardır. Düzenlenen Rusya Müslüman-Türk Kadınları Kongresi ve burada tüm Müslüman kadın cemiyetlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Rusya Müslimeler Geçici Merkez Bürosu ise kadınların tek başına gerçekleştirdiği en büyük oluşum olma özelliği taşımaktadır. Kadınların gücünün git gide artarak seslerinin tam anlamıyla çıkmaya başladığı dönemlerde düzenlenen Bütün Rusya Müslümanları Kongrelerine de kadın delegelerin katılım sağlamasıyla burada alınan kararlar sonucunda kadın ve erkek arasında kısmi bir eşitlik ortamının oluşması önem arz etmektedir. Günümüzde dahi kadın hak ve hürriyetlerinin hala tartışıldığı, kadının sosyal, siyasi ve hukuki alanlarda konumunun nerede olduğuna dair konuların gerginliğe sebep olduğu bir ortam düşünüldüğü takdirde kadın hakları meselesi üzerine gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde kayda değer gelişmeler yaşandığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

ADİLOĞLU, Adilhan, *Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın ve Hürriyetleri Meselesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.

ALİYEVA ÇINAR, Minara, *Mektuplar Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

CELASUN, Zehra, *Tarih Boyunca Kadın*, Ülkü Kitap Yurdu, İstanbul 1946.

CEMİLOĞLU, Mustafa, "İsmail Gaspıralı ve Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 1, 2005, ss. 121-132.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

⁵⁹ Adiloğlu, *age*, s. 114.

⁶⁰ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, *age*, s. 206, 207.

⁶¹ Aliyeva Çınar, *age*, s. 80.

RUSYA TÜRKLERİNDE KADIN HAKLARI MESELESİ

DEVLET, Nadir, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, Başlık Yayınevi, İstanbul 2011.

DOĞAN, Hilal, “Şefika Gaspıralı'nın Âlem-i Nisvân Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks”, *Külliye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, 2020, ss. 103-125.

DOĞAN, Hilal, *Âlem-i Nisvân Gazetesi (1905-1907)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020.

ERSOY, Ersan, “Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği (Malatya Örneği)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, 2009, ss. 209-230.

HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004.

HABLEMİTOĞLU, Şengül, HABLEMİTOĞLU, Necip, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2004.

İŞBİLİR, Aslı, DİKKAYA, Mehmet, “Ceditçi Düşüncede Kadının Sosyo-Ekonomik Rolü ve Etkileri”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2021, ss. 260-280.

İŞEYEN, Ahmet, “‘Ceditçi’ Bir Aydın Gözüyle Çağdaş Meseleler: Musa Cârullah Bigiyef Örneği”, *Toplumsal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 13, 2013, ss. 311-330.

KANLIDERE, Ahmet, “Rusya Müslümanları Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, 2000, ss. 139-148.

KANLIDERE, Ahmet, *İdil-Ural ve Türkistan'da Dinî İslahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

KINACI, Cemile, “Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Âlem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 4, 2014, ss. 224-247.

KÖSE, Elanur, *Kırım ve Kafkasya Matbuatında Kadın: Âlem-i Nisvan, Işık ve Molla Nasreddin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021.

MERT, Hamdi, “Musa Carullah Bigiyef -Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri-”, *Bilig*, S. 8, 1999, ss. 125-141.

ÖNCEL, Sümeyye Melek, *Moğollarda Kadın*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Hatun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 499-500.

ÖZCAN, İsmail Çağrı, “Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. 19, S. 143, 1993, ss. 32-34.

ÖZDEMİR, Emir, “20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında “Kadın” Teması”, *Bilig*, S. 54, 2010, ss. 211-230.

SAĞLIK ŞAHİN, Gürcü Selcan, “İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 4, 2014, ss. 210-223.

SEVİNÇ, Necdet, *Türklerde Kadın ve Aile*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2007.

ŞAHİN, Feyza, *İdil-Ural'da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

TAHİRQIZI, Ülviyyə, “Azərbaycan Tarixində İlk Maarifçi Qadımlardan Biri Hənifə Xanım Həsən Bəy Zərdabiyə Təkcə Həyat Yoldaşı Yox, Həm Də Mübarizə Yoldaşı Olub”, *Xalq Cəbhəsi*, 18 Noyabr 2014.

TEKNE, Kamelya, “Âlem-i Nisvân Mecmuası Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 44, 2020, ss. 307-332.

TELLİOĞLU, İbrahim, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, ss. 209-224.

TOMBULOĞLU, Tuba, “Timurlu Devletinde Kadın ve Statüsü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 70, 2021, ss. 375-400.

TOPSAKAL, Taybe, “Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Milli ve Medeni Bilinçlenmelerinde Tercüman Gazetesi'nin Rolü”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C. 1, S. 2, 2018, ss. 398-413.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Müslüman Kongreleri”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 96-98.

YALVAR, Cihan, “Türk Dünyası’nın Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)” *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 2, 2017, ss. 87-116.

YILMAZ VURGUN, Seda, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısından XX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Türkistan’da Kadın”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 109, S. 214, 2015, ss. 1-14.

YÜCETÜRK, Seher, *Türk Kültüründe Kadın (İslam Öncesi)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010.

ÖZ

1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile başlayan Osmanlı Devleti'nin son dönemine damga vuran özgürlük ve reform talepleri Osmanlı kadın hareketine olumlu katkı yaparak bu alandaki gelişmeleri hızlandırdı. Bu dönemin bir diğer öne çıkan gelişmesi, Balkan Savaşları (1912-1913), Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve ardından gelen İstiklâl Harbi (1919-1922) ile on yıllık savaşlar dizisidir. Savaş koşulları altında kadınların toplumsal hayattaki rolleri arttığından kadın hareketi de güç kazandı.

Almanya, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'ne yönelik nüfuz politikasını daha sistemli hale getirdi. Şansölye Otto von Bismarck'ın görev süresinin sonlarına doğru başlatılan girişimler 1888 yılından itibaren, II. Wilhelm'in Alman tahtına çıkmasıyla daha kapsamlı bir hal aldı. Almanya, II. Abdülhamid'in modernleşme taleplerini karşılayacak uzmanlık alt yapısı ve sermayeye sahipti. Bu durum iki imparatorluk arasında iş birliklerini çoğalttı. İş birlikleri, Almanya'nın özellikle İngiltere ve Fransa gibi dönemin emperyalist devletlerinin karşısına rakip olarak çıkmasına neden oldu.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi dış politikası ile alakalı çalışmaların odak noktalarından biri olan Almanya ile ilişkiler daha çok askeri, diplomatik ve iktisadi açılardan incelenmiştir. Oysaki Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile kurulan ittifak kültür, eğitim gibi alanlarda da önemli gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Almanya kültür faaliyetlerini Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin uzun süreli ve kalıcı olmasına yarayacak bir araç gibi gördü ve Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi için faaliyetler yürüttü. Osmanlı kadın hareketinin en talepkâr olduğu bu alanda Alman ve Osmanlı kadın hareketi kesişmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkan Savaşları sonrası iktidarı tam anlamıyla ele aldığından kadın hareketi cemiyetin sosyal politik görüşlerine göre şekillendi. Osmanlı Devleti'nin son döneminde kadınlar toplumsal hayatta, meslek ve eğitim alanlarında daha görünür hale geldi.

Avrupa'da kadınların hak mücadelesi çok daha eskiye dayanmaktadır. Almanya'da kadın hareketi 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanmaktadır. Eğitim hakkını elde etme mücadelesi bu alanların başında gelir. Dolayısıyla Almanya'da öğretmenlik kadın hareketinde öne çıkan meslek koludur. Almanya Osmanlı kültür politikaları konusunda Türk kadınının geleceği ile yakından ilgilenmiştir. Savaşın son yılında İstanbul'a gelerek Dârülfünun'da Türk Kadın Hareketi (Türkische Frauenbewegung) başlıklı bir konuşma yapan Alman kadın hareketinin öncülerinden Dr. Gertrud Bäumer'in konuşması Alman kültür politikası için bir örnektir. Bäumer'nin Almanya'da Ernst Jäckh, Friedrich Naumann gibi Alman emperyalist politikasını destekleyen liberallerle kurduğu ilişki onun İstanbul seyahatinin politik bir yönünü de göstermektedir. Nitekim Kadın hareketi zamanla siyasi hayatı da etkiledi. Özellikle Ernst Jäckh, Osmanlı Devleti ve Almanya kültür iş birliklerinin yürütülmesinde ilk sırada gelen isimdir. Savaş zamanı çok defa İstanbul'a geldi, Osmanlı Devleti'nin geleceği ile alakalı çeşitli kitaplar kaleme aldı. Onun desteği ile gerçekleşen bu seyahat Alman emperyalizmin ideolojik boyutuna da ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Hareketi, Birinci Dünya Savaşı, Almanya, Eğitim-Kültür, Sosyal Tarih.

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: kARBIBILGE@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3348-3902

GERTRUD BÄUMER’S TRAVEL TO ISTANBUL (1918) AND THE OTTOMAN WOMEN’S MOVEMENT

ABSTRACT

The demands for freedom and reform that marked the last period of the Ottoman Empire, which started with the Second Constitutional Monarchy in 1908, also contributed positively to the Ottoman women's movement and accelerated the developments in this field. Another prominent development of this period is the 1912-1913 Balkan Wars, First World War of 1914-1918 and War of Independence (1919-1922) that followed. As women's role in social life increased under war conditions, the women's movement gained strength.

Germany, especially since the last quarter of the 19th century, made the Ottoman Empire's policies of influence more systematic. Initiatives, that initiated towards the end of Chancellor Otto von Bismarck's term began in 1888. It became state policy with Wilhelm's ascension to the German throne. Germany, had the expertise and capital to meet the modernization demands of Abdulhamid the Second. This situation increased the cooperation between the two empires. Cooperation caused Germany to appear as a rival to the imperialist states of the period, especially England and France.

Relations with Germany, which is one of the focal points of studies related to the last period of the Ottoman Empire, have been studied mostly from military and economic perspectives. However, the alliance established with Germany during the First World War has led to important developments in areas such as culture and education. Germany used cultural activities as a tool that would help its relations with the Ottoman Empire to be long-term and permanent. Germany carried out some activities for the modernization of education in the Ottoman Empire as an extension of its cultural policy. Therefore, in the field of education, where the women's movement was strongest, Germany and the Ottoman women's movement had a common ground. The Committee of Union and Progress took over the power after the Balkan Wars. In the last period of the Ottoman Empire, women became more visible in social life and education.

The struggle for women's rights in Europe goes back much further. The women's movement in Germany dates back to the first quarter of the 19th century. The struggle for the right to education is one of these areas. Almanya’da öğretmenler kadın hareketinde öne çıkan meslek koludur. Therefore, Germany was closely interested in the future of Turkish women in terms of Ottoman cultural policies.

In the last year of the war, Dr. Gertrud Bäumer's speech (Türkische Frauenbewegung) is an example of German cultural policy. Since Bäumer's relationship with liberals in Germany who support German imperialist policy such as Ernst Jäckh and Friedrich Naumann also shows a political aspect of his Istanbul trip. As a matter of fact, the Women's movement also affected political life over time. Especially, Ernst Jäckh is the first person to carry out cultural cooperation between the Ottoman State and Germany. He came to Istanbul many times during the war and wrote various books about the future of the Ottoman Empire. This trip also sheds light on the ideological dimension of German imperialism.

Keywords: Women Movement, First World War, Germany, Education-Culture, Social History.

GİRİŞ

Batı Avrupa’da, 19. yüzyılda kadınların haklarını elde etme mücadelesi inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. Fransız İhtilali döneminde Paris’te yaşayan kadınların 5-6 Ekim 1789 tarihinde Versay Sarayı’na yürümleri Fransa’yı Yakın Çağ döneminde Avrupa kadın hareketinin merkezi yaptı. Etta Palm d’Aelders (1743–1799), Olympe de Gouges, (Marie Gouze /1748–1793), Mary Wollstonecraft (1759–1797) gibi Fransız kadınlar broşürlerden süreli yayınlara ve halka açık konuşmalara ve gösterilere kadar birçok koldan fikirlerini dile getirdiler.

1789 İhtilali’nden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süre zarfında Avrupa’da kadın hareketinin kapsamını genişleten iki büyük dönüm noktasından daha söz etmek gerekir. Bunlardan birincisi 1848 Devrimleri diğeri de Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)’dir. 1848 Devrimleri’nde Avrupa’nın çeşitli kentlerinde kadınlar düzenledikleri yürüyüşlerle sokağa çıktılar. Bu devrim hareketi kadınların hak talebine bir ivme kazandı. Kadınların kurdukları cemiyetlerin ve süreli yayınların sayısı arttı.¹ Devrimlerin etkisi kısa süre sonra kayboldu da 19. yüzyılın son çeyreğinde kadın hareketi tekrar güç kazandı. Nihayetinde Birinci Dünya Savaşı’nın ağır koşulları kadın hareketinin gücünü arttırdı ve savaş sonrası birçok devlet kadınlara seçme-seçilme hakkı tanıdı.

¹ 1848 Devrimleri’nin Almanya’daki kadın hareketine etkileri özellikle 1970’lerden itibaren araştırılmıştır. Sylvia Paletschek, “Frauen im Umbruch: Untersuchungen zu Frauen im Umfeld der deutschen Revolution von 1848/49”, *Frauengeschichte gesucht – gefunden? Auskünfte zum Stand der historischen Frauenforschung*, Edt. Beate Fieseler, Böhlau Verlag, Köln, 1991, s. 47-64, (Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg).

Birinci Dünya Savaşı farklı devletlerdeki kadınları benzer sorunlar ve talepler karşısında ortak paydada birleştirdi. Savaş zamanı kadınlar sağlık çalışanı olarak cephede görev aldılar, cephe gerisinde üretime katıldılar ve hizmet sektöründe yer aldılar. Savaş boyunca Avrupa'da kadınlar zaman zaman bir araya geldiler. Bu organizasyonlardan en önemlisi 1915 yılında Lahey'de gerçekleşen Uluslararası Kadın Barış Konferansı'dır.² Süreli yayınlar sayesinde kadın hareketi devam ettirildiği gibi müttefik devletlerde kadınlar iletişimlerini sürdürdüler. Konuya Osmanlı Devleti açısından bakıldığında Osmanlı kadınlarının savaş zamanı Avrupa'daki iletişim ağına katıldığını söylemek zordur. Osmanlı kadınlarının Avrupa ile zaten kısıtlı olan teması savaş koşulları altında daha da azalmıştır. Yine de müttefikleri Avusturya³ ve Almanya ile cılız bir bağın kurulduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti ile müttefik Almanya'daki kadın hareketini birleştiren en önemli husus eğitimin kadınların hak mücadelesinde oynadığı ilerici roldür. Eğitim, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya'da kadınların en çok vurguladıkları hak taleplerinin başında gelmiştir. Nitekim Almanya'da kadın hareketi, kadın öğretmenlerin önderliğinde gelişmiştir. Eğitimin Osmanlı Devleti'ndeki gelişim sürecine bakıldığında ise Tanzimat döneminde (1838-1876) bu konuda gelişmeler olduğunu, II. Abdülhamid'in (1876-1909) saltanatı ve II. Meşrutiyet döneminde bu konudaki atılımların hızlandığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla öğretmenlik hem Osmanlı Devleti'nde hem de Almanya'da kadınların istihdam olanağı bulduğu en eski mesleklerden biridir.

Bu makale, Alman kadın hareketinin öncü isimlerinden öğretmen Gertrud Bäumer'nin, Alman-Türk Cemiyeti'nin davetiyle savaşın son yılında İstanbul'a seyahatinin nedenleri ve seyahat sonrası kaleme aldığı Türk kadını izlenimleri hakkındadır. Makalede öncelikle Bäumer'nin hayatı, fikirleri ve eserleri çerçevesinde 19. yüzyılın son çeyreğinden savaşın başlamasına kadar geçen sürede Almanya'daki kadın hareketinin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ivme kazanan Alman kadın hareketi ile Bäumer'nin kariyeri paralel bir seyir izlemektedir. Kendisinin alanın önde gelen süreli yayınlarındaki makaleleri ve kitapları Almanya'da kadın haklarıyla alakalı tartışmaların içeriğini de ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, Bäumer'nin kadın hareketi konusunda düşüncelerinin dönemin hâkim ideolojik görüşleri çerçevesinde ne şekilde geliştiğidir. 19. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, II. Wilhelm (1888-1918) dönemi Almanya'sında, iç ve dış siyasette hâkim görüş emperyalizm ve milliyetçilik taleplerini yerine getirmek için siyasi destek Alman kadın hareketini de etkilemiştir. Bäumer'nin görüşleri, ünlü liberal düşünür Friedrich Naumann (1860-1919) ile tanışmasından sonra dönemin ruhuna uygun olarak milliyetçi-liberal bir boyut kazandığından bu konuya değinmek gerekli görülmüştür.

Bir sonraki başlık, Bäumer'nin İstanbul'a gelişine vesile olan Alman-Türk Cemiyeti'nin kurucularından Ernst Jäckh (1875-1959) üzerinedir. Jäckh de tıpkı Bäumer gibi Naumann ile yakın temas halindedir. Dolayısıyla bu bölümde Bäumer, Jäckh ve Naumann üçlüsü arasındaki ilişkiye dikkat çekilerek Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne nüfuzunun ideolojik boyutu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Nitekim Almanya'nın Osmanlı'ya nüfuz politikasını anlamak için Naumann'ın siyasi fikirleri ve Jäckh'in kültürel faaliyetleri ipucu verir. Almanya'nın II. Wilhelm dönemi (1888-1918) nüfuz politikası *barışçıl emperyalizm* (Peaceful Imperialists- Friedliche Imperialism) olarak adlandırıldı. Enstitüler, cemiyetler ve yayımlar Osmanlı Devleti, Çin ve Latin Amerika gibi henüz kullanıma açılmayan ancak ileride Almanya'nın menfaatine uygun olacak bölgelerde kurulmuştu. Jäckh'in Osmanlı Devleti'ndeki kültür alanındaki faaliyetleri bu dış politika anlayışının bir tezahürü olabileceği görüşü mevcuttur.⁴ Bu kültür faaliyetlerinin başında eğitim gelmektedir. Kendisinin liberal bir devrim olarak tanımladığı ve etkilendiği II. Meşrutiyet Dönemi'nin gözde reform alanlarından biri eğitimdi. Savaş zamanı kadının toplumsal hayata katılımıyla kadınların eğitimle ilişkisi Jäckh'in ilgisini daha da çekmiştir. Nitekim savaştan önce kaleme aldığı İkinci Meşrutiyet sonrası Osmanlı Devleti gözlemlerini anlattığı kitabında Türk Kadını için ayrı bir başlık açmıştır. Dolayısıyla öğretmen Bäumer'nin İstanbul seyahati Jäckh'in Osmanlı Devleti ile alakalı üzerinde uzun zamandır düşündüğü konuların başında gelmektedir. Son başlık ise çalışmanın ana konusu, Alman kadın hareketi öncülerinden Dr. Gertrud Bäumer'nin İstanbul'a ziyareti sonrasında kaleme aldığı Türk kadını hakkındaki makalesinin analizidir. Makale, beklenenden uzun süren savaşın sonlarında, 1918 yılında kaleme alınmıştır. Dolayısıyla, makale Alman çevrelerde liberal bir gelişme olarak kabul edilen II. Meşrutiyet'in Türk kadınının modernleşme sürecine olan katkılarının ve savaş koşullarının kadın hareketine ne şekilde yön verdiğini de ortaya çıkarmaktadır.

² 28 Nisan-1 Mayıs tarihleri arasında Avusturya, Belçika, Britanya, Kanada, Danimarka, Almanya, Macaristan, İtalya, Hollanda, Norveç, İsveç ve ABD gibi tarafsız ve savaştan uzak olan ülkelerden temsilcilerin katılımıyla gerçekleşmiştir. Adviye Damla Ünlü, "Uluslararası İlişkilerde Kadınların Barış Hareketi: Barış ve Özgürlük için Uluslararası Kadın Birliği", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2020, s. 120.

³ Avusturya ve Osmanlı Devleti için bkz. Bilge Karbi, "İmparatorlukların Dağılıma Sürecinde Osmanlı Devleti ve Avusturya'da Kadın Hareketi", *Belgi Dergisi*, S. 21, 2021, s. 397-417.

⁴ Sevil Özçalık, *Promoting an Alliance, Furthering Nationalism*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018, s. 62.

GERTRUD BÄUMER’NİN İSTANBUL SEYAHATI VE OSMANLI KADIN HAREKETİ (1918)

Bu çalışmanın amacı Türk-Alman ilişkilerine yeni bir perspektiften yaklaşmaktır. Nitekim, Osmanlı kadın hareketi Türk-Alman ilişkileri bağlamında ele alınmamıştır. Alman-Türk Cemiyeti’nin davetlisi olarak İstanbul’a gelen Gertrud Bäumer’nin izlenimleri ve onun Naumann ve Jäckh ile olan ilişkisi Alman nüfuz politikasının entelektüel ve siyasi boyutunu ortaya çıkarmak için de bir örnek sunmaktadır. Çalışmanın bir diğer amacı Osmanlı kadın hareketinin Avrupalı devletler ile bir karşılaştırmasını yapmaktır. Nitekim Osmanlı Devleti askeri, iktisadi açılardan dönemin güçlü Avrupalı devletleri ile karşılaştırılırken kadın hareketi gibi toplumsal bir konu hakkında karşılaştırma yapan çalışma sayısı son derece kısıtlıdır

1. Alman Kadınlarının Eğitim Hareketinin Öncülerinden Gertrud Bäumer: Hayatı, Fikirleri ve Eserleri

19. yüzyılda Alman kadın cemiyetlerinin temel talepleri eğitim imkanının genişletilmesi ve kadınların iş yaşamına katılmalarının önünün açılmasıydı. 1865 yılında Leipzig’de Louise Otto Peters önderliğinde kurulan *Allgemeine Deutsche Frauenverein (ADF)* isimli cemiyet kadın hareketinin merkezi haline gelmişti. 1894 yılında burjuva kadın dernekleri *Bund deutscher Frauenvereine (BDF)* (1894-1933) çatısı altında toplanmışlardı. Savaş arifesinde burası iki bin dernek ve elli bin üyeye sahipti.⁵ Bu dönem Alman kadın hareketinin farklı görüş ayrılıkları nedeniyle bölünmeye gittiği dönemdir aynı zamanda. Burjuva kadın hareketi ve Clara Zetkin’in başını çektiği sosyalist kadınlar iki büyük grubu oluşturmuştur. BDF çatısı altında toplanan burjuva kadınlara göre kadının özgürleşmesi (emanzipation) yavaş yavaş ilerleyen bir süreçken emekçi kadınlara göre özgürleşme sosyalist bir zaferle mümkündür.⁶

Almanya’da kadınlar, yüksek öğrenim imkânını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş elde etmeye başladılar. Geç 18. yüzyıldan itibaren kadınlar öğretmenlik mesleğine girmeye çalışmaktaydılar; fakat sadece ilkokul öğretmeni olmalarına izin verilmişti; bunun şartı da bekar olmaları ve evlenmeyi düşünmemeleriydi.⁷ 1860’ların sonlarında ve 1870’lerin başlarında az sayıda kadın bazı dersleri dinleme hakkını elde etti. 1890’dan sonra bu imkân genişletildi. 1900 ve 1909 arasında, kadınların üniversitelere resmî olarak kayıt yaptırılmaları kabul edildi: 1900’de Baden’de, 1903’te Bavyera’da, 1904’te Württemberg’de, 1906’da Saksonya’da; Prusya, Hesse ve Alsace-Lorraine’de 1908’de ve Mecklenburg’da 1909’da kadınlara bu haklar tanındı.⁸

Burjuva kadın hareketinin önde gelen temsilcilerinden Gertrud Bäumer, kadın hak mücadelesinin hızlandığı bu dönemde, 12 Eylül 1873 tarihinde Hohenlimburg (günümüzde Kuzey Ren-Vestfalya eyaletindeki Hagen kenti içerisinde) kentinde doğdu. 1894 yılında, öğretmenlik okulunu bitirip Helene Lange tarafından kurulan ve yüzyılın bitiminde 15.000 kadar üyeye sahip *Allgemeine Deutschen Lehrerinnenverein* Cemiyeti’ne katıldı. Nitekim bundan çok kısa bir süre sonra 1900 yılında Magdeburg’dan Berlin’e taşınarak Germanistik, Teoloji, Felsefe ve Milli İktisat eğitimi olarak ve Johann Wolfgang von Goethe’nin gençlik dönemine ait *Satyros oder vergötterte Waldteufel* isimli eseri üzerine yazdığı tezi tamamlayarak 1905 yılında felsefe alanında doktorasını tamamladı.⁹

Bäumer’nin başkent Berlin’e taşınması onu kadın hareketinin öncülerinden öğretmenlerle bir araya getirdi. Bunlardan biri de Helene Lange (1848-1930)’dır. Lange, Alman (Burjuva) kadın hareketi tarihinde çok önemli bir yerdedir. Kız çocuklarının eğitimi için mücadele etmiş ve *Die Frau* başta olmak üzere teorik tartışmaların önünü açan burjuva kadın hareketi hakkında çok sayıda makale kaleme almıştır. 1848 yılında Oldenburg’da doğan Lange, 1872 yılında Schöneberg’de öğretmenlik sınavlarını başarıyla tamamlamıştı. Berlin’de öğretmen olarak çalışan Lange, arkadaşlarıyla beraber kadın öğretmenlerin imkanlarının iyileştirilmesi için kampanyalar düzenlemişti.¹⁰ Bäumer’nin örnek aldığı Lange ile çalışmaya başlaması onun kariyerinin gelişimine büyük katkı sundu. Bu birliktelik çok sayıda yayının üretilmesini beraberinde getirmiştir. Bunlar içerisinde en önemlisi *Handbuch der Frauenbewegung* isimli dört ciltlik eser ve 1916 yılında Bäumer’nin editörlüğünü üstleneceği *Die Frau* isimli dergidir. Bäumer’nin, 1893-1944 yılları arasında yayın hayatını sürdüren dergide kaleme aldığı çok sayıda makale kendisinin görüşleri hakkında bilgi verir. Bäumer’nin savaşa kadar olan dönemde dergideki makaleleri iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi Alman kadınların eğitimi ve öğretmenlik mesleği hakkındadır. İkincisi ise kadın hareketi ideolojisi üzerinedir. Örneğin 1913 yılında yazdığı makalenin başlığı *Kadın Hareketi ve Milli Şuur*’dur. Bu makalede ünlü besteci Richard Wagner’den alıntı yaparak halkın ortak

⁵ Volker Ulrich, *Die nervöse Grossmacht: 1871-1918*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2010, s. 335- 336.

⁶ Kerstin Wolff, “Die Frauenbewegung organisiert sich”, 2008, <https://www.bpb.de/gesellschaft/gender/frauenbewegung/35256/aufbauphase-im-kaiserreich?p=all>, 17.06.2022, sa. 12:00.

⁷ Marie-Claire Hooek-Demarle, “Almanya’da Okuma ve Yazma” *Kadınların Tarihi: Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*, Edt. Georges Duby, Michelle Perrot, çev. Ahmet Fethi, C. IV, İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 1993, s.143.

⁸ Patricia Mazón, “Das akademische Bürgerrecht und die Zulassung von Frauen zu den deutschen Universitäten 1865-1914”, *Bulletin Texte*, S. 23, 2001, s.1.

⁹ Tez 1905 yılında basılmıştır. Gertrud Bäumer, *Goethes Satyros: Eine Studie zur Entstehungsgeschichte*, B. G. Teubner Verlag, Leipzig, 1905.

¹⁰ Kerstin Wolff, “Eine Lehrerin in der bürgerlichen Frauenbewegung”, 2009, S. 3-4. <https://www.bpb.de/gesellschaft/bildung/zukunft-bildung/194933/helene-lange>, 17.06.2022, sa. 12:00.

acılar çeken kişilerden meydana geldiğini ve kadınların da bu bütünün bir parçası olduğunu; Milli şuurun yaratılması için zaferlerin ve kederlerin birlikte taşınması gerektiğini belirtmiştir.¹¹ Savaş zamanı her iki konuda yazmaya devam ederken aynı zamanda savaş koşullarına da değinmiştir. Örneğin gıda temini meselesi en çok yazdığı konulardan biridir.

Bäumer, 1910-1919 yılları arasında *Bund deutscher Frauenvereine* (BDF) derneğinin başkanlığını üstlendi. Alman burjuva kadın hareketinin ideolojisini anlamak adına BDF'nin faaliyetleri önemli bir katkı sunar. BDF'nin ideolojik öğretisi hakkında bir çalışması olan Angelika Schaser'e göre BDF kadınların özgürlük amacını gerçekleştirmesi için stratejisini millî söylem üzerine kurmuştu. Cemiyet, milliyetçi-liberal bir eğilime sahipti. Üyeler, askeri ve ekonomik gücün barışın sürdürülmesi ve Alman nüfuzunun yayılması için gerekli olduğu düşüncesindeydiler. İstedikleri, ekonomik ve kültürel biçimlerde Alman idealinin yayılmasıydı. Kadın hareketini temelde, kadınların eğitimi hareketi olarak tanımlayan BDF, dolaylı veya dolaysız şekilde *kültürel emperyalizm* kurumlarına katkıda bulundu. Almanya dışında birçok eğitim kurumunun kurulmasında BDF'nin etkisi vardır.¹²

BDF'nin bu ideolojik görüşlerinin şekillenmesinde Friedrich Naumann (1860-1919) büyük katkı sağlamıştır. 19. yüzyıl Almanya'sının önemli ideologlarından Naumann, 1860 yılında dünyaya gelmiş, Papaz olan babasının etkisiyle teoloji eğitimi almış ve bir papaz olarak yetiştirilse de kısa süre sonra Almanya'daki toplumsal gelişmelere dikkatini vermiştir. 1890 yılına geldiğinde sosyalizm, liberalizm ve milliyetçilik arasındaki sosyal dengeyi kurmanın yollarını aramıştır.¹³ 1894 yılından itibaren siyasi düşünceleri *Die Hilfe* dergisinde ses bulmuştur. 1896 yılında *Nationalsozialen Vereins (NSV) Cemiyeti*'ni kurmuştur. 1900'lerin başından itibaren aktif siyasete katılan Naumann 1910 yılında *Fortschrittlichen Volkspartei* isimli siyasi partinin yönetim kurulu üyesi olmuştur. Bu dönem Naumann'ın kadın hakları ile daha yakından ilgilenmeye başladığı dönemdir. Meclise (Reichstag) girdikten sonra 1908 yılında yürürlüğe giren ve kadınların politik faaliyetlere katılmalarının önünü açan yasanın onaylanmasına büyük destek vermiştir.¹⁴

Naumann'ın kadın hareketine ilgisi Bäumer gibi isimleri onun çevresiyle yakınlaştırmıştır. Bäumer kısa süre sonra *Fortschrittliche Volkspartei Partisi*'nin üyeleri arasına girmiştir. Dolayısıyla denilebilir ki Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bäumer, Naumann ve onun liberal çevresinin bir üyesi haline gelmişti. Nitekim, yukarıda belirtildiği gibi onun kadın hareketi ve ideoloji üzerine yazdığı yazılar Naumann ile tanışmasından sonra artmıştır.

Gertrud Bäumer ve arkadaşlarının savaşın ayak seslerinin yükseldiği 1914 yazında kurdukları *Nationaler Frauedienst* isimli teşkilat savaş nedeniyle milliyetçi duyguların yükseldiği bir dönemde faaliyete başlamıştır. BDF'nin resmi süreli yayını *Die Frauenfrage* dergisinde bu teşkilatın kurulma nedenlerinden bahseder. Savaştan değil barıştan yana olduklarını, erkeklerin cepheye gittiği zor zamanlarda halkın bir bütün olması gerektiğinin altı çizilerek Kızıl Haç ve İç İşleri Bakanlığı ile ortak hareket edeceği belirtilmiştir.¹⁵ *Die Frau* dergisinde de bu teşkilatın görevleri hakkında bilgi verilir. İş bulma, istihdam yaratma, çocuk bakımı, gıda temini, barınma, gıda fiyatlarının kontrolünü sağlayacak aynı zamanda Kızıl Haç ile gönüllü hastabakıcılık hizmeti verilecekti.¹⁶ Teşkilatın savaş arifesinde kurulması, savaşın topyekün seferberlik özelliğine bir örnektir. Cephe gerisinde kadınlar bu ve benzeri yapılarla savaşa dahil olmuşlardır. Aynı zamanda BDF, bu teşkilat sayesinde kadın hareketinin devlet nezdinde daha büyük destek görmesini de amaçlamış olabilir.

3. Osmanlı Devleti-Almanya Kültür İlişkilerine Bir Katkı: Ernst Jäckh

Gertrud Bäumer'nin İstanbul seyahatini organize eden kişi Naumann'a yakın bir başka isim olan Ernst Jäckh'tir. Jäckh, II. Meşrutiyet Dönemi Türk-Alman kültür ilişkilerini yöneten isimdir. Nitekim Bäumer, Jäckh'in kurucularından olduğu Alman-Türk Cemiyeti (Deutsch- Türkische Vereinigung- DTV)'nin aracılığıyla İstanbul'a gelmiştir. Dolayısıyla Jäckh ve DTV hakkında kısaca bilgi verilmesiyle Bäumer'nin İstanbul'a geliş sebepleri ortaya çıkarılabilir.

Jäckh'in Osmanlı'daki faaliyetlerinin en somut örneği 1914 baharında savaştan önce kurulan bu cemiyettir. Mustafa Gencer'in cemiyet tüzüğünden aktardığına göre cemiyetin kuruluş amacı Alman ve Türk eğitim hayatlarını birbirine yakınlaştırmak, özellikle Türk halkını Alman biliminin faziletleri hakkında güçlendirmektir.

¹¹ Gertrud Bäumer, "Frauenbewegung und Nationalbewusstsein", *Die Frau*, S. 20, 1913, s. 393.

¹² Angelika Schaser, "Women in a Nation of Men. The Politics of the League of German Women's Associations (BDF) in Imperial Germany, 1894-1914", *Gendered Nations. Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Edt. Ida Blom, Karen Hagemann, Catherine Hall, Oxford, New York 2000, s. 249-268.

¹³ Fazıl Baş, "Sosyal Liberal Bir Alman Milliyetçisi: Friedrich Naumann", <http://www.cihanharbi.com/sosyal-liberal-bir-alman-milliyetçisi-friedrich-naumann/>, 17.06.2022, sa. 12:00.

¹⁴ Friedrich Naumann: ein Leben für die Freiheit, Edt. Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit, Ağustos, 2019. <https://www.freiheit.org/de/deutschland/friedrich-naumann-ein-leben-fuer-die-freiheit-0>, 17.06.2022, sa. 12:00.

¹⁵ Gertrud Bäumer, "Wir Frauen", *Die Frauenfrage*, C. 16, S. 9-10, 16 Ağustos 1914, s. 65.

¹⁶ Gertrud Bäumer, "Nationaler Frauedienst", *Die Frau*, 1914, s. 715.

Cemiyetin kuruluş sermayesi Alman sanayiciler tarafından karşılanmıştı. Cemiyetin yönetim kurulu Osmanlı Devleti ile iş yapan politika ve iktisat çevrelerinden oluşmuştu. Deutsche Bank Müdürü iktisatçı Arthur von Gwinner, Anadolu Demiryolu Şirketi’nin Genel Müdürü Franz Johannes Günther, Deutsche Bank Müdürü Hjalmar Schacht ve Deutsche Orient Bank Müdürü Dr. Alexander yer alıyordu. Ayrıca Türk Onur Üyeleri arasında Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Hakkı Paşa da vardı. Alman kültür ve dilini Türkiye’de yaygınlaştırmak ve Alman yatırımları için halkın sempatisini kazanmak amacıyla dernek bünyesinde Alman Dışişleri ve Eğitim Bakanlıklarının memurları, değişik branşlardan bilim insanları, siyasetçiler ve Alman ekonomisinin temsilcileri bir araya gelmişti.¹⁷ Farklı çevrelerden yüksek düzeyde bu kadar üyenin bir arada olduğu cemiyetin genel sekreterliği görevini Jäckh’in üstlenmesinin nedeni onun Osmanlı Devleti’ne ilgisinin savaş öncesine dayanması ve bu sayede Osmanlı diplomatik çevrelerde tanınan bir sima olması ve Osmanlı toplum yapısı konusunda deneyim sahibi olmasıydı.¹⁸

Jäckh’in Osmanlı Devleti’nde ne gibi faaliyetlerde bulunduğundan ziyade onun Osmanlı Devleti’ne ilgisinin temellerinin Almanya’da ne şekilde atıldığına odaklanmak makalenin konusu açısından daha önemlidir. Böylece Bäumer ile yollarının nasıl kesiştiği sorusu açıklığa kavuşabilir. Nitekim her ikisinin ortak tanıdıkları isim Friedrich Naumann’dır. 1899 yılında doktorasını tamamlayan Jäckh, *Heilbronner-Neckar Zeitung*¹⁹ gazetesinde baş editör olarak çalışmaya başlamıştır. Bu kariyer onun kısa sürede Naumann, Theodor Heuss, Paul Rohrbach gibi Alman milliyetçiliğinin önemli temsilcileri liberal- emperyalist isimlerle yakınlaşmasını sağladı. Jäckh, Naumann’ın 1907 yılında kurduğu *Nationalvereins für das liberale Deutschland Cemiyeti*’ne üye oldu. II. Meşrutiyet Dönemi boyunca Osmanlı Devleti’ne üç seyahat düzenledi.²⁰ İlk seyahatini 1908 yılında gerçekleştirdi. Jäckh’in, Osmanlı Devleti’nde bağlantı kurmasına Naumann’ın çevresi yardımcı oldu.²¹ Nitekim Jäckh’ten önce Naumann da Osmanlı Devleti dahil Yakın Doğu’da birçok kere bulunmuştu.²²

Birinci Dünya Savaşı başladığında Jäckh, İttihatçıları yakından tanımış ve cemiyet vasıtasıyla iş birlikleri kurmuştu. Bäumer’nin İstanbul seyahatini organize eden onun bu deneyimi ve bağlantıları olmuştur. Jäckh’in düşüncelerine göre Alman nüfuzunun itici gücü Alman eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasıydı. Kadınların eğitim haklarının iyileştirilmesini temel amaç edinen BDF’nin başkanlığını üstlenen ve bir öğretmen olan Bäumer ile yollarının kesişme nedenlerinden biri her ikisinin de eğitimin gerekliliğine duydukları inançtı.

4. Gertrud Bäumer’nin Türk Kadını İzlenimleri: 1918 İstanbul Seyahati

Jäckh’in seyahatinden sonra 1911 yılında kaleme aldığı eseri, *der Aufsteigende Halbmond* Türkçe’ye *Yükselen Hilal* başlığıyla çevrilir.²³ Jäckh, kitabında II. Meşrutiyet’i liberalizmi Osmanlı Devleti’ne kazandıran büyük bir devrim şeklinde niteler. Kitabın ikinci bölümünün başlığı ise Türk Kadını’dır. Jäckh’e göre kadın hareketinin temel amacı özgürlüktür: kadınlar bedensel olarak ve fiziksel ortamlarda özgürlüğe kavuşmak; peçelerini kaldırmak ve harem kapalı ortamından yavaş yavaş sıyrılmak istiyorlardı. Kadınların işçi veya kamu çalışanı olarak koşullarının iyileştirilmesi taleplerine ihtiyaçları bulunmuyordu çünkü Türkiye’de henüz sanayi yoktu.²⁴ Savaşın ilerleyen yıllarında, 1916 yılında kitabın ikinci bir baskısı daha yapılmıştır. Bu baskıda Türk Kadını bölümüne herhangi bir ekleme yapılmamıştır.²⁵ 1954 yılında yazdığı otobiyografisinde Jäckh, savaş zamanı Türk kadınına iş yaşamına dahil edildiğinden bununla beraber birtakım organizasyonlar da hayata geçirildiğinden; kadın işçi taburu kurulması gibi gelişmelerden bahseder. Ayrıca kadınların üniversiteye gitmelerine de hak tanınmıştı. Ancak bunlar kadınların haklarına erişmesine çok da gerçekçi katkılar yapmamıştı.²⁶

¹⁷ Mustafa Gencer, *Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 225-226.

¹⁸ Jäckh, 1911 yılında Osmanlı Devleti’nden farklı iş kollarından (parlamentar, nazırlık temsilcileri, subaylar ve gazeteciler) birçok ismin Almanya gezisini düzenlemişti. Jäckh’in Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki eğitim ve kültür ilişkileri konusunda diğer katkıları için bkz. Gencer, *age*, s. 155.

¹⁹ Yayın hayatına 1744 yılında Baden-Württemberg eyaletinde başlayan yerel gazetedir.

²⁰ Jäckh’in 1909 yılındaki ikinci seyahatinde ona eşlik eden kişiler Alman kültür politikacılarından Paul Rohrbach (1869-1956) ve iktisatçı Hjalmar Schacht (1877-1970) vardı. Üçüncü seyahati 1911 yılındadır. Jäckh’in Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetleri hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Özçalık, *age*, s. 61-74.

²¹ George Griffin, *Ernst Jäckh and the Search for German Cultural Hegemony in the Ottoman Empire*, Master of Arts (MA), Bowling Green State University, 2009.

²² Naumann, 1901 yılında yayınlanan “Asia” kitabında Atina, İstanbul, Şam, Nasıra, Kudüs, Kahire ve Nepal izlenimlerini aktarır. Friedrich Naumann, *Asia*, Verlag der “Hilfe” Berlin-Schöneberg, 1901. Naumann’ın Osmanlı Devleti’nin geleceğini ilgilendiren en önemli eseri 1915 yılında yayınlanan eseri “Mitteleuropa”dır.

²³ Eser, farklı yayınevleri tarafından basılmıştır. Kitabın 1911 ve 1916 yılındaki Almanca baskısından farklı olarak Cumhuriyet döneminde Jäckh tarafından yazılan yazılar da Türkçe baskılara eklenmiştir. Türkçe baskılarda ayrıca yazarın adı ve soyadı hatalı yazılmıştır. Örnek için bkz. Ernest Jackh, *Yükselen Hilal*, çev. Perihan Kuturman, Temel Yay. İstanbul 1999.

²⁴ Ernst Jäckh, *Der aufsteigende Halbmond: Beiträge zur türkischen Renaissance*, Buchverlag, Berlin 1911. s. 82.

²⁵ 6. Baskı olan 1916 yılı baskısında kitabın alt başlığı savaşın ruhuna uygun olarak değiştirmiştir. Ernst Jäckh, *Der aufsteigende Halbmond: auf dem Weg zum Deutsch-türkischen Bündnis*, Stuttgart 1916, s. 91-102.

²⁶ Sadece kâğıt üstünde olan bu haklar ardından gelen Millî Mücadele ve yeni bir devrimle (1923) gerçek olmuştu. Ernst Jäckh, *Der Goldene Pflug: Lebensernte eines Weltbürgers*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1954, s. 145.

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet ile başlayan Osmanlı Devleti'nin savaşlarla geçen son döneminde kadınların eğitim hakları için ciddi adımlar atıldı. II. Meşrutiyet'e değin kızların eğitimi kız rüşdiyeleri ve kız sanat okulları düzeyinde tutulmuştu. 1911'e gelindiğinde ise kızlar için ilk idadiler, ardından da kız sultanileri açıldı. Diğer taraftan Darülmuallimat'ın eğitim kalitesi de yükseltilmeye çalışıldı, kadınlar için İnas Darülfünunu adıyla bir üniversite açılmasının yanı sıra, aynı dönemde İnas Sanayi Nefise Mektebi de öğretime başladı.²⁷ II. Meşrutiyet ile kızlar için daha üst kademe eğitim kurumları örgütlenmeye başlanmıştır. Balkan Savaşları'nın bitiminden Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar geçen kısa süre içinde eğitim konusunda reformlara devam edildi. 7 Şubat 1914'te Darülfünun konferans salonunda, herkese açık dersler verilmeye başlanmıştı, bu dersler 600-700 sayıdaki kadınlar tarafından yakından takip edildi.²⁸ Dönemin güçlü kadın dergisi *Kadınlar Dünyası* bu konuda kamuoyunu etkileyecek çalışmalar yürüttü. 12 Eylül 1914'te Zeynep Hanım Konağı'nda, edebiyat ve fen bölümlerinden oluşan İnas Darülfünunu, yani kadın üniversitesi açıldı. Savaş arifesinde kadın öğretmen yetiştiren tek kurum olan Darülmuallimat'ın kontenjanı dokuz tanesi taşraya ait olmak üzere yirmi sekiz kişiydi. Oysa başvuru üç yüzün üzerindedir.²⁹ 1915-1916 ders yılında Darülmuallimat-ı Âliye'de dört yüz doksan dokuz yatılı, iki yüz otuz sekiz gündüzlü olmak üzere yedi yüz yedi öğrenci bulunuyordu.³⁰ Savaş zamanı taşrada açılan Darülmuallimat sayısı arttı. 1915-1916 yıllarında Edirne, Ankara, Konya, Adana, Halep, Aydın, Bursa, Kastamonu kentlerinde yatılı ve/veya gündüzlü eğitim veriliyordu.³¹

Savaş koşulları kadınları toplumsal hayatta görünür kıldıkça bu gelişme müttefik Almanya'nın da dikkatini çekti ve Türk kadını tanıtan makaleler, köşe yazıları, kitaplar yazıldı. Savaş zamanı Türk kadını hakkında yazılan eserler konuyu iki noktadan ele almaktadır. Bunlardan biri Şarkiyatçı bir bakış açısının devam ettiği eserlerdir. Bu eserlerde daha çok kadınlar *harem* başlığı altında tasvir edilir. İkinci nokta ise kadın hareketi üzerine odaklanır. Kadınlar hakkında çıkan haberler ve değerlendirme yazılarının sayısının kadınların savaştaki rolünün artması ile doğru orantılı olduğunu söylemek mümkündür. Kadınların savaşta iş hayatına dahil olmaları en çok işlenen konulardan biridir. Bunlar içerisinde Charlotte Lorenz'in tezi önemlidir. Lorenz'in doktora tezi Osmanlı kadın iş gücü üzerinedir. Tezin son bölümünde Lorenz Türk kadının eğitimi için Almanya'nın sunacağı katkı ile gerçekleştirebileceğini savunur. Franz Carl Endres, 1916 yılında *Türkische Frauen* başlıklı bir kitap yayınlamıştır. Endres eserinde Şarkiyatçı bir bakış açısı kullanmıştır. Kitapta kadınlar kıyafetinden ve takılarından, güzellik ve bakım ritüellerine, evliliklerinden anneliğe gibi başlıklar altında Alman okuyucuya tanıtılmıştır. Kitabın son kısmında Enders kadının savaş sonrası gelecekteki rolüne kısaca değinmiştir. Her iki çalışma da Türk kadınının savaş zamanı toplumsal hayata katılımının kadın hareketi için olumlu bir sonuç olarak kabul etmektedirler. Türk kadını hakkında Türklerin kaleme aldıkları ve Almanya'da basılmış Almanca çalışmalar da olmuştur. Bunların başında Halide Edip Adıvar'ın eseri gelir.³²

Gertrud Bäumer'nin makalesi Alman-Türk Cemiyeti dergisinin Mayıs sayısında yayınlanmıştır. Makalenin girişinde Bäumer, *waffenbrüderlich*³³ kavramına dikkat çekerek sadece *erkeklerin* değil kadınların da bir araya gelmeye ihtiyaç duyduklarını ve şimdiye kadar Alman kadınları ile Avusturyalı ve Macar kadınlar arasında, geçmişten gelen bir bağ olduğu için, birtakım girişimler gerçekleştirilse de Türk kadınının uluslararası kadın cemiyetlerine uzak durdukları için bu girişimlere ortak olamadıklarını belirtir. Dikkat çektiği bir diğer nokta Jön Türk hareketinin sosyal politikasıdır. Kendisinin gözlemlerine göre bu politika milliyetçi (national-türkische) eğilimdedir. Bäumer'nin aslında bir öğretmen olması ve İstanbul'a Türk-Alman eğitim ilişkilerini geliştirmeyi misyon edinen Alman-Türk Cemiyeti'nin davetlisi olarak gelmesi onun eğitim konusu üzerinde özellikle durmasına neden olmuştur. Bäumer'e göre Türk kızlarına Alman pedagojisi, öğretmenleri ve idarecileri tarafından eğitim imkanları sunulması sayesinde Türk kadını kendi ulusunun, kendi varoluşunun, kendi geleneklerinin temsilcisi ve herhangi bir Avrupalının sahip olduğu eğitime sahip olarak kendi milli kültürünün fikri koruyucusu olacaktır. Bäumer'nin konuşmasında aktardığı bir başka izlenim Osmanlı Devleti'nde sırf gösterişten ibaret olan Fransız kültürünün (fassadenkultur) hâkim olmasıydı, ancak gerçek kültür (Bildung) yaratmak isteyenler Alman modelini destekliyordu. Bäumer, makalesini Alman ve Türk kadınlarının *kız kardeşlik* (Schwesterschaft) bağlarının kuvvetlendirilmesi dileğiyle sona erdirir.³⁴

Ernst Jäckh de Bäumer'nin İstanbul'daki konuşmasının etkileri üzerine kısa bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır. Jäckh'e göre son on yılda ve özellikle savaş zamanında haremın kafesli pencereleri aralanmış ve

²⁷ Kurnaz, *age*, s. 91.

²⁸ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yay. İstanbul, 2016, s. 303.

²⁹ Çakır, *age*, s. 329.

³⁰ Cemil Öztürk, "Darülmuallimat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 549-550.

³¹ Sevim Ceylan Dumanoglu, Memet Yetişgin, "Taşrada Darülmuallimatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi", *Turkish History Educational Journal*, C. 8, S. 1, 2019, s. 181.

³² Halide Edip Adıvar, *Das Neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal*, çev. Friedrich Schrader, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar, 1916.

³³ Türkçeye *silah kardeşliği* olarak çevrilse de Almanca aslında *brüder* sözcüğü erkek kardeş demektir.

³⁴ Gertrud Bäumer, "Die türkischen Frauen im Weltkrieg: Eindrücke aus Konstantinopel", *Deutsch-Türkische Vereinigung*, Nr. 3, Mayıs 1918, ss.1-2.

GERTRUD BÄUMER’NİN İSTANBUL SEYAHATI VE OSMANLI KADIN HAREKETİ (1918)

sayıları hiç de az olmayan Müslüman kadının sosyal hayata katılımının önü açılmıştı. Bäumer’nin konuşmasında Alman kadının savaşta fedakarlıklarından bahsetmesi Türk dinleyicilerde büyük bir imrenme yaratmıştı.³⁵

Gertrud Bäumer’nin İstanbul seyahati üzerine Ahmed Emin (Yalman) Bey de Vakıf gazetesindeki köşe yazısında fikirlerini paylaşır. Yalman, Bäumer’nin Alman kadınlarının elli yıllık hak mücadelesi sonrasında Almanya’da gelinen noktaya değindiğinden bahsederek kendisinin dikkatini çeken noktalar üzerinde durur. Bu noktalardan biri kadınların üç esası olduğu üzerinedir; bunlar ev kadını, meslek kadını ve vatandaşlıktır. Alman kadını İngiliz ve Fransız salon kadınlarından ayıran en önemli nokta, Alman kadının ailesinin saadeti için çalışması ve kendi zevklerinden fedakarlıkta bulunarak ekonomik kalkınmaya katkı sağlamak istemesidir. Yalman yazısının devamında Alman kadınlarının vatandaşlık haklarına dair bilinçlerinin ne kadar yüksek olduğundan bahsederek Bäumer’nin konferansını dinleyen hanımlarda özellikle hak elde etme konusunun yeni fikirler uyandırmasını diler.³⁶

Gertrud Bäumer’nin bu seyahatinden kısa bir süre sonra kadınların eğitimi konusunda yayın yapan *Frauenbildung: Zeitschrift für die gesammte Interessen des Weibliche Unterrichtswesen* dergisinde, eğitim bilimleri uzmanı Eberhard tarafından Osmanlı’da kadınların eğitimi konusunda bir makale yayımlanmıştır. Eberhard makalenin girişinde savaş zamanı Osmanlı Devleti’nde kadınların eğitimi konusunda ne gibi yasalar çıkarıldı, hangi vilayette kaç okul açıldığı gibi çeşitli konularda detaylı istatistiklerden bahseder. Bu bilgilerden sonra Eberhard’ın üzerinde durduğu diğer bir konu Almanca ve Alman eğitim bilimlerinin Osmanlı Devleti’nde ne kadar tanındığıydı. Almanca kullanımının yaygınlaştırılmasının temel amacı Eberhard’a göre her noktada Alman kültürünü yerleştirmektir.³⁷

SONUÇ

Bäumer’nin seyahati ve arkasında kaleme alınan makaleler Alman kültür propagandasının bir örneğidir. Almanya Osmanlı kültür hayatına etki ederek nüfuz politikalarına daha sağlam bir zemin hazırlamak istemiştir. Savaş, İttihatçıların modernleşme girişimlerine olanak sağlarken Almanya ittifakı dolayısıyla bu girişimlerin birinci derece destekçisi olmuş, böylece nüfuz politikalarını daha etkin hayata geçirebilecek uygun ortama kavuşmuştur. Savaş zamanı cephelerde askeri yardımlaşmanın ve Alman mali yardımlarının Osmanlı Devleti’ne katkısı devam ederken cephe gerisinde bu kültür faaliyetlerini yürütecek çok sayıda Alman uzman Osmanlı Devleti’ne ziyaretlerde bulunmuştur. Almanya Osmanlı Devleti’ne nüfuzunun bir aracı olarak eğitim gibi bir alanda modernleşme çabalarına dahil olurken İttihatçıların Türk milliyetçiliğini öne çıkaran politikalarına aykırı bir beyanda bulunmaması gerektiğinin farkındaydı. Ernst Jäckh gibi Osmanlı Devleti’ni yakından tanıyan ve bu hassas dengeleri bozmayacak birinin savaş zamanı İstanbul’da bu kadar aktif olmasının nedeni budur.

Gertrud Bäumer’nin İstanbul’daki konuşmasına dair kaleme aldığı makalesinde Türk kadını hakkında paylaştığı gözlemler şaşırtıcı değildir. Dikkat çekici olan onun İstanbul seyahatini finanse eden çevrelerin siyaset ile ilişkisidir. Nitekim Bäumer de bu çevrelerin yabancıları değildi. Bäumer ve Jäckh’in ortaklaşa girişimi Almanya’daki Şark’a yönelik ideolojinin Osmanlı Devleti’ne yansımalarının bir örneğidir. Söz konusu *Friedliche Imperialism* ideolojisinin gelişimine daha yakından bakıldığında bu entelektüel ve siyasi politikanın Osmanlı Devleti ile ilişkileri nasıl etkilediği daha detaylı anlaşılır. Bäumer’nin makalesinde iki başlık ön plana çıkmaktadır. Birincisi Alman eğitiminin propagandası yapılarak Osmanlı Devleti’nde güçlendirmeye çalışmaktır. İngiltere ve Fransa’ya kıyasla Osmanlı Devleti ile daha geç ilişki kuran Almanya savaşı bir fırsat olarak görmüş ve hemen hemen her alanda Alman varlığını güçlendirmek istemiştir. Kadınların nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaları ve savaşta daha çok ön planda olmaları kadın hareketi konusunu popüler bir hale getirmiştir. İkincisi Türk kadınının II. Meşrutiyet’ten itibaren kazandığı haklar vurgulanmıştır. Bunun yanında Türk milliyetçiliği vurgusu da dikkat çekmektedir. Almanya bir yandan Fransa ile kurulan kültürel bağları yok ederek Alman nüfuzunu temin etmek istemiş ancak bunu yaparken savaş zamanı yükselen Türk milliyetçiliğini de görmezden gelmemiştir. İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı’na Avrupalı devletlerin artan baskısından kurtulmak için girdikleri Almanya tarafından kabul edilmiş, Gertrud Bäumer’nin söylemlerine de yansımıştır. Bäumer, Türk kadınına seslenirken kadın hareketi (*Frauenbewegung*) ifadesini sınırlı bir alanda tutmuştur. Almanya’da savaş zamanı kadınların iş olanaklarının iyileştirilmesi, onların siyasi cemiyetlere katılması gibi talepler gündemden inmezken Bäumer bu taleplerin Osmanlı Devleti’ndeki kadınlar için de geçerli olabileceği yönünde bir beyanda bulunmamıştır. Bäumer, kadın hakları savunucusundan daha çok Alman nüfuz politikasının bir temsilcisi gibidir ve ona göre eğitim Alman nüfuzunun en etkin aracıdır.

³⁵ Ernst Jäckh, “Gertrud Bäumer in Konstantinopel”, *Deutsch-Türkische Vereinigung*, Nr. 3, Mayıs 1918, s. 77-78.

³⁶ Ahmet Emin, “Kadın Vatandaş”, *Vakit*, 30 Mart 1917, s. 1.

³⁷ Otto Eberhard, “Frauenbildung in der Türkei”, *Frauenbildung: Zeitschrift für die Gesamte Interessen des Weiblichen Unterrichtswesens C.* 17, S. 10, 1918, ss. 217-227.

Bäumer'nin Alman kültür propagandası haricinde, Osmanlı Devleti'ndeki kadın hareketi ile alakalı gözlemlerinden en önemlilerinden bir tanesi Osmanlı Devleti'nde kadınların bir araya gelerek bir cemiyet kurmada yetersiz kalmalarıdır. Nitekim Bäumer'nin Lange, Naumann ve Jäckh ile ilişkisine bakıldığında Almanya'da kadın hareketinin organize bir şekilde yürütüldüğü dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

1-Süreli Yayınlar (Gazeteler ve Dergiler)

Ahmet Emin, "Kadın Vatandaş", *Vakit*, 30 Mart 1917, ss. 1.

BÄUMER, Gertrud, "Die türkischen Frauen im Weltkrieg: Eindrücke aus Konstantinopel", *Deutsch-Türkische Vereinigung*, Nr. 3, Mayıs 1918, ss. 1-2.

BÄUMER, Gertrud, "Frauenbewegung und Nationalbewusstsein", *Die Frau*, S. 20, 1913, ss. 387.

BÄUMER, Gertrud, "Wir Frauen", *Die Frauenfrage*, C. 16, S. 9-10, 16 Ağustos 1914, ss. 65-67.

EBERHARD, Otto, "Frauenbildung in der Türkei", *Frauenbildung: Zeitschrift für die Gesamte Interessen des Weiblichen Unterrichtswesens* C. 17, S. 10, 1918, ss. 217-227.

JÄCKH, Ernst, "Gertrud Bäumer in Konstantinopel", *Deutsch-Türkische Vereinigung*, Nr. 3, Mayıs 1918, ss.7-8.

2-Diğer Kaynaklar

ADIVAR, Halide Edip, *Das Neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal*, çev. Friedrich Schrader, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar 1916.

BÄUMER, Gertrud, *Goethes Satyros: Eine Studie zur Entstehungsgeschichte*, B. G. Teubner Verlag, Leipzig 1905.

ÇAKIR, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yay. İstanbul 2016.

DUMANOĞLU, Ceylan, YETİŞGİN Sevim, Memet, "Taşrada Darülmualimatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi", *Turkish History Educational Journal*, C. 8, S. 1, 2019, ss. 174-198.

EBERHARD, Otto, "Frauenbildung in der Türkei", *Frauenbildung: Zeitschrift für die Gesamte Interessen des Weiblichen Unterrichtswesens*. C.17, S. 10, 2018, ss. 217-227.

GENCER, Mustafa, *Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim, İletişim Yınları*, İstanbul 2015.

GEORGE Griffin, *Ernst Jäckh and the Search for German Cultural Hegemony in the Ottoman Empire*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bowling Green State University, Master of Arts, 2009.

HOCK-DEMARLE, Marie-Claire, "Almanya'da Okuma ve Yazma" *Kadınların Tarihi, Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*, haz. Georges Duby, Michelle Perrot, çev. Ahmet Fethi, C. IV, İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 1993.

JÄCKH, Ernst, *Der aufsteigende Halbmond: Beiträge zur türkischen Renaissance*, Buchverlag, Berlin 1911.

JÄCKH, Ernst, *Der Goldene Pflug: Lebensernte eines Weltbürgers*, Deutsche Verlags Anstalt, Stuttgart, 1954.

JÄCKH, Ernst, *Yükselen Hilal*, çev. Perihan Kuturman, Temel Yay. İstanbul 1999.

KARBİ Bilge, "İmparatorlukların Dağılma Sürecinde Osmanlı Devleti ve Avusturya'da Kadın Hareketi", *Belgi Dergisi*, S. 1, 2021, ss. 397-417.

KURNAZ, Şefika, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını: 1839-1923*, Ötüken Yay. İstanbul 2011.

MAZON, Patricia "Das akademische Bürgerrecht und die Zulassung von Frauen zu den deutschen Universitäten 1865-1914", *Bulletin Texte*, S. 23, 2001, ss. 1-10.

NAUMANN Friedrich, *Asia*, Verlag der "Hilfe" Berlin-Schöneberg, 1901.

ÖZÇALIK, Sevil, *Promoting an Alliance, Furthering Nationalism*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2018.

ÖZTÜRK, Cemil "Darülmualimat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 549-550

GERTRUD BÄUMER’NİN İSTANBUL SEYAHATI VE OSMANLI KADIN HAREKETİ (1918)

PALETSCHK, Sylvia, “Frauen im Umbruch: Untersuchungen zu Frauen im Umfeld der deutschen Revolution von 1848/49”, *Frauengeschichte gesucht – gefunden? Auskünfte zum Stand der historischen Frauenforschung*, haz. Beate Fieseler, Böhlau Verlag, Köln, 1991, Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), ss. 47-64.

SCHASER, Angelika, “Women in a Nation of Men. The Politics of the League of German Women’s Associations (BDF) in Imperial Germany, 1894-1914”, *Gendered Nations. Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, haz. Ida Blom, Karen Hagemann, Catherine Hall, Oxford, New York 2000, ss. 249-268.

TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2014.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.1, İletişim Yay. İstanbul, 2015.

ULRICH, Volker, *Die nervöse Grossmacht: 1871-1918*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2010.

ÜNLÜ, Advıye Damla, “Uluslararası İlişkilerde Kadınların Barış Hareketi: Barış ve Özgürlük için Uluslararası Kadın Birliği”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2020, ss. 107-128.

3-İnternet Kaynakları

BAŞ, Fazıl, “Sosyal Liberal Bir Alman Milliyetçisi: Friedrich Nauman”, <http://www.cihanharbi.com/sosyal-liberal-bir-alman-milliyetçisi-friedrich-naumann/>, 17.06.2022, sa. 12:00.

Friedrich Naumann: ein Leben für die Freiheit, yay. haz. Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit, Ağustos, 2019. <https://www.freiheit.org/de/deutschland/friedrich-naumann-ein-leben-fuer-die-freiheit-0>, 17.06.2022, sa. 12:00.

WOLFF, Kerstin, “Die Frauenbewegung organisiert sich”, 2008, <https://www.bb.de/gesellschaft/gender/frauenbewegung/35256/aufbauphase-im-kaiserreich?p=all> , 17.06.2022, sa. 12:00.

WOLFF, Kerstin, “Eine Lehrerin in der bürgerlichen Frauenbewegung”, 2009, S. 3-4. <https://www.bpb.de/gesellschaft/bildung/zukunft-bildung/194933/helene-lange> , 17.06.2022, sa. 12:00.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 8, Temmuz/July 2022, ss. 849-866.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.03.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 26.04.2022

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

AHMET CEVAT EMRE’NİN YURTDIŞI FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1922)

BAYRAM AKÇA* NİSA İÇEN**

10.53718/gttad.1090968

ÖZ

Ahmet Cevat Emre, 1 Eylül 1876-10 Aralık 1961 tarihleri arasında yaşayan Cumhuriyet Dönemi’ne Geçiş Dönemi aydınlarından biridir. Yıldız Hanım ve Hasan Hulki Bey’in tek çocuğu olan Ahmet Cevat Emre Girit’in Resmo şehrinde dünyaya gelmiştir. 1897’de Harbiye Askeri Mektebi ikinci sınıf öğrencisiyken İttihatçı arkadaşı Mahir Sait Pekman’a yardım etmesi nedeniyle II. Abdülhamit tarafından yetmiş sekiz İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi ile birlikte Trablusgarp’a sürülmüştür. Sürgün hayatı, on bir yıl sürmüştür. II. Meşrutiyet ile birlikte İstanbul’da gazetecilik; daha sonra 1910 yılında Satı Bey, Tevfik Fikret, Mustafa Suphi ve Ruşen Eşref gibi isimlerle birlikte Dârümuallimîn-i Âliye’de öğretmenlik yapmıştır. Meşrutiyet yıllarında okullarda okutulun üç gramer kitabından biri olan “*Lisan-ı Osmani*” adlı eseriyle “*Gramerci Cevat*” lakabını almıştır. Sürgün hayatından itibaren düşünce yapısında değişimlik gözlemlenen Ahmet Cevat Bey, Balkan Savaşları ile Osmanlıcılık akımı çerçevesinde “*Balkan Mezalimi Neşri Vesaik Cemiyeti*” fahri sekreteri olarak Türk halkına yapılan zulümleri Batılı devletlere anlatmak amacıyla Avrupa’ya gitmiş ve orada beklediği etkiyi alamayınca emperyalizme savaş açmıştır. Bu sırada İngiliz istihlak kooperatiflerinden de etkilenmiştir. Birinci Dünya Savaşı yılları ile ilgili hakkında detaylı bilgiler olmasa da 1914-1918 yıllarında yirmi dokuz adet okul kitabı yazmıştır. Ahmet Cevat Emre, Mütareke Dönemi’nde Mustafa Kemal Paşa’nın başarılarını gözlemlerken Mütareke sonrasında İstanbul’da yapılan mitinglere katılmıştır. Matbuat Cemiyeti üyesi olarak *Akşam* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi gazetelerde İtilaf Devletleri karşıtı yazılar yazmıştır. Ayrıca *Akşam* gazetesinde “*Atımız İçin*” başlıklı İttihat ve Terakki yönetimi ve Enver Paşa hakkında eleştirel yazılar yazmıştır. Mehmet Asım Us ile yazdığı “*Anadolu Yavrusunun Kitabı*”nı satmak amacıyla Bakü ve Moskova’ya gitmiştir. İstanbul’da İtilaf Devletleri tarafından aranırken, Bakü’de Enver Paşa hakkında yazdığı yazılar nedeniyle Talat Paşa tarafından İngiliz casusu olarak tutuklanmak istemiştir. Bu nedenle Dârümuallimîn-i Âliye’den tanıştığı Mustafa Suphi’nin yanına sığınmış ve Türkiye Komünist Partisi’nde çalışmaya başlamıştır. Ahmet Cevat Emre, Mayıs 1928’den itibaren Mustafa Kemal Atatürk ile dil devrimlerinin inşasında da büyük rol oynamıştır. Ölümünden beş yıl sonra “*Tarih Dünyası*” dergisi sahibi Niyazi Ahmet Banoğlu tarafından değiştirilerek yayımlanan “*920 Moskova’sında Türk Komünistleri*” adlı hatıraları gündem olmuştur. Bu çalışmada, Ahmet Cevat Bey’in değiştirildiği tespit edilen Moskova hatıraları, döneme ait ilgili resmî kaynaklar ve mevcut argümanlar çerçevesinde incelenip ele alınarak eksik kısımların tamamlanması amaçlanmaktadır. Ahmet Cevat Bey’in Moskova hatıraları incelendiğinde bazı tarih hataları olmakla birlikte başlıca olayların seyrinin doğru gittiği, komünizm faaliyetlerinin ise resmî kaynaklarla karşılaştırıldığında hatıralarda yer almadığı ve bazı önemli olaylara tam olarak değinilmediği anlaşılmıştır. Bu amaçla Ahmet Cevat Emre’nin Bakü ve Moskova’da bulunduğu süre içindeki faaliyetlerine, resmî kaynaklara göre TKP faaliyetlerine ve Niyazi Nazif Tepedelenlioğlu’nun Ahmet Cevat Emre ile ilgili yaşadığı bir hatıra yer verilerek döneme katkı sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Ahmet Cevat Emre, Enver Paşa, Mustafa Suphi, Bakü Doğu Halkları Kurultayı, Türkiye Komünist Partisi.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: abayram@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7396-3498.

** Bilim Uzmanı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: nisaicen1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2940-6296.

ABSTRACT

Ahmet Cevat Emre is one of the intellectuals of the Transition Period to the Republican Era, who lived between September 1, 1876 and December 10, 1961. Ahmet Cevat Emre, the only child of Yıldız Hanım and Hasan Hulki Bey, was born in Rethymno, Crete. In 1897, when he was a second year student at the Harbiye Military School, he helped his Unionist friend Mahir Sait Pekman. He was exiled to Tripoli by Abdülhamit along with seventy-eight members of the Committee of Union and Progress. His exile life lasted eleven years. II. Journalism in Istanbul with the Constitutional Monarchy; Later, in 1910, he worked as a teacher in Dârümuallimîn-i Âliye together with names such as Satı Bey, Tevfik Fikret, Mustafa Suphi and Ruşen EŞref. He received the nickname of “*Grammarian Cevat*” with his work “*Lisan-ı Osmani*”, which is one of the three grammar books taught in schools during the Second Constitutional Era. Ahmet Cevat Bey, who has seen changes in his mentality since his exile, went to Europe as the honorary secretary of the “*Balkan Atrocities Publication Society*” within the framework of the Balkan Wars and the Ottomanism movement to tell the Western states about the atrocities committed against the Turkish people. At the same time, it was also influenced by the British consumption cooperatives. Although there is no detailed information about the years of the First World War, he wrote twenty-nine school books in the years 1914-1918. While observing the achievements of Mustafa Kemal Pasha during the Armistice Period, Ahmet Cevat Emre attended the rallies held in Istanbul after the Armistice. As a member of the Matbuat Society, he wrote articles against the Allied Powers in newspapers such as *Akşam* and *Tasvir-i EŐkar*. He also wrote critical articles about the Union and Progress administration and Enver Pasha, titled “*For Our Future*”, in the newspaper *Akşam*. He went to Baku and Moscow to sell the “*Book of the Anatolian Baby*” that he wrote with Mehmet Asım Us. While he was wanted by the Allies in Istanbul, he wanted to be arrested by Talat Pasha as a British spy because of the articles he wrote about Enver Pasha in Baku. For this reason, he took refuge with Mustafa Suphi, whom he met from Dârümuallimîn-i Âliye, and started to work in the Communist Party of Turkey. Ahmet Cevat Emre has also played a major role in the construction of language revolutions with Mustafa Kemal Atatürk since May 1928. Five years after his death, his memoirs named “*Turkish Communists in 920 Moscow*”, which were edited and published by Niyazi Ahmet Banoğlu, owner of the “*Tarih Dünyası*” magazine, became the agenda. In this study, it is aimed to complete the missing parts by examining and considering Ahmet Cevat Bey’s memories of Moscow, which were determined to be changed, within the framework of the relevant official sources and current arguments. When Ahmet Cevat Bey’s memories of Moscow are examined, it is understood that although there are some historical errors, the course of the main events is correct, the communist activities are not included in the memories when compared with the official sources, and some important events are not fully mentioned. For this purpose, it will be tried to contribute to the period by including the activities of Ahmet Cevat Emre during his time in Baku and Moscow, the activities of the TKP according to official sources, and a memory of Niyazi Nazif Tepedelenlioğlu about Ahmet Cevat Emre.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Ahmet Cevat Emre, Enver Pasha, Mustafa Suphi, Baku Eastern Peoples Congress, Communist Party of Turkey.

GİRİŞ

Yıldız Hanım ve Hasan Hulki¹ Bey’in tek çocuğu olan Ahmet Cevat Emre² (1 Aralık 1876-10 Aralık 1961), Girit Resmo’da dünyaya geldi. Kendisi, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde yaşamış

¹ Atilla Özkırmıli, “Ahmet Cevat Emre”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1990, s. 441.

² Ahmet Cevat Emre, Padişah II. Abdülhamit Dönemi’nde Harbiye Askeri Mektebi’nde okurken İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olmakla suçlanarak idam cezasına çarptırıldı. Cezasının ömür boyu kalebentliğe dönüŐtürölmesi ile yetmiş sekiz aydınlı Trablusgarp’a sürüldü. On bir yıllık sürgün hayatından sonra II. Meşrutiyet’in ardından İstanbul’a geldiğinde gazete ve dergilerde yazı yazmak, dil dersleri vermek, tercümanlık yapmak ve çeşitli konularda kitap yazmak gibi işlerde çalıştı. 1910-1912 yıllarında Dârümuallimîn’de öğretmenlik yaparak gramer kitapları yazdı. Mustafa Suphi de aynı okulda Sosyoloji dersleri verdi. Balkan Savaşları sırasında Bulgar komitacılığının bir mezalim olduğunu, Türklere zulmedildiğini Türk ve dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla Osmanlılık fikir akımı çerçevesinde “Balkan Mezalimi Neşri Vesaik Cemiyeti”ni kurdu. 1912 yılının son günlerinde cemiyetin fabri sekreteri olarak Milli Kongre’ye sunduğu talebinin onaylanması ve Dâhiliye Vekili Talat Paşa’nın da teşvikiyle Berlin, Paris ve Londra’yı ziyaret etti. Basın ve parlamentolarda diplomatik temaslarda bulundu. Sürgün yıllarında Trablusgarp’ta iken kooperatizm (kooperatifçilik) görüşünü benimsemişti. İngiltere’de iken İngiliz İstihlak Kooperatifleri ve KeŐŐaflar Teşkilatı’ndan etkilendi. “Ütopyaçı Sosyalizm” akımının ilk temsilcileri Robert Owen (İngiltere), Saint Simon ve Charles Fourier’in (Fransa) kooperatifçilikle ilgili atılımları ile Osmanlı toplumu milliyetçi görüş çerçevesinde kooperasyon çatısı altında birleştirerek Osmanlı Devleti’ni iktisadi refaha kavuşturmak istedi. Bu amaçla kadınları, erkekleri ve çocukları bilinçlendirecek faaliyetlere atıldı. “Ahmet Cevat Hareketi” ismiyle ve “Milli MaiŐet Kooperatifi” unvanıyla İstanbul’da ilk kooperatif dükkânlarını açtı. Birinci Dünya Savaşı yıllarına ait, hakkında detaylı bilgilere sahip olmasak da 1914-1918 yıllarında 29 adet okul kitabı yazdığını, yani kendisini ders kitabı yazmaya adadığını söyleyebiliriz. 8 Ekim 1917’de Ziya Gökalp, Ahmet Őuay’e, İbrahim Hakkı, Mansuri-zâde Saib gibi üniversite hocaları ile Aile Hukuku Karamamesi’nin çıkarılması ve kadın haklarının iyileŐtirilmesine katkıda bulundu. 1918’de Sami Bey ve Ziya Gökalp’in

aydınlardan biriydi. Ahmet Cevat Bey, Demokrat Parti iktidarı süresince siyasi nedenlerle yayımlayamadığı “*İki Neslin Tarihi*” adlı eserini 1960 yılında yayımladı, ancak bu esere Moskova hatıralarını eklemedi. “*Tarih Dünyası*” dergisi sahibi Niyazi Ahmet Banoğlu, Ahmet Cevat Bey’in vefatının ardından 1964-1965 yıllarında kendisine ait hatıraları yayımladı. Ahmet Cevat Bey’in torunu, dedesinin hatıralarının o dönemde sağ-sol olayları nedeniyle Banoğlu tarafından kısaltılarak verildiği, asıl nüshalarının kaybedildiği ve son kısımlarının değiştirildiği bilgisini verdi.³

1920’li yıllarda Türkiye Komünist Partisi (TKP) mensubu olarak Azerbaycan ve Moskova’da bulunan Emre’nin, sürgün hayatından itibaren siyasi görüşleri, yaşadığı olaylara ve durumlara göre çeşitlilik kazandı. Zafer Toprak, kendisini 1910’larda kooperatist, 1920’lerin ilk yarısında TKP üyesi olarak Marksist ve Atatürk ile tanıştıktan sonra -Mayıs 1928 sonrasında- Kemalist olarak tanımlar.⁴ Ahmet Cevat Bey, anılarında Atatürk’e hayranlığından da bahseder. Ahmet Cevat Bey, 1920’li yıllarda Bakü ve Moskova’da bulunurken Mustafa Suphi’nin başında bulunduğu TKP teşkilatı üyesi olarak Türkiye’de yeni bir idare sisteminin (Bolşevik) kurulamayacağını anlayarak yurda döndükten sonra Atatürk’ün yanında yer almakla birlikte yaşamını komünist olarak sürdürmeye devam etti.⁵ Anılarının son kısmında ise Cemal Gürsel ve Millî Birlik Komitesinin yönetime el koymasını “İkinci Cumhuriyet” olarak adlandırdı.⁶

Bu çalışmada, değiştirildiği tespit edilen Ahmet Cevat Bey’in Moskova hatıraları, döneme ait ilgili resmî kaynaklar ve mevcut argümanlar çerçevesinde incelenip ele alınarak eksik kısımların tamamlanması amaçlanmaktadır. Zira Ahmet Cevat Bey’in Moskova hatıraları incelendiğinde bazı tarih hataları olmakla birlikte başlıca olayların seyrinin doğru gittiği,⁷ komünizm faaliyetlerinin ise resmî kaynaklarla karşılaştırıldığında hatıralarda yer almadığı ve bazı önemli olaylara tam olarak değinilmediği anlaşılmaktadır. Bu amaçla Ahmet Cevat Emre’nin Bakü ve Moskova’da bulunduğu süre içindeki faaliyetlerine, resmî kaynaklara göre TKP faaliyetlerine ve Niyazi Nazif Tepedelenlioğlu’nun Ahmet Cevat Emre ile ilgili yaşadığı bir hatırıya da yer verilerek döneme katkı sunulmaya çalışılacaktır.

1. Ahmet Cevat Emre’nin Bakü ve Moskova’daki Faaliyetleri

Mütareke yıllarında Ahmet Cevat Bey ile Mehmet Asım Us, Anadolu köylerinde öğretmen açığının olması ve öğrencilerin eğitimlerine devam edebilmesi amacıyla tüm dersleri içeren “*Anadolu Yavrusunun Kitabı*”nı yazdı.⁸ Ahmet Cevat Bey, Kırım ve Azerbaycan Türklerinin talep etmesi üzerine 20 Ocak 1920 tarihinde okul kitaplarını Azerbaycan Musavat Hükümeti Maarifine satmak amacıyla Bakü’ye gitti.⁹ Bu sırada, Azerbaycan maarifçileri Ahmet Cevat Bey’i Azeri lehçesini Türkçeleştirecek ortak bir edebî dil oluşturmak için Türkiye’den giden öğretmenlerin lisan komisyonu reisi olarak seçti.¹⁰ Ahmet Cevat Bey, buradaki dil çalışmaları sırasında kitaplarının bir kısmını satarak, aldığı parayla halı satın alıp İstanbul’a geri dönmeyi düşündü. Fakat Bolşevik rejimi halılarına el koydu. O nedenle Ahmet Cevat Bey, halılarını geri alana kadar burada kaldı.¹¹ Ahmet Cevat Bey’in Türkiye’ye döndükten sonra halılarını geri almak için verdiği mücadele, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi ve Rusya Millî Arşivindeki Türk tarihi ile ilgili döneme ait belgelere yansımıştır. Bu amaçla Ahmet Cevat Bey, zapt edilen halılarının zararının karşılanması için 28.11.1928’de dilekçe vermiştir.¹² Başvurusu sonucunda 23.06.1929 tarihinde kendisinin

teklifi ile Alman Türkolog Prof. Dr. Friedrich Giese’nin asistanı oldu. Asistanlık yaptığı üç yıl boyunca Giese’den fonetik, lengüistik gibi çeşitli dersler aldı. Böylece doçentlik seviyesinde bir unvanı yani muallim unvanını aldı. Mustafa Kemal’in başarılarını gözlemleyen Mütareke sonrasında İstanbul’da yapılan mitinglere katıldı. Matbuat Cemiyeti üyesi olarak *Akşam* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi gazetelerde İtilaf Devletleri karşıtı yazılar yazdı. Bkz. Nisa İçen, *Ahmet Cevat Emre Hayatı ve Eserleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2021, s. 3-14, 89-93, Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi Mustafa Kemal Neler Yaptı?*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960.

³ Bu bilgi 30.03.2021 tarihinde Gündoğdu Ertözün ile yapılan telefon görüşmesinden elde edilmiştir. Özellikle *Tarih Dünyası* dergisinde yayımlanan hatıraların ilk kısımlarının tıpkı nüshasının kendisinde olduğu bilgisine ulaşılmakla birlikte nüshanın hangi kısma kadar elinde bulunduğu bilinmemektedir.

⁴ Zafer Toprak, “Ahmed Cevat’ın Bir Risalesi: Amele ve Köylü Kitleleri Nasıl Fırka Teşkil Eder?”, *Toplum ve Bilim*, S. 9-10, Bahar-Yaz, 1980, s. 104.

⁵ Bu bilgi 30.03.2021 tarihinde Gündoğdu Ertözün ile yapılan telefon görüşmesinden elde edilmiştir.

⁶ Emre, *İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı ?*, s. 360-369.

⁷ Yusuf Hikmet Bayur, “Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar”, *Belleten*, S. 140, Ekim 1971, s. 608. Ahmet Cevat Emre’nin Moskova hatıralarında tarih hataları olduğu Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu tarafından da kabul edilir. Bkz. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 4, Y. 1, 1 Mart 1965, s. 479-480.

⁸ Emre, *age*, s. 226-227; Mehmet Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964, s. 17.

⁹ Vâlâ Nurettin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 223.

¹⁰ Ahmet Cevat Emre, “920 Moskova’ında Türk Komünistleri”, *Tarih Dünyası*, S. 1, Y. 1, 1 Aralık 1964, s. 88.

¹¹ Nurettin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, s. 222-223.

¹² BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon No: 571, Kutu No: 35471, Gömlek No: 139098, Sıra No: 62, (03.04.1929); BCA, *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon No: 571, Kutu No: 35471, Gömlek No: 139098, Sıra No: 64, (28.11.1928).

AHMET CEVAT EMRE’NİN YURT DIŞI FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1922)

zararı karşılanmış ve ismi “İmamoglu Ahmet Cevat Efendi” kaydıyla belgelere geçmiştir.¹³ Ahmet Cevat Bey’in hatıratına göre Bakü’ye ilk gittiği süreçteki gözlemleri Şöyledir:

“20 Ocak ayının sonunda, Azerbaycan’ın başkenti Bakü’ye gelmiş, Gürcü otelcilerin idare ettiği bir otele inmiŐtim. Azerbaycan sözde bağımsız bir Cumhuriyet olur olmaz seçimlerle bir Meclis kurmuş, iktidar “Müsavat” ismiyle teşekkül eden bir partinin eline geçmişti; Meclis’te yalnız iki komünist üye vardı. İlk olarak partinin umumî sekreteri Rezulzâde Emin Bey’le görüŐtüm; Cumhurreisi de beraberdi. O gün, küçük Azerbaycan ordusunun geçit resmi vardı: Birlikler mızıkla ile marŐ okuyarak geçiyordu: Hey! İleri, ileri! Azerbaycan askerleri! Ordularının geçidini seyre gelen halk yığınları neşe içinde idi. Çarlık zamanındaki kölelik hayatından kendilerini ebediyen kurtulmuş sanıyorlardı. Bu törenden sonra, Sekreter ve Reis Beylerden sordum: -Şimdi, Dağıstan’ın kuzeyinde, Denikin’le Sovyet kuvvetleri arasında harp devam ediyor, hangisi galip gelirse buraya gelecek: o zaman ne yapmak niyetindesiniz?

Mukavemette bulunabileceklerine ümitleri zayıftı, fakat Türkiye ile birleŐmeđe de imkân görmüyorlardı. Müsavat Partisi’nin idarecileri, Türkiye ile siyasi ve askeri birleŐmeyi akıllarına sığdıramıyorlardı. Fakat kültür ve dil birliğine kuvvetli temayülleri vardı, bunu da Türkiye’den kafile kafile öğretmenler getirtmek ve Türkiye’nin mektep ve edebiyat kitaplarını kendi okullarında okutmağa baŐlamakla göstermişlerdi. İstanbul gazeteleri de çok okunuyordu.

Azerbaycan maarifçileri kendilerinden ve Türkiye’den gelen öğretmenlerden bir “Lisan Komisyonu” teşkil ettiler, beni de çağırđılar. İlk oturumda reisliğe seçilmiŐtim, benim teklif ve izahımla iki lehçe arasındaki ses (fonetik), Şekil (morfoloji), söz dizimi (sentaks) ve mâna (semantik) farklarının araŐtırılıp tespit edilmesine karar verildi. Bu ilmi etüt sayesinde Azerbaycan lehçesinin kolaylıkla TürkçeleŐmesine hizmet edecek kanunlar ve formüller araŐtırılıp bulunacaktı. Azerbaycan münevverlerinin Türkiye ile müşterek bir edebî lisan sahibi olmak için bu derece ciddi ve ilmi yoldan yürümeleri büyük bir millî gelişme eseriydi. Azerbaycan’ın Leylâ ile Mecnun gibi Fuzuli’nin bir Őaheserini müzikli bir sahne piyesi olarak temsil edilen sanatkâr trupları vardı; yalnız bu zümre müşterek bir edebî dilin yaratılmasına taraftar değildi fakat Müsavat Partisi’nin teşebbüslerine karşı da itiraz seslerini yükseltmiyorlar, küŐkün bir durum içinde susuyorlardı. Bakü’de incelenecek konular çoktu, petrol (taŐyađı) denilen akaryakıt bunların en mühimi idi. Petrol kaynağı olan Bibiheybet’e birkaç defa gittim; kuyular, göklere uzanan çıkarma kuleleriyle, uçsuz bucaksız bir orman görünüŐünü alıyordu. Bu kuyulardan akaryakıtın çıkarılması, taŐfiyhanelere akıtılması, borularla Batum’a sevk edilmesi benim için meraklı inceleme konularıydı”.¹⁴

Ahmet Cevat Bey, mütareke sürecinde İttihat ve Terakki idaresi ile Enver Paşa siyaseti hakkında Akşam gazetesinde “Atimiz İçin” başlıklı yazılar yazdı. Bu sebeple Bakü’de Talat Paşa tarafından İngiliz casusu olduğu gerekçesiyle tutuklanmak istendi. Ahmet Cevat Bey, tutuklanmaktan kaçarak yaŐayamayacađını anladığında, o sırada bölgede bulunan ve Dârümuallimîn’den tanıştığı Mustafa Suphi ile görüşerek Türk Komünist Fırkasına (TKF) katıldı. Hatıralarında söylediği kadarıyla tek ideali vatanın kurtarılmasıydı. Bu uğurda kendisini yararlı olmaya adadı. Bir sabah uyandığında sol gözü, vatan hasretinden -geçici olarak- felç oldu. Mustafa Suphi Bey, Türkiye’ye dönmek için hazırlık yaptığı sıralarda Mustafa Kemal Paşa’dan bir mektup aldı. Mustafa Kemal Paşa bu mektupta, Mustafa Suphi’nin kendisinden habersiz hareket etmemesini istiyordu. Ahmet Cevat Emre, Mustafa Suphi’nin Türkiye’de komünist hareketin başına geçmek istediğini bildiği için orada çıkaracakları gazetenin başına geçme teklifini reddedip Azerbaycan’da kaldı.¹⁵

¹³ BCA, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler, Fon No: 571, Kutu No: 35471, Gömlek No: 139098, Sıra No: 57, (23.05.1929). Ayrıca Ahmet Cevat Bey, Ankara’ya giderken “Rusya’dan Hüseyin oğlu Cevad namıyla (Rusya’dan Hüseyin oğlu Cevad namıyla ‘Ankara’ya gelen’ Resmolu Ahmed Cevad Bey’in pasaportunun vize edilmemesi)” ya da “Resmolu Ahmet Cevad Bey” isimleri ile Eylül ve Ekim aylarında 1922 yılında belgelere kaydedilmiştir. Bkz. ; BCA, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler, Fon: 571, Kutu No: 35932, Gömlek No: 141638, Sıra No: 461, (04.09.1922); BCA, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler, Fon: 571, Kutu No: 35932, Gömlek No: 141638, Sıra No: 516, (24.10.1922); BCA, Rusya Milli Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler, Fon: 571, Kutu No: 35932, Gömlek No: 141638, Sıra No: 517, (30.10.1922).

¹⁴ Erden Akbulut, *Millî Azadlık Savaşı*, (der. Erden Akbulut), TÜSTAV (Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı) Yayınları, İstanbul 2006, s. 46-47.

¹⁵ Emre, “920 Moskovasında Türk Komünistleri”, s. 90-91.

Ahmet Cevat Bey, Bakü'deki günlerini Marksist kitaplar okuyarak geçirdi.¹⁶ Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine girmesiyle Türkiye'den gelen ithal malların satılması için tercümanlık ve aracılık yaptı. Kazandığı paralarla tekrar halı ve seccade satın aldı. Henüz komünistliği benimsemediği için spekülasyondan yararlanarak kâr elde etmeyi amaçladı.¹⁷ Ülkesi işgal edildikten sonra emperyalizme savaş açtığından¹⁸ Bolşevizm ve komünizme sempati duymaya başlayarak sol çevrelerle yaklaştı. Sovyet Rusya ve Türkiye ilişkilerini anlamak amacıyla yaptığı araştırmalar sonucu komünizm ile tanışarak şu yargılara vardı: Komünizm çok uzak bir hedeftir, ona ulaşmak için çok çaba sarf etmek gerekmektedir. Bir ülke, kapitalist ülkelerle her an savaş hâlinde olacağı için komünizme tek başına ulaşamaz. Komünizm, yeryüzünde insanların birbirini istismar etmesini engellemek davasında bir siyasi ve sosyal meslektir. Bunun için insanları istismar eden ülkeler komünizm düşmanıdır. Komünizme ulaşmak amacıyla çok ileri teknik ve kültüre sahip olmak gerekir.¹⁹ Komünizmi destekleyen ülkeler, kapitalist ve emperyalist devletlerin sömürgesi altında bulunan gelişmemiş ülkeleri mücadeleye teşvik etmeyi, silah ve para yardımı ile desteklemeyi bir görev olarak görür.²⁰

Mustafa Suphi, Mustafa Kemal Paşa ile bir süre yazıştıktan sonra eşi, TKP'nin Merkez Komitesi'nden bazı üyeler ve diğer yoldaşları ile Ankara'ya gitmek üzere yola çıktı. Kafile Kars'ta birkaç hafta kaldıktan sonra burada kendilerine karşı bir hareketin başlayacağını fark ederek Erzurum'a geçti. Erzurum'da "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti"nin kışkırtmaları ile Suphi ve arkadaşlarına karşı yoğun nümayişler yapılarak heyet kente sokulmadı. Böylece heyet Trabzon'a geçti. Trabzon'da da aleyhte gösteriler sürdü. Bu durum karşısında Sovyet Konsolosu valiye başvurdu ve kafilenin Batum'a (geriye) gönderilmesi için bir motor bulunmasını istedi. Mustafa Suphi ve arkadaşları Yahya Kâhya'nın bulunduğu bir motorla yola çıktı. Ne var ki Yahya Kâhya'nın adamları Faik reis ve arkadaşları Sürmene açıklarında kafileyi götüren motora yetişti ve Suphi ile 14 arkadaşını öldürerek Karadeniz'e attı.²¹ Ahmet Cevat Bey, bu olay ile ilgili hatıralarında Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin halkı tahrik ettiğini, Mustafa Suphi'nin arkadaşlarından iki subayın yolda hastalanarak alıkonulduklarını ve bu iki kişinin Mustafa Suphi'yi ele vermiş olmaları ihtimalini öne sürdü. Yahya Kâhya'nın ise, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının ardından ikinci bir motorla arkalarından giderek onları öldürdüğünü aktardı.²²

Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, çoğu İttihat Terakki'nin eski mensubu olarak 12 Şubat 1919'da Rumlar'ın Trabzon ve çevresinde bir Rum Pontus devleti kurmasını engellemek amacıyla kuruldu. Fakat TBMM hükümetinden bağımsız bir tavırla hareket ediyordu. Bu cemiyet, Erzurum Kongresi'nin toplanmasında etkili rol oynadı. Kongre'nin Padişah izni olmadan toplandığı yolundaki iddialar, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı sorun yaratınca eski İttihatçılar onun yerine, Rusya'da bulunan Enver Paşa'yı getirmek istedi. Cemiyetin çalışmaları Sakarya Savaşı sonuna kadar endişe kaynağı oldu. Yahya Kâhya tarafından Mustafa Suphi'nin öldürülüşü de bu tavırlarının bir sonucuydu. Üstelik bu son olmadı. Cemiyetin Trabzon limanına giren ve çıkan mallardan kendi başına vergi alması ve bu paraların yolsuzluk konusu olduğu suçlamaları üzerine TBMM Cemiyet hakkında soruşturma başlattı. Soruşturma ile ilgili olaylar ve Cemiyetin savunucusu Trabzon Mebusu olan Ali Şükrü Bey'in Topal Osman tarafından öldürülmesi ve Topal Osman'ın da Hükümet kuvvetlerince öldürülmesi olayların sürmesine sebep oldu. Cemiyetin bu tavrı Cumhuriyet'in ilanından sonra da bir süre daha devam etti.²³

Yavuz Aslan'ın aktardığına göre Ahmet Cevat Bey, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürüldüklerini iki ay sonra öğrendi. Bu olayın üzerine Üçüncü Enternasyonal'in Doğu Şubesi Müdürü ve Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Sovyeti Başkanlık Kurulu Üyesi Pavloviç'e 2 Nisan 1921'de bir mektup yazdı ve öldürülen arkadaşlarının müdafaa edilmesini istedi.²⁴ Ahmet Cevat Bey, bu mektupta arkadaşlarının öldürülmesinden TBMM Hükümeti'ni sorumlu tuttu. Bu bağlamda Aslan, Ahmet Cevat Bey'in "1920 Moskova'sında Türk Komünistleri" adlı hatıralarında, Mustafa Suphi olayını temkinli bir şekilde ele aldığını aktarır. Samim Kocagöz, "Mustafa Suphi İçin Belgeler" makalesinde, Mustafa Suphi ve arkadaşlarını İttihatçıların öldürttüğünü, Mustafa Kemal Paşa'nın bu işle ilgisinin bulunmadığını aktardı.

¹⁶ Emre, *agm*, s. 93.

¹⁷ Akbulut, *Millî Azadlık Savaşı*, s. 55.

¹⁸ Nurettin, *age*, s. 217.

¹⁹ Temuçin Faik Ertan, "Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm'de Öncü Bir Dergi: Muhit", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırma Dergisi*, Y. 2, S. 5, 1997, s. 20.

²⁰ Ahmet Cevat Emre, "920 Moskova'sında Türk Komünistleri", *Tarih Dünyası*, S. 2, Y. 1, 1 Ocak 1965, s. 148.

²¹ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 -1950*, İmge Kitabevi, Ekim 1999, s.234.

²² Akbulut, *a.g.e*, s. 62.

²³ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1986, s. 130-131.

²⁴ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK, Ankara 1997, s. 336, Ayrıca bkz. Ergün Aybars, "Mustafa Subhi'nin Anadolu'ya Gelişi Öldürülüşüyle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişle İlgili Belgeler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 24, s. 91-92.

AHMET CEVAT EMRE’NİN YURT DIŞI FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1922)

Mete Tunçay ise, bu konuda farklı bir görüşü savunarak Kocagöz’ün iddialarını çürütmek üzere olayların Mustafa Kemal Paşa’nın bilgisi dışında, Kâzım Karabekir ve Vali Hamit Bey sorumluluğunda olduğunu savundu.²⁵

Ergün Aybars konuyla ilgili Şu açıklamayı yapmıştır: “Olayın Ankara’nın bilgisi altında işlendiği görüşüne katılmıyoruz. Çünkü Mustafa Kemal daima meŐruluk ilkesine bağlı kalmış bir liderdir. Onun bilgisi dışında Ankara’daki alt kademelerin bu işi planlaması mümkün değildir. Ayrıca Ankara Sovyet yardımını sağlamak istediği bir dönemde Sovyetlerin gücendirilmemesine özellikle önem veriyordu.”²⁶

Mustafa Suphi’nin bu acı sonuna Sovyet Rusya hükümetinin tepkisi pek kayda değer olmadı.²⁷ Mustafa Suphi’nin partisinin dağılmasının ardından Ahmet Cevat Bey, Bakü’den Batum’a geçerek ilmi çalışmalara yöneldi. Batum’da önce Nazım Hikmet ve Vâlâ Nureddin ile tanıştı, sonra onlara Turan ülküsüyle Azerbaycan’a giden ve orada komünist olan²⁸ Şevket Süreyya Aydemir ve eşi Leman Hanım da katıldı. Ahmet Cevat Bey, burada “Yeni Dünya” adlı Marksist bir gazete çıkarttı. Mustafa Kemal Paşa hakkında idam kararı çıkarıldığını öğrenince, İstanbul Hükümeti’ni *Yeni Dünya* gazetesinin iki sayısında milliyetçi duygularla eleŐtiren İngilizler ve Fransızlar tarafından aranılan isim oldu.²⁹

İstanbul Hükümeti tarafından da aranan Ahmet Cevat Bey, maddi sıkıntılar içindeyken Bakü’de tanıştığı Rus Profesör Pavlof’un yardımıyla Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi (KUTVA) adlı okulda dersler vermek üzere Moskova’ya gitti. Ancak giderken yanındaki gençlerin de kendisiyle gitmesini Şart koŐtu. Gürcü lider Arjenikidze’nin bu Şartı kabul etmesiyle hemen bir yol tezkeresi düzenlendi ve hep birlikte Moskova’ya gittiler. Nazım Hikmet, Ahmet Cevat Bey’i Şöyle tanımlar:

“Ellisinde var herhalde. Türkiye’deyken kooperatifçilik ve Türk grameri üstüne kitaplar yazmış. Abdülhamit devrinde Jön Türklük edip Fizan’a sürülmüş. (...) Çarlık yıkıldıktan sonra Bakü’ye gelmiş ticaret için, sonra Suphi’yle tanışıp partiye girmiş. (...) Fransızca bilir, Rusça bilir, Rumca bilir. Marksizmin kimi teorilerini, mesela ‘artı, değer’ teorisini, ondan öğrendim. (...) Moskova’ya beraber geldik. Üniversitede hoca oldu.”³⁰

Ahmet Cevat Bey’in torununun Şevket Süreyya Aydemir ve Vâlâ Nureddin ile görüşmelerinden aktardığı bilgiye göre o dönemde Emre, Türkiye’ye dönmek isteyen öğrencilerini Mustafa Suphi ve arkadaşlarıyla birlikte gitme isteğinden caydırarak Moskova’ya götürmüştür.³¹

Üçüncü Enternasyonal İkinci Kongresi önce 19 Temmuz 1920’de Petrograd’da başladı, daha sonra 23 Temmuz-7 Ağustos tarihleri arasında Moskova’da devam etti.³² Moskova’da yapılan kongreye Ahmet Cevat Bey ile Mustafa Kemal Paşa’nın gönderdiği TKP teşkilat üyeleri de delege olarak katıldı. Ahmet Cevat Emre’nin hatıralarında Tefvik Rüştü Aras ve Mustafa Kemal Paşa hakkında Şu bilgiler yer almıştır:

“Moskova’da beni Üçüncü Enternasyonal delegelerine tahsis edilen Lüks oteline aldılar, gençler de öğrenci olarak mektebe gittiler. Öbür delegelere verdikleri vesikalardan bir tane de bana verdiler. Bu vesika Kremlin kapısında, silahlı muhafızlara gösterilerek Üçüncü Enternasyonalin toplandığı saraya girmek içindi. Prezidium seçildikten sonra nutuklar başladı: Fransızca, Almanca, İngilizce bilenler için ayrı ayrı yerlerde tercümeleri ediliyordu. Fakat müzakere edilen meseleleri anlatmağa hiç yerim yoktur, ben ancak Tefvik Rüştü Bey’in oynadığı rolü tebarüz ettirmek istiyorum. Mustafa Kemal Paşa’nın yollamış olduğu Türk Komünist Partisi delegesi münasip zamanda söz alınıŐ ve hitabesinin sonunda “dozdrostvuyet!. = yaşasın! Mustafa Kemal” alkıŐı yükselmiŐti. Tefvik Rüştü Bey Enternasyonalin her gün çıkardığı gazete ile de makaleler yayınlamıŐtı!. Bunlarda neler anlatlıyordu? Arıburnu-Anafartalar kahramanı, Türk askerinin fedakâr milliyetçiliği ve vatanseverliği ile donanmalarının müthiş bombardımanları altında, İngiliz ve Fransız ordularını yenmiŐ eşsiz bir stratejidir. Türkiye’nin bütün düşmanlarını ve bu düşmanlara köle olan padişah ve halifenin silahlandırdığı irtica kuvvetlerini yenmek bu işi ancak o yenilmez

²⁵ Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 340, 344-345.

²⁶ Aybars, “Mustafa Subhi’nin Anadolu’ya Gelişi ÖldürölüŐüyle İlgili Görüşler ve Erzurum’dan Trabzon’a GidiŐiyle İlgili Belgeler”, s. 92.

²⁷ Mustafa Yılmaz, “Mustafa Suphi Olayı”, *Ondokuz Mayıs University Journal Of Education Faculty*, C. 1, S. 2, 1987, s. 311.

²⁸ Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1978, s. 342.

²⁹ Emre, “1920 Moskovasında Türk Komünistleri”, s. 149-151.

³⁰ İhsan Çomak, “Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi ve Burada Okuyan Türk Öğrenciler Hakkında Bir Rapor”, *Bilig*, C. 76, 2016, s. 95-96.

³¹ Bu bilgi 30.03.2021 tarihinde Gündoğu Ertözün ile yapılan telefon görüşmesinden elde edilmiştir. Ayrıca aynı bilgi Vâlâ Nurettin tarafından da verilmiştir. Bkz. Nurettin, *age*, s. 217.

³² Aslan, *age*, s. 127.

serdar, Mustafa Kemal başarabilir. Sovyetler Birliği için en güvenilir dost ve müttefik Mustafa Kemal'dir. Sovyetler Birliği'nin dostluk ve yardımını şükranla karşılayan Mustafa Kemal, bütün düşmanlar ortadan atıldıktan ve Türkiye hür ve bağımsız bir medeni devlet olduktan sonra da Sovyetler Birliği'nin dostu ve müttefiki kalacaktır...

Türk-Sovyet Dostluğu Devam Edecek

Tevfik Rüştü Bey'i bu yazılan için tebrik ettim: -Sovyetler Birliği karşısında, Mustafa Kemal Paşa'nın ve müstakbel hür, medeni Türkiye'nin ne kadar değerli bir dost ve müttefik olduğunu ifade eden yazılarınızdan dolayı sizi tebrik ederim; bu yazılar bizim için de direktif mahiyetinde telkinlerdir; bundan sonra biz de Mustafa Kemal Paşa'dan ve Türkiye'den Sovyetler Birliği'nin dost ve müttefiki olarak konuşabileceğiz. Tevfik Rüştü Bey: -Bugün için, dedi, yüksek liderimizin bana verdikleri direktifler bu merkezdedir ama ileride ne emrecekleri kimsece malum değildir. Şöyle cevap verdim: -Her zaman onun projeleri vatan ve milletin selameti için en doğru olanlardır, benim samimi kanaatim budur. Başarılarına candan duacıyım. Tevfik Rüştü Bey, bu sözlerden memnun kaldı ve güler yüzle bu memnunluğunu ifade etti. Bunun üzerine Mustafa Suphi 'den söz açmağa lüzum görmedim.'³³

Daha sonra okula geçen Ahmet Cevat Bey, okul kampında “Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye” konulu bir konferans, iki farklı öğrenci grubuna da “Medeniyet ve Türkiye’de İnkılâp Hareketleri Tarihi” dersi verdi. Bir yandan da Komintern bürosunun Türk gazetelerini tercüme etme görevini üstlendi. Ahmet Cevat Bey’in hatıratına göre Ziyetullah Nuşirevan, spekülâtor olmak, burjuva çocuklarını okutmak ve Bakü Konsolosu Memduh Şevket (Esental) ile münakaşa etmek gerekçeleriyle Emre hakkında soruşturma açtı ve bu soruşturma 1922’ye kadar sürdü. Bir buçuk yıl kadar süren soruşturma nedeniyle Türkiye’ye dönemedi. Bu süreçte “L’histoire Des Monvements Revolutionnaires En Turquie” adlı tezini yazdı.³⁴ Fakat Türkiye sınırları içinde yapılan araştırmalarda bu tez ile ilgili herhangi bir bilgi veya kayda ulaşamadı.³⁵ Ahmet Cevat Bey, Moskova Meydanı’nda Celâl Korkmaz ve Valevski ile karşılaştığında durumunu anlatarak şahitlik etmelerini sağladı ve soruşturmadan aklandı. Böylece Batum’dan Trabzon’a vapurla geçerek İstanbul’a, ailesinin yanına döndü.³⁶

2. Bakü Doğu Halkları Kurultayı ve Ahmet Cevat Emre’nin Bolşevikler ile Görüşmesi

Sovyet Devrimi’nin birinci yılının tamamlanmasının ardından Asya ve Afrika’daki ulusal kurtuluş hareketleri, II. Komintern (Komünist) Enternasyonel Kongresi’nde, Sovyet Rusya’yı ulusal mücadele hareketlerine girişmiş ulus ve kitlelere yardım edilmesi konusunda karar vermeye zorladı. Bu noktada Türk devrimine de Batı’ya göre daha farklı bir gözle bakıldı. Batılı komünistler, milliyetçi hareketlerin desteklenmesini istemese de Doğu’da milliyetçi ve sömürgeci hareketleri kaynaştırmak istedi. Böylece Lenin’in ödücü tezi çerçevesinde kurtuluşu elde eden milletler, geçici olarak kabul edilecek; ardından işçi-köylü hükümetler kurulacak ve ulusal devrim, sosyalist devrime dönüştürülecekti. Sonuç olarak millî kurtuluş bir amaç değil, araç olarak kullanılacak ve SSCB’ye bağlanılacaktı.³⁷

1920 yılında Türkiye’yi yakından ilgilendiren üç kongre yapıldı. Birincisi Moskova’da yapılan Üçüncü Enternasyonel’in İkinci Kongresi, ikincisi Bakü’de yapılan Doğu Halklarının Birinci Kongresi, sonuncusu ise yine Bakü’de yapılan Türkiye Komünist Teşkilatlarının Birinci Kongresi’ydi.³⁸ Üçüncü Enternasyonel’in İkinci Kongresi’nde verilen kararlar³⁹ Bakü Doğu Milletleri Kurultayı,⁴⁰ 1-7 Eylül⁴¹ 1920 tarihinde gerçekleşti.⁴² Kurultay’a 37 ülkeden -55’i kadın olmak üzere- 1891 delege katıldı. Resmî kaynaklarda Türk delege sayısı 235’ti ve üç farklı grubu temsil etmekte idi: İlki Mustafa Suphi ve yanında bulunan TKP delegeleri, ikincisi Libya ve İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı temsilcisi Enver Paşa ile arkadaşları, üçüncüsü ise TBMM Hükümeti’ni temsil eden İbrahim Tali (Öngören) Başkanlığındaki

³³ Ahmet Cevat Emre, “920 Moskova’da Türk Komünistleri”, *Tarih Dünyası*, S. 3, Y. 1, 1 Şubat 1965, s. 279-280.

³⁴ Emre, “920 Moskova’da Türk Komünistleri”, s. 283.

³⁵ İçen, *agt*, s. 18.

³⁶ Akbulut, *age*, s. 74.

³⁷ *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler I)*, Cumhuriyet, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ağustos 2000, s. 5-6, 9-10.

³⁸ Aslan, *age*, s. 130.

³⁹ *Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*, der. Emre Adıgüzel, Kaynak Yayınları, Ekim 1985, s. 12-18.

⁴⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21.11.1920-2.6.1922)*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s. 14.

⁴¹ Bakü Doğu Kurultayı tarihi bazı kaynaklarda 1-7 Eylül olarak geçerken, bazı kaynaklarda 1-8 Eylül ya da 1-9 Eylül olarak geçer. 1-7 Eylül için bkz. Aslan, *age*, s. 130; 1-8 Eylül için bkz. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1919-1990) Cilt:1 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s. 315. “*Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler I)*, Cumhuriyet, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ağustos 2000” adlı eserin 7. ve 10. sayfalarında 1-9 Eylül, 25. sayfasında 1-8 Eylül, 111. sayfasında son oturum olarak 7 Eylül tarihi verilmiştir. Bu çalışma da 7 Eylül tarihli “7. Oturum” kurultay bitiş tarihi olarak alınmıştır.

⁴² Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1919-1990) Cilt:1 1914-1980*, s. 315.

AHMET CEVAT EMRE'NİN YURT DIŞI FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1922)

heyetti.⁴³ Mustafa Suphi ile İsmail Hakkı⁴⁴ ve Ahmet Cevat Bey de bu kurultayda bulundu. Trabzon Vilâyeti Temsilcisi Eski Mebusu Hafız Mehmet, Mühendis Aziz, Erzurum vilâyeti adına Binbaşı Arif Beyler de gözlemci olarak katıldı.⁴⁵

TBMM, Türk delegelere kurultayda Bolşevik propaganda ve komünizminin Türk millî egemenliği ve bağımsızlığına karşı hassas ve uyanık olmalarını gerektirecek talimatlar verdi. Temsilcilere, Türkiye hakkında herhangi bir konuda bir hüküm ve karar verme ya da kişisel görüşlerini beyan etme hakkına sahip olmadıkları hatırlatıldı.⁴⁶ Kâzım Paşa, Erzurum'dan giden temsilcilerle bizzat görüşerek, Trabzon'dan giden üyelere de 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'e verdiği bir şifre aracılığıyla bu talimatları bildirdi.⁴⁷

Kurultay, 1 Eylül 1920'de Bakü'de Büyük Tiyatro'da Azerbaycan Cumhuriyeti ve İnkılâp Komitesi Reisi Doktor Neriman Nerimanov'un hitabesi ile açıldı. Lenin'in teklifi ile Troçki fahrî, Zinovjev fiilî reisliğe seçildi. Pavloviç'in başkanlığında dokuz kişilik bir riyaset divanı, kırk yedi delegeden oluşan Şark Şûrası, otuz bir kişiden oluşan idare heyeti ile kongre kâtipleri seçildi. Türkiye'den Süleyman Nuri, İsmail Hakkı ve Bahaeddin Şakir Beyler de Şûra'ya seçildi. Bakü'deki Türk İştirakiyun Fırkası'na mensup olan bu üç isim, harpte esir düşmüş zabitlerdi. Şûra'nın amacı; Beynelmilel İştirakiyun Fırkası olarak Bakü'de "Şarkeli" adında üç dilde bir mecmua çıkarmak, risaleler ve kitaplar bastırmak için neşriyat idareleri kurmak, şubeler tesis etmek ve mektepler açmaktı. Şûra idare heyetine Anadolu'dan Trabzon Murahhası Hafız Mehmet, Türkiye'den ise Mustafa Suphi ve Tahsin beyler seçildi.⁴⁸

Ali Fuat Cebesoy'a göre Komünist liderlerinin Bakü Kurultayı'nı yapmaktaki amaçları şöyle özetlenmektedir:

*"Cepheden ve Garp hudutlarından Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılâp hareketini Şarktan ve müstemlekelerden sokmak, Üçüncü Enternasyonalin, İkinci Enternasyonale mukabil köylü ve amele hukukunu tanıdığını cihana ilân etmek, Şark milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek, Şark milletlerini ihtilâle, kıyama davet veya mecbur etmek, Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek ve Şark milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak, inkılâpçı Türkiye'nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslâm âlemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslâm âlemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilâller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslâm memleketlerine hulûl ve nüfuz etmek. Bakü Kurultayı aynı zamanda Üçüncü Enternasyonalin, Şark milletleri ile Avrupalılara karşı göstermek istedikleri tehditkâr bir nümayiş manzarasını arz etmiştir."*⁴⁹

Doğu milletlerinin Sovyet Rusya'ya yaklaşımları için, Türkiye iyi bir örnekti. Bir yandan Mustafa Kemal ve Millî Mücadele savunulurken bir yandan da Müslüman toplulukların ezilmesi tartışıldı ve Bolşevikler nihai hedeflerini göz önünde tutarak ihtiyatlı davrandı. Enver Paşa'nın Halife'nin Damadı sıfatı ile orada bulunması da Doğulu ulusları Sovyetlerle iş birliği yapmaya teşvik etmeyi amaçladı. Ayrıca İttihatçı düşmanı olan Mustafa Suphi çevresinde, Enver Paşa soğuk bir etki oluştursa da bu durum, Asya milletleri temsilcileri tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı.⁵⁰

Kurultay'da Enver Paşa ve İbrahim Tali Bey'in bildirileri dördüncü oturumda okundu. Kurultay sırasında aleyhinde yapılan tezahüratlar nedeniyle Enver Paşa konuşturulmadı⁵¹ ve Enver Paşa ile İbrahim Tali'nin bildirileri Ostrovski tarafından okundu. Enver Paşa'nın bildirisi Mehmet Emin tarafından

⁴³ Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21.11.1920-2.6.1922)*, s. 15; *Birinci Doğu Halkları...*, s. 11.

⁴⁴ Kurultaya katılan iki İsmail Hakkı Bey olduğu düşünülmektedir. Ethem Nejat Bey ile İstanbul'dan Bakü'ye giden "Hilmioğlu Arap İsmail Hakkı" için bkz. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, s. 212-213; Aslan, *age*, s.215. Ayrıca "Kayserili bir İsmail Hakkı" daha olduğu bilgisi verilmiştir. Bkz. Tunçay, *age*, s. 215, Aslan, *age*, s. 264.

⁴⁵ *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakü 1-8 Eylül 1920, Steno ile Yazılmış Tutanak, çev. Ali Alev, Koral Yayınları, İstanbul 1975, s. 257; Cebesoy, *age*, s. 15.

⁴⁶ Cebesoy, *age*, s. 15.

⁴⁷ Aslan, *age*, s. 150.

⁴⁸ Cebesoy, *age*, s. 15-16.

⁴⁹ Cebesoy, *age*, s. 28; Aslan, *age*, s. 131-132.

⁵⁰ Tunçay, *age*, s. 216-217. Şevket Süreyya Aydemir'in Enver Paşa'nın nutku ile ilgili bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2020, s. 165, 169. Ayrıca Enver Paşa'nın konuşması ile ilgili bkz. Türkaya Ataöv, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 1, s. 48. Kurultayın ardından İttihat ve Terakki üyeleri Küçük Talat ve Nail Beyler Mustafa Kemal Paşa'ya rapor göndermiştir. Bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, YKY, İstanbul 2020, s. 38-45.

⁵¹ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 48-49.

Türkçeye tercüme edilirken İbrahim Tali'nin bildirisinin Türkçe tercümesi hakkında bilgi verilmedi.⁵² Ali Fuat Cebesoy'un aktardığına göre Enver Paşa'nın konuşmasında şu bilgiler yer almaktadır:

“Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp inkılâpçılarını temsilen Kurultay'a katılan Enver Paşa da söz almış, Kurultay'ı hazırlayan Üçüncü Enternasyonale ve onun reisine teşekkür ettikten sonra şöyle demiştir: 'Yoldaşlar, Türkiye muharebeye girdiği zaman cihan iki gruba ayrılmış bulunuyordu. Birincisi kapitalistler ve emperyalist eski Çarlık Rusya'sı ile onun müttetikleri idi. İkincisinde Almanya ile müttetikleri vardı ki bunlar hem emperyalist ve hem de kapitalist idiler. Biz bu iki zümreden Çarlık Rusya'sı ile İngiltere ve bunların dostlarından ibaret olanlara karşı harp ettik. Çünkü bunların maksatları bizi tamamiyle boğup vücudumuzu yeryüzünden kaldırmaktı. Biz Almanya tarafına geçtik. Çünkü Almanya hiç olmazsa, varlığımızı bize bağışlamağa razı olmuştu.'"

'Almanlar, maksatlarının hududuna erebilmek için bizden istifade ettiler. Fakat biz bu türlü muahedelere ortaklık etmiyorduk. Bizim gayret ve sebatımızın birinci hedefi istiklâlimizi korumaktı. Yoldaşlar! Beni Berlin'in rahat hayatından Trablus'un kızgın cehennemî çöllerine ve bedevîlerin yoksul çadırlarına götürüp ömrümün en sıkıntılı günlerini geçirmeğe zorlayan duygu, istilâcılık duygusu değildi. Trablus'u, Trabluslular için kurtarmağa çalışıyorduk. Ve bunun için seviniyoruz ki, Trabluslular dokuz yıllık muharebenin neticesi olarak istilâcuları kovmağa muvaffak oldular. Azerbaycan hakkında da başka maksadımız yoktu. Azerbaycan'da Azerbaycanlıların akidesini besliyorduk. Biz yanlış yola düşüyor idiysek, bu bizim felâketimizden ileri geliyordu.'

Enver Paşa muharebe zamanında ehemmiyetli bir mevkide bulunduğunu, fakat Alman emperyalizmi ile aynı safta harbe mecbur olduğundan üzüntü duyduğunu, İngiliz emperyalizm ve kapitalizmini olduğu kadar Alman emperyalizmini de nefretle karşıladığını söylemiştir. 'Şimdiki Rusya o zaman mevcut olsa ve bugünkü maksatlar uğrunda harp etseydi, biz şimdi yaptığımız gibi o zaman da bütün kuvvetimizle onun safında bulunurduk. Buna, sizi inandırabilirim ve sözümün hakikate uygun olduğunu da isbat edebilirim.' demiştir. Enver Paşa Şark milletleri kurultayındaki nutkuna şöyle devam etmişti: 'Biz Şûra Rusyası ile birlikte iş görmeğe karar verdiğimiz zaman Yudenîç'in ordusu Petrograt yakınında bulunuyordu. Kolçak Ural'ı tutmuştu. Denikin cenuptan Moskova'ya yaklaşıyordu. Bu kuvvetleri harekete getiren Antanta ise, oyunu kendi hesabına bitmiş sanıyor ve yırtıcı dişlerini gösterip sevinç ile ellerini oğuşturuyordu. Biz Rusya'ya dost olmağa çalıştığımız zaman vaziyet işte böyle idi. Karadeniz'deki fırtınalar bindiğim geminin direklerini kırıp geri sürmesiyle ve Kovno ile Riga hapishanelerinin duvarları ve tayyarenin yere düşmesi yoluna setler çekmeseydi, ben size Rusya'nın en müşkül ve felâketli zamanında gelirdim. Bazı arkadaşlara izah vermek lüzumu beni burada böyle şeyleri söylemeğe mecbur etmezdi.' 'Yoldaşlar! Cihan muharebesinin ilk istilâ çarpışmalarında bizim yenildiğimizi siz biliyorsunuz. Fakat mağlûplar ve mağdurlar muharebesi nazariyle ben bizi yenilmiş saymıyorum. Çünkü Türkiye, istilâya doymaz Çar Rusya'sının yıkılıp kavrulmasını hazırlayan âmillerden biri oldu ise, bu vazifesini ancak Boğazları kapamakla ifa etti. İşte o sebepledir ki, o zalim kara hükümetin yerine mazlumların tabii müttetiki olan Şûra Rusya'sı kuruldu. Bu suretle, Türkiye, dünyayı kurtarmak için yeni yolu açanların ortağı oldu. Hakikaten mazlum gözüyle bakarak ben bu hâli Türkiye için galebe ve zafer sayıyorum.'

'Yoldaşlar! Bugün istilâcılara karşı kahramanca döğüşen Türk ordusu -ki kuvvetlerini köylerden alıyor- söylediğim gibi mağlûp olmamıştı. Ancak bir zaman için tüfeklerini aşağıya indirmişti. Bu ordu aynı zamanda düşmanla on beş sene muharebe ettikten sonra, şimdi de iki yıldır nihayetsiz ihtiyaç ve sıkıntı içinde muharebeye sebatla devam ediyor. Şimdiki muharebeyi evvelkine benzetmek olmaz. Türk ordusu kat'i imanla yürüyor. Çünkü Şark âleminin Üçüncü Enternasyonal ile müttetif olduğunu ve kendi haklı dâvalarına bütün dünya mazlum ve sefillerinin yardımcı çıktığını görüyor.' ...”⁵³

Kurultay kararı ve Ali Fuat Paşa'nın konuya dair yorumu şöyledir:

⁵² Bkz. *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri II)*, Cumhuriyet, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ağustos 2000, s. 16, 21. Bildirilerin okunması ile ilgili detaylar için bkz. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 164-165.

⁵³ Cebesoy, *age*, s. 21-23.

“..Enver Paşa, Garp İslâm memleketleri inkılâpçı teşkilâtlarının mümessili olarak kendisini Kurultaya takdim ederken, Türkiye millî hareketinin hakikî mümessili olarak da görülmüştü. Enver Paşa’nın nutkundan sonra Kurultay bir karar almıştı. Kararda hulâsa olarak Şöyle deniliyordu: ‘Türkiye emperyalizmin istilâcı Őetelerine karşı harp yaparken Kurultay ona fikir ve gönül birliği gösterecektir. Fakat Kurultay bütün Şark işçi ve köylülerinden Türkiye’de millî harekete müzahir olmalarını dilerken Türk işçi ve köylülerine de müstakil teşkilât ile nizamlı olarak toplanmalarını tavsiye eder. Ancak bu suretle kendilerini hürriyete kavuŐturabilirler. Tazyiklere ve hilelere kurban olmaktan kendilerini kurtarabilirler. Hükümet kuvvetlerini ellerinde tutan birkaç kişi artık onları istilâcı kütlelerden birinin menfaatine sürükleyemezler. Dâhilî ve haricî zalimlerin pençesinden kurtulmakla Türkiye’yi hakikî ve sağlam istiklâle kavuŐtururlar.’ Enver Paşa Bakü Şark Kurultayından evvel, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Teşkilâtı tamamlanmış ve merkez-i umumisi de Moskova’da kurulmuştu. Onlar namına Bakü’ye geldiği hâlde, Anadolu millî hareketinin mümessilliğini de üzerine almıştı. Hâlbuki Ankara kendisine böyle bir salâhiyet vermiş değildi.”⁵⁴

Tarik Zafer Tunaya’ya göre kurultay sonucunda Sovyet liderlerin bakış açısına göre amaĉ, millî ve bağımsız bir devletin kalkınması olmamalıydı. Ona göre Türkiye, komünist bir köylü hareketi baŐlatmalıydı. Sovyet liderler Millî Mücadele’ye bu gözle bakarak Türkiye’ye kendi çıkarlarına göre yardım etmişlerdi. Diğer bir bakış açısı ile Sovyet-Türk ilişkilerinde, Sovyet liderlerin Anadolu hareketini desteklemeyen iki durum vardı. Birincisi Enver Paşa’nın Sovyet taktiğinde kullanılıŐ Őekliydı. Enver Paşa, bir Osmanlı suçlusunu ve İngilizlerin dıŐmanıydı. Osmanlı dönemlerinde benzerlerine rastlanılan bu taktikte kendisinden yararlanılabiliirdi. Asıl sorun ise, Enver Paşa’nın, Mustafa Kemal Paşa’nın seĉeneĐi olarak onun yerine geĉebilecek lider olarak kabul görmesiydi. Mustafa Kemal, Batı ile anlaşırrsa Enver Paşa onun yerini alabilirdi. O nedenle bu durum, Türkiye için bir iĉ sorun hâline gelebilirdi. 13 Eylül 1919’da Sivas Kongresi’nde, Sovyet temsilcilerin Millî Mücadele’nin sosyalist bir ihtilale Çevrilmesi için siyasi baskı yapması buna bir örnekti.⁵⁵

Ahmet Cevat Emre’nin hatıralarında Bakü Doğu Halkları Kurultayı ile ilgili iki farklı ifadesinde Şu bilgiler geĉmektedir:

“Bolşeviklerin İslâm dünyasını uyandırmak, Emperyalistlere karşı harekete getirmek ve hareketin başında Enver Paşa’yı görmek istemeleri kolay anlaşılır bir Őeydir, bu yeni siyaseti ben tenkit edecek değilim, fakat benim idealim vatanımızın, sevgili Türkiye’mizin kurtarılmasıdır, kendim yalnız bu ideale fâideli olmağa nefsimi, vakfetmiŐimdir. Bu yoldan dönmeye karar veremiyorum.”.. “Komünizmi hedef tutan ve komünist ismiyle parti kuran bir memleket, kapitalist ve emperyalist devletlerin pençesi altında bulunan zayıf memleketleri mücadeleye tahrik etmeyi, silah ve para vererek desteklemeyi ilksel (prensipal) vazifelerinden sayar. Sovyet Rusya’nın, Enver Paşa’nın İslâm âlemi teşkilatına önem verip kendisini bu büyük hareketi yürütmeye muktedir bir lider sayması, komünist partili bir memleket olmanın tabii ve samimi bir icabıdır.”⁵⁶

Ahmet Cevat Bey’in hatıratına göre Sovyet Rusya’nın Mustafa Kemal’e ve Türkiye’ye karşı yaklaşımları Şöyledir:

“Yine Sovyet Rusya’nın büyük kapitalist ve emperyalist devletlerle ve onlarla baĐdaŐan padişah halefinin hükümeti ve mürteci kuvvetleriyle mücadele eden Mustafa Kemal Paşa’ya silah ve para ile yardım etmesi de komünist partili bir memleket olmanın aynı tabii ve samimi icaplarından. İlerde anlatacağım gibi, Moskova’da bulunduğum sırada, Şark mektebi (Kuteve) öğrencilerine konferans vermeğe gelen liderlerin –Zinovyef, Buharin... Trotski... Rodek ve başkalarının- Şöyle hitap ettikleri hâlâ kulağımdadır: -Yoldaşlar, Türkiye’de, milliyetĉilerle beraber olacaksınız, onlarla birlikte ve onlar gibi Türkiye’nin dıŐmanları emperyalist devletlere karşı savaŐacaksınız! Vazifeniz milliyetĉilik hareketini anlamak ve desteklemektir!”⁵⁷

Ahmet Cevat Bey, artık tam anlamıyla Sovyet Őevrelere kendisini kabul ettirmiŐken Kurultay’ın sabah oturumunda Enver Paşa ve Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Paşa’dan hangisine yönelecekleri

⁵⁴ Cebesoy, age, s. 165.

⁵⁵ Birinci Doğu Halkları .. (Belgeleri I), s. 19.

⁵⁶ Akbulut, age, s. 50, 58.

⁵⁷ Akbulut, age, s. 58.

konusunda kararsız kalan Bolşeviklere, vatanının kurtarılması için Enver Paşa'nın samimiyetsiz olduğunu öne sürerek uyarılarda bulundu. Böylece Ahmet Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetlerin nezdinde daha da güçlenmesinde etkili oldu. Bu konuda Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde Batum'da Acara Cumhuriyeti nezdindeki Sovyet Konsolosu'na şöyle demiştir: “*Sakarya Meydan Muharebesi kaybedilse bile, Sovyetler Birliği yeni silahları Arıburnu-Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Paşa'ya vermeli, yeni yardımlarda bulunmalıdır. Türkiye'nin kurtuluşunu ancak o büyük adam sağlayacaktır.*” Ahmet Cevat Bey, bu sözlerle Sakarya Savaşı'nın kaybedilmesi hâlinde Enver Paşa'ya silah ve asker vererek Anadolu'ya sokma planları olan Sovyet liderlerini bu kararlarından vazgeçirmeyi amaçladı. Zaten olaylar Ahmet Cevat Bey'in korktuğu gibi gerçekleşmedi ve Sakarya Meydan Muharebesi zaferle sonuçlandı. Böylece Sovyet yöneticiler, Enver Paşa'dan desteklerini çekti⁵⁸ ve Mustafa Kemal Paşa'ya silah ve para yardımı yaptı.⁵⁹ Ahmet Cevat Bey'in bu düşünce ve çabası gelecekte Mustafa Kemal tarafından önemsenmesinde ve Türk devrim tarihinde dil çalışmalarına katkı sunmasında etkili olan önemli bir unsur oldu.⁶⁰ Bu bilgi sadece Ahmet Cevat Emre'nin hatıralarında geçmekte, ancak farklı kaynaklarla desteklenememektedir. Bununla birlikte Ahmet Cevat Emre'nin Moskova hatıralarının değiştirilmiş ya da kısaltılmış olması bu bilginin güvenilirliğinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Ancak, Mayıs 1928 itibarıyla Ahmet Cevat Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasında oluşan yakın ilişki bu bilginin doğru olabileceği görüşünü güçlendirmekteyse de yeterli değildir. Sonuç olarak bu bilginin tam olarak aydınlatılması için yeterli kaynak yoktur.

3. Ahmet Cevat Emre'nin Türkiye Komünist Partisi Faaliyetleri

Ahmet Cevat Bey'in komünizm faaliyetleri hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Buraya kadar verilen bilgilerde Ahmet Cevat Emre'nin *Tarih Dünyası* dergisinde yayımlanan “*920 Moskova'sında Türk Komünistler*” başlıklı hatıraları esas alınmıştır. Fakat bu bilgilerin kısaltılmış veya değiştirilmiş olması ihtimali göz önünde bulundurularak komünizm faaliyetlerinin tamamlayıcı olması adına Yavuz Aslan'ın “*Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*” adlı eserinden faydalanılmıştır. Bu eserde Ahmet Cevat Emre'nin 1920-1921 yılı faaliyetleri ile ilgili şu bilgilere ulaşılmıştır:

“*Yeni Dünya*” gazetesinin ilk sayısını 27 Nisan 1918'de Moskova'da çıkaran Mustafa Suphi ve teşkilatı Bakü'ye geldiğinde, gazetenin buradaki ilk sayısını 20 Haziran 1920'de yayımladı. Haftada iki defa çıkan gazete, Türkiye komünist teşkilatlarının birinci kongresine kadar on bir sayı çıktı. Gazete, Türk halkını komünizm propagandası çerçevesinde Rus İnkılabı'na yakınlaştırmayı amaçladı. Gazetede Mustafa Suphi, Ahmet Cevat Bey ve Feyzullah Mirza Mahzun çalıştı. Yavuz Aslan, gazetenin bazı sayılarına ulaşarak Ahmet Cevat Bey'in 8 Temmuz 1920 tarihli “*Türkiye'nin Taksimi*” başlıklı uzun bir makalesinde şu bilgileri vermiştir: “*Ey Şark'ın, Garp'ın ameleleri, rençberleri! Aranızdaki zalim kara kuvveti yıkarak size doğru yürüyen içtimai inkılâbı karşılayınız ve ellerinizi birbirinize uzatınız.*”. Yine 26 Temmuz 1920'de “*Hükümet Nedir?*” başlıklı makalesi yayımlandı. Türkiye Komünist Teşkilatı'na bağlı Maarif ve Medeniyet Şubesi'nin çalışmaları kapsamında siyasi ve ilmî konferanslar verilmesi zorunlu olması sebebiyle Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi (AKPMK), Bakü'deki Muhtarov'un evini haftada iki defa konferans verilmesi için TKT'ye tahsis etti. Teşkilat üyelerinin bu konferansa katılması mecburi tutuldu ve dördüncü konferansı Ahmet Cevat Bey verdi. Emre, burada “*Komünizmin Tarihi ve Esasları*” hakkında bir konuşma yaptı.⁶¹

Ahmet Cevat Emre, Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nın ardından, TKP'nin 10-15 Eylül 1920 tarihlerinde toplanan TKT Birinci Kongresi'nde, TKP'nin teşkilat harcamalarının incelenmesi için oluşturulan komisyonda yer aldı. Ayrıca kongrede 12 Eylül 1920 tarihli üçüncü oturumun ikinci bölümünde Ahmet Cevat Bey, “kooperasyon” hakkında konuştu ve konuyla ilgili bazı kararlar alındı. Kooperasyonun ne demek olduğu, tarihî geçmişi, nasıl geliştiği ve yayıldığı ile zirai kooperatifler üzerine bilgi veren Ahmet Cevat Bey; daha sonra Türkiye'de kooperatifçilik konusuna değindi. Türkiye'de kooperatifçilik hakkında şu konuşmayı yapmıştır:

“*Kooperatifçilik 1911 senesine kadar memleketimizde malum değildi. Yalnız bazı büyük şehirlerde İngiliz ve Amerikalılara mahsus üç dört kooperatif vardı. Fakat bunlar, kooperasyonun kavaid-i esasiesine muhalif olarak yerlileri içerilerine kabul etmiyorlardı. Balkan Muharebesi'nin hitamında tarafımdan kooperatifçilik hakkında bir kitap neşrolundu. Birkaç konferans verildi. İki üç şirket de açıldı. Fakat Harb-i Umuminin patlamasından sonra*”

⁵⁸ Ertan, “Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm'de Öncü Bir Dergi: Muhit”, s. 20-21.

⁵⁹ Emre, “920 Moskovanın..”, S. 2, s. 148.

⁶⁰ Ertan, *agm*, s. 21.

⁶¹ Aslan, *age*, s. 104-105, 107-111, 115.

AHMET CEVAT EMRE'NİN YURT DIŞI FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1922)

(milli iktisadiyatıyla) bütün ticareti beş altı yüz azasının kirli elleri arasında cem' etmek ve sahte bir burjuvazi vücuda getirmek politikasını takip eden Jön Türk Hükümeti onları da kapattı. Ve o kooperatifçiliğe serbesti-i cereyan vermek istemedi. Onların yerine (Milli Kooperatifler) namıyla birtakım şahsi şirketlere tabi ve onların bey'eye dükkânları mesabesinde dükkânlar açtı. Bunların hep idareleri İttihat ve Terakki'nin tayini ile teşekkül ediyordu. Suistimal ve salahiyetsizlik cümlesini mahvetti. Biz inkulâptan sonra, uzun bir zaman, bu şirketlere muhtacız. Çünkü bizim ahalimiz terbiye-i siyasiye ve içtimaiyeden mahrumdur. Kum taneleri gibi dağınmıştır. Kooperasyonun mühim bir vazifesi de azasına siyasi ve ictimai terbiye vermek, onları teşkilatlandırmak, müşterek bir gaye etrafında toplamaktır. Bu hareketin ilerletilmesine ve yeni esaslara tevfiik edilmesine ehemmiyet verilmesini, bizde kooperatifçiliğin uyandırılmasını temenni ederim."

Konuşmasının ardından alınan kararlar arasında Türkiye'de komünizm ruhunda bir kooperasyon hareketi oluşturulması da vardı.⁶² Aralık 1920'de Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye'ye gitmesi ile Bakü'de kalan Ahmet Cevat Bey, İsmail Hakkı başkanlığında Süleyman Nuri ile "Harici Büro"da çalışmalarını sürdürdü. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesinden sonra ise TKF zayıfladı ve bir süre bocalama devresi geçirdi, 1921'in yaz aylarına doğru yeniden toparlanmaya başladı. Bu süreçte Ahmet Cevat Bey, Türkistan'daki şuraların kurslarını teftiş etmek üzere Taşkent'e gönderildi. Mustafa Suphi'den sonra Rusya'da kalan Türk komünistler, TKF Harici Bürosu Başkanı İsmail Hakkı önderliğinde Türkiye'ye propagandacı göndermek ve bu propagandacılar ile Türkiye'de gizli teşkilatlar kurarak komünist inkılabı zemin hazırlamak istedi. 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Moskova'da yapılan ve daha sonra 13 Ekim 1921'de Sovyet Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile Türkiye arasında Kars'ta imzalanan dostluk anlaşmaları gereğince Harici Büro'da faaliyetlerini sürdürmeye çalışan TKF kapatıldı.⁶³ Ahmet Cevat Bey, 1922'de Moskova'da Ziyetullah Nuşirevan tarafından kendisi adına açılan soruőturmanın kapanmasıyla vapurla Batum'dan Trabzon'a geçerek İstanbul'a ailesinin yanına döndü. Ahmet Cevat Bey, ailesine duyduğu özlemi şöyle anlatır:

*"Ailenin sevincini hangi kalem anlatabilir? Çocukların hepsi büyümüş ve büyüyerek değişmiş. Beş seneden beri görmedikleri babalarına karşı bir yadırgama bile seziliyordu. Aylık masraflarına, mektup ücretlerine, üst-baş ihtiyaçlarına yetişen dostum İbrahim Hilmi, amcadan ileri bir yer tutuyordu. Oğlum Cahit tıbbiyeden mezun olmuş, yedek subaylığını da yapmıştı, büyük kızım Suat liseyi bitirmiş, Muzaffer de Erenköy Lisesi'nin son sınıfına devam ediyordu. Altı yaşında bıraktığım Leman, ilkokulu yeni bitirmişti."*⁶⁴

Ahmet Cevat Bey, Ağustos 1922'de Ankara'da yapılan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) Kongresi'ne Komintern Delegasyonu ile birlikte katıldı ve kongrede Komintern IV. Kongresi'ne katılacak THİF delegeleri arasına seçildi.⁶⁵ Ahmet Cevat Bey, 1920 yılında Bakü'de Bolşevikler tarafından el konulan halılarını da kurtardı ve İstanbul'da geçimini bu halıları satarak idame ettirdi. Onun İstanbul'a geldiğini öğrenen Türk komünistler kendisiyle iletişime geçince Ahmet Cevat Bey takibe alındı ve tevkiif edilmekten korkarak ailesi ile birlikte adres değiştirmek zorunda kaldı.⁶⁶ O, hatıralarında o günleri şöyle anlatmıştır:

*"Anadolu Yavrusunun Kitabı" iki seneden beri listeden atılmış, programlar değişmiş, gelirim azalmıştı. Ancak bazı hocalar, hususi okullar, azınlık okulları, Yeni Elifba, Kuran Okuyorum, Lisani Osmani, Sarf ve Nahiv kitaplarımı liste dışı okutuyordu; dostum İbrahim Hilmi başkalarının yazdığı bazı ders kitaplarımı bana gözden geçirterek dar bir geçim parası verebiliyordu. Ben komünist damgasıyla resmi maarıftan aforoz edilmişim. Bereket, Bakü'deki halılarımı İstanbul'a yollamak imkânını bulmuşum, şimdi, sıkıştıkça bir seccade veya halı sattırarak geçim darlığımı biraz genişletebiliyordum. İstanbul'da siyasi korkudan yüreğim devamlı bir heyecan içindeydi."*⁶⁷

⁶² Aslan, *age*, s. 93, 232.

⁶³ Aslan, *age*, s. 301, 369, 374.

⁶⁴ Akbulut, *age*, s. 73-75.

⁶⁵ Mete Tunçay, "84 Yıl Önce Yazılmış İlginç Bir Mektup: Ahmet Cevat Emre'nin Yaptığı Blöf Hakkında Dolaylı Bir Tanıklık", *Toplumsal Tarih*, S. 150, Haziran 2006, s. 28.

⁶⁶ Emre, "920 Moskovasın..", S. 3, s. 285.

⁶⁷ Akbulut, *age*, s. 75-76.

15 Şubat 1925'te ise İstanbul'da toplanan TKP Kongresi'ne katıldı. Mayıs 1925 sonrasında TKP'ye yapılan tevkifatlar sebebiyle parti ile bağına tamamen kesti.⁶⁸ Böylece Emre'nin saklanarak yaşadığı bu hayat 1927 yılına kadar sürdü.⁶⁹

4. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'nun Ahmet Cevat Emre ile Yaşadığı Bir Hatıra

Ahmet Cevat Bey, ölümünden sonra *Tarih Dünyası*'nda yayımlanan hatıralarında, Ağustos 1922 tarihinden sonra Moskova'da yapılan bir toplantıda⁷⁰ Nizamettin Nazif Bey ile yaşadığı bir gerginlikten bahseder. Bu olaydan hareketle Nizamettin Nazif Bey tarafından Kemalist olmakla suçlanan Ahmet Cevat Bey, hatıralarında bu konuyu şöyle anlatır: “..Sözümü bitirmeme güç tahammül eden coşkun bir yoldaş Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu tabancasını çekti, masanın üstüne koydu: -Sen Kemalist'sin! Senin hakkın bir kurşundur, dedi. Toplantı karıştı, müzakereler fasılaya uğradı, ben de kalkıp toplantıdan ayrıldım...”

Yaşanan olay ile ilgili *Tarih Dünyası* dergisi şu dipnotu paylaşmıştır: “*Tarihin bir dönüm noktasında görev alanların o zamanki tutumları tarihten gizli kalmamalıdır. Ahmet Cevat Emre'nin hatırasındaki bu pasajı tarihten saklamaya razı olamadık. N.N. Tepedelenlioğlu'nun da bu konuda söyleyecekleri varsa saygılarımız açıktır.*”⁷¹

Bu yazı üzerine Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu cevap hakkını kullanarak Ahmet Cevat Emre'nin hatıralarında geçen tarih hataları ve tabanca meselesi ilgili açıklamalarda bulundu. Nizamettin Nazif Bey, Ahmet Cevat Emre'nin Moskova hatıraları ile ilgili şunları söylemiştir:

“..Yazıda birçok tarih hatası var. Sosyal karakteri ne olursa olsun, bilgi ve zekâ ölçülerine pek kısa boy vermeyen Giritli Cevad'ın bu hatalara düşmesine ve bazı cihetlerde de çok unutkan olmasına bence imkân yoktur. Birçok önemli isimler âdeta kasten yazılmamış gibi... Yazılanların bazısı da yanlış, kendi Ankara'ya gelmiş mi, gelmemiş mi, belli değil. Ankara'daki kongrenin nasıl yapıldığı, nerede yapıldığı, yapılmasına nasıl imkân bulunduğu anlaşılmıyor. Komünist Partisi dediği hangi parti? Almanya'dan, İsviçre'den İstanbul ve Ankara'dan niçin Moskova'ya gidilmiş, Cevad, orada onlarla neden buluşmuş? Mustafa Kemal hakkında Moskova'da sık sık vaizler vermek fırsatını aradığını ve bulduğunu bildiren satırlar o devirde temas ettiği, daha doğrusu “emirlerinde çalıştığı muhitler” in “literatura”sına ne dereceye kadar uygundur? Zeynetullah Nuşirevan ile arasındaki düşmanlık neden?.. Cevap arayan bütün bu sorular yanında bizim tabancanın kılıfından ihracı keyfiyeti ise asıl sebebi üzerinde durulmadan büsbütün başka bir istikamet uydurularak tahrif edilmiş.. Bu soruları sıralamaktan, eksikleri gedikleri belirtmekten kasdım neşriyatınızın bende uyandırdığı şu iki başlı bir şüpheyi ortaya atmaktır:

1-Ya bu yazıyı Cevad yazmamıştır; notlarını karıştıran biri tarafından düzenlenip kâh bazı kısımların bir kenara atılması ile bu hale sokulmuştur,

2- Ya da Cevad, kendi neslinden olan Kurt gizli politika bezirgânlarının söylediği günlerde evine yapılacak herhangi bir polis baskını ihtimaline karşı bir garanti düşünmüş, böyle bir sigortalı hatıra çizmiştir.. Şimdi size kısaca bilgi vereyim:

1-Giritli Cevad'ın, kendisi dâhil, bahsettiği şahıslardan hiçbirisi 1920 yılında Moskova'ya gitmiş değildir. Buna mukabil, mesela Dr. Teyfik Rüştü Aras, 1920 yılının Teşrinvevel ayında Ankara'dan hareket edip aynı yıl içinde Moskova'ya ulaşmıştır. Musavat Partisi iktidarı son bulduğu zaman Kızılordu kontrolü altında kurulan Komünist Azerbaycan devleti içinde şu üç sebepten şüpheli şahıs durumundaydı. Enverci İttihatçıların taraftarları ile ilgisinden.. Birinci Dünya Harbi sonunda sefalet, açlık, muhacirlere yardım vesaire gibi çeşitli “insani haber alma” sebepleriyle Kafkasya'da, Karadeniz kıyılarında, Bulgaristan, Romanya ve Ukrayna ile Kırım'da bulunan “Amerikan Yakın-Doğu Yardım Cemiyeti” şubelerinin adamı olarak.. ve her işle uğraşan, para kazanmak için her türlü hizmetlerde

⁶⁸ Tunçay, “84 Yıl Önce Yazılmış İlginç Bir Mektup: Ahmet Cevat Emre'nin Yaptığı Blöf Hakkında Dolaylı Bir Tanıklık”, s. 28-29.

⁶⁹ Emre, *agm*, s. 285.

⁷⁰ Sakarya Zaferi'nden sonra Türk Halk İştirakiyyun Fırkası yeniden canlanmıştır. 15 Ağustos 1922 tarihinde yapılacak ilk THİF kongresi önce hükümetin izniyle bu tarihte yapılmak istenmişse de kongreye yabancı delegelerin gelmesiyle son anda hükümet izni kalkmıştır. Böylece ilk kongre illegal bir şekilde yapılmıştır. Bu kongreye Karl Marx'ın torunu Magdeleine Marx-Paz'ın bulunduğu heyetin içinde müşavir-tercüman sıfatıyla Ahmet Cevat Emre de katılmıştır. Bahsedilen toplantının bu kongre olduğu düşünülmektedir. Bkz. Tunçay, *age*, s. 263, 272, Ayrıca bkz. Erden Akbulut, Mete Tunçay, *Türk Halk İştirakiyyun Fırkası (1920-1923)*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2007, s. 173.

⁷¹ Emre, *agm*, s. 282-283.

AHMET CEVAT EMRE’NİN YURT DIŞI FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1922)

bulunur bir zat olarak.. Buna rağmen gençliğinde İstanbul’da dostluk kurmuş olduğu Dr. Neriman Nerimanof’un Kızıl Azerbaycan Cumhurbaşkanı olması üzerine durumunu kısmen düzeltebilmiştir ve Moskova’ya gidebilişini de yine onun himayesine borçludur. Fakat para ve kazanç hırsı yüzünden bazı Kafkas şehirlerinde edinmiş olduğu ilgiler daima sırtında, kızıl şüpheliyi çeken mıknatıslı bir kambur olarak kalmıştır. İşte benim tabanca, onu ve kendisine hoca deyip saygı gösteren birkaç tertemiz genci bir kambur yüzünden çıkagelen bir beladan kurtarmıştır...”⁷²

Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, Ahmet Cevat Bey’in Moskova’da kalma sebebini Amerikan Yakın Şark Yardım Heyeti ile ilişkilendirirdi. Nazım Hikmet, Vâlâ Nureddin ve Şevket Süreyya’nın hayatlarının tehlikede olduğunu, Hotel Lüks’e geldiğinde bu üç ismin kendisinden Ahmet Cevat Bey’in Ziyetullah Nuşirevan tarafından emperyalist casusluğu ile itham edilmesi sebebiyle yardım talep ettiğinde öğrendi.⁷³ Nuşirevan’ın bu ithamının sebebi Ahmet Cevat Bey’e ait bir mektubun ele geçirilmesiydi. Nuşirevan’ın iddiasına göre Ahmet Cevat Bey, Azerbaycan ve bazı Kafkas şehirlerinde bazı kişilerle iletişim kurdu. Bu kişilerin de emperyalist güçlerle bağlantısı vardı. Bu nedenle Ahmet Cevat Bey’in delegelik sıfatı düşürölmek istendi. Kendisiyle birlikte öğrencilerinin hayatı da tehlikeye girdi. Bu nedenle Ahmet Cevat Bey’in Komintern IV. Delegasyonu THIF temsilcisi olarak delegelik sıfatı düşürölməsi görevi, Baytar Salih adlı kişi tarafından bir vesika olarak parti mührünün basıldığı mektup ile birlikte Nizamettin Nazif Bey’e verildi.⁷⁴ Nizamettin Nazif Bey, ceketine koyduğu mektup ile gittiği toplantıda önceden tanıştığı Kolorof adlı politikacı ve görüştüğu diğer dört isimle Ahmet Cevat Bey hakkında görüştü. Rus bir hâkim, Ahmet Cevat Bey ile ilgili şöyle bir ithamda bulundu: “*Bu iş çok mühim. Beyaz Azerbaycanlılar bir komplo hazırladılar. Bunların baş ajanı da Komintern’de Türkiyeli delege Cevad’dır. Onun yanında genç teröristler var. Bunları Şark Enstitüsüne yerleştirdi. Bu iş için en fena taraf şu ki ele geçirilen döküment (vesika)ler kaybolmuştur.*” Bu konuşma üzerine Nizamettin Nazif Bey’in mektubu saklaması ile Ahmet Cevat Bey ve öğrencilerinin vesikasız itham edilemeyeceği gerekçesiyle toplantı bitti.⁷⁵

Bu mektupta geçen isimler arasında *Tanin* gazetesi başmuharriri Ahmet Muhiddin ve Emin Resulzade’nin ismi vardı.⁷⁶ Nizamettin Nazif Bey mektupla ilgili şu bilgileri aktarmıştır:

“Akıl almıyacak derecede çeşitli haber alma şebekelerinin her şeyi çok susamış bir şüpheli ile taradığı, didik didik ettiği bir memlekette, felaketin binbir süzgecinden geçmiş bir Giritli Cevat, böyle bir mektubu Hotel Lüks gibi bir yerde yazmış, Moskova’dan nasıl postalamıştı? Bir Sansür memuru tarafından okunabileceğini de mi akıl edememişti? O devirde kim kime itimad edebilirdi? İşte onun mektubu da bizzat eski dostu Dr. Neriman Nerimanof’u zıvanadan çıkarmıştı. Azerbaycan Kızıl Cumhurbaşkanı mektubu ele geçirince bir taraftan adı geçenleri takip ettirmeye başlamıştı, bir taraftan da özel bir kurye ile orjinali Moskova’ya göndermişti.”⁷⁷

Nizamettin Nazif Bey, Neriman Nerimanof ile ilgili şöyle söylemiştir:

“Bolşevikliğin pek zayıf olduğu Azerbaycan’da Kızıl silahların sert desteği ile tutunabiliyordu. Dost ve arkadaş saydıklarının çoğunun da kendisine çelme takmak için fırsat kolladığını biliyordu. Milliyetçi lider Resulzade ile ve adamları ile garip bir Giritli Cevad’ın Moskova’ya gitmesine yardım etmiş olmasını dostları da düşmanları da aleyhine bir koz olarak kullanabilirdi. Bunlardan herhangi biri, Cevad’ın mektuplarında ‘Resulzade’nin adamları’ diye bahsi geçenlerin gizli çalışan eski ‘Müsavat Partililer’ olduğunu öne sürdüğu sırada Nerimanof pek tehlikeli bir duruma düşerdi. Kızıl devlet reisi, beyaz gizli teşkilatla iş birliği etmek töhmeti altına giriverirdi. İşte bu korku ile Nerimanof eski arkadaşını harcamak kararını vermiş, olanca şirretliği ile eski arkadaşının başına bir çorap örüvermişti.”⁷⁸

⁷² Tepedelenlioğlu, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, s. 479-480.

⁷³ Tepedelenlioğlu, *agm*, s. 480-481.

⁷⁴ Tepedelenlioğlu, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 5, C. 2, 1 Nisan 1965, s. 74

⁷⁵ Tepedelenlioğlu, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 7, C. 2, 15 Haziran 1965, s. 259. Ayrıca bkz. Tunçay, *age*, s. 274-275.

⁷⁶ Tepedelenlioğlu, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 6, C. 2, Mayıs 1965 s. 168.

⁷⁷ Tepedelenlioğlu, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, s. 176.

⁷⁸ Tepedelenlioğlu, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskovasın.”, S. 7, s. 255.

Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'nun hatıralarını yayımladığı yedinci sayı, derginin son sayısı olarak yarım kaldığı için olayların sonunda neler olduğu tam olarak anlaşılamadı. Çünkü Nizamettin Nazif Bey, hatıralarını yayımlarken aynı sayıda *Tarih Dünyası* dergisinin sahibi ve Genel Yayın Müdürü Niyazi Ahmet Banoğlu ile Fethi Tevetoğlu arasında Ahmet Cevat Bey'in hatıraları ile ilgili gerginlik yaşandı. Böylece yedinci sayı derginin son sayısı olarak kaldı ve dergi kapatıldı.⁷⁹

Ahmet Cevat Emre'nin Moskova hatıraları ve kendisiyle ilgili tarihsel dokümanlardan elde edilen bilgilerden yapılan karşılaştırmalı araştırmalar sonucunda dönem dönem farklı görüşlere sahip olması dışında Mustafa Suphi'nin ölümü, komünizm, TKP ile ilgili faaliyetleri sırasında verdiği tepkilerde⁸⁰ ve Doğu Şubesi Müdürü ve Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Sovyeti Başkanlık Kurulu Üyesi Pavloviç'e 2 Nisan 1921'de gönderdiği mektupta oldukça net bir tavır takındığı anlaşıldı. Bu tarihten on yedi ay kadar sonra ise 11 Eylül 1922 yılına ait bir mektupta isminin geçtiği ve Amasya'dan Ankara'ya giderken topluluğun içinden bir kişi ile yaptığı konuşmada: "*Sen Bolşevik reis ve Halk İştirakiyun Fırkası'nın Murahhasıymışsın.*" Ahmet Cevat Bey de "*Ben henüz her ikisi de değilim, fakat mürevvic-i efkârıyım.*" şeklinde cevap verdiği aktarılır.⁸¹ Anlaşılabileceği üzere tarihsel bilgiler üzerinde Ahmet Cevat Bey'in düşünce hayatında sık sık iniş çıkışlar yaşadığı bilgisi 1922 yılında da devam eder. Vâlâ Nureddin, hocası Ahmet Cevat Bey'i "*Türlü sıfatları olan Giritli Ahmet Cevat (Emre)*" olarak adlandırmışsa da⁸² Ahmet Cevat Bey'in torunu kendisinin "komünist" olduğu bilgisini aktarmıştır.⁸³

SONUÇ

Millî Mücadele sürecinde Mustafa Kemal Paşa, ileri görüşlülüğü ve dehasıyla Türkiye-Rusya ilişkilerinde büyük bir denge siyaseti ile Sakarya Meydan Muharebesi'ni zaferle sonuçlandırmıştır. Ahmet Cevat Emre'nin hayatından bir kesit sunmaya çalıştığımız bu çalışmada, kendisinin Mondros Mütarekesi sonrasında Mustafa Suphi liderliğinde hareket eden TKP'ye girişi, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmeleri ile ilgili görüşleri ve Ahmet Cevat Emre'nin Bakü Doğu Halkları Kurultayı'na katılması konularına değinilmiştir. Ahmet Cevat Bey'in ölümünden beş sene sonra yayınlanan hatıralarının değiştirilmiş olması bilgisine ulaşılması hatıraların tekrar incelenerek sorgulanması gereğini ortaya koymuştur. Hatıralar, resmî ve akademik kaynaklarla birlikte incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Giriş kısmında Yusuf Hikmet Bayur'dan aktarıldığı gibi olayların seyri hatıralarda doğru gitmekle birlikte Ahmet Cevat Emre'nin hatıralarında Türkiye Komünist Partisi ile ilgili faaliyetlerinden bahsedilmemektedir. Bununla birlikte Ahmet Cevat Emre'nin Mustafa Suphi Olayı ile ilgili hem Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyetini hem de Üçüncü Enternasyonal'in Doğu Şubesi Müdürü ve Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Sovyeti Başkanlık Kurulu Üyesi Pavloviç'e yazdığı mektupta TBMM Hükümeti'ni sorumlu tutması tezat teşkil etmektedir. O nedenle Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin olayla ilgili olabileceği yönünde argümanlar olsa da kesin bir ifade kullanmak doğru değildir.

Ahmet Cevat Emre'nin hatıralarında Anadolu'ya dönmek isteyen Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında kalan Bolşevik liderlerini Mustafa Kemal Paşa'ya silah ve para yardımı yapmaları konusunda yönlendirerek Anadolu'da verilen Millî Mücadele'ye katkı sunmaya çalıştığı bilgisi verilmiştir. Bu bilginin sadece Ahmet Cevat Emre'nin hatıralarında geçmesi, bilgiye şüpheyle yaklaşılmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte Ahmet Cevat Bey'in hatıralarının değiştirilmiş ya da kısaltılmış olması da bu şüpheyi arttırmaktadır. Fakat Mayıs 1928 itibarıyla Ahmet Cevat Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasında oluşan yakınlık bu bilginin doğru olabileceğini de düşündürmektedir. Sonuç olarak bu bilgi de muallakta kalmış ve tam olarak aydınlatılamamıştır.

Ahmet Cevat Bey ile ilgili Türk tarihi içinde kimi zaman entelektüel kimi zaman eleştirel bakış açıları yer almışsa da anıları incelendiğinde küçük yaşta babasını kaybettikten sonra birçok ismi kendisine koruyucu olarak gördüğü ve bu isimlerin de Emre'nin hayatına ışık tuttuğu anlaşılmaktadır. Çocukluğundan itibaren üvey babası Gümrük Memuru Cafer Bey, üvey amcası Resmo Gümrüğü Müdürü Halim Bey, Girit Valisi Ahmet Cevat Paşa, sürgün hayatı boyunca destek gördüğü Mareşal Recep Paşa, Satı Bey tarafından Dârümuallimîn-i Âli'ye girmesi, Alman Türkolog Prof. Dr. Friedrich Giese ve onun

⁷⁹ İçen, *agt.*, s. 21-22, Fethi Tevetoğlu, bu derginin para kazanmak amacıyla Ahmet Cevat Emre'nin hatıralarını yayımladığını aktarmıştır. Bkz. Fethi Tevetoğlu, *Açıklyorum*, Komünizmle Mücadele Yayınları, Haziran 1965, s. 192.

⁸⁰ İçen, *agt.*, s. 22.

⁸¹ Tunçay, "84 Yıl Önce Yazılmış İlginç Bir Mektup: Ahmet Cevat Emre'nin Yaptığı Blöf Hakkında Dolaylı Bir Tanıklık", s. 29.

⁸² Nurettin, *age.*, s. 215.

⁸³ Bu bilgi 30.03.2021 tarihinde Gündoğdu Ertözün ile yapılan telefon görüşmesinden elde edilmiştir.

AHMET CEVAT EMRE’NİN YURT DIŞI FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ (1920-1922)

asistanı olmasında etkili olan Őıpka Kahramanı Suleyman Paşa’nın oğlu Sami Bey-Ziya Gokalp ile Bakü’de Enver Paşa ile iliŐkisinde Mustafa Suphi’nin himayesine girmesi onu ileri noktalara taŐımiŐtır. Bu adımlar sırasında Sami Bey ve Ziya Gokalp’in, Ahmet Cevat Bey’in Prof. Dr. Giesse’nin asistanı olarak eğitim almasını sağlamasının, 1928 yılında Emre’nin Mustafa Kemal Paşa ile uyumlu çalışma azmini göstermesinde etkili olduğu görölmektedir. Ayrıca onun beşinci dönem Çanakkale milletvekilliği görevine gelmesi, Latin alfabesinin inşa edilmesi ve Türkçe gramer raporunun hazırlanmasına katkı sunmasına destek sağlamıştır. Böylece Emre, Türk Dil Kurumunda Gramer-Sentaks ve Lengüistik KolbaŐkanlıđı görevlerinde çalışarak hem Türk diline katkı sunmuş hem de hayatını idame ettirmiştir. Sonuç olarak Ahmet Cevat Emre, Türk diline yıllarını vermekle birlikte bugün konuŐtuđumuz ve kurduğumuz cümlelerin kelime ve gramer yapısında farkında olmadan emeklerini yaŐattıđımız Őahsiyetlerden biridir.⁸⁴

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon No: 571, Kutu No: 35471, Gömlek No: 139098, Sıra No: 62, (03.04.1929).

BCA, *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon No: 571, Kutu No: 35471, Gömlek No: 139098, Sıra No: 64, (28.11.1928).

BCA, *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon No: 571, Kutu No: 35471, Gömlek No: 139098, Sıra No: 57, (23.05.1929).

BCA, *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon: 571, Kutu No: 35932, Gömlek No: 141638, Sıra No: 461, (04.09.1922).

BCA, *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon: 571, Kutu No: 35932, Gömlek No: 141638, Sıra No: 516, (24.10.1922).

BCA, *Rusya Millî Arşivindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*, Fon: 571, Kutu No: 35932, Gömlek No: 141638, Sıra No: 517, (30.10.1922).

2-Kitap, Tez ve Makaleler

AKBULUT, Erden, *Millî Azadlık Savaşı*, der. Erden Akbulut, TÜSTAV (Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı) Yayınları, İstanbul 2006.

AKBULUT, Erden, TUNÇAY, Mete, *Türk Halk İŞtirakiyun Fırkası (1920-1923)*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2007.

ARMAOğLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1919-1990) Cilt:1 1914-1980*, Türkiye İŞ Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991.

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK, Ankara 1997.

ATAÖV, Türkkaya, “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa’nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 1, ss. 43-51.

AYBARS, Ergün, “Mustafa Subhi’nin Anadolu’ya Gelişi ÖldürölüŐüyle İlgili Görüşler ve Erzurum’dan Trabzon’a GidiŐiyle İlgili Belgeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 24, ss. 89-104.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2020.

BAYUR, Yusuf Hikmet, “Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar”, *Bellekten*, S. 140, Ekim 1971, ss. 587-654.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler I), Cumhuriyet, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ağustos 2000.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeleri II), Cumhuriyet, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ağustos 2000.

⁸⁴ İçen, *agt.*, s. 2-76.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Bakü 1-8 Eylül 1920, Steno ile Yazılmış Tutanak, çev. Ali Alev, Koral Yayınları, İstanbul 1975.

CEBESOY, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları (21.11.1920-2.6.1922)*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 -1950*, İmge Kitabevi, Ekim 1999.

ÇOMAK, İhsan, “Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi ve Burada Okuyan Türk Öğrenciler Hakkında Bir Rapor”, *Bilig*, C. 76, 2016, ss. 87-116.

EMRE, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi Mustafa Kemal Neler Yaptı?*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960.

EMRE, Ahmet Cevat, “920 Moskovasında Türk Komünistleri”, *Tarih Dünyası*, S. 1, Y. 1, 1 Aralık 1964, ss. 88-93.

EMRE, Ahmet Cevat, “920 Moskovasında Türk Komünistleri”, *Tarih Dünyası*, S. 2, Y. 1, 1 Ocak 1965, ss. 146-151.

EMRE, Ahmet Cevat, “920 Moskovasında Türk Komünistleri”, *Tarih Dünyası*, S. 3, Y. 1, 1 Şubat 1965, ss. 278-285.

ERTAN, Temuçin Faik, “Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm’de Öncü Bir Dergi: Muhit”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırma Dergisi*, Y. 2, S. 5, 1997, ss. 17-34.

GÜRÜN, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

İÇEN, Nisa, *Ahmet Cevat Emre Hayatı ve Eserleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2021.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, YKY, İstanbul 2020.

Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı, der. Emre Adıgüzel, Kaynak Yayınları, Ekim 1985.

NURETTİN, Vâlâ, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

ÖZKIRIMLI, Atilla, “Ahmet Cevat Emre”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1990, ss. 441-442.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 4, Y. 1, 1 Mart 1965, ss. 479-481.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 5, C. 2, 1 Nisan 1965, ss. 72-74.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 6, C. 2, Mayıs 1965, ss. 167-168, 176.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, “Ahmet Cevat Emre’nin Moskova Hatıraları Dolayısıyla Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu Cevap Veriyor”, *Tarih Dünyası*, S. 7, C. 2, 15 Haziran 1965, ss. 255-259.

TEVETOĞLU, Fethi, *Açıklıyorum*, Komünizmle Mücadele Yayınları, Haziran 1965.

TOPRAK, Zafer, “Ahmed Cevat’ın Bir Risalesi: Amele ve Köylü Kitleleri Nasıl Fırka Teşkil Eder?”, *Toplum ve Bilim*, S. 9-10, Bahar-Yaz, 1980, ss. 103-121.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1978.

TUNÇAY, Mete, “84 Yıl Önce Yazılmış İlginç Bir Mektup: Ahmet Cevat Emre’nin Yaptığı Blöf Hakkında Dolaylı Bir Tanıklık”, *Toplumsal Tarih*, S. 150, Haziran 2006, ss. 28-29.

US, Mehmet Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.

YILMAZ, Mustafa, “Mustafa Suphi Olayı”, *Ondokuz Mayıs University Journal Of Education Faculty*, C.1, S. 2, 1987, ss. 299-311.

3-Sözlü Kaynaklar

ERTÖZÜN, Gündoğdu, (1948 doğumlu, Emekli Sigortacı, Ahmet Cevat Emre’nin torunu, İzmir/Türkiye).

ÖZ

Farsça yıllık demek olan “Salnameler”, Osmanlı Devleti’nde şehirlerin bir yıllık verilerini istatistiksel bir şekilde içeren belgeler olarak tanımlamak mümkündür. Kent tarihi araştırmaları açısından Osmanlı Devleti’nden kalan kaynaklar arasında önemli bir yer tutan salnameler, idari ve mülki yapılanma hakkında istatistiksel bilgiler içeren yayınlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti’nin salname geleneğinin devamı Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında da devam etmiş, 1929 yılında “Devlet Yıllığı” adını almıştır. Vilayet Salnameleri, ilgili vilayetin idari bölünüşü, mülki amirleri, yerel tarihi ve coğrafyası, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, ticari hayatı, nüfusu ve eğitim gibi birçok konu hakkında önemli istatistiksel bilgiler içermektedir. Salnamelerin kentlerle ilgili bu kadar kapsayıcı ve detaylı bilgiler içermesi nedeniyle Erken Cumhuriyet Dönemi incelemeleri için önemli kaynaklardır. Hem Erken Cumhuriyet Döneminin değişim ve dönüşüm süreci hem de kent tarihi çalışmaları için önemli ana kaynak eserlerdir. Bu çalışmada daha önce incelenmemiş olan Devlet Salnamelerinde yer alan bilgiler doğrultusunda Edirne Vilayetinin 1925-1928’deki durumu ele alınacaktır. Bu amaçla 1925-1926-1927-1928 ve 1929 yıllarındaki salnameleri incelenip Edirne Vilayetinin idari taksimatı, hayvanatı ve hayvanlardan elde edilen mahsulatı, ormanlar, madenler, fabrikalar, bankalar, yollar, nüfus miktarı, okullar, dernekler, hastaneler, gazeteler, Edirne Vilayeti ve kazalarındaki memuriyetler ve memurların isimleri açıklanacaktır.

Kent tarihi çalışmalarında birçok disiplinin bir arada çalışması gerektiği göz önünde tutulmalıdır. Tarihçiler döneme ait verilere ulaşmak ve bu verileri işlemekle görevlidir. Kent tarihi çalışmalarında döneme ait verilere ulaşılması ve böylece kentlerde yaşayan insanların ekonomiden, toplumsal kurumları, grupları ve değişimleri, kültürler arasındaki ilişkileri öğrenmek adına Vilayet Salnameleri önemli bir adımdır. Öte yandan kentlerin içerisinde oldukları sistemin de ayrılmaz birer parçası olduğu düşünüldüğünde, Erken Cumhuriyet Dönemi için Vilayet Salnamelerinin önemi daha da ortaya çıkmaktadır. Genç Cumhuriyetin modernizasyon sürecini takip etmek kadar hangi şartlarda olduğu ve ne gibi imkan ya da imkansızlıklar içinde olduğunun öğrenilmesi açısından kentlerin geçmişlerine bakmak son derece önemlidir. Kentlerin de tıpkı insanlar gibi kendilerine ait kimlikleri vardır ve bu kimlikleri doğru kodlayabilmek için yine tarihlerine bakmak gerekmektedir. Kent kimliğinin oluşum sürecinde birçok etken bulunmaktadır. Kentlerin iktisadi yapısı, üretim süreci, eğitim ve cemiyet hayatı, etnik yapısı gibi özellikleri araştırmacılara kent kimliği ile ilgili mühim ipuçları vermektedir.

Kentlerin tarihinin incelenmesini hem bir dönem incelemesi hem de bir sistemin parçası üzerinden mikro tarih incelemesi demektir. Deyim yerindeyse kent tarihi yazmak günlük yaşamdan tarih yazmaktır. Dolayısıyla kentlerin tarihini yazmak için önce mikro çalışmaların yapılması, kentin tarihi sürecinin bütünüyle ele alınmasını kolaylaştıracaktır. Bu düşünceden hareketle bu çalışmada hem Edirne Vilayetinin yerel tarihi ve kültürü ortaya konmaya çalışılacak hem de Erken Cumhuriyet Döneminde kentlerdeki değişim ve dönüşümler mikro alanda incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edirne Vilayeti, Salname, Devlet Salnamesi, Erken Cumhuriyet Dönemi.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMELERİNDE EDİRNE

(1925, 1926, 1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMELER)

THE CITY OF EDİRNE ACCORDING TO STATE YEARBOOKS OF TURKISH REPUBLIC
(1925, 1926, 1927, 1928 and 1929's YEARBOOKS)

ABSTRACT

Salnames which means yearbook/chronicle in Persian, are documents containing statistical data held for one year regarding the cities/provinces of the Ottoman Empire. Having an important place among the resources remaining from the Empire in terms of urban history research, *salnames* appear as publications containing statistical information about administrative and civil organizations. The yearbook tradition continued in the early years of the Turkish Republic, and in 1929 it was named "State Yearbook". The provincial yearbooks keep important statistical information on many subjects, i.e., the administrative division of the relevant province, the civil authorities, local history and geography, agricultural activities and the livestock, commercial life, population and education. As they contain such comprehensive and detailed information about the cities/provinces, they are substantial and indispensable sources for studies about the early republican period. They are also important main sources both for the change and transformation process of the early republican period and for the studies regarding the urban history. In this study, the condition of Edirne in 1925-1928 will be discussed in line with the information provided from the State Yearbooks that have not been examined before. For this purpose, the yearbooks of 1925-1926-1927-1928 and 1929 were examined and the administrative division of the province, the livestock and crops obtained from animals, forests, mines, factories, banks, roads, population, schools, associations, hospitals, local papers, and the names of the officers will be announced. Thus, both the local and cultural history of the Edirne province will be tried to be revealed, the changes and transformations in the early republican period will be examined in the micro scale.

It should be kept in mind that many disciplines should work together in urban history studies. Historians are responsible for accessing and processing the data of the period. Provincial Yearbooks are an important step to reach the data of the period in urban history studies and thus to learn about the economy, social institutions, groups and changes of the people living in the cities, and the relations between cultures. On the other hand, considering that the cities are an integral part of the system they are in, the importance of the Provincial Yearbooks for the early Republican period becomes even more evident. As well as following the modernization process of the Young Republic, it is extremely important to look at the past of the cities in order to learn what conditions they are in and what opportunities or impossibilities they are in. Cities have their own identities just like people, and in order to code these identities correctly, it is necessary to look at their history. There are many factors in the formation process of urban identity. Many titles such as its economic structure, the production process in the city, the social life of the city, its educational life, and its ethnic structure give us clues about the identity of the city.

The study of the history of cities means both a period study and a micro-history analysis through a part of a system. To write a city history, so to speak, is to write history from daily life. In order to write the history of the city, micro-studies will make it easier to deal with the history of the city in its entirety. Based on this idea, in this study, both the local history and culture of the Edirne Province will be tried to be revealed, and the changes and transformations in the cities in the early Republican period will be tried to be examined in the micro area.

Key Words: Edirne Province, Yearbook, Governmental Yearbook, Early Republican Era.

GİRİŞ

Erken Cumhuriyet Döneminin kent tarihi çalışmalarında ana kaynak olarak sınıflandırabileceğimiz devlet salnameleri kentleri idari, sosyal, kültürel, ekonomik, demografik ve yerleşim gibi birçok açıdan incelemeye imkân sunmaktadır. Salnamelerin devlet tarafından hazırlanması, Osmanlı Devleti'nde yenilik ve değişim hareketlerinin dönüm noktası olarak nitelendirebileceğimiz Tanzimat Döneminde başlamıştır.¹ Osmanlı Devleti'nde çeşitli alanlarda yapılan ıslahat hareketlerinden biri de devletin yayınlamış olduğu sözünü ettiğimiz salnamelerdir.² Salnameleri kısaca istatikselsel verileri muhteva eden yıllıklar olarak tanımlamak mümkündür. Salnameler aracılığıyla merkezi idare ve taşra arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve iletişimin sağlanması hedeflenmiştir. Osmanlı Devleti'nde üç çeşit salname yayınlanmıştır; Devlet Salnameleri, Vilayet Salnameleri ve resmi kurum ve kuruluşlara ait salnameler. Bu salnameler özellikle on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl şehir tarihçileri açısından resmi istatikselsel veriler olması nedeniyle çalışmalarda ana kaynak olarak kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin salname geleneğinin devamı olup aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'ndeki uzantısı kabul edilebilecek bu yayınlar, 1929 yılında "Devlet Yıllığı" adını almıştır.³ Vilayet Salnameleri, ilgili vilayetin idari taksimatı, mülki amirleri, yerel tarihi ve coğrafyası, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, ticari hayatı, nüfusu ve

¹ Bilgin Aydın, "Salname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 52.

² Devlet Salnameleri ilk defa Mustafa Reşit Paşa öncülüğünde H.1263 (M.1847) yayınlanmıştır.

³ Aydın, *agm*, s. 52.

eğitim gibi birçok konu hakkında önemli istatistiki bilgiler içermektedir. Salnameler kentlerle ilgili bu kadar kapsayıcı ve detaylı bilgiler içermesi nedeniyle Erken Cumhuriyet Dönemi incelemeleri için önemli kaynaklardır.⁴ Hem Erken Cumhuriyet Döneminin değişim ve dönüşüm süreci hem de kent tarihi çalışmaları için önemli ana kaynak eserdir. Ayrıca salnamelerin bir yıl önceki verileri aktardığı da göz önünde tutulmalıdır.

Edirne şehrinin tarihinden bir kesiti devlet salnamelerine göre incelediğimiz bu çalışmada, Cumhuriyet döneminde yayınlanmaya başlayan Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi ve yine aynı salnamenin son yayını olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti Yıllığı (1928-1929) çalışmamızın referans kaynağı olacaktır. Edirne'ye ait salnamelerle herhangi bir çalışma yapılmamış olması ve bu istatistiksel verilerin dönemin diğer ana kaynaklarıyla desteklenerek hazırlanmasıyla Erken Cumhuriyet Dönemi Edirne tarihi ve ticari, iktisadi, eğitim ve sosyal hayatıyla ilgili önemli bir boşluk doldurulacaktır. Çalışma ile Cumhuriyetin ilk yıllarına ait salnamelerdeki verilere dayanarak Erken Cumhuriyet Dönemi Edirne şehir tarihi çalışmalarına katkı sunmak amaçlanmaktadır.

1. Edirne Vilayetinın Sınırları, Mülki Taksimatı ve Coğrafyası

Serhat şehri Edirne vilayeti hakkında bilgi veren 1925-29 yıllarına ait devlet salnamelerinde Edirne'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında ve Meriç ırmağının sol kıyısında bir şehir olduğudur. Edirne vilayetinın coğrafi olarak doğuda Tekirdağ'ın Çorlu kazası, batıda Meriç Nehri ve Yunanistan sınırı, güneyde Çanakale'nin Gelibolu kazası ve kuzeyde de Kırklareli ile çevrili olduğu ve il sınırlarının 7565 kilometre olduğu bilgisine yer verilmektedir.⁵

Tunca, Meriç ve Arda nehirlerinin birleştiği noktada yer alan Edirne bir ova kentidir. Meriç ve Arda nehirlerinin birleştikten sonra Edirne'nin güneybatısından geçmekte ve Tunca nehrinin ise şehrin içinden aktığı bilgisi yer almaktadır. Yine yukarıda zikredilen, 1925-1929 tarihli devlet salnamelerinde Edirne'nin doğusunda Bulgaristan ve Karadeniz'in yer aldığı, güneyde Tekirdağ ve Saros Körfezi, batıda ise Yunanistan ile çevrili olduğu bilgisine yer verilmektedir.⁶

Edirne'nin vilayet merkezi olan Edirne kazası, Uzunköprü, İpsala, Kavaklı⁷ ve Keşan kazalarından oluştuğu ve Edirne kazasının Sırpsındığı, Lalapaşa, Tatarlar, Havsa nahiyeleri ile 91 köyü bulunduğu ilgisiz yer almaktadır. Kavaklı kazası 30 köyden, Keşan kazasının İnöz⁸, Mecidiye ve Yerlisu nahiyeleri ile 63 köyden oluştuğu; İpsala'nın İbriktepe nahiyesi ile 20 köyden meydana geldiği belirtilmektedir.

Devlet salnamelerindeki bilgilere göre Edirne'de idari taksimatının sık değiştiiği görülmektedir. 1925 tarihli Salnamede Lalapaşa Edirne'ye bağlı bir kaza olarak gösterilmekleyen⁹ daha sonra nahiye olmuştur.¹⁰ Yine 1925 yılında Havsa kaza iken 1926 yılında nahiye olmuştur.¹¹ Keşan kazası da daha önceleri Gelibolu'ya bağlı iken Edirne'ye bağlanmıştır.¹² İpsala'nın da daha önceleri bir nahiye iken 1928 yılında Edirne'ye bağlı bir kaza olarak yer aldığı görülmektedir.¹³

2. Edirne Vilayetinın Tarihçesi, İdari Durumu ve Mülki İdare Memurları

Edirne tarihi hakkında bilgi veren 1926-27 tarihli devlet salnamesine göre, Edirne'nin tarihi oldukça eski dönemlere kadar uzandığı, kadim tarihlerde Ursitanbas ismiyle bir kasaba halinde var olduğu asıl şehir hüviyetine Milattan önce ikinci yüzyılda Roma İmparatoru Adriyan tarafından kavuştuğu ve İmparator Adriyan'a ithafen isminin Adriyanopolis olarak kayıtlara geçtiği belirtilmektedir. 723 tarihinde Hüdavendigar Gazi'nin saltanat döneminde Lala Şahin Paşa tarafından fethedildiği ve fethedildikten dört yıl sonra da Osmanlıların ikinci başkenti ilan edildiği bilgisi verilmektedir. Edirne başkent olduktan sonra şehirde imar ve bayındırlık faaliyetlerinin hızlandığının altı çizilmektedir. Yine aynı salnamede şehirdeki camilerden ve köprülerden bahsedilmiş ve Türkler tarafından fethedildikten sonra şehrin imarı ve süslemesinin yapıldığı vurgulanmıştır.¹⁴

⁴ Güneş Şahin, "1926-1927 ve 1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Van Vilayeti", *Turkish Studies*, C. 10/9, Yaz 2015, s. 432.

⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1927 s.562; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 246.

⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 246.

⁷ 1935 yılında ismi Meriç olarak değiştirilmiştir. *Resmî Gazete*, 12 Teşrinievvel 1935, s. 1

⁸ Yeni adı Enez.

⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, s. 368.

¹⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, s. 562.

¹¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, s. 568.

¹² *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, s.570. *Resmî Ceride*, 26.6.1926, s. 1.

¹³ *Edirne İl Yıllığı 1967*, s. 27.

¹⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927* tarihli salnamede Türk devrinden sonraki yılları ve tarihi eserleri şöyle ifade etmektedir s. 563; "Gerek bu müddet zarfında ve gerek sonra Edirne şehri hayli tevsi' ve tezyin olunmuştur. Bunlardan cevâmi' -i şerîfenin en büyüğü ve en musanna'ı Selim-i Sâni tarafından binâ idilmiş olan (Sultan Selim) câmi'idir ki üçer şerefeli dört minâresi vardır. Murâd-ı Sâni tarafından da üç şerefeli ve dört minâreli bir câmi'inşâ idilmiştir ki, minâreler küre-yi arzda bulunan cevâmi'-i şerîfe minârelerinin en büyüğü ve en

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMESİNDE EDİRNE
(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMESLER)

İdari bakımdan Edirne şehri Osmanlı Devleti idari taksimatında Edirne Sancağının merkezi konumunda olmuş, Cumhuriyet dönemindeki idari taksimatla birlikte de 1924 yılında vilayet olarak idari taksimatı yapılmıştır.¹⁵ 1926-1927 tarihli Devlet Salnamesine göre Edirne’de üç kaza, on iki nahiye ve iki yüz yetmiş köy bulunmaktadır. Edirne merkez kazası, Uzunköprü kazası, Kavaklı ve Keşan kazası. Edirne merkez kazasında Sırp Sındığı, Lala Paşa, Tatarlar ve Havsa nahiyeleri; Uzunköprü kazasında Ömer, Maksutlu (Hamidiye), Zalof (?); Keşan kazasında ise Mecidiye, Yerlisu, İpsala, Enez ve İbriktepe nahiyelerinden oluştuğu görülmektedir.¹⁶

Edirne Vilayeti ile kazalarının isimleri ve memurları 1926-1927 tarihli Devlet Salnamesine göre aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.¹⁷

Tablo 1: 1926-1927 tarihli Devlet Salnamesine göre Edirne Vilayetinde Görev Yapan Memurlar.

EDİRNE VİLAYETİ	
MEMURİYET	İSMİ
Vali	Behcet Bey
Defterdâr	Rüşdü Bey
Tahrîrât Müdürü	Hikmet Bey
Müftü	Mustafa Efendi
Ağır Ceza Mahkeme Reisi	Ahmed Refik Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	Şevket Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	İzzet Bey
Birinci Müdde’i Umumi	Ahmed Cevdet Bey
Birinci Müdde’i Umumi Muavini	Resül Sırrı Bey
Aza Mülâzımı	Cemal Bey
Aza Mülâzımı	İffet Hilmi Bey
Sulh Hakimi	.
Müstantik	Hüseyin Basri Bey
Jandarma Kumandanı	Kaymakam Ahmed Rifat Bey
Polis Müdürü	Ahmed Sadi Bey
Maarif Müdürü	.
Sıhhiye Müdürü	Arif Rüstem Bey

yüksekleridir. Yıldırım Bâyezid’in şehzâdesi Emir Süleyman tarafından başlanılarak Musa Çelebi tarafından binâsına devâm ve Çelebi Mehmed tarafından itmâm edilmiş olan (Eski câmi’i)de cesâmetce Edirne cevâmî’inin ikincisi olup, iki minâresinden biri ya’ni iki şerefelisi mu’ahharan Murad-ı Sâni tarafından ilâve edilmiştir. Dördüncüsü yine Murâd-ı Sâni tarafından binâ edilmiş olan bir minâreli (Murâdiye), beşinci Yıldırım Bâyezid tarafından binâ edilmiş bir kubbeli (Yıldırım Bâyezid) câmi’idir. Murad Hüdâvendigâr Edirne’yi ikinci pâyitaht yapıtlarında binâ itdikleri (Eskisaray) mu’ahharan muhterik olup mahallinde (Sultan Selim) câmi’-i şerifi binâ olunmuştur. Harâb hâlde mevcûd olan saray ise Murad-ı Sâni ve Fâtih Mehmed-i Sâni tarafından binâ edilmiştir. Şehirde mevcûd köprülerden beşi Tunca ve ikisi Meriç nehri üzerinde olup, Tunca üzerindeki en büyüğü kadim olup ba’de’l-feth Gâzi Mihâl tarafından ta’mir edilmiş olan (Mihâl köprüsü)dür ki (Yıldırım) nâm mevki’ ile şehrin arasında mûmte’ olup 758 metre tûlu ve 8 metre arzı vardır. Diğeri Mustafa-yı Sâlis tarafından inşâ edilmiş olan sarrâchâne köprüsüdür. Diğeri ikisi dahî Fâtih Mehmed Sâni tarafından inşâ edilmiştir. Meriç üzerindeki iki köprü’nün dahî en büyüğü olan (Yeniköprü) Mahmûd-ı Sâni tarafından başlanub Abdülmecid’in zamânında ikmâl olunmuştur. Diğeri olan (Eskiköprü) dahî Etmekci Ahmet Paşa isminde bir sâhib-i hayrın eseridir. Gâzi Mihâl gibi ba’zu guzâtın e’âzım ve meşâhîrin türbeleri vardır. Hiç şüphesiz Edirne’yi Türkler i’mar ve tezyin itmişlerdir.”

¹⁵ Nuray E. Keskin, “Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetim Sisteminin Kuruluşu”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Sayı:3, Ankara 2017, s.122.

¹⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi* 1926-1927, s. 562.

¹⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi* 1926-1927, s. 572.

FATMA ÇALIK ORHUN

Tapu	İhsan Bey
Ziraat Müdürü	Ziya Bey
Orman Müdürü	Hasan Tahsin Bey
İskan Müdürü	Şefik Bey
Emlâk-i milliye müdürü	Kâzım Bey
Evkaf Müdürü	Fâ`ik Bey
Baytar Müdürü	Hüseyin Hüsnü Bey
Posta ve Telgraf Baş Müdürü	Necâti Bey
Telgraf Müdürü	Behic Bey
Posta Müdürü	Şevki Bey
Nâfia Baş Mühendisi	Bekir Sıdkı Bey
Vilâyet Müdürü	Ekrem Bey
Muhasebe-yi Hususiye Müdürü	Fâ`ik Bey
Muhasebe Mümeyyizi	Mustafa Bey
Varidat Mümeyyizi	Sefa Bey
Belediye Reisi	Tevfik Sırrı Bey

UZUNKÖPRÜ KAZASI

MEMURİYET	İSMİ
Kaymakam	Reşid Bey
Mal Müdürü	Süleyman Bey
Müftü	Osman Efendi
Mahkeme-yi Asliye Reisi	Mustafa Kâzım Bey
Müddeî Umumi	Zühdü Bey
Mahkeme-yi Asliye Azası	Zeki Bey
Mahkeme-yi Asliye Azası	İkbâl Bey
Mahkeme-yi Asliye Aza Mülazımı	Hikmet Bey
Müstantık	Osman Tevfik Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Hasan Rıza Bey

KAVAKLI KAZASI

MEMURİYET	İSMİ
Kaymakam	Abdullah Nuri Bey
Mal Müdürü	İbrahim Bey
Müftü	Seyyid Ali Efendi
Sulh Hâkimi	Mehmed Sami Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Salim Bey

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMESİNDE EDİRNE
(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMESLER)

KEŞAN KAZASI	
MEMURİYET	İSMİ
Kaymakam	Sezai Bey
Mal Müdürü	Ali Haydar Bey
Müftü	Ahmed Raşid Efendi
Mahkeme-yi Asliye Reisi	Ahmed Kamil Bey
Müdde'î Umumi	Necmeddin Bey
Mahkeme-yi Asliye Azaso	Yusuf Ziya Bey
Mahkeme-yi Asliye a'zâsı	Mehmed Emin Bey
Müstantık	Kânî Bey
Eytam Müdürü	Mehmed Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	İbrahim Vehbi Bey

Edirne vilayetindeki mülki idare memurlarının listeleri de salnameslerdeki bilgiler arasında yer almaktadır. Bu bilgiler çerçevesinde memurlar ve görevleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.
Edirne- Merkez kazası:¹⁸

Tablo 2: 1925-1926 Devlet Salnamesine Göre Edirne-Merkez Kazası Memurların İsimleri.

(1925-1926) EDİRNE-MERKEZ KAZASI MEMURLARI	
MEMURİYET	İSMİ
Vali	Abdullah Sabri Bey
Defterdar	Emin Bey
Tahrirat Müdürü	Hikmet Bey
Müftü	Mustafa Şevki Efendi
Mürettibi Cinayet Mahkemeyi Asliye Reisi	Ahmed Refik Bey
Mürettibi Cinayet Müdde'î Umumisi	Ahmed Cevdet Bey
Mahkemeyi Asliye Azası	Faik Bey
Mahkemeyi Asliye Müddei Umumisi	Sırrı Bey
Mahkemeyi Asliye Müddei Umumisi	Ahmed Refik Bey
Mahkemeyi Asliye Azayı Mülazımı	Cemal Kâmil Bey
Mahkemeyi Asliye Azayı Mülazımı	Nuh Necmeddin Bey
Mahkemeyi Asliye Azayı Mülazımı	Ragıp Bey
Sulh Hakimi	Hayati Nuri Bey
Müstantık	Kemal Bey

¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, s. 372.

FATMA ÇALIK ORHUN

Jandarma Kumandanı	Kaymakam Ahmed Rifat Bey
Polis Müdürü	Ahmed Sadi Bey
Maarif Müdürü	İsmail Habib Bey
Sıhhiye Müdürü	Arif Rüstem Bey
Umurı Hukukiye Müdürü	Ekrem Bey
Rüsumat Müdürü	Bezmi Bey
Tapu Müdürü	İhsan Bey
Ziraat Müdürü	Ziyaeddin Bey
Orman Müdürü	Hasan Tahsin Bey
İskan Müdürü	Şefik Bey
Emlâk-i milliye Müdürü	Kzım Bey
Evkaf Müdürü	Süleyman Faik Bey
Baytar Müdürü	Hüseyin Hüsnü Bey
Duyûn-ı Umûmiye Baş Müdürü	Raşid Bey
Posta ve Telgraf Baş Müdürü	Necati Bey
Nafia Mühendisi	Mehmed Ali Bey
Nafia Mühendisi	Ekrem Bey
Muhasebe Mümeyyizi	Mustafa Bey
Varidat Mümeyyizi	Ahmet Cenani Bey
Belediye Reisi	İbrahim Bey

1925-26 Devlet Salnamesinde yer aldığı şekliyle Edirne'nin 1924'te vilayet olmasının ardından vali Abdullah Sabri Bey (Karter) olmuştur. 3 Mart 1924 tarihinde Edirne valisi olarak atanan Abdullah Sabri Bey 19 Temmuz 1926'da Mersin valiliğine atanana kadar bu görevini sürdürmüştür.¹⁹

Tablo 3: 1926-1927 Devlet Salnamesine Göre Edirne Merkez Kazasının Memurların İsimleri.²⁰

(1926-1927) EDİRNE-MERKEZ KAZASI MEMURLARI	
MEMURİYET	İSİM
Vali	Behcet Bey
Defterdar	Rüşdü Bey
Tahrirat Müdürü	Hikmet Bey
Müftü	Mustafa Efendi
Ağır Ceza Mahkeme Reisi	Ahmed Refik Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	Şevket Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	İzzet Bey
Birinci Müddei Umumi	Ahmed Cevdet Bey
Birinci Müddei Umumi Muavini	Resül Sırrı Bey

¹⁹ "Trabzon, Edirne, Aksaray ve Muş Valiliklerine Cemal, Abdullah, Sabri, Ziya ve Faik beylerin tayini", *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.18.1.1..9.15.10; Mustafa Fırat Gül, "Abdullah Sabri Karter'in Hayatı, Kişiliği, Faaliyetleri ve "Aksaray Dağarcığı" İsimli Eseri", *Akdeniz Sanat*, C. 3, S. 6, Antalya 2010, s. 90.

²⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, s. 372.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMELERİNDE EDİRNE
(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMELER)

Aza Mülazımı	Cemal Bey
Aza Mülazımı	İffet Hilmi Bey
Sulh Hakimi	.
Müstantık	Hüseyin Basri Bey
Jandarmanın Kumandanı	Kaymakam Ahmed Rifat Bey
Polis Müdürü	Ahmed Saadi Bey
Maarif Müdürü	.
Sıhhiye Müdürü	Arif Rüstem Bey
Tapu	İhsan Bey
Ziraat Müdürü	Ziya Bey
Orman Müdürü	Hasan Tahsin Bey
İskan Müdürü	Şefik Bey
Emlâk-i Milliye Müdürü	Kâzım Bey
Evkaf Müdürü	Faik Bey
Baytar Müdürü	Hüseyin Hüsnü Bey
Posta ve Telgraf Baş Müdürü	Necati Bey
Telgraf Müdürü	Behiç Bey
Posta Müdürü	Şevki Bey
Nafia Baş Mühendisi	Bekir Sıdkı Bey
Vilâyet Müdürü	Ekrem Bey
Muhasebeyi Hususiye Müdürü	Fâik Bey
Muhasebe Mümeyyizi	Mustafa Bey
Varidat Mümeyyizi	Sefa Bey
Belediye Reisi	Tevfik Sırrı Bey

1926-27 Devlet Salnamesinde vali olarak Behçet Bey görülmektedir. Asker kökenli olan ve Mübadele İmar ve İskân Genel Müdürlüğünde görev yapan Ali Behçet Bey (Günay) 3 Mart 1926'da Edirne valisi olarak göreve başlamıştır.²¹

Tablo 4: 1927-1928 Devlet Salnamesine Göre Edirne-Merkez kazası Memurların İsimleri.²²

(1927-1928) EDİRNE-MERKEZ KAZASI MEMURLARI	
MEMURİYET	İSMİ
Vali	Emin Bey
Defterdar	Bahaeddin Bey
Tahrirat Müdürü	Hikmet Bey
Müftü	Mustafa Efendi
Ağır Ceza Mahkeme Reisi	Ahmed Refik Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	Şevket Bey

²¹ Oral Onur, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekilleri ve Edirne Valileri*, Edirne Valiliği Yayınları, 2004, s. 75.

²² *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 480.

FATMA ÇALIK ORHUN

Ağır Ceza Mahkeme Azası	Mehmed Gâlib Bey
Müddei Umumi	İsmail Hakkı Bey
Müddei Umumi Muavini	Muammer Bey
Sulh Hakimi	Ali Fuad Bey
Müstantık	Hüseyin Basri Bey
Polis Müdürü	Saadeddin Bey
Maarif Müdürü	Memdüh Bey
Sıhhiye ve Muavenet-i İctimayi Müdürü	Ârif Bey
Merkez-i Hükümet Tabibi	Ali Şerif Bey
Posta Müdürü	Şevki Bey
Telgraf Müdürü	Behiç Bey
Nüfus Müdürü	Muharram Bey
Belediye Reisi	.

1927-28 yılı Devlet Salnamesinde de vali olarak Emin (Arda) Bey'in adı görünmektedir. Emin Bey 18 Ocak 1928'de Edirne valisi olarak göreve başlamıştır. Görevi 9 Mayıs 1932 tarihine kadar devam etmiştir.²³

Tablo 5: 1928-1929 Devlet Yılığına Göre Edirne- Merkez kazası Memurların İsimleri.²⁴

(1928-1929) EDİRNE-MERKEZ KAZASI MEMURLARI	
MEMURİYET	İSMİ
Vali	Emin Bey
Defterdar	Bahaeddin Bey
Tahrirat Müdürü	N. Recai Bey
Umuru Hukukiye Müdürü	Sedat Bey
Mahkemei Asliye Reisi	İsmail Hakkı Bey
Müddei umumi	İ. Hakkı Bey
Muavin	Muammer Bey
Aza	Galip Bey
Aza	M.Halit Bey
Aza Mülazimi	İbrahim Bey
Sulh Hakimi	Ali Fuat Bey
Müstantık	Hüseyin Basri Bey
Polis Müdürü	Saadeddin Bey
Maârif Müdürü	Salim Bey
Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimâ'ıye Müdürü	Ârif Bey
Muhasebei Hususiye Müdürü	Faik Bey
Nüfus Müdürü	Muharrem Bey

²³ Edirne İl Yılığı 1967, Dizerkonca Matbaası, 1968. s. 4.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığı 1928-1929, s. 250.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMELERİNDE EDİRNE
(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMELER)

Tapu Müdürü	İhsan Bey
Evkaf Müdürü	Cemal Bey
Orman Müdürü	İbrahim Bey
Ziraat Müdürü	Ziya Bey
Baytar Müdürü	H. Hüsnü Bey
Posta ve Telgraf Müdürü	Yakup Bey
Posta ve Telgraf Merkez Müdürü	Behiç Bey
İskan Müdürü	Şefik Bey
Merkez Hükümet Tabibi	.
Belediye Reisi	Mithat Bey

1925-29 Devlet Salnamelerinde bilgisi verilen bir diğer başlıkta belediyelerin bütçeleri olmuştur. 1925-1926 tarihli salnamede belediye bütçesi 130.980 lira olarak kaydedilmiştir.²⁵ 1926-1927 ve 1927-1928 devlet salnamelerinde bütçeye dair bir bilgi bulunmamaktadır.²⁶ 1928-1929 tarihli devlet salnamesinde ise Edirne Vilayetinin geliri 836.797 lira olarak kaydedilmiştir. Yine aynı tarihli salnamede vilayetin 728.264 lira özel gelir, 800.000 lira da belediye geliri olarak kayıt altına alındığı görülmektedir.²⁷ Bu bilgiden hareketle belediye gelirinun yaklaşık altı kat arttığını söyleyebiliriz.

1925-29 arasındaki devlet salnamelerinde ayrıca vilayet dâhilinde işlenen adli suçlara ait de bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre, 1924 senesinde 495, 1925 senesinde 485,²⁸ 1926 senesinde altı aylık 530²⁹, 1928 senesinde 575 çeşitli kabahat vuku bulmuştur.³⁰

3. Edirne Vilayetinin Nüfusu

Vilayet salnamelerinde şehirlerin yapısını anlamak adına verilen önemli bilgilerden bir diğeri de demografi olmuştur. Salnamelerde hem kadın hem erkek nüfusu verilirken nüfusun doğum, ölüm ve boşanma oranı da ayrıntılı şekilde aktarılmıştır.

1925-1926 tarihli salnamede Lalapaşa kazasının nüfusu 14.799³¹, Kavak kazasının nüfusu 11.188³², Uzunköprü kazasının nüfusu 30.702³³, Havsa kazasının nüfusu ise 1.314³⁴ olarak kayıtlara geçmiştir.

Tablo 6: 1927-1928 Tarihli Devlet Salnamesine Göre Edirne Vilayetinin Nüfus Bilgileri.

	Kadın Nüfus	Erkek Nüfus	Toplam Nüfus
EDİRNE MERKEZ	34779	33660	68436
UZUNKÖPRÜ	17206	43488	33694
KAVAKLI	6439	5941	12380
KEŞAN	18507	17869	28,17
TOPLAM	76931	73958	150889

1928-1929 Devlet Salnamesine göre ise ilin kayıtlı genel nüfusu merkez kazada 68.439, Uzunköprü'de 33.694, Kavaklı 13.380, Keşan 36.376 ve genel toplam 150.889 kişi olarak verilmektedir.³⁵ 1928-1929 tarihli

²⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 368.

²⁶ 1927-1928 tarihli devlet salnamesinde Edirne vilayeti ile ilgili ilk sayfanın altına "Mahallinden ihsâ'î ma'lûmât istihsâli kâbil olamamıştır" dipnot düşülmüştür. Özellikle 1927-1928 tarihli salnamedeki veriler çok sınırlıdır. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1927-1928, s. 478.

²⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı* 1928-1929, s. 249.

²⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 369.

²⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 568.

³⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı* 1928-1929, s. 249.

³¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 369.

³² *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi* 1925-1926, s. 370.

³³ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi* 1925-1926, s. 370.

³⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi* 1925-1926, s. 371.

³⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı* 1928-1929, s. 247.

FATMA ÇALIK ORHUN

salnamede nüfus en ayrıntılı şekilde verilmiştir. Buradaki bilgilere göre şehirdeki kadın ve erkek nüfusun yanı sıra doğan ve ölenler ayrıca boşanan nüfusta eklenmiştir.

Tablo 7: 1928-1929 Devlet Yılığına Göre Nüfus Özellikleri.

KAZALAR	Kayıtlı Toplam Nüfus			Doğanlar			Ölenler			Evlenenler	Boşananlar
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam		
EDİRNE	33660	33779	68439	837	731	1568	534	543	1077	997	78
UZUNKÖPRÜ	16488	17206	33694	231	232	463	190	140	330	464	29
KAVAKLI	5941	6439	13380	181	182	363	115	138	253	175	4
KEŞAN	17869	18507	36376	562	510	1072	334	373	707	451	25
TOPLAM	73958	76931	150889	1811	1655	3466	1173	1193	2367	2037	156

Edirne Vilayetinin nüfus bilgileri içerisinde diğer yıllara ait salnamelere doğum, ölüm, evlenme ve boşanmayla ilgili bilgiler verilmediği için karşılaştırma yapmak mümkün olmamıştır. Yine de bu tabloya bakıldığında boşanma olayının en az görüldüğü yer Kavaklı kazası olduğu görülmektedir.

4. Edirne Vilayetinin Eğitim-Dernekler-Kültür-Sağlık Durumu

Edirne vilayetinde okul ve öğrenci sayısının yüksek olduğu görülmektedir. Edirne’de Türk okullarının yanı sıra vilayette yaşayan gayrimüslimlerin de kendilerine ait okullarının var olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin bünyesinde yaşayan tüm milletlerin kendi dilinde ve kendi kültüründe eğitim alma hakkına sahip olmasından dolayı Edirne’de hem Gayrimüslimlere ait okulların hem de yabancı devletler okullar açmıştır. Edirne’de açılan bu okullara bakıldığında Rumlara ait Kir (Mekteb-i Kir/ Zinsas Okulu) ile dört erkek, bir kız ve on ilkokul bulunmaktadır. Ermeni cemaatine ait Arşagonyan, Hrisimiyan, Okansaser, Torkomyan ve Kösadurcuyan isimli beş okul bulunmaktadır. Musevilere ait ise İttihad-I İsrailiyad okulunun kız ve erkek okulları bulunmaktadır. Yine Bulgarlara ait ordodoks kız ve erkek okulları ve katolik Bulgarlar için ayrı bir okul bulunmaktadır. Yine Avusturya Kız Özel Okulu ve Sör Dö Şarite isimli Fransız okulları yer almaktadır.³⁶

Salnamelerde Türkiye Cumhuriyeti’ne ait okulların yanı sıra Fransız, İtalyan, Bulgar ve Musevilere ait okullar ve bu okullara ait öğrenci sayıları şöyledir;

İlk okullarda öğrenci mevcudu 2,082 kız, 2991 erkek olmak üzere 5,073; ana talebe mevcudu 144 kız, 138 erkek olmak üzere toplam 282; ecnebî ve ekalliyet okulları ise 1 Fransız okulu³⁷, 1 İtalyan okulu³⁸, 1 Musevi okulu³⁹, 1 Bulgar mektebi⁴⁰ olup öğrenci sayıları şöyledir; Fransız öğrenci sayısı 21 kız ve 21 erkek olmak üzere 42, İtalyan öğrenci sayısı 25 kız, 20 erkek; Musevi öğrenci sayısı 249 kız ve 288 erkek; Bulgar öğrenci sayısı 14 kız, 133 erkek; Musevi öğrenci sayısı 235 kız ve 240 erkek öğrencidir. 1927 yılında Edirne’de toplam öğrenci miktarı 7300’den fazla olduğu kaydedilmiştir.⁴¹ Bu okullar Lozan Antlaşması’ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin düzenlemelerine tabii tutulmuştur. Diğer yandan yine Lozan Antlaşması’yla kapitülasyonların kalkması ve gayrimüslim nüfusun azalması ve bu okullar üzerindeki denetlemeler ve kısıtlamaların artmasıyla sayıları günden güne azalmıştır.

İstanbul’a ve Balkanlara yakın olması ayrıca imparatorluğun eski başkenti olması nedeniyle Edirne Vilayetinde oldukça yoğun cemiyet hayatı olduğu görülmektedir. Yine farklı azınlıklara ait cemiyetlerinde bu dönemde faal olduğu görülmektedir. Devlet Salnamelerinin kaynak alınarak yapılan çalışmalara

³⁶ Bilgiler için bkz. Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, *Edirne’nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005*, Edirne Valiliği Yayınları No:26, Edirne 2006.

³⁷ Edirne Karaağaç Fransız Mektebi: 1873 yılında inşa edilen ve aynı yıl faaliyete geçen okulun kurucusu Pergalé Peer’dir ve okul 2 kat ve 21 odadan oluşmaktadır. Mustafa Serhan Yücel, *“Türkiye’de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)”*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2016, s.70-71.

³⁸ 1904’te iki İtalyan Okulu var iken 1925 gelindiğinde okula sayısı 1’e düşmüştür. 1925 tarihinde faal olan okul 1906 yılında faaliyete geçmiştir. 1925 yılında okulun kurucu temsilcisi Rahibe Marikaseviye, müdürü ise Rahip Venspiçuni’dir. Yücel, *a.g.t.*, s.86-87.

³⁹ 1903 yılında faaliyete geçen okulun kurucu temsilcisi Musevi Cemaati Reisi Avram Semah müdürü ise Mois Tirani’dir. 2 katlı ve 26 odalı okulun aynı bina içinde erkek, kız ve anasınıfı olmak üzere üç ayrı bölümü bulunmaktadır. Yücel, *a.g.t.*, s.305-307.

⁴⁰ 1899 yılında ruhsatname alan okulun binası 1913 yılında inşa edilmiş 5 katlı ve 20 odadan oluşmaktadır. Kurucusu Dr. Benidiyerol’dur. Edirne’deki Bulgar Okulu Türkiye’deki Bulgar okulları içerisinde fiziki koşulları en iyi olan okuldur. Yücel, *a.g.t.*, s.132-133.

⁴¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927*, s. 567- 568.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMESİNDE EDİRNE

(1925, 1926, 1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMESLER)

bakıldığında cemiyet/kulüp/dernek gibi kurumların Edirne’de diğer şehirlere oranla ne kadar yaygın olduğu görülmektedir.⁴²

Edirne vilayetinde Cumhuriyet Halk Fırkasının şubesi, Muallimler Birliği, Türk Ocağı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Otomobil ve Traktör Şoförleri Cemiyeti, Mütakâid Zabitan Teavün Cemiyeti, Hayrât-ı Şerife Hademe Cemiyeti, Edirne Mahfili, Muallim Mektepleri Mezunları Cemiyeti, Uhuvvet Kulübü, Muâvenet-i Hayriye, Nepepe Reisi Mösyö Hayriye Cemiyeti, Musevi Edirne Gençler Cemiyeti, Musevi İşçiler Cemiyeti, Himâe-yi Etfâl Cemiyeti, Mübale Cemiyeti, Halk Gece Mektepleri, İlk Tedrîsât Muallimler Derneği Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Teavün Cemiyeti, Edirne Kulübü, Edirne Tayyare Cemiyeti, Sarayıçspor Kulübü, Meriç İdman Yurdu, Paşailispor Kulübü ve Tinyot Perit Musevi Cemiyeti vardır.⁴³

Yukarıda belirttiğimiz bu organizasyonlar aynı zamanda kentin birçok alanda kalkınması ve gelişmesi için de hizmet etmektedir. Halk Gece Mektepleri gibi organizasyonlar okuma-yazma oranına katkı sunduğu gibi Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) de savaştan geriye kalan kötü izleri silme noktasında çalışmalar yapmıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin ayrıca kazalarda da yer aldığı görülmektedir. Yine Şark Şimendiferleri Teavün Cemiyeti ya da Otomobil ve Traktör Şoförleri Cemiyeti gibi kendi sektörlerinde çalışanların haklarını korumak ve sorunlarını çözmek için kurulmuş olan organizasyonlarda bulunmaktadır.⁴⁴ Yine ülkenin muhtelif şehirlerinde kurulduğu anlaşılan “Mutekaid (Emekli) Zabitan Teavün Cemiyeti” Edirne’de de kurulmuş olup emekli olan zabıtlar ve aileleri arasında yardımlaşmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.⁴⁵

Edirne Vilayeti’ndeki genel sağlık durumuyla ilgili bilgilerin de yer aldığı salnameye göre, Vilayette genel sağlık durumunun iyi olduğu, emrazı sâriye ismiyle belirtilen bulaşıcı hastalıkların görülmediği belirtilmiştir. Bulaşıcı hastalık olarak yalnızca sıtma ve nezle-i müstevliye yani grip olduğu kayıt edilmiştir. Devlet salnameleriyle ilgili yapılan diğer çalışmalara bakıldığında birçok hastalıkla ilgili bilgiler yer aldığı göz önüne alınırsa Edirne’nin sağlık konusundaki durumu daha iyi anlaşılacaktır.⁴⁶ Yine dönemin gazetelerinden Hâkimiyet-i Milliye’nin 1929 yılı gazetesindeki haberi de bu durumu doğrulamaktadır. Gazetede Edirne’de sağlık durumunun oldukça iyi olduğu ve herhangi bir bulaşıcı hastalık salgını olmadığı yer almıştır.⁴⁷ Edirne Vilâyet merkezinde kırk yataklı belediyeye ait bir hastane ile bir bulaşıcı hastalıklar için (emraz-ı zühreviye) dispanserinin olduğu kayıt edilmiştir.⁴⁸ Ayrıca Uzunköprü ve Kavaklı kazalarında birer dispanser ile Keşan kazasında bir hastane bulunduğu görülmektedir.⁴⁹

5. Vilayetin Basın Hayatı

1554 gibi erken bir tarihte matbaa ile tanışan Edirne’de ilk gazete ancak 17 Ağustos 1867 yılında basılan Edirne Gazetesi olmuştur.⁵⁰ Salnamelerde Edirne Postası, Paşaili Gazetesi, La Bos De La Verdad Gazetesi ve Milli Gazete’nin ismi yer almaktadır. Cumhuriyet arşivinde yer alan 1928 tarihli belgede Milli Eğitim Bakanlığı’na Edirne’deki basın yayın organlarının gönderildiği cetvelde de Edirne Postası, Milli Gazete ve Hakikat Sedası adıyla La Bos De La Verdad gazetesinin isimleri yer almaktadır.⁵¹ 1927 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesinde de yine bu üç gazetenin bilgisi verilmiştir.⁵²

Edirne Postası; İktisadi, içtimai ve edebî mahiyette olmak üzere intişâr iden (Edirne postası) 18 Haziran/341 (Miladi 1925) tarihinde te’sîs edilmiştir. Sâhib-i imtiyâz ve ser muharriri Emir Necmeddin muharrirleri Muhyiddin Vedad ve Hüseyin Hüsnü Beylerdir. Kendi matba’ası mevcûd olub aded-i tab’ı 400 ile 500dür.

Paşaili Gazetesi; Haftada iki def’a Pazar ve Çarşamba günleri intişâr iden (Paşaili) gazetesi 24/Şubat/339 (Miladi 1921) senesinde te’sîs edilmiştir. Sâhib-i imtiyâz ve müdür-i mes’ûlü Mustafa Kâsım Bey (Yolageldili) hey’et-i tahrîriyesi Emin Necmeddin, Muhyiddin Kasım, H. Sami, Mahmûd Nedim, Cemal Edhem, Derviş Zeynel Beylerdir. Kendi matba’ası yoktur. Aded-i tab’ı 700’dür.

⁴² Gülşah Kurt Güveloğlu, “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Rize (1925-1929)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Haziran 2020, C.6, S.2, s.542; Güneş Şahin, “1926-1927 ve 1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Van Vilayeti”, *Turkish Studies*, C.10, S.9, Ankara 2015, s.434; Hürü Sağlam Tekir, “1927-1928 Devlet Salnamesinde Sinop Vilayeti”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.13, Kars 2014, s.138.

⁴³ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 568.

⁴⁴ Ülkü İleri, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler”, *Emek ve Toplum Dergisi*, C. 3, S. 7, Ankara 2014, s. 38-39.

⁴⁵ Zeynel Özlü, “Gaziantep’te Sosyal ve Kültürel Yaşam Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gaziantep’te Sosyo-Ekonomik Durum”, *Tarihten Günümüze Ayıntap-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Dönemi Gaziantep Bildiri Kitabı*, Ankara 2018 s. 1258.

⁴⁶ Güveloğlu, s.543; Şahin, 442; Tekir, 139-140; Kopar, a.g.m, s.191.

⁴⁷ “Edirne Vilayeti Dâhilinde Feyiz ve Bereket”, 21, 05,1929, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, s. 1

⁴⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 567.

⁴⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 569, 570.

⁵⁰ Ender Bilal, *Edirne’nin Basın-Yayın Tarihi (1361-2006)*, Edirne Valiliği Yayınları No:28, Edirne, 2008, s. 88.

⁵¹ “Edirne’de Yayınlanan Gazetelere Ait Cetvel” *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 180.9.0.0-45-232-26.

⁵² *Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, İstanbul Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1927, s. 474.

La Bos De La Verdad Gazetesi; 1326 senesi (1910-1911) Kânûn-ı Sânisinde te'sis edilmiştir.. Sâhib-i imtiyâz ve ser muharriri Yasef İsrâ'il, Yarisak Efendidir.⁵³ Kendi matba'ası yoktur. Aded-i tab'ı beşyüzdür.⁵⁴ Haftalık olarak yayınlanan gazetenin dili İspanyolcadır, gazetenin başlığında Osmanlıca olarak “ Hakikat Sedası” ifadesi yer almaktadır.

Millî Gazete; 3 Teşrin-i Evvel 927'de intişâra başlamıştır. Haftada iki def'a neşr olunmaktadır. Başmuharriri Hâşim Cevdet, müdür-i mes'ûlü Emin Necmeddin Beylerdir.⁵⁵

6. Edirne Vilayetinde Ziraat-Hayvancılık ve Ticaret Durumu

Edirne'nin tarım ürünleri konusunda verimliliğinin oldukça iyi olduğu salnamelere kaydedilmiştir.⁵⁶ İklim ve toprak yapısının tarıma uygun olması da Edirne'nin tarım ve hayvancılık konusunda oldukça elverişli bir kent olmasına olanak sağlamıştır. Kentin, Meriç, Tunca ve Arda nehirlerinin birleştiği bir ovada kurulması ve bu nehirlerle çevrenin de tarım arazilerinin sulanmasını kolaylaştırmış ve sulmuş tarım yapılabilmesi bölgedeki ürün çeşitliliği ve miktarını da arttıran bir diğer etken olmuştur.

6.1. Ziraat

1925 yılında buğday ve kızılcıca 33197 dönüm ekilip 4923240 kıyye⁵⁷; 20862 dönüm arpadan 380520 kıyye ve 7742 dönüm çavdar 1161300 kıyye; 19010 dönüm mısırdan 2281200 kıyye; 1062 dönüm darıdan 127740 kıyye alınmıştır. Bu hububatların yanı sıra çeşitli türde ekilen 2584 dönüm zahireden 322470 kıyye mahsul alındığı kaydedilmiştir. 600 dönüm susamdan ise 3000 kıyye mahsul alınmıştır.⁵⁸ 1926 yılındaki salnamede Edirne vilayetinde 2.343.609 dönüm arazinin 864,699 dönümü her sene, 735,814 dönümü münavebe (nadas) usulüyle işlenmiş ve 743,096 dönümü de ziraata elverişli arazi olarak kayıtlara geçmiştir. 1925 senesinde 2.890.631 kıyye yeni mahsul elde edilmiştir. Tütüncülüğün son dönemde oldukça geliştiği ve özellikle gelen mübadillerin tütüncülüğün hem gelişmesi hem de geçim kaynağı açısından da önemi vurgulanmıştır.⁵⁹

Tablo 8: 1928 yılı itibariyle Edirne merkez kaza, Uzunköprü, Kavaklı ve Keşan kazalarında ekilen yer ve elde edilen ürün toplam durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.⁶⁰

ÜRÜNLER	EKİLEN DÖNÜM	ALINAN MAHSULAT
Buğday	326360	22964486
Arpa	244158	23602552
Yulaf	1088	347863
Çavdar	151682	17280275
Burçak	11886	1034318
Mısır	45498	3109306
Darı	4557	346877
Bakla	625	7500
Patates	100	2000
Susam	34803	1295614
Kenevir	2000	300000
Afyon	1958	1235 (sakız)
Pamuk	----- ⁶¹	12035
Tütün	830	72400

⁵³ Ender Bilal, Josef Barishac tarafından yayınlandığı ifade etmektedir. s. 105.

⁵⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 371; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 571.

⁵⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1927-1928, s. 479.

⁵⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 564.

⁵⁷ Osmanlı döneminde kullanılan bir ağırlık ölçü birimi olan Kıyye, okka, hokka, vakıyye gibi isimlendirmeleri bulunmaktadır. Kıyyenin karşılığı 400 dirhemdir. Cengiz Kallek, “Okka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s.338-339.

⁵⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 371.

⁵⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 564.

⁶⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı* 1928-1929, s. 248.

⁶¹ Zeriyyat kısmında pamuk ile ilgili bilgi yokken, istihsalat kısmında pamuktan elde edilen ürün bilgisi vardır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMESERİNDE EDİRNE (1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMESLER)

6.2 Hayvancılık

Edirne'nin ovalık bir sahada yer almasından dolayı verimli topraklara sahip olması, bol sulara ve çayırıklara sahip olması sebebiyle hayvancılıkta oldukça müsait bir kent olmuştur. Edirne vilayeti ve kazalarında hemen her çeşit küçük ve büyük baş hayvan yetiştirilmiştir. Lakin Edirne'de küçükbaş hayvancılığın daha yaygın olduğu görülmektedir. Edirne zaten kıvrık koyun türüyle ünlüdür.⁶²

Edirne vilayetinde 1.339 at, 1.135 kısarak, 711 tay, 205 ester, 3.043 eşek, 211 boğa; 13.167 öküz, 18.212 inek, 11.523 tosun ve düğe, 12.640 dana buzağı, 132 manda boğası, 2.072 erkek manda, 3.571 dişi manda; 5.301 koç 15.1404 koyun, 1.374 teke, 24.618 keçi vardır.⁶³ Toplam küçükbaş hayvan sayısı 57.127'dir.⁶⁴ Sırsındığı nahiyesinde 4 aygır, 9 beygir, 34 kısarak, 26 tay, 16 erkek eşek, 41 dişi eşek, 201 koç, 4.359 koyun, 2.084 kuzu, 491 inek, 186 tosun, 116 düve, 189 dana, 259 buzağı, 92 erkek manda 79 dişi manda, 58 malakdır.⁶⁵ Uzunköprü kazasında 82.113 davar, 14.573 baş sığır cinsinden, 2.122 baş at cinsinden hayvan bulunmaktadır.⁶⁶ Kavaklı kazası beygir 801, katır 76 eşek 427, manda 1.010, öküz 2.016, inek 2.727 koyun 27.443, keçi 4.879 vardır.⁶⁷ 1928-1929 Devlet Yılığında ise yalnızca ehli hayvanlar bildirilmiştir; vilayet genelinde 1.238 at, 2.395 kısarak, 5.441 eşek, 279 katır, 111 deve, 44.392 inek, 24.594 öküz, 7.287 manda, 22.7302 koyun ve 62.003 keçi bulunmaktadır.⁶⁸

Hayvanlardan elde edilen ürünlerin başında peynir gelmektedir. Edirne merkez ve Uzunköprü, Kavaklı kazalarında peynir üretimi her geçen arttığı ifade edilmiştir.⁶⁹ Uzunköprü'de 14.000 teneke beyaz peynir üretilmiştir.⁷⁰ Uzunköprü'deki demiryolu vasıtasıyla peynirlerin ihracatının kolaylaştırmıştır ve yetmiş bin lira peynirden Kavaklı kazasına gelir elde edildiği kayıt edilmiştir.⁷¹ Yine vilayette halk, yük ve yolcu taşımada kullanılan beygir, ester, merkeb-hergele-himar, kısrağında bölgede yetiştirildiği görülmektedir. Bu saydığımız hayvanlar sivil olduğu kadar askeri amaçlarda kullanılmaktadır.

6.3. Ticaret

Edirne, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya bağlayan önemli bir Doğu-Batı ticaret yolu üzerinde yer almış Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonrada ülkenin Batı'ya açılan serhad şehir olmuştur. Bu durum Edirne'deki ticaret hayatının üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır. Devlet Salnamelerinde de bu durumun altı çizilmiştir. Salnamelerde Edirne'nin Sirkeci'den kalkan Avrupa demiryolunun üzerine bulunması Edirne'nin ticaret ve iktisadi gelişmesine büyük katkı sağlandığı ifade edilmiştir.⁷² Demiryollarının varlığı ithalat ve ihracatı kolaylaştırıcı önemli bir faktördür. Yine Edirne'nin şose yollarının daha çok ve daha iyi durumda olması, arazi yapısı ve iklimin de üretim üzerindeki etkisiyle iktisadi hayatın üzerinde olumlu etki yapmıştır. Eski başkent olması ve bedesten ve hanlarının olması da yine Edirne'nin Osmanlı döneminden gelen aktif bir ticari hayat geleneğinin olması da bir başka etkidir.

6.3.1 Fabrikalar

Tablo 9: Edirne Vilayetinde Fabrikalar⁷³

CİNSİ	MEVKİ'İ	SÂHİBİNİN İSMİ	YAPDIĞI İŞ
Dakik Fabrikası	İki köprü arasında	Belediyeye ait	Yevmiye 250-300 çuval un
Yapak Ve Dolab Makinesi	“	Bahaeddin Bey	Yapak tarar
“	“	Ligoraki Efendi	“
Torna Destgâhı	Çilingirli çarşısında	İzzet ve Mustafa Beyler	Her nev' motor aksâmi ve âlât-ı zirâ'ye ta'mir ider

⁶² Haluk Kayıcı, *Salnamelere Göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, Edirne 2013, s.267.

⁶³ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, s. 564.

⁶⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*, s. 568.

⁶⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 568-569.

⁶⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 569.

⁶⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 570.

⁶⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığı, 1928-1929*, s. 248.

⁶⁹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 564.

⁷⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, i, 1925-1926, s. 370.

⁷¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 369.

⁷² *Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, 1927, s. 475.

⁷³ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1926-1927, s. 564-565.

FATMA ÇALIK ORHUN

“	“	İbrahim ve Nuri Beyler	“
Soğuk Hava Deposu	Yangın kulesi ittisâlinde	Muhâsebe-yi husûsiyeye â'id olub Tevfik Bey uhdesinde	24 sâ'atde bin kıyye buz i'mâl ider
Dakîk Fabrikası	Kadı Bedreddin Mahallesi	Osman Bey	Yevmiye altı bin kıyye un
Araba İmalathanesi	Dârü's-siyâde Mahallesi	İsmail Ağa	Araba vesâ`ire
“	Şahin Mahallesi	Emin Ağa	Araba
Araba İ'Mâlâthânesi	Külâhnûz Mahallesi	Halil Ağa	Araba
“	Dârü's-siyâde Mahallesi	Mehmed Ağa	“
Dakîk Fabrikası	Kayıkda	Halid Bey	Yevmiye 80 çuval un
Konserve Fabrikası	Sarrâçhâne köprüsü başında	Komandit şirketi	Tâze sebze ve meyve konservesi i'mâl ider
Dakîk Fabrikası	Tekke kapuda	Fikret Bey	Yevmiye dört bin kıyye un
Araba İ'Mâlâthânesi	“	.	.
Araba İ'fabrikası	Horoslu bayırında	.	Mâhiye yüz otuz bârgîr arabası i'mâl ider
Dakîk Fabrikası	Bostan pazarında	Kasım Efendi ve şürekâsı	Yevmiye yüz kıyye un
Değirmen	.	Lütfü Bey ve şürekâsı	Yevmiye 600 kıyye un

Tablonun dışında Edirne vilayetinde çok sayıda değirmenin varlığı yine salnamede not olarak düşülmüştür. Ayrıca vilayette muhtelif iş yapan 255 adet işyeri olduğu da belirtilmiştir.⁷⁴ Yukarıdaki tablo incelendiğinde Edirne'deki fabrikaların bölgede üretilen tarım ürünleriyle doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. Bölgede en yaygın fabrika olarak un fabrikaları ve değirmenlerin varlığı da bunu göstermektedir. Ayrıca fabrikaların üretim miktarlarına bakıldığında da küçük ölçekli fabrikalar olduğu görülmektedir.

6.3.2 Edirne Vilayetinde Şirketler

Tablo 10: Edirne Vilayetinde Anonim Şirketler⁷⁵

ANONİM ŞİRKETLER	SINIFI	ADRESİ	İŞTİGÂL EYLEDİĞİ MU'ÂMELÂT
Asikorasyonu cezâh sigorta anonim şirketi Edirne şubesi	3	Edirne'de Rüstem Paşa hânında	Sigorta mu'âmelâtı
Tütün Türk anonim şirketi şubesi	3	Edirne'de Balıkpazarında	Tütün mu'âmelâtı
Şark tütün Türk şirketi şubesi	3	Edirne'de İstanbul yolunda	“
Türkiye milli sigorta şirketi şubesi	3	Edirne'de Rüstem Paşa hânında	Sigorta mu'âmelâtı
Makedonya Asya-yı sagır şirketi şubesi	3	Edirne'de Balık pazarında	Tütün mu'âmelâtı
İsviçre milli sigorta	4	Edirne'de İki kapulu	Sigorta mu'âmelâtı

⁷⁴Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 565.

⁷⁵Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 565.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMELERİNDE EDİRNE
(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMELER)

şirketi şubesi		hânda	
Reonya Bani Edriyatiksa şirketi şubesi	3	Edirne'de Zindan altı câddesinde	“
Viktorya ve Viktorya Dubriş anonim şirketi	4	Edirne'de İkikapulu hânda	“
Anyon Doparş sigorta anonim şirketi	4	Edirne'de İkikapulu hânda	Sigorta mu'âmelâtı
İstanbul 14ahi anonim şirketi	4	“	“
Şark sigorta anonim şirketi	4	Edirne'de Balık pazarında	“
İstanbul Küçük istikrâz sandığı	4	Edirne'de İkikapulu hânda	Sarrâfiye mu'âmelâtı
Singer dikiş makinesi sandığı	4	Edirne'de Dârü'l-eytâm çarşısı	Makine ve yedek âlâtı satışı
Bulgarya harîk sigorta şirketi sandığı	4	Edirne'de Reşâdiye câddesinde	Sigorta mu'âmelâtı
Di Konoldand Asvarans kompani limited	4	“	“

Tablo 11 : Edirne Vilayetinde Komandit Şirketler⁷⁶

KOMANDİT ŞİRKETLER	SINIFI	ADRESİ	İŞTİGÂL EYLEDİĞİ MU'ÂMELÂT
Yolageldili-zâde Kasım Bey ve şürekâsı	2	Edirne'de Rüstem Paşa hânında	Kundra, tütün, 15ahire ve sâ`ire
Albert Azarya ve Şapat Niohan Efendiler	3	Edirne'de İskelede	“
Herman İspirar şirketi	3	Edirne'de Çilingirler çarşısında	Tütün

Tablo 12 : Edirne Vilayetinde Kooperatif Şirketler⁷⁷

KOOPARATİF ŞİRKETLER	SINIFI	ADRESİ	İŞTİGÂL EYLEDİĞİ MU'ÂMELÂT
Meyve Ve Sebze Konservecilik Kooperatifi Şirketi	3	Edirne'de Dârü'l-Eytâm çarşısı	Her nev' konservecilik

Tablo 13: Edirne Vilayetinde Kollektif Şirketler⁷⁸

KOLLEKTİF ŞİRKETLER	SINIFI	ADRESİ	İŞTİGÂL EYLEDİĞİ MU'ÂMELÂT
Mösem de Taranto ve şürekâsı	3	Edirne'de Rüstem Paşa hânında	Bakalya, 15ahire vesâ`ir
Nesim Kohen birâderler	3	Edirne'de Çilingirler	Bakalya, vesâ`ir

⁷⁶ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 565-566.

⁷⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 566.

⁷⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 566-567.

FATMA ÇALIK ORHUN

		çarşısında	
Refail Halov de Tolod ve şürekâsı	3	Edirne'de Tahmîs'de	Hafâfiye
Kavalalı Hamdi Beyler	3	Edirne'de İskele'de	Tütün, zahîre
Levi ve Pilosof ve şürekâsı	3	Edirne'de Zindânaltı câddesi	Nakliyât komisyonculuğu
Kâmil Efendi ve şürekâsı	3	Edirne'de Tahtakale'de	Un ve zahîrecilik
Müftizâde Şerif Bey ve şürekâsı	3	Edirne'de Sarrâclar câddesinde	Âlât-ı zirâ'îye
Fehmi ve Nureddin Beyler	3	Edirne'de İkikapulu hânda	İnşâ'ât mûte'ahhidliği
Rafael Behâr birâderler	4	Edirne'de Rüstem Paşa hânında	Kazmırcılık
İşva ve Elbak Balol	4	Edirne'de İskele'de	Un ve zahîrecilik emti'a ve nakliyât
Rif'at Rızâ ve şürekâsı	4	Edirne'de Tavukkapu'da	Emti'a ve nakliyât komisyonculuğu
Şapat ve İsrail Avişay Efendiler	4	Edirne'de Çilingirler çarşısında	Zahîre ve bakayla
Kohen Manasla ve şürekâsı	4	“	“

Tablo 14: Edirne Vilayetinde Kollektif Şirketler

KOLLEKTİF ŞİRKETLER	SINIFI	ADRESİ	İŞTİGÂL EYLEDİĞİ MU'ÂMELÂT
Samuel ve Kemal Samon şürekâsı	4	Edirne'de Çilingirler çarşısında	Hurdacılık
Ahmed ve Albert Çaptor	4	Edirne'de Sarrâclar câddesinde	Şapkacılık
Rif'at Bey ve Ahmed Bey	4	“	Otomobil âlât ve edevâtı ta'mirciliği
Yâsef Yunatan ve şürekâsı	4	Edirne'de Abacılar başında	Manifaturacılık
Levi ve şürekâsı	4	“	Bakalya

Yukarıdaki tablolar incelendiğinde Edirne'de sanayi ve ticaret kıyaslandığında ticari hayatın daha canlı olduğu görülmektedir. Edirne ticari hayatının tarım ürünlerinin ekseninde geliştiği ayrıca vilayette sigortacılık faaliyetlerinin de arttığı gözlemlenmektedir. Vilayette 30'a yakın ticari işletmenin olduğu görülmektedir. İşletmelerin ağırlıklı olarak zahire ve manifatura ticareti ile ilgilendiği görülmektedir. Ayrıca vilayette Musevilerin ticari hayatta oldukça etkin olduğu da görülmektedir. Ayrıca ticari etkinliklerinin de ağırlıklı olarak manufakturacılık, zahire ticareti gibi alanlarda olduğu gözlemlenmektedir. Müslümanların ise daha çok un üretimi gibi alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir.

7. Vilayette Bankalar

Devlet Salnamelerinde Edirne vilayetinde iki adet bankanın mevcut olduğu bilgisi yer almaktadır. Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası. Ziraat Bankası Hükümet Dairesinde yer alırken, Osmanlı Bankası'nın da Edirne

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMESİNDE EDİRNE

(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMESLER)

şubesi Çilingirler Çarşısında yer almaktadır.⁷⁹ Vilayet merkezinin dışında Uzunköprü’de Ziraat Bankasının bir sandığı mevcut olduğu yer almaktadır.⁸⁰ 1924/1925 tarihli Türk Ticaret Salnamesine göre bu tarihte kentte bir de Selanik Bankasının şubesi olduğu kaydedilmiştir.⁸¹ 1928 yılında Selanik Bankası faaliyetlerine son vermiş yerine Emniyet Sandığının açıldığı görülmektedir.⁸² Salnameserde yer almamasına karşın Keşan’da da Ziraat Bankası’nın bir şubesi olduğu bilinmektedir.⁸³

8. Edirne Vilayetinin Maden, Orman ve Yol Durumu

Edirne vilayeti dahilinde akçam, karaçam, ardıç, meşe, palamut, çınar ve çalılıklar olmak üzere toplam 89.794 hektar orman vardır.⁸⁴ Uzunköprü kazasının 4336 hektar ve Lalapaşa nahiyesinin 14.305 hektar ve Kavaklı kazasının da 3535 hektar ormanı vardır.⁸⁵

Maden yalnızca Uzunköprü Kestanbolu⁸⁶- Karapürçek köyleri meraları dahilinde linyit madeni⁸⁷ ve Keşan kazasının Yenimuhacir köyünde yer alan kömür madeni bulunmaktadır.⁸⁸

Edirne’nin yol durumunun diğer vilayetlere kıyasla daha iyi bir durumda olduğu ve daha fazla şosesi olduğu bilgisi yer almaktadır.⁸⁹ Devlet Salnameleriyle ilgili diğer çalışmalar incelendiğinde bu durum daha net görülmektedir.⁹⁰ Edirne vilayetinin yol durumuna dair bilgilere bakıldığında 1928- 29 yıllarına ait salnameserde ilin karayollarına ait uzunluk, sağlamlık, tamirat bilgileri şöyledir;

Tablo 15: Edirne Vilayetinde mevcut bulunan yollar aşağıda gösterildiği gibidir.⁹¹

YOLLAR BAŞLANGIÇ-BİTİŞ	YOLUN UZUNLUĞU	ŞOSELER			
		Sağlam Kısım	Tamir Olunmakta Olan Kısım	Tamire Başlanmamış	Yeni İnşa Olunmakta
Edirne-Babaeski	40+200	35+000	0+0	0+0	0+0
Edirne-Mustafapaşa	18+000	10+000	8+000	0+0	0+0
Edirne-Arnautköy	8+470	8+0000	0+0	0+0	0+0
Edirne-Karaağaç	3+111	3+1110	0+0	0+0	0+0
Uzunköprü-Keşan-Gelibolu	81+000	59+0005	5+056	0+0	0+0
Havsa-Hasköy	10+666	8+0000	0+0	0+0	0+0
Edirne-Kırklareli	24+000	20+0000	0+0	0+0	0+0
Uzunköprü-Nafia Köprüsü	8+000	3+0000	0+0	0+0	0+0
Edirne-Mahmudiye Kışlası	3+463	3+4630	0+0	0+0	0+0
Havsa-Uzunköprü	36+000	0+4910	0+0	0+0	19+313
Keşan-İnöz	55+000	8+3220	0+0	0+0	0+0
Keşan-İpsala	20+000	0+0	0+0	0+0	0+0

9. Edirne Vilayetinin Kazaları

⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 565.

⁸⁰ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 69.

⁸¹ 1340-1341 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, Ebu’z-Ziya Matbaası, 1340-1341, s. 411.

⁸² Murat Koraltürk, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Edirne’de Ticaret ve Sanayi -Sermayenin Etnik Kompozisyonu-“, *Edirne: Serhattaki Payitaht, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul 1988, s.299. ss.295-303.

⁸³ Fatma Çalılık Orhun, *Arşiv Vesikaları ve Salnameser Işığında Keşan Tarihi*, Sonçağ Yayıncılık, Ankara 2021, s.101.

⁸⁴ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, s. 248.

⁸⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 564.

⁸⁶ Şimdiki Uzunköprü İlçesine bağlı Yağmurca Köyü.

⁸⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 569.

⁸⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, s. 248.

⁸⁹ Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Ticaret Salnamesi 1927, s. 475.

⁹⁰ Güneş Şahin Van’da devlet yolunun bulunmadığını, mevcut yolların da özel idareye ait olduğunu aktarmıştır. Şahin, *agm*, s. 434.

⁹¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, s. 249.

9.1 Lalapaşa Kazası:

Bulgaristan sınırı üzerinde yer alan Lalapaşa kazasının geçim kaynağı tarımdır. Kazanın 58.340 dönüm arazisi ve 599.794 kilo çeşitli hububat hasılatı vardır. Tohum miktarının hasılatı 1925-1926 Devlet Salnamesinde bir sekiz olarak kaydedilmiştir. Biri işlemez halde olan dört adet un değirmeni bulunmaktadır. Nüfusu 14.799 olan kazada on altı okul ve 720 öğrenci bulunmakla birlikte Hilal-i Ahmer ve Himaye-yi Eftal (Çocuk Esirgeme Kurumu) ve Tayyare Cemiyeti şubeleri bulunmaktadır. 1925-1926 Devlet Salnamesinde 339 suç kaydı işlenmiştir. Kazanın 1925 tarihli geliri 33.425 lira, özel gelirleri 15.000 lira ve belediye bütçesi de 3.200 lira olarak kaydedilmiştir.⁹²

9.2 Kavaklı Kazası:

Kazanın nüfusu 11.188 olup, kaza da 8 adet mektep ve 371'de öğrenci bulunmaktadır. Yine Kavaklı kazasında da Tayyare, Hilal-i Ahmer ve Himaye-yi Eftal cemiyetlerinin şubeleri bulunmaktadır.⁹³ 140.000 dönüm zirai arazisi olan Kavaklı kazasının başlıca üretimi ürünleri ipek kozası, tütün ve peynirciliktir. Üretilen bu ürünlerin büyük bir kısmı ihraç edilmektedir. 1925 senesinde hububattan 300.000 lira, tütünden 100.000 lira, ipek kozasından 70.000 lira ve peynirden 40.000 lira olmak üzere toplam 510.000 liralık ihracat yapılmıştır.⁹⁴ Kavaklı kazasında ticari faaliyetin ihracat haline dönüşmesinde kolaylaştırıcı etkenin Uzunköprü kazasında bulunan demiryolu olmuştur..

9.3 Uzunköprü Kazası:

Edirne Vilayetinin merkezden sonra en büyük yerleşim yeri olan Uzunköprü kazasının 29.899 nüfusu olmakla birlikte 13 mahallesi, 51 köyü ve 5.639 hanesi bulunmaktadır. Merkez kaza 8 mahalle, 1663 hane ve 803 nüfusu bulunmaktadır. 31 okul bulunan kazada 2.300 öğrenci mevcudu vardır.

Nüfusun büyük çoğunluğu çiftçilikle geçinmekte olup 200.000 dönüm arazisi olan kazada 20.000.000 kilo üretim olmuştur. 900.000 kilo tütün, 15.000 kilo koza ve 800 vagon karpuz, 6.0000.000 adet yumurta ve 14.00 teneke beyaz peynir üretilmiştir. Uzunköprü'nün İstanbul-Sirkeci, Pythio (Yunanistan-Evros) demiryolu üzerinde yer alması nedeniyle ticaret bir hayli gelişmiştir. Demiryolunun burada bulunması nedeniyle Kavaklı, Keşan, İpsala ve Malkara kazalarındaki ürünlerde buradan ihraç edilmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Uzunköprü, Edirne Vilayet merkezinden sonra ticari hayatın en yoğun olduğu yer olmuştur. 1924/1925 Devlet Salnamesinde 3 milyon liralık ihracat ve 1.5 milyon liralık ithalat yapıldığı kaydedilmiştir. Kazanın genel gelirleri 133.842, özel gelirleri ise 47.310 lira olarak kayıtlıdır. Belediyenin ise geliri 36.865 lira olarak kaydedilmiştir. Uzunköprü kazasında ayrıca 11 adet un değirmeni ve 1 adet yapağı fabrikası bulunmaktadır. Kazada 1925 senesinde 224 çeşitli suç olayı yaşanmıştır.⁹⁵ Salnamelerde yer almamasına karşın Uzunköprü'de 1922'de Hilal-i Ahmer, 1925 yılında Türk Hava Kurumu ve 1926'da Himaye-i Eftal Cemiyeti'nin açıldığı görülmektedir.⁹⁶

9.4 Havza Kazası:

Kazada 4 mahalle, 317 hane olmakla birlikte kazanın toplam nüfusu 11.137'dir. Nüfusun çoğunluğu çiftçidir. 1925 tarihinde 33.197 dönüm buğday ve kızılcıca ekilmiş olup 4.923.240 kıyye, 20.862 dönüm arpadan 380.520 kıyye, 7.742 dönüm çavdardan 1.161.300 kıyye, 19.010 dönüm mısırdan 2.281.200 kıyye ve 600 dönüm susamdan da 3.00 kıyye elde edilmiştir. Üretilen tarım ürünlerin 4/3'ü ihraç edilmiştir. Kazanın 1925 yıllık geliri 5.788 lira olup belediyenin 1.280 liradır.⁹⁷

9.5 Keşan Kazası

Keşan kazası daha önceleri Gelibolu vilayetine bağlı iken 1926 yılına Edirne vilayetine bağlanmıştır. 89 köyü bulunan kazada ayrıca bir hastane, on okul ve beş un değirmeni bulunmaktadır. Ayrıca kazada Hilal-i Ahmer, Himaye-i Eftal, Türk Ocağı ve İdman Yurdu şubeleri de bulunmaktadır.⁹⁸ Keşan'da da salnamelerde yer almamasına rağmen 1925'de Türk Hava Kurumu açıldığında bilinmektedir.⁹⁹ Salnamelerde Keşan'la ilgili bilgiler oldukça azdır. Bunun nedeni de Keşan'ın daha önce Gelibolu Vilayetine bağlı olmasından dolayıdır. Keşan kazasının Yenimuhacir köyünde linyit madeni bulunmaktadır.¹⁰⁰

⁹² Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 369.

⁹³ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 369.

⁹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 369.

⁹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 370-371.

⁹⁶ BCA, 490.1.0.0-02.02.1944

⁹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 370-371.

⁹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 570-571.

⁹⁹ BCA, 490.1.0.0-02.02.1944

¹⁰⁰ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, s.248; Orhun, s.108.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMESİNDE EDİRNE

(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMESLER)

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti Vilayet Salnameleri, ilgili vilayetin idari taksimatı, mülki amirleri, yerel tarihi ve coğrafyası, eski eserleri, ekonomik faaliyetleri, nüfusu ve eğitimi hakkında önemli istatistikî bilgiler içermektedir. Erken Cumhuriyet Dönemi çalışmalarını kapsayıcı nitelikte kent tarihi, halk kültürü, coğrafya, eğitim, tarım, ekonomi ve sağlık çalışmaları için önemli kaynak eserlerden olan Vilayet Salnamelerinin 1925-26, 1926-27, 1927-28 ve 1928-29 yıllarını kapsayan bu çalışma ile Edirne vilayetine ait detaylı istatistikî veriler incelenerek bu döneme ait genel bir görüntüye ulaşılmıştır. Salnamelerde yer alan tablolarda kentin mülki idarecilerinin meslek ve isim bilgileri gerek merkez gerekse kazalardaki nüfus, karayollarının durumu kentin nasıl bir değişim/dönüşüm süreci geçirdiğini göstermenin yanı sıra Erken Cumhuriyet Döneminde yaşanan değişimlere de ışık tutmaktadır. 1927-1928 tarihli Salnamede diğer salnamelere göre ayrıntılı bilgi yer almaması çalışmanın bazı noktalarda eksik kalmasına yol açmıştır.¹⁰¹ Bu eksiklik dönemin diğer kaynaklarıyla giderilmeye çalışılmıştır.

1925-1929 yıllarını kapsayan bu dört Vilayet Salnamesinde Edirne hakkında sunulan bilgiler analiz edildiğinde, Edirne'nin ekonomisinin tarıma, özellikle buğday tarımına dayalı olduğu görülmektedir. Sanayide vilayetin tarım ürünleri etrafında şekillendiği görülmektedir. Sanayi ürünlerinden günümüzde de hala önemli bir üretim ürünü olan peynirciliğin bu yıllarda da oldukça önemli bir üretim ürünü ve ihraç ürünü olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca vilayetin ticari hayatında Musevilerin daha etkin bir rol oynadığı da gözlemlenmektedir. Günümüzde Edirne'de daha yoğun biçiminde iktisadi faaliyetlerinde lokomotif güç durumunda yer alan ayçiçek ve çeltik ürünlerinin henüz bahsedilen dönemde yer almadığı görülmektedir. Hayvancılığın özellikle küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğu ve hayvanlardan elde edilen özellikle süt ve süt ürünlerinin Edirne'nin iktisadi hayatında önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

Vilayette eğitim ve öğretim faaliyetleriyle gelişmiş olduğu ve okul/öğrenci sayısının hayli fazla olduğu da göze çarpmaktadır. Yine bölgede bulunan gayrimüslim nüfusa ait okulların olduğuna da yer verilmiştir. Vilayette dayanışma, yardımlaşma ve kültür sanat faaliyetleriyle ilgili çok sayıda dernek ve kulübün olduğu kaydedilmiştir. Çalışmanın içerisinde de atıf yapılan salnamelerle ilgili diğer çalışmalarla kıyaslandığı bunların sayılarının fazla olduğu bu da vilayetin sosyal , kültürel gelişmişliği ve canlılığını göstermektedir. Kazalarının da neredeyse hepsinde temel yardımlaşma derneklerinin yer aldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri ve Resmî Yayınlar

“Edirne’de Yayınlanan Gazetelere Ait Cetvel” *Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, (BCA) 180.9.0.0-45-232-26*

“Trabzon, Edirne, Aksaray ve Muş Valiliklerine Cemal, Abdüllah, Sabri, Ziya ve Faik beylerin tayini”, *BCA, 30.18.1.1. ,9.15.10*

“Edirne’deki Cemiyetlerin Listesi”, *BCA, 490.1.0.0-02.02.1944.*

1340-1341 Tarihli Türk Ticaret Salnamesi, İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, Ebu’z-Ziya Matbaası, 1340-1341.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiye, İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiye, İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiye, İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiye, İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, İstanbul Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1928.

Edirne İl Yıllığı 1967, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1968.

“Edirne Vilayeti Dâhilinde Feyiz ve Bereket”, 21, 05.1929, *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, s.1.

Resmî Ceride, 26.6.1926, s.1.

Resmî Gazete, 12 Teşrinievvel 1935, s.1.

2-İkincil Kaynaklar

¹⁰¹ Salnamenin ilk sayfasında “Mahalden ihşâ’î ma’lûmât istihsâli kâbil olamamışdır.” şeklinde not düşülmüştür. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1927-1928, s. 478.

- AYDIN, Bilgin, “Salname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 51-54.
- BİLAR, Ender, *Edirne'nin Basın-Yayın Tarihi (1361-2006)*, Edirne Valiliği Yayınları No:28, Edirne, 2008.
- GÜL, Mustafa Fırat, “Abdullah Sabri Karter'in Hayatı, Kişiliği, Faaliyetleri ve “Aksaray Dağarcığı” İsimli Eseri”, *Akdeniz Sanat*, C. 3, S. 6, Antalya 2010, ss. 87-102.
- GÜVELOĞLU, Gülşah Kurt, “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Rize (1925-1929)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Muş Haziran 2020, C.6, S.2, ss.526-557.
- İLERİ, Ülkü, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler”, *Emek ve Toplum Dergisi*, C. 3, S. 7, Ankara 2014, ss. 32-59.
- KALLEK, Cengiz, “Okka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, ss.338-339.
- KAYICI, Haluk, *Salnamelere Göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, Edirne 2013.
- KESKİN, Nuray E. , “Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetim Sisteminin Kuruluşu”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Sayı:3, Ankara 2017, ss.119-174.
- KORALTÜRK, Murat, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi -Sermayenin Etnik Kompozisyonu-“, *Edirne: Serhattaki Payitaht, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul 1988,ss.295-303.
- ONUR, Oral, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekilleri ve Edirne Valileri*, Edirne Valiliği Yayınları, 2004.
- ORHUN, Fatma Çalik, “*Arşiv Vesikaları ve Salnameler Işığında Keşan Tarihi*”, Sonçağ Yayıncılık, Ankara 2021.
- ÖZLÜ, Zeynel, “Gaziantep'te Sosyal ve Kültürel Yaşam Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gaziantep'te Sosyo-Ekonomik Durum”, *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2018, ss. 1253-1274.
- ŞAHİN, Güneş, “1926-1927 ve 1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamelerinde Van Vilayeti”, *Turkish Studies*, C. 10/9, Ankara 2015, ss. 429-444.
- TEKİR, Hürü Sağlam, “ 1927-1928 Devlet Salnamesinde Sinop Vilayeti”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.13, Kars 2014, ss.133-145.
- YÜCEL, Mustafa Serhan, “*Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)*”, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2016.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNAMELERİNDE EDİRNE
(1925, 1926,1927, 1928 ve 1929 TARİHLİ SALNAMELER)

ÖZ

1927 yılında SSCB’deki mutlak iktidarı ele geçiren J. Stalin, bir dizi sosyal, politik ve ekonomik hızlı kalkınma ve ilerleme hedefini yürürlüğe koymuştur. ‘Sovyet İnsanı’, kolektifleşme, endüstrileşme ve I. Beş Yıllık Kalkınma Planı birbirini takip ederken, Lenin dönemi uygulamaları olan NEP ve Yerelleşme/Korenizatsiya’ya cephe alınarak bu politikalar hızlı bir şekilde terk edilmiştir. Kapitalizmi mümkün olan en hızlı şekilde yakalamayı düşünen J. Stalin, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile tahıl bazlı tarımı, kolektif çiftliklerle de sanayiye beslemeyi ve bu yolla ülkeyi kalkındırmayı hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda Ukrayna, Volga Bölgesi, Kuzey Kafkasya, Kazakistan ve Batı Sibiryta tarım alanları olarak ilan edilerek kolhoz ve sovhozlarla devletleştirme süreci gerçekleştirilmiştir. Ancak 1928’de uygulanmaya başlanan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın tam ortasında bu beş bölgede çok büyük bir kıtlık meydana gelmiş, milyonlarca insanı etkisi altına alan kıtlık sayısız insanın yaşamını yitirmesine neden olmuştur. Farklı bölgelerde ‘Holodomor’ ve ‘Büyük Kıtlık’ gibi farklı isimlerle anılan bu süreç, Stalin dönemi araştırmacıları tarafından ‘Büyük Terör’ dönemi baskı politikalarından biri olarak ele alınmış, hatta kıtlığın suni olarak yaratıldığı ve Stalin’in özellikle kırsal bölgelerde ‘Büyük Köylü Savaşı’ni başlattığı sıkça dile getirilmiştir. Uzun bir süre Büyük Kıtlık sürecine ilişkin çalışmalar Ukrayna özelinde yoğunlaştırılrsa da, Kazakistan’ın kayıpları Ukrayna’dan yüzdesel ve etkisel olarak daha fazladır, Kazakistan günümüzde batıda yapılan çalışmaların odağı haline gelmiştir. Özellikle Türkiye’de konuya ilişkin yapılan çalışmalarda büyük kıtlık dönemi, Kazakistan’da yaşamını yitirenlerin sayısına odaklanarak sıkça kıtlığın bilinçli olarak insan eliyle yaratıldığı ve bu nedenle çalışmalar bunun bir ‘sunî kıtlık’ olduğu üzerinden söylemlerini geliştirmiştir. Ülkemizde birbirini takip eden bu söylemler, özellikle Soğuk Savaş dönemi Amerika’da ve Avrupa’da üretilen (Günümüzde bu söylemlerin çoğu yeni çalışmalarda bulunmamaktadır.) propaganda kökenli ithamları bolca barındırması nedeniyle Büyük Kıtlık sürecinin nedenlerinin anlaşılmasına ve Kazakistan’daki trajedinin yarattığı sonuçların daha anlaşılır şekilde ortaya dökülebilmesine neden olmuştur. Hâlbuki bu dönem Kazakistan tarihine damga vuran ve etkileriyle bugün dahi Kazakistan’ın hem demografik hem de sosyo-politik yapısında belirleyici unsurlardan biri olmuştur. Bu nedenle konunun farklı kaynaklar ve disiplinlerle beslenerek bütüncül bir şekilde ele alınması, Soğuk Savaş dönemi söylemlerinden arındırılarak incelenmesi, sonuçları ve nedenleri arasındaki köprüler daha sağlam kurularak incelenmesini gerektirmektedir. Çalışmada döneme ilişkin Rus, Kazak ve İngiliz arşiv belgeleri kullanılarak büyük kıtlığın nedenleri sosyal, iklimsel ve ekonomik açıdan ele alınarak ve konuya ilişkin farklı teorileri karşılaştırarak kıtlığın sunî bir süreç mi olduğu ya da Sovyet politikalarının istenmeyen bir sonucu mu olduğu incelenmiştir. Konunun bu haliyle ele alınması ve tek bir nedene bağlanmadan tüm yönleriyle aydınlatılması, hem Büyük Kıtlık sürecini Soğuk Savaş söylemlerinden arındıracak hem de Kazakistan’ın yaşadığı bu büyük trajedinin doğru bir şekilde aktarılmasına büyük fayda sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Büyük Kıtlık (1930-1933), Stalin, Büyük Terör, Reprssiya, Kolektifleşme, Endüstrileşme, SSCB.

*Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, E-Posta: emretegin@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5341-8337.

CAUSES OF GREAT FAMINE IN KAZAKHSTAN IN 1930-32: INTENT OR ACCIDENT?

ABSTRACT

J. Stalin, who seized absolute power in the USSR in 1927, enacted a number of social, political and economic goals of rapid development and progress. While the 'Homo Sovieticus', collectivization, industrialization and I. five-year development plan followed each other, these policies were quickly abandoned, facing NEP and localization/Korenizatsiya, Lenin-era practices. Considering to capture capitalism as quickly as possible, Stalin aimed to feed grain-based agriculture and industry with collective farms with his five-year development plan and to develop the country in this way. In line with this goal, Ukraine, the Volga region, the North Caucasus, Kazakhstan and West Siberia were declared agricultural areas and the process of nationalization was carried out with kolkhoz and Sovkhoz. But in 1928, the implementation began. In the middle of the five-year development plan, a huge famine occurred in these five regions, and the famine, which affected millions of people, led to the loss of countless lives. This process, called 'Holodomor' and 'Great Famine' in different regions in different regions, has been considered by Stalin era researchers as one of the repressive policies of the 'Great Terror' era, and it has even been frequently stated that famine was artificially created and Stalin started the 'Great peasant War', especially in rural areas. Although for a long time the research on the Great Famine process was concentrated in Ukraine, where Kazakhstan's losses were percentage and impact greater than Ukraine's, Kazakhstan has become the focus of researches in the West today. Especially in studies on this issue in Turkey, the period of Great Famine, Kazakhstan focused on the number of people who lost their lives, and therefore studies have developed their rhetoric that famine was consciously created by artefactual, and therefore this is an 'artificial famine'. These successive discourses in our country, especially those produced in America and Europe during the Cold War, which are almost absent in new studies today, have led to the inability to understand the causes of the Great Famine process due to the abundance of propaganda accusations and the consequences of the tragedy in Kazakhstan to be more understandable. However, this period has been one of the defining elements in both the demographic and socio-political structure of Kazakhstan even today with its influence and its stamp on the history of Kazakhstan. For this reason, it is necessary to consider the subject in a holistic way, feeding on different sources and disciplines, to examine it by decontaminating the rhetoric of the Cold War era, to establish more solid bridges between its consequences and causes. Study for the period of Russian, Kazakh and British archival documents using the Great Famine of the causes of social, climatic, and different theories on the subject is analyzed from an economic perspective and an artificial or process of comparing an accidental consequence of a scarcity of Soviet policies that we examined. Addressing the issue in this form and illuminating it in all its aspects without connecting to a single cause will both purify the Great Famine process from the rhetoric of the Cold War and will greatly benefit the accurate transmission of this great tragedy experienced by Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Great Famine (1930-1933), Stalin, Great Terror, Repression, Collectivization, Industrialization, USSR.

GİRİŞ

1930-1932 yılları arası SSCB içerisinde gerçekleşen 'Büyük Kıtık', dönemin en büyük trajedilerinden birine neden olmuş ve insan kayıplarına yol açmıştır. J. Stalin, 'Yukarıdan Devrim' ilkesi ile Lenin dönemi NEP¹ ve Yerelleşme/Korenizatsiya süreçlerinin yarattığı 'kapitalist grupları' ve 'milliyetçi elitleri' ortadan kaldırmak, tarımsal destekli hızlı sanayileşme ile kapitalist dünyayı yakalamak ve hatta geçmek üzere bir dizi politikayı uygulamaya koymuştur. Bu amaçla tasarlanan I. Beş Yıllık Kalkınma Planı en basit haliyle; ekonomik olarak büyük kolhozlar sayesinde tarımsal üretimi arttıracak, ürünlerin ihracatı ile ülkeye döviz girdisi sağlayarak endüstriyel gelişime hız kazandırmayı amaçlamıştır. Sosyal olarak ise, arazilerin devletleşmesi ile Sovyet sistemi bir sınıf olarak NEP dönemi bir sınıf olarak ortaya çıkan 'kulaklar'dan kurtulacak ve tahıl alımı süreçlerinde Bolşevikler özel girişimin fiyat artışlarını engelleyerek belirleyici organ haline gelecektir. Bunun yanında halk kolhozlara alınarak proleterleşecek ve bölgesel kalkınma yanında bölgesel yeterlilik de sağlanacaktır. Uzun vadeli bakıldığında en azından üretimsel ve endüstrileşme bakımından hedeflerin tutturulduğunu söylemek mümkündür. Ancak Stalin'in bu planı kısa vadede SSCB içerisinde büyük sıkıntılara yol açmış; sosyolojik yapı sanayileşmeyle birlikte hızlı bir dönüşüm dalgasına yakalanmış, plana uygun yeterlilikte altyapı olmaması dolayısıyla iklimsel, sosyal, ekonomik ve idaresel birçok etkenle birlikte Haziran 1930'da açlık ve kıtlık kol gezmeye başlarken, 1932 başlarında tüm sistem çökerek 'Büyük Kıtık' halini almıştır. 1930-1933 yılları arasında plana göre birincil ve ikincil tarım alanı ilan edilen Ukrayna, Aşağı Volga, Kuzey Kafkasya, Kazakistan ve Batı Sibirya bölgelerinde kıtlık, göç ve salgın hastalıkların yanı sıra isyan hareketleri ve pasif direniş gibi

¹ NEP (Novaya Ekonomičeskaya Politika), Savaş Komünizmi sonrasında Lenin tarafından İç Savaş döneminin yaralarını sarmak için uygulamaya konulan 'Yeni Ekonomi Politikası'dır. NEP hakkında bilgi için bkz. Jennifer Llewellyn, Michael McConnell, vd., *The New Economic Policy (NEP)*, Alpha History, 2019.

toplumsal olaylar neticesinde 5 ila 8 milyon arasında insanın yaşamını yitirdiği düşünülmektedir.² Kazakistan özelinde ise 1-1,5 milyon insanın bu süreçte kıtlık nedeniyle hayatını kaybettiği araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.³

‘Büyük Kıtlık’ sürecinin boyutları, nedenleri ve sonuçları batılı araştırmacılar tarafından oldukça ilgi gösterilen bir alan olmuş ve özellikle nedenleri üzerine birçok farklı teori ortaya atılmıştır. Ancak bu teorilerde en az değinilenlerden biri nüfusunun %38’inden fazlasını kaybetmesine rağmen Kazakistan ve içerisinde bulundurduğu göçebe halk kitleleri olmuştur. Yoğunluk alanını Ukrayna ve Kuzey Kafkasya’nın oluşturduğu araştırmalara bakınca, Kazakistan özelinde yapılan çalışmaların oldukça yeni olduğu görülmektedir. Konuya ilişkin ilk tarihsel araştırmayı Dana Dalrymple yapmış ve neden diğer göçebe kitleleri barındıran Kırgızistan, Türkmenistan ve Moğolistan’ın değil de, Kazakistan’ın kolektifleşme ve endüstrileşme sürecinden en çok etkilenen bölge olduğu gibi önemli bir soruna odaklanmıştır. Dalrymple’ye göre Kazakistan’ın bu süreçten en çok etkilenmesinin iki önemli nedeni SSCB’nin beş büyük tarımsal arazisinden biri ilan edilmesi ve dekulakizasyon sürecinde aldığı darbelerdir.⁴ Dalrymple’nin açtığı yol uzun bir süre unutulmuş ve konuya ilişkin çalışmalar yerini Soğuk Savaş etkili propagandaya bırakarak ‘kızıl kıtlık’, ‘suni kıtlık’ sloganları üzerinden yürütülmüştür. Bu tür çalışmaların en çok kullanılanı R. Conquest’in *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* adlı çalışmasıdır.⁵ Conquest, kıtlığın milliyetçiliği bastırmak için yaratıldığını ve bu yöntemle soykırım uygulanmak istendiğini savunmuştur. Çalışmanın yoğunluğunu yine Ukrayna oluşturur ve aslında Conquest Ukrayna özelinde tamamen haksız da sayılmaz. Çünkü birçok konuşmasında Stalin milliyetçilik meselesini köylülükle bir tutar ve burada atıfta bulunduğu bölge Ukrayna’dır. Ancak bunun yanında kıtlığın kötü mahsule bağlı olduğundan ilk bahsedenden biri de yine Conquest’tir. Bu görüşe en yakın ve yakın zamanlı yapılmış çalışma Andrea Graziosi’ye aittir. Graziosi, önceki kıtlıklara vurgu yaparak köylü ve otorite arasında çözülememiş meselelere yoğunlaşır ve NEP’in zirvesinde bile köylünün SBKP⁶ politikalarını soyut bulduğunu belirtir.⁷ Ancak Kazakistan özelinde durum biraz farklıdır. Soğuk Savaş’ın gölgesi ortadan kalkıp, arşiv belgelerine erişim arttıkça konunun tek tarafı ele alınamayacağı görülerek ‘Büyük Kıtlık’ katmanları mercek altına alınmaya başlamıştır. Örneğin; İtalyan araştırmacı Niccolo Pianciola kıtlık sürecini ‘*Büyük Sovyet Köylü Savaşı*⁸’ olarak ele almış ve Bolşeviklerin köylü sorunu yorumu üzerinden araştırmacılara bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır. Bu bakış açısının kökeni aslında Lenin’in “Çalışmayan ekmek de yiyemez”⁹ felsefesi üzerine kuruludur, yani köylünün proleterleştirilerek emek sınıfının genişletilmesi düşünülmektedir. Wheatcroft ve Davies ise Lenin’in bu yaklaşımının köylüyü proleterleştirme olduğu görüşüne katılmakla birlikte, Stalin’in ‘Çalışmayan ekmek de yiyemez’ sloganında köylüleri, aslında kulakları kastettiğini, dolayısıyla bir sınıf olarak kulakları ortadan kaldırma işine giriştiğini savunmuştur.¹⁰

İlerleyen yıllarda kıtlığın nedenleri üzerine teoriler daha da çeşitlenmiştir. Başta kolektifleşme süreci olmak üzere, göçebelerin zorla yerleşik hayata geçirilmeleri (sedentarizatsiya/седентаризация), önceki kıtlıklarla

² Robert William Davies, Stephen G. Wheatcroft *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-33* adlı çalışmalarında kıtlık süresince 5,5-6 milyon insanın yaşamını yitirdiğini söylerken, *Encyclopedia Britannica*’e göre bu sayı 5 ile 8 milyon arasında, Robert Conquest’e göre ise yine 8 milyon olarak belirtmiştir. Bu tahminler genellikle nüfus sayımları üzerinden doğum ve ölüm sayıları düşülerek verilmiştir. Ancak döneme ilişkin kullanılan iki nüfus sayımı 1926 ve 1939 sayımlarıdır ki, 1937-1938 yıllarında repressiya sürecinde yaşamlarını kaybedenlerin de bu sayılar içerisinde eklenmiş olması muhtemel gözükmektedir. Bunun yanı sıra kullanılan tahminlerde ‘Büyük Kıtlık’ öncesi doğum ve ölüm oranları kolektifleşme, yani kolhozlar öncesi oranlar üzerinden hesaplanmıştır. Dolayısıyla değişen sosyal yapı ve yaşam tarzı sırasında doğum oranlarının göz ardı edildiği görülmektedir. Bu bakımdan Büyük Kıtlık sürecinde yaşamlarını kaybedenlerin kesin sayısını vermek pek olası değildir. Yine kayıplar hakkındaki verilerin bu denli değişken olmasının bir diğer nedeni; özellikle Soğuk Savaş döneminde SSCB’ye karşı Ukrayna üzerinden yürütülen soykırım propagandasının bir parçası olması muhtemeldir.

³ Kazakistan’ın Büyük Kıtlık süreci dönemini çalışan çoğu araştırmacının, eğer arşiv belgelerini kullanmadıysa ve kendi hesaplamasını yapmadıysa, referans aldığı veri Sergey Maksudov’un 1999 yılında *Cahier du Monde Russe* (s.763-796)’de yayımlanan “*Migratsii v SSSR v 1926-1939 Godax*” adlı çalışmasıdır. Maksudov çalışmasında değişen nüfusu 1926-1937 ve 1937-1939 periyodları ile incelemiş, tüm sovyet cumhuriyetleri ve içerisinde bulundukları tüm halkların sayısını çapraz karşılaştırarak oluşturduğu tablolarda bize tüm SSCB’de 1,5 milyon Kazak nüfusunun eridiğini aktarmaktadır. Bu nedenle söz konusu Kazakistan olduğunda 1,5 milyon sayısı sıkça dile getirilmektedir. Ancak burada atlanan nokta Büyük Kıtlık süresinde Kazaklar’ın sovyet sınırları dışına yaptığı göçlerdir. Özellikle göçebe ve yarı-göçebe kitlelerin kolektifleşme sırasında Çin sınırına(Sincan Bölgesine) ve Özbekistan üzerinden de Afganistan’a gerçekleştirdiği kaçak geçişler hakkında elimizde pek veri bulunmamaktadır. Kıtlık sonrasında sınır ötesinden 400,000 Kazak’ın SSCB’ye tekrar giriş yaptığının ifade edilmesi, bu göçlerin ne denli büyük olduğunu göstermektedir. Robert Kindler’in OGPU raporlarından aktardığına göre bu süreçte 280,000 hanenin (1,2 milyon insan) göç halinde olduğu ve bunların kıtlık sonrası yalnızca 400,000’inin döndüğü göz önüne alındığında, 1,5 milyon Kazak’ın tamamının doğrudan kıtlık sonucu yaşamını yitirdiğini söylemek doğru görünmemektedir. Ancak kıtlığın kesin sonuçlarından biri olarak Kaz. S.S.C.’de Kazak nüfusunun yaklaşık %44 (1926’da 3,832,000 iken 1937’de 2,567,000) kaybetmesidir.

⁴ D. G. Dalrymple, "The Soviet Famine of 1932-34" *Soviet Studies*, 15, no. 3, 1964.

⁵ R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and The Terror-Famine*, Oxford University Press, 1986.

⁶ *Sovyetler Birliği Komünist Partisi*.

⁷ A. Graziosi, “Stalinism, Collectivization and the Great Famine”, *Ukrainian Studies* (Holodomor Series), 2009.

⁸ Niccolo Pianciola, “The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917-1933”, *Harvard Ukrainian Studies*, 1997.

⁹ V. I. Lenin, *Halkın Devlet Yönetimine Katılımı Üzerine*, Çev: Metin Çulhaoglu, Yordam Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 80.

¹⁰ R. W. Davies, S. G. Wheatcroft, “Stalin and the Soviet Famine of 1932-1933: A Reply to Ellman”, *Europe-Asia Studies*, Vol.58, No.4, 2006, s. 625-633.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KITLIĞI'NIN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

karşılaştırma, liberal ekonomi merkezli 'Yetkinlik Teorisi'¹¹, iklimsel durum, yerel yöneticilerin yetersizliği gibi birçok görüş ortaya atılmıştır. Konuya ilişkin en güncel çalışmalardan biri de Sarah Cameron'un *The Hungry Steppe* adlı çalışmasıdır. Cameron kıtlığın nedenlerine ilişkin tezini, Rus ve batı kaynaklarının yanı sıra Kazak kaynaklarını da kullanarak zorla yerleştirme, göçebe kültürünün yok edilişi ve yukarıdan devrim anlayışı üzerine kurmaktadır. Cameron'dan önce, çalışmalarını kültür-kıtlık bağlantısı üzerinden kuran çalışmalar da bulunmaktadır. Robert Kindler, kıtlığın asıl amacının Kazak halkını ortadan kaldırmaktan çok, özellikle bölgedeki feodal yapıyı kırmak (debaization) ve göçebe iktisadî yaşamı bitirmek olduğunu savunmuştur.¹² Kindler, SBKP yetkililerince belirlenen 696 'bay'a karşı başlatılan saldırının, ki bu 696 kişi tüm Kazak hanelerinin %0,9'unu temsil etmesine karşın tüm canlı hayvan sayısının %10'una sahipti, kapsamını aşarak eski Alaş Partililer ve entelektüellerden intikam alma sürecine evrildiğini vurgulamaktadır. Kindler'e paralel olarak R.W. Davies kıtlık sürecine ilişkin üzerinde çok durulmayan 'Büyük Buhran'ın, SSCB'nin I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'na olumsuz etkisinden ve bu olumsuz etki üzerinden sanayileşme-kıtlık arasındaki bağlantıyı kurabilmemizi sağlamaktadır.¹³ Yine R.W.Davies ve S.G. Wheatcroft'un ortak çalışması 'The Year of Hunger', kıtlık dönemine ilişkin en detaylı çalışmalardan biridir. Araştırmacılar bu çalışmada 'Büyük Kıtlık' sürecini arşivlerden topladıkları tüm istatistikî verilerin yanı sıra, Kazak halkının sovyetleşme sürecine karşı nasıl durduğunu ve isyanlarını, yerel yöneticilerin yetkinliklerini ve aslında ne amaçladıklarını mercek altına alarak sunmaktadır.

'Büyük Kıtlık' ve nedenlerine ilişkin ilgi ülkemizde de artmaktadır. Ancak 'Büyük Kıtlık' sürecini detaylı biçimde irdeleyen müstakil çalışmalar henüz bulunmamaktadır. Damira İbrahim ve Vahit Türk'ün ortak çalışması olan 'Kazakistan'da Kızıl Kıtlık 1929-1933', bölgeden Stalin'e yazılan mektupları, kıtlığı yaşamış kimselerin anıları ve röportajlarını içermektedir. Çalışma her ne kadar sağladığı bilgilerle öncü fayda sunsa da, kıtlık sürecinin nedenleri üzerine bir tartışmayı kapsamamaktadır.

Yapılan çalışmalardan da anlaşılacağı üzere Kazakistan ile birlikte SSCB içerisinde I. Beş Yıllık Kalkınma Planı ve kolektifleşme süreci 1933'e gelindiğinde büyük bir trajediye dönüşmüş ve ardında bu trajedinin nedenlerine ilişkin cevaplanması gereken birçok soru işareti bırakmıştır. Genel olarak bakıldığında bu soruların cevabını araştırmacılar kalkınma planının, sanayileşmenin ve kolektifleşme sürecinin fazla hızlı geliştiği ve bu hızlı gelişimin yarattığı toplumsal, ekonomik ve kültürel sorunların çözülmeden Bolşevik yöneticilerinin doğrudan sonuca varmalarında görmektedir. Elbette bunun yanında ortaya çıkan bu kaotik ortamın Stalin eliyle suni olarak oluşturulduğunu, ya da Kazakistan özelinde Goloşekin'in gerçekleştirmek istediği 'Küçük Ekim Devrimi' ile Kazak halkına bir kültür savaşı açtığını ve bunun sonucunda kıtlık ve kıyım yaşandığını savunan görüşler de vardır. Her iki açının da haklı yanları olduğu gibi; kıtlık ele alınırken değinilmeyen veya gözden kaçırılan noktalar da bulunmaktadır. Araştırmacıları yanlış yönlendirebilen bir diğer konu ise kıtlığın nedenini bir 'şahsa' bağlama çabası olabilmektedir. SSCB içerisinde Stalin'in başı çektiği ve hızlı sanayileşme savunucularının¹⁴ gerçekten neden acele ettikleri ya da uluslararası durumun bu konuya etkisi, ya da merkezde planlanan programların Kazakistan gibi coğrafyalarda ne şekilde uygulandığına dair hususlar göz ardı edilebilmektedir. Goloşekin Kazakistan'da 'Küçük Devrim'i ilan etmesiyle göçebe yaşama ve kültürüne büyük savaş açmıştır, ancak bu nedenle doğrudan Goloşekin'i kıtlığın nedeni ilan etmek önyargılı bir kanaat olacaktır. Çünkü kıtlığın zirve yapmasından önce Goloşekin'in kıtlık sürecinin temel etmenlerinden olan tahıl alım programına karşı çıktığı, Stalin ile yazışmalarında açıkça görülmekte ve sonrasında da başarısız ilan edilerek cezalandırıldığı bilinmektedir. Bu bakımdan kıtlık sürecini tek yönlü ele almak kıtlığın nedenlerinin bulunamamasına yol açacağı gibi, kıtlığın gerçekten bir kuraklık veya yönetsel hata sonucu ortaya çıkıp çıkmadığı gibi temel soruları da yanıtsız bırakmaktadır. Bunlardan başka kıtlığın trajedisini en çok yaşayan Ukrayna ve Kazakistan'ı aynı çatı altında incelemek dahi temel sosyo-ekonomik ve kültürel farkları olan iki toplum tecrübesinin anlaşılmasına neden olabilmektedir.

Farklı bakış açıları ve ortada duran sorular ışığında, öncelikle kıtlığın doğal yollarla mı, yani bir kuraklık ya da yanlış yönetim sonucu mu ortaya çıktığı hususunun peşine düşmek ve cevaplamak, araştırmacıları üzerinde en çok durulan asıl soruya yöneltecektir; SSCB bu kıtlığı kendisi mi planlamıştır, yoksa doğal yollarla ortaya çıkan bu durumu merkezî otoritenin güçlenmesi ve yerel yönetimlerin zayıflatılması için araç olarak mı kullanmıştır? İkinci sorunun cevabı evetse birçok belirsizlik ortadan kalkacak, ancak sorunun cevabının hayır olması tüm etmenler bir araya geldiğinde büyük bir kıtlığın ortaya çıktığı ve felaketin önlenemez boyutlara ulaşmasıyla, SBKP yönetiminin bu durumdan nasıl çıktığına, yani kıtlığın nasıl bittiğini sorgulamaya

¹¹ Amarty Sen'in başı çektiği bu teoride kıtlığı kamusal katılım eksikliğine bağlar ve "özgürlük temasını kalkınmanın hem amacı hem de aracı olarak görür. Yani Adam Smith ile hem fikir olarak kıtlığın nedeni için yalnızca ürünün azalmasını değil, kolhozlarda yaşandığı gibi ürüne ulaşımın yetersizliğinin de etkili olduğunu vurgular.

¹² R. Kindler, *Stalin's Nomads: Power & Famine in Kazakhstan*, University of Pittsburg Press, 2018.

¹³ SSCB'nin sanayileşme sürecine dair bkz. R.W. Davies, *The Industrialization of Soviet Russia (1-2-3-4-5-6 series)*

¹⁴ Hızlı sanayileşme SSCB içerisinde Stalin'in ortaya koyduğu ve doğrudan kabul edilen bir program değildir. Zira, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kabulü öncesi Stalin'in muhalefeti tam olarak bastırması değildir ve konu parti merkez komitelerinde oldukça hararetli tartışmalara yol açmıştır.

yönlendirecektir. Çalışma bu sorunsallar ekseninde etkileri günümüze kadar devam eden büyük trajedinin nedenlerini tüm etmenler dahil olmak üzere Kazakistan'ın iç dinamikleri ve SBKP yönetiminin bakış açısını da kullanarak; Rus, Kazak ve İngiliz kaynaklarını kullanarak ele almaya çalışacaktır. Çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturan Sosyo-Politik Tarih Rus Devlet Arşivi, Ekim Devrimi'nden hemen sonra Lenin tarafından gelecek kuşaklara tecrübelerin aktarılması amacıyla kurulmuş olup, SBKP Merkez Komitesi döneminde Marksizm-Leninizm Enstitüsü, SSCB'nin dağılmasından sonra ise Rusya Yakın Tarih Belgeleri Koruma ve Araştırma Merkezi olarak bilinmektedir. Parti Arşivi ve Komintern Arşivi olarak iki bölümden oluşan ve 1952 öncesi belgelerini içeren bu zengin arşiv, Türk Dünyası ve Türkiye araştırmaları için çok önemli kaynakları bünyesinde barındırmakta ve araştırmacıların kullanımına sunmaktadır.

1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Hızlı Mı Yapılmalıydı? Hızlı Sanayileşmenin Kıtık Üzerindeki Etkileri

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı en yalın haliyle SSCB'de 1928-1933 yılları arasında yürürlükte olan, ülkenin hızlı sanayileştirilmesi ve tarımın kolektifleştirilmesi etrafında şekillenmiştir. Bu haliyle ülkenin batıdaki sanayi devlerini yakalaması, elektrifikasyon ve tahıl üretiminin artırılması ana hedefler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında hızlı sanayileşme işçi sınıfını nüfus olarak genişletecek, kolektifleşme ise köylü yerine 'tarım işçisi'ni ortaya çıkararak bu işçiler arasında birbirlerinin temel gereksinimlerini karşıladığı mutual bir sosyal ortam meydana getirecektir. Sanayileşmeyi kapalı bir odaya, tarımı ise bu odayı açan kilide benzeten Stalin, tarım ve sanayi ikilisini eş zamanlı geliştirerek üretim fazlası tahılı ihraç etmeyi ve buradan elde edilen döviz gelirlerini SSCB sanayileşmesinin temelinde kullanmayı planlamıştır. Ancak bu planı bir dizi sosyal, kültürel ve ekonomik devrim de izleyince başta yalnızca ekonomik ve rasyonel gibi görünen kalkınma planının tek bir hedefi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Aslına bakılırsa Lenin sonrası Stalin'in inşa etmeye çalıştığı SSCB, her ne kadar çoğu konuşmasında ülkeyi Leninist çizgiye oturtmak olduğunu söylese de, Stalinizm'in hüküm sürdüğü bir devlettir. Yeni ekonomik kalkınma planları, sosyal, kültürel ve ideolojik deklarasyonlar, eğer öncelilere paralel değilse, çoğu zaman kendinden öncekileri tasfiye etmek üzerine kurulmaktadır. Bu bakımdan Lenin dönemi uygulanan NEP ortadan kaldırılmış olmasına rağmen, bu politikanın ürünü olan 'kulak'ların ve küçük özel işletmelerin halen iktisadî faaliyetlerini sürdürüyor olması, Stalin'in planının önündeki sorunlardan yalnızca sınıfsal olanıdır. Hızlı sanayileşme ve 'Yukarıdan Devrim' gibi ilkelerle uygulanacak şok devrim dalgası beraberinde büyük toplumsal sorunlar yaratmış ve bu sorunların çözümü, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın başarı ve başarısızlığını belirlemiştir.

Hem ekonomik hem de kültürel devrimlerin bu denli hızlı uygulanması şüphesiz sadece halk tarafından değil, SBKP üyeleri arasında da görüş ayrılıklarına, tartışmalara ve hatta kopuşlara neden olmuştur ki, bunu programın savunucuları da bilmektedir. Peki ne olmuştu da Stalin bu denli acele etmişti? SBKP makamları ne olmuştu da, savaş komünizmi sonrasında NEP ile birlikte yaralarını sarmaya başlamışken birden ağır sanayiye ve kültürel devrime gereksinim duymuştu, ya da ortada bir neden yokken Stalin suni bir gündem yaratarak hızlı sanayileşme ile birlikte kıtlık yaratarak 'ulus' ve 'kulak'ların gücünü mü kırmak istemişti?

Stalin 19 Kasım 1928 tarihli Büyük Komünist Parti Merkez Kurulu Genel Kurulu'nda sanayileşme üzerine yaptığı uzun ve detaylı konuşmasında, SSCB'nin neden hızlı sanayileşmesi gerektiğini iç ve dış nedenlere bağlayarak açıklamaktadır. Kapitalist ülkelerin sanayi devrimlerini çok önce tamamlamış olmaları ve teknolojik olarak SSCB'den ileri durumlarıyla birlikte teknolojik farkın her geçen gün arttığını vurgulamaktadır.¹⁵ Onun gözünde bu farkın kapatılamaması demek sosyalizmin kapitalizme karşı yenilgisine, dolayısıyla SSCB'nin yenilgisine eşittir. Ayrıca Stalin ülkenin geri kalmışlığını aktararak, Çar I. Petro'ya atıfla onun gericilikle bitmek tükenmek bilmeyen mücadelesini yüceltmekte ve proleter diktatörlüğünün sağlaştırdıkları bu diktatörlüğün kapitalist ülkeleri yakalamak için bir fırsat yarattığını söylemektedir. Konuşmanın devamında elektrifikasyon olmazsa kapitalizmin ülkeye geri döneceğini, tahıl sorununu, tahıl sorununun küçük köylülerle sosyalist şehirler arasında nasıl bir boşluk yarattığını belirtirken, iklimle bağlı sıkıntılardan haberdar olduğunu ancak bunların hiçbirinin Sovyet politikaları sonucu başarısızlığa uğramadığını ve iklim koşullarına rağmen geri adım atılmayacağını vurgulamıştır.¹⁶

İç nedenlere de değinen Stalin, ülkede yaşanan tarım sıkıntılılarıyla ilgili L. Trotsky ve Esther Frumkin'i suçlarken,¹⁷ ülkede üç ana kanadın, yani sağ-sol ve merkez ve bu kanatların neyi savunduğuyla alakalı karşılaştırmalı açıklamalar yaparken, kendi çizgisini; "Biz ikisi de olmayan bir partiyiz. Sosyal-Demokratlar gibi pasifist değil, Marksist-Leninistiz, Marksist sol değil, Leninist soluz."¹⁸ diyerek ayrı bir yere koymaktadır.

¹⁵ Sosyo-Politik Tarih Rus Devlet Arşivi (RGASPI) Ob İndustrializatsii Stranı i o Pravom Uklone v VKP(B), f.558, op.1, d.2877, s. 4-6.

¹⁶ RGASPI, f.558, op.1, d.2877, s. 10-15.

¹⁷ NEP'den vazgeçilmeden önce Buharin NEP'in şiddetli savunuculuğunu yapmaktaydı ve buna karşı cephede Stalin ve Trotsky, Buharine karşı gösterdikleri muhalefet ile NEP'in sonunu getirmiştir. Buna rağmen sonrası için Stalin ve Trotsky ters düşmüş, Trotsky Stalin'in 'Tek Ülkede Devrim' ilkesine karşı çıkarak daha enternasyonalist cephede yerini almıştır. Bu mücadelenin sonu ise Stalin'in muhalif cepheden en önemli rakibine karşı üstünlük sağlayarak onu marjinal kanada atmasıyla sonuçlanmıştır.

¹⁸ RGASPI, f.558, op.1, d.2877, s. 31.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KİTLİĞİ'NİN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

Devamında ise özellikle II. Enternasyonale dair her şeyi eleştiri yağmuruna tutan Stalin, yine pasifist yaklaşımların ülkeyi bozguna uğratacağını ve hızlı davranmak gerektiğini vurgulamaktadır. Böyle bakıldığında Stalin konuşmasını endüstriye 680 milyon ruble ayrıldığı ve tarım ihracatı ile 20-30 milyonluk bir döviz girdisi beklentisi dışında, asıl vurguyu iç tehdit olarak gördüğü muhalefete ve 'kulak'lara ayırarak, aslında neye karşı galip gelmek istediğini de açıkça ilan etmektedir. Bu bakımdan içeride Stalinizmin sağ kanada karşı zaferi, kalkınma planının başarısı ile mümkün olabilecektir.

Kalkınma planı gündeme alındığında gerçekten de uluslararası ilişkiler nezdinde SSCB çok da iyi bir durumda değildir. Her ne kadar 'İç Savaş' sırasında ABD ve Avrupa destekli Beyaz Ordu'yu yenilgiye uğratmış olsalar da, SSCB coğrafyası I. Dünya Savaşı'ndan bu yana süregelen sorunlarla boğuşmakta ve batıya göre ekonomik ve teknolojik olarak geride bulunmaktadır. Stalin'in belirttiği dış nedenlere ek olarak yaptığı sanayileşme konuşmasından bir yıl sonra, 1929 yılında ortaya çıkan 'Büyük Buhan'¹⁹, kapitalist devletlerin SSCB'yi ve komünizmi daha büyük bir tehdit olarak görmesine neden olmuştur. Yalnızca ideolojik açıdan bakıldığında dahi sosyalist yaklaşımın öngördüğü bu kapitalizm krizi, tüm Avrupa'da işçi hareketleriyle birlikte komünist rejimleri ortaya çıkaracağı beklentisi doğurmuş ve buna engel olmak adına kapitalist devletlerin bu hareketleri kışkırtacağı düşüncesiyle SSCB'yi hedef haline getirmesi de kaçınılmaz olmuştur. En bölgesel bakışla da, Almanya'nın ABD'den aldığı kredileri ödeyememesi ve ihracata bağlı ekonomik sisteminin çökmesi; Almanya'da sağ ve sol partilerin başarısızlığı gibi görülerek Hitler'in beklediği kaotik ortamı yaratmıştır. Sonrasında ise aşırı sağ ve solun yükselişini gördüğümüz Almanya'da Hitler iktidara gelerek II. Dünya Savaşı'nın başlamasında önemli bir rol oynayacaktır. Bu bakımdan dışarıdan gelebilecek bir müdahaleye karşı ağır sanayinin bir an önce tesis edilmesi ve de bunun çok hızlı gerçekleştirilmesi Stalin açısından oldukça önemlidir. Her ne kadar Molotov ve Karl Radek ortada SSCB'ye karşı bir tehdit olmadığını ileri sürse de birçok otorite ki buna Stalin de dahil, Büyük Buhan'ın SSCB'ye karşı bir askerî müdahaleye dönüşeceğini düşünüyordu.²⁰

Lenin dönemi NEP'e de destek vermeyen Stalin, kalkınma planına karşı en büyük tehdidi içeride görmekte ve muhalifler ile NEP'in ürünü gördüğü kulakları öne çıkarmaktadır. Komünist idareye rağmen özellikle Ukrayna gibi tarım bölgelerinde bu dönemde büyük toprak sahipleri halen varlıklarını sürdürmekte ve tarım ürünlerinin fiyatlanmasında önemli rol oynamaktadır. Bu durum ise Stalin'in ön gördüğü tahıl-döviz ilişkisi içerisinde en rahatsız edici gündemdir. Çünkü kolektif çiftlikler henüz tam olarak tesis edilmemiş ve devlet eliyle yapılan tahıl alımları halen büyük ölçüde orta ve küçük çaplı özel girişimlerden, yani 'kulak'lardan yapılmaktadır. NEP döneminde üretilen ürün fazlası kulaklarda (üreticilerde) kalmakta, dolayısıyla bu ürün ile ne yapılacağı da ona sahip olanın tasarrufunda kalmaktadır. Bu durum kıtlık ya da ürün azlığı gibi durumlar yaşandığında kulakların devlete karşı fiyatları yükseltmesi, ya da istifçilik yaparak fiyat artışlarını beklemesi gibi sonuçlar doğurmuştur. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde ürün fazlasının, hatta kolektif çiftliklerle doğacak üretim kapasitesi artışıyla üretilenin büyük bir kısmı ihraç edilerek döviz sağlanacaktır. Bu nedenle hızlı sanayileşme aynı zamanda bir sınıf olarak kulakların da tasfiye edilmesini gerektirmektedir.

Kalkınma planının başında düşünülen, aslında çeşitli sınırlamalarla kulakların üretime devam etmesi ve kolektif çiftliklerin tam kapasite çalışana kadar gereken geçiş sürecine dahil olmalarıdır. Bu konuya ilişkin Kızıl Yıldız Dergisi'nin²¹ 16. sayısında yayınlanan 'Kulakların Sınıf Olarak Tasfiyesi' makalesinde, kulaklara uygulanacak sınırlamaları ve getirilecek vergi düzenlemeleriyle tasfiye edilmeleri duyurulmuştur. Stalin ise 'Kulakların bir sınıf olarak ortadan kaldırılması sorunu' konulu konuşmasında Kızıl Yıldız'ın editör kurulunu ve makaleyi ağır bir dille eleştiri yağmuruna tutmaktadır. Stalin, kulakların kırsaldaki kapitalist unsurlar olduğunu ve bu öğelerle savaşmanın kapitalizmle mücadeleye eş değer görülmesini vurgulamaktan başka, getirilecek sınırlamaların kulakları yalnızca güçlendireceğini düşünmektedir.²² Aynı zamanda kulakların sınırlandırılarak korunması ve yeni vergilerle SSCB sistemine entegre olması, Stalin'e göre kulakların güçlenmesiyle sonuçlanacak ve topraklarını serbest kullanım hakkı taniyacaktır.²³ Burada da durmayan Stalin, sınırlamaların kulaklardan sınıf olarak kurtulma olarak görülemeyeceğini, kulakların 'ezilmesi' yani tamamen yok edilmesi gerektiğini şiddetle bildirmektedir.²⁴

İdeolojik baskılar, teknolojinin kümülatif hızı, çözülmesi ve tasarlanması gereken bir toplum Stalin'in hızlı kalkınma ve hızlı kültür devrimi gibi programları yine hızlı uygulama nedenlerinden yalnızca bazılarıdır. Bu açıdan bakıldığında SBKP makamlarının neden acelesi olduğu anlaşılabilir ve gerekli görünmektedir. Zira temelleri atılan SSCB'nin yaşayabilmesi, mücadele içerisinde olduğu kapitalist devletleri sosyal, ekonomik ve

¹⁹ I. Dünya Savaşı sonrasında dağıtılan büyük krediler ve özellikle borsalarda kullanılan kaldıraç sistemi ile büyümeyi hedefleyen 'organize' kapitalizmin bir anda ABD borsalarında başlayan krizle küresel bir ekonomik krize dönüşmesi, kapitalizmin piyasa bulamamasıyla birlikte bir üretim krizine, dolayısıyla kapitalizm krizine evrilmiştir.

²⁰ R. W. Davies, *The Industrialisation of Soviet Russia 3: The Soviet Economy In Turmoil, 1929-1930*, Macmillan Press, 1989, s. 234.

²¹ Jurnal "Krasnaya Zvezda".

²² RGASPI K voprosu o politike likvidatsii kulačestva, kak klassa, f.558, op.1, d.2901, s. 1-8.

²³ RGASPI, f.558, op.1, d.2901, s. 12-13.

²⁴ RGASPI, f.558, op.1, d.2901, s. 14-15.

sınai açıdan yakalayabilmesi ile mümkündür; egemen iktidar erki için ise bu ancak ortaya koydukları programlara muhalif sınıf veya toplulukların ortadan kaldırılması ile mümkün olabilmektedir. Verilere baktığımızda orta ve uzun vadede Stalin'in programı gerçekten de sınai anlamda büyük başarıya ulaşmıştır. Birinci beş yıllık kalkınma planı 4 yıl üç ay gibi bir sürede hedeflerine ulaşırken, 1933'te devreye giren ikinci kalkınma planında 4.500 sanayi ve enerji tesisi, üçüncü kalkınma planında (1938-1941) 3.000'e yakın ağır sanayi tesisi açılarak, toplamda 9.000 sanayi tesisi açılarak (1913'e kıyasla 12 kat) SSCB dünyanın 3 büyük ekonomisinden biri haline gelmiş, üretim hacmi ise 1937'de 1929'a kıyasla %429 oranında artmıştır.²⁵ Ancak bu 'hızlı' başarı, kısa vadede SSCB içerisinde çok temel bir sorun yaratmış ve yaşanan kıtlığın temel nedenlerinden biri haline gelmiştir.

Tarih akışı içerisinde teknolojik ilerleme, fen bilimlerinin yarattığı gelişimin ortaya çıkardığı toplumsal sorunları sosyal bilimlerin çözümlenmeye çalıştığı bir atmosfer yaratmıştır. Ancak ilerleme her zaman yarattığı toplumsal sorunların üzerinden geçerek ilerlemeye devam etmiş, beş yıllık büyük değişimlerin toplumsal çözümü bazen yüzyıllarla mümkün olabilmektedir. Bu bakış açısı ile sanayi-tarım ve insan arasındaki ilişki tüm toplumu derinden etkileyen olaylar silsilesinin temelini oluşturabilmektedir. Temel olarak bakıldığında sanayileşme beraberinde kentlerde büyük bir nüfus artışı, bu da devamında kentleşme sorunu ve kentlerin beslenebilmesi için gerekli besin ürünlerinin sağlanabilmesi sorununu ortaya çıkarmaktadır. Yani hızlı sanayileşme, sınai üretimi yapabilecek iş gücünün 'ucuz' konaklama ve 'ucuz' beslenme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanarak 'karlılık verimini düşürmemesi ile mümkündür. Bu durumda nüfus akışı kırsaldan kente olacağı için, kırsalda boşalan iş gücünün yerini traktör ve endüstriyel tarım almalı ya da planlayıcılar nüfusu sanayi ve tarıma yeterli şekilde bölmelidir. En basit haliyle eğer hızlı bir sanayileşme içerisine girilir, nüfus ani biçimde kırsalı boşaltarak kentlere göç eder ve ülke boşalan iş gücünü karşılayabilecek tarımsal teknolojiye sahip olmazsa ülkede kıtlık baş gösterir.²⁶ Yaşanacak kıtlığın boyutları ülkenin tarımsal teknolojide ne kadar geri olduğu, gerekli araç-gereçlerin sağlanabilme süresi ve uygulanacak kalkınma programına ne kadar bağlı kalınabildiği gibi birçok etmenle belirlenmektedir.

I. Beş Yıllık Kalkınma Planı açıklandığında SSCB tarımsal teknoloji açısından geridir ve tarımsal üretim ise kapasitesinin çok altındadır. Stalin iş gücünün sağlanması için gerekli traktörlerin ilk başta İngiltere'den ithal edilmesini planlamış, ancak bunun olabilmesi ülkeye döviz girdisi sağlanabilmesiyle, yani tarım üretiminin gerçekleştirilmesine bağlanmıştır. SSCB'nin uygulamaya çalıştığı tarım programının ihtiyacını karşılayabilecek beygir gücüne karşılık gelen yarım milyon traktör ihtiyacı ise tam kapasiteyle ancak II. Dünya Savaşı öncesinde karşılanabilecektir.²⁷ 24 Ağustos 1930'da Stalin, Molotov'a yolladığı telgrafta Mikoyan'ın raporuna göre her gün 1-1,2 milyon pud²⁸ ekmeğin ihraç edildiğini, ancak yeni metalurji ve makina üretim tesislerinin ihtiyacını karşılayabilmek için 3-4 milyon puda çıkılması gerektiğini büyük bir telaşla aktarmaktadır.²⁹ Tüm iklimsel ve toplumsal etmenler göz ardı edildiğinde bile temel iktisadî gereksinimler açısından Stalin'in hızlı sanayileşme planında temel gıda ürünlerinin karşılanamaması 'önlenemez' olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. El Koymaların (Devletleştirme), Kolektifleşmenin ve Sedentarizasyonun (Zorla Yerleşikleştirme) Kıtlık Üzerindeki Etkileri

'Büyük Kıtlık' çalışmalarının ağırlık merkezini oluşturan kolektifleşme, büyük toprak sahiplerinden toprakların alınarak ortak mülkiyet esasına dayalı biçimde tarımsal üretimin gerçekleştirilmesini kapsamaktadır. SSCB'de kolektifleşme, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı esas alınarak kulakların, yani büyük ve orta ölçekli toprak sahiplerinin, toprakları ellerinden alınarak pay edilmesi, kolhoz ve sovhozlarda endüstriyel yöntemlerle tarım faaliyetlerinin yürütülmesi, kırsalda ise ekonomik ve kültürel bir devrim yaratma düşüncesini esas almaktadır.³⁰ Ancak kolektifleşme sürecinde el koymalar yalnızca toprakla sınırlı değildir. Kurulması planlanan kolhoz ve sovhozların ihtiyaçlarını karşılamak ve bölgesel demirbaşların devletleştirilmesi, kolektifleşmenin kapsadığı alandaki taşınır/taşınmaz malları, canlı hayvanları ve diğer metalleri de kapsamaktadır. El koymalar özelinde Kazakistan'ın SSCB için sağlayabileceği en önemli ürün elbette et ve et ürünleridir. Kolektifleşme ve el koymalar sonucunda Kazakistan'ın sahip olduğu canlı hayvan sayısı 1931'de %68,5³¹ oranında düşmüştür.³² Kazakistan'ın eline kalan %31,5'lik kısmın büyük bölümü ise kolektifleşme ve el koymalara karşı direniş esnasında kesilmiş ya da açık bozkırlardan büyük toplama alanlarına getirilen hayvanlar salgın hastalıklarla telef olmuştur. Bu bakımdan neredeyse %70'i hayvancılık veya hayvancılık-tarım ağırlıklı bir iktisadî yapıya sahip

²⁵ XX s'ezd Kommunističeskoy Partii Sovetskogo Soyuza Stenografičeskij Otçyot, T.I.M., 1956, s. 11.

²⁶ İktisadî tartışmalar için bkz. E. K. Hunt, *İktisadî Düşünce Tarihi*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

²⁷ A.S. Barsenkov, A.I. Vdovin, *İstoriya Rossii 1917-2009*, Aspekt Press, 2010, s. 210.

²⁸ 1 pud = 16,38 kg'a eşittir.

²⁹ RGASPI, No:57, b.5388, d. 54, s. 2.

³⁰ Çalışma kolektifleşmeyi detaylı olarak ele almayı kolektifleşmenin büyük kıtlık sürecinin nedenlerine olan etkisini tartışmaktadır. Kolektifleşme ile ilgili bkz. R.W. Davies, *The Soviet Collective Farm, 1929-1930*, Macmillan Press, 1980.

³¹ 1928-1933 yılları arasında Kazakistan mevcut hayvanlarından at sayısında %50,4, büyük baş sayısında %45,2, koyun-keçi sayısında ise %65,8'lik bir azalış yaşamıştır.

³² N. Panciola, "The Collectivization Famine in Kazakhstan, 191-1933", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001), s. 241.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KİTLİĞİ'NİN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

olan Kazak toplumu³³, elindeki üretim araçlarından yoksun kalmıştır. Buna ilaveten kolektifleşme, tahıl üretim/alımı, direnişler/sabotajlar ve iklimsel etkenlerin de eklenmesiyle kıtlık sürecinin etkisi ve süresine doğrudan etki edecektir.

Kazak stepleri ve göçebelik yalnızca SSCB'nin değil, çarlık döneminin de önemli sorunlarından biri olmuştur. Çariçe II. Katerina zamanındaki düşünceye göre tarım Kazakistan'da yaygınlaştıkça bölge daha üretken olacak ve göçebeler yaşam biçimlerini değiştirerek daha 'medenî' hale gelecektir.³⁴ Ancak göçebeler bu değişime tarımsal açıdan ayak uydurmak yerine daha mobilize hale gelip, arazilerini kiralama ve yeni ticarî ağlar kurma gibi yöntemlerle yaşam şekillerini duruma adapte etme yoluna gitmiştir. Aslında Stalin'in kolektifleşme ile birlikte kırsalda gerçekleşmesini beklediği durum Katerina dönemi beklentisinden farklı değildir. Ancak bu sefer durum çarlık döneminden çok daha farklıdır, çünkü konu sanayileşme olduğunda göçebe yaşamı okul, kütüphane, telefon, elektrifikasyon, posta yani SSCB sistemine entegre etmek olanaksızdır. Kolektifleşme ile birlikte yaratılmak istenen 'tarım işçisi' sınıfı Kazakistan'da aynı zamanda yerleşikliğe geçişi de sağlayacaktır. Ancak bu dönemde ellerinden varlıklarının da alınmasıyla göçebeler, kadim göç yollarını kullanarak Çin'e, Türkmenistan'a, Sibiryaya ve Kırgızistan gibi bölgelere büyük göçler gerçekleştirmiş, hayvanlarını devlete teslim etmek istemeyenler hayvanlarını keserek tüketme yoluna başvurmuş ve hatta bölgesel ayaklanmalar çıkarmışlardır. Sisteme dahil olanlar ise üretime katkı vermekten çok kolektif çiftliklerde henüz kullanımını bilmedikleri endüstriyel tarım üretimine doğal olarak katkı da sağlayamamıştır. Hatta çarlık dönemine göre göçebeler SSCB ile özellikle NEP döneminde tahıla çok daha bağımlı hale de gelmiş, bazı boyların yaylak-kışlak göç menzillerini kısaltarak daha az gıda tüketme yoluna gittiği gözlemlenmiştir. Pianciola'nın aktardığına göre bölgede NEP döneminde Slavik kolonizatörler ile Kazak göçebeler arasındaki ekonomik ağ çok daha sıkı sıkıya birbirine bağlanmış ve 4-5 kişiden oluşan bir Kazak göçebe hanenin gıda olarak yaşamını devam ettirebilmesi için tarım üretimi yapanlardan yaklaşık 27 pud tahıl alabilmesi gerekmiştir, ki bir başka deyişle göçebe bir hane %75 oranında kendi üretmediği tahıla bağımlı hale gelmiştir.³⁵

Genel kanının aksine hayvancılıkla uğraşan toplumlarda, özellikle göçebelikte, hayvan eti doğrudan günlük beslenmenin bir parçası değildir. Büyük ya da küçük hayvan sürülerinin devamlılığı onları beslemek ve hayvanlardan elde edilen ürünlerden faydalanmak üzerine kuruludur. Sürüdeki doğum oranı, tüketilen ya da farklı nedenlerle kaybedilen hayvanların sayısına en azından eşit olmalıdır. Ancak bu şekilde mevcut sürünün hacmi korunabilmektedir. Üstelik hayvan ve insan sayıları göz önüne alındığında özellikle doğal beslenmeden yoksun kalınan kış aylarında, hayvanların tahıl bazlı tüketim ihtiyaçları insanlara göre çok daha fazla olacaktır. Dolayısıyla yaşanabilecek sert bir kış veya tahıla ulaşamama gibi durumlar hassas bir denge üzerine kurulmuş göçebe yaşam üzerinde ağır etkiler yaratacaktır. Bu gibi durumlarda hayvanlarından yoksun bırakılan ve tarım ürünlerine de doğrudan erişimi olmayan bir toplum, gıda kıtlığı yaşayacak ve varsa elde kalan hayvanlarını çok daha kısa sürede tüketerek yerleşik toplumlara göre çok daha hızlı sürede kıtlık yaşayacaktır. Antropolojik veriler de bu durumu destekler niteliktedir. Örneğin 3-4 kişiden oluşan bir haneyi tek başına 1 keçi (yaklaşık 45 kg olduğunu varsayalım) 3-4 gün besleyebilirken, 45 kg tahıl aynı aileyi 15 gün boyunca besleyebilmektedir.³⁶

Kolektif çiftliklerin başlangıcında gerekli olan kıvılcımı sağlama ve devletleştirme merkezinde uygulanan el koymalar, tüm SSCB içerisinde olduğu gibi Kazakistan'da da plansız ve gelişmiş güzel gerçekleştirilmiştir. Üstelik merkezde planlanan kalkınma planları ve yol haritaları Kazakistan gibi bölgelerde halka doğru aktarılamamıştır. Tam olarak ne ile karşı karşıya kaldığını bilmeyen Kazak halkı iki yola başvurmuştur; birincisi hayvanlarını büyük bir hızla kesip satmak, ikincisi ise hayvanlarıyla birlikte kadim göç rotalarını kullanarak göç etmek. İlk yol Kazakistan'ın mevcut hayvan sürülerinin çoğu zaman telef olması ile sonuçlanmıştır. Bunun yanında SBKP yetkililerinin el koymalar esnasında doldurmaları gereken kotalar bulunmaktaydı. Yetkililer kesilerek teslim alamadıkları hayvanların yerini aslında el koymamaları gereken hayvanları da halktan toplayarak doldurmaya çalışmıştır. İkinci yolda ise göç eden Kazaklar sınırları geçmeye çalışırken ya vurulmuş ya da kendileri sınırı geçmeyi başarsa bile hayvanlarına el konulmuştur. Yani iki yolda da hem hayvan hem de büyük bir insan kaybı yaşanmıştır. Bu durum kolektifleşme sırasında merkez tarafından talep edilen üretim kotalarını dolduracak, ancak henüz tarımda endüstrileşmemiş bir bölgenin kullanacağı hayvan ve insan iş gücünü kaybettirecektir.

Büyük bir hızla gerçekleştirilen el koymalar sonrasında kalkınma planı devreye girmiş ve kolektif çiftlikler ve tüm özel üretim yapan girişimler tahıl kotalarını doldurmakla yükümlü hale gelmiştir. Kalkınma planının başarısını tek çıkar yol olarak gören Stalin, kotaların ve yükümlülüklerin yerine getirilmesi ile ilgili sert önlem

³³ N. Pianciola, "The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928-1934", *Cahiers du Monde Russe*, 45/1-2, Janvier-Juin 2004, s. 140.

³⁴ S. Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and The Making of Soviet Kazakhstan*, Cornell University Press, 2018, s. 20.

³⁵ Pianciola, *agm*, s. 143.

³⁶ Pianciola'nın "The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928-1934" makalesinde Sabine Schwartz'ın *Ökonomie des Hungers. Konsummuster und Vermarktungsverhalten nomadischer Viehhalter Nordkenias (1986)* adlı eserinden verdiği bu örnek her ne kadar birebir Kazakistan için modellenemese de, hayvancı iktisadî yaşama sahip toplumların yerleşiklere göre gıda sorununu idare edebilme süreleri hakkında bizlere önemli bir ipucu sunmaktadır.

alınmasına dair bir dizi ağır kararları bölgeye yollamıştır. 6 Ocak 1928'de Stalin, tahıl üretiminin arttırılması için alınması gereken 10 maddelik önlem telgrafında; tahıl hedeflerinin ne pahasına olursa olsun uygulanmasını, Halk Ticaret Komiserliği'nin tahıl nakliyle ilgili tüm emirlere en katı şekilde uyulması gerektiğini, tarımsal ve endüstriyel tüm kredilerin toplanmasını, borçlar toplanırken özellikle kulaklara karşı cezalandırmalar ve baskıcı uygulamalarla spekülasyon fiyat hareketlerinin önlenmesini, tahıl alımı/üretimi için gerekli emirlerin gerekli yerlere anında iletilmesini, tahıl hedeflerini yerine getiremeyen parti görevlilerinin anında görevden alınmasını ve basında tahıl tedarikiyle ilgili güçlü ve kapsamlı bir propaganda çalışmasının yürütülmesini emretmiştir.³⁷

Yukarıdan bu denli kesin emirlerin gelmesi, sahada SBKP yetkililerin çok daha sert önlemlerle tahıl tedariki planını uygulamasına, kredi ve vergi olarak alınan tahılın toplanmasında daha keskin bir tavır takınmasına neden olmuştur. Büyük ölçekte üretim için ihtiyaçları olan hayvan ve insan iş gücünü kaybeden Kazak halkı, vergilendirme ya da kredi ödeme zamanı geldiğinde hayvanlarını tahılla takas etme, ya da et karşılığında tahıl alma biçiminde bir ticarete yönelmiştir. Üstelik bu ticaretin yaygınlaşması tahmin edileceği üzere et ve hayvan fiyatlarının hızlı bir şekilde düşerek fahiş fiyatlarla tahıl alımları yapılmasına da neden olmuştur. Böylece et alımından kurtulan hayvanlar, vergi ve kredi ödemeleri için tahıla dönüşmüştür. Dolayısıyla kolektifleşmenin birinci dalgasının en önemli sonuçları Kazakistan'ın mevcut canlı hayvanlarının, yani iktisadî kaynağının ve SSCB kalkınma planı için gerekli yeni iktisadî yaşantının kaynağı olan iş gücünün yitirilmesi olmuştur.

Araştırmacılar tarafından kıtlığın nedenleri arasında sedentarizasyon (zorla yerleşikleştirme) politikası sıkça vurgulanmaktadır. SSCB kalkınma planı çerçevesinde Kazak coğrafyasında farklı olarak kolektifleştirme ve sedentarizasyon eş zamanlı olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Kazakistan kolektifleştirmenin ana merkezi olmamasına rağmen tüm SSCB içerisinde kolektifleştirme oranlarının en yüksek olduğu bölgelerden biri haline gelmiştir. 'Tam Kolektifleştirme Temelinde Sedentarizasyon'³⁸ ilkesince SBKP yetkilileri uyguladıkları planda ortalama dört kişiden oluşan 430,000 haneyi³⁹ kolektif çiftliklere entegre edebilmeyi hedeflemiştir. Bu hedef gerçekleştirilirse 1933'e gelindiğinde üretim alanı 470,000 hektardan 2,700,000 hektara çıkacak, hane geliri ise 238 rubleden 740 rubleye ulaşacaktır.⁴⁰ Böylesine büyük bir projenin hayata geçebilmesi için elbette büyük bir kaynak ayrılması gerekmektedir. SBKP yetkililerinin proje için biçtiği maliyet 364,036,400 rubledir, ancak devletin bu proje için ayırabildiği bütçe yalnızca 96,000,000 ruble olmuştur.⁴¹ Aradaki farkın ise sovhöz ve kolhozlardan karşılanması planlanmıştır. Sonuç olarak proje yüksek maliyet, plansızlık, kaynak yetersizliği, yetersiz konaklama ve su/yemek tedarik bölgelerine uzak yerleşim yerlerinin seçilmesi gibi nedenlerle büyük bir başarısızlığa uğramış ve sedentarizasyonla zorla yerleşikliğe geçirilebilen hane sayısı en fazla 77,000'e ulaşabilmiştir.⁴² Ancak zorla yerleşikleştirmenin aksine kolektifleştirme, 1931'de %37'den %58'e, 1 Haziran 1932'ye gelindiğinde %73'e ulaşarak tüm SSCB'deki en yüksek oranlara ulaşmıştır ve politbüroya göre 200,000 hane yerleşik hayata geçirilerek ekili alan 1931'de %50 arttırılmıştır.⁴³ Her ne kadar sedentarizasyon projesi kapsamında ancak 77,000 hanenin yerleşikliğe geçirildiği bilirse de, politbüronun verdiği sayının 200,000 olması tamamıyla propaganda amacı gütmemektedir. Çünkü aslında Kazak halkı kolektif çiftliklere entegre edildikçe aslında bir anlamda da yerleşikleştirilmiştir.

Genel olarak bakıldığında Kazakistan'da konar göçer ve göçer grupların zorla yerleşikliğe geçirilmesi konusu aniden ortaya çıkmamıştır. Göçebe ve yarı-göçer Kazaklar'ın geleceği hakkında hem parti merkezinde hem de cumhuriyet içinde şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle Turar Riskulov'un 26 Eylül 1932 yılında Stalin'e yolladığı mektupta Kazakistan'daki hayvancılığın ve iktisadî yaşamın bitirildiği takdirde ne denli büyük sıkıntılar yaratacağı, tarıma nasıl geçilmesi gerektiği detaylı şekilde aktarılmıştır.⁴⁴ Hatta Turar Riskulov'dan çok daha önce, henüz kalkınma planı dahi ortada yokken Sergey P. Şvetsov, 1926 tarihinde sunduğu 'Doğal-Tarihsel ve Gündelik Haliyle Kazakistan Ekonomisi' raporunda; Kazakistan'da göçebelik ve yarı-göçerliğin yok edilmek bir yana desteklenmesi, desteklenmekle de kalmayıp üretkenliğinin bu alanda arttırılması gerektiğini savunmuştur. Göçebelerin de yerleşikler kadar gelişmiş bir yapıya sahip olduklarını vurgulayan Shvetsov, bu kültürün yok edilmesi durumunda Kazakistan'ın insansız bir çöle ve çiftlik hayvanlarından yoksun bir alana dönüşeceğini iletmiştir.⁴⁵ Shvetsov her ne kadar Stalin'in kalkınma planı ve hırslı sanayileştirme politikasını ilan etmesi sonrası bu görüşlerinden vazgeçmiş olsa da, rapor bizlere bölge analiz edildiğinde aslında doğru çıkarımların SBKP yetkililerince de yapılabildiğini göstermektedir. Bir başka deyişle plansız el koymalar ve yanlış politikalar uygulandığında Kazakistan'ın başına gelebilecekler birçok kişi tarafından açıktır. Sonuç olarak

³⁷ RGASPI Telegramma CK VKP(B) v Penzenskiy gubkom Abolinu, v Tiflis Orahelaşvili M., Nazaretyanu A. M. i Pavlunovskomu, f.558, op.1, d.3768, s. 1-2.

³⁸ Osedlost' na osnove Polnoy Kollektivizatsii.

³⁹ Pinciola'ya göre bu sayı 544,000 hanedir. Bkz. "The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933".

⁴⁰ Kindler, *age*, s. 107.

⁴¹ Kindler, *age*, s. 108.

⁴² Pinciola, "The Collectivization Famine in Kazakhstan, 191-1933", s. 240-241.

⁴³ R. W. Davies, S. G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*, Palgrave&Macmillan, New York, 2009, s. 321.

⁴⁴ D. İbrahim, V. Türk, *Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929-1933)*, Bilge Kültür&Sanat, İstanbul, 2016, s. 44-52.

⁴⁵ S. P. Şvetsov, *Kazakskoye Hazayisvo i ego Estestvenno-Istoričeskikh i Bitovkih uoloviyah*, Leningrad, 1926.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KİTLİĞİ'NİN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

iktisadî kaynaklarını el koymalar esnasında kaybeden Kazak halkı, sedentarizasyon politikası sonucu zorla yerleşikliğe geçirilmiş ve tamamıyla kolektif çiftliklere bağlı bir yaşam alanına hapsedilmişlerdir. Bu da göçebe ve yarı-göçer Kazakların yüzyıllardır bölgede herhangi bir gıda kıtlığı ya da genel kıtlık durumlarında karşı geliştirdikleri hayatta kalma becerilerinden mahrum bırakılmaları sonucunu doğurmuştur.

3. Tahıl ve Gıda Tedarik Sorunu, SBKP Merkez Parti ve Yetkililerinin Etkisi ve Kıtığa Dair İlk Veriler

Söz konusu Kazakistan'daki büyük kıtlık araştırmaları olduğunda özellikle ülkemizde olayın suni bir kıtlık olduğu görüşü sıkça dile getirilmektedir. Her ne kadar bu görüş kıtlık sürecinin SSCB tarafından bilinçli olarak uygulandığının altını çizmek için vurgulansa da, çoğu zaman aslında ortada bir kıtlık olmadığını düşündürmektedir. Bunun yanında bu söylem kıtlığın nedenlerinin analiz edilebilmesini de perdelemektedir. Şunu belirtmek gerekir ki; kıtlık ve mahsul sorunu iki ayrı fenomendir, ancak aralarındaki bağıllık kötü mahsulün neden, kıtlığın ise sonuç olmasıdır. Bu bakımdan ilk adımda kıtlığın suni mi olduğu yoksa kıtlığın mahsul sorunundan dolayı mı ortaya çıktığına eğilmek, ikinci adımda da varsa mahsul sorununu ortaya çıkaracak üretim programlarını, programın uygulayıcılarını ve iklimsel/bölgesel etkenleri mercek altına almak, nedenlere ulaşabilmek adına oldukça önemlidir.

Tahıl üretim ihraç etme fikri başta kulağa basit gibi gelse de planlamadan taşımaya kadar çok detaylı programların üst düzey motivasyonla uygulanmasını gerektirmektedir. Stalin bu düşünce ile içerisine Kazakistan'ın da dahil olduğu beş ana tarım bölgesi ilan etmiş ve her bölgeye belirli üretim ve tahıl alım kotaları koymuştur. Her Sovyet cumhuriyetinin kendi içerisinde ulaşması gereken bir kota ve üretmesi gereken bir meta vardır, ancak planlamalar tutmadığı zaman kaydırmalar da yaşanmıştır. Merkezde yapılan programda tahıl üretim kotalarına ulaşılabilmesi kolektifleşmenin doğru teşkilatlanmayla tam anlamıyla uygulanabilirliği ile mümkündür. Bu bakımdan mahsul sorunundan önce kolektif çiftliklerin üretim/verim sıkıntıları baş göstermiştir. Kolektif çiftliklerin kurulması aşamasında gerekli teşkilatlanma Kazakistan gibi bölgelerin kırsal alanlarında bulunmamakta ve ayrıca bu durum tahıl programlarını Stalin'in arzu ettiği sıklıkta uygulayacak yetkililer için de geçerliydi. Özellikle Kazak köylerinde (aul), küçük kırsallarda, 'TOZ'⁴⁶ların kurulabilmesi mümkün görünmemektedir.⁴⁷ Bürokrasinin işlemediği ya da Bolşevik teşkilatlanmasının olmadığı yerlerde bir kaç kişinin bir araya gelerek kendilerini aktivist ilan etmesi, kolektifleşme planlamasından uzak bir görünüme yol açmıştır.⁴⁸ Hatta Kindler'in OGPU raporlarından aktardığı üzere Turgay gibi bölgelerde bazı boylar, Sovyet cumhuriyetlerinin kurumlarına kendi boylarından kişileri atamış ve kolhozları bu yolla ele geçirerek gıda-içecek trafiğini tekelleştirmekle, düşman ya da tehdit gördükleri grupları anında gıda hattından kestigi durumlarla karşılaşmıştır.⁴⁹

Teşkilatlanma ve merkezî otoritenin güçlü olduğu bölgelerde de kolektif çiftliklerin durumu farklı değildir. Lenin döneminde üretim motivasyonu NEP ile birlikte artık ürünün üreticide kalması ve üreticinin kâr elde edebilmesi ile sağlanmaya çalışılırken, kolektif çiftliklerde çalışan personel bu teşvikten mahrum bırakılmıştır. İngiliz 'Foreign Office on the Famine' raporlarında gördüğümüz üzere Kazakistan ve Volga'da hayvanlarını ve yurtlarını kaybeden insanlar genellikle katıldıkları kolhozları ya da tam ekimden önce ya da hasattan önce terk edip şehirlere iş bulabilmek için göç etmiş, göç veren bölgelerde bazen devasa alanları yalnızca tek bir atın sürmeye çalıştığı manzaralar ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Anlaşılacağı üzere endüstriyel tarıma geçilmek üzere kolhozlara verilmesi gereken traktörlerin sağlanamaması bir yana, üretimi yapabilecek insan gücü de elde tutulamamıştır. Stalin 20.09.1930 tarihinde Molotov'a yolladığı telgrafında, mevcut biçerdöver üretim planının ihtiyaçları karşılamadığını, Saratov fabrikasının bile (büyük bir fabrika olmasından dolayı) zar zor Aşağı, Orta Volga ve Urallar'ın ihtiyacını giderebildiğini, Novosibirsk fabrikasının ise Sibir ve Kazakistan için yeterli olmadığını açıkça belirtmiştir.⁵¹ Sınır bölgelerindeki kolektif çiftlikler hakkında Janis Rudzutak Stalin'e yolladığı mektubunda da ilginç bir durumdan bahsetmektedir. Rudzutak Fergana'da Güney sınırlarına bir dizi kolhozun kurulduğunu, bu kolhozlarda insan sayısının sabit kaldığını ancak kişilerin belirli zaman aralıklarıyla değiştiğini aktarmıştır.⁵² Rudzutak, değişen insanların bu kolhozlarda üretim yapmadığını ve ülkeden çıkış için bir kaçış istasyonuna dönüştürüldüğünü düşünmektedir. Benzer olaylara diğer Sovyet cumhuriyetlerinde de rastlanması olası durmaktır. Benzer nedenlerle üretim alanlarının genişletilmesi, ancak üretimi gerçekleştirecek emek

⁴⁶ Товарищество по совместной обработке Земли/Toprakların ortak işlenmesi için kurulan ortaklık.

⁴⁷ Kazakistan'ın bu kırsal bölgeleri, F. Goloşekin'in özellikle Ekim Devrimi'nin ulaşmadığı, 'Küçük Ekim Devrimi'ne ihtiyaç var fikrini ortaya atmasına neden olan yerlerdir.

⁴⁸ Cameron, *age*, s. 106.

⁴⁹ Kindler, *age*, s. 183.

⁵⁰ Sir Esmond Ovey to Sir John Simon, "Conditions in Western Siberia, Kazakhstan and Certain District along the Volga", *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933*, Ed. Marco Carynnyk & others, The Limestone Press, New York, 1988, s. 29-30.

⁵¹ RGASPI, f.558, op.11, d.769, doc.14.

⁵² RGASPI, f.558, op.11, d.800, doc.25, l.115-116.

gücünün sağlanamaması durumu, mevcut üretim rakamları ile SSCB'nin üretim hedefleri arasındaki boşluğu arttırmıştır:

*Detaylı Ekmek Somun Üretim Sayıları*⁵³

	1927-1928	1928-1929			
	Üretilen/Yılda	01.04 Hedef	Yıllık Plan	01.04 Üretilen	Tamamlanan Yüzde
Tataristan	9,4	8,1	7,5	2,5	33
Başkurdistan	8,4	7,9	16,5	11,5	70
Ural	24,8	21,6	33,0	25,0	76
K.Kafkasya	51,4	47,7	35,5	26,1	73
Sibirya	67,0	59,9	100,5	73,5	73
Kazakistan	19,2	17,0	64,2	39,0	61
Ukrayna	213,0	199,9	52,0	26,8	52
Kırım	8,1	8,0	2,0	0,9	44

Yukarıda bahsedilen sıkıntılar üretim verilerine bu şekilde yansımıştır. Kalkınma planının henüz başında üretim hedeflerinin tutturulmadığı anlaşılmaktadır. İlk bakışta 1927 yılındaki üretim verileri ile kalkınma planının hedefleri arasındaki uçurum çok fazla gelebilir, ancak bu verilerde ekili/dikili alanların ne kadar genişletildiği bulunmamaktadır. Üstelik üretim sıkıntısının yaşandığı bölgeler, kalkınma planı kapsamında tarım alanı ilan edilen ve tahıl üretiminin lokomotif olması beklenen Sibir, Kazakistan ve özellikle Ukrayna gibi bölgelerde ortaya çıkmıştır. Diğer tüm Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi kolektifleşmeye karşı 'Büyük Köylü Savaşı' olarak anılan direniş hareketlerini doğurmuş, ancak özellikle Ukrayna'da kolektifleşmeye karşı direniş çok daha sert yaşanmıştır. Kolektifleşme sırasında Ukrayna halkı direnişleri gereği birçok kolektif çiftliği kullanılamaz hale getirmiş, bunun yanında traktör ve endüstriyel tarım malzemelerini taşıyan birçok istasyonu da sabote ederek üretimi yavaşlatıcı eylemler üretmiştir.

Gerekli üretim ortamının sağlanamamasından sonra iklim de 1928 yılı sonrası kalkınma planının aleyhinde işlemeye başlamıştır. Avrupa'nın tahıl ambarı olarak görülen ve tahıl üretim planının ana üssü olması öngörülen Ukrayna dahil olmak üzere birçok bölgede mahsul etkileyecek doğa olayları ardı ardına yaşanmıştır. Aslında 'Büyük Kıtık' öncesi karşılaştığımız mahsul sıkıntısı SSCB'nin tarım bölgesi ilan ettiği coğrafyalarda ilk defa ortaya çıkmamıştır. Sert geçen kışlar, kuru ve buzlu rüzgâr akımları çoğu zaman büyük mahsul sorunlarına yol açmıştır. Bunlardan en şiddetlilerinden biri 1832 yılında yoğun kuru rüzgârlarla yaşanmış ve akabinde 1833 ve 1891'de kıtlık felaketlerinin yaşanmasına neden olmuştur.⁵⁴ Buna ek olarak çarlık dönemi özellikle Kazakistan, Volga ve K. Kafkasya'da tarım alanlarının büyütülmesi adına gerçekleştirilen plansız ormansızlaştırma, kuru rüzgârların sertleşmesine yol açarken, yalnızca ormansızlaştırılan bölgeleri değil, ötesinde kuru rüzgârlardan koruduğu bölgeleri de etkilemiştir. Bununla birlikte 1871 yılında Rus Merkez İstatistik Komitesi'nin yayınladığı bir raporda Rus coğrafyasında her 5 ila 7 yıl arasında mahsul ve gıda sorununun yaşandığından bahsetmiştir.⁵⁵ SSCB içerisinde en son 1921-22 yılları arasında 'Savaş Komünizmi' zamanında yaşanan kıtlık felaketi ve çalışmamızın kapsadığı 1930-33 yıllarında gerçekleşen 'Büyük Kıtık' süreci göz önüne alındığında bunun tutarlı bir veri olduğu anlaşılmaktadır. 1947 yılında SSCB'nin yeniden II. Dünya Savaşı gibi siyasal nedenler dışarıda tutularak kötü mahsul ve iklimsel nedenlerden dolayı bir kıtlık sürecine daha girdiği görülmektedir. Bu da bize bu döngüsellik yaklaşık on beş yıla çıktığını düşündürmektedir ki, 1963'te yeniden bir kötü mahsul sorunu yaşanmış ancak kıtlığa dönüşmeden yapılan ithalatlarla bu durum aşılmıştır. Yine çarlık döneminde özellikle Kazakistan'ın tarıma görece daha uygun olduğu düşünülen kuzey bölgelerine yerleşen Slav kökenli kolonizatörler de bölgede defalarca kötü mahsul/hasattan dolayı büyük sıkıntılar çekmiş, çoğu zaman daha fazla kolonizatörün geliş programları bu nedenle çarlık yetkilileri tarafından ertelenmiş ya da iptal edilmiştir.⁵⁶ Sonuç olarak bölgenin iklimsel sabit olmayan ve güven vermeyen durumu, bilinmeyen ya da daha önce karşılaşılmayan bir olgu değildir. Ancak tüm bu verilere rağmen Stalin'in hırslı tahıl üretim programında bu etmenlerin göz ardı

⁵³ Sayılar milyon pud cinsinden verilmiştir. Bkz. RGASPI, f.558, op.11, d.155, doc.15.

⁵⁴ R. G. Robbins Jr., *Famine in Russia 1891-1892*, Columbia University, New York, 1975, s. 29.

⁵⁵ S. Adamets, "Famine in Nineteenth and Twentieth-Century Russia: Mortality by Age, Cause and Gender", *Famine Demography: Perspectives from the Past and Present*, ed. Tim Dyson&Cormac O Grada, Oxford University Press, Oxford, 2002, s. 158.

⁵⁶ Cameron, *age*, s. 8.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KİTLİĞİ'NİN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

edildiği ve coğrafyaya hâkim olmayan yöneticilerin bölgeye merkezden doğrudan atandığı görülmektedir. Hatta Cameron'un aktardığına göre; Goloşekin'in 1929-31 yılları arasında yardımcılığını üstlenen İzmukhan Kuramisev bu konuyla ilgili sık sık Moskova'dakilerin Kazakistan'ı haritada gösteremeyeceği ve bazen de yazışmalarda 'Kazak' yerine 'Cosak' yazmaları üzerine şakalar yapmıştır.⁵⁷

Kolhozların ve tahıl üretim merkezlerinin yöneticiliğini yapan ya da atanan SBKP yöneticileri de en az diğer saydığımız etkenler kadar üretimde yer bulmuştur. Tahıl programının bağlı bulunan bölgede uygulanabilirliği, kısıtlı imkanların verimli kullanımı ve karşılaşılan sorunları çözme becerileri böylesine detaylı programların hayata geçirilmesinde hayati önem taşımaktadır. Bu açıdan el koyma sürecindeki keyfiyete dayalı davranışlar⁵⁸ ve kolektifleşme sürecindeki teşkilatlanma eksiklerinin yanında, çoğu kolhoz yöneticisinin de bulunduğu bölgeden ve koşullardan habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Sir Esmond Ovey'in, Sir John Simon'a Batı Sibiryaya, Volga ve Kazakistan bölgelerini dolaşarak verdiği raporda önemli bir detay aktarılmaktadır: "Gezileri sırasında Pavlodar ve Slavgorod arasındaki küçük bir artele bağlı 34 aileden (173 kişi), 10,40 hektar dikili alan, 50 at, 48 inek (20'si kolektifleştirilmiş), 10 domuz ve 150 tavuğa sahip bir kolhozu ziyaret eden Ovey, kolhoz başkanının ofisinde otururken garip bir güney rüzgârı fark eder ve etrafı bir anda kum ve karanlık kaplar. Kolhoz başkanının tepkisini merak eden Ovey, bu rüzgârın ne olduğunu sorar. Bunun üzerine aldığı cevap bu rüzgârların iyiye işaret olduğu ve yağış getireceğidir. Cevaba şaşıran Ovey, bu tür rüzgârların kurak geçen hasatla birlikte yüksek ihtimalle Kazakistan'ın diğer bölgelerinden geldiğini ve dönemin oldukça kuru, hatta oldukça verimsiz geçeceğine işaret ettiğini söylemiş, aynı duruma Kanada'da rastladığını ve akabindeki dönemde hiç hasat alınmadığını vurgulayarak tartışmaya girişmiştir. Ancak kolhoz başkanını ikna edememiştir. Anlaşamayacaklarını anlayınca ikisi de dışarı, işçilerin olduğu alana doğru hareketlenmiş, yaşadıkları tartışmaya rağmen başkan 20-30 kişilik bir işçi grubuna dönerek şöyle seslenmiştir; 'geçen yıl tahıl planı hektar başına 1000 kg'dı, bu yıl hedefimiz hektar başına 1200 kg'dır!'.⁵⁹ Tek bir örnek gibi duran bu olay münferit kabul edilebilir, ancak üretim verileri ve Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde aynı durumun gözlenmesi genel yönetici tutumunun bu olduğunu düşündürmektedir.

Görüleceği üzere teşkilatsızlık, yeterli donanım ve iş gücüne sahip olmama, kötü iklim koşulları ve zayıf yönetici becerileriyle birlikte SSCB içerisinde mahsul sorununun ortaya çıkması için her koşul oluşmuştur. Üretim ve kötü mahsule dair ilk haberler hasadın erken yapıldığı Ukrayna'dan gelmiştir. Daha 1928 yılının ilk ayında Stalin tahıl sorununa dair Harkiv'e çektiği telgrafta tahıl üretimindeki hataların yönetsel eksiklerden kaynaklandığını, ancak yine de fiyat istikrarsızlığının nedeninin kulaklar olduğunu ve tahıl planlarının ne pahasına olursa olsun uygulanması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁰

Stalin de telgrafında tahıl üretimindeki sıkıntıların yönetsel hatalardan kaynaklandığını kabul etmiştir. Ancak yine de sorumlular olarak özel üreticileri ve kulakların tahıl fiyatları üzerindeki etkisini öne çıkarmıştır. Aslında Stalin haksız değildir, özel üreticiler ve kulaklar kendi ürettikleri tahılın fiyatını kendi belirlemek istemiş ve fiyatları da devlet alım fiyatlamalarına göre yükseltmiştir. Ancak istifçilik ve karaborsacılık faaliyetlerini dışarıda bırakırsak, kolhoz dışında kalan üreticinin fiyatları yükseltmesi doğal ve basit bir nedene dayanmaktadır; arz-talep ilişkisi. Üretimin azalması ancak tahıl talebinin aynı kalması doğal olarak tahıl fiyatlarını da yukarı çekmektedir. Bu bakımdan Stalin'in yanıldığı nokta, fiyat dalgalanmalarının spekülatif oluşudur. Örneğin, merkeze bildirilen bir 'ihlal'de Kazakistan'ın bazı bölgelerinde 1 pud tahıl fiyatının 12-27 kopek arasında değiştiği ve bu fiyat ihlallerinin acilen giderilmesi istenmiştir.⁶¹ Bu ihlalin bildiri aslında yaşanan enflasyonun çok fazla olduğunu anlamamız açısından önemlidir. Bölgede asgari geçim için kaç ruble gerektiğini tam olarak tespit edebilmemiz bu yıllarda çok mümkün olmamakla beraber hissedilen enflasyonu en azından bazı tüketim ürünleri üzerinden algılayabilmemiz olasıdır. Sir Esmond Ovey'in Batı Sibiryaya'ya ait ve Kazakistan sınırına yakın bir bölgede bulunan bir pazar alanına yaptığı ziyarette bölgede yaşayan bir Alman mimar alım gücünün ne denli düştüğünü örneklerle aktarmaktadır. Alman mimara göre 1927'de bölgede bir aylık geçim için 20 ruble yeterliyken, 1930'da bir metre kumaş 50 rubleye satılmaktadır. Yine mimar ve Sir Ovey pazarda dolaşırken bir kadının bir tavuğu 20 rubleye satmaya çalıştığına şahit olmuşlar ve neden bu kadar pahalı olduğunu merak etmişler. Kadın cevaben çalıştığı kolhozda ürettiği 1 pud çavdar karşılığında devletin 40

⁵⁷ Cameron, *age*, s. 15.

⁵⁸ Özellikle Goloşekin'in 'Küçük Ekim Devrimi' sırasında Kazakistan'da kulakların tasfiyesi süreci 'Baysızlaştırma/Debaizatsia' kapsamında zengin olduğu düşünülen insanların sürülmesi hapsedilmesi veya ölüm cezalarına çarptırılması ile sonuçlanmıştır. Arşiv belgelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla 'Baysızlaştırma' süreci başta yalnızca belirlenen 5,000 kişiye yönelik tutuklama ve tasfiyeyi içerirken, bir süre sonra yalnızca kıyafete bakarak cezalandırmalar ve eski Alaş Partilileri ile hesaplaşmaya evrilerek çok kapsamlı bir tasfiye hareketine dönüşmüştür. Bu süreçte 'bay' olarak adlandırılan ve çoğu zaman kırsaldaki iktisadi ve sosyal yaşantının düzenlenmesinde söz sahibi olan kimselerin saf dışı bırakılması kendisini o baya tabi gören gruplarında teşkilatsız kalmasına ve çoğu zaman çaresizce göç etmesine neden olmuştur.

⁵⁹ Sir Esmond Ovey to Sir John Simon, "Conditions in Western Siberia, Kazakhstan and Certain District along the Volga", *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933*, Ed: Marco Carynnyk & others, The Limestone Press, New York, 1988, s. 50.

⁶⁰ RGASPI, f.558, op.11, d.35, doc.48.

⁶¹ RGASPI, f.558, op.11, d.119, doc.12.

ruble verdiğini, ancak buna karşılık şu an buldukları pazarda bir somun ekmeğin 1-2 ruble fiyattan satıldığını söylemiştir.⁶² Bu anıdan hareketle alım gücü düşüklüğünün nedeni sadece enflasyonla da ilintili değildir. Üretim metallerinin devlet tarafından fiyatlandırılması ve karşılığında serbest dolaşımda olan ürünlerin azlığı da alım gücünü düşüren önemli bir etken olmaktadır. Dolayısıyla alım gücü düşüklüğü ve enflasyona rağmen üretim azlığından hoşnutsuz olan Stalin'in baskı ve cezalandırmaya gidilmesi gerektiği çağrısı, aslında bu insanların bir sonraki hasat döneminde tahıl üretmemesine neden olarak çözümden çok sorunu arttırıcı etki yapmıştır.

Yukarıdaki tabloda da belirttiğimiz gibi tahıl planı Nisan 1928 hedeflerine ulaşamamış ve durumun çözümü için somut adımlar da atılamamıştır. Üstelik tahıl-döviz ilişkisi yalnızca sanayileşme için değil, sanayileşme için yapılan uluslararası kredi anlaşmaları ve ithalat planlarının ödemeleri için de kritik önem arz etmektedir. Dolayısıyla gerekli üretimin sağlanamaması SSCB'yi uluslararası düzeyde de sıkıntıya sokmuştur. Anastas Ivanoviç Mikoyan, Stalin'e yolladığı mektupta 1928 Ağustos'una gelindiğinde batıda tahıl üretiminin iklimsel nedenlerle oldukça kötüye gittiğini, hatta bunun akut tedarik sorunları yaratacağını, ancak yine de doğuda hasat sorunu olmadığını, ödenemeyen krediler yüzünden Alman hükümetinin kulis yaparak SSCB'yi köşeye sıkıştırmaya çalıştığını, tahıl üretiminin bu kredileri ödemek için yeterli olmayacağını ve onun yerini alabilecek bir ihracat ürününün bulunmadığını tedirgin şekilde aktarmıştır.⁶³

Mikoyan endişelenmekte oldukça haklıdır, onun da bahsettiği gibi politbüroda yapılan planlar sahada tutmamıştır. Bununla birlikte yetersiz teşkilatlanma ve belirlenen görevlerin de yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. İşçilerin ve insanların gıda tedariki sorunu, döviz girdisi sağlanması, sanayileşme için gerekli araç-gereçlerin temin edilmesi için alınan kredi borçlarının ödenmesi gibi kritik konuların yükünü tek başına tahıl ihracatına bağlamak, ortaya çıkan ilk sorunda kalkınma planının tüm yönlerini SSCB adına işlemez hale getirmektedir. Aslında hedeflenen tahıl planları elbette ucu ucuna hesaplanmamış ve ilk başta plana sapma eklemeleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan gerektiği takdirde depolanan tahıl da düşünüldüğünde SBKP yetkililerinin tahıl üretim/alım hedeflerinde büyük ölçüde azaltmalar da yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak Mikoyan'ın da belirttiği gibi kötü mahsul henüz yalnızca Ukrayna ve K.Kafkasya'da baş göstermiştir. Yani mahsul sorunu henüz gıda tedariki konusunda sıkıntı yaşanmasına neden olmamıştır. Mikoyan'ın mektubundan bir yıl sonra Ukrayna'nın durumu daha da kötüleşmiş, doğuda da mahsul sorunu yaşanmaya başlamıştır. İç planlamalar ve dış baskılardan dolayı tahıl tedarik etmek zorunda olan SSCB'nin, kıtlığa giden süreçteki en büyük hatalarından biri de batıda tedarik edemediği tahılı, doğu bölgelerinde kota arttırarak tamamlamaya çalışması olmuştur. Kazakistan ve Sibirya'da da mahsul sorunlarının yaşanması ve üretilen az miktar tahılın ülke dışına çıkarılması; eksikliği giderecek ekmeğin ithalini mümkün kılacak dövizin de olmayışı, SSCB genelinde mahsul sorununa bağlı gıda kıtlığının da fitilini ateşlemiştir. Stalin'in 18.09.1929 tarihinde Goloşekin'e yazdığı telgrafi, mahsul ve gıda tedariki sorununu Kazakistan'a da ve ayrıca SSCB geneline taşımıştır:

“Sevgili Arkadaşım Filip! Ekmek işi bizim için iyi gitmiyor. K.Kafkasya ve Ukrayna'daki mahsul yetmezliği nedeniyle hasat önemli ölçüde azaldı. Birçok yerde de durum aynı. Sadece bir umut var-Doğu Bölgeleri... Bu bağlamda tüm doğu bölgelerinde ki tedarik planını arttırdık. Sibirya planını umutsuz yoldaşlara rağmen 10 milyon pud arttırdık. Aynı zamanda Kazakistan planını da 10 milyon pud arttırıyoruz. Genişletilmiş planın uygulanmasının tüm zorluklarının farkında olduğumuz gerçeğine rağmen, aşağıdaki koşulları göz önünde bulundurmanızı dilerim: 1-) Döviz olmadığı için ekmeğin ithal edemiyoruz. 2-) Yalnızca şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamalı, hasat ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanan beş kuzey eyaletini de beslememiz gerekiyor. 3-) Bu nedenle iş parçalarının ağırlık merkezini başta Sibirya ve Kazakistan olmak üzere doğuya kaydırıyoruz ve bu bölgelerde ki komünistlerin savaş görevi gibi Bolşevik sıklığını göstermeye davet ediyoruz. Sadece planı uygulamakla kalmayıp, aynı zamanda 10 milyon pud aşma kararımızı mevcut durumun bize dikte ettiğini görebilirsiniz.”⁶⁴

Batı bölgesinin durumu doğu bölgelerinin yükünü daha da arttırmıştır. Stalin'in tüm ümidinin doğu bölgeleri olduğunu fark etmek için telgrafın girişindeki 'Sevgili Arkadaşım Filip' üslubuna bakmak yeterlidir. Bu hitap şekli bilinenin ya da Goloşekin'in iddiasının aksine yalnızca bir-iki defa yüz yüze gelmiş iki yoldaş için fazla samimidir.⁶⁵ Ukrayna ve K. Kafkasya'nın ardından Kazakistan'ın da kötü mahsul ve iklim koşullarıyla boğuşması, Ukrayna'dan başlayan kötü mahsul ve gıda tedariki sorununu derinleştirmiştir. 1929 ve 1930 yıllarında doğunun da kötü mahsul almasıyla birlikte 1931 yılında ilk kıtlık bildirimleri ve akut gıda güçlükleri Kazakistan'dan merkeze iletilmeye başlanmıştır.⁶⁶ Ayrıca gıda tedariki konusu yanında tedarik edilen gıdanın ulaştırılması, yani gıda ağındaki kesintiler de kıtlığa giden süreçte önemli rol oynamaktadır. Turgay örneğinde

⁶² Sir Esmond Ovey to Sir John Simon, “Conditions in Western Siberia, Kazakhstan and Certain District along the Volga”, s. 39-40.

⁶³ RGASPI, f.558, op.11, d.765, doc.7.

⁶⁴ RGASPI, f.558, op.11, d.153, doc.3.

⁶⁵ Cameron, *age*, s. 16.

⁶⁶ Özellikle Pavlodar'a bağlı 16 Nolu aulun kolektif çiftliğinde yetişkinler dışında 19 çocuğunda açlıktan öldüğü bildirilmektedir. Bkz. M.Kazakistan Devlet Arşivi, f.30, op.7, d.80, I.137.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KİTLİĞİ'NİN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

görüldüğü gibi yaşanan boy çekişmelerine ek olarak ortaya çıkan kaotik durumla başlayan çetecilik ve yağma faaliyetleri de, zor bulunan gıdanın ticarî ağlar üzerinden ulaştırılmasında büyük sorunlar yaratmıştır. Çoğu zaman kıtlık yaşanan bölgelere yardım amacıyla yollanan ek gıda ürünleri hedeflerine ulaştırılamamıştır. Bu durumda gıda ve ticaret anlayışı üzerinden 'Cumhuriyetler arası ticaret' yaklaşımının da önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür. Sovyet birliği kurma düşüncesinin arka planında öz yeterlilik olduğunu ve bu yeterliliğin bütünsel anlamda tüm SSCB'yi kapsamayı hedeflediği bilinmektedir. Ancak öz yeterlilik planlaması sırasında her cumhuriyete farklı görevler biçilmesi bazen büyük krizler yaratabilmektedir. SSCB ile birlikte kurulmaya çalışılan bir başka temel de komünist iktisadî yapı olduğu için cumhuriyetlerin kendine özgü ürünleri üretip birbirleri arasında ticaret geliştirmesi de zaruridir. Bu zaruret Sovyet cumhuriyetlerine biçilen görevler yerine getirilemediğinde, kıtlık sürecinde olduğu gibi ve diğer cumhuriyetlerce bu eksiklik giderilemediğinde makroekonomik sorunlar doğurmaktadır. Hatta Stanley Fischer, Cumhuriyetler arası ticaretin serbest arz eksikliği kaynaklı yarattığı ekonomik sorunları, yıkılmadan önce SSCB ekonomisini en çok etkileyen unsur olarak görmektedir.⁶⁷

Kaynaklar ve araştırmalar ışığında Kazakistan'da 'suni' bir kıtlıktan bahsetmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Hızlı sanayileşmeye bağlı sorunlar, kolektifleşme kapsamında SBKP yetkililerin zayıf yönetsel beceriler göstermesi, coğrafyalara uygun planlamaların merkez tarafından yapılmaması, özellikle son yılların en sert kış mevsimlerinin yaşanması ve iklimsel sıkıntılar sonucu tüm SSCB'de kötü mahsule dayalı gıda tedariki sorunu ve kıtlık baş göstermiştir. Bunun yanında hâlihazırda üretilen ve depolanması gereken tahılların üretildiği bölgede kalmaması ve SSCB tarafından Amerika, İngiltere ve İtalya gibi çeşitli ülkelere ihraç edilmiş olması, üretimle yerine koyulamayacak akut gıda tedariki sorunlarını ortaya çıkarmıştır.

4. Kasıt Mı? Kaza Mı?

Kıtlık sürecinden en fazla etkilenen Kazakistan olsa da, kıtlığın öncelikle Ukrayna özelinde incelenmesinin farklı nedenleri vardır. Kıtlık yaşanırken Ukrayna'dan göç edenlerin Avrupa sınırlarına doğru yönelmesi ve Paris gibi uluslararası kamuoyunda ses getirebilecek yerlerde yaşadıklarını duyurmaları bunda etkili olurken, Ukrayna'nın sahip olduğu ağır sanayi ve Ruslar ile olan kültürel bağları, SSCB içerisindeki stratejik konumu bu durumun propaganda amacıyla sıkça kullanılmasına neden olmuştur. Böylesine büyük bir felaketin kapitalist devletlerce SSCB'ye karşı silah olarak kullanılması, propaganda süresince 'Büyük Kıtlık' çalışmalarının 'bilimselliğini' sorgulanır hale getirirken, konunun aydınlatılmasından da uzaklaşılmasına neden olmuştur. Bunun üzerine bir de 'Soğuk Savaş' döneminin eklenmesi, hadisenin üzerindeki perdenin kaldırılmasından çok bulanmasına yol açmıştır. Güncel çalışmalar sayesinde her ne kadar bu durum düzeltilmeye ve kıtlık sürecinin nedenleri ortaya çıkarılmaya çalışılsa da, özellikle felaketin muhatapları ve ülkemizde halen propaganda dönemi söylemlerinin kullanılması, 'Büyük Kıtlık' sürecinin yarattığı etkilerin anlaşılmasındaki en önemli nedendir. Üstelik kıtlık sürecine neden olan yanlış Sovyet politikaları, dönem şartları ve diğer etkenlere bağlı nedenlerle ortaya çıktığını gösteren verilere ve belgelere rağmen, konunun yalnızca Stalin ve ideolojisi temelinde dar bir alana çekilmesi, böylesine büyük bir sosyolojik hadiseyi ve onu tecrübe eden halkların verdiği mücadeleyi de sığlaştırmaktadır. Bunun yerine kıtlığın nedenlerinin ve sonuçlarının doğru verilerle analiz edilmesi, kolayca kaçmadan kıtlığı yaşayanların haklı mücadelesini, kayıplarını ve kazanımlarını anlamamıza, dolayısıyla gelecekte benzer olayların yaşanmaması adına çıkarımlar elde edilebilmesini sağlayacaktır.

Güncel çalışmalar da dâhil olmak üzere kıtlığın merkez parti organizasyonu tarafından planlanarak uygulandığını savunan çalışmalara bakıldığında, içerik bakımından çoğunun SBKP yetkililerinin aşırıya kaçan şiddet uygulamalarını detaylı olarak aktardığı anlaşılmaktadır. Ancak genel anlamda bakıldığında hiçbirinde kıtlığın başından sonuna bir merkez parti projesi olduğuna dair herhangi bir belge veya veriye rastlayamamaktayız. KIMEP Üniversitesi'nden Gulnara Dadabayeva'nın verdiği bir demeçte; "*Kazak tarihçilerin çalışmalarından gördüğüm kadarıyla hem yerel hem de merkezi otoritenin olağanüstü acımasız davrandığına dair sayısız belge ortaya koyulmaktadır. Bu belgelerde Sovyetlerin planlarını uygulayabilmek için aşırı güç kullanımı ve ölüm cezaları vererek trajik olayların yaşanmasına neden olduğu görülmektedir. Ancak aynı zamanda yüksek parti otoritelerinin Kazak halkının %30-40'ını yok etmek üzerine kurdukları bir plana dair kanıt bulunamamaktadır*"⁶⁸ demektedir. Elde bu tür bir belgenin olmaması, kıtlığın dış etmenlere bağlı mı yoksa doğrudan kasıtlı mı ortaya çıktığı hususunun çok daha hassas irdelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Eldeki bulgular ve kıtlığın nedenleri düşünüldüğünde ortada ciddi bir mahsul sorunu ve dolayısıyla bunun bir sonucu olarak kıtlığın ortaya çıktığı, yani ortada 'suni' bir kıtlık olmadığı anlaşılmaktadır. Böyle düşünüldüğünde yönetici erkin, bu durumda SBKP yetkililerinin, kıtlığın nedenleri arasındaki payı ve bu durumdan kurtulmak için yetkileri çerçevesinde ne yaptıkları önem kazanmaktadır. Uzun yıllardır Kazakistan'daki kıtlığı araştıran Pianciola konuya dair şöyle demektedir; "*Bu katliam, emir-komuta zinciri ve çevresel güç üzerinde tam kontrole sahip bir totaliter devlet tarafından planlanmadı, aksine kaotik bir*

⁶⁷ Stanley Fischer, "Russia and the Soviet Union Then and Now", *The Transition in Eastern Europe*, Volume 1, 1994, s. 221-257.

⁶⁸ G. Dadabayeva, (C. McGrath, & N. Ibadildin, Interviewers), September, 2016.

sanayileşme planına tutunan bir hükümetin bölgelerdeki zayıf kontrolü dolayısıyla mümkün hale geldi. Kazakistan özelinde büyük ölçekli ölümler, politika yapımcıların başarmaya çalıştıkları bir hedef değil, bölge üzerinde politik ve ekonomik kontrol elde etme hedefine ulaşabildikleri sürece ödemeye hazır oldukları bir bedeldir.”⁶⁹ Pianiola’ya göre büyük kıtlık belli bir programla hesaplanmış bir ‘sonuç’ olmamakla birlikte, SBKP yetkililerine başarmaya çalıştıkları sonuçları verdiği sürece göz ardı ettikleri bir felaket olmuştur. Yani Pianiola’nın çıkarımına göre kıtlık, SSCB’nin cumhuriyetler üzerindeki tam kontrolü sayesinde değil, çevre Sovyet cumhuriyetlerindeki zayıf teşkilatlanma ve bu nedenle planların uygulanamayıp kaotik bir ortam ortaya çıkarmasından ve sonucunda da bu kaotik ortamın kendi menfaatleri adına kullanılmasına bağlanmaktadır.

Kıtlığın ‘milliyetçilik’le mücadelede ve bastırılmasında bir enstrüman olarak kullanıldığı ve bunun Stalin’in soykırım planı olduğu görüşünü savunan R. Conquest, köylülük ve milliyetçiliğin Stalin gözünde aynı olduğunu, Lenin’den beri süregelen ‘Çalışmayan ekmeğe de yiyemez’ ilkesiyle yok edilmeleri gerektiğini savunduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Wheatcroft ve Davies ise Conquest’in görüşüne kısmen katılmakla birlikte Lenin’in ‘Çalışmayana Ekmeğe de Yok’ ilkesinin köylüyü yok etmek için değil, onları proleterleştirmek üzerine kurulu olduğunu savunmuş, buna rağmen Stalin’in köylüleri kulak atfederek yok etmesiyle ortaya çıkan mahsul sorununun kıtlığa yol açtığını vurgulamışlardır. Bu bakımdan Conquest’in görüşüne katılmak mümkün gözükmemektedir. Hatta Lenin dönemi üretim motivasyonunu arttırmak için üretici köylülerin artık ürüne sahip olmaları ve kâr elde edebilmeleri sağlanmıştır. Ancak Stalin’in kolektifleşme programında üretimi sağlayacak halk bu haktan mahrum bırakılarak ürünler ihraç yoluyla ülke dışına çıkarılmış ve üretim motivasyonu bu nedenle eksi yönde etkilenmiştir. Wheatcroft ve Davies’e göre bu durum kıtlık yaşanmasının en önemli nedenlerinden biridir. Marx’ın iş gücü ve niteliği: üretim üretkenlik üzerine söylediği şu sözler Wheatcroft ve Davies’i destekler niteliktedir: “Çalışmanın insana has bir özellik olduğunu varsayıyoruz. Örimcek, dokumacının yaptığı işe benzer şeyler yapar ve arı pek çok mimarı utandıracak ölçüde bal peteği gözlerini inşa eder. Ama en kötü mimarları, en iyi arılardan ayıran, mimarın, balmumuna inşa etmeden önce, gözleri zihninde tasarlamasıdır. Her iş gücü sürecinin sonunda, başta işçinin zaten öngördüğü sonuç ortaya çıkar, dolayısıyla bu sonuç, amaç olarak zaten belirlenmiştir. İnsan yalnızca doğadaki malzemelerin biçimini değiştirmekle kalmaz, aynı zamanda bu malzemelerle kendi amacını da gerçekleştirir.”⁷¹ Bu bakımdan kolektifleşmeyle birlikte kısa süreli de olsa merkezin hedefleri ile emeğin hedefleri arasında ciddi bir ayrışma yaşanmış ve kolektif çiftliklere katılan insanlar üretmek için gerekli motivasyondan uzaklaşmıştır.

Tarih boyunca yaşanan kıtlıkların yalnızca ekonomik nedenlerden kaynaklanmadığı görüşü Thomas Malthus tarafından 1798 yılında ortaya atılmıştır. Malthus, kıtlıkların ekonomik nedenlerden ziyade sosyal, doğasal ve politik olayların iç içe girdiği çok boyutlu bir hadise olduğunu belirtmiştir.⁷² Bununla birlikte Amartya Sen, ortaya attığı ‘Yetkinlik Teorisi’ ile kıtlık süreçlerini kamusal katılım eksikliğine bağlamıştır. Özgürlük temasını kalkınmanın hem amacı hem de aracı olarak gören Sen, Adam Smith’le hemfikir gözükmeyle birlikte kıtlık için yalnızca ürün azalmasını değil, kamu için ürüne ulaşılabilirliğin de büyük önem arz ettiğini vurgulamıştır.⁷³ Yalnızca bu iki teori düşünüldüğünde dahi SSCB’nin ve Kazakistan da dahil birçok cumhuriyetin büyük ölçekli kıtlık yaşaması açıklanabilir bir duruma dönüşmektedir. Hızlı sanayileşme kapsamında kolektifleşme, programa başlanıp başlanmaz sosyal, doğasal ve yanlış politikalara bağlı nedenlerle ilk etapta başarısızlığa uğramış ve kıtlık yaşanmıştır. Kazakistan’da olduğu gibi bazı toplumların SSCB tarafından kültürel olarak ‘geri’ ilan edilmeleri ve kolhoz sisteminde yeni bir sosyal yaşam oluşturulması, onların yaşamları için temel ürünlere erişimini de kısıtlayan bir ortam hazırlamıştır.

Kıtlığın nedenlerini ortaya çıkarmak bizlere ortada kasıt mı yoksa kaza mı olduğunu tek başına sunmamaktadır. Bunu yapabilmek, özellikle merkez yönetiminin kıtlığı nedensellik açısından nasıl gördüğünü, kıtlık yaşanırken nasıl tepki verdiğini ve bu tepkinin zamanlamasına bakmakla mümkün hale getirebilir. Merkezden atanan yetkililerin yanlışları nasıl karşılandığı ya da merkez direktifi ile mi yoksa bağımsız hareketler olarak mı yapıldığı da bu yönden önemlidir. Bu açıdan Stalin’in 18.06.1932 tarihinde Kaganoviç’e yolladığı mektup mühimdir. Mektupta başarısızlıkların nedenlerini açıklayan Stalin, gelecekte aynı durumla karşılaşılmasını için de bir dizi önlemleri sıralamaktadır:

“.....Özellikle Ukrayna ve Urallar’da çalışmalarımızın ana hatası tahıl tedarik planını ilçeler ve kolektif çiftlikleri organize bir anlayışla yönetememek, spontane şekilde eşitlikçi ilkeyle mekanikleştirememek, her bölgenin koşulu göz önünde bulundurulmadan, her kolektif çiftliğin erzahına bakılmaksızın gerçekleştirmemizdir. Sonuç olarak tutumumuz Urallar için iyi bir hasada neden olsa da, Ukrayna’da bariz bir tutarsızlık ortaya çıkardı. Üretken alanlar

⁶⁹ Pianiola, “The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933”, s. 246.

⁷⁰ Robert Coquest, *The Harvest of Sorrow*, Oxford University Press, 1986.

⁷¹ K. Marx, *Capital I*, çev. Ben Fowkes, Penguin Books, 1976, s. 283-284.

⁷² T. Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, St.Pauls Church, London, 1798.

⁷³ A. Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, 1981.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KİTLİĞİ'NİN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

*harabe ve açlığa dönüştü ve bölgenin verimli alanları zayıf bölgelere yardım fırsatından mahrum kaldı. Tarımda sistematik bir artış olmadan sanayide artış sağlanamayacağını unutuyoruz. Bu durum sekreterlerin diğer şeyler yanı sıra kendilerini köyden soyutladığını gösterdi. Bu hatalar sonucu, özellikle Ukrayna'da SSCB'nin Avrupa taraflarında seyahat eden on binlerce Ukraynalı var ve sızlanmalarıyla kolektif çiftliklerimizi yok ediyorlar. Geçen yılın hatalarından kaçınmak için neler yapmalıyım? Planlar bölgeye ve çiftliğe ulaştırılmalı ve her bölgenin her kolektif çiftliğin özellikleri dikkate alınmalıdır. Ne pahasına olursa olsun planı tamamlamak ve oluşabilecek muhasebe hatalarını kapatabilmek için plana ek %4-5 ödeme eklememiz gerekiyor...*⁷⁴

Stalin'in özeleştirisi niteliği taşıyan mektubunda da belirttiği gibi, kolektifleşme merkezde yapılan planlamaların kırsala ulaştırılamaması, zayıf teşkilatlanma ve yönetim zafiyetleri gibi nedenlerle başarısızlığa uğramıştır. Ancak yine her seferinde vurguladığı gibi tahıl planının 'her ne pahasına olursa olsun' gerçekleştirilmesini tekrar etmiştir. Buradaki 'paha' Kazakistan'da gördüğümüz gibi tarım bölgesi ilan edilen alanlarda milyonlarca insanın kötü mahsul ve gıda tedariki sorunu nedeniyle kıtlık yaşamasıdır. Bu mektup sonuca verilen tepki olarak karşımıza çıkmaktadır. Peki Stalin'in bahsettiği hatalar yapılırken Merkez Komite ve politbüro önlem almış mıdır? Örneğin 1930'lu yıllarda Kazakistan'da göçebe ve yarı-göçer toplulukların iktisadî kaynakları ellerinden alınırken, neden müdahale edilmemiştir? Belge bazında baktığımızda el koymalar sırasında tüm cumhuriyetlere birçok uyarı yollandığını görülmektedir. Özellikle Kazakistan'ın en önemli öz kaynağı olan hayvan sürülerinin toplanması sırasında yapılan ihlallerle ilgili 26.03.1930 tarihinde 'Hayvancılığın Zorunlu Kamulaştırılması Üzerine' alınan kararlar merkez-çevre arasındaki koordinasyon kopukluğunu gözler önüne sermektedir. Merkezin uyarısına göre zorunlu kamulaştırmada usulsüzlüklerin yapıldığı ve sürdürülebilirlik için yalnızca genç hayvanların ya da çiftliklerin genişletilmesi için zorunlu alımların yapılması gerektiği emredilmiştir. Ancak uygulamalara baktığımızda bu emirlerin hiçe sayıldığı görülmekte ve merkez-kırsal arasındaki eş güdümsüzlük ortaya çıkmaktadır.⁷⁵

Merkezin kararlarına bakıldığında, el koymaların yalnızca 'sürdürülebilirlik' için ve hayvan sahibi olmayanları sahiplendirme çerçevesinde teslim edilmek üzere toplanacağı ve diğer kamulaştırmaların parti programıyla ilgili olmadığını görülmektedir. Ancak el koymaların yalnızca 'kolektif çiftlik' düşmanlarına karşı uygulanması gibi ucu açık ifadeler, o bölgelerdeki yetkililerin oportünist faaliyetler içerisine girme ve önyargularla hareket etmesine yol açmıştır. Oportünistlerin kişisel çıkarları adına el koyulması gerekenden çok daha fazla hayvanı kamulaştırması ve küçük kapalı alanlara kapatması, coğrafi gerekliliklerden ve belli dönemlerde açık alanda tutulan hayvanların salgın hastalıklardan kırılarak telef olması gibi çok büyük hatalara neden olmuştur. Daha fazla 'kolektif çiftlik' düşmanını ortaya çıkarma ve mallarına el koyma çabası ve bu sayede üstlerinin gözüne girerek parti içerisinde iyi konum elde etme düşüncesi, yalnızca Kazak halkının tüm iktisadî kaynağının sömürülmesi ya da yok olmasına neden olmamış, aynı zamanda karşılıklı olması gereken ilişki içerisinde SSCB'yi de hem iç siyasette hem de uluslararası ilişkilerde zor duruma düşürmüştür. Aslında karşılıklı zarar görme, bir başka deyişle Stalin'in her defasında vurguladığı 'paha' onun özelinde değil, Bolşevik fikri altyapısında yatmaktadır. Unutulmamalıdır ki Bolşeviklerin kurmuş olduğu devlet Marks'ın komünizmi değil Lenin'in sosyalizmidir. Marks'ın komünizminde bireylerin ve bireyselciliğin devleti ortadan kaldırması beklenirken, Lenin'in sosyalizmindeki materyalist beklenti, proleter diktatörya ile merkezileşmedir. Hatta bu merkezileşme Stalin ile birlikte proleter diktatöryayı komünizme giden yolda bir aparat olarak kullanmaktan devlet otoritesini neredeyse Thomas Hobbes'ın 'Leviathan'ın da tasvir ettiği devlete doğru evirmiştir. Lenin'in sosyalizmi ve Stalin'in materyalist algısı, Kızıl Ordu içerisindeki muhalifleri ortadan kaldırmak adı altında repressiya ile birlikte kendi muharip ve tecrübeli komutanlarını ortadan kaldırmış ve II. Dünya Savaşı başında birçok muharebenin kaybedilmesine neden olmuştur. Ancak sonuçta Stalin'e göre her ne kadar on binlerce asker kaybı ve geri çekilme olsa da, ödenen bu 'paha' ile birlikte muhalifler ezilmiş, savaş öncesinde iç cephe kuvvetlendirilmiştir. Bu bakımdan Stalin yönetiminde sahadan gelen iyi ya da kötü ne kadar haber varsa alınıp işlenmiştir, ancak sonuç odaklı materyalist yaklaşım kendi zarar görecektiği olsa dahi o 'paha'yı ödemeği seçmiştir.

Tüm bu veriler göz önüne alındığında 'Büyük Kıtlık' felaketinin 'suni' olarak yaratıldığı ve Stalin'in planı çerçevesinde kasıtlı olarak uygulandığı görüşü pek olası gözükmemektedir. Yani Pianciola'nın da dediği gibi kıtlık, SBKP yetkililerinin ulaşmayı hedeflediği bir sonuç değildir. Ancak Stalin ve parti merkezi, kendi zafiyetleri kaynaklı neden oldukları ve kontrollerinden çıkan bu sonucu, hedefledikleri politik ve ekonomik çıkarlara ulaşabilmek için kullanmıştır. Bu bakımdan Kazakistan'daki SBKP yöneticilerinin Stalin'in 'Tek Ülkede Devrim' ve 'Sovyet İnsanı' yaratma ideolojisi temelinde 'baysızlaştırma/debaiizatsia' ve Goloşekin'in 'Küçük Ekim Devrimi' gibi siyasî repressiya politikaları, yaşanan kıtlığın birçok nedeninden yalnızca bir kısmını ifade etmekte ve kıtlık yaşanmadan önce ya da kıtlık sırasında uygulandığı anlaşılmaktadır. Hızlı Sanayileşmenin temel endüstriyel araç-gereçlerden yoksun olarak uygulanması, SBKP yetkililerinin

⁷⁴ RGASPI, f.558, op.11, d.740, doc.11.

⁷⁵ RGASPI, f.558, op.1, d.3016.

görevlendirildikleri bölgelere hâkim olmaması ve planları uygulamadaki keyfi tutumları, iklim koşullarının göz ardı edilmesi, merkezî yönetimin gıda kıtlığı sorununa geç müdahalesi ve diğer tüm nedenlerin birleşmesi SSCB içerisinde kötü mahsul alınmasına, üretilebilen mahsulün de döviz ihtiyacı nedeniyle ülke dışına çıkarılması gıda tedarikine bağlı kıtlığın yaşanmasına neden olmuştur. İlginçtir ki, kıtlık en yoğun biçimde Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde, yani kolektifleşmenin kümelendiği bölgeleri en sert biçimde vurmuştur. Rasyonel olarak düşünüldüğünde kıtlık eğer kasıtlı bir silah olarak kullanılacak olsaydı, bundan en çok etkilenenlerin kolektifleştirilemeyen ya da buna karşı çıkan bölgelerde vuku bulması gerekirdi. Ancak durum tersini göstermekte ve kıtlıktan etkilenen bölgelerin Kazakistan'da SSCB sistemine entegre edilen bölgelerde yoğunlaştığı görülmüştür. Stalin tarafından kolektifleşmenin en büyük engeli olan 'kulak'lar zaten bu süreçte en ağır şekilde siyasî baskılar, ölüm cezaları, sürülmeler kullanılarak ve doğrudan açıktan savaş açılarak tasfiye edilmeye çalışılmıştır. Yani Kazakistan'ı ele aldığımızda kıtlık milliyetçi gruplar olarak görülen göçebelerin tasfiye edilmesi için kasıtlı kullanılan bir enstrüman olmaktan çok, SSCB'nin bu gruplar üzerine açtığı savaş sonucu zayıflayan sosyal, ekonomik ve kültürel hayat kıtlığı yaratan nedenlerden olmuştur. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın tarım ayağı batı bölgelerinde çökmüş ve plan uygulanabilir durumda olmayan Kazakistan ve Sibirya üzerine yıkılarak öz kaynaklarının SSCB tarafından sömürülüp ülke dışına çıkarılmasıyla kıtlığın tüm SSCB'ye yayılmasına neden olmuştur.

SONUÇ

'Büyük Kıtlık' felaketi 1930-33 yılları arasında başta Kazakistan olmak üzere, Ukrayna, K.Kafkasya ve Ural bölgelerini yoğun biçimde etkisi altına alan, milyonlarca insan kaybına yol açan, binlercesini yurtlarını terk etmek zorunda bırakan ve sayısız acıya neden olan bir hadisedir. Bazı araştırmacılar bu kıtlığın aslında suni olduğunu ve SSCB'nin merkez parti organizasyonu tarafından planlanarak Sovyet cumhuriyetlerini zayıflatmak amacıyla kurgulandığını savunmaktadır. Ancak güncel araştırmalar ve bulgular göstermektedir ki, 'Büyük Kıtlık' süreci neredeyse tüm kıtlık felaketleri gibi tek başına siyasî bakış açısıyla ele alınamayacak kadar katmanlı ve farklı iç-dış etkenlere bağlıdır.

Kazakistan da dahil olmak üzere kıtlığı yaşayan bölgelerde 'suni' bir kıtlık oluşması için ortada herhangi bir mahsul sorunu ya da buna bağlı bir gıda tedariki eksikliğinin olmaması gerekmektedir. Ancak veriler incelendiğinde 1929 yılından başlayarak SSCB'nin özellikle tarım bölgesi ilan ettiği cumhuriyetlerde kötü mahsul ve dolayısıyla kötü mahsule dayalı gıda tedarik sorunları yaşandığı anlaşılmaktadır. Yukarıda da detaylı olarak bahsettiğimiz üzere iç ve dış etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan kötü mahsul sorunu, kısa zamanda SSCB'nin yanlış planlamalarının da etkisiyle gıda tedarik sorununa, gıda tedarik sorunu da kıtlığa yol açmıştır.

Yaratılan 'suni' kıtlık neticesinde milliyetçi unsurların ve göçebelerin yok edilmek istendiği görüşü bu alanda sıkça dile getirilmiştir. Ancak bakıldığında SSCB yönetimi tarafından tüm farklı kültürel yaşam biçimlerine ülke ve kültür gözetmeksizin sınıfsal olarak saldırılarda bulunmuş, Kazakistan özelinde 'Küçük Ekim Devrimi', 'Baysızlaştırma', 'Kulaksızlaştırma' gibi repressiya uygulamaları ile sovyetleştirme faaliyetleri yürütülmüştür. Bu faaliyetler neticesinde iktisadî yaşam kaynaklarını kaybeden Kazak halkı 1931 yılı sonu ve 1932 yılı başında kolektif çiftliklere rağbet göstermiş ve Kazakistan'daki kolektifleşme oranı %73'le SSCB'nin en yükseğine ulaşmıştır. Ancak milliyetçi olarak görülen ve tasfiyesi planlanan bu grupların %73 gibi çok yüksek bir oranla SSCB sistemine entegre olmaları 'kıtlık' yaşamamalarına neden olmamıştır. Aksine kıtlık en sert biçimde Kazakistan'ın kolektifleşmede en yoğun olduğu bölgelerde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan SSCB tarafından milliyetçi unsurlar olarak tanımlanan ve 'geri' olduğu düşünülen göçebe gruplar 'suni' kıtlıkla değil, siyasî baskılarla tasfiye edilmiştir. Bununla beraber bu tasfiyeler hem Kazakistan'da hem de SSCB içerisinde büyük bir kıtlık yaşanmasının, iş gücü ve öz kaynakları azaltması gibi etkileriyle nedenlerinden biri olmuş ve Sovyet sisteminin içerisine girdiklerinde ise de kıtlıkla mücadele için geliştirdikleri becerileri kullanamamalarına sebebiyet vererek kıtlığın etki alanının genişletmiştir. Ayrıca suni kıtlık yaratılarak milliyetçi ve göçebe grupların tasfiye edildiği fikri, neden yalnızca kıtlığa bağlı ölümlerin bu denli büyük çapta Kazakistan'da gerçekleşip, içerisinde göçebe grupları barındıran Türkmenistan, Kırgızistan ve Moğolistan gibi diğer Sovyet cumhuriyetleri neden çok daha az etkilediği sorusunu havada bırakmaktadır. Kıtlığın Kazakistan'ı diğer göçebe toplumları barındıran cumhuriyetlerden daha fazla vurmasının nedeni, I. Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında ilan edilen Ukrayna, K. Kafkasya, Urallar ve Sibirya ile birlikte beş büyük tarım bölgesinden biri olmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁶

Stalin'in tarımda endüstrileşme ve tahıl ihracı ile birlikte sanayileşme planının asıl merkezi olan Ukrayna ve Urallar'da kötü mahsul sonucu tahıl alım hedeflerine ulaşamaması, SSCB'nin bu planının ağırlık merkezini doğuya, Kazakistan ve Sibirya'ya kaydırmasına neden olmuştur. 1929 sonlarında özellikle Ukrayna'da baş

⁷⁶ Bu beş bölge tarım bölgesi ilan edilirken, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan gibi toprak verimliliği, sulak alan ve hasat verimliliği çok daha yüksek bölgeler sanayi ürünleri üretimi için pamuk ekimi alanları ilan edilmiştir. Tüm planın tahıl üzerine kurulduğu bir planda tahıl üretiminin daha riskli bölgelere kaydırılması, oluşabilecek hasat sorunlarıyla SSCB'nin başa çıkabilme imkanlarını da iyiden iyiye kısıtlamıştır.

KAZAKİSTAN'DA 1930-32 BÜYÜK KİTLİĞİ'NİN NEDENLERİ: KASIT MI, KAZA MI?

gösteren kötü mahsul ve kıtlık, Kazakistan'da da hasat alınamaması ile birlikte zincirleme etki yaratmış, bu etki üretilebilen tahılların da ülke dışına ihraç edilmesi ile 1930'dan başlayarak iki yıl süren devasa bir kıtlık yaşanmasına neden olmuştur. Kıtlığın nedenlerini ele alırken ortaya koyduğumuz üzere SBKP planlamasının yetersizliği, iklim koşulları, gıda tedarikinin sürdürülebilirliğinin göz ardı edilmesi ve her ne pahasına olursa olsun kalkınma planı hedeflerine hırslı bir şekilde ulaşılacak istenmesi, elbette kıtlık sürecinin en önemli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. SSCB her ne kadar 7 Eylül 1932'de üretim yapılabilen bölgelerden ekmek yollararak kıtlık yaşanan bölgelerde dağıtılması⁷⁷ gibi kısa vadeli önlemler başta olmak üzere; hane başına hayvan bulundurma sınırını yukarıya çekilmesi, genel arza dayalı dolaşımda olan ekmek sayılarında artışa gidilmesi ve Çin'den Kazakistan için hayvan sürüleri ithal edilmesi gibi orta vadeli birçok önlem olsa da, bu önlemlerin sonuç vermesi 1933 sonrası mahsulün normalleşmesi ile gerçekleşmiş ve tüm SSCB genelinde kıtlıktan ancak bu şekilde çıkılabilmektedir. Bu bakımdan 'suni' olmadığı görülen kıtlığın SSCB'nin varmayı hedeflediği bir sonuç olmasa da, kendi politik ve ekonomik hedeflerine ulaşabilmek için görmezden geldiği bir 'paha' olduğu düşüncesi ağır basmaktadır. 'Büyük Kıtlık', kulaklara ve 'geri toplumlara' açılan savaş ve Stalinizmin oturtulması için kasıtlı olarak oluşturulan bir 'suni' çalgı aleti değil, SSCB'nin tüm direniş hareketlerini kırması ve bu savaşın kazanan tarafı olmasından dolayı ortaya çıkan bir sonuç olması daha olası gözükmektedir.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

RGASPI (Sosyo-Politik Tarih Rus Devlet Arşivi)

F.558, op.1, d.2877;

F.558, op.1, d.2901;

No:57, b.5388, d. 54;

F.558, op.1, d.3768;

F.558, op.11, d.769, doc.14;

F.558, op.11, d.800, doc.25;

F.558, op.11, d.155, doc.15;

F.558, op.11, d.35, doc.48;

F.558, op.11, d.119, doc.12;

F.558, op.11, d.765, doc.7;

F.558, op.11, d.153, doc.3;

F.558, op.11, d.740, doc.11;

F.558, op.1, d.3016;

F.17, op.162, d.13, I.16-17.

M. Kazakistan Devlet Arşivi

F.30, op.7, d.80, I.137.

2-Telif Eserler

CAMERON, S., *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and The Making of Soviet Kazakhstan*, Cornell University Press, 2018.

COQUEST, R., *The Harvest of Sorrow*, Oxford University Press, 1986.

DAVİES, R.W., *The Industrialisation of Soviet Russia 3: The Soviet Economy In Turmoil, 1929-1930*, Macmillan Press, 1989.

DAVİES, R.W., Wheatcroft, S.G., *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*, Palgrave&Macmillan, New York 2009.

⁷⁷ RGASPI, f.17, op.162, d.13, I. 16-17.

GRAZİOSİ, A., "Stalinism, Collectivization and the Great Famine", *Ukrainian Studies*, 2009 (Holodomor Series).

HUNT, E. K., *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.

İBRAHİM D., TÜRK V., *Kazakistan'da Kızıl Kıtık (1929-1933)*, Bilge Kültür&Sanat, İstanbul 2016.

KINDLER, K., *Stalin's Nomads: Power&Famine in Kazakhstan*, University of Pittsburg Press, 2018.

LENİN, V. I., *Halkın Devlet Yönetimine Katılımı Üzerine*, çev.Metin Çulhaoğlu, Yordam Kitabevi, İstanbul 2016.

MALTHUS, T., *An Essay on the Principle of Population*, St.Pauls Church, London, 1798.

PIANCIOLA, N., "The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917-1933", *Harvard Ukrainian Studies*, 1997.

ROBBİNS Jr., R.G., *Famine in Russia 1891-1892*, Columbia University, New York 1975.

SEN, A., *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, 1981.

SHVETSOV, S.P., *Kazakskoye Hazyaisvo i ego Estestvenno-İstoriçeskih i Bitovkih Uoloviyah*, Leningrad 1926.

The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933, Ed: Marco Carynnyk&others, The Limestone Press, New York 1988.

XX s'ezd Kommunistiçeskoj Partii Sovetskogo Soyuzu Stenografiçeskiy Otçyot, T.I.M., 1956.

BARSENKOV, A.S., VDOVİN, A.I., *İstoriya Rossii 1917-2009*, Aspekt Press, 2010.

Golod v SSSR 1929-1934:Dokumenti, Tom 2: 1932-1934, Ed. V. V. Kondraşin, MFD, 2011.

Makaleler

BERTELSEN, O., "Starvation and Violence amid the Soviet Politics of Silence 1928–1929", *Genocide Studies International* 11, 1 (Bahar), 2018, s. 38-67.

CAMERON, S., "The Kazakh Famine of 1930-1933: *Current Research and New Directions*", *East/West Journal of Ukrainian Studies*, Volume III, No. 2, 2016, s. 117-132.

DALRYMPLE, D. G., "The Soviet Famine of 1932-34" *Soviet Studies*, 15, no. 3, 1964, s. 250-284.

DAVİES, R.W., Wheatcroft S.G., "Stalin and the Soviet Famine of 1932-1933: A Reply to Ellman", *Europe-Asia Studies*, Vol.58, No.4, 2006, s. 625-633.

FİSCHER, S., "Russia and the Soviet Union Then and Now", *The Transition in Eastern Europe*, Volume 1, 1994, s. 221-257.

KUROMİYA, H., "The Soviet Famine of 1932-1933 Reconsidered", *Europe-Asia Studies*, 60:4, s. 663-675.

MAKSUDOV, S., "Migratsii v SSSR v 1926-1939 Godax", *Cahier du Monde Russe*, 1999, s.763-796.

NEFEDOV, S., ELLMAN M., "The Soviet Famine of 1931–1934: Genocide, a Result of Poor Harvests, or the Outcome of a Conflict Between the State and the Peasants?", *Europe-Asia Studies*, 71:6, s. 1048-1065.

PIANCIOLA, N., "Stalinist spatial hierarchies: placing the Kazakhs and Kyrgyz in Soviet economic regionalization", *Central Asian Survey*, 36:1, 2017, s. 73-92.

PIANCIOLA, N., "The Collectivization Famine in Kazakhstan, 191-1933", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001), s. 237-251.

PIANCIOLA, N., "The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928-1934", *Cahiers du Monde Russe*, 45/1-2, Janvier-juin 2004, s. 137-192.

ÖZ

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı sırasında onun özel kalem müdürü ve genel sekreteri olarak görev yapmış Hasan Rıza Soyak'ın anılarında ne kanıtlanabilen ne de görmezden gelinebilen meşhur bir iddia yer almaktadır. Buna göre Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker, İtalya ve Almanya'daki faşist partilere özenerek Türkiye'de de bir parti devleti yaratmak düşüncesiyle CHP için nizamname ve program taslakları kaleme almıştır. Peker'in bu çalışmaları Atatürk'ü çok kızdırmış ve nihayet onun Atatürk'ün gözünden düşmesine yol açmıştır. Recep Peker'in dünya görüşünü ve faşizme yaklaşımını ele alan çalışmaların büyük çoğunluğunda Soyak'ın anılarında anlattığı bu olay fazla sorgulanmadan doğru kabul edilmiş ve bu varsayım üzerinden çeşitli çıkarımlarda bulunulmuştur. Oysa Soyak'ın anıları ancak onun dönemin politik mücadelelerinde taraf olan bir figür olduğu unutulmadığında doğru değerlendirilebilir. Soyak, İnönü ve Peker'e mesafeli olan Atatürk'ün yakın çevresindeki kişilerden biridir. Bu iki kişiye göre daha liberal bir pozisyonu benimsediği söylenebilir. Dönemin politik çatışmalarının etkileri, o dönem bu çatışmalarda taraf olan pek çok kişinin anılarına yansıdığı gibi Soyak'ın anılarında da yansımaları bulmuştur ve söz konusu anılar bu çerçevede okunmalıdır. Bilimsel açıdan daha verimli sonuçlar doğuracak olan, Soyak'ın belgelerle doğrulanamayan anılarına takılıp kalmak değil; fakat Peker'in faşizm konusundaki yaklaşımını onun kaleme aldığı metinler üzerinden incelemektir. Böylesi bir incelemede şu sorulara yanıt aramak yerinde olacaktır: Recep Peker'in çeşitli ideolojilere yönelik yaklaşımı hep aynı mı olmuştur? Eğer bu konuda bazı değişimler ortaya çıktıysa bunun sebepleri nelerdir? Çokça gönderme yapılan 1935'teki İtalya seyahati öncesi Peker ve CHP yöneticileri Avrupa'daki partilerin ve bu bağlamda faşist partilerin programlarından habersiz miydiler? Haberleri varsa, bu konu niçin 1935-1936'da aniden ortaya çıkmış gibi ele alınmaktadır? Recep Peker'in CHP'nin ideolojisi ve teşkilatlanması üzerindeki etkisi nedir, bu hususta parti içinde anlaşmazlıklar var mıdır ve bu anlaşmazlıklar, karşıtlarının Peker'in ideolojisini tanımlamalarına bir etkide bulunmuş mudur? Soyak'ın bahsettiği program ve nizamname taslakları bulunamadığına göre, Peker'in yazı ve konuşmalarından, parti örgütüne yaptığı tebligatlardan onun faşizme bakışıyla ilgili nasıl bir sonuca ulaşabiliriz? Bu çalışmada, dönemin Avrupası'nda etkili olan çeşitli ideolojiler gibi faşizmin de 1935'ten önce Kemalist entelektüellerce mercek altına alındığı ve liberalizmin 1920'li yıllarda yaşadığı çifte kriz sonrasında dünyanın farklı ülkelerinde de görülen pragmatik modernist eğilimlere Türkiye'de de rastlandığı, Recep Peker'in faşizme yönelik yaklaşımının da büyük ölçüde bu pragmatik modernist çerçeve içinde anlamlandırılabilceği öne sürülmektedir. Peker, Nazizm ve faşizm gibi görüşleri Türkiye açısından ideolojik bir tehdit olarak tanımlıyor, faşist akımlara reaksiyoner olmaları ve ırka dayalı milliyetçiliği savunmaları bakımından eleştirel yaklaşıyordu. Bununla birlikte otoriter bir dünya görüşüne sahip olan Peker, 1930'lu yıllarda Türkiye'de görülen otoriterleşme eğilimiyle birlikte liberalizm ve parlamentarizme yönelik daha sert eleştiriler dile getirmeye başlamıştı ve sınıf çatışmasına yol açtığını düşündüğü liberalizm ve sosyalizm gibi akımlara faşistlerin de karşı olmasını haklı buluyordu. Peker'in aldığı tepkiler, onun partiyi devlete hâkim kılmaya çalışmasının ve zaman zaman pragmatik modernizmin sınırlarını zorlayan otoriter eğilimlerinin bir sonucuydu.

Anahtar Kelimeler: Recep Peker, Kemalizm, Cumhuriyet Halk Partisi, Faşizm, Türk Düşünce Tarihi.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: seckincelik2@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9260-3754.

RECEP PEKER'S THOUGHTS ON FASCISM AND QUESTIONING A CLAIM

ABSTRACT

In the memoirs of Hasan Rıza Soyak, who served as Atatürk's private secretary and secretary-general during his presidency, there is a famous assertion that cannot be verified or denied. Accordingly, Recep Peker, Secretary-General of the Republican People's Party (CHP), created draft regulations and programs for the CHP, copying fascist parties in Italy and Germany, with the goal of building a party state in Turkey. Peker's works enraged Atatürk and finally caused him to fall out of favor with him. Most works dealing with Recep Peker's worldview and approach to fascism regarded this occurrence recorded in Soyak's memoirs as true without any questioning, and numerous inferences were drawn based on this assumption. However, Soyak's memories can only be properly interpreted if it is not forgotten that he was a participant in the period's political struggles. Soyak was a member of the inner circle of Atatürk who preserved his distance from İnönü and Peker. He took a more liberal stance than these two people. The impact of the period's political disputes was reflected in Soyak's memories, as well as the memories of many people who were involved in these struggles at the time, and the memories in question should be read in this context. It is more scientifically useful to study Peker's approach to fascism through his works rather than Soyak's memories, which cannot be validated with documents. It would be reasonable to seek answers to the following questions in such a study: Was Recep Peker's approach to diverse ideologies consistent? What were the causes for any changes that occurred in this regard? Were Peker and CHP executives unaware of the programs of European parties, particularly fascist parties, before Peker's trip to Italy in 1935? Why is this issue portrayed as though it arose out of nowhere in 1935-1936, if they were aware? What was Recep Peker's influence on the ideology and organization of the CHP, were there any conflicts within the party on this matter, and did these disagreements have an impact on his opponents' conceptions of Peker's ideology? Since the program and draft regulations described by Soyak could not be found, what conclusion can we draw about Peker's understanding of fascism from his writings and speeches, as well as his notifications to the party organization? It is argued in this study that, like various ideologies that were influential in Europe at the time, fascism was scrutinized by Kemalist intellectuals prior to 1935, that after the double crisis of liberalism in the 1920s, pragmatic modernist tendencies, which were also seen in other countries around the world, were also seen in Turkey, and that Recep Peker's approach to fascism can be grasped to a large extent within this pragmatic modernist framework. Peker regarded Nazism and fascism as an ideological threat to Turkey, and he criticized fascist movements for being reactionary and defending nationalism based on race. However, with the authoritarian trend seen in Turkey in the 1930s, Peker, who had an authoritarian worldview, began to express harsher criticisms of liberalism and parliamentarism, and he acknowledged that the fascists were right for opposing movements such as liberalism and socialism, which he thought led to class conflict. The reactions Peker received were a result of his efforts to establish the control of the party over the state, as well as his authoritarian tendencies, which occasionally strained the limits of pragmatic modernism.

Keywords: Recep Peker, Kemalism, Republican People's Party, Fascism, History of Ideas in Turkey.

GİRİŞ

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı sırasında onun özel kalem müdürü ve genel sekreteri olarak görev yapmış Hasan Rıza Soyak'ın *Atatürk'ten Hatıralar* adlı kitabında yer alan ve ne kanıtlanabilen ne de görmezden gelinebilen meşhur bir iddia vardır. Buna göre Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker, İtalya ve Almanya'daki faşist partilere özenerek Türkiye'de de bir parti devleti yaratmak düşüncesiyle nizamname ve program taslakları kaleme almıştır. Bunları okuyan Atatürk, bir hayli öfkelenmiş ve iddia edilen rapor hakkındaki görüşlerini Soyak'a açmıştır. Soyak'ın ifadeleriyle:

“Üzerinde ilk bakışta sezilen bir sinirlilik hâli vardı; beni görünce azarlar gibi sordu: “Bu zorbalı kimlerdir, onları kim seçecektir?” Şaşırılmışım, kekeleydim: “Hangi zorbalı paşam?” Daha sert ve yüksek bir sesle: “Efendim, sen dün akşam bana getirdiğin kağıtları okumadın mı?” “Biraz okumuştum Paşam.” “Ha işte orada bahsedilen, bütün kuvvetleri nefsinde toplayıp tek partiyi, tabii dolayısıyla, devleti ve memleketi kendi başlarına idare edecek olan yüksek meclisin azasını... Diyorum; onları kim seçecek; bu zorbalı heyeti, kuvvet ve selâhiyetlerini kimden ve nasıl alacak? Hayret, hayreti uzma. (...) Bu ne sakat düşüncedir, bu nasıl zihniyettir? Görülüyor ki varmak istediğimiz hedef, henüz, en yakın arkadaşlar tarafından bile zerre kadar anlaşılması değildir.”¹

Soyak, Atatürk'ü bunca öfkeleniren metinlerin içeriğine ilişkin bilgiler de veriyordu. Çok az sayıda kişiden oluşan ve sınırsız yetkilere sahip bir heyet ülke yönetimini üzerine alacak ve bütün kararları bu heyet

¹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C. 1, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1973, s. 58.

H. SEÇKİN ÇELİK

verecekti. İtalya ve Almanya'daki gibi faşist gençlik örgütlenmeleri kurulması da öngörülüyordu. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi de bir şekilden ibaret kalacaktı. Soyak'ın aktardığına göre bu metinler Başbakan İnönü tarafından da imzalanmıştı; ama sonradan anlaşılıyordu ki İnönü onları okumadan imzalamıştı. Anılarında yer alan bazı başka konularda bahsettiği belgeyi içeriğiyle birlikte aktarmasına karşın bu konuda Soyak sadece çok kısa bir özet veriyordu. Bu nizamname ve program taslakları Cumhuriyet Halk Partisi evrakında ya da başka yerde mahfuz ise, Soyak'a göre yayımlanmaları Atatürk'ün totaliter idarelere yönelik yaklaşımını göstermesi bakımından "kutsal bir görev" niteliğindedir.²

Bugüne değin Soyak'ın bahsettiği program ve nizamname taslaklarına ulaşabilen bir araştırmacı olmadı. Bununla birlikte otoriter bir yönetici olarak ünlenen, partiyi daha fazla ön plana çıkarmak için çok çaba sarf eden Peker'le ilgili bu iddia güncelliğini korumaya devam etmektedir. Soyak'ın bahsettiği taslak metinlere ulaşamadıysa da, Peker'in kaleme aldığı diğer metinler, genel sekreterliği sırasında parti teşkilatlarına gönderdiği tebliğler ve çeşitli söylevleri araştırmacıların erişimine açıktır ve bu materyal kullanılarak söz konusu iddia ile ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Recep Peker'in dünya görüşüne ve faşizme yönelik düşüncelerine temas eden çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar içerisinde biyografik bir çalışma niteliği gösteren Teoman Gül'ün kitabında Peker'in siyasi görüşleri hakkında genel bazı bilgiler verilmiş; bu arada Soyak'ın iddiası fazla sorgulanmadan alıntılanmıştır. Gül, Mete Tunçay'ın, aktardığı ve Peker'in Kemalizm'i faşizmin Türkçesi yapmak istediğine yönelik iddiayı da benimser bir tutum takınmıştır.³

Biyografik nitelik taşıyan bir başka çalışma da Kara'ya aittir. Kara da Peker'in "altı ok"u nasıl yorumladığına dair bilgiler vermiş; fakat Peker'in faşizme bakışı hakkında ayrı bir inceleme sunmamıştır.⁴

Özkaya, Peker'in çeşitli ideolojilere bakış açısını ele alan bir makale kaleme almıştır. Ancak makalede Peker'in görüşlerini yansıtan pek çok önemli metin kullanılmamış ve dolayısıyla ayrıntılı bir analiz de ortaya konulamamıştır.⁵

Demirci, Recep Peker'in faşizmden esinlenmesiyle ilgili tartışmaya tek parti dönemindeki gençlik teşkilatı tasarıları hakkındaki araştırması üzerinden katılmıştır. Makale söz konusu dönemdeki gençlik teşkilatlanması tasarılarıyla ilgili faydalı bilgiler vermektedir. Bununla birlikte Demirci, Soyak'ın bu konudaki anılarını sorgulamadan kabul etmekte ve Peker'in kendisine yöneltilmiş olduğunu tahmin ettiği eleştiriler üzerinden ne yapmış olabileceğine dair spekülasyonlarda bulunmaktadır.⁶

Görece yakın tarihli bir çalışmada Murat Turan, Peker'in faşizmle ilgili görüşlerine odaklanmamış; ancak Soyak'ın anılarında aktardığı görüşlerin akademik tarih araştırmalarında kullanılma biçimini sorunsallaştırmıştır. Turan'a göre Soyak'ın iddiasını tamamen gerçek dışı saymak onun "tarihsel kimliğine karşı ağır bir itham" olacaktır ve bu metni kendisinin ürettiğini düşünmek de yerinde değildir. Ancak sonuçta Soyak'ın kitabı bir anı niteliğindedir ve içeriğinin kritiği yapılmalı, diğer verilerle karşılaştırılmalıdır. Turan'ın Soyak'ın kitabındaki bilgilerin sorgulanmadan aktarılması ve metnin kritiğinin yapılması noktasındaki uyarıları çok yerindedir; ancak acaba Soyak'ın tarihsel kimliğinden ötürü aslında olmayan bir metinle ilgili bir iddiada bulunması ihtimalini tümünden gözden uzak tutabilir miyiz? Konuyla ilgili sorunsalları ele alırken bu hususta neden farklı bir pozisyonu benimsediğimize açıklık getireceğiz.⁷

² Soyak, *age*, s. 59-60.

³ Teoman Gül, *Türk Siyasal Hayatında Recep Peker*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 18-44. Bu görüş Gül'ün eserine oldukça dolaylı bir şekilde yansımıştır. Sözü geçen fikri, anılarında ortaya atan kişi bir dönem ABD Büyükelçisi olarak Türkiye'de görev yapan Joseph Clark Grew'dur. Tunçay, bu anıyı Yalçın Küçük'ün bir eserinden aktarmış, Gül de Grew'dan yani iddia sahibinden bahsetmeksizin Tunçay'dan bu görüşü aktarmıştır. Dolayısıyla Grew'un iddiasıyla kitapta bu iddianın yerleştirildiği yer kronolojik olarak tutarsızlaşmıştır. Grew'un bu görüşlerinin Peker'in 1932'de yaptığı İtalya seyahati üzerine oturtulan tezle hiçbir ilgisi yoktur. 1927-1932 yılları arasında bu görevi yürüten Grew, CHP'nin 1931'deki yeniden teşkilatlanma tarzına bakarak bu iddiayı ortaya atmıştır. Tunçay ise, Grew'un bu görüşlerini benimser tarzda görüşler ileri sürmesine karşılık, kitabının daha önceki sayfalarında önemli bir hususa dikkat çekmiştir. Tunçay, Moore ve Linz gibi araştırmacıların, Almanya ve İtalya savaşı kazansalardı Recep Peker'in savunduğu modelin İnönü'nün savunduğu modele galebe çalacağı yönündeki iddialarına, Peker'in Mihver'e karşı savaşa girmeyi savunan bir politikacı olduğu ve dolayısıyla Mihver'in Peker'i tercih etmesinin pek mümkün olmadığı hatırlatmasıyla karşı çıkmıştır. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981, s. 20, 318. Bu konumuz açısından önemli bir noktadır ki buna ilgili kısımda geri döneceğiz.

⁴ Nilgün Nurhan Peköz Kaya, *Türk Siyasal Hayatında Recep Peker*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1999, s. 129-153.

⁵ Ahmet Özkaya, "Cumhuriyet Döneminin İdeoloğu: Recep Peker'in Kişiliği ve İdeolojilere Bakışı", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S. 7/3, 2020, s. 153-154.

⁶ H. Aliyar Demirci, "Tek Parti Döneminde Siyaset-Gençlik İlişkilerine Bir Örnek: Gençlik Teşkilatı Tasarıları", *AÜSBF Dergisi*, S. 58/2, 2003, s. 63-73.

⁷ Murat Turan, "Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü: Recep Peker'in Raporları", *Toplumsal Tarih*, S. 326, 2021, s. 50-54.

RECEP PEKER'İN FAŞİZMLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ VE BİR İDDİANIN SORGULANMASI

Recep Peker'in dünya görüşünü, onun tarafından kaleme alınan çeşitli metinleri inceleyerek ortaya koymaya çalışan bir diğer araştırma Koçak'a aittir.⁸ Koçak, Peker'i bir Kemalizm ideologu olarak ele almış ve çalışmasına Peker'in "şimdiye kadar hiç bilinmeyen röportajlarına, konuşmalarına ve yazılarına" yer verdiğini iddia ederek başlamıştır. İçerisinde Peker'in şimdiye kadar kullanılmamış bazı metinleri yer alsa da, Peker ile ilgili daha önce yapılmış neredeyse hiçbir çalışmanın dikkate alınmadığı söz konusu kitapta kullanılan çok sayıda metin hem araştırmacılarca iyi bilinen metinlerdir hem de dikkate değer bir kısmı Kemalizm üzerine yapılan çalışmalarda belki de en çok kullanılan dergi olan *Ülkü*'de yayımlanmıştır ki yazar, bu metinlerin *Ülkü*'de yayımlanmış olduğuna hiç gönderme yapmamaktadır. Bu problemin yanı sıra Koçak'ın çalışması, yazarın konusuyla mesafesini korumaya pek özen göstermemesi bakımından da eleştirilebilir. Bol miktarda ünlemin kullanıldığı bu çalışmada yazarın ünlü tarihçi Marc Bloch'un izinden giderek⁹ söylersek anlamayı değil yargılamayı ön plana çıkardığını saptayabiliyoruz. Bu çerçevede ilgili kısımda göstereceğimiz üzere eser kanımızca analiz hataları da barındırmaktadır. Bir başka kitabında ise Koçak, Peker'in SCF deneyiminden sonra partiyi canlandırma için genel sekreterliğe getirildiğini ve şayet bu doğrultuda tasarımlar hazırladıysa bile, kendisine verilen görevi yapmış olduğunu belirtiyor ve bu bakımdan partinin en tutarlı politikacı olduğu için Soyak'ın anısı üzerinden Peker'e haksızlık yapıldığını kanaatini dile getiriyor.¹⁰ Yazarın kısmen örtük olan varsayımı, zaten totaliter bir idare kurmak amaçlandığına göre bu doğrultuda en tutarlı hareket edenin Peker olduğudur. Koçak'ın yazdıklarından bildiğini varsaydığımız Peker'e yönelik bazı engellemelerin niçin ortaya çıktığı konusunda ise, ikna edici, kapsayıcı bir açıklama ortaya konulmuyor ki bu husus da mercek altına alınması gereken bir başka noktadır.

Bu çalışmada Recep Peker'in faşizme bakışı ve bu hususta Soyak'ın iddiası çerçevesinde yapılan temellendirmeler hakkında, son yıllarda yapılan araştırmaları da eleştirel bir gözle ele alarak kapsayıcı bir değerlendirme ve analiz ortaya konulmaya çalışılacaktır. Cevaplandırmaya çalışacağımız şu sorular, araştırmamızın izleyeceği yol haritasını da belirleyecektir: Kişi ya da kurumları faşizmle ilişkilendirirken faşizmin tanımı hususunda nasıl bir yaklaşım ortaya konulmalıdır? Peker'in CHP Genel Sekreteri olduğu dönemde özellikle faşist olmayan ülkelerde faşizmin algılanışı ve faşizme yönelik yaklaşımlar konusunda nasıl bir kavramsallaştırmaya gidebiliriz? Recep Peker'in çeşitli ideolojilere yönelik yaklaşımlar hep aynı mı olmuştur? Eğer bu konuda bazı değişimler ortaya çıktıysa bunun sebepleri nelerdir? Çokça gönderme yapılan 1935'teki İtalya seyahati öncesi Peker ve CHP yöneticileri Avrupa'daki partilerin ve bu bağlamda faşist partilerin programlarından habersiz miydiler? Haberleri varsa, bu konu niçin 1935-1936'da aniden ortaya çıkmış gibi ele alınmaktadır? Recep Peker'in CHP'nin ideolojisi ve teşkilatlanması üzerindeki etkisi nedir, bu hususta parti içinde anlaşmazlıklar var mıdır ve bu arada bu anlaşmazlıklar karşıtlarının Peker'in ideolojisini tanımlamalarına bir etkide bulunmuş mudur? Soyak'ın anıları bu bağlamda nereye konulabilir? Soyak'ın bahsettiği program ve nizamname tasarımları bulunamadığına göre, Peker'in yazı ve konuşmalarından, parti örgütüne yaptığı tebliğatlardan onun faşizme bakışıyla ilgili nasıl bir sonuca ulaşabiliriz?

Bu sorular çerçevesinde ilk olarak iki savaş arası dönemde faşist olmayan ülkelerde faşizmin ele alınışı ve liberalizme alternatif modellerin ortaya çıkışının yarattığı etkiler üzerinde durularak, ahistorik yorumlar yapmamak adına tarihsel bağlamı anlamaya çalışacak ve sonra da bu hususta nasıl bir kavramsallaştırmaya gidilebileceğine yönelik bir saptamada bulunacağız. Daha sonra Recep Peker'in CHP Genel Sekreterliği'ne getirilişi, bunun sebepleri, CHP'nin ideolojisi ve teşkilatlanması üzerine Peker'in etkileri ve bu konularda parti içi mücadele hakkında bilgi vererek Soyak'ın anılarını bu mücadele içerisinde nasıl konumlandırabileceğimizi

⁸ Cemil Koçak, *Recep Peker Konuşuyor "Disiplinli Hürriyet"*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2018. Koçak, Peker'in bazı konuşmalarının daktilo metinlerine bir antikacıda ulaştığını söylemektedir; ancak koleksiyon değeri olsa da bu durum söz konusu makaleleri bilinmeyen makaleler haline getirmediği gibi, onlarla ilgili bilgilerimizi daktilo metinlerle sınırlamamızı da gerektirmez; hatta metodolojik açıdan tersi doğrudur. Metodolojik açıdan hayli sorunlu bu yaklaşımdan ötürü, söz konusu makalelerle ilgili sadece eksik değil yanlış bilgiler de verilmektedir. Örnek vermek gerekirse, Peker'in "Uluslaşma-Devletleşme" başlıklı makalesi konumuz bakımından çok önemlidir ve bir Alman gazetesi olan *Evropäische Revue*'de yer almıştır. Bu makalenin Türkçesi *Ülkü*'nün Haziran 1936 sayısında yer almıştır. Bkz. Recep Peker, "Uluslaşma-Devletleşme", *Ülkü*, S. 7/40, 1936, s. I-VII. Koçak ise bu makalenin adıyla yayımlandığı gazeteyi karıştırıyor, üstelik Hasan Kösebalaban'ın bir çalışmasına dayanarak bu makalenin Temmuz 1936'da adını yanlış verdiği Alman gazetesinde yayımlandığını saptadığını söylüyor. Bkz. Koçak, *age*, s. 29. Makalenin başlığı "Volk und Staat Werdung"tur ki makalenin Türkçe başlığıyla aynı anlama gelmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla gazetenin Peker'in makalesinin yayımlandığı dönemdeki editörü Joachim Moras'tır ve bu arada Rabinbach'tan Moras'ın editörlüğü döneminde *Evropäische Revue*'nün Nazi makamlarıyla arasının her zaman yeterince iyi olmadığını ve bir ara bu makamlarla yasaklandığını öğreniyoruz. Bkz. Anson Rabinbach, "Restoring the German Spirit: Humanism and Guilt in Post-War Germany", *German Ideologies Since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic*, ed. Jan-Werner Müller, Palgrave Macmillan, New York 2003, s. 26. Demokrat Parti ile CHP arasında karşılıklı komünistlik suçlamalarının hatta DP'nin suçlamaları açısından bakınca faşistlik suçlamasının yapıldığı bir dönemde, DP yanlısı *Millet* dergisinde eleştirel çerçevede Peker'in bu makalesine atıfta bulunulduğunu ve bu makalenin Ulus'ta da yayımlandığı bilgisinin okuyucusuyla paylaşıldığını görüyoruz. Bkz. Cemal Kutay, "Açık Konuşabilir miyiz?" *Millet*, S. 98, 1947, s. 3,4, 13. Koçak kitabında yer verdiği metinlerden, sadece 1936'da Peker'in Halkevi'nde yaptığı bir konuşma için bu konuşmanın Kurun gazetesinde bulunabileceği bilgisini paylaşıyor. Oysa kitaptaki pek çok metin, dönemin gazetelerinde ve *Ülkü* dergisinde bulunabilmektedir. Konunun fazla dışına çıkmamak için ve çarpıcı olması bakımından yukarıdaki örnekle yetindik.

⁹ Jacques Le Goff, "Önsöz", *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, yaz. Marc Bloch, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 32.

¹⁰ Cemil Koçak, *Madalyonun Arka Yüzü: Tarihimizin Konuşulmayanları Yazılıyor*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 128-132.

ortaya koymaya çalışacağız. Son olarak Peker'in kaleme aldığı metinler üzerinden onun faşizme yönelik yaklaşımını açıklayacak ve bu yaklaşımda bazı değişimler olup olmadığını tartışacağız.

1. Faşizm Kavramının Kullanımı ve İki Savaş Arası Dönemde Faşizme Yönelik Yaklaşımlar Üzerine

Faşizm kavramının özellikle anılarda ya da akademik olmayan metinlerde özenli bir tanım çerçevesinde değil; fakat kimi zaman otoriter yönetimlerin herhangi birini belirtmek için ya da siyasi bir mücadelenin beraberinde getirdiği bir tarzda¹¹ kullanıldığını görüyoruz. Ne var ki tarih araştırmacıları anı ve politik metin niteliğindeki bu materyali de çalışmalarında kullandıklarından, bu tür metinlerdeki kullanımın akademik çalışmalara da dolaylı yoldan da olsa sirayet ettiğini, araştırmacıların kanaat oluşumunu etkilediğini söyleyebiliriz. Faşizm üzerine bilimsel çalışmalar yürüten araştırmacılar, kavramın bu “aşırı” kullanımının doğuracağı hatalara dikkat çekmişler ya da kendi çalışmalarını bu tür gelişigüzel tanımlamalardan¹² ayırmaya gayret göstermişlerdir.¹³ Faşizmin tanımı üzerine bilimsel literatürde bir anlaşmaya varılmadığı için Ernst Nolte bir “faşist minimum” ortaya koyarak tanımın sınırlarını netleştirmeye çalışmıştır;¹⁴ ancak bu girişimin de kesin bir uzlaşma sonucunu vermediğini biliyoruz.

Faşizmin tanımlanması hususundaki uzlaşmazlıklar ve kavramın sınırını iyi çizme konusundaki gayretler şununla da ilgilidir: Faşizmle ilişkilendirilen bazı özellikler faşist olmayan hareketlerin de özelliği olabilir ve buradan yola çıkarak yüzeysel bir benzerlik üzerinden tüm bu ideolojileri faşizme bağlamak yerinde olmayacaktır. Örneğin birçok çalışmada faşizmin anti-liberal ve anti-komünist olduğundan bahsedilmektedir. Ancak Roger Griffin'in de belirttiği üzere faşizmin “anti-” boyutuna yoğunlaşmanın açıklayıcı değeri hayli kuşkuludur. Zira her ideoloji savunduğu değerler sonucu diğer bazıları reddedecektir. Dolayısıyla faşizmi “pozitif ideoloji önermeleri” bağlamında tanımlamak daha faydalı olacaktır.¹⁵ Griffin ise faşizmi popülist milliyetçiliğin paligenetik bir biçimi olarak görür. Yeniden doğuş, yeni insan ve yenilenme temaları, faşizmin “ütopyacı devrimci” yönünü ortaya koymaktadır; ancak iktidara geldiklerinde faşistler giderek baskıcı ve gerici bir politika izler hale gelmektedirler.¹⁶ Ancak Griffin'in de farkında olduğu gibi tek başına yenilenme, yeniden doğuş, yeni insan yaratma gibi temalar çok farklı akımların söylemlerinde yer bulabilirler; dolayısıyla faşizme özgü olan biçimi ortaya konulmak durumundadır. Payne'ın belirttiği üzere “milletin yeniden doğuşu ve yeniden yaratılması” milliyetçiliğin farklı biçimlerinin de temel hedefidir: Solcu, ılımlı ve sağcı milliyetçiliklerde de “yeniden doğuş” teması görülmektedir. Milliyetçiliğin Bolivya'da olduğu gibi popülist devrimci biçimleri de görülmektedir ve popülist nitelemesi de yeteri kadar tanımlayıcı olmayabilir.¹⁷

Bir diğer önemli nokta, daha sonra göreceğimiz üzere Kemalist entelektüeller arasında görülen faşizmi tanımlama biçimlerinden hızlı sonuçlar çıkarmanın doğurabileceği probleme ilişkindir. “Devrim” kelimesi normatif bir anlamda kullanıldığında bu kelimenin faşizmle yan yana getirilmesi de bu normatif çerçeve içinde anlaşılıp yorumlanabilmektedir. Ancak yukarıda Griffin'in tanımında gördüğümüz üzere faşizmin söyleminin “ütopyacı devrimci” bir mahiyet arz ettiğini tespit eden bilim insanları vardır. Paxton da faşizmin 1789'dan 1917'ye kadar olan dönemde kazandığı anlamın dışında özel bir çerçevede “devrimci” sayılması gerektiğini belirtmiştir. Paxton'a göre farklı gayelerle faşistler de toplumsal düzenin alt üst edilmesi ve toplumsal, politik ekonomik gücün yeniden dağıtılmasını savunuyorlardı.¹⁸ Dolayısıyla faşizmin tanımlanmasına ilişkin kelime seçimine yönelik normatif bir yaklaşımla ortaya atılacak tezlerde de bu hususa dikkat edilmesi, ele alınan kişinin yaklaşımının ayrıntılarıyla anlaşılmasına çalışılması gerekmektedir.

Kanaatimizce gerçekleştirilmesi gereken bir diğer husus, ahistorik değerlendirmeler yapmamak adına, faşizmin ortaya çıktığı dönemde, onun, faşist olmayan ülkelerdeki algılanışını saptamak ve bu çerçevede farklı ideolojilerin hâkim ideoloji niteliği gösterdiği ülkeler arasındaki fikir ve yöntem alış verişlerinin nasıl bir kavramsallaştırmayla izah edilebileceğini ortaya koymaktır. Böylece bu kavramsallaştırmanın Peker'in faşizme yönelik yaklaşımlarını açıklayıcı niteliği de test edilebilecektir.

¹¹ Örneğin 1940'lı yıllarda sosyalist-komünist çizgideki faal isimlerden biri olan Şükran Kurdakul, 1946'da kurulan iki sosyalist partinin bir süre sonra kapatılmalarının sorumluluğunu sadece Recep Peker'e yükler ve bu karardan ötürü de onu İsmet İnönü'nün iradesi rağmen faşizm getirmeye çalışmakla suçlar. Bkz. Şükran Kurdakul, *Cezayevinden Babiali'ye, Babiali'den TİP'e Anılar*, Evrensel Basım Yayım, İstanbul 2003, s. 33.

¹² Bu başlık altında kuşkusuz yepyeni bir faşizm tanımı ortaya koymayı amaçlamıyoruz. Daha ziyade, bu kavram kullanılırken dikkat edilmesi gereken bazı hususlara, faşizm literatürü üzerinden işaret etmeye çalışmaktayız.

¹³ Stanley Payne, çok aydınlatıcı çalışmasında faşizm kavramının “gaddar”, “baskıcı”, “diktatöryel” kavramları yerine kullanılan bir siyasi pejoratif halini aldığını belirtir ki Payne'e göre bu durum kelimenin tanımlayıcı anlamını kaybetmesine yol açacaktır. Bkz. Stanley Payne, “Faşizm: Taslak Bir Tanım”, *Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları*, der. Constantin Iordachi, çev. İsmail İlgar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 163. Michael Mann de faşizm üzerine yaptığı çalışmanın bilimsel bir tanımlamaya dayalı olduğunu belirtme gereği duymuştur. Bkz. Michael Mann, *Faşistler*, çev. Ulaş Bayraktar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 10-11.

¹⁴ Payne, *agm*, s. 166-167.

¹⁵ Roger Griffin, *Faşizmin Doğuşu*, çev. Ali Selman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 41.

¹⁶ Griffin, *age*, s. 60, 69-73.

¹⁷ Payne, *agm*, s. 167.

¹⁸ Robert O. Paxton, *Faşizmin Anatomisi*, çev. Hakan Atay ve Hivren Demir Atay, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.

RECEP PEKER'İN FAŞİZMLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ VE BİR İDDİANIN SORGULANMASI

Siyaset bilimci Samuel Huntington, 1922'den itibaren dünyada demokrasi açısından bir ters dalga başladığından söz eder.¹⁹ 1918'de başlayan cumhuriyetçiliğin ve parlamenter demokrasinin yükselişi, imparatorlukların yıkılması süreci sonrasında Wilson'ın temsil ettiği liberal enternayonalizm eğilimleri çok çabuk gözden düşmüştü.²⁰ Dünyada yeni bir dönem başlıyordu. Liberalizmin siyasi krizi 1920'lerde başlamıştı; ancak 1929 Büyük Buhranı'ndan sonra buna ekonomik krizi de eklenince liberalizm ve parlamentarizm bir bütün olarak gözden düşmeye başladı. Avrupa'da faşist hareketler yükselişe geçti. Karşılaşılan yeni problemleri çözme konusunda liberal demokrasilerin başarısız olduğu izlenimi ortaya çıkmaktaydı. Hobsbawm'a göre modern, zengin ve güçlü olmak için reçete arayan ülkelere Paris ve Londra 1930'larda fazla esin veremez hale gelmişti; Roma ve Berlin yeni esin kaynaklarıydı. Moskova ise bir toplumsal devrim modeli olarak algılanıyordu.²¹ Dolayısıyla liberalizmin küresel ölçekteki gerileyişiyle birlikte esin kaynakları olarak Roma, Berlin ve Moskova yükselişe geçmişlerdi.

Komünizm korkusuyla birlikte Avrupa kıtasını faşizmin yükselişi sararken, liberal olarak bilinen ülkelerin politikacılarının dahi faşist liderlere övgüler yapabildikleri görülmüyordu. Örneğin Winston Churchill, 17 Şubat 1933'te İngiliz Antisosyalist ve Antikomünist Birliği'nde yaptığı konuşmada Mussolini'yi yaşayan en büyük kanun koyucu olarak niteliyor ve onun şahsında kendini gösteren "Romalı dehası"nın birçok ülkeye sosyalizmin ilerleyişine nasıl engel olunabileceğini gösterdiğini ileri sürüyordu. Churchill'e göre Mussolini'nin faşist rejimi sosyalizmle "yakın dövüş" halinde olan ülkeler için de "çekinmeden uygulayabilecekleri bir referans noktası" oluşturunuyordu.²²

Bununla birlikte Hobsbawm'a göre Avrupa'da faşizmi tehdit olarak gören ve solcu da olmayan, faşist olarak tanımlanamayacak Polonya gibi, Sırbistan gibi ülkeler de mevcuttu.²³

Özellikle Büyük Buhran'ın ortaya çıkardığı ekonomik problemler, demokratik ülkelerde dahi Berlin, Roma, Moskova modellerinden esinlendiği bir uluslararası ortam yaratmıştı. Bu benzeşmelerden yola çıkan tarihçi Schivelbusch, Roosevelt'in buhran sonrasında izlediği ekonomi politikalarıyla faşist ve nasyonal sosyalist ekonomi politikalarının paralellikler gösterdiğini ileri sürmüştür.²⁴ Schivelbusch, 1929 sonrasında faşist olmayan ülkelerin karşılaştıkları yeni sorunları çözmek için Berlin ve Roma'dan esinlenmelerini pragmatik bir modernizm yaklaşımı olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Pragmatik modernizm, bir ülkenin ideolojisi kabul edilmese de onun ekonomik sorunların çözümü, toplumun modernleştirilmesi gibi hususlardaki yöntemlerinden faydalanılması anlamına gelmektedir. Bu aynı zamanda ideolojiler arası sınırların değişken oluşunu da ortaya koyan bir kavramdır.²⁵ Kanaatimizce Schivelbusch'un bu kavramı, hem olayın küresel ölçeğinin ortaya koyulması hem bir dönemin zihniyet yapısının anlaşılması hem de faşist rejimlerle faşist olmayan rejimler arasındaki farkların gözetilmesi noktasında çok iyi bir analitik araç sunmaktadır. Recep Peker'in faşizmle ilgili görüşlerini incelerken bu yaklaşımın analitik değerini ayrıca test etme şansına sahip olacağız; ancak bir sonraki başlık altında CHP örgüt ve ideolojisinin yapılandırılması ile ilgili bilgiler verirken "pragmatik modernizm" kavramının tanımına oldukça uyan ifadelerin 1930'ların başlarında nasıl kullanıldığını da göreceğiz.

2. Recep Peker'in CHP'nin Yeniden Örgütlenmesindeki Rolü, İdeolojisi ve Peker'e Yönelik Parti İçinden Gelen Tepkiler

1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından sonra yapılan yerel seçimlerde CHP'nin başarısız bir performans göstermesi şüphesiz Atatürk'ün dikkatinden kaçmamıştı. Bu anlamda pek cevval bir figür olmayan Saffet Arıkan'ın yerine 1931'de Recep Peker CHP Genel Sekreterliğine getirilmişti. Daha önce de iki kez bu görevde bulunmuş olan Peker, Arıkan ile birlikte bu makamda en uzun kalan isim olacak ve etkisi bakımından da en etkili genel sekreter olarak ön plana çıkacaktı.²⁶

Peker, tekrar genel sekreter olmadan önce de partide belli bir ağırlığı olan bir kişiydi. Örneğin yeni kurulacak partiye "Serbest Fırka" isminin verilmesini de o önermişti. Ancak muhalefete karşı en uzlaşmaz tutum takınan politikacıların da başında geliyordu.²⁷ Otoriter bir politikacı olarak ün yapmıştı. Partinin radikal kanadına

¹⁹ Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: 20. Yüzyılın Sonlara Demokratisizasyon*, çev. Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara 2007, s. 11-16.

²⁰ Mark Mazower, *Karanlık Kıt: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 2; E. H. Carr, *Yirmi Yıl Krizi 1919-1939*, Çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 64.

²¹ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi: Aşırıklar Çağı 1914-1991*, çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 178-179.

²² Luciano Canfora, *Avrupa'da Demokrasi: Bir İdeolojinin Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç ve Nusret Avhan, Literatür Yayınları, İstanbul 2010, s. 179, 181.

²³ Hobsbawm, *age*, s. 168.

²⁴ Çok dikkat çekicidir ki, Kemalist ideologlar da Roosevelt'in New Deal'mın "ülkeyi krizden kurtarmak için savaştan müdahaleci devlet tipine uygun" olduğu sonucuna varmışlardı. Bkz. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994, s. 92.

²⁵ Bkz. Wolfgang Schivelbusch, *Uzak Akıllar: Faşizm, Nasyonal Sosyalizm, New Deal 1933-1939*, çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

²⁶ Tunçay, *age*, s. 308.

²⁷ Tunçay, *age*, s. 248, 271.

H. SEÇKİN ÇELİK

mensup olan Peker, devrimci amaçlara ulaşılabilmesi için iktidarın merkezileşmesi gerektiğine inanan kişilerden biriydi.²⁸

Peker, partinin daha etkili olacak şekilde yeniden örgütlenmesiyle işe başladı.²⁹ Devrimin dayandığı fikirlerin halka ulaştırılması ve propaganda faaliyetlerinin artırılması Peker'in en çok önem verdiği konular arasındaydı. Devrimin halka kısa zamanda benimsetilmesi bakımından parti ve tabii ki Peker bir arayış içerisindeydi ve propaganda metotlarına yönelik ilgi bu sebeple arttı. Propaganda adeta sihirli bir kelime haline gelmişti ve pek çok sorunu çözmesi bekleniyordu. O kadar ki, Niyazi Berkes, konunun "propagandanın propagandasına" dönüştüğünü yazacaktı.³⁰

Peker, partiye bir canlılık kazandırmaya çalıştığı gibi devrimin ideolojisini de yapmak istiyordu. Peker'i yakından tanıyan Velidedeğlü şöyle diyor:

"Recep Peker, Atatürk döneminde Meclis Başkanlığı, milletvekilliği, bakanlık, CHP Genel Sekreterliği yapmıştı. O dönemde İtalya'da Mussolini, Rusya'da Stalin, Almanya'da Hitler, kendi partilerinin ideolojisini yaparlar ve bu konuda kitaplar yayımlarlardı. Bizde de CHP Genel Sekreteri olarak bu işi Recep Bey yapmaya çalışırdı. Yukarıda belirttiğim gibi formasyonu bu işe yeterli değildi. Fakat çok yakından biliyorum ki, Türkiye'nin devletçilik ile kalkınacağına ve laiklik sayesinde kurtulacağına yürekten inanmıştı. Milliyetçi, fakat şoven değildi. Irkçılıktan ise nefret ederdi. Tam bir Atatürk milliyetçisi idi."³¹

Parti, daha kapsamlı bir siyasal program için de arayış içerisindeydi ve 1931 senesinde Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki aşırı sağcı partilerden işçi partilerine kadar siyasal partilerin programlarının çevrilmesi de bu konuda artan ilgiyi göstermektedir. Tunçay, bu programların listesini vermiştir.³² CHP'nin ise Demokratik Partiler Birliği ve onun lideri konumundaki Fransız Radikal-Sosyalist Partisi ile daha özel ilişkileri vardı. CHP Genel Sekreteri Saffet Arıkan, 1927'deki CHP Kurultayı'nda Fransız Radikal Partisi'nden Paul Bastid'in Ankara'ya gelip CHP hakkında bilgi topladığı ve edindiği bilgiler çerçevesinde CHP programı ile Fransız radikal partilerinin programlarının çok benzer olduğundan yola çıkarak CHP'nin kurdukları uluslararası birliğe katılmasını rica ettiği bilgisini partililerle paylaşmıştı. CHP hiçbir zaman bu uluslararası birliğe katılmadıysa da birliğin faaliyetlerinden hep haberdar edildi ve Recep Peker'in genel sekreterliği zamanında da bu bağlar sürdü ve Peker tarafından olumlu karşılandı.³³

Ne var ki büyük buhrandan sonra küresel ölçekte görülmeye başlanan Roma, Berlin ve Moskova'ya yönelik ilgi Türkiye'de de göze çarpar hale geldi.³⁴ Bu ülkelerin çeşitli konularda izledikleri siyasetler mercek altına alındı. Özellikle Falih Rıfkı Atay, bu ülkelerle ilgili yazdığı kitaplarla dikkat çekiyordu. Faşizmin niteliği

²⁸ Peker'in otoriterliğinde asker kökenli bir politikacı olmasının payı olduğu da düşünülebilir. Bununla birlikte devrimci hareketlerde radikal fikirlere sahip kişilerin gücün merkezde toplanması yönündeki istekleri başka yerlerde de görülebilmektedir. Fransız Devrimi tarihi üzerine otorite olan isimlerden Alphonse Aulard'a göre 1789'da en radikal devrimciler, feodalitenin geri dönmemesi, milli birliğin parçalanmaması, yerel baskıların sona erdirilmesi için iktidarın merkezileştirilmesine büyük önem veriyorlardı; hatta bu yüzden cumhuriyetçiliği geri plana atmışlardı. Bkz. Alphonse Aulard, *Fransa İnkılabının Siyasî Tarihi*, C. I, çev. Nazım Poroy, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 16. Peker'in cumhuriyetçiliği değilse de demokrasiyi bu bağlamda geri plana attığını daha sonra göreceğiz.

²⁹ Tunçay, *age*, s. 318-321. 1931'de partinin ideolojisini gösteren altı ilke ortaya konulmuştu ve partinin altı oklu flamasını da Peker icat etmişti. Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politika'da 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 88.

³⁰ Niyazi Berkes, *Propaganda Nedir?*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1942, s. 3.

³¹ Hıfzı Veldet Velidedeğlü, *İlk Meclis*, Cumhuriyet Yayınları, y.y., 1999, s. 51. 1966'da İsmet İnönü ile ilgili oldukça eleştirel bir dille kaleme aldığı kitabında Nimet Arzık ise, Türkiye'de muhatap olduğu politikacılar içerisinde entelektüel bakımından sadece iki kişiyi ülkeyi yönetecek vaziyette gördüğünü ifade etmiştir: "Kendimi bildim bileli "kaderim bunların mı elinde" diye dudak bükmediğim yönetici görmedim. Bir ikisi hariç İsmet Paşa, Recep Peker, diğerleri kaptıkaçtı adamlardı hümanizmle ilgisiz, ilişkisiz." Nimet Arzık, *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü*, Kurtuluş Matbaası, Ankara 1966, s. 17.

³² Tunçay, *age*, s. 312-313. Murat Turan da CHP yönetiminin ideoloji farkı gözetmeksizin pek çok ülkeden partilerin programlarını mercek altına aldığını kaydetmektedir. Bkz. Murat Turan, *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri-Yaklaşım Yöntem ve Tercihler (1923-1950)*, Libra Kitap, İstanbul 2017, s. 138.

³³ Turan, *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri*, s. 180-194.

³⁴ Cumhuriyetin kurucularının ana hedefi Batı uygarlığı çerçevesinde bir devlet ve toplum meydana getirmektir. Ancak özellikle 1929 Buhranı'ndan sonra Batı uygarlığı kendi içinde bir krize girmişti. Ahmet Hamdi Başar bu durumu şöyle anlatıyor: "*İnkılâp büyük bir güçlük karşısında kaldı. İlk zamanlardan itibaren milli bir fikir eksikliği görerek katılacağımız medeniyetin hâkim fikirden mahrum kaldığını ve buhran içinde bunaldığını anlayarak o cemiyetin sonunda vardığı karışık ve imansız hale biz, başlangıçta ve hiçbir şey yapmadığımız halde düştük. (...) Bundan bir buçuk asır evvel mukaddes olan bu fikir (hürriyet), sınıflar ve milletler arasında tezatlar doğurarak dünya fikri olmaktan çıktıktan ve yeni fikirler ve yeni heyecanlar aramaya doğru medeniyetler sarsıntılar geçirmeye başladıkları sonra inkılâbımızı yaptığımız 1923 senesinde hürriyet kelimesi artık bir milleti bağlayacak ve davalarını halledecek heyecan verici bir fikir olmaktan tamamen çıkmıştı.*" Bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara 1981, s. 3. Tanör'ün de belirttiği gibi 1924 Anayasası Batı uygarlığına yönelik, liberal bir felsefi arka plana dayanıyordu. Bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 311. Ancak liberal Batı düşüncesinin çifte krizi, 1930'lu yıllarda ülkeleri kendi modernleşme yollarını bulmaya yöneltti ve Kemalizm adıyla bir ideolojinin formüle edilmesi, hiç de tesadüfi olmayan bir biçimde bu yıllarda gerçekleşti. Modern fikirlerden pragmatik bir tarzda yararlanarak Türkiye'nin şartlarına uygun olduğu düşünülen, Batı'da yaşanan sarsıntılardan Türkiye'yi koruyacak ve fikri boşluğu "yabancı ideolojilerin" doldurmasını önleyecek bir ideoloji ortaya konulmaya çalışılacaktı ve Peker de bu konuda belirleyici bir rol oynamak istiyordu. Bkz. Seçkin Çelik, *İnönü Döneminde Kemalizm*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2021, s. 72-74.

RECEP PEKER'İN FAŞİZMLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ VE BİR İDDİANIN SORGULANMASI

hakkında Kemalist politikacı ve entelektüeller arasında bir görüş birliği olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Örneğin Reşit Galip'e göre faşizm bir irtica idi.³⁵ Falih Rıfki Atay'a göre ne irtica ne de inkılâptı. İtalya'nın şartlarına göre ortaya çıkmış bir görüştü.³⁶ Bazı yayın organlarında ise “faşizm inkılâbı”ndan bahsediliyordu. Falih Rıfki Atay'a göre Türkiye'deki genç inkılabın hedefi Fransız demokrasisi olsa bile, Moskova'dan ve Roma'dan örnek alınabilecek hususlar da vardı. Şöyle yazıyordu: “*Biz ne komünistiz; ne faşistiz: Kemalistiz. Bizim Rusya'da ve İtalya'da sevdiğimiz şey, bizim işimize yarayacak ihtilalci terbiye ve inkişaf metotlarıdır.*”³⁷ Moskova-Roma adlı kitabında da bu görüşlerini açıyordu:

“Türk inkılâpçıların adı, Kemalizmdir. Kemalizmde en büyük kıymet, 1919'dan 1932'ye kadar süren Türkiye tecrübeleridir. Kemalizmin bu tecrübelerinden her zaman inkılapları ders alacaktır. Biz de Leninizm'in Rusya'daki, Mussolinizm'in İtalya'daki tecrübelerinden istifade edebiliriz. Türk yığınlarının terbiyesi için Moskova'nın yığın terbiyesi metotları, devletçi Türk iktisatçılığı için Faşizm'in korporasyon metotları, yepyeni kafa ve ruhta bir Cumhuriyet genci yetiştirmek için her iki inkılâbın³⁸ çocuk ve genç yetiştiren metotları adım adım tetkik edeceğimiz şeylerdir. Kemalizm durulmuş, kitaplaşmış, idareleşmiş bir dava değildir (...) Yalnız bir esasta sarsılmaz bir taassup güderiz: Kemalizm'in Türk ve Türkiyeci, müstakil ve istiklalci karakterine candan bağlı kalmak.”³⁹

Recep Peker'in pozisyonu ise bu konuda metinler kaleme alan bir entelektüel olmaktan farklıydı. O, devrimin ideolojisini Kadro gibi dergilerin değil sadece partinin liderlerinin yapabileceğini düşünüyordu.⁴⁰ Peker, CHP Genel Sekreteri olduğu gibi üniversitelerde inkılâp tarihi dersini de veriyordu ve verdiği dersler gazete sayfalarında da yayımlanıyordu. Dolayısıyla faşist partilerin programları, çeşitli konularda izledikleri politikalar ne Recep Peker ne de önde gelen Kemalist entelektüeller bakımından Peker'in 1935'te İtalya'ya yaptığı söylenegelen inceleme seyahati öncesi meçhul değildi.⁴¹ Bu konunun 1935'te ilk kez gündeme gelmesi söz konusu olmadığı gibi tartışılması hatta oradan bazı örnekler alınabileceğinin dillendirilmesi de yeni bir şey değildi. “Pragmatik modernizm” yaklaşımına uygun bir söylem 1931'den itibaren Türkiye'nin önde gelen ve CHP yönetimine yakın kimi entelektüellerince benimsenmiş görünüyordu.⁴²

Recep Peker, 1932 senesinde İnönü ile birlikte Sovyetler Birliği⁴³ ve İtalya'ya⁴⁴ seyahatlerde de bulunmuştu. Peker'in 1935 senesinde İtalya'ya yaptığı seyahat 1935 CHP Kurultayı'ndan sonradır;⁴⁵ dolayısıyla bu kurultayda benimsenen programla ilgili İtalya seyahati üzerinden tahminler yapmak⁴⁶ yerinde olmasa gerek. Bilindiği üzere bu kurultayda alınan kararlar parti-devlet birleşmesi yaşanmıştı; ancak bu birleşme Peker'in arzu ettiği partinin yönetime ağırlık koymasına sonucunu değil devletin parti karşısında ağırlık kazanması sonucunu doğurmuştu. Koçak, Atatürk'ün parti ideolojisini ve partinin güçlendirilmesini fazla önemsemediğini, bu sebeple de Peker'in partiyi ön plana çıkarma teşebbüsünü engellediğini yazmaktadır. Ancak bu tez, kendisinin de belirttiği diğer görüşle çelişmektedir: SCF deneyiminden sonra partiyi güçlendirmesi için Peker'i genel sekreterliğe getiren Atatürk'tür⁴⁷ ve dahası Peker bu görevde en uzun süre kalmış iki kişiden biridir.⁴⁸ Soyak'a

³⁵ Tunçay, *age*, s. 296. Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Ahmet Asker, *Kemalist Türkiye'den Nazi Almanyası'na Karşılaştırmalı Bakışlar ve Algılar 1929-1939*, Libra Kitap, İstanbul 2014.

³⁶ Falih Rıfki, *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya*, Hâkimiyeti Millîye Matbaası, y.y. t.y, s. 12.

³⁷ Falih Rıfki, *age*, s. 40-41, 45.

³⁸ Henüz net bir hüküm verememiş olmanın kafa karışıklığı Atay'ın metinlerine de yansıyor ve bu kez “her iki inkılâp” diyerek faşizmi de inkılâp olarak nitelemiş oluyor.

³⁹ Falih Rıfki, *Moskova-Roma*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, y.y. 1932, s. 5-6.

⁴⁰ Karaosmanoğlu, *age*, s. 87; Gül, *age*, s. 27.

⁴¹ Nüşet Haşim Sinanoğlu'nun daha önce Hâkimiyeti Millîye'de faşizm üzerine yayımlanmış yazılarının genişletilmiş bir hali kitap olarak basılmıştı. Sinanoğlu, bu çalışmasında faşizme dair oldukça ayrıntılı bilgiler veriyordu. Bkz. Nüşet Haşim Sinanoğlu, *Faşizm ve Onun Devlet Sistemi*, Muallim A. Halit Kitaphanesi, İstanbul 1933. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, 03.10.1933 tarihli bir tebliğinde Halkevleri Reisliklerine, Halkevi kütüphanelerinde bulundurulmak üzere parti tarafından satın alınmış kitapların gönderildiğini belirtiyordu. Bu kitaplardan biri de Sinanoğlu'nun adı geçen kitabıydı. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F. Teşkilâtına Umumî Tebligatı*, C. 3, Hâkimiyeti Millîye Matbaası, y.y. 1934, s. 95. Dolayısıyla Peker'in bu kitaptan haberdar olduğunu düşünmek gerekiyor. Halkevleri kütüphanelerine çeşitli tarihlerde, farklı konularda ve farklı yaklaşım sahibi kişilerce yazılmış kitapların gönderildiğini yine bu tebligatardan takip etmek mümkündür.

⁴² Ethem Menemencioğlu ise bu tür pragmatik modernist yaklaşımlara da karşı çıkan, çok daha liberal bir çerçeveden konuya yaklaşıyordu. Menemencioğlu, tek parti idaresinin devrimin başarılması için geçici bir yöntem olduğunu ve olması gerektiğini de yazmıştı. Bkz. Menemenli Ethem, *İnkılâbımız: İdeoloji ve Realite Karşısında*, Tan Matbaası, İstanbul, 1934, s. 55-73.

⁴³ *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1932, s. 1,4.

⁴⁴ *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1932, s. 1,2.

⁴⁵ Turan, *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri*, s. 294-295. Turan'ın belirttiği gibi Soyak'ın anısında geçen ifadeler araştırmacıları 1935 Kurultayı öncesi bir İtalya seyahati yapıldığını düşünmeye itmiştir. Turan, kronolojik bir tutarsızlık olması nedeniyle Soyak'ın 1932 ile 1935 seyahatlerini karıştırdığı kanaatindedir. Bkz. Turan, “Recep Peker'in Raporları”, s. 52-53. Şayet bu olay 1932'de yaşandıysa henüz Peker'in görevden alınmasına dört yıl kadar bir süre vardır ve Peker'in Kemalizm ideoloğluğuna soyunmasına, üniversitelerde inkılâp tarihi derslerini anlatmasına -şayet yaşandıysa- bu olay hiçbir engel çıkarmamıştır.

⁴⁶ Demirci, *agm*, s. 73.

⁴⁷ Koçak, *Recep Peker*, s. 11-16; Cemil Koçak, *CHP Genel Sekreterliği (1930-1945)*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2018, s. 92-94, 104-105; Koçak, *Madalyonun Arka Yüzü*, s. 132-133.

H. SEÇKİN ÇELİK

göre Atatürk, daha önceleri olduğu gibi “kanun karşısında sorumsuz olan kişilerin devlet işlerine hâkim olmalarını” daha sakıncalı bulduğu için bu yöntemi tercih etmiştir.⁴⁹ İttihat ve Terakki’nin dönemine yönelik Atatürk’ün eleştirel yaklaşımı bilindiğinden, bu, mümkün olabilir.

Feroz Ahmad, Peker’in ve bir yıl sonra da İnönü’nün görevden alınmasını, partinin daha liberal kanadının bir başarı olarak gördüğünü kaydediyor.⁵⁰ Ahmad’ın bu görüşü doğru görünüyor, zira partinin hürriyetçiliği savunan çizgisinden sapılıp sapılmadığı gündeme geliyordu. Peker’in fikirlerini açıklarken göreceğimiz gibi Peker, hürriyet fikrinden sapılmadığını, sadece onun anarşi yaratacak bir hale gelmemesi için disiplin anlayışıyla birleştirildiğini öne sürecektir. Bir gençlik teşkilatı kurulması yönündeki yazılar da bu bağlamda ele alınabilir. Gençlik örgütlenmesi kurma fikrinin faşist İtalya ve komünist Rusya’yı çağrıştırmamasından ötürü itirazlarla karşılandığını görüyoruz. Peker’in de desteklediği bir gençlik teşkilatı kurulması fikri 1935 Kurultayı’nda dile getirilmiş ve kabul de görmüştür. Ancak parti programında öngörülen bu husus uygulamaya konulmamıştır.⁵¹ Bu noktada partinin doğrultusu hakkında bir fikir ayrılığı olduğunu ve bir dirençle karşılaşıldığını düşünmek gerekiyor. Pragmatik modernizmin sınırlarına ilişkin bu kaygıları ve kaygıları yatıştırma çabalarını başka konularda da görmek mümkündür.⁵²

Bununla birlikte Peker’in görevden alınışının sunduğu bir program taslağıyla ilgili olduğunu saptamak elimizdeki veriler çerçevesinde pek kolay görünmüyor. Esasen Soyak’ın da Peker’in görevden alınmasıyla ilgili böyle bir iddiası bulunmuyor. Ahmad, Peker’in Montrö Konferansı öncesi İngiltere’nin desteğini sağlamak için bir jest olarak görevden alındığını ileri sürse de bu görüşü doğrulamak da pek mümkün değildir.⁵³ Peker’in görevden alınmasıyla ilgili İngiliz belgelerine baktığımızda, Soyak’ın da anılarında bahsettiği,⁵⁴ Peker’in Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik ile olan çatışmasının bu ani görevden almanın sebebi olarak yorumlandığını görüyoruz. Peker’in görevden alınmasına ilişkin bir memnuniyeti ya da dış politika ile bir ilişkilendirme çabasını belgelerde görmek mümkün değildir.⁵⁵ Peker-Dirik çatışması, Peker’in yerel parti liderlerini devletin temsilcileri karşısında güçlendirmeye çalışmasından kaynaklı bir çatışmadır. Peker’in partiyi devlete hâkim kılama çabalarının bu noktaya ulaşmasının Atatürk’ü karar almaya ittiği anlaşılıyor.

Öyleyse Soyak bu çatışmanın neresindedir ve aktardığı anı nasıl değerlendirilebilir? Soyak, İnönü ve Peker’e mesafeli olan Atatürk’ün yakın çevresindeki kişilerden biridir. Bu iki kişiye göre daha liberal bir pozisyonu benimsediğini de görüyoruz. Dönemin bu çatışmaları, pek çok kişinin anılarına yansdığı gibi Soyak’ın anılarında da yansımaları bulmuştur ve söz konusu anılar bu çerçevede okunmalıdır. Öyle ki Soyak, Atatürk’ün vefatına yakın, İsmet İnönü’nün cumhurbaşkanlığını engellemek için Atatürk’ün sözlü bir “vasiyet”inden bahsetmiş; ancak böyle bir “vasiyet”in varlığına Bayar dâhil kimseyi inandıramamıştır. Anılarında da böyle bir “vasiyet”in olduğu konusundaki ısrarını korumuştur; ne var ki bu tür bir “vasiyet”i de Soyak’tan başka bilen kimse yoktur. Buna ek olarak Soyak, Atatürk’ün, İnönü’nün yerine Fevzi Çakmak’ın cumhurbaşkanı olmasını istediğine dair bu ek “vasiyet”i ile Recep Peker’in hazırlayıp İnönü’nün -okumadan da olsa- imzaladığını söylediği program taslağı arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur.⁵⁶ Dolayısıyla en baştan Soyak’ın yanıltıcı bilgi veremeyeceğini düşünmek kanımızca yerinde olmayacaktır. Recep Peker’in bazı

⁴⁸ Yine de tek parti döneminde CHP’nin zayıf bir kurumsallaşma gösterebilmesi üzerinde durmak gerekiyor. Esen, bu olgunun altında yatan temel sebeplere eğilen çalışmada elit içi çatışmanın çok sert olmasının ve partinin popüler desteğinin zayıf olmasından ötürü sınırlı ölçüde kitleleri mobilize edebilmesinin bu zayıflığa yol açtığını öne sürmüştür. Bkz. Berk Esen, “Nation-Building, Party-Strenght and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective”, *Turkish Studies*, S. 15/4, 2014, s. 600-620.

⁴⁹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, C. 2, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1973, s. 487-492.

⁵⁰ Ahmad, *age*, s. 94-99.

⁵¹ Demirci, *agm*, s. 63-72.

⁵² Devletçilik ilkesi benimsendiği halde “mutedil devletçilik” denilerek bu ilkenin yumuşatılması ve sosyalist/komünist çağrışımlarından ayrıştırılmasında olduğu gibi. Bkz. *İsmet Paşa’nın Siyasî ve İçtimai Nutukları 1920-1933*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1933, s. 314-315.

⁵³ Bkz. Ahmad, *age*, s. 99.

⁵⁴ Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar-2*, s. 487-492.

⁵⁵ FO 424/280 E3830/129/44. Esasen İngiltere’nin siyasetini liberal ve radikal kanatlara yakınlık duyması üzerinden düşünmek yanıltıcı olacaktır. Zira böyle olsaydı İsmet İnönü’nün başbakanlıktan alınmasının ve yerine daha liberal eğilimli Bayar’ın getirilmesinin İngiltere’de olumlu karşılanması beklenirdi. Ancak İngiliz belgeleri bunun aksini göstermektedir. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, İnönü’nün görevden alınmasından endişe duymuştur. Dönemin şartlarına bakılacak olursa Hitler Almanyasının ortaya çıkardığı yayılmacı tehdit belirginleşmektedir ve bu dönemde Türkiye ile Fransa arasında Hatay sorunu vardır. Bayar, İnönü’nün aksine Atatürk’ün ani kararlarına itiraz edebilecek ağırlıkta biri olarak görülmemiştir. Ne var ki İngiltere’nin Türkiye’deki Maslahatgüzarı Morgan, Eden’a verdiği cevapta Atatürk’ün alabileceği ani kararlarla ilgili ortaya çıkabilecek probleme değinse de Türk dış politikasını Atatürk’ün yönettiğini ve İngiltere-Türkiye dostluğunu bizzat onun canlandığını belirtmiş, dış politikada temel bir değişiklik beklemediğini de eklemiştir. Bkz. FO 424/80 E 56127466/44; FO 424/280 E 5660/466/44. Otoriter görüşleriyle tanınan Peker gibi kişilerin dış politikada otoriter/totaliter devletlere sempati duyduğunu düşünmek de aynı derecede yanıltıcı olacaktır. Peker, Türkiye’nin İngiltere ve Fransa ile yaptığı 1939 Antlaşması gereği savaşa katılmasını savunan iki kişiden biri olmuştur. Öyle ki Barutçu, 1942’de Peker’in İçişleri Bakanı olarak görevlendirilmesinin dış dünyada yankı bulacağını, İngiltere’yi sevdirip Almanya’yı kuşkulandıracağını kaydetmiştir. Bkz. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. 1, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s. 349-351, 584-585.

⁵⁶ Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar-2*, s. 758-759. Ayrıca bkz. Çelik, *age*, s. 93-97. Burada dikkate değer olan bir diğer husus, Atatürk’ün program taslağını hazırlayan Peker’i bu sebeple görevden almamasına karşın, taslağı okumadan imzaladığı söylenen İnönü’nün cumhurbaşkanlığına bu taslakta imzası olduğu için karşı olduğunun iddia edilmesidir. Bu iddiaların ancak Soyak’ın kurmaya çalıştığı tarih anlatısı çerçevesinde bir yere oturtulabileceği görüşündeyiz.

RECEP PEKER'İN FAŞİZMLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ VE BİR İDDİANIN SORGULANMASI

fikirlerinin Atatürk'ün tasvibiyle karşılanmadığı açık olsa da, Soyak'ın anlattığı tarzda bir olayın gerçekleşip gerçekleşmediğini, bir belgeye ulaşılmadığı sürece bilmek mümkün değildir. Ancak kanaatimizce, Soyak'ın anıları, siyasi çatışmada taraf olmuş bir aktörün bir anlatı kurma çabasıyla ilişkilendirilirse, burada, aslında çok tipik bir durumun varlığıyla karşı karşıya olunduğu da görülebilir: Gerçek Kemalizm'i temsil etme ve aktarma iddiası ve karşıt olunan aktörlerin gerçek Kemalizm halkasının dışında tutulması.⁵⁷

Kanaatimizce bilimsel açıdan daha verimli sonuçlar doğuracak olan, Soyak'ın belgelerle doğrulanamayan anılarına takılıp kalmak değil; fakat Peker'in faşizm konusundaki yaklaşımını incelemek ve 1930'lu yıllarda ortaya çıkan pragmatik modernizm çerçevesinde Peker'in yaklaşımının nasıl değerlendirilebileceğini saptamaya çalışmaktır. Aşağıdaki başlık altında, bu konuyu ele alacağız.

3. Recep Peker'in Faşizm ile İlgili Görüşleri

Peker'in faşizmle ilgili yaklaşımının anlaşılması için onun demokrasi, liberalizm ve sosyalizmle ilgili yaklaşımları hakkında da bazı bilgiler vermek gerekiyor; çünkü Peker'i faşizmle ilişkilendirme eğilimi genellikle onun bu konularda dile getirdiği eleştirilerden kaynaklanmıştır.

Recep Peker, her zaman otoriter bir devlet adamı olmuştur. Ancak liberalizmle ilgili fikirleri 1930'lu yıllar içinde giderek daha olumsuz bir içerik kazanacaktı. Örneğin 1930 senesinde yayımlanan bir eserinde, liberal felsefeye yönelik yüksek dozlu bir eleştirelilik göremiyoruz. Aksine, Peker'e göre “*muasır devletin mütemyiz vasfı, demokrasidir.*”⁵⁸ Hükümet ve devlet otoritesine hürmetten bahsedilmekle birlikte, vatandaşların hak ve menfaatlerini korumaya çalışmalarını demokrasinin temeli olarak gören ve vatandaşlar arası hiyerarşi fikrine karşı çıkan bir metin kaleme almıştı Peker.

Bununla birlikte liberalizmin çifte krizinin dünyadaki etkilerinin de belirginleşmesi karşısında Peker, liberalizm ve parlamentarizmle ilgili fikirlerini daha radikal-eleştirel bir noktaya çekmiştir. Peker'e göre “liberte, liberal, liberalizm” gibi mefhumlarla ifade edilen hürriyet inkılabı “*dünyanın karanlık devirlerinden aydınlık devirlerine çıkışı esasında halkın, kendilerini idare edenlere ve bu idareyi suistimal eyleyenlere karşı ayaklanması*”ydı.⁵⁹ Hürriyet inkılâbı, insanoğluna birtakım “yeni ve ileri anlama ve yaşama ilkeleri” getirmişti. Ne var ki zaman içerisinde ilk idealistler sahneden çekilince hürriyet inkılabı suistimal edilmeye başlamıştı. Bu inkılâbın sonuçlarından olan ticaret serbestliği, halkı sömürmek isteyen kişilerce kötü amaçlarla kullanılmıştı. Liberal kelimesinin anlamı suistimal edilmişti; yani iktisadi liberalizm hürriyetin suistimali demekti.⁶⁰ Hürriyet inkılâbının bir diğer sonucu da parlamentarizmdi. Ancak bu da ilkesiz ve gayesiz politikacıların elinde kısır bir didişmeye döndürülmüştü; toplumu ilerletme çareleri aramak yerine bu kısır didişmelerle vakit kaybediliyordu. Bu yüzden parlamentarizm sınıf kavgasına, sınıf inkılâbına ve sonra da demokrasi düşmanı otorite devletlerinin doğmasına yol açmıştı. Parti ve sınıf menfaatinin öne çıkması “idare ve siyasa birliği”ni bozduğu gibi, hürriyetçiliğin ekstremist bir ferdiyetçilik şeklinde anlaşılması da anarşizmi doğurmuştu.⁶¹ Liberal devlet tipi, aynı zamanda sinesinde kendine düşman ve ulus birliğini bozucu unsurların varlık göstermesine de izin vermiş ve anarşiye yol açmıştı. Liberal devlet, hiçbir şeyi hatta kendini bile müdafaa edemez hale gelmişti. Dolayısıyla Peker'e göre liberalizmden, hürriyetçilikten yararlanabilecek alanlar sınırlanmıştı. Hürriyet inkılâbı, cumhuriyetçi⁶² ve laik fikirlerin zaferi açısından faydalı sonuçlar doğurmuştu; ancak başıboş sermayecilik sömürüye yol açmış, sınıf kavgaları çıkmış ve devlet otoritesi sarsılmıştı. Bu bakımdan liberalizmden yararlanılabilecek noktalar artık bunlardan ibaretti.⁶³ Hürriyetçilik mefhumunu ve onun değerini tümünden reddetmeyen Peker, hürriyet anlayışına yeni bir biçim vermek istiyordu ve bu yaklaşımını “disiplinli hürriyet” şeklinde tanımlamıştı. Bu bağlamda Peker, hürriyeti ortadan kaldırmayı, totaliter bir idareyi yaşatmayı akıllarından geçirmediğini şu değerlendirmesiyle ortaya koyuyordu:

“Bütün insanlık tarihinde, uğruna en çok kan dökülen kıymeti en üstün görülen mefhum hürriyettir. Öte yandan disiplin tarafı iyi kurulmamış bir içtimai heyette hürriyetin yaptığı tahrip tesiri başka hiçbir tesirle ölçülemez. Şu halde feyizlerini tatmak istediğimiz hürriyetin ölçülerini iyi anlamak, iyi tatbik etmek ve bu yolda dünyanın geçirdiği tecrübelerden istifade etmek lazımdır. (...) Biz hangi yol ve maksatlar için olursa olsun, bir milletin uzun devirler zor altında tutulacağına

⁵⁷ Koçak'a göre de Soyak'ın, İnönü ve Peker'e hiç sempatisi bulunmuyordu ve kendisini Atatürk'ü anlayan, onları ise Atatürk'ü anlamayan kişiler olarak konumlandırmaya çalışmıştı. Yine Koçak da “sözlü vasiyet” meselesinden ötürü Soyak'ın anılarının yeterince güvenilir olmadığını kanaatindeydi. Bkz. Koçak, *Madalyonun Arka Yüzü*, s. 130-131.

⁵⁸ Recep Peker, *Vatandaşlık Şerefi ve Terbiyesi*, T.B.M.M. Matbaası, Anlara 1930, s. 4.

⁵⁹ *Recep Peker'in İnkılab Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 15.

⁶⁰ *Recep Peker'in İnkılab Dersleri Notları*, s. 17.

⁶¹ *Recep Peker'in İnkılab Dersleri Notları*, s. 18-19, 21.

⁶² Peker, Cumhuriyetin ilanını inkılâpların en büyüğü sayıyor, dolayısıyla altı ilke arasında en üstün vaziyette konumlandırıyordu. Bkz. Recep Peker, *C.H.F. Programının İzahı*, Ulus Matbaası, y.y. ty, s. 3.

⁶³ *Age*, s. 22-23; Recep Peker, “Uluslaşma-Devletleşme”, *Ülkü*, 7/40, Haziran 1936, s. I-II. Bununla birlikte Peker, cumhuriyetçiliğe, demokrasiye, hürriyetçiliğe ve laikliğe karşı çıkan partileri gerici parti olarak sınıflandırmıştır. Bkz. *Recep Peker'in İnkılab Dersleri Notları*, s. 73.

H. SEÇKİN ÇELİK

ve ona hürriyeti cemiyetin malı olarak tattırmadan, devlet işlerinde murakabeye açık bir yol bırakmadan devamlı bir idare kurmak kabil olabileceğine inanmıyoruz.”⁶⁴

Liberal devlet tipinin ortaya çıkardığı sorunlar sınıf savaşına yol açmış ve sınıf ihtilalleri meydana gelmişti. İşçilerin sıkıntılarını gündeme taşıyan sosyalizm, aslında hürriyet inkılabı sayesinde mümkün olabilmiş; ancak zamanla “memelerini emzirdiği hürriyet anayı” yeterince kuvvetlenince ortadan kaldırmayı kendi amacı haline getirmişti.⁶⁵ Sosyalistler, sınıflar arasında bir uzlaşma olmasını kabul etmiyorlardı, ulus ve yurt kavramlarını ise üzerinde durmaya değmez kavramlar olarak görüyorlardı. Sosyalistlere göre savaş sadece işçi sınıfı için yapıldı ve bu yüzden sosyalistler liberal devlet içerisindeyken askerlerin aleyhinde oldukları halde komünist devlet içerisinde ona en yüksek bir yeri veriyorlardı.⁶⁶

Faşizm ise temelde Avrupa’daki sosyalizm korkusundan ortaya çıkmıştı. Faşizm, sınıf mücadelesine, uluslararasılığa, demokrasiye, farklı partilerin varlığına ve parlamentarizme karşıydı. Onu mutlakiyetçilikten ayıran hareketin başında bulunan kişinin bir hanedandan gelmeşi olabildi. Yine de Peker, hürriyet inkılabının getirdiklerinden sonra Avrupa’da böyle bir hareketin ortaya çıkmasını garipseyişini saklama ihtiyacı duymuyordu: “*Bu netice asırlar ve asırlar geçtikten sonra telakkilerin çok genişlemiş ve aydınlanmış olduğu Avrupa parçası üzerinde, bir kelime ile anlatılabilir ve bir benzetişle denebilir ki; faşizm, yirminci asırda sezarizmin dirilişidir.*”⁶⁷

Peker’e göre bu dirilen Sezarizm, sınıf ihtilaline bir tepki olarak görülebilirdi. Bununla birlikte faşist hareketler, ulusa ait her türlü kıymetleri körleten tek şef hâkimiyetini esas alan şekiller gösteriyorlardı. Peker, pek çekici bulmadığı anlaşılabilir bir eda ile faşist hareketlerde “bir renkte gömlek, bir tarzda selam ve bir sesle karşılama” gibi ortaklıklar ortaya çıktığını belirtiyor ve bu tarz şeyleri Türkiye’de de öven kişilerin çıktığından bahsediyordu. Bu övgüleri yapanlar, taklitçi hareketlerin başarısızlığa mahkûm olduğunu unutuyorlardı. Peker, Fransa’daki taklitçileri de bu bağlamda eleştiriyordu.⁶⁸

CHP Genel Sekreteri, Nazileri farklı bir başlık altında ele almıştı. Peker’e göre nasyonal sosyalizm, birbiriyle uyuşması imkânsız iki ideolojiyi yan yana getirme iddiası taşıyan çelişik bir yapıya sahipti. Nazilerin liberal devlete karşı olan herkesi kendi çatısı altında toplamak istemesi, bu çelişkiyi açıklıyordu. Nasyonal sosyalistlerin bir başka özelliği ise ırk milliyetçiliğini savunmalarıydı.⁶⁹

Elbette Peker’in faşizm ve nasyonal sosyalizmle ilgili görüşleri, ancak onun yazdıklarının bütününe bakıldığında daha net anlaşılacaktır. Peker, liberal ve sosyalist devlet tiplerine karşıydı. Liberal devlet mevcut sorunları çözemiyor, üstelik kendisini bile koruyamıyordu. Peker’in çok önem verdiği devlet otoritesini sağlamaktan acizdi. Sosyalizm ise sınıf çatışması fikrini savunuyordu ki bu da Peker’in milletleşme, kütleleşme⁷⁰ idealine aykırıydı. Üstelik sosyalizm beynelmilelci fikirleri savunuyordu; dolayısıyla milliyetçiliğe aykırıydı. Peker, “Türk milletinin büyük beşeriyet ailesinin bir uzvu” olduğunu; ancak beynelmilelçiliği savunmadıklarını dile getiriyordu.⁷¹ Milliyetçilik noktasında Peker, ırkı millet tanımının içine hiçbir konuşmasında dâhil etmemişti. Dil ve emel birliğine katılan gayrı-Müslimler de Türk milletinin bir parçasıydılar.⁷² Peker, milli birliği, bütünlüğü “en tılsımlı kuvvet” olarak görüyordu;⁷³ ancak “ulus birliği derken bunu en büyük milli cevher olan zekayı söndürücü ve yurddaşın düşünme, teşebbüs alma ve tetkik etme fakültelerini durgunluğa mahkûm edici ve nihayet kütleli sürüleştiren bir hale getirmekten dikkatle kaçınıyoruz.” demeyi de ihmal etmiyordu.⁷⁴

İktisat politikasına ilişkin olarak Peker hem liberal hem sosyalist/kolektivist politikaları reddediyordu; ancak Atatürk’ün kuşağının çok okuduğu Charles Gide ve Charles Rist’in “İktisadi Doktrinler Tarihi” kitabında yer verilen solidarist akım da bu iki iktisat görüşüne karşı çıkan bir akım olarak ele alınmıştı.⁷⁵ Peker’in de Kemalizm’de genel olarak görüldüğü üzere solidarist akımın etkisi altında⁷⁶ olduğunu düşünebiliriz; ancak pragmatik modernist yaklaşımın bir parçası olarak İtalya deneyimine de ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Bununla

⁶⁴ Recep Peker, “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü*, S. 3, 1933, s. 177-179.

⁶⁵ *Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları*, s. 36.

⁶⁶ *Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları*, s. 36, 42.

⁶⁷ *Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları*, s. 48.

⁶⁸ *Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları*, s. 52-53.

⁶⁹ *Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları*, s. 78, 86-88.

⁷⁰ Recep Peker, “Ülkü Niçin Çıkıyor”, *Ülkü*, S. 1, Şubat 1933, s. 1; Recep [Peker], “Halkevleri Açılma Nutku”, *Ülkü*, S. 1, Şubat 1933, s. 6.

⁷¹ Peker, *C.H.F. Programının İzahı*, s. 5.

⁷² Recep Peker, “Konuşunuz ve Konuşturunuz”, *Ülkü*, S. 1, Şubat 1933, s. 20; Peker, *C.H.F. Programının İzahı*, s. 7. Peker’in bu ifadeleri yalnızca hitabetin bir parçası değildi. Nitekim Peker’in genel sekreterliği sırasında azınlıkların Halkevlerine kabul edilip edilmeyeceklerine dair gelen soruya, bunun bir sakıncası olmadığı yönünde tüm teşkilata bir tamim gönderilerek karşılık verilmiştir. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumliğin F. Teşkilatına Umumi Tebliğatı*, C. 1, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, y.y 1933, s. 86.

⁷³ “Recep Peker’in Yeni Halkevlerini Açma Nutku”, *Ülkü*, S. 37, Mart 1936, s. 4.

⁷⁴ Peker, “Uluslaşma-Devletleşme”, s. IV.

⁷⁵ Charles Gide ve Charles Rist, *Histoire des Doctrines Economiques Depuis Les Physiocrates Jusqu’a Nos Jours*, Librairie du Recueil Sirey, Paris 1929, s. 703.

⁷⁶ Kemalizm’e solidarist korporatizmin etkisi hakkında bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

RECEP PEKER'İN FAŞİZMLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ VE BİR İDDİANIN SORGULANMASI

birlikte Peker, aslında korporatist bir yaklaşımı savunuyor olsa da, ısrarla korporatizme karşı olduğunu söyleyecektir.⁷⁷

Gençlik konusunda Peker, gençliğin “istikbalin ışığı” olduğunu bu sebeple onu yetiştirmek gerektiğini söylüyordu ve 1935 senesinde gençliği “disiplinli hürriyet” yaklaşımı çerçevesinde teşkilatlandırmak istediğini dile getirmişti.⁷⁸

Partisini güçlendirmek, partisinin etkisini arttırmak, liberalizmin düşüşe geçtiği bir dönemde devletçi yöntemlerle ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek ve bunları yaparken sınıf çatışmasının ortaya çıkmasını engelleyecek bir devlet otoritesi tesis etmek isteyen Peker'in Almanya ve İtalya örneklerini bu bağlamda araştırmaya değer bulduğu söylenebilir. Ancak taklitçiliğe ve “yabancı ideolojilere” karşıtlığı her fırsatta dile getiren Peker, faşizmi Türkiye'nin tehdit olarak tanımladığı akımlar içerisinde sayıyordu.⁷⁹ Dolayısıyla bir faşizm övgüsü ya da onaylaması söz konusu değildi.

Bu pragmatik modernist yaklaşımların yarattığı kaygılarla ilgili bir açıklama getiren Munis Tekinalp, Kemalist politikacıların faşizmle devlet otoritesi bağlamında ilgilendiklerini bunun demokrasinin yadsınması anlamına gelmediğini ifade etmişti.⁸⁰ Gerçekten de Peker'in en çok üzerinde durduğu konu da bu olmuştu.

Kemalizm'le faşizm ve komünizm arasında benzerlik kurulmaması kaygısı hem iç hem de dış kamuoyuna yönelik açıklamalarda görülüyordu. Koçak, Peker'in Kemalizm'in totaliter akımlara yönelik mesafesini ABD'li bir muhabirle yaptığı mülakatta vurgulamaya özen gösterdiğini, ideolojisini yumuşatmaya çalıştığını; fakat bahsi geçen Alman gazetesine verdiği makalede “ideolojik ağırlığın rahatsız etmeyeceği” bir kamuoyuna hitap ettiği için daha rahat ifadeler kullandığını öne sürmüştür. Kanaatimizce Peker'in ABD'li gazeteciye verdiği mülakatta dile getirdiği ifadelerle Alman gazetesine verdiği makaledeki düşünceler arasında özünde dikkate değer hiçbir fark yoktur. Nitekim Koçak da Peker'in inkılâp tarihi derslerinde anlattığı görüşleri tekrarladığının farkında olduğunu gösteren bir dipnot vermiştir. Kuşkusuz Peker bir filozof değil; fakat bir politikacıdır ve hitap ettiği kamuoyunu bir ölçüde dikkate alması elbette doğaldır. Örneğin Peker, Alman gazetesine verdiği makalede “kan milliyetçiliği” hakkında bir yorum yapmaktan kaçınmıştır;⁸¹ ABD'li muhabire karşı koyu bir liberalizm eleştirisine girmezken, Alman gazetesinde yer verilen makalesinde de koyu bir faşizm eleştirisi yapmamıştır. Zira Peker sıradan bir politikacı değil CHP Genel Sekreteri'ydı. Ne var ki Peker, Türkiye'nin korporatist bir siyaset izlediğini kabul etmiyordu; dolayısıyla Amerikan kamuoyu nezdinde bunu geri plana atmaya çalıştığı iddiası pek anlaşılır değildir.⁸² Aynı şekilde, Recep Peker, gördüğümüz üzere Alman gazetesine verdiği makalede de korporatist bir siyaset izlendiğini kabul etmemişti ki bu da kamuoylarının farklı olmasıyla ilgili tezin açıklayıcı değerini ortadan kaldıran bir diğer noktadır. Ancak şurası açıktır ki, Peker de dâhil olmak üzere Kemalist entelektüel ve politikacılar, içeride ve dışarıda, Kemalizm'in komünizm veya faşizmden farklı, onlarla karıştırılmaması gereken bir ideoloji olduğunu ısrarla vurguluyorlardı.

SONUÇ

Recep Peker, 1930'lu yıllarda CHP'nin yeni teşkilatlanmasında önemli bir figür olarak ortaya çıktığı gibi Kemalist ideolojiyi formüle etme çabasında da ön plana çıkan bir isimdi. Partinin radikal kanadının bir mensubuydu ve muhalif hareketlere karşı sert, otoriter tavırlarıyla tanınıyordu. Peker, SCF karşısında alınan arzu edilmeyen seçim sonuçlarından ötürü partisini güçlendirmek ve özellikle propaganda ve halk eğitimi yoluyla Kemalist fikirleri yaygınlaştırmak istiyordu. Liberalizmin çifte krizi sonrasında 1930'lu yıllarda sadece Türkiye'de değil dünyada ekonomik krizle baş etme ve toplumu modernleştirme konularında gözler Londra, Paris, Washington üçlüsünden Berlin, Roma, Moskova üçlüsüne çevrilmişti. Recep Peker de parti teşkilatlanması, propaganda, güdümlü ekonomi gibi konularda bu örnekleri mercek altına alan isimlerden biriydi. Dolayısıyla Peker'in 1935'te İtalya'ya yaptığı ziyaret öncesinde de Kemalist politikacı ve entelektüeller faşist dünya görüşü ve parti örgütlenmesinden haberdardı. Pragmatik modernist diyebileceğimiz bir yaklaşım çerçevesinde, dünyadaki çeşitli partiler gibi faşist partilerin programları da Türkçeye çevrilmişti.

Recep Peker, tek parti döneminde CHP Genel Sekreteri olarak en uzun süre görev yapan iki isimden biriydi. Pragmatik modernist yaklaşım çerçevesinde Sovyet Rusya, İtalya ve Almanya hakkında yapılan incelemeler, partinin daha liberal eğilimli kanadında ve benzer çizgideki entelektüellerde endişelere sebep oluyordu. Bu endişeler yapılan açıklamalarla giderilmeye çalışılsa da, görüş ve yaklaşım farklılıkları elbette ortadan kalkmamıştı. Recep Peker ise, fazlasıyla otoriter yaklaşımıyla pragmatik modernizm çizgisini zorlayan bir profil olarak görülüyordu. Peker'in partinin devlet üzerinde kontrol sağlaması için bir gayret içine girmesi,

⁷⁷ Peker, “Uluslaşma-Devletleşme”, s. VII.

⁷⁸ Peker, “Halkevleri Açılma Nutku”, s. 6 ; *C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker'in Söylevleri*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 7.

⁷⁹ Peker, tehlikeli akımlar arasında şunları saymıştı: “anarşizm, Marksizm, faşizm, hilafetçilik, beynelmilelcilik.” Bkz. *C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker'in...*, s. 10.

⁸⁰ Munis Tekinalp, *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998, s. 206.

⁸¹ Peker, “Uluslaşma-Devletleşme”, s. III.

⁸² Koçak, *Recep Peker*, s. 23, 30.

H. SEÇKİN ÇELİK

onunla Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik arasında bir gerilime yol açtı. Peker'in bu türden ısrarlı girişimlerde bulunması Atatürk'ü bir tercih karşısında bıraktı ve Atatürk, partinin devlet üzerinde hakimiyet kurması fikrini kendi devlet anlayışına aykırı bulduğu için Peker'i görevden almayı seçti.

Atatürk'ün özel kalem müdürü ve genel sekreteri olarak görev yapmış olan Hasan Rıza Soyak, anılarında Atatürk-Peker ilişkilerine dair başka iddialarda bulundu. Buna göre Peker'in ve hatta daha sonrasında İnönü'nün gözden düşme sebepleri arasında Peker'in faşist partileri örnek alarak meydana getirdiği tüzük ve program taslaklarını Atatürk'e sunması da yer alıyordu. Soyak, Peker'in bu taslakları Atatürk hayattayken yapılan son kurultaydan önce sunduğunu yazmıştı; dolayısıyla Peker'in bu program önerisini 1935 Kurultayı öncesinde sunmuş olması gerekirdi. Oysa Peker'in İtalya ziyareti bu kurultaydan sonra gerçekleşmişti. Bu tutarsızlığın farkında görünen bazı araştırmacılar, 1932 yılında Başbakan İnönü ile birlikte önce Sovyetler Birliği'ne sonra da İtalya'ya giden heyet içerisinde yer alan Peker'in bu seyahatlerden sonra bu tür bir program taslağı hazırlamış olabileceğini öne sürdüler; buna göre hafızası Soyak'ı yanıltmış olabilirdi. Ancak eğer bu tarihlerde Peker böyle öneriler getirdiyse, bunun Soyak'ın anlattığı türden büyük bir tepki çekmiş olduğunu düşünmek mümkün görünmüyor; zira Peker 1936 ortalarına kadar CHP Genel Sekreteri olarak görev yapacak ve partinin örgütlenmesi işini üstelenecekti. Üstelik üniversitelerde verilen inkılap tarihi derslerini anlatacak, CHP'nin ideolojisini formüle etme çabalarını sürdürecekti.

Kanaatimizce Soyak'ın bahsettiği belgeler ortaya çıkmadıkça, başka bazı iddiaları sebebiyle de yeterince güvenilir bir nitelik göstermeyen Soyak'ın anılarını daha eleştirel bir tarzda okumak, hafızasının onu yanıltmış olabileceği ihtimaline yönelmekten daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira Soyak, Peker'in hazırladığını iddia ettiği program taslaklarıyla varlığına kimseleri inandıramadığı bir sözlü vasiyet üzerinden İnönü ile de konuyu ilişkilendirmektedir. Buna göre başka sebeplerin yanı sıra görmeden de olsa bu taslakları imzaladığı için Atatürk, İnönü yerine Fevzi Çakmak'ın cumhurbaşkanı olmasını sözlü olarak vasiyet etmiştir. Dönemin politik mücadelelerine böyle aktif bir şekilde katılarak müdahalede bulunmak isteyen ama bunda başarıya ulaşamayan Soyak'ın anılarının, muhalifi olduğu iki politik figürü "gerçek Kemalizm" halkasının dışında tutmaya çalışan bir anlatı ortaya koyduğunu düşünmek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

Peker'in faşizme ilişkin yaklaşımını saptamak için Soyak'ın bahsettiği belgelerin bulunması zorunlu da değildir. Zira Peker kaleme aldığı çeşitli metinlerde, yaptığı konuşmalarda bu konudaki yaklaşımını ortaya koymuştur. Peker'in 1930'lu yıllarda, liberalizm ve parlamentarizme giderek artan dozda eleştiriler yönelttiğini, bu konudaki tutumunun sertleştiğini saptamak gerekiyor. Bununla birlikte faşizmi Türkiye için tehlikeli akımlar arasında gören Peker'e göre faşizm reaksiyoner bir nitelik göstermektedir. Peker, faşizmin liberalizm ve sosyalizm gibi sınıf çatışması meydana getiren akımlara karşı çıkmasında haklı yönler bulsa da, o, Kemalizm'in genel yaklaşımını faşizmden ayırmaya özen göstermiştir. Özellikle Nazi Almanyası'ndan farklı olarak Türkiye'nin ırkçılığı ve yayılcılığı reddettiğini vurgulamıştır. Onun Almanya ve İtalya örnekleriyle ilgilenişi, genel anlamıyla dönem içerisinde görülen pragmatik modernist yaklaşım içerisinde görülebilirse de, fazlasıyla otoriter eğilimlere sahip ve etkili bir politikacı oluşu, partinin daha liberal eğilimler taşıyan kanadının eleştiri oklarını üzerine çekmesi sonucunu doğurmuş, devlet üzerinde parti kontrolünü tesis etmeye çalışmasıysa genel sekreterliğinin sonunu getirmiştir.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Kaynakları

Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri (The National Archives of the UK)

FO 424/280 E3830/129/44.

FO 424/80 E 56127466/44.

FO 424/280 E 5660/466/44.

2-Gazeteler

Cumhuriyet, 25 Nisan 1932.

Cumhuriyet, 22 Mayıs 1932.

3-Araştırma Eserler

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994.

ARZIK, Nimet, *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü*, Kurtuluş Matbaası, Ankara 1966.

ASKER, Ahmet, *Kemalist Türkiye'den Nazi Almanyası'na Karşılaştırmalı Bakışlar ve Algular 1929-1939*, Libra Kitap, İstanbul 2014.

RECEP PEKER'İN FAŞİZMLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ VE BİR İDDİANIN SORGULANMASI

AULARD, Alphonse, *Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi*, Cilt 1, çev. Nazım Poroy, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

BARUTÇU, Faik Ahmet, , *Siyasi Hatıralar*, Cilt 1, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.

BAŞAR, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Ankara 1981.

BERKES, Niyazi, *Propaganda Nedir?*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1942.

CANFORA, Luciano, *Avrupa'da Demokrasi: Bir İdeolojinin Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç ve Nusret Avhan, Literatür Yayınları, İstanbul 2010.

CARR, E. H., *Yirmi Yıl Krizi 1919-1939*, Çev. Can Cemgil, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker'in Söylevleri, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F. Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Cilt 1, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, y.y. 1933.

Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F. Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Cilt 3, Hakimiyeti Milliye Matbaası, y.y. 1934.

ÇELİK, Seçkin, *İnönü Döneminde Kemalizm*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2021.

DEMİRCİ, H. Aliyar, "Tek Parti Döneminde Siyaset-Gençlik İlişkilerine Bir Örnek: Gençlik Teşkilatı Tasarıları", *AÜSBF Dergisi*, S. 58/2, 2003, s. 55-77.

ESEN, Berk, "Nation-Building, Party-Strenght and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective", *Turkish Studies*, S. 15/4, 2014, s. 600-620.

Falih Rıfki, *Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makidonya*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, y.y. t.y.

Falih Rıfki, *Moskova-Roma*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, y.y. 1932.

GIDE, Charles ve Charles Rist, *Histoire des Doctrines Economiques Depuis Les Physiocrates Jusqu'a Nos Jours*, Librairie du Recueil Sirey, Paris 1929.

GRIFFIN, Roger, *Faşizmin Doğası*, çev. Ali Selman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

GÜL, Teoman, *Türk Siyasal Hayatında Recep Peker*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

HOBSBAWM, Eric, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi: Aşırılıklar Çağı 1914-1991*, çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul 2011.

HUNTINGTON, Samuel P., *Üçüncü Dalga: 20. Yüzyılın Sonlara Demokratlaşma*, çev. Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara 2007.

İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları 1920-1933, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1933.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Politika'da 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

KAYA, Nilgün Nurhan Peköz, *Türk Siyasal Hayatında Recep Peker*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1999.

KOÇAK, Cemil, *CHP Genel Sekreterliği 1930-1945*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2018.

KOÇAK, Cemil, *Recep Peker Konuşuyor "Disiplinli Hürriyet"*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2018.

KOÇAK, Cemil, *Madalyonun Arka Yüzü: Tarihimizin Konuşulmayanları Yazılıyor*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

KURDAKUL, Şükran, *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e Anılar*, Evrensel Basım Yayım, İstanbul 2003.

KUTAY, Cemal, "Açık Konuşabilir miyiz?" *Millet*, S. 98, 1947, s. 3,4, 13.

LE GOFF, Jacques, "Önsöz", *Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, yaz. Marc Bloch, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 9-39.

MANN, Michael, *Faşistler*, çev. Ulaş Bayraktar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

H. SEÇKİN ÇELİK

MAZOWER, Mark, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

Menemenli Ethem, *İnkılâbımız: İdeoloji ve Realite Karşısında*, Tan Matbaası, İstanbul, 1934.

ÖZKAYA, Ahmet “Cumhuriyet Döneminin İdeoloğu: Recep Peker’in Kişiliği ve İdeolojilere Bakışı”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S. 7/3, 2020, s. 146-156.

PARLA, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

PAXTON, Robert O., *Faşizmin Anatomisi*, çev. Hakan Atay ve Hivren Demir Atay, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

PAYNE, Stanley, “Faşizm: Taslak Bir Tanım”, *Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları*, der. Constantin Iordachi, çev. İsmail Ilgar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 161-186.

PEKER, Recep, *C.H.F. Programının İzahı*, Ulus Matbaası, y.y. ty.

PEKER, Recep, “Ülkü Niçin Çıkıyor”, *Ülkü*, S. 1/1, 1933, s. 1-2.

PEKER, Recep, “Halkevleri Açılma Nutku”, *Ülkü*, S. 1/1, 1933, s. 6-8.

PEKER, Recep, “Konuşunuz ve Konuşturunuz”, *Ülkü*, S. 1/1, 1933, s. 20-22.

PEKER, Recep, “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü*, S. 1/3, 1933, s. 177-180.

PEKER, Recep, “Uluslaşma-Devletleşme”, *Ülkü*, S. 7/40, 1936, s. I-VII.

RABINBACH, Anson, “Restoring the German Spirit: Humanism and Guilt in Post-War Germany”, *German Ideologies Since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic*, ed. Jan-Werner Müller, Palgrave Macmillan, New York 2003, s. 23-39.

“Recep Peker’in Yeni Halkevlerini Açma Nutku”, *Ülkü*, S. 7/37, 1936, s. 1-5.

Recep Peker’in İnkılab Dersleri Notları, Ulus Basımevi, Ankara 1936.

SCHIVELBUSCH, Wolfgang, *Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonal Sosyalizm, New Deal 1933-1939*, çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

SİNANOĞLU, Nüşet Haşim, *Faşizm ve Onun Devlet Sistemi*, Muallim A. Halit Kitaphanesi, İstanbul 1933.

SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk’ten Hatıralar*, C. 1-2, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1973.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

TEKİNALP, Munis, *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981.

TURAN, Murat, *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri-Yaklaşım Yöntem ve Tercihler (1923-1950)*, Libra Kitap, İstanbul 2017.

TURAN, Murat, “Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü: Recep Peker’in Raporları”, *Toplumsal Tarih*, S. 326, 2021, s. 50-54.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis*, Cumhuriyet Yayınları, y.y., 1999.

AFGANİSTAN’IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE’NİN ETKİSİ (1920-1973)

 İBRAHİM ERDAL*

 10.53718/gttad.1118725

ÖZ

Tarih boyunca birçok Türk boyunun geçiş güzergâhı olduğu gibi vatanı da olan Afganistan, 18. yüzyıldaki bağımsızlık sürecinde bir dizi savaşa mekân olmuştur. İngiliz-Afgan bağımsızlık savaşları sırasında bölge istikrarsız bir yer olarak kalmış ve bu süreç, Amanullah Han’ın Hindistan’a saldırmasıyla başlayan Afgan-İngiliz savaşı sonucunda İngilizlerin Afganistan’ı krallık olarak tanımasıyla son bulmuştur. Amanullah Han, ülkesinin bağımsızlığını sağladıktan sonra, ülkesini geliştirmek için modernleşme sürecini başlatmış, Avrupa ve Türkiye seyahatlerinin ardından ülkesine çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Amanullah Han bu radikal değişimleri uygularken, hemen hemen aynı yıllarda İran ile Batılılaşma hamlesi yapan Rıza Şah gibi, Türkiye’yi ve Atatürk’ü kendisine örnek alarak kendi ülkesini çağdaştırma faaliyetlerini başlatmıştır. Afganistan, bağımsızlığını kazandıktan hemen sonra Türk Hükümeti ile temasa geçmiş ve Türk-Afgan ilişkileri Millî Mücadele yıllarında artarak devam etmiş ve 1 Mart 1921 tarihli “Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” bu ilişkinin temelini oluşturmuştur.

Amanullah Han döneminde başlayan modernleşme süreci Nadir Şah döneminde de sürdürülmüştür. Türkiye, Amanullah Han’ın tahttan indirilmesini ve yurtdışına çıkmak zorunda kalmasını hoş karşılamamıştır. Ancak Nadir Şah, ülkenin içinde bulunduğu şartları dikkate alarak tarafsızlık siyaseti uygulamıştır. Nadir Şah’ın Amanullah Han ile aynı kökenden olması ve ılımlı siyaseti üzerine Türkiye, Nadir Şah yönetimini kabul etmiştir. Nadir Şah iç politikada ise ülkenin toplumsal şartlarını dikkatle takip edip muhalefete sebep olmayacak oranda reformları sürdürmüştür. Bu sayede Afganistan’daki tepki ve protestoları dindirmiştir. Ortaokulları yeniden açmış ve yükseköğrenim için yurtdışına öğrenci gönderme programını yeniden uygulamaya koymuştur.

Nadir Şah, ülkelerle ekonomik ve diplomatik ilişkileri kurmaya çalışmıştır. Nadir Şah bu doğrultuda dış politikada özellikle Amanullah Han döneminde Türkiye ve İran ile kurulan sağlam ilişkileri yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır. Nadir Şah için modern Türkiye Afganistan’a model olduğu gibi Atatürk de örnek lider olma vasfını devam ettirmiştir. Ancak Nadir Şah, modernleşme hareketlerine verilen tepkinin ardından çıkan kargaşada kısa bir süre sonra öldürülmüştür.

Zahir Şah döneminde her iki ülke eğitim, askeri ve sağlık alanlarında iş birliğine gitmiş ve Türkiye’den uzmanlar Afganistan’a gönderilmiştir. Türkiye Afganistan’ın kalkınmasında teknik ve insani olarak yardımda bulunduğu gibi dış politikada da Afganistan’ın komşu ülkeleri ile yaşadığı sorunlara hakem ve ara bulucu olarak da destek vermiştir. Ayrıca Afganistan’ın Milletler Cemiyeti’ne üye olmasını da desteklemiştir.

1930 yılı itibariyle Avrupa devletlerinin bölge üzerindeki egemenlik faaliyetlerinin artması Türkiye’nin Afganistan hassasiyetini de arttırmış, Türkiye’nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal’ın gösterdiği diplomatik girişimler sonucunda Afganistan, Sadabad Paktı’nın içinde yer almıştır. Sadabat Paktı, Türkiye’nin bölge üzerindeki gücünün de bir tezahürü olmuştur. Türkiye İran, Irak ve Afganistan ile sıkı ilişkiler kurduğu gibi ilgili devletlerin aralarında yaşadığı sorunların çözülmesi ile ilgilenmiştir. İran’ın Irak ve Afganistan ile yaşadığı sınır sorunu ve Irak ile yaşanan aşiretlerin faaliyetleri sorununun çözüme kavuşturulması bölgede güçlü bir birliktelik havası yaratmıştır. Bu makalede Türkiye ile Afganistan ilişkileri süreci modernleşme ve dış politikadaki gelişmeler bağlamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Afganistan, Sadabad Paktı, Amanullah Han, Nadir Şah.

* Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yozgat/TÜRKİYE, E-Posta: erdal_ibrahim@yahoo.com,
ORCID ID: 0000-0002-1037-4343.

AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE'NİN ETKİSİ (1920-1973)

TÜRKİYE'S IMPACT ON AFGHANISTAN' MODERNIZATION PROCESS AND FOREIGN POLICY (1920-1973)

ABSTRACT

Afghanistan, which has been the homeland as well as the transit route of many Turkish tribes throughout history, has been the venue for a series of wars during the independence process in the 18th century. During the Anglo-Afghan wars of independence, the region remained an unstable place, and this process ended with the British recognizing Afghanistan as a kingdom as a result of the Afghan-British war that started with Amanullah Khan's attack on India. Amanullah Khan, after ensuring the independence of his country, started the modernization process to develop his country, and made various arrangements for his country after his travels to Europe and Turkey. While Amanullah Khan was implementing these radical changes, he started modernizing his own country by taking Turkey and Atatürk as an example, just like Reza Shah, who made a westernization move with Iran in almost the same years. Right after gaining her independence, Afghanistan contacted with Turkish Government and the Turkish Afghan relations increasingly continued in the years of National Struggles and the "Turkish-Afghan Treaty of Friendship and Cooperation" of March 1st, 1921 constituted the foundation of this relation.

The modernization process that started in the period of Amanullah Khan continued in the period of Nadir Shah. However, Nadir Shah implemented a policy of neutrality, taking into account the conditions of the country. Due to Nadir Shah's same background as Amanullah Khan and his moderate politics, Turkey accepted the Nadir Shah rule. In domestic politics, Nadir Shah followed the social conditions of the country carefully and continued the reforms in a way that would not cause opposition. In this way, he calmed the reactions and protests in Afghanistan. He reopened secondary schools and re-implemented the program of sending students abroad for higher education.

Nadir Shah tried to establish economic and diplomatic relations with countries in foreign policy. In this direction, He aimed to re-establish the solid relations established with Turkey and Iran, especially in the period of Amanullah Khan in foreign policy. For Nadir Shah, as modern Turkey was a model for Afghanistan, Atatürk continued to be an exemplary leader. However, Nadir Shah was killed a short time later in the chaos that occurred after the reaction to the modernization movements.

During the Zahir Shah period, both countries cooperated in the fields of education, military and health, and experts from Turkey were sent to Afghanistan. Turkey not only provided technical and humanitarian assistance in Afghanistan's development, but also supported Afghanistan's problems with neighboring countries as an arbitrator and mediator in foreign policy. In addition, Turkey supported Afghanistan's membership to the League of Nations.

As of 1930, the increase in the sovereignty activities of the European states over the region also increased Turkey's sensitivity to Afghanistan, and as a result of the diplomatic initiatives of Turkey's ambassador to Kabul, Memduh Şevket Esendal, Afghanistan took part in the sadabad pact. The Sadabad Pact has also been a manifestation of Turkey's power over the region. Turkey not only established close relations with Iran, Iraq and Afghanistan, but also was interested in resolving the problems between the states concerned. The resolution of the border problem of Iran with Iraq and Afghanistan and the problem of tribal activities with Iraq created a strong atmosphere of unity in the region. In this article, the process of Turkey-Afghanistan relations is examined in the context of modernization and developments in foreign policy.

Keywords: Türkiye, Afghanistan, Sadabad Pact, Amanullah Khan, Nadir Shah.

GİRİŞ

Türk modernleşme hareketi tarihsel süreci, yapısı ve gelişim süreciyle hem Osmanlı bakiyesi topraklarda hem de İran ve Afganistan gibi köklü devlet geleneğine sahip ve kadim Türk yurdu olan coğrafyaya sahip ülkelerin idarecileri tarafından dikkatle takip edilmiş ve uygulanmaya çalışılmıştır. Ordu, eğitim, anayasal ve toplumsal alanlarda yapılan düzenlemeler sivil toplum örgütlerinin kuruluşu karşılaşılan zorlukların benzemesi ülkelerin de birbirleriyle olan ilişkilerine yansımıştır. Osmanlı döneminde yaşanan Jön Türk hareketi, II. Abdülhamit ile İttihat ve Terakki idaresinde atılan sanayileşme, ordunun modernizasyonu, hukuksal düzenlemeler, eğitim ile ilgili düzenlemeler yurtdışına öğrenci gönderilmesi gibi benzer birçok uygulama karşılıklı etkilenmenin bir göstergesi olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamit döneminde Rus harbinden dolayı yaşadığı çalkantılı süreçte Afganistan'da milli edebiyatın kurucuları arasında olan Mahmut Tarzi'nin Bağdat ve Şam'da geçirdiği süre ve deneyimi Afganistan modernleşme hareketinde önemli etki bırakmıştır. Avrupa tarzı düşünce, ideoloji, yaşam ve hukuksal taleplerin gündeme geldiği, aydınların Avrupa tarzı hayatı ve ideolojileri eleştirmeye, savunmaya veya Osmanlı coğrafyasına uydurmaya çalıştığı bir süreçte yazılan ve tercüme edilen eserler Mahmut Tarzi'nin

dikkatini çekmiştir. Burada başladığı tercüme faaliyetlerini Afganistan'a döndükten sonra da sürdürmüştür. Mahmut Tarzi ilerleyen yıllarda Habibullah Han döneminde Afganistan Dışişleri Bakanlığı da yapmış ve Türk modernleşmesinden etkilendiği süreci Afganistan'da da başlatmaya çalışmıştır. Habibullah Han döneminde Osmanlı'dan uzmanların gelmesi talep edilmiş birçok alanda uzman Afganistan'a giderek Afgan modernleşmesinin temellerini atmıştır. II. Abdülhamit'in hilafet politikasıyla Habibullah Han döneminde her iki devletin birbirleriyle yakın temasta olduğu, yardımlaşmalarda bulunduğu görülmüştür.¹

Afganistan ile Osmanlı Devleti arasında ilişkiler kültürel alanların yanı sıra diğer alanlarda da sürdürülmüştür. Birinci Dünya Savaşı başlarında Rus baskısı karşısında yeni bir cephe açılmasını istemeyen Osmanlı Devleti ve Almanya tarafından Afganistan'a bir heyet gönderilmesi ve Afganistan'ın İngiliz etkisiyle Rusya ile ittifak yapmamasına çalışılmıştır. Habibullah Han bu süreçte Osmanlı Devleti ve Almanya'nın desteğiyle İngilizlere karşı bir mücadele başlatma gayreti içine girmiştir.² Habibullah Han dönemi Afgan modernleşme hareketlerinin temellerinin atıldığı dönemdir. Tarzi'nin tercüme faaliyetleri düşünsel anlamda bir başlangıç işaret olmuş ise de İngilizlere karşı yapılan savaşlar Afganistan'da bağımsızlık arayışlarının sadece toprak değil düşünce, yönetim, ekonomik ve daha birçok alanda talep edilmesini sağlamıştır. Hint, Fransız ve Türk modernleşme sürecinden etkilenen ve bu ülkelerden gelen uzmanlar, çevrilen yayınlar ve uygulanan sistemler özellikle Amanullah Han döneminde Türkiye ile olan ilişkilerin sıklaşmasına ve samimi bir zemine gelişmesine sebep olmuştur.

1. Amanullah Han Dönemi

Tarihi süreçte Türk boylarının ve diğer Orta Asya kavimlerinin geçiş güzergâhı olan Afganistan, göç döneminde olduğu gibi bağımsızlık sürecinde de birçok savaşa mekân olmuştur. Afganistan'ın sömürge yönetiminden çıkmak için başlattığı bağımsızlık savaşları bölgenin istikrarsız bir yer olarak kalmasına ve gelişmesinin duraksamasına sebep olmuştur. Bu belirsizlik ve kaos ortamı Afganistan'ın İngiliz sömürgesi Hindistan'a saldırmasıyla başlayan Afgan-İngiliz savaşı sonucunda, İngilizlerin Afganistan'ı krallık olarak tanımasıyla Amanullah Han'ın idaresinde son bulmuştur.³ Ülkesinin bağımsızlığını sağlayan Amanullah Han, uzun yıllar kargaşa içerisinde geri kalmış olan ülkesini kalkındırmak için modernleşme sürecini başlatmıştır. Avrupa ve Türkiye başta olmak üzere yurtdışı seyahatleri sonrasında hemen hemen aynı yıllarda İran ile Batılılaşma hamlesi yapan Rıza Şah gibi, Türkiye'yi ve Atatürk'ün atılımlarını kendisine örnek alarak kendi ülkesini kalkındırma ve modernleştirme faaliyetlerine girişmiştir.⁴

Türkiye'nin bölge ülkeleri arasında başlattığı sıkı diplomatik ilişkiler, Afganistan ile de sürdürülmüş, Türk subayların Afganistan'daki faaliyetlerinin yanı sıra iki devlet arasında yardımlaşmalar artarak devam etmiştir.⁵ Bu süreçte Afganistan'da askeri eğitim faaliyetlerinde bulunan Cemal Paşa, TBMM hükûmeti tarafından desteklenmiş ve 1922 yılında Kabil'de bir Büyükelçilik açılarak Fahrettin Paşa'nın Afganistan Büyükelçisi olarak atanmasıyla ilişkiler resmi düzeye gelmiştir. Bu desteklerden ötürü hem bölgede eğitim faaliyetlerinde bulunan Cemal Paşa hem de Afgan Hükûmeti Mustafa Kemal'in desteği ve Türk subaylarının faaliyetleri için memnuniyetlerini bildirmiştir.⁶ İstanbul basını da iki ülke arasındaki yakınlaşmayı Doğu toplumlarının birlikteliği için önemli bir adım olarak algılamıştır. Amanullah Han'ın TBMM Hükûmeti'ne Millî mücadele için verdiği destek de bölgede faaliyet gösteren İngiliz basınında endişeyle karşılanmıştır.⁷ İngiltere'nin bu endişesini güçlendiren olay Büyük Zaferin kazanılmasından sonra Afganistan'da kutlamaların düzenlenmesi olmuş, bütün Afganistan'da dualar okunmuştur. Ayrıca Büyükelçi Fahrettin Paşa için görkemli bir kabul töreni düzenlenmiş

¹ Rahmanhoca İmamhocaev, "Afgan Aydın ve Yazarı Mahmut Tarzi ve Osmanlı-Türkiye", çev. Osman Mert, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.20, Erzurum 2002, s. 347-350; Süleyman Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 70 vd; bkz, Mehmet Fazlı, *Afganistan'da Bir Jön Türk-Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*, çev. Kenan Karabulut, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.

² İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.3, Ankara 1993, s. 247-269; Halil Toker, *Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları (1915-1922, 1933-36, 1937)*, Afganistan Üzerine Araştırmalar, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 158; Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (Ankara 2012), C.IV, s. 1832; Ömer Hakan Özalp, *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2002, s. 201-226.

³ Mehmet Saray, *Türk-Afgan Münasebetleri*, Veli Yayınları, İstanbul 1984, s. 9; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan Münasebetleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 9; İsmail Akbaş, "Afgan Kralı Emanullah Han'ın Türkiye gezisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S.16-17, (2008/Bahar-Güz), s. 312-313.

⁴ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995, s. 163; Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 211.

⁵ *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)* Belge No: 030.18.1.1/18.20.16.

⁶ *Vakit*, 1 Nisan 1922; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıralarım*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955, s. 282; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 442; Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerine göre Atatürk (1919-1938) C. IV*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984, s. 215, 242; Fahrettin Paşa'nın Büyükelçi olarak atanması süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Salim Çöğce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 122-125.

⁷ *Anadolu'da Yenigün*, 12 Mart 1922. 25 Nisan 1922; Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, Ankara 2011, Türk Tarih Kurumu Yayını, s. 231-235.

AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE'NİN ETKİSİ (1920-1973)

hatta tören sırasında Fahrettin Paşa'ya Mustafa Kemal'e iletmek üzere Afganistan'ın en büyük devlet nişanı verilmiştir.⁸ Fahrettin Paşa'nın Afganistan büyükelçisi olmasına mukabil Cumhuriyetin ilanıyla birlikte atanmış olan Afgan Büyükelçisi de Cumhuriyet Türkiye'sinin bütün İslam âlemini aydınlatacağına dair inancını ifade etmiştir. Süreç içerisinde, Gulam Geylani Han ve Nebil (Batı) Bey gibi, karşılıklı büyükelçiler görev yapmaya devam etmiştir.⁹ Amanullah Han'ın bu yakın dostluğu Lozan Konferansı'nda da hissedilmiş, Afgan diplomatlar Konferansı üyelerini Türklerle adil bir barış antlaşması yapılması konusunda etkileyebilmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹⁰

Amanullah Han'ın kral unvanı alması ve 18 Mayıs 1928 tarihinde İstanbul'a gelmesiyle ikili ilişkiler en üst seviyeye ulaşmıştır.¹¹ Amanullah Han'ın eşi ve maiyetindeki heyetin Sivastopol'dan İstanbul'a vapurla İstanbul'dan Ankara'ya da tren yolculuğu ile gelmesi planlanmıştır. Yolculuk için tahsis edilen Seyr-i Sefain İşletmesi'nin en iyi gemilerinden İzmir Vapuru geniş kapsamlı onarıma tabi tutulmuş ve kamaralarının bazıları genişletilerek güvertesine geniş halılar serilmiştir. Vapur içinde Kral ve Kraliçenin geceleyeceği kamara birbirinden değerli tablolarla süslenmiş ve geminin salonuna ağır ipekli perdeler asılmıştır. Kral ve Kraliçeyi karşılamak üzere Türk donanmasından vapura refakat etmesi amacıyla Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet muhripleri gönderilmiş ayrıca Fahrettin Paşa'nın başında olduğu Türk diplomatik heyeti ve Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Tefvik Bıyıklıoğlu Sivastapol'a gönderilmiş, Afgan Kralı ve maiyeti de 18 Mayıs'ta İstanbul'da coşkuya karşılanmıştır.¹²

20 Mayıs günü Afgan Kralı ve maiyeti Ankara Garında Mustafa Kemal tarafından bizzat karşılanmış aynı gün akşamı Ankara Devlet Konukevi'nde Afgan Kralı adına verilen ziyafette Kral da gösterilen ilgiye duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.¹³ Mustafa Kemal ise verilen ziyafette “*Tarihin ne garip tecellileri, dünya olaylarının ne manalı tesadüf ve benzerlikleri vardır. Hükümdar olarak siz 1919'da kahraman Afgan milletinin başında, Asya'nın ortasında, istiklal için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte burada, Avrupa'nın doğusunda, bütün medeni cihanın gözleri önünde istiklal ve hürriyetimize vurulan darbelere göğüslerimizi siper ederek döğüşüyorduk.*” sözleriyle her iki milletin tarihindeki kader birliğine ve kardeşliğine vurgu yapmıştır.¹⁴

İkili görüşmeler sırasında Afganistan'da Amanullah Hanın başlattığı modernleşme sürecine de değinen Mustafa Kemal, bölgesel özelliklerinden dolayı Afganistan'ın modernleşme sürecinin sıkıntılarla çevrili olduğunu bu sebeple modernleşme ve kalkınmanın başarılı olunmasında milletin ve önderinin fedakârlığının etkisinin önemli olacağını belirtmiştir. Afganistan Kralı da kısa konuşmasında Mustafa Kemal'in Türk devletinin kuruluşunda yaptıklarının ve kendileri için bulunduğu tavsiyelerinin Afganistan üzerindeki önemine değindikten sonra bir büyüğü ve ağabeyi olarak gördüğü Mustafa Kemal'den Ülkesinde yapacağı ıslahatlar için yardım istemiştir.¹⁵ Kralın ziyaret sırasındaki açık yardım talebi hemen hayata geçirilmiş, 1 Mart 1921 tarihinde imzalanmış olan anlaşmaya ek olarak 25 Mayıs 1928 tarihinde “Türkiye Afganistan Dostluk ve Anlaşması” imzalanmıştır.¹⁶ Bu anlaşmada Türkiye ile Afganistan arasındaki dostluğun ebedi olduğu vurgulanmış, Türkiye Cumhuriyeti Afgan eğitim sistemi ve ordusunun ıslahı için gerekli yardımı yapmayı taahhüdünde bulunmuştur. Ayrıca her iki ülke elçilerini karşılıklı olarak büyükelçilik düzeyine yükselmeye karar vermiş, Mustafa Kemal, Amanullah Han'a verdiği değeri göstermek üzere kendi genel sekreteri Yusuf Hikmet (Bayur) Beyi Kabil'e Büyükelçi olarak atamıştır.¹⁷ Afgan Kralı'nın Ankara ziyaretinin ikinci gününde Kral ve Kraliçe için düzenlenen at yarışları devam etmiş; akşamın da Dışişleri Bakanının verdiği yemeğe katılmış, sonraki günlerde de resmi ziyaret, yemekler ve hediye takdimlerdi sürmüştür.¹⁸ Afgan Kralı diğer günlerde kurumsal incelemelerini sürdürmüş, rasathane, postane ve hastane ziyaretinde bulunmuş, hastanenin Laboratuvar ve diğer kısımlarını

⁸ *Anadolu'da Yenigün*, 9 Ekim 1922; *Anadolu'da Yenigün*, 13 Mart 1923; Bilal N. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar I*, (1920-1923), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1981, s. 428; Nusret Baycan, *Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s. 138.

⁹ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1993, s. 13; Cöhçe, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan....”, s. 128-129.

¹⁰ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990, s. 247-250, 304-305.

¹¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mayıs 1928; Hikmet Öksüz, “*Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Resmi Konuşu; Emanullah Han'ın Türkiye ziyareti (20 Mayıs-2 Haziran 1928)*”, *Pax Ottomana*, Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, Sota-Yeni Türkiye, Haarlem- Ankara 2001, s. 769; Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s. 24; Cöhçe, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan....”, s. 131.

¹² *BCA:030 18 01 01 028 23 7; İkdâm*; 18 Mayıs 1928; *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1928; *Vakit*, 20 Mayıs 1928; Bilal N. Şimşir, *Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, s. 250; Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, Insel Yayınevi, İstanbul 1970, s. 426-429.

¹³ *BCA: 030 18 01 01 /028 23 7*.

¹⁴ *Vakit*, 21 Mayıs 1928; *İkdâm*, 21 Mayıs 1928; *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mayıs 1928; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 269.

¹⁵ Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, s. 16-18, 22, 43; Mehmet Saray, *Türk Afgan Münasebetleri*, Veli Yayınları, İstanbul 1984, s. 151.

¹⁶ *BCA: 030.10.0.0/ 257.731.5; BCA: 030.18.1.1/ 29.33.1*; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, C.I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983, s. 330.

¹⁷ Bilal N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 323; Cöhçe, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan....”, s. 133.

¹⁸ *BCA: 030.18.1.1/28.25.19*.

gezerek bilgi almış ayrıca Gazi çiftliğinde de ağırlandı. Kral ve maiyeti sekizinci günün sonunda 27 Mayıs'ta Ankara'dan uğurlanmıştır.¹⁹

Ankara'dan ayrılmadan önce bir resim sergisini gezen Afgan Kralı burada Hâkimiyet-i milliye gazetesine verdiği demeçte; "... Gazi dünyanın en büyük adamı ve en önemli askeridir. Kendileriyle haberleşiyor, Tanışıyor ve seviyorum. Fakat görüşükten sonra kıymetinin büyüklüğünü anladım..." diyerek ülkesinde başlatacağı kalkınma hamlelerinde Mustafa Kemal'in etkisine vurgu yapmıştır.²⁰ Afgan Kralı İstanbul'da ziyaret ve gezilerde bulunmuş, bura da Türk yetkililerce karşılanmış ve onuruna verilen ziyafetlere katılmış ve 1 Haziran 1928 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır.²¹

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz karşıtı olan Amanullah Han Osmanlı'da örgütlenen ve Türk modernleşmesinin itici gücü olan Jön Türklerden etkilenmiş ülkesinde de benzer bir sürecin yaşanmasını hedeflediği için Genç Afganlılar cemiyetini kurmuştur.²² İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenlerinin de özellikle ordunun modernizasyonu bağlamında desteğini alan Amanullah Han, Genç Afganlılar ile birlikte başlattığı iktidar mücadelesini kazandıktan sonra bağımsızlık mücadelesini girişmiş 1919 yılında İngiliz-Afgan savaşları süreci yaşanmıştır. Amanullah Han kazandığı bu mücadeleyle Afganistan'ın bağımsızlığını kazanmış bunu ilk kabul eden ülke de Sovyetler Birliği olmuştur.²³ Ahmet Cemal Paşa'nın Afgan Ordusu modernizasyonu için başlattığı çalışmalara Millî Mücadele içinde olan Türk subayları da Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla katılmıştır. Afganistan'ın talebi üzerine Mustafa Kemal Paşa gidecek subayların özenle seçilmesini ve iç politikaya karışmaksızın güçlü bir Afgan Ordusu kurmalarını vurgulamıştır.²⁴ Afganistan ordusunun modernizasyonu girişimleri sonucunda yetiştirilen subayların Afganistan ordusunda üst komutanlıklara atandığı görülmüştür.

1922 yılında Fahrettin Paşa ile birlikte subay ve uzman eğitimci Afganistan'a gitmiştir. 1926 yılında Afgan ordusunun modernizasyonu ve eğitimi için gönderilen 5 subayın görev durumları ve statüleri hakkında kararname ile düzenlemeye gidilmiştir.²⁵ 1926 yılında Afganistan'dan 8 Yüzbaşı ve 7 Teğmen Türkiye'ye eğitim için gelmiş aynı yıl bu sayı 30'a tamamlanmıştır.²⁶ 1927 yılında Türk Ordusunun 5. Kolordu Komutanı Ferik Naci Paşa, Afganistan Harbiye Vezareti Müsteşarlığı'na atanmıştır.²⁷

Amanullah Han, daha önce Habibullah döneminde kurulan akademileri sürdürmüş, modernleşme aşamalarında eğitim konusuna daha fazla önem vermiştir. 1923 yılından itibaren Hindistan örneğinden hareketle laik bir eğitim sistemi kurmuş, özellikle Fransız ve Türk uzmanların ile bu ülkelere gönderilen öğrencilerin katkısıyla sistemi geliştirmiştir. Okuma yazma seferberliği başlatan Amanullah Han bedevilerin yerleşik hayata geçişinde okuryazarlığın önemini fark etmiş ancak hem gezici öğretmen bulamamış hem de bedevilerin isteksizliği yüzünden başarısız olmuştur. Bunun yanı sıra kız çocuklarının eğitimine önem vermiş bunun için İsmet Liselerini kurmuş hatta 1928 yılında kız erkek karma eğitimi getirmiştir.²⁸ Türk modernleşme sürecinde olduğu gibi yabancı eğitimci ve uzmanların getirilmesine önem veren Amanullah Han döneminde askeri uzman ve öğretmenler başta olmak üzere Fransa, Almanya, Türkiye, Japonya ve İtalya'dan getirilmiştir.²⁹

Askeri eğitim yanı sıra Tıp alanında da Afganistan'da Türkiye'nin desteği hissedilmiştir. 1927 yılında Osmanlı ordusu ve Hilal-i Ahmer Cemiyetinde görevlerde bulunmuş olan Dr. Kamil Rıfki Urga başkanlığında dâhiliye uzmanı Dr. İbrahim Rebi Hikmet Barkın ve göz kulak ve cerrahi uzmanı Dr. Fuad İsmail Toğar Afganistan'a gönderilmiş tıp eğitiminin kurumsallaşması önemli çalışmalarda bulunmuşlardır. Afganistan'da çıkan iç karışıklık döneminde Türkiye'ye dönene kadar Dr. Urga ve ekibi başarılı çalışmalarda bulunmuştur.³⁰

Afganistan'ın ihtiyacı olan vasıflı işgücünü karşılamak amacıyla meslek okullarına ağırlık veren Amanullah Han döneminde 322 adet meslek, ilkökul ve rüştiye açılmış Avrupa ülkelerine de ilk etapta 340 öğrenci gönderilmiştir. Avrupa'ya giden bu öğrencilerin Afgan kültürü ve İslam inanç çerçevesinden kopmaması

¹⁹ BCA:030.18.01/01.028.23.7; Cumhuriyet, 23 Mayıs 1928; Vakıf, 24 Mayıs 1928; İkdâm, 27 Mayıs 1928; Akbaş, "Afgan Kralı Emanullah Han'ın...", s. 323-324.

²⁰ Vakıf, 26 Mayıs 1928; Hâkimiyet-i Milliye, 28 Mayıs 1928.

²¹ İkdâm, 3 Haziran 1928; Akşam, 2 Haziran 1928.

²² Rabmanhoca İmamhocaev, "Afganistan ve Türkiye", Atatürk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.17, Erzurum 2001, s. 261-266.

²³ Özgür Çınarlı, Afganistan'daki İç Savaş ve Dış Müdahale (1989-2001), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 38,

²⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Mart 1921; Esat Arslan, "Mustafa Kemal'in Yaptığı İnkılapların İran ve Afganistan'a Yansımaları", Atatürk ve Atatürkçü Düşünce, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 50-51; Ersin Çelikkanat, Atatürk'ün Afganistan'a İlgisi, Bakışı, Türk-Afgan İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Günümüze Yansımaları, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 4-8.

²⁵ BCA:30.18.1.1./4.50.11; BCA: 30.18.1.1./18.20.16

²⁶ BCA:30.18.1.1./20.57.16; BCA: 30.11.1.0./33.18.5

²⁷ BCA:30.11.1.0./35.29.18

²⁸ Aliye Yılmaz, "Emanullah Hanın İslahatları ve Atatürk", SDU Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S.21, Mayıs 2010, s. 160

²⁹ BCA:30.10.0.0./258.733.2

³⁰ BCA:490.1.0.0./610.119.5

AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE'NİN ETKİSİ (1920-1973)

amacıyla da öğrencilerin denetim altında tutulabilmesini sağlamak gerekçesiyle usul ve esasları belirleyen bir düzenlemeye gidilmiştir. Burada amaç eğitim için gönderilen öğrencilerin teknik bilgi ve donanımı kazanarak kendi kültürünü unutmadan dönebilmelerini sağlamaktır.³¹ Amanullah Han yurtdışına gönderilen öğrenciler hakkında ülke içinde olumsuz propagandaların önüne geçmek için bu gibi düzenlemelere girişmiş ise de Türkiye'ye gönderilen öğrencilerde olduğu gibi olumsuz yorumlar ve ithamlar sıklıkla dile getirilmiş yurtdışına öğrenci gönderilmesi muhalefet tarafından Amanullah Han'ın en büyük hatası olarak değerlendirilmiştir.³²

Amanullah Han, Türkiye'deki köklü değişimlerden ve kalkınmada atılan hamlelerden ve toplumsal gelişmelerden oldukça etkilenmiş, ülkesine eğitim, sosyal, ekonomi ve askeri alanlarda köklü değişimler başlatmıştır. Türkiye ziyareti dönüşünde eşiyile birlikte üstü açık bir araçla Kabil sokaklarında gezen halkın katıldığı törenlere katılan ve 1923 yılında hazırlanan anayasalarına Türkiye'de gördüğü yeni düzenlemeleri getiren Afgan Kralı'nın özellikle sosyal hayatta kadınlar lehine yaptığı bir dizi reformlar tepki çekmiş, Mustafa Kemal'in İran Şahına da vurguladığı toplumsal yapının farklılığını göz ardı etmiştir.³³ Dönemin Büyükelçisi Yusuf Hikmet (Bayur) Bey'e göre, Amanullah Han Afganistan'da toplumsal sınıfların hassasiyetlerine dikkat etmemiş, Mustafa Kemal'in geleneksel inançların düşüncelerin toplum üzerindeki etkisine dair uyarılarını anlamamıştır. Ülkede yükselen tepki ve protestolar sonucunda ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır.³⁴ Mustafa Kemal, Afgan Kralına yardım için Kazım Orbay başkanlığındaki Türk askeri heyetini göndermiş ise de heyet Kabil'e ulaşmasına rağmen 21-22 Kasım 1928 gecesi Kralın ülkeyi terk etmesinden dolayı hiçbir şey yapmamıştır. Afgan Kralının İtalya'da Roma'ya yerleşmeye karar vermiştir. Her iki liderin samimiyeti buna rağmen kesilmemiş Amanullah Han ve Mustafa Kemal Atatürk 27 Temmuz 1933 tarihinde İstanbul'da Dolmabahçe sarayında görüşmüşlerdir.³⁵ Amanullah Han'ın ülkeyi terk etmesiyle başlayan kargaşa kısa süre sonra sona ermiş onunla aynı kabileden olan Nadir, 16 Ekim 1929 da Afgan tahtına oturarak "Şah" unvanını almıştır.³⁶

2. Nadir Şah Dönemi

Afganistan'da Batı tarzı modernleşme hareketleri ve Amanullah Han'a karşı olan muhalefetin yükselmesiyle Osmanlı'da başlayan Jön Türk hareketine benzer bir yolu takip eden Afganistan Hariciye Veziri olan Mahmut Tarzi Han Türkiye'ye daha yakın bir tutum sergilemiştir. Amanullah Han'ın modernleşme ve reform düzenlemelerine karşı bir diğer önemli bir muhalefet grubunu temsil eden Nadir Şah ise muhafazakâr temelleri daha baskın olan bir modernleşme sürecini savunmuştur. Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşında önemli başarıları da olan Nadir Şah, Paris büyükelçiliği de yapmıştır. Mahmut Tarzi Han taraftarlarının iktidara sahip olmasıyla Fransa'ya giden Nadir Şah, Batı tarzı modernleşme uygulamalarına muhalefetini sürdürmüştür.³⁷ Amanullah Han döneminde muhalefetin giderek güçlenmesi ve Afganistan'ın içinde bulunduğu kaos ortamından çıkarılması için yapılan çağrıya cevap veren Nadir Şah ülkedeki kabilelerin desteğini de alarak 1929 Ekim'inde Afganistan'da iktidara gelmiştir.³⁸ Nadir Şah her ne kadar modernleşme sürecinde Türkiye örneğine pek sıcak bakmamış ise de tahta oturduğu süreçte Türkiye Büyükelçisi Yusuf Hikmet Bayur'un Nadir Şah'ın halk tarafından istendiğini belirterek olumlu görüş belirtmiş olmasından dolayı Afganistan-Türkiye ilişkileri Nadir Şah döneminde de samimi iş birliği ve dostluk çizgisinde sürdürülmüştür.³⁹ İlişkilerdeki dostluğun işareti olarak 6 Nisan 1930 tarihinde Afgan Büyükelçi Gulam Nabi Han güven mektubunu Atatürk'e takdim etmiştir. Diplomatik karşılık olarak Atatürk büyükelçiyi kabulünde Türk ve Afgan milletlerin mevcut ilişkilerini kuvvetli olduğunu, bu bozulmayan, sağlam dostluk ve kardeşlik bağlarının her gün daha da artacağına inandığını belirtmiştir. Nadir Şah da ülkesindeki modernleşme hareketlerini sürdürme kararlılığını vurgulayarak Atatürk'ün kurduğu modern Türkiye'yi ülkesine model ve Atatürk'ü de örnek lider olarak görmeye ve izlemeye devam ettiğini ifade etmiştir.⁴⁰ Bu çerçevede 24 Haziran 1930 tarihinde Türkiye'nin Kabil Büyükelçisinin güven mektubunu sunduğu sırada yapılan görüşmede Atatürk için "*kaffemiz Reisicumhur Hazretlerini başımız tanırız*"

³¹ Özlem Korkmaz, *Türkiye'nin Afganistan'a Olan Yardımları (1920-1960)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2000, s. 33-25.

³² BCA:30.10.0.0./257.731.17; BCA:30.10.0.0./257.731.21

³³ Yılmaz, "Emanullah Hanın Islahatları ...", s. 157.

³⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi III*. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1946, s. 597-598; Cöhçe, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan....", s. 134.

³⁵ BCA :030 10 0 0 /258.733.7; *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1933; Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*. s. 46-48; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 602; Cöhçe, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan....", s. 134

³⁶ Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar...*, s. 201-202; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 602-608; Saray, *Türk Afgan Münasebetleri*, s. 157.

³⁷ Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar...*, s. 70-80.

³⁸ Bilal N: Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2019, s. 231

³⁹ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 202.

⁴⁰ BCA: 030 10 0 0 /258.732.19.; Mehmet Koçer, "Atatürk İnkılabı Nadir Şah Döneminde Afganistan'ın Modernleşme Çabasına Etkisi", *Turkish Studies*, C.3, S.7, Güz 2008, s. 764

sözleriyle hissiyatını vurgulamış, bu niyet çerçevesinde 1931 yılında Afganistan Harbiye Vekili Şah Mahmut Han dış ülkelere yaptığı ziyaretler kapsamında Ankara'ya da uğramıştır.⁴¹

Nadir Şah iktidara geldikte sonra ülkenin yeniden kargaşa ve çatışma sürecine girmemesi için dengeli bir politika izlemeye çalışmış muhafazakâr grupların desteği ile iktidarda olduğundan ülkenin toplumsal yapısına dikkat etmiştir. Bu denge politikasını yürüttüğü süreçte Amanullah Han döneminde özellikle eğitim konusunda yapılan düzenlemeleri korumaya ve geliştirmeye çalışmıştır. Muhalefetin tepkisini çekmeyecek bir şekilde, İslami değerlere uygun bir anayasa hazırlığı içine girmiş ve Türk modernleşme sürecinde yaşanan anayasal süreçten de yararlanarak 1931 yılında bir anayasa hazırlamıştır. Türk modernleşmesine paralel bir süreç ile okullaşmaya önem vermiş, Avrupa'ya ve özellikle Türkiye'ye öğrenci göndermiş orduyu modernize edebilmek amacıyla Harp okullarını açmıştır.⁴² Eğitim alanında atılan adımları ilerletmeyi hedefleyen Nadir Şah geçmişte bedevilerin okuryazarlığı için başlatılan eğitim seferberliğini yeniden gündeme getirmiş aşiret liderlerinin çocuklarının askeri eğitim alması için Mekteb-i İhzariah Okulu'nu açmıştır. Bunun yanı sıra Kabil Üniversitesinin kurulması, Öğretmen okullarının ve bazı yabancı okulların yeniden açılması ile Güzel Sanatlar Mektebi'nin açılması önemli girişimlerden olmuştur.⁴³ Nadir Şah, Afganistan'da sükûneti sağladıktan sonra tıp eğitimi konusuna da eğilmiş Türkiye'ye geri dönen Dr. Urga ve Dr. Rebi Bey'i geri davet etmiştir. Dr. Urga bu dönemde Nadir Şah'ın aile hekimliğini yaptığı gibi Kabil Üniversitesi kampüsü içinde bir hastane yapılmasına vesile olmuştur. Dr. Urga, Kabil Üniversitesi bünyesindeki Tıp okulunu 1935 yılına geldiğinde Avrupa seviyesinde eğitim ve mezun veren bir okul seviyesine getirmiştir.⁴⁴

Nadir Şah anayasal düzenlemeler ile ilgili olarak yoğunlukla Türk anayasası olmak üzere İran'da yapılan anayasal çalışmalarından faydalanmıştır. 1931 yılında ülkedeki tüm kesimlerin kabul edebileceği "Usul-u Esas-ı Devlet-i Aliyi Afganistan" adıyla 110 maddelik bir anayasa kabul edilmiştir. Batı tarzı kurumların açılması uygulamalarında Türk modernleşme sürecine benzer bir yol takip eden Nadir Şah ordu, eğitim ve milli sanayi kurulması bağlamında atılımlar yapmış tıp, öğretmenlik için okullar açmış ve yurt dışına öğrenci göndermiştir. Milli banka kurulması girişimini başlatmış sanayi mektebi kurmuştur. Ülkenin kuzeyindeki önemli merkezlere ulaşımı sağlayacak karayolu inşasına önem vermiştir.⁴⁵ Ancak modernleşme hareketlerine duyulan tepki sonrası oluşan kargaşa içinde Nadir Şah kısa bir süre sonra öldürülmüştür.⁴⁶

Amanullah Han döneminde olduğu gibi Nadir Şah döneminde de Afganistan ordusunda görev almak üzere eğitim için öğrencilerin Türkiye'ye gelmeye devam ettiği görülmüştür. 1929-1931 yılları arasında 11 Afgan öğrenci Türkiye'ye gelerek harp okulunda eğitim almıştır.⁴⁷ Bu öğrencilerin eğitim giderleri Türkiye tarafından desteklenmiştir.

3. Zahir Şah ve Soğuk Savaş Dönemi

Suikast sonucu öldürülen Nadir Şah'ın yerine 18 yaşındaki oğlu Zahir Şah tahtına çıkmıştır. Ancak yaşının küçük olması sebebiyle Başbakanlık görevini üstlenen amcası Muhammed Haşim Han tarafından 17 yıl boyunca ülke vekâleten yönetilmiştir. Afganistan ile olan ilişkileri sürdürme niyetinde olan Türkiye, Zahir Şah'ın tahtına geçmesini olumlu karşılamıştır. Nadir Şah'ın politikasında olduğu gibi Türkiye ile dostluk ilişkilerini sürdürmek ve geliştirmek arzusunda olduğunu bildiren Zahir Şah iktidarı süresinde dostluk mesajları vermiş, Türkiye'nin diplomatik nezaket içinde doğum gününü kutlamasına karşılık olarak da süreç içerisinde Atatürk'ün üçüncü defa Cumhurbaşkanı seçilmesi kutlanmıştır.⁴⁸ Zakir Şah döneminde diplomatik beyanatların ve temaların yanı sıra Amanullah Han döneminden başlayan sağlık, eğitim ve savunma alanlarındaki teknik ve insani destek bağlamındaki ilişkilerin Zahir Şah döneminde de sürdürüldüğü görülmüştür. Bu bağlamda resmi heyetlerin ve görevlilerin karşılıklı ziyaretleri devam etmiştir. Bu bağlamda 1934 Ekim ayında Fahrettin Altay Paşa, Afganistan'ı ziyaret etmiş, Afganistan Dışişleri Bakanı Muhammed Feyz Han da 1936 Ocak ayında Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Dünyada büyük bir savaşın işaretlerinin hissedilmesiyle Afganistan Savunma Bakanı olan Mareşal Mahmut Han' da Atatürk tarafından kabul edilmiştir. Bölgesel tehditlerin ortaya çıkması bölgesel

⁴¹ BCA: 030 10 0.0/258.733. 4.

⁴² Saray, *Afganistan ve Türkler*, s. 204-205.

⁴³ Oğuz Hamşioğlu, *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 333

⁴⁴ Ethem Yeniğürbüz, "TBP. KD. ALB. Rıfki Kamil Urga (1880-1966)", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, (Ağustos 2006), Y.1, S.1, s. 298; Tolga Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki katkıları (1932-1938)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 88.

⁴⁵ Mustafa Şahin, *Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri Afganistan Penceresinden Genel Bakış*, Tasam Yayınları, İstanbul 2015, s. 79-80.

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1930; Zabihullah Dasthi, "Zahir Şah Dönemi Afganistan-Türkiye İlişkileri (1933-1973)", *Anasay*, Y.5, S.17, Ağustos 20021, s. 128; Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet..... I*, s. 56; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 610; Saray, *Türk Afgan Münasebetleri*, s. 161

⁴⁷ BCA:30.10.0.0./257.731.10; BCA: 30.18.1.2./5.44.2; BCA: 30.18.1.2./11.36.14

⁴⁸ *Cumhuriyet*, 24 Ekim, 8 Mart 1935; Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet..... I*, s. 74 98.

AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE'NİN ETKİSİ (1920-1973)

bir savunma arayışlarını da ortaya çıkarmış bu bağlamda her iki devlet arasında temasların gelişmesi ve sıklıklaşmasıyla Türk basınında Afganistan'da yaşanan gelişmeler ile ilgili haberler sıkça görülmeye başlamıştır.⁴⁹

Zahir Şah döneminde de daha önce başlatılan modernleşme hareketlerinin sürdürülmesi kararı alınmış, Türkiye ile olan özellikle uzman getirilmesi ve öğrenci gönderilmesi uygulamalarının devam ettirilmesi talep edilmiştir. 1936 yılındaki Afganistan Genelkurmay Başkanı Mahmut Han'ın Türkiye ziyareti sırasında ordunun modernleştirilmesi Başbakan İsmet İnönü ve Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp ile yapılan temaslarda konu gündeme gelmiş ise de Türkiye Amanullah Han ve Nadir Şah dönemlerinde yaşanan olaylardan dolayı çekimser kalmıştır. Ancak Afgan heyetinin ısrarlı talebi üzerine Harp Okuluna uzman öğretmenlerin gönderilmesi kabul edilmiştir.⁵⁰

Zahir Şah daha önceki idarecilerin başlattığı ve yarım kalan eğitim atılımlarının sürdürülmesini istediği görülmüştür. Temel eğitim ve meslek eğitimi ile ilgili okulların açılmasına devam edildiği, Kabil Üniversitesi'nde Fen ve Sosyal Bilimler alanında yeni ihtisas bölümlerinin açıldığı ve diğer dönemlerden farklı olarak okuryazarlığı arttırmak amacıyla eğitim çağını geçmiş kadınlar için Müesses-i Nisvan okulları açılmıştır. Yurtdışına öğrenci gönderme programının faaliyetine devam ettiği, Türkiye ile eğitim anlaşmalarının yenilendiği ve Türkiye'dekine benzer şekilde eğitimin ücretsiz devlet eliyle yaygınlaştırılmaya çalışıldığı görülmüştür.⁵¹ Tıp alanında ise Nadir Şah döneminde başlatılan girişimler devam ettirilmiştir. Kabil Üniversitesi kampüsünde kurulan hastane sanatoryuma dönüştürülmüş, Dr. Urga Türkiye'ye dönerek Afganistan'daki Tıp Okulu için profesör teminine çalışmıştır. Kabil Üniversitesindeki Tıp Okulu 1934 yılından itibaren de Prof. Dr. Hasan Reşat Sığındım tarafından idare edilmiştir. Türkiye'den alanında uzman birçok profesör okulda görev almıştır.⁵²

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı Afganistan'da yankı bulmuş ülkede ulusal resmi yas ilan edilmiştir.⁵³ İkinci Dünya Savaşı ile birlikte İsmet İnönü döneminde modernleşme çerçevesinde iki ülke arasında uzman, eğitmen ve teknik destek iş birliği sürdürülmüştür. Zahir Şah döneminde Türk modernleşmesi örneğinde görülen aksine Zahir Şah eğitim ve askeri alanda daha önceki dönemde yapılanları korumaya ve geliştirmeye odaklanmıştır. Askeri Okullardaki eğitimin yanı sıra Kabil Üniversitesi, Batı tarzı reformların fazla tepki çekmeden uygulanabilmesinin aracı olmuştur. Kız çocuklarının eğitiminde kız liselerinin açılmasıyla ve okuma yazma kurslarının açılması ile önemli adımlar atılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sürecinde de askeri liselerde eğitim yine Türk subayları tarafından sürdürülmüştür.⁵⁴

Türkiye Zahir Şah döneminde Afganistan dış politikasında belirleyici bir güce sahip olmuştur. İngilizlere karşı bağımsızlık savaşı vermiş olan bir ülkenin lideri olan Zahir Şah, dış ilişkilerde denge politikasını korumaya dikkat etmiş, bölgede faaliyet gösteren hem SSCB hem de İngiltere ile ilişkilerini tarafsız bir zeminde tutmaya çalışmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın işaretlerinin görülmeye başladığı süreçte Zahir Şah'ın Almanya ile özellikle savunma sanayii konusunda yakınlaşmaya gitmesi hem Başbakan Haşim Han tarafından hem de Türkiye büyükelçisi Mahmut Şevket Esenal tarafından engellenmiştir. Afganistan'ın bu dönemde en önemli sorunu İran ile yaşanan ihtilaflar ve sınır ihlalleri olmuştur. Özellikle İran'ın işgali altında bulunan Sistan bölgesinin sorununda büyük devletlerin çözüm sürecinde müzakerelere dâhil olması sorunu daha da çözümsüz hale sokmuştur. Türkiye de Afganistan'ın talebi ve İran'ın da kabul etmesi üzerine müzakerelere dâhil olmuştur. Türkiye Musababad sınırı ihtilafı konusunda 1934 yılında Fahrettin Altay'ı görevlendirmiş, onun başkanlığında hazırlanan raporda Mayıs 1935 yılında her iki ülke büyükelçileri ne gönderilmiştir.⁵⁵ Afganistan Kabilde yayınlanan İslah gazetesine haber olan bu rapor ile iki devlet arasındaki sorun çözüm sürecine girmiştir. Bu süreç içerisinde Türkiye Afganistan'a olan politik desteğinin sürdürmüştür.

Afganistan'ın İran ile yaşadığı sınır sorunu, Fahrettin Altay'ın hazırladığı rapor çerçevesinde hazırlanan heyeti tarafından, müzakereler sonucunda 4 ay gibi bir sürede sonuca ulaşmıştır. Sınır sorununun çözülmesinde bölgede yaşayan aşiretlerin etnik kökenlerinin tespiti ve bu aşiretlerin birbirleriyle olan ilişkileri göz önünde bulundurulmuştur. Fahrettin Altay sorunun çözümünde her iki tarafın azami faydasını gözetildiğini bu bağlamda tuz gölünün ve su kaynaklarının eşit kullanılması ile tarım arazilerinin korunmasının önem arz ettiğini belirtmiştir.⁵⁶

Türkiye Afganistan'ın dış politikasındaki etkili gücünü sürdürmüş 1932 yılında Millet Cemiyeti üyesi olduktan sonra Afganistan'ın da uluslararası cemiyete girmesi için desteğini arttırmış 25 Eylül 1934 tarihinde Afganistan'ın üyelik başvurusu Türkiye'nin de üyesi olduğu komisyonda görüşülmüştür. Türkiye Dış İşleri

⁴⁹ Ulus, 30 Mayıs 1934 Cumhuriyet, 7 Ocak 1936; Cumhuriyet, 21 Ekim 1936.

⁵⁰ Şimşir, *Atatürk ve Afganistan...*, s. 317-320; Dasthi, "Zahir Şah Dönemi...", s. 129-130.

⁵¹ *Türk-Afgan Kardeşliği*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Yayını, Doğu Matbaası, Ankara 1957, s. 22-24.

⁵² BCA:30.10.0.0/258.734.3; Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a...*, s. 99

⁵³ Şimşir, *Atatürk ve Afganistan...*, s. 385; Dasthi, "Zahir Şah Dönemi Afganistan...", s. 137.

⁵⁴ Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a...*, s. 101.

⁵⁵ BCA: 030 10 0.0 /261. 760.97; BCA: 030 10.0.0/ 258, 733 16; Cumhuriyet, 16 Mayıs 1935; Cumhuriyet, 20 Mayıs 1935; Ulus 16 Mayıs 1935.

⁵⁶ Fahrettin Altay, *On Yıl Savaş 1912-22 ve Sonrası, İnsel yayınları*, İstanbul 1970, s. 482.

Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın savunma ve desteğiyle Afganistan 1934'te Milletler Cemiyetine kabul edilmiştir.⁵⁷ Tevfik Rüştü Bey'in raporunun etkisiyle Afganistan, iç barışı sağlaması, komşularıyla sorunların çözmesi ve Amanullah Han döneminden itibaren başlayan modernleşme hareketlerinin kararlılıkla sürdürülmeye çalışılması sebebiyle üyeliği onaylanmıştır.⁵⁸

Türkiye, Afganistan ile sıkı ilişkiler kurduğu gibi komşu ülkeler arasında yaşanan sorunların çözülmesi ile ilgilenmiştir. Bölge devletleri tarafından hakem olarak görülen Türkiye'nin Afganistan'ın İran ile yaşadığı sınır sorunu ve İran'ın Irak ile yaşadığı aşiretlerin faaliyetleri sorununu çözüme kavuşturması bölgede güçlü bir birliktelik havası yaratmıştır. Türkiye'nin bu ülkeler üzerindeki diplomatik gücünün etkisi ve Avrupa devletlerinin bölge üzerindeki egemenlik faaliyetlerinin artmasıyla bu birliktelik havası bir savunma paktına dönüşmüştür. Sadabad Paktı da 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı işgali Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da olası bir İtalyan tehdidinde ihtimaliyle ortaya çıkmıştır. Bölgesel bir savunma hattı kurmak isteyen Türkiye, Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal'ın diplomatik girişimler sonucunda Afganistan'ı da Sadabad Paktına da davet etmiştir.⁵⁹

Bölgesel savunma hattını genişletmeyi planlayan Türkiye, ikili anlaşmalarla dostluk, saldırmazlık ve yardımlaşmaya dayalı iyi ilişkiler kurduğu İran ve Irak ile kurduğu ittifak anlaşmalarını Afganistan ile de kurarak Balkanlarda uyguladığı politikanın bir benzerini bölgede gerçekleştirmeyi planlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın işaretlerini gören İran Şahı ile uzun süredir bölgede bağımsızlık mücadelesi veren Afgan Şahı'nın da aynı çerçevede hareket etmesi ve ilgili devletlerin heyetlerinin Türkiye'yi ziyaretleri Sadabad Paktına giden süreci hızlandırmıştır.⁶⁰ Afganistan, İran ile arasındaki sorunların çözümünde Türkiye'yi hakem seçmiş Türkiye bölgede İran ve Irak arasındaki sorunların çözümünde de hakem olmuştur. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığında bir tahkim heyetinin çözüm arayışları ve temasları paktın oluşumuna giden süreci hızlandırmıştır.⁶¹

Afganistan Türkiye'nin hakemliği ve arabuluculuğu ile bölgede yaşadığı sınır sorunlarını çözümledikten sonra bölge ülkeleri arasında bir sorun kalmamış pakt için Türkiye, İran, Irak ve Afganistan temsilcileri arasında Cenevre'de parafe edilen antlaşma⁶² Afganistan Dışişleri Bakanının Tahran'a gelmesiyle imzalanacağına beyan edilmiştir.⁶³ Türkiye, Irak ve Afganistan Dışişleri Bakanları savunma antlaşmasını imzalamak için Tahran'da buluşmak üzere hareket etmiş heyetler İran Şahı tarafından karşılanmıştır.⁶⁴ Basında "4 Devleti Birleştiren Misak" başlığıyla duyurulan Pakt, Afganistan Dışişleri Bakanı Feyiz Muhammet Han'ın Tahran'a ulaşması sonrasında imzalanmıştır.⁶⁵ Bu pakt ile Hindikuş Dağlarından Akdeniz'e kadar uzanan tek bir devletin olduğu tasavvur edilmiş Türkiye'nin güvenliğinin sağlandığına vurgu yapılmıştır.⁶⁶ Türkiye'nin Afganistan'a kadar olan büyük bir coğrafyadaki etkinliği yabancı basında da yer bulmuş, ulusal gazeteler bu haberleri ilk haber olarak vermiştir.⁶⁷

Sadabad Paktı'nın imzalanmasından sonra Atatürk ile Afgan Kralı Muhammed Zahir Han arasında karşılıklı tebrik telgrafları gönderilmiştir. Afgan kralı Muhammed Zahir Han, gönderdiği telgrafta; dört kardeş ve dost ülke arasında imzalanan Sadabad Paktı'ndan dolayı tebriklerini bildirmiş; kardeşliğin ve barışın korunması anlamında paktın önemini vurgulamıştır. Atatürk de Afgan Kralına cevaben gönderdiği telgrafta gönderilen telgraflardan memnuniyet duyduğunu ve paktın dört devletin barışseverliği sonucu ortaya çıktığını ifade etmiş, Afgan Kralının Türkiye ve Atatürk için temennilerinin aynını, Afgan kralının sıhhat ve saadetiyle Afganistan'ın refah ve ikbalini, dilemiştir.⁶⁸ İmzadan kısa süre sonra 19-22 Ağustos 1937 tarihleri arasında Sadabad Paktına üye devletlerin askeri heyetlerin katıldığı Trakya manevralarına Esadullah Han ve Abdulahad Han'ın bulunduğu Afganistan heyeti de katılmıştır.⁶⁹ Bir yıl sonra da iki ülke arasında daha önce imzalanmış ve onuncu yıllarını doldurmuş olan Türkiye- Afganistan Dostluk ve iş birliği Antlaşması 31 Ocak 1938 de Dışişleri Başkanı Tevfik Rüştü Aras ile Afgan adına Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmet Han arasında imzalanan bir protokolle on yıl süreyle uzatılmıştır.⁷⁰

⁵⁷ *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1934; *Ulus* 27 Eylül 1934.

⁵⁸ Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a.....*, s. 103-104.

⁵⁹ *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1935; *Vakit* 20 Ekim 1935; İbrahim Erdal, "Türk Basını ve Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi (1920-1938) Türk-Afganistan İlişkileri ve Sadabad Paktı" *Berna Türkdoğan Uysal Armağan Kitabı*, ed. Şenol Kantarcı, Fatma Şimşek, Sonçağ Yayınevi, Ankara 2014, s. 245-257.

⁶⁰ *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1931; *Hâkimiyyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1931.

⁶¹ *Ulus*, 5 Mayıs 1937; *Ulus*, 29 Haziran 1937; *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1937.

⁶² *Cumhuriyet* 5 Ekim 1935; *Ulus* 4 Ekim 1935.

⁶³ *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1937; *Akşam*, 3 Temmuz 1937.

⁶⁴ *Ulus*, 30 Haziran 1937; *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1937.

⁶⁵ *BCA:030.18.1.2/80.93.16*; *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1937; *Akşam*, 10 Temmuz 1937; *Vakit*, 10 Temmuz 1937.

⁶⁶ *Ulus*, 4 Temmuz 1937; *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1937; *Akşam*, 6 Temmuz 1937

⁶⁷ *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1937; *Ulus*, 9 Temmuz 1937.

⁶⁸ *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1937; *Ulus*, 17 Temmuz 1937 *Vakit*, 17 Temmuz 1937

⁶⁹ *Ulus* 22 Ağustos 1937; *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1937.

⁷⁰ *Cumhuriyet* 1 Şubat 1938; Cöğce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan.....", s. 145.

AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE'NİN ETKİSİ (1920-1973)

İkinci Dünya Savaşı'nda savaşın tarafı olmamak üzerine tarafsızlık politikasını sürdüren Afganistan Türkiye ile ilişkilerini ise daha sıkı devam ettirmiştir. Türkiye'nin de benzer şekilde savaşa girmeme politikası her iki ülke arasındaki diplomatik ve iş birliği ilişkilerinin devamını sağlamıştır. 1930'lu yıllarda Sistan bölgesi ve sınır sorunu üzerinden İran ile sorunlar yaşayan Afganistan İkinci Dünya Savaşı ile birlikte başlayan Soğuk Savaş sürecinde Pakistan ile Peştun bölgesi üzerinden bir sorun yaşamıştır. İngilizlerle olan bağımsızlık mücadelesi sırasında her iki ülke arasında sınır kabul edilen Durand Hattı ve bu sınırın iki yanında kalan Afgan ve Peştunlar yeni sorunun kaynağı olmuştur. Bu sorun Afganistan'ın Pakistan'ın Birleşmiş Milletler üyeliğine, her ne kadar daha sonra geri çekmiş olsa da red oyu vermesine kadar büyümüştür.⁷¹

Durand Hattı üzerinden çıkan sorun Soğuk Savaşın iki tarafı SSCB ve ABD'nin de konuya dahil olmasıyla uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Afganistan bu süreçte Türkiye'nin ara buluculuğunu talep etmiş Adnan Menderes bu teklifi kabul etmiştir. Türkiye Sadabad Paktı sürecinde Afganistan-İran arasındaki Sistan bölgesi sorununda olduğu gibi Afganistan'ı Pakistan'ın da üyesi olduğu Bağdat Paktı'na dahil ederek Peştun sorununun çözüm sürecini hızlandırmak istemiştir.⁷² Ancak Başbakan Menderes'in Afganistan ziyaretine ve hemen ardından Afganistan Başbakanı Davut Han ve Dışişleri Bakanı Muhammed Naim Han'ın Türkiye'yi ziyaretine⁷³ rağmen bu girişimler Türkiye'nin hazırladığı ve sunduğu çözümün Pakistan tarafından kabul edilmemesi sebebiyle sonuçsuz kalmıştır. Davud Han ziyaret sonrası iyi niyet mektubu göndererek Türkiye ile ilişkileri samimi ve iş birliği çerçevesinde tutmak istemiştir.⁷⁴

Soğuk Savaş sürecinde Afganistan ve Türkiye ilişkileri daha sonra Zahir Şah ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın karşılıklı ziyaretleriyle samimi dostluk çerçevesi ve iş birliği dahilinde sürdürülmüştür. Zahir Şah dış politikasında her zaman Türkiye'nin yanında yer almış Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin tezlerini desteklemiştir. Zahir Şah döneminde sıkı ilişkiler deva etmiş ise de bölgede Sovyet nüfuzun artması 1973 yılında Sovyet yanlısı askeri darbe ile sonuca ulaşmıştır. Zahir Şah iktidardan indikten sonra Afganistan ve Türkiye ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Afganistan'da Sovyet yanlısı bir iktidarın oluşması Türkiye'nin Afganistan ilişkilerinin giderek zayıflamasına sebep olmuştur.

SONUÇ

II. Abdülhamit döneminde İslam coğrafyasına olan ilgi ve politika ve İttihat Terakki ileri gelenlerinin Turan coğrafyasında bir birlik kurma idealleri hem Osmanlı Devleti'nin hem de düşünürlerinin Afganistan'a olan ilgisini arttırmıştır. Bu ilgi Habibullah Han döneminde artmaya başlamış Osmanlı Devleti'nin yaşadığı felaketler veya zaferler Afganistan'da da yankılanmıştır. Afganistan İngiltere'ye karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi ve modernleşme sürecinde Osmanlı döneminde başlayan modernleşme sürecinden de oldukça etkilenmiştir. Tercüme faaliyetleri ile başlayan, edebiyat, tıp ve diğer alanlarda ortaya konulan eserler ve bunlar üzerinden yapılan tartışmalar Afgan düşünürleri ve edebiyatçıları üzerinde de etkili olmuştur. Bağdat ve Şam'da bulunduğu sürede bu tartışma ve gelişme ortamından etkilenen Mahmut Tarzi, Afganistan'da milli edebiyat ve millileşme düşüncesinin gelişmesinde önemi katkıda olmuştur. Tercüme faaliyetlerine ağırlık veren ve Afganistan'da Dış İşleri Vezaretine kadar yükselen Tarzi, Batı tarzı modernleşmenin önemli savunucularından olmuştur.

Tarzi'nin etkisi ve Habibullah Han'ın da talepleriyle Osmanlı Devletinden tıp, mühendislik ve askeri alanlarda uzmanlar Afganistan'a gitmiş burada özellikle ordunun modernizasyonunda önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. İttihat ve Terakki iktidarında ise Afganistan'ın Rusya ile herhangi bir ittifaka girmemesi amacıyla bir heyet gönderilmesi planlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti ve Afganistan arasında Teşkilat-ı Mahsusa görevlileri üzerinden istihbarat faaliyetleri sürmüştür. Amanullah Han dönemi Afgan modernleşme hareketinin en yoğun olduğu dönem olmuş, bu dönemde Türkiye ile sıkı ilişkiler kuran Amanullah Han Millî mücadele'ye destek verdiği gibi Türkiye'den askeri, eğitim, sanayi ve tıp alanlarında uzman talebinde bulunmuş ayrıca Afgan öğrencilerin Türkiye'de eğitim alması için destek istemiştir. Amanullah Han zamanında yapılan Türkiye ziyareti Afganistan'da modernleşme hareketlerinin ve girişimlerinin arttığı bir sürecin başlangıcı olmuş özellikle kadın hakları, kız çocuklarının eğitimi ve toplumsal alanlarda yapılan hızlı girişimler içeride tepkilerin de artmasına sebep olmuştur. Mustafa Kemal'in hem ikili görüşmelerde hem de büyükelçi atamalarında uyardığı "Afgan toplumundaki hassasiyetlere dikkat edilmesi" hususunun Amanullah Han tarafından göz ardı edildiği görülmüştür. Amanullah Han dönemi reformlar ülkedeki bedevi aşiretlerin ve

⁷¹ M. Akram Andishmand, *Ma ve Pakistan*, Payman Yayınları, Kabil 2007, s. 20-27; Burget, Fazıl Ahmed, "Durand Hattı: Afganistan-Pakistan Arasında Yaşanan Kavga'nın Diğer Adı", *Ortaoğu Analiz*, ORSAM Yayını, C.5, S.56, 2013, s. 60-67; Dasthi, "Zahir Şah Dönemi Afganistan...", s. 141.

⁷² Mehmet Köçer, "Adnan Menderes'in Afganistan Ziyareti ve Bu Ziyaretin Türk Basınında Yansımaları", *Turkish Studies*, C.10, S.1, 2015, s. 419-436. Bkz, Behçet Kemal Yeşilbursa, *Bağdat Paktı (1950-1959)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

⁷³ BCA:30.1.0.0./62.380.28; BCA:30.1.0.0./16.85.2

⁷⁴ BCA:30.1.0.0./6.33.10; BCA:30.1.0.0./7.36.14; Şahin, "Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri...", s. 98-99; Dasthi, "Zahir Şah Dönemi Afganistan...", s. 142-143.

diğer toplumsal unsurların tepkisine yol açmış tepki ve protestolar sonucunda Amanullah Han Afganistan'ı terk etmiştir.

Nadir Şah her ne kadar Amanullah Han'a muhalefet eden önemli bir toplumsal figür ise de iktidara geldikten sonra özellikle Türkiye ile olan ilişkilere önem vermiş Amanullah Han tarafından başlatılan Türkiye'ye öğrenci gönderme, askeri, eğitim ve tıp alanlarında uzman taleplerini sürdürmüştür. Bu dönemde de Afgan ordusunun modernizasyonu ve eğitimi Türk subaylar tarafından ele alınmıştır. Nadir Şah Türk modernleşme sürecinde toplumsal okuryazarlığı artırma uygulaması olan millet mekteplerine benzer bir uygulama ile eğitim öğretimi yaygın hale getirmeye çalışmış Bedevi aşiretleri yerleşik yaşama katabilmek için çocuklarına askeri eğitim verme faaliyetlerinde bulunmuştur. Kabil Üniversitesi'nin açılması ve yurtdışına öğrenci gönderme faaliyetleri bu dönemde de sürdürülmüştür. Ancak Türkiye başta olmak üzere, Fransa ve Hint anayasalarından esinlenerek Afganistan'a özgü anayasa çalışmalarıyla aslında önemli adımlar atılan Nadir Şah'ın iktidarı bir suikast sonucu kısa sürmüştür.

Çocuk yaşta iktidar gelen Zahir Şah döneminde de Afgan modernleşme sürecinde Türkiye'nin etkisi ve faaliyetleri artarak sürmüştür. Bu dönemde de özellikle kadınlar için okulların açılması önemli bir adım olarak görülmüştür. Zahir Şah döneminde de Türkiye ile özellikle askeri, tıp ve eğitim alanlarında uzman taleplerinin devam ettirildiği toplumsal değişimin yanı sıra anayasa, Batı tarzı kurum ve kuruluşların yapılandırılması konusunda Türk doktor, mühendis, asker ve öğretmenlerden yararlanılmıştır. Zahir Şah döneminde diğer dönemlerden farklı olarak Afganistan dış politikasında Türkiye'nin güçlü etkisi kendisini hissettirmiştir. Türkiye bu dönemde yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı'na karşı çevresinde önlemler almaya çalışmaktayken bölgede Afganistan'ı yalnız bırakmamıştır. Afganistan'ın İran ile olan sınır sorunlarının çözümünde hakem rolü ve Sadabad Paktı gibi uluslararası geçerliliği olan bir organizasyona üye olarak Afganistan'ı da dahil etmesi Afganistan'ın dünya politikasına uyum sürecine olumlu katkısı olmuştur. Afganistan'ın bölgede sorunlarını çözmüş, iç politikada birlikteliğini tesis etmiş ve modernleşme sürecini önemle sürdüren bir ülke olarak Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesi de Türkiye'nin Afganistan üzerindeki en önemli etki alanlarından birisi olmuştur. Soğuk Savaş döneminde Afganistan'ın Pakistan ile yaşadığı Peştun sorununda konunun uluslararası bir mücadele sahasına dönüşmesinden dolayı çözüm girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Eşzamanlı olarak Osmanlı ile birlikte bağımsızlığını elde etme, iktisadi ve toplumsal kalkınmayı sağlama amacıyla hareket eden Afganistan'ın bu üç hükümdarı döneminde liderlerin atladığı husus; hatıratlarda ve belgelerde de Mustafa Kemal'in vurguladığı coğrafyanın getirdiği toplumsal hassasiyetlerin göz ardı edilmesi olmuştur. Benzer tarihlerde İran Şahı'nın da uyarıldığı bu konu ve yaşadığı sonuç Afganistan'da da tekrarlanmıştır. Bu sebeple her lider değişiminde Türkiye, başlangıçta Afgan liderlerinin taleplerine karşı çekincelerle yaklaşmıştır. Türk modernleşme sürecinde yaşanan hukuk devletine geçiş süreci, parlamenter sisteme geçiş yani meşrutiyet süreci Afganistan'da bir an önce yapılmaya çalışılmış bu da derin toplumsal yapı tarafından muhalefetle karşılanmıştır. Buna rağmen tarihi süreçten bugüne kadar Türkiye ile Afganistan arasındaki tarihi bağlardan dolayı ilişkilerin kopmadan devam ettirildiği ve Afganistan'ın kendine özgü bir modernleşme sürecini kendi yapısı içinde sürdürdüğü görülmüştür.

KAYNAKÇA

1-Gazete ve Arşiv Belgeleri

Anadolu'da Yenigün

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

Ulus

Vakit

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belge fon/yer no;

BCA: 030.18.1.1/18.20.16.

BCA:030 18 01 01 028 23 7

BCA:030 10 0.0 /258.733.7

BCA: 030 10.0.0 /258.732.19.

BCA: 030 10 0.0/258.733. 4.

AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE'NİN ETKİSİ (1920-1973)

BCA: 030 10 0.0 /261.760.97

BCA:490.1.0.0./610.119.5

BCA:30.18.1.1./4.50.11

BCA: 30.18.1.2./5.44.2

BCA: 030.10.0.0/ 257.731.5

BCA:30.10.0.0./258.733.2

BCA:30.10.0.0./257.731.17

BCA:30.10.0.0./257.731.21

BCA:30.10.0.0./257.731.10

BCA:30.10.0.0./258.734.3

BCA: 030 10.0.0/ 258.733.16

BCA: 30.11.1.0./33.18.5

BCA:30.11.1.0./35.29.18

BCA: 30.18.1.2./11.36.14

BCA: 030.18.1.1/ 29.33.1

BCA: 030.18.1.1/28.25.19.

BCA:030.18.1.2/80.93.16

BCA:30.18.1.1./20.57.16

BCA:30.1.0.0./6.33.10

BCA:30.1.0.0./7.36.14

BCA:30.1.0.0./16.85.2

BCA:30.1.0.0./62.380.28

2-Araştırma Eserler

AKBABA, Tolga, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'a Eğitim Alanındaki katkıları (1932-1938)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

AKBAŞ, İsmail, "Afgan Kralı Emanullah Han'ın Türkiye gezisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), s. 312-313.

ANDİSHMAND, M. Akram, *Ma ve Pakistan*, Payman Yayınları, Kabil 2007.

ALTAY, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

ARMAOĞLU, Fahir, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

ARSLAN, Esat, "Mustafa Kemal'in Yaptığı İnkılapların İran ve Afganistan'a Yansımaları", *Atatürk ve Atatürkçü Düşünce*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 50-51.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma merkezi yayını, Ankara 1999.

BAYCAN, Nusret, *Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi III*. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1946.

BURGET, Fazıl Ahmed, "Durand Hattı: Afganistan-Pakistan Arasında Yaşanan Kavganın Diğer Adı", *Ortadoğu Analiz*, ORSAM Yayını, S.56, 2013, s. 60-67.

CEBESOY, Ali Fuat, *Moskova Hatıralarım*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955.

ÇELİKKANAT, Ersin, *Atatürk'ün Afganistan'a İlgisi, Bakışı, Türk-Afgan İlişkileri Hakkındaki Görüşleri ve Günümüze Yansımaları*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

ÇINARLI, Özgür, *Afganistan'daki İç Savaş ve Dış Müdahale (1989-2001)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.

CÖHCE, Salim, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", *Afganistan üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiat vakfı Yayını, İstanbul 2002.

DASTHİ, Zabihullah, "Zahir Şah Dönemi Afganistan-Türkiye İlişkileri (1933-1973)", *Anasay*, Y.5, S.17, Ağustos 20021.

ERDAL, İbrahim, "Türk Basını ve Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi (1920-1938) Türk-Afganistan ilişkileri ve Sadabad Paktı", *Berna Türkoğlan Uysal Armağan Kitabı*, ed. Şenol Kantarcı, Fatma Şimşek, Sonçağ Yayınevi, Ankara 2014, s. 245-257.

HAMŞİOĞLU, Oğuz, *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

İMAMAHOCAEV, Rahmanhoca, "Afgan Aydın ve Yazarı Mahmut Tarzi ve Osmanlı-Türkiye", çev. Osman Mert, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.20, Erzurum 2002, s.347-350.

İMAMHOCAEV, Rabmanhoca, "Afganistan ve Türkiye", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.17, Erzurum 2001, s.261-266.

KELEŞİYLMAZ, Vahdet, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, C.IV, Ankara 2012.

KÖÇER, Mehmet, "Atatürk İnkılabı Nadir Şah Döneminde Afganistan'ın Modernleşme Çabasına Etkisi", *Turkish Studies*, C.3, S.7 Güz 2008.

KÖÇER, Mehmet, "Adnan Menderes'in Afganistan Ziyareti ve Bu Ziyaretin Türk Basınında Yansımaları", *Turkish Studies*, C.10, S.1, Kış 2015, s.419-436.

KORKMAZ, Özlem, *Türkiye'nin Afganistan'a Olan Yardımları (1920-1960)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2000.

KURTCEPHE, İsrail, BALCIOĞLU, Mustafa "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.3., Ankara 1993

MEHMET, Fazlı, *Afganistan'da Bir Jön Türk-Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*, çev. Kenan Karabulut, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.

ÖKSÜZ, Hikmet, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Resmi Konuşu; Emanullah Han'ın Türkiye ziyareti (20 Mayıs-2 Haziran 1928)", *Pax Ottomana*, Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara 2001.

ÖZALP, Ömer Hakan, *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002.

ÖZMEN, Süleyman, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.

SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.

SARAY, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara1995.

SARAY, Mehmet, *Türk Afgan Münasebetleri*, Veli yayınları, İstanbul 1984.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan Münasebetleri*, kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

SONYEL, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2011.

SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1983.

ŞAHİN, Mustafa, *Atatürk Dönemi ve Sonrası Türk-Afgan İlişkileri Afganistan Penceresinden Genel Bakış*, Tasam Yayınları, İstanbul 2015.

ŞİMŞİR, Bilal N. *İngiliz Belgelerine göre Atatürk (1919-1938) C: IV*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi yayınevi, Ankara 1998.

**AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİ VE DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKİYE'NİN ETKİSİ
(1920-1973)**

ŞİMŞİR, Bilal N., *Atatürk ile Yazışmalar I*, (1920-1923), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Lozan Telgrafları I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990.

TOKER, Halil, *Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları (1915-1922, 1933-36, 1937)*, Afganistan Üzerine Araştırmalar, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

Türk-Afgan Kardeşliği, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Yayını, Doğu Matbaası, Ankara 1957.

YENİGÜRBÜZ, Ethem, "TBP. KD. ALB. Rıfıkı Kamil Urga (1880-1966)", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Y.1, S.1., Ağustos 2006.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, *Bağdat Paktı (1950-1959)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

YILMAZ, Aliye, "Emanullah Hanın Islahatları ve Atatürk", SDU Fen Edebiyat Fakültesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.21, Mayıs 2010.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

 OĞUZ KAĞAN BAYRAKDAR* - FATMA BETÜL AYDEMİR BAŞ**

 ŞEYDA ÇEVİKEL***

 10.53718/gttad.1076206

ÖZ

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, Fransız İhtilali ve Viyana Kongresi'nin ardından günümüz Avrupa Devletlerinin sınırları şekillenmeye başlarken bu sınırlar içerisinde yaşayan toplumları “tanımlama” anlayışı da değişmiştir. Milliyetçiliğin ideolojik olarak hükümetlerin gündeminde olması, hâkim ideoloji çerçevesinde topluma yön verilmesi ile sonuçlanmıştır. Yönetimler tarafından toplumu kendi baskın görüşleri altında toplayabilmek için çeşitli araçlar üretilmiştir. Bu süreçte kentler, toplumsal dönüşüme neden olan esas araçlardan biri olarak öne çıkmıştır. Medeniyetin beşiği olarak göz önünde bulundurulmuş kentler, tarih boyunca baskın ideolojinin nesiller arası aktarımını sağlayan dinamiklerden olmuştur. Kentlerin kırsal bölgelere nazaran her türlü imkâna sahip olması, bu bölgelerin demografik merkez haline gelmesini sağlamıştır. Kentlerde ortaya çıkan demografik üstünlük, topluma aynı ülkü etrafında birleşme imkânı verdiği gibi, benzer davranış şekilleri geliştirmede de etkili olmuştur. Hususi olarak ulus devletlerin ortaya çıkışı, kentsel alanda ulusal figürlerin artmasına, nüfusun bu sembollerle etkileşimine ortam hazırlamıştır. Parklar, caddeler, sokaklar, çeşitli özel ve kamusal alanlar kent içerisinde kentsel mekânlara örnek oluşturmaktadır. Ulus düşüncesine paralel olarak kentsel mekânlar, ulusal sembollerle süslenmiş; toplum üzerinde etkisi güçlü olan figürler ön plana çıkarılmıştır. Kentsel mekânlara örnek teşkil eden alanlardan biri de meydanlardır. Toplanma, sosyalleşme, buluşma, zaman geçirme gibi çeşitli taleplere cevap veren meydanlar, kentin stratejik alanlarında konumlanmıştır. Hem bireyler hem de araçlar için işleve sahip meydanlar, kent içi ulaşımın yoğun olarak yapıldığı, insanlar arası iletişimin kurulduğu, kolektif bilincin hem aktarıldığı hem de diri tutulduğu alanlardır. Egemen güç tarafından ulusallaştırılan meydanlar, ideolojiler ekseninde dönüşüme uğramışlardır. Ulusal imgelerin eklenmesi ile de meydanlar, ulus kimliğinin oluşumuna katkıda bulunmaktadırlar. Bu kentsel mekânların bir kısmı Kafkasya'nın en önemli merkezlerinden biri olan Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de konumlanmaktadır. Tarihi geçmişe sahip Bakü 19. yüzyılın başından itibaren Rusların hâkimiyeti altında kalmıştır. 1918- 1920 yılları arasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsız şehri olarak literatürde yer almasına karşın; hemen sonrasında Sovyetler Birliği'nin yönetimine geçmiştir. Rus kültürünün baskın olduğu dönemde Bakü, siyasi ideolojiye paralel olarak çeşitli değişimlere uğramıştır. Rus medeniyetini ön plana çıkarmak, Rus dilini kentsel alanda yaygın hale getirmek, toplumu Rus ideolojisi altında birleştirmek, Rus yönetimlerinin temel amaçlarından olmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda Bakü'nün tasarımı siyasi düşünceye hizmet edecek şekilde gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından geçmişin izlerini silip, kendi milli ideolojisini kurmaya çalışan Azerbaycan, bu politikaya uygun olarak birtakım adımlar atmıştır. Bakü ulus düşüncesinin sergileneceği temel mekânlardan biri olarak düşünülmüş, bu doğrultuda kurgulanmıştır. Çalışmada meydanların kentsel alandaki yeri araştırılarak Bakü'de bulunan 20 Yanvar, Azadlık ve Fevvaler meydanının ulus kimliği üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ulus-Devlet, Kentsel Mekân, Meydan, Bakü, Bakü Meydanları.

* Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi Anabilim Dalı, Bakü/AZERBAYCAN, E-Posta: oguzkaganbayrakdar@outlook.com, ORCID ID: 0000-0001-7292-370X.

** Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi Anabilim Dalı, Bakü/AZERBAYCAN, E-Posta: fbetulaydemir@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3445-8576.

*** Doktora Öğrencisi, Hazar Üniversitesi, Beşeri, Eğitim ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Bakü/AZERBAYCAN, E-Posta: seydacevikel@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3970-952X.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

AN ASSESSMENT ON THE ROLE OF SQUARE IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY: THE CASE OF BAKU

ABSTRACT

After the American Declaration of Independence, the French Revolution, and the Congress of Vienna, the borders of today is European States began to take shape, and the understanding of "defining" the societies living within these borders also changed. The fact that nationalism is ideologically on the agenda of governments has resulted in giving direction to the community within the framework of the dominant ideology. Various tools have been produced by the administrations to gather the society under their prevailing views. In this process, cities have become one of the main tools that cause social transformation. Cities, considered the cradle of civilization, have been one of the dynamics that ensure the transmission of the dominant ideology throughout history. The fact that cities have all kinds of opportunities compared to rural areas has enabled these regions to become demographic centers. The demographic superiority that emerged in the cities allowed the society to unite around the same ideal and became influential in developing similar behavior patterns. In particular, the emergence of nation-states has prepared the environment for the increase of national figures in the urban area and the interaction of the population with these symbols. Parks, avenues, streets, various private and public spaces are examples of urban spaces within the city. Thus, the tendency to create a national urban identity through urban spaces has begun. One of the areas that set an example for urban spaces is squares. The squares, which respond to various demands such as gathering, socializing, meeting, and spending time, are located in strategic areas of the city. Squares, which have a function for both individuals and vehicles, are the areas where urban transportation is made intensively, communication between people is established, and collective consciousness is transferred and kept alive. The squares, which were nationalized by the sovereign power, have been transformed on the axis of ideologies. With the addition of national images, squares contribute to the formation of national identity. Some of these urban spaces are located in Baku, the capital of Azerbaijan, one of the most important centers of the Caucasus. Baku, which has a historical past, has been under the rule of the Russians since the beginning of the 19th century. Although it was included in the literature as an independent city of the Azerbaijan Democratic Republic between 1918-1920, it soon came under the rule of the Soviet Union. When the Russian culture was dominant, Baku underwent various changes in parallel with the political ideology. Bringing the Russian civilization to the forefront, making the Russian language widespread in the urban area, and uniting the Russian ideology have been among the main goals of the Russian administrations. In line with these purposes, the design of Baku has been realized in a way that will serve this political thought. Following the dissolution of the Soviet Union, Azerbaijan, which tried to erase the traces of the past and establish its national ideology, took some steps by this policy. Baku has been considered one of the main venues where the idea of the nation will be exhibited and has been built in this direction. In the study, the place of the squares in the urban area was investigated, and the effect of 20 Yanvar, Azadlık, and Fevvereleler squares in Baku on the national identity was evaluated.

Keywords: Nation State, Urban Space, Square, Baku, Baku Squares.

GİRİŞ

İmparatorluk çağının sona ermesi beraberinde birtakım fikirlerin filizlenmesine zemin hazırlamıştır. Fransız ihtilaliyle başlayan kırılma noktası ulus devletlerin doğması için kıvılcım oluştururken bu ideolojiyi destekleyecek dinamiklerin de gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Yeni bir çağın başlangıcını, eski gelenekten kopuşu, yeni bir toplumsal boyuta geçişi ve siyasi olarak yeniden yapılanmayı ifade eden uluslaşma ve ulusal devlet anlayışı, özgün semboller üreterek toplumu dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bu süreçte millet, halk, etnik köken, milliyetçilik, ulus devlet gibi kavramlar tartışmaya açılmış ve her kesimden taraftar bulmaya başlamıştır.

Millet kelimesi TDK'da "çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, dil, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğu, ulus şeklinde tanımlanmıştır. Bernard Lewis kelimesinin Aramice "milla" kökünden türediğini ve bir kutsal kitabı kabul eden insan topluluğunu ifade ettiğini belirtmektedir. Literatürde millet sözcüğü çoğunlukla aynı dine inananların oluşturduğu cemiyeti ifade ederken, Moğolca kökenden gelen ve İngilizce "nation" kelimesinin tekabülü olan *ulus* ise daha çok etnik bir topluluğu tanımlamaktadır.¹ Joseph Stalin ise milleti, "tarihsel olarak evrilmiş istikrarlı bir dil, toprak, ekonomik yaşam ile kendini kültür ortaklığıyla dışa vuran psikolojik yapıdan oluşan bir topluluk" şeklinde tanımlamıştır.²

Zaman içerisinde toplumu bir arada tutacak, ülkeyi ve milleti öteki halklar karşında üstün kılacak ideolojiye ihtiyaç duyulmuş ve milliyetçilik akımı gündeme gelmiştir. Uluslaşmaya giden yolda milliyetçilik

¹ Rıfat Aydın, "Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C.6, S.1, 2018, s. 232.

² Eric J. Hobsbawm, "1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik", *Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Osman Akınbay, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995, s. 9.

kavram olarak ilk defa 1774 yılında Johann G. Herder tarafından kullanılmıştır.³ Ulus ve millet fikrinin ideolojik temelini oluşturan milliyetçiliği toplumun genelini kapsayacak şekilde tanımlamak doğru olmayacaktır. Uygulayan ve uygulanan tarafından farklı şekilde algılanan milliyetçilik, Etienne Balibar tarafından şu şekilde açıklanmıştır: “*Milliyetçilik kavramı sürekli olarak bölünmektedir. Her zaman bir "iyi" bir de "kötü" milliyetçilik vardır; bir devlet ya da bir cemaat oluşturmaya çalışan ile boyun eğdirmeye, yok etmeye çalışan; hukuka başvuran ile kuvvete başvuran, diğer milliyetçiliklere tahammül gösteren, hatta onları onaylayıp aynı tarihsel perspektifte (büyük rüya: "halkların ilkbaharı") dahil eden ile emperyalist ve ırkçı bir bakış açısıyla onları kökten dışlayan. Sevgi uyandıran (hatta aşırı biçimde) ile nefret uyandıran. Sözün kısası, milliyetçiliğin iç bölünmesini ayırmak "yurdu için ölmekten", "vatanı için öldürmeye" geçişi ayırmak kadar zor ve önemli olarak görünmektedir.*”⁴

Milliyetçiliğe kültürel-sembolist açıdan bakan Benedict Anderson’a göre, milletler tarihi bir geçmişe sahip iken milliyetçilik kavramı modern zamanlara özgüdür. Anderson nezdinde ulus, onu oluşturan bireyler tarafından hayal edilebildiği takdirde bir kolektif kimlik olarak hayata geçebilir.⁵ Zaman içerisinde milliyetçiliğin farklı tanımları da ortaya çıkmıştır. *Devlet milliyetçiliği*: siyasi olarak halkın, farklı ön milli unsurları (dil, din, kan bağı, etnik köken) olsa bile tek bir çatı altında merkezi yönetime, yani bir milli devlete evrilmesi anlamına gelmektedir. *Etnik milliyetçilik* ise ulusal özellikleri, ortak kan bağı, ortak dil ve ortak ülkesi olan milliyetçilik türüdür.⁶

Ulus ve siyasi ideoloji olarak milliyetçiliğin bir araya gelmesi, 19. yüzyıldan itibaren uluslararası ilişkiler alanında “ulus-devlet” kavramının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Modern devlet anlayışının ortaya çıktığı 1648 Westfalya anlaşmasından bu yana ulus-devlet anlayışı uluslararası hukukta yer almıştır. Ulus-devlet milliyetçiliği toplumda içselleştirilen ve araç olarak kullanılan bir kurumdur. Toplumu bir arada tutmak, ötekini karşısında bir ulus olabilmek için milliyetçilik, kavmiyetçilikten farklı olarak bir üst kimliği dayatmaktadır. Bu anlayışla birlikte de yeni bir kimlik oluşumu gündeme gelmiştir. Smith tarafından tarihi bir toprak-ülke, ya da yurt; ortak mitler ve tarihi bellek; ortak bir kitlesel kamu kültürü; topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler; bireylerin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi, şeklinde tanımlanan ulus kimlik,⁷ ulus devletin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Bu kimliği oluşturmak, muhafaza etmek ve geleceğe aktarmak ise ulus-devletin görevleri arasında yer almaktadır.

Kimlik oluşumunda dil, din, kültür, tarih, coğrafya, ekonomi, eğitim gibi faktörlerin yanı sıra şehirler de etkin olarak kullanılmıştır. Kentler insanlar tarafından şekillendirildiği gibi, bireyleri de belli bir kalıba sokma özelliğini taşımaktadırlar. Milyonlarca insanın yaşadığı kompleks yapılar bütünü olan kentler, hükümetin topluma erişim kanallarından birini meydana getirmişlerdir. Resmî ideolojinin gereklilikleri doğrultusunda kentin gelişimi, değişimi kaçınılmaz olmuş; özellikle kentsel alanda ulus bilinci ön plana çıkarılmıştır. Ulus kimliğini muhafaza etme konusunda belirleyici rol oynayan kentler, sakinlerinin düşünce yapısını da etkilemektedirler. Kentsel mekânların vatandaşlar tarafından kullanımı, hükümetin kurmaya çalıştığı ideolojik yapıya katkı sağlarken, toplumun aynı ideoloji içerisinde birleşmesine de yol açmaktadır. Kentler aracılığıyla toplumu dönüştürmeye, homojen bir ideoloji altında birleştirmeye çalışan ülkelerden biri de Azerbaycan’dır.

Bakü, sadece Azerbaycan’ın değil tüm Kafkas bölgesinin kültürel, ekonomik, siyasi merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Tarihsel süreçte farklı güçlerin egemenliği altında kalması şehrin ideolojik olarak dönüşümüne neden olmuştur. Bunun yanı sıra Bakü, Türk Cumhuriyetleri için de bir örnek teşkil etmektedir. Tarihinde Çarlık ve Sovyet Rusyası işgaline uğraması, Orta Asya Türk başkentlerinin tarihsel süreciyle benzerlik göstermektedir. Bunun yanı sıra Bakü’nün 19. Yüzyılın ortalarından itibaren petrol şehri olarak ortaya çıkması, 1918-1920 yılları arasında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin başkenti olması ve Ruslara karşı gerçekleştirilen geniş kapsamlı miting hareketine ev sahipliği yapması hasebiyle de eşsiz bir yerdedir. Bu nedenle Bakü üzerinden çalışma yapmak Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerini anlama sürecine yardımcı olacağı gibi Bakü’yü diğerlerinden ayıran hususiyetleri de anlamamıza katkı sağlayacaktır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan yönetimi ulusallaşma yolunda Bakü’de birçok değişikliğe gitmiştir. Bakü’nün geçirdiği bu değişimden kentsel mekânlar da nasibini almış, kent yeni bir vizyon çerçevesinde kurgulanmıştır. Bu çalışmada ulusallaşma sürecinde kent mekânlarının rolüne dikkat çekilmektedir. “Meydanlar” örnek olarak seçilmiş ve meydanların ulusallaşma sürecindeki işlevleri değerlendirilmiştir. Çalışmada Bakü’nün “20 Yanvar” “Azadlık” “Fevvareler” gibi tarihsel ve simgesel önemi bulunan meydanlarının ulusallaşma sürecine olan katkıları araştırılmıştır.

³ Aydın, *agm*, s. 233.

⁴ Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, *İrk Ulus Sınıf*, çev. Nazlı Ökten, 4. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 74-75.

⁵ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 65.

⁶ Kemal H. Karpat, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 93.

⁷ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 31-32.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

1. Tarihsel ve Kavramsal Perspektiften Mekân Algısı

Mekân yalnızca edilgin bir locus değildir... Mekân halihazırdaki üretim biçimine özgü bilgi, eylemdir...Mekân canlıdır. Yaşar, yaşatır. Üretir, üretilir.” H. Lefebvre⁸

İngilizcede mekân (space)⁹ kullanılmaya elverişli boş alan, var olan her şeyin etrafındaki yer olarak ifade edilmiştir. Dilimize ise pozisyon, uzam, uzay, varoluş manasına gelen Arapça *makân* (مكان) kelimesinden geçmiştir.¹⁰ Mekân kavramına dair literatürde bulunan ilk çalışma Vitruvius'a aittir. Vitruvius insanın dikey duruşunu bir mekân olarak kabul etmiştir. Vitruvius'un çalışmasından yola çıkan araştırmacılar, insan gölgesinin yatay düzlemdeki yansımasına “varoluşsal mekân” adını vermişlerdir.¹¹ “Mekân” kavramı uzun yıllar matematik ve geometri gibi bilim dalları içerisinde kullanılmıştır. Zamanla sosyolojinin ilgi alanına da giren kavram ile toplumsal mekânın ne olduğuna dair sorular sorulmaya başlanmıştır.¹² Yazıcıoğlu mekânı şu şekilde tanımlamaktadır: “Mekân ne kendi dışında bir nesne ne de bir iç deneyim değildir. İnsan için toplumsal yaşamın içinden geçtiği, toplumca kabul edilmiş kültürel şemalara uygun biçimde kavranılan varoluşsal...” alanlardır.¹³ Mekân içinde bulundurduğu maddi imgelerden tamamen soyutlanmış, mutlak bir halde tanımlanamamalıdır. Zira içerdiği nesnelere indirgenemeyecek kadar çok yönlüdür.¹⁴ Heidegger'e göre mekân sıkıştırılmış zamanı kapsamaktadır. Buradan hareketle mekân geçmişin anısını içinde barındırır da onu yok etme gücünü de elinde bulundurmaktadır. Bu yüzden kentsel mekânın dönüştürülmesi, kentsel belleğin de yok edilmesi anlamına gelmektedir. Alptekin ise Kentin, üzerinde geçmişle bağlantı kurulan zaman algısını yok edeceğini savunmaktadır.¹⁵

İnsanlar tarafından özel bağ kurulan yerler, kolektif bilinci diri tutan alanlardır. Toplumsal olarak geçmiş ile bağ kurma aracı olan bu mekânlar, aitik duygusunun hissedildiği, geleneğin geleceğe aktarıldığı yerlerdir. Mekânlar aynı zamanda kurgulanmasıyla, var oluşuyla, uğradığı değişimlerle, ideolojik unsurlarıyla ya da dışardan yüklenen anlamlarıyla kimlik edinme yerleridir. Kentsel mekânın süreklilik arz etmesi toplumsal bağın korunması için önemlidir. Bunu engelleyecek her türlü uyarıcı, mekân-insan ilişkisini de etkiler. İnsan-mekân iletişimine etki eden dinamiklerden biri de modernizmdir. Modernizmle birlikte kentsel form değişikliğe uğramıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında etkisini hissettiren modernizm, geleneksel olana karşı bir ön yargıya sahiptir. Geleneksel olan kent formu; rasyonel, kuralcı, boş zamanı tüketmeye yönelik olan ile değiştirilmiş ve bu yolla yeni kentsel mekânın çerçevesi ortaya koyulmuştur.¹⁶ Yeni olan, eskisinin reddedilmesi üzerine kurulduğu için, geçmişten gelen figürler yok olma tehlikesi altına girmiştir. Bu durum, mekân ve kullanıcıları arasında oluşan süreklilikten beslenen bağı zedelemiş, mekânın değişimine neden olmuştur.

Dönemin şartlarına bağlı olarak, hâkim ideolojik ve ekonomik sistem doğrultusunda mekânların tek tip algılanması söz konusudur. Bununla birlikte mekân sadece ekonomik ve maddi süreçlerle açıklanamayacak kadar kompleks bir olgudur. Örnek olarak sosyal bir olgu olması, mekânın kültürel değerler, alışkanlıklar, felsefi ve metafizik boyutları içermesini sağlamaktadır.¹⁷ Coğrafyanın kader olması, düşüncelerin bölgeden bölgeye değişmesi, eğitim düzeyinin etkisiyle yorum çeşitliliğinin oluşması, ya da insanların hayat koşullarına bağlı olarak farklı ihtiyaçlara sahip olması gibi örnekler mekânların algılanışını, kent içerisindeki anlamlarını etkilemektedir.

Mekânların insanlar üzerinde etkisi olduğu kadar insanların da mekânlar üzerinde etkisi bulunmaktadır. Ortak mekânları kullanan bireyler, zamanla benzer özellikler göstermeye başlarlar. Başka bir deyişle, mekân ve onu kullanan arasında kurulan etkileşim çift yönlüdür. Bu doğrultuda mekân, zamanla onu kullananların özellikleri tarafından yeniden üretildiği gibi¹⁸ aynı etkiyle mekânın da insanları dönüştürücü bir etkisi mevcuttur. Bu nedenle mekânın hangi kentsel algı sonucu üretildiği önem taşımaktadır. Nitekim kent mekânlarında toplumun nasıl yaşayıp düşündüğünün izlerinin sürülmesi mümkün olabilmektedir.

⁸ Ünal Şentürk, “Mekân Sadece Mekân Değildir: Kentsel Mekânın Yeni Tezahürleri”, *Doğu – Batı Düşünce Dergisi*, S. 67, 2014, s. 86.

⁹ Bkz. Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/tr>. Erişim tarihi 02.02.2022.

¹⁰ Ceren Avcı, *Kent Turizmünde Mekânsal Tercihler, Deneyimler ve Mekânın Düzenleniş Üzerine İlişkiler: İstanbul Tarihi Yarımada Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019, s. 5.

¹¹ Zeynep Yazıcıoğlu Halu, *Kentsel Mekân Olarak Caddelerin Mekânsal Karakterinin Yürünebilirlik Bağlamında İrdelenmesi: Bağdat Caddesi Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 21.

¹² Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, 2. Baskı, Sel yayınları, İstanbul 2014, s. 33.

¹³ Yazıcıoğlu Halu, *agt*, s. 22.

¹⁴ John Urry, *Mekânları Tüketmek*, çev. Rahmi G. Ögdül, 3. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 104.

¹⁵ Musa Yavuz Alptekin, “Şehirden Kente Mekânsal Dönüşüm”, *Doğu – Batı Düşünce Dergisi*, S. 67, 2014, s. 37.

¹⁶ Matthew Carmona, Tim Heath, Taner Oc, Steve Tiesdell, *Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*, Second Edition, Elsevier, Oxford 2010, p. 61.

¹⁷ Avcı, *agt*, s. 9.

¹⁸ Ömer Aytaç, “Kent Mekânlarının Sosyo-Kültürel Coğrafyası”, *Kent Sosyolojisi*, Edt. Köksal Alver, 7. Baskı, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2019, s. 252.

Mekânın üretim ve tüketimi, ekonomik, siyasi, dini, kültürel, toplumsal önceliklere göre belirlenmektedir.¹⁹ İnsanların bakış açıları, ideolojileri, kimlikleri mekâna yeni bir anlam katmaktadır. Örneğin, Trabzon'un Düzyurt (Mesarya) köyünde 50 yaş üzeri sakinlerin çoğu geleneksel köy hayatı yaşamaya devam etmektedir. Köy sakinleri sabah erken saatte kalkar, hayvanları ya da bahçeleriyle ilgilenirler. Geleneksel düşüncenin hâkim olduğu bu insanlar köyde var olan mekânlara bu perspektiften yaklaşmaktadırlar. Beklentileri, gördükleri, hayal ettikleri ya da onlar için anlamlı olan, daha önce deneyimledikleri ve düşünce yapısında yer edinmiş geleneksel figürler ile ilgilidir. Var olan mekân bu bakış açısıyla anlam kazanırken, yeni kurulacak olan mekânlara da bu anlayışı yansıtabilecek detaylar eklenmektedir. Kültürel değerlerin detaylara işlenmesi sonucu mekânın kimliği muhafaza edilirken, dışarıdan gelen ihraç kimliğe karşı da önlem alınmaktadır. Bu yolla hem geçmiş-gelecek hem de mekân-birey bağının kurulması sağlanır.

2. Bir Dönüşüm Alanı: Kentsel Mekânlar

20. yüzyıl sanayileşmeyle birlikte kentleşmenin de yoğun olduğu bir dönemdir. İnsanların iş bulma umuduyla kentlere doğru olan göçü çeşitli kentsel sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1930'lardaki ekonomik kriz ve sonrasında yaşanan 2. Dünya Savaşı, Avrupa devletlerini bir konsensus etrafında toplayarak bazı kararlar alınmasını sağlamıştır. Şehir hayatını düzenlemek, hayat koşullarını standartlaştırmak, sağlık, eğitim, ulaşım, ev ihtiyacı gibi alanlarda yatırım yapmak, kamusal alana yönelik düzenlemeler yapmak ülkelerin yöneldiği politikaların temelini oluşturmuştur. Kent araştırmalarının henüz yüzeysel ele alındığı bu dönemde Ebenezer Howard ve Le Corbusier gibi kent planlamacıları, kentlerin simasını toplumsal fayda gözeterek kurgulamaya ve tasarlamaya başlamışlardır.²⁰ Bu anlayış doğrultusunda kentlere yeni kamusal alanlar eklenmiştir. Kurgulanan yeni kamusal alanlar mekânın dönüşümüne etki ettiği gibi, kentlerdeki kimi mekânlar şehir hayatından bunalan insanların sosyalleşebileceği yerler haline gelmiştir.

Mekân algısının ve ona yüklenen anlamın değişmesi daha önce ifade edildiği gibi kentsel mekân tanımını da değiştirmiştir. Modern geleneğe hizmet eden "kutsi yerler" olarak tanımlanan kentsel mekân²¹ genel bir ifadeyle yerleşim yerleri dâhilinde bulunan tüm mekânlara verilen ortak bir addir. Kentsel mekân fiziksel olarak herkes tarafından erişime açık ve yabancıların girişi için oldukça az kısıtlamaların uygulandığı, kasaba, şehir ve kırsal bölgelerin içinde kalan mekânlardan meydana gelmektedir.²² Bileşenlerin ortaya çıkardığı doku, ahenk, estetik, denge, bir mantık içerisinde kentin okunabilirliğine hizmet eder.²³ Kentin, kentsel mekânlar tarafından oluşturulduğunu savunan Krier'e göre kentsel mekân estetik kaygıya sahip olmalıdır, aksi halde şehir içerisindeki her türlü mekânı kentsel mekân olarak kabul etmek gerekir.²⁴

Kentsel mekânların içerisine eklenen her türlü sembol toplumsal dürtüleri tetikleyen bir işleve sahiptir.²⁵ Kentsel mekânın birey üzerinde etki bırakması o mekânın sahip olduğu temsili imgelerin okunabilirliğiyle bağlantılıdır. Nitekim her toplum, kendi düşünce dünyasının tezahürü olacak, var oluşunu temsil edecek alanlara ve bu alanlarda kendine ait olanı sergileyecek imgelere ihtiyaç duyar. Bu mekânlar içinde bulundurduğu sembollerle birlikte bir uyum içerisinde toplum-mekân bütünleşmesini sağlar. Böylece imgeler yoluyla toplumsal alana ulaşılacak bir kanal elde edilir.

İnsanların yaşam şartlarının değişmesi, kentsel mekânlarda da kendisini hissettirmektedir. Bundan dolayı kentsel mekânlar, buldukları kentlerin sosyo-ekonomik koşullarını ve kültürel dokusunu yansıtan "yaşayan organizmalar" olarak kabul edilmektedir.²⁶ Bu değişim ve dönüşümü yansıtan mekânlardan biri de kent özelinde meydanlar olarak öne çıkmaktadır.

3. Meydanlar ve Ulus Kimliğine Etkisi

Grekçe "Agora", İngilizce "Square", Almanca "Platz", İtalyanca "Piazza" İspanyolca "Plaza" olarak kullanılan "meydan" kavramı Arapça geniş açık alan anlamına gelen maydân (ميدان) kelimesinden gelmektedir. Meydanlar, kent sakinlerinin iletişim ihtiyacını sağladığı alanlardır.²⁷ İnsanoğlunun kentsel alanda ilk defa kullandığı mekân da yine meydanlardır. Rob Krier'e göre meydanın ortaya çıkışı, açık bir alanın etrafında yaşam alanlarının kurulması neticesinde olmuştur. Agora, forum, manastır, cami gibi mekânların etrafında yapılan,

¹⁹ Hasan Taşçı, *Kent Meydanı ile Kent Kimlik İlişkisi: Üsküdar Meydanı Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012, s. 54.

²⁰ Ali Madanipour, "Urban Design and Public Space", *International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Volume 24, 2015, p.789.

²¹ Aytaç, *agm*, s.255.

²² Ali Madanipour, "Why are the design and development of public spaces significant for cities?" *Environment and Planning B: Planning and Design*, S. 26/6, 1999, p. 880.

²³ Avcı, *agt*, s. 15.

²⁴ Rob Krier, *Urban Space*, Academy Editions, London 1979, p. 15.

²⁵ Köksal Alver, "Kent İmgesi", Edt. Köksal Alver, *Kent Sosyolojisi*, 7. Baskı, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2019, s.25.

²⁶ Yazıcıoğlu Halu, *agt*, s. 31.

²⁷ Mehmet Mesutoğlu, *Kentsel Mekân Olarak Meydan ve Morfolojik Özellikleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 7.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

dönemin içtimai hayatında özel rol oynayan bu kentsel alanlar zamanla gelişim göstererek meydan haline gelmişlerdir.²⁸

Meydanlar çoğunlukla toplumun duygularına hitap eden alanlar olmaktadır. Sevinç, hüznün, öfke gibi ortak duyguların dışı vurulduğu; yıl dönümü, bayram, festival gibi kutlamaların yapıldığı kentsel yaşamın bir sahnesi olan meydanlar, toplumsal iletişimin sağlandığı kentsel alanlardır. Yine meydanlar politik değişimlerin izlendiği alanlar olarak öne çıkmaktadır.²⁹ Konuya ilişkin olarak Lynch, “Kent İmgesi” adlı çalışmasında kent “düğüm ve odak” noktalarına dikkat çekmektedir. Bireylerin kullanımına açık bu alanlar/meydanlar, ulusal ve uluslararası ölçekte odak noktası olma özelliği gösterebilirler. Bunun yanı sıra bu mekânlar kesişim ve yoğunlaşma alanlarına da örnek gösterilebilir.³⁰ Buradan hareketle meydanların kesişim noktası olduğu kadar demografik olarak da yoğun alanlar olduğu görülmektedir.

Kentlerle eş zamanlı olarak ortaya çıkan ve zaman içerisinde kentsel değişimden kendi payına düşeni alan meydanlar politik ve düşünsel ifadelerin dile getirildiği, pratik ihtiyaçların giderildiği alanlardır. Meydanlar her dönemin ruhuna göre farklılık gösterir. Tarihsel süreçte ilk ne zaman ortaya çıktığı kesinlik kazanmasa da çeşitli coğrafyalarda farklı meydan örneklerini görmek mümkündür. Güney Amerika’da bulunan Kuikuro köyündeki dairesel meydan ile M.Ö 6800-5700 tarihleri arasında varlığını sürdüren Çatalhöyük medeniyetinde görülen avlu-meydan anlayışı, farklı dönemlerde toplulukların ihtiyaçlarına paralel olarak meydanlar ürettiğinin ve bu meydanların farklı işlevlere sahip olduğunun göstergesidir. Bu medeniyetlere ek olarak Mısır’da dini törenlere ev sahipliği yapmak; Çin ve Hindistan gibi yerlerde ise hem pazar ihtiyacını gidermek hem de dini ritüelleri gerçekleştirmek amacıyla kullanılan meydanlar kent tarihinde rastlanılan ilk örnekleri oluştururlar.³¹

Kimi toplumlarda meydanlar başlangıçta dinsel bir mekân özelliklerini taşıırken zamanla ekonomik bir boyut kazanarak ticaretin gerçekleştiği alanlara dönüşmüşlerdir. Eski Yunan ve Roma’da kentin ihtişamını yansıtan mekânlar olan meydanlar; surlarla çevrili, dar sokaklardan oluşan Ortaçağ Avrupa şehirlerinde insanların nefes aldığı toplanma mekânları olarak karşımıza çıkmaktadır.³² Neoklasik ve Barok döneminde ise meydanlar, heykel ve anıtlarla ön plana çıkmışlardır. Zaman içerisinde meydanlar simetrik hesaplamalarla çeşitli düzenlemelerin görüldüğü, etrafında kamu binalarının olduğu, içerisinde zafer taklarının da yer aldığı merkezlere dönüşmüşlerdir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise meydanlar şehir içi ulaşımın ana arteri konumuna gelmişlerdir. Aynı yüzyılda etkili olmaya başlayan, bir önceki dönemin geleneksel bakış açısını bir kenara bırakıp, akli merkeze almayı ilke edinen ve dünya çapında etkiye sahip modernizm de meydanların dönüşümüne neden olan dinamiklerden biridir. Modernizmle beraber çeşitli ideolojik fikirlere açık hale gelen kentlerde planlama yapılırken birçok odak noktası oluşturulmuş ve bu noktalar aracılığı ile şehir içi hareketlilik sağlanmıştır.³³ Rasyonel bir şekilde planlanan bu alanlar, kent içi hareketlilikte ön plana çıkan mekânlar olurken insanların da etkilendiği, belirli fikirlerle tanıştığı yerlere örnek teşkil etmişlerdir.

Her kentsel form toplumsal anlayışın bir ürünü olduğundan, meydanlar da bulunduğu bölgenin tesiri altında kalmış ve zamanla dönemin baskın tasavvurunun temsil aracı haline gelmişlerdir. “Meydanlar kendisini ortaya koyan hayat şeklini ya da siyasal talebi yansıtmaktadır”.³⁴ Örneğin Batı da adalet ve güç arayışının kentsel alanda yansımaları olan meydanlar Doğu’da ise siyasal ve toplumsal hayatın beklentilerine cevap verecek şekilde kurgulanmışlardır. Günlük hayatta üzerinden geçilip gidilen yerlerden çok daha fazlasını ifade eden meydanlar ulus-devletlerin küresel anlamda güçlerini artırmalarıyla birlikte yeniden kurgulanmışlardır. İdeolojik akımların ön plana çıkması, meydanların bu yönde değişim geçirmesine neden olmuştur. Azerbaycan’ın başkenti Bakü de bu değişimi yaşayan kentsel mekânları barındırmaktadır. Siyasal, tarihi, ideolojik bir öneme sahip meydanlar, kentsel mekân olarak Bakü’de önemli bir yere sahiptir

4. Bakü Meydanları ve Ulusallaşma

19. Yüzyılda Çarlık Rusya’sının hakimiyet sınırlarını genişletmek istediği bölgelerden biri de Kuzey Kafkasya olmuştur. Önce Gürcistan ardından Azerbaycan Hanlıklarını sırasıyla işgal eden Rusya, ilk olarak Gence hanlığını ele geçirmiş, 1807’de Bakü hanlığını işgal etmiştir. 1813 yılında İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Anlaşması ile Karabağ, Şirvan ve Taliş hanlıkları Rusya’nın hakimiyetine girmiştir. Ardından çok geçmeden 1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile Revan ve Nahçıvan hanlıkları da

²⁸ Aslı Doğan, *Kamusal Alanda Bir Erk Metaforu Olarak Meydan*, MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020, s. 21.

²⁹ Doğan, *agt*, s. 20.

³⁰ Kevin Lynch, *Kent İmgesi*, çev. İrem Başaran, 20. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020, s. 80-84.

³¹ Doğan, *agt*, s. 24.

³² Abdulali Kamberov, *Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği*, İstanbul Aydın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, s. 14.

³³ Feresteh Pashaei Kamali, *Kent Meydanlarının Peyzaj Tasarım Kriterlerine Göre Analizi: Erzurum Cumhuriyet Caddesi Örneği*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2021, s. 13-16.

³⁴ Taşçı, *agt*, s. 71.

Rusya hâkimiyetine girmiştir.³⁵ Bakü dâhil olmakla birlikte Kafkas coğrafyasını kontrol altına alan Rus yönetimi 1820 yılında ilga edilen Azerbaycan hanlıklarının yerine, 7 vilayet oluşturarak yönetimi kontrol altında tutmaya çalışmıştır.³⁶ 1846 yılında ise Şamaxı (Şamahı), Derbend, Kutayis ve Tiflis'ten oluşan yönetimin tesis edilmesiyle Transkafkasya 4 guberniyaya bölünmüştür. 1859 yılında Guberniya'nın merkezi olan Şamaxı'da 5.9 büyüklüğünde, 100 kişinin ölümüne yol açan depremin meydana gelmesi ile merkez Bakü'ye taşınmıştır.³⁷ [Swietochowski, 33] Bu gelişmeyle birlikte Bakü siyasi merkez olarak yetkinlik kazanmış, yönetimin iradesi sonucu değişime maruz kalmıştır. Kentte, bürokrasinin ve onu temsil eden yapıların görülmeye başlaması da bu yıllardan sonra gerçekleşmiştir. İdari binaların Bakü'ye gelmesi, yeni kentsel dönüşümün "İçerişehir" dışına taşırırken beraberinde alt yapı gereksinimlerini de ortaya çıkarmıştır. Bu alanda da çeşitli düzenlemeler yapılmış ve Bakü siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel bir merkez haline gelmeye başlamıştır.

18. yüzyılın ikinci yarından itibaren petrolün sanayide kullanımının artması Bakü'yü metropol haline getirirken şehrin bölgede ön plana çıkmasına da neden olmuştur.³⁸ Şehrin Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya kontrolü altında başlayan kentsel dönüşümü devam etmiş nihayetinde bağımsızlıkla birlikte zirveye ulaşmıştır. Günümüzde demografik olarak Azerbaycan'ın en yoğun merkezi olan Bakü, sakinlerine vakit geçirebilecek, hareket edebilecek kesişme, rastlaşma, sosyalleşme alanları sunmaktadır. Bakü Meydanları bu kentsel mekânlara örnek teşkil eder.

Tablo 1. Bakü Meydanları

Bakü Meydanları	Birinci İsimlendirme	İkinci İsimlendirme	Üçüncü İsimlendirme	Dördüncü İsimlendirme
11.	Kızılordu Meydanı	20 Yanvar Meydanı	-	-
22.	Azermeft Meydanı	-	-	-
23.	Bazar Meydanı	Quba Meydanı	Dimitrov Meydanı	Fuzuli Meydanı
44.	Biria Meydanı	Azadlık Meydanı	26 Bakü Komiseri Bağı	Azadlık Bağı
55.	Dövlət Bayrağı Meydanı	-	-	-
66.	Duma Meydanı	Asumov Meydanı	Gençler Meydanı	-
77.	Güney Sovyet Meydanı	Neriman Nerimanov Meydanı	-	-
88.	Neftçiler Dairesi	Dakar Meydanı	-	-
99.	Parapet Bağı	Karl Marks Meydanı	Fevvareler Meydanı	-
110.	Privokzalnava Meydanı	Cafer Cabbarlı Meydanı	-	-
111.	Stalin Meydanı	Lenin Meydanı	Azadlık Meydanı	-
112.	Voruntsov Meydanı	Kömür Meydanı	-	-
113.	Yarmaroçnaya Meydanı	İlyiç Meydanı	Oktyabr (Ekim) Meydanı	Samed Vurgun Bağı

Kaynak: Tarafımızdan Yapılmıştır (2022)

Tablo 1'de Bakü meydanları ve zamanla aldıkları isimlendirmeler yer almaktadır. Bakü tarihi, farklı ideolojik devletlerin tarihini de yansıtmaktadır. Önce Rus İmparatorluğu ve sonrasında Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altında kalan Bakü'nün sokakları, caddeleri, mekânları egemen gücün beklentilerine uygun olarak ve baskın ideolojiye hizmet edecek şekilde değiştirilmiş, isimlendirilmiştir. Bağımsızlıktan sonra ise ulus-devlet

³⁵ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.

³⁶ E. Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken, İstanbul 2006, s. 41

³⁷ T. Swietochowski, *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

³⁸ Oğuz Kağan Bayraktar, "Bir dönüşüm dinamiği olarak petrolün Bakü şehir kimliğine ve şehirleşmesine etkisi", *Turkish Studies-Social*, S.15/8, 2020, s. 3397.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

fikrinin etkin oluşu, bu politikaya uygun adımlar atmaya gerektirmiştir. Çarlık ve Sovyet Rusya'sını çağrıştıracak isimler hem meydanlardan hem de diğer kentsel alanlardan çıkarılıp yerine ulusal kimliği destekleyecek imgeler eklenmiştir. Bu kent aksesuarlarının sergilendiği Bakü meydanları, kentsel mekânların bir örneği olduğu gibi Bakü vatandaşlarının zaman geçirdiği, sosyalleştiği, etkileşim içerisinde olduğu, günün belli vakitlerinde belli amaçlar doğrultusunda kullandığı, tarihsel belleğin diri tutulduğu alanları da simgelemektedirler.

Tablo 1 incelendiğinde bağımsızlıkla birlikte isimlendirme konusunda Azerbaycan kültür ve medeniyetinin temsilcilerinin kentsel alanda ön plana çıkarılmaya çalışıldığı görülmektedir. Yönetimin bu politikayı tercih etmesinde kuşkusuz bu mekânların yoğun bir şekilde kullanılması ve önemli bir toplumsal etkiye sahip oluşları bulunmaktadır. Bağımsızlıktan sonra meydanlara verilen isimlere bakıldığında: eserlerinde sosyal hayatın sorunlarına yer veren ünlü Azerbaycanlı oyun yazarı Cafer Cabbarlı; Türk Kurtuluş savaşına da destek veren siyasi, sosyal ve edebi faaliyetlerde bulunan Neriman Nerimanov; Azerbaycan edebiyatının seçkin örneklerinden olan Samet Vurgun ve Türk Edebiyatı'nın önde gelen eserlerinin sahibi Fuzuli göze çarpmaktadır. İsimlendirmeyle beraber, günlük hayatta sıklıkla kullanılan bu mekânlar kültürel belleği canlı tutmada önemli olabilmektedir. Bu kentsel mekânların yanı sıra bağımsızlıktan sonra kurulan ya da ekonomik gelişimin etkisiyle zaman içerisinde meydana dönen alanların isimlendirilmesinde de yine ulusal bir bakış açısı söz konusudur. Örnek olarak, Bakü'nün stratejik noktalarında konuşlanan Azneft ve Devlet Bayrağı Meydanları, Bakü sakinlerinin geçiş, keşişme, sosyalleşme alanlarının merkezini teşkil etmesi dışında içerisinde barındırdığı ulusal semboller ile ulus fikrinin topluma yansıtıldığı alanlar olarak da öne çıkmaktadırlar.

Kentsel alanda varlığı korunan bu meydanların yanında, Bakü'de toplum nezdinde önem atfeden üç esas meydan bulunmaktadır: Bunlar “20 Yanvar Meydanı”, “Azatlık Meydanı” ve “Fevvareler Meydanı”dır.

4.1. 20 Yanvar Meydanı

Tarihsel süreçte meydana gelen olaylar, toplumun düşünce yapısını etkilediği gibi, kentlerin hangi düzlemde olması gerektiğini de ortaya koymuştur. Bakü'nün diğer kentlere açılan kapısı ve kent içi dolaşımın kilit noktalarından biri olan 20 Yanvar Meydanı zaman içerisinde bu değişimden etkilenen Bakü'nün kentsel mekânları arasında yer almaktadır. Bir meydanın taşınması gereken birçok özelliğe sahip olmasının yanında, Lynch'in da vurguladığı gibi, keşişim ve yoğunlaşma alanı olması³⁹ meydanın kullanım yoğunluğunu arttırmıştır. Gün içerisinde Bakü sakinleri tarafından günlük ihtiyaçlar doğrultusunda tercih edilen meydan, insanların geçmişle bağ kurmasına da aracı olmaktadır. Bu meydanın tarihsel süreçte ilk değişimi isimlendirilmesi üzerinde olmuştur. Bilindiği gibi Bakü, 28 Nisan 1920 tarihinde 11. Kızıl ordu tarafından işgale uğramış,⁴⁰ bu tarihten itibaren siyasi ve toplumsal alanda birçok değişimle karşı karşıya kalmıştır. Bu kapsamda Bakü, kentsel mekânlarını dışarıdan gelen gücün istekleri doğrultusunda yenilemiş ya da yeniden üretmiştir. Sovyet yönetiminin, özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Rus dili ve kültürünü Birlik içerisinde yaymaya çalışması kentsel politikalar üzerinde etkili olmuştur.⁴¹ Yıllar içerisinde Sovyet yönetiminin verdiği isimler halk arasında kabullenilmek zorunda kalmıştır. Sovyet yönetiminin son temsilcisi olan Gorbaçov'un *Glasnost* (açıklık) ve *Perestroyka* (yeniden yapılanma) politikaları, birlik içerisinde baskın ideolojinin değişime uğramasına neden olurken bu dönemde yeni fikirlerin ortaya çıkışına da şahitlik edilmektedir. Adı geçen dönemde bağımsızlık düşüncesi halk arasında yayılmaya başlamış özellikle milliyetçi fikirler ön plana çıkmış ve bu yönde adımlar atılmaya başlanmıştır.

Bu durumun yanında bölgede gerginlikleri arttıran çatışmalar da gündeme gelmiştir. 1988 yılında SSCB'nin “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Sosyal ve Ekonomik Kalkınmasının Hızlandırılması” kararını almasıyla bölgeye ciddi bir bütçe ayrılmış ve Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri kolaylaşmıştır. SSCB'nin bu kararından sonra Karabağ Ermenileri, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden ayrılarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanması için Ermenistan'da ve yurt dışında propagandalara başlamıştır. Bu propagandaların ardından gönüllü olarak savaşmak isteyen Ermenilerin bölgeye gelmesi eylemlerine zemin hazırlamış ve bu girişimler zamanla çatışmaya dönüştür. Ermeniler tarafından bölgede askeri üstünlüğü sağlamak amacıyla yeni birlikler oluşturulmuş ve SSCB ordusuna ait cephaneler ele geçirilerek Azerbaycan şehirlerine saldırılar düzenlenmiştir. Ermenilerin bu saldırgan tutumlarına karşılık Azerbaycan'da ilk defa Komünist Parti yönetimine karşı muhalif gruplar ortaya çıkmaya ve yeni teşkilatlar kurulmaya başlamıştı. Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ sorununda SSCB yönetiminin Ermenistan'ı destekler tutumu ise bir taraftan Azerbaycan'da bağımsızlık isteğini arttırırken diğer taraftan geniş kapsamlı mitinge de neden olmuştur. Bu isteğe bağlı olarak bağımsızlık hedefiyle kitlesel bir hareket olarak Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu.⁴²

³⁹ Lynch, *age*, s. 80-84.

⁴⁰ Elçin Qaliboğlu, “İşgal günü - 28 Aprel”, Xalq Cəbhəsi, 28 Aprel, Bakı 2009, s. 14.

⁴¹ Mehmet Uzman, “Sovyetler Birliği'nde Dil Politikası”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S.22/88, 2017, s. 47.

⁴² Akman Ashhan, *Azerbaycan Kadim Coğrafyanın Genç Ülkesi*, İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul 2005, s. 47.

1988 yılında gerçekleşen miting ile Azerbaycanlılar, Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı ele geçirmeye faaliyetlerine karşı koymaya çalışmışlar ancak Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresinde çatışmaları engelleyememişlerdir. İlk etapta Ermenistan'ın Dağlık Karabağ üzerindeki istekleri reddedilse de bölgenin yönetimi Azerbaycan'dan da alınmış "Özel Karabağ Komitesi kurularak Moskova'ya verilmiştir. (12 Ocak 1989)⁴³ Bu süreçte alınan her karar bölgede çatışmaların sona ermesini sağlayamamış aksine daha da artmasına neden olmuştur. 2 Ocak 1990'da Hankendi'nde olayların çığırından çıkmasıyla Sovyet Hükümeti bölgedeki çatışmalara müdahale etmek kararı almıştır. Bu kararın ilk adımını, 4 Ocak'ta Azerbaycan sınırını dış basına kapatma teşkil etmiştir. 9 Ocak'ta Ermenistan "Karabağ" bölgesini "ekonomik plan" içerisine aldığı ilan etmiş fakat Sovyet yönetimi Ermenistan'ın bu kararı geçersiz saymıştır. Bu olaylar neticesinde Bakü birçok miting hareketine ev sahipliği yapmıştır. Dönemin demokratik – ulusal hareketini pasif hale getirmek için Ermeniler 13 Ocak 1990 tarihinde Bakü'de çeşitli eylemler gerçekleştirmişlerdir.⁴⁴ Ermenilerin bu faaliyetleri durdurulmuş ve 17 Ocak'ta Azerbaycanlılar tarafından geniş katılımlı bir miting başlatılmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına karşı hak iddialarına son vermesi ve yönetime ait askeri birliklerin Ermeni baskınlarının yaşandığı bölgelere gönderilmesi yönünde başlayan eylemler sonrasında Sovyet yönetimi "Bakü'de olağan üstü durumun kontrol altına alınması" (Bakü şehrinde fövqeladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında) hakkında kanunla Sovyet askerlerini kente dahil etmiştir. 19 Ocak'ı 20 Ocak'a bağlayan gecede gerçekleşen olaylarda resmi verilere göre 117 Azerbaycanlı hayatını kaybetmiş, 744 kişi de yaralanmıştır.⁴⁵ Bu yaşananların ardından hayatını kaybedenler için Azadlık meydanında toplanıp anma töreni düzenlenmiş ardından cenazeler Dağüstü Park (Şehidlər Xiyabanı)'a defnedilmiştir. Azadlık meydanı hem 20 Yanvar olaylarından önce hem de sonrasında Azerbaycanlıların toplandığı, bağımsızlık yolunda ilk mitinglerini yaptıkları, olaylar sonrasında acılarını paylaştıkları bir mekân olmuştur.

Bağımsızlığa giden yolda 20 Ocak (20 Yanvar) olayları, ulus düşüncesinin oluşturulduğu ve toplumun büyük çoğunluğu tarafından içselleştirildiği bir gün olarak tarihe geçmiştir. Yaşanılan günün anısını canlı tutmak, Azerbaycan yönetiminin önemli politikalarından biri olmuş ve bu anlayışa uygun olarak Bakü kentsel mekânlarında bugünün anısını hatırlatacak imgeler sergilenmeye başlamıştır. Başlangıçta 11. Kızıldoru Meydanı olarak anılan mekân, bağımsızlıktan sonra 20 Yanvar Meydanı olarak isimlendirilmiş bu durum yaşanan hadiselerin her daim hatırlanmasını sağlamıştır. Şehirler arası ve şehir içi bağlantının keşiştiği, metro ve çeşitli otobüs duraklarının geçiş noktası üzerinde bulunan 20 Yanvar Meydanı, birçok Bakülünün sıkça kullandığı bir meydandır. İsmi ve üzerinde yer alan 20 Yanvar anısal abidesiyle bilinen meydan, bu mekândan geçenlerin ulus kimliği edinimine katkı sağlamaktadır.

4.2. Azadlık Meydanı

Hazar Denizi'nin kenarında yerleşen, şehrin kalbi konumunda yer alan bu meydan etrafıyla bir bütün oluşturmaktadır. Önce Josef Stalin sonra Vladimir Lenin Meydanı adıyla literatürde yerini alan bu kentsel mekân, zamanla "bağımsızlık (Azadlıq)" fikrinin içselleştirildiği bir yer olmuştur. Ulus-devlet fikrinin yansıması olarak meydana bazı değişiklikler meydana gelmiştir. 1955 yılında ünlü heykeltıraş D. M. Garyağdı tarafından yapılan Lenin heykeli meydana eklenmiştir. Şehrin çoğu yerinde olduğu gibi bu meydan da sovyetleştirme politikası için bir vasıta görevi görmüştür.

Kent içerisinde önemli bir politik işlevi olan meydan 1988 yılında ilk kitlesel mitinge ev sahipliği yapmıştır. Karabağ'da yaşanan olayları protesto eden Bakü halkı 17 Kasım 1988 tarihinde protestolara başlamış ve gösteriler yaklaşık iki hafta devam etmiştir.⁴⁶ Meydanın tanınmasını sağlayan asıl olay ise 20 Ocak 1990 tarihinde yaşanmıştır. 20 Yanvar Meydanı'na da ismini veren kanlı eylemlerin birçoğu bu meydana gerçekleşmiştir. Lenin Meydanı'nda yaşanan bu olay, meydanın bağımsızlığa giden yolda bir sembol olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Uzun bir dönem toplum arasında öteki, yabancı, dışarıdan gelen Ruslara karşı durulmuş ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 18 Ekim 1991'de kurulmuştur. Bağımsızlıktan sonra Lenin Meydanı Azadlık (Azadlıq) Meydanı olarak isimlendirilmiş, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla meydana ulusal bir kimlik kazandırılmak istenmiştir. Bu çerçevede hükümet meydana Lenin heykelini çıkarmış ve aynı yerde Azerbaycan bayrağını göndere çekmiştir.⁴⁷

Azadlık meydanı geçmişten gelen güçlü tarihsel kimliğinin yanında etrafındaki yapılardan da kimlik edinimi sağlamaktadır. Tarihsel bir önemi olan hükümet evinin yanı sıra modern izler taşıyan Abşeron ve Hilton otelleri meydanın kimliğini "eski/geçmiş" ve "yeni/gelecek" ekseninde çeşitlendirmektedir. Meydanın hemen

⁴³ Y. Ekici, "Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu", *Vakanivis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 2017, s. 69.

⁴⁴ Tahir Qaffarov, "Azərbaycan tarixi". Yəddi Cildə. VII. Cild. *Elm nəşriyyatı*, Bakı 2008, s. 209.

⁴⁵ Qaffarov, *age*, s. 212.

⁴⁶ Süha Bölükbaşı, "Azerbaycan'da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu'nun Etkileri", *Orta Asya ve İslam Dünyası'nda Kimlik Politikaları*, Der. Willem van Schendel, Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 78.

⁴⁷ Gökhan Alper Ataşer, Leyla Sayfutdinova, "Bakü", *Türk Dünyası Başkentleri: Ankara Almatı-Astana-Aşkabat-Bakü-Bişkek-Duşanbe-Lefkoşa-Taşkent* Edt. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu, SFN Yayıncılık, Ankara 2014, s. 304.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

yanı başında olan hükümet evi gotik mimari üslup kullanılarak inşa edilse de yapı üzerinde geleneksel izlere de rastlanmaktadır. Yapımında Abşeron yarımadasında çıkarılan agray taşının (sarı taş) kullanılması bölgeye ait bir imgenin günümüze taşınmasını, meydanın tarihi bir imgeyle iç içe geçmesini sağlamıştır. Bununla birlikte bina genel olarak Sovyet mimarisinin bir yansıması niteliğindedir. Daha evvel ifade edildiği gibi hükümet evinin bir yanında Abşeron diğer yanında Hilton oteli bulunmaktadır. Mimarisiyle meydanın modern yüzünü oluşturan oteller, meydanın geniş alanını kısıtlamayacak şekilde konumlanmışlardır. Kamusal ve ticari binaların yanı sıra meydanın diğer ucunda özel yerleşim alanları da vardır. Bu alanların özellikle dış cephesi mimari formda bütünlük oluşturulacak şekilde yenilenmiştir. Hem otellere hem de bireysel yaşam alanlarına olan yakınlık meydanın kullanımını üzerinde etkiye sahiptir.

Meydandaki yoğunluk gün içerisinde değişkenlik göstermektedir. Sabah ve akşam saatlerinde nispeten tenha olan meydan, öğle vakti daha yoğun bir görünüm sergiler. Meydanın etrafında bulunan kentsel mekânlar, yoğunluğu ve kullanıcıların türünü belirlemektedir. Popüler bir mekân olması hasebiyle bireyler tarafından buluşma alanı olarak kullanılan Azadlık Meydanı, sosyalleşme alanlarından yoksun olduğu için kullanıcıların zaman geçirmeden geçtiği bir kentsel alan durumundadır. Geniş ve açık bir alana sahip olması, tarihi boyunca çeşitli talepler doğrultusunda bir araya gelen grupların toplanma alanı olarak hizmet etmesine neden olmuş ve bağımsızlığın elde edilmesinde de özel rol oynamıştır.

Tarihsel önemine karşın Azadlık meydanının, günümüzde beklenen hizmeti sunmadığını ifade etmek gerekir. Etrafının trafik yollarıyla çevrilmesi, içerisinde ya da etrafında insanların sosyalleşebileceği alanlardan yoksun olması bireylerin buradan yalnızca “gelip-geçmesine” neden olmaktadır.⁴⁸ Nitekim kimlik ediniminde ve kolektif kimliğin aktarımında bir mekânın birey tarafından içselleştirilmesi önem atfeder. Bu içselleştirme çoğu zaman bireyin düzenli aralıklarla mekânı kullanması neticesinde oluşur. Eğer mekân sadece gelip geçen bir yer ise, zengin bir tarihi geçmişe sahip olsa da zamanla kimliği zayıflayacak ve süreklilik aksayacaktır. Azerbaycan toplumu için özel bir yeri olan Azadlık Meydanı toplumun daha çok vakit geçireceği alanlara sahip olmalıdır. Bu durum kültürel belleği canlı tuttuğu gibi, bağımsızlıkla oluşan ulusallaşma fikrinin genele yayılmasını da sağlayacaktır. Günümüzde sadece varlığıyla, isimlendirmesiyle, bağımsızlık yolunda Azerbaycan halkına ev sahipliği yapmasıyla ulusallaşma yolunda önemli bir kentsel mekân olan Azadlık meydanı, bu özelliğini koruyarak artırma imkanına sahiptir.

4.3. Fevvarer Meydanı

Bakü'nün merkezinde konumlanan Fevvarer Meydanı hem yerel halkın hem de turistlerin yoğun olarak tercih ettiği sosyalleşme alanlarından biridir. Tarihi bir öneme sahip olan meydanın ilk yapılması Çarlık Rusya dönemine denk gelmektedir. 1859 yılında dönemin guberniya⁴⁹ merkezi olan Şamahı (Şamaxı)'da gerçekleşen deprem, merkezin Bakü'ye taşınmasına neden olmuştur.⁵⁰ Dönemin Bakü yöneticisi (valisi) M. P. Kalyubakin eski şehrin kale duvarları dışında kalan bölgelerinde gelişim sağlamak için emir vermiş ve böylelikle Günümüz Bakü meydanlarının ilk örneklerinden olan Fevvarer meydanının tarihsel süreci de başlamıştır.

Meydanın ilk ismi Kalyubakin Meydanı olmuş, halk arasında Parapet (yüksek çeperle çevrili yer) olarak adlandırılmış ve planlaması ile Azerbaycanlı ünlü mimar Kasım Bey Hacıbababeyov ilgilenmiştir.⁵¹ Meydana yukarıdan bakıldığında güneş şeklinde olduğu görülmektedir. Dairevi olarak kurgulanan meydana paralel olarak oluşturulan sokaklar güneş ışınlarını anımsatan bağlantılarla kurgulanmıştır. 20. yüzyılın başında, meydana güneşten korunmak için yeterince yeşillik alan olmaması nedeniyle toplum içerisinde “Güneşli Meydan” olarak bilinmiştir.⁵² 1910 yılında “şollar su yolu” nun Bakü'ye getirilmesi, bölgenin verimini arttırdığı gibi hem meydana hem de Bakü'nün farklı kentsel alanlarında yeşil alanların artmasını sağlamıştır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşu kentsel dönüşümde yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmiş, kentin yeni ideolojiye paralel olarak düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu ideoloji çerçevesinde, sosyalist bir kent oluşturmayı amaç edinen yeni yönetim isimlendirme hususunda değişikliğe gitmiştir. Komünizmin bir yansıması olarak halk arasında güneşli meydan olarak bilinen mekânın yeni ismi “Karl Marks” meydanı olmuştur.⁵³ Zamanla bölgede yer alan çoğu mekân kapanırken, sosyalist düşünceye ve isme sahip yapılar ve iş yerleri yaygınlaşmıştır. 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile meydan, savaş sonrası dönemde insanların sosyalleşebileceği alanlarla süslenmiş, toplumsal alanda görünürlüğü artırılmıştır. 1984 yılında Rahim

⁴⁸ Kamberov, *agt*, s. 101.

⁴⁹ Çarlık Rusya'sı zamanında kullanılan yönetim sistemi. Ülkenin vilayetler şeklinde taksim edilmesi anlamına da gelmektedir. İlk defa I. Petro zamanında yayınlaan kararname ile gündeme gelmiş olup Sovyetler Birliği'nin kurulmasına kadar devam etmiş bir sistemdir. Bkz. Tekin Aycan Taşçı, “Rus Devlet Teşkilatında Namestniklik Kurumunun Tarihçesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/8, 2019, s. 196.

⁵⁰ Ataşer, Seyfutdinova, *agm*, s. 270.

⁵¹ Şamil Fətullayev, *XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Şəhərsalma və Memarlıq*, Şərqi-Qərb Nəşriyyat Evi, Bakı 2013, s. 36-37.

⁵² Məhərrəm Zeynalov, “əsl bəkililər: parapet deyir- Bakının mərkəzi meydanının tarixi”, *JAM News*, Bakı 2021.

⁵³ Məsəlillim Həsənov, “Erməni-Rus Qızlarının Bədnam Etdiyi Bakı Meydanı”, 2013, <https://azvision.az/news/10165/ermeni-rus-qizlarinin-bednam-etdiyi-baki-meydani-%E2%80%93-93-arasdirma-senedler.html>.

Seyfullayev'in kontrolü altında restorasyon süreci yaşayan mekân, farklı bir çok fiske ve çeşmelerin inşa edilmesinden dolayı "Fevvareler Bağı"/"Fevvareler Meydanı" olarak adlandırılmış ve bağımsızlıkla birlikte toplumsal ve kentsel hayatta önemini korumuştur.⁵⁴

Kentsel mekânlar dönemin ruhunun, kentin ritminin izlendiği yerler olmuşlardır. Başlangıçta Kalyubakin olarak adlandırılan meydan, zaman içerisinde ideolojik dönüşüme paralel olarak değişim yaşamış Parapet, Karl Marks gibi adlar almış ve nihayetinde Fevvarer Meydanı haline gelmiştir. Bağımsızlıkla birlikte meydan ve çevresinde bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toplumsal alanda oluşturmaya çalıştığı ideolojiye paralel yapılanmalar tesis edilmiştir. Sovyetler Birliğinin son bulması kesin bir kopuş olmamakla birlikte yeni kurulan devletlerde de-rusifikasyon, de-sovyetizasyon gibi politikalarla hem toplumsal düşünüşte, hem de fiziki olarak kentsel alanda "yabancı" öğeleri temizleme dönemini açmıştır.⁵⁵ Bu siyasi atmosfere uygun olarak Fevvarer Meydanı, yeni ulusal aksesuarlarıyla bezenmiş ve tarihsel önemini kullanarak şehrin önem atfeden sosyalleşme alanlarından biri haline gelmiştir. Böylelikle Meydan vasıtasıyla kentin sovyetik geçmişi geride bırakılmış, yeni modern ve ulusal kimlik ön plana çıkarılmıştır. Meydan bu kimliği topluma ileten bir aracı konumuna gelmiştir.

SONUÇ

Ulus devletlerin ortaya çıkışıyla dünya çapında ideolojik bir dönüşüm yaşanmıştır. Etnik olana yapılan vurgu, ulusların ön plana çıkmasına neden olmuş, karşı tarafa "öteki"ni yerleştirmiştir. Milliyetçiliğin ideolojik başlangıcını simgeleyen bu dönüşüm politik olarak kullanılmış iç ve dış politika uygulamalarının da esasını oluşturmuştur.

Ulus-devletler, belirlenen bir "öteki" karşısında öncelikle kendi ulus tanımını ortaya çıkartmak istemişlerdir. Bu yolda ilk başvuru tarihi kökler olmuş; toplumu bir arada tutma, bir araya getirme, benzer düşünce ve fikirler etrafında birleştirme ulus-devlet için kilit nokta olmuştur. Bu nedenle ulus-devletin toplumu etkileyebilecek tüm araçları kullandığı görülmektedir. Tarih, dil, din, ekonomi, spor, sanat, müzik vb. gibi dinamiklerin ulusallaşma yönünde etkisi yadsınamaz. Adı geçen dinamiklerin hepsi toplum için öncü konumdadır ve güçlü tesire sahiptir. Buna ek olarak, kentsel mekânların da ulusallaşma da güçlü bir etkiye sahip olduğu açıktır.

Kentlerin kuruluşuyla paralel olarak ortaya çıkan meydanlar toplumun çeşitli ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanmış ve tarihsel süreç içerisinde önemli bir yer tutmuşlardır. Egemen ideolojinin yansıtıldığı yerler, toplumun bu ideolojiye maruz kaldığı alanlar olmuşlardır. Bakü meydanları da hâkim ideolojik görüşün topluma yansıtıldığı kentsel mekânlardandır.

Bakü'nün geçmişinde yer alan Rus etkisi meydanların şekillenişinde temel etken olmuştur. Dil bu hususta öne çıkan etmenlerden biridir. Dili etkili bir araç olarak kullanan Sovyet yönetimi mekânları ideolojik yapısına paralel olarak isimlendirmiş, toplumun tek bir düşünce yapısını benimsemesi amaç edinilmiştir. Bağımsızlıkla birlikte, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisini sergilediği mekânlar haline gelen meydanlarda, de-sovyetizasyon gibi yabancı etkenlerden kurtulmayı hedefleyen politikalarla millileştirme hareketi başlamıştır. Genel olarak Bakü'nün çoğu kentsel alanında, özel olarak ise meydanlarda ulus kimliğinin hissedilebileceği figürler ön plana çıkarılmıştır.

Çalışmada Bakü'de yer alan üç meydan incelenmiş, tarihsel süreçte değişimi gözlemlenmiştir. Bakü meydanlarının hâkim ideolojinin yansıtıldığı kentsel alanlara örnek olduğu, bunun da özellikle dil politikası ve mekânlara eklenen ulusal figürlerle yapıldığı görülmüştür. Bakü meydanları, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla bağımsız ulus fikrinin hissedilebildiği alanlar haline gelmişlerdir. İsimlendirmeleriyle, ulusal imgeleriyle, buldukları mekâna eklenen ve toplumsal hafızada yer edinmiş isimlerin heykelleriyle bu mekânlar günümüz Bakü kentsel hayatında kolektif kimliğin oluşturulduğu yerler haline gelmişlerdir. Bakü kentsel alanında Azadlık, 20 Yanvar ve Fevvarer meydanlarının diğerlerine nazaran ön planda olduğu gözlemlenmektedir. Meydanları bir araya getiren özelliklerinin yanı sıra kullanım amaçları doğrultusunda birbirinden ayıran özellikler de söz konusu olmuştur.

Bu üç meydanın şehrin stratejik alanlarında konumlanması ortak özelliklerini oluşturur. Bunun yanı sıra tarihsel süreçte var olup, bağımsızlıkla birlikte ulus ideolojisine katkı yapacak şekilde isimlendirilmesi ve geçmişin yabancı imgelerinden kurtulması meydanların bir başka ortak özelliğini göstermiştir. Meydanlar arasında 20 Yanvar daha çok araç trafiği için ana arter durumda iken, Fevvarer meydanı yayalar için aynı öneme sahiptir. Azadlık meydanı ise diğer meydanlara nazaran kısmi kullanıcı kitlesine sahiptir. Bu üç meydanın kullanım düzeyini içerisinde barındırdığı ve günlük ihtiyaçlara cevap verebilecek yan mekânların varlığı etkilemiştir. Bu hususta kent içi ve kent dışı ulaşımında sacayağı görevi üstlenen 20 meydan meydanı ve etrafı çeşitli sosyalleşme mekânlarıyla konumlanan Fevvarer Meydanı günün büyük bir kısmında yoğun

⁵⁴ Oğuz Kağan Bayrakdar, "Bir Flaneur Olarak Covid-19 Sonrası Mekânsal Değişimin İzlerini Sürmek: Bakü Fevvarer Meydanı Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 38/2, 2021, s. 605.

⁵⁵ Jale Garibova, "Azerbaycan'da Dil-Kimlik Bağlantısının Oluşumu ve Türkiye Türkçesi Faktörü", *SUTAD*, S. 44, 2018, s. 18.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

oldukları görülmüştür. Kara yoluyla sınırlanan, içerisinde bireyler için mekân içermeyen Azadlık meydanı zaman geçirmek için pek olanak sunamamakta, bu da gün içerisinde meydanın kullanım oranını nispeten azaltmaktadır. Bununla birlikte üç meydanın da insanların günlük ihtiyaçlarına cevap veren işlevlerinin yanı sıra geçmişle bağ kurabilecekleri tarihsel imgelerle donatıldığı görülmüş, kullanım oranına paralel olarak her meydanın insanlar üzerinde milli bilinci etkileme noktasında benzer bir tesir gücüne sahip olduğu çalışmada ortaya koyulmuştur.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN, Musa Yavuz, “Şehirden Kente Mekânsal Dönüşüm”, *Doğu – Batı Düşünce Dergisi*, S. 67, 2014, ss. 35-62. ALVER, Köksal, “Kent İmgesi”, Edt. Köksal Alver, *Kent Sosyolojisi*, 7. Baskı, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2019, ss.11-36.

ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 2017.

ATAŞER, Gökhan Alper, Leyla SAYFUTDİNOVA, “Bakü”, *Türk Dünyası Başkentleri: Ankara Almatı-Astana-Aşkabat-Bakü-Bişkek-Duşanbe-Lefkoşa-Taşkent* Edt. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu, SFN Yayıncılık, Ankara 2014, ss. 261-313.

AVCI, Ceren, *Kent Turizminde Mekânsal Tercihler, Deneyimler ve Mekânın Düzenlenişi Üzerine İlişkiler: İstanbul Tarihi Yarımada Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

AYDIN, Rifat, “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet”. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C.6, S.1, 2018, ss. 229-256.

AYTAÇ, Ömer, “Kent Mekânlarının Sosyo-Kültürel Coğrafyası”, *Kent Sosyolojisi*, Edt. Köksal Alver, 7. Baskı, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2019, ss. 251-279.

BALİBAR, Etienne, Immanuel WALLERSTEİN, *İrk Ulus Sınıf*, çev. Nazlı Ökten, 4. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2007.

BAYRAKDAR, Oğuz Kağan, “Bir dönüşüm dinamiği olarak petrolün Bakü şehir kimliğine ve şehirleşmesine etkisi”, *Turkish Studies-Social*, S.15/8, 2020, ss. 3387-3402.

BAYRAKDAR, Oğuz Kağan, “Bir Flaneur Olarak Covid-19 Sonrası Mekânsal Değişimin İzlerini Sürmek: Bakü Fevvaler Meydanı Örneği”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 38/2, 2021, ss. 597-611.

BÖLÜKBAŞI, Süha, “Azerbaycan’da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu’nun Etkileri”, *Orta Asya ve İslam Dünyası’nda Kimlik Politikaları*, Der. Willem van Schendel, Erik J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Cambridge dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/tr> . Erişim tarihi 02.02.2022

CARMONA, Matthew, Tim HEATH, Taner OC, Steve TİESDELL, *Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*, Second Edition, Elsevier, Oxford 2010.

DOĞAN, Aslı, *Kamusal Alanda Bir Erk Metaforu Olarak Meydan*, MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020.

EKİCİ, Y., “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 2017, ss. 62-77.

FƏTULLAYEV, Şamil, *XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Şəhərsalma və Memarlıq*, Şərqi-Qərbi Nəşriyyat Evi, Bakı 2013.

GARİBOVA, Jale, “Azerbaycan’da Dil-Kimlik Bağlantısının Oluşumu ve Türkiye Türkçesi Faktörü”, *SUTAD*, S. 44, 2018, ss. 15-41.

HƏSƏNOV, Müsəllim, “Erməni-Rus Qızlarının Bədnam Etdiyi Bakı Meydanı”, <https://azvision.az/news/10165/ermeni-rus-qizlarinin-bednam-etdiyi-baki-meydani-%E2%80%93-93-arasdirma-senedler.html> , 20.01.22 sa.12.07.

HOBSBAWM, Eric J. , “1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik”, *Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Osman Akınbay, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995.

KAMALI, Fereshteh Pashaei, *Kent Meydanlarının Peyzaj Tasarım Kriterlerine Göre Analizi: Erzurum Cumhuriyet Caddesi Örneği*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2021.

KAMBEROV, Abdulali. *Bir Kamusal Açık Alan Olarak Meydan Kullanımını Etkileyen Kararların Kullanıcılar Tarafından Değerlendirilmesi: Bakü Azadlık Meydanı Örneği*, İstanbul Aydın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.

KARPAT, Kemal H., *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

KRIER Rob, *Urban Space*, Academy Editions, London 1979.

LEFEBVRE, Henri, *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, 2. Baskı, Sel yayınları, İstanbul 2014.

LYNCH, Kevin, *Kent İmgesi*, çev. İrem Başaran, 20. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.

MADANIPOUR, Ali, “Urban Design and Public Space”, *International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Volume 24, 2015, pp. 789-794.

MADANIPOUR, Ali., “Why are the design and development of public spaces significant for cities?” *Environment and Planning B: Planning and Design*, S. 26/6, 1999, pp. 879-891.

MESUTOĞLU, Mehmet, *Kentsel Mekân Olarak Meydan ve Morfolojik Özellikleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.

QAFFAROV, Tahir, “Azərbaycan tarixi”. Yəddi Cildə. VII. Cild. *Elm nəşriyyatı*, Bakı 2008.

QALİBOĞLU, Elçin, “İşğal günü - 28 Aprel”, Xalq Cəbhəsi, 28 aprel, Bakı 2009, S.14.

SARAY, Mehmet, *Azərbaycan Türkləri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993

SMİTH, Anthony D., *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

SÜLEYMANLI, E. *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkləri*. Ötüken. İstanbul 2006.

SWIETOCHOWSKİ, T. *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Nuray Mert (Çev), Bağlam Yayınları. İstanbul 1988.

ŞENTÜRK, Ünal, “Mekân Sadece Mekân Değildir: Kentsel Mekânın Yeni Tezahürleri”, *Doğu – Batı Düşünce Dergisi*, S.67, 2014, ss. 85-106.

TAŞÇI, Hasan, *Kent Meydanı ile Kent Kimlik İlişkisi: Üsküdar Meydanı Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012.

TAŞÇI, Tekin Aycan, “Rus Devlet Teşkilatında Namestniklik Kurumunun Tarihçesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/8, 2019, s. 191-211.

URRY, John, *Mekânları Tüketmek*, çev. Rahmi G. Öğdül, 3. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018.

UZMAN, Mehmet, “Sovyetler Birliği’nde Dil Politikası”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S.22/88, 2017 ss. 41-56.

YAZICIOĞLU HALU, Zeynep, *Kentsel Mekân Olarak Caddelerin Mekânsal Karakterinin Yürünebilirlik Bağlamında İrdelenmesi: Bağdat Caddesi Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.

ZEYNALOV, Məhərrəm, “əsl bakılılar: parapet deyir- Bakının mərkəzi meydanının tarixi”, *JAM News*, Bakı 2021.

ULUS KENT KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA MEYDANLARIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: BAKÜ ÖRNEĞİ

EKLER

Görsel 1. Azadlık Meydanı, 1988 yılı

Kaynak: <https://pia.az/bakida-leninin-neheng-abidesini-kimler-eriderek-satib--318675-xeber.html> Erişim tarihi: 19.07.2022.

Görsel 2. Fevvaireler meydanı,1930 yılı

Kaynak: <https://azkataloq.org/photo/952/1920-30-cu-iller-eyri-kuce-fevvaireler-meydani-baki> Erişim tarihi: 19.07.2022.

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

 RAHMANALİ MURADALİYEV* NİYOZ RASHİDOV**

 10.53718/gttad.1105353

ÖZ

Makalede Özbekistan'ın Taşkent vilayetine bağlı Çarvak Barajı kıyılarında bulunan Batı Göktürk Kağanlığı dönemine ait Süngekk mezarında sürdürülen arkeolojik kazı çalışmaları ve buradan elde edilen bilimsel sonuçlardan bahsedilmektedir. 2019 yılından beri gerçekleştirilmekte olan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular diğer iskân yerlerindeki buluntular ve ölü gömme gelenekleriyle karşılaştırılmış ve genel benzerliklerin yanı sıra adı geçen mezardaki kendine özgü özellikler tespit edilmiştir. Bu mezarlarda insan ve hayvan kemikleriyle birlikte çeşitli biçimlerdeki seramik kaplar, demirden yapılmış çeşitli eşyalar ve iş aletleri bulunmuştur. Mezarlardaki insan kemiklerinde, özellikle insan kafatası üzerinden alınan ölçülere, bazı insan kemiklerinin bulunduğu yön ve tas kemiğinin durumuna ve cins ayırımına dikkat edilmiştir. Merhumların yaşını belirtirken de onların kafatasındaki yarıkların kapanış derecesi, dişlerin yıpranması ve kemik boğumlarının oluşum safhaları göz önünde bulundurulmuştur. Süngekk'te elde edilen buluntularda, Göktürk Kağanlığı dönemine ait yerel ölü gömme gelenekleri ve yerleşkenin bulunduğu bölge ahalisinin iktisadi ve sosyal yaşam tarzı üzerinde durulmaktadır. Süngekk mezarının sakinleri yerel kültür elemanlarını kendinde barındıran hayvancılıkla uğraşan göçebe toplumların Eski Türk dönemine özgü grubunu temsil etmektedir. Kabirler dağı yamacının istikametine göre yapılmış olmasına rağmen medfunların kafataslarının çeşitliliği kronoloji farklılığıyla veya etnik mensuplukla bağlantılı olmalıdır. Kabirlerin bulunduğu coğrafyanın topografik özelliğine uygunluğu ise Ken-köl kültürü için karakterlidir. Burada göz önünde bulundurulması gereken husus, Kuzey Kafkasya'daki miladın ilk yüzyıllarına ait katakomb kabirlerde de buna benzer durum gözetlenmiştir. Merhumu mezara koyduktan sonra giriş yeri çeşitli ölçülerdeki taşlarla kapatılmıştır ve dromos görünüşte önceden kazılan toprakla tekrar gömüldüğü anlaşılmaktadır. Kazı yapılan bölgede toprak nemliliğinin yüksek olması da dromosun kontür çizimlerini bulmaya imkân vermemektedir. Burada şüphesiz olarak eski yüzeyin yatık durumu kabir kurganlarının hızlıca kaybolmasına yol açmıştır. Ancak, mezar inşaatlarının dış kalıntıları mezarlığın henüz kullanıldığı sıralarda bulunmuş olmalıdır. Süngekk mezarı Çarvak Barajındaki su yüzeyinin yıllar zarfında sürekli olarak yükselmesi veya düşmesi nedeniyle ciddi bir biçimde tahribe uğramıştır. Katakombların dağı yamacında veya yokuşunda bulunması ve uzun bir süre zarfında erozyona uğraması mezar ve mezar üstü yapılanmasını tam olarak belirlemeye imkân vermemektedir. Daha yüksekte yer alan kabirler ise su barajının yapımı sırasında buldozerlerin toprağı sürmesiyle tahribe uğramıştır. Süngekk mezarının sahipleriyle Çırçık–Ahengeran Vadisi, Güney Kazakistan, Talas, Fergana ve Yedisu bölgelerinin sakinlerinin sıkı ilişkilerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Süngekk mezarından elde edilen yeni buluntular, Orta Asya topraklarında yaşamış toplumların kültürü ve tarihinin oldukça güncel ve aynı zamanda tartışmalı olan Kavunçü kültürünün histografisi, ayrıca Çırçık Vadisi yukarı havzasının erken Orta Çağlar döneminin etnik yapısı, hayvancı göçebe toplulukların ölü gömme gelenekleri ve dinî bakış açıları gibi meselelerin incelenmesi için kaynak görevini yapacağı düşünülmektedir. Adı geçen tarihlerde Avrasya bozkırlarında olup biten migrasyon süreçlerinin incelenmesi ve daha anlaşılır olması için Süngekk mezarı ve benzerlerinin ileride daha derin incelenmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göktürk Kağanlığı, Katakomb (Yeraltı Mezarlığı), Ölü Gömme Gelenekleri, Fiziki Antropoloji.

*Doktora Öğrencisi, Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-Posta: rakhmonmurad@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-7441-704X.

**Doktora Öğrencisi, Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent/ÖZBEKİSTAN, E-Posta: niyoz.rashidov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6278-9647.

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

ABOUT THE STUDY OF SUNGAK BURIALS OF THE TURKIC KHAGANATE IN THE MOUNTAINOUS TERRITORY OF THE TASHKENT REGION

ABSTRACT

In the article, the archaeological excavations carried out in the Sungak burials belonging to the Köktürk Khaganate period located on the shores of the Charvak reservoir of the Tashkent province of Uzbekistan and the scientific results obtained here are mentioned. The findings obtained in the archaeological excavations carried out since 2020 are compared with the finds in other settlements and burial traditions, and there are general similarities as well as peculiarities in the aforementioned burial grounds. In the aforementioned cemetery, human and animal bones, as well as ceramic vessels of various shapes, various iron-made items and work tools were found. The human bones in the graves, especially the measurements taken on the human skull, the direction in which some human bones were found, the condition of the stone bones, and the gender distinction were taken into consideration. While specifying the age of the deceased, the degree of closure of the clefts in the head bones, the wear of the teeth and the formation stages of the bone knuckles were taken into account. The findings obtained in Sungak, the local burial customs of the Köktürk Khaganate period and the economic and social lifestyle of the people of the region where the campus is located are emphasized. The inhabitants of the sponge burial kurgan belong to the group of relics indigenous to the Old Turkish period of the nomadic societies dealing with animal husbandry, which includes local cultural elements. Although the tombs were built according to the direction of the mountain slope, the diversity of the heads of the burials must be related to the difference in chronology or ethnicity. The suitability of the topographic features of the geography where the tombs are located is characteristic for the Ken-köl culture. The point to be considered here is that a similar situation was observed in the catacomb tombs of the first centuries AD in Northern Caucasia. After putting the deceased in the tomb, the entrance was covered with stones of various sizes and from the dromos view, it is understood that he was buried again with the previously excavated soil. The high soil moisture in the excavated area also does not allow finding the contour drawings of the dromos. Undoubtedly, the slanted condition of the old surface has led to the rapid disappearance of the burials. However, external signs of burial constructions must have been found at the time the cemetery was operating. Sungak burials have been severely damaged by the continuous rise or fall of the water surface in the Charvak reservoir over the years. The fact that the catacombs are located on a mountain slope and eroded over a long period of time does not allow one to fully determine the tomb structure and area of top of the tomb. The graves located at a higher altitude were destroyed by bulldozers plowing the soil during the construction of the reservoir. Owners of the Sungak burials had close relations with the inhabitants of the neighboring regions: Chirchik – Ahangaran valley, Southern Kazakhstan, Talas, Fergana and Jetisu regions. It is thought that the new findings from the Sungak burial grounds will function as a source in the historiography of the contemporary and very controversial Kavunchı culture of the culture and history of the societies living in the middle of the first millennium BC of the Central Asian lands, the ethnic structure of the Chirchik valley upper basin and the burial customs and religious traditions of animal husbandry nomadic communities. For the sake of the fact that the migration processes that took place in the Eurasian steppes at the aforementioned dates are examined and more understandable, the Sungak burials and similar ones should be examined more deeply in the future.

Keywords: Köktürk Khaganate, Catacomb, Burial Customs, Physical Anthropology.

GİRİŞ

Batı Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu arifesinde Çağ olarak bilinen Taşkent bölgesinin yerli ahalisini hem düz ovalarda yaşayan yerleşik yaşam tarzına sahip çiftçi topluluklar hem de dağlık bozkır arazilerde hayatını sürdüren göçebe ve yarı göçebeler oluşturmuştur. Bu dönemde bölge sakinlerinin gündelik yaşam tarzı ve kültürel hayatında genel benzerlikler göze çarpmaktadır. Çağ bölgesinin 560'lı yıllarda Göktürkler tarafından Kağanlık topraklarına katılmasıyla bölgede göçebe (Türk) ve yerleşik (Soğd) toplumlar arasında karşılıklı ilişkiler sonucunda “*Türk-Soğd*” sempozyum hız kazanmıştır. Bunun yanı sıra bölgenin Çırçık (Türk suyu) Nehri ve Ahengeran (İlak) nehirleri kıyılarında göçebe toplulukların kendi arazilerini gittikçe genişlettikleri de bilinmektedir.

Göktürk döneminde Orta Asya, özellikle Moğolistan, Güney Sibirya, Altaylar, Doğu Türkistan, Yedisu ve Orta Sırderya bölgelerinin fiziki antropolojisine ait bilgiler birçok bilimsel çalışmada inceleme konusu olmuştur.¹ Nitekim, Orta Sırderya bölgesine dahil olan Çağ (Taşkent) vilayeti ve onun çevresindeki Göktürk

¹ Valeriy Alekseyev, Ilya Goxman, *Antropologiya Aziatskoy Chasti SSSR*, Moskva 1984; Vul'f Ginzburg, *Drevneye Naseleniye Sentral'nogo Tyan-Şanya İ Alaya Po Antropologicheskim Dannım (I Tysyacheletiyeye Do N. E. - I Tysyacheletiyeye N. E.)*, Trudy İnstitutu Etnografii İm. Mikluxe-Maklaya, Tom XXI, Moskva 1954, s. 354-382; Vul'f Ginzburg, Tatiana Trofimova, *Paleoantropologiya Sredney Azii*, Moskva 1972; Telman Xodjayov, *Etnicheskiye Protsessy V Sredney Azii V Epoxu Srednevekovya (Antropologicheskkiye İssledovaniya)*, Tashkent 1987.

dönemine ait tarihî iskan yerlerinde sürdürülen arkeolojik çalışmalardan elde edilen buluntular daha çok etnik ve paleodemografi açısından değerlendirilmiştir. Adı geçen buluntuların üzerinde yapılan incelemelerin bir eksik yönü bioarkeolojik çalışmaların oldukça az gerçekleştirildiğindedir. Süngök mezar kurganında ortaya çıkan arkeolojik buluntuların örnekleri incelendiğinde bölgede yaşayan topluluğun günlük yaşam tarzı, yemek rasyonu, hastalıklar yani paleopatolojik bilgileri elde edilmekle birlikte onlar üzerine yapılan incelemeler sonucunda Göktürk tarihinin birçok karanlık safhalarına açıklık getireceği kanısına varılmaktadır.

Süngök kurgan mezarının bulunduğu coğrafya Özbekistan'ın Taşkent vilayetine bağlı olup, Tanrı Dağlarının batı uçlarında yer alan Ugam, Pskem ve Çatkal silsilelerinden oluşmaktadır. Adı geçen dağ silsileleriyle aynı adları taşıyan ırmaklar çeşitli kollara ayrılmaktadır. Günümüzde Taşkent şehrinin 100 km kuzeydoğusunda bulunan Bostanlı ilçesine bağlı Çarvak Barajının doğu kısmında yer alan Süngök mezar kurganı yakın yıllara kadar bilim adamları tarafından incelenmeye alınmamıştır. Nedeni adı geçen Çarvak Barajının 20. yüzyılın 60-70'li yıllarında inşa edilmesiyle birçok eski iskan yerleriyle birlikte Süngök mezar kurganı da suyun altına gömülmüştür. Çarvak Barajı, Çatkal ve Pskem Irmaklarının birleştiği noktada yapılmış olup, barajın yüksekliği 150 metreden fazladır. Çarvak Barajının kapsadığı alan 37 km², su sığımı ise 1,5 mlrd m³ yi oluşturmaktadır.² Adı geçen su barajının inşa edildiği sıralarda arkeolog bilim adamları tarafından bilimsel saha çalışmaları ve kazı işleri devam ettirilmiş, burada pek çok eski yerleşkelerin bulunduğu kaydedilmiştir.³ Ancak Süngök mezar kurganı üzerine yapılan arkeolojik çalışmalarda ve bilimsel raporlarda herhangi bir net bilgiye denk gelinmemektedir.

İncelenmekte olan Süngök Yedigârlığı Çatkal Irmağının sol kıyısında, denizden 900-1000 metre yükseklikte bulunmaktadır (Ek 1). Bugünlerde Çarvak Barajının genişlemesi sonucunda bu mezar kurganının bulunduğu arazinin büyük bir kısmı tahribe uğramış, üst kısmı hemen hemen yok olmuştur. Süngök mezar kurganının kapsadığı alan 1 hektara yakın olup, kuzeydoğudan güneybatıya doğru 100-150 metrelik bir mesafeyi kapsamaktadır (Ek 2).

Süngök'te 2019 yılında başlatılan arkeolojik saha çalışmaları sırasında seramik eşyalar, demir bıçaklar, demirden yapılmış at koşum takımları: kantarma-gem, kemer tokaları ve üzengi elde edilmiştir.⁴ 2019 yılının aralık ayında açılan 2 adet mezarda da yine birçok kültürel eşyanın bulunması sonucunda mezar kurganının komple kazılmasına karar verilmiştir (Ek 3). 2021 yılının mayıs ayında Süngök mezarlığındaki kabirler tek tek kazılıp incelenmiş ve pek çok yeni bilgi elde edilmiştir. Bu bilgiler aşağıda açıklamalı olarak verilecektir.

Fiziksel Antropoloji Çalışmaları ve Yöntemleri

Mezarlardaki insan kemikleri, özellikle insan kafatası üzerinden alınan ölçüler, bazı insan kemiklerinin konumlandığı yön ve taş kemiğinin durumu, cins ayırımına dikkat edilmiştir. Merhumların yaşını belirtirken de onların kafatasındaki yarıkların kapanış derecesi, dişlerin yıpranması ve kemik boğumlarının oluşum safhaları göz önünde bulundurulmuştur. Özellikle, yaş ve cins ayırımı yapılırken bazı yaklaşım yöntemlerine başvurulmuştur. Örneğin; “Standarts for data collection from human skeletal remains”, “Saha çalışmalarında bulunan paleoantropoloji malzemelerinin incelenmesinde kullanılan yöntemler”, “Kraniometri”, “Osteometri”, “Odontoloji”, “The human bone manual” gibi bilimsel literatürden yararlanılmıştır.⁵

1. Süngök'te Açılan Mezarların Genel Tanıtımı

S21-1 numaralı kabir içi oval biçimdedir. Kabir dağ yamacında bulunmakta olup, kuzey-güney istikametinde kazılmıştır. Ölçüleri: 2x0,9 - 1 metre. Mezarın şimdiye kadar korunan kısmının derinliği 1 metre olup kuzeybatı istikametinde dromos ağızı bulunmaktadır. Ancak baraj suyunun yüzey kısmının zaman geçtikçe yükselmesi veya arda çekilmesi yüzünden dromos yapısı ve mezar kurganının tamamen yıprandığı anlaşılmaktadır.

Mezarda ölünün yan tarafa yatmış vaziyette el ve ayaklarının serbest bırakıldığı, başı kuzey ve kuzeybatıya doğru 350° bir açıyla gömüldüğü anlaşılmıştır. Ölünün boyu 175 santimdir (Ek 4).

² Drevnosti Charvaka, Tashkent 1976, s. 3.

³ Yuri Buryakov, Mirvohid Kasimov, Oleg Rostovtsev, Arxeologicheskiye Pamyatniki Tashkentskoy Oblasti, Tashkent 1973.

⁴ Farhad Maksudov, Rahmanali Muradaliyev, “Göktürkler ve Üzenginin Yayılması Üzerine”, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 4, 2020, ss. 287-302; Rahmanali Muradaliyev, Sayyora Mirsoatova, “So'ngak Mozor-Qo'rg'oni Topilmasi Va Uzangining Tarixdagi Ahamiyati”, O'tmishga Nazar, T. 4, № 9, Tashkent 2021, ss. 34-43.

⁵ Valeriy Alekseyev, Georgiy Debets, Kraniometriya: Metodika Antropologicheskix Issledovaniy, Moskva 1964; Valeriy Alekseyev, Osteometriya. Metodika Antropologicheskix Issledovaniy, Moskva 1966; Aleksandr Zubov, Odontologiya: Metodika Antropologicheskix Issledovaniy, Moskva 1968; Jane Buikstra, Douglas Ubelaker, Standards For Data Collections From Human Skeletal Remains, Arkansas 1994; White, Tim D. & Folkens, Pieter A., The Human Bone Manual, Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oksford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Elsevier Academic Press 2005; Metodika Raboty S Paleoantropologicheskimi Materialami V Polevyx Usloviyax, Moskva 2020.

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Ölünün kafasının sağ tarafında bulunan koyunun boyun kısmı olduğu varsayılan kemikler, sağ omuzunda ve parmakları yanında kaburga kemikleri ve hayvan kemikleri belirlenmiştir. Ölünün bel kısmındaki kemer incelenmiş, kemerin demir yapımı olduğu ve süslemelere sahip olduğu görülmüştür. Demir yapımı toka ve süslemeleri ortaya çıkartılmıştır. Sağ tarafında tas kemiğinin altından demir yapımı bıçak bulunmuştur. Bıçağın genel uzunluğu 26 santim, kesici kısmının uzunluğu 20 santim, eni 1,5-2 santim, kabzasının kolunun uzunluğu 5,9 santim olduğu anlaşılmaktadır. Deste kısmı ve kesici kısmını 0,1 santim kalınlıktaki bir demir parça ayırmaktadır. Buluntunun sadece bir tarafı keskin olduğu için onu bıçak olarak algılamaktayız. Adı geçen demir eşyaların hepsinin nem yüzünden yıpranması söz konusudur.

S21-2 numaralı kabir mezar kurganın kuzey yamacındaki arkaya dönük köşe kısmında bulunmaktadır. Mezar tamamen tahrip olduğu için kesin şekli tam olarak belirlenememiştir. Korunan kısmının ölçüsü 2x1 metredir.

Mezarda yüzü yukarıya dönük yatırılmış, el ve ayakları serbest bırakılmış vaziyette, kafası kuzeydoğuya yönelik bir şekilde orta yaşlardaki bir erkeğin gömüldüğü anlaşılmaktadır. Mezarda yangın alametleri belirlenmiş, bunun da kremasyonla, yani ölü yakma geleneğiyle ilişkili olduğu varsayılmıştır. Cesedin sadece kafatası, sol eli ve omurga kemikleri korunduğu görülmektedir. Baraj suyunun yıllar boyu yükselmesi ve alçalması sadece mezarın değil, belki de onunla birlikte gömülen eşyaların kaybolmasına da neden olmuştur.

S21-3 numaralı kabir lahdi oval biçimde olup, dağ yamacına doğru bir biçimde kuzey-güney istikametinde bulunmaktadır. Ölçüleri: güney – kuzey istikametinde – 148 santim; batı – doğu istikametinde 90 santim, yüksekliği 60 santim, kabrin tabanından tavan kısmına kadar olan yükseklik 174 santimdir. Kanaatimizce, kabir kamarasının batı tarafında dromos ağızı bulunmuştur. Suyun yıllar boyu yükselmesi ve alçalması yüzünden bu kabrin de dromosunun yapısı tahribe uğramıştır.

Kabirde 4-5 yaşlarındaki çocuk kemikleri bulunmuştur. Merhum, yüzü yukarıya dönük olarak yatırılmış, el ve ayakları serbest bırakılmış, başı güneye doğru yönlendirilmiş bir vaziyettedir. Ölünün boyu 100 santim uzunluktadır. Ölünün başı altına topraktan yastık yapıldığı anlaşılmaktadır. Cesedin sol omuzu ve ayağı altında toprağa karışmış kaburga kemikleri ortaya çıkarılmıştır. Bu kemikler yırtıcıların müdahalesi ile ortaya çıkmış olabilir. Ölünün kaburga, el ve tas kemiklerinin dağınık bir vaziyette bulunması da bunun bir kanıtıdır. Kafatası ve çene kemikleri iyi korunmuştur. El ve ayak falankları eksik bulunmaktadır. Kemikleri temizleme sırasında cesedin bel kısmı çevresinden 5 adet başaklı tahıl (darı olabilir) bulunmuştur. Kabrin tabanı iyice temizlenerek elendiğinde 20-25 adet tahıl ve parmak kemikleri ortaya çıkarılmıştır.

S21-4 numaralı kabrin üst kısmındaki yüzey terasta incelemeler sürdürülmüştür. Buranın 20. yüzyılın 60'lı yıllarında buldozerle sürülmesi yüzünden üst kısmının kısmen tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Terasın üst kısmında dağ yokuşuna paralel bir biçimde kuzey-güney istikametinde 10x1 metre çapında çukur kazılmıştır. 30 santim derinliğindeki çukurun kuzey köşesinden 4 metre uzaklıkta 3 adet taşın birbirinden 30 santim uzaklıkta yer aldığı görülmüştür. 40 santim derinliğe ulaşıncaya da kabrin duvarı ortaya çıkmıştır. Bu istikamette kabir tam olarak açıldığında kabir kamarasının kuzeybatısında mezar ağzının bulunduğu anlaşılmış, kabir ağzının yukarıda sözünü ettiğimiz 3 adet oval biçimdeki taşla kaplı olduğu görülmüştür. Taşların nehir taşları olduğu tespit edilmiş, taşların ölçüsünün şu şekilde olduğu belirlenmiştir: 1) 40x20x14 santim; 2) 55x36x15 santim; 3) 50x36x15 santim. Mezar üstündeki toprağın sürülmesi sonucu kabir kurganının ve dromosunun tahrip olduğu görülmüştür.

Kabir kamarası oval biçimde olup, dağ yamacına doğru kuzey-güney istikamette bulunmaktadır. Ölçüleri: kuzey-güney – 195 santim; doğu-batı – 90-120-95 santim; yüksekliği yaklaşık 60-70 santim; kabir tabanından terasın üst kısmına kadar 90-100 santimdir.

Kabirde olgunluk yaşına ulaşmamış bir erkeğin iskeleti ortaya çıkmıştır. Bu kişinin yukarıya dönük yatırıldığı, el ve ayaklarının serbest bırakıldığı ve kafası kuzeye dönük bir vaziyette gömüldüğü anlaşılmıştır. İskelet anatomik yönden tam olarak korunmuştur. Boyu 175 santimdir. Ölünün belden yukarı kısmı biraz tahrip olmuştur. Ayak kemikleri, el parmakları ise oldukça iyi korunmuştur. Ölünün kafası kuzeye dönükken yüzünün kabrin tavan kısmı topraklarının düşmesiyle doğuya dönük bir şekil aldığı söz konusudur. Kafatasının daire biçiminde deformasyona uğradığı anlaşılmaktadır (**Ek 5**).

Ölünün sağ elinin parmakları yanından kollu el yapımı küçük sürahi, sol eli parmakları ve tas kemiği arasından demir yapımı kemer tokasının yer aldığı görülmüştür. Ölünün sağ kolunun yanında kemik yapımı bir alet ortaya çıkmış, içi boş olan bu eşyanın uzunluğu 6, çapı 1 santimdir.

S21-5 numaralı kabir Kabrin kamarası oval bir biçimde olup, dağ yamacının yana dönmüş kısmında, kuzeydoğu ve güneybatı istikametinde bulunmaktadır. Ölçüsü: kuzeydoğu – güneybatı tarafı – 215 santim, güneydoğu istikameti – 70-110-70 santim, kabir kamarasının yüksekliği yaklaşık 50-70 santim, teras üstündeki korunan derinlik – 190 santimdir. Kamaranın önünde kuzeyde dromos ağızı bulunmaktadır. Onun genişliği 60

santim olup, 4. kabir kamarasına benzer bir biçimde taşlarla kaplı olduğu görülmektedir. Suyun yıllar boyu yükselmesi ve alçalması yüzünden dromosun konstrüksiyonu tahrip olmuştur.

Kabre yaşlı erkeğin cesedinin gömüldüğü anlaşılmaktadır. Bu kişinin yukarıya dönük yatırıldığı el ve ayaklarının serbest bırakıldığı ve kafasının kuzeydoğuya dönük bir vaziyette gömüldüğü anlaşılmaktadır. Ölünün yüzü sağ tarafa ağmış vaziyettedir. Boyu 179 santimdir. Cesedin kafatası, çene ve dişleri iyi korunmuştur. Tas kemiği ve omurgası güçsüz bir biçimdedir. Kaburgaları oldukça tahrip olmuştur.

Ölünün sağ ayağının diz kısmında su bardağı (2) ve musluklu sürahi (1) ortaya çıkarılmıştır. Sürahinin ağız kısmının sağlam korunduğu görülmüştür (Ek 6).

S21-6 numaralı kabir Kabrin yaklaşık %70 kısmının dağ selleri yüzünden tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Onun tam olarak ne biçimde olduğunu belirlemek oldukça zordur. Kabirdeki cesedin kafatası, tas kemiği, sağ elinin omuz ve bilek kısmı, dirsek, falanks ve parmakları bulunmamaktadır. Sağ ayağı ise kayıptır. Sol ayağının bacak kemiğinin yarısı korunmuştur. Kabrin korunan kısmının ölçüleri: doğu-batı – 114 santim, kuzey-güney – 76 santimdir. Kafası kuzey istikametinde olup, 25-30 derece doğu ağmış vaziyettedir.

Cesedin sağ elinde küçük bir bıçak bulunmuştur. Bıçağın uzunluğu 9,5 santim, kol kısmı 3 santim, eni 1,5 santimdir. Bıçakla birlikte çiviye benzer bir demir eşya bulunmuş ve uzunluğunun 5 santim olduğu anlaşılmıştır. İskeletin ayakları arasından ise 2 adet koyunun aşık kemiği ortaya çıkartılmıştır.

S21-7 numaralı kabir kamarası oval bir biçimde olup, dağ yamacına doğru kuzey-güney istikametinde bulunmaktadır. Korunan kısmının ölçüleri: kuzey-güney – 167 santim, doğu-batı – 70 santim, yüksekliği yaklaşık 55-60 santim, kabri tabanından teras üst kısmına doğru 120 santimdir. Suyun sürekli olarak yükselmesi ve alçalması yüzünden kabir dromosunun da yapısı tamamen tahrip olmuştur.

Kabirde 20-25 yaşında erkek kemikleri ortaya çıkartılmıştır. Ölünün yüzü yukarıya doğru dönük bir vaziyette olup, elleri tas kemiği üstüne birbirinden 5-10 santim uzaklıkta konulmuş durumdadır. Ayakları serbest bırakılmış olarak kafası güneye doğru yöneliktir. Ölünün kabre eğik bir vaziyette konulması kamaranın darlığını ve cesedin engelli bir kişiye ait olduğunu göstermektedir. Ölünün korunan boy ölçüsü 130 santimdir. Cesedin kafatası korunmamıştır. Sadece aşağı çene ve yukarı çene kısmi olarak korunmuştur. Ayak falanks kemikleri eksiktir.

Kabirde ölüye ait herhangi bir eşya ortaya çıkmamıştır. Bunun kabrin suyla yıkanmasıyla tahribe uğramasının sebep olduğu zannedilmektedir.

S21-8 numaralı kabir mezar kurganın doğu kısmından yine 7 metre uzatıldığında ortaya çıkmıştır. 80 santim derinliğinde kazıldığında kafası güneye dönük ceset belirtilmiş ve bu istikamette kazı işleri sürdürülmüştür. Kabir oldukça fazla tahrip olduğundan dolayı biçiminin nasıl olduğunu belirlelenememiştir.

Kabirde yüzü yukarıya dönük, elleri ve tas kemiği üstüne birbirinden 5-10 santim uzaklıkta konulan ve kafası güneye doğru olan yaşlı kadının (?) gömülü olduğu anlaşılmaktadır. Ölünün sadece tas kemiğinden yukarı kısmı açılmıştır. Onun ayak kemikleri suyun etkisi yüzünden ve kabrin kuzey kısmının yıpranmasından dolayı tam olarak korunmamıştır. Cesedin kafatası, el ve omurga kemikleri oldukça yıpranmış bir vaziyettedir. Ölünün yüzü batıya dönüktür ve kafatası yüksek derecedeki baskı nedeniyle ezilmiş bir durumdadır. Ölünün korunan ölçüsü – 128 santim olarak belirlenmiştir.

Cesedin sol eli ve tas kemiği arasında bir adet demir toka ortaya çıkartılmıştır. Onun çapı 3,5 santimdir. Kabirde diğer eşyalar bulunmamıştır. Büyük ihtimalle kabir yapısının tam olarak korunmaması yüzünden diğer buluntular da kaybolmuştur.

S21-9 numaralı kabir Mezar kurganın kuzey kısmında, dağ yamacının kuzey köşesinde 5. kabirden 5-6 metre aşağıda yer almaktadır. Kabir oldukça tahrip olduğundan onun tam olarak ne gibi bir biçimde olduğu anlaşılmamaktadır.

Kabirdeki cesedin yüzü yukarıya dönük, el ve ayakları serbest bırakılmış, kafası kuzeydoğuya yöneliktir. Cesedin baş kısmında ense kemiği ve çene kısımları korunmuştur. Sol el ve omurgasının kemikleri biraz iyi korunmuş, sağ eli ise kayıptır. İskeletin belden aşağısının bitki köklerinin altında kalmasından dolayı mezarı tam olarak açma imkânı olmamıştır.

İskeletin kafatasının yukarısında kemik yapımı eşya ortaya çıkartılmıştır. Eşyanın iç kısmı boş olduğu anlaşılmış ve sırt kısmının kesici olduğu belirlenmiştir. Uzunluğu 6 santim, çapı 1 santimdir. Buna benzer buluntu 4. kabirde de bulunmaktadır.

S21-10 numaralı kabrin en güney bölümünün yukarı kısmında teras alanında çalışmalar sürdürülmüştür. Kabir kamarasının batı tarafında kabir ağızı bulunmaktadır. Kabir ağızı satır yarı daire biçiminde derlenen ortalama büyüklükteki nehir taşlarıyla kapatılmıştır. Taşlardan sonra dromos toprakla doldurularak yine bir kere

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

taşla örtüldüğü ve üzerinde toprak bırakıldığı anlaşılmaktadır. Dromosun eğimi 45-50° den oluşturmaktadır. Suyun etkisinde oluşan dik yar (yokuş) dromosun ne kadar uzadığını belirlemeyi imkânsız kılmaktadır. Kabrin kurgan kısmının da korunmadığı görülmektedir.

Kabrin kamarası oval bir biçimde olup, dağ yamacına doğru bir biçimde kuzey-güney istikametinde bulunmaktadır. Ölçüleri: kuzey-güney – 95 santim, doğu-batı – 45 santim, yüksekliği yaklaşık 60 santim, kabir tabanından teras kısmına kadar mesafe 160-180 santimden oluşturmaktadır (Ek 7).

Kabirde 1,5-2 yaş arası çocuk iskeleti bulunmuştur. Ceset, yüzü yukarıya dönük, el ve ayakları serbest bırakılmış, kafası kuzeye dönüktür. İskeletin anatomik yönden tam korunduğu anlaşılmaktadır. Korunan boyu 54 (ya da 80?) santimdir. Cesedin kafa, çene, omurga, bacak kemikleri oldukça yıpranmış durumdadır. El ve ayak falankları, tas ve baldır kemikleri korunmamış, belki de çürümüş olabilir. Merhumla birlikte herhangi bir eşya gömüldüğü tespit edilmemiştir.

3. Fiziki Antropoloji Yorumlar

1. kabirde 25-35 yaş arası erkek kişinin cesedi konulmuştur. İskelet (birkaç sağ el ve sağ ayak avuç, flanks ve dil altı kemikleri hesaba katılmadığında) tam da sol tarafında da M1 ve M2 dişlerinin çeşitli nedenlerden dolayı döküldüğü anlaşılmaktadır. Bu çıkarıma, dişlerin dökülmesinden sonra izlerinin kapandığını gösteren delillerin olmasından varılmaktadır. Alt çene de buna benzer durum göze çarpmakta olup sağ taraf M1 ve M3'lerde gözetlenmektedir. Yaşının tespiti için kafatasındaki iplerin kapanış derecesi ve kasık kemiğinin simfiz durumu göz önünde bulundurulmuştur. Buna dayanarak ölünün yaşı 25-35 arası olarak tespit edilmiştir.

2. kabirdeki iskelet kemiklerinin tam olarak korunmaması yüzünden birçok bilgi eksikliğine denk gelinmektedir. Özellikle, merhumların yaşı ve cinsini belirlemede bazı sorunlar oluşmaktadır. Örneğin; tam olarak korunmuş insan kafatasının üst kısmına bakıldığında alt çenesi ve biçiminden yola çıkarak onun erkek cinsinden olduğu belirtilmiştir. Dişlerinin sağ taraf M3 kısmı kendi yerinde olduğu ancak 5 adet büyük azı dişi, 4 adet küçük azı dişi, 1 adet köpek dişi ve 1 adet kürek dişi kafatasının yan tarafından toplanmıştır. 3.cü büyük azı dişinin mevcut bulunması ve dişlerinin yıpranma durumuna göre ölünün yaşı 45-55 civarında olduğu tespit edilmiştir.

3. kabirde 4-5 yaşındaki çocuk kemikleri bulunmuştur. Ancak kemiklerin yaş taifesinden yola çıkılırsa gencin cinsiyetini belirleme imkânımız yoktur.

4. kabirde 18-22 yaş arasındaki erkek iskeleti incelenmiş, ölünün yaşını belirlemede mesane kemiği simfizi, uzun kemik epifizleri ve kafatasındaki iplerin kapanma derecesi hesaba alınmıştır. Cins belirleyicisi olarak tas kemikleriyle ilişkili bilgiler birincil önem taşımaktadır. Ancak kafatasına bakarak bu konuda kesin sonuçlar elde etmek biraz zordur. Ölünün ağız boşluğundaki tüm dişlerinin yerinde ve sağlam olduğu anlaşılmaktadır (Ek 8).

5. kabirdeki ölünün yaşının 50'yi geçmiş ve cinsiyetinin erkek olduğu anlaşılmaktadır. Onun yaşı belirlenirken kafatasındaki yarıklar ve dişlerinin durumuna dikkat edilmiştir. Dişlerden sadece 1 tanesinin sağ taraf M1 koronal mesial kısmının yıpranmış olduğu görülmektedir. Ölünün tüm dişleri yemek ve onu çiğneme etkisiyle yıpranmış olabileceği belirlenmiştir. Alt çenede M3 dişleri, yukarı çenede ise M3 ve sağ taraf köpek dişi bulunmadığı görülmüştür. Bu durum gipodonti veya retens olmalıdır. Ölünün ağız boşluğunda dişlerin sayısı neredeyse eksiksiz, sıralarının bozulmamış ve yıpranmamış olması onun hayattayken diş yönünden çeşitli sorunlarla karşılaşmamasını sağlamıştır.

6. kabirdeki cesedin cinsi meselesine gelirse, tas kemiğine bakarak ölünün erkek cinsinden olduğu anlaşılmaktadır. Alt çenesinde M3 dişinin mevcut bulunması ve dişlerin erken düşmesi yüzünden atrofi oluştuğuna bakılarak ölünün yaşının 50'den büyük olduğunu varsaymaktayız.

7. kabirde 20-25 yaş arası erkeğin gömülmüş olabileceğini düşünmekteyiz. Dişlerinin durumu ve kemik epifizlerinin tam olarak olgunlaşmamış olması onun yaşını belirlemede temel oluşturmaktadır. Uzun kemiklerinin bazı kısımlarında kırılmalar göze çarpmaktadır. Belki de bu kemirgen hayvanın dişlerinin izi de olabilir. Yani ölünün gömüldükten sonra birer kemirgen cesede etki yapmış olmalıdır. Ölünün yukarı çene M3'leri, sağ taraf köpek dişi – C kendi yerinde bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle, bu diş merhum defnolanduktan sonra veya kazı işleri sürecinde kaybolmuş olabilir. Ölünün diğer dişlerinin tümü iyi bir şekilde korunmuştur.

8. kabirdeki ölünün alt çene kısmı, temporal kemiğin emici benzeri bir tümörün ve leğen kemiği (*incisura ischiadica major*) kısmına göre cinsinin kadın (?) olduğu ileri sürülmektedir. Ölünün yukarı çenesindeki dişleri kendi yerinde bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra alt çenedeki 3 adet kürek dişi de eksiktir. Alt çene bazı azı dişlerinin distal ve vestibülör taraflarında kırılmalar olup, sağ M3 dişinin de distal tarafı %90 tamamen

yıpranmıştır. Tüm dişlerinin durumu ve yıpranma derecesine bakılarak ölünün yaşının 50'den büyük olduğu varsayılmaktadır.

9. kabirdeki cesedin alt çene kısmında azı dişlerinin düşmesi çene atrofini oluşturduğunu göstermektedir. Temporal kemiğin emici benzeri bir tümörün ve tas kemiğinin durumuna bakılarak ölünün cinsiyetinin erkek (?) olduğu varsayılmaktadır. İskelet tam olarak korunmadığı için mevcut yan kemiklerin ipleri, bel omurgası kemiğinin gelişimine bakarak ölünün yaşının 50'den büyük olduğu varsayılmaktadır.

10. kabirde 1,5-2 yaş arası çocuk iskeleti bulunmuştur. Doğal olarak onun cinsiyetini belirleme imkânı olmamıştır.

Şunu belirtmek gerekir ki; 4. kabirde ölünün kafatasında halka biçimindeki deformasyona denk gelmektedir. Kafatası halka biçiminde deformasyon yapma geleneğine Orta Asya'nın pek çok eski iskân yerlerinde rastlanmaktadır. Nitekim Mangıt, Kara-tepe, Munçak-tepe, Kos-asar-2 yadigârlıkları buna örnek oluşturmaktadır. Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bazı antropolojik malzemelerde kemiklerin patolojik değişimleri belirtilmiştir. Bu konuya ilerideki çalışmalarımızda daha içerikli değinilecektir.

4. Mezarların Yerleşim Durumu ve Yapım Tarzı

Böylece, 2019 yılında yapılan kazı çalışmalarını hesaba katmadığımız takdirde 2020-2021 yıllarında 12 adet mezarın açıldığını vurgulamalıyız. Mezarların 5 adedi katakomb (yeraltı mezarlığı) tipindeki mezarlar grubuna dâhildir. Geri kalanlarını ise tam olarak belirleme imkânı bulunmamaktadır. Ancak büyük ihtimalle bu mezarların da katakomb tipinde olduğu öngörülmektedir. Her mezarın içine birer adet ölü gömüldüğü anlaşılmaktadır. Grup halinde gömülen mezarlar bulunmamaktadır. Mezarlarda hırsızlık olaylarına denk gelinmemektedir. Mezarlarda bulunan eşyalara bakıldığında onların çok sade olduğu görülmekte ve zenginliğe işaret eden herhangi bir eşyaya rastlanılmamıştır.

Kanaatimizce, Süngök mezar kurganındaki mezarların yapım tarzına göre aynı olup, katakomb mezarlardan oluşmaktadır. Dromos horizontal (yatay) veya biraz doğuya, katakomba doğru ağımsı bir vaziyette dip ve duvar kısımları yukarıya doğru genişlemiş olması olasılığı vardır. Dromosun uzunluğu tam olarak belli değildir. Ken-köl kültürünün buna benzer dağ yamaçlarında bulunan mezar kurganları Çoon-Kapka I, Ken-köl ve diğerlerinin dromosları genelde 3-4 metreye, bazı durumlarda 7-8 metreye ulaşmaktadır. Genişliği de 0,4 metreden 0,9 metreye ulaşmaktadır. Ken-köl tipindeki mezarların dip kısmındaki hendeğin son kısmında dromos okunu oluşturan defin kamarası katakomb oyularak yapıldığı görülmüştür.⁶ Süngök mezar kurganındaki mezarların dromosu da bununla benzerlik taşımakta ve kamara ölçüsü ölünün gövde yapısına göre değiştiği anlaşılmaktadır. Kamara girişlerinin var sayımlı ölçüsü şu tarzdadır: yüksekliği 0,5 - 0,6 m; genişliği 0,5 - 0,6 m. Kabrin taban kısmının genel olarak dromos tabanından birazcık aşağısında ve dehliz kısmında 5-10 santimetre yüksekliğindeki basamakları bulunmaktadır. Kamaralar genelde oval biçimde veya daire köşeli dörtgen planlamaya sahiptir. Ölçüsü: 1.8-2.1x1.0-1.2 metredir. Büyük ihtimalle, kamaranın tavanı da onun planlamasına uygun olarak böyle bir biçimde yapılmış olmalıdır.

Mezarların yönü bulunduğu coğrafyanın topografisine uygunluk sağlamaktadır. Mezar kurganının bulunduğu mesken batıya doğru kaymış vaziyettedir. Buna uygun bir biçimde doğal olarak dromoslar da batıdan doğuyu doğru istikamettedir. Defin kamarası dromosun istikametine perpendiküler bir biçimde, yani kuzey güney istikametindedir. 4,5 numaralı mezarların dromosları katakomb merkezine değil biraz daha kuzeybatıya yöneliktir. Yani onlar cesetlerin baş kısmına yakın bulunmaktadırlar. Defnolanların kafası genel olarak kuzey – kuzeydoğu ve kuzeybatı istikametindedir. Sadece üç örnekte onların güneye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. 2 adet mezarda ise ölünün kafası doğuya yönelik olduğu görülür.

Mezar kurganları dağ yamacının istikametine göre yapılmış olmasına rağmen medfunların kafalarının çeşitliliği kronoloji farklılığıyla veya etnik mensuplukla bağlantılı olmalıdır. Kabirlerin bulunduğu coğrafyanın topografik özelliğine uygunluğu ise Ken-köl kültürü için karakterlidir.⁷ Burada göz önünde bulundurulması gereken husus, Kuzey Kafkasya'daki miladın ilk yüzyıllıklarına ait katakomb kabirlerde de buna benzer durum gözlenmiş olmasıdır.⁸ Merhumu mezara koyduktan sonra giriş yeri çeşitli ölçülerdeki taşlarla kapatılmış olduğu ve dromos görünüşten önceden kazılan toprakla tekrar gömüldüğü anlaşılmaktadır. Kazı yapılan bölgede toprak nemliliğinin yüksek olması da dromosun kontür çizimlerini bulmaya imkân vermemektedir. Burada şüphesiz olarak eski yüzeyin yatık durumu kabir kurganlarının hızlıca kaybolmasına yol açmıştır. Ancak kabristan

⁶ Yerbolat Smagulov, "Katakombniy Mogil'nik Choon-Kapka I V Doline R. Talas", *IMKU*, № 34, Tashkent 2004, s. 106.

⁷ Elmira Kojomberdiyeva, "Ob Oriyentirovke Pogrebal'nix Soorujeniy Kenkolskoy Kul'turi", *Vestnik Moskovskogo universiteta*, S.8, Istoriya, № 1, Moskva 1995.

⁸ Maya Abramova, *Podkumskiy Mogil'nik*, Moskva 1987, s. 119.

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

faaliyette bulunduğu sıralarda defin inşaatlarının dış alametleri bulunmuş olmalıdır. Meseleyi diğer bir yolla anlatmak imkânsızdır.⁹

Yukarıda da belirtildiği gibi, Süngök mezar kurganları Çarvak Barajındaki su yüzünün yıllar zarfında sürekli olarak yükselmesi veya düşmesi nedeniyle ciddi bir biçimde tahribe uğramıştır. Katakombların dağ yamacında veya yokuşunda bulunması ve uzun bir süre zarfında erozyona uğraması mezar ve mezar üstü yapılanmasını tam olarak belirlemeye imkân vermemektedir. Daha yükseklikte yer alan kabirlerin ise su barajının yapımı sırasında buldozerlerin toprağı sürmesiyle tahribe uğramıştır.

Taşkent bölgesinde yüzlerce katakomb tipindeki mezarlar bulunmakta olup, onların arkeolojik yönden kazılmaya başlaması yaklaşık 140 senelik bir tarihe sahiptir. Bölgede katakomb tipindeki kabirler ilk olarak 1887 yılında Rus bilim adamı N.P. Ostroumov tarafından Taşkent şehrinden 4 km kuzeyde Dorman köy yolu üzerindeki “Nikiforov arazıları”nda belirtilmiştir. Adı geçen bilim adamı tarafından 47 adet mezar kurgandan 17 adeti incelenmiştir. Diğer bir Rus bilim adamı S. Sorokin'in bilgilerine göre adı geçen kabirlerin incelenmesi hakkındaki rapor Arkeoloji komisyonuna, buluntular da Moskova'daki Tarih müzesine sevk edilmiştir.¹⁰ İşte o tarihlardan beri incelenmeye alınan bu tür yadigârların sayısı gittikçe artmış ancak onların incelenmesi ve onlar üzerine yapılan yorumlardaki sorunlar bugüne dek eksilmemiştir. Taşkent topraklarındaki çoğunluk mezar kurganlar birbirlerine perpendiküler biçimdeki dromos ve katakomblardan oluşmakta ve “Ken-köl” tipindeki mezarlar grubuna dahil edilmektedir. Dromos ve defin odasının paralel olarak bulundurulduğu katakomblar ise bu bölgede az sayıdadır.

“Ken-köl” tipindeki kabirler dromosunun uzunluğu 2 metreden 8 metre arasında olup, katakomb girişi genelde taş, taş levha, kerpiç ve ağaç tahtayla örtüldüğü görülür. Merhumlar genelde mezarın tabanına kum, kamış yapımı çığ, keçe, ağaç yapımı levhalı döşemelerin üzerine yatırılarak defnolunmuştur. Ölüler genelde yüzükoyun bir biçimde elleri uzatılmış bir vaziyette, ayak ve kollarının farklı biçimlerde yatırıldığı veya böyle bir değişikliğe uğradığı söz konusudur.

Benzer bir durum incelenen Süngök mezarlığındaki kabirlerde de görülmektedir. Cesetler, kolları ve bacakları serbest bırakılmış vaziyette sırt üstü yatırılmıştır. Mezar taşla kaplıdır. Ölenler yanlarında çok az eşyayla birlikte tek başlarına gömüldükleri anlaşılmaktadır. Kavunçı ve Kenkol kültürlerine ait mezarlıklarda bir ile dört kişi bir arada mezarlara gömülürken, bu anıtta onları tek başına gömmeye geleneği hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

5. Mezar Buluntuları Üzerine Çalışmalar

Süngök mezar kurganlarındaki 12 adet kabirde sürdürülen kazıların sonucunda 5 adet seramik kap incelenmeye alınmıştır. Mezarların çeşitli doğal nedenlerle tahrip olması ve onlarda bulunan eşyaların tesadüf olarak toprak yüzüne çıkmasıyla ortaya çıkan diğer 3 adet seramik kapları da kattığımızda seramik kapların toplam sayısı 8 olmaktadır. Adı geçen 3 adet seramik kabın tam olarak korunmuş vaziyette olduğunu söylemeliyiz. 8 adet seramik kabın 5 adeti sürahi, 3'ü de kulaklı sürahiden oluşmaktadır. Geri kalan 3 adet seramik kabı da su kepeci tipi eşyalardır. Seramik kapların tümü el yapımıdır ve sürahilerin tümüne ve 1 adet su kepecinin yapıldığı çamura şemat katıldığı anlaşılmaktadır. Geri kalan 2 adet su kepecinin ise açık kırmızı renkli çamurdan yapıldığı tespit edilmiştir. Sürahiler ve S19-1 numaralı kabirden çıkartılan su kepecinin biraz kaba yapıldığı tespitler arasındadır.

Adı geçen buluntuların hiçbirisinde herhangi bir süsleme veya oya görülmemektedir. S19-1 numaralı kabirde bulunan sürahi ve su kepeci sapının üst kısmında biraz aşınma bulunmaktadır. Sürahinin ağız kısmında sıvının iyi dökülmesini sağlayan üçgen biçiminde gaga mevcuttur. S21-5 numaralı kabirden elde edilen sürahide de musluk olup, Taşkent bölgesinin Kavunçı II dönemi seramik eşyalarıyla benzerlik taşımaktadır. Ancak adı geçen sürahinin yapım tekniğinin oldukça kaba olduğu ve sapın bulunduğu kısımdaki farklılıkların bu eşyanın daha sonraki dönemde yapıldığına dair işaretler vardır.

Genel olarak Süngök kurgan mezarı seramik eşyaları oldukça fakir olup, sadece iki tipteki eşyalardan oluşmaktadır. Bu seramik eşyaların periyodik dönemlerini belirlemede birçok sorunlara denk gelmekteyiz. Nedeni de arkeolog L. Levina ve Y. Buryakov tarafından Kavunçı kültürü üzerine sunulan periyodik dönemlerden farklılık taşınmasıdır. L. Levina'ya göre, Kavunçı kültürünün II ve III etapları miladi 4.-5. yüzyıllar ve hatta 6.-8. yüzyıllarla, Y. Buryakov'un sunduğu periyodik dönem ise miladi 2.-4. yüzyıllar, 5.-6. yüzyıllarla karşılaştırılmalıdır. L. Levina, sonuçlarını seramik kompleksleri temelinde ortaya koymuş¹¹, Y. Buryakov ise Taşkent bölgesinin arkeolojik yadigârlarını genel olarak gözetlemiş ve bölgede Kavunçı kültürünün sadece seramik eşyalarla değil, birçok eşyaya göre periyodik dönemlerini belirlemek gerektiğini ileri sürmüştür. 7.-8

⁹ Smagulov, *age*, s. 107.

¹⁰ Sergey Sorokin, “Sredneaziatskiye Podboyniye I Katakombniye Zaxoroneniye Kak Pamyatniki Mestnoy Kul'turu”, *Sovetskaja Arheologija*, Vip. XXVI, Moskva 1956, s. 97.

¹¹ Larisa Levina, *Keramika Nijney I Sredney Techenii Sırdar'ı V I Tısyacheletiyeye Nashey Eri*, Moskva 1971, s. 184.

yüzyıllar arkeolojik kompleksi, Göktürk hanedanının anıtları olarak dönemselleştirilmiş, Taşkent bölgesi “kentsele” gelişmiş bir bölge olarak adlandırılmış ve bağımsız bir Mingörük dönemine ayrılmıştır.¹² Unutulmamalıdır ki, burada göçebe kültürün belirtileri göz ardı edilmiştir. Bize göre; L. Levina'nın seramik kompleksleri analizi sağlam temellere dayanmaktadır ve kronolojik konular bilimsel temellere dayanmaktadır.

Sünger mezar kurganında elde edilen demirden yapılan eşyalara gelinecek olursa bıçak, kemer tokaları ve at ekipmanlarıdır. Bıçaklar yapım tarzına göre miladın başları ve Erken Orta Çağ'ın bıçaklarını hatırlatmaktadır. Sünger mezarlarında toplam 4 adet bıçak bulunmuştur ve onları 2 tipe ayırırız: 1) büyük çaptaki bıçaklar; 2) küçük çaptaki bıçaklar. Büyük bıçakların uzunluğu 15-25 santim arasındadır: eni 1-2 santim çapındadır. Bu tür bıçakların destesi, yani kolu ağaçtan yapılmıştır ve ağaç kılıfa konularak gömülmüştür. Küçük çaplı bıçakların uzunluğu 6-8 santim, eni ise 1 santim civarındadır. Bu tür bıçakların Taşkent, Ustruşana, Güney Kazakistan ve Fergana bölgelerindeki birçok mezar kurganlarında bulunduğu bilinmektedir.

Kemer tokaları daire biçiminde olup, çapı 3-4 santim civarındadır. Bu tür tokalar miladın başlarında yerli ahali tarafından yaygın olarak kullanılmış olabilir. Sünger kemerlerinin S21-1 numaralı kabirden bulunan parçaları işlenmiş deriden yapılmıştır. Bu tür kemerler uygulamalı sanat numunesi olarak Göktürk Kağanlığı dönemine aittir. Büyük ihtimalle, adı geçen buluntu ölünün toplumdaki nüfusunu ifade etmektedir. Bu tür kemerler Altaylardaki mezar kurganlarda bulunmakta ve miladi 7.-8. yüzyıllarla ilişkilendirilmektedir¹³ (Ek 9). 2019 yılında Sünger'te sürdürülen kazı işleri sonucunda elde edilen at ekipmanları: üzengi, gem ve ayıl tokaları da 6.-8. yüzyıllar ait olduğu belirlenmiştir.¹⁴

S21-4 ve S21-9 numaralı kabirlerde ortaya çıkartılan 5-6 santim uzunluğundaki kemikten yapılmış içi boş, kısmen müzik aleti neyi hatırlatan borunun ölen kişinin hayatta olduğu zamanda yararlandığı iğne kutusu veya su tulumunun ağzındaki küçük boru olduğu pek muhtemeldir. Buna benzer kemik yapımı eşyaların Taşkent bölgesindeki Kavunçı kültürüne ait eski iskân yerinde ve Fergana bölgesindeki miladın başlarına ait mezar kurganlarda bulunduğu bilinmektedir. Araştırmacılar bu tür eşyaların küçük çaptaki bıçaklar için deste (kol) veya iğne kutusu olarak kullanıldığı ileri sürmektedirler.¹⁵ Şunu da belirtmek gerekir ki, kemikten yapılmış bu tür eşyaların tam olarak kronolojisi belirtilmemiştir.

Sünger buluntularından yine biri sürme taşı sopasıdır (Ek 10). Onun uzunluğu 7 santim olup, koniyi hatırlatan sopanın arka kısmında ipe asmak için delik bırakılmıştır. Bu tür sopalar kadınların süs eşyası takımı için kullanılmıştır. Bu tür eşyaların uzun yıllar kullanıldığı bilinmektedir. Onların en eskilerine Fergana bölgesinin erken demir dönemine ait mezar kurganlarında rastlanmıştır.¹⁶ Örneğin; milat başlarına ait Fergana bölgesinin pek çok eski iskân yerlerinde¹⁷, Kavunçı kültürüne ait Taşkent mezar kurganlarına ve çeşitli iskân yerlerinde rastlanmıştır.¹⁸ Bunun yanı sıra, Urallardan Sibirya'daki Tuva'ya kadar uzanan topraklarda bu tür eşyaların bulunduğu bilinmektedir. Arkeolog B.A. Litvinskiy buna benzer süs eşyası takımları üzerine daha içerikli dururken onların güney bölgelerinde yayılmasını oldukça ayrıntılı anlatmıştır.¹⁹ Genel olarak etnografik bilgilere dayanarak sürme taşı sopalarının 20. yüzyılın başlarına kadar Tacikistan'ın dağlık bölgelerinde kullanıldığı ve ondan sadece kadınların değil, erkeklerin de yararlandıkları bilinmektedir.²⁰

SONUÇ

Sünger mezar kurganı, Taşkent bölgesinde bulunan Göktürk Kağanlığı döneminin en parlak yadigarlarından biri olarak Kağanlık tarihinin birçok karanlık safhalarını aydınlatacak bilgilere sahiptir. Burada sürdürülen ilk incelemelerimiz sonucunda Erken Orta Çağlarda Tanrı Dağlarının batı yamaçlarında yaşayan toplulukların kültürel hayatı, özellikle hayvancılıkla uğraşan toplulukların dinî gelenek-göreneklere, yaşam tarzı, ölü gömme adetleri vd. üzerine birincil kaynak görevini yapacak malzemeler belirtilmiştir.

Sünger mezar kurganının sakinleri yerel kültür özelliklerini kendinde barındıran hayvancılıkla uğraşan göçebe toplumların eski Türk dönemine özgü yadigarlıklar grubuna dahildirler. Mezar kurganının sahiplerinin komşu bölgeler: Çırçık – Ahengeran Vadisi, Güney Kazakistan, Talas, Fergana ve Yedisu bölgelerinin sakinleriyle sıkı ilişkilerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sünger mezarından elde edilen yeni buluntular, Orta Asya topraklarında yaşamış toplumların kültürü ve tarihinin oldukça güncel ve aynı zamanda tartışmalı olan Kavunçı kültürünün histografisi, ayrıca Çırçık Vadisi

¹² Yuri Buryakov, *Genezis İ Etapı Razvitiya Gorodskoy Kul'turu Tashkentskogo Oazisa*, Tashkent 1982, s. 100.

¹³ “Sibirskiy Drevnosti”, *Arxeologiya SSSR*. T. 18, Moskva 1988, s. 42, 128-129 (Ek. 23.15).

¹⁴ Maksudov, Muradaliyev, *age*, s. 287-302; Muradaliyev, Mirsoatova, *age*, s. 34-43.

¹⁵ Boris Litvinskiy, *Orudiya Truda İ Urvan Iz Mogil'nikov Zapadnoy Fergani*, Moskva 1978, s. 25-27

¹⁶ Natalya Gorbunova, Boris Gamburg, “Ak-Tamskiy Mogil'nik”, *KSIIMK*, Vip. 69, Moskva 1957, ss. 78-90.

¹⁷ Litvinskiy, *agm*, s. 129-131.

¹⁸ Tair Agzamxodjayev, “Tuyabuguzskiy Nausi”, *IMKU*, Vip. 3, Tashkent 1962. s. 75; Grigor'ev G. V. *Kaunchi-Tepa* (Raskopki 1935 g.), Tashkent 1940.

¹⁹ Litvinskiy, *agm*, s. 133.

²⁰ Nikolay Yerшов, *O Kamennix Palochkax İ İx Analogiyax U Tadjikov*, DAN TadjSSR, Vip. II.1, Stalinabad 1952.

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

yukarı havzasının erken Orta Çağlar döneminin etnik yapısı, hayvancı göçebe toplulukların ölü gömme gelenekleri ve dinî bakış açıları gibi meselelerin incelenmesi için kaynak görevini yapacağı düşünülmektedir. Adı geçen tarihlerde Avrasya bozkırlarında olup biten migrasyon süreçlerinin incelenmesi ve daha anlaşılır olması yüzünden Süngök mezar kurganı ve benzerlerinin ileride daha derin incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ABRAMOVA, Marina, *Podkumskiy Mogil'nik*, Moskova 1987.
- AGZAMXODJAEV, Tair, "Tuyabuguzskiy Nausı", *IMKU*, Vıp. 3, Taşkent 1962.
- ALEKSEEV, Valeriy, DEBETS, Georgiy, *Kraniometriya: Metodika Antropologicheskix İssledovaniy*, Moskova 1964.
- ALEKSEEV, Valeriy, *Osteometriya: Metodika Antropologicheskix İssledovaniy*, Moskova 1966.
- ALEKSEEV, Valeriy, GOXMAN, Ilya, *Antropologiya Aziatskoy Chasti SSSR*, Moskova 1984.
- BUİKSTRA, Jane, UBELAKER, Douglas, *Standards For Data Collections From Human Skeletal Remains*, Arkansas 1994.
- BURJAKOV, Yuri, *Genezis İ Etapı Razvitiya Gorodskoy Kul'turi Taşkentskogo Oazisa*, Taşkent 1982.
- BURJAKOV, Yuri, KASIMOV, Mirvohid, ROSTOVTSEV, Oleg, *Arxeologicheskiye Pamyatniki Taşkentskoy Oblasti*, Taşkent 1973.
- Drevnosti Charvaka, Taşkent 1976.
- GİNZBURG, Vul'f, "Drevneye Naseleniye Sentral'nogo Tyan-Şanya İ Alaya Po Antropologicheskim Dannım (1 Tsyacheletiyeye Do N. E. - 1 Tsyacheletiyeye N. E.)", *Trudy İnstituta Etnografii İm. Mikluxo-Maklaya*, Tom XXI, Moskova 1954. ss. 354-382.
- GİNZBURG, Vul'f, TROFİMOVA, Tatiana, *Paleoantropologiya Sredney Azii*, Moskova 1972.
- GORBUNOVA, Natalya, GAMBURG, Boris, "Ak-Tamskiy Mogil'nik", *KSIIMK*, Vıp. 69, Moskova 1957, ss. 78-90.
- GRİGOR'EV, Gennadiy, *Kaunchi-Tepa* (Raskopki 1935 g.), Taşkent 1940.
- KOJOMBERDİYEVA, Elmira, "Ob Oriyentirovke Pogrebal'nıx Soorujeniy Kenkolskoy Kul'turi", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Ser. 8. Istoriya, №1, Moskova 1995.
- LEVİNA, Larisa, *Keramika Nijney İ Sredney Techenii Sırdar'i V 1 Tsyacheletiyeye Nashey Eri*, Moskova 1971.
- LİTVİNSKİY, Boris, *Orudiya Truda İ Utvar İz Mogil'nikov Zapadnoy Ferganı*, Moskova 1978.
- MAKSUDOV, Farhad, MURADALİYEV, Rahmanali, "Göktürkler Ve Üzeninin Yayılması Üzerine", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, Temmuz 2020, ss. 287-302.
- Metodika Raboty S Paleoantropologicheskimi Materialami V Polevyx Usloviyax*, Moskova 2020.
- MURADALİYEV, Rahmanali, MİRSOATOVA, Sayyora, "Süngök Mozor-Qörğoni Topılması Va Uzangining Tarixdagi Ahamiyati", *Ötmişga Nazar*, Tom 4, № 9, Taşkent 2021, ss. 34-43.
- "Sibirskiye Drevnosti", *Arxeologiya SSSR*, Tom 18, Moskova 1988.
- SMAGULOV, Yerbolat, "Katakombniy Mogil'nik Choon-Kapka I V Doline R. Talas", *IMKU*, № 34, Taşkent 2004.
- SOROKİN, Sergey, "Sredneaziatskiye Podboyniye İ Katakombniye Zaxoroneniye Kak Pamyatniki Mestnoy Kul'turi", *Sovetskaya Arheologiya*, Vıp. XXVI, Moskova 1956, ss. 86-97.
- WHİTE, Tim, FOLKENS, Pieter, *The Human Bone Manual*, Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oksford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Elsevier Academic Press 2005.
- XODJAYOV, Telman, *Etnicheskkiye Protsessy V Sredney Azii V Epoxu Srednevekovya* (Antropologicheskkiye İssledovaniya), Taşkent 1987.

YERŞOV, Nikolay, “O Kamennix Palochkax İ İx Analogiyax U Tadjikov”, *DAN TadjSSR*, Vıp. II.1, Stalinabad 1952.

ZUBOV, Aleksandr, *Odontologiya: Metodika Antropologicheskix İssledovaniy*, Moskova 1968.

Ek 1. Güney Orta Asya ve Göktürk dönemi Süngök kurgan mezarı konumu haritası.

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT
SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Ek 2. Batı Tanrıdağları Çarvak rezervuarı ve Süngök kurgan mezarının güneyden görünüşü.

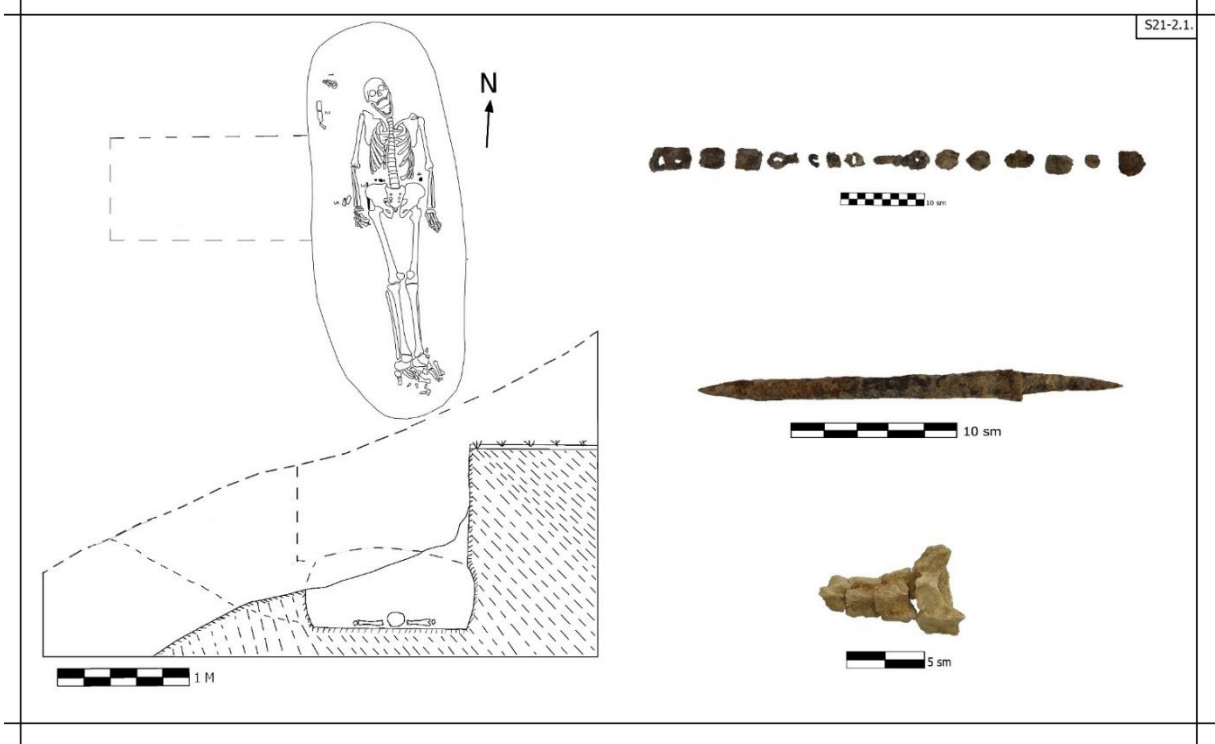

Ek 3. Süngök kurgan mezarında tahrip olunmuş bir gömü yeri açması.

Ek 4. Süngök kurgan mezarında tahrip olunmuş S21-1 gömü yeri açması

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT
SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Ek 5. Süngök kurgan mezarında tahrip olunmuş S21-4 gömü yeri açması

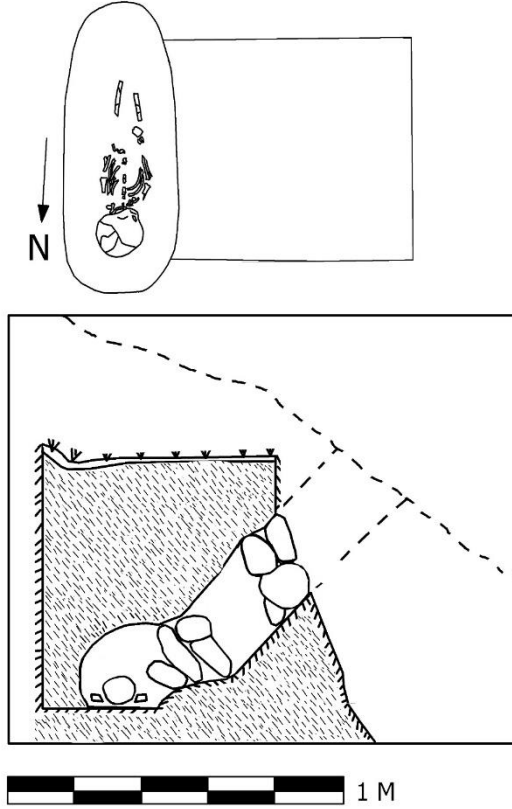

Ek 6. Süngək kurgan mezarında tahrip olunmuş S21-5 gömü yeri açması

Ek 7. Süngək kurgan mezarında tahrip olunmuş S21-10 gömü yeri açması

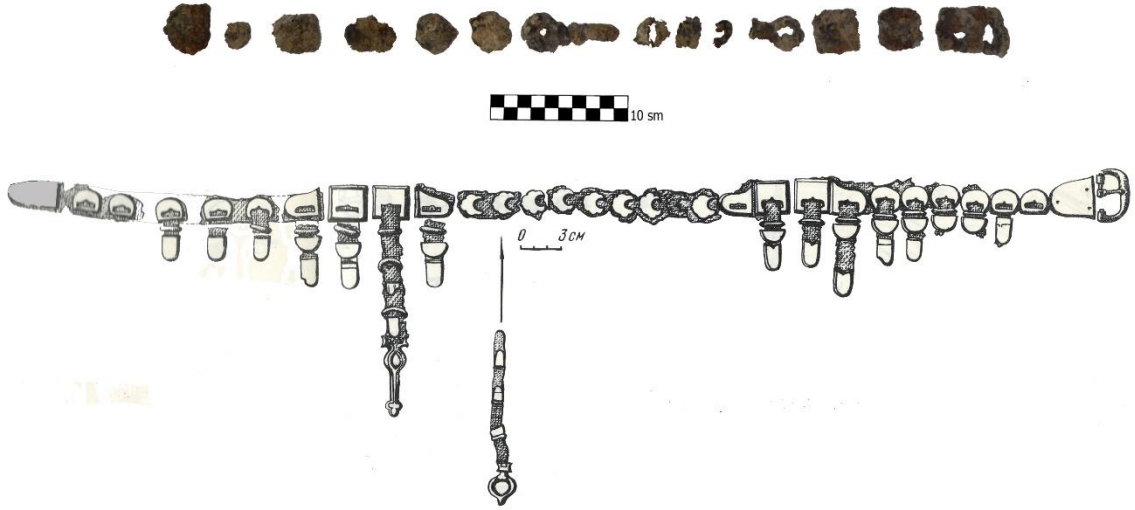

TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT
SÜNGEK MEZAR KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Ek 8. Süngök kurgan mezarında tahrip olunmuş S21-5 gömü yeri açmasındaki baş deformasyonu "in situ"

Ek 9. S21-5 gömü yeri açmasındaki kemer

Ek 10. Süngök mezar kurganında tahrip olunmuş surma taşı

Süngök Kurgan Mezarı

RAHMANALİ MURADALİYEV – NİYOZ RASHİDOV

Kabir №	Kurganın ölçüsü		Kabir tipi	Kabir ölçüleri			Ceset (ölü)				Koyun kemiği	Seramik kap		Demir eşya	Kemik yapımı eşya
	Çapı	Yükseklik		Yön	Ölçü	Kamaranın boyutu	Miktar	Yön	Cinsi	Yaşı		Surahi	Su kepeci		
S21-1	-	-	?	Kuzey - güney	200X90-100 santim	70 santim?	1	kuzey-doğubatu	erkek	40	+	-	-	Kemer parçaları, bıçak	-
S21-2	-	-	?	kuzeydoğu-güneybatı	200X100 santim	?	1	kuzeydoğu	erkek?	30-45	-	-	-	-	-
S21-3	-	-	Katakomb (yeraltı mezarlığı)?	Kuzey - güney	148X90 santim	?	1	güney	?	5-6	-	-	-	-	-
S21-4	-	-	Katakomb	Kuzey - güney	195X90-120-95 santim	80 santim	1	kuzey	erkek	19-20	-	Tek desteli surahi	-	Toka	İğne kutusu?
S21-5	-	-	Katakomb	kuzeydoğu-güneybatı	215X70-110-70	80 santim	1	kuzeydoğu	erkek	+50	-	Tek desteli surahi	Açık kırmızı renkli kepeç	-	-
S21-6	-	-	?	Kuzey - güney	114X74 santim	?	1	kuzey	erkek	35-45 (?)	-	-	-	Küçük çaplı bıçak ve demir sopa	-
S21-7	-	-	Katakomb?	Kuzey - güney	167X70 santim	?	1	güney	erkek	25	-	-	-	-	-
S21-8	-	-	?	Kuzey - güney	?	?	1	güney	erkek	40-55	-	-	-	toka	-
S21-9	-	-	?	kuzeydoğu-güneybatı	?	?	1	kuzeydoğu	erkek	45-50	-	-	-	-	İğne kutusu?
S21-10	-	-	Katakomb	Kuzey - güney	95X45 santim	60 santim?	1	kuzey	?	1.5	-	-	-	-	-
S19-1	-	-	?	Kuzey - güney	180X90 santim	?	1	güney	erkek	30 (?)	-	Tek desteli surahi	Destesi kabarıklı gri kepeç	-	-
S19-2	-	-	?	Kuzey - güney	180X90 santim	?	1	kuzey	erkek	30-35 (?)	-	-	-	-	-

**TAŞKENT BÖLGESİNİN DAĞLIK ARAZİSİNDE BULUNAN GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NA AİT SÜNGEK MEZAR
KURGANLARI HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR**

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

 DUYGU YILMAZ*

 10.53718/gttad.1034236

ÖZ

Toplumların siyasi, sosyal ve kültürel tarihi bakımından önemli kaynaklar arasında yer alan hatıratlar, askeri tarih için de büyük önem taşır. Özellikle zaferle sonuçlanan savaşlar, toplumların hafızalarında büyük yer edinir. Anlatılan tarihi olaylar, geleceğe yönelik bir rehber vazifesi görür. Hiç şüphesiz; I. Dünya Savaşı sırasında yaşananları kaleme alanların hatıraları, bugünü kavramak isteyenler için somut birer kanıt niteliğindedir. Toplumsal hafızanın güçlenmesine vesile olan esas, yani askeri mücadele hatıraları illiyet bağımlı da beraberinde güçlendirmektedir. Bununla birlikte hatıratların gündelik yaşam rutininde kültürü, ideolojiyi ve kimliği ortak paydada buluşturan ve dönemi analiz yapabilmek üzere araç olan bir niteliği de bulunmaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk sosyal, ekonomik ve siyasi düzende köklü değişikliklere yol açan I. Dünya Savaşı'nda birçok cephede savaşmıştır. Görev aldığı cephelerde yaşadıklarını düzenli olarak not alan Atatürk'ün yazma tutkusuna bu cephede de şahit olunur. Söz konusu cephede, bir yandan Muş ve Bitlis'i işgalden kurtarmak üzere harekâtlar planlanmış, bir yandan da milletin kaderinde dönüm noktası sayılacak olayları kaleme almıştır. Böylelikle Mustafa Kemal Atatürk'ün askerlik hayatının en parlak safhası tarihin önemli vesikaları arasında yer alan hatıralar vasıtasıyla toplumsal hafızaya kazanmıştır.

“Atatürk'ün Hatıra Defteri” adlı eser, Mustafa Kemal'in yaveri Şükrü Tezer'in anlatımıyla vücut bulmuştur. Şükrü Tezer, 28 Şubat 1916 tarihinde Edirne'ye Mustafa Kemal Paşa'nın yaverliğine atandığı andan itibaren onun yaşantısına ve askeri mücadelesine yakından şahit olmuştur. Şükrü Tezer imzalı bu eser, Kasım-Aralık 1916 tarih aralığında Mustafa Kemal Paşa'nın kaleminden kâğıtları çiçek motifli ve yaprak kenarlarında sarı yıldızlar bulunan deftere düşen anılarla zenginleşmiştir.

“Kişisel Notlardan Toplumun Ortak Hafızasına Savaş Dönemi Hatıraları: Atatürk'ün Hatıra Defteri” başlıklı Bu çalışmada Şükrü Tezer'in Atatürk'ün Hatıra Defteri adlı eser incelenecektir. İnceleme aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nın 1916 yılına ışık tutacaktır. Mustafa Kemal görevde bulunduğu bu cephede kaleme aldığı notlarda, onun düşünce dünyasını zenginleştiren kitaplara da atıf yapmıştır. Paşa'nın yazdığı notlar, tarihsel konulara duyduğu ilgi yanında edebiyat tutkusunu da yansıtmaktadır. Paşa'nın cephede yaşadıkları onu anlamak için bir rehber vazifesi görmektedir. Türk milleti için verdiği faydalı bilgiler, geleceğe aydınlatmak ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak üzere atılan her adımda bir ışık niteliğindedir. Görev aldığı bu cephede Mustafa Kemal Paşa'nın kaleme aldığı bu notlar, aynı zamanda dönemin gidişatı hakkında analiz yapabilmek üzere milleti için temel prensipleri oluşturmuştur. Paşa'nın bu entelektüel birikimi kâğıda düşen söz konusu notlar vasıtasıyla sosyal, kültürel, askeri ve siyasi birçok konuda okuyana fikir verdiği gibi Türklük bilinç ve duygusunu da güçlendirmektedir. Askerî harekâtın planlanması ve uygulanmasının seyri içinde Mustafa Kemal Paşa'nın vazifesine olan aşkı, yaşananları kaydetme tutkusuyla birleşince incelenen bu eserin gelecek nesillere azim ve güven vereceği şüphesizdir.

Anahtar Kelimeler: Hatıra, Toplumsal Hafıza, I. Dünya Savaşı, Mustafa Kemal Atatürk.

* Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: duyguyilmaz35@hotmail.co.uk, ORCID ID: 0000-0002-0205-354X.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

WAR PERIOD MEMORIES FROM PERSONAL NOTES TO THE COMMON MEMORY OF THE SOCIETY: ATATURK'S DIARY

ABSTRACT

Memoirs, among the essential sources of societies' political, social, and cultural history, are also crucial for military history. Particularly victorious wars take a great place in the memories of societies. The historical events are told to serve as a guide for the future. Without a doubt; history is tangible proof for those who wrote about the events during World War I and who want to grasp the present through memories. The main conducive to strengthening the collective memory, namely the memories of the military struggle, also maintains the causal link. In addition to this, memoirs also have a quality that brings culture, ideology and identity together in the routine of daily life and is a tool to analyze the period.

Mustafa Kemal Atatürk fought on many fronts in the First World War, which led to radical changes in the social, economic, and political order. Atatürk's passion for writing, who regularly took note of his experiences in the fronts he served, was also witnessed in his headquarters in 1916 when he served as the 16th Corps Commander. On the front mentioned above, on the one hand, he planned operations to save Muş and Bitlis from occupation, and on the other hand, he wrote down the events that would be considered turning points in the destiny of the nation. Thus, the brightest phase of Mustafa Kemal Atatürk's military life was engraved in the social memory through memories among the essential documents of history.

The opus called "Atatürk's Diary" was embodied by the narration of Mustafa Kemal's aide, Şükrü Tezer. Tezer has witnessed his life and military struggle closely since he was appointed to Mustafa Kemal Pasha in Edirne on February 28, 1916. This work, signed by Şükrü Tezer, is enriched with memories from Mustafa Kemal Pasha's pen in the notebook with floral motifs and yellow stars on the leaf margins between November-December 1916.

"War Period Memories From Personal Notes To The Common Memory Of The Society: Atatürk's Diary" in this article entitled; Şükrü Tezer's Atatürk's Diary will be examined. This review will also shed light on the year 1916 of the First World War. In the notes she wrote on this front, Mustafa Kemal also referred to the books that enriched her world of thought. Pasha's notes reflect her passion for literature as well as her interest in historical subjects. Pasha's experiences at the front serve as a guide to understand him. The useful information it provides for the Turkish nation is a light in every step taken to enlighten the future and reach the level of contemporary civilizations. These notes, written by Mustafa Kemal Pasha, on this front where he was assigned, also formed the basic principles for his nation in order to analyze the course of the period. These notes, written by Mustafa Kemal Pasha, on this front where he was assigned, also formed the basic principles for his nation in order to analyze the course of the period. This intellectual accumulation of Pasha not only gives ideas to the reader on many social, cultural, military and political issues through the notes in question, but also strengthens the consciousness and feeling of Turkishness. In the planning and implementation of the military operation, Mustafa Kemal Pasha's love for his duty, combined with his passion for recording the events, is no doubt that this work will give determination and confidence to future generations.

Keywords: Memoirs, Social Memory, World War I, Mustafa Kemal Atatürk.

GİRİŞ

Tarih araştırmalarında anı ve günlükler birinci elden kaynak kabul edilmektedir. I. Dünya Savaşı'na katılanların günlük yaşamlarını kaleme aldığı notlar, hem dönemi anlatması hem de savaşta kazanılan tecrübelerin kaydının tutulması sebebiyle tarihi araştırmalara ışık tutmaktadır. Kişisel tecrübelerden bahsedilerek başlanan bu yolculuk, sosyal ortamlara taşınmak suretiyle toplumların ortak hafızası formuna dönüşür. Bu form aynı zamanda kahramanlık öykülerinin nesilden nesile aktarılmasına da imkân tanımaktadır.¹

Toplumsal hafızaya yönelik çalışmalar açısından hatıra türü eserler önem arz eder. Bu önem, söz konusu eserler aracılığıyla ele alınan dönemin siyasi, askeri, kültürel ve toplumsal hayatına ait detaylar sayesinde kazanılmaktadır. Mustafa Kemal'in hafızasından kâğıda aktardığı birçok not günümüze ulaşmıştır. Millet olma bilincinin kazanılmaya başlandığı ve bağımsızlığa giden yolun sınırlarının çizildiği 20. yüzyıldaki askerî mücadele sürecine önderlik yapan Mustafa Kemal Atatürk, cephede bile olsa okuma tutkusundan vazgeçmemiş bununla birlikte yaşadıklarını kaleme alarak cephedeki yaşam tarzını belirginleştirmiştir.²

¹ Mehmet Beşikçi, "Tarih yazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz", *Toplum ve Bilim*, S. 44, 2018, s. 257-259.

² Afet İnan, "Atatürk'ün (1915-1916-1918) Hatıra Defterinden; Okuduğu Kitaplar", *IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981*, C. 3, Ankara, 1989, s. 1518.

Çanakkale Cephesi'nde silah arkadaşlığı yaptığı Nuri Conker ile Türk ordusunun emir ve komuta zincirindeki meselelerin çözümüne ilişkin kaleme aldıkları *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* adlı eser, kişisel meraklardan savaşta kazanılan tecrübelere kadar genişçe bir yelpazede ele alınıp şimdilerde birçok alanda başucu kaynağı vazifesi görmektedir. Mustafa Kemal'in cephede yazdığı bir diğer hatıra, *Arıburnu Muharebeleri Raporu ve Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe* başlığını taşımakta ve Çanakkale Cephesi'nde yaşanan gelişmeleri detaylı bir şekilde tarihin aynasına yansıtılmaktadır. Dolayısıyla Çanakkale Cephesi'nde yaşanan olayların Mustafa Kemal tarafından kaydedilmesi sonraki nesillerin zihinlerinde zaferin canlanması için büyük bir fırsat olmuştur. Mustafa Kemal'in kaleminden çıkan notlar aynı zamanda tarihin önemini de ortaya koymuştur. Özellikle cephedeki gelişmelere ilişkin ayrıntılar ve ayrıntıların dayandırıldığı belgeler, Çanakkale'de oluşan mücadele ruhunun nesilden nesile aktarılmasında tarihin üstlendiği göreve atıf yapmaktadır.³

Mustafa Kemal Atatürk'ün kaleme aldığı hatıralar üzerine bir diğer çalışma Afet İnan tarafından hazırlanmıştır. Tedavi görmek üzere 30 Haziran 1918'de Karlsbad'a gitmiştir. Burada bulunduğu süre boyunca aldığı toplam 158 sayfa notlarda Atatürk, yoğun olarak tedavi sürecine değinmekle beraber okuduğu kitaplar hakkında da bilgi vermekte bununla birlikte Fransızca ve Almanca öğrenerek yabancı dilini geliştirmekte olduğunu da işaret etmektedir. Günlük Afet İnan tarafından *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları* adıyla kitap haline getirilmiştir.⁴

Mustafa Kemal Atatürk'ün tuttuğu notlarda açıkça görülen olayları analiz edebilme yeteneği, Türk birliklerine verdiği disiplinli eğitime katkı sağlamış ve kurtuluş mücadelesinin zafere ulaşmasında önemli rol oynamıştır. Kaleme aldığı *Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar* adlı eserinde komutası altındaki subay ve erlere iyi bir askerî eğitimin nasıl olması gerektiğini ortaya koymuştur. 1916 yılında yazdığı bu eserde, zafere giden süreçte birlik ve beraberliğin sağlanmasına önemle değinmiş ve askerî eğitimde manevi gücün öneminin altını çizmiştir. Ona göre iyi bir subay, zafer kazanma azmine sahip ve gerektiğinde inisiyatif alabilen bir disiplin içinde yetiştirilmelidir. Dolayısıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün söz konusu eserinde eğitimin maddi ve manevi unsurlarının bir bütün olarak anlatması günümüzde dahi askerliğe ilişkin örnek tutum ve davranışların kazanılmasına rehber olmaktadır.⁵

Mustafa Kemal Atatürk'ün askerî eğitimde kazanılacak disipline yönelik kaleme aldığı başka eserleri de bulunmaktadır. 1908 yılında kaleme aldığı *Takımın Muharebe Eğitimi*, 1909'da yazdığı *Cumali Ordugâhi*, 1911'da *Beşinci Kolordu Erkân-ı Harbiye Tabiye Tatbik ve Seyahati*, 1912'de *Bölüğün Muharebe Talimi* ve 1916'da *Taktik Meselesinin Çözümü ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler* başlıklarını taşıyan eserleri ile hem askerlik mesleğine ilişkin derin tecrübesini ortaya koymakta hem de iyi bir subay adayının cephede dahi olsa okuma ve yazma kabiliyetine sahip olması gerektiğinin altını çizmektedir.⁶ Mustafa Kemal'in Harp Okulu'nda öğrenciliğinde yazmaya başladığı eserler Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan çalışmalar sonucu 12 cilt halinde yayımlanmıştır. Dönemin siyasi, askerî ve toplumsal gelişmelerine ışık tutan bu eserler yanında Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce yapısına yönelik de bilgiler sunmaktadır.⁷

Savaş yıllarını kaleme alan başka isimler de vardır. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarından Kılıç Ali, günü gününe tuttuğu notlara istinaden yazmış olduğu hatıraların artık kendisine değil, fakat tarih malzemesi olarak memlekete ait olduğu düşüncesinden hareket etmiştir. Ali, Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu'ya ayak bastığı günden ölümüne kadar yanında olan biri olarak memleket gözünde muazzam bir olay olarak tabir ettiği dönem gelişmelerini kitaplaştırarak başta gençler olmak üzere milletin hizmetine sunmayı hedeflemiştir. Kılıç Ali notlarında Milli Mücadele'den inkılaplara bellekleri heyecanla dolduran olayları bir fotoğraf objektifinin sadakati ile Mustafa Kemal yanı başımızda yaşıyormuş gibi anlatmaktadır.⁸

Mustafa Kemal Atatürk'ü tanıma fırsatı sunan günü gününe yazılmış hatıralar, aynı zamanda devlet meselelerinin çözümü için sarf ettiği çabayı göstermesi bakımından da önemlidir. Bizzat Atatürk'ün kaleminden

³ Kemal Arı, "Atatürk'ün Yazarlığı ve Gazeteciliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, s. 11.

⁴ Hakan Uzun, "Yazdığı Eserlerde Atatürk'ü Tanımak ve Anlamak: M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.59, Güz 2016, s. 171-178; Ayrıntılı bilgi için bakınız: Afet İnan Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

⁵ Hüsnü Özlü, "Atatürk'ün "Talim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar" Adlı Eserinin Liderlik ve Eğitim Anlayışı Açısından Analizi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.49, s.225-228.

⁶ Hakan Arslantürk, "Düşünceleri, Eserleri Ve Uygulamalarının Işığında Atatürk ve Askerlik", Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, S. 39, s 121-130.

⁷ *Atatürk'ün Not Defterleri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, C. I - XII, Ankara, 2004 - 2009.

⁸ *Milliyet*, "Memleket Çağında Muazzam Bir Hadise", 14 Ekim 1951; Kılıç Ali, 1953 yılında *Milliyet Gazetesi*'ne anılarını yazarken Başkomutanlık Meydan Savaşı sırasındaki anılarını şöyle yazmıştır: "Bugün memleket neşe ve heyecan içinde. Kuşatılan düşman kuvvetleri, başlarında başkumandanları General Trikopis olduğu halde çok fena ve sıkışık vaziyette kalmışlardı. Teslim olacak bir kıta ararlarken orada bir istihkâm teğmenimize rastlamışlar. Derhal bu teğmenimize teslim olmuşlar. Memleket şenlik yapıyor. Gazi taarruzdan bir sene evvel Başkumandan seçildiği zaman Meclis kürsüsünden: Memleketimizi çiğnemek için topraklarımızı işgal eden Yunan ordusunu harimi ismetimizde boğacağız diyerek milletine verdiği sözü yerine getirdi." *Milliyet*, "Kılıç Ali'nin Anıları", 13 Kasım 1979.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

çıkaran bu defterler, dönem gerçeklerinin tarihi bir perspektifle aydınlatılması açısından büyük bir öneme sahiptir.⁹ Zira Mustafa Kemal Atatürk'ün dile getirdiği şu sözler tarihin taşıdığı önemi ortaya koymasından bakımından önemlidir: “*Tarih ne güzel aynadır. İnsanlar, özellikle ahlakta ileri olmayan kavimler, en büyük mukaddesat karşısında bile hasis hissiyata uymaktan nefislerini men edemiyorlar. Tarihin sinesine geçen büyük olaylarda bunlar içinde yetkili ve yapıcı olanların tavır ve hareketleri ve yaptıkları işler onların ahlak ve seciyelerini ne açık gösterir.*”¹⁰

Mustafa Kemal Atatürk'ün okuma ve yazma tutkusu yukarıda ele alınan birçok eserde açıkça görülmektedir. Harp Okulu'na başlamasıyla birlikte okuduğu kitaplar onun düşünce yapısını geliştirmiştir. İktisattan siyasete, tarihten edebiyata ve sosyolojiye kadar birçok alana ilgi duyması sonucu derin bir bilgi birikimine sahip olmuş kazandığı bu alışkanlığı yazma yeteneği ile birleştirerek özellikle cephedeki buhranlı dönemleri iyi yönetmeyi başarabilmiştir.¹¹ Sorgulama niteliği ağır basan düşüncelerini her bulduğu fırsatta kâğıda döken Mustafa Kemal Atatürk, I. Dünya Savaşı'nda komuta ettiği Doğu Cephesi'nde de bu alışkanlığını sürdürmüştür. Şükrü Tezer tarafından hazırlanan *Atatürk'ün Hatıra Defteri* adlı eserin analizi ile Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce yapısının anlaşılmasına katkı sağlanacaktır.

1. Atatürk'ün Hatıra Defteri Adlı Eser Hakkında

“*Atatürk'ün Hatıra Defteri*” adlı eser, Şükrü Tezer'in kaleminden çıkmıştır. Eser, 1972 yılında Türk Tarih Kurumu Basımevi tarafından yayın hayatına sunulmuş olup 223 sayfa ve ekler kısmından oluşmaktadır. Tezer imzalı kitap, Cumhuriyet'in 50. yılı şerefine basılmıştır. Eserde; Atatürk'ün yaveri Şükrü Tezer'in kaleminden; Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi ve Mustafa Kemal'in 16. Kolordu Kumandanlığı, Hicaz Seferleri Kumandanlığına tayini, 2. Ordu Kumandanlığı ve Halep'teki 7. Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı sırasında gelişen olaylar anlatılmaktadır. Dolayısıyla eserin tarihsel çerçevesini 1916-1918 yılları olarak çizilebilir. Eserin 5. bölümünde Atatürk'ün Tezer'e verdiği günlük ve günlüğün günümüz Türkçesine çevrilmiş hali bulunmaktadır.¹²

Mustafa Kemal'in kaleme aldığı anıları içeren defter hakkında Şükrü Tezer bazı detaylar vermektedir. Söz konusu defter 10x15 cm ölçülerindedir. Defterin kapağında sarı yaldızlı Arapça “*Yeni Muhtıra Defteri*” ibaresi bulunmaktadır. Kapak ile ilgili olarak ayrıca hala canlılığını koruyan sarı yaldızlı baskıdan bahsedilmiştir. Hatıra defterinin iç kapağında ise Babıâli caddesinde olduğu belirtilen Afıtab ve Hurşid Kırtasiye Malzemeleri ifadesi geçmektedir. Bununla birlikte 1331 (1915) basım yılı ve Şems Matbaası ibareleri bulunmaktadır. Tezer eserinde; defterin kâğıtlarının çiçek motifli olduğunu ve yaprak kenarlarında sarı yaldızlar bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca Tezer, her bir sayfanın Hicri, Rumi ve Efrenci¹³ olmak üzere üç ayrı takvimle tarihlendirildiği bilgisini vermiştir. Şükrü Tezer, Mustafa Kemal'in hatıra defterine ilişkin olarak sıklıkla ve önemle defterin büyük bir dikkat ve titizlikle muhafaza edildiğine işaret etmiştir.¹⁴

Mustafa Kemal Atatürk, söz konusu cephelerde yaşadıklarını 7 Kasım-25 Aralık 1916 tarihleri arasında defterine not almıştır. Muş ve Bitlis'te kaldığı süre boyunca savaşa dair tecrübelerinden günlük yaşantısına; okuduğu kitaplarda dikkat çekmek istediği kesitlerden gelecek planlarına kadar birçok noktayı önce kendi hafızasında şekillendirmiş sonra ise kâğıtlara notlar almıştır. Defter Atatürk'ün Doğu Cephesi'nde beraber görev yaptığı Şükrü Tezer aracılığıyla bugüne kadar ulaşmıştır.¹⁵

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, I. Dünya Savaşı'nda; Gelibolu, Diyarbakır, Bitlis ve Suriye cephelerinde tümen, kolordu, daha sonra 7. Ordu ve Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı yapmıştır. Savaşın sürdüğü o yıllarda Mustafa Kemal, görevde bulunduğu cephelerde yurdun çeşitli bölgelerinden gelen subay ve erlerinin kabiliyetlerine ve yurtları için yaptıkları fedakârlıklara şahit olmuştur. Savaş sırasında yaşananları ve devletin içindeki bulunduğu durumu hatıra defterine yazan Paşa, bu defteri yaveri Şükrü Tezer'e vermiştir. Şükrü Tezer Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine verdiği hatıra defterini genişleterek ona “*Atatürk'ün Hatıra Defteri*” adını vermiştir.¹⁶

Şükrü Tezer bu eserde, Mustafa Kemal Paşa'nın yaverliğini yapmış olmaktan duyduğu şerefi defalarca dile getirmekle beraber Paşa'nın I. Dünya Savaşı özellikle de Çanakkale Cephesi'nde ve Milli Mücadele'de gösterdiği büyük başarı sayesinde tüm dünyada tanındığı ve takdir edildiğini anlatmaktadır. Kitabı yazmaktaki amacını ise o güne kadar hiçbir yerde bahsi bile geçmemiş konuları gün yüzüne çıkarmak olarak açıklamaktadır. Tezer, söz konusu tarihlerde meydana gelmiş olaylara şahit olmuş daha doğrusu bizzat yaşamış olması sebebiyle

⁹ Özel Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defterleri 1931-1938*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1955, s. III-VIII.

¹⁰ İnan, “Atatürk'ün (1915-1916-1918) Hatıra Defterinden; Okuduğu Kitaplar”, s. 1518.

¹¹ Hasan Duman, “Atatürk ve Kitap”, *Boğaziçi Konferansları Dizisi*, İstanbul 1986, s.39.

¹² Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 1-5.

¹³ Efrenciyye, Avrupalılara ait, onlarla ilgili anlamına gelmektedir. <https://www.kamusiturki.com/efrenci>, Erişim Tarihi: 18 Haziran 2021.

¹⁴ Tezer, *age*, s. 63.

¹⁵ Uzun, *age*, s. 168.

¹⁶ Tezer, *age*, s. 1.

anlatılanların tam anlamıyla hakikatler olduğunun altını çizmekte ve Mustafa Kemal'in adı geçen defteri koruması için kendisine verdiğini sözlerine eklemektedir. Şükrü Tezer, Atatürk'ün inkılaplarını yıllar önce bu cephelerde tasarladığını da vurgulamaktadır. Ayrıca bu defterin Paşa'nın sadece günlük faaliyetlerinin aktarılmış olduğu bir defter değil aynı zamanda devletle ilgili bazı analiz ve görüşleri de içerdiği için önemli olduğunu belirtmektedir.¹⁷

Kitabın "Başlangıç" adlı bölümünde Tezer, 1922 yılında meydana gelmiş olaylardan bahsetmektedir. Bunlar arasında, Şükrü Tezer'in üzerinde üzülmeye sebep olduğu konu Mustafa Kemal'in milletvekilliğidir. Büyük Millet Meclisi'ne üye olabilmek için Türkiye sınırlarında doğmak veya seçim bölgesi içinde ikamet etmiş olmak ve göçmen olarak gelmiş olanlarda iskân tarihi üzerinden beş yıl geçmiş olmak şartları aranmıştır. Dolayısıyla Mustafa Kemal'in vekilliği geçersiz sayılmak istenmiştir.¹⁸ Bu durum İzmir'de yayımlanmakta olan *Sadayı Hak Gazetesi*'nde Mehmet Sırrı'nın haberine konu olmuştur. Bunun üzerine Şükrü Tezer aynı gazetede "*En Büyük Dahi*" başlıklı bir yazı yayımlanmasını rica etmiştir. Tezer'in amacı Mustafa Kemal'in vatan uğruna cepheden cepheye koşan bir kumandan olması sebebiyle bir yerde uzun süre ikamet edemediği dolayısıyla da seçim kanununa eklenecek olan bu şartların onun için haksızlık olduğunu vurgulamaktır. Kitabın *Başlangıç* bölümünde ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın dinsiz olduğu iddialarına cevaben kendisinin 18 Kasım 1916'da ziyaret ettiği olduğu bir türbe hakkındaki hatırasını yayımlamak amacıyla adı geçen gazeteye başvurduğunu yazmaktadır. Paşa'nın Bitlis ve Muş'ta düşmana karşı çetin mücadele verdiği bir dönemde "*Allah'ı İnkâr Mümkün mü*"¹⁹ adlı eseri elinden düşürmeden okumuş olmasını da gazetede haber olarak yayımlamak istediğini belirtmiştir. Son olarak bu bölümde Tezer, 1955 yılında Sel Yayınlarından çıkmış olan Falih Rıfkı Atay'ın "*Atatürk'ün Bana Anlattıkları*" adlı eserinden bahsetmektedir. Adı geçen eserin önsözünde Atay, Atatürk'ün ağzından çıkmış birçok hatırayı anlatmaktadır. Paşa, kendisine 1926'da "*Hâkimiyeti Milliye*"²⁰ gazetesinde yayımlanmak üzere bana çoğu şeyi anlattı demektir. Oysaki Tezer, bahsi geçen hatıra defterinin kırk küsur yıl önce kendisinin elinde bulunduğu söylemektedir.²¹

1.1. Şükrü Tezer'in Atatürk ile Tanışması

Şükrü Tezer, Harbiye Nezaretine bağlı bir subaydır. Bu kurum 1910-1911 ve 1911-1912 dönemlerinde faaliyette bulunmuş ve orduya mülazım rütbesinde subay yetiştirmiştir. Son ders yılını takip eden günlerde I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine buradaki askeri öğrenciler ordu ihtiyacını karşılamak için görevlendirilmiştir. Bunlardan biri de Şükrü Tezer'dir. Kendisi Serez Redif Fırkasının Merkez Alayı'nın Negrita²² Taburunun emrindedir. Fakat asıl muharebenin Cumaibala²³'da seyretmesi sebebiyle o kıtaya harekât emri verilmiştir. Burada görevli olduğu süre boyunca şahit olduğu üzücü durumun, yani yenilginin sebebinin, genel idarenin sorumsuzluğu olduğu kanaatindedir. Buradaki görevi Kresne Boğazı'nı Bulgar saldırılarından korumaktır. Fakat Cumaibala Cephesi kısa bir süre sonra düşmüş ve geri çekilme harekâtı başlamıştır. O günkü durum askerin herhangi bir yerde konaklanmasına uygun değildir. Ne yazık ki Rumeli'deki mevkiilerin elden çıkıp çıkmadığı bile bilinmemekte, asker sadece geri çekilme emrine uymaktadır. Bu hareket Selanik'e kadar sürmüştür. Bu arada yabancı konsolosluklarda Türk askerinin harp çabalarını engellemiştir. Dolayısıyla askerin morali bir hayli bozuktur. Selanik önce Yunanlıların ardından Bulgarların saldırıları ile harap hale gelmiştir.²⁴

¹⁷ Tezer, *age*, s. 1.

¹⁸ 2 Aralık 1922 tarihinde Erzurum mebusu Süleyman Necati, Mersin mebusu Selahattin Bey ve Canik mebusu Emin Bey'in BMM'ye verdiği "Milletvekili Seçim Yasası'nın değiştirilmesine yönelik tasarı mecliste büyük tartışmalara neden olmuştur. Tasarının 14. maddesinde şu hüküm bulunmaktadır: "Millet Meclisi'ne aza intihab olunabilmek için Türkiye'nin bugünkü hudutları dâhilindeki mahaller ahalisinden olmak veya mebus intihab olunacağı daire-i intihabiye dâhilinde mütemekkin bulunmak meşruttur. Muhacereten gelenlerden Türk ve Kürtler tarihi iskânlarından itibaren beş sene mürrer etmiş ise intihab olunabilirler. Diğer bilumum anasının Türkiye'de doğmuş evlatları bu haktan müstefid olurlar." Tasarının yurttaşlık haklarını elinden alınmasını ve mebus seçilmesini önleyecek nitelikte olması Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisine yol açmıştır. Tasarının mecliste okunduğu sırada söz alan Mustafa Kemal Paşa, "Maalesef mahalli tevellüdüm bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Saniyen herhangi bir daire-i intihabiyenin beş sene mütemekkini dahi değilim. Mahalli tevellüdüm bugünkü hududu millimizin haricinde kalmıştır. Fakat bu böyle ise bunda benim katien bir kasit ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi mahv ve muzmahil etmek isteyen düşmanların harekâtında muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı; Allah muhafaza etsin, buraya vazîül imza olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi." Şeklinde sözleri Milli Mücadele'nin birçok cephesinde yurdu savunmak üzere büyük sorumluluk görev yürüten Mustafa Kemal Paşa'nın bu muamele karşısında tepkisi kendisi gibi yurtsever mebuslarca desteklenmiştir. Ayrıca Meclis'teki bu tartışmalar kamuoyunda da büyük yankı uyandırmış birçok kimse Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olduklarını bildirir telgraflar göndermiştir. TBMM Zabıt Ceridesi, C. 25, s. 160; Osman Demirbaş, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde II. Grup'un Milletvekili Seçim Yasasının Değiştirilmesine İlişkin Önergesi ve Mustafa Kemal'in Yurttaşlık Hakları", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, No:23-24 Ekim 2000-Mart 2001, s. 103-105.

¹⁹ Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Ankara, 1982, s. 6-7.

²⁰ Hâkimiyeti Milliye Gazetesi: Kurtuluş Savaşı sırasında başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsilîyesi'nin yayın organı olarak 10 Ocak 1920'de Ankara'da yayın hayatına başlayan Türkçe gazetedir.

²¹ Tezer, *age*, s. 15.

²² Negrita hücum anlamına gelmektedir.

²³ Selanik vilayetinin Serez sancağına bağlı bir kazadır.

²⁴ Tezer, *age*, s. 19.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

Şükrü Tezer, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine İzmir'de Pertev Paşa kumandasındaki 4. Kolorduya bağlı 12. Fırka 36. Alay 3. Tabur emrine verilmiştir. Kolordu kısa bir süre sonra Çanakkale'ye yakınlığı dolayısıyla Bandırma'ya sevk edilmiştir. Bir süre sonra tekrar İzmir'e ardından İngilizlerin artan bombardımanları sebebiyle Seddülbahir-Kanlıdere mevkiine geri dönmüştür. Karşılaşılan manzara çok vahimdir. Buradaki cephe düşman ateşiyle darmadağın olmuş, birçok Türk askeri şehit düşmüştür. Tezer, geriye sadece askerlerin inanç ve sapasağlam olan maneviyatlarının kaldığını söylemektedir. Bu güçle düşman taarruzuna karşı bölgeden bir karış bile geri çekilmemişlerdir. Düşman mağlup edilmiş fakat bu çarpışmalarda 1.100 asker mevcudu 250'ye düşmüştür. Bu durum, ordunun Gelibolu-Saroz Körfezi arasında bulunan Sülükdere mevkiine²⁵ çekilmesini zorunlu kılmıştır. Gelişen bu olayların akabinde 6-7 Ağustos 1915'te Arıburnu'na asker çıkarılmış, asker ve kumandanlar *Anafartalar Grubu Kumandanlığı* adı altında Albay Mustafa Kemal'in idaresine verilmiştir. Düşman Seddülbahir'de hiçbir başarı elde edememiş şansını bir kez de Anafartalar'da denemek istemiştir. Fakat bu durum, harekâtlarının kırılma noktası olmuş çetin bir mücadele sonucu zaferi, Türk ordusu kazanmış ve Mustafa Kemal Paşa üstün başarısı sonucu "*Anafartalar Kahramanı*" unvanını almıştır. 10 Ağustosta İngiliz Harp Nazırı Lord Kitchener yeni bir saldırıya teşebbüs etmişse de bu da yenilgiyle sonuçlanmıştır. Ardından orduya Edirne'ye hareket emri verilmiştir. Mustafa Kemal, bu sırada 16. Kolordu Kumandanıdır ve Miralay rütbesine sahiptir.²⁶

Şükrü Tezer eserinde; Mustafa Kemal'i ilk defa Edirne'de gördüğünü dile getirmiş bunu da eserine şöyle aktarmıştır:²⁷

"Edirne'de bulunduğumuz müddetçe her an yeni vazife ile başka bir cepheye sevk edilmeye hazır vaziyette askerin devamlı talim ve terbiyesiyle uğraşılıyordu. Talim yerimiz her yıl âdet olunmuş olan şimdiki Kırkpınar güreşlerinin yapılmakta olduğu tarihi Saray içi mevkiydi. Bir gün talim ve terbiyesiyle mükellef bulunduğum takım efradından bir mangaya, karşılıklı iki sehpaye gerili ve derece derece yükseltilen ip üzerinden atlamak suretiyle jimnastik hareketi yaptırmaktaydım. Tam bu sırada, taburumuz talim bölgesinde iki atlının ilerlemekte olduğunu gördüm. Biraz daha yakına gelince öndeki atlının, kolordu kumandanımız olduğunu fark etmiş ve takip ettiği hareket istikametinin bulunduğu yer olduğuna şüphe ve tereddüdüm kalmamıştı. Biraz sonra aramızda çok kısa bir mesafe kaldığını görünce derhal kendilerine yaklaştım. Şimdi, kahraman Mustafa Kemal Bey'le karşı karşıyaydım. Tazim resminden sonra talimatname gereğince, bağlı bulunduğum birliği ve meyanda kendimi takdim ederek günlük programa göre meşgul olduğum talim mevzuunu arz ettim. Yani kısacası teknil haberini vermiş oldum."

Bunun üzerine Mustafa Kemal'in ilk sözleri: "*Devam ediniz! Sizi bu işte hakem tayin ettim. Neticede en çok başarı sağlayacak askeri bana göstereceksiniz!*"²⁸

Şükrü Tezer, bu vaziyet karşısında emri ciddiyetle yerine getirmeye başladığını ifade etmiştir. Ve gelişmeler Tezer'in gözünden şu ifadelerle esere yansıtılmaya devam etmektedir:

"Talim hareketi bitince bütün heybetiyle at üzerinde dimdik duran kumandanla göz göze gelmiştim. Kendilerinin, en iyi atlayan askeri çoktan görerek tespit etmiş olduklarına şüphe yoktu. Beden hareketi yaptırdığım sekiz askerden bir tanesi, diğerlerine nazaran gerçekten çok iyi atlamış ve bunu gözden kaçırmayarak mimlemiştim. Tezer ardından kumandanla göz göze gelince sözlerine şöyle devam etmiştir:²⁹

- *Kumandanım, en iyi atlayan bu askerdir!"*
- *Evet, en iyi o atlamıştır!*

Tezer, Mustafa Kemal'in bu sözüyle birlikte askerin kendilerine yaklaşmasını emrettiklerini yazar ve askerin sert adımlarla Paşa'ya yaklaşarak "*Emrediniz Kumandanım!*" demesi üzerine Mustafa Kemal, cebinden bir altın lira çıkararak askere uzatır ve şöyle söyler: "*Al arkadaş bu vazifeni iyi yapmanın mükâfatıdır!*" Diğer askerlerine karşı ise "*Tekrar gelip, ayrıca sizi de taltif edeceğim!*" Sözüünü vererek onların da gönüllerini almak büyüklüğünü göstermiştir. Şükrü Tezer, bunun gibi şefkat dolu bir alakanın eşine zor rastlanacağı söylemekle birlikte Paşa'ya hayranlığını ifade etmekte güçlük çektiğini ve bir gün o eşsiz kumandanın çalışma arkadaşı olacağını hayal bile edemediğini dile getirir.³⁰

²⁵ Gelibolu civarındaki bu fırka 15. Kolordu'ya bağlıdır.

²⁶ Anafartalar'da kazanılan zaferi, 17 Ağustos'ta Kireçtepe ve 21 Ağustos'ta II. Anafartalar Zaferi takip etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın gidişatını değiştiren Mustafa Kemal, Türk kamuoyuna Ruşen Eşref Bey Ünaydın ve İstanbul basını tarafından "*Anafartalar Kahramanı*" olarak tanıtılmıştır. M. Hakan Özçelik- Mustafa Güneş, "Atatürk'e Verilen Ad ve Unvanlar ile Ona Yakıştırılan Sıfatlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 8, 2016, s. 249; Tezer, *age*, s. 25.

²⁷ Tezer, *age*, s. 28.

²⁸ Tezer, *age*, s. 28.

²⁹ Tezer, *age*, s. 29.

³⁰ Tezer, *age*, s. 29.

Alay kumandanlığından gelen bir emirde, bütün subaylara fırka karargâhında toplanması bildirilmiştir. Bu emir gereğince, önce Tümen merkezine ve oradan da topluca Kolorduya gidilmiştir. Tezer'in mensubu bulunduğu 12. Fırka ile birlikte Kolordu emrinde bulunan diğer fırka subayı da karargâh binası önünde toplanmıştır. Bu toplantı, kolordu karargâhının emrindeki kıtaatla birlikte Şark Cephesi'ne hareket emri aldığını subaylara duyurmak maksadıyla tertip edilmiştir. Daha sonra karargâha katılan Kumandan Mustafa Kemal Paşa kısa bir konuşma yapmıştır. Şükrü Tezer bu konuşmadan sonra bir fırsatını bulup karargâh binasında Paşa'nın yanına gittiğinde, Paşa kendisine: *Şükrü, buralarda mısın?* demesine karşı, önce elini öptüğünü ve daha sonra da 12. Fırka'nın emrinde bulunduğunu bildirmiştir. Kurmay Binbaşı Fuat Bey kumandana: *"Yeğenim Şükrü"* diye takdim etmesi üzerine kumandan: *"Nasılısınız? demiş ve ardından "Sizi tanyacağım ve tanyorum!"* ifadelerinde bulunmuştur. Şükrü Tezer, 28 Şubat 1916 tarihinde Edirne'ye Mustafa Kemal'in yaverliğine atanmıştır.

1.2. Mustafa Kemal Paşa'nın 16. Kolordu Komutanlığı ve Doğu Cephesi'nde Gelişen Olaylar Üzerine Alınan Notlar

Mustafa Kemal, 27 Kasım 1915 tarihinde Anafartalar Grubu Kumandanlığının dağıtılması üzerine 16. Kolordu Kumandanı Alman General Kannengiesser yerine Edirne'de kumandayı ele almıştır. Fakat 17 Şubat 1916'da Bitlis Rus işgaline uğrayınca Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelmiş çok geçmeden Doğu Cephesine hareket emrini almıştır. Ardından 14 Mart 1916'da Diyarbakır'a varmıştır. Bu arada Mustafa Kemal Tuğgeneral rütbesine terfi etmiştir.³¹

Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesi'nde işe düşmanın yerleşme durumunu tespit ederek başlamıştır. İlk olarak Bitlis Boğazı üzerinde sıkışıp kalan 5. Fırka karargâhını düzeltmiştir. Diyarbakır'a ulaştığında ise 16. Kolordu bölgesindeki Bitlis ve Muş cephelerine hassasiyet göstermiştir. Bu iki cephedeki kuvvetlerle düşmanın durumu hakkında gerekli incelemeleri yapmış ve bu cephelerin düzeltilmesine ihtiyaç olduğuna karar vermiştir. Ancak bu iş için girişilecek askeri harekattan önce anılan cephelerdeki birliklerin teftiş edilmesini lüzumlu gördüğünden, 27 Mart 1916 günü önce Bitlis Cephesi'ne hareket etmiştir.³²

Bitlis Cephesi'ne intikal sırasında, birliklerine katılmak suretiyle cepheye giden subayların o civarda silahla dolaşan kişiler tarafından soyulup para ve eşyalarının alındığı hususunda komutana şikâyetle bulunulmuştur. Yapılan şikâyet üzerine Süvari Bölük Komutanı, bu işi yapanların barındıkları mevkie gönderilmiş ve yakalanan 14 kişi askeri mahkemeye verilmiştir. Bu eşkıyaların genel asayiş ihlal etmeleri ve vazifelerini yerine getirmek üzere cepheye giden subayların yollarını keserek soygunculuk fiilleri sabit görülerek idamlarına karar verilmiştir. Bu gelişmenin ardından cephe gerisinde asayiş bozacak bir gelişme yaşanmamıştır.³³

Bitlis Cephesi'ne geçiş sırasında yaşanan asayişsizlik çözüldükten sonra yine aynı cephe üzerinde bir tümenin karargâhına gidilmiş, bu tümenin birinci hatta bulunan birlikleri Komutan tarafından denetlenmiştir. Ertesi sabah Ruslar etkisiz hale getirilmiş, Siirt'e giden Komutan burada iki gün kalmıştır. Sonraki istikameti Muş'tur. Muş'a gitmek üzere harekete geçildikten bir süre sonra, Silvan yakınlarında bulunulduğu sırada, alınan bir şifreli emirde; Keşan'da bulunan 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın karargâh ile birlikte Diyarbakır'a hareket ettiği, Mustafa Kemal Paşa'nın komutanı bulunduğu 16. Kolordunun da bu ordu emrine verildiği bildirilmiştir. Bu emir Mustafa Kemal Paşa için büyük bir sürpriz olmuştur. Çünkü O, Edirne'de bulunduğu sırada Başkomutanlıkça İstanbul'a davet edilmiş ve ilerde oluşturulacak Doğu Cephesi'nin komutanlığının kendisine verileceği vaadinde bulunulmuştur. Ancak önce 16. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a gitmesinin uygun görüldüğü kendisine bildirilmiştir. Başkomutan Vekili Enver Paşa verdiği bu sözde durmayarak Ahmet İzzet Paşa'yı Diyarbakır'a göndermek istemiştir. Mustafa Kemal, alınan bu emirden sonra karargâhını Silvan'a nakledip yerleşme işleri bittikten sonra yarım kalmış olan Muş Cephesi gezisini tamamlamak üzere bölgeye hareket etmiştir. Bu cephede, Rus taarruzu karşısında Türk birlikleri geri harekâta başlamışlardır. Bu harekât, bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından mükemmel bir şekilde sevk ve idare edilmiştir.³⁴

Harekât sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın gösterdiği cesaret ve kahramanlıklardan Yaver Şükrü Bey şöyle bahsetmiştir:

"Planlı bir şekilde yapılan bu çekilme harekâtında birliklerin en geride kalan son perakende erleri de önünden geçmiş ve görünürde hiç kimse kalmamış olmasına rağmen, araziye hâkim olan bir noktada dimdik ayakta duran paşa hala yerinden ayrılmıyordu. Bu durum karşısında Yaver Cevat Abbas Bey ve ben kabımıza sığamıyor ve neredeyse düşman takip kuvvetlerine esir düşeceğimizden endişe ediyorduk."

³¹ Harbiye Nazırlığı tarafından 30 Mart 1916 tarihinde Sadaret Yüksek Makamına gönderilen resmi yazıda; Albay Mustafa Kemal'in cereyan eden savaşlarda göstermiş olduğu yararlılıklardan dolayı Tuğgeneralliğe yükseltilmesine ilişkin karar bildirilmiştir. *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:1, Ankara, 1982.

³² Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 72; Tezer, *age*, s. 30

³³ Tezer, *age*, s. 39.

³⁴ İsmail Hakkı Akansel, *Atatürk ve Yaverleri*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2006, s. 129.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

Tezer, böyle bir durum karşısında tek bir kelime edemediğini Paşanın vereceği emri beklediğini fakat Cevat Bey'in sabrı tükendiğinden Paşa'ya yönelerek şu sözleri dile getirdiğini yazmıştır: “*Atları emreder misiniz Paşam*” Buna karşılık Paşa sert bir ifadeyle: “*Aceleyle lüzum yok. Hareket zamanını ben bilirim*” ihtarında bulunmuştur. Aradan bir süre geçtikten sonra Cevat Bey bütün cesaretini toplayarak tekrar: “*Paşam kimse kalmadı, atları emreder misiniz?*” dediğinde Paşa, “*Tek asker önümden geçip emniyete girmedikten sonra buradan ayrılmayı hiçbir zaman düşünmedim.*” şeklinde ifadelerde bulunmuştur.³⁵

Tezer gelişen bu olayı şöyle izah etmektedir: Paşanın işaret ettiği tarafa bakıldığında bir askerin ilerlemekte olduğunu görülür. Mecalsiz yürüyen asker acaba yaralı olup olmadığı merak edilmiş, komutanın emirleri ile yanına yaklaşan askerin, hasta ve halsiz olduğunu anlaşılmıştır. Silahı ve cephanesi sırtındaki çantada olan askerin yürümekte güçlük çekmesi yüzünden geride kaldığını anlamış ve bu durumu paşaya arz edilmiştir. Komutan artık gerilerde kimsenin kalmadığına kanaat getirerek mülayim fakat kesin bir ifade tarzı ile şunları söylemiştir: “*Çocuklar, şu topraklardan ayrılmaya gönlüm bir türlü razı olmuyor, saatlerce ve üzüntü ile hep bunu düşünüyorum, zihnim daima bununla meşgul. Bugün, çaresiz buradan ayrılacağım; fakat bir şartla ki, o da, çok kısa bir gelecekte ve hem de yalnız buralara kadar değil, daha ilerilere gitmek için yine geleceğim*” Gerçekten de Mustafa Kemal çok kısa bir süre sonra Muş'u geri almak üzere o topraklara geri dönmüştür.³⁶

Yeni karargâh Bayrulkaltıdır. Mustafa Kemal Paşa, taarruza hazırlık aşamasında en çok iâşe meselesi üzerinde durmuştur. 2 Ağustos 1916'da başlayan taarruz üç gün sürmüştü ve Bitlis Rus işgalinden kurtulmuştur. Ruslar yenilgiye doymamış Kafkas Cephesi'nde bazı noktalara aralıklı olarak saldırılarda bulunmuşlardır. Bunlardan birisi Çapakçur'da³⁷ meydana gelen saldırıdır. Türk ordusu birkaç cephede başarı elde etmiş fakat Rusların çok yakına gelerek hücumu girişmeleri üzerine geri çekilme harekâtı zorunlu olarak başlamıştır. 25 Eylül 1916'da karargâh merkezi olan Silvan'a dönmüştür.³⁸

2. Mustafa Kemal'in Kaleminden Muş ve Bitlis'te Gelişen Olaylar

Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı girişilen savunma harekâtı, Muş ve Bitlis'in geri alınmasıyla başarılı sonuçlar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Çapakçur Savaşı'ndan sonra karargâh merkezinin Silvan'a taşınmasıyla birlikte bölgede yaklaşık bir ay kalmıştır. Bir sonraki gelişme ise Paşa'nın Bitlis'e geri dönmesi ve orada savunma hattı üzerinde incelemeler yapmasıdır. Bitlis'te gelişen olaylar Kasım 1916'da yazmaya başladığı hatıra defterinin de miladı olmuştur.³⁹

Mustafa Kemal'in kaleminden çıkan hatıralar, 7 Kasım 1916'dan 25 Aralık 1916'ya kadar gelişen olaylardan ibarettir. Hatıralarda genel olarak; harp sonrası Bitlis'in ve askerin durumu ve özellikle hastanelerin sık sık teftiş edilmesi, ziyaret ettiği yerler, bölgede karşısına çıkan iki yetim çocukla yakından ilgilenmesi, bazı rahatsızlıkları özellikle öksürük meselesi ve bu sebeple bazı geceler uyuyamadığı gibi konular yer almıştır. 22 Kasım 1916'da İzzettin Çalışlar ile muhabbetinde kadın hakları ve sosyal hayatın iyileştirilmesi üzerine düşünceleri dikkat çeken konular arasındadır. Örneğin kadınlara serbestlik verilmesi ve özellikle kadınların çalışma hayatında yer alabilmeleri için çaba sarf edilmesi gerektiği gibi hususlar üzerinde durmuştur.⁴⁰

Mustafa Kemal Atatürk, Bitlis'teki karargâhında boş vakitlerini kitap okuyarak değerlendirmiştir. Kitap okumayı yaşamının bir parçası haline getiren Atatürk, anılarında okumayı, yaşamının en kıymetli anları olarak ifade etmiştir.⁴¹ Mustafa Kemal'in okuduğu kitaplar arasında Alphonse Daudet'nin *Sapho-Moeurs Parisiennes* gibi Fransızca bir eser olduğu gibi Namık Kemal'in *Makaiât-ı Siyasiyye ve Edebiyye, Tarih-i Osmanî* adlı kitapları, Mehmet Emin Yurdakul'un *Türkçe Şiirler'i* ve Tevfik Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste'si* de yer almıştır.⁴²

Uzun savaş yıllarını kendi el yazısı ile kaleme alan Mustafa Kemal, üstün yeteneklere sahip kahraman Türk askerinin fedakârlıklarına da ayna tutmaktadır. Ayrıca bu anılar, savaş sonrasında hayata geçirilecek inkılapların

³⁵ Tezer, *age*, s. 43.

³⁶ Tezer, *age*, s. 4; Akansel, *age*, s. 130.

³⁷ 16. Kolordu Cephesi'ne yakın olan Çapakçur Cephesi'nin savunma hattında bulunan 14. Tümen Komutanı Ali Fuat Cebesoy hatıralarında, Ruslarla yapılan mücadeleye sırasında Muş'ta bulunan 7. Tümen ile birlikte 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın yardımcı geldiğinden bahsetmektedir. Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Temel Yayınları, İstanbul, 2017, s. 236.

³⁸ Tezer, *age*, s. 61.

³⁹ Kocatürk, *age*, s. 78.

⁴⁰ Nejat Göğünç, “Atatürk'ün Hatıra Defteri”, *Töre Dergisi*, S. 2, Ekim-Kasım 1973, s. 29-30; Atatürk, 5. Tümen Komutanı Ali, Fuat Cebesoy tarafından Silvan'a dönmek üzere Bitlis'ten uğurlanmış, akşam Duhan'ın günaydın kurulan ordugâhta Kurmay Başkanı İzzettin Çalışlar ile kara çarşafın kaldırılması sosyal yaşamın düzeltilmesi, kadınların okuması, yetenekli anne yetiştirilmesi, kadınlara serbestlik verme gibi konular üzerine sohbet etmiştir. Kocatürk, *age*, s. 85.

⁴¹ İnan, *agm*, s. 1520.

⁴² Göğünç, “Atatürk'ün Hatıra Defteri”, s. 30.

da sinyallerini vermektedir. *Atatürk'ün Hatıra Defteri* adlı eserde Mustafa Kemal'in kaleminden çıkan notlar aşağıda ele alınmıştır.⁴³

7 Kasım 1916 (25 Teşrinievvel 1332)

“Silvan'dan Bitlis'e gitmek üzere hareket ettim. 5'inci Fırka Kumandanlığına yeni tayin edilmiş olan Miralay Fuat Bey de birlikte. Erkânıharbiyeden Reis İzzettin ve Neşet ve Topçu Kumandanı ilh. Saat 6 evvelde hareket olundu. Saat 10 evvelden saat 12'ye kadar Batman köprüsünde (Malabadi) de istirahat ettik. Saat 12'den saat 3 sonraya kadar yürüdükten sonra yol üzerinde (bir defa 10 dakika ve bir defa 20 dakika mola verdik) g eceyi geçirmek üzere tevakkuf ettik. Buraya en yakın (bir haneden ibaret) köy. Bu noktanın (Silvan-Ziyaret) arasındaki mesafenin nısfı olduğunu jandarma söylüyor. Filhakika haritaya nazaran da öyle. Bu yolda ilk seyahatimizdir. Batman köprüsünü geçer geçmez yol üzerinde ölü gibi yatmış, kalmış bir adam, açlıktan. Köprü ile konak mahallimiz arasında aynı halde iki adam. Muhacir imişler. Batman köprüsü ile Silvan arasında ve köprüden sonra yeni ölmüş iki beygir. (İnsanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyorlar) Saat 8 evvelde yattım. Saat 2 sonrada (8/26) uyandım. Öksürükten mustarip oldum. Bir çay yaptırım. Tekrar saat 3.30'da daldım. Saat 5 sonrada uyandırıldılar.”

Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'dan Bitlis'e yolculuğunu resmeden bu not, aynı zamanda memleketin özellikle de I. Dünya Savaşı henüz devam ederken Doğu Cephesi'nin elim manzarasını yansıtmaktadır. Bununla birlikte notlarda Paşa'nın zor şartlar altında ve öksürükten bitap düşmüş bir şekilde karargâhı kurmaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca notlarda Mustafa Kemal'in zamanı iyi kullanmak adına büyük bir çaba içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

8 Kasım 1916 tarihinde kaleme alınan hatıradan yolculuğun devam ettiği ve Mustafa Kemal'in yol boyunca karşılaştığı taburları teftiş etme imkânı bulduğu yazılmıştır. 9 Kasım 1916'daki hatıradan; iaşe temini, sihiye işlerinde karşılaşılan aksaklık ve binaların vahim durumu dile getirilmiştir. Ayrıca Paşa aynı tarihli hatırasında; yol boyunca gördüğü muhacirlerin perişan vaziyetlerinden bahsetmiştir. Bu hususta yaveri Şükrü'yü sağlık istasyonlarının teftiş edilmesini tembih etmiş ve istasyonların durumu hakkında gözlemlerini kendisi ile paylaşması gerektiğinin altını çizmiştir. 10 Kasım 1916 tarihinde kaleme aldığı hatıradan ise ordugâh çadırlarındaki vaziyet hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca askerlerin kıt imkânlarla yiyecek ihtiyaçlarını karşıladıkları, bu durumun tacirleri de olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca Paşa, yolda açlıktan ölüp kalan insanların olduğuna da dikkat çekmiştir.

12 Kasım 1916 (30 Teşrinievvel 1332)

“Refet Paşa rahatsız olduğundan avdet için müsaade aldı. Saat 12 zevalde Alay 14 karargâhına hareket. Yolun ortasında Alay Kumandanı Kaymakam Ali Bey istikbal etti. 2 saat sonra muvasalat. Akşama kadar karargâh civarındaki birinci ve üçüncü tabur barakalarını ve barakalarda efradı teftiş ettim. İyi buldum. Refet Paşa buraya olan mesafeyi dört saat söylemişti. Hiç gelmemiş, bilmiyor. Akşam rakı büfesi hazırlamışlar. Diğer zabitan için de böyle. Askere bu kadar yakın bulunan zabitan için bu hali muvafık görmedim. Yeni Fırka Kumandanı Ali Fuat Bey'le bu husus görüşüldü. Gece alay kumandanın barakasında yattım. Öksürükten pek fena uyudum.”

Şükrü Tezer, bu hatıranın çok önem taşıdığını belirtmektedir. Burada en çok içki meselesi üzerinde durmaktadır. Çünkü bu konuda bir takım olumsuz eleştiriler yapıldığını söylemekte ve şunları eklemektedir: “Mustafa Kemal içki kullanırdı. Fakat hiçbir zaman aşırılığa varmadığı gibi yerinde, zamanında ve adabına uygun davranırdı” Tezer, Mustafa Kemal'in içki sofrasının, her zaman bir toplantıya vesile olmak ve bu münasebetle de günün hadiselerine temas ve geleceğe ait görüş ve sezîşlerini açıklayarak münakaşasını yapmak için tertip olunduğunun altını çizmektedir.

13 Kasım 1916 tarihinde kaleme aldığı hatırasında Mustafa Kemal, Bitlis'e gidiş amacına açıklık getirmektedir. Paşa'nın amacı; fırka kumandanlığı değişiminde hazır bulunmak, fırkanın ihtiyaçlarını yerinde görmek, fırkanın idaresini teftiş etmek ve Van Hareket Müfrezesini kontrol etmektir. Sonraki birkaç gün alınan notlar, Paşa'nın öksürükten sıkıntı çektiğini ortaya koymaktadır.

16 Kasım 1916 (3 Teşrinisani 1332)

“Geceyi fena geçirmedim. Öksürük seyrek ve hafif idi. Tamamen uykuya mani olmadı. Gündüz öğleden evvel fırka kumandanını makamında ziyaret. Fırkanın tertibatında icrayı tadilat lüzumundan bahis. Badehu Bitlis'teki hastaneleri teftiş ettim. Temiz buldum. Şeyh Hazret, ki bir kolunu kesmişler, onunla görüştim. Fırka Sertabibinin ifadesine nazaran hastane ittihaz olunan haneler temizlenirken 10-15 kadar İslam kadını başları bulunmuştur. Buradan avdet. Şerefiye denilen camii gezdim. Hayvanat işçeleriyle ve müzahrefat ile malıydı.

⁴³ Tezer, age, s. 65-92.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

Harap olmuş. Yolda 12 yaşında Ömer namında öksüz bir çocuk gördüm. Bunu yanıma aldım. Bu, görülünce daha üç tane böyle anası, babası ölmüş yetimler getirdiler, onlara da para vermekle iktifa ettim.”

Şükrü Tezer, Paşa'nın bu hatırasından yola çıkarak Bitlis'in düşman eline geçmesinden sonra Ermeni katliamlarının arttığına işaret etmektedir. Yine bu hatıra, Mustafa Kemal'in karşılaştığı öksüz çocuk Ömer ile yolculuğunun başladığı tarih olması bakımından önemlidir.

18 Kasım 1916 tarihinde aldığı notlarda Mustafa Kemal, Kızılmescit mahallesinde gerçekleştirdiği türbe ziyaretinden bahsetmektedir. Paşa, Rus işgali altında zarar görmeyen bu türbenin fiziksel özelliklerine de detaylı olarak değinmiştir.

19 Kasım 1916 tarihinde Mustafa Kemal günlüğüne: *“Bugün ahval-i sıhhiyem pek iyidir. Hacı Musa Bey⁴⁴ veda için geldi. 50 Lira verdim. Teşrinievvelden itibaren maaş verilmesini de emrettim. Düşman cephesine karşı icra edilecek umumi keşfin netayicini görmeğe Neşet Bey'i memur ettim.”* Cümleleriyle başlamıştır. Ayrıca Alphonse Daudet'in *“Sapho-Moeurs Parisiennes”* adında bir kitaptan kesitler vermiş ve canı sıkıldıkça okuduğu bu romanın bittiğinden bahsetmiştir. Fransızcasını okuduğu romanda geçen şu cümleye vurgu yapmıştır. *“Gelmeyeceğim. Şimdiye kadar lüzumundan fazla sevdim, artık sevilmek isterim.”* O tarihlerde Sofya'da tanıştığı Madame Corinne ile mektuplaştığı da bu günlükten anlaşılmaktadır.⁴⁵

20 Kasım 1916 tarihinde kaleme aldığı hatıradaki Mustafa Kemal, Van'a yapılan harekattan bahsetmiştir. Hatırada bölgedeki Ermeni çetelerinin geri çekilmeye mecbur bırakıldığı ve Rusların Van'ı tahliye ettiklerine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Ancak Paşa, Rus işgalinin tamamen son bulduğunu söylemenin imkânsızlığına değinmiş ve çok geçmeden Rusların Van'a yakın birçok kışlaya ilerlediğini defterine not almıştır. Bu gelişmelere ek olarak düşman topçusuna karşı koyacak donanımın zayıf olması sebebiyle bazı noktalarda harekâtın durdurulduğuna dikkat çekmiştir.

21 Kasım 1916 (8 Teşrinisani 1332)

“Saat 5 evvelde kalktım. Hareket münasebetiyle hemen tuvaletimi yaptım. Eşyalar toplandı. Yaverin odasında, Bitlis'in bana Pompei harabelerini hatırlattığını ve Ninova harabeleri münasebetiyle tarihten bahsolundu. Hulefa-i Abbasiyenin başını yiyen kumandanlar, Ehl-i Salip⁴⁶ muharebatı münasebetiyle Avrupalıların Şark medeniyetinden istifadesi. Selçuki Türklerin, Osmanlı Türklerinden evvel Bulgaristan'a Varna civarına geçmiş olmaları...Saat 7 evvelde Bitlis'ten hareket. Fırka Kumandanı ve karargâhîerkânı yarım saatlik mesafeye kadar teşyi ettiler. Orada ufak bir mola. Ufak bir muhasebe, badehu veda. Yolda gelirken zihnimden geçen şeyler: Yalnız baş ile selam vermek. Kumandalar kıtaatın ahval-i dâhiliye ve ruhiyesine bizzat ve bilfiil içlerine girmek suretiyle vakıf olmalı, daha emniyetli emir verir. Mafevkler madunlarıyla musahabet etmeli, onları serbest idare-i kelama alıştırılmalı. Madunun tarz-ı muhakeme ve suret-i beyanını bilmek faydalı ve lazım. Bazı nokat-ı askeriye (Terbiye-i Ruhiye ve Usul-i Muaşeret-i Askeriye) hakkında bir eser yazayım. Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. Onu da evvela okuyayım ve bu zemine ait esaslı sualleri umum zabıtana vazife olarak vereyim. Mühim noktalar hakkında bazı büyük kumandanların mütalaasını talep edeyim.”

Mustafa Kemal'in dikkatle incelemeye değer bu hatırası, harekâta hazırlık sırasında bile Paşa'nın ilgi duyduğu tarih konularından sohbet etmekten vazgeçmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Bunun yanı sıra Mustafa Kemal'in bir kumandan olarak subay eğitimi konusunda özenle ve önemle durduğunu, gelişen şartlara göre bir hareket planı oluşturmak üzere sürekli bilgi edindiği ve tecrübelerini aktarmak üzere kitap yazmayı tasarladığını göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁷

22 Kasım 1916 (8 Teşrinisani 1332)

“8/9 saat 9 sonraya kadar Erkâniharp reisiyle tesettürün lağvı ve hayat-ı içtimaiyenin ıslahı sohbeti; 1) Muktedir ve hayata vakıf valide yetiştirmek, 2) Kadınlara serbestisini vermek, 3) Kadınlara müşareket-i umumiye, erkeklerin ahlakıyatı, efkârı, hissiyatı üzerine müessirdir. Celb-i muhabbet-i müteakabile temeyül-i fitrisi.”

Mustafa Kemal'in bu hatırası, yeni bir devrin kuruluşundan sonra meydana getirdiği inkılâplara ait düşüncesini çok önceden tasarlamış olmasından dolayı önem taşımaktadır. 23 Kasım 1916 tarihinde yazdığı hatıradaki Mustafa Kemal, civardaki alay ve taburlara yaptığı teftişlerden bahsetmiştir. İleri karakol tertibatına önem veren Paşa, harp oyunları ile düşman kuvvetlerine karşı yeni stratejiler belirlemek üzerinde durmuştur.

⁴⁴ Hacı Musa, Mustafa Kemal'in yukarıda bahsi geçen türbede karşılaştığı Mutki Milis Kumandanı olup Abdülhamit döneminde Şam'da jandarma binbaşı olarak görev icra etmiş ve savaşta büyük yararlılıklar göstermiştir. Tezer, *age*, s. 72.

⁴⁵ Tezer, *age*, s. 72.

⁴⁶ Ehl-i Salip; Kudüs'ü Müslümanların elinden alarak onların kuvvet ve saltanatlarına son vermeyi amaçlayan, bunun için de bir kısım Avrupa hükümdarlarıyla derebeylerinin komutaları altında toplanarak zaman zaman İslam ülkelerine hücum etmiş olan mutaassıp Hıristiyan topluluklarına verilen unvandır.

⁴⁷ Tezer, *age*, s. 75.

24 Kasım 1916 (11 Teşrinisani 1332)

“Alay 23, Tabur 2’yi teftiş ettim. Memnun oldum. Derviş ve Cemil Çeto davetime icabet etmedi.”

Şükrü Tezer, Mustafa Kemal’in kaleme aldığı bu yazıyla ilgili olarak eserinde şu açıklamayı yapmaktadır: “Derviş ve Cemil Çeto denilen bu adamlar⁴⁸, o bölgede ve cephe gerisinde 100-150 kadar silahlı Kürt’ten oluşan gruplarıyla birlikte atlı olarak kendi başlarına dolaşan asiler olup mahalli asayiş bozan bu hareketlerinden vazgeçerek teslim olmaları için kumandan tarafından yapılan daveti kabul etmemişlerdir.”

25 Kasım 1916 tarihli hatıradan Paşa, taburları arazi üzerinde teftişe devam ettiğini ve teftişler sırasında vaziyetten oldukça memnun kaldığını belirtmiştir. 27 Kasım 1916 tarihinde Siirt’e geçen Paşa, burada vali tarafından samimiyetle karşılandığını ve misafir edildiğini orada kaldığı akşam çocuklar tarafından tertiplenmiş milli şarkıların söylendiği gösteriden duyduğu mutluluğu dile getirmiştir. İki gün kaldığı Siirt’ten 29 Kasım 1916 tarihinde yola çıkan Paşa, yolda karşılaştığı Cemil Çeto ve Derviş isimli asileri affettiğini hatıralarına eklemiş ancak bu iki isim asla dağdan inmemişlerdir.⁴⁹

2 Aralık 1916 (19 Teşrinisani 1332)

“Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?” eserini okumaya devam. İhsan ve Ömer’e “Yaşamak Kavgası” namındaki Türkçe şiirin bir kısmını ezberlettim.”

3 Aralık 1916 (20 Teşrinisani 1332)

“Allah’ı İnkâr Mümkün müdür? eserini bitirdim. Bütün feylesofların edyan-ı muhtelifeye mensup tabiiyyun, zihniyyun, maddiyyun, hukema., müteferrikin, mutasavvifinin kaffesi ruhun mevcut ve adem-i mevcudiyetini, ruhun ve cismin bir veya ayrı olmadığını, ruhun beka ve adem-i bekasını tetkik ediyor. Bu tetkikatta, ilim ve fenne istinat edenler makbul. İmam Gazali, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi eimme-i müsliminin beyanatı dahi telakkiyat-ı amiyanedan büsbütün başkadır; yalnız ifadelerinde çok rumuz var. Dindar mütefekkirin, kavait ve ulûm ve fûnun ve felsefeyi, beyanat-ı şeriatı tefsir için evirip çevirmeğe gayret etmişlerdir. Arıburnu raporlarını yazmaya başladım.”

Yukarıdaki hatıradan yola çıkarak Mustafa Kemal’in felsefe ile yakından ilgilendiğine şahit olunmaktadır. Paşa, ilim ve fen yolunda yürüyenleri makbul kimseler olarak tanımlamakta, bahsi geçen filozofların düşünce anlayışını ve hayatı yorumlayışlarını çözmeye çalışmaktadır. Yine aynı hatıradan Mustafa Kemal’in Arıburnu Muharebelerine ilişkin gelişmeleri not almaya başladığı görülmektedir. Mustafa Kemal’in yazma tutkusu, sonraki nesillerin Türk harplerine ilişkin esasları görmelerine vesile olacaktır.

Sonraki günlerde alınan notlarda, Mustafa Kemal’in düzenli olarak okumaya vakit ayırdığı görülmektedir. Bununla birlikte şiir okumaya da vakit ayıran Paşa, 10 Aralık 1916 tarihinde aldığı notta; ... “Emin Bey’in Türkçe şiirleriyle Fikret’in Rûbab-ı Şikeste’sinden aynı zeminde bazı parçaları okuyarak mukayese yapmak istedim. İkisi de başka güzel. Ancak Türkçe olanda da diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimat var. Fark, biri parmak hesabı, diğeri değil!” ifadelerine rastlanmaktadır.⁵⁰ Bu ifadeler Mustafa Kemal’in Türk dilinin sadeleştirilmesi yönünde bir arzuya sahip olduğunu ve bu arzusunun yıllar sonra gerçekleşecek inkılâplara yön vereceğine işaret etmektedir.

12 Aralık 1916 (29 Teşrinisani 1332)

“Sabahleyin Rauf geldi. İhsan İdare Reisinden aldığı dersi okudu. Evrakı gördüm. Yaver Arıburnu muharebatına ait raporu okudu. Pek güzeldir; kuvvetli vesaik vardır. Alay 23’e gelmeğe emri verilecek. Bugün akşam Tahsin Bey’den “Bir sene kadem zammolunduğu ve İzzet Paşa’nın gaybubeti müddetince İkinci Ordu’ya vekâleten tayin buyurulduğum” telgraftı geldi.”

Mustafa Kemal, 2. Ordu’ya vekâleten atandığı haberini aldığı tarihten hemen sonra hazırlıklara başlamış ve 14 Aralık 1916’da Diyarbakır’a gitmiştir. Burada geçirdiği ilk birkaç gün harekât noktalarını gözden geçirmiş, ordunun levazım meselesi ile ilgilenmiş ve 17 Aralık 1916 tarihinde ordunun geri hatta çekilmesine karar vermiştir. Geri çekilişe gerekçe olarak ise şiddetli geçen kış mevsimini ve ordunun iaşe bakımından sıkıntıya uğraması gösterilmiştir.

⁴⁸ Cemil Çeto kardeşi Beşar Çeto ile birlikte Peñınar aşireti reislerindedir. Osmanlı Devleti’nin son bulduğu 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında eşkıyalık faaliyetinde bulunmuş ve İsyân çıkarttıkları bölgenin merkeze uzak olması ve haberleşme imkânlarının da kısıtlı olması sebebiyle yakalanmaları hemen mümkün olmamıştır. Yukarıdaki hatıradan Cemil Çeto’nun affedildiği bilgisine ulaşılmaktadır. Mustafa Kemal, Çeto’ya Milli Mücadele’ye katılmaya davet etmiştir. Ancak Çeto, bu dönemde İngiliz ve Fransızların desteğini alarak bağımsız bir Kürt devleti kurmak için çabalamıştır. Ayrıca Kürt Teali ve Teavün Cemiyetleri ile bu amaç doğrultusunda birlikte hareket etmiştir. Said Olgun, Beşar ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesinde Eşkıyalık Faaliyetleri (1888-1920), *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 31/16, s. 55.

⁴⁹ Tezer, *age*, s. 79.

⁵⁰ Tezer, *age*, s. 86.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

Şükrü Tezer'in kaleme aldığı *Atatürk'ün Hatıra Defteri* adlı eserde, Mustafa Kemal'in yazdığı son hatıra 25 Aralık 1916 tarihlidir. Hatıra'da Paşa: “*Bugün mevziin son cenahı*” notunu almıştır. Eserde sonraki gelişmeler Tezer'in kaleminden anlatılmıştır.

3. 1917 Yılı ve Sonrasında Gelişen Olaylar

3.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Hicaz Seferi Kuvvetler Kumandanlığı

Mustafa Kemal, 17 Şubat 1917'de, Hicaz Kumandanlığına tayin olmuştur. Fakat tayin emrinin çıkmasının ardından Şam'a giderek bu görevi kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Bir müddet Halep'te kalan Paşa, buradaki günlerini Baron Oteli'nde geçirmiştir.⁵¹

Şam'a vardığında Mustafa Kemal Paşa bando, yüksek rütbeli subaylar, şehrin ileri gelenleri ve halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Fakat istasyonda kendisini karşılayanlar arasında 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'yı göremeyince neşesi kaçmıştır. Sonradan 1908'den beri Selanik'ten arkadaşı olan Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı karşılamamak için bilhassa Beyrut'a gittiği anlaşılmıştır. Valinin, kendileri ve heyet için meşhur Viktorya Oteli'nde gerekli hazırlığın yapıldığını ve emirlerine hazır olduğunu bildirmesi üzerine Mustafa Kemal, bu otel yerine başka bir otelde kalacaklarını söylemiştir. Ertesi gün Cemal Paşa'nın Beyrut'tan döndüğü öğrenen Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'yı ziyaret için randevu alınmasını yaverlerine emretmiştir. Bu emir üzerine Cevat Abbas Bey, Ordu karargâhındaki ilgililerle yaptığı telefon görüşmesinde; Cemal Paşa'nın istirahatte olduğunu, randevunun ne zaman alınabileceğinin bilinmediğini öğrenmiştir. Bu konuşmanın kendisine arz edilmesi üzerine telefondaki muhabatına hiddetle: “*Alo ben Mustafa Kemal, Paşa hazretlerini ne zaman, hangi saatte ziyaret edebileceğimi öğrenerek bana hemen bildiriniz*” ihtarında bulunmuş ve yaverlerine; *Şimdi cevap gelecek, takip ediniz*, emrini vermiştir. Bir müddet sonra istediği ziyaretin hemen yapılabileceğine dair haber alınması üzerine.⁵²

“*Çocuklar, hiçbirinizin benimle birlikte gelmesine lüzum yok. Ben yalnız gideceğim. Maksadım durumu tartışmak ve gerekirse Cemal Paşa ile kavga dahi etmektir.*” diyerek otomobile binmiş ve ordu karargâhına gitmiştir. Karargâhta Cemal Paşa kendisini çok samimi bir şekilde karşılamıştır. Bu yakın ilgi onu biraz sakinleştirmişse de bir fırsatını bulup kendisinin Şam'a gelmesi sırasında, onun Beyrut'a gitmesini pek manalı gördüğünden bahsederek bu seyahatin aynı güne tesadüf ettirilmiş olmasının sebebini anlayamadığını ifade etmiştir. Cemal Paşa ise meseleyi başka bir cepheden yorumlamaya çalışmış, ortada işi ciddiye alacak bir sebep bulunmadığını güler bir yüzle ifade etmiş, sonuç olarak da bu olay üzerinde daha fazla durmaya lüzum görmeyip konuyu değiştirmiştir. Ziyareten birkaç gün sonra da Cemal Paşa, Mustafa Kemal'i ziyaret etmiştir.⁵³

3.2. Mustafa Kemal Paşa'nın İkinci Ordu Komutanlığı

Mustafa Kemal, Hicaz Seferi Kuvvetler Komutanlığını kabul etmeyeceğini Şam'da kaldıkları süre zarfında Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya bildirmiştir. Bunun üzerine kendisine 2. Ordu Kumandanlığı teklif edilmiştir. Teklifi kabul eden Mustafa Kemal, Şam'dan ayrılarak Mart 1917'de Diyarbakır'a gelmiştir. Bu sırada Elazığ'da bulunan Ahmet İzzet Paşa kumandasındaki 2. Ordu karargâhı “*Kafkas Orduları Grubu Karargâhı*” adını almıştır.⁵⁴

Mustafa Kemal, 7. Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayin edilene kadar Pamuk Köşk adlı bir binada ikamet etmiştir. Paşa Diyarbakır'da görevli olarak kaldığı süre içinde Elazığ'daki Kafkas Orduları Grubu Karargâhını da sık sık ziyaret etmiş cephelelerin durumu hakkında gerekli temaslarda bulunmuştur. Yine bu görevinde de ordunun işe meselesine büyük önem vermiş bulunduğu bölge dâhilindeki mülki amirleri bir araya toplayarak gerekli tedbir ve kararları ortaklaşa almıştır.⁵⁵

Şükrü Tezer, Mustafa Kemal'in özel hayatında, yakınındakilere çok müsamahalı davranmakta olduğunu, hatta iki arkadaş samimiyetinde konuştuğunu dile getirmekte ve samimiyet derecesine şu örneği vermektedir: “*Silvan ve Diyarbakır'da yaz aylarında sofraya otururlarken kendisiyle birlikte biz yaverlerinde ceketlerini çıkarmamıza serbestlik tanırdı. Her alanda olduğu kadar müziğe de büyük ilgisi olan Paşa, neşeli olduğu zamanlarda, bestekâr Asım Bey'in aşağıdaki şarkısını söylemekten zevk duymaktadır.*”⁵⁶

Cana, rakibi handan edersin

⁵¹1918'de 7. Ordunun Halep'e çekilmesiyle birlikte Mustafa Kemal Paşa, 5 Ekim 1918'de bu otele yerleşmiştir. Bir Ermeni tarafından halen işletilmekte olan otelin 201 numaralı odasında kalan Atatürk'e ait herhangi bir eşya bulunmamaktadır. Rahmi Doğanay, “Atatürk'ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 55/19, Mart 2003, s. 184-185, 202.

⁵²Tezer, *age*, s. 98.

⁵³Mustafa Kemal, Şam'da olduğu süre zarfında ise Damasküs Palas'ta ikamet etmiştir. Tezer, *age*, s. 98.

⁵⁴Tezer, *age*, s. 101.

⁵⁵Tezer, *age*, s. 107.

⁵⁶Tezer, *age*, s. 118.

Ben binevayı giryan edersin

Bigâneelerde ünsiyet etme

Bana cihanı zindan edersin

Mayıs 1917’de Kafkas, Irak ve Suriye bölgelerindeki savaş durumunu görüşmek üzere Enver Paşa, Ahmet İzzet Paşa ve Cemal Paşa’nın bulunduğu bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda 7. Yıldırım Orduları Grubu oluşturulmuş ve Ordu Alman General Falkenhayn emrine verilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın 2. Ordu Komutanı olarak Diyarbakır’da bulunduğu sırada şerefine verilen bir özel ziyafette Enver Paşa tarafından çekilen telgrafta 7. Yıldırım Ordu Komutanlığını şartsız kabul edip etmeyeceğini acele bildirmesi istenmiştir. Mesajı okuyan Mustafa Kemal Paşa: “Çok acayip şey.” diyerek hayretini belli etmiş ve “Böyle bir emre, şu yolda cevap yaraşır.” diyerek Yaver Şükrü Bey’e: “Teklif olunan 7. Yıldırım Ordusu Komutanlığını şartsız kabul ediyorum.” şeklinde bir cevap verilmesini emretmiştir. Ancak bu cevaptan sonra atama emri hemen gelmemiş, gecikme devam ettikçe Komutanın endişesi artmıştır. Nihayet beş gün sonra Enver Paşa imzalı şu mesaj alınmıştır: *Yıldırım Ordusu Komutanlığı’na atamanız yapılmıştır. Ordu karargâhını teşkil etmek üzere ve maiyetinizde yalnız yaverleriniz olduğu halde İstanbul’a hareket ediniz.* Bunun üzerine Mustafa Kemal: “Şükrü! Esasen hazırız ve yola çıkacak vaziyetteyiz, onun için yarın, Başyaver Salih Bey ve sen beraber hareket edeceğiz. Ona göre bugün karargâhtaki işleri tamamlayalım.” emrini vermiştir.⁵⁷

Bu bölüm için son olarak Mustafa Kemal’in çok sık kullandığı ve Şükrü Tezer’in hatırandan çıkmayan şu söze değinmek yerinde olacaktır: “Efendiler, göreceksiniz, hadisat neler gösterecektir.” Bu söz Mustafa Kemal Paşa’nın parolası kabul edilebilir.

3.3. Mustafa Kemal Paşa’nın 7. Yıldırım Ordusu Kumandanlığı

Yeni görevi için İstanbul’a gelmiş olan Mustafa Kemal, Alman Mareşal Von Falkenhayn’ın tayini kararlaştırılmasına rağmen o günlerde Mareşalin Almanya seyahatine çıkması sebebiyle bu göreve getirilmiştir. İstanbul’da Paşa’nın ikamet ettiği yer, Şişli Osmanbey bulunan ve şuan müze olarak hizmet veren binadır. Mustafa Kemal Paşa görevi nedeniyle İstanbul’da bulunduğu süre zarfında bakanlıklardan bazıları ve İstanbul’daki ordu ve kolordu kumandanlarıyla sürekli temas halinde olmuştur. Şükrü Tezer, Mustafa Kemal’in resmi bir merasim sırasında yaşadığı bir olayı şöyle anlatmaktadır: *Merasimde Enver Paşa, Harbiye Nezareti Umumi Reisi İsmail Hakkı Paşa da vardır. İsmail Hakkı, Mustafa Kemal’e yalnız görüşmek istediğini söylemiş ve Boğaziçi’ne doğru bir gezinti yapmışlardır. İsmail Hakkı devletin genel durumunu izah ettikten sonra:*⁵⁸ “Saltanatın ilgası artık gereklidir” diye eklemiştir. Mustafa Kemal, “Peki, Paşam, işin sonu ve idare şekli ne olacak” şeklinde bir soru yönelmiş, İsmail Hakkı’nın Cumhuriyet demesi üzerine, Mustafa Kemal’in “Peki, ama bu takdirde başa kim geçecek?” şeklindeki sorusuna İsmail Hakkı: “Sen, ben mesela Enver” demiştir. Mustafa Kemal konuyla ilgili son olarak şu sözleri sarf etmiştir.⁵⁹

“Paşam, görüşünüzü izah ve gerekli mütalaada bulunmak suretiyle üzerinde durarak sonunu açıkladığımız durum, esas itibarıyla çok önemli bir memleket meselesi olmakla beraber bunun, kanaatimce günün birinde mutlaka tahakkuk edeceğine hiç şüpheniz olmamak lazımdır. Ancak, bugünkü ahval ve ağır şartlar, buna asla elverişli bulunmadığı cihetle bu işin, bugün için henüz sırası gelmiş değildir ve genel duruma göre düşüncelerinizin yine bugün için tatbik kabiliyeti yoktur.”

Şükrü Tezer bu konuşmadan şu sonucu çıkarmaktadır: Enver Paşa memlekette Cumhuriyet idaresi meydana getirerek başkan olmak emelindedir.

Mustafa Kemal, İstanbul’da kaldığı süre zarfında ordunun karargâhı konusunda kati kararlar almıştır. Bu doğrultuda yeni ordunun merkezi Halep olarak belirlenmiştir. İlk iş ordu emrinde bulundurulacak yerli Arap topluluğunu teşkil eden aşiretler ile reislerinin aylıklarına karşılık Harbiye Nezaretince tahsis edilen madeni paraların teslimi olmuştur. Mustafa Kemal’in ordu karargâhı Halep’in Aziziye mevkiidir. Kendisi de aynı mahallede bulunan Halep’in en tanınmış ailelerinden banker Jozef Esved’in evinde bir dairede ikamet etmiştir. Mareşal Von Falkenhayn’ın ikamet ettiği yer de ordu merkezine yakın bir binadır.⁶⁰

Ordu ile grup arasında gelişen ikili ilişkiler ancak iki ay kadar iyi bir şekilde sürmüştür. Falkenhayn’ın Alman siyaset ve menfaatlerini her şeyden önemli sayarak ona göre hareket etmesi ilişkilerin giderek bozulmasına sebep olmuştur. Alman Mareşal amaçları doğrultusunda bazı Alman subaylarını ordu emrinde bulunan aşiret reislerine göndermiş, bu şahısları kendi amaçlarına hizmet için elde tutmaya çaba sarf etmiştir. Şükrü Tezer, Alman Mareşal’in bu çabasının kendi şahsi düşüncesi olmadığını, o tarihten yüzyıl önce Prens

⁵⁷ Tezer, *age*, s. 123- 126.

⁵⁸ Tezer, *age*, s. 131-132.

⁵⁹ Tezer, *age*, s. 133.

⁶⁰ Tezer, *age*, s. 135.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

Bismarck'a ait olan entrikalarının İmparator II. Wilhelm tarafından devam ettirildiğini belirtmekte, entrikanın Berlin- Bağdat siyasetinin bir sonucu olduğunu düşünmektedir.⁶¹

Mustafa Kemal, Alman Mareşal'in çabalarına tedbir olarak aşiret reisleriyle yakın temasların kumandanlık kurallarına ve askerlik mesleğine uymadığını bildiren bir telgrafi önce grup kumandanlığına sonrada İstanbul'da bulunan Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya göndermiştir. 20 Eylül 1917 tarihli bu raporda Mustafa Kemal şu konular üzerine eğilmiştir:⁶²

1-Savaşın devam ettiği günlerde halk ile idare arasındaki bağların sarsıldığı, halkın varını yoğunu mülki ve askeri idareye teslim mecburiyetinde bırakıldığı,

2-Hükümetin aciz bir durumda olması sebebiyle memurların rüşvet ile ihtiyaçlarını karşıladığı bunun gibi yolsuzluklar karşısında mahkemenin kayıtsız kaldığı dolayısıyla ticari ve iktisadi işlerin gerilemiş olduğu,

3-O günlerde gündemde olan para meselesi yüzünden (bu mesele altın ve gümüş paranın savaş sebebiyle ortadan kaldırılıp bunların örtülü ödenek halinde Arap reislerinin aylıklarının karşılanması için ayrılmasıdır) bu dürüst insanları yoldan ayrılmaya zorladığı,

4-Almanların müdafaada kalmayı taarruza geçmekten üstün tutmuş oldukları,

5-Ordunun savaşın ilk zamanlarına nazaran zayıf durumda olduğu, ordu emrindeki tümenlerin hemen hemen yarısının ayakta durmakta güçlük çeken hasta kimselerden oluştuğu,

6-Batı cephesiyle Kafkasya'da Rusların Irak, Sina ve Hicaz cephelerinde İngilizlerin durumu ve bulunduğu cephe de düşmanın takip ettiği askeri ve siyasi amaçlarının nelerden oluştuğu ve bunlara karşı katlanmak zorunda kalınacak harekâtın maddi olanaksızlıklar bakımından kritik durumda olduğudur.

Mustafa Kemal Paşa, bulunduğu cephede durumu izah ettikten sonra yapılması gerekenleri de raporda belirtmiştir. Bunlar arasında şu işlere önem vermektedir:

1-Başta jandarma olmak üzere genel iş meselesiyle adli, ticari ve iktisadi işlerin hemen düzene konulması gerektiği,

2-Askeri siyasetimizin, bir savunma siyaseti olması ve aynı zamanda memleket dışında bir tek Osmanlı neferi bırakılmaması gerektiği ve özellikle de Sina cephesinin durumu⁶³ dolayısıyla buradaki 7. Ordu kitalarının güneşe sevk edilmesi tekliflerinde bulunmuştur.

Paşa, Almanların savaşın uzamasında faydalanarak Osmanlıyı sömürge haline getirmek ve memleketin temel kaynaklarını ele geçirmek siyaseti güttüklerini düşünmektedir. Osmanlı Ordusu için görevde olsa bile Falkenhayn'ın da nihayetinde bir Alman olduğu ve Alman menfaatlerini her şeyden önde tuttuğu, geldiği günden beri Alman teğmenleri bazı Arap aşiretler üstüne göndererek "Araplar Türklere düşmandır, biz Almanlar ise tarafsız olduğumuzdan onları kazanabiliriz." sözünü hiç çekinmeden söylediğini dile getirmiştir. Paşa ayrıca, Irak'a karşı askeri bir hareket yapılmasının uygun olmadığını anlaşılmış olmasına rağmen Almanların böyle bir harekâtı Osmanlı memleketine yerleşmek için fırsat bildiği, ideallerinin Arabistan'ı Alman idaresine almak olduğunu ifade etmiştir. Genel durumun taarruza uygun olmadığı mevcut kuvvetlerle Filistin'in savunulması mümkün olduğu takdirde Falkenhayn'ın büyük bir başarı kazanacağından şüphesi olmadığını da bildirmiştir. Ve son olarak sözlerine gerek mülki ve gerekse ahali içinde yapılacak işlerin sıradan memleket meseleleri olmadığı, vatanın hiçbir yerinin yabancı nüfuzu altına verilmesinin saltanatın varlığını derinden etkileyeceğini eklemiştir.⁶⁴

Rapor gerekli mercilere ulaşmasına rağmen cevabın gelmesi gecikmiş ve durum Mustafa Kemal'in derin üzüntü içine girmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine yapılacak tek şeyin görevden çekilmek olduğunu İstanbul'a bildirmiştir. Çok geçmeden Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Halep'e gelmiştir. Cemal Paşa, ilk önce Falkenhayn'la görüşmüş ardından durumu bir de Mustafa Kemal'den dinlemek istemiştir. Cemal Paşa'nın bu konuda Mustafa Kemal'i tamamen haklı bulduğunu ve ne yazık ki o günün askeri ve siyasi durumu karşısında Almanlarla ittifaka devam edilmesi gerektiğini ve Mustafa Kemal'in istifasını devlet adına kabul ettiğini söylemiştir. İstifa konusu Mustafa Kemal'i fazlasıyla üzümüştür. Fakat istiklal uğrunda millî görevlerine devam etmek için elverişli alanları yaratacağına ilişkin inancı devam etmiştir. 7. Yıldırım Orduları Kumandanlığından istifası üzerine 2.Ordu Kumandanlığına devam edebileceği söylenmesine rağmen bu teklifi kabul etmemiş İstanbul'a dönerek uzun bir müddet görev kabul etmemiştir. Mustafa Kemal'in Halep'teki 7. Yıldırım Orduları Kumandanlığına Fevzi Çakmak getirilmiş ve ordu karargâhı Suriye'ye taşınmıştır.⁶⁵

⁶¹ Tezer, *age*, s. 136.

⁶² Tezer, *age*, s. 141.

⁶³ Sina cephesinde 8. Ordu bulunmakta olup sağ cenahı Akdeniz'e dayanan bu ordunun kumandası Alman generallerden von Kress'in elindedir.

⁶⁴ Tezer, *age*, s. 146-147.

⁶⁵ Tezer, *age*, s. 160.

Mustafa Kemal İstanbul'a dönerken yaverleri Salih Bozok, Cevat Abbas ve Şükrü Tezer'i de beraberinde getirmiştir. Fakat bu konu Enver Paşa tarafından sorun haline getirilmiş hatta dönüşte yanında şahsına ait olmak üzere iki otomobil de getirdiğini iddia etmiştir. Mustafa Kemal buna cevaben 18 Kasım 1917 tarihli bir telgraf göndermiş ve durumu açıkça izah etme mecburiyetinde kalmıştır. Yanında getirdiği bahsi geçen iki otomobilin tamir için getirilmiş olduğu gerekli işlemler yapıldıktan sonra geri gönderileceği ve yaverlerinde ailevi sebeplerden dolayı dönmek zorunda olduklarını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönmesini takip eden günlerde kendisine Velihaht Vahdetin ile beraber Alman İmparator II. Wilhelm'i seyahat teklifi getirilmiştir. Paşa teklifi, harp cephelelerini yakından inceleme fırsatı bulmak açısından uygun bulmuş olup kabul etmiştir.⁶⁶

Şükrü Tezer, Temmuz 1918'de Mustafa Kemal rahatsızlığından dolayı tedavi için Karlsbad'a gittiğini yazmaktadır. Yine aynı tarihlerde Mareşal Von Falkenhayn Suriye'de bulunan Yıldırım Orduları Kumandanlığından ayrılarak Almanya'ya gitmiş ve yerine Mareşal Liman Von Sanders getirilmiştir. Mustafa Kemal'in Karlsbad'tan dönüşünden kısa bir süre sonra ise kendisine 7. Yıldırım Orduları Kumandanlığına tayin edildiği bildirilmiştir. Paşa, bu teklifi yakın bir gelecekte kendilerine grup kumandanlığı verilmediği takdirde tekrar istifa edeceğini şart koşarak kabul ettiğini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Suriye'de bulunduğu hemen hemen bir yıllık süre içinde çok ciddi tespitlerde bulunmuştur. Fakat devlet bu sorunlar için çözüm üretmekte çok aciz davranıp olanı bitene seyirci kalmakla yetinmiştir. Nitekim Nablus, Şam, Baalbek, Humus ve Halep elden çıkmıştır. Kısa bir süre sonra da savaş sona ermiş 30 Ekim 1918'de Mondros Mütareke imzalanmıştır. Şükrü Tezer, Paşa'yı kendisine rakip olarak gördüğü için İstanbul'dan uzaklaştırmak arzusuyla Halep'e göndermeye çaba sarf etmiş olan Enver Paşa'nın ise 1 Kasım 1918'de bir Alman torpidosuyla bir daha dönmek üzere İstanbul'dan ayrıldığını yazmaktadır.⁶⁷

Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına tayin edilmesi üzerine bu görevi Liman Von Sanders'ten almak için Adana'ya gelmiştir. Bu görevi devralır almaz ise imzalanan Mondros Mütarekesi'nin memleket için çok ağır sonuçlara yol açacağını Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ne telgrafla bildirmiştir. Mütarekenin imzalanmasından çok kısa bir süre sonra Yıldırım Orduları Grubu dağıtılmıştır. Mustafa Kemal Grup Kumandanlığında sadece 12 gün kalmış olup 12 Kasım 1918'de İstanbul'a dönmüştür.⁶⁸

SONUÇ

Şükrü Tezer'in "*Atatürk'ün Hatıra Defteri*" adlı bu eserinde Atatürk'ün bizzat yazdığı hatıralar sadece bir aylık bir süreyi kapsamakta olup eserin geri kalan kısımları Şükrü Tezer'in Atatürk ile ilgili anılarıyla genişletilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, Mondros'u hükmedenlere karşı memleketine hizmet etmek ve harbin gidişatını değiştirerek devleti çöküşten kurtarabilmek için arzu ettiği Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığında yetki bakımından geniş faaliyet alanı elde etmeye imkân bulamamış olsa da vatana karşı hizmet borcunu 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışıyla yerine getirmiştir.

Kişisel notlardan hareket eden bu hatıra, tarih ve psikolojiyi ortak paydada buluşturmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, cephede gece ve gündüz olmak üzere zamanı iki ayrı ölçüde kullanmıştır. Gündüz savunma hattında ilerleme kaydederken gece yetim bir çocuğun geleceğini planlamak üzerine kafa yormuş, ya kitap okumuş veyahut sevdiği nağmeleri mırıldanarak ertesi güne motive olmuştur. Aldığı notlarda bazen toplumsal olaylara bazen de siyasetin merkezine doğru yola çıkmış dolayısıyla da tarihin akışını savaştığı cephelerde bir müsvedde üzerine çizmiştir. Sonrası ise yeni bir devri işaret edecek yepyeni bir vatan ve dünyaya örnek olacak bir tarih yazılacaktır.

KAYNAKÇA

AKANSEL, İsmail Hakkı, *Atatürk ve Yaverleri*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2006.

ARI, Kemal, "Atatürk'ün Yazarlığı ve Gazeteciliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 13, s. 8-10.

ARSLANTÜRK, Hakan, "Düşünceleri, Eserleri Ve Uygulamalarının Işığında Atatürk ve Askerlik", Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, S. 39, s 121-130.

⁶⁶ Tezer, *age*, s. 167.

⁶⁷ Tezer, *age*, s. 169.

⁶⁸ Tezer, *age*, s. 175; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Erdem Çanak, "Atatürk'ün Adana Ziyaretleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 30, S. 90, s. 52-54.

KİŞİSEL NOTLARDAN TOPLUMUN ORTAK HAFIZASINA SAVAŞ DÖNEMİ HATIRALARI: ATATÜRK'ÜN HATIRA DEFTERİ

Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:1, Ankara 1982.

Atatürk'ün Not Defterleri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, C. I - XII, Ankara, 2004 - 2009.

BEŞİKÇİ, Mehmet, “Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz”, *Toplum ve Bilim*, S. 144, 2018, s. 257-259.

CEBESOY, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Temel Yayınları, İstanbul 2017.

ÇANAK, Erdem, “Atatürk'ün Adana Ziyaretleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.:90, s.52-54.

DEMİRBAŞ, Osman, “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde II. Grup'un Milletvekili Seçim Yasasının Değiştirilmesine İlişkin Önergesi ve Mustafa Kemal'in Yurttaşlık Hakları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, No: 23-24, s.103-105.

DOĞANAY, Rahmi “Atatürk'ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 55/19, 2003, s.184-185, 202.

DUMAN, Hasan “Atatürk ve Kitap”, *Boğaziçi Konferansları Dizisi*, İstanbul 1986.

GÖGÜNÇ, Nejat, “Atatürk'ün Hatıra Defteri”, *Töre Dergisi*, S. 2, 1973, s. 29-30.

İNAN, Afet, “Atatürk'ün (1915–1916–1918) Hatıra Defterinden: Okuduğu Kitaplar”, *IX. Türk Tarih Kongresi 21–25 Eylül 1981*, C.3 1989, s. 1518–1524.

İNAN, Afet *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

KOCATÜRK, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

OLGUN, Said, “Beşar ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesinde Eşkıyalık Faaliyetleri (1888-1920)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 31/16, 2017, s. 53-55.

ÖZÇELİK, M. Hakan- GÜNEŞ, Mustafa, “Atatürk'e Verilen Ad ve Unvanlar ile Ona Yakıştırılan Sıfatlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 58, 2016, s. 249.

ÖZLÜ, Hüsnü, “Atatürk'ün “Talim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar” Adlı Eserinin Liderlik ve Eğitim Anlayışı Açısından Analizi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.49, s.225-228.

ŞAHİNGİRAY, Özel, *Atatürk'ün Nöbet Defterleri 1931-1938*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1955.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 25, s. 160.

TEZER, Şükrü, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

TURAN, Şerafettin *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Ankara 1982.

UZUN, Hakan, “Yazdığı Eserlerde Atatürk'ü Tanımak ve Anlamak: M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 59, 2016, s. 168.

<https://www.kamusiturki.com/efrenci> Erişim Tarihi: 18 Haziran 2021.

ÖZ

Rus arşivleri, Genel Türk Tarihi araştırmalarının yazılı kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda Moskova'daki arşivlerde araştırma yapmayı hedefleyen genelde sosyal bilimcilere, özelde tarihçilere bir yol göstermeyi planlamakla birlikte, buradaki arşivlerin çalışma disiplini hakkında bütün araştırmacıların bir fikir sahibi olması amacını taşımaktayız. Bu haliyle çalışma tarihçilerin vakit kaybetmeden arşive ulaşabilmesi, kayıt olabilmesi ve katalogları tanıyabilmesi adına bir nevi rehber niteliğindedir. Ayrıca Rusya tarihi, Türk-Rus ilişkileri üzerine arşiv çalışmaları yürütmek isteyen lisansüstü öğrenciler ve kıdemli araştırmacılara yol göstermesi açısından dizayn edilmiştir. Bu tür bir rehber hazırlama fikri Moskova'da yürütmüş olduğumuz arşiv çalışmaları sırasında karşılaşmış olduğumuz zorluklar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu alandaki yabancı literatürde özellikle İngiliz, Alman ve Rus tarihçiler için Moskova arşivlerine yönelik rehber niteliğinde birçok makaleler yazıldığı görülmektedir. Bahsi geçen makalelerin içeriklerinde arşivlere ulaşım, kayıt olma süreci ve fonları dâhil olmak üzere geniş bir yelpazede bilgi verilmektedir. Türk araştırmacıların da burs ve proje fonlarını daha etkili kullanabilmeleri için arşivler hakkında bilgi sahibi olmalarının elzem olduğu düşüncesiyle makalede, araştırmalarını kısa sürede tamamlamalarına katkı sağlamak amacıyla bir tablo ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Moskova'da Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (ГАРФ/GARF, State Archive of Russian Federation), Rusya Federasyonu Ekonomi Arşivi (РГАЭ/RGAE, The Russian State Archive of Economy), Rusya Federasyonu Sosyal Politika Arşivi (РГАСПИ/RGASPI, Russian State Archive of Social and Political History), Rusya Federasyonu Askerî Arşivi (РГВА/RGVA, Russian State Military Archive) ve Rusya Federasyonu Film Arşivi (ГФКРФ/GFKRF, Russian State Film Archive) olmak üzere çok sayıda arşiv yer almaktadır. Çalışmada listesi verilen birinci el kaynak olarak değerlendirilen başvuru merkezlerinin kayıt olma süreci, ulaşım, arşivde çalışma koşulları ve katalog bilgilerinin detaylarına nasıl ulaşılacağı başta olmak üzere pek çok konuda detay verilmeye çalışılmıştır. Moskova'da tarih araştırmaları için arşivlerin yanı sıra kütüphane ve enstitülerden yararlanılması da önemlidir. Lenin Devlet Kütüphanesi (РГБ/RGB, Russian State Library) Rusya Tarih Kütüphanesi (ГПИБ/GPIB) ve Alman Tarih Enstitüsü Moskova'da araştırmacıların uğrak merkezlerinin başında gelmektedir. Bu amaçla kütüphane ve araştırma enstitülerinin çalışma koşulları, araştırmacılara sunmuş oldukları imkânlar hakkında da faydalı bilgilerin yanı sıra proje ve burs imkânlarının detayları işlenmiştir. Moskova'da Rusya Federasyonu Edebiyat ve Sanat Arşivi (РГАЛИ/RGALI, Russian State Archive of Literature and Art), Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (АПИ РФ/AVP RF, Foreign Policy of the Russian Federation), Rus İmparatorluğu Dönemi Dış Politika Arşivi (АПИ РФ/AVP RF, Foreign Policy of Russian Empire) Rusya Federasyonu Yakın Tarih Arşivi (РГАНИ/RGANI, Russian State Archive of Recent History) olmak üzere diğer arşivler de araştırmacıların başvurabileceği merkezler arasında sıralanabilir. Çalışmada, Moskova'da araştırma yaptığımız arşiv, kütüphane ve enstitüler temel alınarak ilk defa araştırma yapacak yüksek lisans, doktor öğrencileri ve kıdemli araştırmacıların hızlı bir şekilde arşiv ve kütüphane kaynaklarını kullanabilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moskova, Arşiv, Rehber, Araştırmacı.

* Arş. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Uşak/TÜRKİYE, E-Posta: onder.duran@usak.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-9959-6427.

MOSCOW ARCHIVE AND LIBRARY GUIDE FOR BEGINNERS

ABSTRACT

Russian archives have an important place among the written sources of General Turkish History studies. For this reason, in our study, we aim to guide social scientists in general, and in particular historians, who aim to conduct research in the archives in Moscow, but also aim to provide an idea for all researchers about the working discipline of the archives in Moscow. In this case, our study is a kind of guide for historians to be able to access the archive, register and recognize the catalogs without wasting time. It is also designed to guide the researchers and graduate students who plan to execute archival studies on Russian History and Russian-Turkic relations. The idea of preparing such a paper guide has emerged as a result of the difficulties encountered during the archive work we conducted in Moscow. The foreign literature in this field shows that many articles are written, especially for British, German and Russian historians, as a guide to Moscow archives. The content of the articles that we have mentioned provides a wide range of information including access to archives, registration process and, funds. In this article, considering that it is essential for Turkish researchers to have information about archives in order to use scholarship and project funds more effectively, a guide has been tried to be presented in order to contribute to the completion of their research in a short time.

Moscow has many archives such as State Archive of Russian Federation (ГАРФ), The Russian State Archive of Economy (РГАЭ), Russian State Archive of Social and Political History (РГАСПИ), Russian State Military Archive (РГВА), Russian State Film Archive (ГФКРФ). In this study, it has been tried to enlighten and elaborate on many issues, such as the registration process to those referential centers which are considered as primary sources for Russian History and Russian-Turkic relations, transportation, working conditions in the archives, and how to access the details of the catalog information. It is important to benefit from libraries and institutes as well as archives for historical research in Moscow. Russian State Library (РГБ), Russian Historical Library (ГПИБ), and German History Institute are leading centers for historians and researchers in Moscow. For this purpose, useful information about the working conditions of libraries and research institutes, the opportunities they offer to researchers, as well as details of project and scholarship opportunities are given. It is possible to list other archives among the centers that researchers can use such as, Russian State Archive of Literature and Art (РГАЛИ), Foreign Policy of the Russian Federation (АВП РФ), Foreign Policy of Russian Empire (АВП РФ), Russian State Archive of Recent History (РГАНИ). In this study, it is aimed to guide graduate, doctoral students and senior researchers on benefiting from archives and libraries as effortlessly as possible who will conduct research for the first time on the basis of archives, libraries and institutes in Moscow.

Keywords: Moscow, Archive, Guide, Researcher.

GİRİŞ

Rusya arşivlerinde araştırma yapan Batı dünyasından pek çok araştırmacı, diğer araştırmacılara yol göstermesi açısından farklı şekillerde de olsa tecrübelerini yayımlamıştır.¹ Tarihçiler için birincil kaynakların bulunduğu Petersburg² ve Moskova arşivlerine ek olarak bölge arşivleri, araştırma enstitüleri, film arşivlerinin çalışma prensiplerine dair araştırmalar kaleme alınmıştır.³ Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği üzerine dijital kaynaklar Rusya tarihi araştırma merkezlerinin sitelerinde görülebilir.⁴ Petersburg Milli Kütüphanesinde bulunan bazı gazeteler ise dijital ortamda araştırmacılara sunulmuş durumdadır.⁵ Irkutsk, Vladivostok, Çita ve Tambov gibi arşivlerin çalışma koşullarına dair Batı kaynaklarında pek çok bilgi bulmak mümkündür.⁶

Rusya arşivleri üzerine Patricia Kennedy Grimsted, Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine Rusça ve İngilizce Moskova ve Petersburg'da yer alan arşivleri tanıtan çalışmalar kaleme almıştır.⁷ İngilizce bir diğer çalışma Sovyetler Birliğinin 1930'lu yıllarına yoğunlaşan bir rehber çalışmasıdır.⁸ Rusya Federasyonu'nun inşası sürecinde 1990'lı yılların başında Moskova arşivleri de yabancı araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.⁹ Rusya

¹ Sören Urbansky, "Auf in die Provinz, Recherchen in Russlands Regionalarchiven", *Osteuropa*, Vol 59, November 2009, ss. 121-130.

² Petersburg milli arşivinin yanı sıra kurum arşivlerinin web sitesinin linkine ulaşılabilir: <https://spbarchives.ru/infres/>

³ Klaus Gestwa, "Archivrecherchen zur sowjetischen Technik und Umweltgeschichte in Novosibirsk", *Osteuropa*, 8/2000, s. 937-938.

⁴ <https://russiainfophoto.ru> : Rusya fotoğraf tarihi arşivi hakkında araştırmacılara geniş bilgiler sunmaktadır.

⁵ http://nlr.ru/res/inv/ukazat55/cat_show.php?rid=7740 : Rusça olarak listelenmiş gazetelerin bazılarında Türkiye ve Türkistan üzerine yazıları bulmak mümkündür.

⁶ David L. Hoffmann, "A First Glimpse into the Moscow Party", *The Russian Review*, October 1991, Vol. 50, ss. 484-486.

⁷ Patricia Kennedy Grimsted, *A Handbook for archival research in the USSR*, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, New York 1989; Patricia Kennedy Grimsted, *Archives of Russia: a Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St Petersburg*, Routledge, London 2000; Patriitsiya Grimsted, *Arkhivyrossii, Moskva i Sankt-Peterburg, Arkheograficheskiy Tsentri, Moskva* 1997.

⁸ Sheila Fritzpatrick, Lynne Viola, *A Researcher Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, Routledge, New York 1990.

⁹ Vladimir Kozlov, Olga Loteva, "Arkhivnaya revolyutsiya" v Rossii (1991-1996)', *Svobodnaya Mysl*, N. 1, 3, 4. C. 113-121. Vladimir Kozlov'un çalışmaları dergide 3 farklı sayıda yayımlanmıştır. Çalışma daha sonra Almancaya çevrilmiştir.

arşivleri üzerine Oxford Üniversitesinin finanse ettiği arşiv tanıtım rehberi yayımlanmıştır.¹⁰ Türkçe literatürde İngiliz ve Güney Afrika arşivlerini tanıtan makaleler yayımlanmıştır.¹¹

Moskova'da Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (ГАРФ/GARF, State of Russian Federation), Rusya Federasyonu Ekonomi Arşivi (РГАЭ/RGAE, Russian State Archive of Economy), Rusya Federasyonu Sosyal Politika Arşivi (РГАСПИ/RGASPI, Russian State Archive of Social and Political History), Rusya Federasyonu Askeri Arşivi (РГВА/RGVA, Russian State Military Archive) ve Rusya Federasyonu Film Arşivi (ГФКРФ/RFKRF, Russian State Film Archive) olmak üzere çok sayıda arşiv ve Lenin Devlet Kütüphanesi (РГБ/Rgb, Russian State Library) Rusya Tarih Kütüphanesi (ГПИБ/ГРИБ) ve Alman Tarih Enstitüsü gibi araştırma merkezleri bulunmaktadır. Ayrıca Moskova'da Rusya Federasyonu Edebiyat ve Sanat Arşivi (РГАЛИ/RGALI, Russian State Archive of Literature and Art), Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (АВП РФ/AVP RF, Foreign Policy of the Russian Federation), Rus Çarlığı Dönemi Dış Politika Arşivi¹² (АВП РФ, Foreign Policy of Russian Empire) Rusya Federasyonu Yakın Tarih Arşivi (РГАНИ Russian State Archive of Recent History) adlarını sayabileceğimiz diğer önemli arşivler arasındadır.¹³ Çalışmamızda bu arşiv ve merkezlere kayıt olma süreci, katalogları ve sahip oldukları ilmi imkânlar hakkında bilgi verilmeye gayret edilecektir.

Çünkü araştırmacılar, arşiv çalışmalarında belge temini sırasında beklenilenden daha fazla vakit kaybedebilmektedir. Ayrıca arşiv kaynaklarına dayalı çalışmaların artması araştırmacılara sunulan burs ve projelerin etkili bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Bu amaçla çalışmamızda yeri geldikçe burs imkânları hususuna da değinilmiştir. Moskova'da araştırma yapmak isteyenler için karşılaşmaları muhtemel sorunlara da dikkat çekilerek çözüm önerileri sunulmaya gayret edilecektir. Çalışmamız ile Moskova'da arşiv çalışmaları yapmadan önce araştırmacıların çevrimiçi katalog taramalarıyla zamanlarını daha etkin bir şekilde kullanabilmeleri de hedeflenmektedir.¹⁴ Bu bağlamda Rusya Federasyonu Devlet Arşivinin kataloglarının listesini internetten kontrol etmek mümkündür. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta, Altay ve Kırım Cumhuriyeti'ne ait arşivlerin kataloglarının da bunlar arasında bulunmasıdır.

1. Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (ГАРФ/GARF)

Rusya Devlet Arşivi olarak da bilinen bu arşivde çok sayıda doküman, resim, film ve siyasi belgelere ulaşmak mümkündür. Bu dokümanların büyük bir kısmını Sovyet dönemi ve İmparatorluk Rusya'sı belgeleri oluşturmaktadır. Bilhassa komiteler, konseyler, partiler ve sendikaların belgelerini buradan temin etmek mümkündür. Ayrıca Rus tarihinde rol oynamış siyasi şahsiyetlerin kişisel dosyalarının yanında kamu örgütlerine ait dokümanlar da burada muhafaza edilmektedir. Bu sebeple Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, Rusya tarihi için önemli başvuru merkezlerinden birisidir.¹⁵

Moskova'da yer alan diğer arşivlerde olduğu gibi Rusya Federasyonu Devlet Arşivi'nde de Rusya'ya seyahat etmeden önce bağlı bulunduğunuz kurum yetkilisinden tercihen Rusça (ya da İngilizce) olmak üzere araştırma konunuzu belirten bir dilekçe istenmektedir. Burada çalışma konunuzu geniş bir çerçevede belirlemeniz belge talebinde sorun yaşamamanız açısından önemlidir.

Arşivde çalışma şartları: Yabancı araştırmacılar için nispeten zordur. Sabah 10:00'da açılan arşiv 17:00'de kapanmaktadır ve 13:30'dan sonra yeni belge siparişi vermeniz mümkün değildir. Telefonla memura bağlanarak soy isminize göre geçici olarak çıkartılan çalışma kartı ile salonda araştırma yapabilirsiniz. Geçici 6 aylık kartınız ise sonraki gelişinizde hazır olacaktır. Hangi kurum ve kuruluşta çalıştığınızı, amacınızı belirten dilekçeden sonra arşiv görevlisi size (326548 gibi) altı rakamdan oluşan bir şifre verecektir ki bu numara ile belge siparişi verebilirsiniz.

Arşivde ilk belgeleri okumaya başlamanız 4 gün sonra olacaktır. Bu sürede kompleks halinde A, B, C, F binalarında hangi tür belgelerin olduğunu araştırmanız için oldukça vaktiniz bulunmaktadır. Osmanlı ve Orta Asya çalışmalarını kapsayan herhangi bir genel arama yaptığımızda karşınıza binlerce belge çıkacaktır. Zaman sınırlama seçeneği olmayan fon aramasında spesifik yer adları veya isim girme şansınız bulunmaktadır. Çalışmaya devam etmek istiyorsanız günlük belirli bir sayıda belge isteme hakkınız olduğu göz önüne

¹⁰ Samantha Sherry, Jonathan Waterlow, Andy Willmott, *Using Archives and Libraries in the Former Soviet Union*, Bases 2013.

¹¹ Süleyman İnan, "İngiliz Arşivlerinde Araştırma Yapma Ve Çalışma", *Belgi*, Sayı 4, 2012, Ss. 482-486; Halim Gençoğlu, "Güney Afrika Milli Arşivlerinin Osmanlı Tarih Yazıcılığı Açısından Önemi", *Belleken*, Sayı 298, Cilt 83, Aralık 2019, Ss. 933-956; Cengiz Kartın, "İngiliz Ulusal Arşivi ve 20. Yüzyıl Başlarında Türkiye Dosyaları Üzerine Bir Bakış (1918-1920)", *Tarihin Peşinde*, S.16, 2016, ss.41-73; Cengiz Kartın, Necmi Uyanık, "İngiliz Arşiv Belgelerinde 1922-23 Dönemine Ait Türkiye Dosyalarında Tahrifat Örnekleri", *Tarihin Peşinde*, S.17, 2017, ss. 99-118.

¹² Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi özellikle tarihçiler açısından önemli başvuru kaynağıdır. İlerleyen süreçte arşivin çalışma sistemi ve fonları üzerine Yunus Emre Aydın'ın detaylı makalesi yayımlanacaktır.

¹³ <https://rusarchives.ru>. Rus arşivlerinin tamamını çalışma şartları ve fonları hakkında genel bilgilerin bulunduğu bir sitede, çevrimiçi kaynakları da bulmak mümkündür.

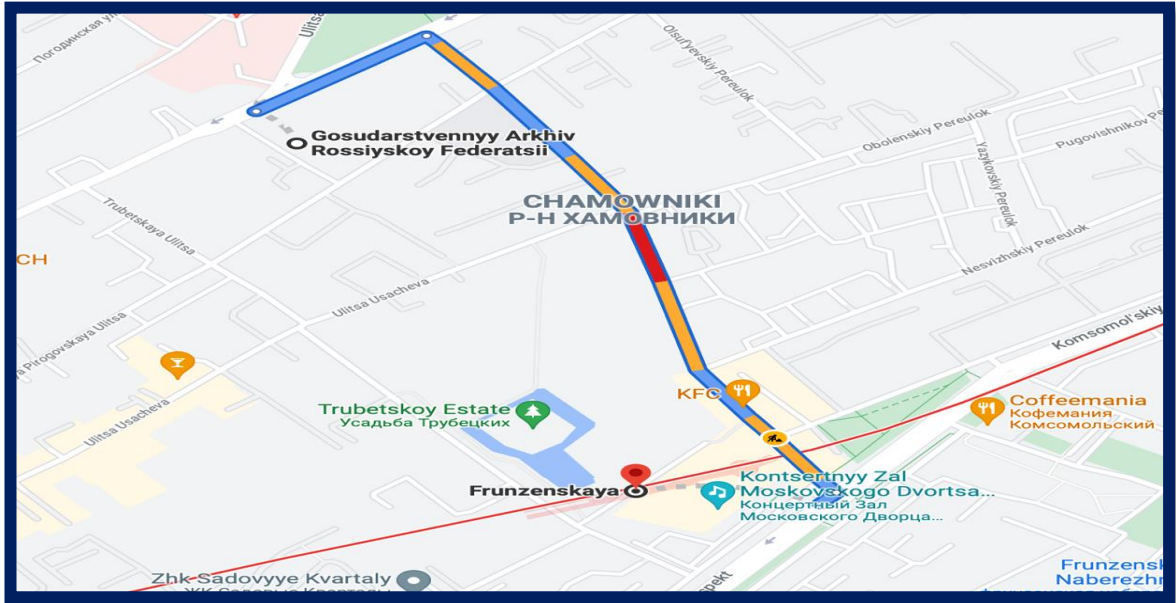
¹⁴ <https://guides.rusarchives.ru>.

¹⁵ Sergey Vladimirovich Miroçenko, *Gosudastvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii Putevoditel, Rosarkhiv*, Moskva 1994-2004, T. 1-6. Sergey Mireçenko'nun çalışmaları 6 cilt halinde tamamlanmıştır. Ansiklopedik çalışmanın tamamına arşiv fonlarının detayına bakmak isteyenler için verilmiştir.

YENİ BAŞLAYANLAR İÇİN MOSKOVA ARŞİV VE KÜTÜPHANE REHBERİ

alındığında belge istemek için her gün arşiv binasına gitmek zorundasınız. Bu durum internet sitesinden fon numaraları bulunduğu takdirde oldukça kolay ve pratik olabilmektedir.¹⁶

Arşivde çalışmanın belki de en zor kısmı ise belgelerin fotoğraflanmasına izin verilmemesi ve belge temininin parayla olmasıdır. Ayrıca 33.3 Ruble olan sayfa başı ücret araştırmacıları zorlayan bir diğer husustur. Çalışma konusu itibarıyla Rus arşivlerinden yararlanmayı gerektiren araştırmacıların bunun için bu anlamda burs veya proje desteği elzemdir. Doldurmuş olduğunuz belge talep formunda eğer belge sayınız 100 sayfayı geçiyor ise sizin 1 ay sonrayı gösteren bir sonuç ile karşılaşmanız olasıdır. Talebiniz 30-40 sayfa olan bir belge miktarında ise 2 hafta sonrası bildirilmiş olacaktır. Belge talebiniz oluşturmanızın akabinde Rusya’da faaliyet gösteren Sberbank üzerinden ödemenin yapıldığına dair dekontun mail ya da posta yoluyla ulaştırılması gerekmektedir. Arşivde karşılaşmanız muhtemel bir diğer sorun ise swift sisteminin olmamasıdır. Arşiv sadece Rus bankaları üzerinden ruble olarak ödeme kabul etmektedir. Bu sebeple araştırmacıların büyük çoğunluğu kendi bilgisayarları ile not alarak çalışmalarını sürdürmeyi tercih etmektedirler. Arşivde belge çekiminin engellemesi için kurulan bir kamera sistemi bulunmaktadır. Ayrıca bu sebeple arşiv çalışanları da araştırmacıları kontrol etmektedir. Fakat mikrofilmleri bulunan belgelerin fotoğraflarını almak serbesttir. Araştırmacılar, gerekli gördükleri arşiv dokümanlarını cep telefonlarıyla çekebilmektedirler. Bir diğer dikkat edilmesi gereken konu ise arşivin temizlik günlerine dairdir. Çalışma günlerine tesadüf etmesine rağmen ayda 1 gün arşivler temizlik amacıyla kapalı tutulmaktadır. Ek olarak her ayın farklı bir gününde temizlik günü nedeniyle arşiv araştırmacılara kapalıdır.

Harita 1: Rusya Federasyonu Devlet Arşivine metro aracılığıyla ulaşım

2. Rusya Devlet Askeri Arşivi (PTBA/RGVA)

Moskova arşivleri arasında askeri tarih çalışan akademisyenler için en önemli arşivlerden biri Rusya Devlet Askeri Arşividir.¹⁷ Bu arşive kayıt olmanız için araştırma konunuzu içeren bir mektup ya da dilekçenizle başvurunuzu yapabilirsiniz. Diğer arşivlerde olduğu gibi dilekçenizde konunuzun sınırlarını geniş tutmanız, belge istemenizde sorun yaşamamanıza yardımcı olacak en önemli husustur. Bu sebeple genel çerçeveyi belirten bir konu yazmanız tavsiye edilebilir. Arşiv binasının giriş katında yer alan görevliye başvurunuzu yaptıktan sonra dilekçeniz kabul edilecektir. Pasaportla, bilgilerinizi doldurmanıza dikkat edilecektir. Size verilecek 1 yıllık izin belgesi ile arşivin 3. katında yer alan okuma salonunuza gitmeniz gerekmektedir. Burada bulunan deftere adınızı ve soyadınızı her gün yazmanız istenmektedir. Arşivin fonları savaş, bölge ve isimlere göre ayrılmıştır. Arşivin resmi web sitesi ya da katalog yayımlarından yararlanılarak etkili bir araştırma süreci sağlanabileceği kanaatindeyiz.¹⁸

¹⁶ Online katalog linki: <http://statearchive.ru/383>

¹⁷ V.N., Kuzelenkov, V.P. Tarasov, "Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voyenniy Arhiv: k 100-letiyu so Dinya Osnovaniya", *Oteçestvenniye Arhiv*, N.4, 2020, S. 12-18.

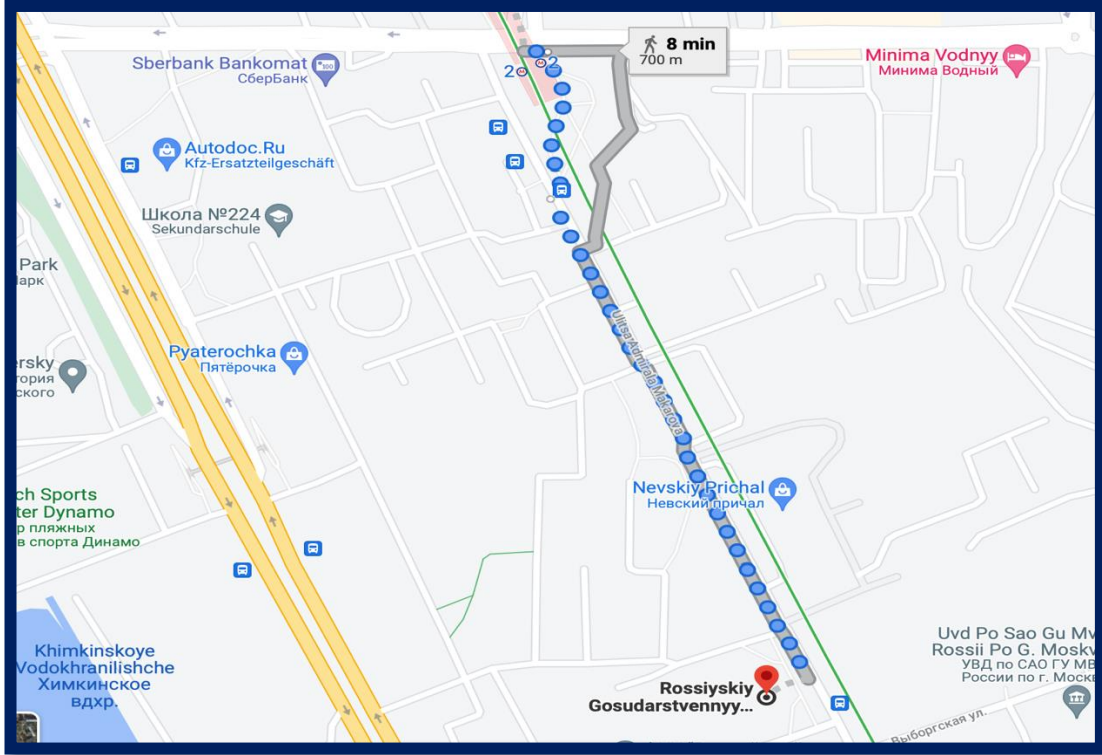
¹⁸ M.R. Rijkenov, *Fondi Rossiyskogo Gosudarstvennogo Voyenno-Istoricheskogo Arhiva*, Kratkiy Spravoçnik, Rgnf, Moskva 2001.

Arşiv çalışma saatleri: Pazartesi, Çarşamba, Perşembe: 10:00-17:00 saatleri arasındadır. Salı 12:00- 20:00 ve Cuma 10:00-16:00 saatleri arasında hizmet vermektedir. Ayrıca her ayın ilk iş gününde arşiv çalışmamaktadır.

Arşive ulaşım: Arşiv, Vodny Stadion (Водный Стадион) metro durağına 5 dakikalık mesafede yer almaktadır. Arşivde genelde Haziran'da iki hafta temizlik molası adlı bir dönem bulunur ve bu sebeple çalışmaya ara verilmektedir. Bu zaman dilimlerine bakarak çalışma planı yapmanız tavsiye edilmektedir. Genel bilgilendirmede belgelerin 2 iş gününde geldiği hakkında açıklamayı okuyabilirsiniz. Ancak Moskova'daki çalıştığımız diğer arşivler ilk arşiv belgelerini 2 çalışma günü içinde getirmelerine rağmen, askeri arşivde ilk belge bir saat içerisinde önünüzde olabilmektedir. Bu durum istisna olarak değerlendirilebilir.

Arşiv kataloglarını internet üzerinden kontrol etmeniz mümkündür. Osmanlı ile yapılmış olan savaş kayıtları, ordu yönlendirmeleri ve esir kayıtları ise doküman kitaplar halinde basılmıştır.

Harita 2: Rusya Devlet Askeri Arşivine metro aracılığıyla ulaşım

3. Rusya Federasyonu Sosyal Politika Arşivi (РГАСПИ/РГАСПİ)

Rusya Sosyal Politika Arşivi özellikle 1917-1953 yılları arası Rusya tarihi araştırmacıları için önemli başvuru merkezleri arasındadır.¹⁹ Arşiv, Moskova'nın merkezinde bulunur ve (Охотный ряд/Ohotny Ryad) metro durağından 10 dakika yürüme mesafesinde yer almaktadır. Arşivin girişinde Marx, Engels ve Lenin'in kabartmaları bulunmaktadır. Ayrıca binanın ana girişinde yer alan kitap mağazasına mutlaka göz gezdirilmesi tavsiye olunur. Sadece nakit olarak ödeme yapılan mağazada piyasanın yüzde 50 altında arşiv doküman belgeleri yayınları bulmanız mümkündür.

Arşive öncelikle kayıt olmanız gerekmektedir. Sizden çalışma alanınız hakkında bağlı bulunduğunuz araştırma merkezi ya da üniversiteden mektup istenecektir. Belgeniz olduğu takdirde işlemlerinizi daha hızlı ilerleyecektir. Yabancı araştırmacılar için bu durumda çalışma amacı, konusu ve sınırlarını belirten bir dilekçe yazmaları halinde arşiv yönetimi tarafından kabul edilmektedir. Bu amaçla öncelikle girişte yer alan telefondan "kayıt olmak için" görevlileri arayarak çalışma konunuzu ve sınırlarınızı belirtmeniz istenecektir. Bundan sonra okuma salonu görevlisi sizin için hazırlamış olduğu geçici пропуск/propusk kayıt belgesini verecektir. Bu kayıt belgenizi pasaportunuz ile birlikte her gün güvenlik görevlisine göstererek 4. ve 5. katta yer alan okuma salonlarına çıkabilirsiniz. Burada yer alan kataloglardan konunuzu ilgilendiren dosyalar, görevliler tarafından önünüze konacaktır. Arşiv görevlisi sizden 3 tane dosyayı özenle doldurmanızı isteyecek ve verdiğiniz bilgilerin

¹⁹A. Getti, V.P. Kozlov, Rtshidni, *Kratkiy Putevoditel: Fondy i Kollektzii, Sobrannyye Centralnum Partiyum Arhivom*, Blagovest, Moskva 1993.

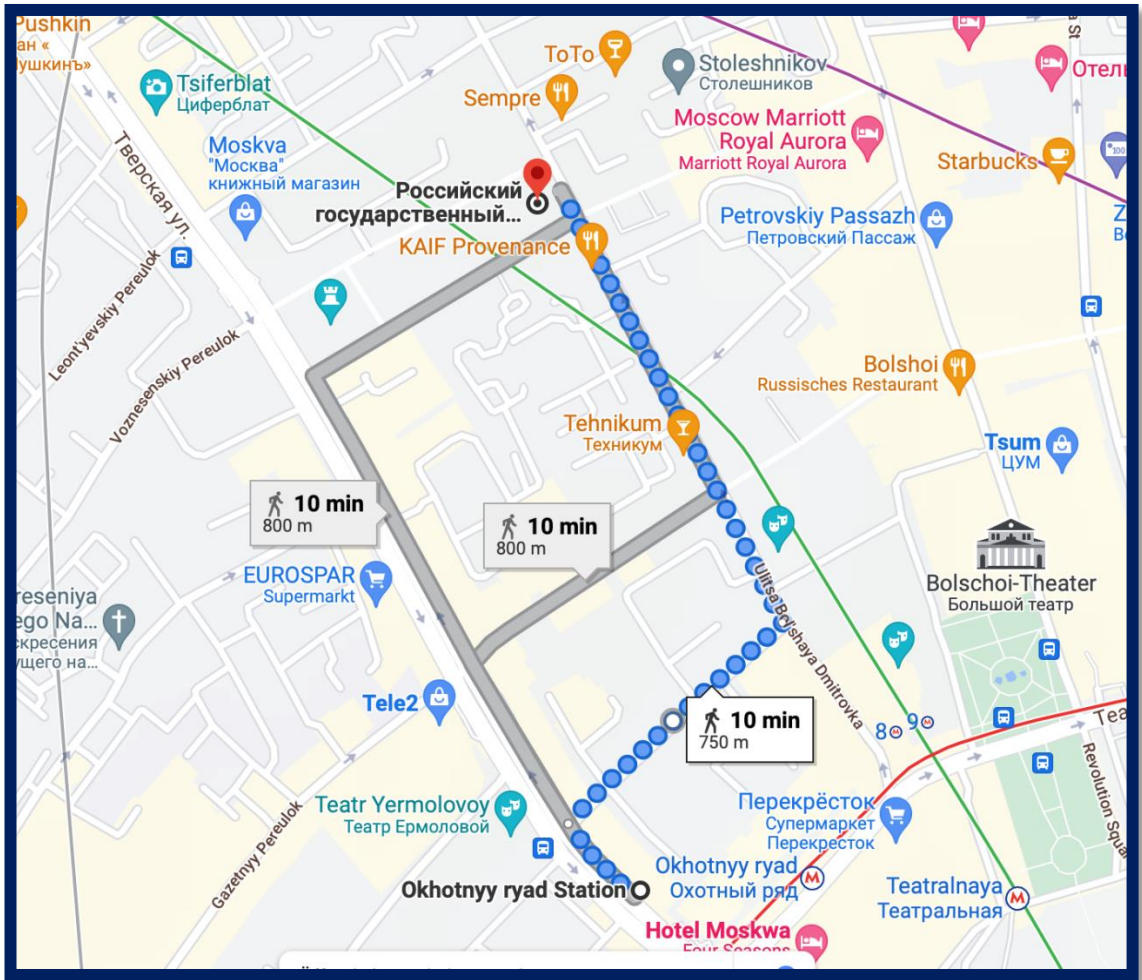
YENİ BAŞLAYANLAR İÇİN MOSKOVA ARŞİV VE KÜTÜPHANE REHBERİ

pasaporttaki bilgilerle uyumlu olup olmadığı kontrol edilecektir. Belge istenmesi sırasında da adınız, soyadınız, konunuzu doldurduktan sonra katalogdan tespit ettiğiniz belge numaralarınızı doldurmanız gerekmektedir. İsteddiğiniz dokümanın mikrofilm olması durumunda herhangi bir sınırı bulunmayan belge talep hakkınız bulunmaktadır. Ancak istediğiniz belgeler dosya şeklinde (*kâğıt*) ise 5 tane ile sınırlandırılmaktadır.

Bu arşivde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, diğer arşivlerde de olduğu üzere fotoğraf çekilmesinin yasak olmasıdır. Kataloglar dâhil olmak üzere önünüze getirilen hiçbir dosyayı çekmemeniz araştırmanın devamı açısından önemlidir. Ayrıca dosyayı çektiğiniz takdirde telefonunuzdan silinmiş olduğu detaylı bir şekilde kontrol edilecektir. Sonrasında dilekçe yazmanız istenecektir. Konunuzu ilgilendiren dosyalar mikrofilm halinde muhafaza ediliyor ise **ücretsiz** olarak fotoğraflamanız mümkündür.²⁰

Arşivin çalışma saatleri: Pazartesi: 12:00-20:00 Salı-Perşembe: 11:00-17:00 Çarşamba: 10:00-17:30 ve Cuma: 09:30-16:30 şeklindedir.

Arşive geldiğiniz her gün beşinci katta yer alan büyük bir defteri imzalamanız gerekmektedir. Çantanızı bırakmak için görevlilerin önünde yer alan sepetten herhangi bir dolap anahtarı alabilirsiniz. Sonrasında hangi numarayı aldığınızı ve soyadınızı yazmanız gerekmektedir. Turuncu büyük anahtar ile daha önce siparişinizi vermiş olduğunuz dosyaları kendiniz arşiv odasından alabilirsiniz.

Harita 3: Rusya Federasyonu Sosyal-Politika Arşivine metro aracılığıyla ulaşım

4. Rusya Devlet Film Arşivi (ГФКРФ/GFKRF)

Moskova'nın dışında yer alan Rusya Devlet Film Arşivine ulaşım yaklaşık bir buçuk saat sürmektedir. Buraya otobüsle veya trenle Moskova merkezden gidilebilir. Bu arşive gitmeden önce telefonla rezervasyon yaptırmanız ve çalışma konunuz hakkında bilgi vermeniz verimli bir çalışma için önemlidir. Ayrıca enstitü veyahut üniversitenizden bir yazı almanız çalışma izni almanızı kolaylaştıracak bir husustur. Biz konumuzu

²⁰ <http://rgaspi.org/>. Katalogların listesi için bkz. http://rgaspi.org/funds/spisok_opisei

ilgilendiren bir filmi bulmak amacıyla bu arşive gittiğimizde oldukça hızlı bir şekilde film dokümanlarına ulaştığımızı belirtmek isteriz.

Arşiv hafta içi 09:00-17:30 arasında hizmet vermektedir. Diğer arşivlerdeki gibi kayıt olmak amacıyla arama yaparak geçici izin almanız mümkündür. Burada da çalışma konu ve sınırlarınızı belirtmeniz gerekmektedir. Önceden hangi filmleri istediğinize dair mail attığınız takdirde filmlerinizin hazır olacağını paylaşmak isteriz. Film kataloglarından yönetmen, artist, bölge ve konu gibi seçenekler üzerinden araştırma alanınızı sınırlandırmanız mümkündür. Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği filmlerinin hemen hepsi arşiv tarafından korunmaktadır. Basın değerlendirmeleri, reklam afişleri, müzikleri, altyazı çeşitleri gibi uzun bir dosya önünüze konulacaktır. Filmleri izlemeniz için "nasıl bir yol izlenmesi" gerektiği konusunda arşiv görevlileri size yardımcı olacaktır. Ayrıca ana salondan geçilen küçük odalarda filmleri tahlil edebilirsiniz.

Filmi almak isterseniz size oldukça pahalı bir liste çıkabilir. Mesela bir film dosyası için 100 doların üzerinde bir ücret talep edilmişti. Fakat ruble olarak Rus bankasına yatırmanız gerektiği de sonrasında açıklanmayabilir. Bu arşive ait bir motele benzer bir yerde kalabilirsiniz. Film arşivinin güzel taraflarından birisi de arşivde yer alan büfe ve yemekhanede ucuz bir fiyata yemek bulabilmenizdir. Arşiv, Moskova merkezde yer almadığı için bu tür bilgileri dikkate alarak çalışma günlerinizi ayarlamamız gerekmektedir.

Burada Türkistan tarihini yakından ilgilendiren propaganda filmlerini de elde etmek mümkündür. Ayrıca çalışmaya muhtaç bir diğer konu ise göçebelerin hayatlarını temel alan belgesel filmlerdir. Özellikle 1922-1980 arasında göçebe halklar üzerine yapılmış farklı filmler, arşivin kataloglarında yer almaktadır.²¹

Arşiv fonları ve çalışma şartları hakkında arşivin basit bir şekilde tasarlanmış sitesinden yararlanmak mümkündür. Tam adresini vermek arşive ulaşımı oldukça kolaylaştıracaktır. Adresi şu şekildedir: 142050, Московская обл., г. Домодедово, мкр. Белые Столбы, проспект Госфильмофонда/Moskovskaya Oblast., Domodevo Mkr. Behye Stolby, Prospekt Gosfilmofonda.

5. Rusya Devlet Kütüphanesi- Lenin Kütüphanesi (РГБ/RGB)

Lenin Kütüphanesi Moskova şehir merkezinde yer alan oldukça önemli bir merkezdir. Rusya'da yapılan yayınların hepsinin gönderildiği ve yabancı literatür kütüphanesi ile birlikte seçilen kitap listeleri ile kütüphanenin içeriği her geçen yıl artmaktadır. Sosyal bilimler alanında araştırma yapanların başvuru kaynağı olabilecek kütüphane e-kitap seçeneği ile önemli bir açığı kapatmaktadır. Fakat bazı yayınları elde etmeniz için kütüphaneden erişim sağlamanız gerekmektedir. Online kütüphane kaynakları olarak aşağıda verdiğimiz linklerden istediğiniz kitaplara ulaşma şansınız oldukça yüksektir. Rusya'da telif hakları konusunda herhangi bir dava bile henüz kabul edilmiş olmadığı için kitaplara ulaşım oldukça kolay olabilmektedir. Fakat bu durum her kitap için geçerli olmayabilir.

Kütüphane kaydınızı çok hızlı bir şekilde ana binanın yanında yer alan kayıt ofisinden yapma şansınız vardır. Bu kayıt ücretsiz olarak yapılır. Hemen fotoğrafınız çekilerek size 5 yıl kullanım hakkınız olan kütüphane kartınız teslim edilir. Bu kartla giriş yapabildiğiniz kütüphaneye kışın veya yazın mont ve çanta ile girmeniz yasaktır. Bu sebeple eşyalarınızı girişte bulunan vestiyere bırakmanız gerekmektedir. Kütüphanede çalışmak istediğiniz kitabı ister size verilen giriş kartındaki üye numaranız ve şifreniz (değiştirmedığınız sürece şifreniz sistem üzerinden belirlenir ve noktasız, boşluksuz olarak gün ay yıl şeklinde doğum tarihinizdir. Örneğin: 04111987) ile internet üzerinden yapabilirsiniz. Bu vesile ile zaman kazanabilirsiniz. İstenilen kitaplar nadir de olsa 45 dakika içerisinde hazır olabilir ancak genellikle 1 buçuk saat arasında gelmektedir. Eğer internette sipariş vermediyseniz kütüphane içindeki otomatlardan sipariş verebilirsiniz. 09:00'da açılan kütüphane 20:00'de kapanmaktadır. Kütüphane oldukça büyük ve aynı zamanda turistlerin uğrak merkezi olduğu için kütüphane görevlileri tarafından haftada 1 defa olmak üzere yapılan kütüphane içi turlara katılmanız kütüphaneyi keşfetmeniz açısından oldukça yararlıdır. Kütüphane görevlileri katalog ve taramaları için seminerler vermektedir. Kütüphanenin seminer çizelgesini internet sitesinden veya ana kapı girişindeki panodan ulaşmanız mümkündür.

Kütüphane çalışanları, araştırma konunuza göre size yardımcı olmaya çalışacaktır. Kütüphanede hangi katlarda, hangi salonların bulunduğunu size anlatacaklardır. Bu sayede daha hızlı bir şekilde sonuç alabilmeniz mümkündür. Kütüphanenin giriş katında e-kütüphane bölümünde araştırmacıların e-yayınlarına sınırsız erişim sağlandığı salonda istediğiniz kitaplar bulunmuyorsa alım sağlanmasını talep edebilirsiniz. Bu talebiniz neticesinde 5 gün içinde alım gerçekleşecektir.

Lenin kütüphanesinin gazete, dergi ve tezler bölümü ise Moskova'nın dışında, kütüphane ana binasına uzakta, Khimki'de yer alır. Bu bölümde Rusça ve diğer batı dillerinde yayımlanmış olan gazete ve dergilerin tamamını ve tezleri elde etmeniz mümkündür. Bu bölüme ulaşım reçnoy vokzal metro durağından sonra 341 numaralı otobüs ile yapılmaktadır. Moskova merkezde yer alan kütüphane binasında yer almamaktadır. Buradaki

²¹ <http://gosfilmofond.ru/>. Katalogların listesi için bkz. http://gosfilmofond.ru/?page_id=4018

en önemli gazetelerden bir tanesi de Rusça olarak basılmış Kars gazetesidir.²² Bu konu hakkında Türkçede yapılmış detaylı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Kütüphane, gazetelerin fotoğraflanmasına izin vermediği için gazete yerinde çalışılmalı ya da proje desteği ile tamamı elde edilmelidir. Gazete, dergi ve tezleri fotoğraflamak serbesttir.

Lenin Devlet kütüphanesinde yer alan doktora tezlerine ulaşabileceğimiz internet sitesinin linki aşağıdadır.²³

5.1. Doğu Bölümü Kütüphanesi

Lenin Kütüphanesinin karşısında yer alan Doğu Bölümü binasına ulaşım oldukça kolaydır. Lenin kütüphane kartınızla giriş yapabileceğiniz bölüm, Doğu Dünyasına yönelik çalışma yapan araştırmacılara açıktır. Bu bölümün en güzel tarafı oldukça sessiz bir çalışma ortamına sahip olmasıdır. Kütüphane Türkçe olarak basılmış ve Rusya'yı ilgilendiren kitapların çoğunu bünyesinde barındırmaktadır. Burada Türkçe eğitimi ve edebiyatı üzerine de yeterli sayıda kaynağa ulaşabilirsiniz. Kütüphane bünyesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde çıkmış olan gazete ve dergilere de ulaşmanız mümkündür. Burada *Konya*, *Adana*, *Şam* yıllıkları gibi şehir yıllıkları bulunmaktadır. Ayrıca ticaret kurumlarının çıkarmış olduğu dergiler de bulunmaktadır. Üniversitenin dergilerinin birçoğunu da buradan kolaylıkla elde edebilirsiniz. TTK Belleten dergisi de kütüphanenin kataloğunda yer almaktadır.

Doğu dillerinde Sovyet döneminde çıkmış olan gazete ve dergilerin kütüphane kataloğunda yer alıyor olduğunu da belirtmek isteriz. Azerbaycan Türkçesi, Tatarca, Türkmençe, Özbekçe, Kırgızca olarak basılmış her dergi ve gazete bulunmaktadır. Öyle ki Orta Asya coğrafyasında çıkarılmış olan yerel süreli yayınların tamamına buradan ulaşmanız mümkündür. Yapılmış yayınların çoğunun, yarısı Rusça yarısı Kazakça ya da Özbekçe gibi olacak şekilde yayım hayatına devam edilmesi Sovyet yönetimi tarafından uygun görülmüştür.

5.2. Lenin Kütüphanesi Doğu Bölümü Bibliyografyası

Türkçe gazete ve dergilerin hepsi bu bölümde korunmaktadır. Khimki bölümünde ise Sovyet döneminde yaşayan Türk halklarının tüm gazete ve dergilerini bulmak mümkündür.

Akşam Gazetesi (1920-1927, 24, 25, 26, 29, 33) yılları, (1944, 45, 55, 57) yılları arasında farklı sayılarda gazete sayılarını içermektedir.

Cumhuriyet Gazetesi (1924,1945 Yunus Nadi, 1946-1956 Nadir Nadi başkanlığında çıkarılan gazete sayılarını bulmak mümkündür.

Bilim Teknik, 1995, 2002, 2005 sayıları mevcuttur. Dergi, Kitap, Strateji, Tarım ve hayvancılık olarak ayrılmış başlıklarda sayıları bulunmaktadır.

Ekonomi Dergisi, 1944 yılında çıkarılmıştır. İstanbul, günlük siyasi ve ticari gazetedir. 1975,1976, 1977,1978.

Emek Davası: trudevo delo gazetesine ek olarak 15 günde bir çıkar. Sofya 1966.

Eylülcü Çocuk: Dimitrof Septemvryçe gazetesine ek olarak çıkar. Sofya 1949, sayıları: 1919 7 Ekim, 9,13,15 Aralık.

Hâkimiyet-i Milliye Ankara 1919, 1934 yılında Ulus gazetesine dönüştürüldüğüne dair ek yazı bulunmaktadır. 1919-1928 yıllarına ait sayıları Osmanlıca olarak korunmaktadır. Katalogların taranması da Osmanlıca olarak yapılabilir.

1919: 1-61

1920: 62-91

1921: 251-392

1922: 393-700

1923: 701-757,

1924: 1008, 1261 sayıları arası mevcuttur.

1925,1926,

Ulus gazetesi olarak 1953, 1954 Yeni Ulus olarak 1954,1955; Halukçi olarak 1955 yıllarına ait sayıları bulunmaktadır.

²² Alper Alp, "Kars Tarihi Bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi Kars", TSA, Yıl: 16: S: 1, Nisan 2012.

²³ <https://diss.rsl.ru>.

MEHMET ÖNDER DURAN

Halk Gençliği: Dimitrof Halk Gençliği Birliği Merkez Komitesinin organıdır. 1949-1950 yıllarında basılmıştır.

Halk Gençliği: 1948, 1949, 1950, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1968, 1969, 1970 (4, 8, 12, 17, 21) yılları arasındaki sayılar mevcuttur.

Hür Adam, İstanbul, 1930 çıkmaya başlamıştır. 1931 yılında kapatılmıştır. Tevfik Nevzat tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. 1930 yılına ait 4, 11, 13, 15, 17, 21, 23 sayıları mevcuttur.

Hürriyet Gazetesi 1948 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. Hürriyet günlük müstakil siyasi gazete şeklinde bilgiler mevcuttur. 1955, 1956, 1957 yıllarına ait farklı sayıları bulunabilir.

Kelebek: 1990-1994 yıllarında çıkmış bir dergidir.

İstanbul Ticaret Odası Gazetesi 1965 yılında çıkarılmaya başlanır. İstanbul ticaret odası yayın organıdır. 1959 yılında kurulmuştur ibaresi geçmektedir. 1965 yılına kadar sayılarının bulunduğu ifade ediliyor.

1960, 1961, 1963, 1965, 1966 yıllarındaki sayıları mevcuttur. 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73 yılları da vardır.

İstanbul Yeni Gazete: Günlük müstakil siyasi gazete başlığında 1957 yılında çıkmaya başlamıştır. Çoğunluğu 1957 yılına ait olsa da 1958 yılında da sayıları kütüphanede mevcuttur.

Işık Gazetesi; Yeni Işık Gazetesi olmak üzere iki farklı isimde gazete mevcuttur.

Kurtuluş: Avrupa'da Türkiyeli İşçilerin Gazetesi, Avrupa Türkiyeli Toplumcular Federasyonu (ATTF) yayın organı, Berlin 1971.

MESS İşveren Gazetesi, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, İstanbul 1987. 1988, 1990, 91, 92, 93, 94 yıllarına ait sayılar mevcuttur.

Meydan Gazetesi, Ankara'da 1988'de çıkmıştır.

Milliyet, 1926 yılı gösterilmektedir fakat alt bilgede 1949'da kurulduğuna dair bir bilgede bulunmaktadır. 1926, 1927, 1928, 1931, 1932 yıllarına ait farklı sayıda nüshaları mevcuttur.

Politika: siyasi halk gazetesidir. Her gün akşamları çıkar. 1929, 1930.

Sicilli Ticaret Gazetesi ve Piyasa Cetveli: İstanbul Ticaret Odası tarafından tatil günleri hariç her gün neşr olunur. 1944, 1945 yıllarına ait sayılar mevcuttur.

Sicilli Ticaret; Taip Servet Tuna. 1944 yılına ait sayılar mevcuttur.

Somut: haftalık kültür, sanat ve siyaset gazetesi 1983 ve 1986 yıllarına ait farklı sayıları mevcuttur.

Tan Gazetesi: İstanbul 1935; Mahmut Soydan 1935, 1936 yıllarında, 1956 ve 1957 yıllarına ait sayılar bulunur.

Trudovak Davası: GUTP-nin trudovaklar için Türkçe yayını, Sofya 1956. Trudovak Davası yıl 10 1956, 262, 313.

Ticaret, Günlük siyasi ticari gazete, İzmir'de 1966 yılında çıkmıştır. Sahibi ve baş muharriri Süha Sükuti Tükel'dir. 1966 yılına ait sayıları bulunmaktadır. 1995, 96, 97, 98, 99 yıllarına ait sayılar da mevcuttur.

Fuar 98, isminde bir gazetede mevcuttur.

Türkiye İktisat Gazetesi, Türkiye ticaret odaları, sanayi odalar ve ticaret borsaları birliği neşir organıdır. 1958 yılında Ankara'da çıkmıştır. 1958, 1960, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78 yıllarında sayıları bulunmaktadır.

Ulus, adımız andımızdır. 1935 şeklinde bilgi geçen gazetedir. Halk Partisi organıdır. 1919 yılında kurulmuştur.

6. Rusya Tarih Kütüphanesi (ГПИБ/GPİB)

Tarih Kütüphanesi Moskova'da yer alan sosyal bilimler kütüphanesidir. Kütüphanede çalışabilmek için üye olmanız gerekmektedir. Size verilen kartla giriş yapabilmemiz mümkündür. Dördüncü katta yer alan çalışma odalarına bilgisayar hariç herhangi bir dergi veya kitap getirmeniz yasaktır. Katalog üzerinden sipariş ettiğiniz bir eser süreli yayın ise 45 dakikada, kitap ise 1 saat sonra elinizde olabilmektedir. Kitap ve süreli yayın siparişinde herhangi bir sınır bulunmamaktadır. Gazete arşivi ise dört ana bölümden oluşan arşiv periyodlara bölünmüştür. Bu durum gazetelerin taranmasını ve talep edilmesini kolaylaştırmaktadır.

YENİ BAŞLAYANLAR İÇİN MOSKOVA ARŞİV VE KÜTÜPHANE REHBERİ

Kütüphanede Rusya’da yapılmış olan yüksek lisans ve doktora tezlerini de bulmak mümkündür. Ayrıca Rusça süreli yayınların tamamı farklı bölümler halinde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Kütüphane atmosferi araştırmacılar için uygundur. Kütüphane görevlileri yabancı olduğunuzu söylediğiniz takdirde katalog taramasını birlikte yapabilmeniz için bir çalışmanı görevlendirmektedirler.²⁴

7. Alman Tarih Enstitüsü (DHİ-MOSKAU)

Alman Tarih Enstitüsü özelde Rusya-Almanya tarihini ilgilendiren konular olmak üzere bölgeyi ve tarihini etkileyen çevre ülkelerin tarihi, kültürü, coğrafyası hakkında sempozyum, konferans, kitap ve dergi tanıtımları dahil olmak üzere çeşitli faaliyetleri yürütmektedir. Bunlar içinde enstitünün yapmış olduğu en önemli faaliyet ise yüksek lisans ve doktora tezlerini destekleyen burs imkânları sağlamasıdır. Moskova ve Petersburg arşivlerinin çalışma şartlarının yavaş ve paralı olması göz önüne alındığında bu enstitünün araştırmacılar için oldukça önemli destek kaynağı oldukları ortadadır. Bunun yanı sıra enstitü projelendirdiğiniz herhangi bir konuyu da desteklemektedir. Araştırmacılardan her ayın sonunda yapılan bursiyer günlerine iştirak etmeleri ve uygun bir günde desteklenen çalışmalarını Rusça, Almanca ve İngilizce dillerinden birinde sunmaları istenmektedir.

Ayrıca enstitü, araştırmacılara kalacak yer konusunda da destek sağlamaktadır. Moskova’da bulunduğumuz sürede katılmış olduğumuz konuşmalardan hangi projelerin desteklendiği aşağıda örnek olması amacıyla verilmiştir. Desteklenen projelerin tamamını görmek isteyenler enstitünün internet sitesinde listesini görebilir²⁵.

2005’ten 2020’ye kadar yapılmış çalışmalara bakıldığı zaman Türk tarihini ilgilendiren pek çok konunun desteklenmiş olduğu bilgisi mevcuttur. Kısa süreli araştırma bursu, doktora bursu, Almanya-Rusya ilişkileri üzerine çalışan araştırmacılara yönelik burslar, kısa süreli askeri arşiv bursu (ПГБА-RGVA Rusya Askeri Arşivi) olmak üzere farklı seçeneklerde başvuru imkânı bulunmaktadır. Moskova Alman Tarih Enstitüsü’nün internet sitesinde çevrimiçi kaynakları bulmak mümkündür. Birinci Dünya Savaşı, XVIII. yüzyılda Rus soyluların yaşam kültürü, Avrupalı diplomatların raporlarında Rusya (1690-1730) gibi önemli projelere ait arşiv belgelerine çevrimiçi ulaşmak mümkündür²⁶.

8. Online Kütüphane ve Arşiv Bağlantıları

Rusya ve Türkistan tarihine yönelik araştırmalar yapan uzmanlar için çevrimiçi arşiv ve kütüphane bağlantıları önemli başvuru kaynakları arasındadır. Bahsedilmesi gereken ilk kaynak şüphesiz arşivler tarafından yayımlanmış dokümanlardır. İlgili arşivlerin siteleri takip edilerek gerekli belgeler elde edilebilir.

<http://www.rusarchives.ru/>

<http://archives.ru/>

<http://guides.rusarchives.ru/>

<http://sovdoc.rusarchives.ru/>

<http://spbarchives.ru/>

<http://www.iisg.nl/abb/>

Arşivlere ek olarak kütüphanelerin çevrimiçi kaynakları da diğer önemli bir başvuru kaynağı olarak görülebilir.

<https://www.twirpx.com>

<https://www.runivers.ru>

<http://starielnigi.info>

<https://histrf.ru/biblioteka/book/elektronnyie-riesursy-po-istorii-rossii>

<http://www.vdonlib.ru/read.php?id0=1696#lib>

<http://www.bibliotekar.ru>

²⁴Kütüphane katalog linki: <http://unis.shpl.ru/Pages/default.aspx>. Türkiye’den ulaşılabilen çevrimiçi kitapların linki için bkz. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

²⁵ <https://www.dhi-moskau.org/de/chancen/stipendien/alumni/stipendiatenliste.html>.

²⁶ <https://www.dhi-moskau.org/de/digital.html>.

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/History_Russia.php

<http://www.istmira.ru>

<http://xn--90ax2c.xn--p1ai/>

<http://www.hist.msu.ru/ER/index.html>

<https://gpa.eastview.com/crl/irn/> : 1767-1918 yılları arasında Rusya'da yayımlanmış süreli yayınları kapsayan dijital arşive erişim ücretsizdir.

SONUÇ

Türkler ve Ruslar arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerin temelleri kadim çağlara kadar uzanmaktadır. İkili ilişkilerimizin temelinde siyasi rakip olmamız hasebiyle savaş meydanlarında karşı karşıya kalmamız kaçınılmaz olmuştur. Bu ikili ilişkilerin temelindeki siyasi rekabet sadece savaş meydanlarında karşı karşıya bırakmamıştır, bir taraftan da tarihi ve kültürel etkileşim içinde olmayı da beraberinde getirmiştir. Rusya'nın coğrafi olarak Türk halklarının hâkim olduğu sahada yüzyıllar boyunca hâkimiyet kurma çabası ve dahi hâkimiyet kurmuş olması beraberinde sosyal, kültürel ve demografik sonuçları da doğurmuştur. Bu sebeple Rusya Çarlığı, Sovyetler Birliği (SSCB) ve Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yaşayan Türk halklarına ait siyasi, sosyal ve tarihsel materyaller bugün Moskova başta olmak üzere Rusya'nın çeşitli şehirlerindeki arşiv, kütüphane, müze ve enstitülerde korunmaktadır ki Türk-Rus ilişkilerini araştıran sosyal bilimciler, özellikle tarihçiler için Petersburg, Moskova gibi şehirlerdeki arşiv ve kütüphanelerine başvuru kaçınılmaz bir zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda Moskova arşivleri ve kütüphaneleri, Genel Türk Tarihi alanında araştırma yapmaya hem yeni başlayanlar hem de isteyen kıdemli araştırmacılar için mühim verileri barındırmaktadır.

Bahsettiğimiz tarihi zemin üzerinde başta siyasi, sosyal, kültürel ve demografik sahada yoğun ilişkilere dayanan kaynaklar için başta Moskova ve Petersburg gibi Rusya'nın önemli merkezlerindeki kütüphane ve araştırma merkezlerine adım atmak önemlidir. Bu sebeple çalışmamızda bir başlangıç olarak Moskova'da ilk defa araştırma yapacak kişilere arşivlere dair genel bilgiler, kayıt süreci, arşiv belgelerine erişim ve kataloglar hakkında genel bilgiler vermeye çalışılmıştır. Böylece burs ve proje imkânlarını kullanan araştırmacıların zaman kaybını en aza indirgeyerek etkili bir şekilde Moskova arşivlerini kullanılabilmesi hedeflenmiştir. Rusya arşivlerinin çalışma prensipleri oldukça sıkıdır. Bu durum göz önüne alındığında çalışmanın diğer bir amacı araştırmacıların tecrübe eksiklerinin nispeten azaltılmasına yardımcı olmaktır. Ayrıca giriş niteliğinde bir rehber olarak tasarladığımız bu çalışmada, Moskova arşiv ve kütüphanelerinde karşılaşılması muhtemel sorunlar ortaya konulmuş ve cevaplar aranmıştır. Son söz olarak bir başlangıç niteliğinde verilmeye çalışılan bu bilgilerin daha sonra yapılacak kapsamlı araştırmalar için ufak bir adım olması hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

ALP, Alper, "Kars Tarihi Bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi Kars", *TSA*, Yıl: 16: S: 1, Nisan 2012.

BERRY, M. J.; Ilic, M, *Using the Russian Archives an Informal Practical Guide for Beginners, Based on User's Experiences*, Birmingham 2002.

FRİTZPATRİCK Sheila, Lynne Viola, *A Researcher Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, Routledge, New York 1990.

GENÇOĞLU, Halim, "Güney Afrika Milli Arşivlerinin Osmanlı Tarih Yazıcılığı Açısından Önemi", *Belleten*, Sayı 298, Cilt 83, Aralık 2019, s. 933-956.

GRİMSTED, Kennedy, Patricia, *Archives in Russia, A Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St. Petersburg*, Routledge, London 2000.

GRİMSTED, Patricia Kennedy, *A Handbook for Archival research in the USSR*, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, New York 1989.

GRİMSTED, Patritsiya, *Arhivyrossii, Moskva i Sankt-Peterburg, Arkheograficheskiy Tsentr*, Moskva 1997.

GETTİ, A., V.P. Kozlov, Rtshidni: *Kratkiy Putevoditel: Fondu i Kollektii, Sobrannyye Centralnim Partiyum Arhivom*, Blagovest, Moskva 1993.

HOFFMANN, David L., "A First Glimpse into the Moscow Party", *The Russian Review*, October 1991, Vol. 50, p. 484-486.

YENİ BAŞLAYANLAR İÇİN MOSKOVA ARŞİV VE KÜTÜPHANE REHBERİ

İNAN, Süleyman, “İngiliz Arşivlerinde Araştırma Yapma ve Çalışma”, *Belgi*, Sayı 4, 2012, s. 482-486.

KARTIN, Cengiz, “İngiliz Ulusal Arşivi ve 20. Yüzyıl Başlarında Türkiye Dosyaları Üzerine Bir Bakış (1918-1920)”, *Tarihin Peşinde*, S.16, 2016, s. 41-73.

KARTIN, Cengiz, Uyanık, Necmi “İngiliz Arşiv Belgelerinde 1922-23 Dönemine Ait Türkiye Dosyalarında Tahrifat Örnekleri”, *Tarihin Peşinde*, S.17, 2017, s. 99-118.

KOZLOV, Vladimir, Olga Loteva, “"Arhivnaya revolyutsiya" v Rossii (1991-1996)”, *Svobodnaya Mysl*, N. 1, 3, 4. C. 113-121.

KUZELENKOV, V.N., V.P. Tarasov, “Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenny arhiv: k 100-letiyu so dinya osnovaniya”, *Oteçestvenniye arhiv*, N.4, 2020, C. 12-18.

MİROÇENKO, Sergey Vladimirovich, *Gosudastvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii, Putevoditel, Rosarkhiv*, Moskva 1994-2004, T. 1-6.

RALEIGH, Donald J. “Doing Soviet History: The Impact of the Archival Revolution” *Russian Review*, 61/ 2002, p. 16-24.

RIJENKOV, M.R. *Fonđ Rossiykogo Gosudarstvennovo Voyenno-istoricheskogo Arhiva*, Kratkij Spravoçnik, Rgnf, Moskva 2001.

SHERRY, Samantha Jonathan Waterlow, Andy Willimott, *Using Archives and Libraries in the Former Soviet Union*, Basees 2013.

URBANSKY, Sören, “Auf in die Provinz, Recherchen in Russlands Regionalarchiven”, *Osteuropa*, Vol 59, November 2009, s. 121-130.

VİOLA Lynne, “Archival Research in the USSR: A practical guide for social historians”, *Russian History*, Vol 12, No. 2/4, 1985, p. 187-215.

WEHNER, Markus, “Gescheiterte Revolution, in Russlands Archiven gehen die Uhren rückwärts”, *Osteuropa*, 5/2009, s. 45-58.

 FAYAZ Ş. HUZİN**

çev. MELTEM AKINCI***

 10.53718/gttad.1093412

ÖZ

Makalede İtil Bulgarlarının yerleşikleşme süreciyle bağlantılı olarak ilk sabit yerleşimlerin oluşumu, yerleşimlerin kent olarak değerlendirilme ölçütleri, kentlerin ortaya çıkışları ve kökenleri, kentlerin karakteristik özellikleri ve sınıflandırılma ile alakalı sorunlar incelenmiştir. Bu bağlamda Bulgar kentlerinin kökeninin, Bulgarların yerleşikleşme sorunu ve ilk sabit yerleşimlerinin ortaya çıktığı zaman ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak araştırmacılar, çok farklı formda sosyal yapıya sahip olan kentlerin kökeni ve ortaya çıkış süreçlerine dair çok çeşitli seçeneklere meylenmiştir. Yazar bu hususta Bulgar kentlerinin ortaya çıkışı ve kökeniyle alakalı varsayımda bulunan araştırmacıların görüşlerini irdeleyerek, köken sorunsalının aydınlatılması adına kendi varsayımlarını dayanaklı olarak belirtmiştir. Yazara göre boylar sisteminin geç aşamasında yani büyük boylar ve boylar arası birlikteliklerin oluştuğu anda vücuda gelen ve etno-sosyal oluşumların merkezi olan ön kentler, zamanla idari, dini veya kültüsel, askeri-politik merkezler ve ticaret noktaları olarak gelişmiştir. Müstahkem yerleşimlerin bahsi geçen gelişme noktaları, kentlerin köken sınıflandırmasını, yani ortaya çıkış yollarının tespitini de beraberinde getirmiştir. Orta Çağ kentlerinin ortaya çıkış yollarının çeşitliliği İtil Bulgar kentleri üzerinde tatbik edilmiş, bu yollar Moğol öncesi İtil Bulgar materyalleriyle tasdiklenmiştir. Fakat araştırmacılar İtil Bulgar kentlerinin ortaya çıkış kökenleriyle ilgili belli başlı üç yol üzerinde durmuştur: boy merkezi, ticaret-zanaat merkezi ve idari-askeri kale.

Anahtar Kelimeler: F. Ş. Huzin, İtil Bulgarları, Bulgar Kentleri, Sabit Yerleşim, Ön Kent, Kentleşme.

BULGARIAN CITIES AND THE ORIGINAL PROBLEMS OF BULGARIAN CITIES

ABSTRACT

In the article, the formation of the first fixed settlements in connection with the settlement process of the Volga Bulgars, the criteria for evaluating the settlements as cities, the emergence and origins of the cities, the characteristics of the cities and the problems related to their classification were examined. In this context, it has been determined that the origin of the Bulgarian cities is related to the settlement problem of the Bulgars and the time when the first fixed settlements appeared. In general, researchers have tended to a wide variety of options regarding the origin and emergence processes of cities with very different forms of social structure. In this regard, the author examined the opinions of the researchers who made assumptions about the emergence and origin of the Bulgarian cities and stated his own assumptions in order to clarify the origin problematic. According to the author, the proto-cities, which came into being at the late stage of the tribal system, that is, when the large tribes and inter-tribal associations were formed and were the centers of ethno-social formations, developed over time as administrative, religious or cult, military-political centers and trade points. The mentioned development points of the fortified settlements brought along the origin classification of the cities, that is, the determination of the ways of their emergence.

* Fayaz Şarapoviç Huzin, “Bulgarskie goroda i problemi ih proishojdeniya”, *Istoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah. Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*. T. II, Kazan, 2006, ss.152-162.

** Dr., Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, A. H. Halikov Arkeoloji Enstitüsü, Kazan/RUSYA, E-Posta: khuzinfayaz@gmail.ru.

*** Dr., Antalya/TÜRKİYE, E-Posta: mltm.akinci@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0807-1113.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

The variety of ways in which medieval cities emerged has been practiced on Volga Bulgar cities; these ways are attested by pre-Mongol Volga Bulgar materials (10th-13th centuries). However, researchers focused on three main ways of the origins of the Volga Bulgar cities: tribal center, trade-craft center and administrative-military fortress.

Keywords: F. Sh. Khuzin, Volga Bulgars, Bulgarian Cities, Fixed settlement, Proto-city, Urbanization.

Bugüne kadar İtil-Çulman Bulgar topraklarında kent hüviyetinde Moğol öncesi döneme ait yaklaşık 170 yerleşim yerinin (Askeri kale, feodal şato ve kent kalıntıları) varlığı bilinmektedir. Tarihçiler, Orta Çağ kentini feodal devlet yapılanmasında çok fonksiyonlu sosyal bir organizma olarak saymaktadır ki bu her şeyden evvel idari-politik, askeri, kültürel ve ticari-zanaat işlevine sahip tahkimli yerleşimleri nitelemektedir.

Moğol öncesi dönemde İtil Bulgar kentlerinin listesi şu şekildedir:

1. Barsko-Yenaruskino yerleşimi (Küçük Sulça Nehri'nin sağ kıyısında geniş sur dışıyla (63,5 ha) kentin kirmeni (yaklaşık 3 ha),
2. Şerben' I yerleşimi (40 hektarlık sur dışıyla kentin kirmeni (3 ha),
3. Rus vakayinamelerinde Ulu kent diye geçen veya Doğulu müelliflerin Bulgar dedikleri, Moğol öncesi dönemde devlete başkentlik yapmış Biler yerleşimi (kent çevresi ile birlikte yaklaşık 800 ha, tahkim edilmiş 620 ha),
4. Kızıltau (Gorkinskoye) II yerleşimi (Biler'den 3 ila 4 km. uzaklıkta bulunan, küçük sur dışı yerleşimini (12 ha) ihtiva eden büyük bir kent 212,5 ha),
5. Bulgar kentlerinden biri olan "Simbir" in kalıntılarının bulunduğu Krestovo-Gorodişe yerleşimi (İtil üzerindeki ticari geçiş bölgesinde bulunan Bulgar kenti),
6. X. yüzyılda bir beylik merkezinin kalıntılarını ihtiva eden Suvar yerleşimi (yüzölçümü yaklaşık 90 ha),
7. Bulgar-Kiev ticaret yolu üzerinde bulunan Kokryat' yerleşimi (yüzölçümü 94,5 ha),
8. Utka Nehri'nin sağ kıyısında orta ölçekli (28,3 ha) bir kentin kalıntılarını ihtiva eden Şmelev yerleşimi,
9. Dış Bulgar'ın (İtil üzerinde) veya ülkenin büyük bir ticaret noktası olarak bilinen İbrahimov'un kalıntılarını ihtiva eden Bulgar yerleşimi (XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başlarında tahkim edilmiş alan 24-25 ha),
10. Zanaat fonksiyonu ile ilgili kalıntılara ev sahipliği yapan büyük bir kent, Krasnoklyuçin yerleşimi (67 ha),
11. Üretim faaliyetlerine dair izler taşıyan, 20 hektarlık sur dışıyla çok büyük olmayan bir kent Eski Nohrat yerleşimi (3,8 ha),
12. Geniş sur dışıyla (yaklaşık 100 ha) kentin kirmeni olan Romodan I yerleşimi (2,8 ha),
13. Sur dışı zanaat yerleşimiyle birlikte orta büyüklükte bir kent, Batı-Voykin yerleşimi (11 ha),
14. Çulman Nehri'nin sol kıyısında yer alan ve sur dışı zanaat yerleşimi ile büyük bir kenti ihtiva eden Gorodok yerleşimi (yaklaşık 85 ha),
15. Yaklaşık 15 hektarlık geniş kent dışı yerleşimiyle Cuketau kentinin kalıntılarını ihtiva eden Cuketau yerleşimi (tahkimli alan 5,8 ha),
16. Geniş sur dışıyla (90 ha) kentin kirmeni olan Malopolyan yerleşimi (yaklaşık 1 ha),
17. Orta büyüklükteki kent kalıntısını ihtiva eden Novoşesmin I yerleşimi (tahkimli alan yaklaşık 16 ha),
18. 30 hektarlık sur dışı yerleşimiyle orta büyüklükteki bir kenti ihtiva eden Yekaterinino-Slobodin I yerleşimi (18 ha),
19. Çulman Nehri'nin sağ kıyısındaki sur dışı yerleşimiyle Alabuga kentinin kirmenini ihtiva eden Elabuj (Alabuga-Çertovo) yerleşimi (3 ha),
20. Moğol öncesi dönem de dahil olmak üzere XIV. yüzyıl Kirmençuk kalıntılarını ihtiva eden Kirmen yerleşimi,
21. Moğol öncesi dönemdeki sınırı henüz belirlenememiş olmakla birlikte, geniş sur dışıyla (60 ha) kent kirmenini ihtiva eden Çallı yerleşimi (1,2 ha),
22. Moğol öncesi dönem dahil olmak üzere XIV. yüzyıl Kaşan kalıntılarını ihtiva eden Kaşan I yerleşimi,

23. Yüzölçümü henüz belirlenememiş olsa da sur dışı zanaat yerleşimiyle kentin kirmenini ihtiva eden Kazan Kirmeni yerleşimi (yaklaşık 5 ha),

24. Zöye (Sviyaga) Nehri havzasında bulunan, orta ölçekli bir Bulgar kentini ihtiva eden Al'menev yerleşimi (34 ha),

25. Zöye Nehri'nin sol kıyısında bulunan sur dışı yerleşimiyle birlikte orta ölçekli bir kenti ihtiva eden Deuşev yerleşimi (28 hektardan fazla),

26. Zöye Nehri'nin sağ kıyısında bulunan, en büyük Bulgar kentlerinden birinin kalıntılarını ihtiva eden Staroaleykin yerleşimi (230 ha),

27. Yaklaşık 50 hektarlık tahkimli ve 75 hektarlık sur dışı alanıyla orta ölçekli bir kenti ihtiva eden Krasnosyundyukov I yerleşimi,

28. Yaklaşık 10 hektarlık tahkimli ve 24 hektarlık sur dışı alana sahip Krasnosyundyukov II yerleşimi. A. F. Koçkina, son iki yerleşimi (bunlara ek olarak 5 adet kent dışı-kırsal yerleşim) kanıtlarıyla birlikte tek bir kompleks olarak incelemiştir. Araştırmacı bu yerleşimleri X. yüzyılın başında veya ilk yarısında oluşan, toplam alanı 177 hektar olan kentsel bir aglomerasyon olarak kabul etmiştir.¹

29. Rus vakayinamelerinde geçen Oşel' kentinin kalıntılarını ihtiva eden Bogdaşkin yerleşimi (tahkimli 77 ha),

30. Küçük bir Bulgar kenti kalıntılarını ihtiva eden Hulaş yerleşimi (tahkimli 11,3 ha),

31. İtil Nehri'nin sağ kıyısında, yaklaşık 81 hektarlık tahkimli alanıyla büyük ölçekli Bulgar kenti kalıntılarını ihtiva eden Gorodişenskoye yerleşimi,

32. Bulgar topraklarının güney merkezinde, Samara Dirseği üzerindeki büyük ölçekli Bulgar kentlerinden birinin kalıntılarını ihtiva eden Murom Kasabası (yaklaşık 400 ha),

33. İtil Nehri üzerinde, orta ölçekli (24 ha) kent kalıntılarını ihtiva eden Mejdureç'e yerleşimi,

34. Sura Nehri'nin sol kıyı üzerinde, orta ölçekli (16 ha) kent kalıntılarını ihtiva eden Treskino yerleşimi,

35. Bulgarların Penza grubu eserlerinde yer alan ve idari-politik merkez kalıntılarını ihtiva eden Yulova yerleşimi.

Sunulan liste, pek tabii olarak bu yerleşimlerde gerçekleştirilecek arkeolojik kazılardan sonra ek bir düzenlemeye ihtiyaç duymaktadır.

Araştırmacılar İtil Bulgar topraklarının ana sınırlarının dışında kalan Bulgar kentlerine Perm Ön Ural'ında bulunan iki yerleşimi dahil etmektedir: Obva Nehri (Çulman'ın sağ kolu) üzerinde bulunan, sur dışı alanı, mezar kompleksleriyle bitişik vaziyette duran Rojdestvensk yerleşimi ve İna Nehri ve bu nehrin Çulman ile birleştiği yerde bulunan Kılaso ve Anyuşkar yerleşimi.² G. T. Lents'e göre Anyuşkar'ın "Rodanov yerleşimi için alışılmadık dışında olan" güçlü tahkimat sistemi, büyük ihtimalle Bulgarlar tarafından inşa edilmiştir. A. M. Belavin bunlardan ilkinin "Afkul Kasabası", ikincisini ise XIII-XV. yy. Arap kaynaklarında bilinen Çulman kenti ile özdeşleştirmektedir.³ Her iki yerleşimde de başta çömlek olmak üzere demir, kemik, kuyum ve cam imalat izlerini içeren zanaat faaliyetlerinin kalıntıları keşfedilmiştir. Araştırmacılara göre bu yerleşimlerin sakinlerinin çoğu İtil Bulgar topraklarından gelmiştir.⁴ A. M. Belavin'e göre bu sakinler için bir cami inşa edilmiştir. Ölenler de Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.

En büyük bulgu, Moğol öncesi dönemde tahkim edilmemiş yaklaşık 60 hektarlık bir alanı kapsayan, Çulman üzerindeki ticaret-zanaat yerleşimini ihtiva eden İzmer I'de saptanmıştır⁵. Keşfedilen çok sayıda materyale (X-XI. yüzyıl paraları, ticaret envanterleri, ithal doğu ve batı ürünleri, zanaat mamul kalıntıları) dayanan kent araştırmacısı E. P. Kazakov, burayı Çulman'da bulunan büyük çaplı uluslararası ticaret noktası olarak yorumlamaktadır. Biz ise bu yeri İbn Fadlan'ın "Rusların kamp yeri" şeklinde bahsettiği ve 922 Mayıs'ında Bulgar İlterberi ile Bağdat Elçiliği'nin buluşma yeri olarak lokalize ediyoruz.

¹ A. F. Koçkina, "Goroda Voljskoy Bolgarii X-naçala XIII vv. V sisteme rasseleniya (na materialah Sviyajsko-Kil'nenskogo mejdureç'ya)", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, T. II, 1997, s. 185.

² N. B. Kırilsova ve A. M. Belavin, "İstoriya izuçeniya Rojdestvenskogo arheoloğičeskogo kompleksa (Afkul)", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk 2000; G. T. Lents, "İssledovaniya Kılasovskogo kompleksa srednevekovih arheoloğičeskikh kompleksov", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk, 2000.

³ A. M. Belavin, *Kamskiy torgovy put': Srednevekovoe Priural'ye v ego ekonomičeskikh i etnokul'turnih svyazah*, Perm', 2000, s. 123.

⁴ Kırilsova ve Belavin, *agm*, s. 326.

⁵ E. P. Kazakov, "Torgovo-remeslennye poseleniya bulgar X-XI vv. i Severo-Vostoçnaya Evropa", *MSTP*, 1999.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

Bulgar kentlerini yüzeysel bir bakışla incelemek bile, bu yerleşimlerin basit olmayan sosyo-topografik yapısını ortaya çıkarmaktadır. Üç hatta dört topografik kısımdan oluşan Biler ve Murom (Mören) yerleşimleri, karmaşık planlama ile ayırt edilmektedir. Kentler şu şekilde ayrılabilir:

1) İki tahkimli kısımdan ve bu kısımların surlara bitişik duran (önceden sur dışı yerleşimler tarafından belirlenen) açık kent dışı kırsal yerleşimlerden oluşan kentler (Krasnosyunyukov I, Yekaterinino-Slobodin, Gorkin II vd);

2) İki tahkimli kısma sahip ama kent dışı kırsal yerleşim izleri taşımayan kentler (İtil üzerinde Gorodişe, Bogdaşkino, Staroaleykino vd.);

3) Tek tahkimli kısımdan ve tahkimsiz kent dışı yerleşimlerden oluşan kentler (Suvar, Cuketau, Eski Nohrat, Barsko-Yenarusskino vd.).

Ne yazık ki henüz sur dışı ticaret-zanaat yerleşimlerinin ve kent surlarının bitişindeki geniş kırsal alanların her daim kentin ayrılmaz bir parçası olup olmadığını bilmiyoruz. Bu durumun arkeolojik olarak kanıtlanması gerekmektedir. Münferit topografik kısımların genel kentsel yapı dahilinde amaca yönelik bir araştırması olmadan anlaşılması mümkün değildir.

Bilindiği gibi Orta Çağ kentinin ortaya çıkışı ve gelişimi, sadece genel değil özel kalıplardan da etkilenmektedir. Öyle ki; ülkenin münferit kısımlarının doğal-coğrafi şartları, feodal ilişkilerin eşitsiz dağılımı, bölgenin farklı ekonomik ve demografik gelişimi ve diğer faktörler bu kalıplar arasında yer almaktadır. Tüm bunlar kaçınılmaz olarak kentsel sistemin çok çeşitli olarak biçimlenmesine veya “kentlerin hiyerarşik sıralanmasına” yol açmıştır. Bunlar baskınlıklarına ya da bilakis belirli işlevlerinin gelişimine (politik-idari, askeri-savunma, kültürel-dini), nihayetinde de devlet sistemindeki kapladıkları alana ve öneme göre birbirinden ayrılmıştır. Bu suretle kentler şu kategorilere ayrılabilir: Politik işleviyle ülkenin başkenti olarak Biler (Bulgar, Ulu Kent); münferit toprakların/beyliklerin merkezleri olarak Suvar, Aşlı (Oşel’), Cuketau, Kaşan, Alabuga, Samara Dirseği’nde Murom Kasabası, Sura’da Yulovo, Perm Ön Ural’ında Afkul; orta ve küçük tip olarak Eski Nohrat, Hulaş, Şerben’ I; kırsal çevre merkezleri; büyük ticaret veya ticaret-zanaat merkezleri olarak Bulgar, Ecmer (İzmer), Layeş Eski Kazan. Bu kentlerin sosyal statüsünün kesin tanımı ancak kazılar yoluyla bunların detaylı incelenmesinden sonra mümkün olacaktır.

Bulgar kentlerinin kökeni, Bulgarların yerleşikleşme sorunu ve ilk sabit yerleşimlerinin ortaya çıktığı zaman ile bağlantılıdır. Bu süreçler Erken Bulgar toplumunun bağrında ortaya çıkmıştır.

Erken Bulgar sürecinin tarihi içeriği V. F. Smolin tarafından belirlenmiştir. Smolin, tarımı ve zanaatı bilen Bulgarların artık VII-IX. yüzyıllara gelindiğinde “bozkır çadır-yurtlarını ahşap evlerle, rastgele göç alanlarını ise surlar ve hendeklerle tahkim edilmiş kentlerle” değiştirdiğini varsaymıştır. Ülkenin başkenti olan Bulgar (şimdiki Biler’in sınırlarında) ve Suvar, Moğol öncesi dönemde (ikinci dönem) ortaya çıkmıştır.⁶ V. F. Smolin’in bu doğru varsayımı, geçen yüzyılda Bulgar arkeolojisinin gelişimi aracılığıyla kanıtlanmıştır.

Son yıllarda bir dizi arkeolog (E. P. Kazakov, P. N. Starostin, E. A. Begovatov, K. A. Rudenko) Erken Bulgar döneminin üst sınırını X. yüzyılın son çeyreğine kadar ulaştırmıştır. Bulgar tarihçiliğinde genel kabul gören bakış açısı, Erken Bulgar döneminin çoğunlukla İtil Bulgarları tarihinde göçebe ve pagan (Tengrici) dönemi oluşturan devlet öncesi dönem olduğudur. Yeni varsayımçılara göre ise X. yüzyılın son çeyreğine kadar devlet ortaya çıkmamış, Bulgarlar göçebe yaşam tarzını sürdürmüş ve Putperest tanrılarına tapmaya devam etmiştir.

Bu varsayım kaynaklarla çelişmektedir.

Orta İtil’in iklimsel, doğal-coğrafi şartları hiçbir zaman mevsimlik göçebelik için uygunluk arz etmemiştir. Zaten vatan edinmenin ilk dönemlerinde nüfusun bir kısmı, özellikle de en yoksulları, yavaş yavaş toprağa yerleşmek, tarım ve zanaatla uğraşmak zorunda kalmıştır. Ön tahminlere göre 5 binden fazla mezar ihtiva eden Tankeyev gibi mezar komplekslerini göçebelerin bırakmış olması olası değildir. Şüphesiz ki bu mezar kompleksinin çevresinde çok sayıda yerleşik nüfus barınmıştır.

Orta İtil’e göçlerinden evvel Erken Feodal Hazar birliğinin parçası olan Bulgarlar, bu süreçte zaten yerleşikliğe aşina olmuş, tarımla uğraşmış, kent ve kale inşasına, din savaşlarına katılmış, devlet yapısı ortamında zengin deneyimler kazanarak dış politika faaliyetlerine dahil olmuştur. Şüphesiz ki bu deneyim yeni vatanlarındaki devlet oluşum sürecini hızlandırmıştır. İtil Bulgarlarının X. yüzyıl başlarında para bastırmaya başlaması (902-908), 922 senesinde ise yeni sosyo-ekonomik ve sosyo-politik ortama uygunluk arz eden monoteist bir inancın yani İslamiyet’in resmi kabulü tesadüfi gerçekleşmemiştir. Bağdat elçilik heyeti Orta İtil şartlarına uygunluk arz etmeyen, hayvancılıkla uğraşan göçebe bir toplumu değil, kendi kentleri (hatta belki de

⁶ V. F. Smolin, “Bolgarskiy gorod Bryahimov”, *IOAIE*, T. XXXIII, Vıp. I, 1925, s. 33-34.

gelişim sürecinin ilk aşamasından itibaren) ve köyleri ile nüfusu zaten sabit-yerleşik kültüre sahip bir ülkeyi ziyaret etmiştir.

Daha önceki kaynaklardan istifade ederek, eserini 903-913 seneleri arasında yazan X. yüzyıl Arap Coğrafyacısı İbn Rüsteh'in aktardıklarının altı çizilmelidir. Müellife göre Bulgarların çoğunluğu İslamiyet'in resmi kabulünden evvel zaten bu dini kabul etmiş, Bulgar köylerinde camiler ve bunların etrafında da müezzinli ve imamlı ilk dini okullar var olmuştur.⁷ İbn Fadlan, Bağdat elçilik heyetinin gelişinden evvel de camilere sahip olan Müslüman Berencerleri 922 senesinde görmüştür.⁸ Bu kaynaklarda Bulgarlar arasında kentlerin varlığına dair bir belirti bulunmasa da bu kaynakların yerleşik yapıları olmayan Müslüman konargöçerlerden bahsettiklerini düşünmek zordur.

İbn Rüsteh "Bulgarlar tarım halkıdır" şeklinde haber vermiştir. B. D. Grekov'a göre İbn Fadlan Bulgarlar arasında organize tarımı ve toprağın ferdi iskanını görmüştür.⁹ Tarım sadece iç pazarın ihtiyacına ya da talebine yönelik değil, ihraç edilecek ölçüde fazla ürün sağlamıştır. Lavrentyev Vakayinamesi'nde, 1024 senesinde Suzdal topraklarındaki kıtlık sırasında Rusların İtil üzerinden Bulgar topraklarına "tahıl almaya gittikleri" geçmektedir.¹⁰ X. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ekonominin tarım dalına yenice dahil olan Bulgarların, bu kadar kısa sürede ülke dışına tahıl ihraç etmeye başlamaları olası değildir. Bunun için nüfusun uzun ve istikrarlı tarım geleneğine sahip olması gereklidir. Bizim görüşümüze göre Bulgarlar bu geleneğe sahip olmuştur. Hazar Kağanlığı'nda öğrenilen birçok üretim ve tarım becerisi IX. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl başlarında son göç dalgasının sakinleri tarafından İtil Bulgar topraklarına getirilmiştir.¹¹ Bu Bulgarların, özellikle de Müslümanlaşanların, yerleşik yaşam tarzından bihaber göçebeler olarak adlandırılması mümkün değildir. Arkeolojik veriler bu hususa kanıt teşkil etmektedir.

VII. yüzyıl sonu-VIII. yüzyıl başına tarihlendirilen mezarlardan çıkan buluntular, Orta İtil'e yerleşen göçebe Bulgarların yerleşikleşme başlangıcı hakkında göstergeler sunmaktadır.¹² Bu sebeple Sevryukayev II yerleşimi, G. İ. Matyeva tarafından İtil Bulgarlarının erken sabit yerleşimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Samara Dirseği üzerindeki Proletar yerleşiminin (VI-VIII. yy) materyal kompleksini inceleyen D. A. Staşenkov da şu sonuca varmaktadır: "Bölgede ilk kez bir yerleşim anıtında önemli miktarda amfora parçası ve Hazar göçebelerinin yerleşikleşme sürecinin başlangıcıyla markalaşan dairesel Saltovo-Mayak seramiği keşfedilmiştir".¹³

Yeni saha araştırmalarını inceleyen Ulyanovlu Arkeolog Yu. A. Semikin, Orta İtil Bölgesi topraklarında Erken Bulgar döneminin başlangıcında, zayıf kültür katmanına ve dört mevsim yaşanılan "Çertov Gorodok" tipinde sabit tahkimli alana sahip olan Abramov yerleşimi gibi mevsimlik kamp yerlerinin Bulgarlara ait olduğu sonucuna varmıştır.¹⁴

IX-X. yüzyılların Erken Bulgar yerleşimleri arasında Ulyanov Bölgesi'ndeki Pal'tsino ve Kriuşi, yine Küçük İerusalim Vadisi'nin aşağısında yer alan Bulgar'ın kuzeydoğu tahkimatın dışında bulunan iki yerleşim yer almaktadır. Küçük İerusalim yerleşimi kazılarında gümüş Samani dirhemleri (5 adet) keşfedilmiştir. En erken para 894/895 senesinde darp edilmiştir. Konutların birinde 898/899 tarihli bir para keşfedilmiş, en geç dönemli olanlar ise 913-932 senelerine ait olmuştur.¹⁵

Bu suretle, buluntuların da gösterdiği üzere İtil Bulgarlarının sabit yerleşimlerinin oluşum başlangıcı X. yüzyılın üçüncü çeyreğinden ya da sonlarından çok daha erken bir zamana uzanmaktadır. Bulgarlar, Orta İtil'e göç edişlerinden hemen sonra yerleşikleşmeye başlamıştır.

X. yüzyılın ilk yarısında çok sayıda yerleşim yeri ortaya çıkmıştır. Özellikle buluntu bileşiminde 930-970 senelerine ait (902-908 tarihli Samani dirhemi en erken parayı oluşturmaktadır) yüzlerce gümüş Arap dirhemini, yine Bulgar Emiri Mikail b. Cafer'in 920 senesine ait parasını içeren Semenovo ve Ecmer (İzmer) ticaret-zanaat yerleşimleri, ortaya çıkan bu yerleşimler arasındadır.¹⁶ S. İ. Valiullina'ya göre Semenovo koleksiyonuna, VIII-

⁷ Daniel Hvol'son, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar Ibn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabkogo Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, Sankt-Peterburg, 1869, s. 22-23.

⁸ A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o ego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg. Stati, perevodi, kommentarii*, Otv. Red. B. A. Şramko, Harkov, 1956, s. 138.

⁹ B. D. Grekov, "Voljskie Bulgari v IX-X vekah", *İstoricheskie zapiski*, T. IV, Moskva, 1945, s. 4.

¹⁰ *Polnoe sobranie russkikh letopisey. T. I. Lavrentyevskaya letopis i Suzdalskaya letopis po akademicheskomu spisku*, Moskva, 1962, s. 147.

¹¹ L. M. Pletneva, *Tomskoe Priob'ye v naçale II tus. n.e (po arheologičeskim istočnikam)*, Tomsk, 1997, s. 49.

¹² G. İ. Matyeva, *Mogil'niki rannih bolgar na Samarskoy Luke*, Samara, 1997, s. 99.

¹³ D. A. Staşenkov, "K voprosu ob etničeskih kontaktah v Srednem Povolj'e v epohu rannego srednevekov'ya", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, Moskva, 1997, s. 76.

¹⁴ Yu. A. Semikin, "Çernaya metalloobra'tok v Bolgare", *Gorod Bolgar. Remeslo metallurgov, kuznetsov, litejšikov*, Kazan, 1996, s. 74.

¹⁵ P. N. Starostin, "O rannem Bolgare", *Nauçnoe nasledie A. P. Sminova i sovremennye problemi arheologii Volgo-Kam'ya. Tez. Nauç. Konf.*, Moskva, 1999, s. 101.

¹⁶ E. A. Begovatov, "Denariy Ottona s İzmerskogo selişa", *Bolgar i problemi istoričeskogo razvitiya Zapadnogo Zakam'ya. 60 let arheologičeskogo izučeniya. Tez. Nauç. Konf.*, Kazan 1998, s. 9; E. P. Kazakov, *Bulgarskoe selo X-XIII vekov nizoviy Kami*, Kazan, 1991, s. 29.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

IX. yüzyıllardan itibaren Orta İtil'in Bulgar eserlerinde geniş yayılım gösteren Yakın Doğu'nun uzmanlaşmış atölyelerinin ürünleri hakimdir.¹⁷

X. yüzyılın başında ortaya çıkan klasik eserler arasında, kronolojik olarak birbirinden ayrılmayan, Moğol öncesi katmanları neredeyse aynı olan Bulgar, Suvar ve Biler yerleşimlerinin de olduğu şüphesizdir. 920'li senelerden itibaren X. yüzyılın ilk yarısına ait yazılı kaynaklarda Bulgar ve Suvar geçmektedir. Fakat İbn Fadlan'ın aktardıklarından 922 senesinde Bulgarların henüz bir kente (Doğu'daki gibi büyük) sahip olmadıklarını biliyoruz. Aynı zamanda İlteber Almuş, düşmanlarına karşı savunmak için büyük bir kale inşa etme planını İbn Fadlan ile görüşmüştür.¹⁸ Araştırmacılara göre "922'ye gelindiğinde, hem İtil'den uzakta bulunan Biler (Bulgar) kentinin, hem de İtil'in kıyısında, İbn Fadlan'ın Rusları gördüğü Pazar yerinden çok uzak olmayan mesafede başka bir Bulgar kentinin inşa süreci artık başlamıştı". 930'lara (veya 950'lere) geldiğinde bunlar artık "kayda değer merkezlerdi".¹⁹ X. yüzyılın ilk yarısında Bulgar (Dış), Suvar ve Biler'in (Bulgar'ın başkenti) mevcut oluşu tüm Bulgarist arkeologlar tarafından kabul edilmektedir. Buradan hareketle, bu üç yerleşimin ilk katmanlarından çıkan erken dönem materyallerinin, diğer Bulgar yerleşimlerinin kronolojisini belirlemede bize bir standart olarak hizmet edebilmesi gerektiği sonucu çıkarılabilir.

Bu suretle IX. yüzyılın sonu-X. yüzyılın ilk çeyreği, İtil Bulgarlarının yerleşikleşmesinin son aşaması, yani sabit yerleşimlerin toplu olarak ortaya çıkış sürecidir. Bu süreçler, sosyal düzenin yeni formlarının yapısı, erken feodal devlet sisteminin oluşumu, komşu halklarla temasların sağlanması, Müslüman inancın kabulü ile tamamlanan Bağdat gibi uzak bir merkezle diplomatik ilişkilerin kurulması arka planında gerçekleşmiştir.

Bir Orta Çağ kentinin doğuşu hakkındaki genel ilkeler, bu süreci ekonomi, feodalizm yani toplumsal ilişkiler alanında zanaatın ve tarımın gelişimi ile bağlantılı olarak değerlendiren Sovyet tarihçi M. N. Tihomirov tarafından formüle edilmiştir.²⁰ Tarihçilerin uzun süre bağlı kaldıkları bu teori, son yirmi yılda önemli düzenlemeler ve eklemelerden geçmiştir. Bir dizi modern araştırmacının, Orta Çağ kentlerinin doğuş ve devletleşmenin ortaya çıkış süreçlerinin birbirlerine koşullu yakınlığı hakkındaki fikri oldukça verimli görünmektedir. Yeni yorumlara göre kentler, toplum organizasyonu karmaşık hale gelip, koordinasyon merkezleri olmadan daha fazla yaşamasının mümkün olmadığı belirli bir sosyal ve demografik durumda ortaya çıkmaktadır. Bu bağların kümeleri olan kentlerin kristalleşmesi ise toplumsal ilişkilere doymuş bir ortamda gerçekleşmektedir. Böyle bir zaman, boylar sisteminin geç aşamasında yani büyük boylar ve boylar arası birlikteliklerin oluştuğu anda vücuda gelmektedir.²¹ Başlangıçta bu tarz etno-sosyal oluşumların merkezi olan erken kentler zamanla idari, dini veya kültürel, askeri-politik merkezler ve ticaret noktaları olarak gelişmiştir. Ayrıca, soyluların ihtiyaçlarına hizmet eden belirli bir zanaatın yoğunluğu da (boyutlarına bakılmaksızın) göz ardı edilmemiştir. Genel olarak araştırmacılar, çok farklı formda sosyal yapıya sahip olan kentlerin kökeni ve ortaya çıkış süreçlerine dair çok çeşitli seçeneklere meyletmiştir.

A. P. Smirnov ve N. F. Kalinin'in, Bulgar feodal toplumunun şekillendirdiği askeri knyazlıklarla ele geçirilen Ataerkil Geç Gorodets (İmenkovo) ve hatta Ananino -Pyanobor yerleşimleri temelinde Bulgar kentlerinin ortaya çıkışı hakkındaki varsayımı, sadece tarihi bir olgu olarak kaydedilmelidir.²² A. M. Efimova'nın da bir dizi Bulgar kentinin oluşumu hakkında yukarıdakine benzer varsayımı, modern bilim açısından asılsız olarak kabul edilmelidir. İtil-Çulman Erken Orta Çağ kentlerinin tarihsel gelişiminin sürekliliği tezinden yola çıkan araştırmacı, İtil üzerindeki Bulgar kentinin, sonradan ticaret-zanaat kentine dönüşen ama başlangıçta Geç Gorodets (İmenkovo) yerleşimi temelinde askeri bir kale olarak ortaya çıktığını düşünmüştür.²³ A. M. Efimova'ya göre Balımer temelinde, Balımer'in yakınında bulunan Gorodets yerleşiminin boy merkezi önemine sahip büyük bir yerleşim yeri yatmaktadır. Burası Bulgarların eline geçmesiyle küçük bir feodal kente dönüşmüştür. Ancak Bulgar ve Balımer'in aksine ortaya çıkışında daha eski bir yerel kökene sahip olmayan Suvar kenti, yeni bir yerde büyük Bulgar boylarından birinin kalesi olarak doğmuştur. "Bulgar ve Suvar, feodal kale duvarlarının yakınındaki ticaret-zanaat yerleşim yapısıyla kentin ortaya çıkışının yakın yollarını temsil etmektedir."²⁴

Burada, A. P. Kazakov'un etnik grupların boy merkezleri temelinde Bulgar, Suvar ve Biler'in ortaya çıkışına ilişkin varsayımından da bahsedilmesi gerekmektedir.²⁵

¹⁷ S. Valiullina, "Mejdunarodnaya torgovlya Bilyara po arheologičeskim materialam", *MSTP*, 1999, s. 57,62.

¹⁸ Kovalevskiy, *age*, s. 121, 133,141.

¹⁹ Maçinskiy, "Rostovo-Suzdalskaya Rus' v X v. İ. "tri gruppi Rusi" vostočnih avtorov", *Materiali k etničeskoj istorii Evropejskogo Severo-Vostoka, Sıktıvkar*, 1985, s. 7.

²⁰ M. N. Tihomirov, *Drevnie Russkie goroda*, Moskva, 1956, s. 64.

²¹ İ. Ya. Froyanov ve A. Yu. Dvorničenko, *Goroda-gosudarstva Drevney Rusi*, Leningrad, 1988, s. 29.

²² A. P. Smirnov, "Očerki po istorii drevnih bulgar", *Tr. GİM*, Vıp. IX, 1940, s. 55.

²³ A. M. Efimova, *K voprosu o proishojdenii gorodov Voljskoj Bolgarii*, Kazan, 1957, s. 12.

²⁴ Efimova, *age*, s. 17.

²⁵ E. P. Kazakov, "K voprosu ob etničeskom sostove i lokalizatsii nasleniya ranne-bulgarskogo gosudarstva", *Tez. Dok. Nauç konf. Molodih učenih*, 1967, s. 76.

1970'li ve 80'li yıllarda A. H. Halikov ve T. A. Hlebnikova bu konuya kendi varsayımları ile dahil olmuştur. Bu araştırmacıların ilki, doğulu kaynaklarda "Bulgar" olarak geçen Biler'in İlteber Almış yani Cafer b. Abdullah tarafından 922 senesinde devlet başkenti olarak kurulduğuna kanaat getirmiştir.²⁶ T. A. Hlebnikova ise Bulgar'ın Biler'den farklı olarak IX. yüzyıl sonu-X. yüzyıl başında yani Bulgar toplumunun feodalleştiği ve devletin şekillendiği süreçte, yoğun nüfuslu kırsal bölgenin merkezinde bulunan feodal kalelerden birini oluşturduğuna inanmıştır.²⁷ Bu bakış açısı gerçekten dikkate değerdir, fakat Bulgar yerleşiminde gerçekleştirilen büyük çaplı arkeolojik kazılara rağmen Moğol öncesi dönem Bulgarı'nın hala net olarak bilinmediği belirtilmelidir. X-XI. yy. yerleşiminin kentsel karakterini gösteren yeterli olgu elimizde henüz mevcut değildir.

K. A. Rudenko yakın bir zamanda Bulgar kentinin doğuşuna ve ortaya çıkışının çeşitli yollarına ilişkin kendi varsayımını önermiştir.²⁸ Araştırmacı, E. P. Kazakov'u takiben Bulgar ve Suvar'ın boy merkezleri temelinde ortaya çıktığını varsaymıştır. Bunlardan ilkinin Bulgar boylarının, ikincisinin ise Suvar boylarının merkezini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Fakat alimlerin "Bulgar boylarını" Bulgar kentinin geniş bölgesinde yerleştirme girişimlerinin tamamı varsayımsal olarak görülmelidir. Moğol öncesi dönemde Bulgar'a Biler-Ulu kent denilmiştir. Ayrıca Azak çevresinden gelen Bulgarların başlıca eseri olan Ulu Tarhan mezar kompleksi İtil'in sağ kıyısında yani tamamen başka bir noktada bulunmaktadır. Bulgar yerleşimine nispeten yakın bir konumda bulunan Tankeyev mezar kompleksinin bileşimindeki mezarların çoğunluğu ise Bulgarlardan ziyade Çulman-Ural kökenli halklar (Fin-Ugor) tarafından bırakılmıştır. İtil'deki Bulgar'ın oluşum sürecinde bu mezar alanı hala işlevsel durumdaydı. Bu sebeple bu bölgede Bulgarları aramak için zemin bulmamız şüphelidir. Yukarıda bahsi geçtiği gibi Bulgar yerleşiminde bulunan Küçük İerusalim Vadisi'nin sol kıyısında keşfedilen ve IX. yüzyılın en erken yerleşimlerinden birini ihtiva eden yerleşimin, ip-tarak ve kafes bezemeleriyle süslenmiş Polom-Lomovat kap kacakları şeklinde etkileyici seramik materyaller sunması ilginçtir.

Bulgarlar aslında her şeyden evvel, bazı Rus vakayinamelerinde "Gümüş Bulgarların Ulu Kenti" olarak bilinen başkentleri Biler/Bulgar'ın da kurulduğu yeri yani Küçük Çeremşan Havzası'ndaki alanı, devletin merkezi yoğun nüfuslu bölgelerini kaplamıştır. "Biler" ve "Bulgar etnonimleri bilindiği gibi kaynaklarda sıklıkla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. "Bilerler" yani "Büyük Bulgarya" geç dönem belgelerinde, örneğin Plano Carpini'nin Moğol birliklerinin Mordva ve Bulgarlara karşı gerçekleştirdikleri sefere ilişkin raporunda anılmıştır.²⁹ Bunun dışında filolog ve kaynak uzmanı olan Polonyalı ünlü alim M. Adamoviç "Biler" etnoniminin, Bulgar isminin ilk biçimini ve yaygın halk adlandırmasını oluşturduğunu savunmuştur. Bulgar ismi sonraki dönemde Arap kaynaklarında ortaya çıkmıştır ki ahalinin kendisi hiçbir vakit bu adlandırmayı bir etnonim adı olarak kullanmamıştır.³⁰ Söylenenlerin ışığında bir boy merkezi olarak İtil üzerindeki Erken Bulgar hakkındaki gerekçeli varsayım yetersiz gözükmektedir.

Büyük ve en bilinen Bulgar kentlerinin Eski Rus arkeolojisinin cephaneliğinden benimsenen "Boy merkezleri" olarak ortaya çıktığı bizim için kabul edilemezdir. Zira bu süreçte yani X. yüzyılın ilk çeyreğinde Bulgar toplumunda bu tarz boylar mevcut olmamıştır. Bunlar Büyük Bulgar ve Hazar Kağanlığı'nın oluşumu ve çöküşüyle bağlantılı olarak, Doğu Avrupa bozkırlarında meydana gelen ve kitlesel göçlere eşlik eden şiddetli askeri-politik olaylar sırasında Doğu Avrupa bozkırlarında tam olarak yok olmuşlardır. Bulgarlar-Bilerler, Suvarlar, Bersullar, Esegeller vd. geleneksel anlamda boylar değildir. Bunlar ilkel-boy düzenin nihai ayrışmasının ve erken feodal tipli devletin ortaya çıkışının eşliğinde duran geçiş dönemindeki tüm Bulgar konfederasyonunun özel etno-sosyal oluşumlarıdır. Bu sebeple, üyelerinin soydaşlarından çok komşu bölge ilişkileriyle birbirlerine bağlı olduğu bu tür oluşumların ilk kent merkezleri tamamen "boy merkezleri" olarak adlandırılmazlar. Her şeyden evvel bu merkezler, şartlı beylikler olarak adlandırılmak için daha fazla sebebe ihtiyaç duyan büyük bölgesel birliklerdir. Bize göre bu tarz beylik merkezlerini Suvar, Aşlı (Oşel), Murom (Mören) Kasabası, daha geç dönemde ise Yul (Yulovo) oluşturmuştur.

Bulgar kentinin ortaya çıkışının ikinci yolunu Biler temsil etmektedir. Biler başlangıcından itibaren emirin ya da meliğin emriyle devletin başkenti olarak kurulmuştur. K. A. Rudenko bu fikre katılsa da tümüyle dayanaksız bir şekilde Biler'in ortaya çıkışını, "birkaç küçük yerleşim etrafındaki iç kent tahkimat inşa sürecine yani XI. yüzyıldan geç olmayan bir tarihe atfetmiştir. Bu alanın çevresine bitişik topraklarda bu dönemde işlevsel olan mezarlar (Ör. Biler II) yer almıştır.³¹ Uzun yıllara dayanan araştırma sonuçlarının gösterdiği gibi, güçlü tahkimat yapısına sahip bir kent olan Biler, X. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren varlığını devam ettirmiştir ki bu olgu kesin bir gerçeği yansıtmaktadır. Aksi taktirde belirttiğimiz gibi erken dönem materyalleri Biler'inkiyle özdeş olan Bulgar ve Suvar'ın oluşumlarının ilk aşamalarını neredeyse bir yüz yıl kadar

²⁶ A. H. Halikov, "O stolitsa domongolskoy Bulgarii", SA, No. 3, 1973, s. 94.

²⁷ T. A. Hlebnikova, "Nepolivnaya keramika Bolgara", *Gorod Bolgar: Oçerki remeslennoy deyatelnosti*, Moskva, 1988, s. 52.

²⁸ K. A. Rudenko, "İtogi issledovaniya gorodişa Kaşan I v Tatarstane: k voprosu o forminoviyu bulgarskih gorodov i protogorodov", *Novie issledovaniya po srednevekovoy arheologii Povoljya i Priuralya*, İjevsk, 1999, s. 132.

²⁹ *Puteşestviya v vostoçnie stranı Plano Carpini i Rubruka*, Perevod A. İ. Maleina, Moskva, 1957, s. 47-48.

³⁰ M. Adamovic, "Bulgaren an der Wolga?", *Materialia Turcica*, Gettingen, 1998, s. 163.

³¹ Rudenko, *agm*, s. 132.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

gençleştirmek zorunda kalacağız. Biler'in alt katmanından çıkan buluntular, doğru müelliflerin haberlerine göre 920-930 senelerinde oluşan Suvar'ın materyallerinden bile daha arkaik görünmektedir.

K. A. Rudenko'ya göre yaklaşık 2 hektarlık bir alana sahip olan Tigaşevo yerleşiminin tek anıtı, sonradan müstahkem bir feodal kaleye dönüşen ve eski bir pagan tapınağının bulunduğu yerde konumlanan "Maliy Gorodok'un (Küçük Kasaba) oluşumu üçüncü yolu temsil etmektedir. G. A. Fedorov-Davidov, yerleşim bölgesindeki zanaat üretiminin izlerine rağmen burayı bir kent olarak saymamıştır.³² Bu tek yerleşim örneğinde, Bulgar kentinin özel çıkış yolundan bahsetmek şüpheli durmaktadır.

K. A. Rudenko daha sonra kentleri zanaat boyları veya soy merkezleri (Romodan yerleşimi) veya ticaret yolları üzerindeki kaleler (Voykino, Balahçino, Gorodok yerleşimleri) temelinde dördüncü ve beşinci yola bölmüştür. Ne yazık ki ismi geçen bu yerleşimlerin hiçbiri kazılarla incelenmemiştir. Bu sebeple araştırmacının varsayımı şimdilik dayanaksız kalsa da ticaret yolları üzerinde ortaya çıkan kale kent grubu dikkat çekmektedir.

Son zamanlarda yerli ve yabancı alimler, Erken Orta Çağ'ın kent oluşum süreçleriyle ilgili olarak ticarete ve ticaret yollarına büyük rol yüklemiştir. V. O. Klyuçevskiy'in eski Rus kentlerinin kökenini "ticaret teorisi" ile açıklaması ilim dünyamız açısından oldukça önemlidir.³³ Orta Çağ araştırmacıları, IX-X. yüzyıllarının uluslararası ticaretinde Büyük İtil veya Baltık-İtil Yolu'nun önemli rolünün altını çizmektedir. Bu araştırmacılara göre Ladoga ve Volhov'dan İtil'e, İtil üzerinden de daha öteye uzanan hat IX. yüzyılın ortalarına tamamen hâkim olmuştur.³⁴ Sadece yol boyunca keşfedilen para buluntuları değil, aynı zamanda Yaroslav İtil Bölgesi'ndeki Ladoga, Ryurikov, Gnezdovo, Sarskoye, Timerevo ve Mihaylovo gibi ticaret-zanaat yerleşimleri de bu hususun göstergelerini oluşturmaktadır. Bu yerleşimler bir dizi emareye göre Danimarka'daki Hedeby, İsveç'teki Birka, Baltık'ın güney kıyısındaki Kolobrzeg ve Volin tipi yerleşimlerle yakınlık arz etmektedir.³⁵ Bizim görüşümüze göre de Semenov I ve İzmer I yerleşimleri tipolojik olarak bu yerleşimlere yakındır. Bu yerleşimleri Arap-Baltık ulaşım sisteminde büyük aktarma merkezleri gibi hizmet eden açık ticaret-zanaat yerleşimleri olarak değerlendiren E. P. Kazakov, bu bağlamda haklıdır. Bu iki yerleşimde de bir kentin ana emarelerinden birini oluşturan savunma surları mevcut olmamakla birlikte bunların kırsal karakterleri tartışılmamaktadır. Arkeoloji literatüründe bu tarz yerleşimlere genellikle "ön kent" (protokent) denilmektedir. Doğu'da başlayan gümüş krizinden ötürü İtil Yolu'nun önemini yitirmesi başta olmak üzere, çeşitli sebeplerle bu yerleşimler gerçek kentlere dönüşmeyi başaramadan XI. yüzyılın ilk yarısında işlevlerini yitirmiştir.

1990'lı yıllardaki kazıların gösterdiği gibi Moğol öncesi Bulgar ticaret-zanaat yerleşimlerinden biri X. yüzyılda ve XI. yüzyılın başında Modern Kazan Bölgesi'nde bulunmaktaydı.³⁶ Ecmerr'de olduğu gibi (bk. Devičiy gorodok) pazar yerinin yakınında, Kazansu Nehri'nin sol kıyısının yüksek burnu üzerinde, kent çevresinde zanaat banliyösünün izlerinin bulunduğu bir kale inşa edilmiştir. Kazan, çoğu ticaret-zanaat yerleşiminden farklı olarak varlığını yitirmemiş, daha da gelişerek büyük bir kente dönüşmüştür. Bu durumun sebebi bölgenin elverişli doğal-coğrafik koşulları, Fin-Ugor topraklarında konumlarını güçlendirmek isteyen Bulgar yöneticileri ve Bulgarların ticari rakipleri olan Vladimir-Suzdal knyazlıklarının İtil ve Oka üzerine gerçekleştirdikleri aktif işgal girişimleridir.

Bulgarların Çulman üzerindeki ticari faaliyetleriyle bağlantılı olan yakın bir yol Perm Ön Çulmanı üzerinde bulunan Alabuga, Rojdestvensk, Kılasovo yerleşimleri için A. M. Belavin ve diğer araştırmacılar tarafından önerilmiştir.³⁷ Bu yerleşimlerden ilki öncelikli olarak İtil Bulgarlarının kuzeydoğu sınırlarını korumak için bir askeri kale olarak kurulmuştur. A. P. Smirnov'un zamanında altını çizdiği gibi burası aynı zamanda komşu Udmurt boylarına baskınların yapıldığı dayanak noktası olarak hizmet etmiştir. Rojdestvensk ve Kılasovo yerleşimleri de Komi-Permlerin atalarının topraklarında ortaya çıkmıştır ki bunun sebebi yine Bulgarlar için her bakımdan kazanca vesile olan ticarettir.

Bu suretle Orta Çağ kentlerinin ortaya çıkış yollarının çeşitliliği hakkındaki tez, Moğol öncesi İtil Bulgar materyallerinde tasdik edilmektedir.

KAYNAKÇA

ADAMOVİĆ, M, "Bulgaren an der Wolga?", *Materialia Turcica*, Gettingen, 1998, s. 153-174.

BEGOVATOV, E.A, "Denariy Ottona s İzmerskogo selişa", *Bolgar i problemi istoričeskogo razvitiya Zapadnogo Zakam'ya. 60 let arheologičeskogo izučeniya. Tez. Nauç. Konf.*, Kazan, 1998, s. 40-41.

³² G. A. Fedorov-Davidov, "Tigaşevskoe gorodişe (Arheologičeskie raskopki 1956, 1958 i 1959 gg.)", *MIA*, No:111, 1962, s. 88.

³³ E. N. Nosov, "Drevnerusskiy gorod v oteçestvennoy istoričeskoy misli (preemstvennost i kontseptsii)", *Kul'turnoe nasledie Rossiyskogo gosudarstva*, St. Peterburg, 1998.

³⁴ İ. V. Dubov, *Velikiy Voljskiy put'*, Leningrad, 1989, s. 180.

³⁵ *Slavyane i skandinavı*, Per. s nem. Obş. Red. E. A. Mel'nikovoy, Moskva, 1986, s. 57.

³⁶ F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy gorod v X-naçale XIII vv.*, Kazan, 2000.

³⁷ Belavin, age; A. Z. Nigamayev ve F. Ş. Huzin, "Drevnyaya Alabuga i problemi ee voznikoveniya", *Drevnyaya Alabuga*, Elabuga, 2000.

- BELAVİN, A.M, *Kamskiy torgoviy put': Srednevekovoe Priural'ye v ego ekonomičeskikh i etnokul'turnih svyazah*, Perm', 2000.
- DUBOV, İ.V, *Velikiy Voljskiy put'*, Leningrad, 1989.
- EFİMOVA, A.M, *K voprosu o proishojdenii gorodov Voljskoy Bolgarii*, Kazan, 1957.
- FEDOROV-DAVIDOV, G.A, "Tigaşevskoe gorodişe (Arheologičeskie raskopki 1956, 1958 i 1959 gg.)", *MİA*, No:111, 1962, s. 49-89.
- FROYANOV, İ.YA. ve DVORNIÇENKO Yu, *Goroda-gosudarstva Drevney Rusi*, Leningrad, 1988.
- GREKOV, B.D, "Voljskie Bulgari v IX-X vekah", *İstoričeskie zapiski*, T. XIV, Moskva, 1945, s. 3-37.
- HALİKOV, A.H, "O stolitsa domongolskoy Bulgarii", *SA*, No. 3, 1973, s. 83-99.
- HLEBNİKOVA, T.A, "Nepolivnaya keramika Bolgara", *Gorod Bolgar: Očerki remeslennoy deyatelnosti*, Moskva, 1988, s. 8-102.
- HUZİN, F.Ş, *Bulgarskiy gorod v X-naçale XIII vv.*, Kazan, 2000.
- HVOL'SON, D, *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabского Pisatelya Naçala X Veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, Sankt-Peterburg, 1869.
- KAZAKOV, E.P, "K voprosu ob etničeskom sostove i lokalizatsii nasleniya ranne-bulgarskogo gosudarstva", *Tez. Dok. Nauç konf. Molodih uçenih*, 1967, s. 75-78.
- KAZAKOV, E.P, "Torgovo-remeslennye poseleniya bulgar X-XI vv. i Severo-Vostoçnaya Evropa", *MSTP*, 1999, S. 101-106.
- KAZAKOV, E.P, *Bulgarskoe selo X-XIII vekov nizoviy Kami*, Kazan, 1991.
- KOÇKİNA, A.F, "Goroda Voljskoy Bolgarii X-naçala XIII vv. V sisteme rasseleniya (na materialah Sviyajsko-Kil'nenskogo mejdureç'ya)", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, T. II, 1997, s. 180-187.
- KOVALEVSKIY, A.P, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlana o ego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg. Stati, perevodi, kommentarii*, Otv. Red. B. A. Şramko, Harkov, 1956.
- KRILASOVA, N.B. ve BELAVİN A.M, "İstoriya izuçeniya Rojdestvenskogo arheologičeskogo kompleksa (Afkul)", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk 2000; G. T. Lents, "İssledovaniya Kılasovskogo kompleksa srednevekovih arheologičeskikh kompleksov", *Rossiskaya arheologiya: dostijeniya XX i perspektivi XXI vv.*, İjevsk, 2000, s. 325-328.
- MAÇİNSKİY, D.A, "Rostovo-Suzdalskaya Rus' v X v. İ "tri gruppi Rusi" vostoçnih avtorov", *Materiali k etničeskoj istorii Evropeyskogo Severo-Vostoka*, Siktivkar, 1985, 3-23.
- MATVEYEVA, G.İ, *Mogil'niki rannih bolgar na Samarskoy Luke*, Samara, 1997.
- NİGAMAYEV, A.Z. ve HUZİN, F.Ş, "Drevnyaya Alabuga i problemi ee vznikoveniya", *Drevnyaya Alabuga*, Elabuga, 2000, s. 114-142.
- NOSOV, E.N, "Drevnerusskiy gorod v oteçestvennoy istoričeskoj misli (preemstvennost i kontseptsii)", *Kul'turnoe nasledie Rossiyskogo gosudarstva*, St. Peterburg, 1998.
- PLETNEVA, L.M, *Tomskoe Priob'ye v naçale II tis. n.e (po arheologičeskim istoçnikam)*, Tomsk, 1997, s. 49.
- POLNOE SOBRANİE RUSSKİH LETOPİSEY. T. I. LAVRENTYEVSKAYA LETOPİS İ SUZDALSKAYA LETOPİS PO AKADEMİÇESKOMU SPİSKU*, Moskva, 1962.
- PUTEŞESTVİA V VOSTOÇNIE STRANI PLANO CARPİNİ İ RUBRUKA*, Perevod A. İ. Maleina, Moskva, 1957, s. 47-48.
- RUDENKO, K.A, "İtogi issledovaniya gorodişa Kaşan I v Tatarstane: k voprosu o formirovaniyu bulgarskih gorodov i protogorodov", *Novie issledovaniya po srednevekovoy arheologii Povoljya i Priuralya*, İjevsk, 1999, s. 111-134.
- SEMIKİN, YU.A, "Çernaya metalloobra'otka v Bolgare", *Gorod Bolgar. Remeslo metallurgov, kuznetsov, liteysikov*, Kazan, 1996, s. 78-144.

BULGAR KENTLERİ VE BULGAR KENTLERİNİN KÖKEN SORUNLARI

SLAVYANE İ SKANDİNAVI, Per. s nem. Obş. Red. E. A. Mel'nikovoy, Moskva, 1986, s. 57.

SMİRNOV, A.P, "Oçerki po istorii drevnih bulgar", *Tr. GİM*, Vıp. IX, 1940, s. 55-136.

SMOLİN, V. F, "Bolgarskiy gorod Bryahimov", *İOAİE*, T. XXXIII, Vıp. I, 1925, s. 33-34.

STAROSTİN, P.N, "O rannem Bolgare", *Nauçnoe nasledie A. P. Sminova i sovremennie problemi arheologii Volgo-Kam'ya. Tez. Nauç. Konf.*, Moskva, 1999, s. 99-101.

STAŞENKOV, D.A, "K voprosu ob etniçeskih kontaktah v Srednem Povolj'e v epohu rannego srednevekov'ya", *Tr. VI Mejdunarodnogo kongressa slavyanskoy arheologii*, Moskva, 1997, s. 76.

TİHOMİROV, M. N, *Drevnie Russkie goroda*, Moskva, 1956.

VALİULLİNA, S, "Mejdunarodnaya trgovlya Bilyara po arheologiçeskim materialam", *MSTP*, 1999, s. 57-62.

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 8, Temmuz/July 2022, ss. 1009-1026.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.03.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.05.2022

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

RIZÂ ŞAH VE İRAN’DA MİLLÎ TARİH YAZIMI PROJESİ*

ALİ ASGAR BEGDİLİ** - SEPİDE AFŞAR RIZÂİ***

MEHDÎ GOLCÂN**** - ALİRİZÂ ALİSUFİ*****

çev. ZÜHRE NUR CELEP*****

ÖZ

Rızâ Şah ve Proje-i Târihnevîsî-i Nasyonalistî der İran adlı bu çalışma; Ali Asgar Bigdili, Sepide Afşar Rızâî, Mehdî Golcân ve Alirizâ Alisûfi, tarafından kaleme alınmıştır. Modern İran tarihi açısından oldukça büyük bir önemi haiz olan Rızâ Şah Pehlevî, 22 Şubat 1921 tarihinde (3 İsfend 1299 Darbesi) Seyyid Ziyâeddîn Tabâtabâî ile birlikte gerçekleştirmiş oldukları darbeyle siyasi arenada etkisini hissettirmeye başlamış ve 1925 yılında ise Kaçar Hanedanlığı’na son vererek tahta geçmiştir. Tahta geçişinden itibaren modernleşme, ulus-kimlik inşası ve milliyetçilik ideolojisi kapsamında çeşitli girişimlerde bulunan Rızâ Şah, İran’daki gayrifars etnik kimlikleri İran’ın toprak bütünlüğü açısından büyük bir tehdit olarak görmüş ve onları etkisiz kılmaya dayanan bir politika takip etmeye başlamıştır. Bu bağlamda söz konusu dönemde adını sıkça duyduğumuz Fars milliyetçiliğinin zorunlu olarak dayatıldığı kültürel tektipleşme politikasını hayata geçirmiştir. Bu politika kapsamında Farsça milli dil olarak kabul edilmiş, basın-yayında, camilerde, radyo ve televizyonlarda, yer ve mekân isimlerinde ve eğitimde Farsça dışındaki diller yasaklanmıştır. Rızâ Şah, siyasi, tarihi, edebi ve daha birçok alanda milliyetçi ideolojinin sistemli bir şekilde genişlemesi için birçok teşebbüste bulunmuştur. İktidar sürecinde uygulamaya koyduğu kanun ve tüzüklerden ve yazar, şair ve siyasi unsurlarla kurduğu temastan dolayı milliyetçiliğin baskın bir ideoloji haline gelmesinde son derece etkili olmuştur. Bu bağlamda kendisini destekleyen şahsiyetler ve bu şahsiyetlerin milliyetçiliği meşru hale getirdiği araçlar bulunmaktadır. Bu makalede Rızâ Şah’ın söz konusu ideolojisine katkıda bulunan tarihi şahsiyetler ve onların kullandığı araçlar - tarihi metinler- incelenmiştir. Burada, bu ideolojiye hizmet eden Hasan Pîrnyâ, Ahmed Kesrevî, Abbâs İkbâl-i Aştîyânî, Cemîl Kâzânî, Gulâm Rızâ Reşîd-i Yâsemî gibi kimselerin milliyetçi ideolojiyi kaleme aldıkları tarihi metinlerde nasıl işledikleri ele alınmaktadır. Bunu yaparken yazarlar sadece tarihsel metin kaleme alan profesyonel tarihçileri değil Cemîl Kâzânî gibi profesyonel olmayan bir şahsiyeti de ele alarak yetkin bir tarihçi olmayan kişilerde de bu ideolojinin etkin bir şekilde bulunduğunu ifade etmek istemişlerdir. Makale yazarları bu kimselerin en çok ses getiren eserlerini seçmeye gayret etmiş ve bu eserlerin ideolojik anlayış oluşturmadaki etkilerine dikkat çekmiştir. Çalışmada söz konusu yazarlar; Rızâ Şah Pehlevî döneminde hâkim olan milliyetçi ideolojinin tarihsel perspektifteki izlemlerini incelemiş ve bu doğrultuda adı geçen dönemde öne çıkan bazı simaları, onların eserlerini, milliyetçiliğe yaptıkları vurgular bağlamında değerlendirmiştir. Söz konusu yazarlar milliyetçilik anlayışının tarih alanındaki yerini saptamayı, milliyetçi perspektifle yazılan tarihi metinlerin okuyucular nezdinde nasıl bir etki yarattığını ortaya çıkarmayı ve bazı metinlerde milliyetçi bir anlatı sunabilmek adına nasıl bir çelişki yaşandığını gözler önüne sermeyi amaçlamışlardır.

* Makalenin orijinal ismi: "صوفی علی علی رضا، صوفی علی علی رضا شاه"، "تاریخ نوید سی روزہ و رضا شاه"، "صوفی علی علی رضا، گولجان مهدی، رضایی افشار سد پیده، بیگدلی اصغر علی"، "ایران در ناسد یونال، یسد تی ۱۳۹۷ تهرآن، ۲ هرلمش، بتاریخی جامعوشناسی"، "ایران در ناسد یونال، یسد تی ۱۳۹۷ / Ali Asgar Bigdili, Sepide Afşar Rızâî, Mehdî Golcân, ve Alirizâ Alisûfi, "Rızâ Şah ve Proje-i Târihnevîsî-i Nasyonalistî der İran", Câmeşinâsî-i Târih, Tahran 2018, ss. 44-47.

** Prof. Dr., Şehit Beheştî Üniversitesi, Tahran/İRAN, E-Posta: dralibigdeli074@gmail.com.

*** Doktora Öğrencisi, Şehit Beheştî Üniversitesi, Tahran/İRAN, E-Posta: s.afsharzaie@gmail.com.

**** Dr., Öğr. Üyesi, İslami Azad Üniversitesi, Tahran/İRAN, E-Posta: m.goljan12@gmail.com.

***** Doç. Dr., Hemedan Peyam-i Nur Üniversitesi, Hemedan/İRAN, E-Posta: ar.soufi@yahoo.com.

***** Dr., Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: znurpeh@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4917-6034.

RIZÂ ŞAH VE İRAN'DA MİLLÎ TARİH YAZIMI PROJESİ

Çalışma, bu dönemde öne çıkan çeşitli simalar ve onlar tarafından dercedilen çeşitli eserlerin eleştirel bir şekilde incelemesi ve milliyetçi tarih yazımının neticelerini irdelemesi bakımından dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçi Tarih Yazıcılığı, Milliyetçilik, Rızâ Şah Pehlevî, Kültürel Tektipleşme.

REZA SHAH AND THE IRANIAN NATIONALIST HISTORIOGRAPHY PROJECT

ABSTRACT

This work called Reza Shah and the Iranian Nationalist Historiography Project is written by Ali Begdeli, Sepideh Afshar Rezaei Mahdi Goljan, Alireza Alisofi. Reza Shah Pahlavi, who has a great importance in terms of modern Iranian history, started to make his influence felt in the political arena with the coup they carried out together with Seyyid Ziyaeddin Tabatabai on February 21, 1921 (3 İsfend 1299 Coup), and in 1925 he came to the throne by ending the Qajar dynasty. Reza Shah, who has made various attempts within the scope of modernization, nation-identity building and nationalism ideology since his accession to the throne, saw non-Persian ethnic identities in Iran as a great threat to Iran's territorial integrity and started to follow a policy based on pacifying them. In this context, he implemented the policy of cultural standardisation, which Persian nationalism, whose name we heard frequently in the question period, was forced to impose. Within the scope of this policy, Persian was accepted as the national language, and languages other than Persian were prohibited in the press, in mosques, radio and television, in the names of places and spaces, and in education. Reza Shah made many attempts for the systematic expansion of nationalist ideology in political, historical, literary and many other fields. Due to the laws and statutes he put into practice during the ruling process and the contact he established with writers, poets and political elements, it was extremely effective in making nationalism a dominant ideology. In this context, there are personalities who support him and the means by which these personalities legitimize nationalism. In this article, historical figures who contributed to the aforementioned ideology of Rıza Shah and the tools they used -historical texts- were examined. Here, it is discussed how figures such as Hassan Pirnia, Ahmad Kasravi, Abbas İkbâl, Cemîl Kâzânî, Gulâm Rızâ Reşîd-i Yâsemî, who serve this ideology, work on the nationalist ideology in their historical texts. While doing this, the authors wanted to express that this ideology is found effectively in people who are not competent historians by considering not only professional historians who write historical texts, but also a non-professional figure like Cemîl Kâzânî. The authors of the article tried to select the most prominent works of these figures and drew attention to the effects of these works on forming an ideological mindset. In the study, aforementioned the authors examined the historical perspectives of the nationalist ideology that was dominant during the Reza Shah Pahlavi period and evaluated some prominent figures and their works in the context of their emphasis on nationalism. These authors aim to determine the place of the understanding of nationalism in the field of history, to reveal how historical texts written with a nationalist perspective have an effect on the readers, and to reveal what kind of contradiction is experienced in some texts in order to present a nationalist narrative. The study is remarkable in that it critically analyzes various prominent figures in this period and the various works written by them, and examines the consequences of nationalist historiography.

Keywords: Nationalist Historiography, Nationalism, Reza Shah Pahlavi, Cultural Standardisation.

Rızâ Şah Pehlevî; mutlak modern devlet inşası, reform çalışmaları ve kültürel tektipleştirme politikaları gibi hedefler doğrultusunda milli bir kimlik oluşturmaya gereksinim duymaktaydı. Rızâ Şah; dönemin tarihçilerinin önemli bir kısmını, milliyetçi tarih anlayışını temel alan bir metot kullanmaları için görevlendirdi. Bundan dolayı Rızâ Şah döneminde bu tür tarih yazıcılığına oldukça önem verildi. Milliyetçi tarih yazımı tıpkı diğer tarih yazım anlayışlarında olduğu gibi bir bileşimin ürünüydü. Bu bileşim, İran'ı merkeze alan bir birliktelik¹ ve bu birlikteliğin İran'ın tarihi geçmişine yansımaları, Antik İran'ın ihtişamlı tarihi ve yine herkes tarafından aynı ve övünçle bakılan bir İran tasavvuru ile bağımsızlık gibi milliyetçi değerlerin kutsanması olgularından oluşmaktaydı. Milliyetçi tarih yazıcılığının ele alındığı bu çalışmada, döneme hâkim olan milliyetçi bakış açısına vurgunun yanı sıra yine bu dönemde kaleme alınan bazı metinler de mercek altına alınmıştır. Bu dönemin tarihi eserlerinde belirgin bir surette göze çarpan husus, dini ve milli birliktelikler ile ortak paydaların bu eserlerde bir arada sunulmasıdır. Yine bu durum İran tarih yazımındaki değişim ve bu olguya karşı bakış açısındaki dönüşümü de gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazıcılığı, Milliyetçilik, Rızâ Şah, Milli Kimlik, Kültürel Tektipleşme.

1. Temel Sorular

- Rızâ Şah'ın düşünceleri, İran'ın çağdaş tarih yazımı üzerinde nasıl etki yaratmıştır?
- İran tarih yazımının milliyetçi tarih yazımına dönüşmesinde Rızâ Şah'ın reformları ne ölçüde etkili olmuştur?

¹ Çevirenin Notu: Burada kastedilen İran'da yaşayan çeşitli etnik kimlikler arasındaki kültürel birlikteliktir.

2. Araştırma Hipotezleri

Rızâ Şah iktidarı boyunca yeni bir İran ulusal kimliği inşa etme ve bu doğrultuda tarih yazımını şekillendirme çabası içerisinde bulundu. Her dönemin tarihi metinleri, içerisinde buldukları zaman diliminin hâkim tarih anlayışından etkilenerek oluşmakta ve belli siyasi, kültürel ihtiyaçlara cevap vermek için kaleme alınmaktadır. (Bahsedilen konuya örnek olarak kültürel tektipleştirme verilebilir.) İranlı ilk yenilikçilerin milliyetçilik ideolojisinden etkilenmeleri ve yine ülkede çok sayıda kimliğin varlığı, sömürgeciliğin nüfuzu, istibdadın katı hakimiyeti gibi iç meseleler de bu ilk modernist ve aydınların, milliyetçilik ideolojisini; söz konusu meselelerin bertaraf edilmesinde ve yeni bir İran inşa edilmesinde etkili bir araç ve milliyetçi tarih yazımını da en baskın yaklaşımlardan biri olarak görmelerine yol açmıştır.

GİRİŞ VE TEMEL SORUN

Modernite olgusunu İran'ın modern tarihinin tarihsel tecrübesinin bir bölümü olarak görebiliriz. Bu tecrübe çok geniş bir yelpazeye sahip olup tüm yönleriyle özellikle modern tarihimizi etkisi altına almıştır. Milliyetçiler ve onun taraftarları da İran'daki bu modernite deneyiminin bir parçası olarak etkilerini çeşitli boyutlarda artlarında bırakmışlardır. Bu anlayış kendi anlatımını inşa ederken; Bâstângerâyî (Arkaik milliyetçilik) ve ona dair sembollerini övme, Araplar ve bazen de İslam'a ait unsurları sorgulama, soyutlama ve reddetme gibi meseleleri önclemiştir. Bir tarihçi ve medeniyet bilimci için milliyetçilik kavramı kapsamında değerlendirilecek bir kavmin, birkaç yüzyıl ya da nesiller boyu ırksal değişime uğramaması zaruri değildir. Onlar için önemli olan bu insan topluluğunun tarih boyunca bir millete olan aidiyetleridir.²

İran'da modernizm dalgaları, tarih ve tarihçilik alanında da kendini gösterdi. Bu durum klasik tarih yazımı ile tarih yazımında yeni ortaya çıkan yaklaşımlar arasında bir bölünme yarattı. Bu yeni yaklaşımlar arasında yer alan milliyetçi tarih yazımı anlayışı, Nasıreddin Şah döneminde başlamış olup Rızâ Şah döneminde daha istikrarlı ve sağlam bir zeminde ilerlemiştir. Her ne kadar Kaçarlar döneminde ilkel seviyede gelişimini sürdürse de bu devamlılık birçok tarihçinin bu ideolojinin tesiri altında eserlerini kaleme almalarına sebebiyet vermiştir. Meşrutiyet hareketi ve sonrasında meydana gelen gelişmeler, bu anlayış ve ona özgü değerlerin istikrarlı hale gelmesine yardımcı oldu ve bu durum I. Pehlevî dönemine kadar aynı şekilde devam etti. Rızâ Şah döneminde bu yaklaşım özellikle de kendisinin ve düşüncelerinin etkisi altında baskın bir karakter halini aldı.

3. Rızâ Şah Pehlevî Döneminde Siyasi, İctimai ve Fikri Gelişmeler

Rızâ Şah Pehlevî (1925-1941) döneminin tarihi anlatılırken genellikle onun tahta geçişinden önceki yıllar çok fazla dikkate alınır. Rızâ Şah öncesi dönemin iyi bir tasvirini sunmak için Meşrutiyet dönemi yerinde bir başlangıç noktasıdır. Tarihçiler, Meşrutiyet döneminden Modern İran tarihinin dönüm noktası şeklinde söz etmektedirler. Modern siyasi kurumların ortaya çıkışı, medeni (sivil) kurumların şekillenmesi, yazılı basının gelişimi, aydınların toplumun müracaat ettikleri merci konumuna gelmesi, çeşitli siyasi ve entelektüel ideolojilerin ortaya çıkışı, kitlelerin siyasallaşması, modern siyasi edebiyatın gelişmesi bu dönemde yaşanan gelişmelerden bazılarıdır. Bu dönüşümlere paralel olarak Meşrutiyet hareketinin başında başka olay ve gelişmeler de tomurcuklanma halindeydi.³

4. Rızâ Şah'ın İktidara Gelmesi

Kader, zorunluluk, tesadüf veya olayların doğal seyri; 1921 yılında İran'ın modern tarihinde Rızâ Şah adlı birinin görünmesini sağladı. Rızâ Şah'ın 16 yıllık hükümetinin tipolojisinde, bu dönem genellikle modernite temelli mutlak hükümet olarak yorumlanmakta ve bu durumun İran'da ilk kez tezahür ettiği belirtilmektedir. Modern mutlakiyetçi hükümet iktidara gelir gelmez ulus devlet projesi kapsamında pek çok girişimde bulundu.⁴ Bu hükümet hedeflerini gerçekleştirebilmek amacıyla çeşitli güç odaklarını yok etti, zayıflattı ve kenara itti. Bu güç odaklarından biri de ulema sınıfıydı. Milliyetçi ideoloji ilk etapta din adamlarına meşveret edilen merci konumunda olmayı amaç edindi. Hüseyin Kuçûyân bu dönemi şiddetli bir şekilde eleştirerek şunları aktarmıştır: "Rızâ Han dönemindeki milliyetçi söylem dini itikat ve ritüelleri reddetmekteydi. (Örneğin matem (ezâdârî)⁵ ritüellerinin yasaklanması ve keşf-i hicâb⁶ uygulaması). Milliyetçi söylem Zerdüşst inancına yönelik bir eğilimle "iyi söz, iyi düşünce, iyi davranış"⁷ sloganlarıyla Zerdüştlük ahlak esaslarını, İslam ahlak esaslarına alternatif olarak sunuyordu".⁸ Milliyetçilik ideolojisiyle hareket eden mutlak hükümet; zorunlu askerlik vazifesi sistemi,

² Richard Cottam, *Nasyonalizm der İran*, çev. Ahmed Tadavyon, İntişârât-i Kebir, Tahran 1992, s. 78.

³ Joseph M. Patton, *Nigârîş ber Târih-i Novîn-i İran*, çev. Yakub Ajend, İntişârât-i Nilûfer, Tahran 1982, s. 65.66.

⁴ Seyyid İbrâhîm Feyûzât, *Dovlet der Asr-i Pehlevî*, İntişârât-i Çâpheş, Tahran 1996, s. 45-46.

⁵ Çevirenin Notu: Diğer bir adıyla matem merasimi olan Ezâdârî; on dört masuma sevgiyi ve onların üzüntülerinden duyulan kederi ifade etmek amacıyla düzenlenen merasimlerdir.

⁶ Çevirenin Notu: Rızâ Şah döneminde kadınlara yönelik yürürlüğe konulan Keşfi Hicâb kanunu; başörtü yasağı anlamına gelmektedir.

⁷ Çevirenin Notu: Mecûsîlîğin ahlak sistemi iyi söz, iyi düşünce ve iyi davranış ilkelerine istinat etmektedir. Bkz. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 283.

⁸ Hüseyin Kuçûyân, *Tetevvurât-i Goftemânâ-i Hüviyeti-i İran*, Neşr-i Ney, Tahran 2005, s. 98; Abdullah Emîr Tahmâsb, *Târih-i Şâhenşâhî-i Alîhazret-i Rızâ Şah Pehlevî*, Tahran 2535, s. 84.

RIZÂ ŞAH VE İRAN'DA MİLLÎ TARİH YAZIMI PROJESİ

hukuki reformlar, vakıf kanunu, emlak ve belge kayıt kanunu, resmi eğitimin yaygınlaştırılması gibi alanlarda adımlar attı. Yine vaaz ve hutbe kurumu ile ulemanın gücünü belli oranda zayıflattı.⁹ Bunların yanı sıra Rızâ Şah, iktidarı ele geçirmeden önce yerel ve bölgesel güçleri ve yine aristokrat sınıfı gibi güç merkezlerini ortadan kaldırmaya başlamıştı. Orduyu güçlendirerek geniş çaplı modern bir idari sistem oluşturma da Rızâ Şah'ın girişimlerinden bir diğeri idi. Bu girişimler, Rızâ Şah'a ulus-devlet inşası ve kültürel tektipleşmeye karşılık gelen ulus inşası (milliyetçilik) projesini hayata geçirme imkânı tanıdı. Bu tasarım içerisinde sistemin meşruiyeti batıcılığın ve milliyetçiliğin belirsiz ve çelişkili karışımını bünyesinde barındırmaktaydı.¹⁰

5. Rızâ Şah Döneminde Milliyetçilik

Pehlevî dönemindeki modernizm söylemi; Avrupa tarzında gelişme ve modernleşme, İran milliyetçiliği, kültürel modernizm, Sekülerizmin modernist akılcılığı ve bunun gibi izdemleri vurgulayarak İranlılar için bütüncül bir kimlik oluşturmayı, geçmiş dönemlerin dağınık ve çok parçalı kimliklerini ise zayıflatmayı hedeflemekteydi. Bu düşünce uyarınca İran milliyetçiliği üst kimlik olarak tüm alt kimliklerin üzerinde konumlanmalıydı. Yine İran milliyetçiliği, Antik İran kültür mirasından ve Fars edebiyatından övgüyle bahsetmekte ve İran'ın Âryân kökenlerine vurgu yapmaktaydı. İslam tarihi ile İran'ın tarihi tecrübelerinin bir kısmının eleştirilmesi, başka bir ifadeyle İslam ile İslam kimliği karşısında milliyet ve milli kimlik vurgusu, Pehlevî dönemi aydınlarının modernist söyleminin merkezini oluşturmaktaydı.¹¹ Rızâ Şah döneminde İran'da modern ulus devletinin şekillenmesinde ve İran'ın modernleştirilmesinde siyasi ve kültürel anlamda motive güç olan milliyetçiliğe ihtiyaç duyulmasıyla İranlılara yeni bir kimlik kazandırmayı amaçlayan yeni bir siyasi ve kültürel söylem de şekillendi. Devlet için ideolojik bir temele sahip olan bu siyasi ve kültürel söylem, İran halkını bir yandan ihtişamlı geçmişe bağlamaya çalışırken öte yandan İslam'dan önceki ve İslami dönemin tek parça ve gururlu kimliğiyle ilişkilendirmeye çalışır. Bu da İran için özel bir unsurdur.¹²

6. Kimlik Üretim Merkezleri (1921-1925)

Ekberî *Tebârşînâsî-i Hüviyet-i Cedîd-i İranî* (Yeni İran Kimliğinin Kökeni) adlı çalışmasında yeni bir İranlı kimliği oluşturulması ve millet kavramının modernleştirilmesine yönelik çabalarda üç önemli merkez olduğuna inanır. Birinci merkez Berlin'deki Kâveh Dergisi, ikinci merkez yine Berlin'deki İranşehr Dergisi, üçüncü merkez ise Tahran'daki Âyende Dergisi'dir.

Birinci merkez olan Kâveh Dergisi, modernizmin yanı sıra İran'ın milli birliğinin ve milli dilinin (Farsçanın) korunmasına, İran'ın eski ulusal gelenek ve göreneklerinin yeniden ihya edilmesine yönelik konuları vurgulamıştır.¹³ İkinci merkez olan İranşehr Dergisi; toplam 236 makale dizisinden 30'unu İslam öncesi İran ve gruplaşmanın ve kavmiyetçiliğin zararları ve kalan konuları da Arap düşmanlığı, İranlılık ruhunu canlandırma ve İran ırkına üstünlük atfetme gibi meselelere ayırmıştır.¹⁴ Üçüncü merkez olan Âyende ise İran'ın binlerce yıllık antik mirasının tarihini ve Fars edebiyatının belagatli hazinesini, İran ulusunun onur ve gurur kaynağı olarak görmekteydi.¹⁵ Bu üç merkez, 16 yıllık I. Pehlevî döneminde başat milliyetçi söylemin yaratılmasında önemli bir rol oynamıştır.

7. Devletin Çıkardığı Yasalarda Milliyetçi Yaklaşım

Pehlevî hükümetinin birçok program ve uygulamalarında milliyetçilik ideolojisi merkeze alınmıştır. Rızâ Şah Pehlevî döneminde; onaylanan kültürel kanun ve yönetmeliklere bakıldığında bunların büyük bir kısmında bu ideolojinin varlığı göze çarpmaktadır. Örneğin 1927 yılında Firdevsi Türbesi inşası için bütçe ayrılması, 1925 yılında Sicil-i Ahval Kanunu,¹⁶ 1925 yılında Kale isimlerinin Farsçaya dönüştürülmesi kanunu, 1927 yılında kameri takvim yerine şemsi takvimin kullanılması, 1928 yılında İstimal-i Elbise-i Vatani Kanunu,¹⁷ 1935 yılında ülkedeki yer ve şehir isimlerinin Farsça ya da antik isimlerle değiştirilmesi kanunu, 1938 yılında Sâzmân-i Perveriş-i Efkâr'ın¹⁸ kurulması, 1940 yılında İran Radyosu Programları Yayın Akışı, 1934 yılında Encümen-i Lugat ve Edebiyât-i Fârsî'nin kurulması,¹⁹ 1935 yılında Esâsnâme-i Tedvîn-i Ferheng-i Zebân-i Fârsî'nin tesisi,²⁰

⁹ Muhammed Ali Ekberî, *Tebârşînâsî-i Hüviyet-i Cedîd-i İranî (Asr-i Kâçâriye ve Pehlevî-i Evvel)*, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 2005, s. 191-197.

¹⁰ John Foran, *Mukâvemet-i Şikenende*, çev. Ahmed Tadayyon, Muessese-i Hidmet-i Ferhengî-i Râsâ, Tahran 2006, s. 339.

¹¹ Hüseyin Beşîriye, *Liberalizm ve Muhâfazakârî*, Neşr-i Ney, Tahran 2005, s. 120-124; Saîd-i Nefisî, *Târîh-i İctimâî ve Siyâsî İnan der Dovre-i Muâsır*, Tahran 1993, s. 1-8; Hüseyin Meşkavati, *Şerh-i Bozorgterin Âsâr-i Millî*, Debîrhâne-i Sâzmân-i Perveriş-i Efkâr, Tahran 1939, s. 2-8; Tacülmüluk Ayromlu, *Hatrat-i Melike-i Pehlevî*, Beh Aferin, Tahran 2003, s. 312.

¹² Dâryüş Âşûrî, *Mâ ve Moderniyet*, Muessese-i Ferheng-i Serât, Tahran 1998, s. 171.

¹³ Ekberî, *age*, s. 102-109.

¹⁴ Ervand Abrahamian, *İran Beyn-i Do İnkılâb*, çev. Ahmed Golmuhammedî, Muhammed İbrahim Ferttâhî, Neşr-i Ney, Tahran 2004, s. 153; Ekberî, *age*, s. 162.

¹⁵ Abrahamian, *age*, 100-102; Alırza Mollayi Tevani, "Mecelle-i Âyende ve Tarihnegari Mobteni ber Hüviyet-i Millî", *Fasname-i Mütalaat-i Millî*, 2004, s. 128-147

¹⁶ Çevirenin Notu: Kimlik belgesi çıkarma kanunudur.

¹⁷ Çevirenin Notu: kılık kıyafet birliği anlamına gelmektedir.

¹⁸ Çevirenin Notu: Düşünceyi Geliştirme Kurumu anlamına gelmektedir.

¹⁹ Çevirenin Notu: Fars Dili ve Edebiyatı Encümeninin kurulması anlamına gelmektedir.

1937 yılında resmi basında Farsça dışındaki dillerin ve yazıların yasaklanması,²¹ yine antik eserler kanununun onaylanması, 1936 yılında Antik İran müzesinin tesis edilmesi, Kum, İsfahan ve Şiraz gibi yerlerde müzelerin açılması ve 1934 yılında Rızâ Şah'ın onayıyla tüm dünya ülkelerine bu ülkeyi İran olarak adlandırmalarının bildirilmesi gibi faaliyetler milliyetçi uygulamalardır.²²

8. Milliyetçi Fikirlerin Kurumsallaşması

1938 yılında halkı eğitmek amacıyla Sâzmân-i Perveriş-i Efkâr kurulmuştur. Söz konusu kurum görevlerini yerine getirebilmek için kitap, gazete, tiyatro, sinema, radyo gibi araçları dikkate almıştır. Bu kurum bünyesinde yapılan konuşmalarda vatanseverlik konusuna sık sık vurgu yapılmakta ve aynı şekilde antik tarihe ait konulara da oldukça önem verilmekteydi.²³ Yine diğer bir önemli kurum da Rızâ Şah döneminde Farsçanın geliştirilmesi ve korunması adına tesis edilen Ferhengistân-i İran'dı. Ayrıca bu dönemde yerli malların teşvik edilmesi için bir kadın derneği de kurulmuştur.²⁴

9. “Firdevsi'nin Bininci Yılı” Adlı Törenin Düzenlenmesi

Şehname, milliyetçilik düşüncesinde çok fazla itibara sahipti. Bu nedenle İran'ın Tus şehrinde yer alan Firdevsi'nin mezarının yanında İran'ın antik geleneklerini ve adetlerini yeniden canlandırmak için 12 Ekim 1934 tarihinde ve Mehregan gününde²⁵ bir anma merasimi düzenlendi.²⁶

10. Edebiyat Alanında Milliyetçiliğin Vurgusu

Şiir, destan, oyun gibi bu dönemdeki edebi türlerin çoğu, şiddetli bir şekilde milliyetçi söylemlerden etkilenmiştir. Buna örnek olarak eserleri milliyetçilik söyleminin etkisi altında kalmış olan Sâdık Hidayet verilebilir.²⁷ 16 yıllık I. Pehlevî iktidarında bu söylemi sürekli gündeme taşıyan pek çok gazete yazısı da bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan ve haftalık olarak yayımlanan İran-i Bâstân, ele aldığı konuların çoğunu bu söylem üzerine inşa etmekteydi.²⁸ Bu neşriyat, İranlıların medeniyetin kurucusu olduklarını, günümüzün Batı medeniyetinin antik İran medeniyetinin bir kopyası olduğunu iddia etmiştir.²⁹ Kesrevî, çıkardığı Peymân adlı dergide kaleme almış olduğu yazılarının çoğunda, milli bütünlüğe dair konuları düşüncelerinin merkezine almıştır.³⁰

11. Tarihsel Metinler

Bütün bu uygulamalardan Pehlevî döneminde ulusçu söylemin sürekli gündemde tutulduğu söylenebilir. Söz konusu söylem çeşitli konulara göre tasnif edilmiştir: “İran milletinin uzun bir tarihi geçmişe sahip olması, Farsçanın kimliği şekillendiren bir olgu olması, Farsça dışındaki dillerin İran'da parçalı bir yapıya neden olması, yerel güçlerin İran'ın bütünlüğünü tehdit etmesi, geçmişin görkemli tarihi, İran'ın büyüklüğünü yok eden Türkler ve Âryân ırkının üstünlüğü” gibi konular vurgulanmış ve bu söylemler çerçevesinde Rızâ Şah ve onun idaresinin etkisi altında milliyetçi tarih yazımı şekillenmiştir.

12. Milliyetçi Tarih Yazımı

Pehlevî dönemine ait tarihi metinlerin tamamı milliyetçi söylem çerçevesinde kaleme alınmıştır. Bu dönemde tarihi metin üreten gerek profesyonel gerekse amatör yazarlar, ürettikleri eserleri genel hatlarıyla milliyetçi bakış açısıyla ele almışlardır. Bu bağlamda Ahmed Kesrevî, Hasan Pîrnyâ, Gulâm Rızâ Reşid-i Yâsemî, Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, Abdullah Râzî, Hânâbâ Beyânî ve Abbâs Pervîz gibi isimler birçok tarihi ürtün sunmuşlardır.

²⁰ Çevirenin Notu: Farsçanın kültürel öğelerini bir araya getiren tüzük anlamına gelmektedir.

²¹ *Rûznâme-i İran*, Muessese-i İntişârât-i Rûznâme-i İran, Tahran 2003, s. 235.

²² İsmâil Muazzampûr, *Nakd ve Berresî-i Nasyonalizm Teceddühâh der Asr-i Rızâ Şah*, Merkez-i Esnâd-i İnkılâb-i İslâmî, Tahran 2004, s. 179-180; Jean-Pierre Digar ve diğerleri, *İran der Karn-i Bistom*, çev. Hushang Mahdavi, Elburz, Tahran 1998, s. 117-118; İsmâ Sâdık, *Seyr-i Ferheng der İran ve Mağribi Zemîn*, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1953, s. 236.

²³ Sâdık, *age*, s. 217-220; Mahmud Delfânî, *Ferheng-i Setizi der Dovran-i Rıza Şah*, (Esnâd-i Monteşer Neşod Sâzmân-i Perveriş-i Efkâr), Sâzmân-i Esnâd-i Milli-i İran, Tahran 1996, s. 50-72; Ebû'l-Mecd Hüccetî, *Obur Ez Ahd-i Pehlevi Dergir ve Dar Do Ferheng*, Tahran 1998, s. 247-268; Ali Asgar Şemim, *Ferheng-i Şemim Ya Ferheng-i Emir Kebir*, Tahran 1964, s. 3-5; Nasrullah Felsefî, *Şerh Hal-i Bazargan*, Debirhane-i Sâzmân-i Perveriş-i Efkâr, Tahran 1939, s. 2.

²⁴ Ekberî, *age*, s. 29-34.

²⁵ Çevirenin Notu: Adımı Hint-İran kökenli bir Tanrı olan Mihtra'dan alan Mehregan ya da Ceşn-i Mehr, İranlıların en önemli merasimlerinden biri olup sonbaharın başlangıcında kutlanmaktadır.

²⁶ Cehangir Aşidari, *Tarih-i Pehlevi ve Zerdüştîyan*, Tahran 1976, s. 45-173; Rıza Beydili, *Bâstângerâyî der Tarih-i Muasır-i İran*, Neşr-i Merkez, Tahran 2001, s. 265; Ekberî, *age*, s. 281.

²⁷ Beydili, *age*, s. 202-207; Zabih Behruz, Aslan Gaffari, *Kıssa-i İskender ve Dara*, Faravahar, Tahran 2001, s. 10-210.

²⁸ Muazzampûr, *age*, s. 173-175.

²⁹ Behmen Şabanzade, “Kesrevî ve Endişe-i Yekparçegi-i Milli”, *Faslname-i Goftegu*, 2000, s. 112-113.

³⁰ Şabanzade, *agm*, s. 116-119; İsmail Hasanazade, “Gofteman-i Hüviyet-i Milli der Tarihnegari-i Kesrevî”, *Faslname-i Mütalaat-i Milli*, 2002, s. 32.

RIZÂ ŞAH VE İRAN'DA MİLLÎ TARİH YAZIMI PROJESİ

Pehlevî dönemi ve bu dönem tarihçiliğinin karakteristik özelliği; önceki dönemlerin tarih yazıcılığından ayrılmaktadır. Bunun bir nedeni önceki devletlerin iktidar sürelerinin sona ermesiyle birlikte o dönemin tarih yazıcılığının da son bulmasıdır. Dolayısıyla her devletin kendine özel tarihi ve tarihçileri bulunmaktaydı. Ancak Pehlevî döneminde durum böyle olmamıştır. Bu iktidar, halk devrimi yoluyla tarihe karışmasına rağmen tarihçilik anlayışları kendilerinden sonra da devam etti. Bunun nedeni bu hükümetin yerel nitelikli olmaması ve batıcılığın-sekülerizmin temsilcisi olmasıdır. Bu kültürü özümseyenler ve temsilciliğini yapanlar varlıklarını devam ettirmekteydiler ve yine onlar ülkenin tarihi gelişmelerini değerlendirirken Batı kültürünü ve sekülerizm yaklaşımını devam ettirme konusunda ısrarcıydılar.³¹

Pehlevî döneminde tarih; siyasi güçler, seçkinler, gazeteciler, yazarlar, şairler ve benzeri gruplar açısından özel bir değere sahip oldu ve önemli bir bilim dalı olarak seçkin bir yerde konumlandı. Öyle ki bu dönemde bütün fikrî, siyasi ve tarihî eserlerde tarih bilimine atıfta bulunulurdu. Bu bağlamda siyasi iktidar ve seçkinler milli tarih yazımını kurumsallaştırmak için çabaladılar ve bu amaç doğrultusunda Encümen-i Maarif adında bir kurum teşkil ettiler. Yine iktidar, tarih eğitimi hususuna büyük önem vererek tarih bilimini okulların ders müfredatına eklemiştir.³² Ayrıca söz konusu iktidar tarihçileri, tarih eseri üretimi konusunda teşvik etmiş; tarihi eserleri korumak adına çok fazla çalışma yapmış ve bu bağlamda İran'da ilk kez bir müze kurulmuştur. Tüm bunlar siyasi iktidarın ve diğer güç odaklarının tarihe ilgisini göstermektedir. Bu dönemin milliyetçi tarih yazımını anlamak için dönemin önde gelen bazı metinlerine müracaat edilecektir. Bu metinler aynı zamanda dönemin milliyetçi söylemin en belirgin metinleri olarak da öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu metinleri milliyetçi olarak kabul etmek onların milliyetçilik ideolojilerinin tefsiri anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda Hasan Pîrnyâ'dan iki metin, Ahmed Kesrevî'den dört metin, Abbas İkbâl-i Aştîyânî'den iki metin, Cemîl Kâzânî'den bir metin, Gulâm Rızâ Reşîd-i Yâsemî'den bir metin örnek olarak incelenmek suretiyle dönemin tarih yazıcılığı mercek altına alınacaktır.

13. Hasan Pîrnyâ

Târih-i İran-i Bâstan (Eski İran Tarihi) adlı eserin ayrıntılı giriş kısmında İbrahim Bâstânî Pârîzî, Hasan Pîrnyâ'ya ilişkin bilgiler aktarmıştır. 1874 yılında Nasrullah Müşîru'd-Devle ailesinin bir üyesi olarak dünyaya gelen Hasan Pîrnyâ, 1887 yılında eğitim almak amacıyla Rusya'ya gitmiştir. Pîrnyâ Moskova'da Korksi Korpus askeri okuluna gitti ve daha sonra aynı ülkede Hukuk Fakültesinde hukuk eğitimi aldı. Eğitimini tamamladıktan sonra İran'ın St. Petersburg'daki büyükelçiliğinde bir göreve tayin edildi. 1899 yılında Pîrnyâ'nın babası Dışişleri Bakanı olarak atanınca oğlu Hasan Han'ı St. Petersburg'dan çağırarak onu kendi sekreteri olarak atadı ve sonraları ona Müşîru'l-Mülk unvanı verildi. Bundan sonra İran siyasi sisteminde birçok görevde bulundu. Bu bağlamda Pîrnyâ 1907 yılında Dışişleri Bakanı, 1909 yılında Adliye Bakanı, Nizâmu's-Sâltânâ kabinesinde Dışişleri Bakanı ve Müşîru'd-Devle kabinesinde Eğitim Bakanı görevlerinde bulunmuştur. Meşrutiyet hareketi ve meşrutiyetçilerin bastırılması sırasında Emîr Bahâdır'ın askerleri, Müşîru'd-Devle'yi Bâğşâh'a götürdüler ve hatta ona idam cezası verdiler. Ancak Azâdu'l-Mülk Şeyh Kaçar, Bâğşâh'a ulaşarak onu kurtardı. Daha sonra Hasan Pîrnyâ, Sipehdâr kabinesinde Adliye Bakanı oldu. Ardından Sâmsâmu'l-Sâltânâ kabinesinde yine aynı görevi üstlendi. Bunun ardından Eğitim ve Vakıflar Bakanlığını sorumluluğuna aldı. Ardından Alâu's-Sâltânâ, Aynu'd-Devle ve Mustavfî el-Memâlik kabinelerinde Savaş Bakanı oldu. Birkaç kez kabine teşkil ederek başbakan olan Pîrnyâ; ilk kabinesini 1914 yılında, ikincisini Vüsuk ud-Devle'nin düşüşünden sonra, üçüncüsünü Kavâmu's-Sâltânâ'nın düşüşünden yani Sevvom-i İsfend Darbesi'nden (1921 Şubat Darbesi) sonra, son kabinesini de 1923 yılında kurmuştur. Son siyasi faaliyeti, istifa ederek siyasetten çekildiği Milli Şura Meclisi'nde Tahran milletvekilliği olmuştur. Pîrnyâ öldüğü tarih olan 1935 yılına kadar Tahran'da kalmıştır.

Bâstânî Pârîzî; Pîrnyâ ve faaliyetlerinden övgüyle bahsetmektedir. Pârîzî, Pîrnyâ'nın milliyet ve milliyetçilik yönünü her yerde koruduğunu, kuvvetli milliyetçi bir ruha sahip olduğunu, yabancıların onun milli ruhundan ve milliyetçi taassubundan söz etmekte olduğunu ifade etmiştir.³³

Çoğu yazarın Pîrnyâ'ya bakışı olumludur. Pîrnyâ'nın şahsi karakterinden; ılımlı olduğu, siyaset alanında muhafazakâr eğilime sahip olduğu ve İran'ın muasır tarihinde genel olarak tartışmalı bir figür olarak öne çıkmadığı anlaşılmaktadır. Pîrnyâ, tarih yazıcılığına ilişkin faaliyetlerinin çoğunu siyasetten çekilmesinin ardından gerçekleştirdi. Kitapları arasında öne çıkan iki telif eseri bulunmaktadır. Bunlar, Târih-i İran-i Bâstân

³¹ Mustafa Tekavi, *Emniyet der Dovran-i Rızâ Şah*, Muessese-i Mütalaat-i Tarih-i Muasır-i İran, Tahran 2000, s. 8; Çevirenin Notu: Yaklaşık iki yıldır İran'da bulunuyorum ve şahsi tecrübelerim de yukarıdaki bilgiyi doğrulamaktadır.

³² Gulamrıza Vatandust, Simîn Fasîhî, Zehra Hamedî, "Nemudha-i Nasyonalizm Der Kitabha-i Dersi Tarih-i Dove-re-i Pehlevî-i Evvel", *Neşriye-i Tarihnegari ve Tarihnegari*, 1999. Çevirenin Notu: Bazı dipnotlarda makale yazarı sayfa numarasını belirtmemiştir. Bu dipnot da onlardan biridir.

³³ Hasan Pîrnyâ, *Târih-i İran-i Bastan*, Dünya-i Ketab, Tahran 1983, s. 26.

(1927), ikincisi Dâstânâ-i İnan ve Kâdim (1928)'dir.³⁴ Bu çalışmada Târîh-i İnan-i Bâstân ve Târîh Muhtasar-i İnan kitaplarını kısaca inceleyeceğiz.

13.1. Târîh-i İnan-i Bâstân (İnan'ın Antik Tarihi)

Genel hatlarıyla milliyetçi tarih yazıcılığı yaklaşımı Târîh-i İnan-i Bâstân adlı eserde tespit edilebilmektedir. Bu eser aktardığı tarihi rivayetlerde İnan'ı merkeze alan unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Metinde Parslar, Medler, Âryânlar gibi unsurlar İnan ile aynı anlamda kullanılmıştır. Bu doğrultuda Medlerin siyaseti, İnan'ın siyaseti Medlerin uygulamış olduğu siyasetin devamlılığı aslında İnan'ın siyasetinin devamlılığı olarak kabul edilmektedir. Pîrnyâ, tarih yazımında belirgin şekilde milliyetçi değerlere temas etmekte ve durumlar, kişiler, gruplar, milletler, değerlendirmeler ve kesin hükümler bu ideolojik değerler uyarınca yansıtılmaktadır. Örneğin Pîrnyâ, toprakların ele geçirilmesi ve denize ulaşılması ve yine Medler ve Ahamenişler gibi çok geniş alanlara yayılan devletlerin tesis edilmesi gibi durumları oldukça doğal ve sıradan karşılamaktadır. Bununla birlikte o, Seleukoslardan; milli temele sahip olmayan ve Perslerin dünyevi olduğu beceriksiz geniş bir devlet olarak bahsetmektedir.³⁵ Yine onun nezdinde Seleukosların cihangirliği ve onların döneminin faaliyetlerinin ne olduğu önemli değilken İskender'in cihangirlik süreci önemlidir. Bu şekilde İskender, millet ve milletlerin düşmanı olarak gösterilmektedirken Kiroş ise tüm uluslara karşı nazik bir hükümdar olarak tasvir edilmektedir.³⁶ Ona göre İskender, büyük ülkeleri tahrip eden birisi olarak akli ve hukuki gerekçelerle eleştirilmekte ve onurdan yoksun biri olarak resmedilmektedir.³⁷ Bununla birlikte yazar belgelere ve kaynaklara atıfta bulunarak bazı kabul görmüş gerçeklerin itibardan yoksun olduklarının delillerini göstermektedir.³⁸ Yine Pîrnyâ kitabının birçok yerinde, Ahamenişlere tabi olan milletlerin ayaklanmaları hakkında "isyancı" tabirini kullanırken³⁹ Soğd ve Hint halklarının İskender'e karşı olan isyanlarını ise vatan savunması olarak değerlendirmektedir.⁴⁰

Pîrnyâ ve eserleri hakkında eleştirel bir bakış açısına sahip olan Sîmîn Fasîhî ise şöyle yazmaktadır: *Antik İnan'ın azametinin ihyası, o zamanın siyasi figürlerinin ihyasıyla şaşırtıcı bir şekilde iç içe geçmiştir. Öyle ki okuyucular kitabı bitirdikten sonra İnan'ın diğer alanlardaki büyüklüğünü idrak etmeden önce, kendilerini Dâryûş ve Kiroş gibi antik kralların ve hanedanların rollerine kaptırmaktadırlar. Görünüşe göre Fasîhî de geçmişin büyüsunün peşindedir. Antikçağdaki ötekileştirme projesini büyük ölçüde Pîrnyâ'nın tarih yazıcılığının bir yansıması olarak görmek mümkündür.*

Pîrnyâ, birçok diğer kimlikler karşısında İnanlı kimliğini dikkate almış ve öteki kimlikler arasında ilişki kurarak geçmişin bu dönemini yeniden inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu yeniden inşa etmenin temellerini milliyetçilik ideolojisi oluşturmaktadır. Bu inşa sürecinde o, söz konusu ideolojiye dayanan kendine has bir anlatım yönteminden istifade etmiştir. Pîrnyâ, eserinde kullandığı kaynak ve kitaplardaki söz ve demeçlerin seçiminde kendine has yöntemlerden istifade etmiştir. Bu husus, özellikle Herodot'ta kendini göstermektedir.⁴¹ Özellikle Pîrnyâ'nın burada birbirine zıt konum alması dikkate değerdir. Bu bağlamda o, İnanlılığı olumlu bir şekilde tasvir ederken onun karşısında konumlandığı ötekilerden düşmanca bir tasvir sunmuştur. Belirtmek gerekir ki metin üstyapısında Pîrnyâ'nın ideolojisi ve kullandığı kavram ve söylem tarzı özellikle de bu dönemin tarihçilerinin çok azında görülmektedir.

13.2. Târîh-i Muhtasar-i İnan (İnan'ın Kısa Tarihi Kitabı)

Hasan Pîrnyâ tarafından telif edilen Târîh-i Muhtasar-i İnan adlı eser, yazarın tarih yazıcılığı yaklaşımı açısından yine onun tarafından kaleme alınan Târîh-i İnan-i Bâstân isimli hacimli eserinden farklı değildir. Yazar bu eserini ortaokullarda okutulmak üzere Eğitim Bakanlığının talebi üzerine kaleme almış olması dolayısıyla konu ve muhtevayı kısa tutmuştur. Bu eseri incelememizin sebebi ise milliyetçi tarih yazımı söylemini, bir tarih ders kitabında göstermektir. Pîrnyâ'nın daha önce incelediğimiz eseriyle bu eser arasında büyük benzerlikler bulunmasına karşın Târîh-i Muhtasar-i İnan adlı eserde konu başlıkları, siyasi iktidarın talebi ve ideolojik değerleriyle uyum içerisinde ele alınmıştır. Pîrnyâ bir rivayette sürekli olarak Medler, Ahamenişler, Seleukoslar, Partlar, Sâsânîlerin hakimiyet dönemlerini ele almaktadır. Kiroş'tan bir tasvir sunarak okuyucuya onu nazik bir

³⁴ Nasrollah Nikobeyn, *Êzhâr-i Nezer Derbare-i Erzeş-i İlmi Târîh-i Müşiru'd-Devle*, Dehhoda, Tahran 1968, s. 184; Pîrnyâ, *age*, s. 26; Sîmîn Fasîhî, *Cereyanha-i Asli Tarihnegari der Dovre-i Pehlevî*, Neşr-i Navand, Meşhed 1994, 161-166; Zikrullah Muhammedi, "Hüviyet-i Milli der Tarihnegari Müşiru'd-Devle", *Faslname-i Mütalaat-i Milli*, 2003, s. 131. Çevirenin Notu: Makalenin orijinalinde yazar Kitabha-i Târîh-i İnan-i Bâstân Dastanha-i Kâdim ve İnan-i Bâstân olmak üzere Pîrnyâ'nın üç önemli telif eseri bulunduğundan bahsetmiştir. Ancak Târîh-i İnan-i Bâstân ve Târîh-i Muhtasar-i İnan adlı kitabı tanıtmıştır. Bu durumu sormak için yazarla iletişim kurduğumda yazım hatası olduğunu ve tanıtmak istediği kitapların isminin Târîh-i İnan-i Bâstân ve Dastanha-i İnan ve Kâdim olduğunu belirtmiştir. Dastanha-i Kâdim adlı kitabın bir diğer adını ise Târîh-i Muhtasar-i İnan olduğunu da eklemiştir.

³⁵ Pîrnyâ, *age*, s. 236.

³⁶ Pîrnyâ, *age*, s. 397.

³⁷ Pîrnyâ, *age*, s. 1944.

³⁸ Pîrnyâ, *age*, s. 506.

³⁹ Pîrnyâ, *age*, s. 684-800.

⁴⁰ Pîrnyâ, *age*, s. 1943.

⁴¹ Pîrnyâ, *age*, s. 703-873.

RİZÂ ŞAH VE İRAN'DA MİLLÎ TARİH YAZIMI PROJESİ

kral, azimli, iradeli ve olağanüstü yaradılışa sahip bir sima olarak takdim etmekte ve yenilgi alan milletler de dahil olmak üzere herkese karşı onun uygun davranışlarda bulunduğunu belirtmektedir. Yazar amiyane bir dil kullanarak Kiros'un yenilen milletlerin padişahlarıyla samimi arkadaş olduğunu yazmaktadır. Kiros'u bu şekilde tasvir ederken Babil ve Asur krallarının açıklamalarını da beraberinde vererek onların davranışlarını Kiros'un nazik davranışlarının zıttı olarak yorumlamakta ve katil ve yağmacı sıfatlarıyla açıklamaktadır. Yine o, Ahameniş hükümdarlarından biri olan Dâryûş'u, İran Şehinşahlığını yeniden tesis eden azimli ve iradeli bir kral olarak tanıtırken diğer bir Ahameniş hükümdarı olan Hoşayarşah'ı İran'ın yenilgisinin müsebbibi olarak göstererek onun hükümdarlığını olumsuz sıfatlarla karakterize etmektedir. Pîrnyâ; Sâsânî hükümdarlarından biri olan Nûşîrevân'ı Antik İran'ın büyüklüğünü kendi şahsında somutlaştıran İran'ın antik tarihinin son yıldızı olarak görmektedir. Pîrnyâ, hükümetlerin ve hanedanların İran'daki devamlılığı üzerine çok fazla vurgu yapmış ve bu bağlamda o, İran'ı temel merkez kabul ederek Ahamenişler, Partlar, Eşkânîler ve Sâsânîler gibi bu bölgede kurulan devletleri bu merkezin yansıması olarak görmüştür. Medlerin ve Parsların aynı dil ailesine mensup olması durumu, Medlerin yıkılışının iç olay olarak tasvir edilmesi, İran soyundan olan Eşkânîlerin dış hanedan olarak kabul edilmemesi gerektiği Pîrnyâ açısından önemlidir. Pîrnyâ için tarihi olaylar ancak İran'ın büyüklüğünü gösterebildiği ölçüde anlatılmaya değerdir. Bu bağlamda Med devletinin yükselişi, Âryân soyunun hakimiyetiyle sonuçlanması bakımından eski dünyada önemli bir olaydır. Yine o, dünyanın her yerine hükmeden Romalıları yenilgiye uğratarak Part devletinin adını dünyaya duyurması ve Partları eski dünyanın iki büyük devletinden biri olarak tanıtmayı dolayısıyla İran tarihinde Harran Muharebesi'ne çok önem atfetmektedir.

Pîrnyâ çalışmasının bazı yerlerinde özel stratejiler kullanarak İranlıların konumlarını korumayı önceliklemiştir. Örneğin o, Benî Ümeyye devletinin çöküşünü aktarıırken diğer etkenleri göz ardı ederek İranlıların bu devletin çöküşündeki rollerini öne çıkararak okuyucuyu; bu hükümeti İranlıların düşürdüğünü ve ardından Sâsânî devlete benzer bir hilafet kurduklarını düşünmeye sevk etmektedir. Olayları, durumları ve kişileri yeniden inşa etme sürecinde yazar için kendisinin de mensup olduğu İran tarafı ve İranlı olmayan -ötekilerin bulunduğu- iki taraf vardır. Söz konusu dönemin milliyetçiliğinin ideolojik değerleriyle ilintili olarak bugünkü İran topraklarının geçmişinin bu şekilde tasvir edilmesi, ideolojik zihniyetler oluşturma eğiliminde dikkate değer bir etki yaratmıştır. Tarihi; ideolojik yapıya sahip düşüncelerin şekillendirdiği bu tarz bir eğitim sisteminden öğrenmiş zihniyetler, bu ideolojik değerlerin ve onun ürettiği tarihin doğallaşmasında önemli etkiye sahipti. Dolayısıyla bu ideolojiyle beslenen zihniyetlerin Medleri, Ahamenişleri ve Sâsânîleri kendi geçmişlerinin bir parçası olarak görmeleri oldukça doğaldı. Onların iftihar ve azametini bugünün iftihar ve azameti olarak kabul etmekte ve yine o zamanın yenilgileri ve yıkımlarını bugünün utanç kaynağı olarak görmektedir. Bu nedenle tarihçiler, yenilgi ve zayıflıkların nedenlerini araştırmayı ve gurur duyulacak şeyleri de öne çıkarmayı kendi vazifeleri olarak hissetmişlerdir.

14. Ahmed Kesrevî

Ahmed Kesrevî 1890 yılında Tebriz'in Hokmaver köyünde dünyaya gelmiştir. Altı yaşındayken mektebe gitmiş, 13 yaşında Tebriz'de bulunan Talibiye medresesine başlamıştır. Kesrevî 16 yaşındayken Meşrutiyet devrimine şahit olmuştur. 20 yaşındayken bir süre yerel bir camide din adamı göreviyle meşgul olmuştur. Rusya'ya verilen ultimatom⁴² sırasında mücahitlere destek vermiştir. Kesrevî 1914 yılında Tebriz'deki Amerikan okuluna gitmiştir. 1916 yılında iş için Kafkasya'ya gitse de daha sonra Tebriz'e geri dönmüştür. O, bir müddet sonra Hiyabani hareketine katılsa da çeşitli ihtilaflar nedeniyle onun yanından ayrıldı ve Tahran'a gitti. 1920 yılından itibaren idari görevlerle meşgul olan Kesrevî, bir müddet Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak Tebriz ve Mazenderan istinaf mahkemesi, Demavend Adliye Başkanlığı, Zencan Adliye Başkanlığı, Huzistan Adliye Başkanlığı ve Tahran Genel Valiliği'nde görev yapmıştır. 1930'da idari işlerini bırakarak avukatlık mesleğiyle meşgul olmuştur.

Kesrevî, 1933 yılından itibaren Peymân Dergisi'ni, bu dergiden sonra 11 Mart 1946 tarihine kadar da Perçem adlı dergiyi yayımladı. O, İslam Fedailerini adlı bir örgüt tarafından Tahran adliye sarayında suikaste uğradı.⁴³ Kesrevî çeşitli eserler kaleme aldı ve birçok alanda özgün eserler üretti. Kesrevî, Azerbaycan bölgesinin dil kökenlerini araştırdığı Târîh-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan'ı yazdı. Yine Târîh-i Pânsed Sâle-i Huzistan adlı eseri telif etti. Târîh-i Meşrûte-i İran⁴⁴ ve Târîh-i Şehryârân-i Gornâm-i İran adlı çalışmaları da kaleme almıştır. Kesrevî sufiligi eleştirdi ve yine Bahailiği tarihsel açıdan değersiz kıldı, Şiiligi yeniden ele aldı

⁴² Çevirenin Notu: Meşrutiyet meclisi, maliyeyi düzeltmek ve reformlar yapmak amacıyla Amerikalı maliyeci Morgan Shuster'ı görevlendirdi. Bu durum İngilizler ve Ruslar nezdinde hoş karşılanmadı. Rusya kendisini 1907 Rus-İngiliz Antlaşmasından dolayı güçlü konumda telakki ediyordu. Shuster, Rusya ve Britanya'nın gizlice yaptığı anlaşmaları gün yüzüne çıkarmak için çalışmaya başladı. Bunun üzerine Rusya Shuster'ın görevden alınmasına yönelik ultimatom verdi.

⁴³ Hüccetullah Asili, *Seyr-i Der Endîşe-i Siyasi-i Kesrevî*, Emir Kebir, Tahran 2536, s. 7-13. Çevirenin Notu: Bu dipnotta görülen ve makalenin içerisindeki dipnotların bazılarında yer alan "2536, 2535"li tarihler, şehinşahlık takvimine aittir.

⁴⁴ Çevirenin Notu: Bu eser Mehdi Kamruz ve Hamit Zafer Kars tarafından 2021 yılında Türkçeye çevrilmiştir.

ve daha birçok alanda eserler bıraktı. Muhammed Ali Muvahhîd, Kesrevî'nin yaşamını; dil, tarih ve din meseleleri etrafında üç konuda taksim etmiştir.⁴⁵

Kesrevî'nin dile ilgisi, “Azerbaycan yâ Zebân-i Bâstân-i Azerbaycan”, “Namha-i Şehirha ve Diveha-i İran” ve “Zebân-i Pâk” gibi eserleri kaleme almasını beraberinde getirmiştir. Kesrevî'nin bu eserleri kaleme almasındaki amacı sahip olduğu milliyetçi değerlere itibar verme düşüncesiydi. “Azerbaycan ya Zeban-i Bastan-i Azerbaycan” adlı eserinde, Azerbaycan'da antik bir dilin var olduğunu fakat Türkçenin onu kenara ittiğini ispatlama peşindedir. Ona göre Azerbaycan'ın, İranlılık düşüncesindeki konumundan dolayı yabancı bir dile⁴⁶ sahip olması uygun bir durum değildi. Bu nedenle Farsçanın Azerbaycan'da yayılması için herkes el ele vermeli ve hiçbir çabadan kaçınılmamalıydı.⁴⁷ Bazıları Azerbaycan'ın başından beri Türklerin yurdu olduğuna inanmaktadır ve bu yüzeysel ve popüler bir düşüncedir. Onlar her zaman Türk değillerdi ve Azerbaycan da her zaman Türklerin tasarrufunda değildi. Her ne kadar onların dilleri Türkçe olsa da Azerbaycan her zaman İran'ın bir parçasıydı ve kısa bir süre için İran'dan ayrıldı.⁴⁸ Kesrevî, Zebân-i Pâk adlı eserinde şöyle yazıyor: “Dil kapılarının Arapçaya açılması ve Arapçayla karışması, Farsçayı bir dil olmaktan çıkarmıştı ve cahillik ve heves oyunlarından başka bir netice doğurmamıştı.⁴⁹ Dilin yanı sıra Kesrevî'nin dine olan ilgisi, din alanında kendine has eserleri üretmesini sağladı ta ki peygamberlik iddiasıyla suçlanana kadar. Kesrevî; Bahailik ve Sufilik eserlerinde olduğu gibi bazı çalışmalarında milliyetçilik kavramını, birleştiriciliği amaç edinen bir metot olarak kullandı. Ancak diğer eserlerinde yeni bir öğreti oluşturma peşindeydi. Tarih alanında ise Kesrevî çok fazla eser kaleme almıştır. Dolayısıyla bunların hepsini incelemek mümkün olmayacağından burada onun tarih alanındaki dört eseri ele alınacak ve onun milliyetçi tarih söylemi ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ancak bununla birlikte kuşkusuz diğer eserleri de oldukça mühimdir.

14.1. Kitab-ı Târih-i Meşrûte-i İran (İran Meşrutiyet Tarihi Kitabı)

Târih-i Meşrûte-i İran, son yüzyılda neşredilen tarih kitaplardan biridir ve bu eseri çeşitli şekillerde tahlil edebilmek mümkündür. Biz burada Kesrevî'nin eserindeki milliyetçilik düşüncelerine karşılık gelen işaret ve açıklamaları analiz edeceğiz. Bu eserde, Kesrevî için İran adıyla bulunan bir nokta önemlidir ve sömürgeciliğin hâkim olduğu atmosferde bu noktanın izini sürenler, İran'ın ilerlemesine ve gelişmesine sebep olacaktır. Bu metne göre İran'ın yolu, meşrutiyetçilik ve özgürlükçülüktür. Kesrevî nezdinde meşrutiyet ve İran'ın bağımsızlığı için mücadele eden kişiler övülmekteyken Meşrutiyet ve özgürlük karşıtı olan kişiler ise ülke ve toplumla ilgilenmedikleri için tenkit edilmektedir. Bu bağlamda Kesrevî'nin tarih anlatısında, toplum iki gruba indirgemektedir ve olayların ve şahsiyetlerin tamamı bu indirgeme doğrultusunda karşılık bulmaktadır. Kesrevî kitabında sadece seçkinlerin durumuna değinmemekte ve toplumun çeşitli tabakalarına mensup birçok kişiyi tarih anlatısına ortak etmektedir. Kesrevî'nin bu kişileri anlatıya dahil etmesinin nedeni, meşrutiyet ve özgürlükte oynadıkları rolden kaynaklanmaktadır. Kesrevî bu çalışmasında tıpkı Târih-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan adlı çalışmasında olduğu gibi Kürtlere dair özel meseleleri ele almıştır. Kürt isminin; “yağmacılık, adam öldürme ve suikast” gibi sorunlarla birlikte anılması, Kesrevî'nin birleştiriciliğe dayanan ideolojisinden kaynaklanmaktadır. Kürtler, bu ideolojide istenmeyen unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

14.2. Kitab-ı Târih-i Pânsed Sâle-i Huzistan (Huzistan'ın 500 Yıllık Tarihi Kitabı)

Târih-i Pânsed Sâle-i Huzistan adlı eser, Kesrevî'nin Huzistan'daki on beş aylık ikametinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Kesrevî, Huzistan Adliyesi Başkanı görevi dolayısıyla burada bulunmuştu. Hüccetullah Asili kitabında şöyle yazmaktadır: *Bu süre zarfında Kesrevî, devletin tüm kurumlarını ve idarelerini kendi eline alan Şeyh Hazal ile mücadele etti. Şeyh Hazal'ın; devletle yaşadığı kriz sırasında Kesrevî kötü bir durumda kalmıştı ve bu nedenle üç ay boyunca Şeyh Hazal'ın şiddetli baskısına maruz kalmıştı ve hatta Şeyh Hazal onu öldürmeyi planlamıştı.*⁵⁰ Bu ifadelerin doğru olup olmadığı konusu daha fazla araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır. Bununla birlikte ele aldığımız Târih-i Pânsed Sâle-i Huzistan adlı çalışmayı ilgilendiren kısım açısından Şeyh Hazal ve Kesrevî'nin karşı karşıya geldiklerini söylemek mümkündür. Abrahamian'ın da dediği gibi Kesrevî'nin bu tarihi metni kaleme almasındaki amaç, İran'ın Güney Batı bölgesindeki⁵¹ mezhepsel ve kabilesel çatışmanın zararlı sonuçlarını gösterme çabasıdır.⁵² Kesrevî, Pîrnyâ gibi yeni bir tarih yaratımının peşinde değildir. O, Huzistan'a giderek burada öne çıkıyor ve Hazal Han onu, bu bölgedeki aşiretlerin tarihini ele alması ve bunu

⁴⁵ Muhammed Ali Muvahhîd, *Kesrevî ve Târih-i Meşrûte-i U*, 2006, s. 55.

⁴⁶ Çevirenin Notu: Burada yabancı dil ile kastedilen Azerbaycan Türkçesidir.

⁴⁷ Ahmed Kesrevî, *Zebân-i Pâk*, Çaphane-i Peyman, Tahran 1943, s. 2-3.

⁴⁸ Hüseyin Yezdaniyan, *Neveşteha-i Kesrevî Der Zemine-i Zebân-i Farsi*, Tahran 2537, s. 165. Çevirenin Notu: Yukarıda yer alan “Bazıları Azerbaycan'ın başından beri Türklerin yurdu olduğuna inanmaktadır ve bu yüzeysel ve popüler bir düşüncedir. Onlar her zaman Türk değillerdi ve Azerbaycan da her zaman Türklerin tasarrufunda değildi. Her ne kadar onların dilleri Türkçe olsa da Azerbaycan her zaman İran'ın bir parçasıydı ve kısa bir süre için İran'dan ayrıldı” cümlesi, makalenin orijinalinde anlatım bozukluğuna sahiptir. Bu nedenle söz konusu cümle, makale yazarıyla yapılan istişare sonucuna göre düzeltilerek yeniden yazıldı.

⁴⁹ Ahmed Kesrevî, *Azeri Ya Zebân-i Bâstân-i Azerbaycan*, Muesse-i Matbuat-i Şark, Tahran 1956, s. 2-6.

⁵⁰ Asili, *age*, s. 11.

⁵¹ Çevirenin Notu: Kastedilen coğrafya Huzistan bölgesidir.

⁵² Abrahamian, *age*, s. 106.

yaparken 500 sene geriye götürmesi konusunda zorluyor.⁵³ Bu şekilde Kesrevî, onun ceddini en büyük yalancılardan biri olarak addettiği Seyyid Muhammed Muşâşa'dan ulaştırarak devamında onun adından kan dökücülük, katillik, Tanrılık ve mehdilik iddialarıyla söz etmiş ve bu şekilde Şeyh Hazal'a kadar gelmiştir.

Hazal Han, Rıza Han zamanında onunla ters düşmüştür.⁵⁴ Rıza Han'ı birleştirici faktör olarak gördüğünden bu olay Kesrevî nezdinde hoş karşılanamazdı. Kesrevî, Hazal Han meselesinden meşruiyet kazanarak bu bölgenin Arap hanedan ve hakimlerinin tarihiyle meşgul oldu. O, bu tarih yazımında hanedanlar vesilesiyle Huzistan'ın emniyetsiz ortamına, zorbalığına ve başına buyruk tavrına ilişkin bir tasvir sundu. Kesrevî olayları inşa etme sürecinde, tarihi olayları ve şahsiyetleri; bir tarafta merkezi güç ve diğer tarafta yerel güç olmak üzere iki yönlü ele almıştır. Merkezi güç; bazen Safevi hanedanlığında, bazen Nadir Şah zamanında, bazen Kaçarlar devrinde son olarak da Rızâ Şah Pehlevî de tecelli etmektedir. Kesrevî'nin bu kitaptaki anlatısı, coğrafi bir bölgenin ve buradaki siyasi gelişmelerin milliyetçi tarih anlayışıyla kaleme alınmasıdır. Bu bağlamda o, merkezi gücün, yerel kuvvetleri bastırmadaki meşruiyetine dayanan bir eksene istinat etmektedir. Merkezi gücün Kesrevî'nin sahip olduğu milliyetçilik düşüncesinde önemli bir yeri vardır. Bu durumu Kesrevî'nin milliyetçi söylemlerinden çok tarihi eserlerinde müşahede etmek mümkündür. Kesrevî açısından yerel güçler, asi ve yağmacıdır ve Târîh-i Pânsed Sâle-i Huzistan adlı eserin tamamında yerel güçlerin merkezi güçler karşısında olduğu anlayışı göze çarpmaktadır. Anlaşıldığına göre o dönemin siyasi ve toplumsal durumu Kesrevî'nin bu düşüncelerinde etkili olmuştur. Yerel güçlerin potansiyel olarak merkezi güç açısından tehdit oluşturmasından ve İran toprak bütünlüğünün zarar görmesinden duyduğu korku, onu böyle bir tarih okumasına sevk etti. Kesrevî'ye göre Şeyh Hazal ve onun ortaya çıkardığı mesele; merkezi kuvvet ve toprak bütünlüğü için bir tehditti. Bu iki unsur (merkezi kuvvet ve toprak bütünlüğü), milliyetçiliğin temel unsurları arasındaydı ve Kesrevî'nin Târîh-i Pânsed Sâle-i Huzistan adlı eserindeki çabası ve tarih okuması bu milliyetçilik anlayışına dayanıyordu.

14.3. Kitab-ı Târîh-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan (18 Yıllık Azerbaycan Tarihi Kitabı)

Târîh-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan, yine Kesrevî tarafından kaleme alınan Târîh-i Meşrûte-i İran adlı çalışmanın bir tür devamı niteliğindedir. Bununla birlikte bu kitabın farkı, Kesrevî'nin bu çalışmada Azerbaycan bölgesi olaylarını ele almasıdır. Bu metin; Târîh-i Meşrûte-i İran adlı eserde olduğu gibi daha çok Meşrutiyetçilikle ilgili olaylara odaklanmaktadır. Bu kitapta yazar, tekrara düşmemek için Meşrutiyet ile ilgili meseleleri Târîh-i Meşrûte-i İran adlı kitapta olduğu şekliyle ele almaktan kaçınarak diğer meselelere yer vermiştir. Bu meseleler de daha çok Kürtlerle ilişkilidir. Bu bağlamda Kesrevî, Târîh-i Meşrûte-i İran adlı eserde; Kürt isminin geçtiği her yerde onları yağmacı, katil, saldırgan, çapulcu, başıboş ve benzeri gibi değer yüklü kelimelerle anmaktadır. Kürt adının geçip de Kesrevî'nin bu olumsuz değer yüklü kelimeleri kullanmadığı yerler çok azdır. Târîh-i Meşrûte-i İran adlı eserde, Kesrevî'nin neden Kürtler hakkında bu ifadeleri kullandığı anlaşılmamaktadır. Ancak bu konuyu Târîh-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan adlı eserdeki metnin üst yapısında çok iyi göstermektedir. Söz konusu eserin bir bölümü, İsmail Simko olayına ayrılmıştır. Kesrevî ele aldığı tüm meselelerde, Simko ve onun faaliyetlerine karşı kötü bir tasvir sunmayı amaçlamış ve Simko isminden her yerde katil, kan dökücü ifadeleriyle bahsetmiştir. Yine Kesrevî onun da (Simko) ecdadı gibi her zaman merkezi hükümete karşı itaatsizlikle bulunduğunu, intikam bahanesiyle faaliyetlerine başladığını ve merkezi hükümetle çatıştığını, sivil halkla çatışarak Asurileri öldürdüğünü ve mallarını yağmaladığını belirtmiştir. Yine o, Simko'nun yabancılar özellikle de İngilizler⁵⁵ tarafından kışkırtıldığını, Avrupalıların da Simko'nun teşebbüslerine dahil olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Kesrevî'ye göre yabancılar; Doğu'da ayrılıkçı bir kaos tohumu ekmişlerdir. Ona göre Simko bağımsızlık peşinde olup Kesrevî'nin kendi deyimiyle böyle bir heves peşindeydi. Kesrevî bu meseleye kinayeli bir şekilde değinerek Simko'nun Kürdistan'ın özgürlüğü peşinde olmadığını, eğer böyle olsaydı onun bu yönde adımlar atmış olacağını buna karşın onun yağma ve katliam

⁵³ Çevirenin Notu: Aşağıda belirtilen cümle makalenin orijinalinde yukarıda yer almaktaydı. Ancak anlatım akışını bozduğunu düşündüğümden dipnot halinde paylaşmayı daha doğru buldum: Belirtildiği üzere “Kesrevî burada yabancı bir kimseyle karşı karşıya değil, aksine kendi vatan toprağı sınırları içerisindeki kimselerle karşı karşıyaydı.”

⁵⁴ Çevirenin Notu: 1897-1925 yılları arasında İran'ın Muhammere bölgesini elinde tutan Şeyh Hazal'ın gücü, 1908 yılında İngiliz şirketin Mescidisüleyman'da petrol bulmasından sonra petrol boru hattının kendi kontrolü altındaki topraklardan geçmesi dolayısıyla artmıştı. 1910 yılında ise İngilizler tarafından bölgedeki İngiliz çıkarlarına yönelik sergilediği uyum dolayısıyla ona Hindistan Şövalye nişanı verildi. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği sırada, İngilizlere destek olan Şeyh Hazal, bölgedeki gücünü de artırmıştı. Yine bu süreç içerisinde dış dengeleri iyi değerlendirerek İran'dan ayrılarak bağımsız olmayı planladı. 1921 yılında idareyi eline alan Rıza Han, merkezi otoriteyi güçlendiren girişimlerde bulundu. Bu bağlamda sınır eyaletlerini kendi kontrolü altına aldı. Bu durum Körfez politikaları üzerinde etkili olan Şeyh Hazal'ın etki sahasını daralttı. Rıza Han'ın 1923 yılında ülkede toplanan vergileri merkezi devlet bünyesine alması, Şeyh Hazal'ın gelir kaynaklarına da darbe indirdi. Rıza Han 1924 yılında Lorlar üzerine gerçekleştirdiği seferde, Şeyh Hazal'dan yardım istedi ancak bu talep, Şeyh Hazal tarafından kabul edilmedi. Dahası Şeyh Hazal, Rıza Han'ın Kaçar hanedanına son vererek Şah'ı yurt dışına çıkardığını dayalı olarak kendisinin tahtı işgal ettiğini belirtti. Bunun yanı sıra Şah'ın sığındığı Avrupa'dan geri getirilmesi yönünde birtakım girişimlerde bulundu. Bu süreç içerisinde İngilizler de Şeyh Hazal'a verdikleri desteği azalttılar ve İran hükümetinden yana bir politika sergilediler. Nihai olarak 1924 yılında İran ordusu Şeyh Hazal'ın bölgedeki etkisini kırmak için askeri hazırlıklar başlattı. 1925 yılına gelindiğinde Şeyh Hazal tutuklandı. Bkz. İdris Bostan, “Haz'al Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 107-108.

⁵⁵ Çevirenin Notu: Makalenin orijinalinde Amerikalılar tarafından kışkırtıldığı bilgisi bulunmaktadır. Şeyh Hazal olayında İngilizlerin oynadığı aktif rolü bildiğimden dolayı şüpheye düşerek makalenin yazarına bu ülkenin Amerika değil de İngiltere olup olmadığını sordum. Kendisi de sehven yanlış yazıldığını, doğrusunun da İngiltere olduğunu bildirdi.

peşinde olduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla Kesrevî için Kürtlerle ilgili asıl meseleler yukarıda izah edildiği şekildedir ve tüm bunlar Kesrevî'nin Kürtlerin ayrılıkçı hareketlerinden duyduğu korkulardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla mesele, Kesrevî'nin birleştirici milliyetçi düşüncesi için tehdit sayılmaktaydı.⁵⁷

14.4. Kitab-ı Şehryârân-i Gonnâm-i İran (İran'ın Unutulmuş Krallarının Tarihi Kitabı)

Ahmed Kesrevî'nin Târîh-i Şehryârân-i Gonnâm-i İran adlı eseri, geçmişin ünlü devlet ve yönetimlerini ele almaktan ziyade unutulmuş yerel hükümdarların faaliyetlerine ve onların miladi 9. ve 10. yüzyıllarda çeşitli yerlerde ortaya çıkışlarına hasredilmiştir. Yazarın bu metni yazmasındaki amacı, Taziler⁵⁸ tahakkümü altında bulunan İranlıların özgülleşme sürecinin tarihinin bilinmesini sağlamaktır.

Kesrevî bu eserde, İran'ın İslam'dan önceki büyüklüğüne ve yüceliğine son veren ve İran topraklarına tecavüz eden Taziler adlı tehlikenin varlığından söz etmiştir. Yine o, Tazilerle ilgili öne çıkan bazı özel meseleleri ele almış ve bu bağlamda onların vatanlarını Tazikistan şeklinde adlandırmıştır. Yine o, onların yaşadığı toprakları (Tazikistan'ı) yaşamaya değer bulmamaktadır. Ona göre bu toprakların halkı olan Araplar; çekirge, kertenkele, yılan ve akreplerle birlikte yaşamaktadır. Bu meseleler Araplara "kertenkele yiyici" lakabının takıldığını hatırlatmaktadır. O, Arapların karşısında duran Deylemlilerden; kahraman, cesur, yiğit halk olarak bahsetmektedir. Yine bu halkı, İran'ın bağımsızlığının peşinde olan ve bu amacı gerçekleştirmek için Alevilerle yardımlaşan bir halk olarak tanımlamaktadır. Kesrevî burada çelişkiye düşmüştür. O bir yandan Tazileri Deylemlilerin zorlu düşmanları olarak tanıtmaktayken diğer yandan Alevi olan Tazilerin, Deylemlilerle iş birliğinden söz etmektedir.

Kesrevî'ye göre Büveyhîler,⁵⁹ Ziyarîler⁶⁰ ve Deylemliler İran'ın bağımsızlığı peşindeydiler ve sonunda ona ulaştılar. Milliyetçilik ideolojisinin tesiri altında olduğundan dolayı Kesrevî, o dönem İran'ın tarihi geçmişinin bir döneminde bağımsızlıktan ve toprak bütünlüğünden yoksun olduğunu kabul etmemiştir. Bu nedenle o, İran'ın bağımsızlık ülküsünü tüm İran halkının ortak ülküsü olarak öne çıkarmış ve hatta bu doğrultuda Abbasi yönetim sisteminin içerisinde yer alan Bermekileri de İran'ın bağımsızlığının peşinde olan kişiler olarak görmüştür. Yine o kitabında, Arapların İran'a neden saldırdığına yönelik de yeni bir görüş öne sürmüştü ve bu bağlamda Arapların diğer topraklara doğru genişlemesinde dinin yayılmasının sadece bir bahane olarak kullanıldığını belirtmiştir.

Kesrevî, söz konusu eserde bazı güncel meselelere de yer vermiştir. Bu durum Azerbaycan ve Aran bölgesiyle ilgili meselelerde göz çarpmaktadır. Kesrevî, Aran'a Azerbaycan adı verilmesini kabul etmemekte ve bunu Azerbaycan'a yağma eli uzatmak olarak görmektedir. Elbette Kesrevî, Aran ile İran arasında bir bağlantı kurulması durumundan gafil değildi.⁶¹

15. Abbâs İkbâl-i Aştîyânî

Abbâs İkbâl-i Aştîyânî, 1896 yılında Aştîyan'da fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. O, 14 yaşına kadar marangoz çıraklığı yaptı. Daha sonra eğitim amacıyla Tahran'a gitti. Tahran'da Darülfünun'a girdi ve ortaokulu burada bitirdi. Ardından Farsça öğretmen okulu, mülkiye ve askeriyede ders vermekle meşgul oldu. İkbâl-i Aştîyânî, askeriyede öğretmenlik yapması dolayısıyla 1924 yılında askerî bir heyete kâtip olarak görevlendirilip Paris'e tayin edildi. O burada bulunan Sorbonne Üniversitesi'nin Edebiyat bölümünden lisans diplomasını almıştır. Daha sonra Tahran'a dönen İkbâl-i Aştîyânî, Roma şehrinde öldüğü tarih olan 1956 yılına kadar tarih kitapları, editörlük, dergi yayımları gibi çeşitli alanlarda çalışmalar gerçekleştirmiştir.⁶² Abbas İkbâl-i Aştîyânî, edebiyat ve tarih alanında birçok yazar tarafından övülmüş ve yetkin bir kişi olarak nitelendirilmiştir. Gulâm Rızâ Reşîd-i Yâsemî onun hakkında şöyle yazmaktadır:

"Abbâs İkbâl-i Aştîyânî, Avrupalıların tarih yazımı usulleriyle aşinalığı dolayısıyla ona muhalif olan kişilerin eski tarih yazımı tarzındaki eksikliklerini ele aldı ve kendi kitaplarını modern tarih yazımı ilkelerine uyarladı".⁶³

Kazvini onun hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

⁵⁶ Çevirenin Notu: Makale yazarının kullanmış olduğu, bu ifadeler, okuyucuları anlam karışıklığına sürüklemektedir. Makale yazarının kullandığı kelimelerden iki anlam çıkmaktadır. Birinci anlam Simko'nun ayrılıkçı bir bakış açısına sahip olduğu fakat amacının Kürtlerin bağımsızlığı yani etnik bağımsızlık olmadığı düşüncesi. İkinci anlam ise Kürtlerin ayrılıkçı hareketlerini inkâr etme düşüncesi.

⁵⁷ Ahmed Kesrevî, *Târîh-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, Emir Kebir, Tahran 1999. Çevirenin Notu: Bazı dipnotlarda makale yazarı sayfa numarasını belirtmemiştir. Bu dipnot da onlardan biridir.

⁵⁸ Çevirenin Notu: Tazilerle kastedilen Araplardır.

⁵⁹ Çevirenin Notu: Deylem asıllı bir hanedan olan Büveyhîler, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak sahasında hüküm sürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 496-500.

⁶⁰ Çevirenin Notu: Deylemli bir hanedan olan Ziyarîler, 928-1090 yılları arasında Hazar Denizinin güneydoğusunda konumlanan Cürcan ve Taberistan'da hüküm sürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Ziyarîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 498-499.

⁶¹ Ahmed Kesrevî, *Târîh-i Şehryârân-i Gonnâm-i İran*, Neşr-i Cami, Tahran 1998. Çevirenin Notu: Bazı dipnotlarda makale yazarı sayfa numarasını belirtmemiştir. Bu dipnot da onlardan biridir.

⁶² Abbas İkbâl-i Aştîyânî, *Hanedan-i Nev Bahti*, Ketabhane-i Tahoori, Tahran 1996, s. 10-16.

⁶³ Hasan Şayegan, *İkbâl ve Tarihnegari*, Bonyad-i Mukufat Doktor Mahmud Afşar Yazdı, Tahran 2004, s. 33.

RIZÂ ŞAH VE İRAN'DA MİLLÎ TARİH YAZIMI PROJESİ

“İkbâl-i Aştîyânî, Doğu'nun eleştiri maharetiyle Batı'nın araştırma metodunu bir araya getirmiştir”.⁶⁴

Tudeh Partisi rehberlerinden olan İrec İskenderi ise onun hakkında şöyle yazmaktadır:

“Abbas İkbâl-i Aştîyânî, Saîd-i Nefîsî ve Arîf Kazvîni gibi o dönemin genç aydınların bir kısmı Serdar Sepah'ın “millî bir ordu kurma, zorunlu askerliğin getirilmesi, başına buyruk aşiretlerin bastırılması, özellikle Kaçar saltanatına olan muhalefet ve cumhuriyeti desteklemesi” gibi girişimlerini onun ilerleme yönünde attığı adımlara sağlam deliller olarak görmekte ve Rızâ Şah'a muhalefeti de gericiliğe hizmet edecek bir durum olarak nitelendirmektedirler”.⁶⁵

İrec Afşar ise onun hakkında şunları yazmaktadır:

“İkbâl-i Aştîyânî'in Azerbaycan'da meydana gelen tehlikeli olayla ilgili İttılaat gazetesinde bir makale yazdığını ve İran milletini; Pişeveri⁶⁶ ve işbirlikçilerinin Farsça ve millî kimlik üzerinde yarattığı tehlikelere yönelik dikkatini çektiğini hatırlıyorum”.⁶⁷

Aynı şekilde Şayegan'ın kitabının girişinde Afşar, şu görüşleri beyan etmiştir:

“İkbâl-i Aştîyânî her zaman İran tarihi endişesindeydi. Farsçayı övmekteydi ve kendisinin bu dilde yazdığı yazılar, Farsçanın fasih ve güçlü örneğiydi. İran kültürü, İran'ın millî ve kültürel birliği, İran vatani ve İran halkı üzerine araştırma yapmak onun hayatının en hoş giden faaliyetleri arasındaydı”.

Şayegan, Abbas İkbâl-i Aştîyânî'in kitabını överek onu İran modern tarihinin en büyük tarihçisi olarak görmekte ve yine İran millî kültürüne hizmet eden biri olarak nitelendirmektedir.⁶⁸ Tarih alanında çok fazla araştırma yapmış olan İkbâl-i Aştîyânî, bu araştırmalardan birkaçını I. Pehlevî döneminde gerçekleştirmiştir. Burada onun milliyetçi tarih yazımı doğrultusunda ele aldığı iki kitabını (Târih-i Mûfassal-ı İran ve Hanedan-i Nev Bahti) inceleyeceğiz.

15.1. Kitab-ı Târih-i Mûfassal-ı İran (Ayrıntılı İran Tarihi Kitabı)

Abbâs İkbâl-i Aştîyânî, genellikle modern tarihçiliğin öncüsü ve Meşrutiyet Devrimi'nden bu yana İran'ın en büyük tarihçisi olarak zikredilmektedir.⁶⁹ Bu kitabın girişinde de belirtildiği gibi İkbâl-i Aştîyânî, ilmi bir tarih yazdığını iddia etmektedir. Tabi İkbâl-i Aştîyânî'in tarih yazıcılığında ilmi olmak konusuyla ne demek istediği tam olarak açık olmamakla birlikte muhtemelen girişte işaret etmiş olduğu hususlar olmalıdır.

İkbâl-i Aştîyânî açısından tarih; olayların daimî ve kesintisiz bir anlatımı olup bu anlatı İkbâl-i Aştîyânî'in bizim olarak dikkate aldığı ecdadımıza aittir. O da Pîrnâyâ gibi antik İran tarihiyle meşgul olmuş ve vatandaşlarına ecdatlarının durumuna ilişkin bilgi vererek onlara büyük hizmet etmiştir. İkbâl-i Aştîyânî millî gururun uyanmasında tarihin bu rolünü; vatandaşlarının zayıflık ve tembelliklerini ortadan kaldırma ve yine tüm görkemiyile ecdada yönelmek olarak görmüştür. Bu bağlamda o; bir tarihçinin görevini iftiharla dolu geçmişin kaydını tutmak olarak görmektedir. O, Dâryüş ve Kiros gibi krallardan büyük şanlı sıfatlarla bahsetmektedir.

Abbâs İkbâl-i Aştîyânî, bu eserinin devamında tarihe yüklediği misyonu doğrultusunda diğeri olarak ötekileştirdiği Moğol adında bir yapıyla karşı karşıyadır. İkbâl-i Aştîyânî öteki olarak belirttiği bu gruptan çapulcu, yağmacı grup olarak bahsetmektedir. Yazar Moğol istilasının yıkıcı etkilerinden söz etmenin yanı sıra tarihi eserinde bazı özel meseleleri de öne çıkartmıştır. Örneğin Farsçanın Doğu Asya'da yayılması ve onların döneminin Fars edebiyatı açısından seçkin bir dönem olması ve yine Fars edebiyatının önemli temsilcilerinin birçoğunun bu dönemde yaşaması gibi Moğol istilasının olumlu etkilerinden de söz etmiştir. İkbâl-i Aştîyânî açısından Fars Atabeklerinin önemi, onların Farsçaya yaptıkları hizmet dolayısıyla ve aynı şekilde Moğollar konusunda onların Fars dilini yaymalarını önemli görmüştür. İkbâl-i Aştîyânî açısından Moğol istilasına

⁶⁴ Şayegan, *age*, s. 33.

⁶⁵ Şayegan, *age*, s. 34.

⁶⁶ Çevirenin Notu: Seyyid Cafer Pişeveri, 1892 yılında Hoy'da dünyaya gelmiştir. Yedi yaşında Rus Azerbaycan'ına giderek orada eğitimini tamamlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde Rus Azerbaycan'ında yaşanan siyasi olaylara bizzat şahit olmuştur. Sol ideolojiden etkilenen Pişeveri, 32 yaşındayken İran'a dönmüş ve Rızâ Şah'ın diktatörlüğüne ve asimile politikalarına karşı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerinden dolayı 11 yıl hapiste yatmıştır. Hapiste geçirdiği süreç içerisinde siyasi kimliği şekillenen Pişeveri, sosyal adalete inanan, demokrasi taraftarı bir milliyetçi haline gelmiştir. Bkz. Mehmet Metin Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, X Matbaası, yy. ty. s. 94. Rızâ Şah'ın iktidarının son ermesinin ardından Pişeveri'nin tutukluluk hali de sona ermiştir. Daha sonra Tebriz'e yerleşen Pişeveri, burada Ajir gazetesinde çalışmaya başladı. Azerbaycan'ın toplumsal ve siyasi yapısına hâkim olan Pişeveri, Azerbaycan Demokrat Fırkasını kurdu. Rızâ Şah döneminin asimile politikalarına tepki olarak Azerbaycan'da gelişen öz kimliğe dayalı millî faaliyetler, Pişeveri'nin 12 Aralık 1945 yılında Azerbaycan Demokrat Fırkasının Azerbaycan'a egemen olmasıyla sonuçlandı. Bkz. Ali Asghar Haghdar, *İran Türklerinin Kimlik Rönesansı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2017, s. 102-103. Pişeveri, Azerbaycan'a hâkim olmasının ardından Türkçeyi resmi dil ilan etti. Bu dönemde Tebriz Üniversitesi ve Türkçe eğitim merkezleri kuruldu. Anadil adlı altı ciltlik kitap yayımlanarak ilkokullarda okutuldu. Bunların yanı sıra Tebriz radyosu kurularak Türkçe yayın yapılmaya başlandı. Bkz. Bilgehan Atsız Gökdağ, M. Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, *Bilgi*, S. 30, Yaz 2004, s. 52-53.

⁶⁷ Şayegan, *age*, s. 9.

⁶⁸ Şayegan, *age*, s. 1-2

⁶⁹ Şayegan, *age*, s. 1-2.

uğramamış olan üç bölge⁷⁰ Farsçayı yayma merkezine dönüşmeleri açısından önem kazanmaktadır. İkbâl-i Aştîyânî, “İranlı” şahsiyetinden gafil olmayıp Farsçanın ilerlemesine ve gelişme kaydetmesine dair girişimde bulunanları İran dostları olarak görmekteydi. Yine o, İranlılaşan Moğol hükümdarlarından da habersiz değildi. Bu bağlamda Gazan Han’ı en muteber hükümdarlardan buluyor ve ona saygı gösteriyordu.

15.2. Kitab-ı Hanedan-i Nev Bahti (Nev Bahti Hanedanı Kitabı)

Hanedan-i Nev Bahti, Abbas İkbâl-i Aştîyânî’nin en meşhur kitaplarından biridir. İkbâl-i Aştîyânî bu eserinde kendisinin ifadesiyle İran’ın bağımsızlığı için mücadele veren İran’ın soylu hanedanlarından birini ele almaktadır. İkbâl-i Aştîyânî sahip olduğu milliyetçilik ideolojisi ve Şiilik değerleri uyarınca öne çıkardığı kişileri, durumları ve olayları ele almıştır. O, Şiilik ile İranlılık arasında bir bağ kurarak İranlılar tarafından Şiilik mezhebinin seçilmesini, onların bilinçli tercihi olarak yorumlamıştır. Yine ona göre bu seçim, Şii mezhebinin inanç esaslarının Âryân soylu İranlıların düşünceleriyle uyumundan dolayı gerçekleşmiştir. Yine o, Şii mezhebinin hiyerarşisini Sâsânî dönemi toplumuyla uyumlu gördüğü gibi yine bu mezhebin Âryânların doğasıyla uyum içerisinde olduğunu düşünmektedir.

İkbâl-i Aştîyânî, bu yorumlamalarla çelişkiye düşerek bir yandan İranlıları Arapların düşmanı olarak görürken diğer yandan İranlıların, Arap Şii imamlarına duydukları ilgiden söz etmektedir. İkbâl-i Aştîyânî’nin söylemlerinin çoğunda aşırı Arap düşmanlığı göze çarpmaktadır. Bu düşmanlık Âryân ırkının Sami ırkından üstün olduğu düşüncesiyle sonuçlanmıştır. İkbâl-i Aştîyânî kabileler ve ırkların doğuştan gelen yetenekleri olduğuna inanmaktadır. Bu bağlamda o; dolaylı olarak İranlıları ve Arapları mukayese etmek suretiyle İran halkının Araplardan üstün olduğuna inanmaktadır. Sahip olduğu milliyetçi değerler doğrultusunda İkbâl-i Aştîyânî, Sâsânîlerin yıkılışının ardından İran’ın bir devlet olarak bağımsızlıktan yoksun olduğunu gördüğü için bir taraftan İranlıların mağlup, diğer yandan Arapların galip olduğu tarihsel durumu; İranlılık kimliğini savunma, bağımsızlık ve ataların hatıralarını, geçmişin ihtişamını koruma isteği gibi durumları İranlıların ortak arzusu olarak öne çıkardı. İkbâl-i Aştîyânî, İranlılık ve milliyetçilik gibi değerleri, söz konusu ettiği şahsiyetlerin değerlerine dönüştürmüş ve onların davranışlarını bu değerlere göre analiz etmiştir. İkbâl-i Aştîyânî’ye göre tarih, bir kavmin ve insan topluluğunun ihtişamının ve büyüklüğünün hikayesidir. Tarihçiler bu hikayelerle ilgilenmelidirler ve İran halkı da böyle bir hikâyeye sahiptir.⁷¹

16. Cemil Kâzânî

20. yüzyıl tarihçilerinden biri olan Cemil Kâzânî; İran-Makedonya Savaşlarının Askeri Tarihi, İran-Hind Savaşlarının Askeri Tarihi, İran-Rus Savaşlarının Askeri Tarihi, On Yıllık Savaş ya da İlk İran Rus Savaşı ve İlk İran-Afgan Savaşı gibi eserleri kaleme almıştır. Eserlerinin muhtevassından onun askeri konulara, savaş tarihine ve savaş alet ve edevatlarına ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemel kendisi de bir askerdir. Sadece Muhammed Rıza Nassiri tarafından kaleme alınan “Eser-i Aferinan” adlı kitapta kendisine kısaca değinilmiştir.⁷²

16.1. Kitab-ı Tarih-i Nizami-yi İran (İran Askeri Tarihi Kitabı)

Görüldüğü gibi Cemil Kâzânî profesyonel bir tarihçi değildir. Dolayısıyla Kesrevî ve Pîrnâ ayarında bir müverrih sayılamaz. Bununla birlikte kaleme aldığı tarihi metnin analizi, milliyetçilik söyleminin profesyonel olmayan bir tarihçide nasıl tecelli ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Kâzânî bu çalışmada, İran’ın bugünkü topraklarında var olmuş çeşitli devletlerin çatışma ve savaşlarıyla İran’ın askeri tarihini ele almaktadır. Kitabın içindekiler kısmına bakıldığında yazar, İran ile onun üzerinde var olmuş olan çeşitli devletler arasında yakın bir bağ kurmuştur. O, İran-Kaldea, İran-Yunan ve yine İran-Rum savaşlarından söz etmektedir. Yani yazar; Parslar veya Ahamenişler, Eşkânîler ve Sâsânîler isimleri yerine “İran” ismini kullanmıştır. Kâzânî metinde modern milliyetçilik kavramlarından geniş ölçüde yararlanmakta ve eserin tamamında vatanseverlikten, milli taassuptan, kralların, komutanların ve askerlerin milli direncinden ve bağımsızlık isteklerinden bahsetmektedir. O övgü için muazzamla⁷³ ıslahını kullanmaktan çekinmemiş ve yine o, Nadir Şah ve III. Yezdigerd gibi İran’ın savunmakla meşgul olan ve yine onun yücelmesini sağlayan kişilerin tamamı için de bu övgü sözcüğünü kullanmıştır. Milliyetçilik söyleminden etkilenen bu dönemin diğer tarih eserlerinde olduğu gibi bu eser de kendi tasarımı çerçevesinde tarihi rivayetleri ötekileştirmekle meşgul olmuştur. Bu bağlamda tarihi metinlerdeki betimlemeler, olayların yeniden inşası ve değer yükleme; bir yandan İranlı olan devletler ile diğer yandan İranlı olmayan ya da kendinden olmayan yabancı güçlerin yer aldığı ikili temele göre formüle edildiği açıktır. Bu anlamda Kaldea, Yunan, Rum, Lidya, Arap, Osmanlı, Afganlar İran’ın ötekileridir. Eserde milliyetçilik göstergelerinin yanı sıra dini tasvirlerde görülmektedir. Kâzânî, çoğu yerde İslam dinine dair

⁷⁰ Çevirenin Notu: Makalede üç bölgenin hangi coğrafi bölgeyi karşıladığı belirsizdi. Makale yazarına sorduğumda bu üç bölgeyle kastedilenin Fars, Kirman ve Anadolu olduğunu söyledi.

⁷¹ Aştîyânî, *age*. Çevirenin Notu: Bazı dipnotlarda makale yazarı sayfa numarasını belirtmemiştir. Bu dipnot da onlardan biridir.

⁷² Muhammed Rıza Nassiri, *Eser-i Aferinan*, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 2005, s. 912-914.

⁷³ Çevirenin Notu: Muazzamla genellikle çok mühim insanlar bilhassa dini ulema için kullanılan bir ıslahdır. Yazarın buradaki amacı, Kâzânî’nun bu ıslahı diğer insanlar için kullanmaktan çekinmediğini belirtmektir.

kavramlar kullanmıştır. Örneğin Nadir Şah'ın iktidara gelişini vatanın kurtuluşu için gelen ilahi iradeye bağlamıştır.⁷⁴

17. Gulâm Rızâ Reşid-i Yâsemî

Gulâm Rızâ Reşid-i Yâsemî; 4 Aralık 1896 tarihinde Dalaho vilayetinin Gehvâre şehrinde doğdu. Babası olan Muhammed Velihan Gurani hattat, şair ve nakkaştı. Anne tarafından dedesi, Şems ve Tuğra adlı öykünün yazarı olan ve yine şiirlerinin toplandığı divanı Reşidî'nin gayretleriyle basılan Muhammed Bakır Mirza Hüsrevi Kirmanşahi'ydi. Yâsemî, ilk okul tahsilini Kirmanşah'ta tamamladı. Ardından Tahran'a giderek Saint Louis Lisesi'nde ortaöğretimine devam etmiştir. O dönemde edebiyat öğretmeni Nizam Vefa'nın teşvikiyle şiire yönelmiştir. Mezun olduktan sonra bir süre Eğitim Bakanlığı, Maliye Bakanlığı ve Saray Bakanlığında çalışmaya başlamıştır. Bu dönemlerde daha sonraları adı Meliküşşuarâ Bahâr tarafından Encümen-i Dânişkede olarak değiştirilecek olan Cerge-i Dânişveri'yi kurdu. Reşidî, Danişkede dergisiyle çalışmasının yanı sıra Muhammed Taki Bahar, Saîd-i Nefisî, Abbas İkbâl-i Aştîyânî, İbrâhim Ülfet gibi o dönemin yazar ve şairleriyle de çalıştı. Yine bu dönemde Encümen-i Edebî-i İran'ın üyesi oldu. Serbedaran hanedanının şairi İbn Yamin Forumad'ın hayatını anlattığı ilk telif eserini neşretti. Alî-i Deştî'nin genel sekreteri olduğu Şafâk-i Sorh adlı gazetede 1921 yılından itibaren kendi makalelerini yayımladı ve bu makaleler ona edebi ün kazandırdı. Bu arada Arapça ve İngilizceyi öğrendi ve Fransızca'yı tekmil etmekle meşgul oldu. Ernst Herzfeld'in yanında Pehlevîceyi de öğrendi. 1933 yılında Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Dânişserâ-i Âlî 'de⁷⁵ profesörlük göreviyle meşgul oldu. Daha sonra Ferhengistân-i İran 'a üye oldu. 1943 yılında Asghar Hekmat ve İbrahim Purdavud'un da eşlik ettiği İranlı profesörlerden oluşan bir heyet ile birlikte Hindistan'a seyahat etti. 1945 yılında araştırma amacıyla Fransa'ya giderek bu ülkede iki yıl kaldı. O hayatının sonuna kadar profesör olarak Tahran Üniversitesi'nde ders verdi. 2 Mart 1949 tarihinde Edebiyat Fakültesi'nde verdiği bir konferans sırasında kalp krizi geçirdi. Tedavi edildikten sonra yeniden Avrupa gezisine çıktı. İran'a döndükten sonra 9 Mayıs 1951 yılında Tahran'da vefat etti. Reşidî Yâsemî'nin: İran, Nev Bahâr, Armağan, Ayende, Ta'lim ve Terbiyet, Yağma, Mihr ve diğer neşriyatlarda yayımlanan eleştirel yazılarının yanı sıra edebi, tarihi, felsefi gibi alanlarda çok sayıda telif, araştırma ve tercümeleri bulunmaktadır. Yâsemî, Fars şiirinde modernliğin gerekliliğini ilk kabul eden şairlerden biridir ve bu bağlamda söylemlerine yeni bir renk kazandırmaya çalışmıştır. Eserleri arasında şunlar bulunmaktadır: Ahvâl-i İbn Yemin (1925), Enderznâme-i Esedî-i Tûsî (Tashih, 1925), Selâmân ve Ebsâl-i Câmî (Tashih 1927), Nesâyih-i Firdevsî (1927), Kânûn-i Ahlak (1928), Dîvân-ı Hâtif-i İsfahânî (Tashih, 1928), Tarih-i Melel ve Nihal (1936), Ayin-i Negareş (1937), Kürd ve Peyveste-i Nejadi ve Tarih-i An, Edebiyat-i Muassır (Edward Brown'dan Tarih-i Edebiyat-i İran'ın dördüncü cildinin çevirisidir) (1937), Dîvân-i Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (Tashih, 1939), Târîh-i Muhtasar-i İran ve Şairlerin Divanı ve başka çok sayıda tercümeyle işaret edilebilir.

17.1. Kitab-ı Kürd ve Peyvestegi-i Nejadî ve Tarih-i An (Kürt ve Onun Tarihi ve İrkî Bağlılığı Kitabı)

Yâsemî tarafından telif edilen Kürd ve Peyvestegi-i Nejadî ve Tarih-i An adlı eser; Kürtlere ilişkin konu başlıklarını içermektedir. Dönemin Kültür Bakanlığı, onu bu eseri yazması konusunda teşvik etmiştir. Yâsemî'nin bu eseri kaleme almasındaki amacı, kendisinin de açıkça belirttiği gibi Kürtlerin İran'la ırksal ilişkisinin niteliğini dile getirmek ve onların İran'a olan aidiyetini ispat etmektir.⁷⁶ Konu başlıkları; belirli bir konunun geçmiş bileşenlerini düzenleme ve onun hakkında tarihsel bilgi üretme gücünü ifade eder. Burada iktidarın isteği, Kürtlerin İran'la olan ırksal bağını ispat etmektir ve dolayısıyla bu etnik grubun geçmişi, iktidarın bu hedefini gerçekleştirebilecek şekilde yeniden inşa edilmiştir.

Bu ırksal ve tarihsel ilişki, şimdiki İran topraklarının tarihinde (hatta Âryânların tarihinin başlangıcından itibaren) takip edilebilmektedir. Yâsemî 'ye göre Kürtler, tarih boyunca İran'ın ayrılmaz bir parçası oldular. Bu bağlamda Kürtler, Ahamenişler zamanında bu hanedanlığın topraklarının koruyucusu oldular. Hatta onlar, Ahamenişlerden önce Medlerin zaferlerinde Asuriler gibi diğerlerinin karşısında durmuşlar ve İran sınırını korumuşlardır. Yâsemî özellikle kitabının giriş kısmındaki konularda, İran ırkını yaşlı bir ağaç olarak tasvir ederken İran'da yaşayan kavimleri ise bahçenin fidanları ve çiçekleri şeklinde tasvir etmektedir. Yine Kürtleri İran'la olan ırksal kökünden ayırmak isteyen kişiler karşısında Yâsemî, kendi delillerini güçlendirmek amacıyla bu hususla ilgili olarak bazı şiirleri zikretmiştir.⁷⁷ Yâsemî söz konusu kitapta Âryân ırkına ve aynı şekilde İran'a karşı övücü ifadeler kullanmış ve İranlıları en şerefli kavimler olarak görmüştür.⁷⁸ Bundan amacı Kürtlerin İran'la olan ırkî bağlılığını sürekli karşı karşıya konumlandığı yabancılara ispat etmektir. Yâsemî eserinin girişinde; Kürtleri, ırksal kökenlerinden ayırmak isteyen ve onları Sami veya Turani gibi diğer ırklara bağlayan

⁷⁴ Cemil Kâzânî, *Tarih-i Nizam-i İran*, Şirket-i Matbuati, Tahran 1936. Çevirenin Notu: Bazı dipnotlarda makale yazarı sayfa numarasını belirtmemiştir. Bu dipnot da onlardan biridir.

⁷⁵ Çevirenin Notu: Bu müessese, Türkçede eğitim fakültesi ya da öğretmen okuluna karşılık gelmektedir.

⁷⁶ Gulâm Rızâ Reşidî Yâsemî, *Kürd ve Peyvestegi-i Nejad-i ve Tarih-i U*, Emir Kebir, Tahran 1984, s. 209.

⁷⁷ Yâsemî, *age*, s. 209.

⁷⁸ Yâsemî, *age*, s. 5-7.

yazarlara da değinmektedir. Yâsemî'nin bu ırklara mensup olanları "eşkiya ve yurtsuz bedeviler" şeklinde kabul ettiği için bu ırkları Âryân ırkıdan daha aşağı gördüğü açıktır.⁷⁹ Yazarın Kürt tarihine bakış açısı; aşiret reisleri ve emirler tarihi şeklinde değildir. Aksine Kürt tarihini, onların İranlı ırkıyla aidiyetleri ve aynı şekilde onların tarihsel iftiharlarındaki payı çerçevesinde ele almış ve yine bu tarihsel aidiyeti yüzyıllarca olan mazisi çerçevesinde adım adım göstermeye çalışmıştır.⁸⁰

Yâsemî çalışmasında, İran sınırları dışında yaşayan Kürtlerin de İran'a ilgili olduklarını göstermeyi amaçlamıştır. Bir yerde bazı Kürt aşiretlerinin Şii imamlarına olan ilgisinden söz etmiş ve dolaylı olarak kendi dini ideolojisi çerçevesinde onların Şii imamlarıyla ilgilerini ortaya koyarak onların İran'la daha fazla bağlılığa sahip olduklarını düşünmüştür.⁸¹ Yazar, Farsçayı milli dilin muadili olarak görmekte olup bazı Kürtler tarafından Farsça kaleme alınan yazı ve şiirleri; onların milli dil ve bilime olan hizmetleri olarak telakki etmiştir. Yine o, Farsça ve Kürtçe arasında birlik olduğuna inanmakta ve Eyyübilerde Farsça isimlerin varlığını, İran ile bağın bir belirtisi olarak görmektedir. Yâsemî'nin tarihi metni; Kürtleri İran soyuna bağlama meselesini ele alan ilk tarih yazımıdır. Klasik tarih yazıcılığına bakış atıldığında, bu tarihçilikte Kürtleri İran'a bağlama meselesine hiçbir zaman dikkat edilmediği görülmektedir. Bununla ilgili Şeref Han Bitlisi'nin Şerefname adlı eserini örnek olarak vermek mümkündür. Zikredilen eserde, bu mesele kendisi için asla dikkat edilen bir husus olmamıştır.

SONUÇ

Milliyetçi tarih yazımı teorisi, diğer birçok tarih yazımı teorilerinde olduğu gibi çeşitli hususların bileşimlerinden oluşmaktadır. Bu bileşimlerin içeriğinde; "İran topraklarının sürekliliği, Antik İran tarihinin ihtişamı, özgürlük, bağımsızlık ve herkesin kendisine aynı şekilde baktığı İran'ın bütünlüğünün tasviri gibi milliyetçi olgu ve değerlerin kutsanması" gibi konular yer almaktadır. Bunların yanı sıra Rızâ Şah'ın modern mutlak devlet ve kültürel tektiplilik oluşturma doğrultusunda antik geçmişe övücü bir bakış açısına sahip olması da dikkati çekmektedir. Genel bir ifadeyle bu dönemin milliyetçi tarih yazımında Rızâ Şah'ın milliyetçi görüşünün rolüne ilişkin aşağıdaki şu hususları söylemek mümkündür:

1. Milliyetçi tarih yazımı, kendisinden önceki milliyetçi akımın devamı olarak ve fakat Rızâ Şah Pehlevî döneminde onun desteği ve girişimleriyle daha geniş bir şekilde biçimlenmiştir.

2. Milliyetçi söylem geçmiş tarih yazımını; içerdiği unsurların tamamını, İran denilen temel ve merkezi bir kavramın etrafında yer alacak şekilde aktarmaktadır.

3. Milliyetçi tarih yazımı her ne kadar klasik tarih yazımı gibi siyasi ve askeri rivayetlere değinse de bu söylemde esaslı bir değişiklik -her ne kadar onların rolünden gafil olunmasa da- yalnızca Şahları bu hikayenin kahramanları olarak görmemekte, diğer unsurları da tarih anlatısına dahil etmektedir. Bu unsurlar; kendilerini kralların temsil ettiği İran ve İranlılardır. Dolayısıyla milliyetçi anlatıda kralların tarihi, milletlerin tarihine dönüşmektedir.

4. Bu dönemin ideolojik milliyetçi söyleminde; Rızâ Şah'ın modern mutlak devlet inşa etme siyasetinin temeli olan kültürel tektipleşme eğilimleri göze çarpmaktadır. Bu bağlamda çeşitli kavimler ve mezhepler bu tektipleşmenin önünde engel olarak görülmektedir.

5. Bu dönemin ideolojik milliyetçilik söylemi, milliyetçi tarih yazımının asli belirleyicisi olmuştur ve bu durum çeşitli meselelerde kendini göstermiştir. Örneğin milliyetçi değerleri egemen kılmada; siyasi gücün teşebbüsleri ve bu değerlere dayanan kanun koyma konusundan; aydınların söylemleri ve ders metinleri gibi hususlara kadar birçok meseleyi içermektedir. Bu meseleler; İran'ın yüceltilmesi, Antik İran tarihinin kutsanması, Farsçaya önem verme ve yine Farsçaya kimlik kazandıracak şekilde bakılması, çeşitli kavimsel yapıları içeren İran'ın tektipleştirilmesi ve homojenleştirecek bir konuma getirilmesi gibi değerleri içermektedir.

6. Siyasi yapı, seçkinler ve gazeteciler de dahil olmak üzere tüm iktidar merkezleri ve kaynakları; milliyetçi tarih söyleminin egemen bir hale gelmesine yardımcı oldular. Bu durum, söz konusu ideolojik söylem değerlerinin doğallaştırılmasına çok katkı sağladı. Bu bağlamda tarihçi, geçmişin bu kalıpta yeniden tasarımı doğal bir iş olarak telakki edip bu tür tarih yazımını bilimsel olarak gördü.

KAYNAKÇA

ABRAHAMIAN, Ervand, *İran Beyn-i Do Engelab*, çev. Ahmed Golmuhammedî, Muhammed İbrahim Ferttâhî, Neşr-i Ney, Tahran 2004.

ASİLİ, Hüccetullah, *Seyr-i der Endişe-i Siyasi-i Kesrevî*, Emir Kebir, Tahran 2536.

ÂŞÛRÎ, Dâryûş, *Mâ ve Moderniyet*, Muessese-i Ferheng-i Serât, Tahran 1998.

⁷⁹ Yâsemî, *age*, s. 8.

⁸⁰ Yâsemî, *age*, s. 145.

⁸¹ Yâsemî, *age*, s. 120-121.

RIZÂ ŞAH VE İRAN'DA MİLLÎ TARİH YAZIMI PROJESİ

- AŞİDARİ, Cehangir Aşidari, *Tarih-i Pehlevi ve Zerdüştiyan*, Tahran 1976.
- İKBÂL-İ AŞTİYÂNÎ, Abbas, *Hanedan-i Nev Bahti*, Ketabhane-i Tahoori, Tahran 1996.
- İKBÂL-İ AŞTİYÂNÎ, Abbas, *Aştîyânî ve Tarihnegari*, Bonyad-i Mukufat Doktor Mahmud Afşar Yazdi, Tahran 2004.
- AYRUMLU, Tacülmüluk, *Hatırat-i Melike-i Pehlevî*, Beh Aferin, Tahran 2003.
- BEHRUZ, Zabih, GAFFARÎ, Aslan, *Kıssa-i İskender ve Dara*, Faravahar, Tahran 2001.
- BEŞİRİYE, Hüseyin, *Liberalism ve Muhâfazakârî*, Neşr-i Ney, Tahran 2005.
- BEYDİLİ, Rıza, *Bâstângerâyî der Tarih-i Muasır-i İran*, Neşr-i Merkez, Tahran 2001.
- COTTOM, Richard, *Nasyonalizm der İran*, çev. Ahmed Tadayyon, İntişârât-ı Kebir, Tahran 1992.
- DELFANÎ, Mahmud, *Ferheng-i Setizi der Dovran-i Rıza Şah, (Esnad-ı Monteşer Neşod Sâzmân-i Pervereş-i Efkâr)*, Sâzmân-i Esnad-i Milli-i İran, Tahran 1996.
- DİGAR, Jean-Pierre ve diğerleri, *İran der Karn-i Bistom*, çev. Hushang Mahdavi, Elburz, Tahran 1998.
- EKBERÎ, Muhammed Alî, *Tebârşînâsî-i Hüviyet-i Cedîd-i İranî (Asr-i Kâcârîye ve Pehlevî-i Evvel)*, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 2005.
- EMİR TAHMÂSB, Abdullah, *Târîh-i Şâhenşâhî-i Alîhazret-i Rızâ Şah Pehlevî*, Tahran 2535.
- FÂSÎHÎ, Sîmin, *Cereyanha-i Asli Tarihnegari der Dovre-i Pehlevî*, Neşr-i Navand, Meşhed 1994.
- FELSEFÎ, Nasrullah, *Şerh Hal-i Bazargan*, Debrhane-i Sâzmân-i Pervereş-i Efkâr, Tahran 1939.
- FİYUZAT, İbrahim, *Devlet-i Asr-i Pehlevî*, İntişârât-ı Çapheş, Tahran 1996.
- FORAN, John, *Mukâvemet-i Şikenende*, çev. Ahmed Tadayyon, Muessese-i Hidmet-i Ferhengî-i Râsâ, Tahran 2006.
- HASANZADE, İsmail, “Gofteman-i Hüviyet-i Milli Der Tarihnegari-i Kesrevî”, *Fasname-i Mütalaat-i Milli*, 2002, s. 89-112.
- HÜCCETÎ, Ebü'l-Mecd, *Obur Ez Ahd-i Pehlevî Dergir ve Dar Do Ferheng*, Tahran 1998.
- KÂZÂNLU, Cemil, *Tarih-i Nizam-i İran*, Şirket-i Matbuati, Tahran 1936.
- KESREVÎ, Ahmed, *Azeri Ya Zeban-i Bâstân-i Azerbaycan*, Muesse-i Matbuat-i Şark, Tahran 1956.
- KESREVÎ, Ahmed, *Târîh-i Hicdeh Sâle-i Azerbaycan*, Emir Kebir, Tahran 1999.
- KESREVÎ, Ahmed, *Târîh-i Meşrûte-i İran-i*, Emir Kebir, Tahran 2537.
- KESREVÎ, Ahmed, *Târîh-i Pânsed Sâle-i Huzistan*, İntişarat-ı Gotenberg, Tahran 1956.
- KESREVÎ, Ahmed, *Târîh-i Şehryârân-i Gonnâm-i İran* Neşr-i Cami, Tahran 1998.
- KESREVÎ, Ahmed, *Zebân-i Pâk*, Tahran, Çaphane-yi Peyman, 1943.
- KUÇUYÂN, Hüseyin, *Tetevvurât-ı Goftemânâhâ-i Hüviyetî-i İran*, Neşr-i Ney, Tahran 2005.
- MEŞKAVATÎ, Hüseyin, *Şerh-i Bozorgterin Asar-ı Milli*, Debrhane-i Sâzmân-i Pervereş-i Efkâr, Tahran 1939.
- MUAZZAMPÛR, İsmail, *Nakd ve Berresi-i Nasyonalizm Teceddüdhah Der Asr-i Rıza Şah*, Merkez-i Esnad-i İnkılâb-ı İslami, Tahran 2004.
- MUHAMMADÎ, Zikrullah, “Hüviyet-i Milli der Tarihnegari Müşiru'd-Devle”, *Fasname-i Mütalaat-i Milli*, 2003, s.129-152.
- MOLLAYİ TEVANÎ, Alırıza, “Mecelle-i Âyende ve Tarihnegari Mobteni ber Hüviyet-i Milli”, *Fasname-i Mütalaat-i Milli*, 2004, s. 117-150.
- MUVAHHÎD, Muhammed Ali, *Kesrevî ve Tarih-i Meşrûte-i U*, 2006.
- NASSİRÎ, Muhammed Rıza, *Eser-i Aferinan*, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 2005.
- NEFÎSÎ, Saîd-i, *Târîh-i İctimâî ve Siyâsî İran der Dovre-i Muâsır*, Tahran 1993.

NİKOBEYN, Nasrollah, *Êzhâr-i Nezer Derbare-i Erzeş-i İlmi Târih-i Müşiru'd-Devle*, Dehhoda, Tahran 1968.

PATTON, Joseph M., *Nigârîş ber Târih-i Novîn-i İran*, çev. Yakub Ajend, İntişârât-i Nilûfer, Tahran 1982.

PÎRNYÂ, Hasan, *Târih-i İran-i Bâstân*, Dünya-yı Kitab, Tahran 1983.

PÎRNYÂ, Hasan, *Târih-i Muhtasar-i İran Ta Engeraz-i Sâsânîyan*, Mahdud-i Tabi-i Kitab, Tahran 1930.

Rûznâme-i İran, Muessese-i İntişârât-i Rûznâme-i İran, Tahran 2003.

SÂDİK, İsâ, *Seyr-i Ferheng der İran ve Mağrîbi Zemîn*, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1953

ŞABANZADE, Behmen, “Kesrevî ve Endişe-i Yekparçegi-i Milli”, *Faslname-i Goftegu*, 2000, s. 109-123.

ŞAYEGAN, Hasan, *İkbâl ve Tarihnegari*, Bonyad-i Mukufat Doktor Mahmud Afşar Yezdi, Tahran 2004.

ŞEMİM, Ali Asgar, *Ferheng-i Şemim Ya Ferheng-i Emir Kebir*, Tahran 1964.

TEKAVÎ, Mustafa, *Emniyet Der Dovran-i Reza Şah*, Muessese-i Mütalaat-i Tarih-i Muasır-i İran, Tahran 2000.

VATANDUST, Gulamrıza, FASÎHÎ, Simîn, HAMEDÎ, Zehra, “Nemudha-i Nasyonalizm Der Kitabha-i Dersi Tarih-i Dvre-i Pehlevî-i Evvel”, *Neşriye-i Tarihnegari ve Tarihnegari*, 1999.

YÂSEMÎ, Gulâm Rızâ Reşid-i, *Kürd ve Peyvestegi-i Nejad-i ve Tarih-i U*, Emir Kebir, Tahran 1984.

YEZDİYAN, Hüseyin, *Neveşteha-i Kesrevî Der Zemine-i Zebân-i Farsi*, Tahran 2537.

KAYNAKÇA (ÇEVİREN)

BOSTAN, İdris, “Haz'al Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 107-108.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız, HEYET, M. Rıza, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, *Bilig*, S. 30, Yaz 2004, s. 51-84.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Mecûsilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 279-284.

HAGHDAR, Ali Asghar, *İran Türklerinin Kimlik Rönesansı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2017.

MERÇİL, Erdoğan, “Ziyariler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 498-499.

ÖREN, Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, X Matbaası, yy. ty.

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

DOĞU ASYA TARİHİ: ÇİN, JAPONYA, KORE - MEDENİYETİN KÖKLERİNDEN 21. YÜZYILA KADAR*

 SELİM KARAKAŞ**

 10.53718/gttad.1110306

Charles Holcombe tarafından kaleme alınmış, *Doğu Asya Tarihi: Çin, Japonya, Kore - Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar* - adını taşıyan çalışma, bütüncül bir bakış açısıyla Doğu Asya tarihinin başlangıcından günümüze dek izlerini süren bir araştırma eserdir. Yazar, bu izleği kronolojik biçimde ele alırken multidisipliner bir altyapıyı gerekli kılan içerikteki konuları ortak ilgi alanının bütünlüğünü bozmadan bir araya toplamayı başarmıştır. Ayrıca kitap, böylesi umumi bilgi ihtiva eden bilimsel bölge çalışmalarının azlığı düşünüldüğünde önemli bir başvuru kaynağıdır.

Bilindiği üzere Doğu Asya tarihi arkeolojik verilerin de tanıklığında milattan önceki zamanlara kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. Kapalı bir havza olan söz konusu coğrafyanın en kadim uygarlığı ise Çin'dir. Bu minvalde Asya tarihi araştırmalarında en eski ve mühim malumatı da Çin kaynakları sağlamaktadır. Holcombe, Çin'in yanı sıra bölgenin iki önemli aktörü olan Japonya ve Kore'yi de incelemektedir. Ancak bu iki ülke özellikle de Japonya, bölgede Çin'den çok sonra, on sekizinci yüzyıldan itibaren etkin bir rol oynamaya başlamıştır (s. 10). Mütercimim de önsözde belirttiği üzere "on sekizinci yüzyıla kadar Doğu Asya'nın tarihini aktarırken Çin'in yanında Japonya ve Kore'den bahsetmek sadece, bu ülkelerin Çin ile aynı coğrafyada yer almaları sebebiyledir. Esas oyuncu Çin'di" (s. 9).

Çalışma, *Doğu Asya nedir?* (s. 15-26) sorusuna yanıt aranan giriş kısmından sonra on iki bölümden oluşuyor. Yazar her bölümün sonunda okuyucuya "ileri okuma için" ek bir el listesi de öneriyor.

Giriş kısmında Doğu Asya'nın önemi şöyle izah ediliyor:

"Doğu Asya nedir? Onu Doğu Asyalı yapan nedir? Bir bütün olarak Asya gerçekte çok da uyumlu bir coğrafi kültürel bütünlüğe sahip değildir. "Asya" dünyayı kapsamlı bir şekilde Avrupa ve Asya diye ikiye ayıran antik Greklerden aldığımız bir kavramdır. Grekler için bu asıl Asya temel olarak sadece Pers İmparatorluğu'ydu. Asya'nın kapsamı İran'ın ve bugün Küçük Asya dediğimiz yerin ötesine genişleyerek birçok farklı kültür ve halkı ihtiva etmeye başladı, bu niteleme Asya'nın öneminden süzülerek çıkmıştır. Örneğin 1700'lere kadar dünyanın toplam nüfusunun üçte ikisi ve üretiminin %80'i Asya'daydı" (s. 17).

Bununla birlikte Holcombe, modern dönem öncesini hesaba katarak Doğu Asya kültürünü karakteristik olarak tanımlama denemesine de girişiyor: "Doğu Asya, Çin yazı sitemini genişçe kullanabilmiş ve bizim Konfüçyüsçülük dediğimiz ideal ve değerleri, devletin kanuni ve siyasi yapısı ile Budizm'in özellikle Doğu Asya'ya özgü biçimlerini devralmış bir kültürdür" (s. 18). Doğu Asya'nın genel tarihsel bir panoraması sunulurken özellikle bölgenin söz edilen ülkelerinin ekonomik bağlamdaki özgül ağırlığının altı çiziliyor. Holcombe'a göre, "Doğu Asya'nın ekonomik büyümesi yakın dönem dünya tarihinin en önemli hikâyelerinden biridir... 21. yüzyılın şafağında, dünyanın en büyük beş ekonomisinden üçü Asya'daydı, ikinci ve üçüncü büyük ekonomi olan Çin ve Japonya'nın her ikisi de belirli bir biçimde Doğu Asya'daydı." (s. 15).

* Charles Holcombe, *Doğu Asya Tarihi: Çin, Japonya, Kore - Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar*, çev. Muhammed Murtaza Özeren, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, 431 s.

** Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun/TÜRKİYE, E-Posta: selim.karakas@giresun.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9785-7160.

DOĞU ASYA TARİHİ: ÇİN, JAPONYA, KORE - MEDENİYETİN KÖKLERİNDEN 21. YÜZYILA KADAR

Buna ek olarak yazar argümanını şu sözlerle desteklemektedir:

“Kişi başı değerler açısından fakir ve az gelişmiş olarak kalmasına rağmen Çin yükselen büyük bir dünya gücüdür, bazen Büyük Çin olarak adlandırılan kısımları, dünyadaki herhangi bir yerden farksızdır. Örneğin Çin'in yarı-özerk bir bölgesi olan Hong Kong bugün Avusturalya, Kanada, Fransa, Almanya, Büyük Britanya, Japonya, İsviçre gibi çok gelişmiş birkaç ülkeden daha yüksek kişi başı gelire sahiptir. Tayvan ve Singapur'un her ikisi de ekonomik başarıyı dikkate değer bir biçimde sağlamış, etnik açıdan büyük oranda Çinli bölgelerdir. Singapur bugün Birleşik Devletlerden daha yüksek kişi başı gelire sahiptir. Japonya, (alım gücü denkliği bakımından ölçülen) ekonominin toplam gerçek boyutu açısından Çin tarafından aşılmasına rağmen muhtemelen hâlâ dünyanın tamamen sanayileşmiş ikinci ekonomisine sahiptir. Güney Kore modern Pasifik Kıyısı başarı hikâyesinin çarpıcı bir örneğidir ve Kuzey Kore, güneyden kesinlikle daha az zengin olmasına rağmen öngörülemez ve zaman zaman saldırgan nükleer bir güç olarak küresel dikkati mecbur kılıyor.” (s. 16-17).

Kitabın ilk altı bölümü Doğu Asya'nın Yeni Taş Devri'nden (neolitik) on sekizinci yüzyıla kadar olan dönemini kapsamaktadır.

Birinci bölüm, *Doğu Asya'da Medeniyetin Kökleri* (s. 27-48) meselesine ayrılmıştır. Burada Çin yazısı ve dili üzerinde durulmakta, Japonca ve Korece ile bu dili ayıran hususların izahı yapılmaktadır. Ayrıca Çin medeniyetinin Sarı Nehir havzasındaki ilk gelişimi ele alınmakta ve Çin'in Bronz Çağı medeniyetinin Şang Hanedanının egemenliğinde olgunlaştığının altı çizilmektedir. Alt başlıklarda *Afrika'dan Çıkış: İlk Doğu Asyalılar*, *Doğu Asya Dilleri ve Yazı Sistemleri*, *Bronz Çağı Çini* konuları irdelenmektedir.

İkinci bölüm, *Biçimlendirici Dönem* (s. 49-81) üst başlığı altında; *Klasikler Çağı*, *Zhou Hanedanlığı Çini* (MÖ 1045- 256), *Yüz Fikir Ekolü*, *Konfüçyüsçülük*, *Taoculuk*, *Kanunculuk*, *Savaş Sanatı*, *İlk İmparatorluk*, *Qin'in Hataları* (MÖ 221-207), *Han İmparatorluğu* (MÖ 202-MS 220), *Üç Krallığın Serüveni* (MS 220-280) alt başlıklarıyla Doğu Asya toplumlarının siyasal kurumlaşmasının tarihsel temelleri üzerinde durmaktadır. Bu bölümde özellikle geç dönem Zhou Çini'nin üç büyük felsefe ekolü Konfüçyüsçülük, Taoculuk ve Kanunculuk düşüncelerinin izah edilmesi okuyucu açısından önem arz etmektedir. Zira müellifin de belirttiği üzere Çin'de dört yüz yıl hüküm süren ve Çin halkına adını veren Han Hanedanının şekillenmesi Konfüçyüs düşüncesi ekseninde olmuştur. (s. 75-76).

Üçüncü bölüm, *Çok Ulusluluk Çağı* (s. 82-117) konusunu ele almaktadır. Burada Holcombe dönemi, *Bölünen Çin*, *Beş Hu İle On Altı Krallık* (Kuzey Çin, 304-439), *Güney Hanedanlıkları* (Güney Çin, 317-589), *Kuzey Wei* (Kuzey Çin, 386-534), *Kozmopolit*, *Seçkinci*, *Uluslararası Kültür*, *Budizm Doğu Asya'ya Geliyor*, *Hint Kökenleri*, *Budizm'in Çin'e Yayılışı*, *Budizm ve Doğu Asya'nın Doğumu*, *Kore Krallıklarının Zuhuru*, *İlk Dönem Kore* (MÖ Yaklaşık 2000-MS 313), *Üç Krallık Koresi* (313-668), *Yamato Japonyası* (Yaklaşık 300-645) alt başlıkları üzerinden incelemektedir. Bölgenin Orta Antik Çağı'nın irdelendiği bu bölümde özellikle Budizm'in Hint arka planı değerlendirilerek dinin önce Çin'e sirayeti ve etkileri ile oradan da Japonya ve Kore'ye yayılışı değerlendirilmektedir. Ayrıca ilk Kore ve Japon krallıklarının teşekkülü konusu da açıklanmaktadır. Bu meselede yazarın şu değerlendirmesi dikkat çekicidir: “Günümüzdeki Kore mi Japonya'ya yoksa Japonya mı Kore'ye ele geçirdi tarzı aşırı milliyetçi tartışmalar boş ve anlamsızdır. Çünkü bu dönemde ne Kore ne de Japonya kendi kimliklerini tam olarak oluşturamamıştır. Ama görünen o ki Kore yarımadasında Japon adasından insanlar yaşamıştır ve üzengi, zırh teknolojileri ve insan göçü gibi konularda Japonya açıkça Kore'den çok önemli bir şekilde etkilenmiştir.” (s. 113).

Dördüncü bölüm, *Toplumun Yaratılması: Çin, Kore ve Japonya (7.-10. Yüzyıllar)* (s. 118-157) başlığı altında Doğu Asya'nın üç yüz yılını ayrıntılarıyla sunmaktadır. Çin'in emperyal yayılım dönemi olarak adlandırılan Sui ve Tang hanedanlarının serencamı konusunun yanı sıra, Kore'nin yedinci yüzyılda Silla krallığı etrafındaki birleşimi ile erken dönem Nara ve Samurayların yükselişinin başladığı Heian (Kyoto) Japonya'sı bu kısımda konu edilmektedir. Bölüm ise şu alt başlıklardan müteşekkildir: *Çin Emperyal Yenilenmesi: Sui* (581-618) ve *Tang* (618-907) *Hanedanlıkları*, *Sui Birleşmesi* (589) ve *Tang'ın Kurulması*, *Tang Yönetiminin Tahkimi*, *Çeşitliliğin Uyumu*, *Çin Budizminin Yerleştilirilmesi*, *Kırılma: Orta Dönem Tang Buhranı*, *Yolun Aktarımı ve Ticarileşmenin Artması*, *Kore'nin Doğumu: Birleşik Silla* (668-935), *Kore Yarımadasının Birleşmesi*, *Silla*, *Japon İmparatorluğu: Nara* (710-784) ve *Erken Heian Dönemi* (794-Yaklaşık 10. Yüzyıl [-1185]), *Taika Darbesi* (645), *Nara* (710-784), *Erken Dönem Heian* (794-Yaklaşık 10. Yüzyıl [-1185]).

Beşinci bölüm, *Kemale Ermiş Bağımsız Gidişatlar (10.-16. Yüzyıllar)* (s. 158-194) başlığı ile *Geç Dönem Emperyal Çin: Song* (960-1279), *Yuan* (1271-1368) ve *Erken Dönem Min Hanedanları* (1368-Yaklaşık 16. Yüzyıl [-1644]), *Song Hanedanlığının Durumu*, *Ekonomik ve Sosyal Değişim*, *Neo-Konfüçyüsçülük*, *Moğol Fırtınası: Cengiz Han* (Yaklaşık 1162-1227), *Yuan Hanedanlığı* (1271-1368), *Erken Dönem Ming* (1368-Yaklaşık 16.

Yüzyıl [-1644]), *Konfüçyüsçü Kore: Koryo (918-1392) ve Erken Dönem Çoson (1392-Yaklaşık 16. Yüzyıl [-1910])*, *Koryo (918-1392)*, *Moğol Yönetimi Dönemi (1270-1356)*, *Erken Dönem Çoson (1392-Yaklaşık 16. Yüzyıl [1910])*, *Savaşçı Japonya: Geç Dönem Heian ([794-] 10. Yüzyıl-1185)*, *Kamakura (1185-1333) ve Morumaçi (1333-1568)*, *Savaşçıların Yükselişi, Gempei Savaşı (1180-1185)*, *Kamakura Şogunluğu (1185-1333)*, *Muromaçi (1333-1568)* alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu bölümde Holcombe, geç dönemde askeri açıdan zayıf olan Song Hanedanı yönetiminde Çin'in kültürel gelişimini, ticarileşmesini, teknolojik inkişafını ve şehirleşmesini incelemektedir. Bundan başka, on ikinci yüzyılda Cengiz Han ile başlayıp Yuan İmparatorluğu ile devam eden Çin'deki Moğol tahakkümünü, Koryo Hanedanı iktidarında Kuzey Kore'nin askeri ve sivil memurlarının oluşturduğu "yangban" aristokrasisi adı altındaki gelişimini, Japonya samuray düzeni ile "çok sayıda pirinç tarlasına sahip kimse" anlamına gelen ve "daimyo" adı verilen derebeylerin yükselişini ele almaktadır.

Altıncı bölüm, *Erken Modern Doğu Asya (16.-18. Yüzyıllar)* (s. 195-227) meselesine ayrılmıştır. Öncelikle yazar kâğıt paranın kullanımı, matbaa, barut, şehirleşme, pazar merkezli ticarileşme, karmaşık bürokratik yönetim ve sınav sistemine dayalı nispeten değişken bir liyakate bağlı sosyo-politik düzeni ile 19. yüzyıl öncesinde de Çin'in zihniyet dünyasının modern olduğu savını paylaşır (s. 195-196). Bu bölümde Doğu Asya'nın batılılaşma yüzyılına girişi öncesinin geçiş dönemi değerlendirilmektedir. Bu husus Çin, Kore ve Japonya bağlamında şu alt başlıklarda incelenir: *Geç Dönem Ming ([1368-] 16. Yüzyıl-1644) ve Qing (1644-18. Yüzyıl [1912]) Hanedanlıkları Çini*, *Geç Dönem Ming'in Tüketici Kültürü*, *Mançu*, *Qing*, *"Barut İmparatorluğu" (1644-18. Yüzyıl [-1912])*, *Münzevi Krallık: Geç Dönem Çoson Koresi ([1392-] 16.-19. Yüzyıllar [-1910])*, *Japonya'nın Yeniden Birleşmesi (1568-1600) ve Tokugawa Şogunluğu (1603-1868)*, *Üç Birleştirici*, *Tokugawa Şogunluğu (1603-1868)*, *Dünya Baş Aşağı Döndü: Erken Modern Dönem Ekonomik Gelişim*.

Yedinci bölüm, *19. Yüzyıl Medeniyetler Karşılaşması* (s. 228-268) kapsamında Doğu Asya devletlerinin batılılaşma sürecine odaklanmaktadır. Burada, 1839-1860 yılları arasında Çin ile İngiltere ve Fransa arasında vuku bulan ve batılı devletlerin ticari kazanımlarıyla sonuçlanan Afyon Savaşları, aynı dönemde Çin'deki iç isyanlar, Kore'nin Japonya'nın gölgesindeki gelişim çabaları, Meiji Japonya'sının modernleşme ve sanayileşme serüveni tahlil edilmektedir. Bölüm alt başlıkları ise *Sanayileşme ve Yeni Büyük Güçlerin Yükselişi, 19. Yüzyılın Çin'e Etkisi*, *Afyon Savaşları*, *İç İsyanlar*, *Tongzhi Restorasyonu*, *Serbest Limanlar*, *Boksör (Boxer) Ayaklanması (1898-1900)*, *Kore'nin 19. Yüzyıla Girişi*, *Meiji Restorasyonu (1868-1912): Japonya "Asya'dan Ayrılıyor"*, *Amiral Perry ve Japonya'nın Açılışı (1853-1854)*, *Meiji Restorasyonu (1868)*, *Meiji Modernleşmesi*, *Meiji Anayasası*, *Sanayileşme* şeklindedir.

Sekizinci bölüm, *Batılılaşma Çağı (1900-1929)* (s. 269-294) başlığı altında otuz yıllık bir dönemi kapsamakta olup, *İmparatorluğun Sonu: Çin'de Cumhuriyet Devrimi, 1911 Devrimi, Dört Mayıs Hareketi: Bilim ve Demokrasi, Derebeylikler Dönemi. 1916-1928, Japon Yönetimi Altındaki Kore, 1905-1945, Japonya: Taişo Demokrasisi* konularını ele almaktadır.

Dokuzuncu bölüm, *Karanlık Vadi (1930-1945)* (s. 295-315) adıyla Doğu Asya'da II. Dünya Savaşı sürecini ve bunun diplomasiye dönük tahlilini ihtiva etmektedir. Çin, Mançurya ve Kore'de Japon tahakkümünün öyküsü, Mao'nun yükselişi, Pasifik'te II. Dünya Savaşı konuları *Aşırı Japon Milliyetçiliğinin Yükselişi*, *Mançukuo*, *Milliyetçi Çin*, *Mao Zedong'un Yükselişi*, *Çin'de II. Dünya Savaşı*, *Pasifik'te II. Dünya Savaşı* alt başlıkları altında incelenmektedir.

Kalan üç bölüm ise Japonya, Kore ve Çin'in II. Dünya Savaşı sonrası tarihlerini ele almaktadır.

Onuncu bölüm, *1945'ten İtibaren Japonya* (s. 316-336): *Savaş Sonrası Müttefik İşgali*, *Ekonomik İyileşme ve "Kalkınmacı Devlet"*, *Ticaret Savaşları ve Japon Mucizesinin Sonu*, *Japonya ve Küreselleşme* meselesine ayrılmıştır.

On birinci bölüm, *1945'ten İtibaren Kore* (s. 337-356): *Kore Savaşı*, *Kuzey Kore*, *Güney Kore: Syngman Rhee ve İlk Cumhuriyet (1948-1960)*, *Park Çung Hee ve Güney Kore'nin Sanayileşmesi*, *Demokratikleşme ve Küreselleşme* konularını değerlendirmektedir.

On ikinci bölüm, *1945'ten İtibaren Çin* (s. 357-394): *Çin İç Savaşı*, *Başkan Mao'nun Yeni Çin'i*, *Büyük Sıçrama ve Kültür Devrimi*, *Nixon ve Mao*, *Deng Xiaoping ve "Pazar Leninizmi"*, *Tiananmen*, *Büyük Çin*, *Singapur*, *Hong Kong*, *Tayvan*, *Çin ve Küreselleşme* alt başlıklarından oluşmaktadır.

Kitap küreselleşme çağında Doğu Asya'nın gelecek projeksiyonu üzerine *"Doğu Asya'nın geçtiğimiz yıllardaki göze çarpan ekonomik başarısı ve Soğuk Savaş sonrası bölgesel bağlantılar, Doğu Asya'nın bir bölge olarak ilişkilerinin tamamen tarihe karışmayıp, aksine artabileceğini göstermektedir."* (s. 398) cümlesinde özetlenebilecek bir yargıyla son bulmaktadır.

DOĞU ASYA TARİHİ: ÇİN, JAPONYA, KORE - MEDENİYETİN KÖKLERİNDEN 21. YÜZYILA KADAR

Sonuç olarak, Charles Holcombe tarafından kaleme alınmış, *Doğu Asya Tarihi: Çin, Japonya, Kore - Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar* - adını taşıyan bu çalışma oldukça geniş bir zaman dilimini tek kitapta derli toplu biçimde birleştirmeyi başarmış, Doğu Asya'nın tarihi ve kültürü üzerine hem akademik hem de genel okuyucu için değerli bilgiler ihtiva eden bir araştırma eseridir.

Tarih Felsefesi, Osmanlı-Türk Modernleşmesi, Osmanlı-Türk İlişkileri ve Balkan Tarihi alanlarında çalışmaları olan akademisyen yazar Necmettin Alkan'ın 2020 yılında Timaş Yayınlarından çıkan kitabı, *İmparatorluğun Son Savaşı – Birinci Dünya Savaşı'na Nasıl ve Neden Girdik?*, günümüzde hala geçerliliği koruyan savaşa girme kararını tüm boyutlarıyla incelemektedir. Kitabın temel argümanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girme kararının, gündelik saiklerle, acele alınmış bir karar olduğudur ve üzerinde yeterince düşünülmemiş olma fikrini sorgulamaktadır. Bu sebeple yazar, savaş kararının yalnızca dönemin siyasi aktörlerinin kişisel tercihleriyle alındığı düşüncesini eleştirmekte ve ayrıca savaşa girme kararının yaklaşık üç aylık bir süreç içerisinde nasıl alındığına birincil kaynaklara odaklanarak, kararın nedenlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık iki yüz yıllık modernleşme sürecinden bağımsız ele alınmayacağını vurgulamaktadır. Çalışmamıza konu olan bu eserin, gündelik siyasi tartışmalara konu olan savaşa girme kararı hususunu, gündelik kaygılardan bağımsız ve tarih disiplininin gerekleriyle işleyişi; genel Türk tarihi ve savaş çalışmaları alanlarına katkılarıyla hem Siyasi Tarih hem de Uluslararası İlişkiler literatüründe önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir.

“Önsöz”, “Giriş” ve “Kaynakça” bölümleri tarih disiplini ve tarihçinin görevlerini tanımlamayı ihtiva eden unsurlara yer vermektedir. “Önsöz” (s. 11-12) bölümünde belirtildiği üzere, tarihi vakıaların ve kişiliklerin, popüler tartışmaların “hain veya kahraman ilan etmek için” aracı olmasının önüne geçmeyi ve zamanın ruhuna inerek sağlıklı bir analiz yapmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda “Giriş” (s. 13-20) bölümünde belirttiği üzere tarihe ilgi duyan okuyucu ve araştırmacıların “tarihsel empati” ile geçmişe zihinsel rabita kurulabileceği ancak böylece tarihin normalleştirilebileceğini vurgulamaktadır. “Kaynakça” (s. 305-314) bölümü ise döneme muhteva teşkil eden birincil kaynaklara ve hatıralara yer vererek konuya ilgi duyan tarihçiler için kapsamlı bir çalışma evreni örneği sunmaktadır.

Altı ana bölümden oluşan bu çalışma savaş kararını üç önemli aşamayla incelemektedir. İlk iki bölümde savaşa giden süreçte durum tespiti yapmakta; takip eden iki bölümde savaş kararının belirginleşmesi sürecine odaklanmakta, son iki bölümde ise savaşın ardındaki süreci incelemektedir. Başka bir ifadeyle, savaş kararını sırasıyla hangi şartlarda, nasıl ve neden sorularına yanıt arayarak açıklamaktadır.

Savaşa giden süreci ele alan ilk iki bölüm, “Her şeyin Başı” ve “İttifak Arayışları ve Diplomasi”, “Hangi şartlarda savaşa girdik?” sorusuna yanıt aramaktadır. Savaş öncesi koşulları, Osmanlı ve Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki konjonktürü beka ve diplomasi kavramlarına başvurarak tespit etmektedir. Birinci Dünya Savaşı boyunca imparatorluğun yaşadığı beka endişesi, 17. yy.'den itibaren Balkanlardan geri çekilen bir devletin “Anadolu'da sıkışıp kalma psikolojisi ve burada tutunulup tutunulamayacağına dair korku ve endişe” halinde olmayla açıklanmaktadır (s. 36). Bu korku ve endişe halini pekiştiren diğer bir husus ise 19. yy. boyunca Rusya karşısında yaşanan mağlubiyetler olarak tanımlanmakta; mağlubiyet psikolojisinin beka kavrayışının temellerinden olduğu ve Rusya'nın bu temeli oluşturmada diğer büyük güçlerden daha etkili olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda Osmanlı'nın Avrupa'nın büyük güçlerine karşı yürütmekte olduğu denge siyaseti politikasının başarılı olduğu tespiti yapılırken, Osmanlı sefirlerinin 19. yy'den 20. yy'ye müzakere süreçlerini yönetirken Avrupalı meslektaşları tarafından aşağılanmalarından kaynaklı tedirginlik ve endişe halini anlamaya dikkat çekilmektedir.

* Necmettin Alkan, *İmparatorluğun Son Savaşı Birinci Dünya Savaşı'na Neden ve Nasıl Girdik?*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, 344 s.

**Öğr. Gör., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: ogulbak@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7220-5545.

İMPARATORLUĞUN SON SAVAŞI: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA NASIL VE NEDEN GİRDİK?

Dönemin diplomatik figürlerinden olan Mahmud Muhtar'ın "...Paris ve Londra rical ve matbuatının aleyhimize savurdıkları küfürler de izzet-i nefsimizi yaralıyordu" ifadesi beka kavramsallaştırmasını tasvir ederken korku ve endişe halinin aşağılanma psikolojisiyle katmerlendiğini göstermek açısından oldukça dikkat çekicidir (s. 63-64). İlk iki bölüm yaklaşık iki yüz yıllık konjonktürü özetlemekte, diplomatik arayışlar ve beka endişeleri sonucunda savaş öncesi Osmanlı'nın "arafta kalmış olduğu" tespitiyle tamamlanmaktadır (s. 81).

Savaş kararının belirginleşmesi, olarak tanımlanabilecek olan üçüncü ve dördüncü bölümler; "*Goeben ve Breslau İstanbul'da*" ve "*Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi*", çalışmanın ana sorularından "Savaşa nasıl girdik?" sorusuna yanıt aramaktadır. Almanya ile ittifak ederek savaşa girme kararı dönemin hükümeti olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) öne çıkan figürlerinden Enver Paşa'nın kişisel tercihiyle meydana geldiği iddiasını sorguladığından kitabın en can alıcı bölümleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabın ana sorularından olan "Savaşa nasıl girdik?" sorusuna yazar, ittifak anlaşmasının imzalandığı 2 Ağustos 1914 tarihinden, Rusya'ya karşı düzenlenen Karadeniz Harekatı'nın gerçekleştiği 29 Ekim 1914 tarihine dek süreci hem Alman hem de Türk tarafından arşiv belgelerini yani birincil kaynakları referans alarak yanıt aramaktadır. Üçüncü bölüm, gemilerin teknik özelliklerinden güzergahlarına kadar birçok teknik bilgiyle desteklenirken; gemilerin İstanbul'a gelişinin uluslararası hukuka aykırı bir şekilde geldiği iddiasını çürütmesi ve "kaçarak İstanbul'a gelmek zorunda olduklarına dair yerleşik iddialarını" geçersiz kılması adına oldukça dikkat çekmektedir (s. 141). Beraberinde, gemilerin her iki tarafın "karşılıklı stratejik beklentilerin gerçekleşmesine yönelik Türklerin ve Almanların karşılıklı uzlaşma ve rızası" ile geldiği iddiası yine karşılıklı arşiv taramalarında saptanan bir önemli husus olarak öne çıkmaktadır (s. 155). Dördüncü bölümde, savaşa katılmanın nihai kararının Enver, Talat, Cemal ve Said Halim Paşa gibi birkaç devlet aktörünün değil, dönemin İTC hükümetinin oy çokluğu ile alınmasının belirtilmesi dikkat çeken bir başka unsur olarak karşımıza çıkarken; Almanlar tarafından hareket planı uygulamaya konulurken dahi Türk tarafında sürekli endişe ve tereddüt halinin tespiti "Türklerin bu kararsızlıkları gerçekten anlaşılıyor" ile sürekli vurgulanması, kararın zaruri şartlar altında verildiği ve dönemin siyasi aktörlerinin endişeli halini kavramak bakımından ilgi uyandırmaktadır (s. 196).

Savaş kararının alınmasından sonraki süreci ele alan, beşinci ve altıncı bölümler; "*Karadeniz Harekatı'nın Basına Yansıması*" ve "*Her Şeyin Sonu*", ise kitabın diğer ana sorusu olan "Savaşa neden girdik?" sorusunu, dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak dönemin kaynaklarıyla ve "Türk Modernleşmesi" üzerine fikir üreten siyaset bilimci ve tarihçilerin tutumlarına yer verilerek yanıtlamaya çalışmaktadır. Yazar, beşinci bölümde yerli basının "Önce Ruslar saldırdı" iddiasına, ardından şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Osmanlı'nın müttefikleri olan Alman ve Avusturya basının tarihsel müttefiklik başlığıyla özetlenebilecek şekilde yer vermekte; özellikle İngiliz, Fransız ve Rus basının "kadim olumsuz Türk algısının yeniden telaffuz edilmesi" ve "Oryantalist yaklaşım problemi" tespitini yapmaktadır (s. 232). Kitabın altıncı bölümü dönemin aktörlerinin kararlarının, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve sonrası itibarıyla sorgulandığı döneme odaklandığından en tartışmalı bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tartışmaların en başta geleni, 1921 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın savaşı zorunluluk olarak görüp sorumlu aranmasının doğru olmadığı yönündeki görüşünün 1927 yılında fikir değişikliğine uğramasını "politik söylem" olarak tanımlamaktadır (s. 263). Bu görüş değişikliğinde, 14 Haziran 1926'da İzmir'de Atatürk'e karşı düzenlenen suikast girişiminin etkisinin olup olmadığıyla ilgili yeni tartışmalar doğurmaktadır. Diğer önemli bir tartışma ise, savaş kararının Cumhuriyetin kuruluşundan günümüz tarihçiliğine uzanan bir skalada nasıl algılandığına ve değerlendirildiğine dair "Türk Modernleşmesi" üzerine fikir üreten siyaset bilimci ve tarihçilerin tutumlarının İttihatçı karşıtlığı ve revizyonist kategorilerinde incelenmesidir. Son derece geniş bir yelpazede ele alınan bu tartışmada, çoğu araştırmacının "yorumda bağlam dışı ve abartılı bir yaklaşım" sergilediği yorumuyla, tarihsel konuların bağlamını tüm yönleriyle dikkate alarak eleştirel bir süzgeçten geçirerek analiz edilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir (s. 290).

"Sonuç" (s. 291-305) bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ile ittifak yaparak katılması acele alınmış bir karar olduğu iddiasının gerçekçi olmadığı, bu ittifakın savaş öncesi yüz, yüz elli yıllık süreci dikkate almadan açıklamanın yetersiz olacağı öne sürülmektedir. Bununla birlikte, yüzüncü yılını doldurmaya yaklaşmış Türkiye Cumhuriyeti'nde hala güncelliğini koruyan savaş kararının çoğunlukla dönemin siyasi aktörlerinin aldığı gündelik tavır, tutum ve siyasal pozisyonla ilişkilendirilmenin, bireysel düzlemde ve bağlam-dışı bir şekilde ele alınması gerçeklerden uzaklaşmayla eleştirilmektedir. Tarihi olayların bağlamlarından çıkartılıp analiz edilmesi işlevsel ve pratik bir yöntem olsa da tarihi gerçekliğin az bir kısmını verdiği vurgulanmaktadır. Son olarak yazar, tarihsel gerçekliğe biraz daha ulaşabilmek, tarihsel empati yapabilmek ve zaman ve mekân bağlamına tüm boyutlarıyla odaklanma hem tarihçiliğin ve tarih disiplinin gerekliliği olduğunu vurgulamaktadır.

Çalışma bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman ittifakının üzerinde düşünülmeden acele verilmiş bir karar olduğu fikrine karşı çıkmaktadır. Yazarın bir araştırmacı olarak tarih felsefesinin gereklerinden olan tarihsel empati ve tarihi konularla zaman ve mekân bağlamında ele alıp hemhal olabileceği kitabın her bölümünde göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, hem savaş dönemi ve hemen sonrasında hem de Cumhuriyet tarihi boyunca konuya ilişkin görüşün siyah ve beyaz arasında tercihler

yapıldığına dair anlayışa karşı çıkararak, tarihsel olayların eleştirel bir süzgeçle kopukluklar ve süreklilikler diyalektiğinde ele alınması şeklinde bilimsel bir bakışın gerekliliğini vurgusuyla hem savaş çalışmaları ve uluslararası ilişkiler hem de genel Türk tarihi ve siyasi tarih literatürüne önemli katkılar sağladığı söylenebilir. Konunun direkt muhatabı olan devletlerin arşivlerinden yararlanılan bir çalışma olması çalışmanın güçlü yanlarını öne çıkarmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Türkiye Askeri Arşivi, Alman Askeri Arşivi ve Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi başta olmak üzere yararlanılan birincil kaynaklardan ve konuyla ilgili dönemin aktörlerinin hatıratlarından yararlanılması tarih disiplininin gerekleri açısından da önem arz etmektedir.

Eleştirel olarak değerlendirildiğinde yoğun bir akademik çalışmanın ürünü olan bu kitap, konu olan dönemin üslubuna sıkça alıntılarla yer verdiği ve tarihi bir konunun Cumhuriyet tarihinin ilk yıllarından günümüze dek pek çok araştırmacının ilgi odağı olan bir konuyu siyah ve beyaz şeklinde anlamlandırmaya yatkın olabilecek genel okuyucu için ağır gelebilir. Ancak bu husus meraklı ve ilgili okuyucular için sorun teşkil etmeyecektir. Diğer bir husus ise, okurlar için kayda değer olmayacak ancak takip edecek baskılar için düzeltilmesi faydalı olacak birkaç küçük tarih ve imla hataları şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: 192-19013 (s. 123), Almaya'nın (s. 146), unsular (s. 167), Harkeâtı (s. 179).

Netice olarak, pek çok tarihi ve güncel tartışmanın konusu olan Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na Almanya yanında giriş kararının gündelik tartışmalardan ayrı tutularak tarih felsefesinin ve disiplininin temellerini dikkate alan bu çalışma, konusuyla genel okuyucuyu, konuyu ele alış şekli ve metoduyla genel Türk tarihi literatürü açısından faydalı bir kaynak olmuştur. Kitap özellikle, ilk iki bölümdeki beka, diplomasi ve tedirginlik hali vurgularıyla Uluslararası İlişkiler araştırmacıları ve okuyucularının; nasıl ve neden sorularının hâkim olduğu takip eden bölümlerde Siyasi Tarih araştırmacı ve okuyucuların dikkatini çekebileceği ve başvurabileceği bir eser niteliğindedir.

İMPARATORLUĞUN SON SAVAŞI: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA NASIL VE NEDEN GİRDİK?

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

TÜRK DÜNYASI'NIN ORTAK KÜLTÜR TARİHİNDE AİLE VE KADIN*

 BETÜL KARAASLAN**

 10.53718/gttad.1113570

Toplumun en küçük yapı birimi olarak tanımlanan aile, sosyolojik açıdan bakıldığında anaerkil, ataerkil veya totem aile gibi belirli sınıflara ayrılmaktadır. Bu aile yapıları coğrafi bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin “*totem aile*” yani “*klan ailesi*” olarak tanımlanan bu aile yapısı genel olarak Afrika coğrafyasında görülmektedir.

Türk aile yapısı ise soyun babadan gelmesine bağlı olarak “*ataerkil*” yapıya benzerlik göstermekle birlikte, bu aile yapısında olduğu gibi baba, ailedeki herkesin yönetim ve sosyal haklarını elinde bulundurmamaktadır. Bu noktada Türk aile yapısını pederi olarak tanımlamak daha isabetli olmaktadır. Türk ailesinde her birey kendi kişisel kararları açısından özgürdür. Bunun yanında anne ev üzerinde baba ile aynı haklara sahiptir. Bu şekilde toplumun merkezini oluşturan Türk ailesi, Türk devlet yapılanmasının da bir benzeridir. Buradan yola çıkılarak Türk aile yapısını anlamamanın yalnızca Türklerin sosyal yapısını değil aynı zamanda Türk devlet yapısını anlamak olduğu söylenebilir. Oğuş olarak adlandırılan Türk ailesinin devamında Urug (Aileler Birliği), Bod (Boy), Bodun (Boylar Birliği), İl (Devlet) olarak teşkilatlanması da bu söylemi kanıtlar niteliktedir (s. 49).

Aile içerisinde baba ile eşit haklara sahip olan anne toplum içerisinde de erkekler ile eşit konumdadır. Kadınlar da erkekler gibi kılıç kuşanıp savaşa katılmaktadır. Türk kadınının aynı zamanda sosyal yaşantıda da tüm ortamlarda bulunduğu, açık bir şekilde kendisini ifade ettiği bilinmektedir. Bilge Kağan kitabesinde yer alan “*Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatunu yükseltti*” ifadesi bu konu için gösterilebilecek en doğru kanıttır (s. 85). Bunun dışında Hatunların da toya katılması yine dikkat çeken noktalardan birisidir. Türk toplumunda “*haremlik-selamlık*” kavramlarının İslamiyet ile birlikte gündeme geldiği bilinmektedir.

Abdülkadir Yuvalı ve Hikmet Demirci'nin hazırlamış olduğu bu araştırma/ değerlendirme eserinde Türk kültüründe aile yapısı ve Türk kadını detaylı bir şekilde aktarılmaktadır. Eser dil ve üslup açısından bakıldığında akıcı, akademik bir şekilde yazılmıştır. Çalışmada arkeolojik örneklerle birlikte, Türk kültüründe önemli yer tutan Manas Destanı, Divan-ı Lüğati't-Türk gibi önemli kaynaklardan da faydalanılmıştır. Bunun yanında Türk aile yapısının Asya Hun aile yapısından başlanarak kronolojik olarak aktarılması konunun kavranmasını ve kültür aktarımının nasıl gerçekleştiğinin gözlemlenebilmesini sağlamıştır. Ek olarak evlenme sürecindeki geleneklere detaylı olarak yer verilmesi bu konu ile ilgili okuma yapmak isteyen araştırmacılara önemli bir yarar sağlamaktadır.

Eser; 2 adet takdim bölümü (s. 9-11/s. 13-14), Önsöz (s. 15-19), Giriş (s. 21-28) ve ardından 5 ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm; İslamiyet Öncesi Dönemde Türk Ailesi ve Kadını (s. 29-119), 2. Bölüm; Türk Dünyası'nda Aile ve Kadın (s. 120-142), 3. Bölüm; Türk Dünyası'nda Aile Fertleri (s. 143-152), 4. Bölüm; Türk Dünyası Ortak Kültüründe Evlenme ve Evliliklerle ilgili Bazı Gelenekler (s. 153-174), 5. Bölüm; Türk Dünyası'nda Aile Kültürünün Topluma Yansımaları (s. 175-182). Bu bölümleri takiben ise Değerlendirme ve Sonuç (s. 183-194), Kaynakça (s. 195-204) ve Dizin (s. 205-208) olmak üzere üç kısım daha yer almaktadır.

Eserin ilk takdim bölümü (s. 9-11) Prof. Dr. Reşat Genç tarafından yazılmıştır. Genç, Takdim yazısında ilk olarak “*Türk ailesinin yalnızca Türk toplumunun değil, aynı zamanda Türk devletinin de en küçük örneği, çekirdek birimi olarak algılandığı görülmektedir.*” şeklinde bir ifade kullanmış ve Türk aile yapısının önemine değinmiştir.

* Abdülkadir Yuvalı, Hikmet Demirci, *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, 208 s.

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: betkrsln@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7476-9128.

TÜRK DÜNYASI'NIN ORTAK KÜLTÜR TARİHİNDE AİLE VE KADIN

Daha sonra Nizamü'l-mülk gibi Türk tarihinin önemli yazılı kaynaklarından bahsederek, bu kaynaklardaki aile-devlet ilişkisi hakkında bilgi vermiştir.

Eserin ikinci takdim bölümü (s. 13-14) ise Prof. Dr. Şakir İbrayev ve Prof. Dr. Karlıgaş Kadaşeva tarafından hazırlanmıştır. Bu takdim bölümünde bir öncekinden farklı olarak eserde antropolojik, arkeolojik ve etnografik araştırma sonuçlarının yer aldığına değinilmiştir. Ek olarak eser Türkoloji alanında önemli çalışmalardan birisi olarak da değerlendirilmektedir. Bunun yanında Türk aile yapısı milli kimlik değerlerinin bir kaynağı olarak ele alınmaktadır. İbrayev ve Kadaşeva eseri diğer çalışmalardan ayıran bir özelliğin Türk ailesinin ortak değerlerinin tipolojik bakımdan akademik bir şekilde değerlendirilmesi olduğunu belirtmektedirler (s.13).

Giriş bölümüne baktığımızda ilk olarak eser adında neden “Türk Dünyası” kavramı kullanıldığından bahsedildiği görülmektedir. Yazarlarımız bu kavramın kullanımını “*XX. Yüzyılda kullanılmaya başlanan Türk Dünyası kavramı özellikle Türkistan coğrafyası merkezli Türk topluluklarının ortak kültür anlayışı sebebiyle tercih edildi.*” şeklinde açıklamaktadırlar (s. 21). Buradan yola çıkarak eserin ne denli kapsayıcı olduğunu anlaşılmaktadır. Devamında eserin konu olarak bazı sınırlandırılmalarından bahsedilmiştir. Bölümün sonunda ise yapılan kaynak taramalarının sonucunda Türk ailesinin kendi toplumunda hem gelişmeyi hem de fiziksel dönüşümde önemli destek sağladığı ve bu süreçte diğer devletleri de etkilediği sonucuna ulaşıldığı belirtilmektedir.

Birinci bölümde (s. 29-119) öncelikle aile kavramının sosyolojik tanımına yer verilmiştir. Bunun yanında sosyolojik aile tiplerinden de bahsedilerek haklarında bilgi verildiği görülmektedir. Sosyolojik aile tiplerine baktığımızda totem ailesi, anaerkil aile (ana soylu aile), ataerkil aile (baba soylu aile) ve çağdaş aile olarak tasniflendiğini görmekteyiz. Afrika bölgesinde yoğun olarak görülen totem ailesi (klan ailesi) diğer aile tiplerinden farklı olarak kan bağı ile oluşmamaktadır. Temelinde totemizmin yer aldığı bu aile tipinde aynı toteme (kutlu bir hayvan, eşya veya bitki) sahip olan kişiler kendilerini akraba olarak değerlendirmektedir. Anaerkil ve ataerkil aile tipleri ise adlarından da anlaşılacağı üzere anne veya baba soyundan süregelen ve kan bağı ile bağlanan akrabalık ilişkilerini ifade etmektedir. Çağdaş aile ise evli olan ebeveyn ile çocuklardan oluşan, sanayileşmiş ve şehirlerde yaşayan toplumdaki aile tipidir, çekirdek aile olarak da tanımlanmaktadır (s. 30). Bu genel sosyolojik değerlendirmenin ardından ise Türk aile yapısı ve Türk kadını hakkında genel bir giriş yapılmıştır. Daha sonra İslamiyet öncesi Türk devletlerindeki aile ve kadının konumu değerlendirilmiştir. Bu dönem Asya Hun İmparatorluğu, Göktürk Devleti, Uygur Devleti, Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuz Yabgu Devleti olmak üzere devletlere ayrılmış, detaylı bir bilgilendirilme yapılmıştır. Ardından bu devletlerdeki Türk kadını ve aile yapısının ortak özelliklerinden bahsedilmesi konunun tam olarak kavranmasını sağlamıştır. Devamında Türk tarihinin önemli yazılı kaynaklarında yer almakta olan kadın ve aile ile ilgili terimlere yer verilmiştir. Eserin en önemli kısımlarından birisi olarak değerlendirebileceğimiz klan ailesi ve anaerkillik tartışmaları da yine ilk bölümün konuları arasındadır. Bazı araştırmacılar Türk aile yapısını klan ailesi olarak değerlendirilmişse de eserde bu konu hakkında antitezler kaynaklarla birlikte açıklanmıştır. Bir diğer konu olan anaerkillik tartışmalarında ise direkt olarak bir ana soyluluktan bahsedilmemekle birlikte Göktürklerin atası sayılan A-shih-na ailesinin soyunun isimlerini annelerinden almaları gibi örnekler mevcut olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında Prof. Dr. Bahaeddin Ögel devlet kuramayan bazı Türk boylarında ana soyluluğun var olduğunu ifade etmektedir (s.103-107).

İkinci bölüm (s. 120-142) Türklere ait sözlü kaynaklarda yer alan kadınlara ayrılmıştır. İlk olarak Türk mitolojisinin ele alındığı bu bölümde “Ocak Tanrıçası” olarak kabul edilen Umay Ana’dan da bahsedilmiştir. Aynı zamanda kut getirdiğine de inanılan Umay Ana’nın bugün bulunan arkeolojik heykel kalıntılarında da yer verilmektedir. Daha sonra sözlü manzum eser olarak nitelendirilen destanlarda yer alan aile ve kadın değerlendirilmiştir. Burada ise Oğuz Kağan Destanı ve Manas Destanı’na ağırlık verildiği görülmektedir. Destanlar, ait olduğu tüm toplumun kültürel bir yansımasıdır. Bu nedendir ki Türk destanlarında kadının zaman zaman ilahi bir ışık, nur olarak ifade edilmesi kadının toplumda nasıl algılandığına dair güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bilinmektedir ki Türk kadını her daim at binen silah kuşanan kahraman kadın olarak da anlatılmaktadır. Eserde bu konuya da değinilmiş ve destanlarla bu fikir desteklenmiştir (s.120). Türk destanlarının ardından ise hikâye, masallar ve atasözlerine yer verilmiştir.

Eserin üçüncü bölümünde (s. 143-152) Türk ailesinde var olan fertler ve konumları açıklanmıştır. Burada bahsi geçen aile tipi çekirdek aile olarak tanımlanmaktadır ancak bu yapıyı çekirdek aile ağı olarak tanımlamak daha doğrudur. Bu tanımlama ailenin paylaşımcılığını, iş birliğini ve sosyal etkileşimini daha net bir biçimde ifade etmektedir. Bunun yanında Türklerin her daim atalarına olan saygılarından da bahsedilmiştir. Bilinmelidir ki Türk kültürünün bu denli sağlam temelleri olmasının ve günümüzde temel esaslarını kaybetmeden var olabilmesinin en önemli nedenlerinden birisi de Türklerin ataya ve geçmişe duydukları bu bağlılıktır. Bunun yanında zaman zaman törenin ataya saygı ve bağlılığın önüne geçtiğine eser de yer verilmektedir. Örnek olarak ise Mao-tun (Mete) Han ve babası Teoman’ın mücadelesi gösterilmiştir (s.185). Bunun yanında eserde diğer çalışmalardan farklı olarak evlatlık konusuna da değinilmiştir. Türk tarihinin önemli yazılı kaynaklarından birisi

olan Divan-ı Lügat-i't-Türk bu konuda kaynak olarak gösterilmiştir. Divan-ı Lügat-i't-Türk'ten aktarıldığı üzere “ *Beg meni ogul tutındı (bey beni evlat dindi); ol anı kızlandı (ol anı kızlandı)*” gibi ifadeler Türklerde evlat edinme kültürünün var olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Kazaklarda evlat edinme sürecinde bazı törenlerin uygulandığından da bahsedilmektedir (s.147).

Bir sonraki bölüm aile kurulması için gerekli ilk aşama olan evlilik ile ilgili geleneklerin yer aldığı dördüncü bölümdür (s. 153-174). Burada kız istemeden başlanarak, kalın, çeyiz, nişan düğün ve boşanma gibi aşamalar tüm özellikleri dikkatle açıklanarak aktarılmıştır. Bu açıdan Türk ailesi oluşturulurken yaşanan süreçlerin algılanması ve günümüzdeki geleneklerle kıyaslanarak daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Örneğin günümüzde kimileri tarafından yanlış değerlendirilen “kalın” eserde “... *ashında kızların oğlan evinde köle haline gelmemeleri için bir güvence...*” olarak tanımlanmıştır (s.156). Anlaşılacağı üzere kalının verilme amacı kadını “mal” gibi görüp alıp-satma amaçlı değil onu güvence altına alma amaçlıdır. Ayrıca bu konuda dikkat çeken bir diğer husus ise kalını ödeyen erkek tarafına tüm boy destek olurken, kalını alan kız tarafı ise kalını aile arasında bölüştürmektedir. Buradan da yine toplumu birbirine bağlayan aile yapısının ne kadar kuvvetli olduğu gözlemlenebilmektedir.

Eserin son bölümü (s. 175-182) var olan Türk aile yapısının toplumsal alandaki yansımalarını içermektedir. Bu yansımaları bakıldığında göze çarpanlardan ilki aile içi dayanışmanın zamanla toplumsal dayanışmaya dönüşmesi ve buna bağlı olarak da ortaya çıkan bir misafirperverlik kültürüdür. Günümüzde dahi Türk toplumlarının misafirperverliği dünyaca bilinirken bu kültürün geçmişten günümüze zarar görmeden aktarılması büyük önem arz etmektedir. Bu bölümdeki en önemli konulardan birisi ise Türk aile yapısının devlete olan yansımalarıdır. Bilindiği üzere anne ve babanın eşit konumlarda değerlendirildiği teşkilatlı Türk aile yapısı Türk devletlerine yönetim anlamında da kolaylık sağlamıştır. Teşkilatlı yapılarını her daim koruyan Türk ailesi ile doğal olarak Türk toplumu da belirli bir düzende yaşamıştır. Var olan bu düzen ise Türklerin bir devleti yıkıldığında diğerini daha rahat kurmasını sağlamıştır.

Eserin sonuç ve değerlendirme bölümünde (s. 183-194) dikkat çekilen ilk nokta Türk aile yapısının ve Türk kadınının, birçok kültürle etkileşim halinde bulunmasına rağmen temel esaslarını yitirmemesidir. Bunun yanında bu esasların kültürel süreklilik içerisinde nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar ulaşması da yine bu eserle ortaya çıkarılan sonuçlardan bir tanesidir.

Abdülkadir Yuvalı ve Hikmet Demirci bu eser ile bizlere Türk kadını ve ailesi hakkında geniş bilgiler vermiş ve önemli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunun yanında ortaya koymuş oldukları bu eserle konu hakkında araştırma - okuma yapmak isteyen kitleler için akıcı bir üslup ve anlaşılır bir dil ile yazılmış akademik bir eser meydana getirmişlerdir. Eserin Türk aile yapısı ve Türk kadını ile ilgili esasları derli toplu bir biçimde sunması da dikkat çeken noktalardan birisidir. Zira bu sunum sayesinde Türk kültüründe önemli bir yer tutan aile kavramı daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

İPEK YOLU*

 ZAFER SARAC**

 10.53718/gttad.1089196

Tarihin tanımında da anımsanacağı gibi coğrafi mekân oldukça önemlidir. İnsanın ait olduğu yer onun kültür yapısına direkt etki ettiği için hiçbir insan coğrafyasından bağımsız düşünülemez. Dünya üzerindeki bölgelerin farklı kültürel gelişimi her topluluk için kendine has bir özellik gösterir. Farklı tarihi gelişmişlik düzeylerine sahip insan topluluklarının birbirleriyle olan temaslarıyla hem coğrafya hem de insan grupları farklı bir kimlik kazanır. Peki insan topluluklarının birbirleriyle teması nasıl olur? Geçmişten günümüze insan topluluklarını birbirlerine yollar bağlar. Bu yüzden tarihi güzergâhlar fazlasıyla önemlidir. İnsanlığın bu yollardaki her adımı bu yolları zamanla geliştirip dönüştürürken, insanlığın medeniyet bağlamında yeni hüviyetler kazanmasının da önu açılmış olur. Bu yüzden kıtaları birbirine bağlayan uzun yollar insanlığın tarihi gelişimini bağrında barındıran en önemli mekanlardır. İpek Yolu namıyla bilinen tarihi yol da böyledir. Amerikalı akademisyen Valerie Hansen'in kitabı da tarihi İpek Yolu'nu okuruna en kapsamlı şekilde anlatmak iddiasıyla kitapçı raflarındaki yerini almıştır.

Valerie Hansen, Yale Üniversitesinde profesör olup mezkûr eserini 2012 yılında yazmıştır. Asıl meşhur eseri olan *The Year 1000*'i¹ uzun seyahatleri sayesinde kaleme almıştır. 20 ülkeye olan ziyareti onu modern bir seyyah yaparken, bu seyahatlerinin yan ürünü olan kıymetli eserleri vücuda gelmiştir. Özellikle Hansen'in Çin'de altı yıl gibi uzun bir süre kalması, yüzlerce tapınağı ziyaret etmesi, onu dersine iyi çalışan bir oryantalist konumuna yükseltmiştir.

Hansen eserinde İpek Yolu'nu, ilk kez kullanılmaya başlandığı dönemlerden (MÖ 2. yüzyıl²) itibaren MS 1000 yılına kadarki evrede güzergâh üzerinde bulunan yüksek önemi haiz şehirler vasıtasıyla anlatır. İpek Yolu üzerinde antik ehemmiyete de sahip olan bu merkezlerinin her biri ayrı bir bölümde ele alır. Sırasıyla Loulan, Kuça, Turfan, Semerkand, Çangan, Dunhuang Hotan merccek altına alınır. Bu minvalde her bölge için dikkat çekici bölüm başlıklarının kullanıldığı görülür: Birinci bölüm, Orta Asya'nın Kavşağında Loulan Krallığı; ikinci bölüm, İpek Yolu Dillerine Açılan Kapı Kuça ve Kızıl Mağaralar; üçüncü bölüm, Çin ve İran Arasında Orta Yol Turfan; dördüncü bölüm, Sogdların Ata Toprakları, İpek Yolu Tüccarları, Semerkand ve Sogdiana; beşinci bölüm, İpek Yolu'nun Kozmopolit Son Durağı Tarihi Çangan, Günümüzde Xi'an; altıncı bölüm, İpek Yolu Tarihinin Zaman Kapsülü Dunhuang Mağaraları; yedinci bölüm, Budizm ve İslam'ın Sincan'a Giriş Kapısı Hotan; sonuç bölümü, Orta Asya'dan Geçen Karayollarının Tarihi; şeklinde başlıklandırılır. Fakat yüzlerce kilometre uzunluğunda bir yol düşünüldüğünde; kitabın yedi bölümünde yer verilen merkezlerden daha fazlasının olduğu pekâlâ tahmin edilebilir. Hansen, elindeki materyale göre bir sınıflandırma yaparak, kendi seçimiyle bazı merkezlerin üzerine daha detaylı bir şekilde eğilir. Esasında Hansen'in ele aldığı merkezler incelendiğinde tarihi kaynaklarda sıkça karşılaşılan yerleşim birimleri olduğu dikkatten kaçmaz. Yazar Asya medeniyetinin merkezlerini şehir tarihinin konusu olacak şekilde zengin bir anlatımla izah etmeye çalışarak tarihi bir yolun önemli kavşak noktalarına ışık tutar.

Hansen'in amacı belirli bir güzergâhı olmayan meşhur İpek Yolu'nun kültürlerin (genel olarak Doğu ve Batı) teması açısından ne kadar önemli bir misyon üstlendiğini kanıtlamaktır. Zira basit ticari kaygılarla takas amaçlı seyahat eden tüccarlar sadece mallarını mübadele eder. Ama İpek Yolu vasıtasıyla medeniyetin iki kutbu arasında sadece ticari alışveriş söz konusu olmayıp; fikirler, sanat anlayışları, teknolojiler takas edilir.

* Valerie Hansen, *İpek Yolu*, çev. İlkem Topal, Nora Kitap, İstanbul 2021, s. 335.

** Bilim Uzmanı, Elazığ/TÜRKİYE, E-Posta: zafersarac@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8698-6549

¹ Valerie Hansen, *Küreselleşmenin İlk Adımları 1000 Yılı*, çev. Gökçe Çiçek, Nora Kitap, İstanbul 2022.

² Yazar başlangıç MÖ 200 tarihini belirlemiştir. Han Hanedanlığı'nın kuruluş yılı MÖ 206 olduğundan böyle bir yol izlenmiş olmalıdır. Zira bu dönemde Çin, Batı bölgelerine asker konuşlandırmaya başlamıştır.

İPEK YOLU

Her şeyden öte; Doğu'dan Batı'ya doğru yönelen kültür birikimi, Doğu'nun değiştirici gücünün hiç de azımsanmayacak oranda olduğunu kanıtlar. Hansen, İpek Yolu üzerine kafa yorarak, günümüze göre az miktarda ticaret hacmiyle sınırlı sayıda insanın takip ettiği bir yolun görüldüğü kadar basit olmadığını, güzergâhın sadece ticari potansiyelle sınırlanamayacağını ispat eder.

İpek Yolu'nun tahminen geçmişi MÖ 2. yüzyıla uzanmasına karşın yolun önemi son iki yüz yılda anlaşılır. Avrupa'da başlayan merak, oryantalizm olarak kendisini gösterirken, 19 ve 20. yüzyıllarda Avrupalı birçok bilim adamı bölgeye gider. Avrupalı bilim adamlarının merakı bilim dünyasında sansasyonel bir etki yapar. Asya keşfedilmemiş hazineleri ile cazibe merkezi haline gelir. Hansen'in de eserinde yer yer yakındığı gibi Avrupalı âlimler bilimsel meraklarını sömürüye dönüştürerek, bölgede çıkardıkları arkeolojik materyali ülkelerine kaçırmaları. Tabii yazarın yakınmaları bölgenin maddi varlığının gasp edilmesi gerçeğini kabul etme aşamasında kalır. Hatta kimi zaman dönemin şartları gereği bilim adamlarının tavırları emperyalizmin revaçta olduğu bir dönem söz konusu olduğu için normal olarak değerlendirilir. Her ne kadar Avrupalı âlimlerin sömürüsüyle kıymetli parçalarını kaybetmiş olsa da İpek Yolu'nun önemli merkezleri taşınmaz hazinelerinin ihtişamıyla Hansen'i etkiler. Bazen bir kazı raporunu andıran bilgilendirmeleri sıralayan Hansen, arkeolojik mekâna dair kıymetli bilgileri hassas ve titiz bir şekilde sunar. Misal Xi'an şehri anlatılırken Hejacun köyünde bulunan hazine bahsedilir. Çıkarılan arkeolojik malzeme öylesine detaylı sunulur ki sanki anlatının merkezi Xi'an değilmiş gibi bir algı okurda oluşur. Çıkarılan arkeolojik malzemeye ait listeler sunulur. Ayrıca her bir eşyaya ve objeye dair yapılan nitelikli yorumlar, tarihinin ya da arkeoloğun eldeki materyalleri nasıl efektif kullanabileceğine ilişkin ders hükmündedir.

Hansen, İpek Yolu'ndaki bir merkezi ele alırken ilk olarak Avrupalı âlimlerin ilk seferlerindeki bulguları ortaya döker. Hansen, arkeolojik bulgunun takdimini yaparken asıl yoğunlaştığı husus bölgedeki yazılı belgelerdir. Bilindiği üzere Asya steplerinde ortaya çıkan kâğıt ve matbaa İpek Yolu vasıtasıyla Batı'ya nakledilir. Böylelikle hatırı sayılır bir yazılı miras Asya'da belirli merkezlerde yoğunlaşır. Tarih disiplini için eşsiz hazine kabilindeki bu yazılı metinler her bir bölümde Hansen tarafından ustaca ele alınır. Yazılı metinlerden çıkan önemli bulgular günümüze çok yakın zamanda çıkarılan arkeolojik materyallerle desteklenir. Bölge insanın sosyal yaşamına dair tespitler ise çağdaş tarih anlayışlarına vurgu yapacak derecede kıymetli bilgiler içerir. Misal Sogdiana'yı anlatan Hansen bölgede Mugh Dağı civarında bulunan belgeleri tahlil eder. Bu bölgede çıkan evlilik sözleşmesiyle tarafların birbirlerine karşı yükümlülüklerinden bahsedilmesi, Asya'daki medeniyet merkezlerinin yüksek kültürel yapısını gözler önüne serecek düzeydedir. Sosyal yapının deşifre edilmesi için önemli veriler içeren bu belgeler vasıtasıyla tarihin gölgede kalan kısmının aydınlığa kavuşacağı savunulabilir.

Eserde ele alınan merkezlerin gelişim basamakları kronolojik bir sırayla zikredilir. İpek Yolu'ndaki merkezlerin geçmişteki parlak dönemleri, siyasi hikayeleri, sosyal yapıları, dini anlayışları, iktisadi potansiyelleri ve kültür bileşenleri eldeki arkeolojik bulgularla açıklanır. Özellikle bölgeyi ziyaret eden seyyahların notları bölge tarihine ışık tutacak şekilde sunulur. Genelde seyyahların söyledikleri kaynaklarla uyumla beraber, Marco Polo'nun dediklerine Hansen şüpheli ve eleştirel yaklaşır. Zaten yazarın genel üslubu kaynaklara temkinli yaklaşımıyla kendisini gösterir.

Yazar, İpek Yolu ile ilgili somut materyallerin izini gayet iyi sürmekle beraber, kendisinden yaklaşık bir asır önceki bilim adamlarının elde ettiği bulguları eleştirel bir şekilde ele alarak analizlerini hâkim teorilerin dışında özgün bir şekilde temellendirerek sunmaktadır. Bu açıdan eserin akademik açıdan doyurucu olduğu savunulabilir. Ayrıca sunulan bilgilerdeki ilgi çekici faktörlerin toplumun her kesiminin ilgisini çezebedecek özelliklere sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin bilimsel amaç haricinde bölgeyi gezmek isteyen meraklı bir turistin gereksinim duyacağı genel-geçer bilgiler eserde yer almaktadır.

İpek Yolu'nun farklı kavim ve toplulukların önemli bir yerleşkesi olduğu malum. İzah edilen merkezlerde bazı kavimler en ince detaylarına varıncaya kadar değerlendirilir. Misal Soğdlularla ilgili her kaynakta bulunamayacak bilgiler eserde yer alır. Fakat gariptir, bütün Asya üzerinde hakimiyeti söz konusu olan Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi büyük siyasi oluşumlara dair bilgiler kısıtlıdır. Adı geçen Türk devletlerinin Türklüğü -kasıtlı mı bilinmez- vurgulanmamaktadır.³ Türklerin İpek Yolu üzerindeki etkileri düşünüldüğünde yazarın bu tavrını anlamak mümkün değildir.⁴ Asya ana karasının her tarafında hareket halinde olan yüzlerce boydan mürekkep ve yüzlerce yerleşim yeri kuran bozkırdaki bütün yolları şekillendiren bir ulusun bin parçaya bölünüp farklı yerel kavimler şeklinde servis edilmesi ilginçtir. Misal Karluklar alelade bir göçmen kavim olarak silik bir şekilde satır arasında geçer (s.173). Yine 631 yılında Doğu Göktürklerin Çinli Tang Hanedanı'na teslim olması sonrası Çin'e on bin Göktürk hanesinin göçünden bahs olunur. Hansen bu on bin hanenin büyük kısmının Soğdlu olduğunu belirtir. Aslında büyük bir Türk nüfusunun Çin'e göçü söz konusu olup, kaynaklarda yüz bin

³ Örneğin sayfa 155'te belli bir bölgedeki hakimiyet unsurları belirtilirken Hunlar ve Türkler ayrı olarak sayılmıştır. Hunlar ve Türklerin ayrı millet gibi vurgulanması gariptir.

⁴ Misal eserin dizin kısmında Türkler kelimesi sadece dokuz kez geçmektedir.

insandan bahsedilir.⁵ Türklerin Çin'deki o dönemki nüfusunu ve demografik gücünü ikinci plana iten bu satırlarda olduğu gibi benzeri tutumlar; yazarın eserini şekillendirirken, tarihi olaylara Çin tarafından baktığını gösterir.⁶ Ayrıca Türkçenin en önemli kaynaklarından olan bölgeye dair birçok bilgiyi içeren Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lugati't-Türk isimli eserine birkaç yerde değinilir. Ama eserde ithafta bulunacak yer kalmamış gibi Hansen, Kaşgarlı Mahmut'un Hotan'ın fethine dair dizelerini çalışmasına taşır.⁷ Hansen, bu tavrıyla Türklere barbar yaftasının yapıştırılması için adeta yer göstermektedir. Oysaki Divanu Lugati't-Türk'te İpek Yolu'ndaki Türk kültürü, tarihi ve özellikle diline dair yüzlerce bilgi bulmak mümkündür.⁸ Ek olarak yazarın ön yargı olarak nitelendirilebilecek benzer tutumuna İslam konusundaki fikirlerinde de rastlanır. Misal yazar Orta Asya'daki toplulukların birbirlerine karşı tutumlarından bahsederken, "*Bölgeye İslam'ın gelişinden önce bu farklı toplulukların üyeleri birbirlerinin inançlarına şaşılacak denli hoşgörülüydü. (s. 27)*" diye fikirlerini serdedir. Bu cümle vasıtasıyla bölgeye dini hoşgörüsüzlüğün İslam'la beraber geldiği algısı ortaya çıkar ki bu da İslam'ı savaşıla bağdaştıran İslamofobik söylemin yazarın dimağında yeri olduğunu gösterir.

Ayrıca yazar dil ve lehçelerinin farklı bölgelerde görülen diyalektlerini bildirirken genelde Türkçe vurgusu yapmaz. Misal eserde birçok yerde geçen Uygurca⁹ kavramı ile neyin kastedildiği net değildir. Uygurca-Türkçe ilişkisi üzerinde durulmadığından dilin yapısı ve gelişimi ile ilgili izlenim edinmek güçtür. Sonuçta eserde oluşturulan algıyla Uygurların Türkçe konuştukları vurgusu yok gibidir. Misal Kuça dili, Hotanca gibi kavramlar kullanılır ama bu lehçelerin filolojik kökeninin ne olduğu günümüzde hangi dille ortaklıklarının bulunduğu muammadır. Toharca ile ilgili bilgiler verilir ama bu bilgilerde kafa karıştırıcıdır. Sonuçta yazar dil konusunda okuru çıkmazlara mahkûm etmektedir.¹⁰ Ayrıca bugün olduğu gibi geçmişte de Türkçenin bütün Asya'da ortak dil (lingua franca) seviyesinde olduğu unutulmamalıdır. Eserde ise tersine bir hava söz konusudur.

Tabii mevzu kadim bir yol olunca yazarın okura azami yardımcı olması gerçeği su yüzüne çıkar. Bu minvalde eserde bölgeyi anlatan haritalar sıkça kullanılır. Yine bölgeyi ve arkeolojik materyalleri gösteren resimlerin¹¹ sıkça kullanılması okurun esere olan intibakını artırır. Resimlerin bazılarının hikayesi öylesine ilgi çekicidir ki -kapakta kullanılan resim gibi- renkli olarak servis edilmesi okur tarafından temenni unsuru olarak ön plan çıkar.¹² Yine İpek Yolu şehirlerine dair zaman, şehir, olay parametrelerine sahip zaman çizelgesinin sunumu okurun işini fazlasıyla kolaylaştırır. İşin açıkçası her tarihi eserde olması gereken çizelge yardımıyla okurun esere ve İpek Yolu tarihine olan intibakının arttığı rahatlıkla savunulabilir.

Eserin iyi bir çevirisi olduğu ve sade ve açık bir dille kendisini gösterdiği söylenebilir. Birkaç yerde görülen imla ve çeviri hataları çok fazla göze batmamaktadır.¹³ Eserin akademik bir yönelimi olduğu için çeviren ve editör tarafından daha fazla notlandırılması beklenti dâhilindedir. Zira konular her ne kadar ilgi çekici olsa da bazı yerler daha detaylı açıklamaya muhtaçtır. Söz notlardan açılmışken eserin sonunda bütün dipnotların topluca sunumu okurun işini zorlaştırmaktadır. Zaten bu tarz referansların neden eserin sonuna koyulduğu anlaşılmazdır.

Eserin kaynak olarak muazzam bir değeri bulunmaktadır. Özellikle Türk tarihi için önemli bölgelerdeki arkeolojik materyallere dair tafsilatlı anlatımlar okurun ufkunu açmaya namzettir. Dilimizde İpek Yolu ile ilgili kaynaklar bulunmaktadır. Yeni yazılan kaynaklarla bölgeye ilişkin ilginin her geçen gün arttığı gözlenir. Fakat yapılan çalışmaların ülkemizde halen istenilen seviyeye ulaştığını belirtmek güçtür. Türk tarihinin teşekkülünde önemli bir güzergâh olan İpek Yolu ile ilgili anlatımlar fakültelerimizde ders olarak okutulacak kadar önemlidir. Tarih disiplinine dair yabancı literatürde fazlaca gördüğümüz kaynakların dilimize kazandırılması bu açıdan ehemmiyet arz etmektedir. Hansen'in eseri bundan sonra yazılacak eserler için referans değeri olacak kadar kıymetlidir. Bununla birlikte eserde kaynakça kısmının bulunmaması büyük bir eksiklikler. Yine yazarın

⁵ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 237-241.

⁶ Misal o dönemde Tang (Çin) başkentindeki Hristiyanlık izlerinden bile bahsedilir ama Türkler hiç göç etmemişler gibi bir tutum benimsenir. Türklerin o dönemki faaliyetleri Çin kaynaklarına geçmiştir. Ama yazar bunları pek kaile almamıştır.

⁷ İlgili dizeler- Sel gibi üstlerine geldik/ Şehirlerinin içinden geçtik/ Put dolu tapınaklarını yıktık/ Buda'nın kafasına s*çtik, s. 275.

⁸ Yine Divanu Lügati't Türk'te yer alan bu dizeler Hansen'in gözünden kaçmış gibidir: Endik kişi tetilsün/ İl törü yetilsün/ Toklı böri yitilsün/ Kadgu yeme sawılsun "Şaşkın ve akılsız kişi ayılsın; ülkeye düzen yayılsın; kurt kuzuyla birlikte yürüsün; kaygı ve keder bizden uzaklaşsın gitsin." Kurtla kuzunun beraber yürüdüğü bir dünyaya öykünen bu dizelerin baştan başka vurgusu yoktur. Bkz. Azmi Bilgin, *Dîvânü Lügâti't-Türk'teki Manzumelerin Tematik Açıdan Divan Şiiri ile İlgisi*, Kaşgarlı Mahmut Kitabı, Ankara 2008, s. 421-431.

⁹ "Uygurca, Uygur Kağanlığı'nın dilidir.", s. 241.

¹⁰ Konuyla ilgili daha net bir fikre sahip olmak için Bkz. Ahmet Buran, *Türkçe Kavramının Tarihi Belgelerde Gösterilme Biçimi*, Yunus Emre ve Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni (7-9 Mayıs 2021) Bildiriler Kitabı, Eskişehir 2021, s. 311-326.

¹¹ Resimlerin bazılarının altında Batılı kütüphanelerin izniyle yayımlandığı görülür. Batı'nın uzun yıllar yaptığı sömürünün sayesinde bölgenin yerlisi olan araştırmacıların dahi izin alması gibi garip bir durum söz konusudur. Kendi kültürel varlıklarına dahi izinle ulaşma durumu trajiktir.

¹² Resimlerin bir internet kaynağı vasıtasıyla takip edilmesi okura avantaj sağlayabilir. Çünkü eserde sunulan resimler kısıtlıdır. İnternet aracılığıyla bölgeyle ilgili daha ayrıntılı resimlere ulaşmak mümkündür.

¹³ Örnek verilecek olursa 31. sayfada Xi'an'dan doğuya gidilecek olursa Gansu'ya gidileceği yazılmıştır. Ama Xi'an'dan batıya gidilince Gansu'ya ulaşılır.

İPEK YOLU

akademik temaslarının güçlü olduğu teşekkür metninden anlaşılmasına rağmen, Türk akademisiyle herhangi bir dirsek teması söz konusu değildir.¹⁴ Bu da tek kutuplu bir anlatıma neden olmaktadır.

Geniş coğrafyalara dair anlatılar bir anlamda tarihe bütüncül bakmayı sağlar. Geniş bir coğrafyadaki merkezler insan vücudundaki damarlar gibi yollarla birbirine bağlanır. Yollar sadece ticaret için değil, kültürel aktarım içinde önemli bir bağlantı alanlarıdır. Bu yüzden sosyal bilimler için laboratuvar masasını andırır. Elde edilen materyallerle çizilen tarih insanlığın ortak mirası için belirleyici unsurdur. İpek Yolu adına Türk Yolu diyebileceğimiz kadar Türk tarihi ile ilgilidir. Bu yüzden özel bir ilgiyi hak eder.

---

¹⁴ Yazara ait teşekkür metninde dikkat çekici unsurlardan birisi de çalışmanın ne kadar iyi desteklenmiş olduğu gerçeğidir. Ülkemizle kıyaslandığında benzer çalışmaların maddi destekten mahrum bir biçimde daha güç şartlarda meydana getirildiği su yüzüne çıkar. Özellikle tarihçinin araştırma alanına seyahat etmesi ve dil öğrenmesinin çoğu zaman zaruri olduğu düşünülürse maddi desteğe ihtiyaç duyacağına şüphe yoktur.

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.
2. Makale, "**Microsoft Word**" programında hazırlanmalıdır.
3. Yazı karakteri **Times New Roman**, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.
  - 3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.
  - 3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra **10 punto** ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla **8 punto** olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak **en az 400-500 kelime arası** ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile **dipnot kısmında mutlaka** gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, **"Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.**

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, **makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.**

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, “Türk Tarihinde...”, s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekleri:

- Wolfram Eberhard, “Orta Asya’da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafî, Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki'den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya’da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.
- “Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.
- BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.